ઊર્મિ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાક્ષિક

∴ પત્રવ્યવહારનું સરનામું ∴

પાનકોર નાકા : પો. બો. નં. ૭૩

અમદાવાદ

અમારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંજલિ ગ્રંથમાળા	
સંજીવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
,, ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની ?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન મુસાફરો	૧-૮-૦
દીન ધ્રુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ	
દર્દો, દવાઓ અને દાક્તરો	૧-૪-૦
અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
રદી અને સળેખમ	૦-૬-૦
ન શી રીતે વધારવું ?	૦-૪-૦
જિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર:	
વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો ?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કલેજાના રોગો	૦-૫-૦
વેક્સિનેશન કે સેનિટેશન ?	૦-૬-૦

નામ	મૂળ કિંમ
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	૦-૬-
ચિંતન ગ્રંથાવલિ	
ગુલામીની શૃંખલા	૨-૮-
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-
અરુણ પુસ્તકમાળા	
શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાદળિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન ગ્રંથાવલિ	
લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
ઝાંઝવાંનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ઘરભણી	૧-૮-૦
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
ધૂપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલબેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
લોકશિક્ષણ ગ્રંથમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
नवजीवन ग्रंथावली	
संजीवनी	२-०-०
सीमा	२-८-०
प्रायश्चित्त भा. १	२-०-०
,, भा. २	२-०-०

☆ મુંબઈ અને ગુજરાતમાં મૂળ કિંમતમાંથી પચીસ ટકા કાપી આપવામાં આવશે.
☆ બૃહદ્ ગુજરાતમાં અમારા એજન્ટોને પ્રતિનિધિઓ ૧૨॥ ટકા કાપી આપશે.
☆ ટપાલથી મંગાવનારે પણ સાડાબાર ટકા કાપીને પૈસા મોકલવા.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોર નાકા :: પો. બો. ૭૩ :: અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાક્ષિક

ઊર્મિ

દર પંદર દિવસે વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો અને જીવનચરિત્રો રજૂ કરતું આ પાક્ષિક ઓછામાં ઓછું ૪૮ પાનાંનું વાચન આપે છે. બહુ જ મર્યાદાપૂર્વકની જાહેરખબર લે છે ને દર વરસે સુંદર એન્ટિક કાગળમાં છપાયેલું લગભગ અઢીસો પાનાંનું ભેટ-પુસ્તક આપે છે. વાર્ષિક લવાજમ, ભેટપુસ્તક સાથે દેશમાં રૂા. ૫–૦–૦, બ્રહ્મદેશમાં રૂ. ૫–૮–૦, પરદેશમાં રૂ. ૬–૮–૦, (શિ. દસ)

અનુક્રમ

આ અંકે

આવતા અંકે

૧૫ ઑગસ્ટ
૧૯૩૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમદાસ ગાંધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : ઘીકાંટા : નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે : અમદાવાદ

અમારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંજલિ ગ્રંથમાળા	
સંજીવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
,, ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન મુસાફરો	૧-૮-૦
દોન ક્વિ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ	
દર્દો, દવાઓ અને દાક્તરો	૧-૪-૦
[illegible]પચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
[illegible]ી અને સળેખમ	૦-૬-૦
[illegible]ન શી રીતે વધારવું?	૦-૪-૦
[illegible]જિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર:	
વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કલેજાના રોગો	૦-૫-૦
વૅક્સિનેશન કે સેનિટેશન?	૦-૬-૦

નામ	મૂળ કિંમત
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	૦-૬-૦
ચિંતન ગ્રંથાવલિ	
ગુલામીની શૃંખલા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
અરુણ પુસ્તકમાળા	
શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાદળિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન ગ્રંથાવલિ	
લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
આંઝવાંનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ઘરભણી	૧-૮-૦
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
ધૂપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલબેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
લોકશિક્ષણ ગ્રંથમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
नवसर्जन ग्रंथावली	
संजीवनी	२-०-०
शोभा	२-८-०
प्रायश्चित भा. १	२-०-०
,, भा. २	२-०-०

☆ મુંબઇ અને ગુજરાતમાં મૂળ કિંમતમાંથી પચીસ ટકા કાપી આપવામાં આવશે.

☆ બૃહદ્ગુજરાતમાં અમારા એજન્ટોને પ્રતિનિધિઓ ૧૨॥ ટકા કાપી આપશે.

☆ ટપાલથી મંગાવનારે પણ સાડાબાર ટકા કાપીને પૈસા મોકલવા.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોર નાકા :: પો. બો. ૭૨ :: અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાક્ષિક

ઊર્મિ

દર પંદર દિવસે વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો અને જીવનચરિત્રો રજૂ કરતું આ પાક્ષિક ઓછામાં ઓછું ૪૮ પાનાંનું વાચન આપે છે. બહુ જ મર્યાદાપૂર્વકની જાહેરખબર લે છે ને દર વરસે સુંદર ઍન્ટિક કાગળમાં છપાયેલું લગભગ અઢીસો પાનાંનું ભેટ-પુસ્તક આપે છે. વાર્ષિક લવાજમ, ભેટપુસ્તક સાથે દેશમાં રૂા. ૫-૦-૦, બ્રહ્મદેશમાં રૂ. ૫-૮-૦, પરદેશમાં રૂ. ૬-૮-૦, (શિ. દસ)

અનુક્રમ

આ અંકે

આવતા અંકે

૧૫ ઓગસ્ટ
૧૯૩૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમદાસ ગાંધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : ઘીકાંટા : નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે : અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

સમાચાર અને સૂચનાઓ

૧. ‘ ઊર્મિ ’ માસિકને ગયા અંકથી પાક્ષિક કરવામાં આવ્યું છે. લવાજમમાં કશો જ વધારો નથી કર્યો જ્યાં દર વરસે અઢીસો પાનાંનું સુંદર કાગળમાં છપાયેલું ભેટપુસ્તક આપવાનું પણ કરાવ્યું છે. આ વર્ષનું ભેટપુસ્તક જગવિખ્યાત લેખક આનાતોલ ફ્રાંસની નવલકથા ‘ અહંકાર ’ છે. તેની પ્રસ્તાવના પ્રસિદ્ધ વિવેચક શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક લખવાના છે.

હવે ‘ ઊર્મિ ’ના પાક્ષિક અંક દર પહેલી અને પંદરમી તારીખે પ્રગટ થશે. ભેટપુસ્તક ઑક્ટોબરમાં બહાર પડશે.

૨. ‘ વિશ્વસાહિત્યમાળા ’નું પહેલું પુસ્તક ‘ પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત ’ પ્રગટ થઈ ગયું છે. બીજું પુસ્તક ‘ અહંકાર ’ જે ‘ ઊર્મિ ’ની ભેટ તરીકે પણ અપાશે તે ઑક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે.

૩. જે કોઈ ‘ ઊર્મિ ’ અને ‘ વિશ્વસાહિત્યમાળા ’ એ બંનેના ગ્રાહક હશે કે ‘ ભારતી સભ્ય ’ હશે તેને જો ‘ અહંકાર ’ની બે નકલ નહિ જોઈતી હોય તો અમારાં આજસુધીમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોમાંથી જેની મૂળ કિંમત રૂ. સવા કે દોઢ હોય તે, ‘ અહંકાર ’ની બીજી નકલને બદલે પસંદ કરી શકશે. પરંતુ પોતાની એવી ઇચ્છા એમણે સપ્ટેંબરની આખર પહેલાં જણાવવી પડશે. ત્યાં સુધીમાં નહિ જણાવનારને ‘ અહંકાર ’ જ મોકલવામાં આવશે.

૪. ‘ ઊર્મિ ’ પાક્ષિક થવાથી એના પ્રકાશનની તારીખ પહેલી અને પંદરમી રાખવામાં આવી છે, ત્યારે ‘ નવરચના ’ના પ્રકાશનની તારીખ હવે દસમી રહેશે. હવે ‘ નવરચના ’ આવતી દસમી તારીખે પ્રગટ થશે.

૫. સપ્ટેંબર માસની આખર સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રગટ થઈ જશે એવી ધારણા છે:

૧. અહંકાર (વિશ્વસાહિત્યમાળા)
૨. લગ્ન—એક સાધના (ચિંતન ગ્રંથાવલિ)
૩. પ્રવાસપત્રો (અરુણ પુસ્તકમાળા)
૪. આપણાં ભાંડુઓ (")
૫. હજીયે મને સાંભરે છે. (")

૬. ‘ આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ ’ની પહેલી ચાર પુસ્તિકાઓ બહુ નાની નીકળી છે તેથી ઘણા ગ્રાહકો નિરાશ થયા છે. એ સૌએ જાણવું જોઈએ કે આ વર્ષની ત્રીજી પુસ્તિકામાં અમે લખ્યું છે કે પાંચમું પુસ્તક ૨૫૦ પાનાંનું દળદાર થશે.

૭. આ અંકના પાછળના પૂઠા ઉપરની ‘ ઉધાર ન માગજો ’ અને ‘મુંબઈના ગ્રાહકોને’ એ બે જાહેરાતો ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવા વિનંતિ છે.

૮. મુંબઈશાખાની અવ્યવસ્થાને લીધે અમે છેલ્લા ચાર માસથી મુંબઈના ગ્રાહકોનાં લવાજમો વી. પી. થી વસૂલ કરતા હતા. હવે ત્યાંનું કામ સુવ્યવસ્થિત થઈ ગયું છે એટલે મુંબઈના ગ્રાહકોને વી. પી. થશે નહિ. અમારા પ્રતિનિધિ રૂબરૂ આવીને લવાજમ લઈ જશે.

અમદાવાદ
૧૧-૮-’૩૯

મુખ્ય સંચાલક
ભારતી સાહિત્ય સંઘ

વર્ષ નવમું] ૧૫ ઑગસ્ટ : ૧૯૩૯ [અંક છઠ્ઠો

' કલાકારની નિષ્ક્રિયતા '

સાહિત્યકાર, કલાકાર કે હરકોઈ માનસી ક્રિયાના ઉપાસક ઉપર અત્યારે જો કોઈ મોટામાં મોટો દોષ આરોપાતો હોય તો તે તેની નિષ્ક્રિયતા વિષેનો છે. ક્રિયામાત્ર ઉપકારક છે માટે તેણે ક્રિયા કરવી એમ કોઈ કહેવા માગતું નથી; પણ તે પોતે જે વસ્તુને અંદર જુએ છે તેને બહાર મૂર્ત કરવાની ક્રિયામાં પોતાનો ફાળો લૌકિક દૃષ્ટિએ આપી શકતો નથી અને એટલા માટે એનું આંતરદર્શન એ મિથ્યા સ્વપ્ન જ રહે છે.

આ આરોપ સામે એક પક્ષ કલાકારની તટસ્થવૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. અને તેથી કલાકારનાં આંતરદર્શન અને ક્રિયા-અસહકાર વચ્ચે એમને વિરોધાભાસ લાગતો નથી. બીજો પક્ષ આ તટસ્થવૃત્તિને જ નબળાઈ માને છે ને કલાકારનું સ્વપ્ન મિથ્યા, ભ્રામક ને મોહક ગણે છે.

જુદાં જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરતી આ વૃત્તિમાંથી જ કેટલેક અંશે ભાવનાવાદ ને વાસ્તવવાદનો જન્મ પણ થયો છે

આ સઘળી વિવેચનાનો જન્મ એટલા માટે થયો છે કે ખરેખરા અર્થમાં મહાન એવો કોઈ કલાકાર અત્યારે જન્મતો નથી-આ જગ્યાએ 'કલા' શબ્દ-સઘળી માનસી ક્રિયા પરત્વે વાપરેલો છે-એટલે એવી એક મહાન શૂન્યતાને લીધે અનેક પ્રકારની તોફાની વૃત્તિઓનું ઘર્ષણ કલાના ક્ષેત્ર ઉપર થઈ શકે છે. ખરેખરા અર્થમાં મહાન કલાકાર, એક રીતે કહો તો, યુગપરિવર્તનની ઘડી ઉપર જ દેખા દે છે ને એવા સત્ત્વસર્જન માટે કુદરત પણ, એનો સમય, આવ્યા વિના વંધ્યત્વ અનુભવે છે. આ વસ્તુ કોઈને અવૈજ્ઞાનિક લાગવાનો સંભવ છે ખરો, પણ અત્યારનું વિજ્ઞાન આંકડાની સાબિતી સ્વીકારે છે એ જોતાં, હિંદુસ્તાન પૂરતી વાત કરીએ

તો તુલસીદાસ પછી કોઇ મહાન કલાકાર જન્મ્યો નથી, અને એમ ન થવામાં કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ. મહાન કલાકાર એ છે કે જે, પોતાની માનસી ક્રિયા પરત્વે એટલા વિશાળ, ચિરસ્થાયી અને મહાન અનુભવોના સાગરમાંથી પસાર થાય છે કે એનાં એ આંતરદર્શનને એણે આપેલું સ્વરૂપ અનેક ક્રિયાઓના સંભવસ્થાન જેવું બની રહે છે. એની એ માનસી ક્રિયા એટલી તલસ્પર્શી, ચિરસ્થાયી, સત્ત્વશાળી અને વિશાળ હોય છે કે માનવના હૃદયમાં રહેલી સુપ્ત ક્રિયાત્મક શક્તિને એ પ્રેરે છે, એટલું જ નહિ, મૈર્યા પછી પણ માનવ, વારંવાર પોતાની મુશ્કેલીઓનો તોડ એમાં જુએ છે. આવી માનસી ક્રિયાનો જે સ્વામી હોય તે કલાકાર કહેવાય–અને એવા કલાકારની અત્યારે ખામી છે. એટલે જ હરકોઇ માણસ કહી શકે છે કે મિથ્યા સ્વપ્નની ભૂમિ એ કલા ન હોઈ શકે.

કલા માટે જે માનસસાધના કરવી પડે છે ને એના જન્મ માટે જે તપ, ઉપાસના ને આરાધના કરવી પડે છે તે અત્યારના જમાનાને અપરિચિત છે.

કદાચ આ પારિભાષિક શબ્દો પણ એને અપરિચિત જેવા છે, અને જેમ પારિભાષિક શબ્દોના પરિચય વિના કોઈ સૂત્રનો મર્મ પકડી શકાતો નથી તેમ અત્યારે કલાનો મર્મ પણ ગ્રહી શકાતો નથી, અને જે વસ્તુ વિષે માણસને જ્ઞાન હોતું નથી, તેવી અપરિચિત વસ્તુને જેમ એ ફેંકી દેવાની સહજવૃત્તિ ધરાવે છે, તેમ કલા વિષે એને પરિચય નહિ હોવાથી એને પણ એ ફેંકી દેવા માગે છે. એ કહે છે–આ કલા નહિ, આ સ્વપ્ન નહિ, આ કલ્પના નહિ, આ સૌન્દર્ય નહિ–એમાંથી અમને કાંઇ મળતું નથી. ખરી રીતે માનવમાત્રને જોઈએ એવું આપવાનું તો મહાન કલાકાર પાસે જ હોય છે. કલાને પાછું જીવનમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવું હોય તો મહાન કલાકારોને, મહાન ભક્તોને, મહાન વ્યક્તિઓને, હરેક મહાન ક્રિયાને–એણે સમજવું રહ્યું; ત્યારે જ એને ખબર પડશે કે હજારો ને લાખો ક્રિયાઓ કરતાં પણ વધારે મહાન એવી નિષ્ક્રિયતા હોઇ શકે છે; અને તે માત્ર કોઈ મહાન ક્રિયાવાન સમૃદ્ધ આત્મા પાસે જ હોય છે.

કલાકારની નિષ્ક્રિયતા–એ હજારો અનુભવોનો નિચોડ કૃતિઓમાં મૂક્યા પછી મેળવેલી જરૂરી શાંતિ છેઃ એ નિષ્ક્રિયતા વિના એ ફરીવાર ક્રિયાવાન થઈ શકતો નથી. પ્રાસંગિક વિવેચન કરનારાઓ જ્યારે કલાનો, વિદ્યાનો, સંસ્કારનો, સંસ્કૃતિનો કે વૈજ્ઞાનિક શક્તિઓનો ઉપહાસ કરે છે ત્યારે તેઓ પોતે જેના વિષે કાંઇ જાણતા નથી એ વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કરે છે એમ સમજી લોકોએ કલાદૃષ્ટિને જીવનમાંથી ગુમાવવી ન જોઈએ. જે પ્રજા એક વખત કલાદૃષ્ટિ ગુમાવે છે તેને માટે સર્વસ્વ ગુમાવવું બહુ સહેલું થઈ પડે છે.

કલાદૃષ્ટિ જ નિત્યજીવનમાં અને નિત્યના કાર્યક્રમની પ્રેરક હોવી જોઈએ.

· ધૂમકેતુ

सत्यनी विभूतिओ

दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

ભગવાન વ્યાસે સત્યના તેર આકાર વર્ણવ્યા છે. અહિંસા, સમતા, સંતોષ વગેરે બધી જ સદ્‌વૃત્તિઓનો એમણે સત્યમાં અંતર્ભાવ કર્યો છે. જીવનના વિશાળ નિરીક્ષણ અને ઊંડા અધ્યયન પછી જ એમણે એ શોધ કરેલી હોવી જોઈએ કે અંતે સદ્‌ગુણ તો એક જ છે અને તે સત્યનું પાલન. જેમ બીજમાંથી અંકુર અને પલ્લવ ફૂટે છે તેમ એક સાર્વભૌમ સત્યમાંથી જ બધી શુભ વૃત્તિઓ અને અશેષ ધર્મસિદ્ધાન્તો નીકળે છે.

આવા અનુભવ પછી જ સાર નીકળ્યો કે સત્ય એ જ આત્મા, એ જ અંતરાત્મા અને એ જ પરમાત્મા કે વિશ્વાત્મા.

આમાં અતિશયોક્તિનું કાવ્ય ન હોય તો આપણો પરમ ધર્મ થાય છે કે સત્યનું સ્વરૂપ શું છે એ આપણે શોધવું જોઈએ. જીવનની જરા સરખી પણ જેને પિછાન છે તે જાણે છે કે સત્ય જેટલું સાવ પરિચિત લાગે છે તેટલું જ તે ગૂઢ છે, અદ્‌ભુત છે. જે લોકોએ જીવન સમસ્તને જોખમે સત્યની શોધ કરી છે, તેઓ કહે છે કે સત્ય અનંત છે, એનો અંત હજી હાથ લાગ્યો નથી. એ સીધું છે, સહેલું છે પણ અમર્યાદ છે, અને વિશેષ તો એ કે તે અવ્યર્થ છે.

સત્યનો અર્થ આપણે સામાન્ય રીતે શો કરીએ છીએ? સત્યનો હમેશનો અર્થ યથાર્થ કથન એટલો જ થાય છે. જેવું જોયું, જાણ્યું અથવા કલ્પ્યું હોય તેવું ને તેવું જ પ્રામાણિકપણે કહી દેવું તેનું નામ સત્ય. કહેલી વાત પરમાર્થતઃ સારી હોય કે ન હોય, આપણે જેવી સાંભળી અથવા જાણી અને માની તેવી ને તેવી તે કહી દેવી એ આપણો ધર્મ છે. આપણે એમાં અપલાપ ન કર્યો, પ્રતારણા ન કરી, ચિત્તશાઠ્ય ન કર્યું એટલે પત્યું. આપણે પોતાની

વાત છે. યથાર્થ કથન એ જેટલો સામાજિક ધર્મ છે, (એમાં જેટલી સમાજસેવા રહેલી છે) એટલો જ એ સ્વધર્મ પણ છે. (એટલી જ એમાં આત્મ-સેવા પણ છે.) એ વ્રતની જેણે દીક્ષા લીધી છે તેને ધીમે ધીમે સત્યની સર્વ વિભૂતિઓ સુલભ થઈ જાય છે. અન્તર્બાહ્ય સૃષ્ટિની રચના જ એવી છે કે જે સાચો સમાજધર્મ છે તે જ આત્મધર્મ પણ છે. આત્મધર્મ પ્રત્યેની પરમ નિષ્ઠામાંથી સમાજધર્મ સહેજે સૂઝે છે અને પળાય છે.

આમ છતાં યથાર્થ કથનમાં સત્યનો સંપૂર્ણ અંતર્ભાવ નથી થતો. સત્યનિષ્ઠા માણસ પાસેથી એથી ઘણી વધારે અને ઊંચી વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે. માણસને ભાગે એકલું જ્ઞાતૃત્વ કે ભોક્તૃત્વ નથી પણ કર્તૃત્વ પણ છે. સત્ય પ્રત્યે સીધા રહેવું એટલું બસ નથી પણ પોતે સત્યરૂપ થવું એ પણ એનો ધર્મ છે. માણસ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલે એટલું બસ નથી; એણે પોતાનું આપેલું વચન પણ પાળવું જોઈએ. અને વચન પાળવામાં પોતે ઉત્પન્ન કરેલી રાસ્ત અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાની વાત પણ આવી જ જાય છે. વચનપાલન અને અપેક્ષા-પૂર્તિ એ પણ સત્યના પાલનનો આવશ્યક ભાગ છે. આ પાલન હમેશાં સહેલું નથી હોતું. કોઈ કોઈ વાર બધી બુદ્ધિશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ વાપરીએ ત્યારે જ તે શક્ય થાય છે. અને કોઈ કોઈ વાર તો એ પાલન શિર સાટે જ થઈ શકે છે. માણસના હૃદયમાં સત્ય વિષે એવો અદમ્ય રસ, એવી પરમ નિષ્ઠા હોય છે કે જિજીવિષાને મહાત કરીને પણ તે તૃપ્ત કર્યા વગર એનાથી રહેવાતું નથી. પ્રતિજ્ઞા-પાલનમાં જેટલું સંકટ વધારે તેટલો એ પાલનનો આગ્રહ વધારે. કેમકે એમાં જ હૃદય પોતાનો ઉત્કર્ષ

એ એનું જીવન છે. એ પણ જેની આગળ ભોગ ધરવા લાયક બને છે, તેને જ જો માણસ ઈશ્વર-તત્ત્વ તરીકે ઓળખાવે તો તેમાં શી નવાઈ?

અને આખું વિશ્વ પ્રતિજ્ઞાપાલનથી બંધાયું નથી શું? વરસાદ, સમુદ્ર અને વાદળાંને ભલે ચંચળ લેખો, તરંગી કહો કે સ્વૈરાચારી ગણો પણ તેમનું નિયમપાલન અનાદિ કાલથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. પવન વાય છે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા ફેરા ફરે છે. જીવનકલા પોતાનો વિસ્તાર વિસ્તરે છે અને સર્વભક્ષ મૃત્યુ એને યથાવકાશ કિંચિત્કાલ ભૂંસી નાંખે છે. એ બધાની પાછળ ઋતમ્ અને સત્યમ્ જોઈને માણસની ખાતરી થાય છે કે જે સત્ય આપણને સ્ફુર્યું તે જ આ વિશ્વનું પણ નિબંધન છે. એટલા માટે જ એણે ઉભય અર્થમાં ધર્મ શબ્દ યોજ્યો.

યથાર્થ કથન, નિયમાનુવર્તન અને પ્રતિજ્ઞાપાલન એ સત્યના ત્રણ અર્થ તો થયા પણ એટલેથીયે સત્યની વિભૂતિનો અંત આવતો નથી. જીવનમાં જે જે પ્રિય હોય છે, જે જે કષ્ટપ્રાપ્ત હોય છે, જે જે પોષક અને સંવર્ધ્ય નીવડે છે તે બધું એકી ક્ષણે ફેંકી દેવાની શક્તિ જેની ઉપાસના વડે પ્રાપ્ત થાય છે, જેને અર્થે જિંદગી ફના કરવામાં જ એની કૃતાર્થતા જણાય છે તે સત્ય જીવનથી પર હોવું જ જોઈએ. જીવન અને એની અંદર સમાએલા અનંતવિધ અનુભવ જ્યારે અપૂર્ણ જણાય છે, એથીએ ઊંચે ઊડવાનું મન થાય છે, ત્યારે આપણે શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો જાણવો. આવી શ્રદ્ધા યથાર્થ દર્શનનો તિરસ્કાર કરી સ્વતંત્ર રીતે વિરાજે છે, અનુભવની અપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી અંતે અનુભવ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને આ રીતે દૃષ્ટ સત્ય કરતાં સત્યતમ બને છે. સત્યનારાયણનું આ ચોથું સ્વરૂપ.

સત્યનો પાંચમો વ્યૂહ તે વિશિષ્ટ અનુભવનું જ નહિ પણ જેટલાનું આકલન અને જેટલાની માત્ર કલ્પના જ થઈ શકે તે અખિલ વિશ્વનું જે પરમ રહસ્ય, જે હોવાની સ્ફુરણા જ નહિ પણ ખાતરી દરેક હૃદયમાં હોય છે પણ જે જડયાનું સમાધાન હજી કોઈ હૃદયે અનુભવ્યું નથી તે છે. એનું સ્મરણ કરી કરીને, એનું ધ્યાન ધરી ધરીને અને એના વિરહની વેદના ક્ષણે ક્ષણે અનુભવીને ઋષિઓએ અને સંતોએ આખરે કહ્યું કે એ જ ઈશ્વર છે, એ જ ધ્યેય છે, એ જ જ્ઞેય છે, એને અર્થે બધું છે, એ કશા અર્થે નથી. એનાથી આત્મા જુદો હોઈ શકે એમ કલ્પનામાં પણ નથી આવી શકતું. જે કંઈ છે તે એને માટે જ છે એટલું જ નહિ પણ એની અંદર જ છે, એ જ છે અને છતાં એ એથી વધારે છે. આકાશનો અંત જાણ્યા વગર જેમ પક્ષીઓ આકાશમાં ઊડયા જ કરે છે તેમ આપણે પરમહંસ થઈને એ સત્યના અવકાશમાં વિહાર કરીએ અને એ વિહાર સાથે અનુભવીએ કે આપણે એ જ છીએ પણ એ આપણા કરતાં મોટું છે. તેમ ન હોત તો ભક્તિનો આનંદ ક્યાંથી સંભવત? એકાગ્રતાનું પ્રયોજન શું રહેત? અને સ્વાનુભવનો સંપૂર્ણ રસ શી રીતે ચૂસી શકાત?

सामुद्रो हि तरंगः

क्वचन सामुद्रो हि तारंगः ।

એક મુક્તક

સંદેશાર્થ ન મેઘ હંસ શશીને તું દૂત કે'તી પ્રિયે!
સૂનો વાસ વિલોકતાં મુજ હીણો, સ્નેહાર્દ્ર ફૂણા ઉરે
જે થાશે અનુભાવ એ જ સહુ છે સંદેશ; જે તું હીણો
એકાકી સમજી બરાબર શકું દાઝયો વિયોગાગ્નિનો.

(ભાષાન્તર) પારાશર્ય

‘સર્વ રોગોનું મૂળ’

[ઊર્મિના ગયા અંકમા શ્રી મગનભાઈનો લેખ આવી ગયો તેને અંતે આગે એ ચર્ચા સમેટવાનો અમારો ઇરાદો અમે જાહેર કર્યો હતો શ્રી અશોક હર્ષ તરફથી એ ચર્ચામા રહી જતો એક મુદ્દો અમને મળ્યો છે, તે અહી નીચે આપીએ છીએ

આ ચર્ચાનો જવાબ શ્રી નરસિંહભાઈ તરફથી અમને મળી ગયો છે એ અમે આવતા અંકમા પ્રગટ કરશું —સં]

[એક રહી જતો મુદ્દો]

“શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ રશિયાની પરિસ્થિતિ પર જે અનુમાન બાંધ્યુ છે એ સાચુ જ છે, અને આજે રશિયામા મુક્તવિહાર જેવુ કશુ છે જ નહિ થોડો વખત રશિયામા એ અખતરો ચાલેલો પણ રશિયાને પોતાની ભૂલ સમજાઈ ને એ અખતરો ખેંચી લીધો છે તાજેતરમા અવસાન પામેલા હેવલૉક એલિસ ને માર્ગરેટ હિંડસ વચ્ચે એક વખત આ બાબતની ચર્ચા નીકળતા હિંડસે વસ્તુસ્થિતિ કહેલી કે, ‘રશિયાના એ પ્રયોગે ફરી કોઈએ એવા પ્રયોગમા નહિ ઝંપલાવવાનો જગતને બોધપાઠ આપ્યો છે’ એટલુ જ નહિ પણ માર્ક્સ ને એંગલ્સે પણ પોતાના ‘The Holy Family’ પ્રબંધમા કુટુંબસંસ્થાનો આદર કરેલો છે એથી વધુ ખાતરી જોઈતી હોય તો રશિયાના મુખપત્ર ‘Pravda’માંથી અમેરિકાના Readers Digest મા આવેલા Chastity નામક અનુવાદનો આ ઉતારો બતાવી શકાય

“‘The sexual question can be correctly decided in one way only steadfast and lasting marriage founded on love Frivolous and casual sexual relationships which are bound to lead to various ugly consequences are vigarously opposed by the Commune’

“બાકી એવા બંડો ઇતિહાસમા નવા નથી સ્ત્રીસમાગમને વાપીસ્નાન સરખા માનતા ‘શર્વિલક’ (મૃચ્છકટિક) જેવા બંડખોરો તો અનેક નીકળે છે, પણ સમાજે તો લગ્નબંધનને હંમેશા કરાર (contract) ને બદલે (Sacrament) સંસ્કાર જ માન્યો છે અને સમાજનો અનવસ્થાપ્રસંગ ઇતિહાસમા જો ન આવ્યો હોય તો આ જ માન્યતાને લીધે

“બાકી તો પૂરતુ કહેવાઈ ગયુ છે”

અશોક હર્ષ

શ્રી. અશોક હર્ષ

"આ વસ્તુનું મને પહેલાં જ જ્ઞાન કેમ ન થયું ? મારામાં શ્રદ્ધા ધરાવતાં લૂલાં, લંગડાં અને આંધળાંઓ કરતાં પણ હું વધુ હતભાગી છું. દૈવી જેવી કોઈ વસ્તુનું મને ભાન નથી રહ્યું. જેઓ માટી ખાવા લાગે છે અને શબ પાસે બેસી રહે છે એ ચિત્તભ્રમ લોકો કરતાંય હું વિશેષ ભ્રષ્ટબુદ્ધિ થઈ ગયો છું. દૈવી અને નારકી અવાજો વચ્ચેનો ભેદ હું પારખી શકતો નથી. મારામાં એટલી બુદ્ધિ પણ રહી નથી કે જેટલી બુદ્ધિ હાથમાંથી માતાનું સ્તન ઝુંટવાઈ જતાં રડી પડતા બાળકમાં, શેઠનાં પગલાંને સૂંઘવા માત્રથી ઓળખી જતા કૂતરામાં કે સૂર્યના પ્રકાશનો અનુભવ કરી તેની તરફ ફરી જતાં ફૂલોમાં હોય છે. હું તો બની ગયો છું સેતાનનું મજાક કરવા માટેનું રમકડું. મને અહીં ચડાવનાર સેતાન જ છે. હું ઊંચે ચડ્યો તે સાથે મારું અભિમાન અને મારી દેહવાસના પણ ચડ્યાં. મારાં પ્રલોભનોનો વિસ્તાર મને ગભરાવતો નથી. પર્વત પર એન્તોની પણ આનાથી પિડાય છે. મારા શરીરમાં દેવતાઓની સાક્ષીએ તેમની તલવાર ભોંકાઈ જાય તો સારું. વેદનાને સહેતાં તો હું સરસ રીતે શીખ્યો છું. પણ ઈશ્વર મારી સાથે વાતો કરતો નથી તે સહેવાતું નથી. એ એમ કેમ કરે છે તે સમજાતું નથી. મારે માટે જે એક માત્ર આશ્વાસનનું સ્થાન હતું એ મને છોડી ગયો. મને છોડી જઈને કેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં એણે મને એકલો મૂકી દીધો છે! મારી પાસેથી એ નાસી જાય છે પણ હું એની પાછળ જઈશ. આ પથ્થર હવે મને અગ્નિ જેવો લાગે છે. હવે તો અહીંથી છૂટું અને ઈશ્વર પાસે પહોંચું."

આમ કહીને થાંભલા આગળ ટેકાઈને ઊભેલી નિસરણીને એણે પકડી. એના પર પગ મૂક્યો અને એક પગથિયું નીચે ઊતર્યો કે એના મોં સામે મૂર્તિનું મોં આવ્યું. મૂર્તિ વિચિત્ર રીતે હસી. હવે જ એને ખાતરી થઈ કે જે સ્થાનને એણે શાંતિપ્રદ અને ગૌરવશાળી માન્યું હતું તે જ એનાં પતન અને દુઃખનું કારણ હતું. ત્વરાથી નીચે ઊતરીને એણે જમીન પર પગ મૂક્યો. પગ પોતાની ક્રિયા ભૂલી ગયા હતા. એ લથડિયું ખાઈને પડ્યો. પણ પૈશાચિક સ્તંભની છાયા પોતાની ઉપર પડી રહી છે એમ લાગતાં એ ભયે જ કોઈ અજ્ઞાત બળે એનામાં અદ્ભુત શક્તિ મૂકી દીધી અને તે ઊભો થઈને દોડ્યો. આખું નગર નિદ્રા લેતું હતું. કોઈ જુએ નહિ તેમ સ્તંભની આસપાસ જ્યાં દારૂની દુકાનો, ભઠિયારાની ભઠ્ઠીઓ અને ધર્મશાળાઓ વસી ગઈ હતી તે ચોકને વટાવી જઈ તે એક નાની ગલીમાં દાખલ થઈ ગયો. એની પાછળ એક કૂતરું ભસ્યું પણ એ તો ભાગતો જ રહ્યો.

દૂર દૂર જ્યાં તદ્દન ઉજ્જડ હતું, એક પણ પ્રાણી દેખાતું નહોતું, તેવા મરુસ્થાનમાં પહોંચીને તે અટક્યો. જંગલી જાનવરોના ચાલવાથી પડેલી આછી કેડીઓ સિવાય અહીં બીજો કોઈ રસ્તો નહોતો. પણ અહીં બહુ વાર અટકવાનો એનો વિચાર નહોતો. પોતાની પાછળ ધન કમાવા સારુ ઊભાં થયેલાં મકાનોથી ખૂબ ખૂબ દૂર જવા તે ઇચ્છતો હતો એટલે ત્યાંથી પણ આગળ તે રાત અને દિવસ ભાગતો રહ્યો.

અંતે ખૂબ થાક, ભૂખ અને તરસથી પિડાતો, અને હજી એ સમજી શક્યો નહોતો કે ઈશ્વર એનાથી કેટલો દૂર છે, એવી દશામાં તે એક શાંત-મૃત શહેર પાસે આવી પહોંચ્યો. શહેર ઉત્તર દક્ષિણ દૂર સુધી પથરાયેલું હતું. શહેરમાં મકાનો ખૂબ મોકળાશમાં બાંધેલાં અને એક જ ઘાટનાં હતાં. પિરામીડોને અધેથી કાપી નાખ્યા હોય તેવાં તે હતાં. એ બધી સમાધિઓ હતી. મકાનોના દરવાજા ભાંગી ગયા હતા અને બહારથી અંદર ઓરડામાં તરસ અને વરુ જેવાં પ્રાણીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને લઈને આંખો તગતગાવતાં બેઠેલાં દેખાતાં હતાં. ઉંબરોમાં લૂંટારાઓને હાથે લૂંટાયેલ અને રાની પશુઓને હાથે પિંખાયેલ મુડદાં પડ્યાં હતાં. આવા આ પ્રેતનગરમાંથી પસાર થતાં પાપનસ થાકથી લોથ થઈને એક સમાધિ આગળ પડી ગયો. આ સમાધિની નજીક એક ઝરણ અને આજુબાજુ તાડ-ખજૂરીનાં ઝાડો હતાં. સમાધિ સારી રીતે શણગારાયેલ પણ લાગતી હતી. બારણાં ન હોવાથી અંદરના રંગરોગાનવાળા ઓરડામાં તે જોઈ શક્યો. ઓરડામાં સાપનાં કેટલાંક ભોંયણ દેખાતાં હતાં.

એક નિશ્વાસ નાખીને એ બોલ્યો, “ આ જ મારુ સાચુ નિવાસસ્થાન, મારા પ્રાયશ્ચિત્ત અને આત્મદમનનું મંદિર !”

એની નજીક એ ગયો પગથી સર્પોને હાંકી કાઢ્યા અને પછી સતત અઢાર કલાક સુધી પથ્થરની જમીન પર લાંબો થઈને પડ્યો રહ્યો ત્યારપછી ઊઠીને તે ઝરણા પાસે ગયો, ખોબે ખોબે પાણી પીધુ, ઝાડ ઉપરથી ફળો પાડીને અને ખાબોચિયામાથી કમળકાકડી તોડીને પેટ ભર્યું આ જીવનને અત્યુત્તમ સમજી તેને જ નિયમ બનાવી દેવાનો એણે નિર્ધાર કર્યો સવારથી સાંજ સુધીમા તે પોતાનુ મસ્તક સુદ્ધા જમીન પરથી ઊંચુ કરતો નહિ કે એક પાસેથી બીજે પાસે ફેરવતો નહિ

પણ એક દિવસ તે એવી રીતે લાંબો થઈને પડ્યો હતો તે વખતે તેને એક અવાજ સભળાયો

‘આ મૂર્તિઓ સામુ જો, તને જાણવાનુ મળશે’

પછી ઊભા થઈને એણે દીવાનખાનાની દીવાલ પરના ચિત્રો સામે નજર કરી ગૃહજીવનના અને જીવત હોય તેવા, અદ્ભુત પ્રાચીન કલાના નમૂનારૂપ એ ચિત્રો હતા. ગાલના ગલોફા ફુલાવીને અગ્નિ ફૂંકતા ગુલામો, બતકને ચીરતા અને ઘેટાના માંસને તવામા તળતા રસોઈયા પણ દેખાતા હતા થોડે દૂર એક શિકારી એક સાબરને મારીને ખભે નાખીને લાવતો હતો એક તરફ ખેતર ખેડતા, બી વાવતા, લણતા અને ઊપણતા ખેડુતો દેખાતા હતા બીજી તરફ વાદ્યોના સૂરમા નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓ ચીતરી હતી, એક યુવતી સિતાર વગાડતી હતી એના અંબોડામા એક કમળ હતુ આછા વસ્ત્રોમાથી એના અંગો સુસ્પષ્ટ દેખાતા હતા એના સ્તન અને મુખની માંસપેશીઓ સંપૂર્ણ હતી એણે ગરદનને એક તરફ નમાવી દીધી હતી એની આંખોનું લાવણ્ય તેજ જોનાર સામે જ રેલાતું હોય એમ લાગતુ હતુ ચિત્ર સર્વાંગ અનુપમ હતુ, પાપનસ્યસે ચિત્રની રેખાઓનુ નિરીક્ષણ કર્યું અને પછી આંખો નીચી ઢાળીને બોલ્યો

“શા માટે આ મૂર્તિ સામે જોવાની મને આજ્ઞા કરો છો ? એક મૂર્તિપૂજક સસારીના જીવનના આ ચિત્રો છે કે જેનું શબ મારા પગ નીચે ભોંયરામા+ કાળા પથ્થરની પેટીમા બધ છે ગમે તેટલુ સૌંદર્યયુક્ત હોવા છતા આ ચિત્ર એક મૃતદેહનુ જ સ્મરણ કરાવે છે, મડદાથી વિશેષ છાયાની પણ છાયાથી વિશેષ તે કઈ નથી કેટલુ અહમ્ ”

“ એ મૃતદેહ છે, પણ એક દિવસ એમાં જીવન હતું તુ તો મૃત્યુ પામશે છતા જીવ્યો નહિ હો !” અવાજે કહ્યુ

તે દિવસથી પાછી પાપનસ્યસની શાતિ હરાઈ ગઈ એક ક્ષણ પણ શાતિની એ પામતો નહોતો સતત બધો વખત એને અવાજો સભળાયા કરતા સિતારવાળી યુવતી એને પોતાની પાંપણો નીચેથી જોઈ જ રહેતી એક દિવસ તો એ પણ બોલવા લાગી

“જો, મારામા કેટલુ સૌંદર્ય અને રહસ્ય ભર્યું છે ! મને પ્રેમ નહિ કરે ? જે પ્રેમ તને પજવી રહ્યો છે તેને મારી ભુજાઓમા સમાવીને શમાવ મારાથી ભય પામીને શુ મેળવીશ ? મારી પાસેથી તુ છૂટીને ક્યાય જઈ શકવાનો નથી મૂર્ખ માણસ ! મારી પાસેથી ભાગીને ક્યા જવા ધારે છે ? પુષ્પોની સુગંધમા, હરિણોની છલાંગમા, ઝરણાના કલરવમા, ચંદ્રની જ્યોત્સ્નામા, અને તુ આંખ મીંચી દેશે તો સર્વ સ્થળે–ઝાડના પાનની કુમાશમા અને પક્ષીની પાંખોના ફફડાટમા પણ તુ મારા રૂપને જ જોઈશ એ વાતને હજાર વર્ષ થઈ ગયા કે જ્યારે આની નીચેના ભોંયરામા કાળા પથ્થરની પેટીમા આછા વસ્ત્રોએ લપેટાઈને સૂતેલા પુરુષે મારા મસ્તકને પોતાના વક્ષ પર લીધું હતુ મારા હોઠની સુધાનો આસ્વાદ લીધો હતો તેને આજ હજાર વર્ષ થયા છતા એ સુધા હજી સા કાયમ છે પાપનસ્યસ, તુ મને ઓળખે છે–તું મને કેવી રીતે ઓળખી શકયો ? કારણ કે હુ હેલનના અસખ્ય અવતારોમાની એક છુ તુ વિદ્વાન મતધારી છે, તુ વસ્તુનુ સારુ જ્ઞાન ધરાવે છે, તે પ્રવાસ કર્યો છે, અને પ્રવાસ તો એવી વસ્તુ છે કે જે માણસને ઘણી વસ્તુઓ શીખવે છે કેટલીક વાર તો ઘર આગળ દશ વર્ષમા ન પામીએ એટલુ પ્રવાસમા

+ ઇજિપ્તવાસીઓ પ્રાચીન કાળમા મૃતદેહને કૂવાઓમા કે ભોંયરાઓમા રાખતા

અને પછી એણે નક્કી કર્યું કે હાથને નવરા ન પડવા દેવા. તો જ, મનને જે આરામની જરૂર છે તે મળી શકશે. ઝરણા પાસે તાડ–ખજૂરીની છાયામાં કેટલીક કેળો ઊગી હતી. એને કાપીને તે સમાધિ પાસે લાવ્યો અને પથ્થર વડે કૂટી એના રેસા બનાવ્યા. રેસાઓને વળ દઈ, ગૂંથીને એક લંગોટી જેવું બનાવી લેવાની એની ઇચ્છા હતી. એને આમ કાર્યમાં રત થયેલો જોઈને સેતાન મૂંઝાયો. જેમ જેમ પાપનસ્યસ રેસાઓ અને રેસાઓમાંથી દોરીઓ બનાવતો ગયો તેમ તેમ સેતાનને પોતાને અને તેના ચાકરોને એના કાન પર અવાજો નાખવાનું અને ભીંત ઉપરની ચિત્રિત સિતારધારિણીને પોતાનું રૂપ એની આંખો સામે લાવવાનું મુશ્કેલ બનવા માંડ્યું. પાપનસ્યસનાં આંખો અને કાન કામના ધ્યાનમાં એકતાન થઈ ગયાં હતાં.

એને લાગ્યું, "પ્રભુકૃપાથી હવે વાસનાઓને શાંત કરી શકાશે. આત્મા માટે તો મારી શ્રદ્ધા અડગ જ છે. અસુરો અને સ્ત્રીદર્શન મને વ્યર્થ જ શંકાશીલ બનાવતાં હતાં. હું એમને દેવાવતાર જ્હોનના શબ્દોમાં કહીશ, 'આદિમાં એક શબ્દ હતો અને શબ્દ એ બ્રહ્મ હતો.' મારી એ વાતમાં અચલ શ્રદ્ધા છે. અને મારી શ્રદ્ધા જો હાસ્યાસ્પદ હોય તો તે વસ્તુતઃ વધુ દૃઢ બને છે. વસ્તુતઃ એ હાસ્યાસ્પદ જ હોવી જોઈએ, નહિ તો મને 'શ્રદ્ધા' ન હોય પણ 'જ્ઞાન' હોય. અને જીવનને અનંત રૂપ આપનાર જ્ઞાન નથી પણ શ્રદ્ધા છે."

તે હમેશાં રેસાઓને પલાળતો, સૂકવતો અને સુકાઈને સડી ન જાય તે માટે ફેરવ્યા કરતો. પોતાને એક નાનું બાળક બની ગયેલ જોઈને એને આનંદ થતો હતો. લંગોટ તૈયાર થઈ ગયો એટલે એણે સાદડીઓ અને ટોપલીઓ બનાવવા માંડી. કબરનો ઓરડો તો એક થેરીનું (સાવરણી, ટોપલા, સાદડીઓ ઈ. બનાવનારી જાત) ઘર બની ગયો. પાપનસ્યસ જરા પણ મુશ્કેલી વિના કામમાંથી પ્રાર્થના તરફ વળી શકતો.

છતાં, હજી ઈશ્વરની પૂરી કૃપા એને મળી નહોતી, કારણ કે એક રાત્રે એક મૃત્યુ પામેલા પુરુષના અવાજથી તે ઊંઘમાંથી જાગી ગયો હતો.

એ અવાજ અધીરપણે બોલતો હતો.

"હેલન, હેલન! જલદી દોડ, ચાલ, ચાલ જલદીથી સ્નાન માટે જળમાં પડીએ!"

અને એક સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો, પાપનસ્યસના કાન પાસે જ એ સ્ત્રીનું મોં હોય તેવો એ અવાજ હતો.

"પ્રિયતમ! મારાથી ઊઠી શકાય તેમ નથી. એક બીજા પુરુષનો દેહ મારી ઉપર પડ્યો છે."

અચાનક પાપનસ્યસના જોવામાં આવ્યું કે તેના ગાલ એક સ્ત્રીની છાતી ઉપર હતા. સિતારવાળી સ્ત્રીને એ ઓળખી ગયો, જેણે એના સહેજ ઊંચા થવાની સાથે પોતાની છાતીને એની નીચેથી બહારની બાજુએ સરકાવી દીધી. પાપનસ્યસને આ મધુર, સુંવાળા, હૂંફાળા શરીરને છોડવાની ઇચ્છા થતી નહોતી. આર્જવ સ્વરે એ કહેતો હતોઃ

"જરા વાર. મારી મધુરી, જરા વાર પડી રહે!"

પણ એ તો ઊભી થઈને ઉંબર પાસે જઈ ઊભી રહી હતી અને ચંદ્રનાં ધવલ કિરણોમાં ધવલ હાસ્ય-સુધા છાંટતી હતી. કટાક્ષ કરતી એ બોલીઃ

"શા માટે મારે પડ્યા રહેવું? જેને આટલી સૂક્ષ્મ કલ્પના છે, તેને માટે છાયાની છાયા પણ બસ છે. વળી, દેહલાલસાને તો તેં પૂરી કરી લીધી, હવે વિશેષ તારે શું જોઈએ?"

પાપનસ્યસ રાતભર રડ્યો. અને જ્યારે દિવસ ઊગ્યો ત્યારે પ્રાર્થનામાં ધ્યાનસ્થ થઈને બોલતો હતો.

"જિસસ! મારા જિસસ! શા માટે તું મારાથી નાસી જાય છે? હું કેવા ભયની ઊંડી ખાઈમાં પડ્યો છું તે તું જુએ છે. ઓ ત્રાતા! મારી રક્ષા કર! મારો ઉદ્ધાર કર! તારો પિતા મહાન પ્રભુ તો મારી આંખોને દેખાતો નથી. તારા સિવાય હવે મારે કોનો આશરો શોધવો? એના સુધી મારો અવાજ પહોંચતો નથી, એને હું ઓળખી પણ શકતો નથી. એના તરફની મારી સર્વ આશાઓ હવે નષ્ટ બની છે. એની કરુણા હું હારી બેઠો છું. પણ જિસસ, તું તો એક સ્ત્રીને પેટે જન્મ્યો હતો, તું પણ એક પુરુષ હતો, એટલે તું મને સહાય કરશે એ વિષે મને શ્રદ્ધા છે. હું તને પ્રાર્થું છું, તે એટલા માટે નહિ કે તું ઈશ્વરનો ય ઈશ્વર છે, તું જ્યોતિની ય પરમ જ્યોતિ

કે, પરમ પિતાનો ય પિતા છે; હું તને પ્રાર્થું છું તે એટલા માટે કે તું આ પૃથ્વી ઉપર, કે જ્યાં હું આજે પીડા ભોગવી રહ્યો છું ત્યાં, એક વાર દીન અને દીનની સાથે રહ્યો હતો, સેતાને તારામાં પણ વાસનાઓને પ્રેરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, માનસિક વેદનાએ તારા કપાળ ઉપર પણ પરસેવો વાળ્યો હતો. હું વીનવું છું તારી માનવતાને; હું તારી પ્રાર્થના કરું છું, જિસસ! જિસસ, મારા બંધુ!"

આમ એ પ્રાર્થના કરતો હતો અને હાથ ઘસતો હતો ત્યાં જ કબરમાંથી ખડખડ હસવાના અવાજે દીવાલોને ધ્રુજાવી દીધી, અને સ્તંભ ઉપર એણે જે અવાજ સાંભળેલો તે જ અહીં એની સામે દાંતિયાં કરતો અને બોલતો સંભળાયો :

"ઓહ! વિધર્મી માર્કસ જે જાતની પ્રાર્થના કરે તે તું કરે છે! પાપનસ્યસ પણ એનો ચેલો બની ગયો! વાહ વાહ!"

માથા પર વજ્ર પડ્યું હોય તેવી વેદનાથી પાપનસ્યસ બેશુદ્ધ બની ગયો.*

* 'ભારતી સાહિત્ય સંઘ'ની 'વિશ્વસાહિત્યમાળા'ના પ્રગટ થનાર બીજા પુસ્તક અને 'ઊર્મિ'ના ભેટપુસ્તક 'અહંકાર'માંથી.

●

અચિન્તી ઊર્મિ

×

લસે વ્યોમે ચંદ્રા શતદલ ખીલ્યું પદ્મ નભનું !
શીળી જ્યોત્સ્નાધારે ઉદધિ ઉર ઉલ્લાસ ઊછળે,
અને મોંઘાં મોંઘાં રતન ઊજળાં મુગ્ધ ઉરનાં
હસી અર્પે પ્રેમે રસછલકતો સાગર ત્હીં.

સુનીલું સોહન્તું ગગન નમણું તારકમઢ્યું,
શકે નીલે બાગે મુકુલ ઊઘડે મંદ હસતાં
ભરે આછી અચ્છી અવનિ અવકાશે સ્મિતપ્રભા
સુવાસે મ્હેકન્તી ધમક નિશિગન્ધા પમરતી,
અચિન્તી ઊર્મિ ત્યાં મુજ ઉર તીરે ભાવ ભરતી
મીચ્યું ચક્ષુ, સામે મુખ મલકતી માત તરતી.

: તારાબ્હેન પંડિત :

• આપણી ગ્રંથમાળાઓ •

શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

ઈ. સ. ૧૯૧૬–૧૭ નાં વર્ષોમાં કે તે અગાઉ એકાદ બે વર્ષોમાં સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' તથા 'ચરિત્રમાળા'ના અનુકરણરૂપ અનેક માળાઓ નીકળી હતી. તે વખતે બધી માળાઓની એક યાદી મેં તૈયાર કરી હતી. વર્ષો જતાં તે યાદી અત્યારે તો ઉપલબ્ધ નથી. પણ ફરીથી આપણા સાહિત્યમાં નવી માળાઓનો યુગ શરૂ થયો છે ત્યારે તે તથા ચાલુ માળાઓની યાદી માર્ગદર્શક થઈ પડશે તેમ માની આ યાદી તૈયાર કરી છે. કોઈ વાંચક તેમાં કોઈ રહી ગયેલ માળાનું નામ સૂચવશે તો આભાર થશે. કંઈ પણ નિયમ વિના બહાર પડતી માળાઓમાંથી બની શકે તેટલીની નોંધ આમાં લીધી છે.

માળાઓમાં પ્રથમ સ્થાન સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નું આવે છે. અત્યારે ૧૯૯૫ માં તેનું અઠ્ઠાવીસમું વર્ષ ચાલે છે. અત્યાર સુધી તે માળામાં ૫×૯ ની સાઈઝનાં ૧૬૦૦ થી ૨૦૦૦ પૃષ્ઠ આપવામાં આવતાં તેને બદલે ચાલુ વર્ષથી ૫×૭॥ ના ૨૦૦૦ થી ૨૪૦૦ પૃષ્ઠ રૂા. ૫) ના જ લવાજમમાં આપવામાં આવવાનાં છે. પુસ્તકો પાકાં પૂઠાંનાં હોય છે. વર્ષમાં ત્રણથી ચાર પુસ્તકો બહાર પડતાં હોઈ પુસ્તકો ખૂબ દળદાર થાય છે. ચાલુ વર્ષનું એક પુસ્તક 'આખ્યાનમાળા ગ્રંથ ૨ જો' બહાર પડેલ છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના અનુકરણ યા પૂર્તિ રૂપે પ્રગટ થતી, પણ અત્યારે તો માત્ર નામશેષ થયેલી બીજી થોડીક માળાઓનો નિર્દેશ જ થઈ શકશે. સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે શરૂ કરેલી 'ચરિત્રમાળા' દ્વારા ગુજરાતને દેશવિદેશનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં અનેક ચરિત્રોની ભેટ મળી છે. 'ચરિત્રમાળા' ગ્રાહકોના અભાવે બંધ પડતાં, થોડાં વર્ષો પછી 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નો બીજો વર્ગ શરૂ કરી તે દ્વારા ચરિત્રો તથા કવિવાણી આપવાની શરૂ કરેલ પરંતુ તે વિભાગ પણ સત્વર બંધ કરવાની ફરજ પડી હતી.

શ્રી. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્રે શરૂ કરેલ 'સસ્તી વાર્તામાળા' દ્વારા વાર્તાઓનાં સારાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. સ્વ. વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કરનું 'કથાગુચ્છ' એક વર્ષ પૂરું કરી શક્યું નહોતું. તેવી જ સ્થિતિ 'હિંદના પુત્રો તથા મિત્રો'ની ચરિત્રમાળાની થઈ હતી. અમદાવાદથી નીકળતી 'સનાતન ધર્મની ગર્જનાઓ' દ્વારા તથા શ્રી. મૂળચંદ કરસનદાસ કાપડિયાએ સંપાદિત કરેલ 'સસ્તી જૈન ગ્રંથમાળા' દ્વારા નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. જામનગરની 'વિજયકૃષિમાળા'માં ખેડૂતોને ઉપયોગી થોડી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ હતી. 'ભગિનીસમાજ પત્રિકામાળા'એ સ્ત્રીઉપયોગી પત્રિકાઓ મોટી સંખ્યામાં પ્રગટ કરી હતી. 'સુમનમાળા' નામની એકઆના-માળામાં પણ નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. તે સિવાય પણ અલ્પજીવી થોડીક માળાઓ નીકળી હતી, પરંતુ તેનાં નામ અત્યારે યાદ આવતાં નથી.

વિવિધ ગ્રંથમાળાની માફક વર્ષોથી ચાલી આવતી બીજી માળા તે અમદાવાદ (હવે મુંબઈ પણ)ના સાહસિક બુકસેલર શ્રી. જીવનલાલ અમરશીની 'જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા'. ૧૯૧૫ માં તે શરૂ થયેલ હોવાથી અત્યારે તે પચીસમા વર્ષમાં છે. પ્રવેશ-ફીનો રૂા. ૧) લઈ બહાર પડતાં બધાં પુસ્તકો અર્ધી કીમતે આપવાનો તે માળાનો રિવાજ હતો, પરંતુ ચાલુ સંવત ૧૯૩૯ થી તે નિયમમાં ફેરફાર કરી ક્રાઉન સોળ પેજી ૧૧૦૦–૧૨૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો રૂપિયા ૪ (પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૫ માં) આપવાનો તેણે નિયમ કર્યો છે. અને તે મુજબ ચાલુ સાલમાં નીચેનાં પુસ્તકો અપાશે: ૧ સુવાસચંદ્ર, ૨ હૃદયત્રિપુટી, ૩ મુસ્તફા કમાલ, ૪ સહચરીની શોધમાં, ૫ સિન્દુરે

છેલે.-આ પુસ્તકો પ્રગટ થતાં માળા દ્વારા પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૯૩ થશે.

વર્ષો સુધી ' વિવિધ ગ્રંથમાળા ' તથા ' જ્ઞાન-વર્ધક પુસ્તકમાળા '—આ બે જ માળા—પ્રગટ થતી હતી. અસહકારના યુગ પછી પાછી માળાઓની શરૂઆત થઈ. ' યુગધર્મ ' માસિકે ' યુગધર્મ ' ગ્રંથમાળા શરૂ કરી હતી. પરંતુ બીજી માળાઓને શરૂ કરવાનું માન તો એક વખત ગુજરાતનાં ઘરોમાં જેનાં પુસ્તકો વંચાતાં હતાં અને જેની પ્રવૃત્તિ અત્યારે તદ્દન શિથિલ છે તે ' પ્રસ્થાન ' કાર્યાલયની ' સસ્તવતી ગ્રંથમાળા '. વર્ષે ૭૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૨ માં આ માળા આપે છે. તેનું અત્યારે સાતમું વર્ષ ચાલે છે અને સાતમા વર્ષમાં, ' આપણો આહાર ' ' સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા ' ' ગિરિરાજ આબુ ' અને ' શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા ' બહાર પડેલ છે.

રાજકોટ નવયુગ પુસ્તકભંડાર તરફથી પ્રગટ થતી બે માળાઓ ' નવયુગ ગ્રંથમાળા ' તથા 'લીલા-વતી ગ્રંથમાળા ' વર્ષે ૧૦૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો રૂ. ૩, (પાકાં પૂઠાં રૂ. ૪)માં આપે છે. આ બન્ને માળા દ્વારા વિવિધ વિષયનાં તથા સ્ત્રી-ઉપયોગી ૯૦ પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. અત્યારે બન્ને માળાઓએ સાતમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ' નવયુગ ગ્રંથમાળા ' દ્વારા ' પાંખડીઓ ' અને ' રામરોટી ' તથા ' લીલા-વતી ગ્રંથમાળા ' દ્વારા ' તાત્યારાવનું તાવીજ ' બહાર પડેલ છે.

આ જ સંસ્થા દ્વારા ડીટેક્ટીવ પુસ્તકો આપતી ' ગુપ્તચર ગ્રંથમાળા ' બહાર પાડવામાં આવતી હતી. તે ત્રણેક વર્ષ ચાલીને બંધ પડી છે.

પરંતુ ગ્રાહકોની તથા વાંચકોની સંખ્યામાં પોતાનું સર્વોપરીપણું સિદ્ધ કરતી ભારતી સાહિત્ય સંઘની ' અંજલિ ગ્રંથમાળા ' છે. આ ગ્રંથમાળા દર વર્ષે બારસો પાનાંમાં ચાર નવલકથા રૂ. ૩, (પાકું પૂઠું રૂ. ૪) માં આપે છે. અત્યારે તે માળાનું પાંચમું વર્ષ ચાલે છે અને તેનાં બે પુસ્તકો 'બંધન અને મુક્તિ' અને 'જગના રેલો' બહાર પડેલ છે.

આ જ સંસ્થાની બીજી માળા ' આરોગ્ય ગ્રંથા-વલિ છે ' લગભગ ૬૫૦ પાનાંની આરોગ્યની રક્ષા માટેની આઠથી બાર પુસ્તિકાઓ ત્રણ રૂપિયામાં આપવામાં આવે છે. તેનાં પહેલા વર્ષનાં બાર અને બીજા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે.

અમદાવાદના ' નવી દુનિયા ' કાર્યાલયની ત્રણ માળાઓ હવે લઈએ. ' નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા ' વર્ષમાં ૧૧૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૩ (પાકું પૂઠું રૂ. ૪)માં આપે છે. તેનાં ત્રીજા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો ' શહીદી, સુભાષચંદ્ર, અમ્મા, અમે પિંજરનાં પંખી ' બહાર પડ્યાં છે.

માત્ર રૂ. ૧)માં ૮૦૦ પાનાંનાં ત્રણ પુસ્તકો આપતી ' ચાલો વિચારીએ' ગ્રંથમાળાના ચાલુ ત્રીજા વર્ષમાં ' રાતું રસ ભાગ ૨-૩' પ્રગટ થયા છે. ત્રીજું પુસ્તક ' આવતી કાલે ' બહાર પડવાનું છે.

તે જ સંસ્થાની ' ચાલો પલટીએ ' ગ્રંથમાળાનાં પહેલા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.

' કૌમુદી 'ના સંચાલક શ્રી. મૂળશંકર ભટ્ટે ' કૌમુદી ગ્રંથમાળા ' શરૂ કરી તેનાં બે પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં હતાં, પણ ત્યાર બાદ પુસ્તકો બહાર ન પડતાં તે માળા બંધ થઈ જતાં ગ્રાહકોનું લવાજમ બાકી રહી ગયું છે.

અમદાવાદના ' નવચેતન સાહિત્ય મંદિર ' તરફથી સ્ત્રી-ઉપયોગી ગ્રંથમાળા ' ગૃહલક્ષ્મી ગ્રંથમાળા ' પ્રગટ થાય છે. ૧૨૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકોનુ લવાજમ રૂ. ૪ છે. અત્યારે ચોથા વર્ષનાં બે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. ' ઉમા ' અને ' શોભા '. કુલ ૨૧ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

અમદાવાદના ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય તરફથી ' તરણ ગ્રંથમાળા ' બહાર પડે છે. વર્ષમાં ૬૫૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૩ના લવાજમમાં આપવામાં આવે છે ત્રણ વર્ષમાં થયેલી પુસ્તકોની પસંદગી સારી કહી શકાય તેવી છે. ચાલુ ચોથા વર્ષમાં શ્રી. પ્રેમચંદજીનું ' ગોદાન ' (પૂર્વાર્ધ) બહાર પડેલ છે.

• આપણી ગ્રંથમાળાઓ •

શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

દિ. સ. ૧૯૧૬–૧૭ નાં વર્ષોમાં કે તે અગાઉ એકાદ બે વર્ષોમાં સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' તથા 'ચરિત્ર-માળા'ના અનુકરણરૂપ અનેક માળાઓ નીકળી હતી. તે વખતે બધી માળાઓની એક યાદી મેં તૈયાર કરી હતી. વર્ષો જતાં તે યાદી અત્યારે તો ઉપલબ્ધ નથી. પણ ફરીથી આપણા સાહિત્યમાં નવી માળાઓનો યુગ શરૂ થયો છે ત્યારે તે તથા ચાલુ માળાઓની યાદી માર્ગદર્શક થઈ પડશે તેમ માની આ યાદી તૈયાર કરી છે. કોઈ વાંચક તેમાં કોઈ રહી ગયેલ માળાનું નામ સૂચવશે તો આભાર થશે. કંઈ પણ નિયમ વિના બહાર પડતી માળાઓમાંથી બની શકે તેટલીની નોંધ આમાં લીધી છે.

માળાઓમાં પ્રથમ સ્થાન સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નું આવે છે. અત્યારે ૧૯૯૫ માં તેનું અઠ્ઠાવીસમું વર્ષ ચાલે છે. અત્યાર સુધી તે માળામાં ૫×૯ ની સાઈઝનાં ૧૬૦૦ થી ૨૦૦૦ પૃષ્ઠ આપવામાં આવતાં તેને બદલે ચાલુ વર્ષથી ૫×૭॥ ના ૨૦૦૦ થી ૨૪૦૦ પૃષ્ઠ રૂા. ૫) ના જ લવાજમમાં આપવામાં આવવાનાં છે. પુસ્તકો પાકાં પૂઠાંનાં હોય છે. વર્ષમાં ત્રણથી ચાર પુસ્તકો બહાર પડતાં હોઈ પુસ્તકો ખૂબ દળદાર થાય છે. ચાલુ વર્ષનું એક પુસ્તક 'આખ્યાનમાળા ગ્રંથ ૨ જો' બહાર પડેલ છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના અનુકરણ યા પૂર્તિ રૂપે પ્રગટ થતી, પણ અત્યારે તો માત્ર નામશેષ થયેલી બીજી થોડીક માળાઓનો નિર્દેશ જ થઈ શકશે. સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે શરૂ કરેલી 'ચારિત્ર-માળા' દ્વારા ગુજરાતને દેશવિદેશનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં અનેક ચરિત્રોની ભેટ મળી છે. 'ચરિત્રમાળા' ગ્રાહકોના અભાવે બંધ પડતાં, થોડાં વર્ષો પછી 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નો બીજો વર્ગ શરૂ કરી તે દ્વારા ચરિત્રો તથા કવિવાણી આપવાની શરૂ કરેલ પરંતુ તે વિભાગ પણ સત્વર બંધ કરવાની ફરજ પડી હતી.

શ્રી. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્રે શરૂ કરેલ 'સસ્તી વાર્તામાળા' દ્વારા વાર્તાઓનાં સારાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. સ્વ. વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કરનું 'કથાગુચ્છ' એક વર્ષ પૂરું કરી શક્યું નહોતું. તેવી જ સ્થિતિ 'હિંદના પુત્રો તથા મિત્રો'ની ચરિત્રમાળાની થઈ હતી. અમદાવાદથી નીકળતી 'સનાતન ધર્મની ગર્જનાઓ' દ્વારા તથા શ્રી. મૂળચંદ કરસનદાસ કાપડિયાએ સંપાદિત કરેલ 'સસ્તી જૈન ગ્રંથમાળા' દ્વારા નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. જામનગરની 'વિજયકૃષિમાળા'માં ખેડૂતોને ઉપયોગી થોડી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ હતી. 'ભગિનીસમાજ પત્રિકા-માળા'એ સ્ત્રીઉપયોગી પત્રિકાઓ મોટી સંખ્યામાં પ્રગટ કરી હતી. 'સુમનમાળા' નામની એકઆના-માળામાં પણ નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. તે સિવાય પણ અલ્પજીવી થોડીક માળાઓ નીકળી હતી, પરંતુ તેનાં નામ અત્યારે યાદ આવતાં નથી.

વિવિધ ગ્રંથમાળાની માફક વર્ષોથી ચાલી આવતી બીજી માળા તે અમદાવાદ (હવે મુંબઈ પણ)ના સાહસિક બુકસેલર શ્રી. જીવનલાલ અમરશીની 'જ્ઞાન-વર્ધક પુસ્તકમાળા'. ૧૯૧૫ માં તે શરૂ થયેલ હોવાથી અત્યારે તે પચીસમા વર્ષમાં છે. પ્રવેશ-ફીનો રૂા. ૧) લઈ બહાર પડતાં બધાં પુસ્તકો અર્ધી કીમતે આપવાનો તે માળાનો રિવાજ હતો, પરંતુ ચાલુ સંવત ૧૯૩૯ થી તે નિયમમાં ફેરફાર કરી ક્રાઉન સોળ પેજી ૧૧૦૦–૧૨૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો રૂપિયા ૪ (પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૫ માં) આપવાનો તેણે નિયમ કર્યો છે. અને તે મુજબ ચાલુ સાલમાં નીચેનાં પુસ્તકો અપાશે: ૧ સુવાસચંદ્ર, ૨ ઇન્દ્રપ્રસ્થપુરી, ૩ મુસ્તફા કમાલ, ૪ સહચરીની શોધમાં, ૫ બિન્દુરે

છેલે.-આ પુસ્તકો પ્રગટ થતાં માળા દ્વારા પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૯૩ થશે.

વર્ષો સુધી 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' તથા 'જ્ઞાન-વર્ધક પુસ્તકમાળા'-આ બે જ માળા-પ્રગટ થતી હતી. અસહકારના યુગ પછી પાછી માળાઓની શરૂઆત થઈ. 'યુગધર્મ' માસિકે 'યુગધર્મ' ગ્રંથમાળા શરૂ કરી હતી. પરંતુ બીજી માળાઓને શરૂ કરવાનું માન તો એક વખત ગુજરાતનાં ઘરોમાં જેનાં પુસ્તકો વંચાતાં હતાં અને જેની પ્રવૃત્તિ અત્યારે તદ્દન શિથિલ છે તે 'પ્રસ્થાન' કાર્યાલયની 'સરસ્વતી ગ્રંથમાળા'. વર્ષે ૭૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૨ માં આ માળા આપે છે. તેનું અત્યારે સાતમું વર્ષ ચાલે છે અને સાતમા વર્ષમાં, 'આપણો આહાર' 'સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા' 'ગિરિરાજ આબુ' અને 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા' બહાર પડેલ છે.

રાજકોટ નવયુગ પુસ્તકભંડાર તરફથી પ્રગટ થતી બે માળાઓ 'નવયુગ ગ્રંથમાળા' તથા 'લીલાવતી ગ્રંથમાળા' વર્ષે ૧૦૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો રૂ. ૩, (પાકાં પૂઠાં રૂ. ૪)માં આપે છે. આ બન્ને માળા દ્વારા વિવિધ વિષયનાં તથા સ્ત્રી-ઉપયોગી ૯૦ પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. અત્યારે બન્ને માળાઓએ સાતમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. 'નવયુગ ગ્રંથમાળા' દ્વારા 'પાંખડીઓ' અને 'રામરોટી' તથા 'લીલાવતી ગ્રંથમાળા' દ્વારા 'તાત્યારાવનું તાવીજ' બહાર પડેલ છે.

આ જ સંસ્થા દ્વારા ડીટેક્ટીવ પુસ્તકો આપતી 'ગુપ્તચર ગ્રંથમાળા' બહાર પાડવામાં આવતી હતી. તે ત્રણેક વર્ષ ચાલીને બંધ પડી છે.

પરંતુ ગ્રાહકોની તથા વાંચકોની સંખ્યામાં પોતાનું સર્વોપરીપણું સિદ્ધ કરતી ભારતી સાહિત્ય સંઘની 'અંજલિ ગ્રંથમાળા' છે. આ ગ્રંથમાળા દર વર્ષે બારસો પાનાંમાં ચાર નવલકથા રૂ. ૩, (પાકું પૂઠું રૂ. ૪) માં આપે છે. અત્યારે તે માળાનું પાંચમું વર્ષ ચાલે છે અને તેનાં બે પુસ્તકો 'બંધન અને મુક્તિ' અને 'જાગતા રેજો' બહાર પડેલ છે.

આ જ સંસ્થાની બીજી માળા 'આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ છે' લગભગ ૬૫૦ પાનાંની આરોગ્યની રક્ષા માટેની આઠથી બાર પુસ્તિકાઓ ત્રણ રૂપિયામાં આપવામાં આવે છે. તેનાં પહેલા વર્ષનાં બાર અને બીજા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે.

અમદાવાદના 'નવી દુનિયા' કાર્યાલયની ત્રણ માળાઓ હવે લઈએ. 'નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા' વર્ષમાં ૧૧૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૩ (પાકું પૂઠું રૂ. ૪)માં આપે છે. તેનાં ત્રીજા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો 'શહીદી, સુભાષચંદ્ર, અમ્મા, અમે પિંજરનાં પંખી' બહાર પડ્યાં છે.

માત્ર રૂ. ૧)માં ૮૦૦ પાનાંનાં ત્રણ પુસ્તકો આપતી 'ચાલો વિચારીએ' ગ્રંથમાળાના ચાલુ ત્રીજા વર્ષમાં 'રાતું રુસ ભાગ ૨-૩' પ્રગટ થયા છે. ત્રીજું પુસ્તક 'આવતી કાલે' બહાર પડવાનું છે.

તે જ સંસ્થાની 'ચાલો પલટીએ' ગ્રંથમાળાનાં પહેલા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.

'કૌમુદી'ના સંચાલક શ્રી. મૂળશંકર ભટ્ટે 'કૌમુદી ગ્રંથમાળા' શરૂ કરી તેનાં બે પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં હતાં, પણ ત્યાર બાદ પુસ્તકો બહાર ન પડતાં તે માળા બંધ થઈ જતાં ગ્રાહકોનું લવાજમ બાકી રહી ગયું છે.

અમદાવાદના 'નવચેતન સાહિત્ય મંદિર' તરફથી સ્ત્રી-ઉપયોગી ગ્રંથમાળા 'ગૃહલક્ષ્મી ગ્રંથમાળા' પ્રગટ થાય છે. ૧૨૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકોનું લવાજમ રૂ. ૪ છે. અત્યારે ચોથા વર્ષનાં બે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. 'ઉમા' અને 'શોભા'. કુલ ૨૧ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

અમદાવાદના ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય તરફથી 'તરુણ ગ્રંથમાળા' બહાર પડે છે. વર્ષમાં ૬૫૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૩ના લવાજમમાં આપવામાં આવે છે. ત્રણ વર્ષમાં થયેલી પુસ્તકોની પસંદગી સારી કહી શકાય તેવી છે. ચાલુ ચોથા વર્ષમાં શ્રી. પ્રેમચંદજીનું 'ગોદાન' (પૂર્વાર્ધ) બહાર પડેલ છે.

પસંદ કરવામાં તથા ગ્રાહકોની સગવડ પૂરેપૂરી સાચવવામાં ધ્યાન રાખે તો તેમને જ ફાયદો છે.

પુસ્તકપસંદગીની સામે પણ ચાલુ ફરિયાદ રહેવાની. પાનાં પૂરાં કરવાના હિસાબે અગર તો અમુક વખતે પુસ્તક આપવાનું છે તે ખાતર વર્ષમાં અમુક પુસ્તક 'મોળું' અપાઈ જાય છે. દરેક પ્રકાશક જો વિચારી જોશે તો તેણે આ ભૂલ કરી હશે તેમ તેને લાગશે. આ ક્ષતિ દૂર કરવા માટે પહેલેથી જ પૂરી તૈયારી કર્યા બાદ પ્રકાશનોનાં નામ પ્રસિદ્ધ કરવાં અને ખાસ કારણ સિવાય તેમાં ફેરફાર કરવો જ નહિ.

મોંઘું ટપાલખર્ચ આ માળાના પ્રચારમાં મોટા વિઘ્નરૂપ છે. પણ જ્યાં સુધી પુસ્તકો માટે 'જ્ઞાનપ્રચારની દૃષ્ટિએ' ટપાલના દર અમેરિકામાં જેમ ઓછા થયા છે તેમ ન થાય ત્યાં સુધી, ગામ વાર એજન્ટો નીમીને આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા યત્ન થવો જોઈએ.

હું પોતે પ્રકાશક ન હોવાથી પ્રકાશકોની મુશ્કેલીઓનો મને ખ્યાલ ન હોય તેમ કોઈ પ્રકાશક ભાઈ કહેશે. અલબત્ત મેં તો આ બધું ગ્રાહકની દૃષ્ટિથી લખ્યું છે. તેમાં કોઈ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો હોય ને કોઈ પ્રકાશક ભાઈ ચર્ચા કરશે તો તેને આવકારદાયક ગણીશ.

●

અમે

.પૃથ્વી.

અમે પથિક, કિંતુ સૌ ક્ષિતિકિનારના પંથ એ,
અમે શ્રમિત, કિંતુ ઇન્દ્રધનુના વિસામા બધે;
અમે ક્ષુધિત, કિંતુ ભોજન બધેય જૂમ્ભા તણાં,
અમે તૃષિત, કિંતુ વારિ બસ ઝાંઝવાં ઝાંઝવાં.

કહીંથી નીકળ્યા, વળી કહીં જવું, વિના ભાન એ
ભવાટવી વિષે અહીં ભટકતાં ભૂલા સૌ પડ્યાં;
અને કઠિન ઠોકરો અદીઠ કંટકોને સદા,
બનાવી અમ ભોમિયા અગમ પંથ સૌ જો રહ્યાં.

કુટાઈ હુકરાઇ કોઇ દિન આંસુડાં નેનથી,
જરાક વળી સારવી જગત આંગણે ખેલતાં
અમે શિશુ નચિંત; તોય ઘરને કદી ઓટલે
જઈ સૂઈ જવાની આશ અણદીઠ હૈયે રમે.

અમો ઘરવિહીનને ઘર તણી ન કે'યે મણા;
અમારું ઘર ત્યાં જ જ્યાં રઝળતાં જ લોટી પડ્યાં.

રજનીકાન્ત દેસાઇ

હિંદમાં શણનો ઉદ્યોગ

☆ શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ ☆

[ગતાંકથી સંપૂર્ણ]

૨૩. હિંદી મિલો

શરૂઆતમાં મુંબઈના શેઠ ચંદારામજી નામના ગૃહસ્થે શણ–મિલની સ્થાપના કરી. પરંતુ પાછળથી તેમણે તે વેચી નાખી. તે પછી રુસ્તમજી મિલ કોઈ પારસી સાહસને આભારી હતી. પરંતુ ખરાબ વખતમાં નુકસાની કરવાથી તે પણ બીજાને વેચાઈ ગઈ. એકાદ બંગાળી ગૃહસ્થે એક નાની મિલ બાંધી બીજાઓને એટલે કે યુરોપિયનોને ચલાવવા આપી હતી. સામાન્ય રીતે બંગાળી જમીનદારો પાસે પુષ્કળ પૈસા હોય છે પરંતુ તેમને ઉદ્યોગો પ્રત્યે પક્ષપાત નથી એટલે તેઓ પોતાના ફાજલ પૈસા ગવર્નમેન્ટ લોનોમાં રોકે છે. હજી સુધી કોઈ બંગાળીની માલેકીની મિલ થઈ નથી. આવા નફાકારક ધંધામાંથી પણ બંગાળીઓ નિવૃત્ત રહી શકે છે એ એક અજાયબી છે. મુંબઈના ઉદ્યોગપતિઓ પણ આ વિષયમાં પરાંગમુખ રહ્યા છે! હમણાં ૭ સાત મિલો હિંદના વહીવટ નીચે છે. તેમાં બિરલા, હુકમીચંદ, આદમજી એ મુખ્ય છે. બીજી ત્રણ ચાર નાની મિલો હિંદીઓના વહીવટ નીચે છે. પરંતુ લડાઈના વખતની સુંદર કમાણીનો લાભ હિંદીઓએ લીધો નથી.

૨૪. મહાયુદ્ધ પછી મિલોનો વિકાસ

મહાયુદ્ધની મોટી કમાણી મિલોને મળવાથી સને ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૬ સુધીમાં ૧૬ નવી મિલો બંધાઈ. કુલ આઠ મિલોમાંથી ૭૬ મિલો થઈ. જૂની મિલોએ પણ શાળો વધારી. આથી કુલ શાળોની સંખ્યા ૩૩૦૦૦ માંથી ૪૦૦૦૦ થઈ. સને ૧૯૨૧–૨૨ માં ચાર મિલો વધી. મિલોની સંખ્યા ૮૧ થઈ આ ચાર વર્ષ મિલઉદ્યોગનાં સારાં હતાં. મિલોવાળાને યોગ્ય નફો મળતો હતો. કદી ભાવો ઘટી જતા તો મિલોવાળા કામ કરવાના કલાકો ઘટાડીને ઓછો માલ કાઢતા હતા. આમ જૂનો સ્ટોક ખલાસ કરતા હતા અને ભાવોને સુધારી લેતા હતા. આવા બજારના ફેરફારો ઘણા થતા હતા. પરંતુ એકંદર વિકાસની દૃષ્ટિએ શણમિલોએ ઠીક પ્રગતિ કરી હતી.

૨૫. પછીનાં દશ વર્ષોમાં વિકાસ

સને ૧૯૨૧–૨૨ માં કોથળા અને શણના કાપડનો ભાવ ઘટી ગયો. એટલે મિલોએ કામના કલાકો ઘટાડી નાખ્યા એટલે વળી બજાર સુધરી આવી. આમ વારવાર કરીને મિલોએ ભાવો ટકાવી રાખ્યા હતા. પરંતુ હવે નવી મિલો પુષ્કળ બંધાવા લાગી. સને ૧૯૨૧–૨૨ માં ચાર મિલો વધી. સને ૧૯૨૨–૨૩ માં પાંચ વધી. સને ૧૯૨૩–૨૪ માં ત્રણ વધી. સને ૧૯૨૬–૨૭ માં ભાવો બહુ સારા રહેવાથી તે વર્ષે ૭ મિલો વધી. કુલ ૯૬ મિલો થઈ. સને ૧૯૩૦ માં પૂરી ૧૦૦ મિલો થઈ. તેમાં ૨૩॥ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાઈ. પોણા ત્રણ લાખ કામ કરનારા હતા. કુલ શાળોની સંખ્યા ૬૧ હજારે પહોંચી હતી. આ દશ વર્ષો મિલઉદ્યોગ માટે સારાં ગણાય. વચ્ચે કોઈ કોઈ વરસ નબળાં આવતાં પરંતુ મોટાં રિઝર્વ ફંડો, નાણાંની છૂટ અને આગલાં વર્ષોની સારી કમાણીથી નબળાં વર્ષોમાં મુશ્કેલી નહોતી આવતી.

૨૬. મંદી

સને ૧૯૩૦–૩૧ માં લગભગ ૧૦૦ મિલો હતી તે પછીના દશકામાં એક પણ મિલ વધી નથી, તેમ બીજો વિકાસ પણ થયો નથી; કારણ કે છેલ્લા દસકામાં એક બે વરસ સિવાય બધો વખત મંદી જ રહી છે. ઉઠાવ કરતાં ઉત્પન્ન ઝાઝું થતું હતું. મિલોની સંખ્યા અને શાળોની સંખ્યા ઘણી વધી

ગઈ હતી. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ મંદી આવી. ઉપરાંત કેટલીક મિલો જ્યુટ મિલર્સ એસોસિયેશનની બહારની હતી. તેઓ રાત્રિ દિવસ કામ કરી વધારે માલ તૈયાર કરતી હતી. આથી પેદાશ ઘણી થતી હતી. આ સ્થિતિમાં આ દશકામાં મિલોએ ઓછા કલાક કામ કરવા માટે ચાલુ ગોઠવણો કરી હતી. દર અઠવાડિયે ૪૮ થી ૬૦ કલાક કામ કરવાની વારંવાર ગોઠવણો થઈ હતી. છતાં માલ દુનિયા ઉપાડી શકે તે કરતાં વધુ જ પેદા થતો હતો અને મંદી ચાલુ જ રહેતી હતી.

૨૭. બંગાળી ખેડૂતો

સને ૧૯૩૭થી બંગાળ સરકારે શણના ઓછા ભાવો જોઈ શણની વાવણી ઓછી કરવા માટે સબળ પ્રયત્નો કર્યા હતા. ખેડૂતો વચ્ચે શણ ઓછું વાવવાની મોટી જાહેરાત ચાલુ છે. ખેડૂતો પણ હવે જાગ્રત થયા છે. એમની વચ્ચે સ્વતંત્રતાની અને પોતાના હક્કોની સમજણ પ્રસરવા લાગી છે. છતાં શણના ઉઠાવ ઉપર શણના ભાવોનો આધાર હોય છે. બંગાળ સરકાર એમને મદદ કરે છે. પરંતુ બંગાળની સરકારને અંગ્રેજ સભ્યોનો સક્રિય અને જબ્બર ટેકો હોવાથી તે તેમની દબાયેલી રહે છે અને આથી યુરોપિયન હક્કોની વિરુદ્ધ બંગાળની સરકારથી ખેડૂતોને મદદ થઈ શકે તેમ નથી. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી પાકની વાવણી ૨૫ ટકા ઘટાડવા સરકાર મોટા પ્રયત્નો કરે છે. બંગાળમાં જમાબંધીની પદ્ધતિ હોવાથી જમીનદારોને જમીનનો રસકસ ઘેર બેઠાં મળે છે અને ખેડૂતો ગરીબ રહે છે.

૨૮. શણ–મિલોની હમણાંની સ્થિતિ

શણ–મિલોની હમણાંની સ્થિતિ મંદ છે. તેમના હાથમાં હેસિયન એટલે શણનું કપડું અને કોથળાનો મોટી રકમ સ્ટોક થઈ ગયો છે. મિલો પાસે પૈસા છે એટલે આટલો મોટો જથ્થો સંભાળી શકે છે પરંતુ હવે તેમનાં ગળાં ભરાઈ ગયાં છે. લગભગ ૪૫ કરોડ વાર જેટલું શણ–કાપડ એમની પાસે વગર વેચાયેલું પડયું છે. કોથળા પણ જંગી જથ્થામાં પડયા છે. છેલ્લાં બે વરસથી સ્થિતિ બગડતી ચાલી છે. બધી મિલોને એકત્ર કરવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો થયા છે. કેટલીક હિંદી મિલોએ ઓછા કલાક કામ કરવા બદલ નુકસાની માગી પણ તે આપવા મોટી મિલો તૈયાર ન થઈ. છેવટે જ્યારે બહુ નુકસાન થઈ પડયું ત્યારે હવે સૌ મિલો ભેગી થઈ ગઈ છે.

૨૯. મિલોએ કરેલા નવા કરારો

મિલોએ મળીને કરારો કર્યા છે. તેમાં બજાર સુધારવા માટે ઓછા કલાક કામ કરવાનો નિર્ણય થાય તો સૌએ તે મંજૂર રાખવું. તેમાં જે કરારભંગ કરે તેણે દંડની મોટી રકમ ભરવાની રહે. સૌ મિલો પાસેથી ડિપોઝિટ લેવામાં આવી છે. ખુશીથી આ કરારો થયા છે. આ વરસના ફેબ્રુઆરી માસમાં યુરોપમાં લડાઈનાં વાદળો ચડેલાં જોઈ અંગ્રેજ સરકારે વીશ કરોડ યુદ્ધ માટેના કોથળાઓનો ઓર્ડર આપ્યો હતો. તે ૭ માસ ચાલ્યો. તેટલા સમયમાં બજારમાં ઠીક સુધારો થયો. હવે એ ઓર્ડર જુલાઈમાં પૂરો થયો એટલે બજાર ન ઘટે તે માટે મિલોએ મળીને ૨૦ ટકા શાળો બંધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. આથી બજાર ટકેલી પડી છે. પરંતુ જૂનો સ્ટોક પૂરો થયા વગર બજાર લાંબી સુધરશે નહિ.

૩૦. શણ–મિલો અને હિંદીઓ

આ શણ–મિલોના સાઠ ટકા ઉપર શેરો હિંદીઓના હાથમાં છે. પરંતુ આ મિલોની મૅનેજમૅન્ટ અને કુલ સત્તા સ્કોટમૅનોની છે. મૅનેજીંગ એજન્ટો બધી સ્કૉચ પેઢીઓ છે. મૅનેજરો, એસિસ્ટંટ મૅનેજરો, એન્જિનીઅરો અને અધિકારીઓ બધા યુરોપિયનો છે. એમને મોટાં પગારો અને એલાઉંસો મળે છે. કારકુનો અને નાના અધિકારીઓ બંગાળી બાબુઓ હોય છે. એમને સાધારણ પગારો મળે છે. મોટા અધિકાર કયારે પણ હિંદીઓને આપવામાં આવતા જ નથી. રૂપિયે તેર આના લગભગ કારભાર યુરોપિયનોના હાથમાં છે. જૂની મિલો અત્યંત ધનવાન અને મોટાં સાધનો ધરાવનારી છે. સરકારમાં એમની લાગવગ ભારે મોટી રહે છે.

૩૧. મજૂરો

મિલોમાં બંગાળી મજૂરો બહુ જૂજ પ્રમાણમાં છે, કારણ કે બંગાળીઓને મહેનત વિશેષ પ્રિય નથી. એટલે યુક્ત પ્રાંત અને બીજા ભાગોમાંથી પુષ્કળ મજૂરો કલકત્તામાં મજૂરી કરવા આવે છે. મજૂરો માટે ચાલો એટલે બસ્તીઓ બંધાય છે પરંતુ ત્યાં સ્વચ્છતા, સફાઈ અને સુઘડતા નથી હોતી. છોકરાંઓ માટે નિશાળે કોઈક જ ઠેકાણે હોય છે. મજૂરોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની કોઈ યોજના નથી. સ્ત્રીઓને માટે સુવાવડખાનાં નથી. કેટલીક મિલોમાં દવાખાનાં છે, કેટલીક મિલોમાં એ સગવડ પૂરતી રીતે રાખેલ નથી. મજૂરોને આનંદનાં સાધનો તરીકે સંગીત કે સિનેમાની સગવડ નથી, રમતગમતનાં સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવતાં નથી. એમનામાં સુધારો આવે, આર્થિક રીતે તેઓ સારા થાય, એમનામાં સમજ અને જ્ઞાન આવે એવું કંઈ જ કોઈ મિલ કરતી નથી.

૩૨. મજૂરોમાં એકસંપીની ખામી

શણ–મિલોના મજૂરો હિંદુ અને મુસલમાન બંને હોય છે, પણ કોમી ઝઘડા હજી ત્યાં પહોંચ્યા નથી. પણ મજૂરોમાં સંગઠન પણ જોઈએ તેવું નથી. એક યા બીજા અસંતોષથી હડતાળો ઘણી પડે છે ત્યારે બંગાળ સરકાર તેને ભાંગી નાખવા આડકતરી રીતે મિલોવાળાને મદદ કરે છે. ઘણીવાર તોફાનને નામે ગોળીબાર જેવું પણ થાય છે. છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી મિલો ઓછા કલાક કામ કરે છે એટલે મજૂરોને એક અઠવાડિયાને બદલે ચાર દિવસ જેટલી જ રોજી મળે છે. આ વિષયમાં ઘણી ચર્ચાઓ થઈ છે પરંતુ સંતોષકારક નિકાલ હજી આવ્યો નથી. મજૂરો વધુ પગારની માગણી કરે છે, મિલોવાળા એને ધુતકારી કાઢે છે. છતાં એકંદર પગારના ધોરણમાં સુધારો થયો છે. પગાર અઠવાડિક આપવામાં આવે છે.

૩૩. મજૂરોનું ટ્રેડ–યુનિયન

કલકત્તાના મજૂરોના નેતાઓના પ્રયાસથી મજૂર-સંઘ સ્થપાયો છે, પરંતુ હજુ જોઈએ તેવું સંગઠન નથી. છતાં એટલું તો સંગઠન થયું છે કે ઘણી વાર મિલોવાળાને નમવું પડે છે હજુ બંગાળની મિલોમાં દારૂનો દૈત્ય મોં ફાડીને ઊભો છે. તેમાં મજૂરોની કમાણી હોમાય છે. મે માસની શરૂઆતથી જુલાઈની અધવચ સુધી અને નવેંબરની આખરથી જાન્યુઆરીની આખર સુધી મજૂરો ઓછા મળે છે. ક્યારેક કોઈ ચેપી રોગ ફાટી નીકળે છે ત્યારે પણ મજૂરો ભાગી જાય છે. કલકત્તાની મિલોની મજૂર–બસ્તીઓમાં લગભગ ત્રણ લાખ માણસો વસે છે, એ સૌનો દુશ્મન દારૂ છે.

૩૪. શણ–મિલોમાં લાવવામાં આવે છે

જુદાં જુદાં મુકામો (પરગણાંઓની બજારો)માં મિલોના પ્રતિનિધિઓ (ઘણું કરીને સ્કોચ લોકો) શણ ખરીદે છે. જૂના વેપારને લીધે હવે શણની જુદી જુદી જાતો નિશ્ચિત થઈ ગઈ છે. પ્રમાણિક વેપારીઓના માલમાં ખરાબ મિલાવટનું શણ મળતું નથી. શણનાં મૂળિયાં કાપવાં, તેને ગોઠવીને જુદી જુદી ગાંઠો બાંધવી, એ કામો જુદા જુદા પ્રેસોમાં થાય છે. ત્યાંથી શણની કાચી ગાંસડીઓ કે જેમાં સાડા ત્રણ મણ શણ હોય છે તે કલકત્તાની મિલોનાં ગોડાઉનોમાં મૂકવામાં આવે છે. લાખો મણ શણ ભરી શકાય તેવાં ગોડાઉનો દરેક મિલ ધરાવે છે. એ ગોડાઉનોમાં અગ્નિના ભય સામે રક્ષણનાં યંત્રો રાખેલાં હોય છે. મિલો પાસે નાણાંની બહુ છૂટ રહે છે. તે સિવાય ઇમ્પિરિયલ બૅંક અને બીજી અંગ્રેજ બૅંકો યુરોપિયન ઉદ્યોગપતિઓને છૂટથી નાણાં ધીરે છે. મિલો છ થી આઠ માસ જેટલું શણ સગવડ પડતા ભાવે ખરીદીને રાખી મૂકે છે. સાથે વાયદાના પોતાના તૈયાર માલનાં વેચાણ કરી પોતાના ઉપરથી જોખમ ઓછું કરે છે.

૩૫. મિલમાં કામ

સૂર્યોદય થતાં જ મિલમાં કામ શરૂ થાય છે. સિમોટી વાગે કે મજૂરોનાં ટોળાં ઘમી આવી પોતાના વિભાગમાં પહોંચી જાય છે. કેવી જાતનું કાપડ વણવું છે તે નક્કી કરી તે પ્રમાણે ગોડાઉન–

ઓફિસમાં યુરોપિયન અનુભવીની દેખરેખ નીચે જુદી જુદી જાતના માર્કાના શણના રેસાઓને મિશ્ર કરી મિલમાં મૂકવામાં આવ્યા હોય છે. શણ–કાપડમાં ઊંચી જાતનું શણ વધુ મિશ્ર થયું છે. શણ–કોથળામાં હલકી જાતનું શણ વધુ ભેળવાય છે. જુદાં જુદાં ગોડાઉનોમાંથી જુદી જાતના શણની ગાંસડીઓ મંગાવી આજના જોઈતા કાપડ માટે મિશ્રણ કરવામાં આવે છે. તાણા અને વાણા માટે જુદી જુદી જાતનું શણ જોઈએ છે.

૩૬. શણ તૈયાર કરાય છે

શણના રેસા કડક હોય છે એટલે પ્રથમ એને નરમ કરવું પડે છે. પાણી અને જાડું તેલ છાંટતા જઈ એને ખૂબ ખૂદે છે. પછી જુદા જુદા રોલરોની નીચેથી એને પસાર કરવામાં આવે છે. આ રોલરોમાં રેસાઓ ચોળાઈ, દબાઈ, મસળાઈ, ધોવાઈ સુંવાળા બને છે. પછી મિલમાં એના તાણાવાણા બને છે. ત્યાંથી શાળો ઉપર વણાય છે. દરેક શાળ ઉપર ૭ મજૂરો વણવા અને કાંતવા માટે જોઈએ છે. હેસિયન (શણ–કાપડ)ની દરેક શાળમાં દરરોજ દોઢ મણ શણ વપરાય છે, જ્યારે કોથળા બનાવવાની શાળમાં દરરોજ સાડા ત્રણ મણ શણ જોઈએ છે. ત્રીશ મણ શણમાંથી ૨૭ મણ તૈયાર કાપડ નીકળે છે. કાપડને પાછળ અસ્ત્રી કરવાના સાંચા ઉપર મૂકી દે છે. ત્યાં તે પોલીશ થઈ સફાઈદાર બને છે. ત્યાંથી કાપડના મોટા વીંટા કાપવાના સંચા ઉપર જાય છે. ત્યાં તેના જોઈતા માપમાં કકડા થાય છે. પછી ઓટવાના સંચા ઉપર કોથળા બે બાજુથી ઓટાય છે અને કોથળા તૈયાર થઈ જાય છે. ઉપરની બાજુએથી ઓટવાનું હાથથી બને છે. સ્ત્રીઓ એ કામ કરે છે. કોથળાઓ ગણતરી કરીને ૨૫૦, ૩૦૦ અને ૪૦૦ની સંખ્યામાં પાકી ગાંસડીઓમાં બંધાઈ ગોડાઉનમાં પહોંચે છે. કોથળાના ભાવ દર સો ઉપર બોલાય છે.

૩૭. શણનું કાપડ તૈયાર થાય છે

કાપડમાં ઓટવાની જરૂર પડતી નથી. દરેક એક હજાર અથવા બે હજાર વારની એવી પાકી ગાંસડીઓ બંધાય છે. આ બધાં કામમાં યંત્રનું મુખ્ય કામ પડે છે. છતાં હાથમહેનતને માટે પણ થોડો અવકાશ રહે છે. સરેરાશ દરેક મિલમાં ૫૦૦ શાળ, દશ હજાર ત્રાકો અને ત્રણ હજાર મજૂરો હોય છે. સરેરાશ સુતરાઉ કાપડની મિલ કરતાં સરેરાશ શણ–કાપડની મિલ મોટી હોય છે. આ શણમાંથી ઢાંકવાનાં ટરપાલો પણ બનાવાય છે.

૩૮. સોદાને લગતી હકીકત

યુરોપિયન મિલો ઘણું ખરું યુરોપિયન દલાલો મારફતે કામ કરે છે. દલાલ કોન્ટ્રાકટની બે નકલો કરીને લેનાર અને વેચનારને મોકલી દે છે, મહિનાની આખરે ડિલિવરી સ્ટીમરમાં આપવા મિલવાળા બંધાય છે કારણ કે તેઓ સ્ટીમર પહોંચતો માલ વેચે છે. સ્ટીમરનું નામ લેનારે આઠ દિવસ પહેલાં આપવું પડે છે. મિલવાળો સ્ટીમરની મેટસ રસીદ મેળવી પૈસાનું બિલ બનાવી લેનાર ઉપર મોકલે છે. જો આ કોન્ટ્રાકટમાં કંઈ વાંધો પડે તો તેનો નિકાલ બંગાળની ચેમ્બર ઑફ કોમર્સ (અંગ્રેજોનું બનેલું વેપારીમંડળ)ની લવાદી ઉપર છોડવામાં આવે છે, જે હારનાર પાસેથી ૯૨ રૂપિયા ફીના લે છે.

૩૯. શણના માલની બજાર

કાચા શણની બજાર જુદી છે. ત્યાં મોટા સટ્ટો ચાલે છે. કરોડો રૂપિયાની ઊથલપાથલ થાય છે. તેવી જ રીતે શણના માલના સોદા કલાઈવ સ્ટ્રીટમાં થાય છે. અહીં બધા દેશોના વેપારીઓ અને દલાલો ભેળા થાય છે. દેશપરદેશ બધા દેશોને માટે તૈયાર કોથળા અને કાપડ (હેસિયન)ના સોદા થાય છે. યુરોપની પરિસ્થિતિ અને સામાન્ય અફવાઓથી પણ બજારમાં મોટી ઊથલપાથલ થાય છે. તે સિવાય બીજો સટ્ટો મારવાડીઓ મુખ્યત્વે કરે છે. અબજો રૂપિયાનો સટ્ટો તેમાં ચાલે છે, પરંતુ તેમાં માલની ડિલિવરી બિલકુલ લેવાતી દેવાતી નથી. માત્ર નફો નુકસાન લેવાય દેવાય છે.

૪૦. સરકારી જકાત

સને ૧૯૧૬થી શણ પરદેશ ચડે તેના ઉપર સરકારી જકાત ૪૦૦ રતલની ગાંઠ ઉપર સવા બે રૂપિયા હોય છે. હેસિયન (શણ-કાપડ) ઉપર ટને ૧૬ રૂપિયા અને કોથળા ઉપર ટને ૧૦ રૂપિયા હતા. સને ૧૯૧૭થી આ જગાત લેવામાં આવે છે. એની પેદાશ રૂપિયા બેથી સવાબે કરોડ હિંદી સરકાર લેતી, પરંતુ હવે બંગાળની સરકારને એ જકાતી પેદાશનાં અર્ધાં નાણાં મળે છે.

૪૧. મિલોમાં માલની પેદાશ

હાલમાં ૯૯ મિલો કામ કરે છે, લગભગ ૬૪ હજાર શાળો ચાલે છે, પોણાત્રણ લાખ માણસો એની પાછળ રોકાયાં છે, ૨૪ કરોડની મૂડી છે. આટલાથી લગભગ ૪૨ કરોડ કોથળા અને ૧૫૬ કરોડ વાર કાપડ બને છે. તેની કિંમત લગભગ બાવીસ કરોડ રૂપિયા થાય. આ સિવાય યુરોપની અને જાપાનની મિલો માટે સાડાસાત લાખ ટન શણ કાચું ચડે છે અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો ૧૦૦ કરોડ વાર હેસિયન ખરીદે છે. ૩૦ કરોડ વાર દક્ષિણ અમેરિકા ખરીદે છે. ૩૩ કરોડ વાર બીજા પરદેશોમાં જાય છે, શાળોમાં ૨૨૦૦૦ શાળો કોથળા અને ૪૨૦૦૦ શાળો કાપડ બનાવવા માટેની છે.

૪૨. ઇન્ડિયન જ્યુટ મિલ્સ એસોસિયેશન

સને ૧૮૮૬થી આ મિલમાલેકમંડળ સ્થપાયું છે. એ ઘણું વગવાળું અને ધનવાન મંડળ છે. મિલોને થોડો વખત ચલાવવી, કલાકો ઓછા કરવા, એમની નીતિ બાંધવી વગેરે કામ એ કરે છે. એ યુરોપિયનોનું મંડળ છે. મિલોની એકસંપી રાખવા માટે તે ભારે પ્રયાસ કરે છે. સરકાર સાથેનો મિલોનો સંબંધ અને નીતિ પણ આ મંડળને હસ્તક છે. તે સિવાય હિંદી સરકારના અનુભવીઓ, બંગાળ સરકારના અનુભવીઓ અને મિલોના અનુભવીઓનું ઇન્ડિયન મંડળ સેંટ્રલ કમિટી છે. તે શણની વાવણી, પાક, જંતુનાશ, શણવિભાગમાં પાકા રસ્તાઓ બાંધવા, મુકામોમાંથી માલ મંગાવવાની સગવડો વધારવી, શોધખોળો કરાવવી ઇત્યાદિ કામો કરે છે. તે માટે તેને દર વર્ષે હિંદી સરકાર પાસેથી પાંચ લાખ રૂપિયા ગ્રાંટ મળે છે.

૪૩. પરદેશમાં શણનો ઉદ્યોગ

ડંડી (સ્કોટલેંડ)માં સને ૧૮૩૮માં શણની મિલો સ્થપાઈ તેમાં શણની સરસ બનાવટો થાય છે. ત્યાં લગભગ ૨૦ મિલો છે. તે સિવાય યુરોપમાં હેમ્બર્ગ, ડનકર્ક, જિનોઆ, ટ્રીસ્ટ, ન્યુયૉર્ક અને જાપાન ખાતે શણ-મિલો સ્થપાઈ છે. પણ એ બધી મિલોને કાચું શણ તો હિંદમાંથી જ મેળવવું પડે છે. દર વર્ષે લગભગ સાડાસાત લાખ ટન શણ હિંદમાંથી પરદેશો ખાતે જાય છે. ત્યાંની મિલોમાં શણની અનેક ચીજો બને છે.

૪૪. શણને લગતા આંકડા

સરકાર તરફથી હમેશાં શણના પાકના અંદાજો બહાર પડે છે. પરંતુ વરસ આખરે અંદાજ કરતાં વધારે માલ નીકળે છે. પાકના આંકડા નીચે મુજબ છે:

વરસ	કુલ ગાંઠ	પરદેશ ચડેલ ગાંઠ	મિલોએ વાપરી ગાંઠ
૧૯૩૫-૩૬	૮૫,૮૨,૦૦૦	૪૧,૨૭,૦૦૦	૪૪,૫૫,૦૦૦.
૧૯૩૬-૩૭	૧,૦૭,૪૧,૦૦૦	૪૮,૨૭,૦૦૦	૬૧,૨૦,૦૦૦.
૧૯૩૭-૩૮	૯૯,૯૭,૦૦૦	૩૭,૨૦,૦૦૦	૬૧,૭૭,૦૦૦.

સને ૧૯૩૮-૩૯નો પાક એક કરોડ દસ લાખ ગાંઠ થવાની વકી છે, કારણ કે વરસાદ અને ઋતુ અનુકૂળ રહ્યાં છે.

[રેખાચિત્ર] —— # હીરિયો —— [સાંદીપનિ]

એક ખરો રમતિયાળ છોકરો છે. કામ કરતા હો ત્યાં સુધી કામ કરો, અને રમતા હો ત્યાં સુધી રમો એ જાણીતી અંગ્રેજી કહેવતને, એની કાર્યપદ્ધતિ જોતાં, એના જીવનમાં જરા જુદી રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે. સવારના સાતથી તે સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધીનો મિલનો આખોય સમય એ કામ કરતો કરતો રમે છે, અને રમતો રમતો કામ કરે છે.

શાહપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં એક નાની સરખી ઓરડી રાખીને, સાવ આછાંપાતળાં સાધનો સાથે એ એકલો રહે છે. બ્રાહ્મમુહૂર્તે અમારી ઉદ્યોગી નગરીમાં યંત્રવાદની આરતી ઊતરે છે. ઘંટારવોની જેમ ટાવરોમાંથી વિસ્તરતા છના ટકોરાને ટણકારે અને શરૂ થતા મહાભારતના યુદ્ધની જેમ એક પછી એક ફુંકાતાં જતાં પ્રચંડ શંખનાદો સમા સો સો ભૂંગળાંના ભેંકારે બેથી અઢી લાખ મજૂરોના ટેવાયેલા કાન ભરઊંઘમાંથી ફફડી ઊઠે છે, અને સૌની સાથે હીરિયાની આંખોય ઊઘડી જાય છે.

પણ એના પંથ બધાઓથી ન્યારા છે. મોડી રાત સુધી રવડીરખડીને, પરસેવાના પૈસાનો દુર્વ્યય કરીને, પાછલી રાતે સૂનારા; તેમ જ ઢઢોળનારી ઘરવાળીને 'ઊંહું, ઊઠું છું, ઊઠું છું ઊંહું' કરીને આંખો મીચી દેનારા, બેંચેલી ગોદડીને ફરી ફરી ઓઢતાં ઢઢોળનારી તરફ જેમ તેમ બકનારા નિશાચર સરીખા અનેક મજૂરોની જેમ એના શરીરમાં સુસ્તી, થાક, કંટાળો કે બેચેની નથી. યંત્રવાદ-મૂડીવાદનાં સદસદ્ તત્ત્વોનાં રશિયન પૃથક્કરણ એ સમજતો નથી. મિલ-લાઈન તરફ એને તિરસ્કાર કે ઉપેક્ષા નથી.

ધરતી, ઢોર, માતા, ભાઈભાભી અને એક નાની બહેનને વતનમાં છોડીને એ એકલો, ખાસ કમાવા જ નહિ, છતાંય કમાવા જ, એ અહીં આવ્યો છે. એટલે કે કમાણીથી પર એવા કોઈ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે પોતાની ઊગતી જુવાનીની શરૂઆત એણે શહેરી કારકિર્દીથી કરી છે; કરી છે કહેવું એના કરતાં કરવી પડી છે કહેવું વધારે ઉચિત છે, નહિ તો વતનમાં એને જિવારો છે. મિલ એને મન ખરેખર મંદિર છે અને ભૂંગળાનો ભેંકાર જીવનયુદ્ધના યોદ્ધાને ઉત્તેજતો શંખનાદ છે.

વાગી રહેલી અનેક વ્હીસલોમાંથી, એની ટેવાયેલી અને જાગરૂક શ્રવણશક્તિ એની મિલની વ્હીસલ પરખી લે છે, અને એ સ્ફૂર્તિથી ઊભો થઈ જાય છે. નિરાંતે દાતણપાણી કરે છે, ચકલી નીચે બેસીને નિરાંતે ચોળીચોળીને નહાય છે. સુસ્તીને ઉરાડવા કે થાકેલા અવયવોને ઉત્તેજવા એને ચાનાં કોડિયાંની કે મલબારી તેજ પાનના ડૂચાની જરૂર નથી પડતી. એ તો રાત્રે પોતાના હાથે બનાવી રાખેલી ઘઉંની ભાખરીમાંથી એક બે ચોપડેલી ભાખરી અને થોડાક દૂધનો નાસ્તો કરી લે છે. થોડી ભાખરી, થોડું કોરું શાક અને થોડો ગોળ મૂકીને એક નાનો ભાતનો ડબ્બો પૅક કરે છે. વતનમાંથી લાવી રખાતી ગડાકુમાં થોડો સૂકો ભેળવીને ચુંગીના બે ઉતાવળા સડાકા મારી લે છે. થોડી ગડાકુ અને સૂકાની પોટલી તેમજ ચુંગી અને દીવાસળીને એક ખીસામાં નાખે છે, તો બીજા ખીસામાં એક ચપ્પુ, થોડા પૈસા, તૂટેલા તાર સારવાનો એક સોયો તેમજ નુકસાની કાપડ સમારી લેવાની એક ઝીણા દાંતવાળી લોખંડની કાંસકી વિગેરે વિગેરે સંભારી સંભારીને ગોઠવી દે છે. દિશાદિશામાંથી ધસ્યાં આવતાં સમાજના અનેકવિધ થરોનાં સેંકડો નરનારીઓનો એકત્ર મજૂરસમુદાય, સવારના પોણાસાતે દિલ્હી ચકલાને કોઈ રંગીન ઝાંય અર્પે છે. અને એ બધાને ચકલાની હોટેલોમાં વિખરાતાં વિખરાતાં આવતાં મેલીને, આપણા રેખાચિત્રનો નાયક બધાંની પહેલાં પહોંચવાના હેતુથી, શાહીબાગરોડને સ્વસ્થ ગતિથી વટાવતો હોય છે.

ચાલુની વ્હીસલ થાય અને બધાં મજૂરો એક

પછી એક પોતપોતાના સાંચા પર જઈને ગોઠવાય તે પહેલાં તો પા કલાક અગાઉથી તે તેના સાંચા પર પહોંચી ગયો હોય છે. સફાઈવાળો આવીને સાંચો સાફ કરશે, તેમ જ તેલવાળો મુઠ્ઠો મિયાં આવીને સાંચાને તેલ પૂરી આપીને જરા સરળ બનાવી આપશે એવી રાહ તે કદીય જોતો નથી. પોતાના સાંચા માટે એક ઇલાયદી સાવરણી અને એક ઇલાયદું 'ઑઈલ કેન' ગમે તે હિકમતે તેણે હાથ કરી લીધાં છે. બીજા કારીગરની નજરે ચઢે નહિ તે રીતે એ તેને સંતાડી રાખે છે, અને મિલ ચાલુ થતાં પહેલાં પા કલાક અગાઉ આવીને, એના બન્ને સાંચા, એની જ ભાષામાં કહું તો 'રેડી ફીટ કંપલેટ' કરી લે છે.

જેટલું કામ થાય તેના પ્રમાણ ઉપર જ દરેક કારીગરને પગાર મળવાનો હોય છે. કારીગરોએ લીધેલા પગારના પ્રમાણમાં જ મુકરદમને ય પગાર મળવાનો હોય છે. એજન્ટના કમિશનનો આધાર પણ ઉત્પન્ન ઉપર જ હોય છે, અને ઓછામાં ઓછા સમયમાં કરાવી લીધેલું વધારેમાં વધારે ઉત્પન્ન એ હરકોઈ કંપનીની આબાદીનાં ઘણાં કારણોમાંનું એક છે, એટલે વધારે કામ કરીને વધારે પગાર લઈ જનારો કારીગર પોતાની જાત ઉપરાંત મુકરદમ, એજન્ટ અને કંપની ત્રણેને ઉપકારકર્તા છે.

બીજા કારીગરોને સામાન્ય રીતે 'ઑઈલીંગ-ક્લીનીંગ'ની કંઈ પડી નથી હોતી. વ્હીસલ થઈ ગયા પછી પાંચપાંચ સાતસાત કે દશદશ મિનિટે, મુકરદમ-નાં દાંતિયાં કરતા મુખડાનાં દર્શન કરતાં કરતાં, અને બગાસાં ખાતાંખાતાં, આવનારા એ બાદશાહો, ટેવાયેલા ગધેડાની જેમ સાંચા પર આવીને આઘુંપાછું કર્યા પછી વણવાની શરૂઆત કરે તે પહેલાં તો ક્યારનાય પોતાના બન્ને સાંચાઓને હીરિયાએ અજબ જોમથી રમરમાવા માંડ્યા હોય છે.

લુવાલીમાં આવતો જતો અઢાર ઓગણીસ વર્ષનો પાતળી કાઠીનો ઊંચો ઘઉંવર્ણો હીરિયો સાંચા પર કામ કરે છે ત્યારે પારા જેટલો ચંચળ, પવન જેવો ઉલ્લાસિત રમતિયાળ, તેમ જ ગીત ગૂંજતાં ગૂંજતાં અને ઘરકામ કરતાં કરતાંય દાદરા આગળ રમતા બાળકનું ધ્યાન રાખી રહેલી માતા સરખો ચીવટવાન દેખાય છે.

શહેરમાં ગણાતા થઈ જવાની વૃત્તિને લઈને જ શહેરમાં આવ્યા છતાંય, કોઈ પણ શહેરી ફટેવરૂપી જળો એણે એના જીવનને વળગવા નથી દીધી, એટલે એનું ગામડિયા આરોગ્ય હજીયે એવી ને એવી નક્કર તાજપ દાખવે છે. અખાડિયન નહિ હોવા છતાંય અખાડિયન જેવો લાગે છે. ઢીંચણ સુધીનો ભાગ ખુલ્લો રહે એ રીતે, લાંબા પહોળા કોરીકિનારના બદ્દરછાપ ધોતિયાનો એક મઝાનો ઝૂલવન્તો કાછડો એણે વાળી લીધો હોય છે. ખુલ્લા બદન પર માત્ર રહેવા દીધેલા, કાળા ચટાપટાવાળા, ને અજ્ઞસીને આવી રહેતા ગંજીફરાકને તોડુ તોડુ કરી રહેલ એનો કૃશ છતાંય તેજસ્વી અને વિશાળ બનતો જતો સીનો એક પ્રકારની સુકુમાર મર્દાનગીભરી છટાથી નીતરતો લાગે છે. નૈસર્ગિક વાંકડિયાળ ઝુલ્ફાં એને શિરે છે નહિ, અને બોચી સુધી આવતાં કાઠિયાવાડી કાનશિયાં એને પસંદ નથી. આછા આછા વાળ અને આગળના ભાગમાં જરા પાંથી જણાઈ આવે એવી આછી સુક્કી છતાંય કુમાશવન્તી બાબરીવાળા શિરે, કામ કરવાના સમગ્ર સમય દરમિયાન એ એક રેશમી રંગીન જપાની રૂમાલ બાંધી રાખે છે ને એ એવી તો બકિમ છટાથી બાંધે છે કે એની સાંચા પરની સતત હિલચાલમાં, ઊડતી બાબરીની સાથે ફરફરતો રૂમાલ, એક પ્રકારની સંવાદી નાજુકાઈ પાથરી રહે છે. કમર પર ચાંદીનો કંદોરો ચમચમી રહે છે. બન્ને કાને ઉપરના ભાગે સોનાના તારની વાળીઓ ઝૂલે છે. ને વિંધાયેલી બરોમાં ડમરો ને મોગરો મહેકે છે. ડાબા હાથનું કાંડું છુંદાવીને પોતાનું 'હીરિયો' નામ પડાવ્યું છે. કોઈ કૉલેજિયન જે આસક્તિથી વારંવાર ઘડિયાળ જુએ તેમ એ પસીનામાં નહાતું પોતાનું 'હીરિયો' નામ જોયા કરે છે.

પોતાના સાંચા તરફની એની દષ્ટિ પણ બીજા-ઓથી તદ્દન ન્યારી છે. અમુક દિવસે અમુક પગાર અપાવનારાં માત્ર જડ મશીનો તરીકે જ એ એને નથી જોતો, ખેતરના ચાસેચાસ પર લક્ષ દઈને એની કરતાં શીખેલો એક ખેડૂતને છોકરો પોતાની હરિયાળી

ધરતીને જેમ અન્નપૂર્ણાના પ્રતીક તરીકે નિહાળે છે ને દુહાં ભરીભરીને હુલામણાં ગાય છે તેમ હીરિયો પણ પોતાની ખેડૂતસુલભ વૃત્તિથી અમુક પ્રકારના ભક્તિભાવનું આરોપણ કરીને તેના સાંચાઓને લાડ લડાવતો જોવાય છે. વારંવાર એ એનાં મશીનોને સાફ કરે છે. વારંવાર તેલ પૂરીપૂરીને સુંવાળાં સ્નિગ્ધ ચકચકીત અને સરળ રાખે છે. બળેવને દિવસે પોતાના હાથે રાખડી બંધાવતાં પહેલાં સાંચાને અને તાર સારવાના સોયાને રંગબેરંગી વરખવાળા મોટાં મોટાં ફૂમતાંવાળા મનોહર ગોટાઓ બાંધે છે. ધનતેરસને દિવસે વતનમાંનાં પોતાનાં પશુઓનાં શીંગડાં રંગથી રંગવાની પડી ગયેલી ટેવને લીધે એ અહીં આગળ પણ ઘેરથી કંકુ લેતો આવે છે અને ધનતેરસને દિને સાંચાને પાંચપાંચ ચાંલ્લા કરે છે. પ્રત્યેક હિંદુ તહેવારે અને મુસલમાનોના તાજિયા પ્રસંગે રંગબેરંગી કાગળો ઘરના પૈસે ખરીદે છે. ઘેરથી જ અવનવી ડિઝાઈનોમાં કાપી લાવે છે ને મિલની ઝીણી દોરીઓનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરીને, સાંચાઓની ઉપર અને આજુબાજુ, પાઈપોના અવલંબને ધ્વજા પતાકાથી શોભતી કમાનોવાળો એક નાનકડો રંગમંડપ ઊભો કરી દે છે. દીવાસળીની છાપો, કાપડ પરની છાપો, અઠવાડિકોની છબીઓ, સિનેમાની આકર્ષક જાહેરખબરોવાળાં હેન્ડબીલો તેમજ દવાઓ અને અત્તરોવાળાની જાહેરખબર કરતાં સુગંધિત કાર્ડ વિગેરે વિગેરે ઉપર એને અજબ આસક્તિ છે. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી એ બધું ભેગું કરે છે. એક બીજા સાથે કંઈક મેળ મળે, સંગત લાગે તેમજ કંઈક કૌતુકભર્યો ભપકો સાધી આપે, એવું રાખે છે ને બાકીનું ફેંકી દે છે. સાઈઝીંગમાંથી થોડીક ઊકળતી કાંજી, એ પસંદ કરેલી સામગ્રીને ચોંટાડવા લાવે છે, ને લોખંડના ભયંકર હુંકાર વચ્ચે ગરજી રહેલા એ લોખંડી વાતાવરણમાં પોતાને ઊભવા જેટલી જગાને એ હીર હીરિયો જેવી સુંવાળાશ અર્પે છે. એના સાંચા પર જતાં કે ત્યાંથી પસાર થતાં એમ લાગે કે જાણે નાનાં છોકરાં આ તો 'મંદિર મંદિર' રમે છે.

પ્રત્યેક મશીનને એક સરખો આકાર હોય છે, અને એન્જિનની એકધારી અખંડ ગતિ પ્રત્યેક મશીન પર એક સરખું પ્રભુત્વ પાથરતી વહી રહી છે. પણ સાંચા ચાલુ રાખવા ઉપરાંત એ ગતિનો બીજી રીતે વિવિધ ઉપયોગ કરીને વિવિધ સગવડો ઊભી કરવાની ઉત્કંઠા અને આવડત ઓછામાં જ દેખાય છે. હીરિયાએ જાડું પૂઠું કાપીને ફરફરિયાંના આકારના બે પંખા બનાવ્યા છે. અને સાંચા પર એવી રીતે લગાડ્યા છે કે ચક્કર ચક્કર ફર્યા કરે. વળી બે સાંચાની વચ્ચે બે ફૂટ પહોળાઈમાં તેણે એક ચામડાનો પટો હીંચકાની રીતે સાંકળ્યો છે. એજન્ટ કે અધિકારીઓ ખાતામાં ફરવા આવે એટલી ઘડી તે પંખા કાઢી લે છે અને પટો છોડી લે છે. બાકી આખો દિવસ પટા પર બેઠાં બેઠાં, પંખો ખાતાં ખાતાં, એ કામ કરે છે. અતિશય ગતિથી ફરતો ભમરડો જેમ ઊંઘ લેતો દેખાય છે, તેમ કોઈ પણ પ્રકારની ચૂંથાચૂંથી કે તૂટમતૂટી કે અવ્યવસ્થા સિવાય ચાલતા હીરિયાના સાંચા ઊંઘ લેતા હોય એવું લાગે છે. ને એકધારી કુમાશવાળું કાપડ એક પણ પીકના ફેર સિવાય વણાયે જાય છે. દિવસભરમાં ચાર ચા, ચાર પાન અને પચીસ બીડીનો ઉપયોગ કરનારા, આખો દિવસ સાંચા પર ઊભા ને ઊભા રહેનારા અને વર્ષોના જૂના કારીગરો દિવસને અંતે જે કામ આપે છે તેનાથી અનેકગણું સુંદર અને પ્રમાણમાં વધારે કામ, આજકાલનો હીરિયો, ભાખરી ગોળ અને દૂધ પર નભીને, ચામડાના ઝૂલતા પટા પર બેસીને, પંખો ખાતાં ખાતાં, આપે છે. કોઈ પણ અધિકારી ખાતામાં ફરતો હોય છે તે વેળાએ તેની પૂઠે બરાબર તે અધિકારીની જ લાક્ષણિક ચાલ તેના લાક્ષણિક અભિનય સાથે હીરિયો ભજવી બતાવે છે અને આખા ખાતામાં એક રમૂજભરી કિલકારી લહેરાય છે. પેલાને આ કૌતુકની જાણ થાય તે પહેલાં તો તે ચુપચુપ પોતાની હદમાં આવીને મશીન સાથે મશીન બની ગયો હોય છે. મોજમાં આવે તો તે બીજાઓને મદદ પણ કરે છે, બીજાઓની મશ્કરી પણ ઉડાવે છે. અને ગમે તેવા ગામગપાટા ય હાંકે છે.

પણ આ બધી પ્રવૃત્તિમા તે લગભગ જલકમલ વત્ જ રહે છે ગમે તેવી રમતિયાળ પળોમાય તેની દષ્ટિ તેના સાચાની ચોકી કરતી હોય છે સવારથી સાજ સુધીના નવે નવ કલાકમા એક મિનિટ માટે પણ મશીન બધ ન રાખવુ એ એનો આદર્શ હોય છે કઈક બગડે છે અને તેનો મુકરદમ સજ કરવા આવે છે કે તુરત જ હીરિયો જે કઈ સાધનો જોઈએ તે રજૂ કરી દે છે મુકરદમ નવો આવેલો હોય તો હીરિયાના સાચા પર તેની કસોટી થાય છે મથતા મથતા જરા વાર થઈ તો મુકરદમ મૂઝાય છે હીરિયો પળેપળે અધીર બને છ એ આખાય રિપેરીંગના સમય દરમિયાન એની લાક્ષણિક રમતિયાળ દેહરેખાઓ સખ્ત બની જાય છે ને છેવટે છણકાઈ ને લાલ આખે એ મુકરદમને નિહાળી રહે છે પોતાના હાથની આગળીએથી પોતાની દાઢી પસવારે છે, ડાબા હાથની હથેળી પર જમણા હાથની આગળીઓ ફેરવીને ચપટિયુ વગાડે છે ને એ અભિનય દ્વારા મુકરદમને સૂચવે છે કે તમે આ મિલ માટે નાલાયક છો, હજામ છો, કાળુપુરના પૂલ પર બેસો અને હજામત કરી ખાવ આવી જ મૂઝવણનો સામનો તેના સાચાની નકશી બગડે છે ત્યારે નકશીવાળાને પણ કરવો પડે છે ચૂથાઈ ગયેલી ડિઝાઈનને જોત જોતામા છિનાળની આખ જેવી કરી આપે એવા સિદ્ધહસ્ત અને સ્ફૂર્તિવાળા ફેન્સી જોબરને જ તે પોતાના સાચા પર ટકવા દે છે

ચાલુ કામના કલાકો દરમિયાન પણ લગભગ દરેક કારીગર ખાતાની બહાર નીકળવાનો અને હોટેલમા બેસવાનો એ વાત નક્કી હીરિયો આમાની કોઈ પણ લક્ષમા માનતો નથી, એટલુ જ નહિ પણ બપોરની રજાના સમયમા ખાવા માટે પણ બહાર નીકળતો નથી બપોરની નાનકડી છુટ્ટી પડવાને થોડી વાર હોય છે ત્યારે એ બહાર નીકળે છે કુદરતી હાજતે જતો આવે છે હાથ પગ મો ધોતો આવે છે ને પવાલુ પાણી ભરતો આવે છે છુટ્ટી પડે છે, બધા બહાર નીકળે છે, કોઈ ખાવા માટે ઘેર સાયકલ દોડાવે છે, કોઈ કોઈ સાથે લાવેલુ ખાણુ મિલના કપાઉન્ડમા ગમે ત્યા ટુકડીમા બેસીને ખાય છે હીરિયો ખાતાની અદર જ રહે છે

ભૂતાવળનો રાસ થભી ગયો હોય એવા વિશાળ ખીચોખીચ અને શાન્ત સ્તબ્ધ વાતાવરણમા એના એકલાના સાચા ચાલ્યા કરે છે ચામડાના પગ પર ઝૂલતા બેસીને પખો ખાતા ખાતા એ એનુ ખાણુ ખાય છે પવાલુ પાણી પીએ છે ને કોઈ જોઈ ન જાય એવી સફાઈથી ચુગીના બે સડાકા પણ ખાતાની અદર ને અદર જ લગાવી લે છે આ પ્રવૃત્તિ પણ એને મન ગૌણ છે વધારે કામ, વધારે પગાર અને પાચસો કારીગરોમા પહેલો નબર એ જ એની પ્રધાન ઝખના છે.

દરેક બારમે દિવસે પગારનો દિવસ આવે છે ત્યારે એનો મુકરદમ એનો ખભો થાબડીને એના પગારની ચિઠ્ઠી એના હાથમા મૂકે છે, ને હજાર સાચાને ચલાવનારા પાચસોય કારીગરો એના તરફ માનભરી નજરે જોઈ રહે છે બારબાર દિવસના દરેક હપ્તે એ લગભગ પહેલો હોય છે વીવીગ માસ્તર જેવો ખાતાનો સર્વોપરી અધિકારી દિવસમા એકાદવાર હીરિયાના સાચા પર આટો મારી જાય છે દીવાલ પર એક પાટી લટકતી હોય છે તેને હાથમા લઈને મીઠી નજરે નિહાળી રહે છે જે વિશાળ કારખાનાના ચક્રો પોતાના ચક્રવર્તીપણા નીચે ચાલી રહ્યા છે તેના ઉત્પત્તની પારાશીશીની ઊચામા ઊચી ડીગ્રી જોવા તે હીરિયાના સાચાની પાટીનો ઉપયોગ કરે છે કોઈ વાર મજૂરો અને માલિક વચ્ચે પગારનપનો ઝઘડો પડ્યો હોય છે ત્યારે મિલનો એજન્ટ મજૂર-મહાજનના મત્રી આગળ હીરિયાની પાટી અને પગારનો આકડો ધરે છે, ને દલીલ કરે છે કે હજી તો અમારે ત્યા પગારનુ ધોરણ એટલુ ઊચુ છે કે સારો કારીગર આટલો પગાર લઈ જાય છે આવી જ આગ આવી પડવાની હોય છે ત્યારે કેટલાક કારીગરોનુ ડેપ્યુટેશન હીરિયાને ભલામણ ખાનગી ભલામણ-કરે છે કે બધાઓની ખાતર હમણા ઓછુ કામ કરો અને ઓછો પગાર ઉતારો.

પગાર લેતી વખતે તોરાથી હીરિયાનુ મન ભરાતુ

નથી, એ હમેશાં રોકડા રૂપિયા પસંદ કરે છે. બબ્બે વાર ગણે છે અને ખખડાવી ખખડાવીને ખાતરી કર્યા પછી સવા ફૂટ લાંબી અને અઢી ઈંચ પહોળી એવી એક ખાદીની કોથળીમાં ભરી લે છે. પગાર આપનાર કારકુનની સાથે જ હોટેલનો માલિક ચોપડી લઈને બેઠો હોય છે. પોતાની રકમ કાપી લીધા પછી જ દરેકના હાથમાં તે પગાર જવા દે છે. આવી જહાંગીરી પદ્ધતિથી ટેવાયેલા હોટેલવાળાની આંખો હીરિયાના પગારની અક્ષત રકમ તરફ ખરેખર કતરાય છે. હોટેલવાળો તો ઠીક છે જાણે, પણ કાયદેસરનું પરચૂરણ હીરિયાને પસંદ નથી. હાથખર્ચા તરીકે ત્રીસ રૂપિયા આવવાના હોય ને એક આનો સ્ટેમ્પનો કપાવાનો હોય તો ઓગણત્રીસને પંદર આના લેવા પસંદ ન કરતાં એક આનો ખીસામાંથી આપે છે અને ત્રીસ રોકડા પસંદ કરે છે.

શનિવારે રાત્રે ટ્રેઈનમાં ઊપડવું, રવિવારની રજા વતનમાં વિતાવવી અને સોમવારે કામ પર ચડવા માટે રવિવાર રાત્રે પાછા આવી જવું એ પદ્ધતિ એને ખૂબ અનુકૂળ છે. એનું ગામ પણ એટલું જ નજીક છે. એની સાદી જિંદગીને જે કંઈ ચીજોની જરૂર છે તે બધી તે પોતાના ઘેરથી લેતો આવે છે. તૈયાર લોટ, તુરત જ કામ લાગે એટલે લગીની તૈયારીવાળું બીજું અનાજ, નાસ્તા માટેનો મગસ, પગની ચંપલો, ત્યાંના જ દરજીએ સીવેલાં કપડાં, તૈયાર ગડાકુ અને ધુપેલ—એવી બધી ચીજો એ દર રજાએ ઘેરથી લેતો આવે છે અને પગારની રકમ સીધી ઘેર આપે છે.

જ્યાં સુધી શહેરમાં રહેવું જ છે ત્યાં સુધી આ રીતે રહી જાણવું, શહેરી સુઘડતા કે સંસ્કારિતા ધીરે ધીરે ગ્રહણ કર્યે જવી, પણ બેવકૂફ સ્વચ્છંદતાનો તો છાંટોય ન લેવો એ એનો નિશ્ચય છે. છતાંય જ્યારે જ્યારે એ વતનમાં જાય છે ત્યારે ત્યારે એ ગામડિયાઓની નજરમાં પોતે શહેરી તરીકે વસે એવા પ્રકારની કેટલીક કૃત્રિમ રીતભાત એને આદરવી પડે છે.

વાત એમ છે કે પાટીદાર જ્ઞાતિના જે ગોળમાં હીરિયો જનમ્યો છે તેમાં એક તો કન્યાઓની તાણ છે, તે ઉપરાંત મુરતિયો જોવાની પ્રવર્તમાન દૃષ્ટિ જ છે એવી કે સૌને જરા શહેરી છટાળા વર જોઈએ છે. આ બે ઉપરાંત ત્રીજી મર્યાદા એ છે કે હીરિયો પોતે પણ, બધાઓને મળે છે તેનાથી જરા વધારે સુઘડ સંસ્કારી પાત્ર ઇચ્છે છે. તેના શહેરના વસવાટનું પ્રધાન કારણ આ છે.

દરેક કોમને માટે જ્યાં ફરજિયાત કેળવણી છે એવા ગાયકવાડી રાજ્યના એકાદ ગામડામાંથી જરા ભણેલી ગણેલી કન્યા મળી જાય, પોતાની સાથે હળી જાય અને મન મેલીને રહેતી થાય ત્યાં લગી શહેરમાં રહેવું, ને તે પછી—ખરી હકીકત—પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણેનું જીવનનું સાચું રહસ્ય ઘરવાળીને ગળે ઉતારીને વતનની ધરતી ખેડવા ચાલ્યા જવું—આવું કૈંક નિશાન તાકી બેઠેલો હીરિયો જિંદગીની તંગ પણછ પર અત્યારે તો પ્રયત્નોનાં શર સાંધે જાય છે.

ટૂંકી વાર્તામાં રસાસ્વાદ*

શ્રી. જ્યેષ્ઠારામ મણિશંકર ઉપાધ્યાય • બી. એ., બી. ટી.; એમ. આર. એસ. ટી. (લંડન)

[અનુસંધાન જુલાઈ પૃષ્ઠાંક ૨૧૮]

પકવાનની વિવિધતામાં મશગૂલ થયેલાને કાંકરો આવે ને જે સ્થિતિ થાય તેવી અવસ્થાએ આસ્વાદની લેખનપ્રવૃત્તિ પહોંચી છે. અર્થાત્ આસ્વાદરસમાં પરોવાયેલા ભાવકને કોઈ પણ પ્રકારનો અવરોધ થોડીવાર અસ્વસ્થ બનાવે છે. આવા અવરોધથી જે અસ્વસ્થતા આવે છે તે અનુભવે જ જાણી શકાય છે, છતાં તેનો ઉકેલ રસવૃત્તિને વિશેષ સતેજ બનાવે છે માટે આસ્વાદની આનુપૂર્વીમાં ક્રમસંગ કરીને પણ કેટલીક શંકાઓ નોંધવી પ્રાપ્ત થાય છે.

રસાસ્વાદના ત્રણ હપ્તા પરથી એનો લખનાર વિવેચક બનવા માગે છે એવું અનુમાન એક ભાઈએ બાંધ્યું. બીજાને ઉક્ત આસ્વાદમાં તદ્દન નવી વિચારસરણીનું દર્શન થયું. ત્રીજાએ એમાં અમુક વાર્તાઓનાં અવલોકન જ છે એમ માની લીધું. ગુજરાતના એક સમર્થ અને શિષ્ટ સાક્ષર વિશે એવો પણ સૂર સંભળાય છે કે તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો અને વિવેચનો ઘણે અંશે પરોપજીવી છે. તદનુસાર અવતરણોથી ભરેલા પ્રસ્તુત રસાસ્વાદને "કહ્યું કહે તે શાનો કવિ" એ સામળનું વિશેષણ કેમ ન લગાડવું એવી મ્હને શંકા રહ્યા કરે છે. મ્હારી દલીલ પૂર્વપક્ષીના શબ્દોમાં મૂકવી હોય તો એમ જણાવાય કે રસાસ્વાદને નામે આરંભેલી પ્રવૃત્તિ પ્રમાણ અને અવતરણોનો સંગ્રહ છે. એમાં અન્યનાં સર્જનો વિશે વ્યક્તિગત અભિપ્રાયોના સંચય સિવાય વિશેષ કાંઈ જ નથી. તેથી પારકાની વિચારસામગ્રીનો આશ્રય લેવાને બદલે કાંઈક નવું સરજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વધારે ઇષ્ટ છે એવો વિચાર પણ આવે છે. અત્ર ઉપસ્થિત કરેલા પૂર્વપક્ષને રા. ભાઈ ઉમાશંકર જોષીનું વચન—"વાર્તાકલા વિષેનો અભ્યાસ આમુખ તરીકે મૂકવો હતો. પણ એ કરતાં બની શકે તો એક વાર્તા જ શા માટે ન લખવી એમ કરીને એ વિચાર પડતો મૂક્યો."[૨૯] ટેકો આપે છે. આમાં સર્જનની તુલનાએ અભ્યાસને ગૌણ ગણ્યો છે, પણ વસ્તુતઃ 'એક મગની બે ફાડચ' જેવાં બંન્નેમાં એક જ વસ્તુનું દર્શન માલમ પડે છે. બન્નેમાં એક સરખાં ઉપાદાનનો ઉપયોગ કર્યો હોય છે પણ એક સંયોજનવ્યાપારથી કાળમૂર્તિ સરજાવે છે, ત્યારે બીજો પૃથક્કરણ વડે એનાં અંગોપાંગની સુંદરતા પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. વળી અમુક વિષયના ઊંડા અભ્યાસ વિના તથા તેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોના જ્ઞાન વિના, સર્જનનાં પ્રચાર ને મૂલ્યાંકન સંભવતાં નથી. માટે વિષયમાત્રમાં સર્જન અને અભ્યાસ સરખાં મહત્ત્વનાં છે.

પણ અભ્યાસને પરિણામે પ્રગટ થતા સાહિત્યમાં મૌલિકતા હોવી જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષનું કહેવું છે. વિચાર અને વિચાર વચ્ચે સંબંધ તેમજ આકર્ષણ છે એ સાચું હોય તો કોઈ પણ ચિન્તક અન્યના વિચારોથી નિર્ભેળ રહી શકતો નથી. તેથી વિચારમાત્રની નિર્ભેળતાને મૌલિકતા કહેવાતી હોય તો તે અભ્યાસ એટલે વિવેચનના ક્ષેત્રમાં સંભવતી નથી. વિચાર એ ભાવનું બીજું સ્વરૂપ છે, અને ભાવ એ દરેક માણસને કુદરત તરફથી મળેલો વારસો છે. તેથી ભાવ કે વિચારના સામ્ય ઉપરથી અમુક વિવેચન મૌલિક મટી જાય છે એ માન્યતા યથાર્થ નથી. આવી અવળી દલીલને લીધે વિવેચન પુનરુક્તિનો પ્રકાર છે એવી ભ્રમણા ફેલાશે અને શિષ્ટ પ્રમાણોનો અનાદર કરવાથી મૌલિકતાને નામે ઉટાંગઉટાંગ જેવા

* આ લેખની જોડણી લેખકની પોતાની છે. સં.

૨૯. શ્રાવણી મેળો—નિવેદન પૃ. ૧૦

વિચારો પ્રસરશે. વૈજ્ઞાનિકની જેમ વિવેચક પ્રમાણોના બળાબળની તુલના કરે છે અને એમાંથી નવું અર્થ-દર્શન તારવી પોતાના અભ્યાસના નીચોડ તરીકે રજૂ કરે છે. આચાર્યશ્રી રામનારાયણ પાઠકે "કાવ્યની શક્તિ"નું જે અર્થદર્શન કરી બતાવ્યું છે તે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યશાસ્ત્રના પરિશીલનનું પરિણામ હોવા છતાં આપણા વિવેચનભંડારની મૌલિક કૃતિ છે એ વિશે બે મત નથી. એટલે અવતરણ કે પ્રમાણના ઉપયોગથી અભ્યાસના ગ્રન્થોની મૌલિકતા ઘટતી નથી એમ પ્રતીત થશે.

સાહિત્યને જીવનનું પ્રતિબિંબ માનવામાં આવે છે એ રીતે વિચારતાં સામો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે જીવનના કયા વ્યવહારમાં માણસ સ્વાવલંબી છે? ઈશ્વરકૃત સર્જનનાં ખુદ અંગો-પ્રકૃતિ અને પુરુષ-અન્યોન્યાશ્રયી છે. લોકવ્યવહારમાં વપરાતી કહેવતનો ઉપયોગ કરિયે તો "એક હાથે તાળી પડતી નથી" તેમ ભૌતિક કે માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ સર્જક આગલી પેઢીઓના વિચારકોના આશ્રય વિના રહી શકતો નથી. મૌલિક સર્જનના શ્રેષ્ઠ નમૂના કહી શકાય તેવા ગ્રન્થોમાં પુરોગામીઓના વિચારનો સંભાર સૌથી વધારે હોય છે એ હકીકત આ સંબંધમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સારાંશ કે, વ્યવહારમાં ને જીવનમાં માણસ અથેતિ પરાવલંબી છે કવિયે યથાર્થ ગાયું છે કે—

"આજ લગી રહ્યો ગર્વમાં હું,
ને માગી મદદ ન લગાર.
આપ બળે માર્ગ જોઈને ચાલવા
હામ ધરી મૂઢ બાળ,
હવે માગું તુજ આધાર-પ્રેમળ જ્યોતિ"૩૦

સારાંશ કે, સૈવ્યની પ્રેરણા અને સહાનુભૂતિ વિના માર્ગ કાપવાની હામ ધરનારને કવિ મૂઢ કહે છે તેમ પુરોગામીઓના વિચારસમુચ્ચયથી સર્વાંગે અલિપ્ત રહીને સ્વોપજીવી કે સ્વતંત્ર સર્જનનો દાવો કરવો એ નરી અહંતા છે. અલબત્ ભવાન્ શંકરાચાર્ય કે રસરાજ કવિ જયદેવને આ વિધાનમાં અંશતઃ અપવાદ ગણાવાય, પણ તેથી આગલી પેઢીઓનું ઋણ સર્જકોમાં વધતે ઓછે અંશે હોય છે એ વ્યાપ્તિને બાધ આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે, પરભાષી સાહિત્યના વાચનને પરિણામે અમુક કૃતિમાં, ખૂણેખાંચરે, અન્યનાં ભાવસાદૃશ્ય કે પ્રતિધ્વનિ માલમ પડે તો તેથી નવું સર્જન મૌલિકની અપેક્ષાએ ઉતરતું બને છે એ માન્યતા પણ વજૂદ વગરની છે. કેમકે ભિન્ન વિચારોની તુલના અને મન્થનથી જ તત્ત્વબોધ પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદુસ્તાનના જ નહીં પણ દુનિયાના દર્શન-સાહિત્યમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એક અપૂર્વ ગ્રન્થ લેખાય છે. ભારતવર્ષના પ્રખર આચાર્યોએ એના ઉપર ૭ પ્રકારનાં ભાષ્યો લખ્યાં છે, તે સિવાય અનેક વાર્તિકો ઉપલબ્ધ છે. પશ્ચિમના સમર્થ પંડિતોએ પણ એનું તત્ત્વદોહન કર્યું છે. એ બધાય સંપ્રદાયો અને ભિન્ન મતવાદીઓ ઉપરથી ગીતા-રહસ્યનું નવું અર્થદર્શન લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળકે "કર્મયોગશાસ્ત્ર" માં કરી બતાવ્યું છે તે દર્શનશાસ્ત્રોના સર્વોત્કૃષ્ટ મૌલિક ગ્રન્થોમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. તાત્પર્ય કે, અન્યનાં પ્રમાણોનો આધાર લેવા છતાં રહસ્યદર્શનમાં નવી વિચારપદ્ધતિ એ મૌલિકતાની કસોટી છે. એટલે રસાસ્વાદમાં અવતરણો કે પ્રમાણોનો આધાર, એની વિચારસરણીના સમર્થનમાં વક્તવ્યને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા, લેવામાં આવે છે એમ સમજાશે.

એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે રસાસ્વાદમાં વિવેચકનું દૃષ્ટિબિંદુ નથી એ પહેલા હપ્તાના પ્રારંભમાંજ સ્વીકારેલું છે. વિવેચક સમગ્ર કૃતિને લક્ષમાં રાખી તેના અવયવોનું સાંગોપાંગ પૃથક્કરણ કરી બતાવે છે. રસાસ્વાદમાં તો જે અંગ કે ઉપાંગમાંથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે તેનું જ પાન કરાવવાનો હેતુ છે. કૃતિના આકારની મીમાંસા ગૌણ રાખી, રસોદ્દીપક બિંદુઓ કયા પાત્ર કે પ્રસંગમાં રહેલાં છે અને તે લાગણીના સ્વાભાવિક પ્રવાહને કેટલે અંશે અનુરૂપ છે તે રજુ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ

૩૦. Cardinal Newman's Pillar of the cloudનું સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવકૃત ભાષાન્તર.

આમાં છે. વિવેચના એ કૃતિનું મૂલ્યાંકન છે, રસાસ્વાદ એ એની આરાધના છે. એક સર્વગ્રાહી છે બીજું રસોન્મેષક છે. સૌન્દર્યની એવી આરાધનાને વિવેચનનો પ્રકાર ગણવો કે કેમ એ રસજ્ઞો પર છોડું છું.

સામાન્ય રીતે વિવેચન કે રસાસ્વાદ અમુક પદાર્થ કે કૃતિને અનુલક્ષીને હોય છે. લક્ષણદર્શી કૃતિઓ એ આસ્વાદનું આધેય છે. એના નમૂના મારફત કલાકૃતિનાં હેતુ અને સંબંધ વિચારવામાં આવે છે. રસનિષ્પત્તિનો જે ક્રમ આગળ સ્વીકાર્યો છે તેના અર્થબોધ માટે વાર્તાઓમાંથી ટાંચણ આપ્યાં છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે વાર્તાઓના ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનો હેતુ રસાસ્વાદમાં નથી પણ આસ્વાદરસમાં અમુક વાર્તાઓ કેટલે અંશે અને કઈ પરિસ્થિતિમાં ભાવકની અભિરુચિ પોષે છે તે બતાવવાનો આમાં ઉદ્દેશ છે. વાર્તાની રજૂઆત તથા વિકાસમાં જે લક્ષણોને આવશ્યક માન્યાં છે તે પૈકી કયા કઈ વાર્તા કે પ્રસંગમાં વ્યક્ત થાય છે, તથા એમાં ન્યૂનાધિક્તા શી છે અને એવાં લક્ષણો છતાં અમુક વાર્તાઓ શા કારણે વાચકમાં ભાવોદ્દીપન નથી કરતી એની આછી રૂપરેખા આમાં છે. આધુનિક સાહિત્ય વાર્તાઓથી ઉભરાય છે તે પૈકી અમુકનો જ અત્ર કેમ નિર્દેશ થાય છે તે પણ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. આ પ્રકારની પસંદગીમાં રુચિભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે પણ આસ્વાદના વિષયમાં તે નિવારી શકાય એવી ઘટના છે.

પણ પ્રસ્તુત આસ્વાદ શાસ્ત્રીય ધોરણે થાય છે એમ શા ઉપરથી માનવું? આનો ઉત્તર લેખક આપે તે કરતાં સદસત્નો વિવેક જાણનાર પર છોડવો વધારે યોગ્ય છે, છતાં સંખ્યાબાહુલ્ય શાસ્ત્રીય દર્શનમાં ઉપકારક હોય તો રસાસ્વાદનું આલેખન વિવિધ વાર્તાઓ તેમજ વિવેચનગ્રન્થોનો પરિપાક છે એમ સંકોચ સાથે જણાવું છું. જ્યાંય ધારો કે કોઈ વાર્તાસર્જક આસ્વાદમાં બતાવેલ રસદર્શન વિશે શંકા ઉઠાવે તો તેનો શો ખુલાસો છે? વાર્તાની ઉત્પત્તિમાં અમુક ઘટના અમુક સ્વરૂપે શા માટે છે તે બાબતમાં બીજા કોઈ કરતાં વાર્તાલેખક પોતે વધારે પ્રમાણભૂત નથી? આનો ખુલાસો એક ઉદાહરણથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. ઘી, સાકર અને લોટના સાધનથી મિષ્ટાન્નની અનેક વાનગીઓ થાય છે અને તેમાંથી કઈ વાનગી તૈયાર કરવી એ વિશે રસોયો સ્વતંત્ર છે. પણ એ ત્રણેયના મિશ્રણથી એકજ પદાર્થ જુદા જુદા રસોયા બનાવે તેના આસ્વાદમાં ફેર હોય એ અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે. આમ એકસરખી સામગ્રીના ઉપયોગથી એકજ વાનગી પરત્વે આસ્વાદમાં જે ફેર માલૂમ પડે છે તે પાકશાસ્ત્રમાં કૌશલ કે અકૌશલની નિશાની છે અને તે જમનારની આસ્વાદવૃત્તિથી પરખાય છે. તે જ પ્રમાણે પાત્ર, પ્રસંગ અને લાગણીના ઉપાદાનથી જે કલાકૃતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેમાં પણ આસ્વાદની ભિન્નતા રહેલી જ હોય છે અને તેનો નિર્ણય સર્જક ઉપર નહીં પણ ભાવક ઉપર રહે છે, કેમકે કાં તો પોતાની કૃતિ ઉપર સ્વાભાવિક મમતાને લીધે અથવા રસશાસ્ત્રી દૃષ્ટિની ન્યૂનતાને લીધે સર્જક એની તટસ્થ તુલના કરી શકતો નથી. આના સમર્થનમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલના 'મણિમય સેંથી' અને 'કુલકાંકટોરી'માં જે ભાવનાની દીપ્તિ રહેલી છે તે કાવ્યના ઉત્પાદક તરીકે કવિશ્રી પોતે બતાવે તે કરતાં અત્યંત સરસ રીતે સા. શ્રી નરસિંહરાવે ભાવકવૃન્દ સમક્ષ મૂકી છે. એ જ રીતે વિશ્વકવિ શેક્સપિયરને કલ્પનામાં પણ નહીં હોય એટલો રસનિધિ રસાચાર્યોએ એનાં નાટકોમાંથી ઉજાળ્યો છે તે જોતાં સ્રષ્ટા તરીકે ખુદ શેક્સપિયરને પણ આશ્ચર્ય થાય તેમ છે. આ એમ પૂરવાર કરે છે કે આસ્વાદના વિષયમાં સર્જક કરતાં ભાવકની રસવૃત્તિ વધારે મર્મગ્રાહી હોય છે માટે રસનિર્ણયમાં સ્રષ્ટા કરતાં દ્રષ્ટા વધારે પ્રમાણભૂત છે.

આયુ:ક્ષમતા*

શ્રી. ડાહ્યાલાલ હ. જાની

'જિંદગી ટૂંકી છે ને જંજાળ લાંબી છે' એ એક વૈરાગીનું વચન છે. આ ટૂંકી જિંદગીને આપણે શી રીતે વેડફી રહ્યાં છીએ ને એને શી રીતે લાંબી બનાવી શકાય તેનો શ્રી. જાની જવાબ આપે છે.

વેદમાં માણસ માટે આયુ: શબ્દ વપરાયો છે, અને એના માટે જે ઉપવેદ રચવામાં આવ્યો છે તેને માટે આયુર્વેદ એવું સાર્થ નામ રાખવામાં આવ્યું છે. પૂરું આયુષ્ય માણવું એ આદિકાળમીથી માનવી માટે પરમ આવશ્યક ને પવિત્ર ગણાતું આવ્યું છે. દરેક ધર્મે પૂર્ણાયુ સાધવા માટે ભારપૂર્વક જીવનના વિધિનિષેધ ફરમાવતો આચાર પ્રબોધ્યો છે. આવરદાનું અર્થશાસ્ત્ર પણ વિચારવા જેવું છે.

જીવનનદ

જિંદગીનો સમય બે ભાગમાં વહેંચી શકાય: ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક. અનુત્પાદક કાળ રમત ગમત, ઊંઘ, આરામ, માંદગી, આળસ, ગપ્પાસપ્પા અને હાળાગફાળા વગેરેમાં જાય છે. ખાસ કરીને બાળપણ, માંદગી, ઘડપણ એમાં જ જાય છે. જ્યારે ઉત્પાદક કાળમાં જીવનની સાધના અને સિદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે. નદીને તર અને ખુશ્ક–ભીનો પટ તથા સૂકો પટ બન્ને હોય છે. જીવનનદમાં ઉત્પાદક કાળ એ જ વહેતો જીવનપટ (Dynamic Life), અને ઊંઘ, આરામ, અજ્ઞાન, પ્રમાદ વગેરેમાં રોકાયલો અનુત્પાદક, અર્થશૂન્ય કાળ (Static Life) એ સૂકો પટ.

ઉદ્યમ, સંયમ, કળા વડે માનવી ભીનો પટ જેટલો વિસ્તારે અને સૂકો પટ જેટલો સંકોચે તેટલી જીવનની સફળતા ગણાય. જીવનની સાર્થકતા નદીના કુલ પટ ઉપરથી નહિ, પણ સજીવ પટ પરથી અંકાય. વિસ્તાર સાથે ઊંડાઈ અને વેગ મળી નદીનો સાચો ને પૂરો ખ્યાલ આવી શકે છે. એથી જ અર્થપ્રપૂર્ણ ને અર્થ–સૌરભ જીવન જીવી જનાર શંકર, નાનક, રામતીર્થ, કીટ્સ, શેલી, કલાપી, ગોખલે, તોરૂદત્ત, રાજચંદ્ર વગેરેનાં જીવનની મહત્તા અંકાય છે. **चहं शौग्रंऽवलनं, न तु चिहं धूमायितं.**

ઠાંસેલું જીવન

આથી જ 'આપણે વર્ષોને બદલે કલાકોમાં જીવીએ' એમ બેકન કહે છે. અને એથી જ વિસ્તાર કરતાં ઊંડાણનું મહત્ત્વ ગણાયું છે. મહાત્માજી, શ્રી અરવિંદ, કવિવર ટાગોર, સુભાષ, જવાહર, ગ્લેડસ્ટન, એડીસન, બેઝંટ વગેરે રોજિંદા જીવનમાં કેટલા કલાક કામ કરે છે, અને એ સાધનાની સેવા દ્વારા શું સાધે છે તેની મૂલવણી થાય છે. સોળ, અઢાર કે વીસ બાવીસ કલાક કામ કરનાર એ નરનારીઓ બીજા ચાર છ કે આઠ કલાક કામ કરનાર કરતાં એક જ દિવસમાં ત્રણ, ચાર કે પાંચગણું નથી જીવી જતાં શું? વખતને એળે નહિ ગાળતાં માણસ ઊંઘ, હાલાગફાલા કે અન્ય અર્થશૂન્ય ચેષ્ટાઓમાંથી વખત બચાવી અર્થપૂર્ણ સર્જનાત્મક કામો પાછળ વખત ગાળે તેટલું તે જીવન વધારે જ છે. આમ સવાયા કે દોઢા કલાકો કામ કરનાર સવાયું કે દોઢું જીવન જીવી ગયો ગણાય! પોષણ, વ્યાયામ, આરામ અને આરોગ્યપ્રદ આદતોથી જીવન પૂરું ને પરિણામદાયી બનાવી શકાય છે. યોગ્ય આહાર, વિહાર, ચેષ્ટા, ઊંઘ, આરામ વગેરેનું હિતમિત ધોરણ દાખલ કરનાર જીવન જીતી જાય છે.

'युक्ताहार विहारस्य युक्तचेतस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य जीवनंहि चिरायते ॥

* લેખકના 'દાયકે દશ વર્ષ'ના પુસ્તકનું એક પ્રકરણ.

કાર્યક્ષમતા જ તરણોપાય

હિંદનુ પતન આજે એની બેસુમાર સખ્યા, અનહદ આળસ અને હલકી કાર્યક્ષમતાને લીધે છે ૧૯૪૧ ની મરદૂમશુમારીમા હિંદની વસતિ ૪૦ કરોડે પહોચશે, અને સરાસરી આવરદા કદાચ ત્રીસ બત્રીસ સુધી પહોચશે, પણ એ કશાથી ખાસ મલકાવાનુ નથી. ગરીબી, ગુલામી અને અજ્ઞાન વધવા સાથે પ્રજાસખ્યા વધે તો તેથી હિંદનો કશો દિ' વળશે નહિ સખ્યા નહિ પણ આવરદા વધવી જોઈએ તેમ આવરદા જ નહિ પણ પહેલા તો ઉદ્યમ અને કાર્યક્ષમતા વધવા જોઈએ કે જેથી સમૃદ્ધિ ને સ્વાતત્ર્ય મળે

બાકી આજની માફક કગાળ પ્રજા (Scrub Population) વધે તે તો ઘોર આફત છે, અને પ્રજાની બીજી આફતને અભાવે કેવળ આવરદા જ વધે તો વળી એ ઘોરતર આફત છે એ ન ભૂલીએ. હિંદીવાનની સરાસરી કાર્યક્ષમતા આજે ઘણી જ ઓછી છે હિંદનો સરાસરી શ્રમજીવી કે બુદ્ધિજીવી પૂર્વમા ચીન, જાપાન કે અફઘાનિસ્તાનના કે પશ્ચિમના તે તે માણસો કરતા ખેદજનક રીતે ઊતરતો છે એ આપણે ન વીસરીએ હિંદનો ખરો પ્રશ્ન તો કમાતન કે કામગર પ્રજાનુ (Effective Population) પ્રકાર અને પ્રમાણ વધારી રાષ્ટ્રસપત્તિ હાસલ કરવાનો છે અને તે તો આવરદાની સાથોસાથ કાર્યક્ષમતા વધે તો જ બની શકે દુનિયામા આડે દિવસે જે ઉચ્ચોચ્ચ કાર્યક્ષમતા ગણાય તેનાથી ત્રણગણી કાર્યક્ષમતા લડાઈમા પશ્ચિમના દેશોએ દાખવી હતી હિંદ સસ્કાર, સયમ, પોષણ ને રાષ્ટ્રભાવના દ્વારા તેની કાર્યક્ષમતાનુ ધોરણ સહેજે બમણુ કરી શકે તેમ છે અને જો એને જગતમા જીવવુ હશે તો એણે એ કરવુ જ પડશે કામના કલાકો અને કાર્યક્ષમતા વધશે ત્યાર હિંદની વિપુલ સખ્યા આફતને બદલે ઊલટી વિપુલ આશીર્વાદરૂપ નીવડશે (વર્ધમાન પુરસ્કારના નિયમને આધારે)[1]

આવરદાનુ અર્થશાસ્ત્ર

ધારો કે એક માણસ પચીસ, પચાસ, પોણોસો કે સો વર્ષ જીવે છે એમ ચાર રીતે વિચારતા એનો અનુત્પાદક કાળ બમણો, ત્રમણો કે ચારગણો નહિ જાય કેમ જે એને બે ત્રણ કે ચાર વાર બાળપણ, ઘડપણ વગેરે અનુત્પાદક સમય વિતાવવા નહિ પડે. એટલુ જ નહિ પણ એને તૈયાર થવાનો સાધનાકાળ પણ બમણો, ત્રમણો કે ચાર ગણો નહિ લાગે આથી એનો ઉત્પાદક કાળ માત્ર બમણો ત્રમણો કે ચારગણો નહિ પણ વર્ધમાન પુરસ્કારના નિયમે (Law of Increasing Returns) વધારે ને વધારે જ રહેવાનો

એનુ સ્પષ્ટ ઉદાહરણ લઈએ સરાસરી માણસનુ ૭૦ વર્ષ ને ૭૫ દિવસની જિંદગીનુ નીચે પ્રમાણે સમયપત્રક રહે છે –

ઊંઘ ૨૩ વર્ષ, વાચન ૭, કામ ૧૮, શાળા ૧। ખાનપાન ૩, માંદગી ૧।।, હજામત સ્નાન વ ૨।, રમતગમત ૧।।।, નાટક–સિનેમા ।।, પ્રવાસ ૨।, આળસ ૨।।, પરચૂરણ ૭, સામાજિક ૬૦ દિ૰, ફોગટ ૧૫ દિ

આમાથી ઓછી આવરદાએ ય ઉત્પાદક કાળ ઓછો, ને અનિવાર્ય અનુત્પાદકનુ પ્રમાણ ક્ષીયમાણ પુરસ્કારના ધોરણે (Law of Diminishing) ઘટતુ જવાનુ એક જ જિંદગી લબાય ટૂકાય તેથી વાસ્તવ જીવન–સજીવ જીવનમા (Dynamic Life) કેવો જબ્બર ફેર પડે છે તે લક્ષમા આવ્યુ હશે વળી રોજિંદા જીવનમા કામના કલાકો વધવાથી ફેર પડે છે તે પણ જોવુ આમા રોજિંદા અને વર્ષોના વાસ્તવ જીવનનો એમ બે બાજુનો લાભ મળે તો તો ન્યાલ થઈ જઈએ તો વ્યક્તિ કરતા પ્રજાને એ વાત તો વળી વર્ધમાન પુરસ્કારના ધોરણે લાગુ પડે છે તેમ વાજબી હદ સુધી, વિવેકપૂર્વક, ગજા પ્રમાણે વધારેલા કલાકોના કામથી આવરદા ટૂકાતી નથી માત્ર શ્રમ ને આરામનુ (Depuration Recuperation) સુમધુર પ્રમાણ આવશ્યક છે આળસ ને બફીકીથી તો ઊલટી આવરદા

---

[1] બર્નાર્ડ શૉ ઇન્ટેલીજન્ટ વુમન્સ ગાઇડ ટુ સોશ્યાલીઝમ કેપીટાલીઝમ સોવીએટીઝમ એન્ડ ફેસીઝમ.

ધરે છે. 'કાટ્યા (કટાયા) કરતાં તો ઘાસ્યું સારું' એ કહેવત જીવનયંત્રને ખાસ લાગુ પડે છે.

જિંદગીનાં માપ

રોજિંદા કલાક ને જિંદગીનાં વર્ષો બન્ને જીવનનાં લંબાઈ પહોળાઈનાં રૂપ છે, તેની સાથે સંસ્કારનું ઊંડાણ આવે તો જીવન તર-બતર અને ભર્યું ભર્યું લાગે. એમાં વળી કાર્યક્ષમતાનો વેગ ઉમેરાય તો જીવનનદીનાં નીર જેટલાં પ્રસન્ન તેટલાં વિશદ અને જેટલાં આહ્‌લાદક તેટલાં જ ઉપકારક થઈ પડે!

દીર્ઘજીવનનું આ અર્થશાસ્ત્ર સમજનાર પુનર્જીવનની અનુત્પાદકતા ને અપવ્યય કલ્પી શકશે. પચીસ વર્ષ જીવી મરી જનાર ક્યારે ને કેવો જન્મ પામે તે સવાલ તો છે જ ને? એમ **पुनरपि जननं पुनरपि मरणं, पुनरपि जननी जठरे शयनं** પાછળ કેટલો કાળનો અપવ્યય થાય? જન્મ્યા પછી પણ ફરી બાળપણ, ભણતર, રમત, ગમત, ગપ્પાસપ્પા, માંદગી, ઘડપણ વગેરે પાછળ પણ બીજી વાર વખત તો વિતાવવો રહે જ છે. એટલે વર્તમાન જીવન જ બને તેટલું ક્રિયાવાન, કાર્યક્ષમ, ઉલ્લાસક, સંસ્કાર અને સ્વાર્પણ-સમૃદ્ધ બને તેટલી સાર્થકતા. આથી અભ્યાસ, અનુભવ, આવડત વગેરેના અપવ્યયમાંથી બચી જવાય છે. આવરદાનું આ અર્થશાસ્ત્ર વ્યક્તિ કરતાં પ્રજાને તો કંઈ ગણા પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે. મુદતની દૃષ્ટિએ તેમજ નાણાંની દૃષ્ટિએ બચતથી તેમજ ઉપાર્જનથી પણ. પશ્ચિમની એક ગણતરી પ્રમાણે ૫૦ વર્ષ જીવનાર નાવા ધોવામાં ૬૦૦૦ કલાક, ખાનપાનમાં ૧૨૦૦૦ ક. અને ઊંઘવામાં ૧૫૩૦૦૦ ક. ગાળે છે. પણ તેથી દોઢું જીવનારને તો દોઢાથી ઓછો અને અર્ધું જીવનારને અર્ધાથી વધારે અને ૫૦ વર્ષની બે જિંદગીઓમાં તો એથી યે વધારે સમય લાગે તે દેખીતું છે. પશ્ચિમમાં જન્મતાં સુધીમાં ૧૦૦ રૂ ઉછેરના ૧૫૦૦, અને ૫૦ વર્ષ પૂરાં કરતાં ૨૨૯૭૧ રૂ. જણદીઠ ખર્ચાય છે. તેમાં હજામતના ૮૦૦, સાબુ-સ્નાનના ૨૨૫, કપડાં ૧૨૫૦, બૂટ ૨૨૫, ધોબી ૮૦૦, ટોઈલેટ ૬૦૦, ખોરાક ૮૦૦૦, મકાનભાડું ૩૬૦૦, દીવાબત્તી ૭૫૦, વાહન ૬૦૨૫, પરચૂરણ ૩૦૦, ચાય ૨૦૬૨, ધુમ્રપાન-મુખવાસ ૬૦૧૨ રૂપિયા!

આ બધામાં ઉત્પાદક ને વિકાસક ક્રિયાઓ ને ખર્ચ કેટલાં? એ ટૂંકાં જીવન કરતાં એક લાંબું કેટલું સસ્તું, કમાઉ અને ફાયદાકારક? આમ જીવનમાં લાંબા કામના કલાકો, ચઢિયાતું કામ, સંસ્કાર ને કાર્યક્ષમતાની ત્રિવેણી રેલે તો જીવન કેટલું સમુદ્ધારક ને મધુર બને!

પશ્ચિમ જેટલા હિંદના ઊંડાણના આંકડા નથી હોતા. તોપણ પ્રમાણ તો લગભગ એવું જ રહે, ભલે પાંચમા, ત્રીજા કે અર્ધા ભાગના હોય. આજે જે હિંદનો અદનો આસામી, માલેતુજાર દેશના ઉંદર જેટલું, મધ્યમ આસામી પાળેલા કૂતરા જેટલું અને શ્રીમંત ચાકર જેટલું માંડ મેળવે છે, એ ભીખણ બિના સામે આંખમિંચામણાં કર્યે પાલવે તેમ નથી જ. આ સ્થિતિમાં હિંદની સંખ્યાની વિપુલતા એ પાપરૂપ ને શાપરૂપ ખચ્ચસ લાગે. પણ તેનું ખરું કારણ સંખ્યા નહિ, રાજકીય ગુલામી જ છે. સ્વાતંત્ર્ય વિના સમૃદ્ધિ નથી. પ્રજા આપભોગ, સંયમ, શ્રમ દાખવશે તેમ તેમ એ ચાલ્યાં જ આવશે.

હિંદ આજે પણ સહેજે બમણી પ્રજા નિભાવી શકે તેમ છે. એવી સ્વાતંત્ર્ય ને ન્યાયપૂર્ણ અર્થતંત્રીની સુવ્યવસ્થા ને સુઅવસ્થા આણવા માટે પહેલો તો હિંદે, હિંદના કરોડોએ, સ્વરાજ્યયજ્ઞ કાજે પૂરતાં શ્રમ, સંયમ, સમજ ને સ્વાર્પણ દાખવવાં જોઈએ. એમાં જ એના દીર્ઘાયુની સાર્થકતા છે. પ્રભુ આપણ સહુને એ માટે પ્રેરે. **आयुर्यज्ञेन कल्पताम्।**

અંધારી રાતના તારા

શ્રી. ચંદુલાલ એમ પટેલ

સુધરેલા લોકોમા કદાચ આ વાતનો કોઈ વિશ્વાસ ન કરે, લોકો એને 'અસંસ્કૃત' કહી કાઢે, પણ આ વાત સુધરેલા લોકોમા બની નથી એટલે એની કઈ ચિંતા નથી આ વાત તો છે ગગાકાઠાના એક એવા પ્રદેશની કે જેની ચારે પાસ ઘન જગલ છે, જગલમા વાઘ ચિત્તા ગર્જે છે અને એમની વચ્ચે થોડાક માનવીઓ વસે છે, જગલમા વસતા એ માનવીઓની આ વાત

જગલ અધારુ હતુ, અદર રહેતા લોકોને પણ 'અધારામા રહે છે' કહેવામા આવતુ એ અધારા જગલમા ઉપર આસમાનમા તારાઓ ચમકતા હતા તેવી જ જગલને વીંધી નાખતી તારા જેવી બે આખો ગીચ ઝાડીમા ચમકતી હતી

દૂરની કોઈ જાગીરના જાગીરદાર ભરતમાણુએ એ ચમકતી આખોને નોંધીને પોતાની બદૂકમાથી ગોળીઓ છોડી આખા જગલમા એક તીણી સનસનાટી પ્રસરી ગઈ નજીકમા લાકડા ફાડતા જગલના જુવાન જનકે પાછળ જોયુ, 'ઓહ!' એના મોમાથી શબ્દ નીકળી ગયો

ભરતમાણુની ગોળીએ વાઘને ઘાયલ કર્યો હતો પણ તેનો જાન ન લઈ શકી છછેડાઈને વાઘ ભરતમાણુ પર ધસ્યો જનની નજરે એ જોયુ કુહાડી લઈને એ દોડ્યો એક અડબોથ મારી એણે વાઘને દૂર ફેંક્યો અને પછી વાઘ સામો આવ્યો એટલે બરાબર એના માથા પર કુહાડી બેસાડી દીધી, એ જ અદાથી જે અદાથી તે લાકડામા હમેશ કુહાડીને બેસાડી દેતો વાઘ મરી ગયો

"ઓ જુવાન! તે મારો પ્રાણ બચાવ્યો!" ભરતમાણુ ગળગળા થઈ ગયા

"જી!" વાઘના માથામાથી કુહાડી ખેંચી લેતા જનક બોલ્યો

"મારી સાથે જાગીર પર આવીને રહો" ભરતમાણુ બોલ્યા

"અહી મજા છે" કુહાડી પરથી લોહી સાફ કરતો જનક બોલ્યો

"તમને જગલ જેવી જ ત્યા છૂટ રહેશે મારી જાગીર એ તમારી જાગીર રહેશે"

"જી મારો બુઢ્ઢો બાપ છે, સાથે બાલા છે, બધા કેવી રીતે આવીએ?" જનકને જવાબ શુ આપવો એ ન સમજાતા તે થોથરાવા લાગ્યો

"બધા આવો, મારો મોટો મહેલ છે, મહેલને ફરતો મોટો બગીચો છે, બગીચામા ઝરણુ છે, તમે ઇચ્છશો તો આ જગલની અને ગગાની મજા ત્યા પણ લઈ શકશો."

પછી બાલા, બાલાના વૃદ્ધ પિતા અને જનક ભરતમાણુને ઘેર આવીને રહ્યા બાલા યૌવનમા આવતી કુમારિકા હતી જનક એનો કોઈ નહોતો, કોઈ કેમ નહોતો? એના માબાપ મરી ગયા પછી, નાની વયથી જ બાલાના પિતાએ એને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો એ ખરુ, પણ આજ તો એ બાલાનો સર્વ થઈ હતો બાલાને જનક વિના ન ચાલે અને જનકને બાલા વિના ન ચાલે

શિકાર કરવા ગયેલા જમીનદાર ભરતમાણુ પાછા ફરતી વખતે પોતાની સાથે એક મારેલો વાઘ તો લાવ્યા, પણ સાથે ગોરા ગોરા બદનવાળી અને કાળા કાળા વાળવાળી બાલાને પણ લાવ્યા અને તેની સાથે તેના કોઈક જનકને અને તેના પિતાને લાવ્યા ત્યારે ગામ આશ્ચર્યમા એક બીજા સામે જોઈ રહ્યુ હતુ પણ જ્યારે ગામે જાણ્યુ કે ભરતમાણુ તો જગલની એ છોકરીને પરણે છે ત્યારે તો તેને લાગ્યુ કે 'ગજબ થયો! એક જગલની છોકરી, ન જાણીએ જાત, ન જાણીએ નાત, બસ રૂપ દીઠુ એટલે પરણવુ?'

એ વાતથી સૌથી વિશેષ બેચેન બન્યો તે તો જનક

એ પહેલાં વાત આમ બનેલી.

એક વખત ભરતબાબુ બાલા પાસે આવ્યા અને બોલ્યા:

" બાલા—"

" બાબુજી ! "

" બાલા, તું પરણવા નથી માગતી ? "

" પરણવા ? " બાલા સમજી નહિ. ભરતબાબુએ એને ઘણું સમજાવ્યું પણ બાલા કંઈ જ સમજી નહિ, આખરે એ બોલી, " આપ જનકને જ કહી જોજો ને! કદાચ એ જવાબ આપી શકશે. "

" જનકને ? "

" હા. "

" બાલા, હું તને પ્રેમ કરું છું. "

" એથી મને આનંદ થાય છે. જનક પણ મને પ્રેમ કરે છે. બાબા પણ મને પ્રેમ કરે છે. " બાલા બોલી.

ભરતબાબુ આખરે કંટાળીને ચાલતા થયા. બાલાને સમજાયું નહિ કે બાબુજી ગુસ્સે કેમ થયા. એ એકદમ જનક પાસે આવી, રોવા જેવી થઈને બોલી:

" બાબુજી કેમ ગુસ્સે થયા હશે ? "

" ગુસ્સે થયા ? "

" હા, પહેલાં મને કહે, ' મારી સાથે પરણ, આપણે બને ભેળાં રહીએ, જિંદગી આખી ભેળાં રહીએ, આપણાં બાળક થશે તે આપણાં જ કહેવાશે,' પણ મને એમની વાત બિલકુલ સમજાઈ નહિ. હું ખરું કહું છું, મને એ વાત સમજાઈ નહિ. પછી મને કહે, 'હું તને પ્રેમ કરું છું.' એટલે મેં કહ્યું, મને જનક પણ પ્રેમ કરે છે, બાબા પણ પ્રેમ કરે છે' બસ, એમ એમ કહ્યું અને રોષ કરીને ચાલ્યા ગયા. "

" હું પૂછી જોઈશ કારણ. " જનક બોલ્યો.

પછી જનક ભરતબાબુને મળ્યો. ભરતબાબુએ એને વિસ્તારથી વાત કરીને કહ્યું, " આ જાગીરની તમે જ તમારી મનફાવતી રીતે વ્યવસ્થા કરો, મને બાલા સાથે જિંદગીભર રહેવાનું મળવું જોઈએ. "

જનકે જવાબ આપ્યો, " સારું. "

બાલાને જનકે ફરીથી વાતની સમજણ પાડી, બાલાના પિતાને પણ વાત કરી. પિતા બોલ્યા, ' વાહ, આવડા મોટા જમીનદાર, એમના ઘરની માલકન મારી નન્હી બને એથી તો મને આનંદ જ હોય ને ! જો કે મારી તો ઇચ્છા હતી કે બાલા એક દિવસ જનકની રખેવાળ બને, પણ ખેર ! નસીબ કંઈ જુદું જ કહેતું લાગે છે! આખર જનક પણ આ જ ઘરમાં રહેવાનો છે ને ? અને—"

" પણ બાબા, જનક સાથે હું આવડીક હતી ત્યારની રહેતી આવી છું અને હવે ભરતબાબુ સાથે જ રહેવાનું ? એ વાત મને સમજાતી નથી. " બાલા બોલી.

" મેં ન કહ્યું બેટા, કે જનક સાથે જ જિંદગી-ભર રહી શકી હોત તો સારું હતું, પણ ભરતબાબુનું જ્યારે આપણે અન્ન ખાધું ત્યારે એ કહે છે એમ કરવું પડે ! " વૃદ્ધ બોલ્યો.

જનક નીચું જોઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

ગામે ખૂબ ચર્ચા કરી. જનક બેચેન બન્યો; બાલા રડી, પણ વૃદ્ધે સૌને માથે હેતનો હાથ મૂક્યો અને બધું શાંત થઈ ગયું. બ્રાહ્મણ આવ્યો, બે ચાર સંસ્કૃત શ્લોક બોલ્યો, ભરતબાબુના હાથમાં બાલાનો હાથ મૂક્યો અને બાલા અને ભરતબાબુ આખા જીવન માટે એક બની ગયાં.

આઠ દિવસ સુધી ધામધૂમ ચાલવાની હતી. રોજ રાત્રે રોશની થતી, દારૂખાનું ફૂટતું. મિષ્ટ ભોજન થતાં, દાન અપાતાં અને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ સજાતાં છેલ્લે દિવસે મોટી પાર્ટી હતી. પાર્ટીમાં મોટા મોટ લાટ સાહેબો આવવાના હતા. ખબર આવી હતી કે ગવર્નર આવવાના હતા. ભરતબાબુનો ઉત્સાહ સમાયે સમાતો નહોતો. એ ખુશખબર બાલાને આપવા તેઓ બાલાને શોધતા ઓરડે ઓરડે ફરી રહ્યા હતા.

' બાલા, બાલા, ' બૂમ મારતા તેઓ એક ઓરડામાં આવ્યા. ઓરડામાં પગ મૂકતાં દશ્ય જોઈને થંભી ગયા. જનકના ખોળામાં ઊંધું માથું નાખી બાલા પોક પોક રોતી હતી. જનક એના માથા પર હાથ ફેરવી રહ્યો હતો.

" બાલા—! " ભરતબાબુએ ત્રાડ મારી.

" જી ! " બાલા હળવેથી બેઠી થઈ પણ તરત એણે માથું જનકના ખભા પર નાખી દીધું.

"ઊભી થા!" ભરતબાબુએ હુકમ કર્યો.

બાલા ઊભી થઈ.

"મારી પાછળ ચાલ." લાલ આંખ કરી ભરતબાબુ બોલ્યા અને જવા માટે પગ ઉપાડ્યો. બાલા એમની પાછળ જવા ઓરડાની બહાર નીકળી.

ભરતબાબુ બાલાને લઈ પોતાના ઓરડામાં આવ્યા. થોડીવાર એ બાલા સામે જોઈ રહ્યા, પણ બાલાની આંખોમાં કંઈ યે ફેર પડ્યો નહિ એટલે બોલ્યા:

"શું હતું?"

"મને આ નથી ગમતું."

"આ...એટલે?"

"આપનાં જે સૌ લોકો આવ્યાં છે તે કહે છે કે આપના સિવાય કોઈ પુરુષનું મોં મારે ન જોવું, જનકનું પણ નહિ."

"એ વાત બરાબર છે."

"બરાબર કઈ રીતે છે?"

"બરાબર કઈ રીતે? બ્રાહ્મણે આપણો હસ્તમેળાપ કરાવ્યો ત્યારથી તું એક મારી જ બની છે. આપણી કુલમર્યાદા કહે છે કે તારાથી હવે કોઈ પરપુરુષનું મોં ન જોવાય."

બાલા આમાં કંઈ ન સમજી. એ બોલી:

"મને એ પસંદ નથી. મારાથી એમ નહિ રહેવાય. તો મારે આપની સાથે પરણવા નથી ગણવું."

ભરતબાબુને શું જવાબ દેવો તે સૂઝયું નહિ.

"તારી બીજી વાતો મારે સાંભળવી નથી, મારો આ છેલ્લો હુકમ છે કે જનકને તારાથી હવે મળાશે નહિ અને જે રીતે આજ જનક પાસે તું બેઠી હતી તેમ હવેથી બેસી શકાશે નહિ" કહીને તેઓ બહાર ચાલવા લાગ્યા. અચાનક યાદ આવતાં પાછા ફર્યા: "હાં, જો, એક ખુશીના ખબર છે કે ગવર્નરે પણ આપણાં લગ્નની પાર્ટીનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે. તેઓશ્રીની સવારી સાંજે આઠ વાગે પધારવાની છે. એ વખતે આપણે એને સામે લેવા જઈશું, તું તૈયાર થઈ રહેજે." અને પછી એ ચાલ્યા ગયા.

બાલા ક્યાંય સુધી શૂન્યમનસ્ક બેસી રહી. એના મગજમાં એક વિચાર આવ્યો, "અહીં ન રહીએ એ જ સારું છે." એ ઓરડાની બહાર નીકળી જનકના ઓરડામાં એકદમ આવી. જનક ઊંધું માથું નાખી જમીન પર પડ્યો હતો.

"જનક—!" બાલા ધીમેથી બોલી.

જનકે ઊંચું જોયું.

"બાબાને કહે, આપણે અહીંથી ચાલ્યાં જઈએ." બાલા બોલી.

"ભલે."

બંને વૃદ્ધ બાબા પાસે આવ્યાં. વૃદ્ધ બોલ્યો:

"તમે લોકો દુનિયાને સમજતાં નથી એ ભારે તકલીફની વાત છે, ખેર, જેવી તમારી મરજી, પણ ભરતબાબુની રજા તો લેશો ને?"

"રજા લીધા વિના ચાલશે. આપણે ચાલવા જ માંડીએ. ઝટપટ જાગીરની હદ વટાવી જઈએ." જનક બોલ્યો.

"જુવાનિયાંઓની વાતો અમારા વૃદ્ધોથી સમજવી મુશ્કેલ છે, પણ ખેર, તમને પણ ભગવાને બુદ્ધિ આપી છે, ચાલો, ચાલીએ."

મહેલની પાછલી બાજુએ નાની સીડી હતી, જનકને એની માહિતી હતી, ત્રણે ત્યાંથી પાછળના નિર્જન સ્થાનમાં થઈને ચાલ્યાં ગયાં.

જ્યારે બે કલાક પછી ભરતબાબુ જોવા આવ્યા કે બાલા કેવીક તૈયાર થઈ છે, ત્યારે બાલાને ઓરડામાં ન જોતાં તેઓ પ્રથમ એકદમ જનકના ઓરડા તરફ ગયા, ત્યાં તેને ન જોતાં વૃદ્ધના ઓરડામાં ગયા, ત્યાં તો વૃદ્ધ પણ નહોતો એટલે આખો મહેલ જાતે ઘૂમી વળ્યા, નોકરોને ઘૂમી વળવા કહ્યું, દોડાદોડ કરાવી મૂકી, પણ જનકનો, બાલાનો, બાલાના પિતાનો–કોઈનો ય પત્તો લાગ્યો નહિ.

"જંગલી લોકો! અંધારામાં જ રહેવાને ટેવાયેલાં ઘુવડ આ ઝાકઝમાળને ક્યાંથી ઓળખી શકે? પણ મારી આબરૂ—"

એક ખુરશીમાં તેઓ પટકાઈ પડ્યા.

સુધરેલા લોકો ન માની શકે એવી આ વાત છે, પણ વાત ખરી છે કે જનક અને બાલાની આંખોના તારા જંગલના અંધકારમાં જ ચમકી ઊઠ્યા, ભરતબાબુના મહેલના ઝળહળાટમાં તેઓ ફિક્કા પડી ગયા હતા.

અવલોકન ☆

શ્રી. જટુભાઈ વૈદ્ય
શ્રી. 'ચા.'
શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ

પ્રાચીન ભારતની દંતવિદ્યા-લે. ડૉ. કેખશરૂ સોરાબજી દલાલ. પ્રકાશક દલાલ બ્રધર્સ. નવસારી

"પશ્ચિમની આજે નવી જણાતી દંતવિદ્યા ભારતની હજારો વર્ષની જૂની દંતવિદ્યાનો પુનર્જન્મ છે" એમ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તા પુરાતત્ત્વઅન્વેષકો અને વિદ્વાન દાકતરોનાં અનેક પ્રમાણો આપીને સરળતાપૂર્વક આ નાનકડા પુસ્તકમાં પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે. ચિત્રો પણ ઘણાં છે.

દંતવિદ્યાની જન્મભૂમિ ભારતદેશ છે. ઇજિપ્ત, ગ્રીસ કે અરેબિયા નહિ, એવો પ્રમાણપુરઃસર દાવો સાબિત કરીને પ્રજા પાસે કબૂલ કરાવવાની પહેલવહેલી કોશિશ કરનાર મુંબઈના ગ્રાંટ મેડિકલ કૉલેજના દંતવિદ્યાના પ્રોફેસર સ્વ. ડૉ. જમશેદજી જીવણજી મોદી હતા. મિત્ર તરીકે મરહૂમનું અધૂરું કાર્ય પૂર્ણ કરવાના શુભ હેતુથી લેખક પોતાના માનવંતા મિત્રની ત્રીજી મૃત્યુસંવત્સરીએ શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે આ પુસ્તિકા પ્રગટ કરીને સુહૃદધર્મની પવિત્ર ફરજ બજાવે છે અને પોતાનું ઋણ અદા કરે છે.

લેખક પ્રાચીન—પૌર્વાત્ય દંતવિદ્યાના સમર્થ અભ્યાસી છે, પુરાતત્ત્વશોધક છે અને દાક્તર હોવા છતાં આયુર્વેદના સાચા ભક્ત તેમજ પરમ ઉપાસક છે. આ પુસ્તક સને ૧૯૩૮ના જાનેવારીથી 'વૈદ્યકલ્પતરુ' માસિકમાં ક્રમશઃ પ્રગટ થતું હતું. દાંતના રોગો અને તેની ચિકિત્સાના બીજા તેમના લેખો—ગ્રંથો પણ વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને મનન કરવા લાયક છે.

આ પુસ્તક પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ માહિતીપૂર્ણ છે. તેમાં દેશી વૈદ્યવિદ્યાને ન્યાય આપવાનો બહુ વિરલ પ્રયત્ન થયેલો છે. આવી દૃષ્ટિથી જ્યારે દાક્તરો આયુર્વેદને જોશે ત્યારે વૈદોને માટે સુવર્ણનો સૂર્ય ઉદય થશે. વૈદજગતમાં આ પુસ્તક ગૌરવભરેલું છે. દાક્તરોએ તો અવશ્ય વાંચવા જેવું છે કે જેથી દેશી વૈદક તરફ અજ્ઞાનથી ખોટી તિરસ્કારવૃત્તિ આવેલી છે તે દૂર થશે અને દેશી વૈદોને પણ પોતાના દટાઈ ગયેલા ખજાનાનું ભાન થશે.

પુસ્તકમાં શૈલી અને ભાષા સારાં છે. હવે પછી દંતરોગની ચિકિત્સાના આયુર્વેદિક ઉપાયોનું એક પુસ્તક લખીને સમાજને લાભ આપી ઉપકારક બનાવશે એમ આશા છે.

પાછળ, કપાયેલ નાક સાંધવાની ક્રિયા કરનાર કાઠિયાવાડના ડૉ. શાહનું નામ છે તે બીજા કોઈ નહિ પણ જૂનાગઢવાળા સુવિખ્યાત ડૉ. ત્રિભુવનદાસ છે. એક કાળે ગિરમાં જ્યારે બહારવટિયાઓ લૂંટમારુંનાં નાક કાપી લેતા તેને બંને ગાલો અને કપાળ પરની પાતળી ચામડી ઉતારી સાંધી નવું નાક બનાવી દેતા. આ વિધિ સુશ્રુતસંહિતામાં બતાવેલી છે અને એને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવનાર ડૉ. ત્રિભુવનદાસ મોતીચંદ શાહ જૂનાગઢવાળા છે. આ નાક સાંધવાની કળા 'ઇન્ડિયન ઓપરેશન' નામથી પાશ્ચાત્ય સર્જરીઓમાં પણ ઓળખાય છે.

જટુભાઈ વૈદ્ય

શરીર અને આરોગ્ય-લેખક અને પ્રકાશક : શ્રી રવિશંકર જટાશંકર. ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી. અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧—૮—૦

'વૈદ્ય કલ્પતરુ' (માસિક પત્ર)ની ૧૯૩૮ની સાલનું આ ભેટપુસ્તક છે, તેમાં ચિત્રો આપીને શરીરરચના સમજાવવામાં આવી છે તે સાથે આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ રોગોનાં કારણો અને નિવારણો આપ્યાં છે. રોગના ઉપાયો ઘરગથ્થુ બતાવ્યા છે. ભાષા સરળ છે.

ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર-લેખક: ચીમનલાલ મગનલાલ ડૉક્ટર. પ્રકાશક: લોહાણા મિત્ર પ્રેસ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૧—૬—૦

કર્વે વિદ્યાપીઠની 'ગૃહીત આગમા'ની ઉપાધિ મેળવવા શીખવાના સમાજશાસ્ત્રના વિષયમાં ઉપયોગી

અને તે રીતે ઘણા વાંચન અને મનન પછી પોતાનાં અને બીજા લેખકોનાં મંતવ્યો રજૂ કરીને આ પુસ્તક લખાયું છે. લેખકના વિચારો સુસ્પષ્ટ છે અને પ્રગતિવાદી છે. ભાષા રુચિકર છે. સામાન્ય વાંચકને પણ પુસ્તક ઉપયોગી જણાશે.

રાતું રુસ–લેખક : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ, પ્રકાશક : નવીદુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ. ૧—૦—૦

છેલ્લી રશિયન ક્રાંતિના ઇતિહાસના બે ભાગ પ્રગટ કર્યા પછી આ તેનો ત્રીજો અને છેલ્લો ભાગ પ્રગટ થયો છે. ભાષામાં જોશ છે અને ચિત્રાત્મક છે અને રસિક વાંચન છે, પણ તે સાથે વાક્યપ્રયોગો વિચિત્ર અને પ્રસંગો ફુલાવીને મોટા કર્યા હોય તેવા આવી ગયા છે, કે આવી ગયા હોય તેવું લાગ્યું છે.

પથિકના પત્રો (ગુચ્છ પહેલો–વિદ્યાર્થીઓને) લેખક અંબાલાલ પુરાણી, પ્રકાશક : અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ. મૂલ્ય નવ આના.

જેમણે પોતાની વ્યાયામપ્રવૃત્તિને કેવળ શરીર સાથેના સંબંધ પૂરતી જ ન રાખતાં મન અને અધ્યાત્મ સાથે પણ તેનો સંબંધ કલ્પ્યો હતો તેવા શ્રી. અંબુભાઈએ પોતાની એ પ્રવૃત્તિને અને યોગને સમજાવતા જે પત્રો લખેલા તેનો આ સંગ્રહ છે. સંગ્રહ ઉપકારક છે.

કમળદળ–કર્તા અને પ્રકાશક : નારણદાસ પુરુષોત્તમ સુખડિયા, ચાણસ્મા. મૂલ્ય ચાર આના.

છત્રીસ પાનાંમાં પચાસ જેટલાં પ્રભુભક્તિ અને દેશભાવનાનાં એક સજ્જન હૃદયમાંથી નીકળેલાં નાનાં સાદાં ગીતોનો સંગ્રહ છે.

બેઝીક–ઇંગ્લીશ કર્તા હરિકૃષ્ણ વ્યાસ, લાઠી (કાઠિયાવાડ)

દુનિયાની આવતી કાલની ભાષા તરીકે અંગ્રેજી સ્વીકારાય તે રીતે અંગ્રેજીનું જે સાદું અને વ્યાપક સ્વરૂપ વ્યવહારમાં આવી રહ્યું છે તે ગુજરાતને શીખવવા લેખકે એક માળા શરૂ કરી છે તેની પહેલી અને ત્રીજી પુસ્તિકા જેનાં લેખકનો પ્રયાસ સ્તુત્ય લાગે છે.

કાવ્યપરિચય (ભા. ૨ જો) સંપાદકો. શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક અને નગીનદાસ પારેખ : પ્રકાશક નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ, મૂલ્ય ૧૨ આના.

વિનયમંદિરનાં પાંચમા–છઠ્ઠા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓને કાવ્યો શિખાડવા માટે આ સંગ્રહ ઘણો જ યોગ્ય છે. પહેલી આવૃત્તિ કરતાં બીજી આવૃત્તિમાં ઘણાં વધુ ગીતો સમાવાયાં છે. એની વિશિષ્ટતા એ છે કે કવિની પૂરી પિછાન મળે તે માટે એક કવિના એકથી વધુ કાવ્યો લીધાં છે.

બાર આનાની કિંમતમાં પોણા ત્રણસો પાનાંનું પાઠ્યપુસ્તક સસ્તું કહેવાય.

રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની કોશ–સંપાદક શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ, પ્રકાશક. નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. દોઢ. પાના ૩૯૭.

આપણને હિંદી શીખવામાં અને હિંદીના યથાર્થ શબ્દો જાણવામાં ઘણો ઉપયોગી થાય તેવો આ કોશ છે; અમે જે હિંદી કોશો વાપર્યા છે તે સૌમાં આ ઉપયોગી થાય તેવું જણાયું છે. એમાં સંસ્કૃત શબ્દો કરતાં ઉર્દૂ શબ્દોનું પ્રમાણ વધુ રાખ્યું છે, એમ સમજીને કે સંસ્કૃત શબ્દો જે આપણે ગુજરાતીમાંથી જાણી લઈ શકીએ તે આમાં ઉમેરીને કોશને મોંઘો ન કરવો. આમેય કોશ ઘણો જ સસ્તો છે. નવલકથા–વાર્તાઓનાં પુસ્તકોની કિંમત આ કરતાં ઊંચી હોય છે. આ પ્રયાસનો ગુજરાતે લાભ ઉઠાવવો જ જોઈએ.

ભીખો ચોટ્ટો–લેખક : રમણલાલ સોની, પ્રકાશક–શરદ્ કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત બે રૂપિયા.

એક યુરોપીય લેખકની નવલનું ખોખું ઉઠાવી લેખકે આ વાર્તાની રચના કરી છે. તેનો પ્રથમ ભાગ ઘણો જ આકર્ષક અને હળવા હાસ્યનો બન્યો છે, ત્યાં સુધીનો પાત્રનો વિકાસ પણ બહુ સ્વાભાવિક બન્યો છે, પણ ત્યાર પછીના ભાગમાં રામલીલા અને સરકસના જે પ્રસંગો આવે છે અને જ્યાંથી 'પ્રેમ'ની વાત શરૂ થાય છે ત્યાંથી તો વિશેષે કરીને કયા સ્થળનો દેખાઈ છે. 'ભીખો ચોટ્ટો' એ નામ યથાર્થ નથી લાગતું. નાનપણમાં ભીખાથી એવું થઈ જતું કે તેનું નામ ચોટ્ટો પડી ગયેલું, બાકી તો ભીખાનું ચોટ્ટાનું તો શું, પણ કોઈ પણ ખાસ કહેવાય એવું લક્ષણ નથી.

પહેલા ભાગમાં માતાની સાથેના સંબંધમાં રહીને અને લીખાના 'ચોટ્ટા' પણાને વળગી રહીને જો કથા આગળ વધી હોત તો ખરેખર એક અનુપમ સર્જન આપણા સાહિત્યને મળત.

સહચરીની શોધમાં–લેખક: મામાસાહેબ મુરલીધર. પ્રકાશક: જીવણલાલ એન્ડ સન્સ. મૂલ્ય રૂપિયો દોઢ.

અઠીસો પાનાંનું શિષ્ટ અને હળવા હાસ્યનું આ પુસ્તક છે. મોટી ઉમર સુધી કુંવારા રહી ગયેલા એક માણસની, પત્ની મેળવવાની તાલાવેલીનો લાભ લઈ એક મિત્રમંડળ એની મજાક ઉડાડી આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. મૂર્ખ માણસની મૂર્ખાઈ અને પુસ્તકમાં સ્થળે સ્થળે આવતાં રમૂજી પ્રતિકાવ્યોના વાચનથી વાંચકને આનંદ મળે છે પણ એક શિષ્ટ મંડળ ગરીબ માણસને નાહક પૈસા ખર્ચાવે અને હેરાન કરે તે વસ્તુના મંડાણ ઉપર રચાયેલી વાર્તા સ્વાભાવિકતાનો ભંગ કરે છે.

રેખા (માસિકપત્ર)–સંચાલક: 'ગતિ અને રેખા' મંડળ. સંપાદક: જયંતિ દલાલ. ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ બે રૂપિયા.

ચાલુ માસિકો કરતાં જુદું પડતું હોય તેવા વેશમાં શિષ્ટ સાહિત્યનું આ એક નવું હળવું માસિક છે. ચાલુ પુસ્તકની સાઈઝમાં જાણીતા લેખકોના સામાન્ય જનતાના વિષયોનું ૭૨ પાનાંનું વાચન અને ચાર–પાંચ કટાક્ષ ચિત્રો એના પહેલા અંકમાં છે. પાનાં ૨૬ જેવાં લાગે છે. ખૂબ ગમી જાય તેવું છે. શ્રી. નવલરામનું 'એકલેપ્પી ઇતિહાસ દર્શન' છે. પન્નાલાલ પટેલની વાર્તા પણ સારી છે. કવિ શ્રી. બ. ક. ઠાકોરની કવિતાનો તો હેતુ જ સમજાતો નથી. બીજાં લેખનોમાં ઓજસ્ દેખાતું નથી.

સારા સારા લેખકોનો સહકાર મેળવ્યો છે તો સામગ્રી પણ તેવી સરસ હોય તેવી આશા આ નવા માસિક પાસે રાખીએ.

સ્કાઉટ વીર (માસિક પત્ર)–સંચાલક: જીવરામ જોષી. સંપાદક: ગુણવંતલાલ ભટ્ટ, વડોદરા; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨

આ માસિક નવ વર્ષથી ચાલે છે તેનો એક અંક આજે પહેલો જ જોવા મળે છે. સ્કાઉટ–પ્રવૃત્તિને ઉપકારક એવી વાર્તાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, સૂચનાઓ અને હિંદીશિક્ષાના વિષયો સરસ આવે છે. હિંદીશિક્ષાના પાઠોની ગોઠવણી સુધારવા જેવી લાગે છે.

હંસ (સરસ્વતી પ્રેસ–બનારસ)નો શ્રી અરવિંદ-અંક —મૂલ્ય બાર આના.

'**હંસ**' હિંદી સામયિકોમાં કોઈ વિશિષ્ટ રીતે પોતાનું મહત્ત્વ જાળવી રાખીને હિંદી ભાષાની સેવા કરે છે. તેણે પોતાનો જુલાઈ–ઑગસ્ટના અંક ખાસ 'અરવિંદ અંક' બનાવ્યો છે. શ્રી અરવિંદ વિષે પ્રચલિત ભ્રાંતિઓથી મુક્ત થવા આ અંક વિચાર–પ્રેમીઓએ જરૂર વાંચવો જોઈએ. સંપાદકોએ પોતાના આગલા ખાસ અંકોની પેઠે આની પાછળ સારો શ્રમ લીધો દેખાય છે. ગુજરાતના શ્રી. અંબુભાઈનો પણ એમાં મોટો હિસ્સો દેખાય છે. **ચા.**

'**મજૂરપોથી**'—૨ પ્રકાશક: મિલમાલિકમંડળ, અમદાવાદ.

પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ આઠ્યે વરસે ય પૂરું નથી થયું ત્યાં તો ત્રણેક પ્રૌઢપોથીઓ બહાર પડી છે, એ પ્રજાના આ કાર્યમાં રસ અને ઉત્સાહની સચોટ નિશાની ગણાય. પરંતુ, એક એવો પ્રશ્ન પણ મનમાં ઊઠે છે કે, ટપોટપ ત્રણ જેટલી પોથીઓની આપણને જરૂર હતી ખરી? પ્રૌઢસાહિત્યનો જેટલો બને એટલો વિકાસ ભલે થાય' એમ વિચારીએ તો તો એવા પ્રશ્નને ખાસ સ્થાન નથી. પણ એવા વિકાસની શરત એ છે કે, એક જ જરૂર માટે અનેક હાથે થતા પ્રયત્નોમાં કાંઈક નવીન દૃષ્ટિ, કાંઈક વિશેષતા, કાંઈક નવો માર્ગ હોવાં જોઈએ.

એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ મજૂરપોથી જોઈને ઉત્સાહ નથી છૂટતો એમ કબૂલ કરવું જોઈએ. અમદાવાદ જેવા શહેરમાં અભણ મજૂરોની મોટી સંખ્યા છે. એમને ભણાવવા માટે મિલમાલિકમંડળ તથા મજૂરમહાજન તત્પર થાય એ વધાવી લેવા જેવું ગણાય. એ રીતે આ બે મંડળોએ શહેરની પ્રૌઢ શિક્ષણ સમિતિનું કામ હલકું કરી આપ્યું એમ પણ માની શકાય. પરંતુ એ કામ માટે નવી પોથી કાઢવા સુધી જવાની જરૂર સમજાતી નથી. મજૂરોને

તેમના પ્રત્યક્ષ કાર્યનું તથા શહેરી જીવનનો પરિચય આપનારું જ્ઞાન જરૂર આપવું છે. તેને માટે ખાસ સાહિત્ય તૈયાર કરવું જોઈશે. પણ આ પોથી તેવી જાતનું સાહિત્ય ન ગણાય જોકે તેમાં મિલોમાં વપરાતા શબ્દો વાચન માટે મૂક્યા છે એ નોંધવા જેવી એની ખાસિયત છે ખરી. પરંતુ, અક્ષર શીખવાનો પ્રારંભ કરતા મજૂરને માટે શ્રી જુગતરામભાઈ અને નરહરિભાઈએ તૈયાર કરેલી સુંદર 'લોકપોથી' લીધી હોત તોપણ મિલમાલેકમંડળની પ્રારંભિક ગરજ તો સરી જાત. અને એથી કરીને તેઓ પોતાની શક્તિ અને ધન ખાસ મજૂરો માટેનું સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં વાપરી શકત.

આમ છતાં, બે પૈસા જેટલી કિંમતમાં આ પોથી મળે છે એ પણ એક લાભ જ છે. પરંતુ એ પોથીના સંપાદનમાં એટલી બધી ઊણપ અમને લાગે છે કે, આ આવકારપાત્ર લાભની કિંમત લગભગ ભુસાઈ જાય છે. જોડણીનો તો કશો ધડો જ નથી રખાયો. 'શ્રીમતિ, મીલ, માલીક, હય (હૈ), મણી, હમારી, પુણી, સુતર, નહવડાવે છે, સુવાનો, મ્હારું' વગેરે કેટલાય શબ્દોની જોડણી અક્ષમ્ય ગણાય. અંગ્રેજી તો ઘણા શબ્દોની જોડણી ભૂલવાળી જ છે. આગળ જઈને કેટલીક તો એવી ભૂલો છે કે જે બેદરકારીની જ ગણાય. 'કાંટા વાળુ ગુલાબ', 'ન્+હ=ન્હ' તો ઠીક; પરંતુ 'ચિન્હ, મધ્યાન્હ' એના દાખલા આપ્યા તે કેમ ચાલે? ચિહ્ન, મધ્યાહ્ન પુરું રૂપ છે. એટલે કે, હ્+ન=હ્ન ત્યાં છે. પા. ૧૩ ઉપર છેવટે શબ્દો છે તેમાં 'મીનીટ' બે વાર શું કામ? અને જોડણી 'મિનિટ' જોઈએ એ તો ઉપરાંત.

આશા છે કે નવી આવૃત્તિમાં પોથીના સંપાદકો સાંગોપાંગ સુધારો કરી લેશે. અમારી ખાસ ભલામણ તો એ છે કે, મિલમજૂરોને ઉપયોગી સરળ સાહિત્ય ઉપજાવવા તરફ જો મિલમાલિકમંડળના શિક્ષણપ્રેમીઓ વળે તો વધારે સારું થશે.

મગનભાઈ દેસાઈ

ખોટી કલ્પના

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વૃક્ષે વૃક્ષ ભમન્ત કો' વિહગ, ના હૈયે ધરી હેતુ કૈં,
બેઠું એક સુડાળપે તરુતણી; ધાર્યું તરુએ: "નકી
આ પંખી મુજથી પ્રસન્ન મલકે, સર્વસ્વ માને મ્હને"
ત્યાં પાંખો ફફડાવીને ગયું ઊડી બીજે અજાણ્યે સ્થળે!

જયાનંદ દવે

આપણી સ્વરાજયાત્રા

રખે બેદરકાર બનીએ

શ્રી. સુભાષબાબુના પ્રયત્ને બંગાળના રાજકેદીઓના ઉપવાસ બે મહિના માટે મુલતવી રહ્યા એ સમાચારે આખા દેશમાં સંતોષની લાગણી જન્માવી છે. રાજકેદીઓની મુક્તિ અને ઉપવાસનો પ્રશ્ન એટલો બધો જટિલ બની ગયો હતો કે જો આવો કોઈ માર્ગ ન નીકળ્યો હોત તો આ દેશ ઉપર મહાન આફત તૂટી પડવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો. બંગાળ સરકાર પોતાના નિર્ણયમાં મક્કમ હતી, રાજકેદીઓ પણ મક્કમ હતા અને સુભાષબાબુ એમની મક્કમતાને ઉત્તેજી રહ્યા હતા. બીજી બાજુ ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રપતિ રાજકેદીઓને ઉપવાસ છોડવા વીનવી રહ્યા હતા, પરંતુ એ વીનવણીઓ જેલની દીવાલ સાથે અથડાઈને પાછી ફરતી હતી. પંડિત જવાહરલાલજી જેવા કહેતા હતા કે આ મુદ્દા ઉપર મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો મડાગાંઠ ઊભી કરી શકે નહિ, જ્યારે સુભાષબાબુ અને બીજા ઉદ્દામ આગેવાનો એ માટે એથીયે ઉગ્ર પગલાંની ભલામણ કરતા હતા. તેઓ રાજકેદીઓના ઉપવાસને રાજકોટના ગાંધીજીના ઉપવાસ સાથે સરખાવતા હતા અને જેમ એ વખતે પ્રધાનમંડળો મડાગાંઠ માટે તૈયાર થઈ ગયાં હતાં તેમ આ વખતે પણ થવું જ જોઈએ એમ દૃઢપણે તેઓ માનતા હતા. પરિસ્થિતિ એવી હદે પહોંચી ગઈ હતી કે જેમાં એક બાજુ રાજકેદીઓ ઉપર મૃત્યુ તોળાઈ રહ્યું હતું અને બીજી બાજુ મહાસભાના મોવડીઓ અને સુભાષબાબુ વચ્ચે કાર્યપદ્ધતિનો મતભેદ જાગ્યો હતો.

રાજકેદીઓને મુક્તિ અપાવવા માટે સૌથી વધુ તલસાટ કોનો હતો તેનું પૃથક્કરણ થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ ગાંધીજી, રાષ્ટ્રપતિ, જવાહરલાલજી અને મહાસભાના બીજા અગ્રણીઓ કરતાં સુભાષબાબુનો તલસાટ વધુ હોય તોપણ આ પ્રશ્ન ઉપર તેઓ બંગાળને જે જોર આપી રહ્યા હતા તે તો વ્યાજબી નહોતું જ. એક બાજુ આ પ્રશ્નને અખિલ હિંદનો પ્રશ્ન કહેવો અને બીજી બાજુ અખિલ હિંદનાં બહુમાન્ય નેતા અને સંસ્થા પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવું તે રાજદ્વારી ડહાપણ ગણાય કે કેમ એ વિશે અમને શંકા છે. અમને તો એ વખતે એમ લાગેલું કે આ મહાન અને નાજુક પ્રશ્ન સુભાષબાબુના હાથે જોખમાઈ જશે.

અને રાજકોટના ઉપવાસ અને રાજકેદીઓના ઉપવાસ વચ્ચે પણ કોઈ સરખામણી થઈ શકે એમ નથી. રાજકોટના પ્રશ્ન ઉપર પ્રધાનમંડળો રાજીનામાં આપે એ બાબતમાં બહુ મોટો તફાવત છે. દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નોમાં તો મહાસભા હમેશાં એમ કહે છે કે સાર્વભૌમ સત્તાએ વચ્ચે પડવું જોઈએ, જ્યારે પ્રાંતના પ્રશ્નોમાં તો આપણે એમ કહીએ છીએ કે તમામ સત્તા પ્રધાનોના અને ધારાસભાના હાથમાં હોવી જોઈએ. જે મુદ્દા ઉપર યુક્તપ્રાંત અને બિહારમાં આપણે કટોકટી ઊભી કરી પ્રધાનોની સત્તા ઉપર મહોર મારી હતી તે મહોર આ વખતે શું ઉખેડી નાખવી જોઈતી હતી? બંગાળનું પ્રધાનમંડળ શું યુક્તપ્રાંત કે બિહાર જેવું પ્રજાકીય જ પ્રધાનમંડળ નથી? રાજકેદીઓના પ્રાણ આપણને ગમે તેટલા પ્યારા હોય પણ એ માટે સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરી શકાય? જે સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરવા માટે આપણે મહાન જંગની તૈયારી કરી હતી અને એ જંગ જો થયો હોત તો આપણે અપરંપાર બલિદાનો આપવાં પડત—એ સિદ્ધાંત તજી દેવામાં આપણે, ભલે સદ્હેતુપૂર્વક પણ, ભૂલ જ કરી બેસત.

પરંતુ જે થયું તે સારું થયું. રાજકેદીઓના ઉપવાસ મોકૂફ રહ્યા એથી હાલ તુરત તો આપણે મહાન આફતમાંથી ઊગરી ગયા. હવે ભય એટલો જ રહે છે કે આપણે એ પ્રશ્ન તરફ બેદરકાર તો નહિ બની જઈએ? એક ગાંધીજી કે એક સુભાષબાબુ એમને છોડાવી દેશે એવી ભ્રમણામાં તો નહિ પડી જઈએ? એક બીજો ભય પણ માથે તોળાઈ રહ્યો છે. આપણને સતત એ યાદ રહેવું જોઈએ

કે રાજકેદીઓએ ઉપવાસ મોકૂફ રાખ્યા છે, તજી દીધા નથી સુભાષબાબુ એમની આ નીતિનું સમર્થન કરે છે અમને પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો સુભાષબાબુ ઉપવાસની નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તો અત્યારથી જ સવિનય ભંગ શરૂ કેમ નથી કરતા ? શું રાજકેદીઓ ઉપવાસ કરશે ત્યારે તેઓ સત્યાગ્રહ શરૂ કરશે ? એક બાજુ મૃત્યુ અને બીજી બાજુ સત્યાગ્રહ એ બેમાં કોની ઝડપ વધશે ? અમને લાગે છે કે આપણે આપણા લોભમાં રાજકેદીઓના જીવનને ગુમાવી બેસશું અમારા મત પ્રમાણે આ સ્થિતિમાં બે જ માર્ગ હોઈ શકે એક તો એ કે રાજકેદીઓએ ઉપવાસનો માર્ગ સદંતર છોડી દેવો અને મહાસભાએ એમને છોડાવવા માટે પોતાની તમામ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો, અથવા તો સુભાષબાબુ જે સત્યાગ્રહની તૈયારી કરી રહ્યા હતા તેનો હમણા જ આરંભ કરી દેવો કે જેને પરિણામે રાજકેદીઓના ઉપવાસ છૂટવાનું બને ત્યાર પહેલા આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જાય આ બે માર્ગ સિવાય ત્રીજો કોઈ માર્ગ જોઈ શકાતો નથી. આમાંનો પહેલો માર્ગ ગાંધીજીનો છે અને અમારા મત પ્રમાણે એ સાચો ને કાર્યસાધક છે બીજો માર્ગ સુભાષબાબુનો છે એનો અત્યારે જ આરંભ થાય તો એમાં સફળતાની થોડી ઘણી આશા રહેવી છે પરંતુ અત્યારે સત્યાગ્રહની દમદાટી આપવી અને છેક ઉપવાસનો આરંભ થાય તે દિવસે સત્યાગ્રહ કરવો એમાં તો અમને જરી પણ આશા નથી લાગતી

રાજસ્થાન પ્રજાપરિષદ

રાજસ્થાની પ્રજાની સેવા અને મુક્તિ અર્થે જ જેનું અસ્તિત્વ છે તે રાજસ્થાન પ્રજાપરિષદને ગાંધીજીએ હમણા ભારે મહત્ત્વ આપ્યું છે થોડા જ દિવસ પહેલા ધામીના હત્યાકાંડ સંબંધમાં ત્યાંના આગેવાનો ગાંધીજીની સલાહ લેવા આવ્યા હતા અને એ જ રીતે રોજ રોજ વેરાયેલા સંખ્યાબંધ દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ ગાંધીજી પાસે આવ્યા જ કરે છે આ બધા પ્રતિનિધિઓને ગાંધીજી સલાહ આપે છે કે એમણે રાજસ્થાન પરિષદની કાર્યસમિતિને મળવું અને એની દોરવણી નીચે કામ કરવું અમને લાગે છે કે આ સલાહથી રાજસ્થાની પરિષદની જવાબદારી અનેકગણી વધી છે રાજકોટમાં વ્યાપર ચુકાદો મળ્યો તે પછી એક વખત જવાહરલાલજી બોલેલા કે દેશીરાજ્યોમાં કામ લેવાની ગાંધીજીની અને મારી રીતિમાં ભેદ છે એટલે હું નિશ્ચિત બેઠો છું ગાંધીજીની આ સલાહ ઉપરથી લાગે છે કે ગાંધીજીને પોતાને એવો ભેદ લાગ્યો નથી તેઓ તો રાજસ્થાન પરિષદ મહાસભાનું જ અંગ હોય અને એ જ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કામ કરતી સંસ્થા હોય એ રીતે જ એની ગણના કરે છે હવે તો રાજસ્થાનના અને પરિષદના કાર્યકરોએ જ આ સલાહને અમલી રૂપ આપી પરિષદને શક્તિશાળી સંસ્થા બનાવવી જોઈએ

આ પ્રસંગે એક બીજો વિચાર પણ આવે છે આ દેશમાં ગાંધીજીના જેવી આર્ષદૃષ્ટિ બીજા એક પણ આગેવાનમાં નથી એ વાત કબૂલ રાખીએ તો પણ આપણે હવે એટલું તો સમજવું જ જોઈએ કે કોઈ પણ દેહધારી માણસને મર્યાદાઓ હોય જ છે ગાંધીજીમાં ગમે તેટલી શક્તિ હોય તોપણ એ આ દેશના દરેકે દરેક પ્રશ્ન અને તેની વિગતને તપાસી શકે નહિ—તે ઉપર સલાહ આપી શકે નહિ. આપણે એમની પાસેથી દરેક નાની મોટી બાબતમાં સલાહ લેવા દોડીએ તો છેવટે તેઓ પણ થાકી જાય અને આપણે પણ થાકી જઈએ અને એવા થાકમાંથી કોઈ દિવસ પ્રેરક યોજનાઓ જન્મે નહિ ગાંધીજીની અવસ્થા, એમના ઉપરના કામનો બોજો, દેશના અનેક પ્રશ્નોની ચિંતા વગેરેનો ખ્યાલ કરીને આપણે નછૂટકે જ એમની પાસે જવાનું રાખવું જોઈએ અમને તો એમ લાગે છે કે હવે એ સમય આવી પહોંચ્યો ગણાવો જોઈએ કે જ્યારે ગાંધીજી આપણને માત્ર દિશા જ બતાવે અને એ દિશાના વન-વગડા આપણી જાતે જ આપણે ખેડીએ. એકેએક મૂંઝવણ માટે ગાંધીજી પાસે જવાથી પ્રજા શક્તિ કુંઠિત જ થવાની છે, અને જે દિવસે ગાંધીજીનો નશ્વર દેહ આ જગત ઉપરથી વિદાય થશે તે દિવસે

આપણું સર્વસ્વ વિદાય થઈ ગયેલું આપણે અનુભવશું. સિદ્ધાંતને સમજવા ગાંધીજી પાસે જરૂર જઈએ, પરંતુ રોજ-બ-રોજના વ્યવહારમાર્ગો તો આપણી મેળે જ આપણે નક્કી કરી લઈએ.

કાર્યવાહક સમિતિ

મહાસભાની કારોબારીની આ વખતની બેઠકમાં જેટલું કામ થયું છે તેટલું ભાગ્યે જ કોઈ બેઠકમાં થયું હશે. આ વખતની બેઠકના ઠરાવો પોતે જ એમ બોલે છે કે સુભાષબાબુ અને બીજા કેટલાક ઉદ્દામો કહે છે તેમ મહાસભા બંધારણવાદી નથી બની ગઈ, પરંતુ ૧૯૨૧ કે ૧૯૩૦માં હતી તેવી જ કે તેથીયે વધુ લડાયક સંસ્થા છે. કારોબારીએ સુભાષબાબુને પદચ્યુત કરતા ઠરાવની સાથોસાથ વડી ધારાસભાના બહિષ્કારનો અને મહાયુદ્ધ અંગેનો જે ઠરાવ કર્યો છે તેમાં અદ્ભુત કુનેહ રહી છે. જો માત્ર સુભાષબાબુનો જ ઠરાવ થયો હોત તો કારોબારીના કપાળ ઉપર 'મવાળ' નામનું તિલક લગાવવામાં આવત. પરંતુ તે સાથે જ જે લડાયક ઠરાવો થયા છે તે મહાસભાને લડાયક સંસ્થા તરીકે પુરવાર કરે છે.

આ વખતની કારોબારીએ ખરેખર સખત હાથે કામ લીધુ છે. યુદ્ધસમિતિમાં જે જાતની કડકાઈની આપણે કલ્પના કરી શકીએ તે કડકાઈ આ વખતના ઠરાવોમાં દેખાય છે. મધ્ય પ્રાંતના ઉપીજીના વર્તનની સખત ઝાટકણી કાઢી એમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા છે. દિલ્હી પ્રાંતિક સમિતિને વિખેરી નાખવામાં આવી છે. બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની છેલ્લી બેઠકને પણ ગેરકાયદે ઠરાવી છે અને સૌથી વિશેષ તો સુભાષબાબુને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યા એ છે. આ બધાં પગલાંઓ સંસ્થાની આંતરિક નબળાઈઓ દૂર કરનારાં છે, જ્યારે બીજા ઠરાવો મહાસભાનું પ્રાણતત્ત્વ પ્રગટ કરનારા છે. એ ઠરાવોમાં વડી ધારાસભાની મુદત લંબાવવાનો અને લશ્કરી ટુકડીઓ ધારાસભાની ઉપરવટ થઈને બહાર મોકલાઈ છે તેનો વિરોધ છે. આ વિરોધ પોકળ નથી તેની ખાતરી આપવા માટે પહેલું પગલું વડી ધારાસભાની આગામી બેઠકના બહિષ્કારનું લીધું છે. મહાયુદ્ધ અંગેના ઠરાવમાં મહાસભાવાદી પ્રાંતોના પ્રધાનોને સ્પષ્ટ આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે યુદ્ધની તૈયારીના કોઈ પણ કામથી દૂર રહેજો ને એનો વિરોધ કરજો. એ માટે જરૂર પડે તો પ્રધાનપદનાં રાજીનામાં આપજો અથવા બરતરફ થજો. આ ઠરાવોને વાંચનાર જો હજીયે એમ કહે કે આજના નેતાઓ મવાળ છે તો એમની એ ભ્રમણા કે અસત્ય કોઈથી કોઈ દિવસ દૂર થઈ શકશે નહિ એમ જ માનવું જોઈએ.

એ યોગ્ય જ થયું છે

મહાસભાની કારોબારીના ઠરાવોમાં ખરું જોતાં સૌથી ધ્યાન ખેંચનારા ઠરાવો વડી ધારાસભાનો બહિષ્કાર અને યુદ્ધવિરોધનો ગણાવા જોઈએ. પરંતુ અત્યારે તો સુભાષબાબુના ઠરાવે જ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તા. ૯ મી જુલાઈએ જ્યારે સુભાષબાબુએ રાષ્ટ્રપતિની અવગણના કરી તે દિવસે જ તમામ પક્ષના લોકોએ માન્યું હતું અને જાહેર પણ કર્યું હતું કે આ માટે જલદમાં જલદ પગલાં લેવાશે. છતાં જ્યારે એ પગલાં લેવાયાં છે ત્યારે તમામ ઉદ્દામ વર્ગ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે 'એ જાણીને આંચકો લાગ્યો છે.' કેટલાક તો મહાસભાની કારોબારીની ખબર લઈ નાખવાની અને અત્યારે જ મહાસભાનું અધિવેશન બોલાવી એનો નિર્ણય લેવાની પણ માગણી કરી છે. સુભાષબાબુ પોતે તો આ નિર્ણય માટે 'બસ આટલું જ?' એમ કહે છે.

સુભાષબાબુએ જે પગલું ભર્યું તે શિસ્તભંગ હતો કે નહિ એ વિષે ઉદ્દામોમાં પણ મતભેદ છે. કેટલાક એમ માને છે કે એમાં શિસ્તભંગ જેવું હતું જ નહિ, જ્યારે કેટલાક એમ કહે છે કે શિસ્તભંગ જરૂર થયો છે પરંતુ મહાસભાના ઉચ્ચ આદર્શો અને પ્રજાતંત્રની ભાવનાઓ રક્ષવા માટે એ શિસ્તભંગ જરૂરી હતો. આ વખતની કારોબારીના જ બે ઠરાવો લઈને આપણે આ વસ્તુને તપાસીએ.

કોઈ એમ તો કહી શકશે જ નહિ કે વડી ધારાસભાની આગામી બેઠકનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે તે ધારાસભાના તમામ સભ્યોને પસંદ હશે. હવે જે સભ્યોને એ ઠરાવ પસંદ ન હોય તે એનો

ખુલ્લો વિરોધ કરે, એ માટે ગામે ગામ સભાઓ ભરે અને અખિલ હિંદ દિન ઊજવે તો એ યોગ્ય ગણાશે ખરું? ઉદ્દામો એ સાંખી શકશે? અને એટલું જ નહિ પણ એવું નહિ કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિ વિનંતિ કરે અને પછી આજ્ઞા પણ કરે છતાં એ વિરોધ ચાલુ જ રાખવામાં આવે તો એના નિવારણ માટે ઉદ્દામો શી સલાહ આપશે? અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે વડી ધારાસભાના બહિષ્કારનો ઠરાવ તો કારોબારીએ કર્યો છે, જેમાં બીજા કોઈ મહાસભાવાદીના પ્રગટ મતને અવકાશ નથી. જ્યારે પ્રાંતોમાં સત્યાગ્રહને લગતો ઠરાવ તો મહાસમિતિએ કર્યો છે અને અતિ વિશાળ બહુમતિથી કર્યો છે.

એવો જ બીજો દાખલો લઈએ. યુદ્ધ અંગેનો જે ઠરાવ થયો છે તે શું બધા જ પ્રધાનોને પસંદ હશે? પ્રધાનપદની મોહ-બેડીમાં ફસાયેલા કોઈ પ્રધાનને જવા દઈએ તોપણ શું આઠ પ્રાંતના પ્રધાનોમાં એવા પ્રધાનો પણ નહિ હોય કે જે પ્રમાણિકપણે એમ માનતા હોય કે આ મુદ્દા ઉપર અમારે બરતરફ ન થવું જોઈએ? સુભાષબાબુની નીતિરીતિથી વિચારીએ તો આ પ્રધાનો પણ એમ કહે કે અમે અમારા પ્રાંતની પ્રજા સમક્ષ આ ઠરાવોનો વિરોધ કરશું. ઠેર ઠેર સભા ભરશું ને એ રીતે લોકશાસનનો સિદ્ધાંત અમલમાં લાવશું.

આવા તો અનેક દાખલાઓ રજૂ કરી શકાય. આશ્ચર્ય તો એ વાતનું થાય છે કે પોતે જ્યારે રાષ્ટ્રપતિ હતા ત્યારે શિસ્ત માટે લાંબાં લાંબાં નિવેદનો કર્યાં હતાં તે આજે તદ્દન ભુલાઈ ગયાં છે. તે દિવસે જેમાં શિસ્ત અને સંગઠન દેખાતું હતું તેમાં આજે પ્રજાતંત્રનો ભંગ દેખાય છે.

સુભાષબાબુને સ્થાનભ્રષ્ટ કરતાં કારોબારીએ જે ખેદ અને દુઃખ અનુભવ્યાં છે તે સાથે આખો દેશ સંમત હશે. સૌ કોઈને એમ લાગતું હશે કે હજુ ગઈ કાલે જ જેના હાથમાં રાજદંડ આપ્યો હતો તેને આજે સામાન્ય આસન ઉપર બેસવાની પણ મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. પરંતુ વ્યક્તિના નહિ પણ સિદ્ધાંતના પ્રેમીને આજે એમ લાગતું જ જોઈએ કે એમ કર્યા વિના છૂટકો જ નહોતો. સુભાષબાબુને સ્થાનભ્રષ્ટ કરવામાં નથી આવ્યા પણ પોતાની જાતે જ એમણે એમ કર્યું છે. રાષ્ટ્રપતિની વીનવણીઓને ઠોકરે મારીને જ એમણે આ નિર્જન રસ્તો પસંદ કર્યો છે.

અને તા. ૯મીના વિરોધ પછી પણ એ ક્યાં શાંત રહ્યા છે! એમના દારૂબંધીના નિવેદને ભલભલાને આઘાત પહોંચાડ્યો છે. 'મને શિસ્તભંગના પગલાની પરવા નથી' એ હુંકારે પણ અનેકને દુઃખ પમાડયું છે. અફસોસનો એક શબ્દ પણ આજ સુધી તેઓ બોલ્યા નથી એમના માટે કારોબારીએ જે પગલું લીધું છે તે સર્વથા યોગ્ય છે એમ જ એમણે સાબિત કર્યું છે.

વાદળ ઘેરાશે?

મહાસભાએ જ્યારથી પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો છે ત્યારથી ઘણી વાર આપણને લક્ષની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે. આપણું પ્રધાનપદ પણ યુદ્ધની જ તૈયારી છે એવું અનેક વખત ભુલાઈ ગયું છે. અને આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે કેવળ યુદ્ધના વ્યૂહને ખાતર જ જેમણે ધારાસભાનો કબજો લીધો છે તેમના માથે બંધારણમાર્ગીનું આળ ચડાવવામાં આવ્યું છે. એ નેતાઓના, દેશના અને મહાસભાના સદ્ભાગ્યે એ આળ જૂઠું છે એવા પુરાવાઓ આપના પ્રસંગો સમયે સમયે આપણને સાંપડતા જ જાય છે. આપણે યાદશક્તિ ન ગુમાવી હોય તો આ બે વર્ષમાં એવા ત્રણ પ્રસંગો આવી ગયા તે તો આપણને યાદ રહેવા જ જોઈએ. રાજકેદીઓના પ્રશ્ન ઉપર યુક્ત પ્રાંત અને બિહારના પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપ્યાં એ પહેલો પ્રસંગ, ગવર્નરની નિમણૂકના પ્રશ્ન ઉપર ઓરિસ્સાનું પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપવા તૈયાર થયું તે બીજો પ્રસંગ, અને ગાંધીજીના રાજકોટના ઉપવાસ વખતે આઠેય પ્રાંતોના પ્રધાનોએ પોતાની તંત્ર ચલાવવાની અશક્તિ જાહેર કરી તે ત્રીજો પ્રસંગ. આપણા પ્રધાનો તરફ સહેજ પણ સહાનુભૂતિ આપણા દિલમાં હોય તો આ પ્રસંગો પછી આપણને ખાતરી થવી જ જોઈએ કે તેઓ જ્યાં બેઠા છે તે સત્તાનું સિંહાસન

નથી, યુદ્ધનો રથ જ છે. પરંતુ આપણા દુર્ભાગ્યે ઘણાને એમ લાગતું નથી. તેઓ તો આપણા પ્રધાનોને બ્રિટિશ શાહીવાદના પ્રતિનિધિઓ જ સમજે છે.

જે ન જ સમજવા ઇચ્છે તેને સમજાવવાનું કઠણ હોય છે. નહિ તો આજે જે રોથો પ્રસંગ આવી રહ્યો છે તે પણ મહાસભાની મનોવૃત્તિને સાચી રીતે પ્રગટ કરનારો છે. ધારાસભાની બેઠકનો બહિષ્કાર એ નાનોસૂનો પ્રશ્ન નથી. સમવાયતંત્ર સામેની લડતનો એ પ્રથમ–પહેલો મોરચો છે. કારોબારી કહે છે કે આ તો અમારું પહેલું જ પગલું છે. આ પગલા ઉપરથી આપણને સમજવું જોઈએ કે એ પગલું સહકાર તરફ નહિ પણ અસહકાર તરફ છે, સત્તા તરફ નહિ પણ યુદ્ધ તરફ છે. અમને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્તાનના આકાશમાં યુદ્ધનું એક વાદળ તો આજે ઊગી આવ્યું છે. એ વાદળ વિખરાઈ જશે કે ઘેરાશે તે કહેવાનું કઠણ છે. એટલી વાત નિશ્ચિત છે કે એ વાદળ કંઈ પણ પરિણામ વિના તો વિખરાવાનું નથી જ. જો એ વાદળ તરફ બ્રિટિશ સત્તા દુર્લક્ષ કરશે તો આવની કાલે યુદ્ધ–તૈયારીના પ્રશ્ન ઉપર પ્રધાનપદનાં રાજીનામાનું બીજું વાદળ આવશે અને એથી આખું આકાશ અવશ્ય ઘેરાઈ જશે. આવી ઘોર આંધિ નહિ આવે ત્યાં સુધી ઉદ્દામવાદીઓ આજના આગેવાનો પ્રત્યે શંકાશીલ જ રહેશે કે શું એ પ્રશ્નનું સૌને દુઃખ થાય છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે એવી આંધિ આવતાં પહેલાં આપણા દળમાં વિશ્વાસ, સંગઠન અને શિસ્તની ભાવના દૃઢિભૂત થઈ જાય.

●

આન્તર હેતુ

અનુષ્ટુપ

પુણ્ડરીકો ખીલી ઊઠે ઊગે જ્યાં ભવ્ય ભાસ્કર;
હિમાંશુ પેખતાં સુપ્ત હૈયું, જાગે સમુદ્રનું;
પ્રીતિની સર્વ ગાંઠોને બાંધે આન્તર હેતુ કો'.

· જયાનંદ દવે ·

અંજલિ ગ્રંથમાળા

પાંચમું વર્ષ

પહેલું પુસ્તક **બંધન અને મુક્તિ** લેખક દર્શક :

બીજું પુસ્તક

જા ગ તા રે' જો

[પૂર્વાર્ધ]
પ્રગટ થઈ ચુકયું છે

ત્રીજું પુસ્તક

જા ગ તા રે' જો

[ઉત્તરાર્ધ]
ઓકટોબરમાં પ્રગટ થશે

શ્રી. સોપાનની આ સર્વોત્તમ કૃતિ છે. આ નવલકથામાં એક પતિતાત્માનું દર્દ ભરેલું છે. નવલકથાનો પ્રવાહ અત્યંત વેગવાન હોવા છતાં એમાં કારુણ્ય અને ગંભીરતાની છાયા રહેલી છે. આ નવલ ગુજરાતને નવીન લાગશે.

ચોથું પુસ્તક

જ ગ ત નો તા ત

લે. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક

ફેબ્રુઆરીમાં પ્રગટ થશે.

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાક્ષિક

વર્ષ ૯ ૧ સપ્ટેંબર ૧૯૩૯ અ

· સંપાદકો ·

મોહનલાલ મહેતા · ઈશ્વરલાલ દવે

ક્રાન્તિલાલ શાહ · હરજીવન સોમૈયા

હિંદુસ્થાનમાં ઘણા રજપુત રાજાઓ થઈ ગયા, જેમના ઉપર કોઈ દુસ્મને હલ્લો ન કર્યો, તેઓ જીવ્યા અને મર્યા. તેઓનાં નામ આપણને ક્યાં યાદ છે? એમ પૂર્વના સંસ્કારોને લીધે જેમના સંકલ્પબળને કસોટીએ ચઢયા વિના જ સફળતા મળી તો તેથી શું તેમની કિંમત વધારે છે? પણ રાણા પ્રતાપ વિષે તમે શું કહો છો? તે હાર્યો. એક વાર નહિ, અઢાર વાર; અને છેવટે પૂરી ફતેહ તો ન જ થઈ. એટલે શું તેની કિંમત પેલા રાજાઓ કરતાં ઓછી? પરિણામે પ્રતાપને થોડું ઘણું ય પાછું મળ્યું. પણ ધારો કે કાંઈ ન મળ્યું હોય અને રઝળતો ભૂખ્યો જંગલનાં પશુની જેમ અરવલ્લીમાં હારેલાની જ નામના મેળવીને મર્યો હોત તો શું તેની કિંમત ઓછી ગણાત? પરિણામને શું વળગ્યું છે! પ્રયત્નમાં જ બધું છે. પૂર્વસંસ્કારના બળે અમુક પરિસ્થિતિમાં આવ્યા, પણ તેથી કંઈ નથી. સંકલ્પબળ કેળવતાં કેળવતાં નિષ્ફળતામાં ને નિષ્ફળતામાં જ મર્યા તેમાં કાંઈ નથી. ઈશ્વર પરિણામનો ભૂખ્યો નથી, કર્તવ્યનો ભૂખ્યો છે. એટલે ધારો કે આપણે નસીબે સંકલ્પબળને કેળવવામાં જ આપણી આખી જિંદગી ખર્ચવાની હોય તોપણ શું વાંધા જેવું છે? એ વીરમૃત્યુ, ઝૂઝયા વિના જ મરવા કરતાં ઘણું વધારે પસંદ કરવા જેવું છે.

'અજ્ઞાત'

અમારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંજલિ ગ્રંથમાળા	
સંજીવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
" ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન મુસાફરો	૧-૮-૦
દીન ધ્રુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ	
દર્દો, દવાઓ અને દાક્તરો	૧-૪-૦
અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
શરદી અને સળેખમ	૦-૬-૦
વજન શી રીતે વધારવું?	૦-૪-૦
કબજિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર:	
વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કલેજાના રોગો	૦-૫-૦
વૅક્સિનેશન કે સૅનિટેશન?	૦-૬-૦

નામ	મૂળ કિંમત
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	૦-૬-૦
ચિંતન ગ્રંથાવલિ	
ગુલામીની શૃંખલા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
અરુણ પુસ્તકમાળા	
શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાદળિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન ગ્રંથાવલિ	
લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
આંઝવાંનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ઘરભણી	૧-૮-૦
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
ધૂપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલમેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
લોકશિક્ષણ ગ્રંથમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
નवसर्जन ग्रंथावली	
सजीवनी	२-०-०
शोभा	२-८-०
प्रायश्चित्त भा. १	२-०-०
" भा. २	२-०-०

☆ મુંબઇ અને ગુજરાતમાં મૂળ કિંમતમાંથી પચીસ ટકા કાપી આપવામાં આવશે.

☆ બૃહદ્ગુજરાતમાં અમારા એજન્ટો ને પ્રતિનિધિઓ ૧૨ાા ટકા કાપી આપશે.

☆ ટપાલથી મંગાવનારે પણ સાડાબાર ટકા કાપીને પૈસા મોકલવા.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોર નાકા :: પો. બો. ૭૩ :: અમદાવાદ

લવાજમ રૂપિયા પચીસ

આ વર્ષે અમે એક નવીન યોજના નક્કી કરી છે. અમારા કેટલાયે ગ્રાહકો એક બે નહિ, પણ ત્રણ ચાર પ્રવૃત્તિઓનું લવાજમ ભરતા હોય છે, અને કેટલાક તો આ સંઘ તરફથી પ્રગટ થતું દરેક સાહિત્ય વસાવવા ઇચ્છે છે. આ સૌને માટે અમે નક્કી કર્યું છે કે નીચેની સાત પ્રવૃત્તિઓનું લવાજમ એક સાથે જ લઈ લેવું, અને તેમાં એમને સારી પેઠે વળતર આપવું.

• એ જાણવું જરૂરી છે કે મૂળમાં અમારી પ્રવૃત્તિઓનાં લવાજમો જ છૂટક કિંમત કરતાં ઘણાં ઘણાં ઓછાં હોય છે, એ ઓછાંમાંથી પણ અમે આ વળતર આપીએ છીએ.

સાત પ્રવૃત્તિ

અંજલિ ગ્રંથમાળા :	પાકાં પૂઠાંની ચાર મૌલિક નવલકથાઓ મૂળ લવાજમ રૂા. ચાર.
આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ :	આરોગ્યવિષયક આઠ લેખ—પુસ્તકો મૂળ લવાજમ રૂા. ત્રણ.
ઊર્મિ (પાક્ષિક) :	સાહિત્ય અને સંસ્કારનું ભરપૂર વાચન મૂળ લવાજમ રૂા. પાંચ. (ભેટપુસ્તક સાથે)
નવરચના (માસિક) :	નિત્યજીવનના પ્રશ્નો ચર્ચતું વાચન મૂળ લવાજમ રૂા. અઢી. (ભેટપુસ્તક સાથે)
વિશ્વસાહિત્યમાળા :	જગતસાહિત્યની ચાર ઉત્તમ નવલકથાઓ. સાચી કિંમત રૂા. છ.
ચિંતન ગ્રંથાવલિ :	લગ્ન, રાજકારણ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસના ચાર ગ્રંથો. સાચી કિંમત રૂા. છ
અરુણ પુસ્તકમાળા :	બાળ–કિશોરોને રસ આપતી બારથી સોળ પુસ્તિકાઓ. સાચી કિંમત રૂા. ત્રણ

આ રીતે એક કુટુંબમાં બાળકો, કિશોરો, જુવાનો, પ્રૌઢો, સ્ત્રીઓ વગેરે સૌને આખું વર્ષ ભરપૂર વાચન આપતાં લગભગ છત્રીસ પુસ્તકો અને દર મહિને ત્રણ દળદાર અંકો–વાર્ષિક રૂા. પચીસમાં મળશે. એનું મૂળ લવાજમ લગભગ ત્રીસ રૂપિયા થાય છે. અને બજારુ કિંમત લગભગ ચાલીસ રૂપિયા થાય છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[× મૂકેલાં પુસ્તકો મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
× ગાંધીજીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ	૦-૬-૦
× [illegible]	૦-૨-૬
ક્રાન્તિ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિની હાક	૦-૬-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ (નથી)	
ઇંગ્લાંડીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
ચીનની દીવાલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
[illegible] અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
આયર્લેન્ડની [illegible]	૦-૨-૬
ગાંધીજીનો આશ્રમ	૦-૮-૦
સોરઠની વીરાંગનાઓ	૦-૨-૦
[illegible]	૦-૩-૦
[illegible]	૦-૩-૦
[illegible]	૦-૫-૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
× દેશને ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની હોળી	૦-૮-૦
× મારી ઘડપણી	૦-૮-૦
× [illegible]	૦-૧૦-૦
[illegible] અને [illegible]	૦-૮-૦
[illegible]	૦-૮-૦
× [illegible]	૦-૩-૦
× [illegible]	૦-૮-૦
[illegible]	
[illegible]	૦-૬-૦
[illegible]	૦-૧૦-૦
[illegible]	૦-૮-૦
× [illegible]	૦-૮-૦
[illegible]	૦-૩-૦
[illegible] અને [illegible]	૦-૬-૦
[illegible]	૦-૮-૦
× [illegible]	૦-૮-૦
[illegible] અને [illegible]	૦-૬-૦
[illegible]	૦-૧૨-૦
[illegible]	૦-૩-૦
[illegible]	૦-૬-૦
[illegible]	૦-૪-૦
[illegible]	૦-૮-૦
[illegible]	૧-૪-૦

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૭-૦-૦
ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

— પ્રસ્થાન —

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

× પ્રેમનો [illegible] (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
× સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
× કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
× નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૮-૦
× નવો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
× નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
× દૃષ્ટિપરિવર્તન	૧-૪-૦
+ કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
ઉન્મુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

× ઘરે-બાહિરે	૨-૦-૦
× [illegible] અને [illegible]	૧-૪-૦
[illegible]	૨-૮-૦

બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ

[illegible] ભા. ૧	૧-૪-૦
[illegible] ભા. ૨	૧-૮-૦
× [illegible]	૧-૦-૦
× [illegible] ભા. ૨	૧-૪-૦
× [illegible]	૧-૪-૦
× [illegible]	૧-૧૦-૦
[illegible]	૧-૮-૦
[illegible]	૦-૮-૦
[illegible] ભા. ૨	૧-૮-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

× [illegible] ભા. ૧	૧-૪-૦
[illegible] ભા. ૧	૧-૮-૦
[illegible] અને [illegible]	૧-૪-૦
[illegible]	૨-૦-૦
[illegible]	૧-૬-૦
[illegible]	૧-૮-૦
[illegible] અને [illegible] (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
[illegible] અને [illegible] ( )	૦-૬-૦
× [illegible]	૨-૪-૦
× [illegible]	૧-૮-૦
× [illegible]	૧-૪-૦
× [illegible]	૨-૦-૦
[illegible]	૨-૦-૦
[illegible]	૧-૦-૦
[illegible]	૧-૮-૦
[illegible]	૦-૧-૦
[illegible]	૧-૮-૦
[illegible]	૧-૮-૦
[illegible]	૧-૪-૦
[illegible]	૦-૧૪-૦
[illegible]	[illegible]

—પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

સા હિ ત્ય અ ને સં સ્કા ર નું પા ક્ષિ ક

ઊર્મિ

દર પંદર દિવસે વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો અને જીવનચરિત્રો રજૂ કરતું આ પાક્ષિક ઓછામાં ઓછું ૪૮ પાનાંનું વાચન આપે છે. બહુ જ મર્યાદાપૂર્વકની જાહેરખબર લે છે ને દર વરસે સુંદર એન્ટિક કાગળમાં છપાયેલું લગભગ અઢીસો પાનાંનું ભેટ-પુસ્તક આપે છે. વાર્ષિક લવાજમ, ભેટપુસ્તક સાથે દેશમાં રૂ. ૫-૦-૦, બ્રહ્મદેશમાં રૂ. ૫-૮-૦, પરદેશમાં રૂ. ૬-૮-૦, (શિ. દસ)

અનુક્રમ

આ અંકે

આવતા અંકે

૧ સપ્ટેંબર
૧૯૩૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમદાસ ગાંધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : ઘીકાંટા : નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે : અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

સમાચાર અને સૂચનાઓ

૧. 'અંજલિ ગ્રંથમાળા'નું 'જાગતા રે'જો,' 'વિશ્વસાહિત્યમાળા'નું 'પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત,' 'ચિંતન ગ્રંથાવલિ'નું 'ગુલામીની શૃંખલા' અને 'આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ'નાં 'લાંબું ચાલો અને લાંબું જીવો' તથા 'વેકિસનેશન કે સેનિટેશન?' તમામ ગ્રાહકોને રવાના થઈ ચૂક્યાં છે.

૨. સપ્ટેંબર માસના અંત સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની ધારણા છે:
  ૧ અહંકાર (વિશ્વસાહિત્યમાળા : ઊર્મિ-ભેટપુસ્તક)
  ૨ લગ્ન—એક સાધના (ચિંતન ગ્રંથાવલિ)
  ૩ પ્રવાસપત્રો (અરુણ પુસ્તકમાળા)
  ૪ આપણાં ભાંડુઓ " "
  ૫ હજીયે મને સાંભરે છે " "

૩ ઑક્ટોબર માસના અંત સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રગટ થશે:
  ૧. જાગતા રે'જો (ઉત્તરાર્ધ અંજલિ ગ્રંથમાળા)
  ૨. નિસર્ગોપચાર: વિચાર અને વ્યવહાર ભા.૨ જો (આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ)
  ૩. પાયોરિયા અને દાંતનાં બીજાં દર્દો. " "

૪ અમારાં પાક્ષિકો ને માસિક પ્રગટ થવાની તારીખો નીચે પ્રમાણે છે:
  ૧ 'ઊર્મિ' તા. ૧ લી અને ૧૫ મી
  ૨ 'નવરચના' તા. ૧૦ મી
  ૩ 'બાલજગત' તા. ૭ અને ૨૨ મી

૫ ફરીને જણાવીએ છીએ કે જે કોઈ 'ઊર્મિ' અને 'વિશ્વસાહિત્યમાળા' એ બંનેના ગ્રાહક હશે કે 'ભારતી-સભ્ય' હશે તેને જો 'અહંકાર'ની બે નકલ નહિ જોઈતી હોય તો અમારા આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તકોમાંથી કોઈ પણ પુસ્તક, જેની મૂળ કિંમત રૂ. સવા કે દોઢ હોય તે 'અહંકાર'ની બીજી નકલને બદલે પસંદ કરી શકાશે, પરંતુ એવી ઇચ્છા એમણે સપ્ટેંબરની આખર પહેલાં જણાવવી પડશે. ત્યાં સુધીમાં નહિ જણાવનારને 'ઑક્ટોબર'ના આરંભમાં 'અહંકાર' મોકલવામાં આવશે.

અમદાવાદ

મુખ્ય સંચાલક
ભારતી સાહિત્ય સંઘ

વર્ષ નવમું] ૧ સપ્ટેમ્બર : ૧૯૩૯ [અંક સાતમો

બાળકોનું સાહિત્ય

ઘણું કરીને ટાગોરે એક કલ્પના કરી છે કે, એક પાંજરામાં પૂરાયેલા પોપટને એટલા બધા વિદ્વાનો પઢાવવા ભેગા થાય છે કે છેવટે પાંજરું રહે છે ને પોપટ રહેતો નથી

થોડાં વર્ષો પહેલાં ગુજરાતમાં બાળસાહિત્ય ન હતું, બાળકો માટે શિક્ષણની કોઈ રીતિ ન હતી, અને સરકારી તંત્રના મુખ્ય સંચાલકોના ભેજાં સિવાય બીજે ક્યાંય બાલસૃષ્ટિ પણ ન હતી આજે એ જમાનો પલટાઈ ગયો છે મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિ વિષે કાંઈ પણ ન બોલનારો આજે કુશિક્ષક ગણાય છે, અને એને ન વખાણનારા જૂનવાણી મનાય છે

આજે બાળકોની સૃષ્ટિમાં અનેકરંગી પુસ્તકો આવ્યાં છે કેટલાંક ખરેખર સુંદર છે બીજાં સુંદર થવા પ્રયત્ન કરે છે કેટલાંક અધિકારીજનોને હાથે લખાયાં છે, ઘણાં કેવળ મોટા અક્ષર પૂરતું જ બાલસાહિત્યનું નામ શોભાવે છે માબાપોને પોતાનાં બાળક સુંદર રીતે ભણે એવી મનોવૃત્તિ જાગી છે શિક્ષકો બાળકોના માનસના અભ્યાસમાં આનંદ પડ્યો છે

પણ જ્યારે એક વસ્તુ ઘણા સમય સુધી ઉપેક્ષિત રહે છે ત્યારે નવી આવની જાગૃતિ વધુ સંભાળ લેવા જેવી હોય છે એમાં અતિઉત્સાહની ભૂલો થાય છે, તકવાદીઓની જરૂરી ભૂલો પણ હોય છે, પ્રદર્શન કરવાના મોહમાં શક્તિનું માપ ચૂકી જવાય છે, અને સત્વ તથા પ્રદર્શન વચ્ચેની રેખા પણ યાદ રહેતી નથી

અત્યારના બાલસાહિત્યમાં આ સાચું દેખાય છે બર્નાર્ડ શૉએ એક સુંદર વાક્ય કહ્યું હતું કે મને ડૉ મોન્ટેસોરીમાં શ્રદ્ધા છે, પણ મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિમાં નથી તમે કોઈ પણ વસ્તુને—ખાસ કરીને શિક્ષણને—જ્યારે પદ્ધતિના વાડામાં ઉતારો છો ત્યારે એમાં વ્યક્તિ ગૌણ બને છે અને તેથી વ્યક્તિ નિર્બળ હોય છતાં પદ્ધતિ સબળ થાય છે જો કોઈ એવી વસ્તુ હોય કે, જેમાં પદ્ધતિનો ઓછામાં ઓછો આશ્રય લઈ ને વ્યક્તિએ, પોતાના અંતરમાંથી જ પદ્ધતિનો વિકાસ સાધવાનો હોય તો તે બાળશિક્ષણપદ્ધતિ છે કાંઈક અતિશયોક્તિનો દોષ વહોરીને એમ પણ કહી શકાય કે બાળશિક્ષણમાં કોઈ પણ પદ્ધતિનો અક્ષરશઃ આશ્રય લેવો એના જેવી કઢંગી શિક્ષણરચના કોઈ હોઈ ન શકે

પણ તમે તાત્કાલિક ફેરફાર કરવા માટે એક પદ્ધતિ સ્વીકારો એટલે પછી તમે એની જરૂરિયાત પૂરી થયા પછી પણ એના ગુલામ બનો છો મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિએ આપણને બાળકો પ્રત્યે કેમ જોવું એ શિખવાડ્યું, હવે એ વિષયમાં રસ લેનાર પોતપોતાની શક્તિ કામે નહિ લગાડે તો તેઓ એ પદ્ધતિનો આત્મા હણી નાખશે.

અત્યારે બાલસાહિત્યમાં જે પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે એ જોતાં,' માબાપોએ બાળકોના હાથમાં મૂકવાનાં પુસ્તકોનું વિવેકી વર્ગીકરણ કરવું પડશે. નહિતર પાંજરું રહેશે-ને પોપટ નહિ રહે. બાલસાહિત્યમાં જે લખાય છે તે બાળકો માટે લખાય છે. એ સાહિત્યમાં જે લખાય તે એટલું સાદું હોવું જોઈએ કે બાળકોને સમજતાં મુશ્કેલી ન પડે ને તે ઝટઝટ વાંચી જાય.

જીવનકલહને આટલો ગુલાબી રંગવા સામે વાંધો પ્રગટ કરી શકાય. બાળક ઝટઝટ વાંચે-એ બાળકનું માનસ રોગી થાશે. મોટી ઉમરે એ ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓ વાંચશે. બાળકને જે વાંચતાં થોભવું પડે, મુશ્કેલી ઓળંગવી પડે, એ સાહિત્ય એને ઘડશે.

બાળકનું સાહિત્ય ઘડવું એ પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો મનોયત્ન છે એમ સમજ્યા વિના અત્યારના ક્રમ પ્રમાણે જો બાલસાહિત્ય થોકબંધ ઉત્પન્ન થયા જ કરશે — તો આ વિદ્વાનોના પ્રયત્ને છેવટે પોપટ નહિ રહે — ને પાંજરું લટક્યા કરશે. મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિનો દેહ રહેશે — પણ એનો આત્મા ઊડી ગયો હશે.

આજે જો કોઈ પણ સાહિત્યની કડકમાં કડક સમાલોચના કરવી જરૂરી હોય તો તે બાલસાહિત્યની છે. એમાંનું ઘણું જે માબાપો ને શિક્ષકો બાળકોના હાથમાં મૂકે છે તે તેમને સંસ્કાર આપવાને બદલે — શોખ આપે છે વાચનનો શોખ એ ભયંકર વસ્તુ છે. એ ક્રિયાહીન માનસની ધાત્રી છે. જો વાચનમાંથી બાળકને એના નિત્યજીવનમાં ઉપયોગી એવું કાંઈક નહિ મળે — પછી છેવટે નિર્દોષ આનંદ — તે વાચન વ્યસનનું રૂપ પકડશે.

એટલા માટે આજે ગુજરાતમાં જે માબાપો પોતાને મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિનાં અનુયાયી માને છે તેમણે આ વિષય ઉપર એક વખત ફરી વિચાર કરવો ઘટે છે.

મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિથી બાળકો કૃત્રિમ થયાના દાખલા પણ આવ્યા છે. કૃત્રિમ વિવેક, કૃત્રિમ સંસ્કાર, કૃત્રિમ પ્રદર્શન, કૃત્રિમ બહાદુરી, કૃત્રિમ ઉદારતા — અને એવી ભયંકર કૃત્રિમતા જીવનના સંચાલક બળ તરીકેનું સ્થાન લે એવો ભય પણ જન્મ્યો છે.

આમાં મોન્ટેસોરી-શિક્ષકનો, પદ્ધતિનો કે વાતાવરણનો કોઈનો દોષ નથી.

માબાપોએ પણ જાણવું જોઈએ કે કુદરતે એમના દોષનો ઢાંકપિછોડો કરવાનો ઇજારો રાખ્યો નથી. કુદરતને એમની એવી કાંઈ પડી નથી કે એમના લોહીના દોષ શિશુની લોહી-નળીમાં વહેતા ન મૂકે. બાળકો માટે માબાપોએ પહેલાં પોતાની જાતને સુધારવી ઘટે.

જે લોકો શિશુ — કોરા કાગળ જેવું છે — એમ કહેતા હોય તે લોકો ભયંકર રીતે અવૈજ્ઞાનિક છે.

શિશુ કોરા કાગળ જેવું છે આ અર્થમાં કે, દોષ ગમે તેટલા મહાન હોય – પ્રેમ પાસે પીગળીને ખાખ ન બને એવો કોઈ દોષ હોતો નથી.

એટલા માટે સંસ્કારી માબાપોએ પોતાનાં બાળકો માટેની પદ્ધતિનો ફરી ખ્યાલ કરવો ઘટે છે.

અક્ષરશઃ પળાતી મોન્ટેસોરી કૃત્રિમતા જન્માવી રહી છે : અક્ષરશઃ પળાતી જૂની ઘોકેસોરી લુચ્ચાઈ શિખવાડી રહી છે. ભય દંભ શીખવે છે : કૃત્રિમ પ્રેમ ચાંપલાશ શીખવે છે. સાદો-સીધો-જીવનને અનુરૂપ અકૃત્રિમ પ્રેમ-એ પ્રેમ જ બાળકને દોરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

• ધૂમકેતુ •

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ

જર્મની અને રશિયા

હીટલરે રશિયાની સાથે વ્યાપારી સંધિ કરી હવે અનાક્રમણકારી સંધિ કરવાની તૈયારીની જાહેરાત કરીને યુરોપના રાજકારણમાં અજબ પલટો આણ્યો છે. આનાં શાં શાં પરિણામો આવશે તેની ખબર તો જ્યારે આવા પ્રકારની સંધિના પૂરા ખબરો મળશે ત્યારે જ જાણી શકાશે. પણ હીટલરે અજબ મુત્સદ્દીગીરી વાપરી છે અને બ્રિટન તથા ફ્રાંસના હાથ નબળા પાડી દીધા છે. એમ કહેવું જ જોઈએ કે વગર યુદ્ધે ડાન્ઝિગ પોતાના હાથમાં પડે એની પૂર્વતૈયારી સુંદર રીતે કરી લીધી છે.

પણ ઘણાને આશ્ચર્ય તો એ થાય કે બોલ્શેવિક રશિયા અને ફેસિસ્ટ જર્મની નજીક નજીક કેમ આવી શક્યાં? હીટલરે કોમ્યુનિઝમની શત્રુતા તો ઢોલ પીટી પીટીને આજ સુધી જાહેર કરી છે. ત્યાં આમ એકદમ બન્ને વચ્ચે સંધિ કેમ સંભવી?

જેઓ ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતા હશે તેમને આ બાબતમાં બહુ આશ્ચર્ય ન પણ થાય. હીટલરને ડાન્ઝિગ જોઈએ છે—યુદ્ધથી કે યુદ્ધ વગર, પણ બની શકે તો યુદ્ધ વગર જ તેને હજી વિજયો મેળવવા છે. પણ ઝેકોસ્લોવાકિયાના પતન પછી જે ઉતાવળથી બ્રિટન તથા ફ્રાંસે પોલાંડને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું તે જોતાં હીટલરને થંભી જવું પડ્યું. બ્રિટને હીટલરને વધારે ડરાવવા માટે રશિયાની સાથે વાટાઘાટોની પણ તુરત જ મંત્રણા ચલાવવા માંડી. જો આ વાટાઘાટો સફળ થાય તો યુદ્ધ વગર ડાન્ઝિગ મળવાનો સંભવ નહોતો. તેમ ડાન્ઝિગ લઈ લેવાની જાહેરાત તો થઈ ચૂકી હતી એટલે પોતાની પ્રજાને હવે તે પીછેહઠ પણ કરાવી શકે એમ નહોતું. એટલે હીટલર પાસે માર્ગ રહ્યો એ જ હતો કે રશિયા પોતાની સામેના પક્ષમાં ન ભળે એમ કરવું. આમ બે પક્ષે શરત શરૂ થઈ હતી—બ્રિટનની રશિયાને પોતાના પક્ષમાં ખેંચવાની અને હીટલરની રશિયાને સામા પક્ષથી અલગ રાખવાની.

રશિયાની યુદ્ધતૈયારીની હકીકતો સાંભળીએ તો જર્મની તેની સામે યુદ્ધમાં ઊતરવાનું સાહસ હમણાં જ કરી શકે એવું નથી. એટલે ડાન્ઝિગ લેવું હોય તો હરકોઈ ઉપાયે રશિયા ભાવિ યુદ્ધમાંથી અલગ રહે તેમ કરવું જોઈએ. જર્મનીને પોતાનો મુલક વધારીને યુરોપમાં બળવાન થવું છે, પછી રશિયાને ભોગે કે પ્રજાતંત્ર રાજ્યોને ભોગે થવું એ તો જેવો સમય. જ્યાં સુધી ચેમ્બરલેઈને જર્મનીને મદદ કર્યા કરી ત્યાં સુધી તેણે પોતાનો મોરચો પૂર્વ તરફ વાળ્યો. પણ જ્યારે હવે પૂર્વમાં બ્રિટન આડખીલી નાખવા માંડ્યું એટલે તેણે રશિયાની સાથે આવા કરારો કરવાનું પગલું ભર્યું. આમ કરીને આજે એ પ્રજાતંત્રના રાજ્યોને ડરાવવા માગે છે, અને પોતાની માગણી સંતોષાઈ જાય એમ ઇચ્છે છે.

રશિયા શા માટે હીટલરને મદદ કરે? એ પણ એવો જ પ્રશ્ન છે.

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં પહેલી વાત તો એ મનમાં ઊઠે કે રશિયાએ કોને ખાતર બ્રિટનની મૈત્રી જાળવવી? પોલાંડને ખાતર? પ્રજાતંત્રને ખાતર? રશિયા માને છે કે પોલાંડમાં ખરું પ્રજાતંત્ર આજે છે જ નહિ. ખરું પ્રજાતંત્ર ઝેકોસ્લોવાકિયામાં હતું. તેને બચાવવા ખાતર તે યુદ્ધમાં ઊતરવા તૈયાર હતું. પણ બીજા પ્રજાતંત્ર રાજ્યોએ એને દગો દીધો અને એ પ્રજાતંત્રને મારી નાખ્યું. હવે તો પોલાંડને મદદ કરવી એટલે બ્રિટિશ શાહીવાદને મદદ કરવી. આજે એને મન મૂડીવાદી બ્રિટન કે ફેસિસ્ટ જર્મની

એ એક જ કોટિમાં છે. ગમે તેને મદદ કરવા જતાં એ મૂડીવાદને જ મદદ કરે છે અને તેથી શાહીવાદ જ વધારે મજબૂત બનવાનો છે. આ કારણે જ હવેની કોઈ પણ લડાઈમાં ઊતરવાની તેની ઇચ્છા નથી.

આ માન્યતા ધરાવનારો વર્ગ રશિયામાં નાનો-સૂનો નથી. તેઓ બ્રિટનને મદદ આપીને મૂડીવાદી નબળા સામ્રાજ્યને બળવાન બનાવવા માગતા નથી. ઊલટું આવા યુદ્ધમાં કોઈ એક પક્ષને મદદ કરવાને બદલે બધાં શાહીવાદી રાષ્ટ્રોને અંદર અંદર કપાઈ મરવા દે અને નબળાં થવા દે તો એમાં રશિયા પોતાનું હિત જુએ છે. કારણ, તો જ ક્રાંતિ કરવા માટેની યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર થશે એમ તેમનું માનવું છે.

ઉપરાંત રશિયાને ચેમ્બરલેઇન-બ્રિટન-ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ નથી. બ્રિટનમાં આજનો સત્તાધારી-વર્ગ રશિયાનો કટ્ટર દુશ્મન છે. તેઓ જર્મનીના ફેસિઝમને રશિયાના બોલ્શેવિઝમ કરતાં વધારે આવકારે છે, અને માટે જ રશિયા સાથે કોઈ પણ પ્રકારના કરારો થાય એ એમને ગમતુ નથી. રશિયા સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરવાનો હેતુ તો હીટલરને ડરાવવાનો હતો. પણ હીટલર તો આવા મુત્સદ્દીગીરીના દાવપેચોને ઘોળીને પી જાય એવો છે. ઝેકોસ્લોવાકિયા વખતે રશિયાને બ્રિટને જે દગો દીધો, અને ત્યાર પછી ચાર રાજ્યોની જે સભા થઈ એમાં અને તેની પછીની બધી વાટાઘાટોમાં રશિયાને બાતલ રાખીને તેની જે અવગણના કરવામાં આવી તે રશિયા ભૂલ્યું નથી. ચેમ્બરલેઇનનું ચાલત તો તો યુરોપના રાજકારણમાંથી રશિયાનું નામનિશાન એણે ભૂંસી નાખતું હતું, પણ પોલાંડ વખતે રશિયાની મદદની ભીખ માગ્યા વિના ન ચાલ્યું. આવે વખતે રશિયા પોતાની કિંમતે જ સંધિ કરવા તૈયાર થાય એ સમજી શકાય એવું છે.

રશિયાએ બાલ્ટીક રાજ્યોને પણ આ પ્રકારની બાંહેધરી આપવાની પોતાની શરત પહેલેથી જ મૂકી. પણ બ્રિટન તો માત્ર પોતાની જ રગ બચાવવા માગતું હતું, રશિયાની નહિ. એટલે એ વાટાઘાટો આ મુદ્દા ઉપર ઘણો વખત લંબાઈ. જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેનો હીટલરે લાભ લઈ લીધો. એક બાજુથી ડાન્ઝિગમાં પૂર્વતૈયારી કરી લેવાનો તેને પૂરતો વખત મળ્યો અને બીજી બાજુથી રશિયાને લલચાવવાનો પણ પૂરતો મોકો મળ્યો.

જે રીતે રશિયા સાથેની વાટાઘાટો ચાલી છે એ જોતાં બ્રિટન સંધિ કરવા માગતું જ નથી એવું જણાવ્યા સિવાય રહે નહિ. આ હકીકત હમણાં જ લોઇડ જ્યોર્જના લેખ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. જે શરતો ઉપર વાટાઘાટો લંબાઈ તે શરતો પ્રથમથી જ રશિયાએ આગળ ધરી છે, પણ જ્યારે ત્રણ દિવસમાં રશિયાએ પોતાની શરતો રજૂ કરી ત્યારે તેનો જવાબ વાળવામાં બ્રિટને બીજાં ત્રણ અઠવાડિયાં લીધાં, ત્યાર પછી રશિયાએ જ્યારે તુરત જ પોતાનો જવાબ આપ્યો ત્યારે વળી તેનો જવાબ આપવામાં બે અઠવાડિયાં જેટલો વિલંબ બ્રિટન તરફથી થયો. આ વિલંબ જ બતાવે છે કે બ્રિટન પોતાની શરતે રશિયાનો સાથ માગે છે. પણ રશિયન લોકો એવા મૂર્ખ નથી કે બ્રિટનની લડાઈ રશિયા પોતે લડે અને ખુવાર થાય અને બધો લાભ આખરે બ્રિટન ઉઠાવી જાય !

એમને બરાબર ચેતવણી આપવા માટે લિટ્વીનોફને તેમણે પરદેશમંત્રીના પદેથી દૂર કર્યો. એ ચોખ્ખી જાહેરાત હતી કે હવે જો વધારે વિલંબ કરવામાં આવશે તો રશિયા પોતાની પરદેશનીતિ બદલશે. પણ બ્રિટન અને પ્રજાતંત્ર રાજ્યો સમજ્યાં નહિ અને સ્વાભાવિક રીતે જ રશિયા જર્મની તરફ વળ્યું.

સંધિ કરવા માટે જે માણસને રશિયા મોકલ્યો એ પણ એક કારકુનની કોટીનો માણસ હતો. જર્મની સાથે જ્યારે વાટાઘાટો ચલાવવાની હતી ત્યારે હેલીફાક્સે આવ-જા કરી અને ચેમ્બરલેઇન પોતે પણ ઊડીને ત્રણ વાર જર્મનીની જાત્રા કરી આવ્યો. જ્યારે રશિયાની સાથે એક મામૂલી કારકુનને મોકલ્યો અને તે પણ પૂરી સત્તા વગર. એ વાટાઘાટોનો અંત ન આવ્યો અને પ્રજામત વિક્ષુબ્ધ થવા લાગ્યો ત્યારે

એક નવો ધડાકો કરીને લશ્કરી મંડળને રશિયા સાથે વાટાઘાટો કરવા રવાના કરવામાં આવ્યું. અને તેથી યુરોપને એકવાર તો બ્રિટનની પ્રમાણિકતામાં વિશ્વાસ બેઠો કે હવે તો બ્રિટન જરૂર કંઇક કરવા માગે છે. પણ તેનો ફેજ પણ પૂર્વવત્ જ થયો. લોકોને અને જર્મનીને ભ્રમમાં નાખવા માટેની આ પણ એક યુક્તિ જ હતી. કારણ કે આ વાટાઘાટોનો પણ કશો અંત ન આવ્યો. આ લોકોને પણ કોઈ મહત્વના કરારો કરી લેવાની કશી જ સત્તા વગર માત્ર બોલવા અને વખત ખેંચવા જ મોકલવામાં આવ્યા હતા એ હકીકત બહાર આવી ગઈ.

રશિયા આવું અપમાન સહન કરવા શા માટે તૈયાર થાય! ગરજ આજે પ્રજાતંત્રને છે. રશિયાની મદદ તો માગવામાં આવી છે, રશિયા મદદ આપવા નીકળ્યું નથી. રશિયાની વસ્તી ૧૮ કરોડની છે. તેનું લશ્કર વધારેમાં વધારે છે. તેનું વિમાનીદળ દુનિયાનાં બધાં દળો કરતાં જબ્બર છે. તેને દુનિયાની કશી પડી નથી. તે તો આજે એક જ શરતે સંધિ કરવા તૈયાર થાય કે તેને પણ એક પ્રમુખ શક્તિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે. ચેમ્બરલેઈનની એ રીતે તેને સ્વીકારવાની તૈયારી તેમજ ઇચ્છા નથી.

પરિણામે આજે જોઈએ છીએ તેમ જર્મનીએ પોતાની મુત્સદ્દીગીરી અજમાવી, અને હવે કદાચ તેમાં તે ફાવી પણ જાય. છેલ્લા બે ત્રણ માસથી તે જે ભાષણો કરે છે તેમાં રશિયા સામેની દુશ્મનાવટનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી. હવે તે રશિયા તરફ આગળ ન વધવાની ખાતરી આપે તો નવાઈ નથી. કારણ તેને પશ્ચિમ તરફ પ્રજાતંત્રો પાસેથી હજી પોતાનો હિસાબ પતાવવાનો બાકી છે અને પોતાનાં સંસ્થાનો પણ તેને પાછાં મેળવવાં છે.

રશિયાએ પણ એ જ જાતનાં ચિહ્નો બતાવવા માંડ્યાં હતાં. લિટવીનોફને દૂર કરવામાં પણ જર્મનીને રાજી કરવાનો ઇરાદો અને પશ્ચિમનાં પ્રજાતંત્રોને ચેતવણી આપવાનો ઇરાદો જણાઈ આવે છે. લિટવીનોફ યહુદી છે, જ્યારે તેની જગાએ આવેલ મોલોટોવ આર્ય છે.

બ્રિટનની બાજી રશિયા અને જર્મનીને સામ-સામાં અથડાવી મારવાની હતી અને તેમ કરીને બન્નેને નબળાં પાડવાની હતી. કારણકે પોલાંડના બચાવ માટે પહેલામાં પહેલી મદદ રશિયાની આવી શકે. અને એ એમને જર્મનીના લડાઈ શરૂ થઈ ગયા પછી જર્મનીની મૈત્રી બાંધી લેતાં કે યુદ્ધમાં જ ન ઊતરતાં માત્ર રશિયા અને જર્મનીને જ લડાવી મારવાના હેતુની ગંધ રશિયાને આવી હોય તો નવાઈ નથી. પણ એ બાજી હવે જર્મનીએ ઊંધી-વાળી છે.

રશિયા માટે એક પ્રશ્ન હવે બાકી રહે છે અને તે એ કે આમ કરવાથી જર્મની બળવાન નહિ થાય? થશે. પણ બ્રિટનને મદદ આપવાથી બ્રિટન પણ બળવાન થવાનું હતું. તેને તો જર્મની કે બ્રિટન બન્ને આજ સરખાં છે. કારણ બ્રિટન કંઈ ફેસિઝમનું વિરોધી નથી, અને જો કદી જર્મની અને રશિયા વચ્ચે કે રશિયા અને જાપાન વચ્ચે યુદ્ધ સળગે તો કોઈ રાજ્ય ચાતા રશિયાની મદદ કરવા આવવાનું નથી એ નિસંશય છે. એટલે રશિયા સમજે છે કે આખરે તો તેને પોતાના એકલાના બળ ઉપર જ આધાર રાખવાનો છે. અને પોતાના લડાયક સામર્થ્યમાં તેને એટલો વિશ્વાસ છે કે દુનિયાની ગમે તે શક્તિ સામે થઈ શકે. પણ આજે દુશ્મનોની લડાઈ પોતાના ઉપર વહોરીને જે રચનાત્મક કાર્ય શરૂ થયું છે તેના ઉપર પાણી ફેરવવા તે તૈયાર નથી.

શાહીવાદી સામ્રાજ્યોની અંદર અંદરની લડાઈઓમાંથી જ ક્રાંતિ તો આપોઆપ ફાટી નીકળવાની છે. એટલે એ લોકોની કાચો માલ કે દુનિયાની વિભાગણી માટેની લડાઈઓમાંથી અલગ રહેવામાં જ રશિયા આજે ડહાપણ માને છે. પણ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે તેણે પોતાના સિદ્ધાન્તો ફેરવ્યા છે.

હવે પછીના દિવસોમાં યુરોપમાં ભારે ફેરફારો થશે એ ચોક્કસ છે. હીટલરે તો રશિયાને સામા પક્ષમાંથી અલગ પાડીને જબ્બર વિજય મેળવ્યો છે.

પણ હજી રિબેનટ્રોપ વાટાઘાટ ચલાવવા ગયો છે. તે દરમિયાન જો યુદ્ધ ખાળવું હોય અને જર્મનીના આક્રમણને રોકવું હોય તો તાત્કાલિક રશિયા સાથેની વાટાઘાટોનો સફળ અંત લાવી શકાય એવો મોકો છે. પણ એવી ઇચ્છાનો જ બ્રિટનપક્ષે અભાવ છે.

આજે તો રશિયા તટસ્થ જ રહેશે. પણ તેમાંથી આગળનું પગલું બન્નેની લડાયક મૈત્રીમાં આવે તો આખી દુનિયાના રાજકારણમાં અજબ પલટો આવશે. રિબેનટ્રોપ જાય છે એવા ખબર માત્રથી જ ચારે તરફ ખળભળાટ થઈ ગયો છે, અને મુત્સદ્દી-મંડળોમાં ફફડાટ શરૂ થઈ ગયો છે. આપણા દેશના પાટનગર સિમલામાં પણ આની અસર થઈ છે અને તટસ્થ રહેવાની વારંવાર ઘોષણા કરનાર અમેરિકામાં પણ તાત્કાલિક વિચારણા ચલાવવા માટે કારોબારીની સભાઓ ભરાવા લાગી છે.

આ બધાની અસર ખરાબ તો બ્રિટન માટે છે. આજે નહિ તો કાલે બ્રિટનને લડાઈમાં ઊતર્યા વગર છૂટકો નથી. અને એ જેમ મોડું થતું જાય છે તેમ આખરે જ્યારે એ લડાઈમાં ઊતરશે ત્યારે હાર ખાવાના પૂરતા સંયોગો હશે. મ્યુનિકનું ભૂત હવે ચેમ્બરલેઈનને પોતાને જ ભરખી જશે એ આશાહી સાચી પડશે.

તા. ૨૪ : ૮ : '૩૯

[કરારો થઈ ગયા છે. એનાં પરિણામોની ચર્ચા આવતા અંકે કરશું. ૨૮ : ૮ : '૩૯]

●

આવકાર

નવજીવન કાર્યાલય તરફથી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' નામના માસિકપત્રનો આરંભ થાય છે તે જાણીને સૌ આનંદ પામશે. જ્યારે 'નવજીવન' ચાલતું હતું ત્યારે કાકાસાહેબના સંપાદન હેઠળ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' પૂર્તિ નીકળતી. તેણે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી હતી. આ માસિકપત્ર એથી યે વધુ ઉપયોગી થશે એવી આશા રાખવાને પૂરતાં કારણો છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ એના તંત્રી છે. શ્રી. જુગતરામ દવે, શ્રી. ગોપાળદાસ પટેલ, શ્રી. નગીનદાસ પારેખ, શ્રી. મણિભાઈ દેસાઈ અને શ્રી. જીવણજી દેસાઈ એના

પ્રતિમા અને પ્રિયતમા

["પિગમેલિયન અને ગેલેશિયા" નામના ગ્રીસની એક પૌરાણિક દંતકથાના આધારે રચાયેલ સર વિલિયમ એસ ગિલ્બર્ટ કૃત હાસ્યપ્રધાન નાટકનો અનુવાદ]

અનુવાદક—શ્રી. કૃષ્ણવદન જેટલી

પાત્રો

પિગમેલિયન—એક એથેન્સવાસી શિલ્પી
લ્યુસિપસ—એક સૈનિક
ક્રિસોસ—કલાનો એક આશ્રયદાતા
એજિસિમોસ—ક્રિસોસનો ચાકર
મિમોસ—પિગમેલિયનનો ચાકર

ગેલેશિયા—એક સજીવન થયેલી પ્રતિમા
સિનિસ્કા—પિગમેલિયનની પત્ની
ડાફ્ને—ક્રિસોસની પત્ની
મેરિન પિગમેલિયનની બહેન

સ્થળ પિગમેલિયનનું કલામંદિર

સમય ચોવીસ કલાકમાં જ બધું કાર્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે

અંક પહેલો

દૃશ્ય પિગમેલિયનનું કલામંદિર કેટલીક પૌરાણિક પ્રતિમાઓ તથા સંપૂર્ણ માનવના માપની વિનસની મૂર્તિ ખંડમાં ગોઠવ્યા છે પાછલા ભાગમાં પ્રેક્ષકોથી છુપાવેલી પડદામાં દેરી જેવા કબાટમાં ગેલેશિયાની પ્રતિમા છે પડદા માટે એવી ગોઠવણ છે કે નર સહેલાઈથી પડદો જલદીથી ઊંચો કરી પ્રતિમાને ખુલ્લી કરી શકે નીચે ચાકના છેડા ભાગમાં પડદા એમ ને એમ બંધ થઈ જાય એવી યાન્ત્રિક ગોઠવણવાળા છે તેમાં કેટલાક દ્વારોની પણ યોજના દેખાઈ આવે છે

પડદો ઊપડતા ચાકર મિમોસ અર્ધ વડેલી પ્રતિમાના કાર્યમાં ગૂંથાયેલો જણાય છે તેની જમણી બાજુથી એજિસિમોસ આવે છે તેણે ભપકાબંધ કપડાં પહેર્યાં છે

એજિસિમોસ (ઢંગથી નમીને) પિગમેલિયનનું કલામંદિર તે આ જ કે ?

મિમોસ (નમીને) આ જ

એજિસિમોસ તમે જ પિગમેલિયન છો ?

મિમોસ ના જી, હું એમનો ચાકર છું

એજિસિમોસ પિગમેલિયનને ચાકરો છે ? પથ્થર ફોડનારની સેવામાં ખડા રહેનારા ચાકરો ! કાંઈ લાવવા લઈ જવા માટે ધક્કા ખાનારા ! એક સનાટની મરજી મુજબ ધક્કામુક્કા અને ચાબખા ખાનારા ! સામે થયા વિના પીઠ નમાવનારા ? અરેરે, આ દુનિયાનું શું થવા બેઠું છે ?

મિમોસ આપની આજ્ઞા ?

એજિસિમોસ એ કે આજે સાડા ત્રણ વાગે ક્રિસોસ પિગમેલિયનનો મેળાપ ઇચ્છે છે, તે વખતે એ આવી જાય

મિમોસ મહાશય, આપ જ ક્રિસોસ છો કે ?

એજિસિમોસ (મિજાજથી) ના રે ના, હું હું નહિ, હું તો માત્ર તેમનો ચાકર છું

મિમોસ (લહેરથી) તેમનો ચાકર ?

એજિસિમોસ. (વધુ ગર્વથી) મારું નામ એજિસિમોસ !

મિમોસ (હસીને) અને એજિસિમોસને વળી શેઠ છે કે ? કાંઈ લાવવા લઈ જવા માટે ધક્કા ખાવા હુકમ કરનારા ! અને શેઠની મરજી મુજબ ધક્કામુક્કા

ને ચાબખા ખાવા તે સામે થયા વિના, તાબે થઈ, પીઠ નમાવે છે? અરેરે! આ દુનિયાનું શું થવા બેઠું છે?

[આનંદથી હસે છે]

એજિસિમોસ : અરે ભિખારચોટ! આંધળા, મૂરખ! તારા જેવા બાર ગુલામોના શેઠ બનવા કરતાં મારા શેઠના ચંપલ જલદી બાંધવા હજારગણા સારા! અને ધક્કામુક્કા ખાવા? અરે ક્રિસોસના હાથે ચાબખા ખાવામાં પણ માન છે. તારા જેવાને મારી ગારી ગામની ભાગોળે પહોંચાડવા કરતાં હું દિવસમાં સાત વખત ક્રિસોસના ચાબખા ખાવા તૈયાર છું. બોલ, હવે કાંઈ તારે કહેવું છે?

મિમોસ : *(હસતાં)* એ બાબતમાં એજિસિમોસ, ખરેખર, હું તારા મતનો છું. પણ એ ક્રિસોસ છે કોણ?

એજિસિમોસ : (બેસીને) આ પરશુ! આ ગમારની વાત સાંભળો! ક્રિસોસને યે તે ઓળખતો નથી!

મિમોસ : સાચે જ હું નથી જાણતો.

એજિસિમોસ : એ છે એથેન્સનો નગરશેઠ. મહેરબાન, કલાનો પિતા, શેઠિયો—બાદશાહી ખરચ અને હાકવાળો! પિગમેલિયન જેવા ભૂખે મરતા પાંચસો ખાઈને જાડા થાય તો યે એને ત્યાં ના ખૂટે.

[ડાબી બાજુથી પિગમેલિયન આવે છે.]

પિગમેલિયન : આ માણસ કોણ છે?

એજિસિમોસ : (બેસી રહીને) હું ક્રિસોસનો ચાકર છું. (ગર્વથી) મારું નામ એજિસિમોસ. ક્રિસોસે તમારે માટે સાંભળ્યું છે, તે જાણે છે કે તમે હોશિયાર માણસ છો અને તેણે રાજી થઈ તમને મળવા માટે બોલાવ્યા છે. પણ તેની સાથે બગાડતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો. મારવું કે તારવું તેના હાથમાં છે.

પિગમેલિયન : જુઓ આ શેઠનો ચાકર! શેઠના ફાંકાનો પડઘો પાડે છે! (એજિસિમોસ ઊઠે છે) તેમને મારા તરફથી કહેજે કે હું ગરીબ છું, છતાં કલાકાર છું અને સજ્જન છું. કલા કાંઈ એની ચાકરી નથી. એ તો જગત પર શાસન કરે છે; માટે એની સેવામાં પોતે જ પધારે.

એજિસિમોસ : આ શિલ્પી છે!

પિગમેલિયન : (ચિડાઈને) હા, મિજાજનો ફરેલો! (એજિસિમોસ પાછો હઠે છે) ચલ, જા, મારો સંદેશો તારા શેઠને કહેજે. (એજિસિમોસ જમણી બાજુથી જાય છે. મિમોસ તે જાય છે ત્યાં સુધી પ્રતિમા ગોઠવે છે) કમજાત, કુત્તો!

[ડાબી બાજુથી સિનિસ્કા પ્રવેશે છે.]

સિનિસ્કા : પિગમેલિયન, શું થયું?

પિગમેલિયન : ક્રિસોસે ધનથી કલાની કદર કરવા મારી પાસે તેનો ચાકર મોકલ્યો'તો.

સિનિસ્કા : પિગમેલિયન! બે બદામના, ફટવેલા ચાકરના મિજાજથી આટલો બધો રોષ ને ક્ષોભ? ચલ, ચલ, ઠેકાણે આવી જા ને ઉપાડ છીણી. નહિતર પછી આ તારી પ્રતીક-પ્રિયતમા એથેન્સ જવા અરધા કલાકમાં આ ઊપડી. જો ભાઈ, અરધો જ કલાક છે તારે માટે હવે તો. એનો બરાબર કસ કાઢી લે. જો આ પાઠ આપું છું. બોલ જોઉં, ચાલશે કે આ?

પિગમેલિયન : આજે કામ નહિ થાય. મારા હાથનું ઠેકાણું નથી. થોડો આરામ લેવો પડશે.

[બેસે છે.]

સિનિસ્કા : તો બેસ અને તારી સર્વોત્તમ પ્રતિમાને મીટ માંડી જો. એનાથી તારા મનને ગોઠશે. જો!

[પડદો ખસેડી ગેલેશિયાની પ્રતિમા ખુલ્લી કરે છે.]

પિગમેલિયન : હા, મારા હાથની કલાને જોતાં, હું કુદરતના હાથની કલાનું દર્શન કરું છું. તું તો બસ—

સિનિસ્કા : ભલે આ તારું સર્વોત્તમ સર્જન હોય, છતાંય તારી કલાના આશ્રયદાતાઓ એમાં પણ તારી ઘણી પ્રતિમાઓમાં જે ખામી જુએ છે તે જોવાના જ.

પિગમેલિયન : તેઓ કઈ ખામી જુએ છે?

સિનિસ્કા : તેઓ કહે છે કે પિગમેલિયનની

પ્રતિમાઓને એક જ જાતનુ મસ્તક હોય છે (પગમા આવી) અને તે સિનિસ્કાનુ મસ્તક

પિગમેલિયન એમ ? ત્યારે એ ખામી છે ! (તે ઊભો થાય છે) જે સુખ ભગવાને મને આપ્યુ છે, તે વિશાળ માનવજાતના લાભાર્થે અનેકવાર ફરી ફરીને સર્જવુ તે ખામી ? (સિનિસ્કાનો હાથ પકડે છે) વારુ જ્યારે મને તારા કરતા વધુ સુદર ચહેરો જડશે ત્યારે જ હુ એ આશ્રયદાતાઓને કાઈ નવીન આપી શકીશ

સિનિસ્કા (ત્વરાથી) આખી દુનિયા ઊંડી વળે તો યે હુ તને વધુ સુદર લાગે એવુ મુખ શોધવા દઈશ નહિ એવા અજાણ્યા પ્રતીકનુ આપણે ત્યા કામ નહિ મહાશય આજ સુધી જેમ હુ જ તમારુ પ્રતીક બની છુ તેમ જ હમેશ માટે બનીશ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રતિમાઓ ઘડો (પ્રતિમાની જમણી બાજુ જઈ) પરતુ આ સુદર પ્રતિમામા પણ સિનિસ્કાના વદનની ઝાખી થાય છે એમ વિચારવામા કેવળ મારુ મિથ્યાભિમાન જ નહિ હોય !

પિગમેલિયન (બેય બેય) એની એકેએક રેખામા સિનિસ્કાનુ વદન છે !

સિનિસ્કા ના, ના આ રેખાઓનુ માર્દવ જડબાની સખ્તાઈને બદલે કુમાશ ભમ્મરોની કમાનો મસ્તકનો તદ્દન નૈસર્ગિક ઝોક માગ કરતા દશ વર્ષ નાની બાળા જેવુ લીસુ કપાળ ! દશ વર્ષ પર આર્ટેમિસની શાત કુજોમા પિગમેલિયન પ્રેમ કરતો ત્યારે સિનિસ્કા જેવી લાગતી તેવી જ આ લાગે છે એમ કહે તો કાઈ ઠીક અત્યારે તો આ સરસ ભમ્મરો અને મધુરસ્માન હોઠો નમ્રપણે માથુ નમાવી પોકારે છે કે હુ પિગમેલિયનની પત્ની નથી—જે ઘડીમા હસે છે અને ઘડીમા ચિડાય છે, પણ બે વચ્ચે મેળ સાધી શકતી નથી હવે તો હુ આ પ્રતિમાને જરા યે મળતી આવતી નથી !

પિગમેલિયન વાહ તુ તો તારી પાસેથી જલદી પસાર થઈ જનાર પળની અવજ્ઞા કરી રહી છે તેને ભાડી રહી છે ! અથવા એમ તો નથી કે ભને કાળ તારી પાસે થઈને જાય પણ તારા વદનને તે ચોરીને ચૂમે એ સાખવા તૈયાર નથી ?

[સિનિસ્કા બેસે છે મેરિન દોડતી જમણી બાજુથી પ્રવેશે છે]

મેરિન પિગમેલિયન હુ એ વધાઈ લાવી છુ

પિગમેલિયન અચ્છા ?

મેરિન (શરમાતી) આ મિમોસને અહીંથી જવા દે

પિગમેલિયન (મિમોસને સજ્ઞા કરે છે એટલે તે બહાર જાય છે) હવે આપણે તદ્દન એકના છીએ

મેરિન લુસિપસ—

સિનિસ્કા શુ ?

મેરિન (પિગમેલિયનને) તે તો તારો નિશાળનો દોસ્ત અને તુ ને એ તો એક લોહી સિવાય ભાઈઓ જેવા જ ને ? એ મારા ભાઈને તો ભાઈની જેમ જ ચાહે

પિગમેલિયન હાસ્તો એમા કહેવાનુ શુ ? પણ આમા તે નવા સમાચાર તે શા આપ્યા ?

મેરિન (શરમાતી) તારી બહેનને પણ તે આ

પિગમેલિયન વાહ પૂર આનદના સમાચાર ! મને ચુબન કર તો (મેરિન ચુબન કરે છે અને સિનિસ્કા તરફ જાય છે સિનિસ્કા મેરિનને ચુબન કરે છે) હુ તારા સુખે અધિક સુખી છુ એનાથી વધુ સારો દુનિયામા બીજો કોણ મળવાનો હતો ?

સિનિસ્કા પણ અમને બધી વાત તો કર એ ઢગ વિનાનો, શરમાળ ખડતલ લડવૈયો આ પ્રેમોચ્ચાર—પ્રેમસ્વીકાર કરવાની હિંમત લાવ્યો ક્યાથી ?

[લુસિપસ જમણા દ્વાર પાસે દેખાય છે]

મેરિન આ રહ્યો એ (તેની પાસે જઈ તેને ખેચી લાવે છે) એ જ તમને વાત કેમ બની તે કહેશે

લુસિપસ (કઢગી રીતે) સાચે જ મને ખબર હોય તો ? હુ તો આ બાબતમા નવોસવો છુ હુ તો માત્ર સિપાઈ હુ કાઈ ઓછો લડીને એક કન્યાના

હૃદય સુધી મારો રસ્તો મોકળો કરી શકું એમ છું ? હં, ઠીક છે, એમ જ ચાલે. હું ગમે તેમ ત્યાં સુધી પહોંચી ગયો. પણ વાત કરતાં નિશ્વાસ નાંખવા અને કાનમાં મીઠું મીઠું બોલવું એ આપણું કામ નહિ. મેં એ અખતરો તો કર્યો, પણ છીભ થોથરાઈ અને મેં શરમાઈને છબરડો વાળ્યો. મેરિનને પણ મારા પર હસવું આવ્યું. પણ ભલું થાય એનું તે, તે મારે કહેવાનું સમજી ગઈ અને મને બચાવી લીધો !

મેરિન : સાચી વાત, પણ એ બધું કેમ બની ગયું તેની મને યે ખબર નથી, પિગમેલિયન ! તે કહે છે તેમ તેની છીભ થોથરાઈ અને હું હસવા લાગી. જ્યારે આ મોટા, કસાયેલા, બહાદુર લુસિપસને મેં માર ખાધેલા નિશાળિયા જેવો જોયો ત્યારે મને દિલગીરી થઈ–હું ધારું છું મને રડવું આવેલું. પછી આગળ શું બન્યું એ તો હું ભૂલી ગઈ છું. ગમે તેમ પણ આખરે હમેશાં ઠંડાં, અભિમાની, અતડાં અને વિવેકી લાગતાં અમે બંનેએ જોયું કે.........

લુસિપસ : અમે એકબીજાના ગળે બાઝી પડ્યાં'તાં (મેરિનને ભેટે છે–પિગમેલિયનને) કેમ ચીડ તો નથી ચડી ને ?

પિગમેલિયન : (વાતને આગળ ચલાવતાં) ચીડ ? આનંદથી છલકાઈ જાઉં છું ! હું ઇચ્છું છું કે એ જોવા હું ત્યાં છૂપો હાજર હોત. એના કરતાં કોઈ પણ દશ્ય મને વધુ સુખ ન આપત !

લુસિપસ : શું ? તારું એમ માનવું છે ? ચાલ ત્યારે મેરિન, દોસ્ત, આપણે એના લાભાર્થે ફરીથી એ દશ્ય ખડું કરીએ (તેઓ ભેટે છે) આમ જો, પિગમેલિયન ! જો, અહીં તારે લાયક યુગલ છે ! ચાલ, તારી માટી લઈ આવ અને એના પર કામે લાગ. હું તને ખાતરી આપું છું કે તારાં પ્રતીકોને થાક નહિ લાગે !

સિનિસ્કા : વાહ રે વાહ, લુસિપસ ! એને જોઈને તારા મોં પર એક નિશાળિયા જેમ શરમની લાલી છવાઈ જતી તે ક્યાં ગઈ ?

લુસિપસ : એ તો ખૂબ આછી હતી. અમે તે ભમી નાંખી છે !

[મેરિનને ચૂમે છે અને તેની જમણી બાજુએ બેસાડે છે.]

પિગમેલિયન : (પ્રતિમા પાસે જઈ, તેને ધડતાં) અને સંભાળજે મેરિન, (ડાબી બાજુ બેઠેલી સિનિસ્કાને બતાવી) તારી પાસે રક્ષણ કરવા સિનિસ્કાના જેવી ઢાલ નથી.

મેરિન : (જમણી બાજુ બેસે છે. લુસિપસ તેની પાછળ બેસે છે) એ વળી શું વાત છે ?

સિનિસ્કા : એ વાત વિચિત્ર છે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં હું અખંડ બ્રહ્મચર્યને વરેલી આર્ટેમિસની પવિત્ર બ્રહ્મચારિણી હતી.

લુસિપસ : ખરેખર ?

મેરિન : કેવું ભયંકર !

સિનિસ્કા : મને એમ લાગતું નહિ. એ ગંભીર પગલું ભરતાં પહેલાં હું એના વિષે દિવસોના દિવસો સુધી ઊંડો વિચાર કર્યા કરતી. રાત્રિમાં પણ હું ઉજાગરા કરી એ પ્રશ્નને આમ તેમ ઉલટાવી જોતી. આખરે તો એ નિશ્ચય પર આવી કે જે પ્રતિજ્ઞા મેરિનને ભયંકર લાગે છે તે હું ગમે તે સંજોગોમાં પાળી શકીશ.

[લુસિપસ મેરિનના કાનમાં કાંઈ કહે છે.]

મેરિન : ત્યારે તું કેટલાં વર્ષની હતી, સિનિસ્કા ?

સિનિસ્કા : (હસીને) દસ વર્ષની ! (બધાં હસે છે) સમય જતાં હું અગિયારની થઈ તો યે મને મારા પગલા માટે પસ્તાવો ન થયો. બારની થઈ–તેરની થઈ–ચૌદની થઈ તો યે મારો વિચાર અડગ રહ્યો. પંદરમે વર્ષે મને એક દિવસ સમજાયું કે દેવોએ આપણને સજા કરવા માટે લગ્ન નામની એક દુષ્ટ જરૂરિયાત ઊભી કરી છે અને તેમાંથી છટકવું એ અધર્મ છે. સોળમે વર્ષે મારો એ વિચાર વધુ દૃઢ બન્યો અને સત્તરમે વર્ષે મને એની સત્યતાની ખાતરી થઈ ગઈ.

પિગમેલિયન : (મેરિનને) એ અરસામાં તેણે આ તારા ભાઈને જોયો હતો !

મેરિન અને તુ પિગમેલિયનમા વિશ્વાસ રાખી તેને બધા વિચારો દર્શાવતી ?

સિનિસ્કા હા અને તેમા તે સમ્મતિ પણ આપતો–એટલે પછી અમે અમારો દાવો માગી દેવી આર્ટેમિસ સમક્ષ રજૂ કર્યો અમે શી દલીલો વાપરી તે કહેવાની જરૂર નથી એટલુ જ બસ થશે કે તેથી અમે શાપિત બન્યા સિનિસ્કાની પ્રાર્થનાની ગરમીથી આર્ટેમિસની બરફસમી દૃઢતા ગળી ગઈ અને તેણે જવાબ દીધો 'જા છોકરી, લગ્ને તુ પિગમેલિયન સાથે લગ્ન કર પણ મારા શબ્દો યાદ રાખજે (ઊભી થઈ) તમારા બનેમાથી કોઈ એકબીજાને બીજાને સપૂર્ણ વફાદાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરશે તો અન્યાય ખમનાર 'દગાખોર અધ થાવ' એવો શાપ આપવાની સત્તા પ્રાપ્ત કરશે, અને જ્યા સુધી એ બેવફા સાથી બીજા પાસેથી સ્પષ્ટ ક્ષમા નહિ મેળવે ત્યા સુધી તે દૃષ્ટિહીન રહેશે

લુસિપસ એટલુ ઠીક છે કે તમારા જેવી સત્તા જગતમા સર્વ કોઈને નથી જો એમ હોત તો પતિઓ અને પત્નીઓમાથી અર્ધા તો નાગ જેવા આધળા થયા હોત બાકીના અર્ધા પોતાના ચક્ષુ એક બીજા પાછળ જાસૂસી કરવા જ વાપરત

(મિમોસ ડાબી બાજુથી આવે છે તે પિગમેલિયનને એક પત્ર આપે છે પિગમેલિયન તે પાછળ જઈ વાચે છે મિમોસ ડાબી બાજુથી જાય છે)

મેરિન (સિનિસ્કાને) આ શાપ આપવાની સત્તા તો તારી પાસે છે તે ગમે તેટલી ખૂબી રીતે તને મળે, છતા મે તુ તેને છેક અધપણાના શાપથી નહિ પીડે

સિનિસ્કા (આનદથી) હુ પિગમેલિયનની તેની વફાદારી ખાતર ચાહુ છુ જે કોઈ એની એ વફાદારી હરી લે તે તેમાથી જન્મતા પ્રેમને પણ એની પાસેથી ખૂચવી લેશે

મેરિન પણ અધાપો ! કેવુ ભયકર !

સિનિસ્કા અને બેવફાઈ ! કેવુ ભયકર ! મારો સ્વભાવ પિગમેલિયનના જેવો છે જ્યા સુધી તે દેવ જેવો છે ત્યા સુધી તે મારે મન દેવ છે જો તે શેતાન થાય તો હુ પણ તેના જેવી થઈશ અર્ધ દગ્ધ સ્વભાવને હુ જાણતી નથી હુ તો છુ સ્નેહ, કા દ્વેષ, ત્રીજુ એકે નહિ

મેરિન (લુસિપસને) આ વિષે તારુ શુ માનવુ છે ?

લુસિપસ વાહ, હુ તો ઊલટો આનદ પામુ છુ કે તુ એના જેવી આર્ટેમિસની સેવિકા નથી

(મેરિન અને લુસિપસ જમણી બાજુથી જાય છે)

પિગમેલિયન (મિમોસે આપેલો પત્ર બતાવી) મે એની સાન ઠેકાણે આણી છે થોડીવારમા મારો આશ્રયદાતા ક્રિસોસ અહીં આવશે હજારેક મહોરની એ કમાણી થવાની

સિનિસ્કા (ડાબી બાજુ બેસતા) કમાણી ? કેવી રીતે વહાલા પિગમેલિયન ? એ તો અમૂલ્ય ધનવાન છે અને કોઈ ધધો કરતો નથી

પિગમેલિયન તે ધધો કરે છે તે નાનો આશ્રયદાતા છે અને તેની દાનાઈથી સારી રીતે કમાય છે

સિનિસ્કા કેવી રીતે ?

પિગમેલિયન એ તો બુદ્ધિહીન ગમાર છે ! પણ મગજ કરતા પૈસાની કોથળીનુ સ્થાન ઊચુ છે ક્રિસોસ ખરીદ કરે છે ત્યારે મૂખાનુ રોણુ તેનુ અનુકરણ કરે છે ક્રિસોસને પોતાની કૃતિ આપી કિંમતે પણ વેચી કલાકારો આનદ પામે છે કારણ તેઓ કહી શકે, 'અમારી કલાકૃતિ ક્રિસોસે ખરીદ કરી છે' શિલ્પખરીદીમા પોતે એક માર્ગદર્શક છે એ તે સારી પેઠે જાણે છે કડિયા–મિસ્ત્રીના કામની ગણતરી માફક તે કિંમત ઠેરવે છે આરસના આટલા, રોજના આટલા ઓજારના આટલા–છતા મે તે પાગીદ છે અને એથી જ નાનો આશ્રયદાતા ગણાય છે

સિનિસ્કા સ્વર્ગપ્રદેશની બાલિકા આવાની દાસી બને એ વિચાર

પિગમેલિયન (કટુતાથી) એમ તો લક્ષ્મી

પણ સ્વર્ગમાં જન્મી છે. હું તો ધન માટે કામ કરું છું.

સિનિસ્કા : ના, વહાલા પિગમેલિયન, તું તો કીર્તિ માટે કામ કરે છે.

પિગમેલિયન : અને કીર્તિ ધનને લાવે છે. વિચાર ઘૃણાજનક છે, પણ ધનને માટે કામ કર્યા સિવાય મારો છૂટકો ક્યાં?

સિનિસ્કા : જેનું ઉમદા કાર્ય જડ આરસને પ્રાણવાન કરવાનું, તેના મુખમાંથી આ શબ્દો?

પિગમેલિયન : પ્રાણવાન? શું એ પ્રાણવાન?

સિનિસ્કા : હા, એક શ્વાસની જ ખોટ!

પિગમેલિયન : (કટુતાથી) કેવળ શ્વાસની જ ખોટ! એટલે તે મોઢેથી વાત કરે છે? કેવળ ગતિહીન! એટલે એ ચાલે છે અને દોડે છે? કેવળ જીવનહીન! એટલે એ જીવે છે? ના ના પ્રિયે, એ વસ્તુ ઠંડો નકામો પથ્થર છે—અમુક પ્રતિમા રૂપે ઘડેલો. છતાંયે નકામો પથ્થર. (પ્રતિમા તરફ જુએ છે) જીવનહીન—ચેતનહીન—જીવનની મશ્કરી! ફક્ત પરમાત્મા જ જીવન સર્જે છે. હું તો માત્ર મૃત્યુ સર્જી શકું તેમ છું.

(પ્રતિમાના પડદા બંધ કરી નીચે ઉતરી)

સિનિસ્કા : ચૂપ પિગમેલિયન! દેવો એટલા સારા છે કે બીજાઓ કરતાં તને તેમણે વધુ પ્રમાણમાં પોતાના જેવો બનાવ્યો છે. આ તો તારી કૃતઘ્નતા કહેવાય. વારુ, પણ હવે હું ઊપડું.

(જમણી બાજુ ફંટાય છે અને બાંક પર પડેલ ઉપવસ્ત્ર માથે ઓઢે છે.)

પિગમેલિયન : આટલી ઉતાવળ અને કેટલા બધા સમય માટે?

સિનિસ્કા : એક દિવસ તો જલદીથી પસાર થઈ જશે.

પિગમેલિયન : બેશક, પંચાંગ પ્રમાણે ગણતરી કરનાર માટે. પણ જે સિનિસ્કાનાં નયનોના સૂર્યતેજ સિવાયના દિવસોને પિછાનતો નથી તેને માટે નહિ. તું પાછી ફરે ત્યાં સુધી મારે માટે તો રાત્રિ જ.

સિનિસ્કા : ત્યારે ઊંઘ્યા કરજે, પિગમેલિયન! પણ ઊભો રહે. તારે એકલા કંટાળામાં સમય વિતાવવો નહિ પડે. સાંભળ એક વાત કહું. હું જ્યારે તારાથી દૂર હોઈશ ત્યારે. (ગેલેશિયાની પ્રતિમાને પડદા ખસેડી બતાવતાં) મારી પ્રતિનિધિ સામે ઊભી છે. એ મારી પ્રતિનિધિ છે અને હું આપ મહાશયને ફરમાવું છું કે એની સાથે મારી સાથે રહ્યા છો તેમ વફાદાર રહેજે! એના ધ્યાનમગ્ન શાંત કર્ણમાં તારી અલંકારી ભાષાનો ખજાનો ઠાલવજે અને તારી સળવળતી જીભને પૂરી છૂટ આપજે, નહિ તો વળી એના યંત્ર પર ઉપયોગ વિના કાટ ચડી જશે. (તેની પાસે જઈ) અને જો પ્રેમના વિચારોનું જૂથ તારા મનને ઘેરી લે તો અહીં સામે મારી બીજી જાત ઊભી છે એને એ કહેજે. તે ધ્યાન દઈ સારી રીતે સાંભળશે. (અધીરાઈ દર્શાવતી) નહિ, એ સંકુચિત વિચાર છે. કારણ તે મારું સ્વરૂપ છે, મારા કરતાંયે વધુ સુંદર. તેને મિજાજ નથી તેમ જીભ પણ નથી. તને પરવાનગી મળી છે તેનો પૂરો ઉપયોગ કરજે. (પ્રતિમા સામે જોઈને) અત્યારથી જ હું અર્ધી અદેખી બની ગઈછું. (પડદા ખેંચી પ્રતિમાને છુપાવી દે છે) લે ત્યારે! હવે એ જતી રહી. પણ આખરે તો એ પ્રતિમા જ છે એટલે તેની સાથે તને એકલો છોડી જવામાં હું સાવ નચિંત છું. અચ્છા, પાછી ફરું ત્યાં સુધી વિદાય, પિગમેલિયન!

(તેને ચૂમીને જમણી બાજુથી જાય છે.)

પિગમેલિયન : (કટુતાથી) 'આખરે તો એ પ્રતિમા જ છે!' સિનિસ્કાને ભાગ્યે જ ખબર હશે કે એ શબ્દોમાં તેણે મારા અસંતોષની ચાવીને સ્પર્શ કર્યો છે. મારી પાસે બીજા માણસો પાસે નથી એવી બક્ષિશ છે. મને જડ આરસનું ગચ્ચું આપો—હા, હું એક જાદુગર છું અને એના ગર્ભમાં શું તત્ત્વ છે તે કહેવું મને સુલભ છે. (ગર્વથી) એમાં પુરુષ સમાયેલો હશે, સ્ત્રી હશે, બાળક હશે—અને મારી ઇચ્છા થાય તો તેમાં દરેક સ્ત્રી પુરુષો સમાયેલાં હશે ત્યાં લગી તો હું અને દેવો એકસરખા હરીફ છીએ. અરે, ત્યાં લગી તો હું તેમના ધંધામાં જ તેમને હરાવી

દઉં, હા. હું કાંઈ અણઘડ નથી–જેટલા પુરુષો હું સર્જું છું તે બધાયે સુંદર અવયવવાળા અને સંપૂર્ણ પૌરુષની પ્રભાથી દીપી ઊઠે છે. હું વજેલી પીઠવાળા સર્જતો નથી; બાહ્ય દેખાવમાં મારા બધાયે પુરુષો દેવા છે અને મારી સુંદરીઓ દેવીઓ છે. પણ ત્યાં જ મારી મર્યાદા છે. (ડાબી બાજુ બેસી) ત્યાં લગી જ હું જઈ શકું છું, આગળ વધી શકું તેમ નથી. તે સ્થાને મને બળાત્કારે અટકાવનાર બંધનોને શાપ દેતો હું અટકી પડું છું. 'નરોમાં તું નરોત્તમ થશે, છતાં પે તું અણુ સમો નાનો હશે' એવું કહેનાર એ અભિમાની દેવોની ધૃષ્ટતાને હું ધિક્કારું છું.

ગેલેશિયા : (પડદા પાછળથી વચ્ચે) પિગ-મેલિયન !

પિગમેલિયન : (જરા થંભી જઈ) કોણ બોલાવે છે એ ?

ગેલેશિયા : પિગમેલિયન !

(પિગમેલિયન ડાબી બાજુ જુએ છે, પછી વચમાં જુએ છે. પરદા ખેંચી કાઢે છે અને ગેલેશિયાને જીવતી નિહાળે છે. પ્રણામ કરતો તે પ્રતિમાની ડાબી બાજુ ઘૂંટણિયે પડે છે.)

પિગમેલિયન : ઓ દેવો ! ગેલેશિયા જીવે છે!

ગેલેશિઆ : પિગમેલિયન !

પિગમેલિયન : હેં ! એ બોલે છે ! મારી પ્રાર્થના ફળી ! મારી ગેલેશિયા શ્વાસ લે છે!

ગેલેશિયા : હું ક્યાં છું ? મને બોલવા દે. પિગ-મેલિયન, મને તારો હાથ આપ, બંને હાથ–કેવા સુંવાળા અને ઉષ્ણ! (તખ્તી પરથી તે ઊતરે છે. પિગમેલિયન તેને દોરતો વચમાં લાવે છે.) હું ક્યાંથી આવી ?

પિગમેલિયન : કેમ, પેલી તખ્તી પરથી.

ગેલેશિયા : પેલી તખ્તી ! અહાહા, મને સ્મરણ છે, એક વખત એવો હતો જ્યારે મારો એ એક ભાગ હતી !

પિગમેલિયન : તે વખત તો સદાને માટે ચાલ્યો ગયો. હવે તું જીવતી, શ્વાસ લેતી, નારી–જાતના દરેક ગુણની પરાકાષ્ઠા સમી સુંદરી છે.

ગેલેશિયા : હું ક્યાં છું ?

પિગમેલિયન : કેમ, દુનિયામાં–ચમત્કારથી અવતાર પામેલી !

ગેલેશિયા : આ જ દુનિયા કે ?

પિગમેલિયન : આ જ.

ગેલેશિયા : આ ખંડ તે ?

પિગમેલિયન : આ ખંડ તો ઘરનો એક ભાગ છે. ઘર એક કુંજમાં છે. કુંજ પણ ઘણીમાંની એક–એથેન્સમહીંની હજારો કુંજોમાંથી એક છે.

ગેલેશિયા : ત્યારે એથેન્સ એ દુનિયા ?

પિગમેલિયન : હાસ્તો, એથેન્સવાસીને મન તો એમ જ.

ગેલેશિયા : હું યે એથેન્સવાસી કે ?

પિગમેલિયન : જન્મથી અને પિતાપક્ષથી, વંશાનુવંશથી નહિ.

ગેલેશિયા : પણ હું કેવી રીતે સર્જાઈ ?

પિગમેલિયન : જરા મને વિચાર કરવા દે. ઓહ, તને પેન્ટેલિકસની ખાણમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવી. મેં તારી માટીમાં આકૃતિ ઘડી. મારા કારીગરોએ તારો એ પરથી આરસમાં સામાન્ય આકાર ઘડ્યો. મેં છેવટે મારી કલામય બુદ્ધિ તારા પર વાપરી અને તને તું અત્યારે છે તેવી બનાવી–કેવળ જીવનહીન. મેં જે શરૂ કર્યું હતું તે દેવોએ પૂરું કર્યું અને તને આપવા હું અસમર્થ હતો એવી જીવનની બક્ષિશ આપી.

ગેલેશિયા : ત્યારે શું, આ જીવન છે ?

પિગમેલિયન : હા, એ જ.

ગેલેશિયા : અને થોડા સમય પહેલાં જ હું કઠો–જડ પાષાણ હતી. મને સાંભરે છે કે હું એક પાષાણ હતી. ગમે તેમ પણ મને એની સમજ હતી. આત્મજ્ઞાનનું એ આછું કિરણ હતું. મને હિમસમી જાતનું ભાન થયું–કઠો સ્થાવર દેહ. હું જાણતી હતી કે હું પાષાણ હતી, બીજું કાંઈ મને માલૂમ નહોતું !

પછી ધીમે અદૃશ્ય ગતિએ બાહ્યવસ્તુઓની આછી ઝાંખી થવા લાગી. તિમિરભર્યું અને અપૂર્ણ–છતાં યે મને દેખાવા લાગ્યું. મારી ચારે બાજુ ભીંતો અને અટૂલી હું–પેલી તખ્તી, પેલો પડદો–પછી તો ગેલેશિયાને બોલાવતો સાદ! મારા આસ્તના અંતરમાં સ્પંદનો જગવનાર એ શબ્દ જે પહેલાં ઝાંખું હતું તે સ્પષ્ટ થયું. મારી ચારે બાજુ ગુંજન કરતા અસ્પષ્ટ, અશ્રાવ્ય, અર્થહીન સ્વરો હું સમજી શકું એવી ભાષામાં પીગળી જતા લાગ્યા. મારાં અંગમાં મારા આસ્તને સ્નાયુઓમાં કંઈ નાંખતું તેજ મેં અનુભવ્યું. તેની ફોર અને કઠણ વસ્તુ સચેતન જીવનથી ધબકવા લાગી. મારાં ગાત્રો ચંચળ બન્યાં અને હું હાલી–હું જીવવા લાગી? નવી જિંદગીની મસ્તીમાં હું જીવવા લાગી; મને ઘડનારના પ્રેમમાં હું જીવવા લાગી; હજારો ગૂંચાયેલા આશાભર્યા વિચારોમાં જીવવા લાગી. પ્રેમ, કૃતજ્ઞતા વગેરે વિચારો એક શબ્દમાં ઓગળી જવા લાગ્યા. એ શબ્દ તે પિગમેલિયન!

(તેની આગળ ઘૂંટણિયે પડે છે.)

પિગમેલિયન: મારો આનંદ તને જણાવવા મારી .સે શબ્દો નથી; સંપૂર્ણ લાવણ્યે સુહાતી સુંદરી!

ગેલેશિયા: સુંદરી એટલે? હું સુંદરી છું?

પિગમેલિયન: હા.

ગેલેશિયા: તું યે?

પિગમેલિયન: ના, હું પુરુષ છું.

ગેલેશિયા: પુરુષ એટલે?

પિગમેલિયન: એક બળવાન બાંધાનો માણસ, સ્ત્રીનો સેવક અને બધાં અનિષ્ટો દૂર કરી બળ અને હિંમતથી તેનું રક્ષણ કરનાર, તેને આરામ આપવા મહેનત અને મજૂરી કરનાર, તેને રીઝવવા માટે તેની સમક્ષ રડીને શોક કરનાર, તેનો જીવ બચાવવા લડીને તેની ખાતર જાનફેસાની કરનાર.

(ડાબી બાજુની બેઠક તરફ તેને લઈ જાય છે. તે તેના ડાબે પડખે બેસે છે.)

ગેલેશિયા: (જરા થંભીને) હું નારી છું તેથી મઝા પડે છે મને.

પિગમેલિયન: હું પણ આનંદ પામું છું.

ગેલેશિયા: હું તો તારે જે પીડાઓ વેઠવાની છે તેમાંથી છટકી જઉં છું એટલે આનંદ પામું છું.

પિગમેલિયન: હું તારે ખાતર પીડાઓ ખમવા-માં આનંદ માનું છું.

ગેલેશિયા: ત્યારે તું કોની સાથે લડશે?

પિગમેલિયન: જેના શબ્દ કે કાર્યથી ગેલેશિયાને દુઃખ થાય એવા કોઈ પણ માણસ સાથે. (તેની કમરે હાથ વીંટે છે.)

ગેલેશિયા: આ અજાણી દુનિયામાં બીજા માણસો પણ છે?

પિગમેલિયન: હા, ઘણા.

ગેલેશિયા: અને બીજી સ્ત્રીઓ?

પિગમેલિયન: (તેની કમરેથી હાથ ખસેડી લઈ-સ્વગત) હા, હું ઘડીભર માટે ભૂલી ગયો હતો. (મોટેથી) હા, બીજી સ્ત્રીઓ પણ.

ગેલેશિયા: એ બધી યે માટે પુરુષો મહેનત–મજૂરી કરે છે? શોક કરે છે? રડે છે ને લડે છે?

પિગમેલિયન: જો જરૂર પડે તો એ બધી યે માટે લડવાની પુરુષની ફરજ છે. પરંતુ તે જેને ચાહે છે તેના માટે જ તેમ કરે છે.

(તેની કમરે હાથ નાંખે છે.)

ગેલેશિયા: તારા વર્તનથી હું જાણું છું કે તું મને ચાહે છે.

પિગમેલિયન: સાચે જ, હું તને ચાહું છું.

·(તેને ભેટે છે)

ગેલેશિયા: કેવી જાતના પ્રેમથી તું ચાહે છે?

પિગમેલિન: (તેને છૂટી કરી પોતાનું મન કાબૂમાં લાવતાં) હું તને ચાહું છું–એક શિલ્પી તેની પ્રતિમાને ચાહે તેમ! (સ્વગત) મેં ચતુરાઈભર્યો જવાબ દીધો છે.

ગેલેશિયા: મારો પ્રેમ તારાથી જુદા પ્રકારનો છે. હું શિલ્પી નથી અને મેં કોઈ પ્રતિમા ઘડી નથી. છતાં હું તને ચાહું છું. કહે, મારો પ્રેમ કેવો છે?

પિગમેલિયન : મને તેનાં લક્ષણો કહે તો હું તને જવાબ દઈશ.

ગેલેશિયા : તેનાં લક્ષણો ? જેમ હું અનુભવું તેમ કહેવા દે. હું તારાથી અને તારા માટે સર્જાઈ છું એવી લાગણી થાય છે. મારે સંપૂર્ણપણે તારી ન હોય એવી કોઈ ઈચ્છા નથી. તારી સત્તા ન માને એવા મારે કોઈ વિચાર નથી, એવી આશા નથી, એવું પરાક્રમ નથી. (તેની આગળ ઘૂંટણિયે પડી) તારે માટે જીવી શકું એ અર્થે મારું જીવન છે. હું તારી છું-તું અને હું એક છીએ ! (આવેશમાં તેને ભેટે છે. પણ પોતાના ઊર્મિવેગથી મૂંઝાઈ છૂટી થાય છે. તેને ઘૂંટણિયે પડી રહી) આ પ્રેમ કઈ જાતનો કહેવાય ?

પિગમેલિયન : એ પ્રેમ એવી જાતનો છે કે એની સાથે કામ પાડતાં મારે કાંઈ જોખમ વહોરવું પડે.

ગેલેશિયા : એમ શા માટે, પિગમેલિયન ?

પિગમેલિયન : તારા જેવો પ્રેમ એક પુરુષ પોતાની પત્ની અથવા પત્ની થવાની હોય એ સિવાય બીજી કોઈ તરફથી સ્વીકારી શકે નહિ.

ગેલેશિયા : ત્યારે હું તારી પત્ની થઈશ.

[ફરીથી તેને ભેટે છે.]

પિગમેલિયન : (તેનાથી છૂટો થતાં) એમ ન થાય. મારે એક પત્ની છે, અને દેવો ફક્ત એક જ પત્ની કરવાની છૂટ આપે છે.

ગેલેશિયા : ત્યારે દેવોએ મને અહીં, તારી પાસે, શા માટે મોકલી ?

પિગમેલિયન : મને શી ખબર ? (ઊભો થઈ એક આંટો લે છે, ગેલેશિયા હજુ ઘૂંટણિયે પડેલી છે) કદાચ મારી વિચારહીન અને મિથ્યાભિમાની પ્રાર્થના બદલ સજા કરવા ! હું યાચતો'તો કે તું જીવતી થાય. મારી પ્રાર્થના ફળી અને હું હવે એમાંથી ઉપજતાં ભયંકર પરિણામને જોઈ રહ્યો છું.

ગેલેશિયા : (ઊભી થઈ તેની ડાબી બાજુએ જાય છે) છતાં તું તો મને ચાહે છે ને ?

પિગમેલિયન : આવું સુંદર વદન જોઈ પ્રેમને કોણ ક્યડી શકે ?

ગેલેશિયા : ત્યારે શું હું સુંદર છું ?

પિગમેલિયન : નિઃશંક, તું સુંદર છે.

ગેલેશિયા : મને ઈચ્છા થાય છે કે હું મારું વદન જોઈ શકું. પણ એ કાંઈ બની શકે ?

પિગમેલિયન : ના, એ વિચાર બરોબર નથી. આ દર્પણ તારા વદનનું પ્રતિબિંબ ઝીલશે. જો !

(તેના હાથમાં દર્પણ આપે છે)

ગેલેશિયા : કેટલું સુંદર ! હું જાણી ખુશ થાઉં છું કે આપણાં બન્નેનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ આટલા સંપૂર્ણપણે મળતાં આવે છે ! ઓ મારા પિગમેલિયન, મેં મારું મુખ જોયું તે પહેલાં તારા કરતાં કોઈ વધુ સુંદર હોય એવું હું નહોતી ધારતી. સાચું કહું છું, વહાલા પિગમેલિયન, હું આ દર્પણમાં આખો દિવસ જોયા જ કરું એમ થાય છે. ત્યારે ખરેખર હું એક સુંદરી છું !

પિગમેલિયન : એ વિષે કાંઈ શંકા નથી !

ગેલેશિયા : આવી સુંદર કન્યા બનવાનું સુખ ! અને એથી યે અધિક, મરજી પ્રમાણે મીટ માંડી આટલું સુંદર મુખ જોયા કરવાનું સુખ, પિગમેલિયન !

પિગમેલિયન : ચૂપ રહે, ગેલેશિયા ! તું નિર્દોષપણે (તેના હાથમાંથી દર્પણ લઈ લેતાં) ન બોલાય એવાં વેણ બોલી રહી છે.

ગેલેશિયા : ખરેખર પિગમેલિયન, શું પોતે ખૂબ સુંદર છે એમ ધારવું એ ખોટું છે ?

પિગમેલિયન : એ આંતરિક લાગણી સ્ત્રીઓ હૈયાના ઊંડાણમાં હમેશાં સેવતી હોય છે. પણ, સામાન્ય રીતે તેઓ એ પોતાના અંતરમાં જ છુપાવી રાખે છે.

ગેલેશિયા : અને તારી પત્ની પણ મારા જેવી સુંદર છે ?

પિગમેલિયન : ના, ગેલેશિયા. તને ઘડવામાં એના સુંદર દેહનો આધાર લીધો હતો. પણ આરસમાં તેને વધુ સુંદર બનાવ્યો હતો.

ગેલેશિયા : (નિરાશ થતાં) ઓહ ! ત્યારે હું મૌલિક નથી ?

પિગમેલિયન : હં......ના. એટલે કે તારી સમાકૃતિ છે, પરંતુ-જો કે તું આરસમાં એની સાથે

મળતી આવતી હતી, પણ જીવનમાં તફાવત તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

ગેલેશિયા : હું એના કરતાં વધુ સુંદર છું એથી ખૂબ ખુશ થાઉં છું. પણ શું એનાથી વધુ સારી છું?

[બેસે છે.]

પિગમેલિયન : (ઊભો રહીને જ) એની મને ખબર નથી.

ગેલેશિયા : એનામાં ખામીઓ છે?

પિગમેલિયન : હા, પણ બહુ જ થોડી. હું અને એ એક જ માટીમાંથી સર્જાયાં છીએ તે બતાવવા પૂરતી જ—નજીવી ખામીઓ. એવી ભૂલોને લીધે તો ઊલટો હું એને ખૂબ ખૂબ ચાહું છું.

[ગેલેશિયાના હાથે પડખે બેસે છે.]

ગેલેશિયા : (જરા થોભીને) મને એ ખામીઓ જણાવ અને હું પણ એ પ્રમાણે કરીશ.

પિગમેલિયન : એ માટે ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. સમય જતાં તે આપમેળે જ આવશે. એમ જોતાં તો અત્યારે આપણે પ્રેમબદ્ધ બેઠાં છીએ તેમાં પણ મહાપાપ છે.

ગેલેશિયા : પાપ આવું મઝાનું હોય છે? જો આપણે બેઠાં છીએ એમ બેસીને વાત કરવી એ પાપ હોય તો હું આખો દિવસ એવું પાપ કર્યા કરું! પણ મને કહે, વહાલા પિગમેલિયન, અત્યારે હું કરું છું તે—તું અને હું એક માટીમાંથી સર્જાયાં છીએ એ બતાવવા પૂરતી થાય એવી—મોટી ખામી નથી?

પિગમેલિયન : ખરેખર મને ભારે શંકા જાય છે કે એવી જ એ ખામી છે.

ગેલેશિયા : ત્યારે એ ખામી બદલ તું મને વધુ ચાહે છે ને?

(તેને ભેટે છે.)

પિગમેલિયન : એની ના પાડી શકે એવો પૃથ્વી પર કયો માનવી હશે?

ગેલેશિયા : (તેને છોડી) બસ, હવે મને સંતોષ થયો. પિગમેલિયન, તારી પત્ની અને હું સમાન પ્રેમના ધોરણે રહી શકીશું. તને એ ચાહે છે ને?

પિગમેલિયન : બહુ જ.

ગેલેશિયા : એ જાણી હું રાજી થઉં છું. મને તારી પત્ની ગમે છે.

પિગમેલિયન : શા માટે?

ગેલેશિયા : (આશ્ચર્ય પામી) અમારા વિચારો મળતા આવે છે તેથી. અમે બે તને બહુ ચાહીએ છીએ એથી રૂડું તો તું અમને બંનેને ચાહે છે. મને ખાતરી છે અમારે એકબીજા સાથે બનતું આવશે.

પિગમેલિયન : (સ્વગત) મને ભારે શંકા છે.

ગેલેશિયા : તે ઘરમાં છે?

પિગમેલિયન : ના, તે ઘરમાં નથી.

ગેલેશિયા : પણ તે ઘેર આવશે તો ખરી ને!

પિગમેલિયન : (ઊભો થઈ) અરે હા, જરૂર તે પાછી આવશે.

ગેલેશિયા : (ઊભી થઈ તેના ગળે હાથ ભેરવી) પાછી આવીને તે જ્યારે જાણશે કે તેની ખોટ પૂરવા અહીં કોઈક હતું ત્યારે તે કેટલી ખુશ થશે!

પિગમેલિયન : (શુષ્કપણે કટાક્ષમાં) હા, મારે કહેવું જોઈએ તે ખૂબ રાજી થશે.

ગેલેશિયા : પણ તારા અવાજમાં એવું કાંઈક છે એ બતાવે છે કે તું મશ્કરી કરે છે. એક વાત કહેવી અને બીજો અર્થ કરવો એ બની શકે?

પિગમેલિયન : હા, કેટલીક વાર એમ જ થાય છે.

ગેલેશિયા : કેટલું આશ્ચર્યજનક! કેટલી હોશિયારી!

પિગમેલિયન : અને કેટલું બધું ઉપયોગી!

ગેલેશિયા : હા, મને એ શીખવ.

પિગમેલિયન : સમય જતાં એ કલા પણ આવડશે. સાચું કહું તો મારી પત્ની જરાયે ખુશ નહિ થાય.

ગેલેશિયા : તારી પત્ની મને ગમે એમ હું ધારતી નથી. મને એના વિષે વધારે કાંઈ કહે.

પિગમેલિયન : ઠીક.

ગેલેશિયા : તે તારાથી છૂટી પડી ત્યારે છેલ્લું તેણે શું કહ્યું'તું?

પિગમેલિયન : હં...હં... ઠીક, મને યાદ કરવા દે. હા, ખરું છે—તેણે તને પોતાની એકલી

પ્રતિનિધિ તરીકે મને પત્ની માફક ગણવા સોંપી હતી. (મૃદુતાથી) તેને ભય હતો કે હું તે આવશે ત્યાં સુધી એકલવાયો પડીશ અને તેણે મને સલાહ આપી હતી કે જો પ્રેમના વિચારો આવે તો એ વિચારો હું જેમ તેને કહેતો તેમ તને કહેવા.

(તેને ભેટે છે.)

ગેલેશિયા : એ તો બરોબર છે.

પિગમેલિયન : (તેને છૂટી કરતાં) પણ જ્યારે તેણે એ કહ્યું'તું ત્યારે તું પાષાણ હતી. પણ અત્યારે તું જીવતી-જાગતી છે. એ જ તફાવતનું કારણ છે.

ગેલેશિયા : આ તો વિચિત્ર દુનિયા છે. એક સ્ત્રી તેના પતિને ખૂબ ચાહે છે અને હું પણ તેને ચાહું તે સાંખી શકતી નથી. તેને ભય લાગે છે કે તે પાછી ફરે ત્યાં સુધી પતિ એકલવાયો પડશે છતાં તે મને એ પતિની એકલતામાં આનંદ નહિ પૂરવા દે. તે જડ પાષાણ પ્રતિ તેને પ્રેમ વ્યક્ત કરવાની સલાહ આપશે, પણ જ્યારે પાષાણ સજીવન થશે ત્યારે કહેશે —'મૂંગો રહે!' ખરેખર આ તો ભારે વિચિત્ર! હું તેનો પાર પામી શકતી નથી.

પિગમેલિયન : (સ્વગત) મારે હિંમત ધરી આના કોયડાનો અંત આણવો જોઈએ. (મોટેથી) ચાલ, ગેલેશિયા, મારી પત્ની આવે ત્યાં સુધી મારી બહેન તને તેના ઘરમાં રાખશે. તેનું ઘર નજીક જ છે.

ગેલેશિયા : (આશ્ચર્ય અને ભય પામી) મને અહીંથી મોકલી ના દે, પિગમેલિયન. મને અહીં રહેવા દે.

પિગમેલિયન : એમ ન થાય, ગેલેશિયા, ચાલ. આપણે ફરીથી મળીશું.

ગેલેશિયા : (નજીક) જેવી તારી ઇચ્છા, પિગમેલિયન! પણ ફરી આપણે મળશું ને? થોડા સમયમાં જ?

પિગમેલિયન : હા, બહુ થોડા સમયમાં.

ગેલેશિયા : અને તારી પત્ની પાછી ફરે ત્યારે મને તારી સાથે રહેવા દેશે?

પિગમેલિયન : મને ખબર નથી (સ્વગત) મારે શા માટે તેનાથી સત્ય છુપાવવું જોઈએ? (મોટેથી) મને કહેતાં શોક થાય છે, ત્યારે હું તને નહિ મળી શકું.

ગેલેશિયા : (ત્રાસ પામી) ઓહ! પિગમેલિયન, આ કેવા ભયંકર શબ્દો છે!

પિગમેલિયન : તદ્દન સાચી વાત. હું તને ચાહી શકું એ નહિ. મારે તને અહીંથી મોકલી દેવી જોઈએ.

(બેસે છે.)

ગેલેશિયા : એ શબ્દો યાદ કર, પિગમેલિયન, વહાલા પિગમેલિયન! આ માટે શું દેવે મને જીવન બક્ષ્યું'તું? પિગમેલિયન, મારા પર દયા કર. જો હું તારી કલા છું, તેં મને સર્જી છે, દેવોએ મને તારી પાસે મોકલી છે. હું તારી છું, ફક્ત તારી જ, નિર્વિવાદ તારી જ!

(સંગીત)

આજ ઊર્મિથી મારું હૈયું ધબકે છે. તું મને તારા પ્રેમની હકદાર પત્ની વિષે કહે છે અને તને એકલી તેના માટે જ પ્રેમ છે. અરેરે! એ વાત હું સમજતી નથી. હું ફક્ત એ જ સમજું છું કે દેવે મને અહીં તારી જીવનસાથી થવા મોકલી છે. (તેની જમણી બાજુએ ઘૂંટણિયે પડે છે) તું મને તારી પત્ની પ્રત્યેની ફરજ વિષે કહે છે. તું ફક્ત એને જ ચાહે છે એવી પ્રતિજ્ઞા વિષે કહે છે, અરેરે! હું એ સમજી શકતી નથી. હું ફક્ત એ જ સમજું છું કે મને અહીં મોકલનાર દેવે મને તને અર્પણ કરી છે. એક એક ફરજ બજાવવા-તને ચાહવાની અને તારી સાથે ફરી ફરી અનેકવાર પ્રેમ કરવાની!

(પિગમેલિયનને બાહુપાશમાં લીએ છે)

(આ વાણીપ્રવાહ દરમિયાન પિગમેલિયન અનિશ્ચિતતાનાં લક્ષણો દાખવે છે. અંતમાં તે પણ ગેલેશિયાને બાહુપાશમાં જકડે છે અને આવેશમય આલિંગન કરે છે.)

[અપૂર્ણ]

રોગનું મૂળ અને તેનો ઉપાય

શ્રી: નરસિંહભાઈ પટેલ

ઉપરના વિષય સંબંધે મારો લેખ 'ઊર્મિ'ના મે માસના અંકમાં છપાયો છે. તેના ઉપર 'પ્રજાબંધુ'ના તા. ૭ : ૫ : '૩૯ ના અંકમાં તથા 'ગુજરાત સમાચાર'ના તા. ૧૧, ૧૮, ૨૫ : ૬ : '૩૯ ના તેમ જ તા. ૨ : ૭ : '૩૯ ના અંકોમાં ચર્ચા થઈ છે. વળી 'ઊર્મિ'ના જૂનના અંકમાં ભાઈ અશોક હર્ષે, જુલાઈના અંકમાં ભાઈ અંબાલાલ પુરાણીએ તથા ઑગસ્ટના અંકમાં ભાઈ મગનભાઈ દેસાઈએ ચર્ચા કરી છે. અને આ તેની ચર્ચાને અંતે એ પાક્ષિકપત્રે જણાવ્યું છે કે: "આ ચર્ચાનો શ્રી. નરસિંહભાઈ જવાબ આપવા ઇચ્છતા હશે તો એ છપાશે ને તે પછી ચર્ચા બંધ થશે." ત્યારે એ બધી ચર્ચાનો એક-સામટો ખુલાસો કરી લઉં.

પણ પ્રથમ એક વાત જણાવી લેવી ઇષ્ટ લાગે છે: ભાઈ અંબાલાલ પુરાણી પોતાના લેખની શરૂઆતમાં વાંચકોને મારી વિરુદ્ધ મતાગ્રહ બંધાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે: પોતાની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે એ બાબત ખાતરી કરવા માટે ચોંકાવનાર લખાણ કરવાની "માનસિક આતશબાજીનો જેમને શોખ હોય છે તેઓ પોતે રજૂ કરેલા પ્રશ્ન ઉપર જાણે માનવજાતિએ કદી વિચાર્યું કે પ્રયોગો કર્યા જ ન હોય એમ ઘણુંખરું માની લઈને જ વિચારણા ચલાવે છે. રા. નરસિંહભાઈએ 'ઇશ્વરનો ઇનકાર' નામનું પુસ્તક લખ્યું તેમાં પણ જાણે નાસ્તિકતાની શોધ પહેલવહેલી કરવામાં આવી હોય એવો ધ્વનિ હતો. જ્યારે હકીકત એ છે કે નાસ્તિકતા માનવના માનસિક ઇતિહાસ જેટલી જૂની છે." મારું એ પુસ્તક ભાઈ અંબાલાલે વાંચ્યું હોત તો તુરત એ જોઈ શકત કે ભારતવર્ષના પ્રાચીન અને યુરોપના અર્વાચીન નાસ્તિક આચાર્યનાં નામ મેં વારંવાર આપીને તેમના આધાર ટાંક્યા છે. મારા તરફથી "જાણે નાસ્તિકતાની શોધ પહેલવહેલી કરવામાં આવી હોય એવો ધ્વનિ" આપતું એક પણ વાક્ય મારા એ પુસ્તકમાંથી ભાઈ પુરાણી બતાવે તો બહુ કૃપા થાય. હજી કોઈએ એવો આરોપ મારા ઉપર મૂક્યો નથી, ત્યારે એ આરોપ મૂકવા જેવી પ્રથમ શોધ કરવાની આતશબાજી ઉડાડવાનો પ્રયોગ તો, મારા વિરુદ્ધ વાંચકવર્ગને મતાગ્રહ બંધાવવા માટે જ કર્યો હશે ને!

અને એ આતશબાજીને ટેકો આપવા માટે, 'સર્વ પ્રકારનું અનાજ–સર્વ ખોરાક રાંધ્યા વિના જ ખાવો જોઈએ એમ' માનનાર અને તે વિષે પ્રયોગ કરનાર પોતાના એક વિદ્યાર્થી–મિત્રનું ઉદાહરણ ભાઈ અંબાલાલે ટાંક્યું છે. એવું જ માનનાર અને એ વિષે અનેક પ્રયોગ કરનાર ગાંધીજીને એ ભાઈ અંબાલાલે પોતાની આતશબાજીમાંથી મુક્ત રાખ્યા છે તે માટે ગાંધીજીએ એ ભાઈનો ઉપકાર માનવો ઘટે!

આમ મારા વિરુદ્ધ વાંચકોને મતાગ્રહ બંધાવવાનો પ્રયત્ન કરીને એવે જ ભાવે મારા લેખ વિષે એ ભાઈએ ચર્ચા કરી છે. હું ગમે તેવો ...(અહીં પોતાને ગમતું વિશેષણ ભાઈ અંબાલાલ મૂકીને સંતોષ માની લે!) હોઉં, પણ સૌ વાંચકોએ સ્પષ્ટ ભાવે જાણી લેવું ઘટે કે: "વાંચકને તો કામ લખાણ જોડે છે, એના લેખક જોડે નહિ." ગાંધીજી: 'કેળવણીનો કોયડો' (પૃષ્ઠ ૪૩૯).

સ્ત્રી-પુરુષના જાતીય સંબંધનો–અર્થાત્ લગ્નનો–એકમાત્ર હેતુ વંશવર્ધન–જાતિસાતત્ય છે, તે સિવાય પ્રકૃતિપ્રેરણાનો બીજો કશોય અર્થ નથી જ. વિકાસમાં પગલાં માંડતા માનવીએ પછી ઘર બાંધ્યું, તેનાથી અનેક સાધનાઓ સાધી એ વાત ખરી, પણ મૂળ હેતુ તો વંશવર્ધન જ છે.

આહારમાં સ્વાદ, રૂપ, ગંધ, વગેરે રુચિકર સામગ્રીઓ છે તેથી જ પ્રાણી આહાર ખાઈ શકે છે. તેવી જ રીતે સ્ત્રી-પુરુષમાં રૂપગુણ વગેરે અનેક રુચિકર

સામગ્રીઓના આકર્ષણ–સ્નેહ–છે તેથી જ સ્ત્રી–પુરુષ સબધ જોડે છે અને તેથી વશવર્ધન થાય છે માટે તે સિવાય સ્ત્રી–પુરુષના સ્નેહને કોઈ સ્વતત્ર સ્થાન નથી

એ કામસ્નેહને બળે આકર્ષાતો પુરુષ સ્ત્રી તરફ દોડે છે, વચમા બીજો કોઈ પુરુષ આવી પડે તો કોઈ પણ પ્રકારે તેને દૂર કરે છે અને પછી તે સ્ત્રી સાથે સબધ જોડે છે ઇતર પ્રાણીઓમા આ લગ્નસગ્રામ પ્રત્યક્ષ છે, માનવજાતિએ લગ્નસસ્થા યોજ્યા પછી યે એ લગ્નસગ્રામ અનેકવાર પ્રત્યક્ષ, વારવાર પરોક્ષ રીતે ચાલ્યો જ ગયો છે લગ્નસસ્થાના સુદર દેખાતા આડબર નીચે ઢકાયેલો એ સગ્રામ આડબરનો પોપડો ઊચો થતા જ પ્રગટ થઈ જાય છે, એ સગ્રામ કદાપિ નિર્મૂળ નથી જ થવાનો

માનવી એ સગ્રામથી દૂર રહે એટલા માટે સમાજગુરુઓએ લગ્નસસ્થા ઉપર ધર્મને નામે સીલસિક્કો માર્યો, પણ માનવસ્વભાવની નિર્બળતા એ ધર્મને ગાઠી નથી જેમ જેમ લગ્નબધન વધારે મજબૂત ને જડ કર્યા તેમ તેમ તે બધનને તોડવા માનવીએ તેના ઉપર ઘા કર્યા અને છતા યે સમાજે માનવી ઉપર સજા ઠોકી બેસાર્યાથી એને પાછુ પડવુ પડ્યુ તેમ તેમ તેની કામવાસના ઉશ્કેરાઈ, ધર્મની સીમા તોડવા મથી રહી અને વળી એ કૃત્રિમ ધર્મે સ્ત્રીના કપાળમા તો ગુનામીનો ડામ જ દીધો છે આજે પણ સસ્કૃત ગણાતા માનવસમાજો કરતા પ્રાકૃત સમાજોમા લગ્નસગ્રામની અને કામવાસનાની માત્રા ઓછી છે સ્ત્રીની પરાધીનતા પણ ઓછી છે, કારણ કે ત્યા લગ્નબધન આટલા જડ નથી

નાનપણમા હુ ભણતો હતો તે નિશાળના મહેતાજીને લખવા માટે કાગળશાહી અને લીટીઓ દોરવા આકણી મળેલી હતી આ કણી વડે લીટીઓ સીધી દોરતી ઘરેણાગાઠ વિષેનો પાઠ ભણાવતા એક દિવસ એ મહેતાજીએ વર્ગમા અમને કહ્યુ કે “આપણને ઘરેણાગાઠની જરૂર હોત જ તો ભગવાન આપણને તે પહેરાવીને ના મોકલત ? તેણે એમ નથી કર્યુ એ જ બતાવી આપે છે કે આપણે ઘરેણાગાઠ પહેરવાની જરૂર નથી ” મે ધીરે રહીને ઊભા થઈ કહ્યુ “સાહેબ, આપણને કપડા પહેરવાની જરૂર હોત જ તો ભગવાન આપણને તે પહેરાવીને ના મોકલત ? એણે એમ નથી કર્યુ એ જ બતાવી આપે છે કે આપણે કપડા પહેરવાની જરૂર નથી ” ઉત્તરમા મહેતાજીને બીજુ કઈ ના સૂઝ્યુ ત્યારે સીધી લીટીઓ દોરવાની આકણી વડે મારી પીઠ સીધી કરી દીધી ! પણ ત્યારે તે ગતે જ આકણી ગુમ થઈ ગઈ ! બીજે દિવસે મહેતાજીએ આકણી ના જોઈને મારી ઉપર આખ લાલચોળ કરી, પણ આકણી પાછી ના આવી !

માનવવ્યવહારને સરળ ને સીધો ચલાવવા ધર્મ આકણીની યોજના હોય, પણ વ્યવહારને બદલે ત્યા માનવીને જ સરળ ને સીધો કરવા એ ધર્મ–આકણીનો ઉપયોગ થાય ત્યારે તો એ પોતે જ ગુમ થઈ જાય અને આજે એ ધર્મ–આકણી ગુમ થાય છે ત્યારે “હાય ! ધર્મનો નાશ થાય છે ! ” એમ કહીને શાસ્ત્રીઓ છાતી કૂટે, આખ લાલચોળ કરે આકણીની પેઠે ગુમ થતો ધર્મ કઈ પાછો આવવાનો છે ?

માટે જ મે મારા લેખમા કહેલુ કે લગ્ન ઉપરના જડ બધન સકેલી લો તો પછી માનવીમા સ્વાભાવિક પ્રકૃતિપ્રેરણા જ રહેશે, બધી કામલોલુપતા ચાલી જશે અને મે ઉદાહરણ આપેલુ કે “અગ્નિમા સમયે સમયે ઘી હોમ્યે એની જ્વાળા જરૂર પ્રદીપ્ત થશે, પણ આખુ તપેલુ તેના ઉપર રેડી દીધે અગ્નિ સમૂળગો હોલવાઈ જશે ” તેના વિરુદ્ધ કહેવામા આવ્યુ કે “પણ વાસનાનો દવ લાગ્યો છે ત્યા કના સમયા બની જવાના ” અને પછી યયાતિ રાજાનુ ઉદાહરણ ધરવામા આવ્યુ છે પણ યયાતિ રાજાએ નાના પુત્ર પાસેથી જુવાની માગી તેણે ‘હજાર વર્ષ સુધી સર્વ સસારના ભોગો ભોગવી કામનાઓનુ શમન કરવાનો અખતરો કરી જોયો ’ એ અખતરામા તેણે મુક્તવિહાર કરેલો કે બદ્ધવિહાર કરેલો એ જણાવ્યા પછી પોતાનુ માન પુત્રને સભળાવવાની દરકાર એ ઉદાહરણ ધરનાર ભાઈ બબાભાઈ પુરાણીએ કરી હોત તો વધારે સ્પષ્ટતા થાત

બીજું ઉદાહરણ મેં આપેલું: "બાળકને ભાવતું ખાવાનું ન આપો, આપો તો ય તેને સંતોષ ન થાય એમ થોડે થોડે તેને તકાવી તકાવીને આપો તો લાગ મળતાં તે ચોરીને પણ ખાય. તેને રોટલો ખાવો હોય અને તેને તમે લાડુ આપો, તો એ લાડુને ફેંકી દઈ રોટલા માટે હઠ કરશે." તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવાયું છે કે: "એમ પણ કેમ ન બને કે બાળક આગળ દાબડો મૂકવાથી તે અકરાંતિયું જ બને?" આ પ્રશ્ન સામાન્ય અનુભવની વિરુદ્ધનો છે. અને બર્ટ્રાન્ડ રસેલ કહે છે કે જ્યાં ખાવાની તાણ અને તેથી પ્રતિબંધ હોય છે ત્યાં જ અકરાંતિયાવેડા આવે છે (Marriage and Morals, પૃષ્ઠ ૨૨૭) અને એમ કહીને એ વિચારક સાબિત કરે છે કે જ્યાં કામવાસના ઉપર પ્રતિબંધ હોય છે ત્યાં જ તે વધી જાય છે. ભાઈ અશોક હર્ષ માની લે છે તેમ ભૂખ હમેશને માટે મરી જાય એટલા માટે નહિ પણ સ્વાદલોલુપતા શમી જાય એટલા માટે મુક્તાહારનો પ્રયોગ છે. કામવાસના હમેશને માટે મરી જાય એટલા માટે નહિ પણ કામલોલુપતા શમી જાય એટલા માટે મુક્તવિહારનો પ્રયોગ છે.

ભાઈ અશોક કહે છે: "એક જણની હિંસાથી હિંસાખોરની જિઘાંસા શાન્ત નથી થતી. તો પછી એ શાન્ત થાય ત્યાં સુધી એ ચાહે તેવો અનિયંત્રિત અત્યાચાર એને શા માટે ન ચલાવવા દેવો?" એ સંબંધમાં ગાંધીજી આમ કહે છે. "गायों में यदि इस प्रकार की बुद्धि पैदा की जा सकती कि उनमें से पर्याप्त संख्या में शेर के मुंह में जाने के लिये तैयार हो जाती तो शेर को जो गोमांस खाने का चस्का लगा हुआ है उसे वह छोड़ देता और उसकी प्रकृति में परिवर्तन हो जाता। ('हरिजन-सेवक')

બેશક સંસ્કૃતિ સાધવા માટે માનવજાતિએ સંયમ સાધવો ઘટે. પણ એ પણ સમજવું ઘટે કે સૌ માનવીમાં એટલું અંતર્બળ નથી હોતું. તેમના ઉપર બાહ્ય બંધન ન નાખતાં તેમની નિર્બળતાને માર્ગ કરી આપવો જ ઘટે, નહિ તો એવા માનવી બાહ્ય બંધન સામે બંડ કરીને સમાજે સાધેલી સંસ્કૃતિનો પણ નાશ કરી મૂકશે. અને આજે એમ શું નથી થયું? સમાજ ને સંસ્થાઓએ એની નિર્બળતાની થાપાથાબડી કરવી ના ઘટે. એને નિર્મૂળ કરવાના ઉપાય લેવા ઘટે એ સાચું, પણ એ ઉપાય સાચા હોવા ઘટે, એ નિર્બળતાને નીકળી જવાને તેમને માટે છટકબારી (safety valve) રાખો તો જ એ ઉપાય સાચો નીવડે.

કહેવામાં આવ્યું છે કે: "લગ્નબહારનો જાતીય સહચાર એને આપણે સામાન્ય રીતે વ્યભિચાર કહીએ છીએ. પણ મૂળે તો એ શબ્દનો અર્થ 'વધારે પડતો જાતીય અભિચાર' એ જ છે ને?" પણ લગ્નબહારના જાતીય સહચાર ઉપરનો પ્રતિબંધ ઊઠી જશે તો એ 'વધારે પડતો જાતીય અભિચાર' પછી 'વધારે પડતો' નહિ રહે. લગ્નના અભિચારથી અમુક વખત પછી તે બિનેની માનવીની નવીનતા ઊડી જાય છે અને ત્યારે તે લગ્ન બહાર ડોકિયાં કરતો થાય છે. પણ તેના ઉપર પ્રતિબંધ હોવાથી તેની કામવાસના વધી જાય છે અને લગ્નમાં પણ 'વધારે પડતો અભિચાર' કરતો થાય છે. બ. રસેલ કહે છે: પતિપત્ની "પરસ્પર ખૂબ સ્નેહ રાખતાં હોય અને પરસ્પર ખૂબ આસક્ત રહેતાં હોય પણ મોડેવહેલે સતત સહવાસને પરિણામે તેમની કામવાસનાની ધાર બૂઠી થઈ જાય છે અને તેને પૂર્વની પેઠે સતેજ કરવા માટે તેઓ બહાર ડોકિયાં કરવા માંડે છે." (પૃ ૧૧૨) અને ત્યારે મારા લેખમાં, "કામશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સ્વયંવર-લગ્નમાં પણ લગ્નનો મોહ કે સ્નેહ ત્રણથી વધારે વર્ષ એકધારો નથી ટકી શકતો, પછી આકર્ષણ ઓસરતું જાય છે." એમ જે લખ્યું હતું તેમાં ખોટું શું છે?

ભાઈ અશોક હર્ષ Outline of Rationalism ને આધારે એમ માને છે કે "હિંસક જાતિની માદાઓ પણ પોતાનો આહાર સ્વતંત્ર રીતે મેળવતી હોઈ હમેશાં એકાચારી (monogamous) સાયુજ્ય સ્વીકારે છે." પણ માનવી તેવો હિંસક નથી અને તેની માદા સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો આહાર નથી મેળવતી. તેને માટે પણ એકપતિલગ્ન જ હોવું

જોઈએ એમ એ વાક્યથી એ ભાઈ સાબિત કરવા માગે છે ? અને માનવપુરુષનું શું ?

અને મોટે ભાગે અન્નાહારી પ્રાણીઓમા અનેક લગ્ન હોય છે ઉત્ક્રાન્તિવાદ પ્રમાણે માનવી અમુક અન્નાહારી પ્રાણીનો વંશજ છે માટે તે પણ સ્વભાવથી અનેકલગ્નમા ગયે છે એકલગ્નથી તેને સતોષ નથી થતો છતા એના અનેકલગ્નના સ્વભાવને તમે આતરો તો તમારી સસ્કૃતિની વાડમા એ ગીંડા પાડે માટે જ રસેલ કહે છે ' સ્ત્રીપુરુષોને સખ્ત બંધન ન હોય અથવા તેમનામા પોતાનામા નીતિની ખૂબ ઊંચી ભાવના ન હોય તો તેમને વારવાર વ્યભિચારની પ્રચડ વૃત્તિ થયા વિના નહિ રહે (પૃ ૧૮૨) જાતીય સબંધ બાધવાની સ્વતત્રતા આપવા સિવાય માનવીની કામલોલુપતા શમવાની નથી, પણ સમાજમા એ સ્વતત્રતા રિવાજ તરીકે સ્વીકારવામા નહિ આવે અને સાથે જ જાતીય વિષયો સબધે સાચી કેળવણી અપાતી નહિ થાય ત્યા સુધી માત્ર એવી સ્વતત્રતાથી ધાર્યું પરિણામ નહિ લાવી શકાય " (પૃ ૨૨૮)

અને સતતિ માટે જ લગ્ન છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ 'ભાવિ સમાજે એવડી નીતિ સ્વીકારવી જોઈશે એક બાજુએ સતતિનો પ્રશ્ન બાદ કર્યા પછી લગ્નસબંધ બહાર મુક્તવિહાર સ્વીકારવો જોઈશે અને બીજી બાજુએ આજના કરતા સતતિજનન તરફ વધારે ધ્યાન આપવુ જોઈશે" (પૃ ૨૧૨) ' હુ માનુ છુ કે જ્યા સતતિનો પ્રશ્ન જ નથી ત્યા બધા જાતીય સબધોને પોતપોતાના ખાનગી વ્યવહાર સમજવા, અને અમુક પુરુષ અને અમુક સ્ત્રી સતતિજનનની ઇચ્છા સિવાય સાથે રહેવા ઇચ્છતા હોય તો એ એમની પોતાની ઇચ્છાની વાત છે, એમા વચ્ચે માથુ મારવાનો કોઈને અધિકાર નથી " (પૃ ૧૩૨) ' હુ માનુ છુ કે બે માનવી વચ્ચે શ્રેષ્ઠ અને સૌથી વધારે મહત્વનો સબંધ તે લગ્ન છે એ અનુભવ આજ સુધી ઘણુ કરીને નહી થયો તેનુ કારણ એ છે કે પતિ અને પત્ની એક બીજા ઉપર ચોકી રાખ્યા કરે છે જો લગ્નને સફળ કરવુ હોય તો પતિઓએ અને પત્નીઓએ એટલુ સમજતા શીખવુ જોઈશે કે કાયદો ગમે તે કહેતો હોય પણ તેઓ પોતપોતાના જીવનવ્યવહારમા સ્વતત્ર હોવા જોઈએ " (પૃ ૧૧૫)

વળી લેડી બર્ટ્રાંડ રસેલ પોતાના The Right to Happiness નામે પુસ્તકમા લખે છે "પુરુષ છ પત્નીઓ કરે તો તેમા કંઈ ખોટુ નથી, જો એમ કરવામા એમને સુખ મળી રહેતુ હોય તો અને તેમ જ સ્ત્રી છ પતિઓ કરે અને તે દરેકથી એક એક સતાન હોય તો તેમા યે કઈ ખોટુ નથી, જો એ સૌને એના જીવનથી સતોષ થતો હોય તો " મુક્તવિહાર એ સ્ત્રીઓને "લગ્નની ધોસરીમાથી છોડાવવાને બહાને પુરુષોની વાસનાના બોજા તળે દબાવી દેવાની આ તરકીબ નથી ?" એવા ભાઈ અશોકના પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્ત્રીના જ ઉપરના કથનથી મળી રહેશે

મુક્તવિહાર તરફના આ પ્રકારના પ્રચારથી કામલોલુપતા ઓછી થઈ જાય છે જ્યા લગ્નસસ્થાના બંધન પ્રત્યે અને બહુવિહાર પ્રત્યે ધર્મદૃષ્ટિએ જોવાની કેળવણી મળી છે ત્યા તેવુ થવાનો સભવ નથી સમોઆ (samoa) ટાપુમા મુક્તવિહાર પ્રવર્તે છે ત્યા કામલોલુપતા નથી એમ મિસ મીડ પોતાના Coming of age in samoa નામે પુસ્તકમા લખે છે અને વળી ઉમેરે છે કે ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ પોતાની સસ્કૃતિને અનુસરીને ત્યાના ખ્રિસ્તી થયેલા લોકમા લગ્નબંધન અને સ્ત્રીપુરુષના સબંધની પવિત્ર મનાતી ભાવનાઓ દાખલ કર્યા છે, તેથી તે ખ્રિસ્તીઓમા જાતીય વિકૃતિ થવા માડી છે કારણ કે ભાઈ અશોક કહે છે તેમ " કુદરતને મન વ્યક્તિનુ મૂલ્ય કોડી જેટલુ યે નથી " તો સમાજનુ રાજ્યનુ કે મહારાજ્યનુ મૂલ્ય પણ કોડી જેટલુ યે નથી, જો તે કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ જાય તો

ત્યારે સમાજગુરુઓએ માનવનિર્બળતાની ગણતરી કરવી જ જોઈશે ગાધીજી કહે તે પ્રમાણે સૌ હિંદીઓ કરે તો એક વર્ષમા સ્વરાજ્ય લાવી આપવાની ગાધીજીની બાહ્યધરી હતી, પણ સૌ હિંદીઓ

એમ કરી શકે એવા સબળ નથી જ, અને તેથી જ ૯૭ ગે આપણે નસીબે સ્વરાજ્યનાં સ્વપ્નાં જ સેવવાનાં રહ્યાં છે. ભાઈ મગનભાઈ કહે છે: "જો એક પણ માણસ કામવાસના કે ધનવાસના કે પ્રભુત્વ–વાસનાથી પર થઈ શકે છે,.........તો માણસને માટે કામલોલુપતાનો સ્વભાવ ઠોકી બેસાડવો એ અવૈજ્ઞાનિક એટલે કે દૂષિત નિગમન થયું. પશુઓ લોલુપ છે એમ કેમ કહેવાય?" ના જ કહેવાય, માટે તો કહું છું કે લગ્નવિષયમાં માનવીએ પાછા વળી પ્રથમ પશુકોટિએ જવું જોઈશે ને પછી સંસ્કૃતિની સાચી દિશા શોધવી જોઈશે. એ ભાઈના તર્કને અનુસરીને એમ પણ કહી શકાએ કે: "જો એક પણ વિધવા કામવાસનાથી પર થઈ શકે છે તો વિધવાવર્ગને માટે કામવાસનાનો સ્વભાવ ઠોકી બેસાડવો એ અવૈજ્ઞાનિક એટલે કે દૂષિત નિગમન થયું." અને ત્યારે તો વિધવાવર્ગને પુનર્વિવાહની સ્વતંત્રતા આપવી એ પણ ભાઈ મગનભાઈને મતે અવૈજ્ઞાનિક એટલે કે દૂષિત નિગમન થયું! એમ જ ને? ત્યારે એ ભાઈએ જાણવું જોઈએ કે જગતમાં કોઈ વિરલ માણસ એ વાસનાઓથી પર થઈ શકે માટે સૌ યે થઈ શકે એવો નિર્ણય આપવો એ અવૈજ્ઞાનિક છે; ગીતાના વર્ણવેલા ત્રિગુણાત્મક લોક તો સદાય રહેવાના. ગાંધીજી કહે તે પ્રમાણે કરનારા અમુક હિંદીઓ હતા જ, પણ સર્વે તે પ્રમાણે ન કરી શક્યા, માટે તો આપણે સ્વરાજ્ય પામી શક્યા નથી. અને ભાઈ મગનભાઈ પોતે જ ગીતાનું વાક્ય ટાંકીને મારા કથનને પુષ્ટિ આપે છે: "હજારો મનુષ્યોમાં કોક જ્ઞાનપૂર્વક સિદ્ધિ પાછળ પડે છે, અને એમ મંડનારામાં કોક ફાવે છે; અને એવા ફાવનારામાં પણ સો ટકા સત્ય પાછળ પડનારો તો વળી કોક જ હોય છે." પણ ત્યારે બાકીના ૯૯૯ નું શું? જે બિચારા અશક્ત છે તેનું શું? બેશક એ ભાઈ કહે છે તે સ્વીકારું છું કે: "પરંતુ આ પરથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે, માટે કોઈએ તે રસ્તે જવાની જરૂર નથી." બેશક જવું જ જોઈએ.

અને માટે તો મેં મારા લેખમાં લખ્યું જ છે કે: "સમાજસેવાને અર્થે વૈરાગ્યની પ્રબળ પ્રેરણા જાગે જ માનવી સંન્યસ્તનો અધિકારી બને છે, તેમ જ સમાજસેવાને અર્થે વંશવર્ધનની પ્રબળ પ્રેરણા જાગે જ માનવી લગ્નનો અધિકારી બને છે. પણ ઉત્તરાવસ્થામાં સૌએ સંન્યસ્ત લેવું એવી યોજના સમાજમાં જાગી, ત્યારથી સંન્યસ્તસંસ્થાની પવિત્રતાનો નાશ થયો. એ જ પ્રમાણે પૂર્વાવસ્થામાં સૌએ લગ્ન કરવું એવી યોજના સમાજમાં જાગી ત્યારથી લગ્નસંસ્થાની પવિત્રતાનો નાશ થયો." ('લગ્નપ્રપંચ', ૪૬૨). અને હજારમાં જે એકાદ વિરલે ઉન્નત ભાવનાએ લગ્ન કરવું હોય તે લગ્ન કરે અને તેવાને માટે મારા 'લગ્નપ્રપંચ' પુસ્તકમાં 'લગ્નનો કલ્યાણહેતુ' વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. એવાં લગ્ન તે માનવસંસ્કૃતિ છે. આજનાં લગ્ન તો મોટે ભાગે વિકૃતિ જ છે.

અને એ ભાઈ મગનભાઈ 'સો ટકા સત્ય' કોને કહે છે? મારા લેખમાં તો એ ભાઈ 'અર્ધસત્ય' જ જુએ છે. હું સ્વીકારું છું કે મને તો જો અર્ધસત્ય પણ લાધ્યાં તે જ ઉપર હું તો ચાલી શકું. પણ એ ભાઈએ પોતાના લેખમાં 'સો ટકા સત્ય'નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું હોત તો મને તો બહુ લાભ થાત જ. મને તો એમ જ લાગ્યું છે કે સંપૂર્ણ સત્ય તો કોઈને ય લાધ્યું નથી, સૌ સત્યના શોધાન્તમાર્ગના પ્રવાસી છે. અને સંપૂર્ણ સત્ય જેવું કંઈ હશે કે કેમ તેની જ મને તો શંકા છે! પ્રખ્યાત ચિંતક રોમેં રોલાં કહે છે: "સતત બદલાતા આ વિશ્વમાં જે સત્ય કદી બદલાતું નથી તે જૂઠાણું છે, અથવા તેના કરતાં યે ખરાબ છે." ('પ્રસ્થાન,' જેઠ ૧૯૯૫, પૃષ્ઠ ૧૮૨). ત્યારે 'સો ટકા સત્ય' જેવું કાંઈ હોઈ શકે ખરું?

"સમાજમાં ને પ્રાણીસૃષ્ટિમાં કલહ જ ધોરણ છે,' એ વાત ભાઈ મગનભાઈ નકારે છે. આત્મરક્ષણને માટે જીવનસામગ્રી મેળવવા સારુ વિશ્વમાં સર્વત્ર કલહ પ્રવર્તી રહ્યો છે એ અવલોકનથી તુરત સમજી શકાશે. ગાય અને માણસ વચ્ચે એ કલહ નથી પ્રવર્તતો, કારણ કે એ બેની જીવનસામગ્રી એક જ પ્રકારની નથી, પણ ગાયગાયની અને માણસ-

માણસની જીવનસામગ્રી એક જ પ્રકારની હોવાથી ગાયગાયમાં અને માણસમાણસમાં એ જીવનસામગ્રી માટે કલહ પ્રવર્તે છે, ગાયના જેટલો માણસમાં પ્રકટ રૂપે નહિ તો ગુપ્ત રીતે એક જ જાતિ વચ્ચેના એ જીવનકલહને એટલા જ માટે સ્વજાતિશત્રુતા પણ કહેવામાં આવે છે. કેટલાંક પ્રાણીઓમાં તેમ જ માનવીમાં અનુભવે એ ભાવ પ્રકટ્યો કે અમુક સંખ્યામાં દળ બાંધીને રહીએ અને પરસ્પર સાહાય્ય કરીએ તો જીવનસામગ્રી સરળતાથી મેળવી શકાય. ત્યારે ક્રોપોટકીનના વર્ણન પ્રમાણે એવા સાહાય્ય-સમાજો કીડી, મધમાખી વગેરે પ્રાણીઓમાં તેમ જ માનવીમાં ઉદ્‌ભવ્યા.

"યુરોપીય સમાજશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનવિકાસ ૧૯મા સૈકાની આ પોતાની ભૂલમાંથી હજી નીકળી નથી શક્યાં." એમ જણાવીને ભાઈ મગનભાઈ લખે છે: "શ્રી. નરસિંહભાઈનાં લખાણો જોતાં તે એ જ પેઢીને વળગી રહેતા લાગે છે. બે એક પેઢી પછી પણ તેમને એ વાદમાં મૂલગત શંકા હજી નથી લાગી." પણ મેં બર્ટ્રેંડ રસેલના જે પુસ્તકના આધાર આપ્યા છે તે Marriage and Morals પુસ્તક તો આ જ દશકામાં–પ્રથમ ઑક્ટોબર ૧૯૨૯માં–લખાયું અને તેની પાંચમી આવૃત્તિ ૧૯૩૨માં પ્રગટ થઈ છે. છતાં પાલવે તો ભાઈ મગનભાઈ તો સુખેથી કહી શકે છે કે "ક્રમભાગે છેલ્લામાં છેલ્લી ગણાતી આજની સમાજદૃષ્ટિઓ પણ ગયા જમાનાના આ જ ભ્રમમાં ભરાઈ પડેલી છે." અને ભાઈ મગન-ભાઈની સમાજદૃષ્ટિ?

ભાઈ મગનભાઈ કહે છે: "માણસે 'કાયમની ચિંતા ટાળવાને માટે અને તેટલો આહારસંગ્રહ કરવા માંડ્યો' એટલે કે, તેના સ્વભાવમાં આ એક લક્ષણ છે, જે પશુઓથી ભિન્ન છે." એમનું એ તારણ ખોટું છે. 'કીડી કણ સંગ્રહ કરે' છે, અને મધ-માખી મધપૂડામાં મધ સંગ્રહ કરે છે, તે પણ એ જ હેતુએ. એટલે એ વિષયમાં માનવી પશુથી ભિન્ન છે તે પ્રકારભેદે નહિ, પણ પ્રમાણભેદે જ. અને આહારસામગ્રી માટે અમુક કહે છે કે Man takes the line of least resistance, પરિણામે તો સમાજમાં આ બધી આર્થિક દુરવસ્થા ઊભી થઈ છે. એ વસ્તુએ–ધનવાદે–તો ચોરી, લૂંટ આદિ વસ્તુઓને જન્મ આપ્યો છે, જેમ લગ્નની જડ સંસ્થાએ વ્યભિચાર, અપહરણ આદિ વસ્તુઓને જન્મ આપ્યો છે.

ભાઈ અશોક હર્ષ મારે માટે લખે છે કે: "પૈસા જેવી જડ વસ્તુને લગ્ન જેવી જીવંત સંસ્થા સાથે સરખાવવામાં પણ એમણે બલિહારી કરી છે." પણ પૈસા જેવી જડ વસ્તુનો માણસ 'સ્વામી,' 'ધણી', 'માલેક' થઈ પડ્યો છે, બરાબર તેવી જ રીતે પુરુષ સ્ત્રીને જડ જેવી માની તેનો 'સ્વામી', 'ધણી', 'માલેક' થઈ પડ્યો છે, પૈસાની પેઠે તેને પૂરી રાખી તેનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે; અને સ્ત્રી ઉપર પોતાની માલકી કાયમ કરી દેવા માટે તો 'લગ્ન જેવી જીવંત સંસ્થા'ને એણે જડ કરી મૂકી છે. એમાં એ ભાઈને બલિહારી નથી લાગતી!

ભાઈ અંબાલાલ પુરાણી લખે છે કે: "લગ્ન વિષે શ્રી. નરસિંહભાઈ એવી રીતે દલીલ કરે છે કે જાણે લગ્નની સંસ્થા પ્રયોગો વગર જ એકદમ ઓચિંતી જ હસ્તીમાં આવી ગઈ ન હોય!" એ ભાઈ માને છે એટલો લગ્નસંસ્થાના ઇતિહાસમાં હું છેક જ બાળક નથી. હું તો માણસજાતિની ઉત્પત્તિ વિકાસ-ક્રમે માનું છું અને તેની લગ્નસંસ્થા પણ વિકાસક્રમે આજની સ્થિતિએ આવી પહોંચી છે એમ માનું છું, એ બધું જાણવાની એ ભાઈને પરવા હોય તો મારું 'લગ્નપ્રપંચ' પુસ્તક વાંચે. ભાઈ અશોક કહે છે કે: "મનુષ્ય આજની કોટિને, જીવનસૃષ્ટિની અધમ કોટિમાંથી વિકાસ સાધીને, પહોંચ્યો છે." "આજ સુધીની બધી જ સંસ્કૃતિઓ લગ્નસંસ્થાનું પાવિત્ર્ય સ્વીકારીને ઊભી થયેલી" છે, ત્યારે એ ભાઈ શું એમ કહેવા ઇચ્છે છે કે આજની કોટિ શું સુંદર ને પવિત્ર છે? 'ગુજરાત સમાચાર'ના લેખક અને 'સંસ્કૃતિની રોચ' તરફનું પ્રયાણ માને છે? એમ હોત તો આજના civilization ને રોલરોય devilization અને અમુક અંગ્રેજ લેખક syphi-

lization શા માટે કરેત? અને આજે પ્રવર્તી રહેલી આ સ્થિતિને ભાઈ અશોક 'પાશવતા ઉપર માનવતાનો વિજય' માને છે?

ભાઈ અંબાલાલ પુરાણી પૂછે છે કે: "શ્રી. નરસિંહભાઈ આપણને એ બતાવશે ખરા કે એમણે બતાવેલા સ્વેચ્છાચારના ઉપાયમાં સીફીલિસ-ચાંદી પરમિયો-વગેરે વ્યાધિઓ કેવી રીતે આપોઆપ અટકી જવાના છે?-કે ઊલટા હાલ છે તેથી વધારે પ્રચાર પામશે?" મેં મારા લેખમાં જણાવ્યું જ છે કે "સમાજે લગ્નસંસ્થા ઉપરનાં જડ બંધન ધીરે ધીરે શિથિલ કરતા જવું અને અંતે તેનો સમૂળો નાશ કરવો એ જ આજની ભયંકર દુર્દશામાંથી નીકળવાનો એકમાત્ર માર્ગ છે. આ માર્ગ વિપ્લવથી નહિ પણ વિકાસથી ઇષ્ટ રીતે સધાશે." "એવા લગ્નહીન સમાજમાં વેશ્યાસંસ્થા તો ક્યારની યે ઊડી ગઈ હશે. અને લગ્નજનિત શારીરિક અને માનસિક રોગો પણ લુપ્ત થઈ ગયા હશે" એ સંબંધે બ. રસેલ પણ કહે છે કે: "સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે આવા રોગોનો નાશ કરવા માટે, ઔષધ ઉપરાંત વૈશ્યાસંસ્થાને સંકેલી લેવી એ જ ઉપાય છે. હવે સંસ્થાને સંકેલવા માટે જુવાન સ્ત્રીપુરુષોને જાતીય સંબંધની વધારે સ્વતંત્રતા આપવી એ જ ઉપાય છે." (પૃ. ૨૨૯).

બાકી આજની સ્થિતિને થાપાથાબડી કરીને કે થીગડાં મારીને કે રંગરોગાન લગાવીને કાયમ રાખવાથી તો Syphilization વધ્યે જ જશે અને બીજું નવું નવું શું નહિ થાય તેની તો કલ્પના ય કરવી અશક્ય છે.

અને ત્યારે આ સર્વે રોગનો ઉપાય વર્તમાન લગ્નબંધન શિથિલ કરતાં જવું એ જ છે. મેં મારા લેખમાં જણાવ્યું જ છે કે "માનવસ્વભાવની નિર્બળતાઓને ધ્યાનમાં લઈ રશિયાએ લગ્નબંધન શિથિલ કરવા માંડ્યાં છે ને લગ્નહીન અવસ્થા તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું-છે. એ માર્ગે તેણે વિકાસ કરવા માંડ્યો છે, તેનું આપણને ભડકાવતું ભયંકર પરિણામ નથી જ આવ્યું, ઊલટી ત્યાંની વેશ્યાસંસ્થા લુપ્ત થતી જાય છે." આ મારા ઉલ્લેખ ઉપર શંકા લાવી ભાઈ મગનભાઈ લખે છે કે: "રશિયાએ એનું નિદાન કરવા માંડ્યું છે એમ લેખક કહે છે. આ હકીકત સાચી છે કે? અને કેટલાં વર્ષ જૂની એ હકીકત છે? કારણ કે યુરોપમાં ઊતરી જઈ વાસી થયેલી ઘણી વાતો અહીં તાજી નવી માનીને ચલાવાય છે, એટલે શંકા કરું છું." ઠેઠ આ જ દશકામાં—સં. ૧૯૩૨માં—પ્રકટ થયેલી, રસેલના Marriage and Morals પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિમાંથી નીચેની હકીકત આપીને એ ભાઈની શંકાનું નિવારણ કરવા પ્રયત્ન કરું: "રશિયા સિવાય કોઈ દેશમાં અને કોઈ કાળે જાતીય સંબંધની નીતિ અને સંસ્થાઓનું (લગ્નનીતિ અને લગ્નસંસ્થાઓનું) બુદ્ધિવિવેક ઉપર નિર્માણ થયું નથી. આ વિષયમાં સોવિયેટ રશિયાની લગ્નસંસ્થા સંપૂર્ણ છે એમ હું નથી કહેતો, પણ એટલું તો કહું છું જ કે બીજા દેશોની અને સર્વકાળની સંસ્થાઓની પેઠે રશિયાની લગ્નસંસ્થા વહેમમાંથી અને રૂઢિમાંથી નથી જ ઉદ્ભવી." અને ભાઈ અંબાલાલ જણાવે છે કે: "રશિયામાં લગ્ન-બંધન શિથિલ કરવાના પ્રયાસો થયા છે એ સાચું છે, પરંતુ તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે કે ત્યાં લગ્નો સ્થાયી થવા માંડ્યાં છે." સારી વાત છે. સાચી ને ઉન્નત ભાવનાથી લગ્નો સ્થાયી થવા માંડે એ જ ઇષ્ટ છે. અને ત્યારે આપણે પણ એવી સાચી ને ઉન્નત ભાવનાથી લગ્નો સ્થાયી થાય એમ કરવું હોય તો આજનાં લગ્નબંધન શિથિલ કરી જ નાખવાં ઘટે. પછી વળી જ્યારે તેમાં સડો પેસશે ત્યારે વળી તે સમયનો સમાજ તે સડો દૂર કરવાના ઉપાય યોજી લેશે. રશિયાએ એ પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે એ બતાવે છે કે કમમાં કમ એને એ પ્રયોગ વિષે શ્રદ્ધા તો છે જ, પછી પરિણામ ગમે તે આવે, ભૂંડું તો નહિ આવે.

ભાઈ સુરેશ દીક્ષિતના વાક્યનો ઊંધો જ અર્થ કરી ભાઈ અંબાલાલ પુરાણી પોતાની વાત સાચી ઠરાવવા લખે છે. "શ્રી. સુરેશ દીક્ષિત એમીબાના શરીરના બે ટુકડા થઈને બંને જુદા એકત્ર તરીકે જીવનનો આરંભ કરે છે એ હકીકતમાં આપણને

સ્ત્રી–પુરુષનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ તેની કાંઈક ઝાંખી થાય છે." પણ ભાઈ સુરેશ દીક્ષિત તો સાચી રીતે જુદું જ કહે છે કે જ્યારે એમીબા "પુખ્ત શરીરનું થાય છે ત્યારે ફક્ત તેના શરીરના બે કકડા થાય છે. અને બન્ને કકડા જુદા જીવ રૂપે જીવે છે. આમ જીવનને પહેલે પગથિયે જાતિભિન્નતા નથી" એટલે સ્પષ્ટ છે કે એ બે કકડા સમાન છે. તેમાં કોઈ સ્ત્રી કે કોઈ પુરુષ નથી. ત્યારે એમાં ભાઈ અંબાલાલને 'સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ તેની કાંઈક ઝાંખી' ક્યાંથી થઈ?

મેં જણાવેલું કે: "કર્ણ, સત્યકામ જાબાલ, કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, શુકદેવ, વ્યાસ વગેરે અનેક યુગપુરુષો અને શકુન્તલા જેવી ભવ્ય ભારતમાતા–એ બધાં એવા મુક્તવિહારનાં જ સંતાન હતાં, અને આર્યોનાં એ સંતાન માટે તો આજે પણ આપણે અભિમાન લઈએ છીએ" એ સંબંધે 'પ્રજાબંધુ' મને યાદ આપે છે કે "એ બધાંયે કુટુંબની રીતભાતે ઊછર્યાં હતાં એ વાત તે ભૂલી જાય છે" જાણે હું એમ જ કહેતો હોઉં કે મુક્તવિહારની અવસ્થામાં કુટુંબ જેવું કંઈ હશે જ નહિ, ને તેમનાં સંતાન રસ્તાની ઈંટની પેઠે રખડતાં જ ઊછરશે. અને વળી સત્યકામ જાબાલની માતા જબાલી તો જીવનભર કુંવારી રહી પરપુરુષોની સેવામાં રહેતી છતાં યે સત્યકામ જેવા પુત્રને એણે ઊછેર્યો હતો એ વાત 'પ્રજાબંધુ' ભૂલી જાય છે.

એક લેખકનું એક વાક્ય મેં મારા કથનના આધાર માટે લીધું એટલે એ લેખકનાં સર્વ વાક્યને મારે આધારરૂપ માનવાં જ જોઈએ એમ માનીને ભાઈ મગનભાઈ લખે છે કે: "'ઈશ્વર' કે એવા શબ્દોથી એ (નરસિંહભાઈ) નફરત રાખે છે. જ્યાં એવા ધર્મમાં નહિ માનનાર એવા ભર્તૃહરિના મુક્તવિહારને પોતાના કામ પૂરતો ઉતારે છે અને એ કહેવાનું છોડી દે છે કે धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ।" જાણે ભાઈ મગનલાલ બાઈબલમાંથી કે કુરાનમાંથી એક વાક્યને પોતાના આધાર માટે ઉતારે એટલે એ પુસ્તકના શબ્દમાત્રને એમણે બ્રહ્મવાક્ય માનવું જોઈએ! ભર્તૃહરિના એમણે ટાંકેલા વાક્યને એક રીતે પ્રમાણભૂત માનું છું કે માનવીએ ઊભો કરેલો કપોલકલ્પિત ઈશ્વર-ધર્મ પશુમાં નહિ–માનવીમાં જ છે. અને વળી તેને પકડીને જાળવી રાખવા હજારો ધતીંગ ઊભાં કર્યાં છે એટલી માનવીની વિશેષતા છે ખરી, બાકી સમાજ-ધર્મ તો કીડી મધમાખી જેવાં સમાજ બાંધી રહેનાર સૌ પ્રાણીમાં છે, એટલે એ પ્રાણી ને માનવી એ વાતે સમાન છે. માનવીમાં તેનો વધારે વિકાસ થયો છે એટલે એ પ્રાણીમાં અને માનવીમાં જે ભેદ છે તે પ્રમાણભેદ જ છે પ્રકારભેદ નહિ જ.

ફરીફરીને કહું છું કે કામવાસના ઊપર કૃત્રિમ સંયમ રાખવા ગમે એટલાં ને એવાં બંધનો મૂકો, કાયદા પણ કરો, પણ પ્રાકૃતિક નિર્બળતાને લીધે માનવી એ બંધન ને કાયદા તોડ્યે જ જવાનો છે એમ સર્વ દેશનો ને સર્વ કાળનો ઇતિહાસ પોકારી પોકારીને શાખ પૂરે છે અને દરેક દેશના ને દરેક કાળના સમાજસુધારકો એ વાત સારી રીતે સમજે છે. માટે તો કાળે કાળે સ્મૃતિઓ બદલાયે જાય છે–ગમે એવાં બંધન નાખ્યાં ને કાયદા કર્યા છતાં સૌ વિધવાઓ વૈધવ્યસંયમ નથી જ પાળી શકતી. એટલા માટે તો તેમાંના અપવાદને અવગણીને પણ સરકારે ને સ્મૃતિઓએ તેમને પુનર્લગ્નની સ્વતંત્રતા આપી જ છે. વાંઢા ને વિધુરો સંયમ નથી પાળી શકવાના એમ જાણીને એમને લગ્નની જોગવાઈ કરી આપવા માટે પણ આજે આપણી સરકાર અનેકપત્નીલગ્નને છેદવા માટે કાયદાની યોજના કરી રહી છે. ગમે તો સ્વયંવરલગ્ન થયું હોય તોપણ તે કરનાર સ્ત્રીપુરુષ એ લગ્નથી વખત જતાં કંટાળી જાય, તેમનું લગ્નજીવન અસહ્ય થઈ જાય છતાં યે તેમને ગળે કેદીની પેઠે સાંકળ બાંધી રાખી તેમને છૂટાં થવા ન જ દેવાં એનું પરિણામ ભયંકર આવે, એમ માનીને તો આજની સરકાર લગ્નવિચ્છેદના કાયદાની યોજના કરી રહી છે. આ બધાં પ્રયાણો અનિચ્છાએ રૂપે પણ બદ્ધવિહાર-માંથી મુક્તવિહારની દિશામાં નથી થતાં? અને સંતતિનિરોધની યોજનાઓ પણ?

અને આ બધા કાયદા વિરુદ્ધ ભાવનાભક્ત લોક ખૂબ ઉન્મત્ત ચર્ચા કરી રહ્યા છે. તેવી જ રીતે મારા

વિચારો વિરુદ્ધ ચર્ચા કરનાર પણ એવી ભાવના–ભક્તિથી જ એમ ચર્ચા કરી રહ્યા છે, શક્યતાની દૃષ્ટિથી નહિ. એમ ભાવનાથી (sentiment થી) હા–હો કર્યે તેમની ભાવનાને માન આપી પ્રકૃતિ પોતાના અચળ નિયમ ફેરવશે એમ જો તે માનતા હોય તો ભીંત ભૂલે છે! પ્રકૃતિ તો પોતાના અચળ નિયમમાં એવી અચળ છે કે ગમે તેવાની યે પરવા કરતી નથી. કાગળ ઉપર ગમે તેટલી ભાવનાઓ ચીતરો, પણ પ્રસંગ આવ્યે દૂધમાં ખાંડ ઓગળી જાય એમ કાગળ ઉપરનાં ચિત્રામણ પ્રકૃતિનિયમનની વિરુદ્ધનાં હશે તો ઓગળી જવાનાં છે, અને એટલા માટે તો મેં કહ્યું જ છે કે "લાખમાં એક પણ માણસ એવું છે જે છાતીએ હાથ મૂકીને કહી શકે કે બેશક હું શુદ્ધહૃદય છું?"

મેં જોયું છે કે મારા લેખ વિરુદ્ધના બધા ટીકાકારોએ મારા વિચારોને **નેતિ નેતિ** કહીને અવગણ્યા છે. પણ આજે લગ્નસંસ્થામાં ભ્રષ્ટ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એની તો કોઈએ ના નથી પાડી, છતાં યે એ સ્થિતિનાં મૂળ કારણ કે તે સ્થિતિના નિવારણના ઉપાય પણ કોઈએ બતાવ્યા નથી.

અને ભાઈ અશોક હર્ષ તો મને 'આથી ય વધુ જડબાંતોડ જવાબ' આપવામાં રાચે છે! પણ એમણે સમજવું જોઈએ કે જડબાંતોડ જવાબ આપવાથી અથવા માથાતોડ લાઠી વાપરવાથી પ્રકૃતિ કંઈ પોતાના નિયમ બદલવાની નથી. અને એવા જડબાંતોડ જવાબ કે માથાતોડ લાઠી એ કંઈ આ યુગની નવીનતા નથી. રસેલ કહે છે કેઃ "નૈતિક વિષયોમાં ક્રાન્તિનો પ્રચાર કરનારા ઉપર, જેમ સોક્રેટિસ ઉપર તેમ, આરોપ મુકાવાનો જ કે તેઓ જુવાનિયાંને બગાડી મૂકે છે." (પૃ. ૨૪૨). અને ગેલિલિયો, લ્યુથર, હેવલોક એલિસ અને સ્વામી દયાનંદ–એ સૌને એ આરોપની પ્રસાદી મળી છે! ત્યારે એથી ડર્યે તે કેમ પાલવે?

અને 'ગુજરાતના જુવાનોને ગાળ' આપ્યાનો ભાસ ભાઈ અશોક હર્ષને મારા કયા શબ્દોમાં થયો તે એ ભાઈ કૃપા કરીને બતાવશે? હું તો સૌને પ્રાર્થના કરું છું કે મારા વિચારો "ગમે તેટલા ભયંકર લાગતા હશે તો યે આજની ચિરસ્થાયી જડ લગ્નસંસ્થાથી ઉત્પન્ન થયેલા અને સમાજમાં ભયંકર રૂપે પ્રવર્તી રહેલા મહારોગમાંથી નીકળવા માટે એવા ભયંકર પણ વિચારો કરવા જ જોઈએ." અને ગુજરાતના જુવાનોને તો રોમેં રોલાંના શબ્દોમાં પ્રાર્થના કરું છું કેઃ "જુવાનો, આજના જુવાનો, અમને તમારા પગ તળે કચડી, આગે બઢવા કૂચ કરો. અમારા કરતાં વધુ મહાન અને વધુ સુખી બનો." ('પ્રસ્થાન,' જેઠ ૧૯૯૫, પૃ. ૧૯૧).

અને છેવટે ફરી કહું છું કેઃ "મારા આ વિચારો સર્વથાસત્ય છે કે સર્વદાસત્ય છે એવો દાવો હું કરતો નથી." અને છતાં પ્રાર્થના કરું છું કે એ વિચારોને નાણી જોવાને એ માર્ગે પ્રયાણ તો કરી જુઓ. "એને અજમાવી જોયા વિના જ એ અશક્ય છે એમ કહી દેવું એ કંઈ દલીલ નથી." (ગાંધીજીઃ કેળવણીનો કોયડો, પૃ. ૪૨૯). બાકી પશ્ચિમના લોક મૂર્ખ છે, એમને સાચી સંસ્કૃતિનું કંઈ યે ભાન નથી; પૂર્વના જ લોક સાચી સંસ્કૃતિને ઓળખે છે, એ મિથ્યાભિમાનથી બાપદાદાની મૂડી ઉપર જીવવામાં જ રાચી રહેવું એથી તો આપણા નાશનો માર્ગ મોકળો થવાનો છે.

એક વાત વચમાં કહેવી રહી ગયેલી તે કહી લઉં: મેં લગ્નસંસ્થાને ધનવાદની માતા કહી છે.ભાઈ અંબાલાલ પુરાણી કહે છે: "શ્રી. નરસિંહભાઈ મૂડીવાદને સર્વ અનિષ્ટોનું મૂળ ગણાવે છે. પરંતુ હિંદને માટેનો વ્યવહારુ ઉકેલ કેવો હોવો જોઈએ તે વિષે કાંઈ દિશાદર્શન કરાવતા નથી." મેં મૂડીવાદને 'સર્વ અનિષ્ટોનું' નહિ, પણ સર્વ આર્થિક અનિષ્ટોનું મૂળ ગણાવ્યું છે. આ લેખમાં તેની ચર્ચા અપ્રસ્તુત છે. આ લેખના વિષય સાથે મૂડીવાદને જે સંબંધ છે તે જ મેં બતાવ્યો છે, તેને માટેનું દિશાદર્શન યોગ્ય વિચારકો કરાવી રહ્યા છે. અને છતાં યે હું તો માનું છું કેઃ "ધનવાદનો નાશ કરવાના આજે પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે, પણ તેની માતાનો–ચિરસ્થાયી જડ લગ્નસંસ્થાનો–નાશ કર્યે ધનવાદનો નાશ તો આપોઆપ થઈ જશે."

ગુજરાતના વિચારકો, જડબાંતોડ જવાબ આપવા માટે નહિ, પણ સમાજશુદ્ધિને માટે આ વિષય ઉપર ગંભીર વિચાર કરશો એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

તા. ૯ : ૮ : '૩૯

આપણો કાપડનો ઉદ્યોગ

—————શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ—————

કપાસ – એનો આદિ દેશ ભારત

કપાસ એ કાચાં દ્રવ્યોનો રાજા છે. આજે કપાસની મુખ્ય પેદાશ અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં થાય છે. દર વરસે દોઢથી બે કરોડ ગાંસડીઓ કપાસ ત્યાં થાય છે, પરંતુ ત્યાં કપાસ થવા માંડ્યે હજી એક જ સદી થયેલ છે. કપાસનો નિપજાવનાર આદિ દેશ તો હિંદ જ છે. આજે હિંદનો નંબર એમાં બીજો છે. હિંદમાં આજે દર વરસે પચાસથી સાઠ લાખ ગાંસડીઓ જેટલો કપાસ પેદા થાય છે. હિંદમાં પ્રાચીન કાળમાં કપાસ ઉત્પન્ન કરાતો તેના પુરાવા તરીકે ઋગ્વેદની એક ઋચા છે. એમાં રૂનાં વસ્ત્રો વિષે ઉલ્લેખ છે. અશ્વલાયન શ્રૌત સૂત્રોમાં પણ એની વિષે ઇશારો છે. મનુએ તો એ વિષે સ્પષ્ટ લખ્યું છે. ખ્રિસ્તી સનની પહેલાંના બધા ગ્રીક લેખકો હિંદના કાપડ માટે લખી ગયા છે. ઇસુના જન્મ પહેલાં ૧૫૦૦ વરસો અને તેના જન્મ પછી ૧૫૦૦ વરસો એ હિંદના કપાસનાં બનાવેલાં વસ્ત્રોના ઇજારાનાં વર્ષો હતાં.

હિરોડોટસ, સિકંદર સાથે ગયેલા ઇતિહાસકારો, સ્ટ્રેબો અને પ્લીની–આ સર્વે પ્રાચીન લેખકો 'હિંદમાં એક જાતના છોડ ઉપર ઊન થાય છે' તેમ કહી નવાઈ તરીકે કપાસનું સૂચન કરે છે. રોમન સામ્રાજ્યના સમયમાં હિંદમાંથી રૂનાં વસ્ત્રોની આયાત ત્યાં કરવામાં આવતી. તે વખતે કાપડનો ઉપયોગ માત્ર શ્રીમંતો કરતા. મધ્યયુગમાં આરબો હિંદમાં બનતા શ્રેષ્ઠ નમૂનાના કાપડને વિષે લખી ગયા છે. પ્રસિદ્ધ મુસાફર માર્કોપોલો હિંદમાં કોરોમંડળ કિનારાનાં શહેરોમાં થતાં સુંદર જાતનાં વસ્ત્રોનું વર્ણન કરે છે. યુરોપમાં સત્તરમી સદી સુધી મનાતું કે હિંદમાં એક જાતના છોડવા ઉપર ઘેટાં પાકે છે! એ કલ્પનાનાં બનાવેલાં ચિત્રો હજી મળે છે. હિંદમાંથી કપાસ ઉગાડવાની રીત આ પછી ચીનમાં ગઈ

હિંદના કાપડની શ્રેષ્ઠતા

કોઈ પણ આધુનિક યંત્ર ન કાંતી શકે એવું બારીક સૂતર હિંદની સ્ત્રીઓ હાથથી ચાલતા રેંટિયા ઉપર કાંતતી, પાદશાહોની હરમો માટે આ બારીક કાપડ બનતું. એક વીંટીમાંથી આખો તાકો પસાર થઈ જાય તે અમે બંગાળામાં જોયો છે. હવે એવા જૂના નમૂના થોડા જ રહ્યા છે, પરંતુ એક જમાનામાં એ સામાન્ય વાત હતી. બાદશાહ ઔરંગઝેબની શાહજાદી ઝયબુન્નિસાની સાત સાત પેટાળાં પહેર્યાં છતાં મર્યાદા સચવાઈ નહોતી તે વાત જાણીતી છે. યુરોપિયન લેખકો તાજુબી સાથે લખી ગયા છે કે બંગાળના ઢાકા શહેરમાં બનતી મલમલ ઘાસ ઉપર પાથરી હોય તો ખબર ન પડે કે ત્યાં કોઈ વસ્ત્ર પડ્યું છે. સને ૧૬૬૦માં ટ્રેવેનિયર લખી ગયો છે કે હિંદી વસ્ત્ર જે કોઈ પહેરે છે તે છેટેથી વસ્ત્રવિહોણો જ લાગે એવાં બારીક એ વસ્ત્રો હોય છે. અઢારમી સદીમાં લેંકેશાયરના વણકરો હિંદી બારીક સુતર મંગાવીને કોમળ વસ્ત્રો વણતા. ટ્રેવેનિયરે લખ્યું છે: ઈરાનનો એલચી પોતાના શાહ માટે રત્નજડિત નાળિયેર હિંદમાંથી લઈ ગયો. શાહે તે ખોલ્યું તો અંદરથી અત્યંત સુંદર રંગીન અને સ્વચ્છ મુલાયમ કાપડનો ૩૦ વારનો તાકો નીકળ્યો!

હિંદના કાપડની જૂની પેદાશ

કપાસ અને કાપડ એ મૂળ હિંદનાં જ પાલિત છે એ હવે નિર્વિવાદ ઠર્યું છે. એની જાતો પણ અનેક હતી. મસલીપટ્ટમમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રંગીન કાપડ બનતું. ઢાકામાં બારીક મલમલ બનતી. અમદાવાદ અને બનારસમાં કિનખાબ બનતુ. કાલીકટમાં કેલીકો નામનું કાપડ બનતું. ખંભાતમાં ખાસ અરબસ્તાન, મલાકા અને બ્રહ્મદેશ માટે કાપડ બનતું.

ગુજરાતમાં બનતું કાપડ ઇરાન તાર્તરી, તુર્કી, સીરિયા, અરબસ્તાન, બાર્બરી, અને ઇથોપિયા ખાતે ચડતું.

હિંદમાં લાખો રેંટિયા, ચરખા અને શાળો ગૃહઉદ્યોગમાં રોકાયાં હતાં. દોઢ કરોડ માણસો એમાંથી ગુજરાન મેળવતાં હતાં. મરે લખી ગયો છે કે હિંદી કાપડ જગતના કોઈ પણ કાપડ કરતાં બારીકાઈ, સુંવાળપ, સુંદરતા અને વિવિધ ભાતોમાં ચડિયાતું છે.

સને ૧૬૨૨માં માત્ર ગુજરાતમાંથી જ ૫૦૦ ગાંસડી સૂતર વિલાયત ખાતે ચડ્યું હતું. ૧૬૭૭ માં માત્ર ઇંગ્લેંડ ખાતે દોઢ લાખ પૌંડનું કાપડ હિંદમાંથી ગયું હતું. સને ૧૬૯૭ થી ૧૭૦૨ સુધીમાં કાપડની ચડગત દશ લાખ પૌંડની થઈ હતી! અને આ જબરા વેપારમાંથી જબરો નફો ખાવા માટે જ તો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના થઈ હતી ને!

હિંદી કાપડની ચડગત બંધ થાય છે.

ઇંગ્લાંડના વણકરો હિંદી ઉદ્યોગને જોઈને બળી જવા લાગ્યા. એમણે પ્રજાકીય પાર્લામેન્ટને ફરિયાદ કરી. ૧૭૦૧માં પાર્લામેન્ટે પોતાની પ્રજાનું હિત વિચારી હિંદી કાપડ પહેરનાર ઉપર ૨૦૦ પૌંડના દંડનો કાયદો કર્યો. પરંતુ લોકોને હિંદી કાપડનો મોહ એટલો હતો અને ખુદ કાયદા ઘડનારાઓને એ વિના ચાલી શકે તેમ નહોતું એટલે કાયદો સખ્તાઈપૂર્વક ચલાવાતો નહોતો. પણ ૧૭૨૧માં હિંદી કાપડ કેલીકોનો ઉપયોગ એટલો વિશાળ થઈ ગયો કે તે વેચનારને ૨૦ પૌંડ અને ખરીદનારને પાંચ પૌંડ દંડનો નવો કાયદો સખ્તાઈપૂર્વક પળાવા માંડ્યો. એણે હિંદના કાપડને ફટકો માર્યો, યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોએ પણ ઇંગ્લાંડની નકલ કરી હિંદી કાપડની આયાત ઉપર પ્રતિબંધો મૂક્યા. આવી રીતે કરોડો રૂપિયાનો હિંદી માલ પરદેશ ખાતે નિકાશ થતો અટકી ગયો.

હિંદી માલ ઉપર જકાતો

હિંદી વસ્ત્રો ઉપર વિલાયતમાં જે જકાતો એ વખતે પડવા માંડેલી તે વિષે વિલ્સન જણાવે છે: ઇંગ્લાંડમાં વણાતા કાપડ કરતાં હિંદી બનાવટનું કાપડ એટલે દૂરથી તે આવતું હોવા છતાં ૫૦–૬૦ ટકા જેટલું સસ્તું વેચાતું. આથી હિંદના માલ ઉપર ૭૦–૮૦ ટકા જકાત ઇંગ્લાંડની સરકારે નાખી. જો આ જકાત ન નાખી હોત તો માન્ચેસ્ટર અને પૈસીલીની મિલો બંધ પડી ગઈ હોત. સને ૧૭૬૭-માં આર્કરાઇટ અને હારગ્રેવની શોધોથી અંગ્રેજી યાંત્રિક શાળો શોધાઈ. સ્ટીવન્સને વરાળયંત્ર શોધી કાઢ્યું. સને ૧૭૯૦ લગભગ ઇંગ્લાંડમાં પહેલી કાપડ વણવાની મિલ સ્થપાઈ. સને ૧૮૩૫ સુધી હિંદી કાપડ ઉપર જકાત લેવામાં આવતી. અને જ્યારે અંગ્રેજી ઉદ્યોગ બરાબર વિકસી ગયો ત્યારે એટલે કે ૧૮૫૨માં એ જકાત ૫ ટકા કરી નાખી. એ દરમિયાન હિંદમાં પણ અંગ્રેજી હકૂમત ઠીક જામી ગઈ હતી એટલે પરિસ્થિતિનું વહેણ ઊલટું ચાલ્યું. ૧૮૪૦માં ઇંગ્લાંડની મિલોનું ઝીણું સૂતર ઢાકામાં વપરાવા લાગ્યું. મિલના ૪૦ થી ૨૦૦ નંબરના સૂતર સાથે હાથથી કાંતનારીઓનું સૂતર હરીફાઈમાં હવે ટકી શકે તેમ નહોતું એટલે એમનો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો–ત્રીસ વર્ષની મુદતમાં ત્રણ હજાર વર્ષનો જૂનો ગૃહઉદ્યોગ એક રાજસત્તાની કુટિલતાએ નાશ પામ્યો! લાખો રેંટિયા ચૂપ થઈ ગયા.

અને કામ અહીં જ ન અટક્યું. જો હિંદમાં જ હિંદી કાપડને ઊભવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું તો બીજા દેશમાં તો તે ક્યાંથી જ ઊભું રહી શકે? એક પછી એક, પણ બહુ ઝપાટાભેર યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકાના દેશોનો વેપાર હિંદના હાથમાંથી સરકી જવા લાગ્યો.

લેંકેશાયરનું કાપડ હિંદ સર કરે છે.

લેંકેશાયરની મિલોનો માલ હવે હિંદમાં પુષ્કળ આવવા લાગ્યો હતો. ઇંગ્લાંડની સરકાર એ જ હિંદની સરકાર હતી એટલે બંને સરકારની મહેરબાની આ ઉદ્યોગ ઉપર હતી. આથી હિંદનાં ચરખા અને શાળો બંધ થયાં, એટલું જ નહિ પણ જે જે દેશોમાં હિંદી કાપડ જતું ત્યાં લેંકેશાયરનું કાપડ પેસી ગયું. ૧૮૫૮ સુધી હિંદમાં પોતાનાં ગામડાંઓની જરૂરિયાતો

માટે ત્રીસ લાખ ગાળો આવતી હતી તેમાંથી ૨૬ ટકા હિંદી પ્રજાની જરૂરિયાતો પૂરી પડાતી હતી ૭૪ ટકા માટે લેંકેશાયરનું કાપડ જવાબદાર હતું સને ૧૮૫૮ માં ચાર લાખ પૌંડની કિંમતનું કાપડ હિંદમાંથી નિકાસ થયું હતું ત્યારે ૫૬ લાખ પૌંડનું કાપડ લેંકેશાયરથી હિંદમાં આવ્યું હતું અને ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૩ સુધી દર વરસે ૨૫૦ કરોડ વાર કાપડ લેંકેશાયરથી હિંદ આવતું હતું, સને ૧૯૨૭માં ૧૫૨ કરોડ વાર, સને ૧૯૨૮માં ૧૪૪ કરોડ વાર, સને ૧૯૨૯માં ૧૨૬ કરોડ વાર અને સને ૧૯૩૫-૩૮માં ૩૪ થી ૩૫ કરોડ વાર આવ્યું છેલ્લે એ કાપડની હિંદમાં આયાત ઘટી ગઈ તેનું કારણ આપણી રાષ્ટ્રીય હિલચાલ અને આપણા મિલઉદ્યોગનો વિશાળ વિકાસ છે

હિંદમાં મિલોની સ્થાપના

છેક સને ૧૮૧૭માં કલકત્તાની હુગલી નદીના કિનારે ઘોવરિયા મિલ સ્થપાઈ હતી, પરંતુ તે નિષ્ફળ ગઈ હતી અને ૧૮૫૧માં ભરૂચમાં એક મિલ સ્થપાઈ હતી ચીન ખાતે જાડા સૂતરનો મોટો જથ્થો જવા લાગ્યો સને ૧૮૭૬માં ૪૭ મિલો સ્થપાઈ હતી એ પછી સંખ્યા ચડતી ગઈ તે સને ૧૮૭૭માં ૫૧, ૧૮૮૫માં ૮૭ મિલો, ૧૮૮૭માં ૧૦૩, ૧૮૯૨માં ૧૪૭, ૧૯૦૦માં ૧૯૩, ૧૯૧૦માં ૨૬૩, ૧૯૨૨માં ૨૯૮, ૧૯૨૯માં ૩૪૪, ૧૯૩૬માં ૩૦૯ અને ૧૯૩૮માં લગભગ ૪૦૦ સુધી મિલોની સંખ્યા થઈ અગાઉની મિલો નાની અને હલકા યંત્રો-વાળી હતી હવે જે મિલો થતી જાય છે તે સરસ બને છે. તેમાં યંત્રો નવા નવા દાખલ થાય છે મિલોનું મુખ્ય મથક મુંબઈ છે પરંતુ અમદાવાદ ખૂબ વિકાસ પામે છે અને મુંબઈને પહોંચી જાય તેવી આશા છે બીજે નંબરે અમદાવાદ અને ત્રીજે નંબરે કોઇમ્બતુર (મદ્રાસ) આવે

લેંકેશાયરનાં હિતો

વિલાયતમાં લેંકેશાયરને માટે હિંદી વજીરે ભૂતકાળમાં સતત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે ૧૮૭૪ની સાલમાં લોર્ડ સેલિસબરી હિંદી વજીર હતા, તેમણે હિંદી સરકારની ઉપરવટ થઈને અંગ્રેજી માલને હિંદમાં રક્ષણ આપવાની તેને ફરજ પાડી હતી વૉયસરૉય લોર્ડ લિટન અને ખજાનચી લોર્ડ સ્ટ્રેચી તેને સાનુકૂળ હતા એ સમયે લેંકેશાયર હિંદનો કપાસ લેતું હતું હિંદનો કપાસ લેંકેશાયરને સસ્તો પડે તે માટે સને ૧૮૭૮ માં તેના પરની નિકાસ-જકાત લેવી બંધ કરી હતી એ જ વરસમાં વિલાયતથી હિંદમાં આયાત થતું કેટલુંક સાદું કાપડ, જેની સામે હિંદી મિલો હરીફાઈ કરતી, તેના ઉપરની આયાત-જકાત માફ કરી લેંકેશાયરના માલને હિંદમાં સસ્તો કર્યો હતો

હિંદી સરકાર ઉપર વિલાયતથી વારંવાર દબાણ કરવામાં આવતું હતું એ રાજદ્વારી દબાણથી હિંદી સરકાર મુક્ત રહી શકે તેમ નહોતી સને ૧૮૭૯ માં વળી ૩૦ નંબરની નીચેના સૂતરમાંથી બનાવેલું કાપડ લેંકેશાયરથી હિંદ આવે તે ઉપરની આયાત-જકાત માફ કરી. વૉયસરૉય લોર્ડ લિટને પોતાની કાઉન્સિલના મતની અવગણના કરીને આ પગલું ભર્યું હતું હિંદી વજીર લોર્ડ સેલિસ્બરીએ પણ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના મતને કોરે મૂકીને આ જકાતમાફીને બહાલી આપી સને ૧૮૮૨ માં લેંકેશાયરના પાર્લમેન્ટના સભ્યોની મોટી લાગવગને અધીન થઈ હિંદમાં આવતા વિલાયતી માલ ઉપરની આયાત-જકાતની 'ફ્રી ટ્રેડ'ને નામે બિલકુલ બંધ થઈ હિંદને આ જબરો ખુલ્લો ગેરઇન્સાફ હતો

ફરીને સને ૧૮૯૨માં વિલાયતી કાપડ ઉપર પાંચ ટકા જકાત નંખાઈ એનું કારણ હિંદી સરકારને નાણાંની તંગી જણાઈ હતી એ હતું પરંતુ લેંકેશાયરે આની સામે મોટો વાંધો લીધો એટલે એને રાજી કરવા ૧૮૯૬માં હિંદી મિલોમાં તૈયાર થતા કાપડ ઉપર ૩ાા ટકા આંતરિક જકાત નાખી હિંદી માલને મોંઘો કરી લેંકેશાયરના માલનો માર્ગ મોકળો કર્યો વીસ વર્ષના લાંબા ગાળા સુધી આ દુ:ખમય અને શરમજનક સ્થિતિ ચાલુ રહી હિંદી વર્તમાનપત્રો, રાજદ્વારીઓ, મહાસભા, ધારાસભાના સભ્યો, અને મિલમાલિકોની બૂમો, ભાષણો, અરજીઓ અને લાગવગોની અંગ્રેજ રાજદ્વારીઓ ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ

મહાયુદ્ધ પછી હિંદી મિલોને રાહત

મહાયુદ્ધમાં જગતનું આર્થિક બંધારણ બદલયું. હિંદે ઇંગ્લેંડને મદદ તરીકે મહાયુદ્ધમાં એક અબજ રૂપિયા અને સેંકડો સિપાહીઓ અને સેવકો ભેટ ધર્યા. મહાયુદ્ધના ખર્ચનો ખાડો પૂરવા માટે સને ૧૯૧૭માં ૭॥ ટકા જકાત નાખવી પડી. ખર્ચને વધુ સારી રીતે પહોંચી શકવા ૧૯૨૧માં ૧૧॥ ટકા જકાત નાખવામાં આવી. ખજાનચી સર માલ્કમ હેલીએ એ શિલિંગનું હૂંડિયામણ ટકાવવાના લોભમાં ૪૫ કરોડ રૂપિયાનું બલિદાન આપ્યું. એટલે એ ખાડો પૂરવા વળી જકાત વધારવી પડી. છેક સને ૧૯૨૫માં હિંદી મિલોના બનાવેલા માલ ઉપરની આંતરિક જકાત કાઢી નાખવાનું બની શક્યું. હવે હિંદને થોડી જકાતી સ્વતંત્રતા મળી હતી. મુંબઈની કાપડની મિલોની સ્થિતિ સુધારવા માટે સને ૧૯૩૦–૩૧ માં બ્રિટિશ કાપડ ઉપર ૧૨–૧૫ ટકા જકાત નંખાઈ.

પણ પરદેશીમાં બ્રિટિશ માલને પસંદગી

પણ હિંદમાં બીજા દેશોનું કાપડ બ્રિટિશ કાપડ કરતાં વધુ ન ફાવવું જોઈએ એ દૃષ્ટિ તો કાયમ હતી એટલે જ્યારે બ્રિટિશ કાપડ ઉપર ૧૫ ટકા જકાત હતી ત્યારે બીજા દેશોના કાપડ ઉપર ૨૭ ટકા જકાત હતી. હિંદી સરકારના ખર્ચનો આંકડો તો વધતો જ રહે એટલે વધારાના ખર્ચાને પહોંચી વળવા જકાતો વધતી જ ગઈ. સને ૧૯૩૧માં એ જકાતમાં પાંચ ટકાનો વધારો થયો. સપ્ટેંબર ૧૯૩૧ના વધારાના બજેટમાં ૨૫ ટકા સરચાર્જનું લાકડું ઘૂસ્યું. આથી પરદેશી કાપડ ઉપર ૩૧॥ ટકા અને બ્રિટિશ કાપડ ઉપર ૨૫ ટકા જકાત થઈ. જાપાનિઝ કાપડની ભીંસ આ સમયે બહુ હતી એટલે એના ઉપર (૧૯૩૨ ના ઓગસ્ટ માસથી) ૫૦ ટકા જકાત નાખી. એપ્રિલ ૧૯૩૪માં જાપાન સાથેના બ્રિટિશ વેપારી કરારો પૂરા થયા એટલે જાપાન અને યુરોપના બાકીના દેશોના માલ ઉપર ૭૫ ટકા જકાત નાખી.

સને ૧૯૩૩ માં ઓટાવા–કરારો મુજબ બ્રિટિશ માલને ખાસ પસંદગી આપવામાં આવી. તે પછી તરત મોદી–લીઝ કરારો થયા, એ અનુસાર બ્રિટિશ કાપડ ઉપર માત્ર ૨૦ાા ટકા જકાત લેવાનું ઠર્યું. સને ૧૯૩૬માં જાપાન સાથે નવા કરારો થયા તેમાં જાપાન ૧૫ લાખ રૂની ગાંસડીઓ હિંદમાંથી લે તેના બદલામાં તે ૪૦ કરોડ વાર કાપડ હિંદમાં મૂકી શકે એવા કરાર નીચે તેના પરની જકાત ૫૦ ટકા કરી નાખી. બ્રિટનને જકાત ૨૦ ટકા અને જાપાનને ૫૦ ટકા આપવી પડે છે પણ બંને ૪૦–૪૦ કરોડ વાર કાપડ જેટલો માલ હિંદ ચડાવે છે.

ત્રણ વરસો થયાં લાગટ પ્રયત્નો છતાં હિંદ અને લેંકેશાયરનાં હિતો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી કરારો થઈ શકતા નહોતા. એ માટે હિંદી વેપારી–સભ્ય સર ઝફરૂલાખાન ત્રણ વખત વિલાયત જઈ આવ્યા. છેવટે દબાણને વશ થઈને કરારો થઈ ગયા છે. એ કરારો હિંદી વેપારી સલાહકારોના મનને અવગણીને થયા છે. એ કરારો ત્રણ વરસો માટે છે. લેંકેશાયરનું કાપડ દર વરસે ૪૨॥ કરોડ વાર આયાત કરવાનું છે. હમણાં ૩૫ કરોડ વાર આયાત થાય છે. વિલાયતી કાપડ ઉપર ૧૫ થી ૧૭॥ ટકા જકાત રાખવામાં આવી છે–અઢીથી પાંચ ટકા ઘટાડવામાં આવી. બદલામાં લેંકેશાયર પહેલે વર્ષે ૫ લાખ, બીજે વરસે ૫॥ લાખ અને ત્રીજે વરસે ૬ લાખ ગાંસડી રૂ હિંદમાંથી ખરીદે (હમણાં પણ ૭ લાખ ગાંસડી તો ખરીદે જ છે). વિલાયતી કાપડની આયાત ૪૨॥ કરોડ વારથી ઘટે તો જકાત ઘટાડવી અને વધે તો વધારવી એવો એક નિયમ સ્વીકાર્યો છે. પણ આ કરારો હિંદની તરફેણમાં ગણાતા નથી. હિંદી વેપારીઓ એની તારીફ કરતા નથી. ૧૮ પેન્સનો મોંઘો રૂપિયો સ્થિર કરવામાં આવ્યો છે તેથી પણ લેંકેશાયરને ૧૨॥ ટકાનો ચોખ્ખો લાભ મળશે.

જાપાની કાપડની હરીફાઈ

હિંદી કાપડને ગૂંગળાવવામાં એક બાજુ લેંકેશાયરે આવો ભાગ ભજવ્યો અને બીજી બાજુ જાપાને એક સાવ નિરાળી પદ્ધતિથી પોતાનું કાપડ અતિ સસ્તું કરી હિંદમાં ઘુસાડીને ભાગ ભજવ્યો. જાપાન હિંદમાંથી કપાસ ખરીદે, તેની ઉપર સ્ટીમર અને રેલવેનાં

નૂર, મજૂરી, બંદરી જકાત અને બીજાં ખર્ચ વગેરે, એનું કાપડ બનીને હિંદ આવે ત્યારે એના ઉપર ૫૦ ટકા જકાત પડે અને છતાં તે કાપડ સસ્તું પરવડે ! એની હરીફાઈમાં હિંદની કે લેંકેશાયરની મિલો ઊભી રહી શકતી નથી. દરેક વિરોધી સંયોગને એ પહોંચી વળે છે અને સસ્તું કાપડ હિંદમાં અને દુનિયાની બીજી બજારોમાં મૂકે છે. એનું કાપડ વારના દોઢ આના સુધી સસ્તું ગયું છે. અમેરિકા અને લેંકેશાયરમાં પણ તે હરીફાઈ કરી શકે છે. સૌ એની આ રમત જોઈને અજાયબ થાય છે.

જાપાનિઝ કાપડની આયાતનો ઇતિહાસ

લડાઈ પહેલાં જાપાની કાપડ બજારોમાં ઓછું આવતું હતું. લડાઈ પહેલાં એની આમદાની માત્ર ૩૧ લાખ વાર હતી. પરંતુ યુરોપનાં રાજ્યો લડાઈમાં રોકાયાં તે તક સાધી તેણે પોતાનો મિલઉદ્યોગ વધારી લીધો. એણે સસ્તું કાપડ વેચવું શરૂ કર્યું. હિંદખાતેની એની નિકાસ ૩૦૦ ગણી વધી ગઈ ! લડાઈ દરમિયાન એની સરેરાશ નિકાસ ૯।।। કરોડ વારની થઈ. લડાઈ પછીનાં વર્ષોમાં પણ એણે ધીમી પણ ચોક્કસ પ્રગતિ કર્યે રાખી. લડાઈ પછી સરેરાશ ૧૧। કરોડ વારની એની નિકાસ હતી. હિંદી સરકારે એના ઉપર જકાતો વધારવા માંડી. છતાં એનું કાપડ વધારે ને વધારે આવવા લાગ્યું.

હિંદી મિલોને એની હરીફાઈનો બહુ ડર લાગ્યો. સને ૧૯૩૧માં સપ્ટેમ્બરમાં ઇંગ્લેંડે સોનાનું ધોરણ છોડ્યું. જાપાને કાચો માલ અગાઉથી ખૂબ ભરી રાખ્યો હતો—એણે પણ સોનાનું ધોરણ છોડી દીધું. આમ કરીને એણે પોતાના સિક્કા યેનના ભાવ ૨૦૦માંથી (૧૦૦ રૂપિયાના) ૭૫ સુધી લાવી દીધા. હૂંડિયામણના ભાવ ઘટતાં જાપાનના નિકાસ-વેપારને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું. હિંદમાં જાપાની કાપડની આયાત ખૂબ વધવા લાગી. હિંદી મિલોએ એ સામે સખ્ત પોકાર કર્યો. પરિણામે પ્રથમ એના પર ૩૧ ટકા, પછી ૫૦ ટકા અને છેલ્લે ૭૫ ટકા આયાત-જકાત પડી. છેલ્લી જકાતથી જાપાન નારાજ થયું. હિંદી કપાસની એની ખરીદી મોટામાં મોટી હતી. એણે હિંદી કપાસનો બહિષ્કાર પોકાર્યો. એટલે હિંદી સરકારને એની સાથે કરારો કરવાની ફરજ પડી.

હિંદી સરકારે જાપાનના વેપારી-પ્રતિનિધિઓને સિમલા બોલાવ્યા અને ૧૯૩૬માં ઘણી વાટાઘાટોને અંતે નક્કી થયું કે જાપાન હિંદમાં ૪૦ કરોડ વાર કાપડ મોકલી શકે. બદલામાં હિંદ પાસેથી ૧૭ લાખ ગાંસડી રૂ તે ખરીદ કરે. ૧૯૩૭-૩૮માં જાપાને હિંદમાં ૩૦ કરોડ વાર કાપડ મોકલ્યું હતું અને બદલામાં ૨૦ લાખ ગાંસડી રૂ ખરીદ્યું હતું. જાપાની કારખાનાઓને હિંદી રૂ બહુ અનુકૂળ પડે છે. આ વરસે જાપાન ૩૫ કરોડ વાર હિંદમાં મોકલશે. પણ સુતરાઉ સિવાય સસ્તું રેશમી કાપડ જાપાન એટલા મોટા પ્રમાણમાં મોકલે છે કે તેથી આપણા કાપડ ઉદ્યોગને મોટો ધક્કો લાગે છે. વળી પોતાનું કાપડ વધારે પ્રમાણમાં હિંદમાં ઘૂસી શકે તે માટે તેણે કાપડનો પનો પણ વધાર્યો છે. આવતા વરસે જાપાન સાથેના કરારો પૂરા થાય છે. એટલે નવા કરારોની વાટાઘાટો શરૂ થઈ ગઈ છે. પણ હમણાં અંગ્રેજો સાથે જાપાનને તકરાર થઈ હોવાથી કરારો લંબાશે એમ લાગે છે.

જાપાની અને હિંદી ઉદ્યોગની સરખામણી

અહીં આપણે તો એ વસ્તુ વિચારવા યોગ્ય છે કે જાપાન પોતાના માલને આટલો સસ્તો કેમ બનાવી શકે છે ?

ઉદ્યોગનું સંગઠન, પોતાની જ સરકાર, કેળવાયેલ કામદારવર્ગ, ઊંચી જીવનશક્તિ, વેપારની દીર્ઘદર્શિતા અને સાધનોની વિપુલતા—આમ ઘણાં કારણો એની પાછળ છે. બીજા સ્વતંત્ર દેશો કેટલીક બાબતોમાં જાપાન કરતાં વધુ સગવડો ભોગવે છે, પરંતુ તેઓમાં જાપાન જેટલું રાષ્ટ્રઐક્ય અને નીચું અને સાદું જીવનધોરણ ન હોવાથી તેઓ જાપાનની કક્ષાએ આવી શકતા નથી. હિંદને જાપાન સાથે નીચેની બાબતોમાં જુદું પાડતાં કહી શકાય કે જે કારણે હિંદ પછાત રહ્યું છે અને જાપાન આગળ વધી રહ્યું છે.

[અપૂર્ણ]

जीवनदर्शनो

श्री. दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાક્યતા કરી બતાવે તે આચાર્ય, એમ આપણા વિદ્વાન ધાર્મિકોએ નક્કી કર્યું છે. પ્રસ્થાનત્રયી એટલે શું ? ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભગવદ્‌ગીતા. ઉપનિષદો એ આપણા ઋષિઓનો મૌલિક અનુભવ અને મૌલિક વિચાર છે. બ્રહ્મસૂત્રો એ ઉપનિષદોનાં વચનોમાંથી નીતરતું દાર્શનિક શાસ્ત્ર છે. અને ગીતા એ એ જ ઉપનિષદોમાંથી તૈયાર કરેલું દિવ્ય રસાયન છે. ગીતા એ ઉપનિષદોનું અત્યન્ત વ્યાપક જીવનભાષ્ય છે.

એટલે મૂળ વસ્તુ તો ઉપનિષદમાં સંઘરેલો જીવન્ત અને પ્રામાણિક અનુભવાત્મક વિચાર જ છે. એ બધાની જે એકવાક્યતા કરી શકે, એટલે કે એ ઉદ્‌ગારોમાંથી એકરૂપ સળંગ જીવનરહસ્ય નિચોવી કાઢી આપે તે જ આચાર્ય, તે જ જીવનસ્વામી.

જીવનનાં અખિલ તત્ત્વોની મીમાંસા જેમાં કરેલી હોય, એક સાર્વભૌમ તત્ત્વથી એકેએક સવાલનો ઉકેલ જેમાં આણેલો હોય, બુદ્ધિનું જે સમાધાન કરે, હૃદયને સંતોષે, કર્મને પ્રેરે, અને એ ત્રણેનો સમન્વય કરી પુરુષાર્થને અન્તે વિજયી શાન્તિ મેળવી આપે, તે દર્શન. એવું દર્શન જોનાર તે ઋષિ. અને એનો વ્યાસ તે આચાર્ય.

આજના જમાનામાં જીવનના બધા જ મુખ્ય સવાલોનો ઉકેલ આણનાર કેટલાંક દર્શનો પ્રવૃત્ત થયાં છે. સંપત્તિશાસ્ત્ર એ એવું એક દર્શન છે. એ માને છે અને કહે છે કે સંપત્તિના પ્રયોગથી એકેએક વસ્તુ સફળ થઈ શકે છે. સંપત્તિના ક્ષેત્રમાં જે નથી જ આવતું તેની ઉપેક્ષા કરવી એમ એ દર્શન કહે છે. આ ઉપેક્ષાની સલાહને લીધે એ દર્શન અધૂરું કે અપંગ ન ગણાય. વેદાન્ત પણ જગતની અને માયાની ઉપેક્ષા જ સૂચવે છે ને !

વૈદક એ પણ એક દર્શન છે. એ કહે છે કે આત્મરક્ષા એ પરમધર્મ છે, અને બધી જાતના કામોપભોગ ભોગવવાની શક્તિ કેળવી વધારેમાં વધારે જીવવું એ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે.

રાજસત્તા એ પણ એક દર્શન છે. સૈન્યબળ અને કાયદાનું બળ એ એનાં દ્વિવિધ સાધન છે. દુનિયાનાં તમામ દુઃખોનું ઓસડ સત્તાના યોગ્ય ઉપયોગમાં છે એમ એ માને છે. જે કંઈ સામાજિક આપત્તિ દૂર કરવી હોય અથવા સામાજિક અભિલાષ પૂરો પાડવો હોય તે બધો ડહાપણભર્યો કાયદા કરવાથી અને તે કાયદાનો અમલ કરવાની શક્તિ કેળવવાથી થઈ શકે છે.

જગદ્‌વ્યાપી વેપાર અને વિનિમય એ પણ દર્શનની કોટિએ પહોંચવાને ઉમેદવાર છે. ભૂખ એ જીવનનું મુખ્ય કારણ છે. જ્યાં ભૂખ જણાય ત્યાં તે તૃપ્ત કરો, એટલે જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થયું.

દુનિયાનો દરેક ધર્મ તો જીવનના એકેએક સવાલનું નિરાકરણ કરવા માટે જ અવતર્યો છે. દરેકને થાય છે કે જીવનનું રહસ્ય અમે જ બરાબર જાણ્યું છે. લોકો એનું સેવન કરે એટલે એમને સુખ મળવાનું જ. અથવા એમને જે કંઈ મળશે તે જ સાચું સુખ છે.

આજકાલ કળા પણ પોતે સંપૂર્ણ દર્શન હોવાનો દાવો કરે છે. દુઃખની વાત એટલી જ છે કે એ પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણતી નથી. દરેક વાત સહેલી, આહ્‌લાદક અને અનુકૂળ કરવાનું બીડું કળાએ ઝડપ્યું છે. જે સવાલો ધર્મને વિકટમાં વિકટ લાગ્યા છે તે અત્યંત સહેલા અને સુખસાધ્ય કરી શકવાનું જાદુ પોતાની પાસે છે એ કળાનો મોટો દાવો છે.

દરેક દર્શન સ્વયંભૂ સમ્રાટ જેવું હોય છે પોતાની શક્તિથી પોતે બધુ કરી શકે, પોતાને બીજા કોઈની મદદની જરૂર નથી, પોતે અસહાય નથી, મદદ લે તો તે ઉદારતા બતાવવા અને ઉત્તેજન આપવા ખાતર જ, એવી વૃત્તિ દરેક દર્શનની હોય છે એના વગર એનામાં દર્શનત્વ કેમ આવી શકે? યહૂદી લોકોના પરમેશ્વરની પેઠે દરેક દર્શન એ દ્વિતીયાક્ષમ-આપખાપાયો ઈશ્વર હોય છે

કેટલાક લોકો દરેકમાંથી થોડુંક થોડુંક સારુ તત્ત્વ ભેગુ કરી સારાપણાનો સંપૂર્ણ મસાલો તૈયાર કરવા માગે છે પણ દર્શનોનો સ્વભાવ જ એવો છે કે બીજા સાથે એ ભળે નહિ તેલ પાણી ભળે નહિ, ખાંડ મીઠું ભળે નહિ, તેમ બે દર્શનો મળીને ન ચાલે. એમનો ખીચડો કરવાથી એ બન્ને પણ બગડી જાય છે અને જીવનને પણ બગાડી મૂકે છે છતાં માનવવ્યક્તિની શરૂઆતથી મનુષ્યજાત તો દરેકમાંથી થોડુંક થોડુંક ભેગુ કરીને જ પોતાનું જીવન નભાવતી આવી છે અશ્રદ્ધાળુ માણસજાત પોતાની જવાબદારી એક હાથમાં સોંપે જ નહિ. બધા દર્શનોની સમિતિ નીમી પોતાનું કારભારુ એના હાથમાં સોંપે છે

માણસજાતને આને લીધે સગવડ ભલે વધી થઈ હોય, સુરક્ષિતતા પણ જળવાઈ હોય, પણ એ ક્રમ ઉન્નતિને માટે યોગ્ય નથી એક એકના હાથમાં જીવન સોંપીને માણસજાતે કેટલાક પ્રયોગો કર્યા, પણ એમાં એને હમેશા પસ્તાવું પડ્યુ છે પણ એમાં વાંક દર્શનોનો નથી, વાંક માણસજાતની અધીરાઈનો જ છે દરેક દર્શને જીવનનો વહીવટ હાથમાં લેતાં પહેલાં જે કોલકરાર કર્યા છે તેમાં એણે આકરી શરત એ મૂકી છે કે અમારો પ્રયોગ એકાગ્રતાથી બહુ જ દીર્ઘ કાળ સુધી કરવા દેવો જોઈએ આ ધીરજની શરત માણસજાત પાળી શકી નથી તેથી એકે દર્શનની પૂરી કસોટી થયાનું સમાધાન નથી મળ્યું તે દર્શનને કે નથી મળ્યું માણસજાતને માણસજાતને તત્કાળનો લાભ જોઈએ છે અને પરિણામે સુંદર ફળ પણ જોઈએ છે આદિ, વચ્ચે અને અન્તે લાભદાયક, સુખદાયક અને સહેલું હોય એવું કાંઈક માણસજાતને જોઈએ છે આ ઇચ્છા ગમે તેટલી સ્વાભાવિક હોય તોયે જીવનમર્મથી એ વિરુદ્ધ છે ધીરજ કહે છે કે જેમ મધરાત વિના સૂર્યોદય નહિ તેમ નિરાશામાંથી પસાર થયા વગર આશાનાં સુવર્ણકિરણો શ્રદ્ધા પણ બતાવી શકતી નથી

દર્શનોના આ મહાન સ્વયંવરમાં માણસજાતને હાથે માળા પહેરવા એક દર્શનરાજ ઉપસ્થિત થયો છે એનું નામ છે શિક્ષણ શિક્ષણ એ અદ્ભુત જડીબુટ્ટી છે, અલૌકિક રસાયન છે, અમૃતસંજીવની છે, કામધેનુ છે, કલ્પલતા છે જેટલું ઇચ્છો તે બધું છે અને તેના ઉપરાંત પણ છે સત્યયુગ આણવાની તાકાત તો એની જ છે—એ જાતનો દાવો શિક્ષણના દર્શનકારોનો છે એ દર્શનનું સ્વરૂપ, એની માગણી, એના કરારો, એની શરતો અને એની ફલશ્રુતિ આપણે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવી જોઈએ સંભવ છે કે આ છેલ્લો રાજપુત્ર જ સ્વયંવરમાં ફાવી જશે અત્યાર સુધી કોઈ ન ફાવ્યું એટલે શિક્ષણ પણ નહિ ફાવે એવું અનુમાન કાઢવામાં અણછાજતી ઉતાવળ થવાનો પણ સંભવ છે દરેકનું સાંભળતા આવ્યા છીએ, શિક્ષણનું પણ સાંભળીએ

આપણી સ્વરાજયાત્રા

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

બંગાળનો પ્રશ્ન

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની કાર્યવાહીની છેલ્લી બેઠક વિષે રાષ્ટ્રપતિએ પોતાનો ચુકાદો પ્રગટ કરી દીધો છે. એ ચુકાદાને બંગાળ કઈ દૃષ્ટિએ જોશે તે સમજવાનું મુશ્કેલ નથી રહ્યું. સુભાષબાબુએ આ ચુકાદા ઉપરનું પોતાનું મંતવ્ય જાહેર કરતાં કહ્યું છે કે એમાં ભારોભાર અન્યાય રહ્યો છે આપણે એ ચુકાદાને સમજવા માટે એની પૂર્વભૂમિકા જોઈએ.

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિનું આજનું કાર્યવાહકમંડળ એ રીતસર ચૂંટાયેલું મંડળ નથી, પરંતુ સુભાષબાબુને પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ ચૂંટયા પછી સર્વાનુમતે એમના હાથમાં કારોબારી રચવાની સત્તા આપી તેનું પરિણામ છે. આવી સત્તા આપવાનું કારણ તે દિવસે એ હતું કે એમ કરવાથી સુભાષબાબુ, જે તે દિવસે મહાસભાના સરનશીન હતા, તે બધા પક્ષોને પોતાની વિશાળ પાંખમાં સમાવી શકે અને બંગાળનું ડહોળાયેલું રાજકારણ શાંત થાય. પરંતુ સુભાષબાબુએ જે નિમણૂક કરી તેથી પ્રફુલ્લ ઘોષ, કિરનશંકર રોય વગેરે લઘુમતિ-પક્ષોને સમાધાન ન થયું. એ નિમણૂકમાં એમને પક્ષપાત લાગ્યો. સુભાષબાબુને સત્તા આપતી વખતે નક્કી એમ થયેલું કે બધા પક્ષો સાથે સલાહ કર્યા પછી જ એમણે કાર્યવાહકમંડળની નિમણૂક કરવી. પરંતુ સુભાષબાબુએ એમ કરવાનું વ્યાજબી નહોતું ધાર્યું. આ કાર્યવાહકમંડળમાં સુભાષબાબુના પક્ષના સભ્યોની સંખ્યા ૧૧૧ અને લઘુમતિ પક્ષોની સંખ્યા માત્ર ૩૭ની હતી. કાર્યવાહકસમિતિની પહેલી જ બેઠકમાં પ્રફુલ્લ ઘોષે પોતાનો અસંતોષ પ્રગટ કરતો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો, પરંતુ પ્રમુખે-સુભાષબાબુએ-એ ઠરાવને ગેરકાયદે ઠરાવેલો. આ નિમણૂક છેક જૂન માસમાં થયેલી તે પણ જાણવા જેવું છે.

એ પછી કાર્યવાહકમંડળની બીજી એક સભા થયેલી ને એમ લાગેલું કે જેમ થયું છે તેમ હવે ચાલશે, પરંતુ ત્યાં તો મુંબઈની મહાસમિતિએ એક એવો ઠરાવ કર્યો કે જેને લઈ ૧૪૮ સભ્યોની પ્રાંતિક સમિતિમાં માત્ર ૩૭ સભ્યોની લઘુમતિ પણ સુભાષબાબુને ખૂંચી. મહાસમિતિનો ઠરાવ ચૂંટણીના ઝઘડા અંગે પંચની નિમણૂક બાબતનો હતો. એ ઠરાવ પ્રમાણે દરેક પ્રાંતિક સમિતિના કાર્યવાહકમંડળે શક્ય હોય તો સર્વાનુમતે અને નહિ તો છેવટ 3/4 બહુમતિથી એ પંચની નિમણૂક કરવાની હતી. જો બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિએ એટલે કે સુભાષબાબુએ આખું તંત્ર પોતાની જ ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવવું હોય તો એમને ૩૭ સભ્યોની લઘુમતિ ભારે અડચણરૂપ હતી. આ વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી રસ્તો કાઢવા માટે એમણે આખી જ કાર્યવાહકસમિતિ, જે પોતાની જ નીમેલી હતી તે, બદલી નાખવાનો નિર્ણય કરી લીધો. રાજેનબાબુનો ચુકાદો કહે છે કે એમ કરવા માટે અયોગ્ય રીતે રીક્વિઝીશન મેળવી પ્રાંતિક સમિતિની બેઠક બોલાવી. પ્રાંતિક સમિતિની બેઠક બોલાવવા માટે સાત દિવસની મહેતલ આપવી જોઈએ તે પણ પૂરી ન અપાઈ અને એ રીતે તા. ૨૬મી જુલાઈએ મળેલી પ્રાંતિક સમિતિએ-જેમાં લઘુમતિ-પક્ષ વિરોધ નોંધાવી ગેરહાજર રહ્યો હતો-જૂની કાર્યવાહકસમિતિને કશું કારણ આપ્યા વિના રદ કરી નવી કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટી લીધી, જેમાં લઘુમતિ-પક્ષની સંખ્યા માત્ર ૧૩ની રહી. આ કાર્યવાહકસમિતિએ તા. ૩૦મીની પોતાની બેઠકમાં પંચની નિમણૂક કરી લીધી.

રાષ્ટ્રપતિનો ચુકાદો પૂરતી વિગતો સાથે પ્રગટ થયો છે, ને અંતે એમણે તા. ૨૬મી જુલાઈ અને ૩૦મી જુલાઈની બેઠકોને ગેરબંધારણીય ઠરાવી છે. એમના ચુકાદા પ્રમાણે બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની

કાર્યવાહકસમિતિ સુભાષબાબુએ પ્રથમ-પહેલાં નીમી હતી એ જ રહે છે.

રાષ્ટ્રપતિના આ ચુકાદા માટે એમણે મુખ્ય અને અંતિમ કારણ સાત દિવસની નોટિસના નિયમનું પાલન નથી થયું એ આપેલ છે. શુદ્ધ બંધારણની દૃષ્ટિએ આ કારણ વ્યાજબી છે, પરંતુ જો એ પહેલાંના બનાવો સુભાષબાબુ-પક્ષની દાનત વિષે શંકા પેદા કરનારા ન હોત તો સાત દિવસનો પ્રશ્ન કારોબારીમંડળ પાસે આવત જ નહિ. આ આખા પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતાં પ્રશ્નો એ ઊઠે છે કે સુભાષબાબુએ બંધારણીય માર્ગો જ લીધા હોત તો શું તેઓ પોતાનું ધાર્યું પાર ન ઉતારી શકત? બંગાળના લગભગ તમામ મહાસભાવાદીઓ એમની પાછળ છે એ હકીકત શું બતાવટી છે? સુભાષબાબુને પોતાને પોતાના નેતૃત્વ વિષે શું શંકા હતી? બીજું એમ પણ થાય છે કે અખિલ હિંદના રાજકારણમાં પ્રજાતંત્ર અને 'લઘુમતિના હક્કો વિષે પોકાર કરનાર પોતાના પ્રાંતમાં જુદી જ રીતે વર્તે છે તેનો અર્થ એ તો નથી કે એ પોકારની પાછળ કોઈ સિદ્ધાંત જ નથી? મહાસભાની કારોબારી અને બહુમતિના જુલમોની વાતો કરનાર પોતાની કાર્યવાહી તપાસતા હોય તો કેવું સારું!

પણ આટલેથી વાત પૂરી નથી થતી. વિકટ પ્રશ્ન તો એ છે કે હવે શું થશે? સુભાષબાબુને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યા અને કાર્યવાહકસમિતિની નવી રચના હાલ તુરત વીંખી નાખી એનો પ્રત્યાઘાત બંગાળમાં કેવો થશે? બંગાળના મહાસભાવાદીઓ અખિલ હિંદની મહાસભાને વળગી રહેશે કે સુભાષબાબુની આજુબાજુ વર્તુલ ગોઠવશે? ફરી એક વાર બંગાળ લિખું કે કજિયાળું તો નહિ બની જાય? અમને લાગે છે કે આ પ્રશ્નો ઉપર બંગાળનું મહાસભાનું રાજકારણ ડહોળાઈ જશે અને તે સાથે જ બીજા અનેક ગંભીર પ્રશ્નો પણ પક્ષાપક્ષીની ગૂંચમાં પડી જશે. આ સ્થિતિનો નિકાલ આવે એવું એકેય આશાકિરણ અત્યારે તો દેખાતું નથી. બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિ થોડા જ દિવસમાં આ બન્ને પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરવાની છે. એ વખતે શા નિર્ણયો થશે એ અત્યારથી જ સમજી શકાય છે એ નિર્ણયો આ ગૂંચને ઉકેલનારા નહિ હોય એ વાતમાં શંકા નથી.'

કુદરતનો કોપ

ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં વરસાદની તંગીને લીધે દુષ્કાળના ભયથી લોકોના જીવ અદ્ધર ચડી ગયા છે. કુદરત સામે પોતાની અસહાયતા અને લાચારી જોઈને કુદરતનાં બાળ વરસાદ માટે કુદરતને પ્રાર્થના કરી રહ્યાં છે. વરસાદની રાહ જોતાં જોતાં અત્યાર સુધીમાં તો દુષ્કાળના દૈત્યે પોતાની કાળી છાયા ગુજરાત-કાઠિયાવાડ પર પ્રસારી દીધી છે. ઘાસચારાના અભાવે સેંકડોની સંખ્યામાં ઢોરો મરી ગયાં અને બીજાં સેંકડો ઘાસના અભાવે હાડકાંના માળા જેવા દેહ લઈને મૂવા વાંકે જીવે છે. ચારાને અભાવે સો સો અને બસો બસોની કિંમતનાં બળદો અને ભેંસો આજે માલિકો મફત આપવા તૈયાર થઈ ગયા છતાં તેને કોઈ સંઘરતું નથી એવી કરુણ સ્થિતિ ઊભી થઈ છે. અને છેવટે ચારાને અભાવે તેઓ મોતનો આશરો લે છે. આવાં પશુઓનાં મુડદાં ઉપર મિજબાની કરતાં ગીધ-કાગડાઓનાં ટોળાં દરેક ગામની ભાગોળનું સામાન્ય દૃશ્ય થઈ પડ્યું છે. પણ જ્યાં માણસોની દશા એથીયે બદતર થઈ ગઈ હોય ત્યાં પશુઓની વાત ક્યાં કરવી?

ધોળકા તાલુકા અને ભાલના કાંઠા ઉપર આવેલાં ગામોમાં પાણી અને ઘાસની તંગીને લઈને લોકો વતન છોડી જવા લાગ્યા છે. આજે કેટલાક માણસો ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈને દિવસો કાઢે છે! કોઈ બીડ નામના ઘાસનાં મૂળિયાં ખોદી તેની ગાંઠ ઉપર ગુજારો કરે છે. અડાલજના ખેડૂતોના ટાંટિયા ભાંગી ગયા છે. જુવાર-બાજરીના રોટલાને બદલે તેઓ ઘાસ બાફીને ખાય છે. ગોધરાના લોકોમાંથી કેટલાક તો એવા છે જેણે ત્રણ ત્રણ દિવસના કડાકા કર્યા છે. વનાળા ગામના કોળીઓએ ટુકડો રોટી મેળવવા બાવળ કાપી લાકડાં વેચવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેના ઉપર કેસ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. તેમનાં બાળકો

આજે રોટી વિના તરફડે છે. આ અને આવી હ્રિદ્રાવક વાતો રોજ ને રોજ આપણા કાન ઉપર અથડાય છે. દિવસો સુધી આકાશ સામે આશાની મીટ માંડીને બેઠેલા લોકોએ આખરે આશા છોડી અને બીજી મીટ સરકાર, માબાપ ઉપર, કહેવાતા ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ અને અન્નદાતા રાજાઓ ઉપર માંડી છે. એ સદ્ભાગ્યની વાત છે કે આજે આપણા પ્રાંતમાં મહાસભાવાદી સરકાર સત્તા ધરાવે છે. સ્થિતિની ગંભીરતા જોઈ તુરત જ તેણે વીસ લાખ રૂપિયા રાહત માટે ખર્ચવાની તૈયારી કરી છે. ગુજરાતના શિરતાજ સમા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તો ગુજરાત કૉલેજની એક સભામાં ત્યાં સુધી જાહેર કરી દીધું છે, ' આ મહિનાના અંત સુધીમાં જો વરસાદ નહિ થાય તો ગુજરાત કૉલેજ બંધ થશે. ' કાઠિયાવાડના પ્રાણપ્રશ્ન જેવી રાજકોટની લડત વખતે વિદ્યાર્થીઓને થોડા વખત પૂરતી પણ શાળા–કૉલેજ છોડવાની ના પાડનાર સરદાર આ વખતે ગુજરાત કૉલેજ બંધ કરવા સુધીનો વિચાર કરી રહ્યા છે, એ પરિસ્થિતિ કેટલી હદ સુધી ખરાબ થઈ ગઈ છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. ગોંડલનરેશ જેવા થોડા રાજવીઓએ સખાવત જાહેર કરવા માંડી છે એ શુભ ચિહ્ન છે. પણ હજી કેટલાંયે રજવાડાંઓ બાકી છે. પોતાની વસ્તીને જિવાડવા માટે તેઓએ રાહતનાં તાત્કાલિક પગલાં ભરવાં જોઈએ.

ઈશ્વરે પણ મનુષ્યના યત્નની કદર કરી હોય તેમ છેલ્લા ત્રણેક દિવસથી ઠેકઠેકાણેથી વરસાદની શરૂઆતના શુભ સમાચાર આવી રહ્યા છે. પણ હજી જોઈએ એ કરતાં ઘણો જ ઓછો પડ્યો છે. આપણે આશા રાખીએ છીએ કે શરૂ થયેલો આ વરસાદ સતત ચાલુ રહે અને ગુજરાત–કાઠિયાવાડ ઉપર ઝઝૂમી રહેલો દુષ્કાળનો ઓળો દૂર કરી લોકોનો અજંપો દૂર કરે.

એક બીજી વાત. અત્યારે તો વરસાદની શરૂઆતથી, મહાસભાવાદી સરકાર, પ્રાંતિક સમિતિ અને બીજા કેટલાક સખીદિલ રાજવી તથા શ્રીમંતોના સહકારથી આ વર્ષ પૂરતી તો દુષ્કાળની આફત હળવી કરી શકાશે. અને ગુજરાત–કાઠિયાવાડ ઉપર આવી ભયંકર આફત એક દિવસ ઊતરી હતી એ પણ ભુલાઈ જશે. પણ ભવિષ્યમાં દુષ્કાળ નહિ પડે તેની શી ખાતરી ? હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જોતાં માલૂમ પડે છે કે અહીં અવારનવાર મોટા દુષ્કાળો પડતા આવ્યા છે અને ગમે ત્યારે આખા પ્રજાજીવનને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું છે. આમ દુષ્કાળનો પ્રશ્ન એ કંઈ માત્ર આજનો જ પ્રશ્ન નથી પણ કાયમી પ્રશ્ન છે અને કાયમી ઉકેલ માગે છે. ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાં આટલાં આટલાં રજવાડાંઓ છે, મોટા મોટા ધનકુબેરો છે–એ બધાંએ મળીને કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની યોજના ઘડી ખેડૂતોનું આ કાયમી દુઃખ દૂર કરવું જોઈએ. સક્કર બૅરેજની યોજના પછી કહેવાય છે કે અહીંની ઋતુઓમાં ફેરફાર થઈ ગયા છે. અહીંથી વરસાદ તણાઈ ગયો છે. એ બધાની પૂર્તિ માટે મોટા પ્રમાણમાં ઝાડો વાવવાની, નહેરો લાવવાની કે એવી બીજી યોજનાઓ હાથ ધરી કાઠિયાવાડના રાજાઓએ પોતાનું અન્નદાતાપણું સિદ્ધ કરી બતાવવું જોઈએ અને જે પાયા ઉપર તેઓ ઊભા છે તેને સલામત રાખવો જોઈએ. કારણ કે તેમની સમૃદ્ધિ આખરે તો ખેડૂતોની સમૃદ્ધિ ઉપર જ આધાર રાખે છે ને ? ખેડૂત અને પશુજીવન જે દિવસે મરી પરવારશે ત્યારે કોણ જીવવાનું છે ? એટલે પ્રાંતિક સરકાર, ગુજરાત–કાઠિયાવાડના રાજવીઓ, અને સખીદિલ ધનિકોની દુષ્કાળનો કાયમી ઉકેલ લાવવાની પહેલી ફરજ છે. એ ફરજ તેઓ અદા કરે.

આર્યસત્યાગ્રહનો વિજય

પ્રજાના ધાર્મિક અને નાગરિક–અધિકારો માટે આટલા લાંબા સમયથી ચાલતા આર્યસત્યાગ્રહનો આખરે વિજયવંત અંત આવ્યો છે. આ સત્યાગ્રહ દરમિયાન લગભગ ૧૫૦૦૦ જેટલાં સ્ત્રી–પુરુષોએ જેલની બરદાસ્ત કરી. અઢાર જેટલા માણસો જેલમાં અને જેલ બહાર શહીદ થયા. જેટલા જેલમાં ગયા એ કરતાંયે વધારે માણસોએ એમાં સક્રિય ભાગ લીધો. હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેની સહાનુભૂતિ માટે સભાઓ અને ફંડો થયાં. અખિલ હિંદની

ધ્યમતિ પામેલા એવા કેટલાયે આગેવાનો છેક પાર્લામેન્ટ સુધી પહોંચ્યા. આ બધાને પરિણામે આખરે તેઓને વિજય મળ્યો. ધાર્મિક અને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર મેળવવા માટે પ્રજાએ કેવી ભારે કિંમત ચૂકવવી પડે છે એ હૈદ્રાબાદ–સત્યાગ્રહે બતાવ્યું. દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની લડત માટે જેઓ ઉતાવળા થઈ રહ્યા છે અને બ્રિટિશ હિંદમાં તાત્કાલિક સીધા સામનાની નીતિની જેઓ તરફેણ કરી રહ્યા છે તેમણે એને માટે કેટલાં બલિદાન અને આપભોગની જરૂર છે તે હૈદ્રાબાદ–સત્યાગ્રહ ઉપરથી ધડો લઈ સમજી લેવાની જરૂર છે. કારણ કે હૈદ્રાબાદની લડત તો માત્ર થોડા સુધારા માટેની જ લડત હતી, જ્યારે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની લડાઈ એ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જીવનમરણનો સવાલ છે. સામ્રાજ્ય છોડતાં પહેલાં તે હિંદુસ્તાનની અગ્નિપરીક્ષા કરી જોશે. એનો અર્થ એ નથી કે આઝાદીની લડત કદી લડવાની જ નથી, તેમ એ પણ નથી કે ગમે ત્યારે આંધળિયા કરવાથી બ્રિટિશ સત્તા નમી જશે. એવા કેસરિયા કરવાનો યુગ હવે ચાલ્યો ગયો છે. અત્યારે તો માત્ર આવી લડતની ગંભીરતા સમજી લઈ તેને માટે જોઈતી તૈયારી કરી લીધા પછી જ સીધો સામનો થઈ શકે એ વાત સમજવાની જરૂર છે. હૈદ્રાબાદ એ વસ્તુ સમજાવવામાં મદદગાર થાઓ.

સત્યાગ્રહની આ લડતમાં આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભા આખર સુધી દૂર રહી એનો અર્થ એ નહોતો કે તેને લડતના વ્યાજબીપણામાં શંકા હતી. આ પ્રશ્ન જ એટલો કોમળ હતો કે તેના ઉકેલ માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભા દૂર રહે તે જ યોગ્ય હતું. મહાસભાની દરમિયાનગીરી આ પ્રશ્નને ઉકેલવાને બદલે વધારે ગૂંચવે એવો સંભવ હતો એમ છતાં મહાસભાના તમામ નેતાઓ–ગાંધીજી સુદ્ધાં–આ લડતના રોજેરોજના બનાવોને કેટલી ચિંતાપૂર્વક નિહાળી રહ્યા હતા એ વસ્તુ બતાવે છે કે મહાસભાના નેતાઓનો વ્યક્તિગત રીતે આ લડાઈને સંપૂર્ણ ટેકો હતો. આ લડતનો સફળ અંત આવ્યા પછી મહાત્મા ગાંધી, રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુ વિગેરે આગેવાનોએ આર્યસત્યાગ્રહના નેતાઓને જે અભિનંદનો પાઠવ્યાં છે એ જોયા પછી મહાસભાની આ લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ નહોતી એવી શંકાને જરાયે સ્થાન રહેતું નથી. આ લડતને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવા માટે આર્યસત્યાગ્રહીઓએ જે હિંમત, સાહસ, બલિદાન બતાવ્યાં છે, અને એ કરતાંયે વધારે સમાધાન માટે જે તત્પરતા બતાવી છે તેને માટે અભિનંદન ઘટે છે. બીજી બાજુ 'જંગલના કાયદા'નો આશ્રય છોડી પરસ્પર સમજાવટ અને ભલી લાગણીનો જે માર્ગ નિઝામની સરકારે ગ્રહણ કર્યો એ બદલ તેને પણ અભિનંદન ઘટે છે. રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુએ અભિનંદન આપતા જે શબ્દો વ્યક્ત કર્યા છે કે '*સફળ સત્યાગ્રહ તે જ કહેવાય જેમાં બન્ને પક્ષોને અભિનંદન આપી શકાય.*' તેમાં અમે પણ અમારો સૂર મિલાવીએ છીએ.

આ સત્યાગ્રહ વધારે આગળ ચાલ્યો હોત તો હિંદુ–મુસલમાનનો પ્રશ્ન વધારે તીવ્ર બનવા જેમ સંભવ હતો તેમ બન્ને પક્ષો સહિષ્ણુતા, ઉદારતા અને પરસ્પર વિશ્વાસની લાગણીથી સમાધાન ઉપર આવી શક્યા તે હિંદુ–મુસલમાનના પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવામાં કારણભૂત થવાનો સંભવ છે. સમાધાન કરતી વખતે બંને પક્ષોએ જે સહિષ્ણુતા, ઉદારતા અને પરસ્પર વિશ્વાસની લાગણી બતાવી તેવી જ ભવિષ્યમાં જો ચાલુ રહેશે તો હૈદ્રાબાદની હિંદુ જનતા અને નિઝામ સરકારના સબંધો તો સુધરશે જ, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રસંગ હિંદુસ્તાનની સૌથી મોટી બે કોમો વચ્ચે સુમેળ સાધવામાં નિમિત્તરૂપ બનશે.

જમનાલાલજી છૂટ્યા

રાજસ્થાન–જગતમાં આર્યસત્યાગ્રહના વિજય જેવો જ બીજો વિજય આપણને જયપુરમાં સાંપડ્યો છે. જયપુર રાજ્યે નબળી તબિયતનું કારણ બનાવી જમનાલાલજીને છોડી મૂક્યા છે. ગમે તેમ, પણ આથી એક વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે અને તે એ કે જયપુર રાજ્ય જમનાલાલજીને જીરવી શક્યું નથી. નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય જેવા પ્રાથમિક અધિકારો માટે જયપુર જેવું રાજ્ય આટલી જીદ કરે તેમાં તેની જરાય શોભા નથી. જમનાલાલજીએ તો બહાર આવતાં જ સાફ વાત જાહેર કરી દીધી છે કે 'નાગરિક અધિકારો મેળવ્યા સિવાય હું જંપવાનો નથી.' પ્રજાપક્ષનો આ નિર્ણય સાંભળી લીધા પછી હવે વિચાર તો જયપુર

ાન્યે કરવાનો છે. ' એક વખત ના પાડી દીધા
ાછી હા કેમ પડાય ? ' એ જાતની ખોટી પ્રતિષ્ઠાને
ાળગી ન રહેતાં જમનાલાલજીના આ છુટકારાનો
લાભ લઈ પ્રજાને નાગરિક અધિકારો આપી પ્રજા-
પ્રેમ સંપાદન કરવાની સુવર્ણતક ન ગુમાવે.

શિસ્તભંગનાં પગલાં

મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ તા. ૯મીની વિરોધસભાઓમાં ભાગ લેનારાઓમાંથી માત્ર સુભાષબાબુ સામે જ શિસ્તભંગનાં પગલાં લઈ બાકીના વિષે વિચાર કરવાનું કામ પ્રાંતિક સમિતિઓ પર છોડી દીધું એ ઠીક જ થયું. સુભાષબાબુ માટે તો એમ થવું જ જોઈતું હતું. મહાસભા જેવી મહાન સંસ્થામાં શિસ્તપાલનનો કડક આગ્રહ જાળવી રાખવા માટે એવી જરૂર હતી. બીજી બાજુ કારોબારી સમિતિ પોતપોતાના પ્રાંતમાં શિસ્તભંગ કરનારાઓ સામે શાં પગલાં ભરવાં એ વિચારી રહી છે. મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિએ તો પોતાના પ્રાંતમાં શિસ્તભંગ કરનારાઓને આ વખતે માત્ર ચેતવણી આપીને જ જવા દીધા. ફાટફૂટ, પરસ્પર દ્વેષ અને ઝઘડાના આ કાળમાં મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિનું આ ઉદાર પગલું ઘણું જ ડહાપણભર્યું અને પ્રસંગોચિત છે. એથી મહાસભાની એકતા જાળવવાનું કામ સહેલું થશે. કોઈ એમ કહેશે કે શિસ્તભંગ કરનારાઓ મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિના આ ઉદાર પગલામાં મહાસભાના ભાગલા પડતા અટકાવવાની તેની શુભ વૃત્તિ જોવાને બદલે સમિતિની નબળાઈ જ જોશે અને એથી ભવિષ્યમાં બીજે વખતે આવા જ પ્રસંગે તેઓને શિસ્તભંગ કરવાનું ઉત્તેજન મળશે. સુભાષબાબુને થયેલી સજા પછી જો કે એમ થવાનું કારણ નથી છતાં યે શિસ્તભંગ કરનારા માણસો મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિના આ ઉદાર પગલાને નબળાઈની નિશાની રૂપ ગણશે તો તેઓ ભૂલ કરશે. ભવિષ્યમાં ફરીને શિસ્તભંગ કરનાર જોશે કે જે સમિતિ તેને ક્ષમા આપી શકે છે, તે વખત આવે ત્યારે તેને દંડી પણ શકે છે. આ કારણે અમે મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિના આ પગલાને વધાવીએ છીએ અને બીજી પ્રાંતિક સમિતિઓ એનું અનુકરણ કરે એવી આશા સેવીએ છીએ.

જવાહરલાલની વિદાય

છેલ્લા એકાદ મહિનાથી 'જવાહરલાલજી ચીન જવાના છે' એવી જે અફવા ઊડતી હતી તે આખરે સાચી પડી. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના આશીર્વાદ લઈ જવાહરલાલજી એરોપ્લેન મારફત ચીન ઊપડી ગયા. એમના નિવેદનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દુનિયાના જુદા જુદા દેશોની જેમ ચીન સાથે સંપર્ક સાધવાની તેમની ઈચ્છા ઘણા લાંબા સમયથી હતી. પણ અહીંના પ્રશ્નો તેમને અહીં રોકી રાખતા હતા. ત્રિપુરી કોંગ્રેસ પછી ડહોળાયેલા દેશના રાજકારણથી જવાહરલાલજીનું દિલ ઊચક રહેતું જ હતું, બીજી બાજુ ચીનના મિત્રોનાં ઉપરાઉપરી પ્રેમપૂર્વકનાં આમંત્રણો આવ્યાં જેને જવાહરલાલજી પ્રયત્ન કરવા છતાં યે પાછાં ન ઠેલી શક્યા. આ રીતે તેઓ ચીન જવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યા.

ચીન અને હિંદુસ્તાન બન્ને દેશો વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. બન્ને દેશોની સંસ્કૃતિ પ્રાચીન છે. બન્નેને યશસ્વી ભૂતકાળ છે. આજે બન્ને દેશો સામ્રાજ્યવાદનો ભોગ થઈ પડ્યા છે. હિંદુસ્તાનની પેઠે ચીન પણ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. આપણા દેશની માફક એ પણ ગામડાંઓનો મુલક છે. આમ બન્ને દેશોનો સંપર્ક એક બીજાનાં સુખદુઃખો સમજશે અને આપત્તિકાળમાં એકબીજાને મદદ આપવા તત્પર થશે. વર્તમાન યુગમાં ચીન સાથેના સંપર્કની શુભ શરૂઆત કવિવર ટાગોર અને તેની વિશ્વવિખ્યાત સંસ્થા વિશ્વભારતીથી થઈ. ચીન દેશે ૪૦,૦૦૦ની કિંમતનાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં અનેક પુસ્તકોની તેને ભેટ ધરી. એ પછી જવાહરલાલજીના શુભ પ્રયત્નથી જાપાન સાથેના યુદ્ધમાં ચીની સૈનિકોની સુશ્રૂષા કરવા માટે મહાસભાએ એક રેડક્રોસની ટુકડી મોકલી.

હિંદુસ્તાનની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવા અને ચીની પ્રજાની વધારે ઓળખ કરવા આજે જવાહરલાલજી પોતે ચીન જાય છે. એમનો આ પ્રવાસ મનુષ્યસંખ્યામાં જગતના સૌથી મોટા એવા આ બન્ને દેશોને વધારે નજીક લાવશે અને બન્ને દેશોને પ્રેમની મજબૂત સાંકળથી જોડવામાં કારણભૂત થશે. જવાહરલાલજીનું આ મહાન મિશન પાર પડો.

૨૪ - ૮ : '૩૯

મારી પત્નીનો વિકાસ

સોપાન

એનું મૂળ નામ સૂરજ, પણ મેં એનું નામ સુકન્યા રાખ્યું છે એટલે એ નામે જ તમે એને ઓળખજો. આજે ઘણા શિક્ષિત પતિઓ પોતાની પત્નીના વિકાસ માટે સતત ચિંતાતુર રહે છે તેમની પાસે મારો આ અનુભવ રજૂ કરતાં મને અપાર આનંદ થાય છે.

હું કોઈ મામૂલી માણસ છું એમ તમે માનશો નહિ. મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો એમ. એ. થયેલો હું અત્યારે એક આગેવાન દૈનિક પત્રનો તંત્રી છું. મારી પત્ની પણ હવે મામૂલી નથી. એ 'સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમંડળ'ની અત્યારે મંત્રી છે. અમે બંને જૂહુ-કાંઠા ઉપર એક બંગલો ભાડે રાખીને હમણાં રહીએ છીએ.

જે સુકન્યાને અત્યારે અર્ધું મુંબઈ શહેર ઓળખે છે તે એક દિવસ ચાર ગુજરાતી જ ભણેલી હતી એમ હું કહીશ તો કદાચ કોઈ નહિ માને. પણ કોઈ ન માને તેથી મારી સાચી વાત ખોટી કરી શકશે નહિ, એટલે જે બિના બની છે તે મારે કહી જ દેવી જોઈએ.

હું બી. એ. માં હતો ત્યારે મારાં લગ્ન થયાં છે. આ સુકન્યા—તે દિવસની સૂરજ—અમારા કાઠિયાવાડના બગસરા ગામના એક માલદાર વણિકની પુત્રી છે. બગસરામાં આગળ ભણવાનું સાધન નહિ હોય તેથી, કે કદાચ એની બા પણ કશું ભણી નહોતી છતાં એના જીવનમાં ઊણપ નહોતી તેથી, પણ સૂરજે ચાર ગુજરાતી ભણીને 'ભણેલી'નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શરીર સારું હતું, રૂપ પણ સારું અને ઘરના કામકાજમાં જબરી એટલે મારી બાને એ કન્યામાં કશી જ ખામી નહિ લાગેલી.

તમે પ્રશ્ન કરશો કે 'તારી બાને તો ખામી નહિ લાગેલી, પણ તનેય શું નહોતી લાગી? તું શા માટે એવી ગામડાની જડ છોકરીને પરણી ગયો?' આ પ્રશ્નનો એક જવાબ તો એ છે કે એ છોકરીનું ચેતન આજે કોઈથી અજાણ્યું નથી, પણ બીજો અને સાચો જવાબ એ છે કે હું લગ્ન વિના થાકી ગયો હતો. હું બોઠ કે ગમાર નહોતો છતાં કૉલેજની કોઈ પણ છોકરીને ખેંચી શકેલો નહિ. તમે રખે એમ માની લેતા કે કૉલેજ-કન્યાથી હું ડરનારો કે એને તિરસ્કારનારો હતો! હું વર્તમાન યુગના અનેક જુવાનોની સાથે જ કૉલેજ-કન્યા પ્રત્યે મમત્વ ધરાવનારો હતો.

પણ એટલેથી બધું પતે એમ નહોતું. મારી મમતાની કૉલેજની કોઈ પણ છોકરીને પરવા નહોતી, કારણકે કૉલેજ-કન્યાને આકર્ષવામાં અગ્ર ભાવ ભજવે એવી લગભગ દરેક વસ્તુની મારામાં ખામી હતી. સૌથી મોટી ખામી એ હતી કે હું કોઈ મોટર-બંગલાવાળાનો પુત્ર નહોતો. બીજી ખામી એ કે આખી કૉલેજમાં સૌને બનાવી જાઉં એવું બુદ્ધિચાતુર્ય મારામાં નહોતું. ત્રીજું એ કે કોઈ કન્યાને ભોળવવાની કે ખુશામત કરવાની પણ મારામાં જોઈએ તેટલી લાયકાત નહોતી, આ સ્થિતિમાં હું ટટળતો રહું એમાં નવાઈ શી?

આમ છતાં મેં ફાંફા તો ઘણાં વરસ સુધી રાખ્યા હતા. મારી બાએ ને બાપાએ જ્યારે જ્યારે મારી પાસે સૂરજ જેવી છોકરીની વાત મૂકી હતી ત્યારે ત્યારે મેં મોં બગાડીને ના સુણાવી હતી. એમ તો હું લગ્નમાં ક્રાંતિ કરવાના મતનો હતો, પણ આ દુનિયામાં મારી ક્રાંતિભાવના લાંબો વખત ચાલી શકી નહિ. હું જોઈ શક્યો કે ભણેલી, કેળવાયેલી, તેજબુદ્ધિની, સ્વતંત્ર કે નિરંકુશ છોકરીઓની સંખ્યા આ જમાનામાં ભલે મોટી દેખાતી હોય પણ એવા

છોકરાઓની સરખામણીમાં એ સંખ્યા અતિ અલ્પ હતી. સામાન્ય અર્થશાસ્ત્ર કે વ્યવહારગણિત જાણનાર સમજી જ જાય કે દરેક નવા યુગના છોકરાને નવા યુગની છોકરી મળવાનું અશક્ય છે, કારણકે એટલી છોકરીઓ છે જ નહિ. જ્યાં પોતાના ગામમાં મુંબઈની કમાણીને પ્રતાપે કોઈએ બંગલો બંધાવ્યો હોય ને સૌને આશા બંધાય કે પોતે યે મુંબઈ જઈને બંગલા જેટલું કમાઈ આવશે, એવું જ મને હતું. પણ એવા અનેકની પેઠે હું યે રખડતો જ રહી ગયો. ને જે દિવસે મને ભાન થઈ ગયું કે આ તો ઝાંઝવાંનાં નીર છે તે દિવસે મારી બાએ સૂરજનું નામ મૂક્યું ને મેં કબૂલ રાખી લીધું. કાંતિ મને પ્રિય હતી, પણ એની સાથે લગ્ન કરી શકાય એવા સંયોગો નહોતા–જુવાનીના આભૂષણ તરીકે એ ઠીક હતી.

આમ હું થાકેલો માણસ આખરે સૂરજને પરણી ગયો. પરણતાં પહેલાં એટલું વિચારી લીધું કે સૂરજને હું શિક્ષિત અને સંસ્કારી બનાવીશ અને થોડા જ સમયમાં એ મારે યોગ્ય થઈ જશે. આ માટે બા અને પિતાજીની સંમતિ પણ મેં પહેલેથી લઈ લીધી હતી. તેઓ તો જાણતાં જ હતાં કે આવા ભણેલા છોકરાને આવી વહુ ગમશે નહિ, એટલે એમાં વાંધો લઈ શકાય એવું હતું જ નહિ.

પણ સૂરજ જુદી જ મનોવૃત્તિની નીકળી. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે લગ્નના દિવસે મારા દિલમાં કશો જ ઉમળકો નહોતો. લગ્નની પહેલી રાત ઘણાંનાં અંતરમાં આનંદનો ન કલ્પાય એવો ઝંકાર ઊભો કરે છે એવું મને કશું જ નહોતું થયું. સૂરજનું ગોળ અને નમણું મોં મને ગમ્યું હતું, નિખાલસ આંખો પ્રત્યે પણ મારું ધ્યાન ખેંચાયેલું, પણ કૉલેજ-કન્યાનું ચાપલ્ય એની આંખમાં કે અંગમાં હતું જ નહિ, અને એ રીતભાતનો તો એનામાં છાંટો યે ક્યાંથી હોય!–પણ મારે કહેવું છે તે તો જુદું છે. સૂરજ પહેલી રાત્રે મોડી મોડી આવી. ઘરનું કામ પતાવ્યા પછી મારી બા પાસે બેસી રહેલી. હું એની રાહ જોયા જ કરતો હતો. મારા મનમાં એની સાથે કરવાની વાતો ગોઠવાતી હતી. મેં વિચારેલું કે આજે જ એને ભણવાની વાત કરીશ અને એ રાજી રાજી થઈ જશે અને એ દિલ દઈને ભણશે,–કેમ નહિ ભણે? ! આગ્રહ કરીશ અને પ્રેરણા આપ્યા જ કરીશ તો બે વરસમાં એ તદ્દન નવીન બની જશે. પછી મારા ને એના રસો એક બનશે, મિત્રો એક બનશે, જીવનની દિશા અને નિશાન એક બનશે, જીવનના વિકટ પંથ અનંત આશાભર્યા પંથે અમે સ્નેહ અને સંસ્કાર સાથે પ્રવાસ કરશું. આ મારાં સ્વપ્નો હતાં ને વિચારો હતા. સૂરજ ધીમે પગલે ઓરડામાં આવી ત્યારે આ બધું કહી દેવા માટે મારું દિલ તલપાપડ થઈ રહ્યું, પણ એ તો સોફા ઉપર મારી પાસે ન આવતાં પલંગને છેડે ઈસ ઉપર બેસી રહી.

એ રાત એમ નકામી ગઈ. મને વાત કરવાનો ઉત્સાહ જ આવ્યો નહિ. બીજી ને ત્રીજી રાત પણ એવી ગઈ. ચોથા દિવસની સવારે કંઈ કારણ વિના એની આંખો રડી રડીને સૂઝી ગઈ હોય એવી મને લાગી. મને થયું કે એનાં માતપિતા એને યાદ આવ્યાં હશે. મારા દિલમાં થોડી અનુકંપા થઈ આવી, પણ મેં કલ્પેલું એવું દુ:ખ હું દેઈ શકું એમ નહોતું. એ હવે આ ઘરનું માણસ થઈ ગઈ હતી.

એમાં એક દિવસે મારા ચારેક મિત્રો મને મળવા આવ્યા. એમને બારણામાં જોતાં જ મારા દિલમાં ધ્રાસકો થયેલો. એ આવતાંની સાથે જ હસશે, ટીખળ કરશે, અભિનંદન આપશે ને છેવટ સૂરજને બોલાવશે તે હું સમજી ગયો. શું કરું? શી રીતે આ સૂરજની અસંસ્કારિતા–આમ્યતા આ મિત્રોથી છુપાવું? શી રીતે મારી લજ્જા હું એની પાસે ઢાંકું? મેં પ્રયાસ તો કર્યો પણ વાત ખુલી પડ્યા વિના રહી શકી નહિ. એમણે સૂરજને મળવાની ઇચ્છા કરી અને મેં બહુ જ આગ્રહ કરી સૂરજને બોલાવી, પણ એ ઉંબરથી આગળ વધી જ નહિ. મિત્રોએ મજાક કરી તોપણ એની આંખો જમીન ઉપરથી ઊપડી નહિ તેમ મોં ઉપરની રેખાઓ પણ અસ્થિર બની નહિ. હું તો શરમથી નીચું જોઈને બેસી રહ્યો.

તે રાત્રે મને ઘણા વિચાર આવ્યા. એમ થયું કે સંસ્કાર અને કેળવણી વિના આ રૂપને, યૌવનને, શરીરને, શક્તિને કરવાં શું? મને લાગ્યું કે આ કરતાં અપરિણીત જ રહ્યો હોત તો શું ખોટું હતું? જે પ્રેમની રીતભાત સમજતી નથી, મિત્રો સાથે મોજ લઈ શકતી નથી, નવા યુગની કોઈ છાપ ઝીલી શકતી નથી તે મારી પત્ની હોઈ શકે? હમણાં હું એમ. એ. થઈશ પછી કોઈ કૉલેજનો પ્રોફેસર થઈશ. કેટલીયે કન્યાઓ સમક્ષ મારે રજૂ થવાનું આવશે એ વખતે મારી પત્ની આ સૂરજ?

મેં નક્કી કર્યું કે બીજે દિવસે જ એને ભણાવવાનો પ્રબંધ કરવો અને તે પણ અહીં ભાવનગરમાં નહિ પણ મુંબઈમાં. અહીં તો એને એવું એ વાતાવરણ મળશે. મુંબઈનાં ખુલ્લાં હવાપાણીમાં એનો પ્રાણ જરૂર પ્રફુલ્લશે.

*

સૂરજને પસંદ નહોતું ને મારી બા પણ નારાજ હતી છતાં મેં સૂરજને પંદર દિવસ પછી મુંબઈ મોકલી જ આપી. જતી વખતે એ ખૂબ ખૂબ રડી પણ મેં નબળા પડતા મારા મનને મનાવ્યું કે જો આખી જિંદગી હસવું હોય તો આજના રડવાને ચલાવી લે. એને પોતાને ભણવાની કશી જરૂર લાગતી જ નહોતી. એના જીવનનું એક જ નિશાન હતું અને તે હું. હું એટલે મારું શિક્ષણ, મિત્રો કે સંસ્કાર નહિ પણ મારું પતિત્વ. મારા જીવનની એકેય વાત એ મને પૂછતી નહિ. સામે આવીને ઊભી રહેતી. હું જોઈ શકતો કે મારી આજ્ઞા સાંભળવાની એને બહુ હોંશ હતી, પણ મારે એવી આજ્ઞાંકિત ગુલામ નહોતી જોઈતી, મારે તો સંસ્કાર અને સ્નેહભરી પ્રિયતમા જોઈતી હતી, એટલે એને દુઃખ આપીને પણ મેં એને મુંબઈ મોકલી આપી.

મુંબઈમાં મારા મિત્રો હતા, સગાં પણ હતાં. છતાં મેં એને પહેલાં તો છાત્રાલયમાં રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું, કારણ કે ત્યાં જ એ વિશેષ કરીને બીજી નવયુગી કન્યાઓના સંસર્ગમાં આવી શકે, પરંતુ એમ કરવામાં એક મોટી મુશ્કેલી હતી. એ ત્યાં રહે ખરી? એને ત્યાં ગમે ખરું? આધુનિક કન્યાઓની પાસે એની આંખો અંજાઈને મિંચાઈ ન જાય? મને લાગ્યું કે થોડો વખત તો મારા કાકાને ત્યાં જ રહે ને એમની પુત્રી પદ્મા, જે આધુનિક છે તેની પાસે જ અભ્યાસ કરે. પદ્માએ મારી આ માગણી કબૂલ રાખી હતી એટલે સૂરજ, હવે સુકન્યા, એને ત્યાં જ જઈને રહી.

સૂરજ જ્યાં સુધી ભાવનગરમાં હતી ત્યાં સુધી એના પ્રત્યે મારામાં જરાયે પ્રેરણા જ જન્મતી નહોતી. મારે નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ કે જે દિવસે સૂરજ મુંબઈ ગઈ તે રાત્રે મેં પહેલવહેલી એની ઊણપ અનુભવી. મારા થીજેલા હૃદયમાંથી સ્નેહનું એક ટીપું પણ તે દિવસે જ ઓગળ્યું એમ કહું તો ખોટું નથી. તે રાત્રે બે ચાર વખત હું જાગી ગયો અને મને વિચારો આવ્યા જ કર્યા કે હવે સૂરજને હું આ રીતે કાગળ લખીશ અને તે રીતે રાગભર્યા જવાબમાં એના ગડમડિયા અક્ષરો મારે વાંચવાના રહેશે. જે ધીમે ધીમે મોતીના દાણાના રૂપમાં ફેરવાતા જશે. મારી દોરેલી રાહ હું ફરી ઊગતી રહ્યો હોઉં એવો આનંદ મારા દિલમાં વ્યાપી ગયો.

અને બન્યું પણ એમ જ. પદ્માએ ૭ મહિનામાં તો સૂરજને સાચેસાચી સુકન્યા બનાવી દીધી. રજાના દિવસોમાં હું મુંબઈ જતો ત્યારે એનામાં મેં જે ફેર જોયો તેણે મારા અંતરને નચાવી મૂક્યું. મને થયું કે હવે એક વર્ષમાં તો સુકન્યા સર્વાંગસુંદર બની જશે. એની કપડાં અને વાળની ઢબ છબમાં અજબ ફેર પડી ગયો હતો. આધુનિક કન્યામાં જોઈએ એવી વાણીની સરળતા એનામાં આવી નહોતી. કેટલીક વાતો હજી એ મૂંગાભાવે સાંભળી રહેતી. એની મજાક થતી હોય ત્યારે એ સામા જવાબ દઈ શકતી નહિ, માત્ર મીઠું હસીને અથવા જરા મૂંઝાઈને ચૂપ બેસી રહેતી. જ્યાં પ્રભાત ઊગી ગયું હતું આત્મનાનો અંધાર બેઠો ગયો હતો જે ચાપલ્યને હું ઝંખી રહ્યો હતો તેનો પગરવ સંભળાતો હતો. મારી પાસે પણ મૂંગી બેસી રહેનાર હવે ઓળખીતાઓની સાથે દરિયા સુધી ફરવા નીકળતી અને કંઈ કંઈ વાતો કરી શકતી

આનંદ અને આશાભર્યો હું એક મહિનો મુંબઈમાં રહ્યો. એક મહિનામાં મને જણાયું કે સુકન્યાને હવે છાત્રાલયમાં મૂકી શકાય એટલી તૈયારી એની થઈ ગઈ છે, પરંતુ મુંબઈ જેવા શહેરમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને સમજી શકે એવું છાત્રાલય મને મળ્યું નહિ. મેં જોયું કે કૉલેજ–કન્યાઓ માટે એવાં છાત્રાલયો હતાં, પરંતુ સુકન્યાને કૉલેજ–કન્યા થવાને હજી વાર હતી. પદ્મા અને હું ખૂબ પરિશ્રમ કરીએ તોપણ એ એક વરસ પછી મૅટ્રિકમાં બેસી શકે એમ હતું. પદ્માની મહેનત અને સુકન્યાની તેજ બુદ્ધિથી પ્રગતિ તો સારી થઈ હતી.

આ સ્થિતિમાં પદ્મા પાસે જ સુકન્યાને રાખીને હું ભાવનગર જવા તૈયાર થયો. મારા ભાવનગર જવાના દિવસો નજીક આવ્યા ત્યારે સુકન્યા રડવા જેવી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ આ વખતે મારી સાથે ફેરવીને મેં એને અનેક મિત્રો સાથે ઓળખાણ કરાવી હતી. વધુમાં એ મિત્રો–કન્યાઓ અને કુમારોને પણ મેં ભલામણ કરી હતી કે સુકન્યા સાથે સહવાસ વધારજો અને એનામાં નવા યુગના સંસ્કારો સીંચજો.

આટલી તૈયારીઓ પછી હું ભાવનગર પાછો ફર્યો ત્યારે મારું ચિત્ત પ્રફુલ્લ હતું. સ્ટેશન ઉપર સુકન્યા મને મૂકવા માટે આવી ત્યારે એનું રડી જતું મોં છાતી સરસું ચાંપી દેવાની મને ઇચ્છા થઈ હતી, પરંતુ મેં મારા મનને મજબૂત બનાવ્યું હતું. હું મારી જાતને કહેતો હતો કે 'સમગ્ર જીવનના અમૃત માટે થોડો સમય દુઃખ સહન કરી લે.' મારા મનમાં ખાતરી જ હતી કે હવે સુકન્યાને મારે યોગ્ય થવા માટે વધુમાં વધુ બે વરસ લાગશે. અને એ બે વરસ પછીની કલ્પના મને કેટલી મધુર લાગતી હતી તેનું તો વર્ણન જ અશક્ય છે.

એક વરસ બીજું વીતી ગયું અને પદ્માની લાગવગથી એક શાળા દ્વારા મારી સુકન્યા મૅટ્રિકમાં બેઠી. આ દિવસોમાં એના કાગળો ઓછા થઈ ગયા હતા, પરંતુ એ કેટલી જહેમત ઉઠાવી રહી હતી તેનું વર્ણન પદ્મા મને લખતી હતી અને મારો હર્ષ કોઈ રીતે સમાતો નહોતો. પરીક્ષા પૂરી કર્યા પછી સુકન્યાને ઘેર આવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હતી. મને તો હતું કે એ રજાના દિવસો પણ મુંબઈમાં ગાળે અને મારા મિત્રો સાથે સંસર્ગ વધારી નવા યુગનું પાન કરે, પરંતુ ભાવનગર આવ્યા વિના એ રહી શકે એમ જ નથી એમ જ્યારે પદ્માએ મને લખ્યું ત્યારે એને બળાત્કારે ત્યાં રોકવાનું મને વ્યાજબી ન લાગ્યું. મેં એને આવવાની રજા મોકલી અને વળતી જ ટ્રેનમાં એ ભાવનગર આવવા માટે રવાના થઈ ગઈ.

સુકન્યા રવાના થઈ કે તુરત જ મારાં બાએ તો એને ફરી નહિ જવા દેવા માટે મારા પિતાને સમજાવવાનું શરૂ કરી દીધું. એના મત પ્રમાણે મૅટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ જોઈએ તે કરતાં ઘણું ઘણું વધારે હતું, પરંતુ મારા પિતાએ એની વાતને ટેકો આપ્યો જ નહિ એટલે એ નિરાશ થઈને બેસી રહી. સુકન્યાને ઘેર રોકી લેવા માટે એની મોટામાં મોટી દલીલ એ હતી કે એને મારાથી દૂર ન રાખવી જોઈએ. આ દલીલ કેટલી ક્ષુદ્ર હતી તેના વિચારે હું મનમાં હસતો હતો. મને થતું હતું કે મારી બા ક્યાંથી સમજી શકે કે આજની સુકન્યા મારી સાથે રહે કે ન રહે તે મારે મન સરખું જ છે. મારે જે સુકન્યા સાથે રહેવું છે તે તો હજી હવે તૈયાર થવાની છે!

સુકન્યા આવી ગઈ. ઘરનાં સૌએ એને પ્રેમથી સત્કારી આડોશીપાડોશી અને મિત્રોએ પણ એના ફેરફારની પ્રશંસા કરી. નવા અને જૂના–બંને યુગનાં લોકોએ જ્યારે એનાં વખાણ કર્યાં ત્યારે મને નવાઈ ન થઈ, કારણ કે સુકન્યાની પ્રગતિ અત્યારે એ બંને યુગની મર્યાદા ઉપર પહોંચી હતી. અત્યારે એ જૂના યુગમાં પણ હતી અને નવા યુગમાં પણ હતી. એના મોં ઉપર શિક્ષણનો, આશાનો પ્રકાશનો ઉલ્લાસ હતો, તેમ નવવધૂમાં આવશ્યક ગણાય એવાં લજ્જા અને વિનય પણ હતાં. એ મારા મિત્રો સાથે હસતી હતી, તેમ મારાં વડીલોનો આદર પણ કરતી હતી. સુકન્યા સર્વ રીતે સૌને પ્રિય થઈ પડે એ રીતે ત્યાં રહેવા લાગી.

પરીક્ષાનું પરિણામ આવી ગયું. સુકન્યાને પોતાને

પાસ થવા વિષે શંકા નહોતી અને એની એ ધારણા સાચી પડી. આટલા દિવસ એ અને હું બહુ પ્રેમથી રહ્યાં હતાં એટલે એને પાછી મોકલતાં મારું દિલ સહેજ હલી જતું હતું. સુકન્યા તો જવા જ નહોતી ઇચ્છતી એમ હું સમજી ગયો હતો. પહેલી વખતે એની આંખમાં આંસુ આવેલાં એમ તો આ વખતે ન બન્યું, પરંતુ આ વખતે એના મોં ઉપર વિષાદ તો છવાઈ જ ગયો હતો. જવાની આગલી રાત્રે મેં એને ભાવી જીવનની સુંદર કલ્પનાઓ આપીને ખૂબ સમજાવી હતી. મારી સમજાવટની એના ઉપર કેટલી અસર થઈ હશે તે તો પ્રભુ જાણે, કારણકે એણે મારી સામે એક પણ દલીલ કરી નહોતી, તેમ બધી વાતને અંતે સંતોષ પણ પ્રગટ કર્યો હતો. હું એને સમજી શક્યો હતો ત્યાં સુધી તો એની મનોવૃત્તિ ફરીને તપ કરવા જતી હોય એવી હતી. એને મારે ખાતર જ શિક્ષણ લેવું પડતું હોય એવા ભાવો એના મોં ઉપર હતા. એ જ્યારે મુંબઈથી આવી અને થોડાક દિવસ પ્રેમથી રહી ત્યારે એણે એમ માન્યું હશે કે હું જે ઇચ્છતો હતો તે એને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. સુકન્યા એમ માને તેમાં નવાઈ નહોતી, કારણકે એ પરણીને આવી ત્યારે મેં એને પ્રેમનો એક શબ્દ પણ ક્યાં કહ્યો હતો ! અને આ વખતે ?

પણ સુકન્યાની સાધના હજી અધૂરી હતી. એને બીજી વખત મુંબઈ મોકલતાં મને કેટલું દુઃખ થતું હતું તે મેં એને સમજાવ્યું હતું. જો હું આટલું સહન કરી રહ્યો છું તો એણે પણ સહન કરી લેવું જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય એને કંઈક અસર કરી શક્યો હતો.

આમ સુકન્યા મુંબઈ ભણી વિદાય થઈ અને હું અભ્યાસ કરતો કરતો એક શાળાના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે નોકરી કરવા લાગ્યો. આ વખતે સુકન્યાએ મુંબઈ જઈને છાત્રાલયમાં જ રહેવાનું હતું એટલે હવે પછી એના પ્રગતિના સમાચારો અદ્ભુત હશે એમ હું ધારતો હતો. એ મારી સાથે આટલો સમય રહીને સમજી ગઈ હતી કે મારે મન એના શિક્ષણ કરતાં પે નવયુગના સંસ્કાર વધુ જરૂરી હતા. એ થોડું ઓછું ભણેલી હોય, કોઈ પદવી ન ધરાવતી હોય તેની ચિંતા નહોતી, પરંતુ એ જો મારા મિત્રો સાથે બે શકે એવી ન હોય, મારી પાસે પણ પોતાનો સ્વ મત પ્રગટ કરી શકે એમ ન હોય તો એની કે પણ પદવીની મને કિંમત નહોતી.

સુકન્યાના મુંબઈ પહોંચવાના સમાચારમાં આ સુંદર પલટાનાં ચિહ્નો હતાં. એને સ્ટેશને લે મારે પણ ઉપરાંત આઠ દસ મિત્રો-કન્યાઓ અ કુમારીઓ-આવ્યાં હતાં. સુકન્યાએ લખ્યું હતું કે 'ગાડી મને આખો દિવસ બેચેની લાગી હતી, પણ ર સારી ઊંઘ આવી ગયેલી. સવારમાં મુંબઈ પહોંચ મન આનંદમાં હતું.' હું આ જ સ્થિતિ ઇચ્છતો હતો. આનંદ વિના નવસંસ્કારનું ઘડતર એના હૃદ ઉપર શી રીતે થઈ શકે ?

બસ, આ સમયથી સુકન્યાના પલટાનો કાળ શ થયો. આજે સુકન્યામાં જે જે દેખાય છે તે બધું એ વરસે વવાયું હતું. પહેલું દોઢ વર્ષ તો ધરત ખેડવામાં જ ગયું હતું એમ કહેવું જોઈએ.

એકાદ મહિનો વીત્યા પછી સુકન્યાની સાથે કોઈ વાર ધીમતિ તો કોઈ વાર કલા, કોઈ વા ચંદ્રશેખર તો કોઈ વાર મનુકુમારના પત્રો પણ આવ લાગ્યા. એ બધાં ક્યાં ક્યાં ફરવા ગયાં હતાં તે સુકન્યા વર્ણન મોકલતી હતી. હું આવા દરેક કાગળના જવાબમાં સુકન્યાને ફરવાનાં નવાં નવાં સ્થળો અને મુંબઈમાં આવતાં સારાં ખેલપ્રો સૂચવ્યા કરતો હતો હું જાણીને રાજી થતો કે મારી દરેક સૂચનાનો અમલ એ પછીના રવિવારે સુકન્યા અને એનાં તથા માર મિત્રો કરતાં જ.

દિવસો પછી દિવસો વીતવા લાગ્યા અને સુકન્યાન રંગ બદલાતા ગયા. એક સત્ર પૂરું થયું ત્યારે મે માન્યું કે સુકન્યા હવે ઘેર આવશે. હું ઇચ્છતો પણ હતો કે એ ઘેર આવે. મારે એના મોં ઉપર નવીનત જોવી હતી. જે આધ્યને હું ઝંખતો હતો તેનું દર્શન કરી અંતર પ્રફુલ્લિત કરવું હતું. હું તો આ વખતે એમ. એ.ની તૈયારી પૂરી કરી શકેલો નહિ એટલે એ માટે મને ચિંતા નહોતી. પણ મારા આશ્ચર્ય અને

હર્ષ-શોકની મિશ્ર લાગણી વચ્ચે સુકન્યાએ લખ્યું કે 'તમે જાણીને આનંદ પામશો કે હું આ રજાઓ મુંબઈમાં જ ગાળીશ. વચ્ચે થોડાક દિવસ ચંદ્રશેખર સાથે પંચગીની જવાની પણ ઇચ્છા છે. રજા આપશો ને ?' આ કાગળથી મને આનંદ થયો હતો કે શોક થયો હતો તેનું પૃથક્કરણ હું પોતે કરી શક્યો નથી. જવાબમાં મેં લખ્યું હતું કે 'મેં ધારેલું કે રજાઓમાં તું અહીં આવશે. તારા આગમનની તૈયારી અને કલ્પનાઓ પણ હું કરતો હતો, પરંતુ તેં ત્યાં રહેવાનું અને પંચગીની જવાનું કર્યું તેથી મને આનંદ થયો છે. મારે જે જોઈતું હતું-જોઈએ છે તે હવે તારામાં ઝડપભેર આવી રહ્યું છે. સુકન્યા, તારામાં જેની ઊણપ હતી તે વસ્તુ હવે તને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે.'

સુકન્યાનો જવાબ અત્યંત આનંદભર્યો હતો. આ નવા જીવનમાં એને પોતાને કેટલી પ્રફુલ્લતા લાગે છે તેનું વર્ણન હતું અને આજ લગી એ અજ્ઞાન અને આમ્યતાની સાંકળમાં જકડાયેલી હતી એનો એકરાર હતો. જીવનનો આ અનુપમ આનંદ લૂંટવા માટે જ્યારે મેં એને મુંબઈ મોકલી ત્યારે એ ખૂબ રડેલી તે ઉપર એ અત્યારે હસી રહી હતી. હું જોઈ શક્યો કે હવે સુકન્યા પ્રસન્નચિત્ત છે અને એનાં રૂપ, ગુણ અને યૌવનની સાથે નવયુગનો રંગ પણ ભળી રહ્યો છે. સુકન્યાને મેળવીને હું હવે ધન્ય બની રહ્યો હતો.

અને પછી પંચગીનીથી સુકન્યાના કાગળો આવ્યા. ત્યાંની અદ્ભુત કુદરતમાં પોતે કેટલી મુક્તતા અનુભવે છે અને 'જો તમે સાથે હોત તો મારા આનંદને અવધિ જ ન રહેત' તેનું બયાન હતું. ડુંગરે ડુંગરે ને વૃક્ષે વૃક્ષે કેટલી નવીનતા અને સૌંદર્ય ભર્યું હતું તેનું વર્ણન કરતાં સુકન્યાએ પાંચ પાનાં ભર્યાં હતાં. આ કાગળમાં ચંદ્રશેખરની પણ ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી. મને આ કાગળ સર્વ રીતે આહ્લાદક લાગ્યો હતો.

રજા પૂરી થઈ અને ખાણું સત્ર શરૂ થયું. સુકન્યાએ લખ્યું કે આ સત્રમાં પોતે બહુ મઝા નહિ લૂંટી શકે કારણ કે વાંચવાનું ઘણું છે. પરંતુ તે સાથે જ દર રવિવારે કોઈની સાથે ફરવા ગયાના ને સિનેમા જોયાના સમાચારો તો આવતા જ હતા. મને આ સમાચારો વાંચીને થતું હતું કે એક વખત તો એને આંખ ભરીને જોઈ લઉં. હું ભાવનગરમાં બેઠો બેઠો મીઠી મનોરમ્ય કલ્પનાઓ તો કરી શકતો હતો, પરંતુ કલ્પના કરતાં વાસ્તવમાં ઓર મઝા રહી છે એમ જાણતો હોવાથી ત્યાં જવાની ઇચ્છા જોર કરતી હતી. છેવટે આઠેક દિવસ માટે ત્યાં જઈ આવવાનો મેં નિશ્ચય કરી લીધો ને શાળામાંથી રજા લીધી. પરંતુ ભાગ્ય કંઈક વિપરીત હતું. જવાને આગલે દિવસે જ પિતાજી તાવમાં પટકાઈ પડ્યા અને હું ન જઈ શક્યો. છેવટે મને એક રસ્તો સૂઝ્યો. મેં સુકન્યાને લખ્યું કે 'પિતા બિમાર પડી ગયા છે એટલે નથી આવતો. હવે તારો છેલ્લામાં છેલ્લો ફોટો મોકલી તારું દર્શન કરાવજે.' વળતી ટપાલે જવાબ આવ્યો કે 'તમે આવો ત્યારે તમને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરવાની યોજના મેં ઘડી હતી. તમને લાગે કે પેલી સૂરજ તો મરી જ ગઈ અને તમારી સુકન્યાએ પણ નવો જન્મ લીધો........પણ તમને આશ્ચર્ય થશે કે મેં અહીં આવીને એક પણ ફોટો પડાવ્યો નથી. બે ચાર વખત મિત્રોએ આગ્રહ કરેલો પણ મેં ના પાડી હતી. મારી ઇચ્છા હતી કે જિંદગીમાં પહેલવહેલો ફોટો તો તમારા સાથે જ પડાવવો. પણ હવે આજે સ્ટુડીઓમાં જાઉં છું. એકાદ બે દિવસમાં તમને ફોટો મળી જશે.'

અને બે દિવસ પછી ફોટો પણ આવ્યો. ખરેખર એણે નવો અવતાર લીધો હતો. એના સુંદર શરીરમાં સહેજ સ્થૂળતા લાગતી હતી તે ચાલી ગઈ હતી. આંખમાં અને મોં ઉપર ચાપલ્યની તમામ રેખાઓ ઊપસી આવી હતી. માથાના વાળ અને કાનના લટકણિયાં, હસતું મોં અને મજાકભરી આંખો એ જોઈ જોઈને હું એનું સાંનિધ્ય અનુભવતો હરખાવા લાગ્યો. અને એનો વિચાર કેવો સુંદર હતો ! 'જિંદગીમાં પહેલવહેલો ફોટો તો તમારા સાથે જ પડાવવો.' એ ખરું હતું, યથાયોગ્ય હતું. મારી સાથે જ પડાવવા જોઈએ ને ? મિત્રો ભલેને હજાર

હોય, પણ હું તે હું હતો અને સુકન્યા તે સુકન્યા હતી. અમારા સંબંધની તોલે જગતનો કોઈ પણ સંબંધ આવી શકે એમ નહોતું.

અને બીજા ચાર મહિના પસાર થઈ ગયા. સુકન્યાએ પરીક્ષા આપી દીધી. હું તો આ વખતે પણ એમ. એ. માં ન બેસી શક્યો. મેં આશા રાખી કે આ વખતે તો સુકન્યા મારા કહ્યા વિના જ અહીં આવી પહોંચશે, પણ એનો કાગળ આવ્યો કે 'હું ત્યાં આવું તે કરતાં તમે જ ન આવો? ત્યાં આપણને શી મજા પડશે?'

મને આ કાગળ ગમ્યો કે ન ગમ્યો તે કહી શકું નહિ. એમ તો થયું કે સુકન્યાએ આવવું જોઈએ. અમારા આનંદ ઉપરાંત અમારે માતાપિતાના આનંદનો પણ સહેજ વિચાર કરવો જોઈએ. મેં સુકન્યાને લખ્યું કે 'આ વખતે તું આવી જ જા. તારે ફરી મુંબઈ જવાનું થશે ત્યારે જો શક્ય હશે તો હું સાથે આવીશ. તને જોઈને બા-બાપુ પણ ખૂબ રાજી થશે.' આ કાગળ ટપાલમાં નાખતી વખતે મને થતું હતું કે કદાચ સુકન્યા હજી યે મને ત્યાં બોલાવવાનો આગ્રહ કરશે તો મારા હૃદયમાં શી લાગણી થશે તે હું સમજતો હતો. પરંતુ મારી સુકન્યા એવી નહોતી. એણે તો કાગળ પહોંચતાં જ તાર કર્યો: 'હું આવું છું.'

અને એ આવી—અંગમાં ને આંખમાં નવીનતાના રંગો પૂરીને. મેં એને સ્ટેશન ઉપર જોઈ ત્યારે ખરેખર હું તાજુબ થઈ ગયો. મારે જે જોઈતું હતું તે છલોછલ મળી ગયું હતું. મારા કરતાં આ પૃથ્વીપટ ઉપર બીજું કોઈ જ વધુ સુખી ન હોય એમ મારું અંતર ગણગણવા લાગ્યું. સુકન્યા અને હું ગાડીમાં બેસીને ઘેર પહોંચ્યાં.

એક વર્ષ પહેલાંની અને આજની સુકન્યામાં અજબ ફેર પડી ગયો તેની સાક્ષી મારી બાએ અને પાડોશીએ સહેજ મોં બગાડીને પૂરી અને મારા મિત્રોએ મોં ઉપર હર્ષની ભરતી લાવીને પૂરી. હું જોઈ શક્યો કે જૂના યુગની મર્યાદાઓ સુકન્યાએ વટાવી દીધી છે અને હવે એ સર્વ રીતે નવયુગી બની ગઈ છે.

જે આધુનિકતા, નવીનતા, ચપળતા, સ્વતંત્રતા સંસ્કારિતા હું ઇચ્છતો હતો તે મને મળી ગયાં હતાં.

[અપૂર્ણ]

●

એક સુધારો

'ઊર્મિ' પહેલી ઓગસ્ટના અંકમાં શ્રી. 'ઊર્મિલા'ની અનુવાદિત વાર્તા 'કલાધરની શોધમાં' હિંદી માસિક 'મહિલા'માંથી અનુવાદ કર્યાનું જણાવ્યું છે તે એક ભૂલ થઈ છે. વસ્તુતઃ ઉપરોક્ત વાર્તા 'વિશ્વમિત્ર' (હિંદી માસિક)ના જૂન-અંકમાંથી અનુવાદિત થઇ છે અને તેના લેખક શ્રી. વિષ્ણુ પ્રભાકર છે. —સં'

અભિનંદન

'ગુજરાત સાહિત્યસભા'એ ગુજરાતના લાડીલા કલાકાર શ્રી. કનુ દેસાઈને રણુજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપીને સર્વ રીતે યોગ્ય કર્યું છે. આવા સુવર્ણચંદ્રકો કેટલીક વખત માણસનું મૂલ્ય અંકાવવામાં કારણભૂત થાય છે અને કેટલીક વખત જેનું મૂલ્ય અંકાયેલું જ હોય તેની શોભામાં એક કલગીનો ઉમેરો કરે છે. શ્રી. કનુભાઈ પોતાના પરિશ્રમે અને કલાપ્રેમે આજ પહેલાં જ પોતાનું મૂલ્ય અંકાવી ચૂકયા છે. ગુજરાતમાં તો ભાગ્યે જ એવો કોઈ સાહિત્યપ્રિય કે કલાપ્રિય હશે જે એમની કલાને ન પિછાનતો હોય. પરંતુ એમની ખ્યાતિ તો પ્રાંતની અને અલ્પ અંશે દેશની સીમાઓની બહાર પણ પહોંચી ગઈ છે. આ સુવર્ણચંદ્રક આપીને સાહિત્યસભાએ એમની શોભામાં યોગ્ય રીતે એક કલગીનો ઉમેરો કર્યો છે.

ચંદ્રક સ્વીકારતી વખતે શ્રી. કનુભાઈએ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રગટ કરી છે તે સાત્ત્વિક અને પ્રેરક છે. દુનિયાના ખંડેખંડમાં પહોંચી જવાની એમણે વાત નથી ઉચ્ચારી. એમણે તો પોતાની સૌમ્ય કલાને ઘરઘરમાં પહોંચાડવાની મુરાદ પ્રગટ કરી છે. એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા એ છે કે વેપારી ગુજરાત સૌંદર્યપ્રેમી થાય. આ મહત્ત્વાકાંક્ષા ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે. જો એમની એ સાધના ફળે તો ગુજરાતે પોતાની વ્યાપારશક્તિ મેળવતાં, જીવનના કોમળ અને મંગલ રસો પ્રત્યે જે બેદરકારી રાખી છે તે દૂર થાય અને ગુજરાતનું જીવન પૂર્ણતા તરફ એક મહત્ત્વનું પગલું માંડે.

શ્રી. કનુભાઈને આ મહત્ત્વાકાંક્ષા બદલ અને આ ચંદ્રકની પ્રાપ્તિ બદલ અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

હાથ રાખજે !

હાથ દેઈને રાણી ! હેઠાં ઊતરજો
　　મ્હારાં અંતરને ઊતરાણે હો !
જીવતરને પાળે પાય ટેકાવી
　　હમે ઊભજો આથમ્યા વાંણે
　　દેજો સાથ આયખુ-ઓટને ટાણે.
આસ્તે રાણી તમે અમી ઉભારજો
　　આથમ્યા જંતર રમાડજો
ઢીલા આ આતમાના તાર તાણી તો
　　તંબૂર-તૂંબડું સમારજો !
　　ધીમા ધ્યાન-હલેકામાં વિરામજો !
આતમ ઘડૂલો રાણી ! ઊર્મિથી ફાંસજો,
　　કાયાના કૂપમાં ઉતારજો
પ્રેમપાતાળનાં પાણીડાં સીંચતાં
　　મનખ્યાદોરીને હાથ રાખજો,
　　જોજો ઘડો ભવે ન ભટકાડજો૦

સુધાંશુ

વિશ્વદર્શન

શંકરાચાર્ય

પ્રવાસ પત્રો

મહાન મુસાફરો

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯ ઑકટોબર ૧૯૩૯

: સંપાદકો :

દનલાલ મહેતા : ઈશ્વરલાલ દવે
ન્તિલાલ શાહ : હરજીવન સોમૈયા

ચાલક ભારતી સાહિત્ય સંઘ પો. બો. ૭૩ અમદાવાદ

અમારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંજલિ ગ્રંથમાળા	
સંજીવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
,, ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન મુસાફરો	૧-૮-૦
દીન ધ્રુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ	
દર્દો, દવાઓ અને દાક્તરો	૧-૪-૦
અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
શરદી અને સળેખમ	૦-૬-૦
વજન શી રીતે વધારવું?	૦-૪-૦
કબજિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર:	
વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કલેજાના રોગો	૦-૫-૦
વૅક્સિનેશન કે સેનિટેશન?	૦-૬-૦
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	૦-૬-૦
ચિંતન ગ્રંથાવલિ	
ગુલામીની શૃંખલા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
અરુણ પુસ્તકમાળા	
શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાદળિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન ગ્રંથાવલિ	
લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
ઝાંઝવાંનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ઘરભણી	૧-૮-૦
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
ધૂપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલબેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
લોકશિક્ષણ ગ્રંથમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
नवसर्जन ग्रंथावली	
संजीवनी	૨-૦-૦
शोभा	૨-૮-૦
प्रायश्चित्त भा. १	૨-૦-૦
,, भा. २	૨-૦-૦

સાદી કિંમતની પ્રથા રદ કરી છે એટલે ઉપર લખેલી કિંમતો ઘરબેઠાં અથવા તો ટપાલખર્ચ સાથે સમજવી.

અહિંસા—સિદ્ધાંત કે નીતિ?

આ પ્રશ્નને ફેરવીને જુઓ. શુ હિંસા કદી જીવનનો સિદ્ધાત બની શકે છે? ચોર, બદમાસ કે મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજા પણ કદી હિંસાને જીવન-સિદ્ધાત તરીકે નહિ ઓળખાવે પરતુ, પોતાની યોજનાઓની સફળતા માટે હિંસાનીતિનો આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા આગળ કરશે એટલે કે હિંસા સિદ્ધાત નથી બની શકતી, બહુ બહુ તો તે નીતિ બની શકે છે

સામ્યવાદી પણ આખરી ધ્યેયે તો હિંસાનો નાશ અને અહિંસાની સ્થાપના જ ઇચ્છે છે અર્થાત્ સિદ્ધાત રૂપે તે અહિંસાને માને છે પરતુ પોતાની યોજનાઓની ત્વરિત સફળતા માટે આવશ્યક જણાયે હિંસાનીતિને અત્યાજ્ય નથી સમજતો

જો આ બરાબર હોય તો આપણા લોકોમા 'અહિંસા-સિદ્ધાત કે નીતિ?'ની જે ચર્ચા ચાલી રહી છે તે ફોકટ જ છે ચર્ચા જો કરવાની જરૂરી હોય તો તે એ વિષયે કરવાની કે "શુ હિંસાનીતિ સર્વથા ત્યાજ્ય થઈ શકે છે?"

માનવસમાજ કેવો છે તે આપણે જાણીએ છીએ ભલે આપણે માનીએ કે તે એક દિવસ આદર્શ સરકારી બની જશે, પણ આજે તો આપણે આજની મર્યાદાઓમાથી જ માર્ગ કાઢવાનો છે એમા હિંસાનો થોડો ઉપયોગ થવાનો જ છે ત્યારે પડિતાઈ કરતા વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રશ્ન આટલો જ બની જાય છે કે—

(૧) અમુક એક પરિસ્થિતિમા આપણે હિંસાનીતિનો સ્વીકાર કરવો કે નહિ?

(૨) જ્યા એ અનુચિત લાગે ત્યા અહિંસક માર્ગ કયો હોઈ શકે? અને

(૩) જ્યા હિંસા અપરિહાર્ય લાગે ત્યા એની મર્યાદા કઈ હોઈ શકે?

રાજકીય કાર્યકર્તા તાત્ત્વિક ચર્ચા ન કરતા એટલુ સ્વીકારે કે (૧) સિદ્ધાંત તરીકે અહિંસા જ હોઈ શકે, (૨) એટલા માટે નેતાનુ પ્રથમ કર્તવ્ય અહિંસાની રીત શોધવાનુ જ હોઈ શકે છે અને (૩) હિંસા અપરિહાર્ય જણાયે પણ એને વધુમા વધુ નિયત્રણમા રાખવી પડશે. આટલી વાતનો સ્વીકાર કર્યા પછી ઊભા થતા એક એક સવાલને ઉકેલવાના વ્યવહારુ ઉપાયો શોધે તો સભવ છે કે મોટા ભાગના પ્રસગોએ તે એક જ નિર્ણય પર આવશે

શ્રી કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ

આખરે યુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. હિટલરે આખરે આખી દુનિયાને યુદ્ધમાં ઉતારવાની-લોહીમાં રગદોળવાની શરૂઆત કરી દીધી છે. આ જ વખતે યુદ્ધ થશે કે કેમ તેની તેને તો કદાચ શંકા જ હશે. ગયા વરસે જેમ ઝેકોસ્લોવાકિયાનો બલિ શાંતિ ખાતર અપાયો તેવી જ રીતે આ વખતે પણ પોલાંડનો બલિ ધરવા ચેમ્બરલેઇન તૈયાર થશે. અને પોતાની ધમકીઓને આધારે પોલાંડનો કર્નલ બેક સફેદ વાવટો લઈને હિટલરને શરણે આવશે એવી આશા ઠેઠ સુધી હિટલર રાખતો હતો એમ જણાય છે. પણ એમાંનું કશું બન્યું નહિ અને આખરે યુદ્ધ ૧લી તારીખથી શરૂ પણ થઈ ગયું.

૧લીએ જર્મન લશ્કરે પોલાંડમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩જીએ ઇંગ્લાંડે બે કલાકની નોટીસ આપીને યુદ્ધ જાહેર કર્યું. સાથે ફ્રાંસે પણ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ત્રણ અઠવાડિયાં સુધીમાં જર્મનીએ પોલાંડનો ઘણો ભાગ કબજે કરી લીધો, અને બાકીનું અર્ધું કામ રશિયાએ પૂરું કર્યું. આજે આ લખાય છે ત્યારે પોલાંડ બે ભાગે વહેંચાઈ ગયેલું છે, જેમાંનો પશ્ચિમનો ભાગ જર્મનીએ લીધો અને પૂર્વનો મોટો ભાગ રશિયાએ લીધો છે. જ્યારે રશિયા — જર્મનીના અનાક્રમણકારી કરારો બહાર પડયા ત્યારે રશિયા પોલાંડની પીઠ પાછળ ઘા કરશે એવી કોઈની ધારણા નહોતી. જર્મનીની ધારણા હતી કે કેમ એ બાબત શંકાસ્પદ છે, પણ આખરે એ બનાવ તો બન્યો જ. હજી કોઈ કોઈ જગાએ પોલાંડનું લશ્કર ટક્કર ઝીલે છે ખરું પણ હાલ તુરત માટે તો એ એનાં છેલ્લાં ડચકાં જેવું જ ગણાય. હિટલરે તો પોલાંડનું યુદ્ધ સંપૂર્ણ થયાનું જાહેર પણ કરી દીધું છે.

ઇંગ્લાંડ કે ફ્રાંસ કોઈ પોતાનું સૈન્ય પોલાંડની ભૂમિ ઉપર ઉતારી શકે એવું તો હતું જ નહિ. એઓ એક જ રીતે પોલાંડ ઉપરનું જર્મનીનું દબાણ ઓછું કરી શકે અને તે જર્મનીની પશ્ચિમ સરહદ ઉપર જર્મની ઉપર હલ્લો લઈ જઈને જર્મનીના પૂર્વ તરફ જતા સૈન્યને પશ્ચિમ તરફ વળવાની ફરજ પાડે. એ રીતે પશ્ચિમ તરફ યુદ્ધ શરૂ થયું પણ ખરું અને આજ સુધી ચાલે છે. આ સરહદ ઉપર બન્ને બાજુએ મજબુત કિલ્લેબંદી છે. જર્મનીની સીગફ્રીડ લાઈન અને ફ્રાંસની મેગિનૉટ લાઇન બન્ને કિલ્લેબંદીઓ અભેદ્ય છે. એટલે અહીંનું યુદ્ધ વધારે આકરું છે અને થશે.

જર્મનીની યોજના શરૂઆતમાં બહુ જ થોડા વખતમાં પોતાનું બળ ખરચીને પોલાંડને કચડી નાખવાની હતી અને ત્યાં સુધી ફ્રાંસની સરહદ ઉપર ઝાઝું લક્ષ આપવું નહિ; અને એ રીતે એણે કર્યું પણ ખરું. પરિણામે પોલાંડનું નાનું રાજ્ય જર્મનીના વધુ બળવાન લશ્કર સામે ટકવું અસંભવિત હતું અને એમ જ થયું.

પોલાંડનો મોરચો પૂરો કરીને હવે હિટલર પોતે પશ્ચિમ સરહદ ઉપર આવ્યો છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે યુદ્ધની ખરી શરૂઆત હવે જ થાય છે એમ કહી શકાય. છેલ્લા બે દિવસથી જર્મન-હલ્લાઓ જોસથી શરૂ થયા છે, પણ કહે છે કે ફ્રેંચ તોપોના મારા આગળ જર્મનો આગળ વધી શકતા નથી. આથી કદાચ હોલાંડ અને બેલ્જિયમ મારફત જર્મની, ફ્રાંસ અને ઈંગ્લાંડ ઉપર હલ્લો લઈ આવે એવી એક દહેશત રહે છે.

જર્મન સબમરીનોએ તો ગયા મહાયુદ્ધની જેમ જ આ વખતે પણ સમુદ્ર ઉપર ત્રાસ વર્તાવવાનું શરૂ કરી દીધું છે. અનેક સ્ટીમરો ઈંગ્લાંડની ડુબાડી દીધી છે. અને 'કરેજિયસ' નામનું એક બ્રિટિશ લશ્કરી જહાજ પણ ડુબાડ્યું છે. જ્યારે સામી બાજુએ બ્રિટિશ લોકોએ હજી એવું ભારે જબરું કામ કર્યું હોય એવી હકીકત ઝાઝી બહાર આવી નથી.

મેરિન : (ન માનતાં) અ...જા...બ, જો આ વાત સાવ સાચી હોય તો !

પિગ્મેલિયન : સાવ સાચી.

(મેરિન ઉપલી રંગભૂમિ પર જાય છે. પડદા ખોલે છે અને પ્રતિમાની ઓડકવાળી તખ્તી ખાલી જુએ છે.)

મેરિન : પ્રતિમા ચાલી ગઈ છે !

(ગેલેશિયા જમણા દ્વારમાં પ્રવેશતી દેખાય છે.)

પિગમેલિયન : પ્રતિમા સામે દ્વાર પાસે છે !

(મેરિન આશ્ચર્ય પામી ગેલેશિયા તરફ જોયા કરે છે અને ધીમે ધીમે જમણી બાજુ જાય છે.)

ગેલેશિયા : (પાસે આવી પિગમેલિયનને આલિંગતાં) આખરે આપણે મળ્યાં ખરાં ! મારા પિગમેલિયન, આપણે મળ્યાં એટલામાં તો કેવી વિચિત્ર વિચિત્ર વાતો બની ગઈ!

પિગમેલિયન : કેમ, તને શું થયું'તું ?

ગેલેશિયા : ઘણી ભયંકર વાત ! (મેરિનને) હું તારી સાથે તારા ઘરમાં ગઈ—

મેરિન : હં...હં.

ગેલેશિયા : અને પછી હું એકલી બેઠી અને રડી. લાંબો સમય મારા પિગમેલિયન માટે રડી. પછી ધીમે–થાકેલાની જેમ ધીમે પ્રકાશ–અનુપમ પ્રકાશ–પ્રભુએ પાડવેલ પ્રકાશ મેં ડૂબતો જોયો; દુનિયાની પાછળ ડૂબતો–ડૂબતો ! પછી તો હું ઠંડી થવા લાગી–પહેલાં હતી તેવી–મારા પિગમેલિયને મને જીવન અર્પ્યું તે પહેલાં હતી તેવી ઠંડી. મને એ વખતે એક બીહામણો વિચાર આવ્યો કે હું ધીમે ધીમે પાછી પથ્થરમાં ફેરવાઈ જતી હતી ! હું કેટલું બધું રડી અને મેં ચોધાર આંસુએ મોટેથી પ્રાર્થના કરી કે એવું ન થાઓ ! 'બચાવો, દેવો મને બચાવો.' મેં કહ્યું, મારા પિગમેલિયન ખાતર–થોડી વાર જ પિગમેલિયન માટે ! અરે, મને મારા પ્રેમથી આટલી જલદી વિખૂટી ન પાડો. અરે રે, મને એક વખત તેને મળવા દો–ફરીથી એક જ વખત ! પણ ના તેમણે મારું સાંભળ્યું નહિ. જો તેમણે સાંભળ્યું હોત તો જરૂર તેઓ મારી દયા ખાત. કારણ તેઓ સારા કહેવાય છે. તેમણે તને જોયો નહોતો. મારે જે સુખથી છૂટા પડવાનું હતું તેનો તેમને ખ્યાલ પણ નહોતો. (મેરિનને) હું તારા પલંગ પર સૂઈ ગઈ, મારાં પોપચાં બંધ થયાં, મારું ભાન ધીમે ધીમે ઊડી ગયું. તિમિરમય સમયનો એક ગાળો પસાર કર્યા પછી મેં પાછી પેલી ધૃણાજનક તખ્તી પર મારી જાતને જોઈ. ત્યાં સુધી મને કાંઈ ભાન નહોતું. હું એક સ્થિર, ચેતનહીન પ્રતિમા જેવી બની ગઈ હતી. પછી મે પ્રભાવંતા દેવોને ઊતરતા જોયા ! આ ખંડમાં આવતા ! ખંડ તેમના તેજથી ઝળહળી ઊઠ્યો હતો ! તેઓ આવ્યા અને પિગમેલિયનને જોવા લાગ્યા. અને એક પછી એક તેને ચુંબન કરી મને જીવન અર્પે એવા સ્વરમાં કહેવા લાગ્યા. 'આપણે ગેલેશિયાને આ સુખથી વિખૂટી ન પાડવી જોઈએ ! પિગમેલિયનના પ્રેમ ખાતર ગેલેશિયા ભલે જીવે !' અને પછી મેં ગુમાવેલો ભવ્ય પ્રકાશ પાછો આવ્યો–મેં જોયું તો ત્યાં મેરિનનો ખંડ હતો અને તેનો પલંગ હતો. આકાશમાં સૂરજ તપતો હતો અને પંખીઓ લીલાં ઝૂલતાં વૃક્ષોમાં ગાઈ રહ્યાં હતાં. મેં તેમને ગાતાં સાંભળ્યાં કે તરતજ હું મારા પ્રિતમને જોવા ફરીથી જીવતી બની.

મેરિન : ઓહ, એ તો સ્વપ્ન હતું. પૃથ્વી પર વસનારાં તું અને હું જ્યાં સુધી ફરીથી જાગીએ નહિ એવી નિદ્રા ન લઈએ ત્યાં સુધી દરરોજ એકવાર આવું મરણ આપણને આવવાનું.

ગેલેશિયા : (ભય પામી મેરિનનો હાથ પકડે છે) ફરીથી નહિ જાગવું ?

પિગમેલિયન : એવો યે વખત આવશે. ભલે અત્યારે ન આવે, છતાં તે જરૂર આવશે અને આપણે બધાં તને જે ઠંડી માટીમાંથી ખોદી કાઢી હતી તેમાં પાછાં ભળી જઈશું.

ગેલેશિયા : ઊગતા નવા જીવનની ઇચ્છાઓનો રંગ ઝળકતી આશાના ચિત્રમાંથી ધીમે ધીમે ઊડતો જાય છે. પિગમેલિયન પ્રત્યે પ્રેમ એક ઘોર પાપ! તેને છુપાવી રાખવો પડે એવો શરમજનક ? નિદ્રા-પથ્થર જેવી ચેતનહીન નિદ્રા એક સ્વાભાવિક

સ્થિતિ! અને જીવન એ તેમાંથી જન્મ પામતું ચંચળ સ્વપ્ન! એક પછી એક તેજોમય ઇચ્છાઓના રંગ કેવા ફટકી જાય છે!

મેરિન : બીજા કેટલાયે માણસો છે જેમને તું ચાહી શકે છે. પણ પિગમેલિયનને નહિ કારણ તેને તો એક પત્ની છે.

ગેલેશિયા : તેને બીજું કોઈ ચાહતું નથી?

મેરિન : ચોક્કસ, હું ચાહું છું. તે મારો ભાઈ છે.

ગેલેશિયા : તને સજીવન એણે કરી?

મેરિન : હં...ના, પણ એટલે—

ગેલેશિયા : એણે તને જીવન નથી આપ્યું, છતાં તું એને ચાહે છે! અને જેનું જીવન એના પ્રેમને આભારી છે તેવી હું એને કેમ ન ચાહું?

(પિગમેલિયન તરફ ફરે છે)

પિગમેલિયન : વારુ, તું મને પિતા ગણીને ચાહી શકે.

મેરિન : હા, તે તારો પિતા થાય, કારણ તેણે તને જીવન આપ્યું.

ગેલેશિયા : ઠીક, જેવી તારી ઇચ્છા. મારે માટે તો હું પિગમેલિયનને ચાહી શકું એ વાત જ પૂરતી છે. તું પણ મને ચાહશે ને, પિગમેલિયન?

પિગમેલિયન : હા, પુત્રી ગણીને. ચાલ હવે સમાધાન થયું ને?

ગેલેશિયા : (તેનો હાથ ચુમી) હવે મને સંતોષ થયો.

મેરિન : (સ્વગત) ખરેખર, હું આશા રાખું છું કે સિનિસ્કા પણ સંતોષ પામશે!

(જાય છે.)

ગેલેશિયા : (જમણી બાજુથી જતાં પિગમેલિયનને) તું મારી પાસેથી જતો રહેતો નથી ને?

પિગમેલિયન : થોડીવાર માટે જ.

ગેલેશિયા : મને તારી સાથે લઈ જા, પિગમેલિયન! (બીજી પ્રતિમાઓનો નિર્દેશ કરી) મને આ મારી પહેલાંની જાતનાં પ્રતીકો સાથે એકલી મૂકી જા નહિ! હું તેમની સામે જોવાની હિંમત પણ કરી શકતી નથી.

પિગમેલિયન : (આઘું જોઈ) આ લુસિપસ આવે; હું પાછો આવું ત્યાં સુધી તે તને આનંદ આપશે. મને બહુ વાર નહિ લાગે.

ગેલેશિયા : લુસિપસ! એ કોણ છે?

પિગમેલિયન : એક બહાદુર લડવૈયો.

ગેલેશિયા : એટલે શું?

પિગમેલિયન : પોતાના દેશના શત્રુઓને મારવા ભાડે રાખેલો પગારદાર માણસ.

ગેલેશિયા : (ભય પામી) પગારદાર ખૂની!

પિગમેલિયન : (ચિડાઈને) ખૂની? વાહ, એમાં જ અણકેળવાયેલું માનસ જણાઈ આવે છે. આવી કઢંગી લાગણી તો જંગલી જ સેવી શકે. સંસ્કારી રાજ તો સૈનિકને અત્યંત કીમતી માને છે. અત્યંત સુધરેલા એથેન્સમાં તો સૈનિકનું સામાજિક સ્થાન લગભગ અમીર ઉમરાવ જેવું છે.

ગેલેશિયા : તે સંહાર કરે છે! અને સંહાર માટે તેને પગાર મળે છે!

પિગમેલિયન : બેશક, પણ તે તેના દેશબાંધવોને બચાવવા માટે સંહાર કરે છે.

ગેલેશિયા : તેના દેશબાંધવો સાચા હોય કે ખોટા હોય તોપણ?

પિગમેલિયન : એની સાથે તેને નિસ્બત નથી. એને માટે તો મારવા શત્રુઓ છે એ જ પૂરતું છે; તેના પર હુકમ થાય એટલે તે જાય છે અને તેમની કતલ કરે છે.

ગેલેશિયા : કેવું ભયંકર! ઓ પિગમેલિયન, તું મને કેટલી ભયાનક વાતો શિખવાડી રહ્યો છે! તેં મને મૃત્યુની – સૌને ભરખી ખાતા ધૃણાજનક મૃત્યુની – વાત કરી. એ વાત પતી એટલે અહીં સંહારનો ધંધો કરનાર માણસ ખડો થાય છે. તેં મને આપેલી અમૂલ્ય બક્ષિસ – જીવનની બક્ષિસ – બીજા પાસેથી લૂંટી લેનારનો તું બચાવ કરે છે!

પિગમેલિયન : મને એ બધું સ્પષ્ટ કરવા સમય નથી. અહીં એ આવ્યો છે. તેની સાથે વાત કરજે અને તને લાગશે કે એનો ધંધો ભયંકર હોવા છતાં તે માયાળુ છે.

ગેલેશિયા : (ખૂબ ભય પામી) ના! મારાથી એની સાથે નહિ રહેવાય. પિગમેલિયન થોભ! એ તો ખૂની છે!

પિગમેલિયન : હાસ્યજનક! અરે ગેલેશિયા, તને એ ઈજા નહિ કરે. એ જેટલો બહાદુર છે એટલો ભલો છે. મને બહુ વાર નહિ થાય. હું જલદી પાછો ફરીશ, વિદાય!

(જમણી બાજુથી જાય છે.)

ગેલેશિયા : તારી ઇચ્છાને હું માન્ય રાખીશ. પણ જેનું જીવનકાર્ય સંહારનું જ છે એવા સાથે એકલા રહેવું? કેટલું ભયંકર!

(જમણી બાજુથી લુસિપસ મરેલી હરણીને લઇને આવે છે.)

લુસિપસ : અચૂક ઘા! આવો ઘા ફરીથી કોઈ દિવસ મારાથી નહિ થાય!

(મૃગલી જમણી બાજુ બેઠક પર ફેંકે છે.)

ગેલેશિયા : (ડાબા ખૂણામાં ભરાતાં) રાક્ષસ! મારી સામે ન આવતા!

લુસિપસ : ઓહો, આ કોણ છે? નહિ રે, હું તને ઈજા નહિ કરું સુંદરી!

ગેલેશિયા : મને મારતો નહિ! મેં તારા દેશનું કાંઈ બગાડ્યું નથી—હું કાંઈ શત્રુ નથી!

લુસિપસ : હું સોગન ખાઈને કહું છું, અગર એથેન્સના શત્રુઓ તારા જેવી સુંદરીઓ હોત તો એથેન્સને સૈનિકોની જરા યે ખોટ ન રહેત.

ગેલેશિયા : (આગળ આવી) અરે અભાગી માણસ, (તલ્વારને બતાવી) ફરીથી તું કઠોર આરસમાં ફેરવાઈ જાય તે પહેલાં વિચાર કર!

લુસિપસ : મને બરોબર સમજાતું નથી.

ગેલેશિયા : મહાશય, યાદ રાખજો કે જે શિલ્પીએ આપને ઘડયા અને જીવન અર્પવા દેવોને પ્રાર્થના કરી તેને ભાગ્યે જ ખબર હતી કે તેણે દુનિયા પર એક દાનવને છૂટો મૂક્યો છે. તારા ઘાતકી રક્તભીના હાથ જો! આઘો રહે, મને સ્પર્શતો નહિ!

લુસિપસ : (સ્વગત) બિચારી અમિત બાળા! (મોટેથી) હં હં, ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી. હું તને ઈજા નહિ કરું. (મૃગલીને ઉપાડી) લોહી તો આને લીધે છે.

ગેલેશિયા : એ શું છે?

લુસિપસ : મૃગલી.

(ગેલેશિયાના પગ પાસે ફેંકે છે.)

ગેલેશિયા : (ઘૂંટણિયે પડી) એ હાલતી યે નથી!

લુસિપસ : ના, મેં એને ઘાયલ કરી છે.

ગેલેશિયા : ઓહ! ભયંકર!

લુસિપસ : ગરીબ બિચારી! એક અકસ્માત જેમ જ થયું. હું એક ઝાડ તળે સિસોટી બજાવતો આરામથી આડો પડયો હતો. એટલામાં જ મેં એને દૂર ખીણમાં ફાળો ભરતી જોઈ. મારું ધનુષ પાસે જ હતું એટલે કેવળ ગમ્મતમાં જ મેં તેને તાકીને તીર છોડયું. હું તો માનતો હતો કે સો વારને છેટે એ બિચારી સહીસલામત જ રહેશે, પણ મને કહેતાં અજાયબી થાય છે કે મેં તેને વીંધી નાંખી. આ પડી બિચારી! (નીચે નમી મૃગલીને જુએ છે) તે તરફડે છે—બાપડી! અરે રે, તે મરી ગઈ!

ગેલેશિયા : ઓહ, કેવું ત્રાસજનક! ઓ હત્યારા, તેં આ શું કર્યું? (મૃગલીને ઊંચકે છે) અરે રે, તેં એનું ખૂન કર્યું? બાપડું બચ્ચું! મને ખબર નથી તું શું છે, તારો ઘાટ મને અજાણ્યો છે, પણ તારામાં યે જીવન હતું અને તારું જીવન તેણે હરી લીધું છે!

(તેના રૂમાલથી મૃગલીને પંપાળે છે. પછી લઈને લુસિપસને તે સોંપે છે.)

પ્રભુ તને બદલો આપે તે પહેલાં અહીંથી ચાલ્યો જા!

લુસિપસ : ઠીક, સાચે, મને પણ એ બાબતમાં શંકા છે. હું જાણતો નહોતો પણ એ મેરિનની મૃગલી હતી. એ મરી ગઈ છે એ જાણીને તેને ખૂબ દુઃખ

થશે એટલે એને બદલે હુ તેને બીજી લાવી આપુ નહિ ત્યા સુધી આ વાત તેનાથી કાળજી દઈ છુપાવી રાખજે.

(જમણી બાજુથી મૂગરીને લઈ લુસિપસ જાય છે.)

ગેલેશિયા ચાલ્યો જ અહીંથી મારે એક ખૂની સાથે કાંઈ વાત કરવી નથી

(મેરિન ડાબી બાજુથી પ્રવેશે છે)

મેરિન. (ચિંતાપૂર્વક) કેમ ગેલેશિયા ! આમ બીએ છે કેમ ?

ગેલેશિયા મેરિન, મારે તને એક વાત કહેવાની છે, એ સાભળવા તુ તારી હિંમત એકઠી કર. પેલો માણસ–તુ ચાહે છે તે પેલો માણસ–ખૂની છે !

મેરિન (નચિંતપણે) અરે ભાનવગરની ! પિગ-મેલિયને અહીંથી જતા પહેલા મને કહ્યુ હતુ કે આપણા દેશના એ સૌથી બહાદુર સૈનિકને તુ ખૂની ગણે છે એ ખૂની નથી, એ તો સૈનિક છે

ગેલેશિયા ત્યારે ખૂની એટલે શુ ?

મેરિન જે નબળા અસહાય પ્રાણીઓ સાથે લડે છે તે જે ઓચિંતા છૂપી રીતે મારવાનો ધંધો કરે છે તે. મારો બહાદુર લુસિપસ કાંઈ ખૂની નથી

ગેલેશિયા. તારો બહાદુર લુસિપસ જરાયે બહાદુર નથી તારા કહેવા પ્રમાણે એ કેવળ ખૂની જ છે તેણે લીધેલા બલિદાન સહિત મે તેને જોયો છે, એના હત્યારા હાથ એ મનિના લાલ રક્તથી રગાયા હતા ! પેલી બાજુ એ ટાઢી અને નિર્જીવ પડી હતી, તેની મૃદુ આખો મૃત્યુના પડળથી ચમકતી'તી તે એકવાર હાલી અને તેણે તેની તરફ મો ફેરવી બોલવા પ્રયાસ કર્યો, પણ તે એક શબ્દ ઉચ્ચારી શકે તે પહેલા જ તેનુ માથુ અસહાય પડી ગયુ અને તે મરણ પામી !

મેરિન અરે બાળા, તુ લવારો કરી રહી છે ! આવુ તને કોણે કહ્યુ ?

ગેલેશિયા તેણે જાતે જ અને એ કાર્ય માટે તો તે મગરૂર હતો તદ્દન ગમ્મતમા તીર ફેંકીને તેનુ હૃદય કેવી રીતે વીંધ્યુ એ મને તેણે જ કહ્યુ

મેરિન શુ લુસિપસે તને આ બધુ કહ્યુ ? અશક્ય ! તને કેવળ સ્વપ્ન આવ્યુ હશે !

ગેલેશિયા મારી જિંદગીના સોગન, એ ખરુ છે જો એના લોહીથી ખરડાયેલો આ રૂમાલ મે જ એના ઘા પર લોહી અટકાવવા દાબ્યો હતો

મેરિન (ગભરાઈને) કોણ એનો ભોગ થઈ પડ્યુ ?

ગેલેશિયા ના, હુ કહી શકતી નથી એની આકૃતિ મારાથી અજાણી હતી અરે, આ એ આવ્યો અરેરે મને એ દુષ્ટ ખૂનીથી છુપાવ !

(ડાબી બાજુ જાય છે. જમણી બાજુથી લુસિપસ પ્રવેશે છે)

મેરિન લુસિપસ, આ ભીષણ કહાણી ખરી છે કે ?

લુસિપસ (એક બાજુ ગેલેશિયાને) તારે મારી આ ખાનગી વાત દાબી રાખવી જોઈતી'તી અરે ભોળી ! જો, તેને એથી કેટલુ દુખ થાય છે ! (મેરિનને) એ ખરેખર સાચુ છે પણ ગેલેશિયાએ એ છુપાવી રાખવુ જોઈતુ હતુ. હુ જાણતો હતો કે તને એથી ખૂબ શોક–સતાપ થશે

મેરિન (એની બેપરવાઈથી આશ્ચર્ય પામી સ્વગત) લુસિપસનુ મગજ કોઈ સેતાને ફેરવી નાખ્યુ હોવુ જોઈએ (મોટેથી કટાક્ષમા) એ બધુ આપે કર્યું ?

લુસિપસ નિશક મે જ મારા દૃષ્ટિક્ષેત્રમા મે મારા બલિને આનદથી નાચતી જોઈ અને મે મારૂ ધનુષ ઉપાડી સો વારને છેટે એના હૈયાને વીંધવા એક સીધુ તીર છોડ્યુ ! એવી દક્ષતા બહુ થોડા જ સૈનિકો બતાવી શકે

મેરિન (તિરસ્કારથી) ખરેખર, હુ યે ધારુ છુ કે એવા થોડા જ છે ! અરેરે પામર ! (રડે છે)

લુસિપસ આ ઠીક નથી મારા ઘા માટે મારે મગરૂર થવા જેવુ છે એ બદલ તારે મને ઊલટી શાબાશી આપવી જોઈએ અને મે લીધેલા ભોગમા એક વધારે હોય કે એક ઓછુ હોય તો યે શુ ? હજી તો ઘણા બાકી છે !

(ગેલેશિયા તરફ ફરે છે એટલે બીક પામી તે દૂર પાછળ ડાબી બાજુ નાસી જાય છે)

વળી એ ખ્યાલ કર કે મેં નહોતું ધાર્યું કે એટલે દૂર મારું તીર તેને વાગશે. પણ મારું નિશાન ધાર્યા કરતાં વધુ અચૂક નીવડ્યું અને બિચારી મરણ પામી!

મેરિન : (આશ્ચર્ય પામી ચિત્રવત્ સ્વગત) અરેરે, આ સ્વસ્થતા ઘેલછાનું ચિહ્ન છે. શું કરીશું ? (મોટેથી) જાવ, તમારી જાતને છુપાવો.

લુસિપસ : પણ—

મેરિન : એક શબ્દ પણ નહિ. હું તારો અવાજ પણ સાંભળવા માંગતી નથી. હું ફરીથી તારું મુખ પણ જોવા ઇચ્છતી નથી. ચાલ્યો જા !

(લુસિપસ ગેલેશિયા તરફ ફરે છે.)

ગેલેશિયા : જાવ મહાશય, નહિ તો હું ચીસોથી આખા ઘરને ગજાવી મૂકીશ !

લુસિપસ : (બબડે છે) વાહ ! ખરેખર આનું નામ જ ડહાપણ ! આખરે તો તે સ્ત્રીઓ છે. સ્ત્રીઓને દરેક વાતનો ન્યાય કરવા માટે આંટીઘૂંટીવાળું પોતાનું જ તર્કશાસ્ત્ર હોય છે. એ શાસ્ત્ર સમજવાનો ઢોંગ પણ પુરુષ કરી શકતો નથી. હું એથેન્સ જઉં છું. જ્યારે તમારી સાન ઠેકાણે આવે ત્યારે–મરજીમાં આવે ત્યારે–મને બોલાવજો. ત્યાં સુધી વિદાય !

(જમણી બાજુથી બિન્નઈ ને જાય છે.)

મેરિન : ઓહ, આ એક સ્વપ્ન હોવું જોઈએ, અને હું જાગૃત થતાં ફરીથી સુખ પામીશ !

ગેલેશિયા : (વિચારને ઝડપી લેતાં) સ્વપ્ન ! બેશક ! (મેરિન પાસે જાય છે.) આપણે બંને સ્વપ્નમાં છીએ અને એક સરખું જ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યાં છીએ ! પણ મેરિન, આપણે સ્વપ્નમાં છીએ કે જાગીએ છીએ એ ક્યાં લક્ષણોથી પારખી શકીએ ?

મેરિન : કેટલીક વાતો એટલી ભીષણ હોય છે કે સાચી મનાય જ નહિ. આ એક એવી જ વાત છે.

(મૃગલી લઈને પિગમેલિયન જમણી બાજુથી પ્રવેશે છે)

પિગમેલિયન : કેમ, લુસિપસને શું થયું ? મેં તેને ઘરમાંથી નીકળી ઘોડેસ્વાર થતાં જોયો ત્યારે તે ખૂબ ક્રોધમાં જણાતો હતો. શી ગરબડ છે ?

મેરિન : એક શોચનીય વાત છે. તે ગાંડો થયો છે અને હું નામ દેતાં યે સંકોચ પામું એવું તેણે કૃત્ય કર્યું છે. તેણે જતાં પહેલાં તને કાંઈ કહ્યું કે નહિ ?

પિગમેલિયન : હા, મેં તેને શા માટે ક્રોધ ચડ્યો હતો તે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે મારી સામે (મૃગલી બતાવી) આ ફેંક્યું.

ગેલેશિયા : (અત્યંત ગભરાટમાં) તેનું બલિ– અહીંથી એ લઈ જા ! હું એની સામે જોઈ શકતી નથી.

મેરિન : કેમ, આ શું છે ?

ગેલેશિયા : ગમ્મતમાં એણે મારી નાંખેલું પ્રાણી. પરમેશ્વરે આપેલી જિંદગી તેણે લૂંટી લીધી. અરે, તેને અહીંથી લઈ જાઓ, હું મૃત્યુને જોવા હામ ધરી શકતી નથી !

મેરિન : શા માટે, તેણે માર્યું તે શું આ જ હતું કે ?

ગેલેશિયા : (આશ્ચર્ય પામી) એ જ ! એ શું ઓછું છે ?

મેરિન : અરે છોકરી, તું તો ગાંડી થઈ લાગે છે ! પિગમેલિયન, ગેલેશિયાએ કહ્યું કે તેણે કોઈનું ખૂન કર્યું છે. કોનું તેની તેને ખબર નહોતી !

પિગમેલિયન : (ખૂબ રોષમાં) આ છોકરી તો આપણને બધાંને પાગલ બનાવશે ! મારો ઘોડો તૈયાર કરાવો, હું તેને પાછો બોલાવી લાવું.

(મેરિન ડાબી બાજુએથી જાય છે.)

ગેલેશિયા : મેં શું કાંઈ ખોટું કર્યું છે ? ખરેખર મને કાંઈજ ખબર નથી. તું મારાથી રિસાયો તો નથી ને ?

પિગમેલિયન : હા, હું તારા પર અત્યંત ચિડાયો છું. એટલેથી જ બસ નથી, મારા પર તારો પ્રગટ પ્રેમ છે એની જાહેરાત કરતાં યે તું સંતોષ ન પામી અને તેં તારી બેહદ મૂર્ખાઈથી લુસિપસને પણ તેના પ્રેમથી વિખૂટો કર્યો.

(જમણી બાજુથી મિમોસ પ્રવેશે છે.)

મિમોસ : મહાશય, ક્રિસોસ અને તેમનાં પત્ની બહાર આવ્યાં છે.

પિગમેલિયન હું તેમને અત્યારે મળી શકીશ નહિ અરે થોભ તેમને અંદર આવવા દે (મિમોસ જાય છે)

(નેરેસિયા જાય છે પિગમેલિયન એક નાની પ્રતિમા પાસે જઈ તે પર કામે લાગે છે જમણી બાજુથી ડાફ્ને પ્રવેશે છે)

ડાફ્ને પિગમેલિયન ક્યાં છે?

પિગમેલિયન (કામ કરતા) આ રહ્યો પિગમેલિયન

ડાફ્ને અમે થોડા દિવસ પર તમને મળવા આવ્યા હતા, પણ તમે અહીં ન હતા અહીં આવ્યા એટલે જરા આજુબાજુ નજર કરતા અમે તમે ખૂબ સભાગથી પડદા તળે ઢાંકી રાખો છો તે આરસને જોયો

પિગમેલિયન (તેની તરફ ફરી) એ તમે બિલકુલ અણઘટતી છૂટ લીધી

ડાફ્ને મહાશય, મને ઓળખો છો?

પિગમેલિયન તમે ક્રિસોસના પત્ની છો ક્રિસોસ તમારી સાથે આવેલ છે કે?

ડાફ્ને તે બહાર રાહ જુએ છે હું તો તે તમને માન આપે છે તેની વધાઈ આપું છું મહાશય, જરા વિવેક રાખો કદાચ તમારી એ પ્રતિમા ખરીદશે જો તે ખરીદે તો તમારું તકદીર ફરી ગયું માનજો!

પિગમેલિયન (મિમોસને) તેમને અંદર બોલાવ.
(જમણી બાજુથી મિમોસ જાય છે અને ક્રિસોસ પ્રવેશે છે)

ક્રિસોસ (બાજુ પર ડાફ્નેને) કેમ જુવાનનું મગજ તો ઠેકાણે છે ને?

ડાફ્ને (બાજુ પર ક્રિસોસને) હા, તદ્દન શાંત લાગે છે પેલા આરસને પૈસા આપી ખરીદી લો મેં સમજ્યું છે કે તેના માટે કોઈ પણ કિંમત વિસાતમાં નથી પણ ખરીદના પહેલાં એની જરા નિંદા કરજો ને ઉતારી પાડજો

ક્રિસોસ (પિગમેલિયનને) મેં જરી આપણે જોઈ હતી તે પ્રતિમા ક્યાં છે?

પિગમેલિયન (મૂંઝાઈને) મહાશય, તે અધૂરી છે એ નકામી વસ્તુ છે મને એ માટે શરમ આવે છે

ક્રિસોસ હ એ સારી નથી, તેમાં સુરેખતા નથી તે ખૂબ સખ્ત અને પાતળી લાગે છે વળી પશ્ચાદ્ભૂમિમાં વિચિત્ર છે અરે ખૂબ વિચિત્ર વળી લાવણ્યની ખામી છે તાજગી નથી, તેમ સ્ફૂર્તિ નથી તેજ–છાયાનું ઠેકાણું નથી, તે ખૂબ બેદરકારીથી દોરી છે મારા જીવનના સોગન, ચિત્રણ છેક કાચું છે!

ડાફ્ને (બાજુ પર ક્રિસોસને) તમે જરા વિચાર કરીને બોલો! એ બધું તો ચિત્રમાં માટે કહેવાય આ તો શિલ્પ છે!

ક્રિસોસ (બાજુ પર ડાફ્નેને) એમ? એ તો એનું એ જ સિદ્ધાંત તો એક જ ને? હવે તેની કિંમત વિષે આપણે જોઈએ તેનું વજન કેટલું થાય?

ડાફ્ને (બાજુ પર ક્રિસોસને) પચાસ મણની આસપાસ

ક્રિસોસ (પિગમેલિયનને મોટેથી) ધારો કે એક હજાર મહોર આપીએ તો?

પિગમેલિયન ના ના, ના મારા મહેરબાન કૃતિ ખૂબ વિચિત્ર અને પાતળી છે અને વળી મહાશય, યાદ કરો, ચિત્રણ કેમ—

ક્રિસોસ ઠીક, કંઈ વાંધો નહિ ભલે વસ્તુ બહુ સારી ન હોય મારા ખંડમાં મીણબત્તી ગોઠવવા તો કામ લાગશે

પિગમેલિયન માફ કરો મહેરબાન, એ સરસ ન હોય ત્યાં મારે મન એ પ્રતિમા આગળ કોઈ પણ કિંમત વિસાતમાં નથી

ક્રિસોસ છી છી આટલા આરસ માટે હું હજાર મહોર આપું છું, પણ જો અણઘડ હોય તો એથી અડધી કિંમત પણ ન ઉપજે!

ડાફ્ને અરે જુવાન માણસ તને ખબર છે થોડા વખત પર જ અમે આનાથી નમણા મોંના ખભાવાળી મારે પચાસ મહોર – આપી હતી!

પિગમેલિયન : પરંતુ, માફ કરજો, એક શિલ્પી સુંદરતાની પરીક્ષા કદપી નથી કરતો.

ક્રિસોસ : ઓહ ! ત્યારે ડાફને એમ સમજે છે કે ?

ડાફ્ને : જુવાન, બરોબર ધ્યાન રાખજો. તું ક્રિસોસને માઠું લગાડી રહ્યો છે !

ક્રિસોસ : અને તેની પત્નીને પણ.

(ડાફ્ને મોં ચડાવી બહાર જાય છે)

પિગમેલિયન : એ એક આફત છે, પણ મારે સહન કરવી જ રહી. મહાશય, બધી વાતની એક વાત કહું કે એ પ્રતિમા વેચવા માટે નથી.

ક્રિસોસ : મહાશય, છેવટની વાત કરું તો મને તમે ના પાડી શકશો નહિ. ગમે તેમ થાય. કલાના કદરદાન પર કલા સત્તા બજાવે તો એ કલાના કદરદાનની શી વલે થાય છે ? (પિગમેલિયન ડાબી બાજુથી બહાર જાય છે) (સ્વગત) એને ખબર પાડવી જોઇએ (મોટેથી) આરસ ક્યાં છે ? (તખ્તી પાસે થઈ પડદા ખોલે છે) એ તો ચાલી ગઈ છે ! (તે પ્રતિમા માટે ડાબી તરફ જુએ છે–ધીમે ધીમે ડાબા ખૂણામાંથી વચમાં નજર કરે છે. અહીં તે જમણી બાજુથી પ્રવેશેલી ગેલેશિયાને જુએ છે અને આશ્ચર્યથી તેની સામે મીટ માંડી રહે છે) ઓહ ! આ શું !

ગેલેશિયા : તમારી તબિયત સારી નથી ?

ક્રિસોસ : (સ્વગત) અરે, ના–પહેલાં તો મેં વિચાર્યું કે–છીઃ છીઃ હાસ્યજનક ! (બાજુપર સ્વગત ધીમેથી) છતાં યે તે તદ્દન એના જેવી જ છે ! (મોટેથી) હું...તમારા...ચહેરાને...ઓળખું છું. (મૂંઝાય છે) શું મેં...તમને...ક્યાં...જોયેલાં...

ગેલેશિયા : આરસમાં ? ઘણું ખરું તો ?

ક્રિસોસઃ (જાત પર કાબૂ લાવતાં ધીમેથી) ઓહ, હવે મને સમજાયું. આ પિગમેલિયનનું પ્રતીક હોવી જોઈએ ! હા, એમ જ છે. ખરેખર ઘણી હિંમતવાન સ્ત્રી લાગે છે. એ પ્રતીકો હમેશાં એવાં જ હોય છે. તેનું વદન સુંદર છે, તેનું અંગ પણ ઘાટીલું અને સૌષ્ઠવયુક્ત છે. (મોટેથી) સુંદરી, અહીં જરા આવશો કે ?

ગેલેશિયા : (તેને આશ્ચર્યથી પારખવા મથી રહી છે, મને કહો છો ? તમે શું છો ?

ક્રિસોસ : હું શું છું ?

ગેલેશિયા : હા, હું પૂછું છું, તમે પુરુષ છો !

ક્રિસોસ : વાહ ! લોકો એમ જ કહે છે.

ગેલેશિયા : ત્યારે તેમને માનતા નહિ. તમને એ છેતરે છે.

ક્રિસોસ : ઓત્તારી ! એમ છે ?

ગેલેશિયા : પુરુષ તો ખૂબ ઊંચો, ટટાર અને બળવાન હોય. તેની આંખો મોટી, હિંમતભરી હોય; વદન સુંદર હોય અને અવાજ સ્નિગ્ધ હોય. મેં તો એવો એક જોયો છે.

ક્રિસોસ : ખરેખર !

ગેલેશિયા : (તેને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ) હા, તો પુરુષ નથી.

ક્રિસોસ : (ધીમેથી) શું આ યુવતી મને સ્ત્રી ગણે છે ?

ગેલેશિયા : સ્ત્રી ? ના, સ્ત્રી તો મૃદુ અને અબલા હોય. વળી ઘાટીલી તથા અનુપમ લાવણ્યભરી હોય હું સ્ત્રી છું—તમે મારા જેવા નથી.

ક્રિસોસ : ભગવાન મને તારા જેવો ન બનાવે અને આટલી ઉંમર પછી મારી આબરૂ પર પાણી ન ફેરવે !

ગેલેશિયા : છતાં યે તમે મને ગમો છો; કારણ, તમને જોઈ મને હસવું આવે છે. તમે લાલચૂસ અને ગોળમટોળ છો. ઝીણી ઝીણી આંખો અને મોટું મોટું મોં. ચહેરા પર વાંકીચૂંકી રેખાઓ અને વળી એટલા ગટ્ટી અને જાડા છો !

ક્રિસોસ : (સ્વગત) આ છોકરી ખૂબ વિચિત્ર લાગે છે.

ગેલેશિયાઃ અરે થોભો, હું સમજી, પિગમેલિયનની કલા ઘણા અનુભવનું ફળ છે. તમને ઘડનાર કોઈ શિખાઉ કલાકાર હશે !

ક્રિસોસ : (મૂંઝવણમાં પડી) ના, મારે સાત

મોટા ભાઈઓ છે. (ધીમેથી) વિચિત્ર છે, આટલી નાની વયે વાણીમાં આટલી હિંમત બતાવે છે.

ગેલેશિયા : (આશ્ચર્યથી) એ હિંમત નથી, પણ અજ્ઞાન છે. પિગમેલિયન એમ જ કહે છે અને તે ખરું જ કહેતો હશે.

ક્રિસોસ : બેશક, પરંતુ હું ગઈ કાલે જ નહોતો જન્મ્યો. (ડાબી બાજુએ બેસે છે.)

ગેલેશિયા: સાચેસાચ-હું તો ગઈ કાલે જ જન્મી હતી. (ક્રિસોસને પોતાની પાસે બેસવા સંજ્ઞા કરે છે. ક્રિસોસ તેનું કારણ સમજી શકતો નથી) તમે કેવી કઢંગી રીતે બેસો છો ?

ક્રિસોસ : હું બેઠો છું તેમાં કંઈ વિચિત્રતા છે એવું મને લાગતું નથી. બેસવાની પદ્ધતિમાં વિવિધતાની બહુ શક્યતા નથી.

ગેલેશિયા: મેં તો પિગમેલિયનને આવી રીતે બેસતાં કદી યે જોયા નથી.

ક્રિસોસ: તે શું બીજા માણસો જેમ નથી બેસતો ?

ગેલેશિયા : અલબત્ત એમ જ. પણ તે હમેશાં કમ્મરે હાથ વીંટાળે છે,

ક્રિસોસ: (સ્વગત) ઓત્તારી ! બદમાશ કલાકાર !

ગેલેશિયા: તમે એમ બેસતા નથી. કદાચ તમને કેમ બેસવું એ નહિ આવડતું હોય.

ક્રિસોસ : અરે ના, મને સારી પેઠે આવડે છે.

ગેલેશિયા: ત્યારે એમ કરો જોઈએ.

ક્રિસોસ: (સ્વગત) આ વિચિત્ર ઇચ્છા છે, છતાં હું તેને ખુશ કરીશ. (એમ કહી મોટેથી) તમને ખાતરી છે કે આ નિર્દોષતા છે ?

ગેલેશિયા: ચોક્કસ એમ જ છે. મેં તમને કહ્યું ને કે હું ગઈ કાલે જ જન્મી છું.

ક્રિસોસ: તારી માતા કોણ ?

ગેલેશિયા: માતા ? એ શું વળી ? મારે એ નથી. હું તો પિગમેલિયનની પુત્રી છું. બધાં લોકોને હમેશાં માતા હોય છે ?

ક્રિસોસ: હા, એ તો સનાતન નિયમ છે.

ગેલેશિયા: પણ પિગમેલિયન તો ઘણાં ખરાં માણસોથી ખૂબ વધારે હોશિયાર છે.

ક્રિસોસ: હા, મેં સાંભળ્યું છે કે એની પાસે બીજાં માણસોમાં ન જડે એવી શક્તિઓ છે અને હું તેમાં માનવાની શરૂઆત કરું છું !

(જમણી બાજુથી ડાફને પ્રવેશે છે.)

ડાફને : કેમ, આ શું માંડયું છે ?

(ક્રિસોસ ગેલેશિયાથી જલદી દૂર ખસી બેઠકના બીજે છેડે લય છે.)

ક્રિસોસ : મારી પત્ની !

ડાફને : મારી આંખો શું સાચું જ જુએ છે ? (ગેલેશિયા ઊભી થાય છે) આ સ્ત્રી કોણ છે? વાહ, લગભગ દરેક રીતે—

ક્રિસોસ: શેના જેવી ?

ડાફને : આપણે જે પ્રતિમા ખરીદવા ઇચ્છતાં'તાં તેના જેવી ! એ જ મુખ, એ જ વસ્ત્રો ! દરેક વાતમાં એને જ મળતી છે ! એનું સ્વરૂપ આરસને એટલું અજાયબ રીતે મળતું આવે છે કે કોઈ લગભગ એમ જ ધારે કે પિગમેલિયને ગમે તે અજબ રીતે એ પ્રતિમાને સજીવન કરી છે.

ક્રિસોસ: (સ્વગત) ખૂબ સરસ વિચાર—હું તેનો લાભ લઉં એવો. જરા સાહસ જેવું ખરું, પણ અસાધ્ય રોગોને અગમ્ય દવાઓની જરૂર છે. (વચ્ચે આવી મોટેથી) નિરીક્ષક ડાફને ! તારી કલ્પના સત્ય જ છે. તું કહે છે કે તે પ્રતિમા જેવી છે, ખરે જ એ એવી છે અને એમ હોય તે યોગ્ય જ છે. કારણ કે દેવોએ ચમત્કાર કરી આરસની પ્રતિમાને સજીવ કરી છે !

ડાફને : વાહ ! તમે મને ગાંડી ધારો છો કે !

ગેલેશિયા: એની વાત સાચી છે. પિગમેલિયને તેની પ્રાર્થનાના પ્રભાવથી મારા અંગમાં જીવનનો તણખો ઝગવ્યો અને હું અત્યારે છું એવી બનાવી ત્યાં લગી હું ઠંડું આરસનું ગચ્છું હતી—જડ અને લાગણીહીન.

ક્રિસોસ : (દૂર બાજુ પર ગેલેશિયાને) બરાબર છે, એમ જ વાતને વળગી રહેજે.

ડાફ્ને : અરે બેશરમ છોકરી, હું તેની પત્ની છું!

ગેલેશિયા : એની પત્ની! (ક્રિસોસને) ત્યારે અહીંથી દૂર જા, તારી પત્ની અહીં હોય ત્યારે હું તને પ્રેમ કરી શકું નહિ. (પોતે ક્રિસોસથી દૂર જાય છે)

ડાફ્ને : આ નફ્ટાઈ કોઈ નવીન પ્રકારની છે!

ક્રિસોસ : એ નિર્દોષતાની નફ્ટાઈ છે. તેનો ન્યાય તને લાગુ પડતા નિયમોથી ન તોલ. તે તો ગઈ કાલે જ જન્મી હતી. તું કાંઈ એમ જન્મી નથી!

(જમણી બાજુ મિસોસ પ્રવેશે છે.)

મિસોસ : કૃપાવંત, પિગમેલિયન પધારે છે.

ક્રિસોસ : (સ્વગત) તે બધી બાજી બગાડશે.

ડાફ્ને : (મિસોસને) આ સ્ત્રી કોણ છે?

ક્રિસોસ : વાહ, મેં તને કહ્યું તો ખરું કે તે—

ડાફ્ને: બસ, એક શબ્દ નહિ. મારે તેના મોંથી સાંભળવું છે.

ગેલેશિયા: હું જાતે કહું છું પછી તેને પૂછવાનું શું પ્રયોજન?

ડાફ્ને: ચૂપ રહો (મિસોસને) આ સ્ત્રી કોણ છે? જો જૂઠું કહેશે તો હું તને ફટકાથી મરાવીશ.

મિસોસ: અરે, હું બિલકુલ જૂઠું નહિ કહું. એ તો સજીવન થયેલી પ્રતિમા છે.

ક્રિસોસ: (બાજુપર મિસોસને) હું તારો ખૂબ ઋણી છું!

(તેને પૈસા આપી થાબડે છે. જમણી બાજુથી મિસોસ જાય છે અને ડાબી બાજુથી મેરિન પ્રવેશે છે)

મેરિન : શું છે? શી બાબત છે?

ડાફ્ને : હા, આ સ્ત્રી—

મેરિન: એ સજીવન થયેલી પ્રતિમા છે!

ક્રિસોસ: (બાજુપર મેરિનને) હું તમારો અત્યંત ઋણી છું! (તેની સાથે હાથ મિલાવે છે. જમણી બાજુથી પિગમેલિયન પ્રવેશે છે)

પિગમેલિયન : કેમ, શું છે ક્રિસોસ?

ક્રિસોસ: પેલી પ્રતિમા—

ડાફ્ને: ઊભા રહો!

ક્રિસોસ : મને સમજાવવા દો. પ્રતિમા જે મેં ખરીદવા—

ડાફ્ને : મને કહેવા દો ક્રિસોસ. આ બાળા, મેરિન અને તમારો ચાકર બધાં યે ભેગાં મળી મને કહે છે કે એ—

પિગમેલિયન : સજીવન થયેલી ગેલેશિયાની પ્રતિમા છે? નિઃશંક એમ જ છે.

ક્રિસોસ: મને પણ એમ જ લાગે છે. હું તમારા બધાનો ખૂબ આભારી છું.

(પિગમેલિયન સાથે હાથ મિલાવે છે અને ડાફ્ને તરફ ફરે છે. જમણી બાજુથી સિનિસ્કા પ્રવેશે છે.)

સિનિસ્કા : પિગમેલિયન, મારા વહાલા!

પિગમેલિયન : સિનિસ્કા અહીં!

સિનિસ્કા : હું ધારતી 'તી તે કરતાં વહેલી આવી શકી (સ્વગત) આ બધાં કોણ છે? (પ્રગટ મોટેથી) માફ કરજો, હું ધારતી'તી કે મારા પતિ એકલા હશે.

ડાફ્ને : (કટાક્ષમાં) નિઃશંક, હું પણ ધારતી 'તી કે મારા પતિ એકલા હશે. આપણે પત્નીઓ બેહદ વિશ્વાસ રાખીએ છીએ.

સિનિસ્કા : (બાજુંપર પિગમેલિયનને) આ બધાં કોણ છે?

પિગમેલિયન : વાહ, પેલો ક્રિસોસ છે અને એ ડાફ્ને છે. તેઓ......

ડાફ્ને : જુદા જુદા આશયથી આવ્યાં છે. (ગેલેશિયાને બતાવી) ક્રિસોસ આ લજ્જાહીન છોકરીને મળવા આવ્યો છે અને હું ક્રિસોસ પાછળ—

ક્રિસોસ : જો તું કાર્યના ક્રમની એમ સાંકળ જ કરવા માંગતી હોય તો એમ પણ કહે કે પિગમેલિયન તારી પાછળ આવ્યો છે!

સિનિસ્કા : (ડાબી બાજુ બેઠેલી ગેલેશિયાનો નિર્દેશ કરી) આ સન્નારી કોણ છે? ઓહ અશક્ય!

ડાફ્ને : ઓહ, જરાયે નહિ.

સિનિસ્કા : (ખાલી તખ્તી તરફ જોઈ) પરંતુ પ્રતિમા યે જતી રહી છે !

પિગમેલિયન : સિનિસ્કા ચમત્કાર થયો છે અને દેવોએ ગેલેશિયાને સજીવન કરી છે.

સિનિસ્કા : ઓહ, અદ્‌ભુત ! (અત્યંત પ્રશંસા-પૂર્વક ગેલેશિયા પાસે જઈ) મારા પિગમેલિયને પોતાના હાથે ઘડી એ જ આકૃતિ છે ?

પિગમેલિયન : ખરેખર એ જ છે.

સિનિસ્કા : મને જોવા તો દે, (ગેલેશિયાની પાસે જમણી બાજુ ઘૂંટણિયે પડે છે) હા, એ જ ચારુ વદન, એ જ સૌષ્ઠવભર્યું અંગ, વસનની એ જ કલામય ઘડી-પાટલી !

ગેલેશિયા : શું ત્યારે તું મને ઓળખે છે ?

સિનિસ્કા : અરે એને સાંભળો ! એ બોલે છે ! આપણી ગેલેશિયા મોટે સ્વરે બોલે છે ! (ગેલેશિયાને) તને ઓળખું છું ? વાહ કલાકો સુધી બેસી રહીને મેં તને ઘડાતી જોઈ છે–પિગમેલિયનના કામમાં મગ્ન રહી તારી માફક સ્થિર બેસીને. ફક્ત કોઈ વાર ખૂબ આનંદમાં આવી હું તું અત્યારે છે એવી તને બનાવનાર વિજયી હાથોને ચૂમવા દોડી જતી ! ચાલ, મને એક બહેન તરીકે પ્રેમનું ચુંબન લેવા દે. (તેને ચૂમે છે) જુઓ તો, ચુંબન પણ કરે છે !

ડાફ્ને : હા, તે એમ કરી શકે છે તેની હું ખાતરી આપું છું !

સિનિસ્કા : ઓહ, મારા પિગમેલિયન, દેવોએ તારી પ્રવીણતા પર કીર્તિકળશ ચડાવ્યો છતાં તારા વદન પર જોઈએ એવો ચમકારો મારતો આનંદ ક્યાં છે !

ક્રિસોસ : (બાજુપર પિગમેલિયનને) આપણી વાતને પકડી રાખજે. (ગેલેશિયાને બતાવી) ભલે તે નફફટ હોય. તે હજુ ઊગતી જુવાનીમાં છે અને કદાચ પાછળથી પસ્તાય જૂઠું બોલવું એ ખરેખર શોચનીય છે. પણ જો તે બોલવું પડે તો સરસ રીતે બોલવું જોઈએ.

(જમણી બાજુએથી જાય છે.)

સિનિસ્કા : (જરા ક્રોધમાં) હું બધુંયે સમજું છું. હું ખૂબ વહેલી આવી છું.

ડાફ્ને : ના, મને. શંકા છે કે તમે ખૂબ જ મોડાં આવ્યાં છો, સિનિસ્કા આ માણસને કદીયે વિખૂટો ન મૂકતી, અથવા તો હમેશ માટે તેનો સંગ છોડી દેજે !

સિનિસ્કા : (આશ્ચર્ય પામી) કેમ, આ બધું શું છે ? (પિગમેલિયનને) જતાં પહેલાં તને હું જે શબ્દો કહી ગઈ હતી તેની સાથે શું તું દગો રમ્યો છે !

ગેલેશિયા : અરે, સન્નારી, એની સાથે સહિષ્ણુતા રાખ. ઉતાવળથી એનો ન્યાય ન કર. દરેક શબ્દમાં, દરેક વિચારમાં તે તારી ઇચ્છાને અનુસર્યો છે. તેં તેને મારી સાથે તારી જોડે બોલે છે તેમ બોલવા કહ્યું હતું અને તે અને હું એટલા પ્રેમથી સાથે બેઠાં છીએ કે (પિગમેલિયન તરફ જાય છે) જો તું જોવા માટે હાજર હોત તો તને થાત કે તારી ઇચ્છાઓ કેટલી વફાદારી સાથે અનુસરવામાં આવતી હતી !

સિનિસ્કા : પિગમેલિયન ! આ શું કહે છે ?

પિગમેલિયન : (ગેલેશિયાને) જા. અહીંથી ચાલી જા. તારા બેપરવાઈથી ઉચ્ચારેલા શબ્દોનું કેવું ભયંકર પરિણામ આવશે તે તારે જાણવાની જરૂર નથી !

ગેલેશિયા : તેનો ન્યાય ઉતાવળથી ન કરતો. તે અને હું અહીં એકલાં બેઠાં હતાં ત્યારે તે આવ્યો નહોતો. તેને બે અવાજ અને બે ચહેરા છે, એક દુનિયા માટે અને બીજો મારે અને તેને માટે !

સિનિસ્કા : (ક્રોધ દબાવી પિગમેલિયન તરફ જાય છે. ગેલેશિયા સંકોચ પામી એક ડગલું પાછું ભરે છે) તારી પત્ની તારી આંખો સમક્ષ છે ! આ પ્યાદાંઓ છે, ઠીક, તું તારો દાવ રમ્યો છે અને હાર્યો છે.

પિગમેલિયન : સિનિસ્કા મને સાંભળ! એક શાપિત ઘડીએ મેં એ પ્રતિમાને સજીવન કરાય એવી શક્તિ માટે પ્રાર્થના કરી. મારી અપવિત્ર પ્રાર્થનાએ કુપિત દેવોને જગાડ્યા; તેઓ મારા ન્યાયાધીશ છે. મને તેમના હાથમાં છોડી દે. હું તેમને બેવફા નીવડ્યો છું, તને નહિ! મને મુક્તિ આપ!

સિનિસ્કા : ઓ દયાપાત્ર સાહસી! દાવ હારે છે, પણ લેણું ચૂકવવાની હિંમત નથી? જરા મર્દ બન! જો, હું બહાદુર છું અને મારે તારા કરતાં વધુ સહન કરવાનું છે! વિચાર કર કે હું તો એકલી છું અને તારે તો તારી પ્રતિમા–પત્ની પણ છે! (રોષમાં) ઓહ, આર્ટેમિસ, મારી દેવી! હું આ માણસને ચાહતી'તી એમ યાદ કરી, તેના સ્મરણમાં મારી લજ્જાને ડુબાવી દઉં તે પહેલાં મને સાંભળ–જો તે કર્મમાં કે વિચારમાં બેવફા બન્યો હોય તો ન્યાય કરજે અને તેને તે માટે સજા ભોગવવા દેજે!

(પિગમેલિયન ચિત્કાર કરી, હાથો વડે આંખો દબાવી દે છે.)

ગેલેશિયા : સિનિસ્કા તેના પર દયા ધર! (સિનિસ્કા પાસે ઘૂંટણિયે પડે છે.)

સિનિસ્કા : દયાને હું પિછાનતી નથી. જે કૃત્યે તને કઠોર પથ્થરમાંથી મૃદુ બનાવી તે જ કૃત્યે મને કઠોર પથ્થર જેવી કરી છે! આપણે એક બીજાની બદલી પર છીએ. આ ઘડીથી તું તેની પત્ની બનજે, અને હું લાગણીહીન પથ્થર બનીશ!

(ગેલેશિયાને ધક્કો મારે છે એટલે તે સિનિસ્કાના પગ પાસે મૂર્ચ્છા પામી પડે છે. જલદી પડદો પડે છે.)

[અપૂર્ણ]

રાત્રિ

શાર્દૂલવિક્રીડિત

સંધ્યાની સરકાવી કોમળ કરે કંચુકીને કેસરી,
રાત્રિએ સ્તનશો શશી ઢળકતો મેલ્યો મુખે સૃષ્ટિના,
ઘૂંટે ધાર સહસ્ર દિવ્ય દૂધની, નેત્રો મીચી ગોદમાં
ઝીલે શાશ્વત શૈશવે વિહરતી સૃષ્ટિ, જનેતામુખે
સૌભાગ્યસ્મિતથી અનંત ઊડુની દંતાવલિ દીપતી.

રમણિક અરાલવાળા

આપણો કાપડનો ઉદ્યોગ

—શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ—

[ગતાંક પૃષ્ઠ પ૨૩થી સંપૂર્ણ]

૧ હિંદના મિલ–મજૂરો અજ્ઞાત છે. જ્ઞાતિઓના નાના 'વાડાઓમાં હોઈ જ્ઞાતિરિવાજોથી સખ્ત જકડાયેલા અને તેને અંગે ઘણા ખોટા ખર્ચાઓથી પિસાઈને કંગાલ હાલતમાં રહે છે, તેથી વ્યક્તિગત શારીરિક અને માનસિક શક્તિ ઓછી ધરાવે છે. મિલના માલ અને સામાનને 'ક્યાં આપણું બગડે છે' કહીને ગમે તેમ વાપરે છે અને નુકસાન પહોંચાડે છે. કામ ઉપર પ્રેમ નથી ધરાવતા, ગેરહાજર બહુ રહે છે અને એ રીતે ઉત્પન્નમાં એકસૂત્રતા નથી રહેતી. મોટો ભાગ ગામડાંઓમાંથી ખેતીની મોસમ ન હોય ત્યારે મિલમાં કામ કરવા આવે છે. ૭૦–૮૦ ટકા મજૂરો મોસમ શરૂ થતાં મિલ છોડી ખેતરમાં જતા રહે છે, આમ તેઓ મિલકામમાં નિપુણતા મેળવતા નથી. હિંદની ઋતુને કારણે પણ તેમનામાં કાર્યશક્તિ ઓછી રહે છે. એક જાપાની મજૂર ૭ શાળ અને ત્રણ ફ્રેમ કુશળતાપૂર્વક સાચવતો હોય છે જ્યારે હિંદી મજૂર બે શાળને પણ બરાબર સાચવી શકતો નથી. હિંદી મજૂરોમાં વ્યસનો બહુ હોય છે એટલે કરજ બહુ થાય છે, શરીર–મનને પોષણ આપી શકતા નથી, ચપળતા વગેરે તેવી સ્વચ્છતા અને સુઘડતા પણ તેઓ પોતાની અંદર લાવતા નથી. જાપાની મજૂર સ્વચ્છતા અને સુઘડતાથી જ અર્ધી સ્ફૂર્તિ લાવે છે. તેઓની કુટુંબ અને ગૃહવ્યવસ્થા સરળ હોય છે એટલે ઘરની સ્ત્રીઓ પણ મિલકામ કરવા જઈ શકે છે, અને આ બેવડી આવકથી મિલમાલિકો મજૂરોની મજૂરીના દર હળવા રાખતાં તેમના જીવનનિર્વાહનું કેમ થશે તેની ચિંતાથી મુક્ત રહી મજૂરીના દર ઓછા રાખી શકે અને એ રીતે ઉત્પાદનના ખર્ચમાં મોટો ઘટાડો લાવી શકે છે. મજૂરોની કાર્યશક્તિ ઘણી હોવાથી ઝાઝા મજૂરોને નિભાવવા પડતા નથી, તેથી પણ ઉત્પાદન-ખર્ચ ઘણું ઓછું રહે છે.

૨ એકલા મજૂરોનો જ દોષ કાઢી શકાય નહિ. મિલમાલેકો ધારે તો મજૂરોની સ્થિતિ સુધારી તેની કાર્યશક્તિ વધારી શકે છે. મજૂરોને સારાં આનંદનાં સાધનો પૂરાં પાડી તેમનાં મનને પ્રફુલ્લ રાખે, તેમને વ્યસનોથી દૂર રાખે, તેમને સારાં રહેઠાણો આપે, દાક્તરી સારવારની સારી ગોઠવણ આપે, એમની કેળવણી વધારવા પ્રયત્નો કરે તો કેળવણી વધતાં સંસ્કાર મળે અને મિલને નુકસાન કરતાં તેમને આંચકો લાગે. તેઓ મજૂરો સાથે મીઠો સંબંધ રાખે, એમનાં અંગત સુખદુઃખોથી માહિતગાર રહે અને એમને આશ્વાસન આપે કે જેથી વારંવાર ઊભા થતા હડતાલના પ્રસંગો ન આવે અને ધંધામાં અવ્યવસ્થિતતા ન આવે અને યંત્રો કાટ ખાતાં ન પડ્યાં રહે.

૩ હિંદી મિલો યંત્રો અને માલ પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે, તેઓ યંત્રો બદલતા નથી. પરદેશથી યંત્રો મંગાવવાનાં હોવાથી એક યંત્ર બીજા યંત્ર સાથે મેળ ખાતું નથી, આથી કામ એકધારું નીકળતું નથી. જૂનાં યંત્રોથી પેદાશ ઘટે છે. મિલોમાં યંત્રકામ કરનારાઓ યંત્રો સંબંધી વ્યાપક જ્ઞાન ધરાવતા નથી એટલે પણ યંત્રો ઝડપી કામ આપતાં નથી. માલ સ્વચ્છ રીતે જળવાતો નથી, રૂ મેલું થાય છે તેથી કાપડની જાત ખરાબ થાય છે; ઉપરાંત તે યંત્રમાંથી પસાર પણ બરાબર થતું નથી એથી યંત્ર બગડે પણ છે.

૪. વ્યવસ્થામાં પણ આપણે ત્યાં ખામી હોય છે. મુંબઈની મિલો મેનેજીંગ એજન્ટોના કબજામાં છે. તેઓ પોતાના ગજવાંની વધુ સંભાળ રાખે છે. કોલસા, કપાસ, યંત્રો વગેરેના તેઓ કોન્ટ્રાક્ટો લઈ ખરીદીમાં મોટાં કમિશનો ધરાવે છે. અપ્રમાણિકતા પણ એમનું જબરું દૂષણ છે. ઘણીવાર તો ખરીદીમાં અણઆવડત પણ હોય છે. વ્યવસ્થાશક્તિની ઊણપ ધરાવે છે. મિલો

ભાગીદારોને મોટાં ડિવિડન્ડો આપી દે છે પણ અનામતમાં રકમ વધારવા એટલું લક્ષ આપતા નથી. આપણે ત્યાં સટ્ટાની પણ જબરી બદી છે જે જાપાનમાં જોવા પણ મળતી નથી.

જગતભરનાં બજારોમાં હિંદી માલને પહોંચવાની સારી સગવડ નથી. તેની પાસે પોતાનું સારું વહાણવટું, પોતાની બેંકો, પોતાની રેલવે કે પોતાનાં યંત્રકારખાનાં નથી. જગતવ્યાપી વ્યાપારનો એને અનુભવ લેવાની તક મળતી નથી. પારકાં સાધનો દ્વારા ચાલતા ઉદ્યોગોમાં ઉત્પન્ન મોંઘું જ નીવડે એ દેખીતું છે.

મિલોની આર્થિક સ્થિતિ સદ્ધર નથી, અને સરકાર સાવકી હોવાને કારણે તે તરફથી આર્થિક મદદ તો શું પણ આર્થિક સગવડ પણ મળવી દુર્લભ છે. જાપાનની સરકાર પોતાના દેશના ઉદ્યોગને પરદેશમાં હરીફાઈ કરવી ફાવે માટે પોતાનું હૂંડિયામણ ફેરવ્યા જ કરે છે જ્યારે આપણે ત્યાં આટઆટલા વિરોધ છતાં આપણા જ દેશમાં આપણો માલ ન પરવડે તે માટે સરકાર દેશના અહિતનું ૧૮ પેન્સનું હૂંડિયામણ જ ચાલુ રાખે છે. જાપાનમાં ખોટ ખાઈને પણ પોતાનો માલ વેચે છે અને સરકાર તરફથી તેને દેશમાં તેનું વળતર મળી રહે તેવા ઉપાયો લેવાય છે, જ્યારે હિંદમાં તો એ વાતનું સ્વપ્નું પણ સેવાતું નથી. હિંદની સરકાર તો લેંકેશાયરના માલને અહીં રક્ષણ મળે તે માટે વારેવારે કારખાનાંઓને લગતા કાયદાઓ, જકાતો અને રેલવે-નૂરોમાં ફેરફાર કરે છે અને એમ હિંદી ઉદ્યોગને ઊલટી તકલીફમાં જ નાખે છે.

હિંદમાં જગતના બીજા સુધરેલા દેશો કરતાં સરેરાશ કાપડ ઓછું વપરાય છે. યુરોપમાં જ્યારે માણસ દીઠ વરસે ૫૦ વારની ગણતરી થાય છે ત્યારે આપણે ત્યાં ૧૮ વારની રાશ આવે છે. જો કે આપણા ગરીબ દેશમાં જ્યાં માણસની માસિક સરેરાશ આવક સવાચાર રૂપિયા છે ત્યાં વધુ કાપડ વાપરવું ન પરવડે પણ કાપડની ઓછી વપરાશની પણ ઉદ્યોગ ઉપર માઠી અસર તો થાય છે.

આ કારણોએ હિંદી મિલઉદ્યોગ પાછળ છે અને જાપાન આગળ વધી રહ્યું છે.

હિંદી મિલોનો વિકાસ

એક વખત હિંદ લેંકેશાયરનું મોટામાં મોટું ઘરાક હતું. લડાઈ પહેલાં લેંકેશાયરનું ૨૫૪ કરોડ વાર કાપડ આયાત થતું. પરંતુ લડાઈ થઈ એટલે હિંદમાં મિલઉદ્યોગ વિકાસની શક્યતા પામ્યો. રાતદિવસ હિંદી મિલો કામ કરવા લાગી. જર્મન સબમરીનોના ભયને લીધે લેંકેશાયરનો માલ હિંદ આવી શક્યો નહિ, આથી પણ કાપડના ભાવો વધ્યા અને હિંદી કાપડ-ઉદ્યોગને દર વર્ષે ૧૨ થી ૧૫ કરોડ રૂપિયાનો નફો થયો. લડાઈ દરમિયાન ૧૬૭ કરોડ વાર કાપડ લેંકેશાયરનું આવતું હતું તે આપણો ઉદ્યોગ ખીલતાં ૧૧૮ કરોડ વારે આવી ઊભું. ત્યાર પછી જાપાન અને હિંદી માલની હરીફાઈ જામી તેમાં લેંકેશાયર એટલું પાછળ રહી ગયું કે ૧૯૩૭-૩૮માં માત્ર ૨૬॥ કરોડ વાર કાપડ જ લેંકેશાયરથી આવી શક્યું. હવે એ સ્થિતિ આવી છે કે લેંકેશાયર હિંદમાં વધુ પગપેસારો કરી શકે નહિ. પણ આ પરિસ્થિતિનો હિંદે જોઈએ તેવો કુશળતાપૂર્વકનો લાભ લીધો નથી. હિંદી મિલો જેમ વધુ નફો કરતી ગઈ તેમ શેરહોલ્ડરોને મોટાં ડિવિડન્ડો આપતી ગઈ અને ભવિષ્યમાં માઠાં વર્ષોનો ખ્યાલ કરી રિઝર્વ એટલું વધાર્યું નહિ, પરિણામે મોળાં વર્ષોમાં બહુ તકલીફ ભોગવવી પડી.

હિંદી મિલઉદ્યોગે ઘણા તડકા-છાયા જોયા છે. મુંબઈ એ ઉદ્યોગમાં પ્રથમ નંબરે હતું પરંતુ અત્યારે અમદાવાદ જોર કરી રહ્યું છે. મુંબઈ વધારે ખર્ચાળ છે, મેનેજીંગ એજન્ટો મોઘા છે, એમને વ્યાજની મોટી રકમો ભરવી પડે છે. વળી મુંબઈમાં મ્યુનિસિપલ અને પોર્ટચાર્જ પણ વધારે છે. મુંબઈ કરતાં અમદાવાદના મેનેજીંગ એજન્ટો શેરહોલ્ડરોનું હિત વધારે પ્રમાણમાં જુએ છે. દક્ષિણમાં કોઈમ્બતુરમાં પણ મિલો સ્થપાતી જાય છે. ત્યાં પણ નાનું અમદાવાદ બન્યું છે. દેશી રાજ્યોમાં પણ મિલો સ્થપાવા લાગી છે. આગળ 'હિંદમાં મિલોની સ્થાપના' એ શીર્ષક નીચે મિલોની સંખ્યા હિંદમાં કેવી રીતે વધતી ગઈ તે દર્શાવ્યું છે. લગભગ ચાર લાખ મજૂરો આ મિલોમાં કામ કરે છે. એમાં ત્રીસ કરોડ ઉપરાંત મૂડી રોકાઈ છે. હિંદમાં પહેલા નંબરનો એ ઉદ્યોગ છે.

હિંદી મિલોની સ્થિતિ

હિંદની મિલોએ લડાઈના વખતમાં જે નફો ખાધો તેનું તો હવે સ્વપ્નું જ રહ્યું છે, છતાં હમણાં એને વાજબી નફો તો મળે છે; પણ છેલ્લાં થોડાં વરસોથી કાપડની પેદાશ વધે છે, જ્યારે એટલા પ્રમાણમાં તેનો નિકાલ થતો નથી. આથી આજે હિંદી મિલો બહુ વિમાસણમાં પડી ગઈ છે. લડાઈ પહેલાં સરેરાશ કાપડ ૧૧૦ કરોડ વાર પેદા થતું હતું. લડાઈ દરમિયાન ૧૪૪ કરોડ વાર અને લડાઈ પછીનાં વર્ષોમાં એ સરેરાશ ૧૬૭ કરોડ વારની થઈ. ૧૯૩૧ પછી વિકાસ વધ્યો, મિલોની સંખ્યા વધી અને કાપડની પેદાશ સરેરાશ ૨૦૦ કરોડ વારમાંથી ૩૦૦ કરોડ વારની થઈ. ૧૯૩૭–૩૮માં એ સરેરાશ ૪૦૮ કરોડ વાર ઉપર પહોંચી છે.

હિંદમાં હજી જૂની મિલો છે. એ મિલોનાં સાંચાકામ પણ જૂનાં થઈ ગયાં છે. હવે જૂની મિલો ઓછી થતી જાય છે અને ઉદ્યોગ સુધારા પર આવે છે. જૂનાં યંત્રો પૂરતી પેદાશ આપતાં નથી અને ખર્ચ વધારે માગે છે એટલે એ સફેદ હાથી જેવાં છે. મિલો માટે તો હવે સ્વયંચાલક (ઑટોમેટિક) શાળો શોધાઈ છે. અમદાવાદની મિલો લગભગ નવાં જ યંત્રો ધરાવે છે. આ સુધરેલી મિલો ઊંચા નંબરનું એટલે કે ૪૦ થી ૨૦૦ નંબર સુધીનું સૂતર કાંતે છે. ઘણી ખરી મિલો ઝીણું સૂતર કાંતે છે. મુંબઈમાં હજી જૂની મિલો થોડી રહી છે. જાપાનની મિલોમાં શાળો સારી અને છેલ્લી ઢબની છે પણ તે ટકાઉ નથી અને વિશ્વસનીય પણ નથી, પણ એમની વ્યવસ્થા સારી હોવાથી એમને મુશ્કેલી નથી જણાતી.

ચીનની બજાર હિંદના હાથમાંથી ચાલી ગઈ છે એટલે જાડા (૨૦ નંબરના) સૂતરની હવે દરકાર નથી.

પણ હિંદી મિલો એકત્ર નથી થતી. એક જ વહીવટ નીચે એકત્ર થઈ એક જ તંત્ર માલ ખરીદવા, સાંચા મંગાવવા અને માલ વેચવાનું રાખે તો મિલઉદ્યોગ ઘણો સુધરી જાય. જાપાનમાં ૭૫ ટકા મિલો ત્રણ કંપનીના હાથમાં છે. આથી વહીવટી ખર્ચ ઘણો ઓછો આવે છે. સસ્તામાં સસ્તી પદ્ધતિથી માલ ખરીદી શકાય છે અને સંગઠિત રૂપે માલને બજારમાં મૂકવાથી સામૂહિક અસર પણ સારી થાય છે. જેવી રીતે સિમેંટ–ઉદ્યોગ એક તંત્ર નીચે થઈ ગયો છે તેવી રીતે જાપાનની પેઠે મિલઉદ્યોગ પણ એક તંત્ર નીચે રહે તો ભવિષ્ય ઊજળું બને. થોડાં વરસો ઉપર આવી હિલચાલ થઈ હતી પણ પરસ્પર અવિશ્વાસ અને બીજાં કેટલાંક કારણોએ તે નિષ્ફળ ગઈ હતી.

વળી મૅનેજીંગ એજન્ટો પોતાના સગાંસંબંધીઓને તેમનામાં પૂરતી કાબેલિયત ન હોવા છતાં મોટા પગારે મિલોમાં રાખે છે તે પદ્ધતિ પણ નુકસાન કરે છે. હવે તો મૅનેજીંગ એજન્ટની પદ્ધતિ જ નીકળી જવાની છે, પરંતુ ત્યાર પછી પણ ઉપર જે ત્રુટિઓ દર્શાવી છે તેને ધ્યાનમાં લેવી જોઈશે. આજે હિંદી મિલોને સરકાર તરફથી જકાતી રક્ષણ મળે છે, પરંતુ આપણી વ્યવસ્થાની ખામીને કારણે જ એ રક્ષણની જરૂર પડે છે.

આગળ ઉપર મજૂરો વિષે લખવામાં આવ્યું છે. જાહેર મતના બળથી હવે મિલમાલેકો મજૂરોને માટે હિતકારી સંસ્થાઓ ખોલતા જાય છે પણ તે હજી બાળદશામાં કહેવાય. એમાં હજી એકવાક્યતા નથી. કોઈ મિલમાં કંઈ છે તો કોઈ મિલમાં બીજું. દવાની વ્યવસ્થા બધી મિલોમાં છે, નિશાળો પણ ઘણી ખરી મિલોમાં ખૂલી છે, ઘણે ઠેકાણે ઘોડિયાં નાનાં બાળકો માટે રાખવામાં આવે છે અને કસરતશાળાઓની પણ ક્યાંક ક્યાંક શરૂઆત થઈ છે; પણ સુવાવડખાનાં નથી તે કરવા જેવાં છે. ખાસ તો મજૂરોને રહેવા માટે સારી સ્વચ્છ અને હવા–ઉજાસવાળી ચાલો બાંધવી જરૂરી છે. મુંબઈમાં હમેશાં રહેવાની જોગવાઈ કરી આપવામાં આવવાની છે એવી સગવડ સર્વત્ર થવાની મોટી જરૂર છે. મિલોમાં જ આનંદ–ઉલ્લાસનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે તેવાં સાધનો ઊભાં કરવાં જોઈએ. મદ્રાસમાં મૅસર્સ બીની કંપનીની બકીંગહામ અને કર્ણાટક મિલોમાં જેવી સરસ સગવડો અને હિતકારી

પ્રવૃત્તિઓ રાખવામાં આવી છે તે સર્વે મિલોમાં હોવી જોઈએ.

મિલો માટે કપાસ

હિંદી મિલોમાં મોટે ભાગે હિંદી કપાસ વપરાય છે. ધીમે ધીમે કરતાં ૩૦ લાખ ગાંસડી હિંદી કપાસ હિંદી મિલો વાપરવા લાગી છે. હિંદી કપાસની ૫૫ લાખ ગાંસડીમાંથી આમ ૩૦ લાખ બાદ જતાં ૧૫-૧૭ લાખ જાપાન અને પાંચેક લાખ ગાંસડી લેંકેશાયર ખરીદે છે એટલે કપાસની બચત વધારે રહેતી નથી. પરંતુ હિંદી કપાસ ટૂંકા તારનો છે. માત્ર પંજાબ અને કંબોડિયામાં પાંચ લાખ ગાંસડી ૦॥ તારનું કપાસ પાકે છે, પરંતુ હિંદની જરૂરિયાત માટે એ પૂરતું નથી. તેથી હિંદને બેથી ત્રણ લાખ ગાંસડીઓ ઇજિપ્તથી મંગાવવી પડે છે. ઇજિપ્તના કપાસમાંથી ૧॥ ઇંચ જેટલો તાર નીકળે છે. આ પરદેશી કપાસ ઉપર રતલે ૦)૦॥ જકાત હતી પરંતુ આ વરસથી હિંદી ખજાનચી સર જેમ્સ ગ્રીગે એ કપાસની આયાત ઉપર રતલે એક આનો જકાત કરી છે.

મજૂરો

મુંબઈ અને અમદાવાદના મજૂરોનો મોટો ભાગ ગામડાંમાંથી ભરતી થઈને આવે છે. મજબૂત બાંધાના એ ખેડૂતો મુંબઈ જેવા શહેરમાં આવીને કમાવા પડે છે. ચા, નાસ્તા, સિગારેટ સાથે દોસ્તી થાય છે. એ મજૂર મુંબઈમાં મોજીલો જુવાન બને છે. એને ખાવાપીવાનું પણ પુષ્ટિકારક મળતું નથી. એ મોટે ભાગે અભણ અને નિરક્ષર છે. એને મોજશોખનો નાદ લાગે છે ને તે ઉપર બિલકુલ અંકુશ રાખી શકતો નથી. એ કરજે નાણાં મેળવે છે અને પગારનો વખત આવે છે ત્યારે મિલને દરવાજે પઠાણ અને લેણદારો ઊભા જ હોય છે. ઉપરાંત, તાડી અને દારૂવાળાને ત્યાં પગારનો મોટો ભાગ લવાય છે. આવા મુંબઈનાં ખરાબ હવા-પાણી, મિલની ગંદી હવામાં કામ, અનિયમિત જીવન અને વ્યસનોમાં એનું ગામડાનું શરીર ભાંગી જાય છે અને ફરી પાછો એ થાકીને ગામડામાં જાય છે. આંકડાઓ કહે છે કે મિલોમાં ૨૦% મજૂરો જ સ્થાયી રહે છે. બાકીના ૮૦% ગામડાંમાં જા-આવ કર્યા કરે છે.

મજૂરોને લગતા કાયદાઓ

મજૂરોને લગતા ઘણા કાયદાઓ પસાર થયા છે. કેટલાક હિંદી સરકારે અને કેટલાક પ્રાંતિક સરકારોએ પસાર કરેલા છે. કેટલીક સમિતિઓ પણ આ વિષય માટે નિમાઈ છે. પ્રજાસંઘના પ્રયત્નોને લઈને પણ કેટલાક સુધારા થયા છે. મજૂરને અકસ્માત થયે કંઈક બદલો આપવાની ગોઠવણ થઈ છે. બાળકોને મિલમાં કામ ન કરવા દેવાનો કાયદો પણ થયો છે. મજૂરો અને કારીગરોના પગારો સુધર્યા છે. ૭ દિવસનું અઠવાડિયું અને દસ કલાકનો દિવસ અને ૬૦ કલાકનું કામ નિર્ણિત થયું છે. લેબર કમિશનની પણ કેટલીક સૂચનાઓ અમલમાં આવી છે. મિલમાલેકો કોઈ પણ માણસને વગર કારણે રજા આપતાં હવે વિચાર કરે છે. દંડ કરતાં પણ સારી પેઠે વિચાર કરવો પડે છે. ટ્રેડ યુનિયનોનું બળ વધ્યું છે. મિલમાલેકોને તેઓ ઘણીવાર હંફાવી શકે છે. મુંબઈની મહાસભા-સરકારે હડતાળ પાડતાં પહેલાં સમજૂતી-બોર્ડની મારફતે પતાવટ કરવાનો કાયદો કર્યો છે.

હડતાલો

મિલમાલેકોને નમાવવા માટે હડતાલ એ પશ્ચિમમાં શ્રેષ્ઠ સાધન ગણાયું છે. હિંદમાં પણ મજૂરો પુષ્કળ હડતાલો પાડે છે. કેટલીક હડતાલો માટે ખરેખર મિલમાલેકોની નીતિ જોખમદાર છે. કેટલીક હડતાલો સમજફેરની પણ પડે છે. હડતાલો પાડતાં ઘણીવાર મારામારીઓ પણ થાય છે અને પોલીસને લાઠી કે ગોળીઓનો ઉપયોગ પણ કરવો પડે છે. ઘણી ખરી હડતાલોમાં છેવટે મજૂરોને જ થાકીને નમવું પડે છે. અમદાવાદમાં ગાંધીજીના સુકાન નીચે ચાલતા મજૂરમહાજને હડતાલ કરતાં સમાધાનીથી જ વધુ કામ લીધું છે. બન્ને પક્ષોને આથી ઘણો ફાયદો થયો છે. હડતાલથી ઉદ્યોગોને ઘણું જ સહન કરવું પડે છે. મુંબઈની મોટી હડતાલોમાં આમ બન્યું છે.

હિંદી કાપડની નિકાસ

અગાઉ હિંદમાંથી પુષ્કળ સૂતર અને કાપડ ચીન ખાતે ચડતાં હતાં, પણ ચીનમાં જાપાનીઓએ બાવન મિલો અને ચીનાઓએ ૯૦ મિલો બાંધી એટલે ચીન ખાતે નજીવી નિકાસ થાય છે. ઇજિપ્ત પણ પોતાના દેશનો મિલ–ઉદ્યોગ વધારવા માગે છે એટલે ત્યાં પણ માલની નિકાસ ઓછી થવા માંડી છે. અત્યારે બ્રહ્મદેશ અને સિલોન હિંદી કાપડનાં ઘરાકો છે, પરંતુ હિંદી કાપડ મોટે ભાગે હિંદમાં જ ખપે છે. લગભગ બધા દેશો પોતાના કાપડ–ઉદ્યોગને જ ટેકો આપે છે અથવા તો કોઈ ને કોઈ મિત્રરાજ્ય સાથે વેપારી કરારો કરી લઈ પરસ્પર લાભ મેળવે છે. હિંદમાંથી દર વરસે ૧૫ થી ૨૦ કરોડ વાર કાપડ પરદેશ જાય છે, જેમાં મુખ્ય સ્થળો બ્રહ્મદેશ, સિલોન, રાતા સમુદ્રનાં બંદરો, ઇરાની અખાત, ઇસ્ટ આફ્રિકા, મલાયા વગેરે પૂર્વના જ દેશો છે.

કાપડનો ગૃહઉદ્યોગ

હિંદમાં ૩૭૬ મિલો હોવા છતાં ગૃહઉદ્યોગથી પેદા થતું કાપડ પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વપરાય છે. ગાંધીજીએ સ્થાપેલા ચરખાસંઘથી તેને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું છે. એ ઉપરાંત મિલના સૂતરમાંથી મોટા પ્રમાણમાં હાથશાળો ઉપર પણ કાપડ વણાય છે. અત્યારે હિંદમાં લગભગ પાંચ કરોડ ચરખાઓ અને વીસ લાખ હાથશાળો ચાલે છે. આ વિષય પણ એટલો વિશાળ છે કે એની સ્વતંત્ર ચર્ચા માટે સ્વતંત્ર લેખની જ જરૂર પડે. અહીં તો માત્ર ઉલ્લેખ જ કર્યો છે. હાથશાળનો કારીગર દસ કલાકની મહેનતમાં લગભગ બાર આના અને ચરખાનો કારીગર ત્રણ આના મેળવી શકે છે. દક્ષિણમાં મદુરા, પંજાબમાં અમૃતસર, લુધિયાણા, બંગાળમાં ઢાકા, યુક્તપ્રાંતમાં બનારસ, ઉપરના ભાગમાં કાશ્મીર, ઇત્યાદી સ્થળોએ ગૃહઉદ્યોગ વિશેષ પ્રમાણમાં ચાલે છે. રેશમ અને જરીના ગૃહઉદ્યોગમાં હવે જાપાની રેશમ અને ફ્રેંચ જરીનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. આપણા દેશમાં લગભગ એક કરોડ માણસો અત્યારે હાથઉદ્યોગ ઉપર નભે છે, જ્યારે મિલઉદ્યોગ માત્ર ચાર લાખ માણસોને જ કામ આપે છે. હિંદની કુલ કાપડની જરૂરિયાતમાં હિંદી મિલો ૬૨½%, જાપાન ૧૨½%, લેંકેશાયર ૧૦% અને ગૃહઉદ્યોગ ૧૫% નો હિસ્સો પૂરે છે.

૧૯૩૯માં મિલઉદ્યોગ

આ વર્ષ મિલઉદ્યોગ માટે સારું નથી. સને ૧૯૩૭–૩૮ બંને વરસો ઠીક હતાં. આ વરસે કાચી ચીજો–કપાસ, શણ, ઘઉં, ચોખા વગેરેના ભાવો નીચા રહ્યા છે એટલે ખેડૂતો પાસે માલ ખરીદવાને પૈસા નથી. એટલે ૧૯૩૮માં હિંદી મિલોએ ૪૦૯ કરોડ વાર કાપડ બનાવ્યું હતું, જ્યારે આ વરસે વધુમાં વધુ ૩૫૦ કરોડ વાર કાપડ થવા સંભવ છે. અમદાવાદ અને મુંબઈના મિલમાલેકો પાસે કાપડનો ઘણો જથ્થો એકઠો થયો છે. એમણે કામના કલાકો ઘટાડ્યા છે અને રાતપાળી બંધ કરી છે. દક્ષિણની મિલ એસોસિયેશને પણ એવો જ ઠરાવ કર્યો છે. કાપડના ભાવો ઘણા વધ્યા છે. જાપાની હરીફાઈ સખત છે, એ તો પાણીના ભાવે માલ ફેંકે છે, પરિણામે હિંદી મિલોને પણ ભાવો ઘટાડવા પડ્યા છે.

હિંદના કાપડ–ઉદ્યોગના ઇતિહાસની આ સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા છે.

સંગીતની મહેફિલમાં

શ્રી. લખમસી જૈન

ઘડિયાળમાં મધરાતનાં બાર ટકોરા થયા.

ચાના કપને હેઠો મૂકી ખાંસાહેબે પાછળ બેઠેલા પોતાના શાગિર્દ તરફ સ્વરમેળ તપાસવા તંબૂર માટે હાથ લંબાવ્યો. શાગિર્દ ધૂનમાં હતો કે કોણ જાણે કેમ, તે આંખો મીંચી કંઈ સાધના કરી રહ્યો હતો. તંબૂર હાથમાં ન આવતાં ખાંસાહેબે આછાં આછાં સ્મિતનો પ્રભાવ પ્રેક્ષકગણ પર પાથરતાં સહેજ ઝીણી આંખો બનાવી ધીમી ચાલે ડોકને પાછળ વળાંક આપ્યો. બિલકુલ બાજુના જ સોફા ઉપર એક ગૃહસ્થ બહુ જ પ્રયત્નપૂર્વક નિદ્રાદેવીને મહાત કરતો બેઠો હતો. તેણે રેશમી વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. સેન્ટની તીવ્ર ગંધ આજુબાજુ બેઠેલ અન્ય પ્રેક્ષકગણને પોતાની કિંમત અંકાવવા નિરર્થક ચેષ્ટા કરી રહી હતી. ત્યાં તો સૌ પોતાની લાયકાતમાં મુસ્તાક હતા. અનાયાસે ગવૈયાની નજર તેના પર ઠરતાં તેની ખુશીનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આવેશમાં આવી જઈ એકદમ ફરમાશ કરી દીધીઃ 'ખાંસા'બ એક ભીમપલાસકી ચીજ હોને દીજિયે.' ગવૈયાએ જરા સ્મિત કર્યું. મધરાતના વખતે ભીમપલાસ ગાવાની ફરમાશ કરનાર પર જાણે તે દયા ખાતો હોય! તે ગૃહસ્થે માન્યું કે હવે જરૂર ભીમપલાસ સાંભળવા મળશે. તેણે કલકત્તામાં એક ગાનારીના મુખે 'ઉન બીન નાહીં આવત ચૈન' થી શરૂ થતી ચીજ સાંભળી હતી. નાજ-નખરાં સાથે જ્યારે તે ગાનારીએ એ એક જ લીટી સત્તાવીશ પ્રકારે ગાઈ સંભળાવી ત્યારે તે પાગલ બની ગયો હતો. તેણે સોની નોટથી તે ચીજનું સ્વાગત કરતાં પૂછેલું કે એ કયો રાગ હતો? ગાનારીએ જ્યારે તે ચીજને ભીમપલાસ રાગ કહ્યો ત્યારથી તે માનતો થયો કે સંગીત-આલમમાં ભીમપલાસ જેવું અન્ય કશું નહિ હોય. ગવૈયો ભીમપલાસ ગાશે એટલું નક્કી થતાં નિદ્રાએ તેની દુશ્મની છોડી દીધી. તે ટટાર થઈ બેઠો. 'ઉન બીન નાહીં આવત ચૈન' એ લીટી તે બહુ જ ધીમે બસુરા અવાજે ગણગણી રહ્યો.

તબલિયા તરફ જોઈ ગવૈયાએ ઘૂંટણ પર હાથની ટપલીઓ મારી ખ્યાલની લય સમજાવી. તબલિયો શરૂ થઈ ગયોઃ

ધાગે તીરકીટ ધીન...

ગાનારે ધીન સાથે બપૈશ મેળવી લીધું.

'પી......રનજ......'

'કોનસા રાગ હૈ ખાંસા'બ?' પાડોશીઓને રાગ પૂછી ઠગાયેલો અને ત્યારપછી સીધો ગવૈયાને જ પૂછી લેવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલો એક તરુણ કે જે પેલા શ્રીમંત ગૃહસ્થની બિલકુલ સામેની હરોળમાં બેઠો હતો તેણે ખાંસાહેબને પૂછ્યું. માલકૌંસ જેવા સરળ રીતે ઓળખાઈ જતા રાગનું નામ પાડતાં ગવૈયાને ક્ષોભ જણાયો. તે બેદરકારીથી બોલ્યો,

'યેહી-ગ મ ધ ની સા સભી કોમલ.'

તરુણ એ લાંબો અસ્પષ્ટ જવાબ કંઈ ન સમજ્યો. હવામાં એ જવાબનો પ્રતિકાર પે ન થયો. ઉંગ્યોનીચો થતાં તેણે આજુબાજુનાઓ તરફ જોયું. બાજુના એકે કહ્યું, 'એ માલકૌંસ છે.' તરુણે અનુભવીની ઢબે નકારસૂચક માથું હલાવ્યું. પેલો હસવા લાગ્યો.

ગવૈયો સ્વરોની જાળ ગૂંથતો અવારનવાર 'પી...રનજ...' કહેતો ગાયે જતો હતો, અને સારંગીવાળો તો જાણે ગવૈયાની મજાક ન ઉડાવતો હોય તેમ ગવૈયો એક તાન ફેંકે તેને મારી મચડીને, તો ક્યારેક બની શકતી તો તેવી ને તેવી વગાડીને ચાળા પાડતો હતો.

'ચંચલ નારીકી નૈન છુપે નહિ!' જેવા માથાની ખેતો સાંભળવા ન મળતાં, અને માથું કોડી નાખતાં

તાનપલટાથી નાસી ગયેલા બે વેપારી ભાઈઓ પાણીમાં ગયેલ ટિકિટના પૈસા બદલ અફસોસ કરવા ગુંદરના ભાવ અને બજારની રૂખ વિષે વાતે ચડી પોતાનું મન મનાવવા લાગ્યા બાજુવાળા કોઈએ 'ભાઈ, ચૂપ રહો' કહ્યું ત્યારે તેઓ બળીને અડધા થઈ ગયા ઝઘડો થઈ જશે એ બીકે તેમણે 'આવ્યો મોટો સાંભળનારો' એમ ગણગણીને પોતાની બળતરા શમાવવા કોશિશ કરી

અડધો કલાક વહી ગયો દરમિયાન ગાનારે પાત્રીસ વખત 'પી રંગ ' કહ્યું પણ એ 'પીર ન જા ' પાછળ 'ની' અક્ષર સંકળાયેલો હતો તે બતાવવું કોણ જાણે કેમ તેની શક્તિની બહાર હતું તેણે જબ્બર મહેનતથી પોતાની ચીજને શણગારવા માંડી હતી, પણ તેમ કરતાં તેને થતી પીડા તેના ગાયનની પંક્તિ મુજબ કોઈએ જાણી નહિ

પેલો ગૃહસ્થ 'ઉન બીન નાહી આવત ચૈન'નો જાપ જપતો એના પ્યારા ભીમપલાસ વગર ખરે જ બેચેન થઈ ગયો હતો છતાં જાણે તે રસમાં તરબોળ ન થઈ ગયો હોય તેમ વારેવારે માથું હલાવતો અને પગથી અનાયાસે પડતો સાચો ખોટો તાલ દેતો. જ્યારે સારંગીવાળાના મુખેથી 'રસુલ્લાહ અ'લાહ!' 'ક્યા બાત હૈ!' આદિ ચિત્કારો સરી જતા, ત્યારે પોતે પાછળ રહી ગયો જાણી ઉતાવળે 'વાહ વાહ' બોલતો હતો.

હવે ગાનારે ગાવાની ગતિ વધારી મૂકી ત્રિતાલનું નાનુંશું બંધેશ લીધું સમાધિસ્થ થયેલ તબલચી જે બહુ જ ખ્યાલથી માત્રાની ટપલીઓ અને ટકોરીઓ માર્યે જતો હતો, તેના હાથોમાં નવીન ચૈતન્ય આવ્યું તબલાનો ઘુમરાટ જરા મોટો થયો. ઘડીભર સાંભળનારાના કાન ઊંચા થયા બે ચાર આવર્તન પસાર થઈ હવે તો જાણે ગવૈયા અને તબલચીનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ. તબલચીઓ સમ બતાવે જ નહિ અને ગાનાર ગણતરીની તાનો અને બંધેશ ગાયા કરે બહુ જ ખેંચાખેંચી પછી બંને જણાએ જ્યારે સાથે જ અટકી જઈ સમ બતાવ્યો ત્યારે સાંભળનારાઓએ તેમને તાળીઓથી વધાવી લીધા

ચીજ પૂરી થતાં, એક ખૂણા તરફ ખુરસીમાં બેઠે બેઠે ઊંઘ કાઢતો એક બુઝર્ગ જાગી ઊઠ્યો. માલકૌંસના પ્રભાવહીન ગાંભીર્યથી નિર્મળ મંજન કાપની ઊંઘમાં, સ્વરોની એકાએક વહેતી બંધ થયેલી ધારાએ વિક્ષેપ પાડ્યો તેણે ઇંદ્રભુવન જેવી મહેફિલમાં ચારે તરફ જોયું, અને યાદદાસ્તને તાજી કરવાને આંખો ચોળવા લાગ્યો

દૂર દૂર એક નવયુવક બેઠો હતો જાણે સુધારાનો સૂત્રધાર ન હોય તેમ તેણે પોતાની પત્નીને ખાસ સાથે લાવી, માથાની ટોપીને દૂર કરી દીધી હતી તેના તેજસ્વી કપાળથી એવો ભ્રમ થતો કે જાણે તે 'સંગીત નિપુણ' ન હોય! તેણે ખાંસાહેબને ફરમાસ કરી

'જનાબ, અબ માલકૌંસ સુનાઈયેગા.'

જનસમૂહમાંથી કેટલાક એક સામટા હસી પડ્યા યુવક ભોંઠો પડી ગયો

'હાં, હાં જરૂર' ખાંસાહેબે તેને દિલાસો આપ્યો તેના હોઠ પર ફરતું કટાક્ષમય હાસ્ય કહેતું હતું કે 'હવે હું કંઈ પણ ગાઈશ તેને આ તરુણ માલકૌંસ નથી એમ થોડું કહેવાનો છે?'

નવી પ્રજા : નવી રચના

• ધૂમકેતુ •

કેટલીક વસ્તુઓ કોઈ દિવસ વૃદ્ધ થતી નથી. કેટલીક વસ્તુઓ કોઈ દિવસ જુવાની જાણતી નથી. નવરચના કરવા મથનારે આ વસ્તુઓનો પરિચય સાધવાનો હોય છે. જો એ કોયડાનો એ ઉકેલ લાવી શકે તો જ એ નવી સમર્થ પ્રજાના જન્મ માટે શક્ય એવી ભૂમિકા તૈયાર કરી શકે. આંહીં ઉત્સાહી માણસોનું એક વસ્તુ પ્રત્યે લક્ષ્ય દોરવું ઘટે છે કે ભૂમિકાની તૈયારી વિના કોઈ પણ રચના સ્થાયી બની શકતી નથી.

આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ. આપણી જ્ઞાતિઓ એ એક વખતે આપણા સામર્થ્યને વ્યક્ત કરવાનો બળવાન દુર્ગ હતો. આજે એ જ જ્ઞાતિઓ આપણી નબળામાં નબળી કડી બની રહેલ છે. આનો ઉકેલ શો? જ્ઞાતિઓનું અસ્તિત્વ શા માટે હતું — અને તે આજે શા માટે ન જોઈએ?

કોઈ પણ થનગની રહેલા લોહીવાળા જુવાન પાસે આનો જવાબ તૈયાર છે: 'હું જ્ઞાતિમાં માનતો નથી. જ્ઞાતિઓ જવી જોઈએ એનાથી આપણી એકતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી —' વગેરે.

આજે આપણે જ્ઞાતિઓને કોઈ પણ વિશિષ્ઠ ગુણ ધરાવનાર એકમ તરીકે જોઈ શકતા નથી, અને એવી રીતે એમનું અસ્તિત્વ રહ્યું નથી એ જ આપણા વિનિપાતનું મુખ્ય કારણ છે. જ્ઞાતિઓને લીધે આપણો વિનિપાત થયો નથી; થઈ શકે નહિ. જે વિશિષ્ટ ગુણનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે એ એકમ ઘડવામાં આવ્યું હતું. તે મૂળ પંથનો ત્યાગ કરવાથી જ જ્ઞાતિઓ અરસપરસના દોષદર્શન માટે ને કલહ માટે બાકી રહી છે. અને તેથી મૂળ હેતુ પર લક્ષ્ય આપી એની સિદ્ધિ માટેનો માર્ગ નિર્માણ ન કરતાં જો આપણે માત્ર જ્ઞાતિઓના કોલાહલમાં જ આપણી બધી નવરચનાશક્તિ વેડફી નાખીએ તો આપણે કદાચ જ્ઞાતિઓનો નાશ કરી શકીએ — પણ નાશ કરીને કોઈ પરિણામ ન લાવી શકીએ. એટલે એ નાશને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી જગ્યામાં બીજા એવા જ અસ્થાયી અને હેતુ વિનાના કાર્યો પોતાનો પગ મૂકવો રહ્યો.

આ વસ્તુસ્થિતિને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ. એક જ્ઞાતિ ધારો કે સોના ઉપર કારીગરીનો ધંધો વર્ષોથી ચલાવે છે. કુદરતી રીતે એ ધંધા ઉપર એ કુટુંબનો નાનામાં નાનો છોકરો જે કાબૂ ધરાવતો હશે તે પણ અસાધારણ હશે. એ વિશિષ્ટ તત્ત્વ ન ગુમાવવું હોય તો એ જ્ઞાતિએ પોતાની વિશિષ્ટતા પૂરતી અમુક મર્યાદા સ્વીકારવી રહી. એ મર્યાદા તે જ્ઞાતિ. એ તત્ત્વ સ્થાયી છે — એને વૃદ્ધાવસ્થા નથી. પણ ધારો કે એવું બન્યું કે એ જ જ્ઞાતિમાં એક છોકરો બીજા ધંધામાં રસ લે છે — તો શું થાય? એ વખતે જ્ઞાતિએ એ જ મર્યાદાને વિશાળ બનાવવી જોઈએ. જો એ પ્રમાણે એ ન બનાવી શકે તો એ કોઈ દિવસ જુવાન કે પ્રાણવાન ન હતી એમ જ કહેવાય.

જ્ઞાતિસંસ્થાઓએ વિશિષ્ટ ગુણોના ઉત્કર્ષ માટે જે મર્યાદા ને જે વિશાળતા બતાવવાં ઘટે એમાં એમની મહત્તા રહી છે.

જ્યાં જ્યાં જ્ઞાતિઓનું બંધન આવા કોઈ અર્થ પરત્વે વિશાળ બને ત્યાં ત્યાં જ્ઞાતિ વધારે પ્રાણવાન બને છે. પણ જેવી રીતે આજે એક જ્ઞાતિ ટાઈપિસ્ટ, પોસ્ટમેન, ક્લાર્ક, દરજીધંધો કરનાર, મોચી, મોટર-ડ્રાઈવર, સાઈકલીસ્ટ, ચાવાળા—એવી સઘળા પ્રકારની વ્યક્તિઓને પોતાનામાં ગણાવવાનું અભિમાન

લે છે, અને ખરી રીતે એમનો કોઈ એમનો નથી, તેવી રીતે એ પોતાની મર્યાદાને સાચવવાની વૃત્તિ રાખે છે, અને એ મર્યાદા સાચવવાનું એની પાસે કોઈ કારણ નથી કે કોઈ હેતુ પણ નથી. આવી રીતે હેતુ, કારણ, ધ્યેય, વિશિષ્ટત્વની ઉપાસના વિના જે મર્યાદાઓ રાખવામાં આવે છે એ મર્યાદાઓએ એમના મૂળ ગુણને ખોયો છે ને નવા જમાનાનો એક પણ ગુણ કેળવ્યો નથી. એટલે આજે ઘણી ખરી જ્ઞાતિઓ—એ હજારો ધંધા કરનારા હજારો વૃત્તિવાળા માણસોનું નિરર્થક સંમેલન હોઈ, નિરર્થક બની રહેલ છે.

અથવા એમની સાર્થકતા એકાદ ઢંગધડા વિનાની ચૂંટણીમાં—'આપણી જ્ઞાતિના છે હો'—એવા શબ્દો વડે પ્રજાશક્તિનો હ્રાસ કરવા પૂરતી જ રહી છે.

આ પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાતિભંગનો માર્ગ લેવાય તે જો વિહ્વળતાથી પ્રેરિત હોય તો એ પણ એટલો જ નિરર્થક છે.

વિશિષ્ટ ગુણોત્કર્ષ, વૈજ્ઞાનિક પરિશુદ્ધિ અને એક ન સમજી શકાય એવી આંતરઆકર્ષણની સૂચક માર્ગદર્શના—એ ત્રણેનો સમન્વય સાધવા માટે જે જ્ઞાતિઓ પોતાની મર્યાદાને વિશાળ નહિ કરે, અને જે નવરચનાવાદીઓ આ ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખ્યા વિના આંધળિયા ભૂસકા મારશે—એ સઘળા જ પ્રજાકીય નવરચનામાં શરીરનો, મનનો અને ગુણોનો અપકર્ષ લાવશે.

કેવળ નવીનતાની ખાતર કરેલ મર્યાદાલોપનો કાંઈ અર્થ નથી. કેવળ પ્રાચીન પ્રથા પ્રમાણે મર્યાદા જાળવવાનો પણ કાંઈ અર્થ નથી.

પેટાજ્ઞાતિઓ વડે કોઈ હેતુ સરતો નથી માટે એમણે જવું જોઈએ. અખિલ ભારતવર્ષીય—એ એક વિશેષણ પછી—બીજું પેટાજ્ઞાતિનું કોઈ પણ વિશેષણ અશક્ત અવસ્થાના એકરાર જેવું ગણાવું જોઈએ.

જ્ઞાતિઓ પોતાના ચિરંજીવ તત્ત્વનું મર્યાદાથી રક્ષણ કરી, એને વૈજ્ઞાનિક પરિશુદ્ધિનો લાભ આપે: અને એના અચિરંજીવ, માત્ર સમયધર્મે સ્વીકારેલા તત્ત્વને ફેંકી દઈ પોતાની વિશાળતા સમજાવે.

તો જ એ રહી શકશે. તો જ એમણે રહેવું જોઈએ.

સર્વભક્ષી કાલ જ્ઞાતિઓને ભક્ષી જાય એ અફસોસનો વિષય નથી. જ્ઞાતિઓ પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ખોઈ જે પરાધીનના સ્વીકારશે એ અફસોસનો વિષય છે.

પ્રજાના ઉત્કર્ષની સાધનામાં જ્ઞાતિઓની નવેસરથી પરિશુદ્ધિ એ આવશ્યક તત્ત્વ બની રહેશે.

જીવનપાઠ

[અનુષ્ટુપ]

વિશ્વકેરી મહા, ભવ્ય તેજસ્વી રંગભૂમિ પે
વિધિદિગ્દર્શને ખેલી મારો જીવનપાઠ, હું
જવાનો; ક્યાં ? ન જાણું હું જાણવાય ન ઉત્સુક:
' ખેલવું કેમ ' જાણું છું : એટલું બસ શું નથી ?

• જયાનન્દ દવે •

ગીતામાં અહિંસા ધર્મ

દિલખુશ બ. દિવાનજી

આજે અહિંસા ધર્મને ખૂબ મહત્ત્વ મળી ચૂક્યું છે. ગીતામાં અહિંસાને કેટલું અને કેવું સ્થાન છે એ પ્રશ્ન બહુ વિચારવા જેવો છે. ગીતાના બધા અધ્યાયો વાંચી ગયા પછી અહિંસા ગીતામાં કેટલે અંશે સ્થાન મેળવે છે તે સમજતાં મુશ્કેલી નથી પડતી.

(૧) પૂ. ગાંધીજી લખે છે તેમ "અહિંસાનું પ્રતિપાદન ગીતાનો વિષય નથી. ગીતાકાળની પૂર્વે પણ અહિંસા પરમ ધર્મરૂપે મનાતી. ગીતાને તો અનાસક્તિનો સિદ્ધાંત બતાવવો હતો." અર્જુનમાં વિષાદ થયો અને મૂંઝવણ ઉત્પન્ન થઈ. એટલે કૃષ્ણ ભગવાને એ વિષાદ દૂર કરવા ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો. હવે અર્જુનના વિષાદમાં કંઈ હિંસા અહિંસાનો પ્રશ્ન ન હતો. કૌરવોના સંહારના કાર્યમાં એને કંઈ હિંસાનો ડંખ લાગ્યો ન હતો, એને જે દૌર્બલ્ય પ્રાપ્ત થયું તે તો આસક્તિમાંથી પ્રગટ્યું હતું. કૌરવો એના સ્વજન હતા. એટલે એમની સાથે લડતાં એ કોચવાયો. આથી એણે કૃષ્ણ ભગવાન આગળ જે ધર્મ-સંકટ રજૂ કર્યું એમાં સ્વજન પ્રતિના મોહનો પ્રશ્ન હતો, નહિ કે અહિંસાનો-હિંસાનો. આથી સ્વાભાવિક છે કે એ પ્રશ્નના નિવારણમાં જે ઉપદેશ કૃષ્ણ ભગવાન આપે છે એનું મધ્યબિંદુ અહિંસા ન હોય પરંતુ મોહત્યાગ અથવા અનાસક્તિ જ હોય.

આથી જ કૃષ્ણ ભગવાન મોહત્યાગ અથવા અનાસક્તિનું આખુંયે તત્ત્વજ્ઞાન અર્જુન આગળ ખડું કરે છે.

(૨) પરંતુ જો ગીતાનો પ્રધાન સૂર અહિંસા નથી તો એના આખા ઉપદેશમાં અહિંસા અધ્યાહાર અથવા ગૃહિત તો છે જ. એ અનાસક્તિના આધારે તત્ત્વનું જો આપણે વિચારપૂર્વક મનન કરીશું તો એમાં અહિંસા જ વ્યાપેલી જણાશે. આથી જ પૂ. ગાંધીજી લખે છે: "પણ ગીતાના શિક્ષણને પૂર્ણતાએ અમલમાં મૂકવાનો લગભગ ૪૦ વર્ષ પર્યન્ત સતત પ્રયત્ન કરતાં મને તો નમ્રપણે એમ લાગ્યું છે કે સત્ય અને અહિંસાના સંપૂર્ણ પાલન વિના સંપૂર્ણ કર્મફલ-ત્યાગ મનુષ્યને વિષે અસંભવિત છે."

(અ) કર્મફલ-ત્યાગનો મહિમા ગાતાં કૃષ્ણ ભગવાને કર્મફલ-ત્યાગીનાં ગુણો તથા લક્ષણો બતાવતાં ત્રણ પ્રકારના પુરુષોના ગુણોની આવશ્યકતા કર્મફલ-ત્યાગ માટે દર્શાવી છે: .(૧) સ્થિતપ્રજ્ઞ, (૨) ભક્ત, (૩) ગુણાતીત; આ ત્રણે પ્રકારના પુરુષો માટે જે ગુણોનું વર્ણન થયું છે તેમાં એવા ગુણો ગણાવ્યા છે જે અહિંસાનાં જ અંગો છે, અથવા જેના સમૂહમાંથી અહિંસા એની મેળે નીતરી રહે છે. એ ગુણો મુખ્યત્વે આટલા છે: ઇંદ્રિય-સંયમ, રાગદ્વેષ-ત્યાગ. શત્રુમિત્ર પ્રતિ સમત્વ, સુખદુઃખ-સમભાવ, અક્રોધ, પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ દ્વેષરહિતપણું, દયા, નમ્રતા, ક્ષમા, નિર્ભયતા, દૃઢ નિશ્ચયબળ, પવિત્રતા, ઇશ્વરપરાયણતા, અને ઇશ્વરનિષ્ઠા-" જેનાથી લોકને ભય નથી, જેને લોકોનો ભય નથી".

કર્મફલના ત્યાગ માટે આવા ગુણોનો ઉત્કર્ષ તદ્દન અનિવાર્ય છે, અને એ ગુણોના ઉત્કર્ષમાં સહેજે અહિંસા સમાયેલી છે. એટલે અનાયાસે પણ ગીતામાં અહિંસાને મહત્ત્વનું સ્થાન મળે છે. ગીતાના કર્મફલ-ત્યાગને પ્રાપ્ત કરનારને અહિંસાધર્મનું પાલન સહેજે કરવું પડે છે.

(આ) ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. એમાં પણ ઉપલા ગુણોનું લગભગ વર્ણન છે, અને અહિંસાનો સ્પષ્ટ રીતે એમાં ઉલ્લેખ પણ બીજા જ શ્લોકમાં થાય છે.-

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्।

(ङ) ગીતામાં ત્રણ ગુણોના વર્ણનમાં સાત્વિક ગુણને જ સર્વોપરિ અને શ્રેયાર્થી માટે ઈષ્ટ ગણ્યો છે. એમાં પણ જ્યાં સાત્વિક ગુણ નથી એવાં કર્મ, કર્તા, હિંસાયુક્ત છે એમ જણાવ્યું છેઃ

(૧૮–૫) કર્મ—જે કર્મ પરિણામનો, હાનિનો, હિંસાનો પોતાના ગજાનો વિચાર કર્યા વિના મોહને વશ થઈને માણસ આરંભે છે. તે તામસ કર્મ કહેવાય છે.

(૧૮–૨) કર્તા જે રાગી છે, કર્મફળની ઈચ્છાવાળો છે, લોભી છે, હિંસાવાન છે, મેલો છે, હર્ષ અને શોકવાળો છે, તે રાજસ કર્તા કહેવાય છે.

આવી રીતે ગીતાએ હિંસાનો આ બે શ્લોકો દ્વારા સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. ઉપરાંત બીજા શ્લોકો અને બીજા અધ્યાયોમાં પણ જ્યાં ત્યાં ક્રોધ, દ્વેષ, લોભ, વેર, ઈત્યાદિ હિંસાપોષક તથા અહિંસાવિરોધી દુર્ગુણોનો ગીતાકારે સખત નિષેધ કર્યો છે. આથી અહિંસાનું પ્રતિપાદન તો થયું જ છે. એટલું નહિ પરંતુ હિંસા અને એને સંકળાયેલા દુર્ગુણોની ગંધ સરખી પણ કર્મફળત્યાગીમાં ન રહે એવો કડક ઉપદેશ ગીતામાં થયો છે.

(ई) ગીતાકારે એવાં સર્વકર્મોનો સખત વિરોધ કર્યો છે, જેમાં સહેજ પણ આસક્તિ હોય—હિંસાકર્મ એવું કર્મ છે જેમાં આસક્તિ રહે જ છે. આથી ગીતામાં સહેજે હિંસા માત્રનો નિષેધ આવી જાય છે.

(૩) આટલા વિવેચન પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ગીતામાં અહિંસા ધર્મનો સમાવેશ અનાયાસે થઈ જ ગયો છે, અને હિંસાનો નિષેધ જ થયો છે. પરંતુ જે અહિંસાનો એમાં ઉલ્લેખ થયો છે તે અનાયાસે થયેલો હોવાથી બહુ સ્પષ્ટ અને વ્યાપક નથી. કૃષ્ણ ભગવાને કંઈ અહિંસાનું તત્વજ્ઞાન અર્જુનને નથી સમજાવ્યું. એમણે કંઈ અહિંસાનો (હિંસાનો મુકાબલો કરતાં) મહિમા નથી ગાયો. આજે પૂ. ગાંધીજી જે અહિંસા ધર્મને જગતની, વિશેષ કરીને ભારતની પ્રજા આગળ રજૂ કર્યો છે તેની વિશેષતાનો ગીતાકારે ઉલ્લેખ નથી કર્યો. પૂ. ગાંધીજીના અહિંસાધર્મની વિશેષતા એ છે કે એની કેવળ નિવૃત્તિમય—નકારસુચક અને નિષ્ક્રિય બાજુ જ એમણે નથી દર્શાવી, એમણે તો અહિંસામાં પડેલું અમોઘ બળ એ રીતે બતાવ્યું છે કે જેથી એમાં જગતના દુઃખના નિવારણનો, જગતની દુષ્ટતાના વિનાશનો રામબાણ ઉપાય શ્રેયાર્થી અને સુધારક મેળવી લે છે અત્યાર સુધી દુષ્ટતાના નિવારણ સારુ જ્યાં હિંસાનો માર્ગ લેવામાં આવતો અને તેને પરમાર્થે વપરાતી નિઃસ્વાર્થ હિંસા ગણી તેને ધર્મ ગણી લઈ, શુદ્ધ અહિંસાનું એટલું ખંડન ક્ષમ્ય અને અનિવાર્ય ગણી લેવાતું ત્યાં મહાત્માજીએ અહિંસાની સુધારક શક્તિનું દર્શન કરાવી એ અનિવાર્ય ગણાતી હિંસાના દોષમાંથી અહિંસાને બચાવી લીધી છે. જગતની દુષ્ટતાનું નિવારણ કરવાની શક્તિ અહિંસામાં એ રીતે પડી છે કે અહિંસાના ધર્મને પાળનાર ઈશ્વરનિષ્ઠ હોય છે અને દુષ્ટ, રાક્ષસી કૃત્યો કરનાર મનુષ્યમાં પણ એને શ્રદ્ધા હોય છે કે એને પ્રેમબળથી—દુઃખસહન અને તપથી મહાત કરીશું તો એનામાં પડેલી સદ્‌વૃત્તિ જાગી ઊઠશે અને અંતે એ દુષ્ટતાને ધોઈ નાંખશે આ દષ્ટિએ તપાસતાં "અહિંસા એ કેવળ નિવૃત્તિરૂપ કર્મ કે નિષ્ક્રિયતા નથી પરંતુ બળવાન પ્રવૃત્તિ અથવા પ્રક્રિયા છે."

ગીતામાં આ પ્રકારની અહિંસાનો ઉલ્લેખ નથી, અને એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે અર્જુનને કંઈ હિંસા અહિંસાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ન હતો. પરંતુ આમ છતાં—આ પ્રકારભેદ છતાં અહિંસાપોષક જે ગુણો છે તેનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન તો ગીતામાં થયું જ છે, આથી ગીતાધર્મનું જે આચરણ કરે છે તે એવા દૈવી ગુણો સહેજે સંપાદન કરે છે. એથી મહાત્માજીની બળવાન, પ્રક્રિયાવાન, દુષ્ટતાનિવારક, પરદુઃખભંજન, એવી અહિંસાનું આચરણ કરવા એ શક્તિવાન થાય છે.

ગીતાના કર્મફળ–ત્યાગના ઉપદેશનું સંપૂર્ણ આચરણ કરનાર પુરુષ બીજી રીતે પણ પરમાર્થે લોકસેવાનાં કાર્યમાં ગાંધીજીએ દર્શાવેલો સક્રિય અહિંસાનો જ આશ્રય લેવા પ્રેરાશે. કર્મફળ–ત્યાગ

માટે એ જ કર્મો ઇષ્ટ ગણ્યાં છે, જે લોકસેવા અને પરમાર્થનાં છે. એટલે કર્મફલત્યાગી એવાં જ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહેશે. હવે આગળ જણાવ્યું એ પ્રમાણે ફલત્યાગની ભાવનાથી અનાસક્તિની દૃષ્ટિથી એ લોકસેવા કરશે. એટલે, સ્થિતપ્રજ્ઞ અથવા ગુણાતીતના સર્વ ગુણોનો વિકાસ એને કરવો જ રહ્યો. આપણે જોયું એ પ્રમાણે એ ગુણોનો જ્યાં ઉત્કર્ષ છે ત્યાં હિંસા માત્રનો ત્યાગ જ છે–અહિંસાનો ધર્મ જ ત્યાં સહજ થઇ પડે છે, આવી રીતે લોકસેવા અને પરમાર્થનાં કર્મો કરનાર કર્મફલ–ત્યાગી હિંસામાર્ગ છોડી અહિંસા-માર્ગે જ વળે છે. અને લોક સેવામાં અહિંસાનો માર્ગ એટલે જ ગાંધીજીએ ઓળખેલી, અહિંસાની દુષ્ટતાનિવારક બળવાન શક્તિ. આ રીતે વિચારતાં ગીતામાં અહિંસાનું આ સ્વરૂપ પણ છુપાયેલું જ છે.

(૪) ગીતામાં રહેલી અને છુપાયેલી અહિંસાની આ બધી યે દલીલો સાવ નિરર્થક નીવડે જો એમ વિચારવામાં આવે કે એ આખા યે ગીતાના ઉપદેશનો હેતુ અર્જુનને હિંસક યુદ્ધમાં મોકલવાનો હતો. આવી શંકા સહેજે ઊઠે છે. ગીતાનો પ્રસંગ મહાભારતમાં આવે છે. અને અર્જુનને જ્યારે ક્ષુદ્રહૃદય–દુર્બળતા છોડવાનો ઉપદેશ થાય છે ત્યારે અવારનવાર એને કૃષ્ણ ભગવાન "માટે તું યુદ્ધ કર–પાછો ન હઠ" એવી સલાહ આપે છે. આથી હિંસાવાદીઓ જ્યારે દેશહિત માટે હિંસાનો આશ્રય લે છે, ત્યારે ગીતામાંથી જ પ્રેરણા મેળવે છે. દાખલા તરીકે બંગાળના વિપ્લવવાદીઓ માટે ગીતા પ્રબળ પ્રેરણા દેનારું પુસ્તક હતું.

પૂ. ગાંધીજી આ દલીલને વિચારે છે અને આવો તોડ કાઢે છે–

(અ) મહાભારત ઐતિહાસિક ગ્રંથ નથી. "પાત્રાની અમાનુષી અને અતિમાનુષી ઉત્પત્તિ વર્ણવી વ્યાસ ભગવાને રાજાપ્રજાના ઇતિહાસને ભૂંસી નાંખ્યો છે. તેમાં વર્ણવેલાં પાત્રો મૂળે ઐતિહાસિક ભલે હોય પણ મહાભારતમાં તો તેમનો ઉપયોગ વ્યાસ ભગવાને કેવળ ધર્મનું દર્શન કરાવવાને સારુ જ કરેલો છે."

(આ) વ્યાસ ભગવાનના હૃદયમાં તો અહિંસા જ વસી હતી, હિંસાયુદ્ધની યોગ્યતા લોકકલ્યાણ માટે પણ એ સ્વીકારતા ન હતા, અને કૃષ્ણ ભગવાન પાસે અર્જુન આગળ એ યોગ્યતા સિદ્ધ કરવાપણું એમને હતું જ નહિ. મહાભારતકારે ભૌતિક યુદ્ધની આવશ્યકતા સિદ્ધ નથી કરી, તેની નિરર્થકતા સિદ્ધ કરી છે. વિજેતાની પાસે રુદન કરાવ્યું છે, પશ્ચાત્તાપ કરાવ્યો છે, ને દુઃખ સિવાય બીજું કાંઈ રહેવા નથી દીધું."

(ઇ) "તેનો બીજો અધ્યાય ભૌતિક યુદ્ધવિહાર શીખવવાને બદલે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ શીખવે છે, સ્થિતપ્રજ્ઞને ઐહિક યુદ્ધ સાથે સંબંધ ન હોય એવું તેનાં લક્ષણમાં છે જ, એમ મને તો ભાસ્યું છે. સામાન્ય કૌટુંબિક ઝઘડાની યોગ્યતા–અયોગ્યતાનો નિર્ણય કરવાને સારુ ગીતા જેવું પુસ્તક ન સંભવે."

(ઈ) ગીતાકારે અનાસક્તિનો ઉપદેશ કરવા ઐહિક યુદ્ધનું ઉદાહરણ એટલા માટે લીધું છે કે "ગીતાયુગમાં અહિંસા–ધર્મ મનાતા છતાં ભૌતિક યુદ્ધ સર્વસામાન્ય વસ્તુ હોઈ ગીતાકારને એવા યુદ્ધનું ઉદાહરણ લેતાં સંકોચ ન થયો, ન થાય.

(૫) આ બધી મૂંઝવણમાંથી ટળી જવા આપણે તો એમ માનીને ગીતા વાંચવી કે એ ધર્મગ્રંથ મહાભારતનું અંગ છે અને એમાં આત્માનો ઇતિહાસ છે. એટલે ગીતામાં પણ "પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયની અંદર નિરંતર ચાલતા દ્વંદ્વ યુદ્ધનું જ વર્ણન છે." કૌરવો એટલે વિકારો, પાંડવો એટલે સદ્વૃત્તિઓ. આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને આખી ગીતાનો અર્થ સમજતાં પેલી મૂંઝવણો દૂર થાય છે. અને હજારો વર્ષો થયાં જિજ્ઞાસુઓ અને મુમુક્ષુઓએ ગીતામાંથી પ્રેરણા મેળવી છે, તે એજ દૃષ્ટિથી. જનતાને જ્યારે વિકારો પીડે છે, અને સદ્વૃત્તિઓ અને દુષ્ટ વાસનાના ધમપછાડામાં એ સપડાય છે ત્યારે ગીતાનો આશ્રય લઈ એ સાંત્વન મેળવે છે, આથી ગીતાના ઉપદેશનું હાર્દ એ વિકારયુદ્ધના વિજયી ઉકેલમાં જ આવી જાય છે.

સહેજ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરીશું તો વિકાર-યુદ્ધમાં અનાસક્તિયોગનો ઉપદેશ કેટલો બધો બંધ બેસતો છે એ સમજાઈ જશે. કૌરવો—સ્વજનો છે, પ્રિય છે, એટલે એ પ્રતિ અર્જુનનો મોહ પ્રગટ્યો અને એમનાં કાર્યો દુષ્ટ છે તેથી એ દુષ્ટ કાર્ય અટકાવવા સારુ ધર્મયુદ્ધમાં એ સ્વજનની હિંસા પણ ઇષ્ટ છે. એથી એ ચમક્યો, અને કૌરવો પ્રતિની આસક્તિને લીધે એ શિથિલ થયો—નિષ્ક્રિય થયો. એ જ રીતે વિકારો દુષ્ટ છે, એમ જાણ્યા પછી જ્યારે એનો સંહાર કરવા મનુષ્ય તૈયાર થાય છે ત્યારે એ વિકારોમાં રહેલી આસક્તિ, એના ભોગમાં રહેલી મિષ્ટતા એને મોહમાં નાંખે છે. અને એ પ્રિય લાગતા વિકારોનો નાશ કરવા એ અચકાય છે. સ્વજન પ્રતિની આસક્તિ જેટલી જ વિકારો પ્રતિની આપણી આસક્તિ મોહક છે. કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનની આ આસક્તિનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપતાં શરીર અને આત્માનો ભેદ બતાવ્યો.

શરીર નશ્વર છે, ક્ષણજીવી છે. એનું સુખ આભાસ માત્ર છે એવું સમજાવી એનો મોહ ટાળવા પ્રયાસ કર્યો. એમાં રહેલો આત્મા તો અમર છે—શરીરનાશ સાથે આત્માનો નાશ નહિ થાય એ રહસ્ય સમજાવ્યું. એ જ રીતે વિકાર અને વિકારભોગ માટે વપરાતી ઇન્દ્રિયશક્તિ વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવાનો છે. વિકાર નશ્વર છે—ક્ષણજીવી છે—એના ભોગમાંથી મળતું સુખ તો આભાસ માત્ર છે, અંતે તો એની દુષ્ટતા જ આપણી સદ્‌વૃત્તિઓને ચૂંથી નાંખે છે. એટલે ક્ષણિક સુખની લાલસા પોષનાર એ વિકારોનો મોહ ટાળ્યે જ છૂટકો. એ વિકારનો વિનાશ થશે, તેથી કંઈ પેલી ઇન્દ્રિયશક્તિનો હ્રાસ નથી થવાનો, એ તો અખંડ રહેશે અને એની શક્તિ સદ્‌વૃત્તિના વ્યાપાર માટે મોકળી—સ્વતંત્ર થશે. માટે દુષ્ટતા પ્રગટાવનાર વિકારોનો નાશ થવો જ જોઈએ જેથી એના ભોગ કરવામાં વેડફાતી ઇન્દ્રિયશક્તિને સદાચારમાં વાળી શકાય. દાખલા તરીકે પ્રેમશક્તિ,' જ્યારે સ્ત્રી પ્રતિના કામવિકારમાં રોકાય છે ત્યારે દુરાચાર પ્રગટે છે. એ કામવિકારને દુષ્ટ સમજી શ્રેયાર્થી જ્યારે તેનો વિનાશ કરવા તત્પર થાય છે ત્યારે એ જ કામવિકારનું સુખસ્વરૂપ જોઈએ પ્રતિ શ્રેયાર્થી મોહવશ થાય છે. અને ક્ષણિક સુખ આપનાર એ પ્રિય લાગતો વિકાર છોડતાં એ અચકાય છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો એ વિકારને નશ્વર તરીકે ઓળખાવે અને એના સુખને મોહજન્ય આભાસ માત્ર વર્ણવે. કામવિકારનો નાશ કરવાથી કામવિકાર નાશ પામશે—પરંતુ તેથી કંઈ પેલી પ્રેમશક્તિ ખંડિત નહિ થાય, સ્ત્રી પ્રતિના કામ-વિકારમાં ખર્ચાતી અને દુરાચાર પ્રગટાવતી એ પ્રેમ-શક્તિ કામવિકારના વિનાશથી શુદ્ધ થશે અને એ જ સ્ત્રી પ્રતિની પછીથી એ શુદ્ધ નિર્વિકાર પ્રેમશક્તિ કેવળ સદાચારને જ પ્રગટાવશે અને પોષશે. આવી રીતે આપણી સદ્‌વૃત્તિ અને વિકારો વચ્ચે જ્યારે અથડામણ થાય છે ત્યારે પેલા વિકારો પ્રતિની આસક્તિનો ત્યાગ એ જ આપણો ધર્મ થઈ પડે છે. અને ગીતાના ધર્મનું દોહન એ જ અનાસક્તિયોગ છે. આ પરથી ગાંધીજીએ જે ધર્મયુદ્ધનું રૂપક ખડું કર્યું છે એમાં બિલકુલ વિસંવાદ નથી એ સમજી શકાય છે.

(૫) ગીતામાં અહિંસાધર્મનું પ્રતિપાદન નથી કર્યું એ કંઈ એનો પ્રધાનસૂર નથી, એ બહુ સ્વાભાવિક છે. એનું વિશેષ કારણ એ છે કે તે યુગમાં કંઈ હિંસાનું સામ્રાજ્ય આજના જેટલું વ્યાપક અને પ્રબળ ન હતું. આજે તો જીવનના અને સમાજના પ્રત્યેક અંગ અને વિભાગમાં એક અથવા બીજા સ્વરૂપે હિંસા જ વ્યાપી રહી છે. અને તેથી આજે તો એના સફળ પ્રતિકાર માટે અહિંસાનો જ મહિમા ગાંધીજી ગાય છે. વ્યાસ ભગવાનના સમયમાં હિંસા હતી પરંતુ બહુ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં તે હતી. અને ક્ષત્રિયજાતિના કાર્યમાં જ એના મર્યાદિત સ્વરૂપમાં એનો વધારેમાં વધારે વ્યાપાર હતો; જ્યાં ત્યાં એનો દુરુપયોગ થતો ન હતો. આથી વ્યાસ ભગવાનને અથવા અર્જુનને એ હિંસા—અહિંસાના પ્રશ્નની મૂંઝવણ ન હતી અને તેથી ગીતામાં એને પ્રધાન સ્થાન નથી મળતું.

રા મો ત્સ વ.

અનુ. શ્રી. ઊર્મિલા——————શ્રી. અ. ન. કૃષ્ણરાય.

આનંદરાયને ઘેર રામોત્સવની ધમાલ મચી રહી હતી. તે માત્ર મૈસૂરમાં જ નહિ પરંતુ મદ્રાસ, કુંભકોણમ, ત્રિચિનાપલ્લી, તાંજોર વગેરે સ્થાનોમાં પણ મશહૂર હતા. કોઈ કહેતું 'તોડી રાગ તો એમનો જ', અને કોઈ કહેતું 'એમના જેવી ભૈરવી તો કોઈ ગાઈ જ નથી શકતું.' 'શ્રીરાગ' 'હંસધ્વનિ' 'મધ્યમાવંતી' 'કાનડા' વગેરે એમના અતિ પ્રિય રાગો હતા. એમની પત્ની એમની 'હિંદુસ્તાની કાફી' પર તો બહુ જ ખુશ હતી. એ આનંદરાય પર ગમે એટલી ચિડાઈ હોય તો યે જો એના કંઠેથી 'આદિસિદ્ધ યશોદા જગદોદ્ધારન' સાંભળે તો પીગળી પીગળીને ઠંડી થઈ જતી અને કહેતી 'તમે તો ગુસ્સે રહેવાની તક પણ નથી આપતા.' લોકોની રુચિને પારખનાર કાલીદાસના કહેવા પ્રમાણે દરેકની રુચિમાં ભિન્નતા હોય છે.-પરંતુ આનંદરાયની રુચિ વિષે કોઈ કશું ચોક્કસ કહી શકતું નહોતું. જો એમને તોડીની ધૂન લાગતી તો અઠવાડિયું બે અઠવાડિયાં તે એ જ ગાયા કરતા, 'સિંહેદ્રમધ્યમ'ની ધૂન લાગતી તો એ ગાવામાં તેઓ એટલા તલ્લીન થઈ જતા કે સંગીત-શાસ્ત્રની કળામાં કોઈ બીજા રાગો છે જ નહિ એમ સૌને લાગતું. ગાતી વખતે એમને એમના શરીરનું પણ ભાન ન રહેતું.

તેમને મહારાજા સામે, કોઈ હોટેલ સામે કે કોઈ લલિતાદ્રિની ટેકરી પર ગાતાં એક સરખું જ અભાન રહેતું. તેમના શ્રોતાઓ પણ સ્થળ-કાળનું ભાન ભૂલી જતા. એમને લાગતું કે કાળા, કુરૂપ અને સ્થૂલકાય આનંદરાયની જગાએ દેવી સરસ્વતી પોતે જ ગાઈ રહી છે. આનંદરાય પણ ગાતા ગાતા કેટલીક વાર હસતા, કેટલીક વાર રોતા અને કદીક ગાયન બંધ કરીને હાથ જોડીને કહેતા. 'મા, શું હું તારો પુત્ર નથી? મારી કસોટી કેમ કરે છે? તારા અસ્પષ્ટ સ્વરોને સ્પષ્ટ કરીને મને સંભળાવ, માં!' તે વારંવાર કહેતા કે સંગીતમાં રસ હોવો જોઈએ, જીવન હોવું જોઈએ, ગાનારનું જીવન ગીતની ભાવનામાં સમરસ બની જવું જોઈએ. આવું આવું કહીને તે સાંભળનારાઓને આશ્ચર્યચકિત કરી દેતા. પોતાના શિષ્યોને પણ તે કહેતા કે ધનથી કલાની કિંમત આંકવી અને માણસોના મનરંજન માટે આત્માને ભૂલી જવો એ આનંદરાય માટે ઝેર બરોબર છે. અને તેથી જ તેના સંગીતમાં અદ્‌ભુત સૌન્દર્ય અને માધુર્ય હતાં.

આજે આનંદરાયના પ્રિય શિષ્ય રામૂનો સંગીત-સમારંભ હતો. સાથે વાદ્યો વગાડનારા તબલચી વગેરે સિદ્ધહસ્ત કલાકારો પણ હતા, કેટલા યે રસિક-જન, કલાપારખુ અને સાહિત્યશિરોમણિને આમંત્ર્યા હતા. ગાયકના મનમાં આત્માભિમાન જાગી રહ્યું હતું. ગુરુ એની સફળતાને આનંદપૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા. અને પુત્રની જેમ સદા તેનું કલ્યાણ-મંગળ ઇચ્છનારી ગુરુપત્નીની છાતી આ પ્રસંગે ગજગજ ઊછળી રહી હતી.

આ વર્ષે જેટલા લોકો આવ્યા હતા એટલા પહેલાં કદી આવ્યા નહોતા. લોકોને ખાતરી હતી કે આનંદરાય પોતાના શ્રેષ્ઠ શિષ્યનું સંગીત સંભળાવશે. આજે જ એનો પહેલો જલસો હતો. રાયજી ઉત્સાહમાં ડૂબી ગયા હતા અને ઇચ્છતા હતા કે શિષ્ય વિજયી બનીને પોતાની કીર્તિ વધારે. એમના મોં પર પવિત્ર આનંદ ફેલાઈ રહ્યો હતો.

ગજાનનની સ્તુતિ થઈ, ઈષ્ટદેવની પ્રાર્થના પણ થઈ. રામૂ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી જ તેણે ગુરુને અને ગુરુપત્નીને નમસ્કાર કરીને 'પડાતન શિખિવાહન 'નું કીર્તન શરૂ કર્યું. વચ્ચે વચ્ચે સારેગમનો ઉચ્ચાર અને પાછું સંગીત એમ આવતું હતું. એનાં બધાં ગીતોમાં એક જ રસ અને એક જ પ્રતિભા હતાં. સંગીતમાં તો એટલું ગાંભીર્ય હતું કે સાંભળનારને શંકા થતી કે આ એનો પહેલો જ જલસો હશે ? ગાયકના અંતરમાં પેસીને દેવી સરસ્વતી પોતે જ ગાઈ રહી હોય એમ લાગતું હતું. સંસારનાં સઘળાં સુખદુઃખોને પોતામાં એકત્ર કરી દઈને ગાયકે શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી દીધા. શ્રોતાઓએ ઊગતા કલાકારની પ્રશંસા કરી. લગભગ એક કલાક સુધી સંગીત ચાલુ રહ્યું, પરંતુ ગાયકના મોં પર થાક નહોતો, ત્યાં તો દેદીપ્યમાન કાન્તિ ઝળકતી હતી. અને આંખો તારાની જેમ ચમકી રહી હતી. જ્યારે રામૂએ ભૈરવી આલાપી અને એ જ રાગમાં "રઘુવર સુગુણાલય" ગાવું શરૂ કર્યું ત્યારે આનંદરાય ધીરેથી ઊઠીને ચાલ્યા ગયા. કુતૂહલવશ લોકોએ એ બાજુ જોયું, પરંતુ રામૂની તાનોએ તેઓને પોતાની તરફ વીજળીની જેમ ખેંચી લીધા.

(૨)

આનંદરાય ત્યાંથી ઊઠીને પોતાના ઓરડામાં ગયા. ઘર જેવો જ સાદો તે ઓરડો હતો, વૈભવશાળીની વિલાસી ચીજો ત્યાં નહોતી, સ્વચ્છતા જ એ ઓરડાની સંપત્તિ હતી. શણગારમાં બે તંબૂર, એક હાર્મોનિયમ અને એક વીણા હતી. એક બાજુ ગાદી બિછાવી રાખી હતી અને બીજી બાજુ જૂનું મેજ અને બે ખુરશીઓ હતી. મેજ પર તેની તથા તેની પત્નીની યૌવનસમયની એક છબી હતી. તેના હાથમાં પટ્ટાભિષિક્ત શ્રી રઘુરામનું સુંદર ચિત્ર હતું. પાસે જ એક બીજી તસવીર પડી હતી. તેમાં બાળકને ખોળામાં લઈને એક સુંદરી બેઠી હતી. વાળની લટોમાં છુપાયલું વિશાળ કપાળ, ચમકતી ઝીણી આંખો, ચંપા જેવું અણીદાર નાક, જરા મોટું પણ સુંદર મુખ, હોઠો પર મંદહાસ્ય, ને શાંત પવિત્ર તેજ છબી પર ફેલાઈ રહ્યું હતું. આનંદરાયે એ તસવીરને જોઈને એક દીર્ઘ શ્વાસ લીધો અને તેણે અતિ આનંદ તેમ જ દુઃખ બંને સાથે અનુભવ્યાં તે છબીને એકી નજરે જોઈ રહ્યો. ઓરડાનું બારણું બંધ હતું. તે છબીને સંબોધીને બોલ્યોઃ 'સુંદરા, આજ તું હોત તો ? તારા પુત્રનો વૈભવ દેખીને કોણ જાણે તું શું કહેત ! સુંદરા, તું જાણે છે કે ભૈરવી રાગ મને બહુ પસંદ છે, એટલે જ તું તારા પુત્રના કંઠમાં વસીને મને સંભળાવી રહી છે ને ? રામૂમાં તારો જ કંઠ, તારી જ સ્ફૂર્તિ, તારી જ ગંભીરતા છે. આજ આપણો રામૂ........' તે આગળ ન બોલી શક્યા, ગળું ભરાઈ આવ્યું. એ તસવીર પાસે ઉત્તરની આશા રાખતા ત્યાં જ બેસી ગયા. કોઈ પ્રેમી પોતાની પ્રેયસીની આતુરતાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હોય એવી રીતે તે છબીને હાથમાં લઈને ત્યાં બેઠા હતા. થોડો સમય એમ જ ચાલ્યો ગયો. તે સમજી ગયા કે છબી કાંઈ ઉત્તર નહિ દે એટલે છબીને છાતી સરસી ચાંપી દીધી અને તેના પર મધુર ચુંબનો લગાવીને પ્રેમાશ્રુથી નવડાવવા લાગ્યા.

આનંદરાયના મનમાં વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યાં. એમાંથી બચવા માટે તેઓ રઘુરામની તસવીર અને તેમની પત્નીની તસવીર તરફ જોવા લાગ્યા. પોતાના અંતરની કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ સાથે તે લડી રહ્યા હતા. પરંતુ આખરે સુંદરાની છબીએ જ તેમના પર વિજય મેળવ્યો. કોઈ એક અદૃશ્ય આકર્ષણ એને એ બાજુ ખેંચી ગયું.

આ માનવજીવન પણ એક માયાવી ખેલ છે. જે રીતે પડછાયો આપણી સાથોસાથ કે પાછળ આપણી જાણ વિના જ ચાલે છે, દોડે છે અને ઊભો રહે છે તેવું જ સ્મૃતિનું પણ છે—તે પણ અજાણપણે આપણા પર સવાર થાય છે.

(૩)

આનંદરાયને આજથી ચોવીસ વર્ષ પહેલાંની ઘટના યાદ આવી. ચલચિત્રની જેમ એક પછી એક દૃશ્ય એના મનોપટ પર આવવા લાગ્યું. ગ્રીષ્મનો

પ્રારંભ હતો, રામજીપૂજા સમાપ્ત કરીને ઊભા થતા હતા ત્યાં એક પ્રૌઢ વેશ્યા બાર–તેર વર્ષની એક કુમારિકાને લઈને આવી ઊભી રહી એણે અને છોકરીએ રાયજીનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું અને બોલી, 'રાયજી, આ છોકરીને તમારી જ સમજજો, આ અનાથ છે, એના પાલનપોષણનો ભાર તમારા પર છે. આપ મોટા ધર્માત્મા છો એટલે એની રક્ષા અવશ્ય કરી શકશો.'

રક્ષાનું નામ સાંભળીને જ રાયજીએ વિચાર્યું કે આ છોકરીને પોતે પોતાની શિષ્યા બનાવી લે. આનંદરાયને શિષ્યોની સંખ્યા બહુ ઓછી હતી કારણ કે તે શિષ્ય બનવા આવનારની બહુ આકરી પરીક્ષા કરતા. પરીક્ષામાં જે એમને સંતોષ આપતા અને જેનામાં એ કલાવૃત્તિ જોતા તેને જ પોતાનો શિષ્ય બનાવતા. શિષ્યોને પ્રતિજ્ઞા કરવી પડતી કે તેઓ વિદ્યાનો દુરુપયોગ નહિ કરે અને નાટક–સિનેમામાં પણ એનો ઉપયોગ નહિ કરે. સામાન્ય રીતે તેઓ સ્ત્રીઓને ન શીખવતા. તે કહેતા કે સ્ત્રીઓનો સંગીતનો શોખ પતિ મેળવ્યા પછી પૂરો થાય છે. વેશ્યાઓને તો તે કદી શીખવતા જ નહિ. તેમને કહેતા, 'તમને શીખવનાર ઘણા છે, તમે એમની પાસે જાવ.' એટલે આ વેશ્યાની ધૃષ્ટતાથી તે પહેલાં તો ક્રોધિત થયા. બીજાને મોહિત કરી ધન કમાનાર અને પોતાને જ વેચનાર કુલટા શું વિદ્યા શીખવાને યોગ્ય છે? છતાં પણ રાયજીનું મન જરા ચંચલ થઈ ગયું. તેમને એ છોકરીનું સરલ અને આકર્ષક મોં વેશ્યાની છોકરી કરતાં જુદું લાગ્યું. એના ચહેરા પર નિર્મળતાનું તેજ દેખાયું. લાચાર બનીને તેમણે છોકરીને પાસે બોલાવી અને તેના વાંસા પર સ્નેહથી હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું 'તારું નામ શું બેટી?'

'સુંદરા.'

'મારી પાસે ગાતાં શીખવા આવી છે?'

'જી, હા.'

'મારી પાસે જ કેમ શીખવા ઇચ્છે છે?'

'તમારા જેવું ગાતાં શીખવા માટે.'

'એટલે?'

'એટલે, જ્યારે આપ ગાઓ છો ત્યારે સાંભળનાર ગદ્‌ગદિત થઈ જાય છે ને એમની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગે છે.'

'તું પણ જો બધાની આંખોમાંથી આંસુ વહેવરાવવા લાગીશ તો પૈસા કોણ દેશે? પૈસા કમાવા માટે તો સારી રીતે કપડાં પહેરી મોં પર પાવડર લગાવી નાચતાં શીખવું જોઈએ. નાચની થોડી રીતો શીખી લે એટલે બસ. મારા સંગીતથી તને શું ફાયદો થશે?'

સાંભળીને છોકરીની આંખમાંથી એક આંસુ સરી પડયું. છોકરીનાં એ આંસુ જોઈને રાયજી લજ્જિત અને દયાભાવથી બોલ્યાઃ

'રડે છે શા માટે?'

'શું કરું ગુરુજી? તમારી વાત જ એવી હતી.'

'ગુરુજી' શબ્દે રાયજીના મનમાં પરિવર્તન કરી દીધું.

'તો શું મેં જૂઠું કહ્યું હતું?'

'જી, હા, દરેક છોકરી શું એવી જ ઓછી હોય છે? તમારા આશીર્વાદથી હું બીજા પ્રકારની ન બની શકું?'

'સારું, તો સંગીત શીખીને તું શું કરીશ?'

'લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે.'' ડોશીએ કહ્યું. બાલિકાએ શરમના માર્યા માથું નીચે નાખી દીધું અને માતા તરફ ફરીને જેમ પ્રિયંવદાની વાતો સાંભળીને શકુંતલા નારાજ થઈ હતી તેમ હોઠો પર હાસ્ય ભરી જૂઠી નારાજી વ્યક્ત કરી.

રાયજીએ થોડા સમયના વિચારને અંતે સ્વીકાર કરી લીધો અને મા–દીકરી પ્રણામ કરીને ચાલ્યાં ગયાં.

છોકરી હવે છોકરી મટી વીસ વર્ષની નવયૌવના થઈ ગઈ હતી. તેનું પાંડિત્ય જોઈને ગુરુ પોતે જ ચકિત થઈ જતા. અને તેનો વિકાસ જોઈ પોતે પોતાની જ પીઠ થાબડી લેતા. આજે તે ગુરુજી પાસે દીક્ષા માગવા જવાની હતી. એનું યૌવન ખીલી ઊઠયું હતું. તેનાં અંગોમાં સ્ત્રીત્વ વિકાસ પામવા લાગ્યું હતું. તેને 'કલાની પ્રતિમા' બનાવવાની આનંદરાયની ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ હતી. એમને વિચાર આવ્યો

કે જો પોતે તેના જીવનમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો તે આજે ક્યાં હોત? સુંદરાને જોઈ ગુરુજીમાં નવા ઉત્સાહની વૃદ્ધિ થતી. સુંદરા પણ આ બાબતથી પરિચિત હતી. ધીરે ધીરે ગુરુજીના પ્રેમમાં ફેર પડવા લાગ્યો. તે ભૂલવા લાગ્યા કે સુંદરા તેમની પાલિત કન્યા છે, અને તે તો તેને જોતાં જ મોહિત થઈ જવા લાગ્યા.

સુંદરા જતી વખતે કોઈ અલભ્ય વસ્તુ ગુરુદક્ષિણામાં આપવા ઉત્કંઠિત હતી. એણે ખૂબ વિચાર કર્યો પણ કાંઈ નક્કી કરી ન શકી. જો ગુરુજી તેની જીભ માગે તો જેમ એકલવ્યે દ્રોણને પોતાનો અંગૂઠો આપ્યો હતો તેમ તે સહર્ષ પોતાની જીભ પણ આપી દે. એને વિચાર આવ્યો કે ગુરુજીને જ કેમ ન પૂછવું? પણ કદાચિત તે કશું ન જ માગે તો? પરંતુ આમ વિચાર કરતાં કરતાં તે થાકી ગઈ.

કૃષ્ણપક્ષની બીજની રાત્રી હતી. ચંદ્રકિરણોથી ભર્યું ભર્યું શાંતિમય વાતાવરણ હતું. રાતની શોભા મૃદુ પલ્લવોમાં અધખીલ્યાં પુષ્પો જેવી લાગતી હતી. સમય મધરાતનો હતો, મંદ વાયુ લહેરાઈ રહ્યો હતો ને સાથેસાથે સંગીતના મધુર સ્વર રેલી રહ્યા હતા. સુંદરાની સંગીતસાધનાની તે છેલ્લી રાત હતી. સુંદરા ભુપાલીથી ભૈરવી સુધી ગઈ હતી ને પોતાની પ્યારી ભૈરવી 'રઘુવર સુગુણાલય......" સમાપ્ત કરી અને મંગળ પણ ગાયું. આનંદરાય શિષ્યાનો હાથ પકડી બોલ્યા: 'સુંદરા, આજ તારો અભ્યાસ પૂરો થયો, કાલથી તું સ્વતંત્ર છે."

'તમારી કૃપાથી જ મને...વેશ્યાની પુત્રીને... આપે મા શારદાનાં ગુણગાન કરવાની વાણી આપી.'

'સાચું છે, પણ જાણે છે ને કે ગુરુદક્ષિણા વિના વિદ્યા સાર્થક નથી થતી! આજ દિવસ સુધી તેં જે સાધના કરી છે તેની સિદ્ધિ ગુરુદક્ષિણા પછી જ થશે.'

સુંદરાએ આતુરતાપૂર્વક પૂછ્યું, "આપ જ કહો ગુરુજી, હું આપને શી દક્ષિણા આપું?"

રાયજી આવા જ જવાબની રાહ જોતા હતા. તેઓ તો કહેવાને આતુર થઈ રહ્યા હતા પરંતુ જીભેથી વાત જ નહોતી નીકળી શકતી. ઘણા પ્રયત્ન પછી બોલ્યા: 'સુંદરા, મારે બીજું કશું નથી જોઈતું. મારે...મારે...માત્ર તારો પ્રેમ જોઈએ.'

સુંદરાને આશ્ચર્ય થયું. તે પોતાના કાન ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકી શકી. દેવતા જેવા પોતાના ગુરુની વાતો તેને સાચી ન લાગી. શું ગુરુજી મારું શરીર માગે? તેને એ બાબત સંદેહ થવા લાગ્યો. કલાવિશારદોનો આ રાજા શું ભિખારણની એંઠ પર તરાપ મારવા ઇચ્છે છે? એણે આંખો ફાડીને જોયું તો તેની સામે આંખોમાં ભીષણ કામુકતા ભરી એક વ્યક્તિ ઊભી છે અને તેને લોલુપતાથી ગળી જવા માગે છે. શું આ જ એના ગુરુ આનંદરાય? શું આ જ? સુંદરા પોતામાં થોડું સાહસ એકઠું કરી બોલી:

'ગુરુજી, હું આપની શિષ્યા, હું...દીકરી છું.'

રાયજીની વિચારશક્તિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. એક વેશ્યાની છોકરીનું આટલું અભિમાન? આટલી ઉદ્ધતાઈ? રાયજીની કળા અને સુરુચિ કોણ જાણે ક્યાંય છુપાઈ ગઈ. અત્યારે તો ત્યાં પરપુરુષની ભયાનક અને અંધ કામપિપાસા હતી. તેણે સુંદરાને બળપૂર્વક બાહુમાં જકડી લીધી.

...પછી, તેને યાદ આવ્યું સુંદરાનું એ મલિન અને નિરાશ મુખડું, અને તેનું હૃદય ચૂરેચૂરા થઈ ગયું. પછી તો સુંદરા બે વર્ષ જ બચી...રામુને જન્મ આપી દુઃખ અને નિરાશામાં ઝૂરી ઝૂરી મરી ગઈ.

આ બધું યાદ આવતાં આનંદરાયની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને તે બાળકની જેમ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગ્યા.

(૪)

બહાર રામુનો જલસો પૂરો થયો અને મંગળ આરતીનો સમય થયો ત્યારે આનંદમાં લીન થયેલા શ્રોતાઓને રાયજીનો વિચાર આવ્યો. તેને શોધતા તેમના મિત્ર ઓરડામાં આવ્યા. રાયજીની સ્થિતિ જોઈને માન્યું કે આ અતિ આનંદનું પરિણામ છે.

તેઓ રાયજીને બહાર લઈ ગયા. મંગળ આરતી સમાપ્ત થઈ અને બધા ગુરુ-શિષ્યની પ્રશંસા કરતાં પાછા ફર્યા.

એ ઓસરીમાં રાયજી અને રામૂ એકલા રહ્યા. બંનેની ચિત્તવૃત્તિ સરખી જ હતી. બંને કાંઈક બોલવા ઇચ્છતાં હતા પરંતુ બોલી નહોતા શકતા. અને આ નાટકને જોઈને શ્રી રઘુરાય જાણે મંદાસન પર બેઠા બેઠા હસતા હતા. રાયજી એ બાજુ ફરી ગયા. રામૂ તેના ઊભરાતા મનોભાવ રોકી ન શક્યો અને ગુરુનાં ચરણોમાં પડી ગયો. રાયજી ચૂપ રહી ન શક્યા. તેને હૃદય સાથે લગાવીને બોલ્યા: 'બેટા, સુંદરાએ કહ્યું હતું કે હું પુત્રી છું', હું એની એ વાતને પામી ન શક્યો......પરંતુ રામૂ, હું તને મારો જ પુત્ર માનુ છું.'

* * *

એટલામાં ક્યાંકથી અવાજ આવ્યો કે આજે રામૂનો જન્મદિન છે, અને રાયજીની સ્ત્રી સામે આવીને ઊભી રહી. રાયજી અને તેની સ્ત્રીની દૃષ્ટિ મળી. બંનેની આંખોમાં આંસુની ધારા વહેવા લાગી. રાયજી એ અશ્રુધારામાં સ્નાન કરીને પ્રેમ અને ક્ષમાની શીતળતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

સૌરાષ્ટ્ર–આંગણે

[વસન્તતિલકા]

મન્દાનિલે નવલ-પલ્લવ-માલિકાઓ
દ્વારાવતી-ભવનમાં યુગ-પૂર્વ ઝૂલી;
શ્રી વલ્લભીપુર તણે પથ ભૂરિ રેલી–
સર્વે થતું સ્મૃતિ–વસ્ત્રે ઇતિહાસ-લીન

વર્ષા-ઝડી-રચિત રૈવત-સ્નાન વાધ્યાં
અંધાર-સંકલિત-વર્ષસહસ્ર વીત્યાં
ભૂપાલ-સ્વૈરમતિ – શાસિત-લોકલીલા
મૂહાત્મ કીટક-કદમ્બક શી સરી'તી.

હૈયાં વિત્રસ્ત ઊછળ્યાં નવચેનને ત્યાં
કો' અદ્ભુતા વિજયની પ્રકટી મનીષા;
મુક્તિક્રતુ સ્વસદને પ્રકટાવતાં કૈં,
તેને નમે તનમનો બલિરૂપ હોમી

નિર્દોષ-આહુતિ હજો સફલા સદા યે,
સૌરાષ્ટ્ર-આંગણ સુવર્ણ-કથા સજાશે.

તનસુખ ભટ્ટ

હિટલરની ઓળખાણ

શ્રી. 'ચારુદત્ત'

'હિટલર શું કરવા ઇચ્છે છે' આ વાક્યને આપણે પ્રશ્નાર્થચિહ્નથી પૂરું નહિ કરીએ પણ આશ્ચર્યચિહ્નથી જ પૂરું કરીશું. દુનિયાના મહાપુરુષોમાં એક હિટલર જ એવો છે કે જેના કથનમાંથી એ કહેવા માગતો હોય તે જ અર્થ નીકળી શકે. કોઈ પણ માણસ સમજી શકે તેવી સીધી જ વાત હિટલર કરતો હોય છે એટલે આપણે એ પ્રશ્ન કરવો જ ન પડે કે હિટલર શું કરવા ઇચ્છે છે. હિટલરની ઇચ્છા હશે કે ન્યાયે કે અન્યાયે પણ દુનિયાને પોતાના તાબા નીચે લાવવી છે તો તે તે વાત એ જ શબ્દોમાં કહી દેશે. એની પાછળનાં કારણો તે આપશે તો તે પણ એટલા જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હશે, એ પછી ભલે એની ગમે તે મનોદશા સૂચવનારાં હોય. ઘણા લોકો આને એની બડાઈ ગણે છે, એ જે હો તે, પણ તેમાં પ્રમાણિકતા તો છે જ, કોઈને ભમાવી રાખવાને એ કાંઈ કરતો નથી.

જે સ્પષ્ટ શબ્દો માટે હિટલરને અનેકાનેક ગાળો ખાવી પડે છે, જ્યાં ત્યાં એના નામ પ્રત્યે ઘૃણા પેદા થાય છે તેવા સ્પષ્ટ શબ્દો હિટલર શા માટે બોલે છે? બીજા મનુષ્યોની પેઠે પોતાની વાતચીત ગોળગોળ રાખીને પણ પોતાનું કામ કાઢી લેવામાં એ કેમ માનતો નથી? એના હૃદયમાં શું શુદ્ધ પ્રમાણિકતાનો એટલો બધો ગુણ છે? હિટલર શુદ્ધ પ્રમાણિકતાને ભલે એટલી માનતો હોય, [illegible] જર્મન પ્રજા એની પ્રમાણિકતા [illegible], પણ હિટલરની સ્પષ્ટ [illegible] [illegible] સ્પષ્ટ [illegible] જ [illegible] જોઈએ. એ રીતે જ [illegible] [illegible] [illegible]

હિટલર જે બોલે છે કે જે લખે છે તે વ્યવસ્થિત નથી હોતું. એક વાત એક સ્થળે કહે અને બીજી વાત કે જે પહેલીના અનુસંધાનમાં જ કહેવાની જોઈએ તે વળી ક્યાંક બીજે કહેવાયેલ હોય, અથવા એક વાતનું ઘણે ઠેકાણે પુનરાવર્તન થતું હોય. આનું કારણ એ હોઈ શકે કે તેના હૃદયમાં ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે એટલું જોશ વધી રહ્યું હોય છે કે કહેતી વખતે એનું હૃદય જ ઉકળતું હોય છે અને મગજ તેની તીવ્ર ગતિ સાથે રહી શકતું નથી. એટલે જ તો એના કથનમાં એટલું બધું જોર હોય છે.

તો હિટલરના હૃદયમાં એવું તે શું છે જે એને જગત વિરુદ્ધ થઈને પણ આટલા જોશપૂર્વક કામ કરવા પ્રેરે છે? વર્સેલ્સના કરારથી જર્મનીને મારી નાખવાના પ્રયત્નો થયા તેનો રોષ તો સ્વાભાવિક રીતે હરકોઈ જર્મન-હૃદયમાં હોય, પણ હિટલરને એના કામમાં પ્રવૃત્ત કરવા મુખ્યત્વે એ વસ્તુ નથી.

હિટલર જન્મ્યો હતો એક એવા નાનકડા પ્રદેશમાં — એ પ્રદેશને [illegible] જ કહી શકાય — જે બે જર્મન રાજ્યોની સરહદો ઉપર આવેલ હતું. એનું શિક્ષણ ઓસ્ટ્રિયામાં થયું, ગરીબીને કારણે એને નાનપણમાં વિએના શહેરમાં કામની શોધ કરીને ગુજરાન મેળવવાની ફરજ પડી હતી. વિએનામાં એણે ઘણું જોયું, ઘણું અનુભવ્યું અને ઘણું વિચાર્યું.

હિટલર જર્મન હતો અને નાનપણથી એનામાં એ વિચારના સંસ્કાર પડ્યા હતા કે જર્મન પ્રજા જગતની શ્રેષ્ઠ આર્યપ્રજા છે. જર્મન એ પ્રજા નહિ પણ એક સંસ્કૃતિ છે. એ સંસ્કૃતિને ટકાવવા, જર્મનોના શુદ્ધ લોહીને સંકરપણું અટકાવવા જર્મન સમાજનો વિકાસ થવો જોઈએ, એ એક મહાન [illegible] [illegible] જોઈએ. પરંતુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

જર્મન વસ્તીને ખાતર પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ કરી જર્મનીમાં ભળી જવું જોઈશે. જર્મન—સંસ્કૃતિનું રક્ષણ, જર્મન-સંસ્કૃતિનો વિકાસ એ જ વસ્તુ હિટલરને આટલો દૃઢનિશ્ચયી અને ભયંકર બનાવનાર છે.

આજે હિટલરની ગણતરી છે કે જર્મનીની આઠ કરોડની વસ્તીને તેમને જરૂરી છે તે કરતાં અર્ધી જગ્યામાં સમાવું પડે છે, અને જર્મન-સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે એની આજે જેટલી વસ્તી છે તે કરતાં ત્રણગણી વસ્તી થવી જોઈએ. એ ગણતરીએ જર્મનીને કબજે આજે છે તે કરતાં છગણો પ્રદેશ હોવો જોઈએ. એટલો પ્રદેશ મેળવવા માટે હિટલરના આજના બધા પ્રયત્નો છે. હિટલરે આ વસ્તુ છાની નથી રાખી, એટલે દરેકે એ સમજી રાખવું જોઈએ કે વર્સેલ્સના કરારોથી જે પ્રદેશો જર્મનીએ ગુમાવ્યા છે તે મેળવીને જ તેને સંતોષ નથી થવાનો.

એવું જ યહૂદીઓ વિષે. ૧૯૧૪–૧૮ના યુદ્ધમાં યહૂદીઓ જર્મનીના માર્ગમાં કાંટા બની ઊભા રહ્યા તે માટે તેમના પ્રત્યે હિટલરને રોષ છે અને તે તેમનો નાશ ઇચ્છે છે તે વસ્તુ કરતાં યહૂદીઓ એક સંસ્કૃતિહીન પ્રજા છે અને તેમની જોડેનો સંસર્ગ જર્મનીની ઊંચી આર્યસંસ્કૃતિને ભ્રષ્ટ ન કરી શકે - તેના ઉપાય તરીકે તે યહૂદીઓનો નાશ ઇચ્છે છે. હિટલર તો માને છે કે સ્લાવ લોકો જોડે પણ જર્મન પ્રજા ન રહી શકે. જ્યાં જર્મન-પ્રદેશ હોય ત્યાંથી તેમને દૂર હાંકી કાઢવા જોઈએ; પરંતુ યહૂદીઓની પેઠે તેમને તે સંસ્કૃતિહીન નથી માનતો. સ્લાવને તે જર્મનો કરતાં ઊતરતી સંસ્કૃતિના માને છે એટલું જ. અને વસ્તુની સત્યતા તો કોઈ પણ રસ્તે ચાલતો માણસ જોઈ શકશે કે જર્મનો ઘણા પ્રમાણિક, મહેનતુ, ચપળ, કરકસરિયા, પ્રગતિવાંછુ અને ચોખ્ખા હોય છે. ગરીબ જર્મનનાં કપડાં સાંધેલાં હશે પણ મેલાં તો નહિ હોય, તેનું ઘર માટીનું હશે પણ અસ્વચ્છ તો નહિ જ હોય; એ એમના જન્મગત સંસ્કાર સૂચવે છે, જ્યારે સ્લાવ અને યહૂદીઓ એથી ઊલટા જ માલૂમ પડશે.

જર્મન-સંસ્કૃતિનાં સંરક્ષણ અને વિકાસ અર્થે હિટલર વધુ ને વધુ વિશાળ પ્રદેશ જ શા માટે ઇચ્છે છે?

હિટલર વિયેનામાં જુવાન વયે ગરીબ હાલતમાં કાપડનો ધંધો કરતો તે વખતે ગ્રાહક માટે ટીકી ટીકીને નજર માંડી રાખવાનું તેને ખૂંચતું. મજૂરોને બીજાને માટે કામ કરતા જોઈને પણ એને ઘણા વિચારો આવતા. બધા વિચારોને અંતે એને લાગ્યું હતું કે દેશના નિકાસ-વેપારને વધારવો તે દેશની પ્રગતિની ચાવી નથી. જેમાં હમેશાં હરીફાઈનો ભય રહે છે, જેમાં બીજાની ખરીદશક્તિ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેવી રીત અખત્યાર કરવી નકામી છે. પોતાના દેશનો માલ દુનિયાના બીજા દેશો વાપરે તેનો અર્થ તો એ કે દુનિયાના બીજા દેશો માટે પોતે મજૂરી કરવી—આ વિચાર એને અસહ્ય લાગતો. હિટલરનું તો એ પણ એક મંતવ્ય છે કે દેશનો માલ દેશમાં જ વપરાઈ જવો જોઈએ—એટલું જ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. અને દેશની જરૂરિયાત દેશમાંથી જ પૂરી પડી રહેવી જોઈએ. કોઈની ઓશિયાળી કરવાનું નહિ હોવું જોઈએ. વળી એ મોટાં કારખાનાંઓને પસંદ નથી કરતો, ગીચ શહેરોને જમાવવામાં નથી માનતો. જે પ્રજાએ પોતાની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિને ઉચ્ચ જ કાયમ રાખવી હોય તેણે બહુ મોકળાશથી રહેવું જોઈએ.

આ જ માન્યતા છે કે જે હિટલરને વધુ ને વધુ પ્રદેશો કબજે કરવા પ્રેરે છે. આજે જર્મની પાસે જેટલો પ્રદેશ છે તેટલામાં જર્મન-પ્રજાને સમાવી દેવા માટે સંતતિનિયમનની એની પાસે કોઈ વાત કરવા જાય તો તેની મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન કરશે, કારણ હિટલર તો જર્મન-સંસ્કૃતિનું રક્ષણ જ નહિ પણ વિકાસ-વ્યાપકતા-એની જનસંખ્યા પણ બહુ ઝડપભેર વધે તેવું ઇચ્છે છે. દેશમાં જ નાના નાના, એકમો રચીને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ અને તેનો આંતરિક વિકાસ તો થઈ શકે પણ તે રક્ષણ અને વિકાસ પ્રજાસંસ્કૃતિમાં વિભાગો ઊભા કરી દે, જે ભવિષ્યમાં આખી સંસ્કૃતિને માટે ભયજનક બને. વળી તેમ

કરવાથી જનસંખ્યાની વૃદ્ધિ તો થાય નહિ જર્મનીને દૂર દૂર વસવા મોકલવા–જર્મન–વસાહતો કરવી તેમાં પણ તેને કંઈ લાભ નથી દેખાતો એથી પણ જનસંખ્યાને વધતા અવકાશ રહે, આતરિક વિકાસ પણ થાય પણ સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ ભયમાં જ રહે અને તેમ ન થાય તો જે એક સમગ્ર બળ હોય તેના ભાગલા પડી જાય આટલા માટે તે જર્મનીનો પાડોશતો જ પ્રદેશ છતી લઈ જર્મની સાથે ભેળવી દેવા માગે છે, અને એની તાત્કાલિક માગણી એ છે કે જે પ્રદેશમાં જર્મન–બહુમતી હોય તે પ્રદેશ તો એક ક્રમ જર્મની નીચે આવી જવો જોઈએ

આવો પ્રદેશ છતવા માટે યુરોપમાં પશ્ચિમ તરફ વધવા કરતા પૂર્વ તરફ વધવાનુ તે પસંદ કરે છે તેનુ કારણ એ નથી કે તે તરફ ગ્રેજ અને ફ્રેંચ જેવી શક્તિશાળી સત્તાઓ છે–જરૂર હોય તો તે તેમની જોડે લડાઈ કરવા પણ તૈયાર થાય, પણ તેને પશ્ચિમ તરફ વધવાને કોઈ કારણ નથી. પશ્ચિમ તરફ વિશાળ પ્રદેશો જ ક્યા છે ? એ તો પૂર્વ તરફ જ એટલા માટે તે પૂર્વ તરફના પ્રદેશો કબજે કરવા તૈયાર થયો છે પોતાના દેશને બંદરો હોય તેવી તેને ઇચ્છા છે તે વાત એના વિચારોને જોતા ખોટી લાગે–એને પરદેશોમાં પોતાના દેશનો માલ મોકલવાની જ ઇચ્છા નથી, પરદેશોનો માલ પોતાના દેશમાં આવે તે પણ તે ઇચ્છતો નથી, તો પછી એને બંદરો હોય કે ન હોય તે સરખુ જ છે

એ અંગ્રેજો કે ફ્રેંચો જોડે લડવા માગતો નથી પણ તેને એમ છે કે તેઓ એની પ્રગતિને સાંખી શકતા નથી અને વચમાં અંતરાયો ઊભા કરે છે એટલે નછૂટકે એમનો સામનો કરવાની તૈયારી રાખવી પડે છે જો તેઓ તેને તેનુ કામ વિના વિઘ્ને કરવા દે તો તેમની જોડે ન ઝઘડવાના કરારો કરવા તૈયાર છે મજૂર–સંઘ સામે તેને તીવ્ર રોષ છે, એ માને છે કે એથી સંસ્કૃતિમાં સડતા પેસી જવાની ઘણી જ સંભવિતતા રહે છે, અને સંસ્કૃતિ સંકર થઈ જતા જગતમાં વિશુદ્ધિ રહી શકતી નથી આવી માન્યતા હોવા છતા, રશિયા સાથે દોસ્તી કરવા કરતા ફાંસી ખાવો વધુ પસંદ કરું તેવું જાહેર કર્યા છતા, તેણે રશિયા સાથે દોસ્તી બાંધી છે તેની પાછળ એ જ કારણ છે કે તે જર્મનીને તેનુ કામ, વચ્ચે દખલગીરી લાવ્યા સિવાય, કરવા દે

પોતાની આત્મકથાની પ્રસ્તાવનામાં એ કહે છે કે તેનુ–તેની પાર્ટીનુ–કામ તડજોડ કરવાનુ નથી, એથી તે જે કામ કરવા માગે છે તે સિદ્ધ થવાનુ નથી તેની પાર્ટીનુ કામ છે તડફડ કરવાનુ અને એ કામ પ્રજાસત્તાકથી ન બને, એ તો બને સરમુખત્યારીથી જ એની એવી સમજ છે કે લોકો સીધા હુકમોથી જ કંઈક અસરકારક કરી શકશે લોકો ઉપર નિર્ણય કરવાનુ અને તે પછી કામ કરવાનુ છોડતા કામ થોડુ થશે અને ઝઘડાઓ વધારે થશે સ્ત્રીઓની પેઠે જનતા પણ દલીલોથી વશ નહિ થાય તેટલી તેની લાગણીઓને ઉશ્કેરી મૂકવાથી વશ થશે

એ દેશ જેવી કોઈ ચીજને સમજતો નથી, એ સમજે છે પ્રજાને એ ધર્મને છોડવાનુ પસંદ કરતો કરતો નથી, ધર્મ એ વ્યક્તિની વસ્તુ છે–વ્યક્તિના અંતરની વસ્તુ છે

જર્મન–સંસ્કૃતિનો વિકાસ એટલે શુ, એનો હેતુ શો, બીજી સંસ્કૃતિઓ પોતાને તેના જેવી કે તેના કરતા ચડિયાતી માનતી હોય ત્યારે એમાથી કોનો દાવો વધુ સાચો, એમાથી ઊભા થતા ઘર્ષણોનો નિકાલ શો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નો છે, પણ હિટલર તે વિચારવા ન માગતો હોય તેમ આજે પોતાના મતવ્યોથી જગતમાં અશાંતિ ફેલાવવાના કારણરૂપ બની રહ્યો છે ગ્રામપ્રતિષ્ઠા, સ્વાવલંબન, ધર્મ પર બિનઆક્રમણ-નીતિ એ વિરોધોમાં એ ગમે તેટલો બુદ્ધિયુક્ત લાગતો હોય, જગતને એ એક આશીર્વાદ પણ હોઈ શકે, પણ તે સૌની ઉપર જે સંસ્કૃતિપ્રચારનો વિચાર રહ્યો છે તે મહાન શાપરૂપ જણાય છે હિટલરના આ છેલ્લા હેતુને સમજ્યા પછી એની પ્રવૃત્તિઓની સમજ અને કલ્પના મેળવવી સહેલી થઈ પડે છે *

* હિટલરની આત્મકથાનો અંગ્રેજી અનુવાદ 'My Struggle' અને આર. હન્સરના 'મેન દેન્ક એન્ડ ગ્રુપ' એ વિષય પરનુ ભાષણ આ લેખનુ પ્રેરક છે લે.

ઉદ્યોગ અને બુદ્ધિવિકાસ

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ

શ્રી નટરાજન આપણા ઇલાકાના એક જાણીતા પત્રકાર છે. મહાસભાની ઘણી વાતો એમને ગમતી નથી; કેટલાક મહાસભાવાદીઓ વિષે પણ તે પૂર્વગ્રહી બની ગયા હોઈ, વિચારનું સમતોલપણું જાળવી શકતા નથી. પરંતુ. વર્ધાયોજના વિષે વિરોધ હોવા છતાં, તે વિષે સીધો વિરોધ ને તેની ભાષા કાઢવાને બદલે તેઓ સમતોલપણું ખોઈને જે બોલે છે, તે તો તેનેય હદ વટાવે એવી છે. અને નવાઈ તો એ છે કે, આ એમનો મિજાજ ગમે તે વખતે પણ વિષયાંતરરૂપે ફાટી નીકળી શકે છે. તાજેતરમાં એક તૃતીય વાત કરતાં તેમણે એમના સામાહિકમાં લખ્યું:

"કોન્ગ્રેસ તરફથી રજૂ થયેલા બધા સુધારા કેળવણીતંત્રમાં દાખલ કરવામાં આવે, તોપણ જનતાનું સામાન્ય બુદ્ધિનું માપ સામાન્ય ખેડૂતની સપાટીએ લાવી મૂકતાં એક પેઢી તો લાગશે. ખેડૂતને વાંણી કે લેખનની સ્વતંત્રતાની પડી નથી અને પોતાને માટે બીજા વિચાર કરે તો એને તો આનંદ આનંદ જ છે."

બુદ્ધિમાનમાં ગણાનાર શ્રી નટરાજને ખેડૂતની જે કદર કરી છે તે કેટલી ખરી છે એ તો બાજુએ રાખીએ. પણ એમની અસામાન્ય બુદ્ધિ પણ કેળવણીમાં અત્યારે વિચારાતા સુધારાનું ફળ આ જ જુએ, તો એમની બુદ્ધિની અસામાન્યતા પ્રત્યે કોઈને અદેખાઈ તો નહિ જ ઊપજે.

એક બીજે પ્રસંગે વર્ધાયોજનાને અંગે એમણે લખેલું અને તેમાં પણ આવી જ અનિષ્ટ બુદ્ધિમત્તા દેખાડી હતી. વર્ધાયોજનામાં સ્થાનિક ઉદ્યોગને વધુ પસંદ કરવાનું સૂચવ્યું છે, તે પરથી વાત કરતાં તેમણે લખ્યું:

"અહીં વાંદરામાં એક જ હાથઉદ્યોગ ચાલે છે, અને તે કતલખાનાનો. અને પ્રાથમિક શાળાની ઉમરનાં બાળકો માટે પ્રાણીઓની કતલ તો ભાગે જ અનુકૂલ ઉદ્યોગ ગણાય."

ઇશ્વરાર્પિત બુદ્ધિ જો આમ જ વિચારવા માટે હોય તો તો ખેડૂતની સાદી બુદ્ધિ ખોટી નથી જ. વક્રબુદ્ધિ સીધી થવામાં સરવાળે તે બુદ્ધિને અને તેના માલિકને બેઉને ફાયદો જ છે: જો કેળવણી એ કરી આપે તેમાં એક એ વિરલ શક્તિ તો માનવી જ જોઈએ. ગાંધીજી ઘણી વાર કહે છે કે, આજે મળતું ભણતર ભૂલવામાં પણ એક પ્રકારનું કલ્યાણ રહેલું છે, તે બુદ્ધિના આવા જ અરાજક ઉપયોગને લઈને જ કદાચ હશે.

પરંતુ, વર્ધાયોજના આવવાની સાથે, શ્રી. નટરાજન અને એમના જેવા વિચારવાળાનો વર્ગ જ આજ દેશમાં ઊભો થયો છે, જો કે દેશને સદ્ભાગ્યે તે બહુ જબરો નથી. આ વર્ગ એવી બીતિ રાખે છે કે જે જાતની બુદ્ધિ અને તેને વિકસાવવાનાં સાધનો આજ એમને મળ્યાં છે, તે આ વર્ધાયોજના દેશપાર કરશે કે શું? તેમને એમ વસી ગયું છે કે, કેળવણીમાં ઉદ્યોગ દાખલ થવાથી બુદ્ધિમાં વિકાસ થતો અટકશે. તેથી એક લેખમાં તો શ્રી. નટરાજન એટલે સુધી ગયા છે કે, "આ વર્ધાયોજનામાં કેન્દ્રમાં રાખવા યોગ્ય જો કોઈ એકમાત્ર ઉદ્યોગ હોય તો તે લેખનઉદ્યોગ છે......લેખન વાચન તે ગણિતથી માંડીને સર્વોચ્ચ ફિલસૂફી શીખવવા સુધી સૌકાથી તે કેન્દ્રમાં રહેલો છે." અને એ બતાવે છે કે, લેખન-

ક્રિયા કરતા બાળકને તમે જુઓ તો તમને ખાતરી થશે કે લેખન એ, ખરેખર ઉદ્યોગ છે, અઘરો ઉદ્યોગ છે, એક માત્ર ઉદ્યોગ છે કે જે કરતાં મગજ અને સ્નાયુઓ સંપૂર્ણ રીતે અનુબંધમાં કામ કરતાં હોય છે.

વર્ધાયોજનાએ આ 'ઉદ્યોગ'ને પણ હઠાવ્યો તો નથી. હા, એને મધ્યમાં નથી મૂક્યો; અને તે એટલા જ સાદા કારણને લઈને કે, સૈકાંથી મધ્યમાં રહેવા છતાં, આ 'અઘરા અને સંપૂર્ણ અનુબંધ સાધનો' કહેવામાં આવેલા 'ઉદ્યોગે' આપણને જોઈએ એવી કેળવણી નથી આપી. ઉપર બતાવેલો વર્ગ પણ એ તો કબૂલ કરે જ છે. ઊલટું આ 'ઉદ્યોગે' એક પ્રકારનો પરજીવી વર્ગ ઊભો કર્યો છે; અને તે ઉદ્યોગ શીખ્યાને અભિમાને તે વર્ગ એવો તો માથાભાર થઈ પડ્યો છે કે, "શરૂઆતમાં જોઈ આવ્યા તે પ્રકારની, દેશના કરોડોની સંખ્યાવાળા જે ખેડૂત તેમની તે ઠેકડી કરી શકે છે. એ ઉદ્યોગ અઘરો જ છે એમ નહિ, તે ભોંધો પણ નીવડ્યો છે અને તેણે કશું ઉપજાઉપણું પણ નથી બતાવ્યું. વર્ધાયોજના ઉપજાઉ ધંધો માગે છે, અને ઘડીભર લેખન પણ એક 'ઉદ્યોગ' છે એમ માનો, તો તે ઉદ્યોગને પણ પોતાની સંજીવનીથી ઉપજાઉ કરવાની તે હોંશ રાખે છે.

ન જોયેલું, ન અનુભવેલું સામે આવે છે ત્યારે અમુક 'ભીતિ' ઊપજવી તો સ્વાભાવિક છે. વર્ધાયોજનાની ઉદ્યોગશિક્ષણની કલ્પનાને નસીબે આવી ભીતિને દૂર કરવાનું આવ્યું છે. 'અંગ્રેજી' કેળવણીની અનેક ખામીઓમાં તેણે ઉદ્યોગ અને જાતમહેનતની પ્રત્યે ઉપેક્ષા, અણગમો, તિરસ્કાર અને અંતે જઈને તુચ્છભાવ કેળવ્યો છે, તે ભારેમાં ભારે છે. જૂની આર્યપદ્ધતિ જુઓ તો ઊંચામાં ઊંચી બ્રહ્મવિદ્યા ભણનારો પણ ગુરુઘેર મજૂરી કરતો, અનેક નાની-મોટી જીવન માટે જરૂરી ઉદ્યોગવિદ્યાઓ સહેજે શીખતો. આખો દિવસ લખલખ કરવાનો 'લેખન-ઉદ્યોગ' નહોતો કરતો. અને જો તેના સમયની વહેંચણી જ જોવા જઈએ તો દિવસનો ઘણો ભાગ એવી જાતનાં નાનાં મોટાં આશ્રમજીવનને નિભાવનારાં કામોમાં જ નહિ જતો હોય? બાળક પણ લેખન-ઉદ્યોગ કદી આખો દહાડો કરી શકશે કે? પણ નાના મોટા અને યોગ્ય ઉદ્યોગો જો ગોઠવાય તો તે ઘણો વખત કરશે, અને આજે જે વર્ધા-શાળાઓ ચાલે છે ત્યાં એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં પણ આવ્યું છે.

વર્ધાયોજનાને લીધે પોતે માનેલા બુદ્ધિવિકાસને ભયમાં જોનારને એટલું જ કહેવાનું તો છે કે, તમે આ પ્રયોગ તો કરી જોવા દો. અને આજે કયો બુદ્ધિવિકાસ આપણી પ્રાથમિક શાળાઓ કરી દે છે કે તમને એ જોખમાતો લાગે છે? બલ્કે, વર્ધાયોજના તો આજની પ્રાથમિક શાળાને વધારે સારી, સુઘડ અને વધુ કાર્યકર કરવા માગે છે. ઉદ્યોગ ને જાત-મહેનતનો જ અણગમો જો સુપ્ત માનસમાંથી જાગીને આ વિરોધવિકાર કરતો હોય, તો તે અણગમાની ગ્રંથિ તેમણે પોતે છેદવી રહી, અને તેમ કર્યા પછી ખુલ્લા મગજથી નવા પ્રયોગને આવકારવો ઘટે. અને, વર્ધાયોજનાકારો પણ બુદ્ધિવિકાસ પર છેદ તો નથી જ મૂકવાનું કહેતા ને? છતાં જો વિરોધ કરવો જ હોય તો શ્રી. નટરાજનની રીતે, તો એટલું જ કહેવું જોઈએ કે, પૂર્વગ્રહો કમોતે જ મરે છે, સીધું સમજીને સુધરતા નથી.

જેક કેમ મર્યો ?

અનુવાદક શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

[શ્રી. એચ. એમ. હેમિલ્ટન નામના અંગ્રેજ લેખકે યુદ્ધના મોરચા પર સિપાહી તરીકે રહી જે જોયું–અનુભવ્યું તે આ વાર્તામાં મૂક્યું છે. ગત મહાયુદ્ધમાં સોમ્મે નદીની ખીણમાં લડાયેલું યુદ્ધ ભારે કટોકટીનું હતું. ૧૯૧૬ના જૂનથી નવેંબર સુધી એ ચાલ્યું હતું. પરિણામે અંગ્રેજ–પક્ષને ચાર લાખ દશ હજાર જનની ખુવારી પછી પરાજય જ આવ્યો હતો.]

નાયક અને ઉપનાયક બંને નવા હતા. તેઓ ખીણમાં આવી પહોંચ્યા ખીણનું નામ હતું હેપીવેલી–સુખની ખીણ ! કેવી સુખી હતી એ ખીણ ! એ ખીણને પોતાની લીલી વાડી સાચવવાની ચિંતા નહોતી, બોંબના વરસાદ પછી બળી જઈને કે પડી જઈને કે ભૂખ્યાં થયેલાં ઘોડાંઓએ ઝડ પરની છાલ ખાઈ નાખીને ઝાડોને મૃત કે મૃતઃપ્રાય કરી નાખ્યાં હતાં. થોડા વખત ઉપર આ ખીણમાં સુંદર જંગલ હતું. પંખીઓના કલરવ હતા. ત્યાં આજે એક નવી જાતનો કાર્નિવલ–મહા જલસો ભરાયો હતો. એથી મચેલા ઉશ્કેરાટે અને ધનગુનાટે ખીણના જીવનને હલાવી મૂક્યું હતું. ઢોળાવો પર હવે રંગહીન તાડપત્રીઓના પડાવ ઊભા હતા, સિપાહીઓ અને કારીગરો બંદૂકો અને તોપોના સાજ તૈયાર કરતા હતા. ટટાર છાતીવાળા માણસો અને સ્તબ્ધ બનેલાં જાનવરોથી ખીણમાં પણ જોશ પ્રગટ્યું હતું. અને એ સૌ સાથે આવ્યું હતું માખીઓનુ જંગી લશ્કર. હૉસ્પિટાલ માટે ઊભા કરેલા તંબૂઓ, ખાદ્યસામગ્રી અને મળસંચય ઉપર તેઓ એટલી સંખ્યામાં આવીને ઊતરતી કે પછી એમની નીચે શું છે તે જોઈ શકાવું જ મુશ્કેલ. એમનો ગણગણાટ એટલે અવિરત ચાલતું એક સ્વરગાન કે જે ધ્યાનમાં માણસનું મગજ એકતાન જ રહે લડાઈમાં આવતાં પહેલાં જ માણસે આ માખીઓની દેવીને વચન આપ્યું હતું કે દર માનવ પ્રાણી કે પશુના મૃત્યુ સાથે લાખો માખીઓને તેઓ જન્મ આપશે. આ વચન યોગ્ય રીતે પાળવામાં આવતું હતું.

જેક બોલ્ટ અને વેબ જીસો બંને ઉપનાયકો અને સૈનિકો પોતાને અનુકૂળ મોરચો તૈયાર કરવામાં મશગૂલ થઈ ગયા. આ વખતે જાણે બધાએ નિશ્ચય કરી મૂક્યો હતો કે આખરનો દાવ ખેલી લેવો.

તોપખાનાં અને બૉંબગાડીઓ ગોઠવાઈ ગયાં. ગોલંદાજોએ એમની માવજત શરૂ કરી દીધી. એમનાં મોઢાંઓમાં ખોરાક ધરબાવા લાગ્યો. અને પછી મારો ચાલુ !

એ બંદૂકોના બાર નહોતા. એ તો ધરતીની ધણધણાટી હતી. અગ્નિના વરસાદથી ખીણની પેલી પારનાં ગામડાં અને જંગલ સળગી ઊઠતાં હતાં જેટલાં માણસોને મારવાનો ઇરાદો રાખ્યો હોય તે કરતાં ઘણાં વધું માણસોને ભક્ષી જવાની તક છે લગાતાર બનેલી આગ જતી કરે તેમ નહોતું આકાશમાં ગાલૂનો તરતાં હતાં, એ તો જાણે કોઈ તમાશો જોતાં હોય તેમ હારબંધ ગોઠવાઈ ગયાં હતાં.

બિચારી તોપો ! એમને તો આરામ જ નહિ ! નિયત કલાકો ઉપરાંત એમને હવે કામ કરવું પડે હતું. વધારાનો પગાર શું ? બસ, ખાઓ આ દારૂ એટલું જ. પણ જેની ઉપર એમણે બેસવાનું હતું તે પૈડાં તૂટું તૂટું થઈ રહ્યાં હતાં તે તો કોઈ જોતું જ નહોતું. ખવાય પણ કેટલુંક ? છતાં ય નિરંતર ગળા હેઠળ ઉતારવા મળતા તો યે ઠીક હતું, આ તો ગળામાં ખાદ્ય નાખે કે પાછળથી પડે દંડો ! ખાધેલું બધું ઓકી જવાય.

તોપો અને બાંબખાનાં આગના ગોળા ઓકતાં હતાં. સાંજ પડી, રાત આવતી હતી પણ કામ પૂરું થયું નહિ. અંધારું તો દિવસનો અંતરો હતો. અવિરત ઝબકારા અને ચમકારાથી અંધારું ભયંકર બની ઊઠતું હતું. પૃથ્વીની ભયાનક પ્રવૃત્તિના લાલ પડછાયાથી વાદળાં સુદ્ધાં ઝબકી ઊઠતાં હતાં.

સોમે નદીના મેદાનનું આ યુદ્ધ હતું. અવસ્થાને કાંઠે આવેલી ક્ષિતિજના ચૂરા થઈ જાય તેવી રીતે સ્વયંચાલક યુદ્ધરાક્ષસો ગર્જતા હતા. પૃથ્વી પણ ચીસો પાડતી પોતાની લાલ જીભના લબકારા કરતી હતી. એમની ગર્જના, એમનો માર અને એમનું પાગલપણું આખી સૃષ્ટિને ખાઉં ખાઉં કરી રહ્યાં હતાં. સેતાન છૂટો થયો હોય અને તેને નીચે પછાડવો હોય તેમ તેઓ આ પ્રયત્નો કરતા હતા. એની વ્યગ્રતામાં તેઓ દૂરનાં ખેતરોને, દ્રાક્ષની વાડીઓને અને દેવાલયોને માટીમાં મિલાવી દેતા હતા.

જેક બોલ્ટે ટેપી વેલીની આ કલ્પના તો કરી જ નહોતી. આ અવાજો અને આ હિલચાલો જોઈને એ સ્તબ્ધ બની ગયો. બંદૂકોની તડતડાટી, તોપોના ગડગડાટ અને બોંબગાડીના ધડાકાઓ વચ્ચેથી ચાલવું એને અકળાવવા લાગ્યું. યુદ્ધ એટલે આ?

પણ હવે તે ઇચ્છે તોપણ પાછો ફરી શકે તેમ નહોતો. એની ટુકડી ઘણી આગળ કૂચ કરી ગઈ હતી અને પાછલો માર્ગ બંધ થઈ ગયો હતો. અહીંતહીં માટીનાં મોટાં પોડાં સિવાય કંઈ દેખાતું નહોતું. હવામાં અવાજો સંભળાતા હતા, ઝબકારા દેખાતા હતા, જમીન ઉપર કંઈક પછડાતું અને તે પછી ધૂળના ગોટા ચડતા, એ બધું જોવામાં આવતું પણ જેનાથી એ બનતું તે કશું જોવામાં ન આવતું. ચાલતાં ચાલતાં જમીનમાં મોટાં ખાડાઓ પડી ગયેલા જોવામાં આવતા. એક ઝબકારો થયો. એક ઘોડાનું અર્ધું અંગ અને એક માણસનું માથું જેકના જોવામાં આવ્યું-એક ક્ષણ જ એ દેખાયું અને પછી અંધારું! કેટલીયે ક્ષણો સુધી જેક ધ્રુજતો રહ્યો પણ જેક પોતે મરતાં ડરતો નહોતો, એ બહાદુર હતો, પોતાની જવાબદારી સમજતો હતો એટલે ફરી અક્કડ થઈને તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં એનો પગ ધબ્બ કરતો એક ખચ્ચરના ફાટી ગયેલ પેટના ઊંડા ખાડામાં પડ્યો. જેક કૂદકો મારી આગળ જઈ ઊભો. કોઈકે એનું બાંવડું પકડ્યું. "કોણ?" જેક ખબરદાર બન્યો.

"કોણ? તારી પડખે ચાલનાર કોણ હોય?"

"ઓહ, વેબ!"

વેબ હસ્યો. "ઇંગ્લાંડ-આમ નહિ છતી શકે."

સવાર ઉદાસીનપણે ઊઘડતું હતું. જેકને એ સારું લાગતું હતું. એ રાતના અનુભવને યાદ કરવા લાગ્યો. વેબના શબ્દો એને યાદ આવ્યા અને તેને પોતાની શરમ આવવા લાગી. એને લાગ્યું કે પોતે સ્થૂલ રીતે જેવો છે તેવો, કેવળ લોહી-માંસના પિંડાથી વિશેષ કશું જ નથી. તેને થયું કે દિવસના અજવાળા કરતાં તોપગોળાના ઝબકારા જ પોતાને વધુ ગમવા જોઈએ.

ત્યાં તો તેની નજીક ઉપલી બાજુએ એક ભડકો પડ્યો. એ એની સામે સ્મિત કરતો જોઈ રહ્યો. જાણે એ બહુ દૂર પડ્યો હોય તેમ તે નિર્લેપભાવે આગળ વધ્યો. પછી એમના પક્ષની તોપો અને બંદૂકો ફૂટવા લાગી, આકાશમાં વિમાનો ઘરઘર કરવા લાગ્યાં અને તેનાં અંગોમાં નવા જ લોહીનો સંચાર થયો. કંઈક આશ્ચર્યપદ જોનાં આનંદની ઝણઝણાટી એ અનુભવવા લાગ્યો.

વચ્ચે તાર આવતા તો તેની ઉપર થઈને તે ટુકડી લઈને આગળ ચાલતો. ઉપર પથરાયેલી અને ઝડપભેર ઊડી જતી પાંખોને એ આનંદથી જોતો. ક્યાંક પાણીનાં ખાબડાં તેમાં પડેલાં મડદાંઓનાં લોહીમાંસથી અને બોંબના ગંધકથી જાડો કીચડ બની ગયેલાં દેખાતાં હતાં. પડી ગયેલાં મકાનોનાં ઈંટો, થાંભલાઓ, ચૂના અને માટી, ભૂખરા રંગના કોયળાઓના ઢગલા, સપાટ બનેલી ખાઈઓ, ઊંડા ખાડાઓ, પગમાં અટવાતાં તારનાં ગૂંચળાં, ભાંગેલી રાઈફલો, માથાના ટોપ, બોંબ અને ગોળીઓનાં ખોખાંના ઢગલા—પ્રલયકાળના ખંડેર જેવું બધું હતું.

જેકને આનંદ થતો હતો કે આવા સ્થળે પણ તે આગળ વધી શકતો હતો. આ કંઈ સહેલું કામ નહોતું. કેટલું ભયાનક દૃશ્ય !

આગળ જતાં તો આખી ધરતી ઉપર–નીચે થઈ ગયેલી દેખાતી હતી, ધૂળનો વિશાળ સમુદ્ર દેખાતો હતો. સૂરજના સખત તાપથી બચવા એમની ઉપર ઘાસનું તરણું કે ઘરનું એક છાપરું સુદ્ધાં નહોતું. ઘડી પહેલાં મહા ઝંઝાવાત આવી ગયા જેવું લાગતું હતું, અને દિશાઓ હજી પણ એવી ગાજતી હતી કે જાણે ફરીને બીજું એવું જ તોફાન આવવાનું હતું. આ ધૂળના ઢગલાઓ નીચે એના અનેક મિત્રો દટાયા હશે અને હવે કદાચ પોતાને પણ દટાવાનું આવે. ઉપર આકાશ સુક્કું હતું, ત્યાં ધૂસર ગોટા ઊડતા હતા.

નાયક વર્સવીકનો અવાજ આવ્યો, "ખાઈ–! નીચા વળીને રહો, દુશ્મનો જોવા ન પામે."

એ ખાઈ હતી ? એ તો એક લાંબી પહોળી ક્યારી માત્ર હતી. કેટલેક ઠેકાણે એને પાળ પણ નહોતી. સિપાહીઓના ખભા પણ ઊંચા દેખાઈ આવતા હતા. ઊંચે અચાનક ધરધરાટ થયો, થોડાં ફૂ વરસ્યાં. પછી થોડે દૂર નાના બૉમ્બો પડ્યા.

ખંડેરોમાંથી લપાતા છુપાતા સૂરજના પ્રખર તાપ નીચે તેઓ આગળ વધ્યા. આ આખે માર્ગે બૉમ્બવર્ષા થોડાક જ સમય પહેલાં થઈ ગઈ હોય તેવું દેખાતું હતું. બૉમ્બમારાથી જમીનમાં પડેલા ખાડાઓમાંથી કેટલાકમાંથી હજી ધુમાડો નીકળતો હતો અને માથું ફાટી જાય તેવી દુર્ગંધ આવતી હતી. એમની આગળ ગયેલી ટુકડીઓના માણસોનાં અંગો ટુકડાઓ થઈને અહીંતહીં પડેલાં દેખાતાં હતાં. પાછળ આવતી ટુકડીઓ તેમની ઉપર ધૂળ વાળતી જતી હતી. જેક એ દૃશ્ય ઉપર આંખોને ઘડીક સ્થિર કરી રાખતો પણ એના હૃદય કે મગજમાં એથી કંઈ થતું નહોતું.

બીજા મોરચા આગળ તેઓ આવી પહોંચ્યા. અહીં જેક જરા અસ્વસ્થ થયો. બાજુમાં ચાલતા વેબને એણે કહ્યું: "આ માર્ગ મને ફાવશે નહિ."

વેબ હસ્યો "કયો માર્ગ ? મરવાનો ?"

"ના, એ કંઈ અઘરું નથી."

"ત્યારે ?"

જેક જવાબ આપતાં ગૂંચવાયો.

"જર્મનો આપણા માણસોને મારે છે તે જુએ છે ?"

"મુડદાં જોવાથી તો હવે ટેવાઈ ગયો છું. પણ થાય છે કે હું કોઈને મારી નહિ શકું. આ મુડદાં કેવાં ભયંકર લાગે છે! મારી સામે ચાલ્યા આવતા જીવતાં માણસને–" જેકની આંખો આગળ એવું ચિત્ર તરી આવ્યું, એ આગળ ન બોલ્યો.

વેબ હસ્યો, "હું આ પહેલાં એક વાર મોરચા પર આવી ગયો છું. અત્યારે હું કેવો લાગું છું! માણસોને ગોળીથી પાડી નાખતી વખતે મને એમ અત્યારે નથી લાગતું કે ચીંથરાના ચાડિયાને પાડી નાખવા કરતાં કંઈ જુદું કામ કરી રહ્યો છું. પણ પહેલાંયે આવો હતો એમ ન માનજે. આપણી બાજુથી થોડા બૉમ્બ વરસ્યા, શત્રુના થોડા સૈનિકો પડ્યા, મારી બંદૂકમાંથી ગોળી છૂટી, સામે એક જણ પડ્યો, બસ ટેવ પડી ગઈ, અને દેખાઉં છું તેવો થઈ ગયો. છાતીને મજબૂત નહિ બનાવીએ તો ઇંગ્લાંડ છે તે નહિ હોય બની જવાનું."

જેકે વાત સાંભળી લીધી. એના મગજે કંઈક ઉશ્કેરાટ અનુભવ્યો.

ખાઈમાં એક જગ્યાએ જેક નાયક વર્સવીકની બાજુમાં ઊભો હતો. જેકે જરા ઊંચા થઈને સામે પડેલી સપાટ જમીનને જોઈ. બધું શાંત અને સ્થિર હતું. સામે દૂર એક કાળી હાર દેખાતી હતી. એ બળી ગયેલાં જંગલનાં ઝાડનાં ઠૂંઠાં અને રાખના ઢગલા હતાં. એની જમણી બાજુ ઉપર એક મોટા કાટમાળનો ખડકલો દેખાતો હતો. એ જગ્યા ઉપર બૉમ્બો પડ્યા તે પહેલાં ત્યાં કોઈ ગામ હશે. એ બાજુ ધૂળનાં વાદળ ચડતાં દેખાતાં હતાં અને અવાજો પણ ત્યાંથી આવતા હતા.

"જેરી એ બાજુને જર્મનો વિનાનો બનાવવા મથી રહ્યો છે." વર્સવીક બોલ્યો.

અચાનક સામેથી એક ગોળી આવી. "જમીન-ભર!" વર્સવીકે બૂમ મારી, જેકે એકદમ માથું નીચું નમાવી દીધું. પણ જમીનભર થવા જાય ત્યાં તેનું શરીર વધુ પડતા જોશથી સરકી ગયું, એ જમીન-ભર તો થયો પણ તેનું મોં જમીન પરના કીચડમાં ડૂબી ગયું. મો ઊંચું લઈને એણે તે લૂછ્યું પણ પાછો તુરત એ વધુ સરકયો અને ફરી મોં ખરડાયું. એણે પગ આગળ નજર કરી. એક સૈનિકના મુડદા પર એના પગ હતા અને તે ઉપર ભાર આવતાં મુડદું સરકી જતું હતું અને સાથે પોતે પણ પડતો હતો, તે એક બાજુ ખસી ગયો.

સામે જે તરફ ઝાડવાંનાં ઠૂંઠાં દેખાતાં હતાં ત્યાં આગળ એક મોટો ધડાકો થયો, લાલ લાલ જ્વાળા ઊઠતી દેખાઈ, પછી લીલા પીળા રંગનો કોઈ પ્રવાહી પદાર્થ જમીન ઉપર દેખાયો. એમાંથી ગંધકની ઉગ્ર વાસ આવી, જમીનમાંથી ધૂળના ગોટા અને માટીનાં ઢેફાં અને પથ્થર ઊંચે ઊડ્યાં અને એની પાછળ આગના ભડકા દેખાયા.

"દુશ્મનો આપણા કરતાં વધુ ચાલાક લાગે છે. આપણે જેટલો પ્રદેશ મેળવતા આગળ જઈએ છીએ તે પ્રદેશ તેઓ બાજુ પરથી ધસી આવી ફરીને સર કરી લે છે. આપણે ઘણી વધુ હિંમત બતાવવી જોઈશે." વર્સવીકે કહ્યું.

જેકને એ શબ્દોથી જોશ આવ્યું. વેબને એણે કહ્યું, "તું હો તો આપણી ટુકડી ગમે તેટલી નાની હશે તોપણ શત્રુઓ સામે ટકી શકશે."

વેબ ખૂબ હિંમતવાન હતો. આરામ લેવાની કોઈને પણ જરૂર હોય તો તેને હતી. જેક જોઈ શકતો હતો કે થાકથી એ નખાઈ ગયો હતો. એની આંખો લાલ બની ગઈ હતી. એનું મોં ખેંચાઈ આવતું હોય તેવું દેખાતું હતું. સૌની પાછળ રહીને આરામથી બંદૂકને નીચી રાખીને બધા કેમ ચાલે છે તે તે જોઈ શકે તેમ હતો પણ એની સામે એમના પક્ષની ખુવારી જ તરતી રહેતી હતી એટલે એ આગળ રહીને પણ એ બધાની ઉપર નજર રાખતો હતો અને વિશેષ હિલચાલ માટે હુકમો આપતો હતો. જેકની સાથે રાત્રે તે કૂચમાં ચાલ્યો. જેરી જે તરફ હતો એ તરફનો મોરચો વધુ વિકટ હતો, તે તરફ જ જેકે પોતાની ટુકડીને કૂચ કરાવી.

રાત ગૂંજતી હતી સૈનિકોએ કેવળ થોડાક આરામ સિવાય ચોવીસ કલાક સુધી એક સામટી કૂચ તો કરી જ હતી, રાત્રે થોડો અવાજ પણ ખૂબ દૂર પહોંચે, એટલે એમને અવાજ કરવાની મનાઈ હતી છતાં ધીમે અવાજે તેઓ ઠઠ્ઠા મશ્કરીઓ કરતા આનંદિત ચહેરે આગળ વધતા હતા. બધું શાંત હતું.

એક અવાજ આવ્યો—બિલાડીનો ઘૂરકાટ. કોઈક સિપાહીએ જ મોજમાં આવીને એ અવાજ કાઢ્યો હતો. પણ એ અવાજથી આજુબાજુની સૂતેલી ભય-કરતા એકદમ જાગી ઊઠી. જેકને થયું, એ અવાજ પોતે અટકાવી દે. જ્યાં મુડદાંઓ પડ્યાં હતાં, કપાઈ ગયેલાં, પીળાં પડી ગયેલાં અંગો, ખુલ્લાં રહી ગયેલાં મોંમાં બહાર દેખાતી કાળી જીભો, ફાટી રહેલી ફિક્કી આંખો ભયાનક! અને એમાં એ અવાજ!

જાણે કાળ-રાક્ષસ ઘૂરકાટ કરતો સામો આવતો હતો. એનું વિકરાળ મોં આગની ગુફા જેવું, આંખના ખાડા, વિચિત્ર રીતે સંધાયેલાં અંગો—જેકની પાછળ એ દંડૂકો ઉગામીને આવી ઊભો 'ચાલ, આ તારી સામે ઊભો તેને ઠાર કર.'

જેક ચાલતાં ચાલતાં તંદ્રામાં પડી ગયો અને એક સ્વપ્ન એની આંખો સામેથી પસાર થઈ રહ્યું હતું.

ચારે તરફ બસ ખાઈ—ખાઈ—ખાઈ! નથી બીજી કોઈ જમીન, નથી કોઈ ઝાડવું, નથી પશુ, નથી માણસ કે કોઈ જીવંત પ્રાણી. છે એક લાંબી લાંબી ખાઈ અને બીજાં મુડદાં. જેકને ખાઈમાંથી ભાગી જવાનું મન થયું. "ભાગું, હા, કોણ છે અહીં? કોઈ અટકાવનાર નથી, ક્યાંક તો ખાઈનો અંત આવતો હશે ને? ત્યાંથી બહાર નીકળી જઈશ." એ દોડવા લાગ્યો, ખૂબ દોડ્યો પણ ખાઈનો અંત આવતો નહોતો, અને મુડદાંના ઢગ તો વધતા જ જતા હતા.

'ઓહ પ્રભુ!' એના મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. એનો પગ લથડ્યો

એ સાચે જ લથડ્યો. અંધારું એટલું ગાઢ હતું કે પાસે ચાલનારને પણ જોઈ શકાય નહિ. જેક પડ્યો તેનો અવાજ તેની બાજુમાં ચાલતા વેબે સાંભળ્યો, એ ટુકડીમાંથી બહાર સરકી ગયો. ટુકડી મોરચા તરફ રવાના થઈ ગઈ હોય ત્યાર પછી એમાંથી કોઈ ઓછું થાય તો તેની શોધ સામાન્ય રીતે થતી નથી તે વેબ જાણતો હતો. રાત્રે બૉંબમારો ચાલુ થઈ ગયો. વેબ બેઠા હતા એ જ સ્થળે એક બૉંબ પડી ગયો.

જેક ફરી બેઠો થયો. પોતે ક્યાં છે, ક્યાં હતો, તેનો વિચાર કરતાં એ ચમક્યો. એની બાજુમાં કોઈ ઠુસકી રહ્યો હોય તેવો અવાજ એના સાંભળવામાં આવ્યો. એ એ તરફ ઘસડાયો. "કોણ?"

"વેબ."

"વેબ? ટુકડી ક્યાં?"

"આગળ."

"અને આપણે—"

"તું ચાલતાં પડી ગયો એ મેં જાણ્યું એટલે હું તારી પાસે બેસી ગયો." આ લાંબું વાક્ય બોલતાં વેબનો શ્વાસ ઘણા જોરથી ચાલવા લાગ્યો. વાક્યને અંતે એના મોંમાંથી 'ઓહ' નો આછો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો.

"ઘવાયો છે તું?" જેકે પૂછ્યું.

"સહેજ." મુશ્કેલીથી વેબે ઉચ્ચાર કર્યો.

"જોઉં" જેકે વેબને શરીરે હાથ ફેરવ્યો. વેબને એ બહુ સારું લાગ્યું.

"ઓહ! આ તો તારો આખો વાંસો ફાટી ગયો છે." જેકના મોંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

વેબ ચૂપ રહ્યો.

જેક મગજમાં કોઈ નિશ્ચયને ઘૂંટતો હતો. એ બોલ્યો, "હું તો સ્વપ્નમાં લડાઈથી ભાગતો હતો."

પછી શાંતિ. અચાનક વેબના ગળામાં ઘરઘરાટી બોલવી શરૂ થઈ. જેક ચમક્યો, વેબની છાતી ઉપર નમ્યો.

વેબના મોંમાંથી આછા સ્વરો નીકળતા હતા, 'હિમ...મ...ત શત...રૂ સા...' છેલ્લો અક્ષર મેં એ બોલી શક્યો નહિ પણ જેક એ સમજી ગયો. વેબની છાતી સમુદ્રનાં મોજાંની પેઠે એક વાર ઊંચી આવી અને પછી એકદમ નીચે બેસી ગઈ. એના પ્રાણ ઊડી ગયા. જેક સૂન બની ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો.

પછી એ ઊભો થઈ ગયો. વળી નીચો નમ્યો, ધૂળ લીધી, એના કાનમાં શબ્દો ગૂંજ્યા, "હિંમત, શત્રુ સામે હિંમત" અને વેબના શરીર પર ધૂળની એક ચપટી જ નાખી મોં ફેરવીને ત્યાંથી તે નાઠો.

* * *

આખા મોરચા પર સિપાહીઓ–સિપાહીઓ હતા. સિપાહીઓની લોટીઓ ઢળવાતી હતી. ભયાનક યુદ્ધ મચ્યું હતું. બંને પક્ષનો સરખો જ ભયાનક ઘસારો હતો, સરખી જ ખુવારી હતી. પ્રચંડ ઝંઝાવાતમાં ઝાડવાં જેમ ઊખડીને જમીન પર પડે તેમ ટપોટપ સિપાહીઓ જમીન પર પડતા હતા, એમને ઉપાડવાનો પણ કોઈને સમય નહોતો.

અચાનક અંગ્રેજ–પક્ષમાં હુકમ કર્યો, "પીછે હઠ!" પીછેહઠ શરૂ થઈ. પણ સૌની નજરે જોયું કે એક સિપાહી પાછળ હઠવાને બદલે આગળ વધતો હતો. એ સિપાઈ નહોતો, પણ ઉપનાયક જેક બોલ્ટ હતો. એની એક ગોળી શત્રુના એક માણસને અવશ્ય પાડતી હતી. એક ગોળી સામેથી આવી, એના ખભામાંથી નીકળી ગઈ. એની બંદૂક દૂર ઊડી પડી. એક બીજી ગોળી આવી, એની છાતી સોંસરી નીકળી ગઈ, જેકનું માથું એના ખભા પર ઢળી ગયું, એ પડ્યો. એના માથા પરનો ચકચકિત ટોપ થોડી વાર માથા પર રહ્યો, ચાર ક્ષણ એનો શ્વાસ ખેંચાયો અને પછી જ્યારે એનાં અંગો ઢગલો થઈ ગયાં ત્યારે તે એક બાજુ ઢળી પડ્યો.

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

લડાઈના લાભાલાભ

'કલમ અને કિતાબ'કારે તા ૨૪-૯-'૩૯ના અંકમાં 'ગુજરાતી સાહિત્ય પર યુદ્ધનો ઉપકાર!' વર્ણવ્યો છે તે જોઈ જવા જેવો છે. શંકા એટલી જ થાય છે કે કાગળોની મોંઘવારી અને અછતને લઈને માત્ર નબળાં ને નકામાં પ્રકાશનોને જ હાનિ પહોંચશે કે સબળાં અને ઉપયોગીને પણ? અને જે પ્રકાશકો પાસે નાણાં હોય કે છે તેનાં પ્રકાશનો ઉત્તમ જ હોય છે? ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થતાં તમામ અઠવાડિકો, માસિકો ને પુસ્તકોને નજર સમક્ષ રાખો અને પછી એની પ્રકાશક-પેઢીઓને જુઓ. સાચી વસ્તુ સમજાઈ જવામાં વાર નહિ લાગે.

એટલું સાચું કે કદાચ પ્રકાશનો ઓછાં થવા માંડે, પણ તેથી સાહિત્યને લાભ થશે એમ તો માની શકાતું નથી. જો કે અમને તો એમ લાગે છે કે પ્રકાશનો યે થોડો સમય જ ઓછાં થશે, જો હિંદમાં ઉલ્કાપાત ન જાગે, અને જાગશે તો તો માત્ર પ્રકાશનો જ નહિ-બીજું બધું ભસ્મીભૂત થશે, તો તો લોકોની ખરીદશક્તિ ધીમે ધીમે વધશે અને લોકો પુસ્તકોમાં પૈસા ખર્ચી શકશે. ગયા યુદ્ધ વિષે એમ સાંભળીએ છીએ કે આપણે ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં નવલકથાઓ પ્રગટ થયેલી. ત્યારે લોકો પાસે પૈસા આવતા હતા અને તેમાંથી મોજ લૂંટવાની મનોવૃત્તિ જોરદાર હતી. જો કે એ નવલકથાઓનું પ્રકાશન સાહિત્યના લાભ ખાતે ગણાવી શકાય એમ નથી.

એક બીજી વસ્તુ પણ વિચારવા જેવી છે. જો ખરેખર પ્રકાશનો ઓછાં થશે તો દેશી કાગળોના ભાવો બહુ વધી શકશે? અને પ્રકાશનોનાં બીજાં ખર્ચો—પ્રેસ, બાઈન્ડીંગ, લેખન, ચિત્ર વગેરેમાં કશો ફેર પડશે? આજની સ્થિતિ તો એ છે કે છાપખાનાંવાળા ને બાઈન્ડરો કામની શોધમાં પડ્યા છે. અછત છે ત્યાં સુધી કાગળોવાળા રોકડા પૈસા માગે, પણ પ્રેસવાળા, બાઈન્ડરો, લેખકો ક્યાંથી માગે? એમને તો કામની જ અછત પડી છે.

પ્રકાશનના ખર્ચમાં નીચેની રકમો ગણાય છે: કાગળ, છપાઈ, લેખન, સુશોભન અને બંધામણી જો એક હજાર નકલનો હિસાબ ગણીએ તો લડાઈ પહેલાંના ભાવ પ્રમાણે કાગળનો હિસ્સો માત્ર ૧૫થી ૨૦ ટકાનો જ હતો. એ હિસ્સો વધી વધીને કેટલો વધી જશે? પ્રકાશકોને કેટલાં વધુ નાણાંની જોગવાઈ કરવી પડશે?

અહીં એ વસ્તુ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે મોટા ભાગના પ્રકાશકો જેમ કાગળ-છપાઈ વગેરેમાં ઉધાર મેળવી શકે છે તેમ એમની ઉઘરાણી પણ ઠીક પ્રમાણમાં રહે છે. અને ઓછી મૂડીમાં વધુ વેપારની પ્રથા-એટલે કે ધીરધાર અને વ્યવહાર ઉપર જ વેપાર ચલાવવાની પ્રથા-લગભગ તમામ વ્યાપારોમાં છે. એમાં પ્રકાશન-પેઢીઓ અપવાદરૂપ થવાનું શા માટે ઇચ્છે? એમાં દોષ પણ શો છે?

એટલે અમારા મત પ્રમાણે તો (૧) પ્રકાશનો ઓછાં થશે નહિ, (૨) થશે તો તેથી સાહિત્યને હાનિ જ પહોંચશે, કારણ કે નબળા ને નકામા સાથે સબળ અને ઉપયોગી સાહિત્યનું પ્રકાશન પણ અટકશે. (૩) એ સ્થિતિમાં જે પ્રગટ થશે તેમાં પણ નબળું-સબળું અને નકામું-ઉપયોગી હશે જ.

એટલે જો પ્રકાશકો મુશ્કેલીમાં આવી પડવાના હોય તો અમારા મત પ્રમાણે એ હર્ષનો વિષય નથી. 'કલમ અને કિતાબ'કાર માને છે તેમ એથી સાહિત્યને લાભ નહિ થાય, કંઈક ગેરલાભ જ થશે. હા, જો પ્રકાશનો ઓછાં થશે તો વિવેચકો માથેનો ભાર કંઈક ઓછો થશે ખરો.

'સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય'નું વસિયતનામું

ભિક્ષુ અખંડાનંદજીનું વસિયતનામું વાંચતાં એક સાથે જ બે લાગણીઓ મનમાં પેદા થાય છે. એક માન અને આદરની અને બીજી દુઃખ અને લજ્જાની. માન અને આદર એટલા માટે થાય છે કે સ્વામીજીએ લાંબાં બત્રીશ વર્ષ સુધી સ્થિર, પ્રબળ અને નિરવાર્ય પરિશ્રમ કરી આવી એક મહાન સંસ્થાની રચના કરી, અને દુઃખ તથા લજ્જા એટલા માટે

થાય છે કે સમસ્ત ગુજરાતમાંથી એમનો એક પણ વારસદાર તેઓ શોધી ન શક્યા, અને એમના હાથે જ એમને સંસ્થાનું મૃત્યુખત લખવું પડ્યું.

જો મરવાના વાંકે જીવતી કોઈ સંસ્થા એના સર્જકને હાથે મરી હોત તો તો દુઃખ ન થાત, ઊલટો આનંદ થાત. સંસ્થાઓમાંથી પ્રાણ પરવારી જાય તો યે એનું ખોળિયું સાચવી રાખવાની અને સાથે ફેરવ્યા કરવાની આપણે ત્યાં મનોવૃત્તિ છે, એટલે જ્યારે કોઈ સર્જક પોતાના હાથે જ પોતાના સર્જનને સંકેલે છે ત્યારે એની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને નિર્લેપભાવ માટે આદર ઊપજે છે, પરંતુ આવી પ્રાણવાન સંસ્થાનું મૃત્યુ જોતાં દુઃખ થયા વિના રહેતું નથી. આ સંસ્થાનું જીવન ઉજ્જવળ-સુગંધિત છે એટલે ખરું જોતાં એના વિલયને મૃત્યુનું નહિ પણ નિર્વાણનું નામ જ આપવું જોઈએ. આપણે એવી આશા રાખીએ કે આ વસિયતનામાથી કોઈને નવસર્જન કરવાની પ્રેરણા જાગે.

આપણાં માસિકો

ગુજરાતનાં માસિકોની કંગાળ દશાનો ખ્યાલ એમના સંચાલકોને પૂછવાથી પણ આવી શકે, પરંતુ એવું ન કરીએ અને બીજા પ્રાંતનાં માસિકો જોઈએ તોપણ આપણને ખાતરી થઈ જાય કે આપણાં માસિકોને પોષણ જ મળતું નથી. હમણાં 'कल्याण'નો **नरवांक** હાથમાં આવ્યો. એની ૫૦૬૦૦ નકલ છપાઈ છે. અને પાનાં ૧૦૫૬ છે. એકરંગી, દ્વિરંગી અને બહુરંગી એવાં થોકબંધ ચિત્રો છે. આ માસિક જાહેરખબર લેતું નથી. એનું વાર્ષિક લવાજમ ચાર રૂપિયા ત્રણ આના છે.

આપણે એમ કહીશું કે આપણે ત્યાં ધાર્મિક મનોવૃત્તિનું પ્રાબલ્ય છે તેને લઈને '**कल्याण**'નો આટલો બહોળો ફેલાવો છે. આ મહદ્ અંશે સાચું છે, પરંતુ મરાઠી, બંગાળી અને હિંદી ભાષાનાં માસિકો ત્રણ હજારથી પંદર હજાર સુધીનો ફેલાવો ધરાવે છે તેનું શું કારણ હશે? આ માસિકોમાં જાહેરખબરો પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવે છે. ગુજરાતી માસિકો કોઈ દિવસ બે હજાર ઉપરનો આંકડો જોઈ શકશે? કોઈ દિવસ એમાં ચિત્રોની અને લેખકોની એવી વિધવિધ સામગ્રી આવી શકશે?

ગુજરાતી ભાષાભાષીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે, પરંતુ તે સાથે જ એમની ખરીદશક્તિ બીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં વિશેષ છે. આ લોકોમાં સાહિત્યનો રસાસ્વાદ જાગે તો આપણાં માસિકો માટે પણ વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પરંતુ એ રસાસ્વાદ જાગે શી રીતે! એમ લાગે છે કે જો માસિકોમાં એવાં સરસ અંગો ઉમેરાય, માસિકો સચિત્ર બને તો લોકરુચિ એ તરફ ખેંચાય જ; પરંતુ મહામુસીબતે ખર્ચ કાઢતાં માસિકો એવું સાહસ શી રીતે ખેડી શકે? માત્ર માસિકો માટે જ નહિ પરંતુ સમસ્ત સાહિત્યપ્રકાશન માટે અમને એમ લાગે છે કે ગુજરાતના ધનિકોનું શુદ્ધ અને સંસ્કારી વ્યાપારી દૃષ્ટિએ આ તરફ ધ્યાન જવું જરૂરી છે. દરેક વ્યવસાયમાં એક બાજુ નાણું અને વેપારી કુશળતાની અને બીજી બાજુ એ વ્યવસાયના વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને રસની જરૂર હોય છે. આપણી પ્રકાશનસંસ્થામાં આમાંથી એકાદી ખામી જ રહે છે અને તેથી જ એનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. સાહિત્યનું જ્ઞાન અને રસ ધરાવનાર ધનિકો આપણે ત્યાં નથી જ એમ ન કહી શકાય, પરંતુ તેઓ ધંધાદારી રીતે આ ક્ષેત્ર તરફ કદી નજર જ કરતા નથી. અત્યારે વાચનનો શોખ અને ઉપયોગ વધી રહ્યો છે ત્યારે આવા માણસોએ આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવો જ જોઈએ. જેમ બીજા વ્યાપારમાં દરેક માણસ આરંભમાં નુકસાની ખમવાની તૈયારી રાખે છે ને પુષ્કળ નાણું વેરીને પણ પોતાના ધંધાને સ્થિર કરે છે તેમ જ આમાં થવું જોઈએ. જો એમ થાય તો આ ધંધો પણ માણસને ઠીક ઠીક કમાણી આપી જ શકે. ભલે ભિન્ન દૃષ્ટિએ આરંભાયેલું, પણ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય આ ધંધાની આવકનો ખ્યાલ આપી શકે છે.

વિવેચનના નમૂનાઓ

વિવેચનનો એક હેતુ રસાસ્વાદનો પણ હોઈ શકે, પરંતુ એનો ખાસ હેતુ તો લેખકને અને પ્રજાને માર્ગદર્શન આપવાનો જ હોવો જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વિવેચકને માથે ગંભીર જવાબદારી રહેલી છે. આપણે ત્યાંનાં સામયિકોમાં જવાબદારી કેવી રીતે બજાવાય છે તે જોવા માટે વિવેચનના કેટલાક

નમૂનાઓ એક સાથે જ આપણે જોવા જોઈએ. જેણે પુસ્તક વાંચ્યું હશે તે તો આ વિવેચન સાથે પોતાના વિવેચનને સરખાવી જોઈને જવાબદારીનો ક્યાસ કાઢી શકશે. આવતા અંકે અમે 'ખોલકી અને બીજી વાતો' (લે. સુન્દરમ્) 'બંધન અને મુક્તિ' (લે. દર્શક) અને 'અજિતા' (લે. ધૂમકેતુ) નાં વિવેચનો રજૂ કરશું.

લેખક અને પ્રકાશક

'પ્રતાપ'ના છેલ્લા અંકમાં 'સાહિત્ય–મહેફિલ'માં આવેલ એક નોંધ અહીં ઉતારી છેઃ

"ગુજરાતમાં પ્રકાશકોની અપ્રમાણિકતા સંબંધમાં કેટલીક લીટીઓ આ કંડિકાઓમાં લખી ગયો હું. તે પછી, એક બીજી રીતની અપ્રમાણિકતાના પ્રસંગની ચર્ચા જુદાં જુદાં સામયિકોની સાહિત્ય-કંડિકાઓમાં થઈ રહેલી જણાય છે. એ ચર્ચા ગુજરાતના જાણીતા સાહિત્યકારની એક કૃતિની નક્કી કર્યા કરતાં વધારે નકલો છપાવીને વેચી નાખવાને લગતા બનાવની છે. હમણાં ઘણા લાંબા સમયે આવી રીતની અપ્રમાણિકતા ચર્ચાએ ચઢી છે. જો કે અગાઉ બે ચાર પ્રકાશકોએ આપણા નામાંકિત સાહિત્યકારો સાથે, નકલોના સંબંધમાં કરેલી અપ્રમાણિકતાના દાખલા બહાર આવ્યા હતા. એનો ભોગ થઈ પડનારા સાહિત્યકારોમાં કવિ શ્રી. નાનાલાલ પણ હતા. અને એવી અપ્રમાણિકતામાંથી જનતાને ઉગારવા માટે, તેમણે તેમના છપાયલા પ્રત્યેક પુસ્તક ઉપર તેમના હસ્તાક્ષર કરવાની પરિશ્રમભરી પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી. સામાન્ય મુદ્રણાલયો કરતાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન અને વેચાણ બન્ને કાર્ય એક સાથે કરનારાઓ તરફથી આ પ્રકારની અપ્રમાણિકતા વિશેષ પ્રમાણમાં થવા પામે છે એ હકીકતની વાત છે. હમણાં બહાર આવેલો પ્રસંગ, તો ના. કનૈયાલાલ મુનશી જેવા નામાંકિત અને કાયદાબાજ ગ્રંથકાર સાથેનો છે, અને 'ગુજરાતના તારાપોરવાલા'નું બિરુદ મેળવનારા પ્રકાશકને હાથે તેમને આવી રીતે શોષવું પડ્યું છે. ગુજરાતના પ્રકાશકો માટે એવા પ્રસંગો શોભારૂપ નથી એ વાત કોઈથી ઇનકારી શકાય એમ નથી.

આ ઉપરથી એક બે વાતો વિચારવાની છે. કૉપીરાઈટની રકમ નક્કી કરીને આખાય પ્રકાશનની જવાબદારીનું કાર્ય પ્રકાશકને સોંપી દેવાને પરિણામે આવા પ્રસંગો બનવા પામે છે. જે ગ્રંથકારો પાસે પોતાના ગ્રંથના મુદ્રણ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવા માટે જોઈતાં નાણાં ન હોય તેઓએ તો કોઈ પણ રીતે આવા પ્રકાશકોનું શરણ શોધ્યે જ છૂટકો છે પરંતુ જે ગ્રંથકારો સાધનસંપન્ન છે અને જેઓ પોતાનાં પુસ્તક પાછળ પાંચસો છસો કે તેથી વધુ રકમ સહેલાઈથી રોકી શકે હોય તેઓ પોતે જાતે પ્રકાશન કરીને એના વેચાણ પૂરતો જ અધિકાર પુસ્તક–વિક્રેતાઓને સોંપે તો એથી આવી અપ્રમાણિકતાનો ભોગ બનતાં, લેખકો બચી શકે એમ મને લાગે છે

—સહેલાણી"

આ નોંધને અંતે વિશેષ લખવાપણું નથી. લેખક–પ્રકાશકના બીજા ઝઘડાઓ સમજી શકાય એવા હોય છે—અને જો સમભાવથી વિચારવામાં આવે તો એમાં મોટે ભાગે બંને નિર્દોષ અથવા તો અલ્પદોષી જ હોય છે, પરંતુ અહીં જે કિસ્સો રજૂ થયો છે તે એવો નથી. જો આ બનાવ સાચો હોય તો ખરેખર ખેદ ઉપજાવનારો છે.

પરંતુ આમાંથી ઊગરવાનો માર્ગ કયો? ઉપરની નોંધના લેખક સૂચવે છે તે માર્ગ બહુ જૂજ લેખક જ લઈ શકશે. એમાં માત્ર નાણાં રોકવાનો જ પ્રશ્ન નથી. વેચાણની વ્યવસ્થા અને માલને સાચવવાનો પણ પ્રશ્ન છે. એ કરતાં તો કવિશ્રી નાનાલાલની સહી કરવાની પદ્ધતિ ઓછી તકલીફવાળી છે. એક બીજો માર્ગ પણ સૂઝે છેઃ જે પુસ્તક છપાય તે દરેકના કરારો થાય અને તે ઉપર પ્રકાશક, પ્રેસના માલિક અને લેખકની સહી થાય. પુસ્તકમાં નકલોની સંખ્યા પણ છાપવામાં આવે. એમ થશે તો પ્રકાશકને અપ્રમાણિકતા કરવાનું ઘણું જ મુશ્કેલ બનશે અને કોઈ પણ પ્રેસ–માલિક પણ એમ કરતાં ડરશે. આ પદ્ધતિ પ્રચલિત થયા પછી તો કોઈ પ્રેસ કે પ્રકાશક એમ કરવાની હિંમત પણ નહિ કરી શકે. આમ કરવાનો આડકતરો લાભ એ પણ થશે કે લેખકોનો મોટો ભાગ આજે પ્રકાશનની ગૂંચો સમજતો નથી તે સમજતો પણ થશે. મો.

જર્મનીની ભીતરમાં

શ્રી. શાંતિપ્રસાદ પાઠક બી. એ.

[આજની યુરોપીય પરિસ્થિતિમાં દરરોજ નહિ, પણ હર ક્ષણે જાણે નવા બનાવો બનતા જાય છે. રાજકારણના સમર્થ અભ્યાસીઓ પણ કશું અનુમાન નથી કરી શકતા. યુદ્ધ પહેલાં લખાયેલા આ લેખમાં જર્મનીની ભીતરમાં શી સ્થિતિ છે તેનું આબેહૂબ વર્ણન કરેલું છે. હિટલર યુધ્ધમાં આટલો ઝડપી શા માટે છે તે સમજવામાં આ લેખ ઉપયોગી થશે. ઊ.]

નેપોલિયન પછી ૧૩૦ વર્ષ સુધી જર્મનીના ભાગ્યવિધાતા હેર હિટલર સિવાય દુનિયામાં કોઈ પણ એવો પુરુષ નથી થયો જેણે યુરોપના માનવચિત્રમાં ફરીને નવો રંગ પૂરવાનું ક્રિયાત્મક સ્વપ્ન જોયું હોય. પોતે તો વિચિત્ર વીર છે, પરંતુ એનું સ્વપ્ન પણ કેવું વિચિત્ર છે! જર્મન સામ્રાજ્યના ઉદ્ધાર અને વિસ્તાર માટે ત્રણ મુખ્ય આદર્શ એણે પોતાની સમક્ષ રાખ્યા છેઃ

(૧) જર્મનીને સ્વતંત્ર કરવું.

(૨) તેનો વિસ્તાર અને સંગઠન કરી તેને મજબૂત બનાવવું

(૩) રશિયાના બોલ્શેવીઝમનો નાશ કરવો.

પહેલું લક્ષ્ય એણે પૂર્ણ કરી લીધું છે એવી એને ખાતરી છે. બીજા અને ત્રીજા લક્ષબિંદુની પૂર્તિ માટે તે પોતાની વસાહતો પાછી લેવા માગે છે એ રીતે યુરોપમાં પોલેંડ, હંગેરી, રૂમાનિયા, લિથુઆનિયા તથા યુક્રેન પ્રદેશ પર તે સત્તા જમાવવા ઇચ્છે છે. આ પ્રદેશ પર સત્તા જમાવવાનો હિટલરનો ઉદ્દેશ પોતાના મુખ્ય શત્રુ રશિયાને એકલું અને અસહાય બનાવવાનો છે. યુક્રેન પ્રદેશ પર ઘણા સમયથી તેની નજર ઠરી છે, કારણ કે એ પ્રદેશ રશિયામાં સૌથી વધુમાં વધુ ધનિક પ્રદેશ છે. રશિયાને અર્ધા ઉપરાંતની ધાતુ આ પ્રદેશમાંથી મળે છે અને કોલસા તથા લોઢાની તેની સઘળી જરૂરિયાત આ પ્રાંતની ખાણોમાંથી જ પૂરી પડે છે. કપાસ, ફળ અને ઘઉંના પાકમાં પણ આ પ્રાંત ઘણો જ સમૃદ્ધ છે. ગયા મહાયુદ્ધમાં જર્મનીને ખોરાક અને કાચો માલ ચારે બાજુથી પૂરો પાડવામાં આવ્યો હતો છતાં તેની મુશ્કેલી ઓછી નહોતી થઈ, અને એ જ કારણે તેને પોતાના સામ્રાજ્યનો પરાજય સ્વીકારવો પડેલો. મહાયુદ્ધની એ મુશ્કેલીને જર્મન સરમુખત્યાર બરોબર સમજ્યો છે અને તેથી એ જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે યુક્રેન પ્રાંત પર પોતાનો અધિકાર જમાવવાનું તે અનિવાર્ય સમજે છે. યુક્રેન પ્રાંતને પ્રાપ્ત કરવાથી તેને ત્રીજું લક્ષ્ય સાધવાનો માર્ગ સરળ થઈ જશે.

યુક્રેનનો થોડો ભાગ પોલેંડ અને રૂમાનિયાના અધિકારમાં છે, થોડો ઝેકોસ્લોવેકિયામાં ભળેલો હતો અને બાકીનો ભાગ રશિયાની સોવિયેટ સરકારની સત્તા નીચે છે. ઝેકની જીત પછી પોલેંડ અને હંગેરીની માગણીને લીધે હિટલરે રૂથેનિયા હંગેરીને દઈ દીધું. આ લોકોની આ માગણીને હિટલરે આટલી સહેલાઈથી કેમ સ્વીકારી લીધી! એમાં એની કંઈ મુત્સદ્દીગીરી હોવી જોઈએ. સંભવ છે કે ઝેકની જીત પછી મધ્ય યુરોપમાં જે ખળભળાટ થઈ ગયો તેને પોલેંડ અને હંગેરીની સાથે શત્રુતા કરી વધુ ભીષણ બનાવવાનું તેણે યોગ્ય નહિ ધાર્યું હોય. પાછળથી તે સરમુખત્યારોને આગળ વધવા કે પાછા હટવામાંથી કોણ રોકી શકે એમ હતું! આજે હિટલરે હંગેરીને રૂથેનિયા દીધું છે તો કાલે તે એની પાસેથી કંઈથી વધારે ભાગ લઈ પણ શકે છે. રૂથેનિયાના રહેવાસીઓ કિસાન છે, ઘણા મહેનતુ છે પરંતુ યુરોપના અતિ ગરીબ લોકોની હરોળમાં મજાક જેવા ગરીબ છે. તેમની હાલની સ્થિતિથી તેઓ ઘણા અસંતુષ્ટ

છે. છાપાંના વાંચકને તો ખબર હશે કે કુટનિતિજ્ઞ હિટલરે સુડેટન લોકોને ભડકાવીને તેમની ખરાબ સ્થિતિનો લાભ લઈ તેમનો કેવી રીતે શિકાર કર્યો છે. હંગેરીને રૂથેનિયા આપી દેવાનું કાર્ય મુત્સદ્દીગીરીની દૃષ્ટિએ નકામું ન કહી શકાય.

પોલેન્ડના ઉત્તર-પૂર્વમાં પોલીશ યુક્રેનની સ્થિતિ રાજકીય બળવા માટે વધુ સંભવ ધરાવનારી છે. આખા યુરોપના કોઈ પણ ભાગની જનતા પોલીશ યુક્રેન લોકો જેવી દીનહીન નહિ હોય. એ લોકોનું ખિસ્સું જો તમે તપાસો તો તમને એક પેન્સ પણ ન મળે. યુક્રેન લોકોના બેંકમાં કેટલા રૂપિયા જમા છે તે બાબત હમણાં તપાસ કરવામાં આવી તો માલૂમ પડ્યું કે બેંકમા જેટલા રૂપિયા જમા છે તે સરેરાશ સાડા દસ આના લગભગ આવે છે. ધનના અભાવને લીધે ક્યાંક ક્યાંક લેવડદેવડ માટે સિક્કાને બદલે ઈંડાંનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. આ લોકોની આવી ભયંકર ગરીબીનું કારણ ત્યાંની જમીનદારીની પ્રથા છે. ધનિક લોકો આ કિસાનોએ ઉત્પન્ન કરેલ સંપત્તિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને કિસા-

સ્વતંત્રતા માટે જર્મની તરફ ઘણી આશાભરી દૃષ્ટિથી જોઈ રહી છે. જર્મન સરમુખત્યાર માટે આ સમય ઘણો જ મોકાદાર છે. આ સમયનો લાભ ઉઠાવીને પોતાની યોજનામાં તે ઘણો જ સફળ થઈ શકે એમ છે, મહાયુદ્ધથી ત્રસ્ત, કચડાયલી અને જકડાયલી જર્મન પ્રજાના ઉદ્ધાર અને નિર્માણની આ યોજના ચોક્કસ મહાન છે જ. અને તેનું ક્રિયાત્મક રૂપ તો એથી ય વિસ્મયભર્યું છે લોહી રેડ્યા વિના મેમલ, ઑસ્ટ્રિયા, અને સુડેટન પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ આશ્ચર્ય નહિ તો શું છે? જર્મન સરમુખત્યારની સફળતાઓ મહાન ઐતિહાસિક સફળતાઓ છે. જાણે એ કોઈ જાદુગર હોય એમ તેના માત્ર ઇશારા પર જ વિજયશ્રી નાચે છે. દુનિયા એની એકેએક ગતિ અને એકેએક ચેષ્ટા ભય અને આતુરતાપૂર્વક જોઈ રહી છે. એના ત્રાસથી આજે યુરોપનો રંગ બદલાઈ ગયો છે. પોતાની રાજનૈતિક યોજનાઓ અને સાધનાઓને તે જેટલી સરળતા અને સ્વાભાવિકતાથી સફળ બનાવી રહ્યો છે તે જોઈને કહેવું પડે છે કે હિટલર વસ્તુતઃ જર્મનીનો ચાણક્ય છે. મેકિયાવેલી અને કૈઝરના રાજનૈતિક

કૂટનીતિએ હવે આખા યુરોપની આંખો ખોલી દીધી છે. અને તેથી લગભગ બધા જ દેશો પોતપોતાના લશ્કરી સંગઠન અને રાજનૈતિક સંધિઓના કામમાં ડૂબેલા છે. મોટા મોટા રાજનીતિજ્ઞોનું અનુમાન છે કે યુરોપ હવે મહાયુદ્ધને કિનારે આવી પહોંચ્યું છે. કોઈ પણ પળે યુરોપનો નકશો બદલી નાંખે એવો દાવાનળ સળગી શકે એમ છે. યુરોપના પ્રજાસત્તાક દેશો ઘણી જ ખિન્નતાથી મહાયુદ્ધની તૈયારી કરી રહ્યા છે, પરંતુ મહાયુદ્ધ થશે કોની સાથે? જર્મની સાથે? નાઝી-જર્મનીની ચેષ્ટાઓ જોતાં લાગે છે કે પરિસ્થિતિ તો જર્મનીને અનુકૂળ છે, હિટલરના બળવાખોર કાર્યક્રમો પણ ઠીક ઠીક આગળ ધપે જાય છે. પરંતુ એની યોજના લાંબી છે. અને માત્ર મેમલ, ઑસ્ટ્રિયા અને સુડેટનની એની નીતિરીતિથી જ એનો ઉદ્દેશ સફળ થશે એ વિષે અમને શંકા છે. જર્મન જનતાની સહાય વિના આટલા વ્યાપક અને વિસ્તૃત કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવાનું તદ્દન અસંભવિત છે. તો આપણે જોઈએ કે જર્મન જનતા મહાયુદ્ધ માટે કેટલી તૈયાર છે. જર્મન લોકોની પ્રલયકારી નાઝી-ચળવળ સાથે તેઓ કેટલી સહાનુભૂતિ ધરાવે છે. આ સઘળી બાબતો જાણી લેવાનું જરા જરૂરી છે. જર્મનીને અત્યાર સુધી જે લોહી રેડ્યા વિનાની સફળતા મળી છે તે હિટલરની કૂટનીતિને લીધે જ મળી છે. પરંતુ એવો સંભવ નથી કે નાઝીઓની સંપૂર્ણ મહાન આકાંક્ષાઓ માત્ર દગાબાજીથી જ પૂર્ણ થાય. એ માટે તો જર્મનીને પૈસા અને માણસોનાં મહાન બલિદાનોની જરૂર છે, પરંતુ શું જર્મન જનતા આ મહાન યજ્ઞને માટે તૈયાર છે? જર્મનીથી આવતા સમાચાર તો આ વાતના સમર્થનમાં કહે છે કે જર્મની મહાયુદ્ધ માટે પૂરેપૂરું તૈયાર છે. પરંતુ ખરી સ્થિતિ તો કોઈ બીજી જ છે. નાઝી સરકારના સખ્ત નિયમોને લઈને જર્મન-લોકોને બહારની દુનિયાની ખબર નથી પડતી અને બહારની દુનિયાને જર્મનીની આંતરિક અવસ્થાની સાચી માહિતી મળતી નથી. જર્મનીમાં જ્યારે કોઈ પરદેશી દાખલ થાય છે ત્યારે ત્યાંના વાસીઓ તેને પૂછે છે કે સરમુખત્યાર વિનાના દેશો જર્મની પર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરે છે એ વાત શું સાચી છે? સાધારણ માણસોને જર્મનીના ચલણ વિષે બહુ ભય છે. ગયા મહાયુદ્ધ વખતે ચલણની નીતિમાં ફેર પડેલો તેથી તેઓને ઘોર આર્થિક સંકટોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો, એટલે આ સમયે તેઓ બહુ ડરે છે. જર્મનીના લગભગ બધાં જ રેડીઓ-સ્ટેશનોથી ઇંગ્લેંડ, ફ્રાંસ અને અમેરિકાની ઘોર નિંદા કરવામાં આવે છે, અને એ રીતે જનતામાં બીજા દેશોની સાચી ઇચ્છાઓના સંબંધમાં ભ્રમ ફેલાવાય છે અને એવી જ રીતના ભ્રમભરેલા સમાચાર આપણને મળે છે. નાઝી-જાહેરાતોનો બાહ્ય આડંબર અને જનસમૂહ દેખીને કોઈ ને પણ એમ લાગે કે નાઝી-સરકાર સાથે જર્મનીની જનતાનો સંપૂર્ણ સાથ છે. નાઝી-ચળવળની સભામાં સાગર જેમ ઊભરાતી જનતાના સમૂહને દેખીને કોને એમ ન લાગે? પરંતુ એનું કારણ જનતાનો અદમ્ય ઉત્સાહ નથી બલ્કે નાઝી-સરકારનીએ અનુકૂળતાઓ છે જે તે પોતાની ચળવળને પૂર્ણ વેગ આપવા માટે અને આગળ વધારવા માટે સમસ્ત શ્રમજીવીઓને આપે છે. આ સભામાં ભાગ લેવા શ્રમજીવીઓને ભથ્થું આપવામાં આવે છે. પરંતુ આ બધું હોવા છતાં પણ આખી જનતા ચળવળને હાર્દિક સાથ નથી આપતી.

જર્મનીની વધતી જતી આર્થિક વિટંબણાને લીધે લોકોમાં અસંતોષ ઊભરાઈ રહ્યો છે. જર્મનીની લગભગ બધી દેશી-વિદેશી સંપત્તિ શસ્ત્રો બનાવવાની તૈયારીમાં નાંખેલી છે. બીજા ધંધામાં ધનનો તદ્દન અભાવ છે, બધી ચીજોના ભાવ વધી રહ્યા છે, પગાર ઘટી રહ્યા છે, ને તેના પર પણ વિવિધ કરોનો ભાર ઉત્તરોત્તર વધી રહ્યો છે. વેપારી ક્ષેત્રોમાં આ પરિવર્તનને લીધે ઊથલપાથલ મચી ગઈ છે. જે લોકો પાસે પૈસો છે તે આઠ આઠ કે દશદશગણી કિંમત આપીને સોના-ચાંદી ખરીદી રહ્યા છે. અને એવા લોકો પણ તે જ છે કે જે અસ્ત્રશસ્ત્રનાં કારખાનાંમાં કામ કરતા હોય.

અસ્ત્રશસ્ત્રનાં કારખાનાંની આવી સ્થિતિ છે ત્યારે સાધારણ માણસોને પેટ ભરીને શુદ્ધ ખોરાક પણ નથી મળતો. જર્મનીમાં આજે એવાં હજારો કુંટુંબ

છે જે મહિનાઓથી સત્વહીન ખોરાકથી તેમનું પેટ ભરી રહ્યાં છે. ઘઉંની જગ્યાએ રાઈ અને સોયાબીનની નકલી રોટી તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ જ રાઈ પહેલાં જાનવરોના ચારા તરીકે વપરાતી હતી. કોફી પણ લોકોને હુદ નથી મળતી, બળેલા જવમાંથી કોફી તૈયાર કરવામાં આવે છે. લાકડાના ગાવાથી અને વનનાં ફૂલના મુરબ્બાથી લોકો પોતાના શોખ પૂરા કરે છે. એક પરદેશી મુસાફરે લખ્યું છે કે છેલ્લાં ચાર વર્ષથી ફળોનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. એક દિવસ આખા બર્લિનમાં તપાસ કર્યા પછી પણ એક બિમાર સ્ત્રી માટે સફ઼ ન મળી શક્યાં. દૂધ બહુ જ ઓછું મળે છે. લીલાં શાકની ગણના શોખમાં થવા લાગી છે. ઈંડાં દૂધમાંથી બનાવવામાં આવે છે. સૈનિકોને પણ પૂરો ખોરાક નથી મળતો. એમના ભોજનમાં પણ પહેલાં કરતાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે એટલે તેઓ પોતાને ઘેરથી ખોરાકનાં પાર્સલ મંગાવે છે. ખેડુઓની તો ભારે દુર્દશા છે. પોતાનું પેટ ભરવું જ એમને માટે કઠિન છે ત્યાં પશુઓનાં કેવી રીતે ભરે? લાચારીથી તેઓ પોતાનાં પશુઓને બજારમાં વેચી રહ્યા છે છે. જર્મનીને એક જ વસ્તુ મળી શકે છે, કાં તો અન્ન અને કાં તો શસ્ત્ર તેણે અન્નને લાત મારીને શસ્ત્રનો સંગ્રહ કરવાનો જાણે સ્વીકાર કરી લીધો છે, પરંતુ આ સ્થિતિ ઓછી ભયજનક નથી. ગયા મહાયુદ્ધમાં જર્મન સામ્રાજ્યના પરાજયનું મુખ્ય કારણ જ ખાદ્યસામગ્રી અને કાચા માલનો અભાવ હતું, જેથી લાચાર બનીને જર્મન વીરોએ પોતાનાં શસ્ત્રો નમાવવા પડ્યાં હતાં: મહાયુદ્ધ સમયની એ હેરાનગતિનું સ્મરણ કરતાં આજે પણ જર્મનોનાં હૃદય થરથરી જાય છે.

આવી સ્થિતિમાં નાઝી સરકાર જનતા પાસે વધારે વખત સહાયની આશા રાખી શકે ખરી? સાધારણ માણસો પાસે જીવિકા ચલાવવાથી વધુ કાંઈ પણ રહેતું નથી તો આથી વધારે ત્યાગ ને બલિદાનની આશા તેમની પાસેથી શી રાખી શકાય? અને જો રાખે તો ક્યાં સુધી? જો નાઝી નેતાઓ પણ આ પ્રકારનો ત્યાગ કરી રહ્યા હોય તો જનતાનો સાથ તેમને મળી શકે, નહિ તો ન મળે. પરંતુ નાઝી નેતામાં તો હિટલર સિવાય કોઈ એવો નેતા નથી જે સુખસગવડની ચિંતામાં ન હોય. તેઓ હમેશાં સ્પાર્ટન વીરોની જેમ વૈભવ-વિલાસને ત્યાજ્ય ગણવાનો ઢોંગ કર્યા કરે છે પરંતુ એક દશકાથી પણ ઓછા સમયમાં તેમણે પોતાને માટે જે ઐશ્વર્યમયી અલકાપુરીનું નિર્માણ કર્યું છે તે જોઈને એક દિવસ જનતાની આંખ અવશ્ય ખૂલશે. 'જનતા પોતાનાં ત્યાગ અને બલિદાનનું આવું પરિણામ કદી સાંખી નહિ શકે અને તુરત જ નાઝી સરકારને ડામાડોળ કરી મૂકનાર બળવા અને અસંતોષની આગ એક દિવસ સળગી ઊઠશે. સાચું પૂછો તો તો જનતામાં અસંતોષની ચિનગારીઓ દેખાઈ રહી છે અને એવા લોકોની સંખ્યા વધતી જ જાય છે. તેઓ હિટલરના સ્વપ્નના વિરોધી બનતા જાય છે. જનતાનો આજનો વિરોધ માત્ર નાઝી સરકારની ભાવના પર નથી પરંતુ હિટલર અને તેની નાઝી-પાર્ટીની હાલની નીતિ પર જ તેની જવાબદારી છે.

ગૅસ્ટોપોની આ વિરોધીઓ પર કરડી નજર હોવા છતાં લગભગ એક ડઝન નાઝી-પાર્ટીની વિરોધી એવી સમિતિઓ ગુપ્ત રીતે કામ કરી રહી છે. હજારોની સંખ્યામાં આના સભ્યો છે અને એના કાર્યકરોની પ્રણાલી પણ ભારે પ્રભાવશાળી છે.

એક બાજુ નાઝી નેતાઓનું ઐશ્વર્ય અને બીજી બાજુ સાધારણ જનતાની આવી ગરીબી કે જેની પાસે પોતાની જરૂરિયાત માટે એક લીંબુ કે સંતરા ખરીદવાના પૈસા પણ ન હોય. જનતા અને નેતા વચ્ચેની આ ખાઈ વધારે દિવસો શું ટકી શકશે? એક દિવસ એ સઘળા ઊંચા રાજમહેલો જેમાં જનતાનાં તપ અને ત્યાગનાં ફળનો ખજાનો એકઠો કરવામાં આવ્યો છે તે અંદરઅંદરના ઝઘડા અને બળવાના પ્રચંડ આઘાતથી જમીનદોસ્ત થઈ જશે.

ફિલ્ડ માર્શલ ગોરિંગ પોતાના વિશાળ વૈભવને લીધે પ્રજામાં 'મોટા આસામી'ના નામથી ઓળખાય છે. તેની રહેણીકરણી ઝારથી પણ ચડી જાય એવી

ભભકાદાર છે. રવીડન સિવાય પણ ચાર બીજા સ્થાનોમાં તેણે પોતાની મિલકત બનાવી દીધી છે. જે વ્યક્તિ પાસે પાંચસો સૂટ હમેશાં રહેતા હોય તેને સાધારણ માણસ કેમ કહેવાય? ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંત્રી મિ. ચેમ્બરલેઇનની આમદાનીમાંથી કોઈ આવો ઠાઠ ન કરી શકે. ગયા માર્ચ માસમાં ઇટાલીની મુસાફરી સમયે જેણે એનો એ ઠાઠ દેખ્યો હશે તે જ એના ઐશ્વર્યપૂર્ણ જીવનનું કાંઈક અનુમાન કરી શકશે. એની ટ્રેનમાં એક ભોજનનો ડબ્બો, ત્રણ સામાનના ડબ્બા અને દસ તો કોચ હતા. આઠ સેક્રેટરી એની સાથે હતા, અને ચાર દાસીઓ લેડી ગોરિંગની સેવા માટે હતી. આ સિવાય જાસૂસો અને રક્ષકોનો એક દસ્તો! એક નાઝી નેતા પાસે આટલો વૈભવ? આઠ વરસ પહેલાંનો સાધારણ લશ્કરી, પેન્શન અને પેરેશૂટના ધંધામાંથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો ગોરિંગ આજે આટલો સંપત્તિશાળી કેવી રીતે બન્યો? આવા પ્રશ્નો જર્મનીની ભૂખી જનતામાં એક દિવસ ચોક્કસ અસંતોષ ફેલાવશે.

ડૉ. ગોબેલ્સ સન ૧૯૩૨માં એક સાધારણ સ્થિતિનો માણસ હતો, પરંતુ આજે તો એ પણ એક સુંદર રાજમહેલ જેવા મકાન ઉપરાંત એક મોટી મિલકતનો સ્વામી છે. બર્લિન પાસેના એક ઝીલ નામના દ્વીપને ખરીદીને તેણે ઘણી સુંદર જગા બનાવી દીધી છે.

આ પ્રકારનું વાતાવરણ જર્મન જનતામાં અસંતોષ ઉત્પન્ન કરી રહ્યું છે અને તે પોતાના નેતાઓ પર આક્ષેપયુક્ત પ્રશ્નો પણ કરવા લાગ્યા છે. નીચેના બનાવથી આ વાતને ટેકો મળે છે. એક નાઝી નેતાએ જર્મનીના કોઈ સ્થાનમાં ૫૦૦૦૦ માર્કસના ખર્ચે એક સુંદર મકાન બનાવ્યું. એક રાત્રે કોઈ પાડોશીએ તે મકાન પર એક નોટીસ ચોડી. એમાં મોટા મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું: "મિ. હરમેન, ૫૦૦૦૦ માર્કસ તમારી પાસે ક્યાંથી આવ્યા?" સવારે નોટીસ જોઈને નાઝી નેતા ખૂબ ગુસ્સે થયો ને તેણે નોટીસ ચોડનારની શોધ માટે પચાસ હજાર માર્કસનું ઇનામ જાહેર કર્યું. પરંતુ બીજે જ દિવસે મકાન પર તેણે એક બીજી નોટીસ જોઈ જેમાં લખ્યું હતું કે આ પચાસ હજાર માર્કસ તમે ક્યાંથી લાવ્યા?

જનતાના વિરોધનું એક બીજું ચિહ્ન વિયેનામાં પણ દેખાયું. "એક રાષ્ટ્રધ્વજ, એક જનતા, એક દેશ" એવો નાઝી લોકોનો જે પોકાર છે તેની વિયેનામાં પોસ્ટર માર્ફત થોડા દિવસો પહેલાં મજાક ઉડાવવામાં આવી હતી. પોસ્ટરમાં લખ્યું હતું: "એક રાષ્ટ્રધ્વજ, એક જનતા અને દિવસમાં માત્ર એકવાર ભોજન". જનતા અને નેતાઓની સ્થિતિમાં અને આદર્શમાં દિવસે દિવસે જે અંતર વધતું જાય છે તેને લીધે હિટલરી મહત્વાકાંક્ષા ઘણી શંકાશીલ બની ગઈ છે. અને કદાચ આ જ કારણોથી તેની દૃઢ શ્રદ્ધા પણ ઢીલી થતી જાય છે. પોતાના રાજનૈતિક સ્વપ્નને તે જેટલી ઉતાવળથી અમલમાં મૂકવા ઇચ્છતો હતો તે ન મૂકી શક્યો એટલે જ કદાચ તેને હવે કાંઈક માનસિક અશાંતિ થઈ છે. ક્ષણભરનો વિલંબ હવે તેને સહ્ય નથી. વીજળિક વેગથી તે પોતાની યોજનાઓને પાર કરવા ઇચ્છે છે. તેની વાણીમાં બળ છે પરંતુ નિરાશા કાંઈક વધી ગઈ છે એટલે આ પરિસ્થિતિથી વ્યાકુળ બનીને તેણે થોડા દિવસ પહેલાંના ભાષણમાં એમ કહી દીધું કે તે પાંચ વર્ષથી વધુ જર્મનીનું શાસન નહિ કરી શકે. આમ આશા-નિરાશા વચ્ચે જર્મનીના ભાગ્યવિધાતાનું સ્વપ્ન ઝૂલી રહ્યું છે. તેની મહત્વાકાંક્ષા પૂરી થાય છે કે નહિ તે જોઈએ. .

शुद्ध शिक्षण

—श्री. दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

કેટલાક લોકોનું જીવન છીછરું હોય છે, કેટલાકનું ઊંડું–ગંભીર હોય છે. ઘણાખરા લોકોનું જીવન સંકુચિત હોય છે, થોડાક લોકોનું જીવન વ્યાપક–વિશાળ હોય છે. કેટલાક લોકો ચાલુ ક્ષણ માટે જીવતા હોય છે અને કેટલાક ઉદાર મહાત્માઓને એક પેઢી જ એક ક્ષણ જેવી લાગતી હોય છે. પણ આ બધાને પોતાના જીવનને માટે થોડી ઘણી તૈયારી તો કરવી જ પડે છે. પોતપોતાની કલ્પના પ્રમાણે જીવન કાર્યક્ષમ, સમૃદ્ધ, સંપૂર્ણ અને કૃતાર્થ કરવા માટે જે કાંઈ તૈયારી કરવી પડે તેનું નામ શિક્ષણ.

એ રીતે જોઈએ તો મનુષ્યનું શિક્ષણ તે જન્મ લે તે પહેલાં જ 'શરૂ થઈ જાય છે. માતપિતાના સંસ્કાર ગર્ભાધાન સમયે મળતાં માતાના પેટમાં જ તે વધવા લાગે છે અને તેની સાથે જ શિક્ષણનો આરંભ થઈ જાય છે માણસ ઘરડો થઈને છેક ક્ષીણ થઈ જાય છે તોપણ તે ક્ષણે ક્ષણે કંઈક ને કંઈક સંસ્કાર મેળવતો જ હોય છે અને કોઈક બાબતમાં પોતાની યોગ્યતા વધારતો જ હોય છે. તેમ જ સમગ્ર જીવનના પોતાના સંસ્કાર કોઈ ને કોઈ રૂપે સમાજમાં તે ફેલાવતો રહે છે. પુનર્જન્મમાં માનનારા આપણે માનીએ છીએ કે એક જીવન એટલે જ પછીના જીવનની પૂર્વતૈયારી. જગતમાં જે કાંઈ અનુભવ લઈએ છીએ કે દઈએ છીએ તે સર્વ આપણાં અધ્યયન અને અધ્યાપન હોય છે. વિદ્યાર્થી પણ પોતાનો અનુભવ અને પરિચય શિક્ષકોને અને વડીલોને શીખવતો હોય છે સર્વત્ર જે વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે તેનું જો કંઈ મહત્ત્વ હોય તો તે આ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જ. સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત આદિ છ કે છસો, ગમે તેટલાં દર્શનો ભલે હોય, પણ સર્વ જીવનમાં અને વિશ્વમાં વ્યવસ્થા આણનાર કોઈ એક સાર્વભૌમ દર્શન હોય તો તે શિક્ષણદર્શન છે.

'જીવનના સર્વ પ્રશ્નોનો જે ઉત્તર આપે, સર્વ ગ્રંથિઓને જે છૂટી પાડે, સર્વ ઘટનાઓનો જે ખુલાસો કરે, જીવનના ઉદ્દેશને નિશ્ચિત કરી તે ઉદ્દેશ પ્રમાણે ચાલવાની જે શક્તિ આપે, અને સર્વ જીવનરહસ્યને ખુલ્લું કરીને અશેષ જીવનનો જે સાક્ષાત્કાર કરાવી આપે તે દર્શન', આ વ્યાખ્યા જો બરાબર હોય તો જીવનવ્યાપી શિક્ષણ એ એક સાર્વભૌમ દર્શન છે. ઇતર સર્વ દર્શનોનું તે શિરોમણિ છે અને અંતમાં તેનો જ વિજય છે એમાં શંકા નથી.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં જન્મભર જે કાંઈ ચાલે છે તે શિક્ષણ જ છે એમ કહેવું પડશે. અને તે ખરું પણ છે. તોપણ જે કાળે સર્વ શક્તિ અપરિપક્વ પણ વધવા લાગેલી હોય છે અને જે કાળે સામાજિક જવાબદારીનો વિકાસ હજી થવાનો હોય છે તે કાળ જ શિક્ષણનો કાળ ગણાય છે. એ કાળ જે પ્રમાણમાં થોડો તે પ્રમાણમાં એ થોડા સમયમાં સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ વધારેમાં વધારે કેવી રીતે હાંસલ કરવી અને અજ્ઞાનથી કે અયોગ્ય શિક્ષણથી થનારાં નુકસાનો કેમ ટાળવાં તે શોધી કાઢવા તરફ જ સમાજપુરુષોનું લક્ષ્ય લાગેલું હોય છે.

શિક્ષણ એટલે જીવનસાફલ્યની પૂર્વતૈયારી. એ વ્યાખ્યા જો ખરી હોય તો શિક્ષણ લેનાર વ્યક્તિની શક્તિ, તેનો સ્વભાવ, તેની પરંપરા, તેની રુચિ, વ્યક્તિગત ગુણદોષ—એ સર્વેનો વિચાર કરવો જોઈએ. અને જે અસંખ્ય વસ્તુઓ મળીને સંપૂર્ણ જીવન બને છે તેનું તારતમ્ય પણ જોવું જોઈએ. બધી જ સારી

અથવા મહત્ત્વની વસ્તુ સરખા મહત્ત્વની નથી હોતી, અને જ્યારે બધું સાધનાનું બની શકતું નથી ત્યારે કેટલીય સારી સારી બાબતો ગૌણ હોવાને કારણે છોડી દેવી પડે છે.

જુદે જુદે યુગે જુદી જુદી વિદ્યાકલાનું વધતું ઓછું મહત્વ હોય છે. સર્વત્ર ધમાધમ હોય તે વખતે જે પ્રકારનું શિક્ષણ આવશ્યક હોય તે જ શિક્ષણ શાંતિના કાળમાં ઓછા મહત્ત્વનું ઠરે છે. સહરાના રણમાં જીવનસાફલ્યની એક પ્રકારની તૈયારી કરવાની હોય છે અને પ્રશાંત મહાસાગરના બેટમાં જુદા જ પ્રકારની. રાજપુતાનામાં એક પ્રકારની અને સુજલા સુફલા બંગભૂમિમાં અન્ય પ્રકારની. કાશ્મીરમાં એક પ્રકારની અને કેરળમાં બીજા પ્રકારની. લોકોની જરૂરિયાત અને આકાંક્ષાઓનો વિચાર કર્યા વિના, દેશ-કાલ-પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના, જો શિક્ષણક્રમ આંકી કાઢવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જ નીવડવાનો, એટલું જ નહિ પણ અનર્થકારી પણ નીવડવાનો. આપણે ત્યાંની શિક્ષણ-પદ્ધતિ પહેલાં બ્રાહ્મણી પદ્ધતિની હતી. કર્મકાંડ, જ્યોતિષ, મતવૈકલ્ય—એને જ પ્રાધાન્ય હતું. એમાં કંઈક ફેરફાર કરી ધનુર્વેદ વધાર્યો એટલે ક્ષત્રિયનું શિક્ષણ થયું.

સંગીત, વૈદક, લુહારી-સુતારી વગેરે વિદ્યાઓનું જ્ઞાન, વડીલો પાસેથી કે તે તે કળાના ઉસ્તાદો પાસેથી જેવું મળતું તેવું લેતા. જોઈને કરવું અને કરીને જોવું એમાં સર્વ શિક્ષણકલા આવી જતી. શુશ્રૂષા એ એક શબ્દમાં ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવો અને એમની સેવા કરવી એ બંને આવી જતાં.

આપણું આજનું શિક્ષણ શરૂઆતમાં કારકુનના ધંધાનું હતું. લખવું વાંચવું અને હિસાબ કરવા એ જ આ શિક્ષણનાં મુખ્ય અંગ હોય છે. અંક અને લિપિ એ બે જ એ શિક્ષણનાં આધાર. ઉજળિયાત લોકોએ છાયામાં બેસીને આંકડા ગણવાના, ચોપડા લખવાના અને જીભથી હુકમ છોડવાના—એટલા જ કામની એમને ખબર હતી. કોઈ પણ ઠેકાણે કામ ચાલુ હોય એટલે એમના હાથ ગંભીરપણે કમર ઉપર મૂકેલા જ નજરે પડવાના !

પણ હવે એ નહિ ચાલી શકે. અંકલિપિનો યુગ પાછળ પડી ગયો છે અને હવે તક્ષણી[1] અને તર્ક[2]ના દિવસ આવ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં ઉજળિયાત અને શોખીન લોકોનાં ઘરોમાં પણ તક્ષણી અને તર્ક રહેતાં અને વપરાતાં હતાં એવા પુરાવા મળે છે.

ગણિત શીખવાથી હિસાબ કરતાં આવડે, એટલું જ નહિ પણ બુદ્ધિશક્તિ તીવ્ર બને અને અચૂક અનુમાન કેમ કઢાય એ કળામાં પણ માણસ નિષ્ણાત બને એવું કહે છે. અને શિક્ષણક્રમમાં ગણિતને શીખવાનો મુખ્ય ફાયદો એ જ ગણાય છે. આજે વસ્તુ ગણિતથી સધાય તે વ્યાકરણથી પણ સધાય છે. વાક્યોનાં અને ભાષાનાં રૂપ ધ્યાનમાં આવતાં શબ્દ કેમ બને છે, તેનો પ્રયોગ કેમ કરાય છે, શબ્દોના પરસ્પર સંબંધ કેવા હોય છે ઇત્યાદિ બાબતો ધ્યાનમાં આવવાથી બુદ્ધિને શાસ્ત્રીયતાનું વલણ મળે છે અને એમ કેળવાયેલી શક્તિ જીવનમાં ઉપયોગી બને છે.

જે કાર્ય વ્યાકરણ કે ગણિતથી થાય છે તે જ પ્રમાણશાસ્ત્ર કે તર્કમીમાંસા શીખવાથી થઈ શકે. એથી પણ અનુમાનની વેધકતા, તર્કની સચોટતા અને કાર્યકારણસંબંધની દૃઢતા કેળવાય છે.

બુદ્ધિને તેજસ્વી કરવા માટે ગણિત વાપરો, વ્યાકરણ વાપરો કે તર્ક વાપરો—સાધન ગમે તે લો, એક જ સાધ્ય આ ત્રણે સાધે છે.

ઉજળિયાત શિક્ષણના પુરસ્કર્તા એમ માનીને ચાલે છે કે બુદ્ધિના વિકાસનાં આ ત્રણ જ સાધનો છે. પણ એમાં એમની ભૂલ થાય છે. સુતારી, લુહારી, વગેરે કોઈ પણ ઉદ્યોગ લઈએ અને તે પદ્ધતિસર શિખવાય તો તેમાંથી ઉપરના પ્રકારનું શિક્ષણ મળવું જ જોઈએ. ઉદ્યોગ શીખતાં જે બુદ્ધિવિકાસ થાય તે શબ્દવિસ્તારના શિક્ષણથી થતા વિકાસ કરતાં જરાયે ઓછો નહિ હોય. સાહિત્ય, વ્યાકરણ આદિ

૧. તક્ષણી એટલે સુતારી ઓજાર વાંસલો.
૨. તર્કુ એટલે તકલી કે ત્રાક.

વિષયો સેંકડો વર્ષ સુધી શિક્ષણના સાધનો તરીકે વપરાતા હોવાથી તેના અધ્યયનની ટેવ પડી ગઈ છે કોશ, વ્યાકરણ, અલંકાર, છંદ આદિ સાધનગ્રંથો તૈયાર થયા છે શિક્ષણનો ક્રમ પણ રૂઢ થઈ ગયો છે પ્રત્યેક વિભાગના પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ કરવામા આવ્યા છે આ જ પ્રકાર જો સુતાર લુહાર, કુંભાર, વણકર વગેરે લોકોના ઉદ્યોગોને લાગુ પાડવામા આવે તો ત્યા પણ પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ અને ક્રમીકરણ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ત્રિવિધકરણમા જ સર્વશિક્ષણનુ રહસ્ય આવી જાય. વિષય કોઈ પણ હોય, પરિણામ લાવવાનુ એ પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ, ક્રમીકરણ અને પરસ્પર સબંધોના નિશ્ચયીકરણમા જ તો પછી જીવનમા જે વિષયનુ મહત્ત્વ સર્વથી અધિક અને વ્યાપક તે જ વિષયનો આધાર લઈને જ, જનતાનુ સર્વશિક્ષણ કાં ન ચલાવવુ? મિકેનિક્સ, સુતારી, લુહારી ઇત્યાદિ યાંત્રિક કલા, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયન આદિ ભૌતિક શાસ્ત્રો વગેરેનો ઉપયોગ કરીને બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવામા આવે તો શિક્ષણ પૂર્ણપણે મળે અને આજીવિકાની પણ તૈયારી થઈ જાય. કેવળ શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ જોતા યે હુન્નરમૂલક શિક્ષણ અધિક લાભકારી છે ગણિત, વ્યાકરણ તર્ક, કવિતા આદિ વિષયો બહુ તો મનને કેળવે છે, પણ એનાથી ઇંદ્રિયો કેળવાતી નથી એથી ઊલટુ, ઇંદ્રિયો કેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા મન ઘણે ભાગે ઓછુ કેળવાય છે આ માટે શિક્ષણનો આધાર, શિક્ષણનુ માધ્યમ અથવા વાહન શાબ્દિક ન લેતા ઔદ્યોગિક લેવુ એવુ જગતના શિક્ષણવિશારદો હવે કહેવા લાગ્યા છે. અને આ નવુ શિક્ષણ જ વિરાટ જનતાને અધિક અનુકૂળ છે એમ દેખાયુ છે પુસ્તકિયા શિક્ષણના હાથ જ્યા હેઠા પડ્યા છે ત્યા ઉદ્યોગપ્રધાન શિક્ષણે યશ મેળવ્યો છે

૨

આજે સમાજમા સ્પષ્ટ બે વર્ગ પડેલા દેખાય છે—શ્રમજીવી અને પરોપજીવી પરોપજીવી લોકોએ પોતાનુ સ્વરૂપ દીપાવવા પોતાને માટે બુદ્ધિજીવી એવુ [illegible] ગૌરવવાળુ નામ ધારણ કર્યું છે પોતાના અંગના પરસેવાએ પોતાની આજીવિકા ચલાવનારા લોકોને જે ગૌરવવંતુ નામ અપાવુ જોઈએ—હલાલખોર—તે બિચારા સર્વશ્રેષ્ઠ પણ દલિત સમાજસેવક ભંગીને લાગુ પાડ્યુ છે!—અને પરોપજીવી લોકોને માટે જે વિશેષણ યોગ્ય હતુ—હરામખોર—તે કેવળ એક ગાળ—અસંસ્કારી લોકના મોઢાનો જ શબ્દ બની રહ્યો આજનુ શિક્ષણ પરોપજીવી લોકોની દૃષ્ટિએ રચાયુ છે કોઈક દાદા પોતાના પૌત્રને જરૂર કહેતા હશે, ‘કંઈક શીખ, નહિતર પછી બીજાના જોડા સાફ કરવા પડશે.’ એમના કહેવાનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવો હોય તો એમ કહેવાય કે, ‘જો થોડુ ભણ્યો હોઈશ તો તારા જોડા તારે સાફ નહિ કરવા પડે પણ તારા જોડા સાફ કરવા બીજાને રાખી શકીશ’ બીજાના જોડા સાફ કરવા અથવા પોતાના બીજા પાસે સાફ કરાવવા એ બે જ પંથ સમાજમા દેખાય છે અમે કહીએ છીએ કે કોઈની ઉપર પણ બીજાના જોડા સાફ કરવાપણુ આવે નહિ અને કોઈ બીજા પાસે પોતાના જોડા સાફ કરાવવા જેટલો એદી અથવા પાંગળો બને નહિ સમાન દરજ્જાના લોકો એકએકના જોડા સાફ કરી દે તેમા કંઈ ખોટુ નથી, સમાન દરજ્જાના લોકોમા સ્વાવલંબન પણ શોભે અને પરસ્પરાવલંબન પણ શોભે અને તેમા પણ જ્યા સ્વાવલંબન શક્ય હોય ત્યા પરસ્પરાવલંબનની ગૂંચવણ ઊભી કરવી નહિ. સામાજિક જીવન એટલે જ પરસ્પરાવલંબન એ ખરુ પણ જોરદાર સ્વાવલંબનની વૃત્તિના પાયા પર જ પરસ્પરાવલંબનની સામાજિક ઇમારત ચણી શકાય છે

‘નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ,’ આવુ જે બ્રહ્માનુ વર્ણન ગીતામા કર્યું છે તેનુ સ્મરણ કરીને આપણે નિષ્પાપ અને સમાનતામૂલક બ્રાહ્મીસમાજ સ્થાપન કરવાનો છે કારણ, આ જ પાયા પર જગતની શાંતિ અને અદ્રોહની સ્થાપના કરી શકાવાની છે દેવે માણસને સર્વોત્કૃષ્ટ વર—મનુષ્યાય હિતતમ—આનો આપ્યો છે ‘Under the sweat of thy brow thou shalt earn thy bread’

વર્સાઈલ્સના કરારો અને તેનાં પરિણામો

શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ

આજથી વીસ વરસ પૂર્વે વર્સાઈલ્સની સંધિ થઈ. એ પહેલાંનાં સાડાચાર વરસ દરમિયાન જગતે અને ખાસ કરીને યુરોપે મહાયુદ્ધનો પૂરો અનુભવ લઈ લીધો હતો. યુદ્ધની યાતનાઓનો પાર નહોતો. અગાઉ કદી ન થયેલું એવું એ યુદ્ધ હતું. એમાં ઊતરેલાં રાજ્યોનો સમૂહ ઘણો મોટો હતો. એમાં થયેલ માનવસંહાર અગણિત હતો. સંપત્તિના નાશનો સુમાર નહોતો, અને વ્યાપકતા પણ વિશાળ હતી. એ યુદ્ધને પરિણામે ધનપતિઓને ઘેર ટંકશાળો ખૂલી હશે, રાજકારણી પુરુષોએ પોતાને માથે એક એક યશકલગી વધારે ચડાવી હશે, પણ સામાન્ય જનસમૂહ તો ભોગવવી પડેલી યાતનાઓથી બિલકુલ કંટાળી ગયો હતો.

સામાન્ય ગણતરી પ્રમાણે લગભગ ૮૦ લાખથી એક કરોડ સુધીની સંખ્યા તો રણમેદાનમાં મરણ પામી ચૂકી હતી, અને એ પણ વસ્તીનો જુવાન વર્ગ અને પુખ્ત ઉમરવાળો વર્ગ. એનાથી ઓછામાં ઓછી બમણી સંખ્યાના લોકો અપંગ થયા હતા. કોઈએ આંખ ગુમાવી હશે તો કોઈએ પગ, કોઈએ હાથ તો કોઈએ કોઈ બીજા અવયવ. યુદ્ધની માનસિક અસર પણ એટલી જ ખરાબ હતી. ઘણા માણસો ગાંડા થઈ ગયા હતા. માનસિક આઘાતોનો કોઈ સુમાર નહોતો. સામાજિક અસરમાં સમાજમાં યુવાન પુરુષવર્ગ નાશ પામવાથી અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા જન્મી હતી; રોગો પણ બેસુમાર વધી પડ્યા હતા. આમ અનેક દિશામાં જગતે યુદ્ધનાં કડવાં પરિણામોનો પૂરો અનુભવ કર્યો હતો.

હારેલા દેશો તેમ જ જીતેલા દેશો બન્નેને સરખું જ ભોગવવું પડ્યું હતું. યુદ્ધમાં અને યુદ્ધને ભોગવવો પડેલો ભૂખમરો, રોગચાળો બધાને અંગે લગભગ અઢી કરોડ માણસોનો નાશ થયો. રશિયાની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ હતી. પોલાંડમાં તો લોકો ઘાસ ખાવા સુધીની સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા. ઑસ્ટ્રિયા-જર્મનીના ગરીબ લોકોને ખાવાના સાંસા પડ્યા હતા; અને સર્વિયા જેવા નાના દેશમાં પુરુષવર્ગનો અર્ધો ભાગ મરણ પામ્યો હતો, અને કુલ વસ્તીના ત્રીજા ભાગને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હતો. ફ્રાંસની ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ થયું હતું, તેનો સંપત્તિનો અને મનુષ્યોનો વિનાશ પણ એટલો જ થયો હતો. ઈટાલીની સ્થિતિ પણ એનાથી વિશેષ સારી ન કહેવાય. ખાધા-ખોરાકીની-પોષણની તંગીની અસર હિંદુસ્તાન ઉપર પણ પડી હતી અને ઈન્ફ્લુએન્ઝાની અસર તળે ૬૦ લાખ માણસો તો માત્ર હિંદમાં જ મરણશરણ થયાં હતાં.

મહાયુદ્ધની આ બધી યાતનાઓમાંથી ઊગરવા અને શાંતિ મેળવવા મનુષ્યજાત ઝંખી રહી હતી. આ ઘાતક દુનિયાને બદલે કોઈ નવી દુનિયાની રચના થવી જોઈએ એવી એક પ્રબળ ઇચ્છા માનવજાતના હૃદયમાં રમી રહી હોય તો આશ્ચર્ય નથી. અને એ નવી દુનિયાની અસ્પષ્ટ ઝાંખી રશિયાના લોકોએ લેનિનમાં સ્પષ્ટ થતી જોઈ. પશ્ચિમ યુરોપના લોકોએ અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનમાં એ ભાવનાઓને સ્પષ્ટ થતી જોઈ.

યુદ્ધવિરામ અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનની મધ્યસ્થીથી થયો હતો. જર્મનીએ પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનનાં ભાષણો અને તેમાં ઉચ્ચારેલ સિદ્ધાંતો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સંધિ કરવાની કબૂલાત આપી હતી. પણ ત્યાર પછી તો એક પછી એક એવા સંજોગો બન્યા કે જર્મનીએ સજ્જડ હાર ખાધી. તે છતાં અમેરિકાની મદદ વગર પશ્ચિમનાં પ્રજાતંત્ર રાજ્યો સર્વનાશમાંથી બચી શક્યાં હોત કે કેમ એ શંકા છે. અમેરિકા માનવતાના હિતને ખાતર, નવી દુનિયાના સર્જન ખાતર, નાની પ્રજાઓના રક્ષણ ખાતર

યુદ્ધમાં ઊતર્યું હતું. અને તેથી જ્યારે વર્સાઇલ્સની સંધિની વાટાઘાટો શરૂ થઈ ત્યારે વિલ્સનના વિચારો-ની છાપ એમાં જોઈ શકાય છે. પ્રે૦ વિલ્સનનાં ભાષણો અને તેના પ્રખ્યાત ૧૪ મુદ્દાઓએ યુદ્ધને અંતે થનારા દુનિયાના નવા સર્જનની આગાહી કરી હતી અને તેના તરફ દુનિયા મીટ માંડી રહી હતી.

અમેરિકા યુદ્ધમાં ઊતર્યું તે પહેલાં બે મહિના અગાઉ પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને ભાષણ આપતાં કહ્યું કે–

"હું માનવજાતિ તરફથી અને આપણા જેવાં તટસ્થ રાજ્યો–જેમનાં હિતો નિરંતર જોખમાયા કરતાં હતાં તેમના તરફથી બોલ્યો હતો...બન્ને પક્ષો તર-ફથી મને જવાબો મળ્યા છે....વર્તમાન યુદ્ધનો અંત આવે એવા, શાંતિની સ્થાપના કરી શકાય એવા સંજોગો મને જણાય છે...યુદ્ધવિરામ માટે જે કંઈ વાટાઘાટો થાય તે બધી વાટાઘાટોનું એક પરિણામ તો અચૂક આવવું જ જોઈએ કે જેમાં બધી પ્રમુખ શક્તિઓનો એક સંઘ સ્થપાય અને એને પરિણામે આજના જેવી આપત્તિની કદી પણ પુનરાવૃત્તિ ન થાય. યુદ્ધને અંતે જે સંધિ થશે, અને જેના પાલન માટે આપણે બાંહેધરી આપશું, તે એવા પ્રકારની હોવી જોઈશે કે જેને માટે બાંહેધરી આપવાનું યોગ્ય હોય, અને જેને ટકાવી રાખવાનો અર્થ હોય. એ સંધિ યુદ્ધમાન રાષ્ટ્રોના તાત્કાલિક ઉદ્દેશો પૂરા કર-નારી કે પ્રજાગત ટૂંકા સ્વાર્થોને સંતોષનારી અલબત્ત નહિ હોય એ એવી સંધિ હશે કે જેને સમસ્ત માનવજાત આવકારશે....જગતની ભાવિ શાંતિ અને નીતિનો જે પ્રશ્ન ઉપર આધાર છે તે પ્રશ્ન તો એ છે કે ચાલુ યુદ્ધ એક ન્યાયી અને શાશ્વત શાંતિની સ્થાપના માટે છે કે શક્તિઓની નવી સમતુલા (Balance of Power) સ્થાપવા માટે છે? જો માત્ર નવી સમતુલા સ્થાપવા માટે જ આ યુદ્ધ હોય તો તેને ટકાવી રાખવાની બાંહેધરી કોણ આપી શકે? યુરોપમાં તો શાંતિ–સંતુષ્ટિ હશે તો જ સ્થિરતા આવશે ... વિજયનો અર્થ તો વિજેતાએ હારેલા ઉપર ઠોકી બેસાડેલી શાંતિ છે. એ તો અપમાનિત મને, વ્યથિત હૃદયે, નછૂટકે સ્વીકારેલી શાંતિ હશે અને તેનાં સ્મરણો એટલાં તીવ્ર હશે કે જેને પરિ-ણામે સ્થપાયેલ શાંતિ શાશ્વત પાયા ઉપર રચાયેલી નહિ હોય પણ રેતી ઉપર રચાયેલી હશે. સમાન પ્રજાઓની વચ્ચે સમાનતાના ધોરણે સ્થપાયેલી શાંતિ જ ચિરસ્થાયી ટકી શકશે....

"કોઈ પ્રજાએ બીજી પ્રજા ઉપર પોતાની સત્તા ઠોકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. દરેક પ્રજાને પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા કે રાજ્યનીતિ નક્કી કરવાનો અધિકાર–આત્મનિર્ણયનો (Self-determination) અધિકાર હોવો જોઈએ. અને એ માર્ગે જવામાં કોઈ પ્રજાએ વચ્ચે અડચણ ન નાખવી જોઈએ. નાની પ્રજા કે મોટી પ્રજા બધીએ સાથે સાથે જ એક બીજાથી ડર્યા વગર પોતાને માર્ગે પ્રગતિ સાધવી જોઈએ.

"... અમેરિકન પ્રજાના આ સિદ્ધાંતો છે. અને આ સિદ્ધાંતો ખાતર જ આપણે જે કંઈ વેઠવું પડે તે વેઠીએ. આ જ સિદ્ધાંતો માનવતાના સિદ્ધાંતો છે અને તેનો જ વિજય થવો જોઈએ."

ત્યાર પછી અમેરિકાને યુદ્ધમાં ઊતરવા માટે આગ્રહ કરતાં જે ભાષણ વિલ્સને આપ્યું તેમાં તેણે કહ્યું—

"દુનિયામાં પ્રજાતંત્ર સ્થાપી શકાય એને માટેની શાંતિ અને સહીસલામતી સ્થપાવી જોઈએ. રાજકીય સ્વાતંત્ર્યના મજબૂત પાયા ઉપર સુલેહની રચના થવી જોઈએ. આપણે કાંઈ આપણો સ્વાર્થ સાધવાનો નથી. આપણે કોઈ જાતની આશા નથી, કોઈ મુલક આપણે ઇચ્છતા નથી, આપણે કોઈ ભૌતિક લાભ પણ ઉઠાવવો નથી."

આવા પ્રકારના ઉચ્ચ આદર્શો અને સિદ્ધાંતોથી પ્રેરાઈને પ્રે૦ વિલ્સને પોતાની પ્રજાને યુદ્ધમાં ઉતારી હતી. અને યુદ્ધને અંતે જે નવી દુનિયાની તેણે ઝાંખી કરાવી હતી અને જેના આધારે વર્સાઇલ્સની વિશ્વવિખ્યાત સુલેહ થઈ તે વિલ્સનના ૧૪ મુદ્દાઓ નીચે મુજબ હતા:

(૧) સંધિઓ બધી જાહેર થવી જોઈએ, અને ભવિષ્યમાં ગુપ્ત સંધિઓ બંધ થવી જોઈએ.

આ અને આવા ફેરફારો ઉપરાંત ૭ નવાં રાજ્યો જ ઊભાં કરવામાં આવ્યાં. ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરીના સામ્રાજ્યમાંથી ઝેકોસ્લોવાકિયા ઊભું કરવામાં આવ્યું. આ ઝેક પ્રજા ઘણા વખતથી સ્વાતંત્ર્ય માટે મથામણ કરતી હતી. અને આ સંધિઓ વખતે અને યુદ્ધ દરમિયાન મસારિક અને બેનેશના પ્રયત્નો એવા સતત ચાલુ રહ્યા કે આખરે સંધિઓમાં આ પ્રજાને સ્લોવાક પ્રજા સાથે ભેળવીને એક નવું રાજ્ય સ્થાપવામાં આવ્યું. એવી જ રીતે પોલાંડ સ્થપાયાની હકીકત આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. બાકીનાં ચાર રાજ્યો — ફિન્લાંડ, ઈસ્થોનિયા, લેટ્વિયા અને લિથુઆનિયા — બાલ્ટિક સમુદ્ર ઉપર રશિયાના મુલકમાંથી કાપીને નવાં તૈયાર કરવામાં આવ્યાં.

આ રીતે યુરોપમાં મોટા ભાગનાં રાજ્યોની રાજકીય સરહદોમાં ઘણો મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. એ ઉપરાંત જે અવાંતર ફેરફાર આ બધાં કારણોને લીધે થયો તે એ કે, જૂના ત્રણ ઐતિહાસિક રાજવંશોનો નાશ થયો — રશિયાનો રોમાનોફ વંશ, ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરીનો હાપ્સબુર્ગ વંશ, જર્મનીનો હોહેન — ઝોલર્ન વંશ અને તુર્કીનો ઑટોમન વંશ.

યુરોપની બહારના ભૌગોલિક ફેરફારોમાં જર્મનીની બધી વસાહતો લઈ લેવામાં આવી અને આફ્રિકાની મુખ્ય વસાહતો અંગ્રેજોને મળી. જેમાં ટાંગાનિકા અને જર્મન વેસ્ટ આફ્રિકા આવી જાય છે. બાકીની વસાહતો ફ્રેંચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે વહેંચી લીધી. પાસિફિકમાંના ટાપુઓમાં જાપાનને થોડોક હિસ્સો આપવામાં આવ્યો, તેમ જ ચીનમાં જે હક્કો જર્મનીને મળેલા હતા તે જાપાનને સુપરત કરવામાં આવ્યા.

આ રીતે આ સંધિઓને પરિણામે ભૌગોલિક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા જેને પરિણામે જર્મનીનું સામ્રાજ્ય નાશ પામીને તેની વસાહતો ગઈ, તેનો મુલક ગયો, ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરીનો સંપૂર્ણ વિચ્છેદ થયો.

સંધિઓનું બીજું લક્ષણ શસ્ત્રસંન્યાસનું. આમાં હારેલી પ્રજાઓને લશ્કરો રાખવા ઉપર અને યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરવા ઉપર કડક અંકુશ મૂકવામાં આવ્યા. તેમના દેશની આંતરિક વ્યવસ્થા જળવાય એટલી જ હદે તેમની પાસે લશ્કર તથા યુદ્ધસામગ્રી રહેવા દેવામાં આવી. નૌકાસૈન્ય તથા હવાઈ દળની પણ એ જ દશા કરવામાં આવી. હાઈનલૅંડમાં ૧૫ વરસ માટે મિત્રરાજ્યોએ પોતાનું લશ્કર રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. જર્મન વ્યાપારી તેમ જ લશ્કરી કાફલો અંગ્રેજોને સોંપી દેવાનું ઠરાવ્યું. આ રીતે શસ્ત્રસંન્યાસની શરૂઆત હારેલાં રાજ્યોથી કર્યા પછી ધીરે ધીરે બાકીનાં રાજ્યોએ પણ પોતાની યુદ્ધસામગ્રી તથા લશ્કર ઘટાડવાની યોજનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો.

ત્રીજું લક્ષણ યુદ્ધઋણ અને દંડને લગતું હતું. આ મુજબ જર્મનીએ પોતાનો વ્યાપારી વહાણોનો કાફલો સોંપી દેવાનો હતો. ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ અને ઇટાલીને વાર્ષિક અમુક કોલસા આપવાના હતા. ઉપરાંત સાર પ્રગણું ફ્રાંસ ૧૫ વરસ પોતાને કબજે રાખે. નાશ પામેલા ભાગોને ફરી સુવ્યવસ્થિત કરવાનો બધો ખર્ચ જર્મનીએ આપવાનો હતો. બેલ્જિયમે યુદ્ધને અંગે જે દેવું કર્યું હોય તે પણ જર્મનીએ પોતાને માથે લઈ લેવાનું હતું. અને સિવાય દંડ પેટે ઘણા પૈસા આપવાના હતા. ઑસ્ટ્રિયા અને બલ્ગેરિયાએ પણ ભારે યુદ્ધદંડ ભરવાનો હતો.

ચોથું અને મહત્ત્વનું લક્ષણ રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપનાનું હતું. જેમાં શરૂઆતમાં રશિયા અને હારેલાં રાજ્યોને ભેળવવામાં આવ્યાં નહોતાં. ભવિષ્યમાં ફરી યુદ્ધ ન થાય, પણ પ્રજાઓ પોતપોતાના ઝઘડા આપસમાં સમજાવટથી અને વાટાઘાટોથી પતાવે એ આશયથી આ સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

વર્સાઈલ્સની સંધિનો મુસદ્દો જ્યારે જર્મન પ્રતિનિધિઓને બતાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે તેનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે વિલ્સનના ચૌદ મુદ્દાઓ મુજબ આ મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો નથી. અમારા માથે અત્યંત આકરી શરતો લાદવામાં આવી છે. પણ જર્મનીનો આ અવાજ કોઈ સાંભળે એવી મનોદશા તે વખતે નહોતી. તેણે તો સજ્જડ હાર ખાધી હતી. આખા યુદ્ધનો દોષ

જર્મનીનો ગણવામાં આવ્યો હતો. અને તેથી ગમે તે શરતો પણ તેણે તો આખરે સ્વીકાર્યે જ છૂટકો હતો.

અને ખરેખર આ શરતો જર્મની માટે આકરી તો હતી જ. આ સંધિ થયા પછી જર્મનીની શી અવસ્થા હતી, આ સંધિથી તેને શું નુકસાન થયું હતું, અને તેને માથે લાદવામાં આવેલો ભાર તે ઉપાડી શકે એમ હતું કે કેમ તે તપાસવાથી જર્મનીના વિરોધનો ખ્યાલ આવી શકશે.

ભૌગોલિક ફેરફારોની હકીકત આપણે વિગતથી જોઈ ગયા છીએ. ૧૮૭૧માં જે વર્સાઈલ્સમાં જર્મનીએ પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું અને જેની જગતને ઘોષણા કરી એ જ વર્સાઈલ્સે હવે તેનાં સારાં પ્રગણાં પાછાં પડાવી લીધાં. આલ્સાસ અને લૉરેન તો પાછાં ગયાં જ. ઉપરાંત ર્હાઈન ઉપર સરહદ પહોંચાડવી એવો ફ્રેન્ચ લોકોનો તો આશય હતો, પણ એ આખરે બંધ રહ્યું. ફ્રેડરિકે જે પોલાંડને વીંખીને પોતાના મુલકમાં તેનો ભાગ મેળવી લીધો હતો તે જ પોલાંડને હવે પોતાના મુલકમાંથી રસ્તો કરી આપવો પડ્યો. અને એ રીતે જર્મનીનો અંગ-ભંગ કરવામાં આવ્યો. ખુદ યુરોપમાં જ પોતાના મુલકના બે કટકા કરીને ત્રીજાને તેની એક ફાચર આપવામાં આવે એ સ્થિતિ જર્મન જેવી સ્વમાની અને શૂરવીર પ્રજા ઝાઝો વખત સહન કરી શકે એ અસંભવિત હતું. પોલાંડને આપેલો મુલક તો તેને ખાસ ખૂંચતો હતો. તેમાં તેઓ પોતાના સામ્રાજ્યના ભાંગીને ભુક્કો થતો જોતા હતા. ઉપરાંત સાર પ્રાંત ૧૫ વરસ માટે ફ્રાન્સને સોંપવાનો અને ફ્રાંસ તેની આર્થિક ખીલવણી કરે એવું પણ ઠરાવ્યું. આ ભાગ કોલસાથી ભરપૂર છે.

વળી પરદેશની બધી જ વસાહતો તેની પાસેથી લઈ લેવામાં આવી અને ફ્રાંસ ઈંગ્લાંડ વગેરેએ પોતાનામાં વહેંચી લીધી. અલબત્ત આ બધી વસાહતો તાત્કાલિક તો વહેંચી લેવામાં ન આવી, પણ તેની ખીલવણી કરવા અને એ પછાત પ્રજા નવી ઢબે પોતાનો વિકાસ સાધી શકે એવી તેમને કેળવણી આપવાનું કાર્ય આ વિજેતાઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ એ તો ઉપલકિયા બહાનું જ માત્ર હતું.

આ રીતે જર્મનીનો પોતાનો મુલક તથા તેની વસાહતો બન્ને તેની પાસેથી લઈ લીધાં. આ વસાહતો જર્મનીને ઝાઝો લાભ આપી શકતી નહોતી એ ખરું, ત્યાં ઝાઝા જર્મનો વસી શક્યા નહોતા, તેની સાથે જર્મનીનો ઝાઝો વેપાર પણ વિકસ્યો નહોતો—તેમ છતાં વસાહતો હોવાની એક પ્રતિષ્ઠા હતી; જર્મની કહી શકતું હતું કે અમારે પણ પરદેશમાં વસાહતો છે, અમારે પણ એક વિશાળ સામ્રાજ્ય છે. ઉપરાંત લશ્કરી દૃષ્ટિએ બહારના ભાગોમાં આવેલાં આ થાણાંઓ અતિ અગત્યનાં હતાં. અને એનાથી નવા મુલકો મેળવવાની તેમની ખ્વાહિશ હતી. પણ આ તેમની આશાઓના અને તેમની પ્રતિષ્ઠાના પણ વર્સાઈલ્સે ચૂરા કરી નાખ્યા.

આવી જ આકરી શરતો લશ્કર સંબંધેની હતી. જર્મનીનો ભય ફરી કદી ઊભો થાય જ નહિ એવી સ્થિતિમાં જર્મનીને મૂકી દેવાનો મિત્રરાજ્યોનો ઈરાદો હતો. અને તેથી દેશના આંતરિક રક્ષણ માટે તદ્દન જરૂરી એટલું જ લશ્કર તથા સામગ્રી રાખવી અને તે ઉપરાંતની બીજી વસ્તુઓ ન રાખવી તથા હોય તેને છોડી દેવી કે નાશ કરવો એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ બાબતમાં તેના ઉપર જે બંધનો લાદવામાં આવ્યાં તે તપાસતાં લશ્કરી બળ કેટલી હદે ઘટાડી દેવામાં આવ્યું હતું તેનો ખ્યાલ આવશે.

(૧) પ્રથમ શરત તો એ હતી કે ૧ લાખના લશ્કર કરતાં વધારે લશ્કર તેણે રાખવું નહિ. અમલદારોનો સમાવેશ આ સંખ્યામાં જ થઈ જાય. ઉપરાંત ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ જે બધા જર્મનોને અપાતી તે બંધ કરવામાં આવી. જેથી બધી જર્મન પ્રજા લશ્કરી તાલીમ લીધેલી ન બને. (૨) ર્હાઈનના મુલકના બધા જ કિલ્લાઓને જમીનદોસ્ત કરવા અને તે ભાગમાં હવે પછી જર્મનીએ પોતાનું કોઈ પણ પ્રકારનું લશ્કર ગોઠવવું નહિ. આમ કરવાનો હેતુ ફ્રાંસની સરહદથી જર્મન લશ્કરને અમુક અંતરે

દૂર રાખવાનો હતો, જેથી ત્યાં જર્મની તરફથી તાત્કાલિક હુમલાનો ડર ન રહે. (૩) યુદ્ધસામગ્રી બહારથી પણ મગાવી શકાય નહિ તેમ દેશમાંથી બહાર મોકલી પણ શકાય નહિ, એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું. તો જ સામગ્રીનાં કારખાનાં ઉપર અંકુશ રહે. (૪) લડાયક જહાજોમાંથી માત્ર ૭ જ મોટાં જહાજો રાખી શકાય, ૬ નાની ક્રૂઝરો રાખી શકાય તથા ૧૨ નાની ટોરપીડો-બોટો રાખી શકાય. ઉપરાંત હવાઈ વિમાનો લશ્કરી દૃષ્ટિએ તો ન જ રાખી શકાય. આ શરત જર્મનીની કેડ ભાંગી નાખે તેવી આકરી ગણી શકાય. કારણ બિનહથિયારી પ્રજા કોઈની સામે કેમ થઈ શકે ? (૫) ઉપરાંત કેટલીક નાની શરતો હતી કે બાલ્ટિકના કિનારે કિલ્લાઓ જર્મનીએ બાંધવા નહિ, કીલ કેનાલ દરેક પ્રજાને માટે ખુલ્લી મૂકવી વગેરે (૬) છેલ્લી શરત એ હતી કે જર્મનીએ એક સબમરીન રાખવી નહિ. ગયા યુદ્ધમાં સબમરીનોથી જર્મનીએ જે હાહાકાર મચાવી દીધો હતો તેને પરિણામે આ શરત ઉદ્‌ભવી હતી.

ઉપરની શરતોનો વિચાર કરતાં જણાશે કે લશ્કરી દૃષ્ટિએ જર્મની યુરોપમાં ફરી કદી માથું ઊંચું ન કાઢી શકે એવી સ્થિતિમાં તેને મૂકવાનો મિત્રરાજ્યોનો ઈરાદો સ્પષ્ટ હતો.

વ્યાપારી દૃષ્ટિએ જર્મનીનાં જે વ્યાપારી જહાજો ઈંગ્લાંડની હરીફાઈ કરતાં હતાં તેમાંનાં મોટા ભાગનાં જહાજો તેણે મિત્રરાજ્યોને આપી દેવાનાં હતાં. નાનાં જહાજો થોડાંક રાખવાની તેને છૂટ હતી. જે બંધનો હતાં તે એવા પ્રકારનાં હતાં કે લગભગ બધાં જ જહાજો બંધાયેલાં તેમ જ જે ચાલુ બંધાઈ રહ્યાં હતાં તે મિત્રરાજ્યોને સોંપી દેવાનાં હતાં, જેમ કરવાનો આશય સમુદ્ર ઉપર માલની લાવ-જા કરવામાં ઈંગ્લાંડની સર્વોપરીપણું જાળવી રાખવાનો હતો એ સ્પષ્ટ છે. ઉપરાંત પાંચ વરસ સુધી ૨ લાખ ટનનાં વ્યાપારી જહાજો તેણે મિત્રરાજ્યોને બાંધીને તૈયાર કરી આપવાનાં હતાં, જેનો ખર્ચ તેના દંડ પેટે ગણી લેવાનો હતો. આમ વ્યાપારી દૃષ્ટિએ સમુદ્ર ઉપર ફરી ઘણાં વરસો સુધી જર્મન જહાજો પોતાનો વ્યાપાર પોતાનાં જહાજો મારફત ન ચલાવી શકે એવી નબળી હાલતમાં તેને મૂકી દેવામાં આવ્યું.

ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ પણ જર્મનીને સાવ અપંગ બનાવી દેવામાં આવ્યું. સંધિમાં કોલસો અને લોખંડને લગતી કલમો એવી આકરી હતી કે જર્મની આદ્યોગિક હરીફાઈ પણ ભવિષ્યમાં ન કરી શકે. મહાયુદ્ધ પહેલાં જર્મની ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ પ્રથમ પંક્તિએ આવવા લાગ્યું હતું, અને ઈંગ્લાંડની હરીફાઈમાં તેનાં બજારો કબજે કરવા લાગ્યું હતું. તેને કોઈ રીતે ઈંગ્લાંડ દબાવી દેવા માગતું હતું. આ સંધિમાં તેને એવી રીતે પાંગળું બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું કે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં તે આગળ આવી શકે નહિ.

જર્મનીની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ ત્રણ બાબતો ઉપર અવલંબેલી હતી-(૧) તેનો પરદેશનો વ્યાપાર, તેનાં વહાણો, વસાહતો, પરદેશમાં મોકલેલ મૂડી ઉપર અવલંબેલો હતો. (૨) તેનાં માલ લાવવા લઈ જવાનાં આંતરિક સાધનો અને જકાતપદ્ધતિ અને (૩) કોલસો અને લોખંડ.

તેનો વ્યાપારી કાફલો કબજે કરીને અને તેની વસાહતો આંચકી લઈને પરદેશનો વ્યાપાર તો તેનો તોડી પાડ્યો હતો. કીલ કેનાલ અને તેની નદીઓ બધી પ્રજાઓ માટે ખુલ્લી મૂકીને આંતરિક માર્ગો ઉપર પણ જર્મનીનું વર્ચસ્વ રહેવા દીધું નહોતું. હવે ઉદ્યોગો તોડવા માટે તેનાં લોખંડનાં તથા કોલસાનાં ક્ષેત્રો લઈ લેવામાં આવ્યાં.

લૉરેઈન મોટું લોખંડનું ક્ષેત્ર છે. તે ભાગ તથા સાઈલેશિયાના લોખંડ ઉપર તેણે ઉદ્યોગો રચ્યા હતા. હવે લૉરેઈન અને સાઈલેશિયા જતાં અને તેમાં પણ ખાસ કરીને લૉરેઈન જતાં લોખંડની બાબતમાં તેને જબરો ફટકો લાગ્યો. ભારે ઉદ્યોગોનો બધો આધાર આ લોખંડ ઉપર હતો. હવે એ ઉદ્યોગો ચાલુ રાખવા હોય સો તેણે પરદેશના લોખંડ ઉપર આધાર રાખવો પડે. જેથી લોખંડમાં તેમ જ કોલસામાં પણ તેને ખમવું પડ્યું. સાર અને બીજા ભાગો જવાથી

કોનસો પણ તેનો ઘસ્યો ભારે ઉદ્યોગો માટે જેટલી જરૂર લોખંડની છે તેટલી જ કોલસાની છે હવે તેનો ત્રીજા ભાગનો કોનસો તેણે ગુમાવ્યો પોણા ભાગનું લોખંડ અને ત્રીજા ભાગનો કોનસો જતા ઉદ્યોગોમા જર્મની હવે પોતાના જ પગ ઉપર ભારે પ્રગતિ કરી શકે એ લગભગ અસંભવિત હતુ આટલી ખોટ સાની તાણ ઉપરાંત બીજો કોનસો તેણે અમુક વરસ સુધી ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ અને ઇટાલીને પણ આપવાનો હતો

રેલ્વેમા પણ ૫૦૦૦ એન્જિનો અને દોઢ લાખ વેગનો તેણે આપી દેવાના હતા તેની નદીઓ ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય કમિશનો સત્તા રાખવાના હતા

આ બધુ તપાસતા ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ જર્મનીના શા હાલ થાય એ પણ કલ્પી શકાય એવુ છે લશ્કર ની દૃષ્ટિએ, ઉદ્યોગોની દૃષ્ટિએ, વ્યાપારી પ્રજાની દૃષ્ટિએ, વસાહતો ધરાવનાર સામ્રાજ્ય તરીકે અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રજા તરીકે—દરેક રીતે જર્મનીને એવી સ્થિતિમા ધકેલી દેવામા આ યુ હતુ કે આ અપમાન અને અપકીર્તિ જર્મની કદી ભૂલે નહિ, હારનો ડંખ કદી ભૂલે નહિ, વેર લેવાનો આતશ સળગતો જ રહે

જર્મનીને માથે લાદવામા આવેલી આ શરતો ખરેખર કડક હતી અને આવી કડક શરતો લાદ્યા પછી ભવિષ્યમા કદી લડાઈ થશે જ નહિ એવી આશા રાખવી એ ફોગટ હતી એટલે આજે જે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યુ છે તેની જવાબદારી ઘણા લોકો વર્સાઈ સતી સંધિ ઉપર નાખે છે આમા સત્ય પણ છે તેમ એ સિવાય વર્સાઈલ્સ વખતે બીજુ શક્ય હતુ કે કેમ એ દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કરવો જોઈએ

સંધિ જર્મની માટે જરૂર આકરી હતી જર્મનીએ તે વખતે જ આની સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને આજે તો પોતે પોતાને કરવામા આવેલા અન્યાયનો બદલો લેવા નીકળ્યુ છે—એક ભયકર અન્યાય દૂર કરીને ફરી શાંતિ સ્થાપવા નીકળ્યુ છે એમ તે જાહેર કરે છે અને તેની આ જાહેરાતો કેટલાક લોકો તરફથી અત્રે સહાનુભૂતિ પણ મળી રહે છે પણ વર્સાઈલ્સની સંધિ કેવા સંજોગોમા થઈ હતી ?

જર્મનીની સંપૂર્ણ હાર્યું હતુ વિજેતાઓ વિજયના ઉન્માદમા હતા બીજી બાજુથી આત્મનિર્ણયના જાહેર કરેલા સિદ્ધાંત મુજબ દરેક પ્રજા—પોલ ઝેક, સર્બ વગેરે પ્રજાઓ—પોતે સ્વતંત્ર થવા માગતી જ હતી હારેલા રાજ્યોનો અંગભંગ કર્યા વગર આ નવી પ્રજાઓને બધીને સ્વાતંત્ર્ય આપવુ તથા તેમનુ સ્વાતંત્ર્ય ટકી રહે તેવા દરેકને સંજોગો કરી આપવા એ અશક્ય હતુ વિજેતાઓ બધી પ્રજાઓની આશાઓને પૂરી પાડ્યા વગર રહી શકે એમ હતુ જ નહિ, એટલે અંગભંગ થવાનો

બીજી બાબત એ હતી કે એ વખતના સંજોગો રાજકારણી પુરુષોને કે પ્રજાઓને શાંતિથી વિચાર કરવા દે એવા હતા જ નહિ છેલ્લી ઘડીએ આ જીતેલી પ્રજાઓ મહાવિનાશમાથી ઊગરી ગઈ હતી એટલે આ પોતાનો નજીક આવેલ વિનાશ તથા આજ સુધી થયેલ માનવસંહાર તથા સંપત્તિનો નાશ એ બધાનુ મૂળ કારણ જર્મની છે એમ પ્રજાના મનમા સજ્જડ પેસી ગયુ હતુ અને તે સર્વથા અસત્ય પણ નહોતુ પ્રશિયન લશ્કરવાદ એ આ યુદ્ધનુ કારણ હતો આથી આ લશ્કરવાદને અને તેના પ્રતીકરૂપ જર્મનીને સજ્જડ રીતે દબાવી દેવાની મનોવૃત્તિ એટલી બધી પ્રબળ હતી કે જર્મનીની તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવામા પણ રાજકારણી પુરુષો પોતાની લોકપ્રિયતા ગુમાવી બેસે તેવુ હતુ લોકોના મન વેર વાળવા માટે તલપી લેવા માટે તલસી રહ્યા હતા અને જર્મનીને દબાવી દેવાથી ફરી આ ભય ઊભો નહિ થાય એવુ ટૂંકી દૃષ્ટિએ વિચાર્યું હોય તો તેમા નવાઈ નથી

ત્રીજી વસ્તુ યુદ્ધના નાશનો અનુભવ લઈ ચૂકેલા પારિસમા જ આ વાટાઘાટો ચાલુ હતી જર્મનીનો વિનાશકારક હથોડાનો અનુભવ લીધેલા શહેરમા જર્મની તરફ સહાનુભૂતિ પેદા થાય અને લોકોના મન શાંત રહે એવી કલ્પના વધારે પડતી છે હજી તો પારિસમાથી ધુમાડા નીકળતા હતા અને ગોળાઓની ગરમી ચાલુ હતી એમા મનની શાંતિની કલ્પના કેમ કરી શકાય ?

ચોથી વસ્તુ બધા રાજકારણી પુરુષો પોતપોતાના

સ્વાર્થો લઈને ત્યાં આવ્યા હતા. યુદ્ધમાં ઊતરેલી પ્રજાઓ કોઈ માનવતાના મહાસિદ્ધાંત ખાતર ઊતરેલી નહોતી. તે તો માત્ર બહાનું હતું. એ બહાના તળે તેઓને તો દરેકને પોતપોતાના સ્વાર્થો સાધી લેવાના હતા, અને જે નેતા પોતાની પ્રજાને વધારેમાં વધારે લાભ અપાવી શકે એ જ નેતા પોતાની નેતાગીરી ટકાવી રાખે એમ હતું. ફ્રાંસને આલ્સાસ અને લૉરેઈન ખટકતાં હતાં, ઇંગ્લાંડને જર્મનીની સમુદ્ર ઉપરની હરીફાઈ અને ઔદ્યોગિક હરીફાઈ ખટકતી હતી. જીતથી મળતો લાભ આ બન્ને પ્રજાઓ જવા દે એવું હતું જ નહિ.

પારિસની અંદર જ્યારે આ સંધિ કરવા માટે બધા રાજકારણી પુરુષો એકઠા થયા ત્યારે તેમની મનોદશા કેવા પ્રકારની હતી તે સભાની શરૂઆત થતી વખતે આખી સભાને આવકારતાં ફ્રાંસના પ્રેસિડેન્ટ પોઈંકારેએ જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તેના ઉપરથી જાણી શકાશે. તેણે કહ્યું—

"આજથી બરાબર ૪૮ વરસ પહેલાં ૧૮૭૧ના જાનેવારીની બરાબર ૧૮મીએ આક્રમણકારી લશ્કરે વર્સાઈલ્સના રાજમહેલમાં જર્મન સામ્રાજ્યની ઘોષણા કરી હતી. એ સામ્રાજ્ય બે ફ્રેંચ પ્રાંતોની ચોરીથી ખરડાયેલું હતું. આ રીતે એ સામ્રાજ્ય પ્રથમથી જ અન્યાયમાં જન્મ્યું હતું. એનો યોગ્ય અંત પણ આવી ગયો છે. જે નુકસાન—અન્યાય થયો છે તેને સુધારવા માટે અને ફરી એવો અન્યાય બનવા ન પામે એ માટે તમે બધા અહીં એકઠા થયા છો. તમારા હાથમાં દુનિયાનું ભાવિ રહેલું છે."

સંધિ વખતે આગલાનો બદલો લેવાનો ધ્વનિ આ ભાષણમાં જ જોઈ શકીએ છીએ, અને એના ઉપરથી જ આપણા ખ્યાલમાં આવશે કે જે જનતની મનની અને આજુબાજુની શાંતિ જોઈએ એ શાંતિ આ વાટાઘાટો દરમિયાન નહોતી. અને ન હોય એ સ્વાભાવિક પણ છે. કારણ કે બીજા બધાનો ગમે તે સ્વાર્થ હોય તોપણ યુદ્ધમાં ઊતરવાનો અને આખી દુનિયાને ઉતારવાનો દોષ જર્મનીને પક્ષે વધારે હતો. આલ્સાસ અને લૉરેઈનના ૧૮૭૧માં ખોયેલા પ્રાંતો ફ્રાંસ મેળવવા તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું. ૧૮૭૧માં પ્રશિયાને હાથે થયેલી હાર અને તે વખતે ખમવું પડેલું અપમાન અને ભરવો પડેલો દંડ ફ્રાંસ સહેજે ભૂલી જાય, અને તે પણ જ્યારે પોતે જીત્યું હતું ત્યારે ભૂલી જાય એ સંભવિત નહોતું. વિજેતાઓ જીતેલાને દબાવે એ તો રાજનીતિનો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો સિદ્ધાંત હતો. ફ્રાંસની તો આકાંક્ષા એથી પણ વધારે આગળ વધેલી હતી. તેને તો જર્મનીની સરહદ કાયમ લગોલગ આવતી હોવાથી તથા એ સરહદના ઝઘડાઓ કાયમના ચાલ્યા કરતા હોવાથી એકવાર એવો નિકાલ કરવો હતો કે જર્મની ફરી પાછું બેઠું જ ન થઈ શકે. અને જો તેનું પોતાનું ચાલ્યું હોત તો ફ્રાંસની સરહદ ર્‍હાઈન નદી સુધી લઈ જવાના તેને કોડ હતા. પણ ઇંગ્લાંડના વિરોધને લીધે એમ બનતું અટકી ગયું અને આખરે ર્‍હાઈનના મુલકમાં જર્મનોએ પોતાનું લશ્કર ન રાખવું એટલી શરતોથી અને થોડાક વધારે દંડના પૈસાથી ફ્રાંસે સંતોષ માન્યો. તે પછીનાં ફ્રાંસનાં પગલાંઓ તપાસીએ તો જર્મનીની સત્તાને તોડી પાડવાના એક આશયથી જ તેણે બધાં ભરેલાં છે. પણ આ સંધિ સાથે અત્યારે તેને સંબંધ ન હોવાથી અહીં ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી.

ઇંગ્લાંડને પણ પોતાનો સ્વાર્થ તો હતો જ. ઇંગ્લાંડની પ્રજાએ પણ જર્મનીને આ યુદ્ધને માટે દોષિત ઠરાવ્યું હતું. અને તેથી નુકસાનીનો દંડ ભરી લેવા, આ યુદ્ધ માટે મોટામાં મોટા જવાબદાર હત્યારા કૈસરને પકડીને ફાંસીએ ચડાવવાની બુમો ઉઠાવી હતી. એટલે ઇંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન ગમે તેટલી સમાધાનીની વાતો ઉચ્ચારવાનો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેનું કશું લોકો પાસે ચાલે એમ નહોતું. પરદેશી વેપાર, વહાણવટું અને ઉદ્યોગોમાં પણ ઇંગ્લાંડને જર્મનીની હરીફાઈ સહન કરવી પડી હતી. એટલે આ યુદ્ધને પરિણામે હરીફ તરીકે જો જર્મનીને કચરી ન નાખવામાં આવે તો પછી શાને માટે અંગ્રેજ પ્રજાએ પોતાનું લોહી રેડ્યું હતું? જર્મની ઉપર દયા લાવવા તો હરગિજ નહિ. ઇંગ્લાંડની સમુદ્ર ઉપરની સર્વોપરી સત્તાને જર્મનીએ પડકારી હતી. ઇંગ્લાંડ પોતાની એ

સત્તા ફરી પ્રસ્થાપિત કરવા માગતું જ હતું. આવા અનેક સ્વાર્થોનો પ્રેરાયેલો ઇંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન સંધિની શરતો મોળી કરવા કેમ દે?

ઉપરાંત જર્મની સાથેના યુદ્ધ દરમિયાન મિત્ર રાજ્યો જેમ જેમ ભળતાં ગયાં તેમ તેમ દરેકને કંઈક ને કંઈક લાલચ આપતી ગુપ્ત સંધિઓ કરવામાં આવી હતી—જે બધી સંધિઓ રશિયાએ પાછળથી ખુલ્લી કરી દીધી. પણ આ બધી ગુપ્ત સંધિઓ અને પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનના પ્રગટ કરેલા આદર્શો અને સિદ્ધાંતોનો મેળ બેસારવો એ સહેલું કામ નહોતું.

સંધિ કરનારાઓમાં ચાર વ્યક્તિઓ મુખ્ય હતી: અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ વુડ્રો વિલ્સન; ઇંગ્લાંડનો લૉઈડ જ્યૉર્જ; ફ્રાંસનો ક્લેમેન્શો અને ઇટાલીનો ઓરલેન્ડો. આ ચારે જણાઓ પૈકી જો કોઈને ઓછામાં ઓછો સ્વાર્થ હોય તો તે પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનને, બાકીના બધા તો પોતપોતાના સ્વાર્થથી ઓતપ્રોત ભરેલા હતા. વિલ્સન આદર્શવાદી હતો. પણ બીજા સ્વાર્થ—સાધુઓની વચ્ચે તેની સ્થિતિ શરૂઆતથી જ કફોડી થવા લાગી હતી. અને જો અમેરિકાની અણીની ઘડીએ આવેલી મદદથી મિત્રરાજ્યોની જીત થઈ શકી એ હકીકત ન હોત, અને અમેરિકાનું ૨૦ લાખનું તાજું લશ્કર ફ્રાંસની ભૂમિ ઉપર હાજર ન હોત તો તો વિલ્સનના આદર્શો મિત્રરાજ્યોના સ્વાર્થના ખડક ઉપર ક્યારનાયે ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયા હોત. જે કંઈ આદર્શો અને સિદ્ધાંતો આપણને એ સંધિમાં દેખાય છે તે તો ઉપરની બે હકીકતોને પ્રતાપે જ, પણ એકલો વિલ્સન તો આ બધા રાજકારણી પુરુષોની જાળમાં અટવાઈ ગયો હતો, અને પોતાના દેશમાં પણ તેનું આસન ડગમગવા લાગ્યું હતું. છતાં તેણે પોતાનું બનતું કર્યું એ આપણે જોઈશું.

બાકીના ત્રણે પ્રધાનોમાં જર્મનીને કચરી નાખવું જોઈએ, તેને ફરી બળવાન થવા ન દેવું જોઈએ એ બાબતમાં તો બધા જ એકમત હતા. પણ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે જર્મનીની ભાવિ સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ એ સંબંધે એકમતી નહોતી; જર્મની ફ્રાંસનું તો સાવ પડોશી. જર્મન લશ્કરની એડીઓનો સ્વાદ ફ્રાંસે પૂરો ચાખ્યો હતો. જર્મનોને હરાવ્યા હતા પણ તે વખતે જ તેઓ જાણતા હતા કે નાગની ફેણ ઉપર પગ મૂકીને તેને છંછેડયો છે. હવે તેને જીવતો જવા દેવામાં ફ્રાંસનું હિત નહોતું. ફરી કોઈ વાર જર્મની જો બળવાન થાય તો તે ફ્રાંસને જ સૌથી વધારે ભારે પડે. એટલે જર્મનીને સંપૂર્ણ રીતે કચડી નાખવું એવો ફ્રાંસનો મત હતો.

ઇંગ્લાંડ એનાથી જુદો મત ધરાવતું હતું. ઇંગ્લાંડે પોતાનું સામ્રાજ્ય પાથરી રાખ્યું હતું. એવા મોટા પથારાને સાચવવા માટે શાંતિની જરૂર હતી. એટલે શાંતિ યુરોપમાં તેમ જ બહાર રહે તેમાં સામ્રાજ્યનું હિત વધારે સચવાતું હતું. જર્મનીને થોડો ઘણો પણ સંતોષ જ આપવામાં આવે તો શાંતિ સ્થપાય એ અશક્ય હતું. એટલે જર્મન પ્રજાને એટલી હદે તો અપમાનવી ન જ જોઈએ કે જેથી એ ડંખ કદી ન ભૂલે. આ જાતની વિચારસરણી ઇંગ્લાંડની હોવાથી ફ્રાંસની સાથે તેને પૂરતો મેળ નહોતો. તેમ વળી વેપારનું હિત પણ એમાં હતું કે જેમાં જર્મની ફરી ઔદ્યોગિક વિકાસને રસ્તે જાય. તો જ ઇંગ્લાંડની મૂડી જર્મની લે, જર્મની સાથે ઇંગ્લાંડ વેપાર કરીને પૈસા કમાય. પણ એ તો ત્યારે જ થાય કે જર્મનીને કંઈક કમાણી કરી શકે એવી આશા જન્મે તો. એટલે સામ્રાજ્યનું હિત તો શાંત અને કંઈક અંશે સમૃદ્ધ થતું જતું જર્મની હોય એમાં હતું. જ્યારે ફ્રાંસનું હિત જર્મનીને બિલકુલ દબાવી દેવામાં છે એમ તે પોતે માનતું હતું.

ઉપરાંત એક વિશેષ ડર પણ ફ્રાંસ તરફથી અંગ્રેજોને હતો. જર્મનીની હરીફાઈ ઓછી તો કરવી જ હતી, પણ ફ્રાંસને પોતાના હરીફ તરીકે ખડો કરવો નહોતો. લૉરેઈન અને સાર ફ્રાંસના આવતાં જેમ જર્મનીએ ઇંગ્લાંડની હરીફાઈ કરી હતી તેમ હવે ફ્રાંસ પણ ઇંગ્લાંડની હરીફાઈ કરી શકે અને દુનિયાની બજારો જેમ જર્મની હસ્તગત કરવા લાગ્યું હતું તેમ હવે ફ્રાંસ કરવા લાગે એવો ઇંગ્લાંડને ઊંડે ઊંડે ડર હતો. અને તેથી જર્મની થોડું ઘણું પણ

જર્મનીને જરા દયાથી — ઉદારતાથી વિકાસ કરવાની છૂટ આપી હોત — જે પ્રજાઓના આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત બીજી પ્રજાઓને માટે રાખવામાં આવ્યો એ જ સિદ્ધાંત જો જર્મનીને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હોત-તો જર્મન પ્રજા કદાચ બીજી બધી પ્રજાઓની માફક જ શાંત રીતે પોતાનો વિકાસ કરતી રહી હોત અને તો આજનું યુદ્ધ ઉપસ્થિત ન પણ થયું હોત. પણ તેનો દોષ કોને દેવો ?

પુરુષો તો સંયોગોના ગુલામ છે. કોઈક જ મહાપુરુષ સંયોગોથી પર થઈ શકે છે. અને વર્સાઈલ્સના ઘડનારા પણ સંયોગોના ગુલામ હતા. સંયોગોને તેઓ ફેરવી શક્યા નહિ, અને સંયોગોએ તેમને જીતી લીધા. અને જેમ વિજેતાઓ અને હારેલાની વચ્ચે બધી જ સંધિઓ થાય છે તેવી જ સંધિ એ વર્સાઈલ્સની પણ થઈ. અને જેમ દરેક આવા પ્રકારની સંધિ નવા યુદ્ધનું મૂળ હોય જ છે તેમ આ સંધિ પણ નવા યુદ્ધનું મૂળ બની તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? અને ભવિષ્યમાં પણ જ્યારે જ્યારે હજી સંધિઓ થશે ત્યારે પણ ભાવિ યુદ્ધનાં બીજો એ સંધિમાં પણ રહે તોપણ આશ્ચર્ય શું ?.

આજે તો વર્સાઈલ્સ વખતે સેવેલાં નવી દુનિયાનાં સ્વપ્નાં ક્યાંયે હવામાં ઊડી ગયાં, અને છેલ્લા મહાયુદ્ધ કરતાં પણ વધારે ભયાનક યુદ્ધ પૃથ્વી ઉપર શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. અને આપણે આખરે તો એટલું જ ઇચ્છીએ કે એને અંતે આખરે માનવજાતને સન્મતિ સૂઝે અને કાયમી શાંતિ સ્થપાય એવાં પગલાં ભરે તોપણ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ વ્યર્થ ગયો નહિ ગણાય.

●

અ હિં સા

• અનુષ્ટુપ •

ધરાનાં મૂળ ધારે છે ધરાને, ધરતી ધરા
પૃથ્વીના જાડ્યના ગટ્ટા, જે ધારે ચેતનઝરા,
પ્રાણીના અંગ પે જુઓ, એડી ધારતી પાયને,
પેટને પાય ધારે છે, જે ધારે ઉર શિરને.

પછી તો પ્રાણી યે છુટ્ટો, આદરે નિજની લીલા.
ધારવું એ અહિંસા છે, ટેકો બીજા અર્થમાં
સહાય આપવી-લેવી, વિશ્વગૂંથ્યા સુમર્મમાં.
આભ ધારી રહે તેથી, રવિ ચૈતન્ય અર્પતો,
તારકો પંથ દાખે છે, ચંદ્ર અમૃત વર્ષતો.
પૃથ્વી ને આભ ત્રિલોક બ્રહ્માંડ સઘળું લસે
અહિંસા કર્મમાં ઊતરે, વસ્તુ કો’ ન પૃથક વસે
અહિંસા વિશ્વપ્રકૃતિ સાચી છે, ન કદી હિંસા.
અહિંસા સ્થિર છે વિશ્વે, હિંસા તો ઘણી અસ્થિરા,
અહિંસા જીવવી સાચી, પ્રાણ પ્રેમળ નિર્ઝરા.
અહિંસા મુક્તિ છે મીઠી, લોકકલ્યાણની ધરા.

• મોહિનીચંદ્ર •

અ વ લો કનો

વાર્તા–નવલકથા

શુભદા –શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અનુવાદકો : શાંતિલાલ શાહ અને હિમાંશુ ચક્રવર્તી પ્રકાશક : એન એમ ઠક્કરની કો. મુંબઈ, ૨ મૂલ્ય અઢી રૂપિયા ૫૮ *

શુભદા લેખકનું સૌથી પહેલું અને એમની સમર્થ સાહિત્યકૃતિઓની સરખામણીમાં સામાન્ય પુસ્તક છે, પરંતુ એમાંયે લેખકની વાર્તાકાર તરીકેની પ્રતિભા તો દેખાઈ આવે છે કથા શુદ્ધ સામાજિક છે, એક ગરીબ કુટુંબની સ્ત્રી અત્યંત ગરીબાઈથી પોતાનું કુટુંબ ચલાવતી જુગારી અને ચોર પતિને વેઠી રહી છે એની આ વાત છે વસ્તુ સાદું, સામાન્ય અને ઠેર ઠેર બનતા બનાવ જેવું છે પતિનો ત્રાસ, ગરીબી અને સહનશીલતા–એ ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ આમાં બતાવેલી છે શુભદાનું પાત્ર મુખ્ય છે શુભદામાં લેખકે પ્રાચીન હિંદુ સ્ત્રીના સંસ્કાર રેડ્યા છે, જે પોતે ભૂખી રહે પણ પતિ અને છોકરાંને ખવરાવે, ગમે તેવા દુઃખ સામે પણ એ જરા પણ ઉશ્કેરાયા વિના શાંતિથી ઊભી રહે. સહનશીલતા એ એનો ખાસ ગુણ છે, સ્વભાવે એ તદ્દન ગરીબ છે એટલે પોતાની જાત પર પડતાં સર્વે દુઃખો એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના સહી લે છે પતિના અતિ ત્રાસને અંતે પણ એના દિલમાં પતિ માટે બિલકુલ રોષ જન્મતો નથી. દુઃખ એ તો જાણે હમેશનું હોય જ એટલી સહેલાઈથી અને સહજ રીતે એ બધું સહી લે છે બીજું ધ્યાન ખેંચે એવું પાત્ર લલનાનું છે બીજા ભાગમાં લલના જ મુખ્ય પાત્ર તરીકે દેખાય છે તે બાળવિધવા છે પણ કુટુંબનું દુઃખ ન જોઈ શકવાથી વેશ્યાવૃત્તિ તરફ દોરાય છે અતિ શુદ્ધ આર્યમાતાનું દૂધ પીને આવી વૃત્તિ કેમ ઊપજી શકે તે એક કોયડો છે લેખક બાળસ્વભાવને બહુ સરસ ને સચોટતાથી આલેખી શક્યા છે બાળમની સાદી ભાષા, અવાસ્તવિક કલ્પના ને ભોળપણ બહુ સરસ રીતે લેખક બતાવી શક્યા છે બાળક માધવ અને લલનાની વાતો ગમે તેવા કઠણ હૃદયને પણ પિગળાવી દે એવી છે. બીજાં બધાં જ પાત્રો હારાણ, છલના, રાસમણિ, સદાનંદ, શારદાચરણ, સુરેન્દ્રબાબુ ધ્યાન ખેંચે એવી ઝીણવટથી દોરાયાં છે અને તેમની વિશિષ્ટતા સાથે આપણી સમક્ષ ખડાં રહે છે એકેય એવું નબળું પાત્ર નથી કે જે દૃષ્ટિ બહાર રહી જાય લેખકના વિશિષ્ટ ગુણોનું ચિત્ર ખડું કરે તેવું પાત્રાલેખન, સાદી, સરળ ને પ્રવાહી ભાષા અને રસદાર જિજ્ઞાસા પ્રેરે એવી કથાશૈલી આમાંથી બાકાત રહી નથી શકી એટલે કોઈ ખાસ પ્રશ્ન કે આદર્શની રજૂઆત ન હોવા છતાં પુસ્તક સામાજિક વાર્તા તરીકે સફળ રીતે રજૂ થયું છે

દુર્ગેશનંદિની–(પૂર્વાર્ધ–ઉત્તરાર્ધ) લેખક : બંકીમબાબુ અનુવાદક દયાશંકર ભ. કવિ પ્રકાશક એન. એમ ઠક્કરની કંપની મુંબઈ, મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા ૫૯

લગભગ ત્રણસો પાનાનું દળદાર પુસ્તક હાથમાં લેતાં આનંદ થાય છે જૅકેટ પરનું ચિત્ર જોતાં જ લાગે છે કે કોઈ ગભરુ બાળાની કહાણી હશે, અને છે પણ એમ જ કથા મોગલસમય પહેલાંની છે, જ્યારે પઠાણોની સત્તા આથમતી જતી હતી અને મોગલો એક પછી એક પ્રદેશ સર કરતા હતા વાર્તા મોટા ભાગમાં ઇતિહાસ આલેખે છે મોગલો પઠાણ અને રાજપૂતોને હાથ કરતા જતા હતા માનસિંહ મોગલોમાં ભળી ગયો હતો અને તેનો પુત્ર જગતસિંહ પઠાણોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવા ચોતરફ લશ્કર લઈને ફર્યા કરતો હતો અકસ્માત તે એક દુર્ગકન્યાને મળે છે અને પ્રેમમાં પડે છે ઘણી ઘણી મુસીબતોને અંતે તેને પરણી શકે છે અને પઠાણો હારે છે વાર્તાનો આ સાર છે

કથા જૂના કાળની છે તેમ જ લખાઈ છે પણ ઘણા સમય પહેલાં એટલે આજે એના આલેખન વિ઼ે

---

* એપ્રિલ '૩૯ થી ગયા અંક સુધીમાં અવલોકાયેલાં પુસ્તકો ૫૩

બાલસાહિત્ય

જાપાનિકા—લખનાર: કસનજી દેસાઇ અને જીવરામ જોષી. પ્રકાશક: ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત. કિંમત ચાર આના. ૬૬

આમાં ચાર જાપાની વાર્તાઓ આપી છે. વાર્તાઓ તદ્દન સામાન્ય છે. એમાંથી બાળકોને આનંદ કદાચ મળે, પણ એની પાછળ કોઈ હેતુ રહ્યો નથી.

બંગાળી બિરબલ—લેખક: નટવરલાલ વીમાવાળા. પ્રકાશક: 'ગાંડીવ', સુરત, કિંમત છ આના. ૬૭

બાદશાહ અને બિરબલની જેવી ગુજરાતીમાં વાર્તાઓ છે તેવી 'ઠેલેદર ગોપાળ ભાંડ' નામની બંગાળી ચોપડીમાંની વાર્તાઓને ચાળીને બાલભોગ્ય ભાષામાં અહીં રજૂ કરી છે.

બહાદુર પટેલ—ભાગ ૮-૯-૧૦-૧૧ લેખક: હરિપ્રસાદ વ્યાસ. પ્રકાશક: 'ગાંડીવ' સુરત, કિંમત ભાગ ૮, ૯, ૧૦ ના દરેકના પાંચ આના, ભાગ ૧૧ના ચાર આના. ૬૮-૬૯-૭૦-૭૧

એક પાત્રની વાતનાં રમૂજી ચિત્રો અને છૂટા છૂટા રમુજી પ્રસંગોની આ ચોપડીઓએ બાળકોમાં સારું આકર્ષણ ઊભું કર્યું છે. પણ એમાં ચાતુરીનો બહુ ઉપયોગ નથી થયો. એની ક્રાઉન આઠપેજી સાઈઝ એની અંદર જે ઉમરનાં બાળકો માટેનું લખાણ છે તેમના કરતાં ઘણાં નાનાં બાળકોને યોગ્ય છે.

માયાવી દેશ—અનુવાદક: ભાનુપ્રસાદ વ્યાસ. 'ગાંડીવ' સુરત. કિ. સવા રૂપિયો. ૭૨

પ્રેમેન્દ્ર મિત્રની બંગાળી બાલવાર્તાનો આ સરસ અનુવાદ છે, વાર્તા પણ રસિક છે.

પતંગપોથી—લેખક: હીરાલાલ કાપડિયા. પ્રકાશક: 'ગાંડીવ' સુરત. કિંમત પાંચ આના. ૭૩

'ગાંડીવ' (પાક્ષિક) નો પતંગઅંક પ્રગટ થઈ ગયા પછી એ જ લખાણને એ જ ચિત્રો અને સુશોભનો સાથે ચોપડી કરીને બહાર પાડેલ છે. લખાણને વધુ રસિક થવાનો ઘણો અવકાશ હતો.

નરવીરો-કર્તા અને પ્રકાશક: શારદાપ્રસાદ વર્મા. યુગાન્તર કાર્યાલય, સુરત. મૂલ્ય દોઢ આનો. ૭૪

હિંદની ધાર્મિક, રાજકારણી, સાહિત્યિક એવી નવ વ્યક્તિઓના જીવનપ્રસંગો લઈ તેમની મહત્તા બાલ્યભોગ્ય ભાષા અને શૈલીમાં દર્શાવી છે.

દેશનેતા-(ગ્રામ લહરી શ્રેણી) કર્તા અને પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. મૂલ્ય અઢી આના. ૭૫

ઉપલી ચોપડીના જેવી આ ચોપડી છે. આમાં સાત દેશનેતાઓના જીવનપ્રસંગો છે.

આવતી કાલે-લેખક: રમણલાલ સોની. પ્રકાશક: 'નવી દુનિયા' અમદાવાદ. મૂલ્ય છ આના. ૭૬

પ્રકાશકોએ આને 'નવી ઢબનું બાળસાહિત્ય' કહેલ છે તે કદાચ એની અંદરની વાતો સમાજવાદ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે કારણે કહેલ હશે. પરંતુ આમાંની પહેલી વાત (વાર્તા નહિ) તો નવી જ ઢબની છે. કામદારોનું શોષણ કેટલું અન્યાયી છે તે તે દ્વારા બનાવેલ છે. આમાંની બે વાતો શ્રી. રતિલાલ મહેતા અને સુભદ્રા ગાંધીની લખેલી છે. ભાષા સહેલી છે, પણ વાતો રસિક છે એમ નહિ કહેવાય. પરંતુ કષ્ટ છે. શ્રી. સોનીનું કાવ્ય 'દેખો આ દુનિયા' સારું અને સરસ છે.

પાઠ્યપુસ્તક

વાચનપ્રવેશપોથી (ભાગ ૧ થી ૪) અને ત્રિપદ પદ્ધતિ કર્તા રતિલાલ અંધાર્યુ. પ્રાપ્તિસ્થાન: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય. અમદાવાદ, મૂલ્ય દરેકનો સવા આનો. ૭૮-૮૨

પોથીઓનું નામ 'વાચનપ્રવેશ' છે પણ તેમાં પ્રવેશ કરાવાયો છે લેખનપ્રવેશથી. અલબત્ત પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ એ સરસ છે પણ અહીં એ નિરર્થક છે, કારણ કે બાળકને લખવાનો મહાવરો તો બહુ સમય પછી આપવાનો છે. લેખક પોતે વાચનની વચ્ચે ચિત્રો આવે તેમાં માનતા નથી એમ એમની બીજી પુસ્તિકા 'ત્રિપદ પદ્ધતિ અને વાચનશિક્ષણ' કે જે આ ચોપડીઓને કેમ શીખવવી તેની માર્ગદર્શક છે તેમાંથી જાણવા મળે છે; છતાં તેઓ વાચનપોથીમાં વાચનની મધ્યે જ્યાં ત્યાં ચિત્રો મૂકે છે. તેના બચાવમાં 'ત્રિપદ પદ્ધતિ' વાળી પુસ્તિકામાં તેઓ કહે છે કે તે શોભનાર્થે છે. એ ચિત્રોને શોભનાર્થે જ રાખવા માટે અમને વધુ સારી રીત એ લાગી છે કે એમને લખાણની વચ્ચે નહિ પણ એક તરફ રાખવાં જોઈતાં હતાં. જો કે અમને તો એવું પણ લાગે કે મૂળાક્ષરો શીખી ગયા પછી જે પાઠો અપાય તેમાં શબ્દસૂચક કે કથાસૂચક ચિત્રો આવે તે જરૂરી છે. પણ આ પોથીઓની તો છપાઈ જ આંખને ગમે તેવી નથી લાગતી ત્યાં ચિત્રસુશોભન આકર્ષક ક્યાંથી લાગે?

સંયુક્ત-ત્રિપદ પદ્ધતિ અનુસાર શિખવાય તેવા ઉદ્દેશથી આ પોથીઓ તૈયાર થઈ છે તેની શરૂઆતના ઘણા પાઠો વાક્યોથી રહિત છે પણ શબ્દોની યોજના સારી છે અને તે શ્રમપૂર્વક તૈયાર થયેલ દેખાય છે બીજા ભાગમાં જોડાક્ષરો શીખવવાના ન હોવા છતાં એક ઠેકાણે 'ઊર્મિ' જેવો શબ્દ આવી ગયો છે કે જે શબ્દને બહુ સરળતાથી નિવારી શકાત ચોથા ભાગમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ લેનારાઓ માટે જ જે સુવાક્યો આપ્યાં છે તેની ભાષા ઘણી અઘરી છે એકંદરે જેઓનો વિશ્વાસ હજી પણ સરકારી બાળપોથી પર હોય તેમણે તો આ પોથીઓને જ પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઈએ એમ બહુ આનંદ સાથે કહી શકાય

ગણિતપ્રવેશપોથી (ભાગ પહેલો)-કર્તા : રતિલાલ અધ્વર્યુ, પ્રાપ્તિસ્થાન ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ કિંમત સવા આનો. ૮૨

૧ થી ૧૦૦ સુધી ગણતા, ઉમેરતા અને બાદ કરતા તેમ જ આંકના ગડિયા બનાવવાની રીત આ ચોપડીમાં ઘણી સરસ અને શાસ્ત્રીય રીતે આપી છે આશા છે કે દરેક શિક્ષક આ ચોપડીનો બાળવર્ગના બાળકોને ગણિતમાં રસ લેતા કરતા અને તેમને ગોખણપટ્ટીથી બચાવવામાં ઉપયોગ કરશે

પૈસામાં પ્રૌઢશિક્ષણ-કર્તા અને પ્રકાશક હરિકૃષ્ણ વ્યાસ, લાઠી (કાઠિયાવાડ) કિંમત એક પૈસો ૮૩

મૂળાક્ષરો શીખી ગયેલા પ્રૌઢોને ઉત્તરવાચનમાં રસ પડે તેવા તેમના જાણીતા ભજનો અને તેવા રાગના ગીતોનો આ નાનો સંગ્રહ છે ગીતોમાં શબ્દોનો વિકાસ ક્રમિક જ હોય તેવો પ્રયત્ન થયો છે આવી ચોપડીઓ વધુ બહાર પડે તે ઇષ્ટ છે.

બેઝિક ઈંગ્લિશ ગ્રંથમાળા (પૂર્તિ ૨-૩, પુસ્તક ૨-૪ ૧૫) કર્તા ને પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે મૂલ્ય : અનુક્રમે પ્રચારાર્થે મફત, એક આનો, એક રૂપિયો, ત્રણ આના અને નવ આના ૮૪-૮૮

સામાન્ય વ્યવહારની, સરળમાં સરળ અને જલદીથી શીખી લઈ શકાય તે જાતની ભાષાનું અંગ્રેજીનું જે રૂપ પ્રચારમાં આવ્યું છે તે ગુજરાતની અંગ્રેજી ન જાણતી કે ઓછું જાણતી જનતાને શીખવવા શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસે આ પુસ્તિકાઓ લખી સફળ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો છે પૂર્તિ બીજીમાં ૧ થી ૧૦ પાઠોનું જે અવતરણ છે તે પાઠોનો ક્રમ માનસશાસ્ત્રીય છે પૂર્તિ ત્રીજીમાં પહેલા પાઠની દરેક રીતની સાદી ભાષામાં આપેલી સમજાવટ, પુસ્તક ચોથામાં દશે પાઠ લઈને વ્યાકરણ જે રીતે શીખવવા પ્રયત્ન થયો છે તે અને બીજી બાબતો લેખક એક સારા શિક્ષક છે એમ બતાવે છે

પુસ્તક બીજું સંપૂર્ણ બેઝિક શબ્દકોશનું છે અને પુસ્તક પંદરમું ગુજરાતમાં પ્રચલિત ૨૦૦૦ અંગ્રેજી શબ્દોનું છે આ પુસ્તકો બેઝિક શીખનારને તો ઘણા કામનાં છે, પણ સામાન્ય ઉપયોગ માટે પણ કામનાં છે

પુસ્તકોની છપાઈ, કાગળ, પુસ્તકો તૈયાર કરવા પાછળ અને તેની અટપટી છપામણી પાછળ લેવાયેલો શ્રમ જોતાં કિંમત બહુ વાજબી ગણાય.

કાવ્યો

રાસમાલિકા-પ્રકાશકો સ્વાશ્રયી લેખકમંડળ, પ્રકાશન એજન્ટ ગૂર્જર સાહિત્ય ભંડાર, લાઠી (કાઠિયાવાડ) કિંમત એક રૂપિયો ૮૯

પ્રકાશકોના 'અન્યાયો'નો અંત લાવવા એક યોજના આ પુસ્તકના સંપાદકે કરી છે લેખકોને એકત્ર થઈ ફાળે આવતા થોડા થોડા ખર્ચે પોતાનું લખાણ પુસ્તકારૂઢ કરાવી લેવું અને પછી ફાળે આવતી નકલો તેને ગમે તેને વેચવાની કે વેચાવવાની તેણે વ્યવસ્થા કરી લેવી એ યોજના અનુસાર રાસનું આ એક પુસ્તક પ્રગટ થયું છે અને આ પછી બીજાં પણ પુસ્તકો પ્રગટ થવાનાં આ યોજના કેટલી વ્યવહારુ છે તેની ચર્ચા યથાવકાશે અમે કરશું

આ રાસસંગ્રહના સંપાદક કહે છે તેમ આમાંના રાસોનું ધોરણ ઊંચું કયા પ્રકારે છે તે સમજી શકાતું નથી શ્રી વિહારીજીના રાસો કે જેમાં લોકભોગ્યતાનું સારું તત્ત્વ છે તેને બાદ કરતાં બીજા રાસો કેવળ શબ્દગૂંથણી છે, એમાં રસ નથી શ્રી સુંદરમ્‌નો રચિત એક અને શ્રી લલિતજીના બે રાસ છે, પણ તેયે કંઈ ખાસ આકર્ષક નથી જણાયા બીજા રાસ લેખકોના ઘણાખરા નામો સાવ અપરિચિત જ છે

વિહારીજીના રાસોમાંથી ઘણાં અવતરણો ટાંકવાની ઇચ્છા થાય તેવા તે રાસો છે. "આઘો આઘો વિદેશી દેરિયા", "માછી હવે ભિંજાણી થાશે રાત" એ તો બહુ પ્રખ્યાત ગીતો છે. 'વંદે માતરમ્'નો ગીત-અનુવાદ સુંદર છે અને 'હિંદી ફૂલડાં'માં હિંદી નેતાઓને ફૂલો સાથે સુંદર રીતે સરખાવ્યા છે. એ ઉપરાંત બીજાં પણ સરસ છે.

કુમારનાં કાવ્યો—કર્તા અને પ્રકાશક: મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ, અમદાવાદી પોળ, વડોદરા. મૂલ્ય એક રૂપિયો. ૯૦

ચોપડી હાથમાં આવતાં ચોપડીના નામમાં વ્યાકરણની ભૂલ ('કુમારના કાવ્યો' નહિ પણ 'કુમારનાં કાવ્યો' જોઈએ) અને કાવ્ય એટલે કેવળ વિલાસ એવો ભાવ આપતું ચિત્ર અને કાગળ, છપાઈ ઈ. પુસ્તક વિષે નિરાશાનો પૂર્વગ્રહ બંધાવી દે છે. એ નિરાશાની કડવાશ કાવ્યો વાંચતાં કંઈક અંશે ઓછી થાય છે. ઘણાં કાવ્યોની રચનામાં સુંદર છંદલાલિત્ય અને હળવી કલ્પના મનને આરામ આપે છે, પણ કેટલાંક કાવ્યો ખોટા શબ્દભારે ભરેલાં પણ લાગે છે. મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં સંસ્કૃત શબ્દપ્રયોગ સરળ રીતે ચાલ્યા આવે છે પણ એથી કવિતા સુબોધ બને છે એવું નથી. પ્રારંભમાં શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈએ પોતાની પ્રસ્તાવનાને અતે ગુજરાતના કવિઓને રાસ-રાસડા અને રોદણાં લખવાં બંધ કરી જીવનના જોમને પ્રગટ કરતાં કૂચ-ગીતો લખવાની જે સૂચના કરી છે તે યથાસ્થાને જણાય છે.

પાંખડી—કર્તા : જેઠાલાલ ત્રિવેદી, 'કુમાર' કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય બાર આના. ૯૧

પ્રગટ થતાં અને અપ્રગટ રહેતાં ઘણાં કાવ્યોથી જ્યારે આપણે કંટાળ્યા છીએ ત્યારે સુંદર મુક્તકોનો આ નાનો સંગ્રહ વાંચતાં ખરેખર મનનો થાક ઊતરી જાય છે. એમાં કેટલાંક વાણીનું ચાતુર્ય, કેટલાંક કલ્પના અને કેટલાંક વ્યવહારજ્ઞાન આપે છે. સાથે શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકની પ્રસ્તાવના છે તેમાં મુક્તકની વ્યાખ્યા, તેનો ઇતિહાસ અને આ સંગ્રહમાંનાં મુક્તકોની આલોચના છે. કાગળ, છપાઈ, સુશોભન વગેરે સુંદર છે.

વિજ્ઞાન

रसायनशास्त्रांतील नवलकथा (मराठी)—લેખક શ્રી. ના. ભાગવત એમ. એ. બી. એસ સી પ્રકાશકઃ કા. મ. તામ્હનકર, નવભારત પ્રકાશન સંસ્થા, મુંબઈ ૪. મૂલ્ય દોઢ રૂપિયો. ૯૨

મુંબઈની સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજના રસાયનશાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રાધ્યાપક અને એ ખાતાના ડાયરેક્ટર શ્રી. ભાગવતે આ પુસ્તક સરસ રીતે લખ્યું છે તેમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. પુસ્તકના બીજા ભાગમાં પેન્સિલ, કોલસો, દીવાસળી, ધાતુ, રંગ, ખેતી માટેનાં રસાયન દ્રવ્યો, કૃત્રિમ હીરામોતી અને ઘડિયાળ વગેરે વિષયો—તેમનું શાસ્ત્ર, તેમનો ઉપયોગ, ઇતિહાસ અને તેમની પ્રગતિની શકયતા વગેરે બાબતો રસિક રીતે સમજાવેલ છે. '**रसायनशास्त्र आणि मानवीप्रगति**' અને '**चमत्कार विवेचन**' એ બે લેખો આપણી દૃષ્ટિને જગતની પ્રગતિ અને 'જાદુ' જેવી લાગતી વસ્તુઓ પાછળ રહેલ કુદરતી નિયમ સમજાવીને ચોખ્ખી કરી નાખે છે. ઘડિયાળમાં વપરાતી વસ્તુઓ રસાયણ સાથે સંબંધ રાખે છે તે માટે આ પુસ્તકમાં ઘડિયાળને સ્થાન આપ્યું છે. પણ વિશેષતઃ તો ઘડિયાળ કેમ શોધાયું, કેમ ચાલે છે, ઇત્યાદિ બાબતો ચર્ચી છે કે જે રસાયનશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ નથી ધરાવતી.

પુસ્તકનો ઉઠાવ, સાઈઝ, પાનાં ઇત્યાદિ સારાં છે એટલે પુસ્તકની કિંમત ભારી ન કહી શકાય. આવા પુસ્તકમાં ચિત્રોની અપેક્ષા સૌ રાખે જ, પરંતુ આમાં એની ત્રુટિ છે.

નવજીવનનાં પુસ્તકો

કેળવણીના પાયા : લેખક : શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા ત્રીજી સુધારેલી આવૃત્તિ. કિંમત રૂપિયો એક. ૯૩

શ્રી કિશોરલાલભાઈની ભાષા એક વખત ક્લિષ્ટ ગણાતી. એમના ખ્યાલમાં એ વસ્તુ બહુ રહેતી હોય એમ લાગે છે. આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં એ ભાષાને સહેલી કરવા પ્રયત્ન કરેલો અને આ આવૃત્તિમાં પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. કહેતાં આનંદ થાય છે કે કિશોરલાલભાઈની ભાષા પહેલાં કરતાં તો હવે

ઘણી સરળ અને માધુર્યપૂર્ણ બની છે આ પુસ્તકની આ આવૃત્તિમા ભાષાનો એ ગુણ આવી વસ્યો છે ઉપરાંત પણ બીજો થોડો ફેરફાર આ આવૃત્તિમા થયો છે પુસ્ત ના ગુણ વિષે તો એટલુ જ કહેવાનુ હોય કે પ્રત્યેક ગુજરાતીએ એ વાચવુ જ જોઈએ

સીતાહરણ-લેખક ચદ્રશકર શુક્લ, પાચમીઆવૃત્તિ, કિંમત બાર આના ૯૪

'સીતાહરણ' ની પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૨૬મા બહાર પડી આ જ શૈલીએ 'સીતાહરણ' પછીની વાત આ જ લેખકને હાથે પ્રગટ થવી આવશ્યક છે નવજીવનના બીજા પુસ્તકોની બાધણી છે જેવુ હોય છે તેવુ જ બાળકો-કિશોરો-વિદ્યાર્થીઓ માટેના પુસ્તકોનુ હોય તે તેના રૂપરગમા ફેરફાર કરી તેને વધુ આકર્ષક ન બનાવી શકાય?

ગામડાની વહારે-બીજી આવૃત્તિ લેખક ગાધીજી કિંમત ૧ આનો ૯૫

૭ વર્ષ પહેલા આની પહેલી આવૃત્તિની ચાર હજાર પ્રતો છપાયેલી આજે બીજી આવૃત્તિમા પણ એટલી જ પ્રતો છપાય છે

ગાધીજી-ચોથી આવૃત્તિ લેખક જુગતરામ દવે કિંમત ૪ આના ૯૬

આ પહેલાની ત્રણ આવૃત્તિની કુલ મળી વીસ હજાર પ્રતો ખપી છે આમા થોડા રેખાચિત્રો વધારાયા છે

કાવ્યપરિચય-ભાગ ૧ લો સપાદક નગીનદાસ પરીખ, બીજી આવૃત્તિ કિંમત બાર આના ૯૭

આંધળાનું ગાડું લેખક જુગતરામ દવે બીજી આવૃત્તિ કિંમત એક આનો ૯૮

નવાઈની વાત છે કે આવા સરસ નાટકની દશ વર્ષે આ બીજી આવૃત્તિ જ પ્રગટ થાય છે પહેલી આવૃત્તિની પણ બારસો જ પ્રતો હતી આ નાટક માના પ્રસગોની ચોટ, એના ગીતો, એની સાદી અને સહેલી ભાષા એ બધુ કોઈ પણ બાળનાટકને પાછળ રાખી દે તેવા છે ખૂબ ભજવવા જેવુ અને વાચવા જેવુ નાટક છે

આવકાર

પૂર્ણિમા-(માસિક) તત્રીઓ જયત પડ્યા, બિપિનકુમાર નાગડા, જેઠાભાઈ લેન ઘાટકોપર. વાર્ષિક લવાજમ ત્રણ રૂપિયા.

આ માસિકનો પહેલો અક પ્રગટ થાય છે ત્યા તો તેના પૂઠા પર 'અજોડ માસિક' એમ છપાઈ પણ ગયુ! આને અજોડ માસિક બનાવવાના તત્રીઓ પ્રયત્નો જરૂર કરતા હશે, સારા સારા લેખકો, ચિત્રકારો અને ફોટોગ્રાફરોની મદદ મેળવવા તેમણે પ્રયત્નો કર્યા છે પણ એનુ દૃષ્ટ સ્વરૂપ હજી પ્રથમ બે અકોમા તો નથી આવ્યુ જણાતુ પરતુ તત્રીઓના પ્રયત્નો શુભ માટે છે એટલે પૂર્ણિમા'નુ સાફલ્ય ઇષ્ટ છે

કારવાં-(માસિક) તત્રી 'વહશી' ગહેરી અને 'એકાર' કણપીઠ, સુરત વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ચાર

ફોટો, ચિત્રો, વ્યગચિત્રો અને સુદર લખાણોથી ભરપૂર મુસ્લિમો માટેના આ નવા માસિકને આવકારીએ છીએ એના તત્રીઓ ગુજરાતી સાહિત્યમા જાણીતા છે તેઓ પ્રગતિને ઇચ્છનારા છે એટલે આશા છે કે આજે હિંદુ અને મુસ્લિમ એવા જે બે મોટા વાડાઓ પડી ગયા છે તેને એક કરવા એક-મેક પ્રત્યે પેદા થયેલી અવિશ્વાસની લાગણીને મિટાવી દેવા અને સાચુ લોકશિક્ષણ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરશે. આ પહેલા અકમા એમણે હિંદુ લેખકોની સારી મદદ મેળવી છે અને તે તેમની બને કોમ વચ્ચેના એખલાસની ઇચ્છાનો પુરાવો આપે છે

મિજબાની-(સાપ્તાહિક) તત્રી : ગગાદાસ મહેતા, ચીચપોખ્લી, મુબઈ ૧૨ વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૭

સારા લેખકો અને સુદર વાર્તા-લેખો ઇ ની સામગ્રીવાળુ આ સાહિત્યિક સાપ્તાહિક ગુજરાતની એક મોટી ખોટ પૂરે છે

નૌકા-કોચીનથી નીકળતા આ નામના ગુજરાતી સાપ્તાહિકનો હમણા પ્રગટ થયેલો 'દક્ષિણ હિંદ અક' એક સ્તુત્ય પ્રયાસ છે છપાઈમા વપરાતી લીલીપીળી શાહી આખને નુકસાન કરે છે તે કહેવુ સ્થાને ગણાશે ચા

મારી પત્નીનો વિકાસ

શ્રી સોપાન

(ગયા અંકના પાન ૫૨૭ થી ચાલુ)

૨

આને તે પછી અમારું નવયુગી ગૃહજીવન શરૂ થયું. મારી અને સુકન્યાની ગણતરી તો એ હતી કે આઠ પંદર દિવસમાં પિતાજી સાજા થઈ જશે અને તે પછી સુકન્યા તુરત જ મુંબઈ જઈને પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કરી દેશે. પરંતુ અમારા કમભાગ્યે પિતાજીની માંદગી લંબાતી જ ગઈ અને છેવટે જીવલેણ નીકળી. ત્રણ મહિના સુધી પિતાજી માંદગીમાં પીડાયા, આ ત્રણ મહિના સૌના માટે દુઃખના હતા. પિતાજી મારા પિતાજી હતા પરંતુ મારી બાના તો જીવનાધાર હતા. એમનું દુઃખ કોઈથી જોઈ શકાય એમ નહોતું. પિતાજીની માંદગી એવી રીતે ઉગ્ર થતી જતી હતી કે જાણે ક્રમશઃ મૃત્યુ આગળ પગલાં જ માંડતા હોય! આ પગલાં કોઈથી પાછાં ન વાળી શકાય તે હું સમજતો હતો. હું પ્રાણ આપું તોયે પિતાજીને બચાવી શકું એમ નહોતું. પરંતુ એથી યે વિશેષ દુઃખ તો બાને એક બીજું થઈ રહ્યું હતું. મારા ઉપર અપાર વિશ્વાસ ધરાવનારી બાનો વિશ્વાસ દિવસે દિવસે ઓછો થતો જતો હતો. જે સુરજ ઉપર એને અપરંપાર શ્રદ્ધા હતી અને જે સુરજના વખાણ કરતાં એ થાકતી જ નહિ તે સુરજ આ ત્રણ મહિનામાં એને અળખામણી થઈ પડી હતી. હું ત્યારે સમજતો જ નહોતો કે બાને આમ શાને લઈને થઈ રહ્યું છે! સુરજ ઘરનું કામ તો કરતી. બાનું માન પણ સાચવતી. પિતાજીની સેવા કરવામાં પણ મારી સાથે જ ઊભી રહેતી, છતાં મારી બાને એમ કેમ લાગ્યું કે એ ઉદ્ધત થઈ ગઈ છે! એના ધણી સિવાય બીજા કોઈને જોઈ શકતી જ નથી! એ કોયડો ઘણો ઘણો મોડો મને સમજાયો. તે દિવસે હું વધુમાં વધુ એટલો સમજેલો કે હવે એ મારી બાથી ડરતી નહોતી તેનું જ એ કારણ હતું, અને વિશેષ કહું તો મારી બા એમ માનતી કે સુરજ હવે મારા સિવાય બીજા કોઈના દાબમાં રહે એમ નથી.

આમ છતાં પ્રાનપણે દુઃખ પામતી બાએ પિતા પાસે પોતાના દુઃખને અદ્ભુત રીતે છુપાવ્યું હતું. બા ખાટલા ઉપર બેસતાં ત્યારે ઘણીવાર રડી પડતાં અને પિતાની આંખમાં પણ આંસુ આવી જતાં, પરંતુ એ આંસુ તો ચિર વિયોગનાં હતાં. એમાં ભાવિની નિરાધારતાનું દુઃખ નહોતું એટલું તો હું પણ સમજી શકતો, અને તેથી જ એ આંસુથી ગદ્ગદિત થઈ જતો હું પ્રેમની પરાકાષ્ઠાનાં દર્શન કરતો.

પિતાજી તો ઊપડી ગયા જ. એમણે જતાં જતાં એમ માન્યું કે સુકન્યા અને હું મારી બાને લેશમાત્ર ઓછું નહિ આવવા દઈએ. અને એમની એ માન્યતા મને ખોટી પણ નહોતી લાગી. મેં મારા અંતરમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે પ્રાણના ભોગે પણ હું મારી બાને જાળવીશ અને એના આનંદ માટે મારા કોઈ પણ આનંદનું હું સુખેથી બલિદાન આપીશ.

પિતાજી જતાં અમારું ઘર સૂનું બન્યું હતું. પિતાજી હતા ત્યારે તો તેઓ એકલા જ હતા, છતાં જાણે સો માણસો એક સાથે જ બેસતાં ઊઠતાં હોય એમ આખું ઘર ભર્યું ભર્યું લાગતું હતું. હું તદ્દન છોકરા જેવો છું એવું ભાન પણ તે દિવસે જ મને થયું. મારું વ્યક્તિત્વ કોઈ રીતે ઘરમાં દેખાતું જ નહોતું. હું ત્યાં હોઉં કે ન હોઉં તેથી ઘરની ગરમીમાં કોઈ જાતનો ફેર પડે એમ નહોતું. બા એક ખૂણામાં બેસી રહેતી. પિતાજી જતાં એ જાણે છે જ નહિ એવું લાગતું હતું. બીજી બાજુ એના મોં ઉપર કોઈ કોઈ વખત લાચારીના ભાવો પણ આવી જતા હતા. જે સુરજને એ વિના સંકોચે આજ્ઞા કરી શકતી તેને હવે જાણે વિનતિ કરતી હોય એવું લાગતું હતું. કોણ જાણે કેમ, એ મારાથી સહન જ નહોતું થતું. સુરજને હું ચહાતો હતો, પરંતુ બાને

તો હવે હું પૂજતો હતો. મેં એક દિવસે સુકન્યાના ધ્યાન ઉપર આ વાત મૂકી. મને એમ હતુ કે બાને આમ લાગે છે તેનું કારણ તો પિતાજીનો વિયોગ છે. પરંતુ સુકન્યાએ મને જવાબ આપ્યો ત્યારે મારો ભ્રમ ભાંગી ગયો. મેં ધારેલું કે સુકન્યા આ વાતનું આશ્ચર્ય બતાવશે અને બાને એમ કેમ લાગતું હશે એ વિષે ચિંતા પ્રગટ કરશે, પરંતુ એણે તો મને કહ્યું:

'મારે પણ તમારી સાથે આ બાબતમાં વાત કરવી હતી.'. એ કઠોર અવાજથી આટલું બોલી ત્યાં જ હું એનો મનોભાવ સમજી ગયો, પરંતુ બંજરના ઘા જેવું વાક્ય સાંભળવાનું હજી મારે માટે બાકી જ હતું. એ બોલી: 'હવે મારે અભ્યાસ છોડી દેવાનો છે શું?'

મેં ધીમેથી કહ્યું: 'અત્યારે તો એ વિચાર પણ ક્યાં કરી શકાય એમ છે?'

'તમે એમ. એ. ની પરીક્ષામાં નહિ બેસો?' એણે કહ્યું.

'હું તો બેસીશ. મેં તો બધું કરી લીધું છે.'

'ઠીક' એટલું બોલી એ ત્યાંથી ઊઠી ગઈ. મારી વાત અધૂરી રહી. પછડાટ ખાઈને હું પડ્યો હોઉં તેમ ખુરશી ઉપર બેસી રહ્યો. સુકન્યા આમ બોલે-બોલી શકે એવી કલ્પના પણ મને કોઈ દિવસ નહિ આવેલી.

એ આખો દિવસ હું વિચારમાં જ ડૂબેલો રહ્યો. ઘણીવાર શિક્ષણ અને સંસ્કારના મને વિચાર આવ્યા, પિતાજી ગયા પછીની બાની સ્થિતિના વિચાર આવ્યા. લગ્ન સમયની સૂરજના વિચાર આવ્યા. મારું મન ન સમજાય એવા પ્રશ્નોથી ભરાઈ ગયું અને હું મૂંઝાવા લાગ્યો. મેં ને દિવસે એટલો નિશ્ચય તો કર્યો જ, હવે પછી સુકન્યાને મારે એક શબ્દ પણ ન કહેવો અને બાને મારાથી જેટલું સુખ આપી શકાય તેટલું આપવું.

પરંતુ એની વળી વિપરીત અસર થઈ. સુકન્યાને એમ લાગવા માંડ્યું કે એના પ્રત્યેના રોષને લઈ હું આમ કરી રહ્યો છું, એટલે એ વિચાર મારે તુરત જ છોડી દેવો પડ્યો બા બહુ સમજુ હતાં એટલે મારી મૂંઝવણ સમજવામાં એમને વાર ન લાગી. હું ન જાણી શકું એમ એમણે સુકન્યા પ્રત્યેનું પોતાનું વલણ ફેરવી નાખ્યું. હું એ સમજી તો ગયો. પરંતુ એમાં મારે દુઃખ પામવા જેવું લગીર પણ નહોતું. એક સુંદર સમાધાન મેળવી હું નિરાંતથી રહેવા લાગ્યો. બા અને સુકન્યા વચ્ચે પણ બાલમેળ સંધાઈ ગયો.

*

સુકન્યાને ભાવનગર આવ્યે ૭ મહિના વીતી ગયા હતા. હું એમ. એ. ની પરીક્ષા આપી ચૂક્યો હતો. બા હવે હૃદયના ઊંડા ઘાને ઢાંકી આનંદથી રહેતાં હતાં. ઘરનું વાતાવરણ પ્રમાણમાં શાંતિભર્યું હતું. માત્ર એક પ્રશ્ન પ્રતિદિન ઉગ્ર બનતો જતો હતો. સુકન્યા અવારનવાર અભ્યાસની અને મુંબઈની વાત મારી પાસે મૂકતી હતી. હું કહેતો હતો કે 'બા પાસે રહેવું જ જોઈએ એટલે તુ ભાવનગરમાં જ અભ્યાસ કર.' એને એ પસંદ નહોતું. ભાવનગરનું વાતાવરણ એને ઉલ્લાસમય કે સ્વતંત્ર નહોતું લાગતું. જે કારણે મેં એને ભાવનગર નહિ, પણ મુંબઈમાં શિક્ષણ લેવા પ્રેરી હતી તે કારણો એ આગળ ધરતી હતી. હું કહેતો હતો કે 'તે દિવસની સ્થિતિ જુદી હતી, પિતાજી બેઠા હતા અને તારી પ્રાથમિક તૈયારી પણ થઈ નહોતી.' એને મારી વાત ગળે ઊતરતી નહિ. એ એમ માનતી હતી કે હું એને વધુ સ્વાતંત્ર્ય આપતાં અચકાઉં છું.

જેમ દિવસો વીતતા જતા હતા તેમ આ પ્રશ્ન મૂંઝવણભર્યો બનતો જતો હતો. એક બાજુ અમારો મતભેદ ચાલ્યા કરતો હતો અને બીજી બાજુ મુંબઈનાં મિત્રોના એના ઉપર અને મારા ઉપર પત્રો આવ્યા કરતા હતા. એ ઘણાખરા પત્રો મને વંચાવની હતી. મારા ને એના તમામ પત્રોનો ધ્વનિ એક જ હતો: 'આટલાં શિક્ષણ અને સંસ્કારથી સંતોષ ન માનવો જોઈએ. હજી તો મા   ્રિકા જ તૈયાર

થઈ છે. ચણતર બધું બાકી છે.' અને તે સાથે જ મુંબઈની મઝાનાં વર્ણનો આવતાં.

હવે સુકન્યામાં ગભરામણ તો રહી જ નહોતી, એટલે મારા મિત્રો આવતા ત્યારે મારે શરમાવું નહોતું પડતું. મારા કરતાં યે વધારે મોજથી અને છૂટથી એ સૌની સાથે રહી શકતી. એક વખત મારી બાએ મારી પાસે એ વિષે સહેજ અણગમો પ્રગટ કરેલો, પણ મેં એને સમજાવી હતી કે 'જો એટલી યે છૂટ ન લઈ શકાય તો શિક્ષણનો અર્થ જ શો ?' એટલે એ ચૂપ રહી હતી અને તે પછી કોઈ દિવસ બોલી જ નહોતી. સુકન્યા તો સમજતી જ હતી કે બાને આ નથી ગમતું. પરંતુ એ વિષે એને ચિંતા નહોતી. એ દૃઢપણે માનતી હતી કે મારો ને એનો અધિકાર એક સરખો જ છે. પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેની અસમાનતા હું પ્રથમથી જ ઇચ્છતો નહોતો. અને એ પણ હવે એમ જ ઇચ્છતી થઈ ગઈ હતી.

પણ કોણ જાણે કેમ, મેં કલ્પ્યો હતો એવો રસ મને મળતો જ નહોતો. અમે જ્યારે જ્યારે એકાંતે મળતાં ત્યારે ત્યારે મોટે ભાગે કોઈ ને કોઈ વાદવિવાદમાં જ ઊતરી જતાં અને તેનું પરિણામ પણ મતભેદમાં જ આવતું. સુકન્યા પ્રથમ પહેલી મુંબઈ ગઈ ત્યારે એના મોં ઉપર મને જે જડતા લાગેલી તે હવે હતી નહિ, પણ એ સાથે જ એના ગાલ ઉપર શરમની લાલી રહેતી અને આંખો કોઈ કોઈ વખત ન વર્ણવી શકાય એવા ભાવથી ઊભરાઈ જતી તે પણ હવે ચાલ્યુ ગયું હતું. હું મારા મનને ફરી ફરીને કહેતો કે એ ખરેખર જવું જ જોઈતું હતું. એ લજ્જા અને એ લાગણી સ્નેહનાં પ્રતીક નહોતાં પણ ભય, અજ્ઞાન અને હીનતાનાં પ્રતીક હતાં. પણ મન જાણે માનતું જ નહોતું. એ એમ કહ્યા જ કરતું હતું કે આ શિક્ષણ અને સંસ્કારની સાથે એ લજ્જા ને એ લાગણી નહિ આવે તો તારા ચિત્તને ઠંડક મળશે નહિ.

દિવસ મારો કેટલો સુંદર જતો ! હું વાચનમાં ને શિક્ષણકાર્યમાં મશગૂલ રહેતો. એ પણ ઘરકામ ને વાચનમાં સમય ગાળતી. સાંજ-સવાર મિત્રોની વચ્ચે અમે ગુલતાન કરતાં. કોઈ ઘેર આવતું ત્યારે અમારો મુક્ત પ્રેમ જોઈ આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જતું. પરંતુ રાત્રે ?

કોણ જાણે કેમ હવે તો દરેક રાત્રે મુંબઈ જવાની વાત નીકળતી. સુકન્યા કહેતી કે 'તમે એમ. એ. થઈ ગયા છો. હવે તમારે પણ મુંબઈ જેવા વિશાળ ક્ષેત્રમાં જ આવવું જોઈએ અને મારી જિંદગી રસોડામાં જ ખતમ થવાની ન હોય તો મને પણ વિશાળ ક્ષેત્ર આપવું જોઈએ. એની વાત કેટલી સાચી હતી ! પણ બા મુંબઈ આવવા ઇચ્છતાં નહોતાં. જો કે મને ભય હતો કે બા મુંબઈ આવે તે સુકન્યા પસંદ કરે કે નહિ, પણ એ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થયો નહોતો. સુકન્યાને ખાતરી હતી કે બા મુંબઈ આવે જ નહિ. પણ બાનો પ્રશ્ન એક કોરે મૂકું તોપણ મને મુંબઈ તરફ આકર્ષણ થતું જ નહોતું. એક છાની બીક પ્રગટ કરવાની રજા આપો તો કહું કે મને એમ લાગ્યા જ કરતું હતું કે ત્યાં સુકન્યા ને હું એકાંત મેળવી શકશું જ નહિ અમારો તમામ રસ-આનંદ મિત્રોમાં વહેંચાઈ જશે.

'પણ એમાં શું ?' મારા મનમાં પ્રશ્ન થતો. 'એ તો સારી સ્થિતિ કહેવાય-ઊંચી સ્થિતિ કહેવાય. સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાની પરાકાષ્ઠા કહેવાય.' પણ મન ક્યાં ભોળું હતું ? એ સામો પ્રશ્ન પૂછતું: 'ક્યા આદર્શને ખાતર આ એકાંતનો ત્યાગ ?' મને એનો જવાબ મળતો નહિ. હું એટલું જાણી ગયો હતો કે 'સુકન્યાને મન સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાનો અર્થ હજી સુધી તો એટલો જ હતો કે એ પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તી શકે. કોઈની રોકટોક વિના કોઈની પણ સાથે સંબંધ રાખી શકે.' મારે આ અર્થ સામે વાંધો નહોતો, પરંતુ આ અર્થ એટલે કે આ સ્વતંત્રતા અને સમાનતા અમને વિખૂટાં જ પાડી દેશે તો ? એવો ભય મનમાં પેદા થયા કરતો હતો.

આખરે મુંબઈ જવાનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. સુકન્યા પ્રતિદિન નારાજ રહેવા લાગી. જેમ હું એને મુંબઈ ન જવા માટે સમજાવતો ગયો

તેમ તેમ એને લાગવા માંડ્યું કે હું સ્વાતંત્ર્યનો માત્ર ડોળ જ કરું છું. સુકન્યાએ મને ત્યાં સુધી કહ્યું કે એને શિક્ષણ આપવાની પાછળ એને શિક્ષિત, સંસ્કારી કે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી કરવાનો મારો ઇરાદો નહોતો, પરંતુ મિત્રોમાં મારી પત્ની ગમાર ન ગણાય એટલું જ મારે જોઈતું હતું. એના આ વાક્યનો હું જવાબ નહોતો આપી શક્યો. એ ખોટું હતું એમ કહેવાની મારી હિંમત નહોતી, કારણ કે એ મનોભાવ મારામાં હતો જ. પરંતુ એની સાથે તો અમારા સંયુક્ત સુખની કલ્પના પણ જડાયેલી જ હતી. સુકન્યા એ સ્વીકારે એમ નહોતું—સમજે એમ પણ નહોતું.

બાની સંમતિ લઈ અમે બંને મુંબઈ જવા માટે ઊપડ્યાં. ભાવનગરનાં ઘણાં મિત્રો અમને વળાવવા માટે સ્ટેશને આવેલાં. જેમ મુંબઈનાં મિત્રોની ઇચ્છા હતી કે અમે મુંબઈ આવીને રહીએ તેમ ભાવનગરનાં મિત્રો અમને ભાવનગર ઇચ્છતાં હતાં. શા માટે તેઓ એમ ઇચ્છતાં હતાં તેનું વિશેષ પૃથક્કરણ ન કરું તો યે મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે અમે બંને બધાંને આનંદરૂપ હતાં. માત્ર અમે બંને જ એકલાં આનંદ લઈ શકતાં નહોતાં.

મુંબઈ મારા માટે નવું નહોતું, પણ સ્થાયી રહેવાનો વિચાર કોઈ દિવસ મેં કરેલો જ નહિ, એ જ રીતે ઘર વસાવીને રહેવાનું પણ જિંદગીમાં પહેલવહેલું જ બનતું હતું. પણ એ બધું તો ગોઠવાઈ ગયું. સારી એવી નોકરી પણ મળી ગઈ. સુકન્યા પણ કૉલેજમાં દાખલ થઈ ગઈ. બધું જ વ્યવસ્થિત થઈ ગયું. માત્ર હૃદય દિનપ્રતિદિન અવ્યવસ્થિત થવા લાગ્યું. મુંબઈના અનેકાનેક મિત્રો ને મોજાંગાં અમારી વચ્ચે મતભેદ રહેવા જ લાગ્યો. મારા પ્રત્યે સુકન્યા આદર રાખે એવું તો મારે યે નહોતું જોઈતું, પણ મારી વાતને પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી વિચારે એવી મારી ઝંખના વધતી જ જતી હતી. સૌથી વધુ દુઃખ મને એ વાતનું થતું હતું કે મારી પ્રત્યેક 'ના' ને એ પતિનો જુલ્મ જ સમજતી હતી અને મારી પ્રત્યેક ઇચ્છાને એ બળાત્કાર જ માનતી હતી. સુકન્યા મારી પત્ની હતી. અમે એક એક સાથે જીવનભરને માટે જોડાયાં હતાં, પરંતુ એના વતી હું કોઈને એક શબ્દ પણ કહું, અમે આવશું કે નહિ આવીએ એવું પણ કહું, તો એ છંછેડાઈ જતી. એની સ્વતંત્રતા હું હરી રહ્યો છું એમ કહેતી.

એક દિવસ થાકીને મેં એને ચિઠ્ઠી લખી કે હું તમારી સાથે વાત કરવા ઇચ્છું છું: એ કહેવાની જરૂર નથી કે મુંબઈ આવ્યા પછી મેં એને તું કહે-વાનું બંધ કર્યું હતું. અમસ્થો યે હું અજાણ્યાની વચ્ચે તો એને તમે જ કહેતો, પરંતુ મિત્રોની વચ્ચે તું કહેવાઈ જતું તેમાં એને અસમાનતા લાગતી હતી. હું એને કહેતો હતો કે એ પણ તું કહીને બોલાવે, પણ જાહેરમાં એમ કરવા માટે એ તૈયાર નહોતી.

મારી ચિઠ્ઠી વાંચીને એ તુરત જ વાત કરવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ. મેં જોઈ લીધું કે વાત કરવામાં સાર નથી, પરંતુ મારું ગૃહજીવન નષ્ટ થઈ રહ્યું હતું. એટલે મેં મનને મજબૂત કરી વાતનો આરંભ કર્યો. મેં પહેલો જ પ્રશ્ન એને એ પૂછ્યો કે:

'તમારી સાથે હું શી રીતે રહું એમ તમે ઇચ્છો છો ?'

એણે મને જવાબ આપ્યો: 'જેમ રહો છો તેમ જ.'

'મને એમાં નિરસતા લાગે છે.'

જવાબમાં એણે મોં મરડ્યું.

'મારું કહેવાનું તમે સમજો.' હું ખૂબ નરમા-શથી બોલ્યો. 'આ રીતે આપણે એકબીજાથી દૂર જતાં જઈએ છીએ.'

'તો શું કરવું ?'

'આપણા સહજીવનને અને સ્નેહતત્ત્વને હાનિ ન પહોંચે તેમ આપણે રહેવું જોઈએ.'

'એટલે કે તમે કહો તેમ કરવું જોઈએ.'

'તમે ઊંધું ન લો. હું એમ માગતો જ નથી.' મેં કહ્યું.

'તો શું માગો છો ?'

'બીજા મિત્રો કરતાં આપણો સંબંધ કંઇ વિશિષ્ટ છે એમ તમે સ્વીકારો છો ?'

'પણ તેથી શું ?'

'તો આપણે એકમેકને અનુકૂળ રહેવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.'

'એનો અર્થ એ કે મારે તમને અનુકૂળ રહેવું જોઈ એ.'

'એમ હું નથી કહેતો.'

'ત્યારે શું કહો છો ?'

'મારી કોઈ પણ વાત ઉપર તમે સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચારો એમ હું ઇચ્છું છું.'

'તમે એમ કરો છો ?'

'હું નથી કરતો ?' મારાથી ઊંચે સાદે બોલી જવાયું.

'તો હું પણ કરું છું.' એણે દૃઢતાથી કહ્યું. મને લાગ્યું કે વાત પૂરી થઈ ગઈ છે. હું બે ત્રણ મિનિટ મૂંગો બેસી રહ્યો એટલે એ ઊઠીને ચાલતી થઈ. મેં એક નિઃશ્વાસ મૂકી દીધો. મારું વિચારવા માંડ્યો.

*

મારો કાગળ વાંચી સુકન્યા તુરત જ મારી પાસે આવી અને લાલ આંખ કરી એણે મને કહ્યું, 'હું માનું છું કે તમે વહેમી છો. મારી મૈત્રીઓને સાંખી શકતા નથી. હું માનું છું કે તમે જૂના વિચારમાંથી નીકળ્યા નથી, મારી સ્વતંત્રતા તમારાથી સહેવાતી નથી..........'

એ એવાં ઘણાં વાક્યો બોલી ગઈ, પણ મને યાદ ન રહ્યાં. મેં મારું હૃદય કાગળમાં ઠાલવી દીધું હતું. એ કાગળનો સાર આ હતો કે આ બંધી ઝંખના સહચાર માટે છે, સત્તા માટે નથી. હું ને તમે જો વિશિષ્ટ સંબંધ ન રાખી શકીએ તો આપણાં લગ્નની અને સંયુક્ત જીવનની કશી કિંમત નથી. હું તમને અંતરથી ઇચ્છું છું, પણ તમે મારાથી દૂર ને દૂર જતાં જાવ છો. જો આમ જ આપણે રહેવું હોય તો મારે મને અપરિણિત અથવા તો વિધુર જ માનવો રહ્યો.'

જવાબમાં સુકન્યાએ મને સંભળાવ્યું 'તમે વહેમી છો, અસહિષ્ણુ છો.......' આ વચનોનો મારી પાસે જવાબ નહોતો. એના ગયા પછી મેં ટેબલ ઉપર એક ચિઠ્ઠી મૂકી: 'સૂરજ મારા માટે યોગ્ય હતી કે સુકન્યા તે. મારાથી સમજાતું નથી. એમ લાગે છે કે સૂરજ હવે મરી ગઈ છે અને સુકન્યા તો મારી પાસે આવી જ નથી. હું એકલો જ હતો અને છું.'

આ ચિઠ્ઠી મૂકી હું ઑફિસમાં ચાલતો થયો. રાત્રે હું ઘેર આવ્યો ત્યારે સુકન્યા અમારાં સ્ત્રી-પુરુષ મિત્રોની વચ્ચે બેઠી હતી અને આજે વ્યાપક થઈ ગયેલા 'સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમંડળ'ની સ્થાપનાના વિચારો ત્યારે ચાલતા હતા.

❁

આ અંકમાં 'જર્મનીની ભીતરમાં' પ્રગટ થયેલો લેખ હિંદી 'વિશ્વમિત્ર' માંથી અનુવાદિત કરેલો છે. સં૦

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯ નવેંબર ૧૯૩૯ અંક

: સંપાદકો :

મોહનલાલ મહેતા : ઈશ્વરલાલ દવે
કાન્તિલાલ શાહ : હરજીવન સોમૈયા

છૂટક નકલ આઠ આના

સંચાલક ભારતી સાહિત્ય સંઘ પો. બો. ૭૩ અમદાવા

સા હિ ત્ય અ ને સં સ્કા ર નું માં સિ ક

ઊર્મિ

યોજના

દર મહિને વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો, જીવનચરિત્ર ઈત્યાદિ સામગ્રી ૮૦ થી ૧૦૦ પાનાંમાં આપવામાં આવે છે. નવું વર્ષ એપ્રિલથી શરૂ થાય છે, પરંતુ કોઈ પણ મહિનાથી એક વર્ષ માટે ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

એનું વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
પાંચ રૂપિયા	સાડા પાંચ રૂપિયા	સાડા છ રૂપિયા (શિ. દસ)

છૂટક કે નમૂનાની નકલના આઠ આના

લેખ સંબંધી

૧. જે લેખનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે લેખ જો પહેલા જ અંકમાં પ્રગટ થઈ શકે એમ હોય તો તેના લેખકને ખબર આપવામાં આવતી નથી. જે લેખનું પ્રકાશન મોડું થવાનું હોય તેની ખબર આપવાનો રિવાજ છે.

૨. જે લેખ સાથે ટપાલખર્ચ નથી હોતું તે લેખ જો સ્વીકારવા યોગ્ય ન લાગે તો રદ કરવામાં આવે છે.

૩. જે લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તેનાં કારણો આપવાને અમે બંધાયેલા નથી. અમારા તરફથી કારણો ન મળે તો અમે નથી આપવા ઈચ્છતા એમ સમજવું.

૪. કોઈ પણ લેખકનો લેખ જે અંકમાં છપાય તે અંક અને તે લેખની છૂટી પાંચ પ્રતો લેખકને મોકલવાનો રિવાજ છે. કોઈ પણ કારણસર છૂટી પ્રતો ન મોકલી શકાય તો તે ફરીથી છપાવી આપવાનું જોખમ અમે સ્વીકારતા નથી.

વ્યવસ્થા સંબંધી

૧. કોઈ પણ ફરિયાદ માટે જવાબી ટપાલખર્ચ અને ગ્રાહક-નંબર જણાવવો જરૂરી છે.

૨. જે ગ્રાહકોનું લવાજમ પૂરું થવા આવે છે તેને અગિયારમા અંક સાથે એ જાતની ચેતવણી મોકલવામાં આવે છે અને એમના તરફથી વખતસર જવાબ નથી આવતો તો બારમો અંક એમને વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વી. પી. રૂ. ૫-૪-૦નું થાય છે, જેના ગ્રાહકે રૂ. ૫-૬-૦ ભરવા પડે છે. આ વી. પી. જો ગ્રાહક ન સ્વીકારે તો છેલ્લા અંક ઉપર એમનો અધિકાર રહેતો નથી. વી.પી. ખર્ચના ચાર આના મોકલીને જ તે અંક પાછો મેળવી શકાય છે.

૩. અંગ્રેજી મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં જ 'ઊર્મિ'નો અંક પ્રાપ્ત ન થાય તો ગ્રાહકને વિનંતિ છે કે તેમણે ટપાલ-ઑફિસમાં ખબર કાઢવી અને ટપાલખાતા તરફથી જે લેખિત જવાબ આવે તે અહીં મોકલી આપતાં એમને તે અંકની બીજી નકલ મોકલી આપવામાં આવે છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

સમાચાર અને સૂચનાઓ

૧ અમારાં પ્રકાશનોમાં અમે જે કાગળો વાપરીએ છીએ તેમાં દેશી કાગળો ટાઇટલ વગેરેનાં ભાવો દોઢા ઉપરાંત થયા છે, અને પરદેશી કાગળના ભાવો બમણા કરતાં પણ વધ્યા છે. પરદેશી કાગળો માત્ર 'નવરચના'માંજ વપરાય છે, કારણ કે એ જાતના કાગળો દેશમાં બનતા જ નથી, હવે એમાં પણ દેશી કાગળો જ વપરાશે.

૨ 'વિશ્વસાહિત્યમાળા'નું બીજું પુસ્તક 'અહંકાર' પ્રગટ થઇ ગયું છે ને ગ્રાહકોને રવાના થવા માંડયું છે.

૩ 'અરુણ પુસ્તકમાળા' નું ચોથું પુસ્તક 'પ્રવાસપત્રો' (રામભાઈ) પ્રગટ થઇ ગયું છે, અને પાંચમું 'આપણાં ભાંડુઓ' (હેમુભાઇ) તથા છઠ્ઠું 'હજી'યે મને સાંભરે છે.' (ગિજુભાઈ) ચાર પાંચ દિવસમાં જ પ્રગટ થઇ જશે. આ ત્રણેય પુસ્તકો એક સાથે જ રવાના કરવામાં આવશે.

૪ 'અંજલિ' નું ત્રીજું પુસ્તક 'જાગતા રે'જો' (ઉત્તરાર્ધ) નવેંબરની આખરે પ્રગટ થશે અને એ જ રીતે 'આરોગ્ય'નાં પુસ્તકો ત્યારે જ પ્રગટ થશે.

૫ 'વિશ્વસાહિત્યમાળા' નું ત્રીજું પુસ્તક 'પશ્ચિમના સમરાંગણે' (All Quiet on the Western Front) તૈયાર થાય છે. ડિસેંબરમાં પ્રગટ થઈ જશે.

૬ 'ચિંતન ગ્રંથાવલિ' નું બીજું પુસ્તક હજી નક્કી થઇ શકયું નથી.

અમદાવાદ
૩૧ : ૧૦ : '૩૯

મુખ્ય સંચાલક
ભારતી સાહિત્ય સંઘ

વર્ષ નવમું		નવેમ્બર ૧૯૩૯		અંક નવમો

ગુજરાતનો પ્રાંતિક વિકાસ

[રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ]

જેવી રીતે માણસ પોતાની વિશિષ્ટતાને લીધે સમાજમાં મહત્ત્વનું સ્થાન મેળવે છે અને સમષ્ટિની ઉત્ક્રાન્તિમાં પોતાનો હિસ્સો નોંધાવી શકે છે, તેવી રીતે આપણી અત્યારની રાષ્ટ્રવ્યાપી સાંસ્કારિક એકતા માટે પણ દરેક પ્રાંતે પોતાનું વિશિષ્ટ ધ્યેય સાધવું પડશે; અને એવા પોતાના વિશિષ્ટ સર્વાંગીણ વિકાસ વિના સંસ્કૃતિના મહાસાગરમાં પોતાનું કહેવાય તેવું કાંઈ પણ તેનાથી આપી શકાશે નહિ

એટલે આપણી પ્રાંતિક ભાવના પાસે ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્નો આવીને ઊભા છે. એક તો સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન, બીજો પ્રશ્ન સાંસ્કારિક એકતામાં એનું વહેણ, અને ત્રીજો મહાન પ્રશ્ન વિશ્વવ્યાપી બલાબલની સાચી તુલના કરવાની એની શક્તિ. આ ત્રીજો પ્રશ્ન એટલા માટે મહત્ત્વનો છે કે અત્યારે કોઈ નાનામાં નાનું ગામ પણ વિશ્વવ્યાપી બળોની અસર નીચે ન આવે એવું શક્ય નથી

પ્રાંતિક સર્વાંગીણ વિકાસ વિષે દરેક પ્રાંતને પોતપોતાના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો છે ને સામાન્ય પ્રશ્નો પણ છે. ઉદાહરણ તરીકે સાધારણ રીતે ગુજરાતીઓ પ્રાંતિક ભાવના પરત્વે વધારે ઉદારતાથી જોઈ શકે છે. અને તેના પ્રમાણમાં મહારાષ્ટ્ર–બંગાળ પછાત છે. તો વિદ્યા સંગીત, ચિત્ર, સાહિત્ય એવી સામગ્રીમાં વિકાસદૃષ્ટિએ એ બન્ને પ્રાંતો ઘણા આગળ છે. એટલે દરેક પ્રાંતે પોતાના વિશિષ્ટ પ્રશ્નોનો પોતાની રીતે ઉકેલ લાવવાનો હોય છે. તેમાં કેટલીક વખત અતિ ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ લાભને બદલે નુકસાન પણ કરી બેસે છે. ઉદાહરણ તરીકે સાહિત્યદૃષ્ટિએ હિંદી પાસેથી ગુજરાતને બહુ ઓછું મળે તેમ છે. પણ એનું રાષ્ટ્રભાષા તરીકેનું ગૌરવ જાળવવા એના પ્રત્યે લોકો ઉદાસીન ન રહે એ જોવું જરૂરનું છે. પણ હજી તો ગુજરાત પોતાના પગભર પોતાની ભાષામાં માંડ માંડ થતું આવે છે, તે પહેલાં

એના ઉપર હિંદીનો એટલો બોજો મૂકવામાં આવે કે એ બોજા આડે એ પોતાની પ્રાંતિક ભાષાનો વિકાસ પણ સાધી શકે નહિ તો એ વસ્તુ લાંબે ગાળે બન્ને ભાષાને નુકસાન કરવા ઉપરાંત ગુજરાતને એની પોતાની સંસ્કારિતામાં પીછેહઠ કરાવનારી પણ નીવડે. રાષ્ટ્રભાષાને લેશ પણ ઓછું મહત્ત્વ આપ્યા વિના પ્રાંતમાં એના સ્થાનનો નિર્ણય કરવાનું કામ જેટલું બને તેટલું વધારે અભ્યાસ દ્વારા નહિ પણ અભ્યાસ વિનાનાં સાધનો દ્વારા-રેડિયો-સિનેમા દ્વારા રાખવું જોઈએ. અભ્યાસ તરીકે નિશાળોમાં થતો એનો ઉપયોગ એ કદાચ લાંબે સમયે કંટાળાજનક ને નિરર્થક લાગ્યા વિના નહિ રહે. અત્યારના અભ્યાસ-ક્રમમાં ઘટાડો કર્યા વિના નવા વિષય તરીકે હિંદીને દાખલ કરવામાં એક રીતે માનસિક હ્રાસ પણ છે. અત્યારના વિષયો પરત્વે બાળકોને જે કંટાળો છે તેટલો જ કંટાળો હિંદી પ્રત્યે આવશે, ને જેમ અંગ્રેજી ભાષામાં ગુજરાતીનો ખીચડી-પાક બનાવ્યો, તેમ કદાચ હિંદી દ્વારા નવો ખીચડી-પાક પણ થશે.

રાષ્ટ્રભાષાનું ગૌરવ જ્યારે રાજદ્વારી પુરુષો સ્થાપવા મથે ત્યારે તેમણે એ વિષે કેળવ-ણીકારો, લેખકો, ચિંતકો ને સર્જકોની ઉપેક્ષા ન કરતાં એમના અભિપ્રાયોને વજન આપવું જોઈએ ને જેટલા બને તેટલા વિશેષ અભિપ્રાયો મેળવવા જોઈએ. કોઈ પણ દેશમાં-પછી એ ભલે ગમે તેવા ઉદાર રાજદ્વારી પુરુષોથી નિયંત્રિત થતો હોય છતાં-એમાં વિચાર કરી શકે તેવા પુરુષો પ્રત્યે ઘૃણા દર્શાવવામાં રાજદ્વારી પુરુષો કોઈ દિવસ પાછા હઠતા નથી.

ઈંગ્લંડમાં બર્નાર્ડ શૉ મોટો ચિંતક છે, પણ એનો રાજદ્વારી પુરુષોએ કોઈ દિવસ હિસાબ ગણ્યો નથી. એટલે જે વિષય ખરી રીતે કેળવણીકારો માટે મહત્ત્વનો છે તેનો નિર્ણય એકાદ નિયમથી કરી નાખવામાં કે બહુમતીથી કરવામાં પણ એકંદરે પ્રજાને નુકસાન છે. એ વિચારને પ્રજા સમક્ષ ઘણો લાંબો વખત વહેતો મૂકવો જોઈએ.

પ્રાંતના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે પ્રાંતીય ભાવનાની ખીલવણી જરૂરી છે.

એ ભાવના જ્યારે પોતાના એકમ સ્થાનથી વધારે દૂર જાય છે ત્યારે જ એના ઉપર નિયંત્રણ જરૂરી છે. અત્યારે ગુજરાતનાં સાહિત્ય-ચિત્ર-સંગીત-નૃત્ય-રંગભૂમિ-નાટકો-મેળાઓ ઉત્સવો-વ્યાયામો-સમૂહ ઉત્સવો-સઘળાંમાંથી ગુજરાતનો ધ્વનિ ઊઠવો જોઈએ. બેંગાલી રાગડામાં કવિતા ઉતારી એ ગુજરાતનાં છોકરાં પાસે મૂકવી એમાં હવે ગુજરાતના કવિઓએ પણ શરમ ગણવી જોઈએ. ગુજરાતનું પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસે-અને એનાં સંસારી તત્ત્વજ્ઞાનીઓની ને ભજનિકોની પરંપરાની પેઠે-સંસાર, સમૃદ્ધિ ને સંસ્કૃતિનો સમન્વય ગુજરાત સાધી બતાવે એ એની સૌથી વધારે સુંદર અને કદાચ ચિરસ્થાયી પ્રણાલિકા છે. એની પ્રાંતિક વિશિષ્ટતા એના સંસ્કારની સૌને પ્રિય લાગે એવી સૌરભમાં રહી છે. એના પ્રાંતિક અભિમાને બીજાને દબવ્યા નથી કે દુભવ્યા નથી. આજે ગુજરાત પોતાના પ્રાંતિક વિકાસ માટે એના લોકનાયકો પાસે દૃષ્ટિની અપેક્ષા રાખે છે.

વિશ્વવ્યાપી બલાબલની તુલના કરવામાં ગુજરાતીઓ પાછા પડશે તો પોતાનાં વ્યાપાર, સમૃદ્ધિ ને સંસ્કારિતા-સઘળું ગુમાવી બેસશે.

એટલે રાજકારણ ગમે તેટલું બળવાન ને વ્યાપક તત્ત્વ થવા મથે—અને એણે થવું જ જોઈએ તોપણ એ પ્રાંતના સર્વાંગીણ વિકાસ, ખાસ કરીને પ્રાંતની વિશિષ્ટતા દ્વારા સધાતા સંસ્કૃતિવિકાસને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો જ એની લાંબે ગાળે ફતેહ છે કારણ કે તો જ એને પ્રજાનું પીઠબળ મળે, બળવાન, તેજસ્વી, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિવાળા જુવાનોનો ટેકો મળે નહિ તો પછી ટોળાં ભેગાં થાય. ટોળાં હાલી ઊઠે. ટોળાં માને કે આપણા ભેગા થવાથી પૃથ્વી ધ્રૂજે છે. તે જે વખતે પરદેશી સત્તાનો માત્ર એક ફટાકડો ફૂટે ત્યારે ટોળાંને શું કરવું એ પણ ગમ ન હોય, કારણ કે એમનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ જ ન હોય—માત્ર શબ્દોને અનુસરવાની જ શક્તિ આવી હોય.

સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવો હોય તો પ્રાંતની વિશિષ્ટતા શામાં રહી છે એ લોકસેવકો ને લોકનાયકોએ જાણવું જ જોઈએ એમનાથી પ્રાંતના કલા–સાહિત્ય–કવિતા–પ્રણાલિકા અને સામાન્ય સંસ્કારભૂમિકાની ઉપેક્ષા કે મશ્કરી કરી શકાય જ નહિ.

વિદ્યા અને સંસ્કારની કોઈ પણ ભૂમિકાને દૂર ઉપહાસનો વિષય બનાવી પ્રજાને દોરવાનો દાવો કરનારા ઘણા વખત સુધી ગમે તેટલાં લાખો ટોળાં ભેગાં કરે છેવટે જ્યારે ઓટ આવે ત્યારે પ્રજા ત્યાંની ત્યાં હોય છે–ન એ આગળ વધે ન પાછળ જુએ.

એટલા માટે અતિ ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓએ પોતાના ઉત્સાહમાં ને ઉન્માદમાં ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વિકાસ રૂંધાતો નથી એ હમેશાં જોવું રહે છે.

રાષ્ટ્રભાષા પ્રાંતભાષાને ન રૂંધે–રાષ્ટ્રપ્રેમ પ્રાંતવિકાસને ન અપનાવે એ સ્થિતિ પ્રત્યે પણ નજર રાખવી રહી.

• ધૂમકેતુ •

પૂજાનું મૂલ્ય

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

સૂતાં ના સુખસેજમાં જગતમાં મોટાઈ કો'ને મળે,
કષ્ટો કૈંક સહ્યા પછી જગતની પૂજા વિબુધો રળે;
સૂતા કૈં પથરા નગે, સરિતમાં; ના ભાવ કો'એ પૂછે
વેઠે ઘા જળના, સલાટકરના, તે દેવ : સૌ કો' પૂજે.

• જેઠાલાલ ત્રિવેદી •

मतभेद अने शिष्टता

श्री. दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

સામાજિક જીવનનું મામૂલી વ્યાકરણ પણ જેઓ નથી જાણતા તેઓ કોઈ કોઈ વખત એટલા પક્ષાન્ધ થઈ જાય છે, કે ભિન્ન મત રાખનારને તેઓ પોતાના દુશ્મન માને છે. વિવાદમાં જે હારે તેના મોંમાં ધૂળ ભરનાર શાસ્ત્રીઓથી આપણે પરિચિત છીએ. પોતાના વિરોધીઓને ઝેર પાનાર લોકોના કિસ્સા પણ ઇતિહાસમાં મોજૂદ છે. જેનામાં આપણે નિષ્ઠા મૂકી તેની દરેક વાતને માની લેવી, તેના દોષનું પણ સમર્થન કરતા રહેવું, અને જેને વિરોધી માની લીધા તેમને દુશ્મન સમજી જમીનદોસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ વૃત્તિ મનુષ્યજીવનની અત્યંત અસંસ્કારી અને પ્રાથમિક અવસ્થાનું ચિહ્ન છે. એવા લોકો અહિંસાનું માહાત્મ્ય તો શું, તેનો અર્થ પણ સમજી શકતા નથી. અહિંસાવાદી જૈનોમાં પણ જ્યારે લોકો વાદમત્ત બને છે, ત્યારે પ્રતિપક્ષીનો કોઈ પણ રીતે નાશ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે.

સામાજિક જીવનમાં જ્યાં ચર્ચા મારફતે લોકમત સંગઠિત કરવામાં આવે છે અને જનતાને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, ત્યાં એ વાતનો ખ્યાલ રાખવો જરૂરી છે કે, જ્યાં મતભેદ થાય ત્યાં દુશ્મની માની લેવી કે પેદા કરવી ન જોઈએ. વ્યક્તિગત સ્નેહસંબંધ જીવનનાં અગણિત તત્ત્વોને લીધે સ્થાપિત થાય છે. કેવળ મતભેદને લીધે એનો વિચ્છેદ કરી દેવો, અને પોતાની સજ્જનતા છોડી દઈ કેવળ વેર જ વેર શરૂ કરવું એ અસંસ્કારિતા અને પ્રાથમિક અવસ્થાનું દ્યોતક છે.

ધાકધમકી, મારપીટ આદિ હીન વ્યાપારોમાં ધર્મનો ખ્યાલ લાવી ક્ષાત્રધર્મનું વિધાન કરવામાં આવ્યું. સૂતેલા શત્રુને ન મારવો જોઈએ, કમરથી નીચે પ્રહાર ન કરવો જોઈએ, શત્રુનાં બાળબચ્ચાં પર આઘાત ન કરવો જોઈએ, શત્રુની સ્ત્રીઓનું વચનથી પણ અપમાન ન કરવું જોઈએ, શરણાગતને મારી ન નાખવો જોઈએ, ગાળો બોલીને પોતાના મુખદ્વારને નરકકુંડ ન બનાવવું જોઈએ, સૂર્યાસ્ત પછી (અને શીત પ્રદેશોમાં બરફની ઋતુમાં) યુદ્ધ બંધ રાખવું જોઈએ, નક્કી કરેલા એક સમયે મરેલા વીરોનાં શબને દાટવા માટે એકબીજાએ સુમેળથી ભેગા મળી કામ કરવું જોઈએ વગેરે નિયમોએ ક્ષાત્રધર્મને જલ્લાદના હત્યારા કર્મથી ઉન્નત બનાવ્યો. સામાજિક પક્ષભેદના ઝઘડાઓમાં પણ એવા જ શિષ્ટમાન્ય સદાચારના નિયમ હોય છે. પણ જેમને ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં થઈ પહેલી જ વાર મનુષ્યદેહ મળ્યો છે તેઓ એ મર્યાદાઓ સમજી શકતા નથી.

કોઈએ મને ગાળ દીધી તો હું સામી ગાળ દઈ પોતાને અપવિત્ર શા માટે બનાવું? હીનતાની હોડમાં વિજય મેળવવાનો શોખ મને શા માટે થાય? સજ્જનતા કાંઈ 'પ્રતિયોગી ધર્મ' નથી.

દૂરદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો આજે જેઓ આપણા વિરોધી છે, તેમની સાથે કદાચ કાલે સહકાર કરવો પડશે એ આપણે કેમ ભૂલીએ? ઓછામાં ઓછું આપણું આચરણ એવું રહેવું જોઈએ જ્યારે આજના પ્રતિયોગીઓની સાથે કાલે સહકારનો સુઅવસર આવે ત્યારે એમની સામે જોવામાં આપણે શરમથી મોં નીચું ન કરવું પડે અથવા બેશરમીની નિર્લજ્જતા બતાવવી ન પડે. બજારુ લોક ભલેને સજ્જનતાને કમજોરી માનતા હોય. પણ એથી કોઈને યે હાનિ નથી થઈ.

જ્યાં મતભેદ કે પક્ષભેદ છે, ત્યાં આપણો જીવનસંબંધ કાયમ રાખવાની વિશેષ કોશિશ કરવી જોઈએ. પણ જ્યાં મતભેદ કે કોઈ બીજા કારણથી આપણો મિત્ર કે વિરોધી સજ્જનતા છોડી દે, ખુદ પોતાને અને સમાજને નીચે પાડતો હોય, ત્યાં લોભ કે મોહને

.. થઈ અથવા સામાજિક જીવનના ભૂલભરેલા આદર્શથી પ્રેરાઈ જો આપણે તેની સાથે જીવનસહયોગ ..લુ રાખીએ, તો તે ય સામાજિક જીવનનો દ્રોહ છે. જ્યાં સુધી હીનતા નષ્ટ નથી થઈ અને સમાજદ્રોહ .. છે ત્યાં સુધી, પ્રેમપૂર્વક પણ પોતાનું પૂરુ બળ .. પરીને તેનો વિરોધ, તેનો અસહકાર કરવો જ જોઈએ. .. તો આપણા નૈતિક જીવનનો કોઈ જ અર્થ નહિ રહે.

જો મતભેદ થતાં જ પરસ્પર સદ્‌વ્યવહાર અને શિષ્ટાચારનો અંત થઈ જાય તો સમાજમાંથી ચિત્તની ..રતા અને બુદ્ધિનો અનાગ્રહ સદાને માટે લોપ પામશે. કોઈની સાથે મતભેદ થતાં જ જો આપણે એના ..રેક વચન પર અવિશ્વાસ રાખવા લાગીએ, એના ..રેક વ્યવહારને ફક્ત ઢોંગ સમજીએ, તો મતભેદ દૂર ..તાં આપણે એકદમ તેને વિશ્વાસપાત્ર અને ઈમાનદાર ..કવી રીતે સમજી શકીએ ? પણ આજે સમાજમાં ..નાં જ દશ્ય જોવા મળે છે. બે માણસો જ્યાં સુધી ..ક જ અભિપ્રાયના હોય છે, ત્યાં સુધી એક બીજાને ..લે ને તેઓ જુઠ્ઠા અને ધૂર્ત માનતા હોય, તોપણ ..મની વાતોનું સમર્થન ઘણા આગ્રહથી કરે છે. તેનું ..રણ એ છે કે સાર્વજનિક જીવનમાં મતભેદનો શિષ્ટતા ..થે કોઈ સંબંધ જ નથી રહ્યો. એક માણસ જે .. જે મારા સામા પક્ષનો છે, મારી નજરમાં દગા..બાજ, જુઠ્ઠો અને દુષ્ટ છે, એ જ માણસ જો કાલે ..ઈ કારણથી મારા પક્ષનો થઈ જાય તો તે એકદમ ..ા અને વફાદાર મનાય છે. હું એટલો વિચાર પણ નથી કરતો કે જો કાલે આ જ માણસ દુર્જન ..ને કપટી હતો તો આજ એનું મારા પક્ષમાં સામેલ ..વું શું એનાં કપટ–પ્રપંચ, ધૂર્તતા અને અવસર..ધકતાનું અંગ ન હોઈ શકે ? જો મતભેદ એ ..ઘણા વિચાર અને મનનનું પરિણામ હોય, તો તેનો ..ંત (પરિણામ) પરસ્પર અવિશ્વાસ અને દ્વેષમાં કદી .. આવી શકે. જેની સાથે આપણો મતભેદ થઈ જાય, ..ને આપણે ભદ્રપુરુષ માનવાનું છોડી દઈએ, ..ગવા એના દરેક કામને શકભરેલી નજરે જોઈએ અને એના પ્રત્યેક બોલને દ્વેષમૂલક, સ્વાર્થપૂર્ણ અને ભ્રમમૂલક માનવા જ તૈયાર રહીએ, તો વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને મતસ્વાતંત્ર્યનો સમાજમાંથી નાશ જ થઈ જશે. બે માણસોનો મતભેદ જો શુદ્ધ અને પ્રમાણિક હોય, તો તેમણે પોતાની જિંદગી જ નહિ પણ પોતાની ઇજ્જત પણ એક બીજાને સોંપતાં જરા પણ અચકાવું નહિ જોઈએ. મતભેદનો અર્થ છે ભિન્ન દર્શન. ભલેને આપણી દૃષ્ટિએ બીજાઓનું દર્શન અપૂર્ણ અથવા ભ્રાન્તિજન્ય અને તર્કદોષિત હોય, પણ આપણે એની પ્રમાણિકતા પર અવિશ્વાસ કદી ન કરવો જોઈએ. ભિન્ન મતવાળાઓને ચાલબાજીવાળા કે અસભ્ય સમજવા એક પ્રકારની અશિષ્ટતા છે, જો આપણે પોતાના મતને શાસ્ત્રશુદ્ધ અને ન્યાયસંગત સમજતા હોઈએ, તો આપણને બીજાઓ પર અસત્ય કે છળનો આરોપ કરવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. એ તો એક રીતે પોતાની કમજોરી કબૂલ કરવા બરાબર છે. એનો ચોખ્ખો અર્થ એ છે કે, આપણી પાસે દલીલોનો અભાવ છે, આપણી બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ ગઈ છે, અને તેથી હવે આપણે સ્વાભાવિક છીછરાપણાનો આશ્રય લઈ વાદમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીએ છીએ. મૂળમાં, જેની વિચાર કરવાની રીત આપણાથી જુદી હોય, તેની પ્રતિષ્ઠા અને આત્મસન્માનની કદર આપણે કરવી જોઈએ. સભ્ય વાદવિવાદની એ મૂળ મર્યાદા છે. જેની સચ્ચાઈ અને હેતુની નિર્મળતાના સંબંધમાં આપણને સંદેહ હોય, તેની સાથે આપણે વાદવિવાદ જ કેવી રીતે કરી શકીએ ? એ તો એક ચરિત્રહીન અને અસભ્ય સમાજદ્રોહી છે, જેના પર આપણે દયા ખાવી જોઈએ. આજે બે માણસ મતભેદને લીધે એકબીજાને અનીતિમાન, દુરાચારી અને દગાબાજ સમજે છે અને મતભેદ દૂર થતાં જ ફરી એકબીજાની પ્રશંસા કરવા લાગે છે, એ તો આપણા સામાજિક જીવનના પતનનું લક્ષણ છે. જે દિવસે મતભેદ, વ્યક્તિગત સ્નેહસંબંધ, અને પરસ્પર શિષ્ટ વ્યવહારનો સમન્વય થશે, તે જ દિવસે આપણું સામાજિક જીવન શુદ્ધ અને વિકાસોન્મુખ થશે.

નવેમ્બર, ૧૯૩૮.

આપણી સ્વરાજયાત્રા

શ્રી. મોહનલાલ મહેતા

જ્યારે આ નોંધ લખાય છે ત્યારે ભારતવર્ષના આકાશમાં સંઘર્ષનાં વાદળાં ઘેરાવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે નિરાશાનાં બધાં કારણો મોજૂદ હોવા છતાં એવી આશા રાખી હતી કે પોલેંડની મદદે દોડી રહેલું બ્રિટન હિંદને કદાચ એની સ્વતંત્રતા પાછી આપે. છેવટ એમ તો માન્યું જ હતું કે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય નહિ આપે તો યે એનું વચન આપી તાત્કાલિક અમુક સત્તાઓ આપીને હિંદને સંતોષી લેશે. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે બહુ જ શાણું ગણાતું બ્રિટન વર્તમાન પરિસ્થિતિને ઓળખી શક્યું નથી અને પરાપૂર્વથા ચાલ્યા આવતા રિવાજને–જાલિમ સ્વેચ્છાએ કદી ગુલામને છોડે નહિ–એણે સમર્થન આપ્યું છે. બ્રિટિશ પ્રજા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી છે કે નહિ, બીજાને ગુલામીમાં રાખીને પ્રજાતંત્રની વાતો કરી શકાય કે ન કરી શકાય એ બધું જવા દઈએ તોપણ આજની કટોકટીમાં બ્રિટને હિંદને તરછોડીને પોતાના સામ્રાજ્યને, સિદ્ધાંતને અને પ્રજાને મોટા જોખમમાં ઉતાર્યાં છે. ખબર નથી પડતી કે આવી ભૂલની પાછળ એણે કઈ ગણતરીઓ રાખી હશે. અત્યારે તો એમ લાગે છે કે લોભીને ગળેથી જેમ મરતાં લગી પણ નાણું છૂટતું નથી તેમજ બ્રિટનને ગળેથી હિંદ છૂટી શકતું નથી. ચાલીસ કરોડની મહાન પ્રજાને ગુલામીમાં રાખીને નાનકડા પોલેંડને બચાવવાનો પ્રયાસ કરનાર બ્રિટન એમાં ફાવશે કે કેમ તે તો ભવિષ્ય નક્કી કરશે અને ફાવશે તો યે હિંદના ભારથી જ એ તૂટી પડશે કે કેમ એ પણ ઇતિહાસે જોવાનું રહેશે.

પણ જે થયું છે તે એક જોતાં સારું જ થયું છે. વૉયસરૉયના નિવેદન માટે દુઃખ પ્રગટ કર્યા પછી પણ આપણે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે એણે આપણને જગાડી દીધા છે. 'રખે, તમે કોઈ એમ માની લેતા કે અમે બદલાઈ ગયા છીએ' એવું ભાન કરાવી દીધું છે. હિંદની જાગૃતિનાં મંડાણ થયાં તે દિવસે હિંદની કોઈ પણ માંગણીને નકારવામાં જે કારણો અપાતાં હતાં તે જ–એક પણ નવું નહિ–આજે પણ અપાયાં છે. સમજાતું નથી કે પ્રાંતિક સરકારોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરનાર, લઘુમતીઓને અન્યાય થયો છે એવો એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારનાર, બ્રિટિશ સરકાર મધ્યસ્થ તંત્ર માટે કે પૂર્ણ સ્વરાજ માટે એ જ લઘુમતીઓનું બહાનું કેમ આપી શકે? પણ સામ્રાજ્યવાદીઓની એ જ બલિહારી છે. વૉયસરૉય સાહેબે સુંદર અને સુંવાળા શબ્દોની પાછળ બ્રિટનની સામ્રાજ્યલીલા જ પ્રગટ કરી છે.

પડકાર ઝિલાયો છે

વૉયસરૉયના આ નિવેદનને મહાસભાની કારોબારીએ ધિક્કારી કાઢ્યું છે તે યોગ્ય જ કર્યું છે. કારોબારીનો ઠરા[illegible] બતાવે છે કે એ નિવેદન કોઈ જાહેરનામું નથી પરંતુ હિંદના સ્વમાનને સ્પષ્ટ પડકાર છે. અને એ પડકા[illegible] કારોબારીએ ઝીલી લીધો છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે મહાસભા કે ગાંધીજી પ્રધાનપદો છોડવા [illegible] સીધી લડાઈ આપવા માટે આજે જરાયે ઉત્સુ[illegible] નહોતા. હજાર વખત એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું [illegible] કે મહાસભામાં આજે એ તાકાત નથી કે જે [illegible] બ્રિટિશ સરકાર સામે એ આઝાદીનો આખરી જં[illegible] ખેલી શકે. મહાસભાએ પોતાની એક પણ નબળા[illegible] હજી આજ લગી છુપાવી નથી. પોતાની તાકાત [illegible] નાતાકાત એણે હમેશાં ખુલી કરીને બતાવી દી[illegible] છે. આ છતાં આજે એણે યુદ્ધનો માર્ગ અખત્યા[illegible] કર્યો છે ને તેના પહેલા પગલા તરીકે પ્રાંતિક સરક[illegible] રોનાં આસનો ખાલી કરે છે. તેની પાછળ કાર[illegible] એક જ છે કે કમજોર કે ભયભીત હિંદુસ્તાન ત[illegible]

નર્માલ નથી એવી તાકાત, બ્રિટનની પાસેથી
ાની સ્વતંત્રતા પાછી લઈ લેવા જેટલી આજે
ે ન હોય, પરંતુ પોતાના સ્વમાનના રક્ષણની
તે તેને ખાતર મરી મટવાની તો છે જ આજની
વા જોતા એમ લાગે છે કે જો બ્રિટિશ સરકાર
તરફથી મહાસભાની માગણીઓને છેવટ લગી ઠોકરે
મારવામાં આવશે તો મહાસભા સત્યાગ્રહજંગમાં
નશે જ અને એ જંગ ૧૯૩૦ના જેવો સ્વરાજ
પ્તિનો નહિ હોય, પરંતુ સ્વમાનરક્ષાનો જ હશે
પ્રજામાં સ્વમાનરક્ષાની આટલી પણ ભાવના ન
ય તેના દિલમાં સ્વરાજનું નામ પણ ન હોય
ે લાખ વર્ષે યે એ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ન
મી શકે

એટલે આજના સંઘર્ષનું વાતાવરણ ઊભું કર-
નાર આપણે નથી પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર જ છે
આપણે તો હવે એટલું જ બતાવવાનું રહે છે કે
ા વીસ વર્ષમાં અમે તો શીખ્યા છીએ કે
ક મનુષ્યના અને પ્રજાના જીવનમાં એવા પ્રસંગો
ાવે જ છે કે જ્યારે એણે પોતાની જિંદગી કે
નું સત્વ એ બેમાંથી એકની પસંદગી કરી લેવી
છે અમે માનીએ છીએ કે આજે એ પ્રસંગ
ી પહોંચ્યો છે અમે હિંદવાસીઓ આ પ્રસંગે
દગીના લોભી નહિ બનીએ અને સર્વ સત્વની રક્ષા
ાતર એને હોમી દેતા અચકાશું નહિ

મુસ્લિમ-લીગનું વલણ

દુ:ખની વાત એક જ છે કે આવી કટોકટીના
અને હિંદના મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવાનો
ાવો કરનાર મુસ્લિમ-લીગ સામા પલ્લામાં જઈને
ૂ ગઈ છે જ્યારે સ્વમાનરક્ષાનો પ્રશ્ન આવીને
ભો છે એ વખતે એ પોતાના જૂના ગીતો જ
કરે છે મુસ્લિમ જનતા જેમ ધર્મપ્રેમી છે
. ધર્મઝનૂની પણ છે આ જનતાને ધર્મને
મે બહેકાવીને હિંદની સ્વતંત્રતા અને સ્વમાનને
ખમમાં મૂકનાર મુસ્લિમ-લીગ માટે અફસોસ થયા
ા રહેતો નથી અજબ જેવી વાત તો એ છે
મહાસભાના અન્યાયની લાખ લાખ વાતો કરનાર
મુસ્લિમ લીગે નિષ્પક્ષ પંચ માટે તૈયારી બતાવી જ
નથી. સાથે બેસીને વિચાર કરવાની દરખાસ્તોને
એ ઠોકરે ઉડાવે તે હજી સમજી શકાય છે, પરંતુ
નિષ્પક્ષ પંચને એ શા માટે નકારે છે તે નથી સમ-
જાતું હા, એટલું સમજાય છે કે જ્યારે માણસ એક
પણ દલીલ કરી શકતો નથી ત્યારે માત્ર ના પાડીને
ઊભો રહે છે મુસ્લિમ-લીગે આજે એ વલણ અખ-
ત્યાર કર્યું જણાય છે એમની શી ફરિયાદો છે તે
સમજાતું નથી, એમની શી માગણી છે તેની ખબર
પડતી નથી એક જ ખબર પડે છે કે જો એનું ચાલે
તો આ દેશમાંથી મહાસભાનું નામનિશાન તે ઉખેડી
નાખવા માગે છે અને હિંદની સ્વતંત્રતાને મુસ્લિ-
મોના હિતોના બહાના નીચે વેચવા ઇચ્છે છે.

વિરોધી બળો

વૉયસરૉયે પોતાનું નિવેદન પ્રગટ કરી દીધું કે અને
તે પછી દેશના તમામ પક્ષોએ પોતાનું વલણ જણાવી
દીધું છે આ બધી જાહેરાતો જો છેવટની જ હોય
તો મહાસભાએ અનેક બળોની સામે પોતાની સત્વરક્ષા
કરવાનું રહ્યું છે ૧૯૩૪માં મોકૂફ કરેલા સત્યાગ્રહ પછી
આ પાંચ વર્ષમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે કે નહિ તેની
પરીક્ષાનો સમય હવે તદ્દન નજીક છે અમને એમ
લાગે છે કે ગાંધીજીને ગૂંગળાવી રહેલા લગભગ તમામ
પ્રશ્નોમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે—માત્ર એક પ્રશ્નમાં
આપણે ઘણાં વર્ષો પાછા હઠી ગયા છીએ અને એ
પ્રશ્ન છે રાષ્ટ્રીય એકતાનો મહાસભાની એકતાની
અહીં વાત નથી એ વિષે તો અમે એમ માનીએ
છીએ કે યુદ્ધનો શંખ ફુંકાતા જ એમાં તમામ મત-
ભેદો ડૂબી જશે, પરંતુ અહીં પ્રશ્ન છે તમામ કોમો
અને પક્ષોનો એમાં આપણે પ્રગતિ કરી નથી એ
બળો આજે વધુ મજબૂત, સંગઠિત અને એકાગ્રી
બન્યા છે હિંદનો વિશાળ લોકસમૂહ મહાસભા પ્રત્યે
સહાનુભૂતિ ધરાવે છે તેમાં શંકા નથી, અને મહાસભાને
નામે લાખ્ખો માણસો કુરબાની કરવા તૈયાર થશે તે
વિષે પણ અમને સંદેહ નથી, પરંતુ આ લડાઈમાં
બ્રિટનના હથિયારો આપણા જ બંધુઓ — સરકારી
સિપાઈઓ ને નોકરો જ નહિ, પણ કોમવાદીઓ તે

બીજા ગુંડાઓ-બનશે. આનો સામનો જો આપણે કરી શકશું — અને સામનો એટલે કે એની સામે પણ ખુલ્લી છાતીએ ને નિર્મળ આંખે આપણે ભોગ આપવા તૈયાર રહેશું તો આપણને કોઈ જ હરાવી શકશે નહિ, અને થોડા જ સમયમાં એ ભાઈઓને ખાતરી થઈ જશે કે એમનાં હિતો બ્રિટનની સંગીનોથી સુરક્ષિત નહિ રહી શકે, કારણ કે એ સંગીનો તો હિંદુ-મુસ્લિમ-પારસી-યહૂદી-ખ્રિસ્તી-હરિજનો સૌને એક સરખી જ ભોંકાયા કરે છે. પરંતુ પરસ્પરના વિશ્વાસ અને પ્રેમથી જ સુરક્ષિત રહેશે. જો આમ આપણે કરી શકશું તો બ્રિટનને એની હદ અને હિંદુસ્તાન છોડ્યા વિના છૂટકો જ નથી.

પણ આમ આપણે કરી શકશું ? યુરોપનું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળતાં આપણા અહિંસાના સિદ્ધાંત સાથે સમાધાન કરવા તૈયાર થઈ ગયા, તેવું જ આ કોમી પ્રશ્નોમાં તો નહિ કરી બેસીએ ! હાથ ઉગામ્યા વિના પોલીસોનો માર ખાનાર આપણે કોઈ મુસ્લિમ કે કોઈ રાજપુત કે કોઈ જમીનદાર આવતાં સામે તો નહિ મારી બેસીએ ? આપણા મનને આજ સુધી એટલી જ તાલીમ મળેલી જણાય છે કે સરકારી નોકરોની સામે આંગળી પણ ન ઊંચકવી. એ તાલીમ અહિંસાની છે કે બિનહથિયારી લડાઈની છે તેનું આ વખતે પૂરેપૂરું પારખું થઈ જશે. જો આપણે આપણી અહિંસાને વ્યાપક બનાવશું તો તો કોઈ પ્રકારનો ભય નથી, પરંતુ જો એમ ન કરી શક્યા તો આપણે ભૂંડી રીતે હાર પામશું એ વિષે લેશમાત્ર સંદેહ નથી.

સંઘર્ષ જામશે ?

પણ રહી રહીને પ્રશ્ન એ થાય છે કે મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે સંઘર્ષ જામશે ખરો ? ગાંધીજી કહે છે તેમ આપણે વેરાનમાં ઘૂમતું જ પડશે ? અમને એમ લાગે છે કે એવી સ્થિતિ નહિ આવે. આપણા ઘરની સ્થિતિ જોઈએ છીએ તો એમ લાગે છે કે આપણને લડવાની જરી પણ ઉત્સુકતા નથી. કેવળ સત્ત્વરક્ષાને ખાતર લડવું પડે છે. સામા પક્ષની સ્થિતિ જોઈએ છીએ ત્યારે પણ એમ લાગે છે કે એ લડવા માટે તૈયાર નથી. યુરોપમાં જે આગ ભભૂકી ઊઠી છે તેમાં જ એને રોકાવું પડશે. હિંદમાં ચિનગારી મુકાય એમાં એને જરી યે લાભ નથી, અને પારાવાર નુકસાન છે. વૉયસરૉયનું નિવેદન આખરી શબ્દ ન હોય અને માત્ર ચકાસી જોવાની વૃત્તિ જ ન હોય ? એ જ જૂનાં હથિયારો, મતભેદો, કોમી કુસંપ, વફાદારી, સામ્રાજ્યની મુશ્કેલી વગેરે એક વખત અજમાવી જોવા ન ધાર્યું હોય ? જો એમ જ હશે તો તો આઠ પ્રાંતની સરકારો વીખાઈ જતાં જ બ્રિટનને સાચી સ્થિતિનું ભાન થઈ આવશે ને એ મહાસભા સાથે સમાધાન કરી લેશે. પરંતુ એમ નહિ હોય અને એને પોતાની સંગીનો ઉપર અને કહેવાતી લઘુમતીઓના સાથ ઉપર અતૂટ વિશ્વાસ હશે તો સંઘર્ષ જામશે જ. આપણે આ કટોકટીની ઘડીએ એટલી પ્રાર્થના કરીએ કે બ્રિટનને સાચી સ્થિતિનું ભાન થાય અને હિંદુસ્તાન એનું દુશ્મન બને તે પહેલાં એને મિત્ર બનાવી લે.

પ્રતિમા અને પ્રિયતમા

[ગ્રીસની એક પૌરાણિક દંતકથાના આધારે રચાયેલ સર વિલિયમ એસ. ગિલબર્ટ કૃત "પિગમેલિયન અને ગેલેશિયા" નામના હાસ્યપ્રધાન નાટકનો અનુવાદ]

અનુવાદક-શ્રી. કૃષ્ણવદન જેતલી

[ગતાંકથી સંપૂર્ણ]

પાત્રો

પિગમેલિયન-એક એથેન્સવાસી શિલ્પી
લુસિપસ-એક સૈનિક
ક્રિસોસ-કલાનો એક આશ્રયદાતા
એજિસિમોસ-ક્રિસોસનો ચાકર
મિમોસ-પિગમેલિયનનો ચાકર
ગેલેશિયા-એક સજીવન થયેલી પ્રતિમા
સિનિસ્કા-પિગમેલિયનની પત્ની
ડાફ્ને-ક્રિસોસની પત્ની
મેરિન-પિગમેલિયનની બહેન

સ્થળ પિગમેલિયનનું કલામંદિર
સમય ચોવીસ કલાકમાં જ બધાં કાર્યો સમાઈ જાય છે

અંક ત્રીજો

સ્થળ અને દૃશ્ય : પ્રથમ તથા દ્વિતીય અંકનાં જ

(જમણી બાજુથી ડાફ્ને પ્રવેશે છે)

ડાફ્ને એમ જણાય છે કે પિગમેલિયન પાસે પથ્થરને સજીવન કરવાની અદ્ભુત શક્તિ છે હું તેને પૂછી ખાતરી કરીશ કે એ શક્તિ કેટલી હદ સુધી વાપરી શકાય છે (ડાબી બાજુથી આંસુ સારતી મેરિન પ્રવેશે છે) મેરિન, આ આંસુ? કેમ શું વિપત છે?

મેરિન ઓહ, ગઈ કાલે અમે બધાં ખૂબ આનંદમાં હતાં અને અત્યારે ચોવીસ મિનિટ ઘડીઓમાં તો અમારા બધા પે પર એક આફત આવી પડી છે! પિગમેલિયન અમાસની રાત્રિ જેવો અંધ બન્યો છે આજે જ સિનિસ્કા તેને છોડી ચાલી જશે અને મારા લુસિપસે મને તરછોડી દીધી છે! આ બધા શોકના ભારે હું તો ગાંડી થઈ જઈશ!

ડાફ્ને આ બધું ગેલેશિયાને લીધે છે?

મેરિન (રડતાં) હા, બધું પે.

ડાફ્ને પણ તમે તેને અટકાવી શકો નહિ? એને પૂરી ન રાખો? વેચી કે ભાગી શકો નહિ? શું તેના ટુકડા ન થાય?

મેરિન ના, મને ડર રહે છે કે એમ ન થાય

ડાફ્ને જો હું પિગમેલિયનની પત્ની હોત તો ગેલેશિયાનું સૌન્દર્ય જ બગાડી દેત! તેમને બેને એકલાં મળવાની તક જ ન રહેત!

મેરિન પણ હવે એ બધી સાવચેતીની કાંઈ જરૂર નથી અરેરે, હવે તો એ અંધ બની ચૂક્યો છે!

ડાફ્ને અંધ? એટલે શું થઈ ગયું? માણસને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે જો તે એકને ગુમાવે છે તો તેનું પોષણ કરતી શક્તિ બીજી ચારને વધુ બળવાન કરે છે તેના ભાથામાં પાંચ તીર હતાં, વારુ તેણે એક છોડયું એટલે ચાર બાકી રહ્યાં મારી સખી, પાંચમાંથી એક તીર ગુમાવવાથી શત્રુ કાંઈ શસ્ત્રહીન નથી બની જતો!

મેરિન : એ જે સજા ભોગવી રહ્યો છે તેથી તેની પત્ની સંતોષ તો પામશે ને?

ડાફ્ને : સુખી તો એ જ સ્ત્રી છે!

મેરિન : સિનિસ્કા સુખી?

ડાફ્ને : ચોક્કસ, પિગમેલિયને તેને અપમાનિત કરી અને તેણે તેની સજા કરી. સ્ત્રીને એથી વધુ શું જોઈએ?

(ડાબી બાજુથી સિનિસ્કા પ્રવેશે છે)

સિનિસ્કા : શું વધારે? વાહ આ — એ પહેલાં હતો તેવો થઈ જાય એવા શબ્દો કહેવા મારી જીભને કેળવવાની શક્તિ! મારા દુઃખી હૈયા સાથે લડતા ભયંકર મદાંધ મનને શાંત પાડવાની શક્તિ! ' એ મારા પિગમેલિયન, મારા પ્રેમનું તું ફાવે તેમ કર, તેને સ્વીકાર કે તરછોડ, તે તારો જ છે અને તે મૃત્યુ પામી શકે તેમ નથી! ' એવું કહેવાની શક્તિ! આ થોડા અંતરના સાચા શબ્દો તેને કહેવાની શક્તિ બદલ હું મારી અડધી દુખી જિંદગી હોડમાં મૂકવા તૈયાર છું.

મેરિન : ત્યારે તો તેને માટે કાંઈ આશા ખરી?

સિનિસ્કા : ના, જરા યે નહિ. આજે જ હું તેનું ઘર છોડી જઈશ અને મારી શરમ પર જ્યાં નિરાંતે વિચાર કર્યા કરું ત્યાં જઈ છૂપી રહીશ. હું મારી ઈર્ષ્યાના ભારેલા અગ્નિને એ સર્વભક્ષી જ્વાલામાં પ્રગટી ઊઠે ત્યાં સુધી પંખો નાંખી સચેત કરીશ અને પ્રાર્થના કરીશ કે હું યે તેની આગમાં નાશ પામું.

ડાફ્ને : વીરતાભર્યાં એ વચનો છે. સિનિસ્કા, શંકા ન રાખતી, પિગમેલિયન એ જ્વાલાને સચેત રાખવા બળતણ પૂરું પાડશે.

સિનિસ્કા : મારે બળતણની જરૂર નથી. મારા હૈયામાં જ મેં બળતણ સંઘરી રાખ્યું છે. પિગમેલિયન અને ગેલેશિયા એકલાં બેઠાં હોય એવું દૃશ્ય હું ગમે ત્યારે જોઈ શકું છું. હું તે કેવું કપરું કામણ કરે છે અને તેની કલંકિત વાસના કેવી રીતે સાકાર થાય છે તે જાણું છું! મારા હૈયામાં પ્રવેશ કરવા તેણે જે આંટીઘૂંટીવાળો માર્ગ લીધો હતો તે હું જાણું છું! હું તે દુષ્ટ છોકરીને પિગમેલિયન અમારા પ્રેમના પરિચિત, મધુરા, અર્થહીન શબ્દો કહી રહ્યો છે તે સાંભળું છું! હું તેના કાનમાં તે મારા પર વર્ષાવેલાં નાટકી મૃદુ વચનો રેડી રહ્યો છે તે સાંભળું છું! ઘડીમાં ભયજનક, તો ઘડીમાં આવેશમય, વળી ઘણી વાર ગમતભર્યા તેના સુપરિચિત હાવભાવો હું પિછાનું છું! અને તેની સદા યે સળવળતી અનાડી જીભ ગેલેશિયાના હૈયાના આવેગ સહિત રણકયા કરશે! એ જ્વાલા એમ ને એમ હજબી જશે એવો ભય ના રાખતી! (ટટાર થતાં) જ્યારે મારા હૈયામાં ઈર્ષ્યા ઘર કરે છે ત્યારે તે કદી યે પોતાના અભાવે મૃત્યુ પામતી નથી!

ડાફ્ને : ચાલ, મારે ઘેર આવ. ત્યાં તેનું પોષણ કર્યા કરજે. આપણે એ વિધવાઓનો પાઠ ભજવી પુરુષના વિશ્વાસભંગ પર કટાક્ષો કરતાં વખત ગાળીશું.

સિનિસ્કા : પણ ક્રિસોસ—?

ડાફ્ને : ક્રિસોસ? અરે, તું તેને દેખશે યે નહિ.

સિનિસ્કા : એમ કેમ?

ડાફ્ને : એમ કેમ? મેં એને ઘરની બહાર કાઢી મૂકયો છે! (સ્વગત) વાહ, આ યુવતી તો ઈર્ષ્યાનો પોતે અવિભક્ત ઈજારો રાખ્યો હોય એવું માનતી લાગે છે! (મોટેથી) તેં પિગમેલિયન પર તારું વેર લીધું છે. હવે તે તારા વદનનું દર્શન કરી આનંદ પામી શકશે નહિ; અને ક્રિસોસ પણ હવે મારું વદન જોવાનો આનંદ માણી શકશે નહિ! હું તેને અંધ બનાવી શકતી નથી. એમ કરી શકું એવી ઇચ્છા તો થાય છે. પણ હું તેને મારું વદન જોતાં રોકી શકું છું અને મેં એમ કર્યું છે.

સિનિસ્કા : હું તમારો આભાર માનું છું. સખારી, હું તમારી સાથે આવીશ.

(જમણા દ્વાર બાજુ જાય છે. મેરિન તેને રોકે છે.)

મેરિન : ના, ના, તું પિગમેલિયનને છોડી ન જા. તું તેને તરછોડશે તો તે જીવશે નહિ. તેના

દુ:ખમાં વધારો ન કર. આ બીજો ઘા કરાય તે શરૂ કરેલું કાર્ય બરોબરનું પૂરું કરી નાખશે!

સિનિસ્કા નહિ, મને જવા દે મારે તેનું મુખ જોવું ન જોઈએ કારણ, જો હું તેને જોઉં તો કદાચ પશ્ચાત્તાપ કરું. મને રોક નહિ મેગ્નિ, વિદાય!

(જમણી બાજુથી જાય છે મેગ્નિ અનુસરે છે)

ડાફને વાહ! જો પ્રતિમાઓ સ્વેચ્છા પ્રમાણે સજીવ બને તો એથેન્સમાં હવે મઝાની ધમાલ મચવાની

(ક્રિસોસ જમણી બાજુથી દેખાય નહિ તેમ પ્રવેશે છે)

વળી મારે પુત્રીઓ છે—બધી યે ઉછરનાયક જો દરેક પુરુષ પથ્થરનું ગચ્છું લઈને પોતાના સ્વભાવને અનુરૂપ કુટુંબ કોતરી કાઢશે તો ભોળી મગળ સ્ત્રીઓ માટે ક્યાં સ્થાન રહેશે?

ક્રિસોસ. જો દરેક યુવતી ડાફને હોય તો પુરુષ પથ્થરના શિલ્પ તરફ કદી યે જોવાની પરવા ન કરે! (લાગણીવશ થઈ) ઓ ડાફને!

ડાફને રાક્ષસ, ચાલ્યો જા, અહીંથી દૂર થા (સ્વગત) જો મારી પાસે સિનિસ્કા જેવી જીભ હોત તો હું તેને સળગાવી દેત! (સિનિસ્કાની નકલ કરી આશ્ચર્યમુગ્ધ ક્રિસોસને) ઓહ, હું, તમે અને ગેલેશિયા એટલા પ્રેમમગ્ન જ્યાં બેમ હતા તે દૃશ્ય જ્યારે ત્યારે કલ્પી શકું છું! ઓહ, સમજાતો નહિ કે હું એ—જ્યારે ઈર્ષ્યા મારા હૈયામાં ઘર કરે છે ત્યારે તે પોષણના અભાવે નથી મરી જતી!

ક્રિસોસ મને તેની ખાતરી છે! તમારી મહેમાનગીરી જગમશહૂર છે વહાલી, તેને મારી તરફ આગળ વધવા દો તો? મને ફરીથી ઘરમાં સ્થાન આપો!

ડાફને ઘર? ના, હું નહિ રાખું. વાહ, મારી પાસે તો દેવીઓનું જૂથ છે લગભગ પચાસેનું—અર્ધનગ્ન મંદિરદેવીઓ પણ—દરેક જાતની વન દેવીઓ અને જળદેવીઓ જો હું ઘેર જઈને જોઉં કે તે બધીઓએ તેમના મસ્તકમાં સજીવ થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તો ઘરમાં તમે હો તો તેમનું કે મારું શું થાય? ના, ના, આરસમાં ભલે તે સામાન્ય ગણાય, પણ જીવતી થતા!!! હું એ બધી લજ્જાહીન રંડીઓને વેચી નાખીશ જ્યાં સુધી હું તેમને વેચી મારું નહિ ત્યાં સુધી ક્રિસોસ, તમારે બહાર રહેવું પડશે

ક્રિસોસ પણ મે કર્યું છે શું?

ડાફને આપે શું નથી કર્યું, મહેરબાન?

ક્રિસોસ હું તમને કહી શકતો નથી—એમાં અત્યંત સમય જશે!

ડાફને મે તને પેલી આરસની નખરાળી સાથે એની કમરે તારો હાથ વીંટાળી બેઠેલો જોયો છે એ અમાન્ય તો ક્રિસોસ

ક્રિસોસ એ તો એમ ને એમ સમજાય એવું છે વહાલી ડાફને, હું તો કલાનો કદરદાન રહ્યો અને મને પ્રતિમાઓ તો બહુ ગમે છે

ડાફને વાહ—એમ તો તમારી માફક મને પણ કલા પ્રત્યે પ્રેમ છે છતાં તમે કદી યે મને પથ્થરના એપોલોની કમરે મારા હાથ વીંટાળી બેઠેલી જોઈ નથી! અને આ "પ્રતિમા" માટે તો - જો હું તેને અત્યારે જોઉં તો તમને તેના ટુકડાઓ માટે પ્રીતિ થાય છે કે કેમ તેની ખાતરી કરું!

ક્રિસોસ એ બાળાને ક્ષમા કર તે તદ્દન જુવાન છે અને તદ્દન નિર્દોષ છે તારી દયાની એ હકદાર છે

ડાફને એમ કે?

ક્રિસોસ: હા, ખરેખર જો મે ડાફનેને એપોલોને હાથ વીંટાળી બેઠેલી જોઈ હોય તો મને એપોલોની દયા આવે

(ડાફનેની કમરે તેનો હાથ વીંટાળે છે)

ડાફને (પસ્તાતી) ખરું કહો છો?

ક્રિસોસ ખરે જ, સાગ સોગન, ખરેખર

ડાફને ડી- ક્રિસોસ, તને હું મારી આપું છું (તેને ભેટે છે) આખરે સંજોગો અપવાદરૂપ હતા

ક્રિસોસ (ધીમેથી) ખરેખર શોચનીય!

ડાફ્ને : ઘેર ચાલ. પણ યાદ રાખજે હું એ દેવીઓનું જૂથ વેચી મારવાની છું. પથ્થર સજીવ થાય એમાંથી કાંઈ ભલીવાર આવે નહિ.

ક્રિસોસ : માફ કરજે. પણ ડ્યુકેલિયને પાછળ નાંખેલા પથ્થરમાંથી જ પૃથ્વીના એકેએક જીવ અવતર્યા છે.

(વિનસની પ્રતિમા પાસે જઈ તેને નિહાળે છે.)

ડાફ્ને : પરંતુ ડ્યુકેલિયને તો કેવળ પથ્થરો જ ફેંક્યા. તેમને ઘડવાનું કામ તો તેણે દેવોને સોંપ્યું હતું.

ક્રિસોસ : (સ્વગત–તેના તરફ જોઈ) અને દેવોએ કેવું કામ કર્યું તે આપણે જાણીએ છીએ. એના કરતાં પિગમેલિયનને સોંપ્યું હોત તો ?

ડાફ્ને : (ક્રિસોસનો હાથ પકડી ઝુલાવતાં) ચાલ ત્યારે જઈએ !

(જમણી બાજુથી જાય છે. ઘણી વેદના સહિત જમણી બાજુથી મેરિન પ્રવેશે છે.)

મેરિન : પિગમેલિયને જાણ્યું છે કે તે તેની પત્નીથી વિખૂટો પડશે અને તેણે સ્વર્ગના બધા યે દેવોના સોગન ખાધા છે કે જો તે તેને હવે તરછોડી ચાલી જશે તો તે જીવશે નહિ ! શું–શું કરવું જોઈએ ?

(ડાબી બાજુથી ગેલેશિયા પ્રવેશે છે.)

ગેલેશિયા : મેરિન અહીં ? પિગમેલિયન ક્યાં છે ?

મેરિન : ઓહ, દુષ્ટ છોકરી ! તારી સ્વચ્છંદતાએ જે અનિષ્ટ કર્યું છે તેથી સંતોષ ન પામતાં શું તું તારા બલિના દુઃખનું દર્શન કરવા આવી છે ? ઠીક તું યે વખતસર આવી છે.

ગેલેશિયા : એનો શો અર્થ છે ?

મેરિન : જો હું કહું છું તેનો આ અર્થ છે–સિનિસ્કાએ પિગમેલિયનને તરછોડ્યો છે એટલે હવે એ જીવશે નહિ. ઓહ બાળા ! એનું રક્ત તારા શિરે છે !

ગેલેશિયા : પિગમેલિયન જીવશે નહિ ? પિગમેલિયન મરી જશે ? અને અરેરે, અભાગિણી હું તેનું કારણ ? ઓ, શું કરવું જોઈએ ?

મેરિન : મને યે સૂઝ પડતી નથી. છતાં એક ઉપાય છે–ફક્ત એક જ, હું પિગમેલિયનને કહીશ કે તારી પત્ની અહીં તારી વાટ જુએ છે. તે તને સિનિસ્કા માનશે. જ્યારે તે બોલે ત્યારે તું તેની પત્ની હોય એમ જવાબ દેજે.

ગેલેશિયા : હા, હા, મને સમજ પડી.

મેરિન : ત્યારે હું જઉં છું. દેવો તને આ યુક્તિમાં મદદ કરે.

(ડાબી બાજુથી જાય છે.)

ગેલેશિયા : દેવો ભલા છે. દેવો મને મદદ કરશે (ઘૂંટણિયે પડે છે) ઓહ પ્રભુ, આ મહાદુઃખમાં હું તારું શરણ શોધું છું. હું જીવતી થઈ તે પહેલાં સિનિસ્કા એની સાથે જેમ બોલતી તેમ બોલતાં મને શીખવ. અરે, મારો સ્વર પિગમેલિયનને સિનિસ્કાના જેવો જ લાગે એવો કર, અને એ જીવશે–સિનિસ્કાને માટે, મારે માટે નહિ–છતાં યે તે જીવશે. (ડાબી બાજુથી મેરિન પિગમેલિયનને દોરતી ધ્યાન ખેંચ્યા વિના પ્રવેશે છે) અત્યારે તેને ઘેરી વળેલી બધી યાતનાઓનું મૂળ હું જ છું. તે માટે મારે આ સહન કરવું પડે તે યોગ્ય જ છે. મારી આ એક અરજ સ્વીકાર. હું પિગમેલિયનનો પ્રેમ માંગતી નથી, હું તેનું જીવન માંગું છું ! (મેરિન પિગમેલિયનને ડાબી બાજુની બેઠક પર બેસાડી જમણી બાજુથી ચાલી જાય છે. પિગમેલિયન આનંદનો ચિત્કાર કરે છે. ગેલેશિયા તેની તરફ ધસી જઈ પગે પડે છે) પિગમેલિયન !

પિગમેલિયન : આ પ્રાર્થના સાંભળી હું કેટલો આનંદ પામ્યો છું તે કહેવા મારી પાસે શબ્દો નથી. ઓ વહાલી, પ્રિયતમા, મને તારી બાથમાં સમાવી દે ! અને તારા સ્વર્ગીય પ્રેમને જોખમમાં નાંખવાથી મેં કેટકેટલું જોખમમાં નાંખ્યું છે તે મને બતાવ !

ગેલેશિયા : (પિગમેલિયન તેને ઉદ્દેશી બોલે છે એમ માની) પિગમેલિયન! મારા વહાલા પિગમેલિયન! ફરીથી એકવાર એ શબ્દો–ફરીથી–એકવાર ફરીથી તે કહે! મને કહે કે મેં તને અજાણે આપેલાં દુઃખ બદલ તું મને ક્ષમા આપે છે!

પિગમેલિયન : તને ક્ષમા? વાહ મારી સિનિસ્કા, (ગેલેશિયા ભયથી સંકોચાય છે) મારામાં તારી ક્ષમા માંગવાની હિંમત ન હતી અને તું મારી ક્ષમા માંગે છે? તારી આર્ટેમિસ દેવીના કરાર પ્રમાણે મને સજા કરવાનો તને પ્રભુદત્ત હક હતો. દેવો જે કાંઈ આપે છે તેનો સ્વીકાર કરતાં હું શીખ્યો છું.

ગેલેશિયા : (પ્રયત્નપૂર્વક) હા, પણ પેલી સ્ત્રી ગેલેશિયા—

પિગમેલિયન : એનું શું?

ગેલેશિયા : તેના પ્રત્યે તારો પ્રેમ હતો તે મરી ગયો?

પિગમેલિયન : મારે પ્રેમ હતો જ નહિ.

ગેલેશિયા : તારો પ્રેમ નહોતો?

પિગમેલિયન : જરા યે નહિ. પણ સત્ય કહું તો પ્રથમ મેં મારી હસ્તકલાના વિજયમુગટસમા ચમત્કારને જોઈ–મારી શિલ્પકલાના સુંદર સર્જનને સજીવન જોઈ હું આશ્ચર્યચકિત પાગલપણે તેના પ્રભુદત્ત પ્રભાવને તાબે થયો. તે સજીવન થઈ તે પહેલાં હું તેને પૂજતો હતો. કારણ તે મને સિનિસ્કાના વદનનું સ્મરણ કરાવતી હતી. પણ જ્યારે તે સજીવન થઈ ત્યારે એ પ્રેમ નાશ પામ્યો—ધીમે, ધીમે.

ગેલેશિયા : (મહાપ્રયત્ને) એ બરાબર કર્યું. ત્યારે તું તેને ચાહતો નથી ને? (ચિંતાપૂર્વક) તારે મન તો એ જડ પથ્થરથી કાંઈ વધુ નથી ને?

પિગમેલિયન : સિનિસ્કા, મને એની વાત ન કર. હું સોગન ખાઈ કહું છું કે તેમાં સંપૂર્ણ નારીત્વની પ્રભા હોવા છતાં પણ પેન્ટિલીકસની ખાણમાંથી ખોદી કાઢેલું આરસનું ગચ્ચું મને જે મોહિની લગાડે છે તેની તોલે એ આવે તેમ નથી.

ગેલેશિયા : (મહાપ્રયત્ને) હું આ સાંભળી ઘણી ખુશ થઈ છું. તને ક્ષમા હોજો!

(તેના કપાળે ચુંબન કરે છે અને રડતી જમણી બાજુએ જાય છે.)

પિગમેલિયન : (હજુ બેઠેલો) તેં મને ક્ષમા બક્ષી છે અને આર્ટેમિસના શાસન મુજબ તારા ક્રોધે હરી લીધેલા મારી આંખના તેજને તારી ક્ષમાએ મને પાછું સોંપવું જોઈએ. છતાં કુપિત દેવોએ મારાં ચક્ષુ કદાચ આ બધું નુકસાન કરનારી તરફ ફરીથી ઠરે એટલે બંધ રાખ્યાં છે.

ગેલેશિયા : સાથે જ પિગમેલિયન—આમ પણ ઠીક છે. જો તું અત્યારે ગેલેશિયાને જોઈ શકતો હોત તો કદાચ તેના પ્રત્યે તારો પ્રેમ ફરીથી જાગૃત થાત!

પિગમેલિયન : ના, ના.

ગેલેશિયા : એમ સાંભળ્યું છે કે ગેલેશિયા શબ્દોની વર્ણનશક્તિની હાંસી કરે એટલી વેદના ભોગવે છે.

પિગમેલિયન : એમ જ થવું જોઈએ.

ગેલેશિયા : (આગળ આવી વીનવણી કરતાં) ગેલેશિયા પ્રત્યે તારામાં શું જરા યે દયા નથી?

(સિનિસ્કા ચાલ ન ખેંચાય તેમ જમણી બાજુથી પ્રવેશે છે અને દ્વારમાં સાંભળતી ઊભી રહે છે.)

પિગમેલિયન : ના નહિ જ. એણે તને જે નુકસાન કર્યું છે, મને કર્યું છે, મેરિનને કર્યું છે એ બધું તે જે ઘડીએ સજીવ થઈ તે ઘડીને શાપ દેવા આપણા માટે પૂરતું છે. આ દુનિયામાં રહેવા માટે તે યોગ્ય નથી!

ગેલેશિયા : (કટુતાથી) આ મહા મુલ્યવાન દુનિયામાં?—તેં ઠીક કર્યું. એ નારી હવે તારી નજરે યે નહિ ચડે. (સિનિસ્કાનો હાથ પકડી તેને પિગમેલિયન પાસે ખેંચી લાવે છે) હવે તારે એની સાથે નિસ્બત શું? તારી પાસે તો તારી પત્ની છે!

(સિનિસ્કા જમણી બાજુ પિગમેલિયનને ઘૂંટણિયે પડે છે. ગેલેશિયા પાછળ જમણી બાજુના દ્વારથી બહાર જાય છે. સિનિસ્કા ઘૂંટણિયે પડી પડી ગેલેશિયા તરફ જોઈ બોલવા

જાય છે, પણ ગેલેશિયા તેને ચૂપ રહેવા સૂચવી ખૂબ ડૂસકાં ભરતી બહાર જાય છે. પછી સિનિસ્કા પિગમેલિયનને આલિંગે છે અને તેથી તેનો અંધાપો નષ્ટ થાય છે.)

પિગમેલિયન : (ઊભો થતાં) સિનિસ્કા! જો હું દિવસનું તેજ પામી શક્યો છું! ફરીથી એકવાર હું તારું પ્રિય વદન જોઉં છું!

(જમણી બાજુથી મેરિન અને લુસિપસ પ્રવેશે છે.)

લુસિપસ : પિગમેલિયન! ફરીથી તેં તારાં ચક્ષુ પ્રાપ્ત કર્યાં છે? ચાલ, આ તો ખરેખર સાચું સુખ છે!

પિગમેલિયન : અને તેં? મેરિને તને ફરીથી બોલાવ્યો કે?

લુસિપસ : ના, હું જ આવ્યો–શોકથી નહિ પણ પશ્ચાત્તાપથી, કારણ મારું હૈયું તો કડણ અને રક્ત-ભીનું છે! હું ધારતો'તો કે મેરિન મારી સામે કાયદાનો આશ્રય શોધશે, પણ સમયે અદ્‌ભુત ફેરફાર કરી નાંખ્યો છે. થોડા વખત પર જે મેરિન મને દયાહીન ખૂની તરીકે શાપ આપતી હતી તેણે જ મારા કલંક બદલ ક્ષમા આપી. એટલું જ નહિ પણ મને આનંદથી બાથમાં લપેટી લીધો. અને ક્ષુધાતુર અને દયાહીન આંખોએ તેણે મારો ભોગ બનેલ મૃગલીની રસોડાના અગ્નિમાં સંભાળ લીધી છે! માંસાહારી!

(ગેલેશિયા ડાબી બાજુથી પ્રવેશે છે. તે ધીમે મંચમાં આવે છે અને ઘૂંટણિયે પડી પિગમેલિયનના પગ પરના વસ્ત્રનો છેડો ચૂમે છે.)

મેરિન : (જરા થભીને) પિગમેલિયન! જો ગેલેશિયા આવી!

પિગમેલિયન : (જે સિનિસ્કા તરફ રોકાયો છે તે ફરે છે અને ગેલેશિયાને જુએ છે.) મારી પાસેથી દૂર થા. નારી હો કે પ્રતિમા! મારા પ્રેમને લાંછન લગાડનારી તું–ચાલી જા. (ગેલેશિયા આંખે હાથ દે છે.) તું તારી સ્વચ્છંદતાના ક્ષેત્રમાં જે કોઈ પ્રવેશ્યું છે તેને શાપરૂપ થઈ પડી છે!

સિનિસ્કા : ના, ના.–એ શબ્દો પાછા વાળ પિગમેલિયન. તને બધી ખબર નથી.

ગેલેશિયા : (પાછળ હટતી) ના, મને તેનાથી દૂર થવા દો. પેલો શાપ–એને અંધ કરનાર શાપ–હજુ મારા કર્ણોમાં ગાજી રહ્યો છે. મારે માટે જિંદગી મૃત્યુ કરતાં વધુ કટુ છે! (તે પગથિયાં ચડી તખ્તી પર જાય છે) વિદાય, પિગમેલિયન આ દુનિયામાં રહેવાને હું લાયક નથી–આ મહા મૂલ્યવાન્ દુનિયામાં. વિદાય, પિગમેલિયન વિદાય, વિદાય.

(પડદા તેને ઢાંકી દે છે.)

સિનિસ્કા : મેં તને અન્યાય કર્યો તેમ પિગમેલિયન્ તેં ગેલેશિયાને અન્યાય કર્યો છે! એના અવાજે તને માફી આપી હતી–મારા અવાજે નહિ. એણે શિખવાડ્યું ત્યાં સુધી દયા શું છે તે હું જાણતી નહોતી. તે બોલતી'તી તે શબ્દો મેં સાંભળ્યા ત્યારે મને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હતો કે તે મારા હૈયામાં પડઘા પાડશે. પણ એમ જ થયું. મેં તે શબ્દોને મારા જ ગણ્યા અને તારી ક્ષમા યાચી–તને ક્ષમા આપી!

પિગમેલિયન : (આશ્ચર્ય પામી) સિનિસ્કા! શું આમ બન્યું'તું?

સિનિસ્કા : સાચ્ચે, એમ જ!

ગેલેશિયા : (પડદા પાછળથી) વિદાય પિગમેલિયન! વિદાય, વિદાય!

(પિગમેલિયન ધસીને પડદાં ખેંચી કાઢે છે અને ગેલેશિયાની પ્રથમ અંકમાં હતી તેવી તખ્તી પર પ્રતિમા જુએ છે. સિનિસ્કા ઢોક પર મો સતાડી ઢળી પડે છે. લુસિપસ અને મેરિન ઊભા છે. મેરિનનું વદન લુસિપસના વક્ષઃસ્થળથી છુપાયેલું છે. પિગમેલિયન પ્રતિમાની ડાબી બાજુ પાછા હટી જઈ ઘૂંટણિયે પડે છે. આસ્તે પડદો નીચે ઊતરે છે.)

સંપૂર્ણ

ટૂંકી નોંધ

[હું આશા રાખું છું કે નીચે આપવામાં આવેલી મૂળ ગ્રીક દંતકથામાંની તથા બીજી માહિતીમાં 'પ્રતિમા અને પ્રિયતમા'ના વાચકોને રસ પડશે. વળી મારા અધ્યાપક અને મિત્ર પ્રો. અનંતરાય રાવળનો પણ તેમનાં કેટલાંક સૂચનો માટે મારે આ નાટકના વાચકો તરફથી તેમજ અંગત આભાર માનવો જોઈએ.

પિગમેલિયન સાયપ્રસનો રાજા હતો તે પોતે બનાવેલી હાથીદાંતની કન્યાની પ્રતિમાના પ્રેમમા પડ્યો હતો તેથી તેણે સૌન્દર્યદેવી એફ્રોડાઇટને એ પ્રતિમામા પ્રાણ પૂરવા પ્રાર્થના કરી તેની પ્રાર્થના સફળ થતા તે તે કન્યાને પરણ્યો અને તેના દ્વારા કેફસનો પિતા થયો તેની બહેન ડિડો પોતાના ધનિક કાકા એસરબાસ સાથે પરણી પિગમેલિયને તેથી એસરબાસનુ ખૂન કર્યું ડિડો આ બનાવ પછી વહાણમા આફ્રિકા તરફ ચાલી ગઈ અને ત્યા તેણે જમીન ખરીદી એક દુર્ગ બધાવ્યો આ દુર્ગની આસપાસ કાર્થેજ શહેર વસ્યુ અને ડિડોની કીર્તિ ચોપાસ પ્રસરી ઊઠી કાર્થેજની આબાદી જોઈ નજીકના રાજ્યના રાજા હિયરબાસે ડિડોને પોતાની સાથે લગ્ન કરવા વિનતિ કરી અને ધમકી આપી કે જો તે માગણી નહિ સ્વીકારે તો કાર્થેજ સાથે લડાઈ જાહેર કરવામા આવશે પણ ડિડોએ પોતાના સદ્ગત પતિને વફાદાર રહેવાના સોગન લીધા હતા, એટલે તેણે હિયરબાસની માગણી પ્રથમ તો સ્વીકારી નહિ, પણ પોતાના પ્રજાજનો તેનુ હિયરબાસ સાથે લગ્ન થાય એમ ઇચ્છે છે એ જાણી તેણે એસરબાસના પિતૃઓને યજ્ઞથી તૃપ્ત કરવાના બહાને એક મોટી ચિતા રચી તેના પર ચડી પોતાની છાતીમા પ્રજાજનોની મેદની સમક્ષ ખંજર હુલાવી દઈ તે સતી થઈ કાર્થેજિયનો તે પછી તેને દેવી તરીકે પૂજવા લાગ્યા કવિ વિલિયમ મોરિસે તેના ‘અર્થલી પેરેડાઇઝ’મા — ૨ એસનના પુત્ર અને ડિડોના ભાઈની કથા કહી છે રોમન મહાકવિ વર્જિલે તેના મહાકાવ્ય ‘એનેઇડ’મા કાવ્યના નાયક એનિયાસ સાથે પ્રેમમા પાડી છે

મૂળ ગ્રીક દંતકથા સાથે, આપણે જોઈ શકીશુ કે સર વિલિયમ ગિલબર્ટના આ નાટકને, તદ્દન અંશત જ સબધ છે બર્નાર્ડ શોએ પણ ‘પિગમેલિયન’ નામનુ નાટક રચ્યુ છે અને તે પરથી સફળ ચિત્રપટ પણ ઊતર્યું છે શોના નાટકમા એક ઉચ્ચારશાસ્ત્રના નિષ્ણાત પ્રો હીગિન્સ એક ફૂલ વેચનારી બાળાને તેના ઉચ્ચાર અને રીતભાત સુધારી એક ઉમરાવ સ્ત્રી બનાવવાનો સફળ પ્રયત્ન કરે છે નાટકના નામને મૂળ કથા સાથે આ સિવાય બીજુ કાઈ સબધ નથી

ગેલેશિયા અથવા ગેલેશિયા એ એક દરિયાઈ પરીનુ નામ છે મુબાઈ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ સંગ્રહસ્થાનમા તેની સુદર દેહના માપની નગ્ન પ્રતિમા રાખવામા આવી છે

દેવી આર્ટેમિસ રોમન પુરાણોના ડાયેના તરીકે ઓળખાય છે તે ડેલોસના દ્વીપ પર તેના જોડિયા ભાઈ એપોલો સાથે જન્મી હતી તેના પિતા ઝિયસ અને માતા લેટો તેના ભાઈ એપોલો માફક તે પણ બ્રહ્મચારિણી છે ઓરાયને તેના શીલ પર અત્યાચાર કરવા પ્રયત્ન કરતા તેને આર્ટેમિસે બાણથી વીંધી નાખ્યો તેણે એક્ટિઓનને મૃગ બનાવી દીધો કારણ એક્ટિઓને તેને સ્નાન કરતા જોઈ હતી

ડ્યુકેલિયન ગ્રીક દંતકથામા તે પ્રોમિથિયસ ક્લિમેનનો પુત્ર ગણાય છે થેસાલીમા તે ફ્થિયાનો રાજા હતો જ્યારે ઝિયસે માનવજાતનો નાશ કર્યો ત્યારે ડ્યુકેલિયન અને તેની પત્ની પિરાજ ફક્ત તેમાથી તેમના ધર્મપ્રેમને લીધે બચી ગયા તેના પિતાની સલાહ પ્રમાણે ડ્યુકેલિયને એક વહાણ બાધ્યુ અને નવ દિવસના પ્રલયપૂરમા પોતે પત્ની સાથે ઝુકાવ્યુ આખરે વહાણ પાર્નેસસ પર્વતમા ફોસિસ નામની જગાએ અટક્યુ ત્યા ડ્યુકેલિયને અને તેની પત્નીએ થેમીસ મદિરની દેવીની માનવજાતનો ફરીથી ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય તે બાબત સલાહ લીધી દેવીએ તેમને તેમના મસ્તક ઢાકી તેમની માતાના હાડ તેમની પીઠ પાછળ નાખવાની સલાહ આપી આ સલાહથી મૂઝાઈ તેમણે તેનો અર્થ શોધ્યો કે માતાના હાડ એટલા પૃથ્વી પરના પથ્થરો આ પ્રમાણે તેમણે પથ્થરો ફેંક્યા અને ડ્યુકેલિયને ફેંકેલા પથ્થરોમાથી પુરુષો અને તેની પત્નીએ ફેંકેલા પથ્થરોમાથી સ્ત્રીઓ પ્રગટી પછી ડ્યુકેલિયન પાર્નેસસ પરથી ઊતર્યો અને ઓપસ અથવા સિનસ પાસે પત્ની સાથે ઘર બાધી રહેવા લાગ્યો અને તે હેલન એમ્ફિક્ટ્યોન વગેરે સતાનોનો પિતા થયો અનુ૦]

એક 'દેવનો દીધેલ'*

– રેખાચિત્ર –

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

'પોતાનું ભવિષ્ય પોતાના જ હાથમાં હોય છે' એ અતિ-આશાવાદીઓની વાત બોયના જીવનનો વિચાર કરતાં મને સાવ સાચી નથી લાગતી. બોયમાં શું નહોતું જે એના જીવનને સમૃદ્ધ ન બનાવી શકે? એ ચાર વર્ષની ઉમરનો હતો ત્યારે મેં એને પ્રથમ જોયો હતો. એનાં ગરીબ માબાપ, ચીડિયા સ્વભાવની અને ગુમાની એની મા અને દારૂથી સડી ગયેલો એનો બાપ એની સંભાળ રાખી શકતાં ન હોવાને લીધે એટલી ઉમરે પણ એને પૂરા પગ નહોતા આવ્યા; પણ જો એની શક્તિને રૂંધનારી કોઈ બાહ્ય વસ્તુ ન હોય તો તે કેવી ખીલી શકે તેનો પુરાવો એની મીઠી અને કાલી બોલીમાં પણ જે બુદ્ધિયુક્તિ રહી હતી તેમાં હતો. એની માને મોંએ એણે એક જ વાર મારું નામ સાંભળ્યું હશે અને ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે હું એમને ત્યાં જઉં ત્યારે ત્યારે 'કિસ લેટી, કિસ લેટી' (મિસ લેસ્લી) કહી મને સત્કારે. એની નિર્મળ આંખો, સુરેખ ચહેરો અને અંગોનો ઉછળાટ ખરેખર આકર્ષક હતાં. મને એ ખૂબ ગમી ગયો હતો. એની માને પોતાના આગલા કોઈક જમાનાની સારી સ્થિતિનું ગુમાન હતું અને હું સંતાનવિહીન હતી (૪૦ વર્ષની ઉમરે પણ હું અપરિણીતા હતી) અને પોતાને છોકરો હતો તેનું તેને અભિમાન હતું એટલે મારે ત્યાં એને મોકલવા તે રાજી નહોતી, છતાં ઘણી વિનંતીઓ પછી જ્યારે હું બોયને મારે ત્યાં લાવી શકી ત્યારે ચાર જ દિવસમાં એ ચાલતાં શીખી ગયો હતો!

પણ બોયનું ભવિષ્ય ઘડવું બોયના હાથમાં નહોતું એટલે એની માના અતિપ્રેમે અને બાપનાં વ્યસનોએ એને બગાડી નાખ્યું. સાત વર્ષની બોયની ઉમર થઈ ત્યાં સુધી એનાં અંગો એવાં તો સપ્રમાણ ગંઠાયેલાં હતાં; શરીર એવું ભરાવદાર, ઊંચું અને મજબૂત હતું કે માર ખાવો, પછડાવું, પાણીમાં ગળકાં ખાવાં એ બધાંની અસર તો જાણે એના ઉપર ક્યારેય વરતાતી પણ નહિ. અને એ એનું છેલ્લું ચિત્ર! આજે એ યાદ આવતાં તો મારી આંખોમાં પાણી આવી જાય છે. એનાથી વિપરીત બીજું ચિત્ર એની ઉમર વીસ વરસની થઈ હતી ત્યારનું. જુવાનીનો ખરો સમય એ, પણ એના મોં ઉપર નૂર જ નહોતું. એનું શરીર એટલું તો દૂબળું પડી ગયું હતું કે એની સ્વાભાવિક ઊંચાઈ એને ઊલટો વરવો દેખાડતી હતી. એના હોઠ તમાકુને લીધે કાળા અને જાડા થઈ ગયા હતા, આંખો દારૂને લીધે લાલ બની ગઈ હતી, ચામડી ફિક્કી લાગતી હતી અને પગ મુશ્કેલીથી શરીરનો ભાર ઉપાડતા હતા. પહેલી વખત ચાર વરસની ઉમરે મારા ઘરમાં એણે પગ મૂક્યો ત્યારે એના હાસ્યકલ્લોલે મારું આખું ઘર ભરાઈ ગયું હતું. 'કેમ આવો ને પકડવા, ફરીને આ રીતે પડવાનો વિચાર હોય તો આવો ને પકડવા' કહી મને ચીડવતો અને ઘરમાં દોડાદોડ કરી મૂકતો. અને છેલ્લી વખત વીસ વરસની ઉમરે મારા ઘરમાં એ આવ્યો ત્યારે જાણે ઘરમાં મુડદું આવ્યું હોય એવી પથ્થર જેવી શાંતિ છવાઈ ગઈ હતી! એ ગયો ત્યારે એની આંખોને ખૂણે બે અશ્રુબિંદુ ચમકી આવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી ૭ મહિના પછી જ્યારે મેં બોઅર યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા સૈનિકોની નામાવલિમાં એનું નામ વાંચ્યું ત્યારે જ મને સમજાયું કે એ અશ્રુબિંદુઓ ભૂતકાળના ચારિત્ર્યના પશ્ચાત્તાપમાં હતાં. અને મને યાદ આવી ગયું કે 'ના ના, મેં ધાર્યું હતું તેમ બોયમાંથી 'બોય' મરી ગયો નથી. અંદર તો એ એટલો જ જીવતો જાગતો હતો, જરૂર હતી માત્ર એને બહાર ખેંચી લાવવાની. ચેતનતણખો જાગ્રત હોવા છતાં

* મેરી કોરેલીના 'બોય'માંનો બોય.

અણઘડ માબાપે એને ડરી ગયેલો સમજી જીવતે જીવતો કબરમાં દાટી દીધો!

પ્રથમ બોય મારે ત્યાં ચારેક દિવસ રહી ગયો. મને ઇચ્છા થઈ આવી કે એને હું દત્તક લઉં, એની માને મેં એ કહ્યું, પણ એથી તો ઊલટું એનું અભિમાન ઘવાયું હોય તેમ તે છંછેડાઈ ઊઠી, "અમે ગમે તેવાં હઈશું પણ છોકરાને જન્મ આપ્યો છે તો એને કપડાં, અનાજ અને શિક્ષણ આપવાની પણ શક્તિ મેળવી લઈશું."

ત્યાર પછી વિશેષ હું બોલી નહિ. પણ બોયને મારી પાસે રહેવું ખૂબ ગમતું હતું એટલે એ એની મા પાસે હઠ કર્યા કરતો.

મારે ત્યાં ચોપડીઓ પુષ્કળ હતી, કેટલીક મેં બોયને ખાતર પણ વસાવી હતી. તેમાંનાં ચિત્રો જોઈને એને રમૂજ થતી. બહાર જેવું મોટું ઝાડ દેખાય તેવું જ ઝાડ, તેવાં જ ફૂલ, ફળ, પ્રાણીઓ અને 'માણસ સુદ્ધાં' નાનકડી ચોપડીમાં જોઈને એને કૌતુક થતું. માટીનાં ગાય, ઘોડાં અને કૂતરાં જોઈને અને વળી 'એ ચાલતાં નથી' એવી એણે શોધ કર્યા પછી તો એના આશ્ચર્યનો પાર ન રહેતો. હું મોજાં ગૂંથતી; તેમાં ઉપર નીચે જતી સોયને એ એકી ટસે જોઈ રહેતો. ઘેર તો એને એક જ જગ્યાએ બેસી રહેવું પડતું જ્યારે અહીં તો એ ચાહે તેવાં મસ્તી તોફાન કરી શકતો, એટલે એને અહીં આવવાનું બહુ મન થતું. એની મા સામે એટલા માટે બહુ ઝઘડતો, એ રીતે મારે ત્યાં આવી શકતો પણ પરિણામે મારે એની માના કેટલાયે અપમાનજનક શબ્દો સાંભળવા પડતા. હું એ ગુમાની ઓરતને એટલું પણ કહી શકતી નહિ કે 'પણ એમાં વાંધો શું છે?'

બોયનું આ પહેલું સ્વરૂપ.

બોયના બાપની તબિયત બહુ બગડી, શહેરનાં ખર્ચો પોસાતાં નહોતાં એટલે એમનું કુટુંબ દરિયાકાંઠાના ગામડામાં રહેવા ચાલ્યું ગયું. બોય સાથેનો સંપર્ક એ નવ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી બે વર્ષ મારે તૂટી ગયો. એ દરમિયાન મને એ બહુ યાદ આવ્યા કરતો અને તેથી કોઈ વાર હું બેચેન પણ બનતી.

એક વાર મારો મિત્ર ડેસ્મોન્ડ ગામડાંઓમાં ફરવા ગયો હતો ત્યાં બોયને એણે જોયો. આવીને મને એણે વાત કરી. એણે તો તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે જ વાત કરી પણ એ સાંભળીને મારી છાતીમાં ચીરા પડયા.

ડેસ્મોન્ડે કહ્યું:

'તમે બોયમાં જે ગુણોનાં બીજ કલ્પ્યાં હતાં તે કેવળ ભ્રામક જ હતાં. એનામાં એવું કશું જ અસાધારણ નહોતું. જો એવું કંઈ જ હોત તો તે આજે આવો લુચ્ચો, ચોર અને રખડુ ન બની શકયો હોત. એના આંતરિક સંસ્કાર એની દુર્વૃત્તિઓ સામે બળવો પોકારત. અને તમે જાણીને આશ્ચર્ય પામશો, ખુદ એની માએ જ આ બધું કર્યું છે, કે એ એની માનું પણ માન રાખતો નથી. એ છોકરામાં–'

ડેસ્મોન્ડ તો બોલ્યે રાખત પણ અચાનક મારા મોં પરથી ઊડી જતા રંગને એની દૃષ્ટિએ જોયો અને એ બોલી ઊઠયો.

"મિસ લેસ્લી, મિસ લેસ્લી!"

"ના, કશું નથી." સ્વસ્થ થવા પ્રયત્ન કરતી હું બોલી.

"હું દિલગીર છું." એ બોલ્યો અને પછી થોડીવાર બેસીને ચાલ્યો ગયો.

એના ગયા પછી કયાંય સુધી હું શૂન્યચિત્ત બેસી રહી. પછી એકદમ ઊભી થઈ ગઈ અને ચાકરડીને બૂમ મારી, "સામાન તૈયાર કર. બહાર ગામ બે દિવસ મારે જવું છે."

બોયને ગામ ગઈ, બોય મને રસ્તામાં જ મળી ગયો. ડેસ્મોન્ડની વાત ખોટી નહોતી. મેં એને જોયો ત્યારે એ જુગાર રમતો હતો. મેં એને બોલાવ્યો ત્યારે નીચે મોંએ મારી પાસે આવ્યો. મેં એના માથા પર હાથ મૂકયો અને એ શાંતિથી ઊભો રહ્યો.

એની મા સાથે મેં એના શિક્ષણ વિષે ચર્ચા કરી, એ ચર્ચા કરતાં મને ઘણો ડર લાગતો હતો કારણ કે અપમાન થઈ જવાનો ઘણો સંભવ હતો. અહીં આવ્યા પછી એની માને વધુ કપરા અનુભવો થયા હશે એટલે એ કંઇક નરમ બની હતી. કારણ મારું અપમાન તો ન થયું પણ એણે મારી વાતનો સરખો ઉત્તર ન આપ્યો.

"શિક્ષણની બાબતમાં મારા પોતાના પણ કંઈક વિચારો છે અને હું એનો બોય પર અખતરો કરવાની જ છું પણ હમણાં નહિ. તમે મા નથી એટલે માનું હૃદય તમને સમજાવી નહિ શકું પણ એટલું જ કહું કે હું બોયને મારો છે તે બીજાનો બનવા દઈ શકીશ નહિ. છતાંય તમારે એને થોડા સમય માટે તમારે ત્યાં લઈ જવો હોય તો તમને હું એ વિષે નારાજ નહિ કરું."

આ શબ્દોથી મને એટલી બધી ચીડ ચડી કે એને તડફડ કહી દેવાનું મને મન થયું કે 'આમ જ તમે જે તમારો છે તેને તમારો મિટાવી દેશો. પછી એ કોઇનો નહિ રહે; એ પોતાનો પણ નહિ રહે.' પણ એમ બોલવું એ બોયના હિતમાં ન લાગવાથી હું મનમાં જ સમસમી રહી.

ઘેર આવીને બોય પાસેથી મેં એની ગામડાંની બધી વાતો જાણી, "મિસ લેસ્લી, તમે જેકને ખરાબ નહિ માની લેતાં. દરિયામાં ઘણીવાર ખેંચાઈ આવતી કીમતી વસ્તુઓ અમને મળતી અને અમે તે તેને આપતા તો તે અમને બદલામાં પૈસા આપતો. એક વાર મને સોનાની એક સાંકળી મળેલી તે મેં તેને આપી તો તે બદલ તેણે મને ૭ પેન્સ આપેલા. એણે એ ગામના સોનીને આપી તો એને ત્રણ પૌંડ ઊપજ્યા હતા એ ખરું પણ એણે મને ૭ પેન્સ ન આપ્યા?"

પછી મેં એને એ ૭ પેન્સનું એણે શું કર્યું તે પૂછ્યું. જવાબ જાણીને હું ખુશ થાઉં એવું તો કંઈ ન જ હોય એ દેખીતું છે.

આ બોયનું બીજું સ્વરૂપ!

પણ અડવાડિયું વીત્યા છતાં બોયમાં કંઈ કુસંસ્કારો દાખલ થઈ ગયા હતા તેની પ્રતીતિ અહીં ન મળી. આખો દિવસ એ કંઇક ને કંઇક ભાંગ્યું તૂટ્યું સમારવાનું કે વસ્તુઓને ગોઠવવાનું કામ કરતો, બાગમાં ફૂલ-ઝાડને સરખાં કરતો, તોફાન પણ કરતો પણ તે તદ્દન નિર્દોષ. વાંચતાં શીખવા તરફ પણ એની વૃત્તિ ગઈ હતી. પણ એવામાં જ એક બનાવ બન્યો.

ડેસ્મોન્ડ મારે ત્યાં બહુ પડ્યો રહેતો. અમારો સંબંધ પતિ-પત્નીનો કે પ્રેમીઓનો કે લોકો જેને અનિષ્ટ ગણે છે તેવા કોઈ પ્રકારનો નહોતો. એ વાત લાંબી છે પણ અહીં એ કહેવી અસ્થાને છે એટલે નથી કહેતી, પરંતુ એટલું જ જણાવી દઉં કે અમે બહુ નિકટનાં મિત્ર હતાં એટલે એ મારે ત્યાં બહુ રહેતો.

એક દિવસ ડેસ્મોન્ડની બંદૂક મુખ્ય ઓરડામાં ખીંટીએ લટકતી હતી. સૌ જાણતું હતું, બોય પણ જાણતો હતો કે ડેસ્મોન્ડની બંદૂકને કોઈ અડે તે ડેસ્મોન્ડ સહી શકતો નહોતો. અમે બધાં રસોડામાં ધમાલ મચાવી રહ્યાં હતાં, બોય બગીચામાં હતો. અચાનક મોટો ધડાકો થયો અને તેની પાછળ કાચના તૂટવાનો અવાજ આવ્યો. મોટા ઓરડામાંથી એ અવાજ આવ્યો હતો. અમે ત્યાં દોડ્યાં, ત્યાં કોઈ જ નહોતું. બંદૂક એની સ્થિતિમાં જ ખીંટીએ લટકતી હતી. એક બારીના કાચના કકડા નીચે વેરાયેલા હતા.

ડેસ્મોન્ડે બંદૂક હાથમાં લીધી, એમાંથી એક ગોળી ખૂટી હતી. એણે ત્રાડ મારી, "કોણ હતું અને અડનાર?"

"શાંતિ રાખો. એની મેળે ફૂટી હશે." હું બોલી.

"એની મેળે! તો ઘા છત ઉપર જાય કે બારી તરફ? બોય ક્યાં છે? એનાં લક્ષણ હું જાણું છું."

"બોયે આ કર્યું ન હોય, છતાં ભલે, આપણે એને બોલાવીએ."

મેં બોયને બોલાવી લાવવા નોકરને મોકલ્યો. બોય આવ્યો.

એના મો પર ગભરામણની એક પણ રેખા નહોતી પણ ડેસ્મોન્ડે તો એને એકદમ બે ખભેથી પકડી હચમચાવી નાખતા પૂછ્યુ, 'બદૂકને તુ અડ્યો હતો?'

બોય સૌના મો તરફ જોતો ચૂપ જ રહ્યો

"નહિ બોલે?" કહીને ડેસ્મોન્ડે પોતાની નેતર લીધી

"ના હુ જાણતો નથી'

"નથી જાણતો?" સખ્ત કરતી ડેસ્મોન્ડની નેતર એની પીઠીને ચોટી ગઈ

'અડ્યો હતો, ભૂલ થઈ" બોય ચીસ પાડી ઊઠ્યો

એ સાભળીને હુ મે ડગલા પાછળ હટી ગઈ

"શાતિથી જવાબ આપશે તો કઈ નહિ થાય કહેજે, શા માટે અડ્યો હતો'' ડેસ્મોન્ડે પૂછ્યુ

"જેકે મગાવી હતી' જવાબ દેતા બોયના ચહેરા પર નરી અજ્ઞાનતા તરી આવી

"કોણ જેક?"

"ગામડામા અમારી સાથે રમતો અને અમારી પાસેથી વસ્તુઓ લઈ બદલામા અમને પૈસા આપતો'

"બદૂકના પણ તે પૈસા આપવાનો હતો?'

"એણે એમ કહ્યુ હતુ ખરુ'

"પૈસાનુ તુ શુ કરત?'

એનો જવાબ બોય ન આપી શક્યો

'શુ કરવુ હતુ પૈસાનુ?" ડેસ્મોન્ડે ત્રાડ મારી પૂછ્યુ

"હુ જાણતો નથી" બોયે જવાબ આપ્યો

ડેસ્મોન્ડ મારી તરફ વળ્યો, "આ તમારો લાડકવાયો" અને પછી બદૂક ઉપાડી એ ચાલ્યો ગયો

એ ગયો અને હુ ત્યાજ બસ કરતી ઊભી ગઈ બોય મારા ચહેરા સામુ જોઈ રહ્યો એ રડુ રડુ થઈ ગયો

"મિસ લેગી!" એ ખરેખર રડી પડ્યો

'ઓહ, બોય!" મેં એને છાતીએ દાબી દીધો

ઘણી વારની શાતિ પછી મે કહ્યુ, "મને વચન આપ કે ફરીને તુ આવુ નહિ કરે" બોય કઈ સમજ્યો ન હોય તેવા ભાવથી મારી સામે જોઈ રહ્યો મે ફરીને કહ્યુ, 'જો બોય આપણા દેશનુ રક્ષણ કરવા તારે સૈન્યમા જોડાવુ પડશે સૈન્યમા જોડાનાર સિપાહીમા હિમત જોઈએ પણ આજે તે જે કર્યુ તે તો નામર્દાઈનુ કામ હતુ તુ જે કરતો હતો તે ચોરી કહેવાય અને વાત જેવી બની હતી તેવી પ્રથમથી ન કહી તેને હુ જૂઠુ બોલ્યો એમ કહેવાય ચોરી અને જુઠાણુ નામર્દાઈ ગણાય મને વચન આપ કે તુ કદી એવુ કરશે નહિ'

મુસકા ખાતા બોય બોલ્યો, "હુ કદી ચોરી કરીશ નહિ હુ કદી જૂઠુ બોલીશ નહિ'

પછી મે એક નોધપોથી લીધી તેમા મારે હાથે મે તેને એ વાક્ય લખી આપ્યુ નીચે મારી સહી અને તારીખ લખ્યા "આ હમેશા તારી સાથે રાખજે તારી કઈ ભૂલ થઈ જાય કે તને કઈક મૂઝવણ થતી જણાય તો તે આમા નોધી લેજે" નોધપોથી મે એની પેટીમા રખાવી દીધી

બોયની ઇચ્છા હતી કે તે મારી જ પાસે રહે, અહીં મારી દેખરેખ નીચે ભણે મારી પણ એવી જ ઇચ્છા હતી પણ એની મા તેમ ઇચ્છતી નહોતી બોય તેનો હતો તેને તે બીજાનો બનતો જોઈ શકે તેમ નહોતી એણે એને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો જતા જતા બોયે મને કહ્યુ 'પત્ર લખશો?'

મે કહ્યુ, 'તુ વચન આપે છે કે તુ તેનો જવાબ લખશે?'

'હા પણ પછી મારા પત્રનો તમારે પણ જવાબ લખવો"

"કબૂલ." મે કહ્યુ, અને અમે છૂટા પડ્યા

એના ગયાને ઘણા દિવસો થઈ ગયા પણ તને વિષે મને કઈ જ જાણવા ન મળ્યુ 'નાનુ બાળ, ભૂલી પણ જાય' એમ વિચારી મે એને સ્મરણનો એક પત્ર લખ્યો, પણ જવાબ ન આવ્યો બીજો પત્ર લખ્યો, ત્રીજો લખ્યો, પાચ દસ પત્રો મે એને

લખ્યા પણ તેમાંના એક પણનો જવાબ ન આવ્યો! આખરે પત્રો લખવાનું મેં છોડી દીધું અને પછી તો મારે ઘણાં વરસો સુધી ખંડના પ્રવાસે ફરતાં રહેવું પડ્યું.

દશેક વર્ષે હું પાછી સ્થિર થઈને લંડનમાં રહેવા આવી તેના બીજા દિવસે જ નોકરે મને ખબર આપ્યા કે બહાર કોઈ જુવાન આપને મળવાની ઇચ્છાથી ઊભો છે. મેં એને અંદર બોલાવવા કહ્યું. જુવાન અંદર આવ્યો. ઊંચો, પાતળો, નિસ્તેજ અને મવાલી જેવા દિદારવાળો, મોંમાંથી દારૂની ગંધ છૂટતી હતી તેવા જુવાનને જોઈ ને મને ચીતરી ચડી. મેં પૂછ્યું, "કોણ તમે? શું કામ છે?"

"હું—હું બોય." એ બોલ્યો.

"બોય?" મેં આંખોને સંકોચી. અચાનક દશ વર્ષ પહેલાંના એ બોયનું ચિત્ર મારી સામે ખડું થયું. "તું બોય?" મારા મોંમાંથી જાણે ચીસ નીકળી ગઈ. હું પાછી હટી જઈ એક ખુરશી પર બેસી ગઈ.

કયાંય સુધી શાંતિ રહી. અમારા બેમાંથી કોઈ કશું ન બોલ્યું. બોય જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. મને ભાન આવતાં મેં એને બેસવાનું કહ્યું, એ બેઠો, પણ કંઈ બોલ્યો નહિ.

"ક્યાં છે હમણાં?" મેં કેટલીકવાર પછી પૂછ્યું.

"થોડા–થોડા પૈસાની જરૂર છે." અચકાતાં અચકાતાં એણે બીજી જ વાત કરી.

મેં મારી ચેકબુક લીધી. ૫૦ પાઉંડનો આંકડો માંડી પાનું એને ફાડી દીધું. એક હાથમાં પકડી રાખી એ થોડી વાર બેસી રહ્યો અચાનક એની આંખોને ખૂણે બે અશ્રુબિંદુ ચમકી આવ્યાં. અને પછી બોલ્યો, "હું જઉં ત્યારે?"

"ભલે." મારે એને ઘણું પૂછવું હતું પણ એણે રજા માગી એટલે મેં એને રજા આપી. એ ચાલ્યો ગયો.

મહિનાને અંતે હું મારો આવક-જાવકનો માસિક હિસાબ તપાસતી હતી ત્યાં અચાનક મારી નજર એક વિગત ઉપર પડી. ૫૦૦ પૌંડનો ચેક માસ્ટર ડિમુરને. માસ્ટર ડિમુર તે બોય. બોયને ૫૦૦ પૌંડનો ચેક આપેલો? ના, ૫૦ જ પૌંડનો આપેલો. ત્યારે આમ કેમ? એક મીંડું બોયે ચડાવી દીધું? અક્ષરમાં લખવાને બદલે મેં આંકડામાં લખેલ તેથી તે તેમ કરી શકે તેમ હતું. તો શું બોય ચોર? એણે જુઠાણું આચર્યું?

૫૦૦ પાઉંડનો મારે મન હિસાબ નહોતો પણ બોયે ચોરી કરી, એણે જૂઠું કામ કર્યું તે વિચાર મારાથી સહન ન થયો. મારું મગજ ચક્કર લેવા લાગ્યું અને પછી—

હું બેભાન બની ગઈ હતી તેની ખબર મને જાગ્યા પછી જ પડી.

ખરેખર, બોયમાંથી 'બોય' મરી જ ગયો.

એ કેમ મરી ગયો? કોણે મારી નાખ્યો એને? દશ વર્ષ પહેલાંનો બોય—ત્યારે ય એનામાં અનિષ્ટ તો પેસી જ ગયું હતું પણ એ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે અંદર તો જે હતું તે એવું જ અક્ષત પડ્યું હતું. અંદરનું કદી મરી શકે તેમ હતું જ નહિ. તો આ આ શું થયું?

એની મા! બોયની માતા જ આ સર્વ અનિષ્ટના મૂળમાં છે એ સમજતાં મને વાર લાગે તેમ નહોતું. શા માટે માએ એને જન્મ આપ્યો? પોતાના અહંને પોષવા જ? જે દેવનો દીધેલ હતો તેને તેની માએ જ દાનવ બનાવી દીધો.

પણ હવે મારે એ વાતને શા માટે સંભાળવી! બોયને અને મારે શું સંબંધ કે મારે એની દયાથી દુઃખ પામવું.

૭ મહિના વીતી ગયા. બોય મને યાદ પણ આવતો નહોતો.

અચાનક એક દિવસ મારી ઉપર એક બુકપોસ્ટ આવ્યું, તે સાથે એક પત્ર આવ્યો. પત્ર સરકારી ખાતાનો હતો. એમાં મને ખબર આપવામાં આવી હતી કે માસ્ટર ડિમુર બોઅર યુદ્ધમાં બહાદુરીપૂર્વક લડતાં મૃત્યુ પામ્યો હતો. મને એ વાંચીને થોડું દુઃખ

થયુ પણ એ થોડી વાર જ ફાઉન્ટનપેન તોડ્યુ, એક જૂની નોંધપોથી એમા હતી

સહજ ભાવે મેં એનુ પહેલુ પાનુ ઉઘાડ્યુ મારા હસ્તાક્ષર ! દશ વર્ષ ઉપરની એક તારીખે મેં લખેના શબ્દો હુ કદી ચોરી નહિ કરુ, હુ કદી જુઠ્ઠુ નહિ બોલુ '। બોયે મને વચન આપેલુ, એ વચનનો એણે ભગ કર્યો એ વાતે હુ ગમગીન બની હુ ધીમે ધીમે નોંધપોથીના પાના ફેરવતી ગઈ

"મિસ લેસ્લીને પત્ર લખ્યો, ચાર દિવસ થઈ ગયા પણ જવાબ નથી મને એ ગમતુ નથી '

' લગભગ દશ પત્રો મિસ લેસ્લીને લખ્યા એક પાનુનો જવાબ નહિ ! મિસ લેસ્લીએ કહ્યુ હતુ કે પોતે મને લખશે અને હવે નથી લખતા મિસ લેસ્લી જુઠ્ઠુ બોલે તે મને ન ગમે.'

"માની વાત સાચી લાગે છે મિસ લેસ્લી મને યાદ પણ નહિ કરતા હોય એમને પોતાના પૈસાનુ ગુમાન છે. જો એમ ન હોય તો મારી આવી મૂઝવણમા પણ મને પત્રનો જવાબ કેમ ન આપે ? હવે તો હુ ખરેખર મૂઝાયો છુ મારે ક્લાસ ભણવા જવુ નથી અને છતા મા મને મોકલે છે ક્લાસમા મને મારા દેશની સેવાનુ શિક્ષણ તો શાનુ જ મળશે ' મા મને સીધો જવાબ પણ નથી આપતી કે તે મને ઇંગ્લેંડ છોડી ક્લાસ શા માટે મોકલે છે ? "

નોંધપોથીનુ એક પછી એક પાનુ હુ ફેરવતી ગઈ પાને પાને ' બોય ' ટપકતો હતો વાચતા મારે ગળે ડૂમો બાઝી જતો હતો ધીરે ધીરે એ કેમ નઠારો થતો ગયો તેનો આખો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ એક પ્રસગમાથી બીજો પ્રસગ સહજ રીતે ફૂટીને નિતરતો હતો એ બીડી પીતો થયો, દારૂ લેતો થયો, જુગાર રમતો થયો, અભ્યાસમા બેદરકાર બનતો થયો, મારામારી કરતો થયો એનામા એક પછી એક અવગુણ આવતા જતા હતા અને છતા નવાઈની વાત એ હતી કે દરેક વર્ણન પછી એ નોંધ કરતો, ' હુ ધારુ છુ કે આજે જે નવીન મેં કર્યું તે ચોરી કે જુઠાણુ તો નહિ ગણાતુ હોય.' ' હુ ધારુ છુ કે આ કામ માટે મિસ લેસ્લી નારાજ ન થાય.'

ઓહ, અભાગી મિસ લેસ્લી ! બોય તારો હતો ? એની માએ તો એને પોતાનો આગવો જ કરી રાખવા, તારો એના પર જરા પણ હક્ક ન લાગે તે માટે તેને કામ જેટલે દૂર મોકલી દીધો હોવા છતા બોય તો એક તને જ ઓળખતો હતો

પછી આવ્યો ૫૦૦ પૌંડના ચેકવાળો પ્રસગ એ પ્રસગ વિસ્તારથી આલેખાયેલો હતો હુ શ્વાસ ભૂલતી ગઈ અને એ વાચતી ગઈ: " જુગારમા ૫૦૦ પૌંડ હાર્યો. જુગાર ન રમ્યો હોત તો સારુ હતુ ખાસ સારુ તો એટલા સારુ કે એને લીધે મારે જૂઠ્ઠુ આચરવુ પડ્યુ મારુ ખૂન થઈ જવા દેવાને બદલે મેં વચનભગ કર્યો ! મિસ લેસ્લીએ ૫૦ પૌંડ જેમ મને કઈ પણ પૂછ્યા વિના આપી દીધા તેમ, માગ્યા હોત તો ૫૦૦ પૌંડ પણ આપી દેત એમની કરુણા જોઈને હુ એમની સમક્ષ રડવા જેવો થઈ ગયો અને હુ કઈ બોલી શક્યો નહિ કેવો હતો મારો એ વખતનો દેખાવ ! છતા એમને મારામા વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે હુ ચોરી-જુઠાણુ તો નહિ જ કરતો હોઉં અને મેં એ જ કર્યું ! "

અને પછી ઉશ્કેરાઈને એણે પોતાની માના અને પિતાના દોષો લખ્યા હતા માતાને તો એણે કેટલીયે ગાળો આપી હતી. એ પાના મેં છોડી દીધા, કારણ કે હુ એ બધુ સમજતી હતી.

નોંધપોથીને અને ચાર લીટીનુ લખાણ હતુ મેં જે ખરાબ કર્યું તેને ઘણા વધુ સારા કામથી ઢાંકી નાખવાને હવે હુ મથુ છુ મિસ લેસ્લી મને મારા કામોની માફી આપશે. "

મારા હાથમાથી એકદમ ચોપડી પડી ગઈ અને હુ મોટેથી બોલી ઊઠી " માફી છે, માફી છે, બોય, તને તારા તમામ કૃત્યોની માફી છે "

બીજે દિવસે એ નોંધપોથી મેં એની મા ઉપર મોકલી આપી ઉપર મોટા અક્ષરે લખ્યુ ' તમારો દવનો દીપક '

કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો મોહભંગ

મૂળ લેખક : શ્રી. અક્ષયકુમાર બંદોપાધ્યાય, એમ. એ.

• હિંદીમાંથી અનુવાદક : શ્રી. અભિજિત •

કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ સંસારક્ષેત્રનું એક જ્વલંત પ્રતિબિંબ છે. દેશ અને કાળની દૃષ્ટિએ, સીમા વગરનો અને અનન્ત પ્રકારની જડ અને ચેતન વસ્તુઓવાળો આ વિશાળ સંસાર ખરું જોતાં એક યુદ્ધક્ષેત્ર છે. દરેક પ્રાણી યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે; યુદ્ધ કરતાં જ જીવનનો વિકાસ સાધે છે. યુદ્ધની અનિવાર્યતાને લીધે જ પ્રાણીઓનાં શરીર, ઇંદ્રિયો અને મનમાં વિચિત્ર શક્તિઓ વ્યક્ત થાય છે. રણક્ષેત્રમાં વિજયપ્રાપ્તિ અને આત્મપ્રતિષ્ઠા મારેના કાર્યને લીધે જ તેમાં વિચારશક્તિ તથા કર્મશક્તિનો વિકાસ થાય છે, વિધવિધ પ્રકારના દોષો અને ગુણો પણ સ્ફુરે છે. દુનિયામાં જન્મતાંની સાથે જ વિધવિધ પ્રકારની પ્રતિકૂળ શક્તિઓ પ્રાણીને જીવનસંગ્રામમાં નોતરે છે. આ સંગ્રામમાં વિજયી થઈને સંસારમાં આત્મ-પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે જ બધાં પ્રાણીઓને સંઘબદ્ધ થવું પડે છે; અને આથી સજાતીય પ્રાણીઓમાં આત્મીયતાનું બંધન ક્રમશઃ દૃઢ થતું જાય છે. આ પ્રમાણે આગળ વધેલ પ્રાણીઓમાં કુટુંબ, સમાજ અને જાતીયતા ઉદ્‌ભવે છે. આ યુદ્ધમાં જે વ્યક્તિ, જાતિ અથવા સંઘ દુર્બળ થઈ જાય છે તેની જીવન-શક્તિ–આત્મરક્ષા અને આત્મપ્રતિષ્ઠાની શક્તિ–આ સંસારના યુદ્ધ માટેની લાયકાત ખોઈ બેસે છે; આવા લોકો પિસાતા જાય છે અને સમય આવ્યે સંસાર-ક્ષેત્રમાં તેમનો નાશ થાય છે. અહીં આ સમજી લેવાની જરૂર છે કે સૃષ્ટિપ્રવાહમાં તેમનું કાર્ય પૂરું થઈ જાય છે, તેથી હવે તેમના અસ્તિત્વની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ યુદ્ધ સમસ્ત વિશ્વનો એક મુખ્ય નિયમ છે.

આ પ્રાણીજગતની રચના પણ એવી છે કે એક જીવ બીજાનો આહાર છે; એક જાતિના જીવોના વિનાશ ઉપર જ બીજી જાતિના જીવોનું જીવન નભે છે. સ્થાવર જીવો જંગમ જીવોનો આહાર છે; નાના જીવો મોટા જીવોનો આહાર છે; દુર્બળ પ્રાણીઓ સબળ પ્રાણીઓનો આહાર છે. આ કારણને લીધે પ્રાણીજગતમાં જુદી જુદી કોટિનાં પ્રાણીઓમાં હમેશાં સંગ્રામ ચાલી રહ્યો છે. આ સંગ્રામથી જ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની દૃષ્ટિએ પ્રાણીજગતમાં ક્રમિક વિકાસ થયા કરે છે. પોતાનાથી દુર્બળ પ્રાણીઓનો નાશ કરવાથી બળવાન પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ક્રિયામાં તેમની શક્તિ અને કુશળતા વધુ ખીલે છે. બળવાન પ્રાણીઓમાં પણ યુદ્ધનો અભાવ નથી. એક વનમાં બે સિંહો મહામુશ્કેલીએ રહી શકે છે.

બુદ્ધિશક્તિવાળી મનુષ્યજાતિએ પોતાની બુદ્ધિ-શક્તિના પ્રભાવથી બીજાં પ્રાણીઓને સંગ્રામમાં જીતી લઈને પૃથ્વી પર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. મનુષ્યના ભયને લીધે, દાઢ, નખ અને પૂછડાંથી પ્રહાર કરનાર ભયંકર પ્રાણીઓ પણ ઘાડાં જંગલ અને પર્વતોની ગુફાઓમાં જઈ છુપાઈ ગયાં છે. મનુષ્ય અસ્ત્ર-શસ્ત્ર સજીને આવાં નિર્જન સ્થાનોમાં પણ તેઓ ઉપર આક્રમણ કરીને પોતાની યુદ્ધપ્રિયતા અને વિજયવાસના-ને પુરવાર કરે છે. વળી માનવજગતમાં પણ દરેક વ્યક્તિ, દરેક કુટુંબ, દરેક સમાજ, દરેક જાતિ પોત-પોતાના જીવનની રક્ષા, પ્રભાવની વૃદ્ધિ અને ગૌરવની સ્થાપના કરવા માટે બીજા સાથે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ યુદ્ધમાં વિજયપતાકા ફરકાવવા માટે જે જાતિ જેટલા પ્રમાણમાં સાધનસામગ્રીનો સંચય કરવામાં સમર્થ થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે જાતિ પ્રભાવ-સંપન્ન છે તેમ મનાય છે. આ આત્મપ્રતિષ્ઠા અને

બીજાના પરાજયની ક્રિયામાં જગતમાં જે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ થાય છે, જે કુદરતી શક્તિઓ મનુષ્યના હાથમાં આવે છે, યંત્ર વગેરેનો આવિષ્કાર થાય છે અને શિલ્પ અને વેપારનો વિસ્તાર થાય છે તે બધાંની કિંમત મનુષ્યના જીવનસંગ્રામને લીધે જ છે.

આ પ્રકારે પ્રાણીવર્ગના સંગ્રામથી જુદા તરી આવતા મનુષ્યના બુદ્ધિરાજ્યમાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં યુદ્ધ ચાલતાં હોય છે—આદર્શની સાથે આદર્શનું યુદ્ધ, વિચાર-વિચારનું યુદ્ધ, મત–મતાન્તરનું યુદ્ધ, વગેરે. મનુષ્યજાતિના જીવનપ્રવાહ ઉપર આ આદર્શો, વિચારો અને મતોનાં સંઘર્ષણ અને સંગ્રામ ખૂબ જ પ્રભાવ પાડે છે. માનવજગતમાં એક એક આદર્શ, વિચારપ્રવાહ અને મત–મતાન્તર સ્થાપવા માટે પણ ઘણે ભાગે અનેક પ્રકારનાં સંઘર્ષણો જન્મે છે, ઘણા યે માણસોનો સંહાર થાય છે અને તેથી યે વધારે દુર્બળ જાતિઓ નાશ પામે છે. માનવસંસ્કૃતિના ક્રમિક વિકાસના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃતિ જેટલી ઉન્નત થઈ છે, મનુષ્યનાં ચિંતન, વિચાર અને કાર્યોમાં જેટલો ઉત્કર્ષ સધાયો છે, માણસની અંદર ‘સત્યં, શિવં, સુન્દરમ્’નો જેટલો વિકાસ થયો છે અને મનુષ્ય જેટલી પૂર્ણતાની નજીક પહોંચ્યો છે—ઘણે ભાગે આ બધું સંગ્રામદ્વારા જ થયું છે. યુદ્ધ જ સંસારપ્રવાહનો સનાતન નિયમ છે, સૃષ્ટિની અંદર ભગવાનનું અટલ વિધાન છે અને જીવજગતના ક્રમિક વિકાસ માટેની ભગવાનની અચિંતનીય કુશળતા છે.

આ સિવાય, સંસારમાં કુદરતના નિયમો પ્રમાણે કેટલાંયે ઉલ્કાપાતો, વજ્રપાતો, ધરતીકંપ, આગ, આંધી, તોફાન, વિપ્લવ અને વિનાશક ક્રિયાઓ હમેશાં થતાં રહે છે. આ બધું આ દુનિયાનો નિસર્ગક્રમ છે. આ દુનિયામાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, જન્મ અને મરણ, સ્વાસ્થ્ય અને રોગ, જુવાની અને ઘડપણ, સુખ અને દુઃખ, સંયોગ અને વિયોગ, પ્રેમ અને હિંસા, દયા અને ઘૃણા, સંપત્તિ અને વિપત્તિ, લાભ અને હાનિ તથા જય અને પરાજય-બધું એક માળામાં ગૂંથાયેલ છે. આ પ્રકારનાં દ્વન્દ્વોવડે જ આ સંસાર રચાયો છે. આ દ્વન્દ્વો સાથે આપણને રોજનો પરિચય છે. આ દ્વન્દ્વો અને સંગ્રામદ્વારા જ વિશ્વસૃષ્ટિમાં ભગવાનનો ગૂઢ ઉદ્દેશ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે

આ દ્વન્દ્વોમાં આપણને એક ગમે છે, બીજું નથી ગમતું. આપણને જય ગમે છે, પરાજય નથી ગમતો; સુખ ગમે છે, દુઃખ નથી ગમતું; લાભ ગમે છે, હાનિ નથી ગમતી; મિલન ગમે છે, વિયોગ નથી ગમતો; ઉત્પત્તિ ગમે છે, વિનાશ નથી ગમતો. પણ નિરપેક્ષભાવથી વિચાર કરતાં આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ સમજી શકીએ છીએ કે એક પક્ષના જયમાં બીજા પક્ષનો પરાજય નિયત છે, એક પક્ષને લાભ થવાથી બીજા પક્ષને જરૂર નુકસાન જવાનું છે, અર્વાચીનની ઉન્નતિ સાથે જ પ્રાચીનનો વિધ્વંસ અનિવાર્ય છે, વિયોગની વ્યથા વિના મિલનનો આનંદ સંભવતો નથી. આમાં એકને છોડીને બીજાનો ઉપભોગ કરવાનું સંભવિત નથી. આમ હોવા છતાં પણ એકના ત્યાગ અને બીજાની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણીઓને સ્વાભાવિક રીતે જ આકાંક્ષા થાય છે અને આ આકાંક્ષા તૃપ્ત કરવાની ક્રિયામાં યુદ્ધ પણ અનિવાર્ય છે.

આ દ્વન્દ્વ અને યુદ્ધ જ સંસારની શાશ્વત નીતિ છે; આને આપણે હમેશ જોઈએ છીએ, હમેશ આ યુદ્ધમાં લિપ્ત રહીએ છીએ; તોપણ આપણે આનો ગંભીરતાથી અનુભવ કરતા નથી તેમજ વ્યાપક રૂપમાં આની વિચારણા કરતા નથી. પરંતુ જ્યારે આ યુદ્ધનું વિકરાળ, મૂર્ત સ્વરૂપ આપણા સ્વાર્થના ક્ષેત્રમાં ભયંકર રૂપે પ્રકટ થાય છે, જ્યારે આનાં અનિચ્છનીય અનિષ્ટ કરનારાં પરિણામો આપણો અથવા આપણાં પ્રિય સ્વજનોનો ભક્ષ કરવા માટે તૈયાર થાય છે ત્યારે આપણું હૃદય ભય, વેદના અને દુઃખથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે, ત્યારે આ યુદ્ધ આપણને એક અચાનક આવી પડેલ નવી જ વસ્તુ ભાસે છે, આપણી વિચારશક્તિ મોહગ્રસ્ત થઈ જાય છે, કર્તવ્યબુદ્ધિ પોતાનું સ્થાન છોડી દે છે, ધૈર્ય અને સ્થિરતા નાશ પામે છે, આપણે પોતાની જાત ગુમાવી બેસીએ છીએ. આ આપણી નિર્બળતાની સીમા છે.

કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે તૈયાર થયેલ બે આત્મીય પક્ષોની વચમાં ઊભેલ અર્જુનની આવી જ સ્થિતિ

થઈ હતી. અર્જુન યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ હતો અને લાંબા કાળ સુધી યુદ્ધ કરીને તેણે અસાધારણ મહાવીરની કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પોતાના આ વિશિષ્ટ ગૌરવ સાથે કેટકેટલી વેદનાઓની કથાઓ સંકળાયેલી છે તેનો આટલા દિવસ સુધી તેણે વિશેષ ગંભીરતાથી વિચાર કર્યો ન હતો. તેના અસાધારણ કીર્તિમંદિરના કળશમાં કેટલાં કુળોનો ધ્વંસ અને જાતિઓનો વિનાશ, કેટલાં નરનારીઓનાં સગાંસંબંધીઓના વિરહના કરુણ આક્રંદો, કેટલી લલનાઓના પતિ-શોક અને પુત્ર-શોકના દારુણ આર્તનાદો, કેટલા વંશોનો ઉચ્છેદ અને વર્ણસંકરોની ઉત્પત્તિ, અને કેટલાં સામાજિક અને સાંપ્રદાયિક સાધનોનો અંત આવ્યો હતો—વિજયોન્મત્ત અર્જુનના હૃદયમાં આટલા દિવસ સુધી આને માટે કોઈ પ્રકારની ગંભીર વેદના નહોતી ઉદ્‌ભવી; તેના પર વિચાર કરવાનો વખત પણ તેને ક્યાં હતો ? તેણે આ બધી ઘટનાઓને એક વિજયી વીર અને કીર્તિશાળી પુરુષની દૃષ્ટિએ જોઈ હતી. જે માણસો તેના વિજયથી પરાજય પામ્યા હતા, તેની વીરતાથી કચડાઈ ગયા હતા, તેના લાભથી નુકસાન પામ્યા હતા અને તેની કીર્તિથી નાશ પામ્યા હતા તેમની દૃષ્ટિએ અર્જુને આ ઘટનાઓને જોઈ ન હતી. તેમની મર્મભેદી યાતનાઓ અર્જુનના હૃદયને હચમચાવી શકી ન હતી.

આજ યુદ્ધ માટે તૈયાર થયેલ બંને પક્ષમાં પોતાનાં જ સ્વજનોનાં મુખ જોઈને યુદ્ધના ભયંકર પરિણામનું તેને એકદમ ભાન થયું. આજે તેણે ગંભીરતાથી અનુભવ્યું કે ગમે તે પક્ષનો વિજય થાય તોપણ બીજો પક્ષ હારીને નાશ પામવાનો અને તે પક્ષમાં પણ આપણાં જ સ્વજનો છે. આ યુદ્ધના પરિણામે જે લોકસંહાર, કુળનાશ, કુળધર્મ અને જાતિધર્મનો લોપ, વર્ણસંકરની ઉત્પત્તિ અને પિતૃઓ માટેના પિંડનો લોપ થઈ જવાનો—આની આશંકાથી જ તે વ્યાકુળ થઈ ગયો. પોતે લાંબા કાળથી આચરેલ સ્વધર્મને તે આજે અત્યંત અધર્મ તરીકે જોવા લાગ્યો. ધર્મસંમૂઢચેતા અને કિંકર્તવ્યતામૂઢ થઈ ને તે ભયાનક વેદના અનુભવવા લાગ્યો.

જે યુદ્ધના અવલંબનથી મનુષ્યની જીવનધારાનો પ્રવાહ વહેતો રહે છે તે યુદ્ધની આ કઠોરતા અને ભીષણતા જ્યારે તેના મન પાસે સ્પષ્ટ રીતે ખડી થાય છે ત્યારે તેનો યુદ્ધમાં જોડાવાનો ઉત્સાહ ઢીલો પડી જાય છે; આ અત્યંત દારુણ યુદ્ધક્ષેત્રનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવા તે તૈયાર થઈ જાય છે અથવા યુદ્ધક્ષેત્રમાં જ નિશ્ચેષ્ટ રહીને આત્મસમર્પણ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અર્જુનની પણ આવી જ દશા થઈ. પણ યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી ભાગી જવાનું સ્થાન જ ક્યાં છે? સારો યે સંસાર તો યુદ્ધક્ષેત્ર છે; બધી જગ્યાએ આ દારુણ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં, જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં અને જુદા જુદા પ્રકારના વાતાવરણમાં યુદ્ધનો માત્ર આકાર જ ફરે છે. ફક્ત શરીરરક્ષા કરવા માટે જ પ્રાણીઓને અનેક પ્રતિકૂળ શક્તિઓ સાથે સતત યુદ્ધ કરવું પડે છે. એક વિશાળ દેશની શાંતિની રક્ષા માટે જે લોકો યુદ્ધ કરે છે તેઓના યુદ્ધનો આકાર અને પ્રકાર આ યુદ્ધના આકાર-પ્રકારથી જરૂર ભિન્ન છે, પરંતુ બંને છે તો યુદ્ધ જ. જે વ્યક્તિ જે દેશમાં, જે કાળમાં, જે પ્રકારનાં શક્તિ-સામર્થ્ય લઈને જે પ્રકારની અવસ્થામાં આવી પડેલ હોય છે તે પ્રમાણે તેને યુદ્ધ કરવું જ પડે છે. જો તે ઇચ્છાથી અને વિચારપૂર્વક ન કરે તો પ્રકૃતિ અથવા ભગવાનનું વિધાન તેને બળજબરીથી યુદ્ધમાં લગાડી દે છે. મરણ આવે ત્યારે પણ જીવને સ્વભાવથી જ મૃત્યુની સાથે યુદ્ધ કરીને બચવાની ક્રિયા કરવી પડે છે અને અંતે મૃત્યુથી હારી જઈને, પોતાની હાર કબૂલ કરીને મરવું પડે છે. સંસારમાં રહીને કોઈ પણ જીવ પ્રકૃતિનો સર્વાંશે અતિક્રમ કે અગ્રહણ કરી શકતો નથી.

સંસારક્ષેત્રમાં યુદ્ધની ભીષણતા અને અનિષ્ટકારકતાનો તીવ્ર અનુભવ કરતાં છતાં યે યુદ્ધમાંથી સર્વાંશે હટી જવાનો કોઈ પણ ઉપાય નથી, જ્યાં સુધી જીવતા રહેવાનું છે ત્યાં સુધી પ્રકૃતિની તીવ્ર પ્રેરણાથી, ભગવાનના સૃષ્ટિવિધાનથી, યુદ્ધ કરવું જ પડશે; પછી ભલે તે વિચારપૂર્વક થાય કે અવિચારપૂર્વક; ઇચ્છાથી થાય કે અનિચ્છાથી; તેજસ્વિતાથી થાય કે નિસ્તેજ

ભાવથી. આ સ્થિતિમાં, જે પ્રકારના યુદ્ધમાં, જે પ્રકારમાં આપણે લાગી જવાથી મનુષ્યોચિત આદર્શનું અનુસરણ થતું હોય, માનવજીવનના અંતિમ લક્ષ્યની સિદ્ધિમાં સહાયતા મળતી હોય, અતિ ઉન્નત આદર્શના પ્રભાવમાં વધારો થતો હોય અને માનવજાતિ આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનાં ઉચ્ચતર પગથિયાં ઉપર પગલાં માંડતી હોય, તે પ્રકારના યુદ્ધમાં તે પ્રકારથી યથાશક્તિ પોતાને લગાડી દેવાનું જ યોગ્ય છે મનુષ્ય યુદ્ધમાંથી ભાગી તો નથી શકતો; પરંતુ તે આદર્શની ઉન્નતિ અને તે પ્રમાણે યુદ્ધનું નિયંત્રણ તો જરૂર કરી શકે છે.

પરંતુ જેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યનું ચિત્ત વિશુદ્ધ થતું જાય છે, જેટલા પ્રમાણમાં બુદ્ધિ ઉન્નત થાય છે, જેટલા પ્રમાણમાં વાસના અને કામનાનો વેગ ઓછો થાય છે, હૃદયમાં જેટલા પ્રમાણમાં પ્રેમ, મૈત્રી અને કરુણાનો વિકાસ થાય છે, શરીર, ઇંદ્રિય, તથા મનની ચંચળતા જેટલા પ્રમાણમાં નાશ પામે છે, તેટલા પ્રમાણમાં સ્વાભાવિક રીતે જ તેને યુદ્ધ પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઊપજે છે, હિંસાદિ ક્રિયાઓમાં અરુચિ થાય છે, જેટલાં કર્મો વાસનામૂલક હોય છે તે બધાં બંધનકારક છે એમ સમજાય છે અને સંસારના કોલાહલથી દૂર ભાગીને શાન્તિની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ જાય છે. સંસારમાં જ્યારે ચારે બાજુ દ્વન્દ્વ, સંઘર્ષ અને સંગ્રામ દેખાય છે ત્યારે આખો યે સંસાર તેને દુઃખમય જણાય છે અને સંસારથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં જ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ જ્ઞાન થાય છે.

ત્યારે વળી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં એક નવું જ યુદ્ધ ફાટી નીકળે છે. એક બાજુ પોતાના સ્વાભાવિક નિયમાનુસાર સંસાર યુદ્ધને માટે નોતરી રહ્યો હોય છે, અને બીજી બાજુ યુદ્ધ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય તેને તેના ત્યાગ માટે યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી ભાગી જવા પ્રોત્સાહન આપે છે. ત્યારે અંતઃકરણમાં કર્મપ્રવૃત્તિની સાથે સંન્યાસપ્રવૃત્તિનું, યુદ્ધપ્રવૃત્તિ સાથે યુદ્ધત્યાગની પ્રવૃત્તિનું એક તુમુલ યુદ્ધ શરૂ થાય છે. યુદ્ધત્યાગ કરવાનો પણ કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી અને યુદ્ધના વિવિધ પ્રકારના દોષો સ્પષ્ટ દેખાવાથી યુદ્ધ કરવાની રુચિ પણ નથી ઉદ્ભવતી. ત્યારે એક જાતની દુઃખદાયી કિંકર્તવ્યતા-મૂઢ સ્થિતિ થઈ જાય છે. સંસારક્ષેત્રમાં બધા વિચારશીલ પુરુષોની સામે આ સમસ્યા ખડી થાય છે. બધા યુગોના બધા વિચારશીલ પુરુષોની આ સમસ્યા-આંતરિક યુદ્ધ-કુરુક્ષેત્રમાં ઊભેલ પુરુષરત્ન અર્જુનના ચિત્તમાં ખૂબ ભયંકર રૂપમાં સ્ફુરી. આ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવા માટે અર્જુન પોતાના સારથિ કૃષ્ણના શરણે ગયો.

જે આ સંસારરૂપી યુદ્ધક્ષેત્રના નિર્માતા છે, જે જીવના સ્વભાવમાં વિચિત્ર ભાવો, વિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓ વિચિત્ર રુચિઓ તથા વિચિત્ર અણગમાઓ અને ઉદ્દેશો ઉત્પન્ન કરીને તેને યુદ્ધક્ષેત્રમાં પ્રેરે છે, તથા પોતે છૂપા રહીને તેનાં વિચિત્ર કર્મફળો ઉપર અંકુશ રાખે છે, જે બધી યે કર્મપ્રવૃત્તિ અને ભોગપ્રવૃત્તિના પ્રેરક તથા નિયન્તાના રૂપમાં દરેક જીવની અંદર હોવા છતાં પણ તેની સામે જ પોતાનું અસ્તિત્વ છુપાવે છે; વિશ્વનાટકના તે જ અદ્વિતીય નટ અર્જુનના સારથિના રૂપે હમેશાં બિરાજે છે. તે બધાના હમેશના સુહૃદ, સખા અને સંચાલક છે. પણ જ્યાં લગી મનુષ્ય પોતાને જ કર્તા, ભોક્તા, સ્વતંત્ર અને પોતાનો ભાગ્યવિધાતા માનીને અભિમાનમાં મગ્ન રહે છે ત્યાં સુધી તે અંતર્યામી વિશ્વનાટ્યકાર તેને સખાના રૂપમાં દર્શન દેતો નથી. તેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થયા પછી પણ મનુષ્ય ક્યારેક તેને ફક્ત પોતાનો સહાયક અથવા કામનાઓ તૃપ્ત કરવાવાળો જ સમજે છે; ક્યારેક કર્મફળ દેવાવાળો; અથવા ક્યારેક ઉદાસીન, નિષ્ક્રિય, સર્વસંબંધરહિત જ દેખે છે; અભિમાની મનુષ્ય તેને સખાના રૂપમાં જોવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

વિષમ દુઃખ આવી પડવાથી જ્યારે અભિમાનના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે, પ્રવૃત્તિ સંકોચાઈ જાય છે, ચંચળતા દૂર થાય છે અને બુદ્ધિ પોતાની શક્તિનો વિશ્વાસ ખોઈને પ્રકાશની પ્રાપ્તિ માટે વ્યાકુળ થઈ જાય છે ત્યારે ભગવાન કૃપા કરીને પોતે જ પ્રકટ થાય છે, સંસારસંગ્રામનું તાત્પર્ય સમજાવે છે અને મનુષ્યને પરમ કલ્યાણનો માર્ગ દેખાડે છે. અર્જુનના

હૃદયમાં આવું જ વિષમ દુઃખ ઊભું થયું છે. તે બીજા લોકોની જેમ ભગવાનની દૈવી માયાથી મોહ પામીને રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, કીર્તિ, સુખ અને ઐહિક તથા પરલૌકિક ધર્મોનું આચરણ કરતાં કરતાં અભિમાનથી પોતાની વિદ્યા અને બુદ્ધિશક્તિને જે માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરી રહ્યો હતો, તે માર્ગના સ્વરૂપને 'કુરુક્ષેત્રમાં બન્ને બાજુએ પોતાનાં જ સ્વજનોને જોતાં અને તેના પરિણામનો વિચાર કરતાં તે એક નવા જ આકાર-પ્રકારમાં જોવા લાગ્યો: "શું આ સ્વધર્મ છે? શું આવા સ્વધર્મના આચરણમાં સારું યે જીવન મેં જોડી દીધું છે? શું આ ભયાનક પરિણામમાં જ વીરધર્મની અવધિ છે? આ તો અત્યંત ઘોર અધર્મ છે! મનુષ્યત્વહીનતા છે! પિતૃઓને પણ નરકમાં ડુબાડવાની વ્યવસ્થા છે!" અર્જુનનો અંતરાત્મા 'ત્રાહિ, ત્રાહિ,' પોકારી ઊઠ્યો. તેની બુદ્ધિ કિંકર્તવ્યતામૂઢ થઈને લાંબા કાળના મિત્ર, સ્થિતપ્રજ્ઞ, સારથિ શ્રીકૃષ્ણના શરણે ગઈ. ધર્મસંકટમાં આવી પડેલ આ ઉત્તમ પુરુષની સામે ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા; તેના મિત્ર અને સારથિની અંદર વિશ્વનિયંતા જાતે પ્રકટ થઈને તેની બધી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવા લાગ્યા.

તત્ત્વજ્ઞાનરહિત મનુષ્યની માફક અર્જુનના વિચારભ્રમના મૂળમાં આ મિથ્યા જ્ઞાન હતું કે "હું જ બધાં કર્મોનો કર્તા છું; કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવામાં કે ન થવામાં હું પોતે સંપૂર્ણ રીતે સ્વાધીન છું; મારી સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિ જ મારાં બધાં કર્મોનું નિયમન કરે છે." આજસુધી તે યુદ્ધમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરીને પોતાનો વંશ, પોતાની જાતિ સ્વદેશ, પોતાનાં સગાંવહાલાં અને સેવકોની તથા તેની સાથે સાથે પોતાની ભોગ-સંપત્તિ, યશ-માન અને પ્રભાવશીલતા વધારવામાં લાગ્યો હતો. તેની આ સમજણ હતી કે "હું સ્વાધીન છું અને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સંપૂર્ણતાથી વિચાર કરીને જ દરેક કાર્ય કરું છું. યુદ્ધ મારું ધર્માનુસાર કર્તવ્ય છે." બીજા અનેક વંશો, જાતિઓ અને દેશોની સંપત્તિના નાશ, કીર્તિનાશ અને વિનાશ વિષે તેણે કાંઈ પણ વિચાર કર્યો ન હતો. આજે જ્યારે યુદ્ધનું ઝેરી ફળ પોતાનાં જ વંશ, જાતિ અને દેશ ઉપર પડતું દેખ્યું ત્યારે તે તેને અધર્મ સમજીને ભયભીત અને વ્યાકુળ થઈ ગયો. તેનું કર્તવ્યજ્ઞાન તથા પૂર્વસંકલ્પ ઊડી ગયાં.

શું હું આજ લગી અધર્મ કરી રહ્યો હતો! શાસ્ત્રોમાં જે ક્ષત્રિયોનો સ્વધર્મ ગણાવ્યો છે તે શું વસ્તુતઃ અધર્મ છે? જો અધર્મ જ હોય તો આ અધર્મનો તે અધર્મ જ છે એમ ખબર પડતાં સાથે જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. અર્જુને ખૂબ વિચાર કરીને સમજી લીધું કે "આ યુદ્ધ અત્યંત ભયંકર અધર્મ છે, માટે આનો તરત ત્યાગ કરીને કાં તો મારે સંન્યાસવ્રત ગ્રહણ કરવું જોઈએ અથવા તો મારાં પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે નિશ્ચેષ્ટ થઈને દુશ્મનોના શસ્ત્રાઘાતથી પ્રાણત્યાગ કરવો જોઈએ." અર્જુને વિચાર્યું કે "મેં સ્વતંત્રતાપૂર્વક જ યુદ્ધનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને અત્યારે તેનો ત્યાગ કરવામાં પણ હું સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છું." આ સંસાર ભગવાનનો છે, ભગવાન જ સંસારની બધી ક્રિયાઓના વિધાતા અને નિયન્તા છે, બધાંય મનુષ્યો, બધાય જીવો તેના હાથથી બનેલ કાષ્ઠનાં પૂતળાં જ છે, તેના સંકલ્પોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે 'નિમિત્તમાત્ર' છે — આ મહાન તત્ત્વ અર્જુનના હૃદયમાં સ્ફુર્યું ન હતું. આ સંસારસાગરમાં પડેલો, સંસારતરંગોમાં નાચતો, દરેક માયામુગ્ધ મનુષ્ય આ ભ્રમમાં પડેલ છે.

આ ભ્રમને દૂર કરીને અર્જુનને સ્વસ્થ બનાવવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાને પ્રકટ કરીને તેને બતાવી દીધું કે આ સંસારનો કર્તા મનુષ્ય નથી, ભગવાન છે. સંસારનાં કાર્યો મનુષ્યની ઇચ્છાથી નથી બનતાં પણ ભગવાનના વિધાનથી બને છે. સંસાર-ક્ષેત્રમાં સર્વત્ર જે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તે ભગવાનનું જ વિધાન છે. તેણે જે જીવને જે પ્રકારનાં શક્તિ-સામર્થ્ય આપીને જે પ્રકારની અવસ્થામાં મૂક્યો હોય છે, તે પ્રમાણે તેનું કર્તવ્ય સ્થાય છે, તેનો સ્વધર્મ નક્કી થાય છે, અને તે પ્રમાણે સંસારસંગ્રામમાં પ્રવૃત્ત થવા તે બંધાયેલ છે. જેના જીવનમાં ભગવાનનો જે અભિપ્રાય અથવા હેતુ નિયત થયેલો હોય છે, તેને તે મેળવવો જ પડે છે. માનવપ્રકૃતિની અંદર ભગવાને જે ઇચ્છાશક્તિ અને વિચારશક્તિ સંઘરી રાખી છે

તેને લીધે મનુષ્યની સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ થાય છે. આ સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ મનુષ્યની ભગવાને જ નિર્દિષ્ટ કરેલ પ્રકૃતિનું જ અંગ છે; તથા ભગવાને નિર્દિષ્ટ કરેલ ક્ષેત્રમાં જ મનુષ્યને માટે આ સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ સાર્થક થઈ શકે છે. ભગવાને નિર્ધાર કરેલ સાધનક્ષેત્રમાંથી ભાગવાની સ્વતંત્રતા મનુષ્યને નથી.

મનુષ્ય જો પોતાની વિચારશક્તિ બરાબર ખીલવીને આ તત્ત્વજ્ઞાન સમજી લઈને, ભગવાને નિર્દિષ્ટ કરેલ સાધનસંગ્રામમાં ભગવાને જ આપેલ શક્તિ અને સામર્થ્ય અજમાવે, કર્તૃત્વાભિમાન અને ફળકામનાની નિરર્થકતાને સમજી લઈ ને ફક્ત ભગવત્કર્મસંપાદનની ઇચ્છાથી પોતાની પ્રકૃતિ અને અવસ્થાને યોગ્ય કર્તવ્ય-સાધનમાં લાગી જાય, તો તેની સ્વાધીનતાનો યથાર્થ સદુપયોગ થાય છે અને માનવજીવન સાર્થક થઈ જાય છે. આમ કરવામાં શોક અને મોહનું કોઈ કારણ પણ રહેતું નથી, મનમાં વિષાદ થતો નથી.

દરેક મનુષ્ય ભગવાનના વિધાનમાં વિશ્વપ્રકૃતિ અને પોતાની પ્રકૃતિથી ચલાયમાન થઈને ક્ષેત્રને અનુસરીને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; પરંતુ વિચારશક્તિના વિકાસના પરિણામે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ પ્રમાણે તે આ બધા કર્મોનો બહુ ઊંચો અથવા અત્યંત નીચો આદર્શ લક્ષ્યમાં રાખીને તેને મેળવી શકે છે. જો મનુષ્ય પોતાના શરીર અને ઇંદ્રિયોની તૃપ્તિ, લૌકિક સંપત્તિ અથવા માનમરતબાની વૃદ્ધિ લક્ષ્યમાં રાખીને અથવા પોતાનાં સ્વજનો કે ન્યાતભાઈઓના ઐહિક ભોગ, સુખ, પ્રભાવ કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું લક્ષ્ય રાખીને કર્મક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે કર્મોનું સુંદર પરિણામ આવે તોપણ પોતાને ક્ષુદ્ર સીમાની અંદર બાંધી રાખે છે, અને તેને પોતાનાં તે કર્મોનાં પાપ અથવા પુણ્યનું ફળ ભોગવવું પડે છે. જો તે પોતાના સ્વભાવને યોગ્ય કર્મો સારા યે દેશ, જાતિ કે સમાજના કલ્યાણને લક્ષ્યમાં રાખીને આચરે તો તેને લીધે દૈહિક અને કૌટુંબિક ક્ષુદ્ર સીમામાંથી મુક્ત થાય છે, તેનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન ઉન્નત થાય છે; તેના દેહ, મન અને બુદ્ધિ ખૂબ નિર્મળ થાય છે તથા પરમાર્થપ્રાપ્તિના માર્ગમાં તે ઘણે દૂર સુ આગળ થઈ શકે છે. વળી જો ભગવાનની સેવા સર્વોત્તમ આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખીને તે સ્વધર્મ આચરણ કરે તો તે કર્મદ્વારા જ સંસારબંધનથી સર્વા મુક્ત થઈને ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. પછી ર કર્મોના-આનુષંગિક દોષ અને ગુણ તેને સ્પર્શતા નથ

हत्वापि स इमाँल्लोकान् हन्ति न निबध्यते ।

ભગવાનની આરાધનાની દષ્ટિએ કરેલાં સ્વ સ્વધર્મે અનુમોદન આપેલાં કર્મોમાં કદાચ હિંસ વિ. ક્રિયાઓ પણ થઈ જાય તો યે તે ક્રિયાઓ પ અહિંસામાં પરિણમે છે, તે કર્મોનાં બાહ્યસ્વરૂપમ રુદ્રનાં તાંડવનૃત્ય હોય તોપણ અંદર શાન્તિ અ પ્રેમનો પ્રવાહ રહે છે જ. આવી અવસ્થામાં સંગ્રામન ભીષણતા પણ આધ્યાત્મિક સાધનાની મધુરતાથ પરિપૂર્ણ રહે છે.

સંસારમાં જન્મ લઈને કુદરતી નિયમોથી આવી પડેલ સંગ્રામથી દૂર ભાગી જઈને કોઈ પણ છુટકારો મેળવી શકવાનું નથી. જે મનુષ્ય જે પ્રકારની અવસ્થામાં આવી પડ્યો હોય તે પ્રમાણે તેને સંગ્રામમાં જોડાવું જ પડશે. આ સંગ્રામમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય છે ભગવાનને આપણી અંદર સારથિ અને સંચાલકના રૂપમાં સ્થાપીને બધી ક્રિયાઓમાં તેને જ ઓળખીએ અને તેનાં ચરણોમાં સારી રીતે આત્મસમર્પણ કરીને તેના દ્વારા નિર્દિષ્ટ સંસારક્ષેત્રમાં તેણે જ આપેલ શક્તિ-સામર્થ્યનો તેની સેવાને માટે નિયમપૂર્વક ઉપયોગ કરવો. તેના વિધાન અનુસાર સંગ્રામક્ષેત્રમાં તથા સંગ્રામના બાહ્યરૂપમાં જ્યારે જે પ્રકારનું પરિવર્તન થાય તેનો માથું નમાવીને સ્વીકાર કરવો જ પડશે, તથા તેની અંદર આદર્શને ઉજ્જ્વળ રાખીને મનુષ્યત્વની સાધના કરવી પડશે. ભગવાનના ઉપદેશથી અર્જુનની આ બુદ્ધિ જ્યારે સારી રીતે જાગૃત થઈ ત્યારે 'राज्यं भोगाः सुखानि च' તેના કર્મનાં નિયામક ન રહ્યાં; કુળક્ષય, વર્ણસંકર અને ધર્મહાનિની વાત કોણ જાણે ક્યાં યે ઊડી ગઈ; તે ભગવાનના હાથના યંત્રરૂપમાં પોતાને 'निमित्तमात्रम्' સમજવા લાગ્યો તથા 'करिष्ये वचनं तव' એમ કહીને ભગવાનના આદેશ મુજબ સ્વધર્મસંપાદનમાં લાગી ગયો.

मश्करा संन्यासी

—श्री. दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर—

બંગાળાના પ્રખ્યાત ધર્મોપદેશક પ્રતાપચંદ્ર મજુમદારે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ વિશે લખ્યું છે કે કોઈ કોઈ વખત શ્રીપરમહંસની વાતચીતમાં અશિષ્ટ વાતો આવી જતી હતી. ગોવાના સંતકવિ કૃષ્ણ-જગન્નાથ બાંદકર વિશે પણ એમના શિષ્યો પાસેથી મેં સાંભળ્યું હતું કે કોઈ કોઈ વખત વિનોદ કરતાં કરતાં તેઓ પણ જુગુપ્સા ઉપજાવે એવા શબ્દો ખૂબ શોખથી વાપરતા હતા. સંત પુરુષો વિકારો વધારવાની દૃષ્ટિથી કદી પણ અશ્લીલ વાતો કરતા નથી; પણ જેમના મનના વિકાર નાશ પામ્યા છે તેવા સંતો માટે 'શ્રી' કે 'અશ્રી'નો ભેદ રહેતો નથી. સમાજમાં કામલોલુપતાનો વધતો જતો પ્રભાવ જોઈને તેની મશ્કરી કરવા માટે તેઓ અશ્લીલ વાતો એકદમ ખુલ્લી રીતે બોલે છે. શિયાળાનાં મેથીપાક, યાકૂતી અને વિષયસેવન પછી ફાગણ મહિનામાં હોળીના દિવસે ગંદી વાતો બોલીને કામલોલુપતા-રસિકતા—ની મશ્કરી કરવી જોઈએ એ ઇરાદાથી 'હોલિકોત્સવ' રાખવામાં આવ્યો છે, એવી જાતનો બચાવ કરવામાં આવે છે. યુરોપના પ્રસિદ્ધ અને સમર્થ કલાકાર ટોલસ્ટોય પણ કોઈ કોઈ વખત જરૂરી ચિત્ર દોરીને હીનવૃત્તિ તરફ ઘૃણા ઉત્પન્ન કરે છે.

તે ગમે તેમ હોય પણ કેટલા યે સાધુપુરુષો એવા મળે છે કે જેઓ વાતચીતમાં સભ્યતાની હદ હરહમેશ વટાવી જાય છે. એવા એક સંન્યાસી મને હિમાલયની યાત્રા વખતે મળ્યા હતા. તેમની સાથેની થોડી વાતચીતથી માલૂમ પડ્યું કે તે પણ પોતાની રીતે વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે.

અમે જમનોત્રીથી પાછા ફરીને ગંગોત્રી તરફ જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં ઉત્તર-કાશીનું પુણ્યધામ આવ્યું. ત્યાં એક દિવસ રોકાયા અને ત્યાંનાં પ્રખ્યાત ઘાટ, મંદિર અને તપોમૂર્તિઓ જોયાં. આ મૂર્તિઓમાં ઉપર જણાવેલા સંન્યાસીનાં પણ દર્શન થયાં. તેમનો બાંધો મહારાષ્ટ્રી હતો. ઊંચાઈ લગભગ પાંચ ફૂટ જેટલી હશે. શરીરનો વર્ણ શાલિગ્રામજી સાથે મોટે ભાગે મળતો હતો. તેમનું મુંડન કરાવેલું માથું ચોરસા જેવું હતું. આંખો ચમકતી અને ચપળ હતી. મોંમાંની બત્રીસી રાજીનામું આપીને ક્યારની વિદાય થઈ ગઈ હતી, તેથી તેમની મુખમુદ્રા ઉપર બાલ્યભાવ ફરીથી આવીને બેસી ગયો હતો. જુવાનીમાં લાંબા સમય સુધી તેમણે કસરત કરી હશે તેની શરીરના સ્નાયુઓ સાબિતી આપતા હતા, તોપણ આજે તો તે દૂબળા-પાતળા બની ગયા હતા. જાંઘોમાં માંસ ખૂબ ઓછું થઈ ગયું હતું. નાનીશી લંગોટી અને ખભા ઉપરની નાનીશી ચાદર, આ બન્નેનો—ભગવો રંગ તેમના શ્યામ રંગ સાથે ખૂબ આકર્ષક છતાં સ્વાભાવિક લાગતો હતો.

અમને ત્રણેને (મારી સાથે બીજા બે જણ હતા) અંદર અંદર મરાઠીમાં વાત કરતા સાંભળીને સંન્યાસીથી ન રહેવાયું. તે અમારી વચ્ચે આવીને બેઠા અને 'અમે ક્યાંથી આવ્યા, કયા જિલ્લાના છીએ.' વગેરે કુશળ-પ્રશ્નો પૂછવા શરૂ કર્યા. ઉત્તરખંડમાં, આટલે દૂર, આવા એક જૂના મહારાષ્ટ્રીય સંન્યાસીને જોઈને અમે પણ પ્રેમથી વિહ્વળ બની ગયા અને અમે પણ અમારી તરફથી પ્રશ્નોની ઝડી શરૂ કરી. પહેલાં પહેલાં તો સંન્યાસી મહારાજે આશ્રમોચિત રંગઢંગ બતાવ્યો—'આ દેહ તો મહારાષ્ટ્રી છે; અમારો આશ્રમધર્મ કહે છે કે પૂર્વાશ્રમની બાબતો સ્મરણમાં પણ ન લાવવી જોઈએ,' વગેરે, વગેરે. અમે તુરત જ કહી દીધું કે આપે અમને બધા શાસ્ત્રોક્ત જવાબો તો આપ્યા, હવે માણસ માણસની સાથે વાત કરતો હોય તેવી રીતે થોડા જવાબો આપો.

સંન્યાસી આવી જ કોઈ તકની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તે હસી પડ્યા અને તેમણે પોતાની રામકહાની શરૂ કરી દીધી. તે પંઢરપુર બાજુના હતા. નાનપણમાં શરીરે ઠીક ઠીક પડછંદ હતા. પોતાના નાનપણનાં પરાક્રમો સંભળાવી સંભળાવીને તેમણે અમને એટલા હસાવ્યા કે વાતવાતમાં અમારી એમની સાથે ગાઢી દોસ્તી થઈ ગઈ. ખૂબ સરસ રીતે તે ખીલ્યા. પછી તો તેમણે હિમાલયમાં રહીને પ્રતિષ્ઠા પામેલા અનેક સંન્યાસીઓના રંગઢંગની વાતો ચલાવી. સંન્યાસ લીધો હોય તોપણ શરીરનો ધર્મ ઓછો છૂટે છે ? આગળ ચાલતાં તેમણે પહાડી લોકોનાં જીવન અને 'તુમ્ગ બ્રહ્મચારીઓ'નાં પરાક્રમો વિષે સંભળાવવા માંડ્યું. આ બધું તે ભારે ઉત્સાહથી વર્ણવવા લાગ્યા. આ સંન્યાસી આ પહાડમાં વીસ-ત્રીસ વર્ષ રહી ચૂક્યા હતા. પહાડી લોકોની ભાષા સારી રીતે બોલતા હતા. તેમનો 'હલકો શબ્દકોશ' પણ તેમને બરાબર મોઢે હતો અને પોતાના તે જ્ઞાનનું પ્રદર્શન આ પ્રસંગે તેમણે સારી રીતે કર્યું. આવી વાતો સાંભળવાનો અમારામાં કોઈને ખાસ શોખ ન હતો, તોપણ આ વૃદ્ધ સંન્યાસી પાસે પોતાના જન્મ પહેલાંના મહારાષ્ટ્રની વાતો સાંભળવાનો આવો અપૂર્વ અવસર અમારા હાથમાંથી કેવી રીતે જવા દેવાય ? હિમાલયની ચાલીસ દિવસની યાત્રામાં લોકસ્થિતિનું જે દર્શન અમે કરી શક્યા ન હતા તે આવા વૃદ્ધ જટાયુ પાસેથી અમને અનાયાસે મળી રહ્યું હતું.

અમારી વાતો આગળ ચાલી અને સંન્યાસીએ જાણી લીધું કે 'બંગભંગ' પછી દેશમાં રાષ્ટ્રીયતાનું જે મોજું ફરી વળ્યું હતું તેના અમે પ્રતિનિધિ હતા. હિમાલયના આવા જનશૂન્ય પ્રદેશમાં આ સંન્યાસી પાસે વર્તમાનપત્ર તો ભાગ્યે જ આવતું હોય. યાત્રાળુઓનાં મોંએ જે કાંઈ વાતો કાને પડે એ જ તેમનો આધુનિક સમયનો ઇતિહાસ હતો. લોકમાન્ય તિલકનું નામ તો તેમણે સાંભળેલું જ હતું. 'તે જેલમાં ગયા છે' એટલી માહિતી પણ તેમને હતી. અમારી પાસેથી ભારતવર્ષની અને ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રની નવી તવારીખ સાંભળીને સંન્યાસીને [illegible] આવ્યો કે લોકોના ઢંગ સાધારણ યાત્રીઓના નથી આ તો રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં સીધો ભાગ લેનારા સેવકો છે. પછી તો તેમણે ધારણ કરેલું સંન્યાસીનું કવચ આપોઆપ ઊતરી ગયું અને અંદરથી પુરાણો સૈનિક પ્રગટ થયો.

આ સંન્યાસીએ '૧૮૫૭'ની ઘટનાઓનો કાંઈક અનુભવ કરેલો હતો. '૫૭ના બળવામાં મહત્ત્વનો ભાગ લેનારા અનેક રાષ્ટ્રસેવકોને તે જાણતા પણ હતા; એટલે એ સમયનાં દેશી રાજાઓ અને રિયાસતોની તેમ જ રાજનીતિના ભીતરની વાતો સંન્યાસીના હૃદયના એક ખૂણામાં છુપાયલી પડી હતી. ઇતિહાસકારોની કેટલીયે જૂઠી વાતોનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ આ સંન્યાસી પાસે હતી. જ્યારે અમે તેમને મળ્યા ત્યારે બળવાવાળા ઘણા લોકો આ દુનિયામાંથી વિદાય થઈ ગયા હતા; તેથી તેમને વાતો કરવામાં કાંઈ ડર ન હતો. તે અંતિમ વીરનું હું આ વર્ણન કરું છું ત્યારે તે પણ પરલોકમાં પોતાના સ્થાને સુરક્ષિત બેઠા હશે. '૫૭ની સાલનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતાં ઘણા રાજકારણી પુરુષો પોતાનો જાન બચાવવા માટે તથા અસ્વસ્થ ચિત્તને શાંત કરવા માટે સંન્યાસ લઈને હિમાલયનાં પહાડો, જંગલો, ઝૂંપડીઓ અને ગુફાઓમાં જઈને વસ્યા હતા. 'मौनं सर्वार्थसाधनम्।' એ મંત્રનું મનન કરતાં કરતાં એ બધા નવસંન્યાસીઓ પોતાના પૂર્વાશ્રમની વાતો સ્વપ્નમાં પણ કહેતા ન હતા. જેમણે ભેગા મળીને પુરુષાર્થ કર્યો હોય એવા પૂર્વાશ્રમના બે સાથીઓ એકાન્તમાં મળતા હશે ત્યારે શું કરતા હશે તે તો કોણ કહી શકે ?

એટલી વાત તો ચોક્કસ હતી કે તે બધા ભગ્નાશ, હતાશ અને નિરાશ હતા. જે કાંઈ કરવા જેવું હતું તે એક વાર કરી જોયું; પણ તે ઈશ્વરે મંજૂર ન રાખ્યું. હવે શું થવાનું હતું ? હવે તો ઈશ્વરનું નામ લો અને બાકીની જિંદગી પૂરી કરો એ જ એમની તમન્ના હતી.

જૂના જમાનાના આવી વૃત્તિવાળા લોકો મેં મહારાષ્ટ્રમાં જોયા હતા. તેથી આ સંન્યાસી સમક્ષ

પણ મેં એ જ પ્રશ્ન છેડ્યો. તેમણે ગંભીર બની એક ઊંડો શ્વાસ નાંખ્યો અને કહેવા માંડ્યું – શું કરીએ ? તે દિવસોમાં અંગ્રેજ લશ્કરની તાલીમ અમારાથી ખૂબ ચડિયાતી હતી તેમાં તો શંકા નથી, તેમની પાસે તોપો પણ વધારે હતી. તોપણ ટોપીવાળાઓ કરતાં અમે કાંઈ ઊતરતા ન હતા. ટોપીવાળાઓને અમે ઠેકાણે ઠેકાણે હાર ખવરાવતા ગયા. લશ્કરી દૃષ્ટિએ તો અમે હાર્યા જ ન હતા. પણ એકલું લશ્કર શું કરી શકે? અંગ્રેજોના હાથમાંથી અમે જેટલો મુલક જીતી લીધો તેને સંભાળનારા કોઈ માણસો તો જોઈએ જ ને? જેમના હાથમાં તે સોંપ્યો તેમણે તેને પોતાની જ જાગીર બનાવવાનો વિચાર કર્યો. બ્રાહ્મણભોજન કરાવવા માંડ્યાં. અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો પોતાની જાગીર સુરક્ષિત રાખવા માટે અંગ્રેજોની સાથે ખાનગી રીતે મસલતો પણ શરૂ કરી. અમે અંગ્રેજોના લશ્કરથી નથી હાર્યા; આપણી બદદાનતથી હાર્યા, સંકુચિતતાથી હાર્યા છીએ. આજે પણ એ બદી સમાજમાં નજરે પડે છે. અમારા સંન્યાસીઓ જ જુઓને. પોતાનો કુટુંબકબીલો છોડીને અહીં આવ્યા તોપણ 'અન્નક્ષેત્ર'માં કાંઈક સગવડ પામવા માટે કેવા કેવા પ્રપંચ કરે છે! જ્યાં સુધી નિયત નહિ સુધરે ત્યાં સુધી શું કરી શકાવાનું હતું? અમે અંગ્રેજી જાણતા ન હતા તેથી ટોપીવાળાની કેટલીક બાબતોની અમને માહિતી ન હતી. તેમનો દેશ પણ અમે જોયો ન હતો. અત્યારે તમે લોકો તો તેમની સાથે સારી રીતે વાતચીત કરી શકો છો. ઘણા તો તેમનો દેશ પણ જોઈ આવ્યા છે. તોપણ શું કરી શકવાનું છે ? ખરી ચીજ તો નિયત છે. જ્યાં સુધી આપણામાં આપમતલબીપણું છે, દગો–ફિસાદ છે, ત્યાં સુધી કશું કરી શકાવાનું નથી.

પછી તો સંન્યાસીએ નજરે જોયેલી અને કાને સાંભળેલી કેટલી યે વાતો સંભળાવી. મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે તે હિનકરરાવ રાજેનાં ખૂબ વખાણ કરતા હતા.

તેમની વાતો ઉપરથી મને એ પણ સમજાયું કે અંગ્રેજો સાથે સરખાવતાં આપણી ટપાલ-વ્યવસ્થા ખૂબ નબળી હતી. આખા દેશમાં બનતી બાબતોની મોટા મોટા રાષ્ટ્રપુરુષોને પણ યથાર્થ રૂપમાં અને વખતસર ખબર પડતી ન હતી. આપણે લોક શૂર હતા, પણ ચતુર ન હતા. ત્યાગી હતા તોપણ રાષ્ટ્રીય સદ્‌ગુણોની આપણામાં ઊણપ હતી. આપણે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એ જ સમજી શકતા હતા, પણ પોતાના રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને ભૂલી ગયા હતા.

'સ્વામીજી મહારાજ, આપ મહારાષ્ટ્રમાં ક્યારે આવશો?' મેં પૂછ્યું.

સંન્યાસીની ગંભીરતા ચાલી ગઈ. ફરીથી તેમનાં ઠઠ્ઠા–મશ્કરી શરૂ થયાં: મહારાષ્ટ્રમાં આવીને શું કરે? ત્યાં મારી સ્ત્રી ઓછી બેઠી છે કે તે મને રોટી પકાવીને ખવરાવે અને મારા પગ દબાવે? હવે તો બાવા કાલીકમલીવાલાની બે રોટી અને પહાડી દાળભાજી જ અમારે માટે ઠીક છે.

સંન્યાસી ભારે કર્મકાંડી, સંયમી અને સદાચારી હતા. તોપણ વાણીમાં તેમની 'રસિકતા' વહેતી હતી. તે સિવાય તેમનું જીવન શુષ્ક બની જાત. મેં એમ પણ સાંભળ્યું કે આજુબાજુના ઘણા ય સંન્યાસીઓ તેમનાથી ડરતા હતા કારણ કે તે સંયમી અને સ્પષ્ટવક્તા હતા.

એપ્રિલ, ૧૯૩૬ [હિંદી 'હંસ'માંથી]

પીરબખ્શ

શ્રી. મોહનસિંહ —————————————— અનુ. શ્રી. ઊર્મિલા

"અરે એ......બુઢાશાહ, જરા ઊભા રિયો, ઊભા......"

"કોણ છે ઈ......અટાણે?" બુઢાશાહે ચાલતાં ચાલતાં પાછા ફરીને અંધકારમાં કોઈને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"હું છું હું, જરા ઊભા રિયો."

"સાદ તો પીરબખ્શનો લાગે છે." ફરી બરાબર ઓળખીને "અટાણે કઈ બાજુ? અને આ માથે શું મૂક્યું છે?"

"સાલી ટ્રંક ઉપાડી ઉપાડીને ગરદન તૂટી ગઈ, તમારા કચકારાનો અવાજ આવતો હતો એટલે થયુ કે કહો ન કહો પણ લાગે છે બુઢાશાહ. ઠીક ઠીક, આ ગધેડું ક્યાં લઈ જાઓ છો?" પીરબખ્શે બોજા નીચે દબાતાં કહ્યું.

"આમ...જરા રાવલપીંડી તરફ."

"અને આ એના પર નાંખ્યું છે શું?"

"ખાસ કાંઈ નહિ, થોડુંક અનાજ, વેચીને દુકાન સારુ કાંઈક સોદો કરતો આવીશ" આમ કહીને બુઢાશાહે પ્રભાતના આછા પ્રકાશમાં પીરબખ્શને માથાથી તે પગ સુધી જોઈ લીધા. એની ઝીણી પણ ચમકતી આંખે જોઈ લીધુ કે દાળમાં કાંઈક કાળું છે. એણે જરા મોજમાં ગધેડીને ગાળ દીધી ને મોટી મૂછોમાંથી લુચ્ચાઈભર્યો સાદ કાઢીને બોલ્યા, "હં......પણ આ ટ્રંક ક્યાં લઈ જાઓ છો? શું પાછો દુનિયાની સાથે ઝઘડો તો નથી થયો ને?"

"એ તો પૂછશો જ નહિ બુઢાશાહ, મૂકો એ વાતને."

"તોપણ છે શું?"

"હોય શું? આ બીબીએ તો મને ક્યાંયનો ન રહેવા દીધો."

"શું? કાંઈ નવીન થયું છે શું?"

"થવાનું શું હતું? એ જ. ઊંધી ઓરતવાળી વાત જેવું જ."

"હેં એં—! એ શું વળી?"

"ઊંધી ઓરતની વાત નથી સાંભળી?"

"ના ના."

"એક હતી ઊંધી ઓરત, તે એક હતા અલ્લડમિયાં. એક વાર કપડાં ધોતાં ધોતાં ઊંધી ઓરત તણાઈ ગઈ. આખું ગામ ભેગું થઈ ગયું ને પાણીના વહેણ તરફ મંડ્યા શોધવા. બે ત્રણ માઈલ જોઈ આવ્યા પણ ઓરતનું નિશાન સુદ્ધાં ન મળ્યું."

"હં...પછી?" બુઢાશાહે હોંકારો દીધો.

"આગળ શું કહું યાર? જોતો નથી ટ્રંક નીચે કચડાઈ જાઉં છું તે? એટલું ય મોંમાંથી નથી બોલતા કે ટ્રંક ગધેડી પર મૂકી દો."

પીરબખ્શે નિર્દોષ જેવા બનીને પાસો ફેંક્યો. બુઢાશાહ બડો પક્કો અને કાટ વેપારી હતો. લાભ વિના કોઈનું કામ ન કરતો, અને આજે તો વળી ગધેડી પર ઘણો ભાર હતો. પરંતુ પીરબખ્શ અને દુનિયાના આ નવા ઝઘડાને પોતે મીઠુંમરચું ભભરાવી અને ગામમાં બધે કહેશે અને મઝા લેશે એ વિચારે એણે ટ્રંક ઉપાડીને ગધેડી પર મૂકી દીધી અને કૃત્રિમ હાસ્યથી કહ્યું, "ગધેડી કોની ને માલ કોનો? ટ્રંકને મૂક કોરે ને ઇચ્છા હોય તો તું ય ચઢી જા. સારું......પછી આગળ?"

"બસ, લોકો તો શોધી શોધીને મરી ગયા, પરંતુ ઊંધી ઓરતને મળવુ નહોતુ તે ન મળી. જ્યાં બધા નિરાશ થઈને ઘેર જતા હતા ત્યાં અલ્લડમિયાંએ કહ્યું, "મળે શું તમારું કપાળ? એ તો હતી ઊંધી ઓરત. આટલી ઉમરમાં એણે કોઈ દિવસ મારી સાથે સીધી વાત નથી કરી. જે કહો તે ઊંધું, જે કહો

તે ઊંધુ. જો શોધવી જ હોય તો પાણીના વહેણુ તરફ ન શોધો પણ જે બાજુથી પાણી આવે છે એ બાજુ શોધો. બસ આવું જ દુનિયાનું છે. જે કહો તે ઊંધુ, જે કહો તે ઊંધું, મને તો હવે એ ગળે આવી છે."

"જાકું શું બોલો છો દોસ્ત, હું શું દુનિયાને નથી ઓળખતો ? રોજ મારી દુકાન ઉપર આવે છે. નથી સિકલ ખરાબ કે નથી અક્કલ ખરાબ. એની એક વાત તો લાખ લાખ રૂપિયાની. ખુદાની રહેમ કે તને આવી બીબી દીધી." બુઢાશાહે પીરબખ્શ પાસેથી વધુ વાત કઢાવવા એની બીબીનો પક્ષ લીધો.

"દૂરથી જ ડુંગરા રળિયામણા લાગે, જો દુનિયાબી સાથે એક દિવસ રહેવું પડે તો સાચી ખબર પડે."

બુઢાશાહે આંખ ચમકાવીને કહ્યું "નહિ દોસ્ત, એટલી ખરાબ તો નથી."

"તમારી દાઢી ઉખાડીને તમારા હાથમાં દે ત્યારે તમને ખબર પડે કે એ એટલી ખરાબ છે કે નહિ."

"હેં ! દાઢી ખેંચવા સુધી એ જાય છે ? ત્યારે તો ભાઈ એણે બહુ ખરાબ કર્યું."

"દાઢીની શું કાણુ માંડો છો ? અરે એ તો ચડે ત્યારે બાપદાદાને ય નથી છોડતી. રોજ રોકકળ મચાવે છે. એક દિવસનું હોય તો કોઈ ચલાવી પણ લ્યે, પરંતુ હવે તો મારાથી સહન નથી થતું."

"વાહ રે દુનિયાબી...! " આંખો ફાડી બુઢાશાહે આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું.

"હું તો સાવ ભલો ભોળો માણસ, આબરુ જાશે એ બીકે કાંઈ કરું નહિ ને એ તો માથે ચડતી જ જાય. પણ હવે તો બરોબરની થઈ જશે. હું પણ હવે જો મરદનો બચ્ચો હોઈશ તો ઘેર પાછો નહિ ફરું." પીરબખ્શે જોશમાં કહી દીધું.

"સારું, સારું. પણ અત્યારે જશો ક્યાં ?"

"ખુદાને ઘેર જગાની ક્યાં તંગી છે કે રહેવાની ખોટ પડે ? જ્યાં મરજી પડશે ત્યાં બે બાટી ખાઈને પડ્યો રહીશ."

"અરે યાર, છોડી દે આવી નકામી વાતો. નાની નાની બાબતો માટે થઈને શું તું બીબીને છોડી દઈશ ? ઘરમાં વાસણુ હોય તો ખખડે, એમાં શું!"

"બુઢાશાહ ! મારા જેવો ધીરજવાન તો કોઈ માએ નહિ જણ્યો હોય. એ તો હું જ એવો છું કે જેણે દુનિયાબી સાથે વીસ વરસ ગુજારી નાખ્યાં. તમને શી ખબર પડે કે સ્ત્રીઓ કેવી બલા હોય છે! તમારે તો બસ દુકાન પર બેઠાં બેઠાં ગપ્પા લગાવવા ! પાડ માનો ખુદાનો કે તમને ઓરતની જાળમાં નથી ફસાવ્યા."

"તું તો દોસ્ત પીરબખ્શ નકામો જ નારાજ થઈ ગયો છે. તારા સુખરૂપ સંસારને આમ ધૂળમાં મેળવી ન દે એમ કહેવામાં મેં ખોટું શું કર્યું !"

"એટલે તો ધીરજ ધરતાં વીસ વર્ષ વીતી ગયાં. મને તો ચૌદ પંદર વરસ પહેલાં મસીદમાં ઉપદેશ દેવા આવ્યા હતા તે અહમદપુરવાળા મુલ્લાંજીની વાત રોકી રાખતી હતી."

"કોણુ, મિયાં સુકદીન ? બહુ નેક આદમી હતા."

"હા એ જ, ખુદા એને સુખી રાખે. એ કહેતા હતા કે રસૂલ કરીમનો હુકમ છે કે જે મુસલમાન પોતાની બીબી સાથે ખરાબ વર્તન રાખશે તે દોજખમાં જશે. એટલે જ મેં દુનિયાબી પર કોઈ દિવસ હાથ નથી ઉગામ્યો કે નથી કદી કડવાં વચન કહ્યાં. જો બહુ મિજાજ કરે તો કહેતો કે ભરતીમાં ચાલ્યો જઈશ. આમ બે ત્રણુ વરસ દુનિયાબીની જીભ બંધ રહી, પરંતુ પછી તો 'જા, જતો હો તો, હું તો કહું છું કે કાલ જતો હો તો આજે જ જા.' એમ કહેવા લાગી. એક દિવસ સાચે જ હું જવા માટે કપડાં ટ્રંકમાં ભરવા લાગ્યો કે એ જોઈને દુનિયાબીની સાન ઠેકાણે આવી ગઈ ને લાગી પગે પડવા. પછી તો જ્યારે મિજાજ કરતી ત્યારે હું ટ્રંક ઉપાડવા માંડતો. આમ વળી પાંચ સાત વરસ નીકળી ગયાં ને પાછી કહેવા લાગી કે 'જાવ, અને તમારા બાપવારીનો ટ્રંક પણ સાથે લેતા જજો.' એક દિવસ મેં ખરેખર ટ્રંક ઉપાડીને ચાલવા માંડ્યું પણ એ

પોતે જ મને તળાવ પાસેથી પાછો લઈ ગઈ. આવી જ રીતે હું કેટલીય વાર ટ્રંક ઉઠાવી ઉઠાવીને ઘેરથી જતો રહેતો. કોઈ વાર તળાવ પાસેથી, કોઈ વાર મજહબના કૂવા પાસેથી, કોઈ વાર ફકીરના તકિયા પાસેથી, તો કોઈ વાર સુહાનદી પાસેથી મને પાછો લઈ જતી. પરંતુ આજ તો સૂવરની બચ્ચીને ખુદા જાણે શું થયું છે કે સાત ગાઉ ચાલ્યો આવ્યો છું પણ પાછો વાળવા નથી આવી હું પણ મારા બાપનો બેટો હોઈશ તો પાછો નહિ જાઉં, મારું નામ પીરબખ્શ છે."

"તોબા......તમારો ગુસ્સો તો ભાઈ!"

"બરોબરની સીધી થઈ જશે." પીરબખ્શ રોષમાં ને રોષમાં ઘેરથી નીકળ્યો હતો, પણ હવે ક્યાં જવું એની એને સૂઝ નહોતી પડતી. રાવળપીંડી નજીક આવી ગયું હતું અને છાવણીની બેરેકો પ્રભાતના સૂર્યનાં નવકિરણોથી ચમકતી હતી. પીરબખ્શને થયું કે જો એ દશ પંદર વર્ષ પહેલાં ભરતી થઈ ગયો હોત તો અત્યારે તો એ આ બેરેકોમાં મજા માણતો હોત, પરંતુ હવે તો એ ઘડપણને અભડાવવા જેવું હતું. આ વિચારથી એને ઘણું દુઃખ થયું, પરંતુ હવે શું થઈ શકે? વળી એને વિચાર આવ્યો કે સરકારી કિલ્લામાં નોકર રહી જાઉં અગર તો બજારમાં મજૂરી કરું. પરંતુ એ જ વખતે એને વિચાર આવ્યો કે રાવલપીંડીમાં રહેવું એને માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે દુનિયાબી કદાચ એને લેવા માટે ત્યાં આવી પહોંચે. એટલે એણે જેલમ જવાનો નિર્ણય કરી લીધો. ત્યાં એના ગામના કેટલાય માણસો લાકડાની બજારમાં કામ કરતા હતા, બસ......એ પણ તેમની સાથે મજૂરી કરશે.

ખુદાશાહ પણ થોડી વાર પોતાના અનાજના વેચાણનો અંદાજ કરવામાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા, આખરે નિસ્તબ્ધતાને તોડતાં તે બોલ્યા, "પીરબખ્શ, મારું કહ્યું માન, અને હજુ પણ પાછો વળ. મને બિચારી દુનિયાબી પર બહુ દયા આવે છે."

પરંતુ પીરબખ્શ પર કશી અસર ન થઈ. હવે તો એને માટે ઘેર જવું હરામ હતું. એણે ટ્રંક ઉપાડીને માથે મૂકી દીધી, કારણ કે સ્ટેશન નજીક આવી ગયું હતું અને ખુદાશાહનો રસ્તો ત્યાંથી ફંટાઈને બજાર તરફ જતો હતો. સ્ટેશન પર જઈને એણે જેલમની ટિકિટ લીધી અને ગાડીના એક નાના ડબામાં જઈ બેઠો. ભૂખથી એનું પેટ અંદર પેસી ગયું હતું, કારણ કે દુનિયાબી સાથે ઝઘડો થયો હતો એટલે રાત્રે એણે કશું નહોતું ખાધું. ઉપરાંત, સવારમાં દશ ગાઉ ચાલવું પડ્યું હતું. બેઠો બેઠો એની મેળે જ એને એક દિવસની વાત યાદ આવી ગઈ. એક વાર દુનિયાબીએ અજમો નાંખીને ઘઉંનાં પરોઠાં બનાવ્યાં હતાં એ કેટલાં સ્વાદિષ્ટ હતાં! એ વાત યાદ આવતાંની સાથે એને અજમાની મંદ મંદ સુગંધ પણ આવવા લાગી. એ જ વખતે એને યાદ આવ્યું કે એણે જ્યારે દુનિયાબીનાં પરોઠાં વખાણ્યાં ત્યારે એના જવાબમાં તે શરમાઈને નથની આડમાં કેવી હસી હતી! એક દિવસે દુનિયાબીએ કાળું ફૂલતું પહેર્યું હતું ને એ કેટલું બારીક હતું! ત્યારે મેં એને મજાકમાં કહ્યું હતું, "બસ! જરા જાડાં કપડાં પહેરતી જા, હં......, એમ જ કહે ને કે લોકોને રૂપ દેખાડવાનું મન થાય છે." ઉત્તરમાં દુનિયાબીએ લજ્જા, ક્રોધ અને પ્રેમથી કહ્યું હતું, "તમારા સિવાય મારી સામે કોઈ નજર તો કરે, આંખો જ ખેંચી ન કાઢું?" દુનિયાબીની આ વાત મને કેવી ગમી હતી!

પીરબખ્શને દશ વર્ષ પહેલાંની વાતો યાદ આવી રહી હતી, એવામાં એક મુસાફરે ઉતાવળમાં એનો સામાન ડબામાં નાખ્યો. પીરબખ્શ ચોંકી પડ્યો. એ જ વખતે એને ગાડીની સીટી સંભળાઈ ને તે ગભરાઈને ઊભો થઈ ગયો. પોતાની ટ્રંક ઘસડીને પ્લેટફોર્મ પર ફેંકી દીધી અને પોતે ધીરે ધીરે ચાલતી ગાડીએ નીચે કૂદી પડ્યો અને માથે હાથ મૂકી ટ્રંક પર બેસી પડ્યો. તે માથાથી તે પગ સુધી પસીનેથી તરબોળ થઈ ગયો.

જ્યારે એણે ઊંચું જોયું ત્યારે ગાડી તો ચાલી ગઈ હતી. માથેથી પસીનો લૂછ્યો અને માથે ટ્રંક ઉપાડીને ગામ તરફ પાછો ચાલવા લાગ્યો. જ્યારે સુહાનદી પર પહોંચ્યો ત્યારે અંધારું થઈ ગયું હતું.

ત્યાંથી એનું ગામ એક માઈલ દૂર હતું. દૂરથી ગામની ભઠ્ઠીમાંથી આગના ભડકા ઊડી ઊડીને અંધકારની ચાદર ફાડી રહ્યા હતા. એનું શરીર ટ્રંકના બોજા નીચે થાકી ગયું હતું, પરંતુ એની ચાલમાં જરા યે ફરક નહોતો પડ્યો. અંધારામાં એના પગ ટેવાયેલા ઘોડાની જેમ પગદંડીને એક તસુ પણ ચૂક્યા વિના ચાલ્યા જતા હતા. ટીંબે પહોંચીને એણે ફકીરના તકિયા પાસેની શિલા પર ટ્રંક રાખી દીધી. નમાજ પઢીને ફરીથી એ જલદી જલદી ચાલવા લાગ્યો. ઘેર જવાના જ્યાંથી બે રસ્તા પડતા હતા ત્યાં આવીને તે થંભી ગયો. તેણે નક્કી માનેલું જ કે બુઢાશાહે ગામમાં પાછા ફરીને એનું પોકળ ખુલ્લું કરી દીધું હશે અને ગામનો દરેક માણસ એના પરાક્રમથી માહિતગાર હશે. જો તે બજારને રસ્તે જાય તો કોઈ ને કોઈ મળી જાય, એમ વિચારીને એણે બહારનાં ખેતરોમાં થઈને ઘેર જતો રસ્તો પકડ્યો.

જ્યારે તે ઘરની દીવાલ નજીક પહોંચ્યો ત્યારે એનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું કેટલીક વાર સુધી તે છાનોમાનો ઊભો રહ્યો. ઘરમાં તો ઘોર અંધારું હતું. કદાચ દુનિયાબી સૂઈ ગઈ હશે એમ માની તે હળવે પગે બારણાં સુધી ગયો અને ભીંતે કાન માંડી સાંભળવા લાગ્યો, પણ અંદરથી કોઈ પ્રકારનો અવાજ આવ્યો નહિ. લગભગ દશ મિનિટ તે એમ જ શાંત ઊભો રહ્યો. બહાર બે માણસો વાતો કરતાં પસાર થયા. 'કદાચ તેઓ મને જોઈ જશે' એ વિચારે પીરબખ્શનો શ્વાસ ભયથી રુંધાઈ ગયો. બારણામાં મોં રાખીને એણે ધીમા ઘોઘરા સાદે કહ્યું, "એ દુનિયાબી...... ..."

'કીડ......કીડ......' ખાટલા પરથી કોઈના ઊઠવાનો અવાજ આવ્યો ને તુરત જ બારણાં ખૂલી ગયાં. દુનિયાબીએ માત્ર ચાદર ઓઢી હતી, તદ્દન શાંત અને ચૂપકીથી તે ઉંબરા પર ઊભી રહી. એના ગોરા ગોરા ગોળ હાથ ચાદરમાંથી બહાર નીકળ્યા ને પીરબખ્શના માથા પરથી એણે ટ્રંક ઉતારી લીધી. તુરત જ બન્નેનાં શરીર ઘરના અંધારામાં અલોપ થઈ ગયાં.

●

અ જ્ઞા ન

(અનુષ્ટુપ)

નિશાના ગાઢ અંધારે રજ્જુને દેખતાં જ્યમ
માનવી ભયથી કંપે, માનીને સર્પ એહને;
તેમ અજ્ઞાન, માયા ને મોહથી આવર્યા જગે
માનવી વિશ્વસ્રષ્ટાના ઓળખે ના સ્વરૂપને;

- જયાનન્દ દવે -

આપણો કોલસાનો ઉદ્યોગ

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

કોલસાની અગત્ય

આજના જમાનામાં શક્તિ પેદા કરવા માટે ત્રણ વસ્તુ મુખ્યત્વે જરૂરની છે. (૧) કોલસો, (૨) પેટ્રોલિયમ અને (૩) જળવિદ્યુત. કોઈ પણ દેશને ઉદ્યોગમાં આગળ આવવું હોય તો તેની પાસે આમાંની એક વસ્તુ હોવી જોઈએ. તે વિના તે આગળ ન આવી શકે. ઇંગ્લેંડ અને જર્મની પાસે કોલસાની ખાણો હતી તેથી આગળ આવી શક્યાં અને અમેરિકા પાસે એ ત્રણે ય વસ્તુ હતી એટલે જગતમાં સૌથી વિશેષ ઉદ્યોગો ત્યાં ખીલ્યા. રશિયાએ કોલસાનો મોટો જથ્થો એમના દેશમાંથી શોધી કાઢ્યો અને આગળ આવવાનો માર્ગ ચોખ્ખો કર્યો. પ્રથમ તો કોલસો જ શક્તિ પેદા કરનાર સોએ સો ટકા ગણાતો, પણ પેટ્રોલિયમ અને જળવિદ્યુતની શક્તિ શોધાયા પછી તેનું પ્રમાણ ૬૦ ટકા ઉપર આવી ગયું છે. પણ હવે સંભવ છે કે તે પ્રમાણ ૫૦ ટકા ઉપર આવી જાય; તોપણ એ પ્રમાણ ઘણું મોટું કહેવાય.

કોલસો કેમ પેદા થાય છે ?

જમીનમાંથી ખાણોમાંથી ખોદીને કોલસો કાઢવામાં આવે છે. ધરતીકંપ અથવા બીજાં કારણોએ મોટાં જંગલો જમીનની અંદર દટાઈ જાય છે અને ક્રમે ક્રમે તેના પર માટીનાં પડો બંધાય છે. હવાના બિલકુલ અભાવથી હજારો વર્ષને અંતે જમીનના ઊંચા થરોના દબાણથી, અંદરની ઉષ્ણતાથી અને રાસાયનિક દ્રવ્યો ભળવાથી દબાયેલી વનસ્પતિ કાળી, ઘટ્ટ અને બાળવાના કામમાં આવે તેવી બને છે. ભૂગર્ભમાં કેટલેક ઠેકાણે આવા કોલસાના થરો શોધી કઢાયા છે. જમીનનો અંદરનો કોલસો પહેલદાર પાસાવાળો અને ખૂબ નક્કર હોય છે. એ કઠણ હોવાથી તરત ભાંગી શકાતો નથી, અને બળતાં ઘણો વખત લાગે છે. એમાંથી ધુમાડો ઘણો નીકળે છે. તેની વાસ અનુકૂળ નથી હોતી. એનો તાપ સામાન્ય લાકડાના કોલસા કરતાં ઘણો ઉગ્ર હોય છે. જમીનમાં અત્યંત દબાણ એટલે એ જ કોલસા હીરા બને છે. કઠણ કોલસા એટલે હીરા.

કોલસાનો ઉપયોગ

બળતણ એ કોલસાનો મુખ્ય ઉપયોગ. પણ હવે રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી એમાંથી ઘણી ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે. જર્મનીના રસાયણશાસ્ત્રીઓએ કોલસામાંથી ઘણા કીમતી અને સસ્તા રંગો બનાવ્યા છે. જોતાં જ આંખે ઊડીને વળગે એવા ભભકદાર એ રંગો હિંદમાં આયાત થાય છે. પેટના રોગમાં કામ આવતી દવાઓ પણ કોલસામાંથી બને છે. ડામર પણ કોલસામાંથી બને છે. ખાંડથી ૫૦૦ ગણા ગળ્યા પદાર્થ સેકેરીનનાં માતપિતા કોલસો છે. પેટ્રોલ, ઘાસતેલ વગેરે જમીનમાંથી નીકળતાં તેલો ખનિજ કોલસાના થરમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોય છે. આથી હલકા કોલસામાંથી પેટ્રોલ નીકળે છે. જર્મનીની જમીનમાંથી પેટ્રોલિયમ નીકળતું નથી, એટલે અત્યંત દબાણ લાવીને કોલસામાંથી પેટ્રોલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ મોટે પાયે જર્મનીમાં સ્થપાયો છે. જાપાને પણ તેવી રીતે પેટ્રોલ કાઢવાનાં ઘણાં કારખાનાં કાઢ્યાં છે. કોલસામાંથી અનેક વનસ્પતિનાં રસાયનો બનાવાય છે. સારા અને મજબૂત રસ્તાઓ બનાવવા માટે કોલસાની ભૂકી રેતી સાથે પાથરી તેના પર ડામર પાથરવામાં આવે છે. એથી સપાટી મજબૂત બને છે. શહેરમાં બાળવામાં આવતાં કોલગેસ અને કેરોસીન કોલસામાંથી બને છે. ગંદવાડ અને કોહાણને ફેલાતાં અટકાવવા કોલસાની ભૂકી વપરાય છે. કોલસામાં ખરાબ ગંધવાળું પ્રવાહી ચૂસવાની શક્તિ હોય છે એટલે ગંદી વાસ તે દ્વારા જ શુદ્ધ બને છે. કોલસો ખટાશને પણ

પરદેશી સ્ટીમરો	૧૦,૨૦,૦૦૦	૪·૫
કાપડની મિલો	૧૫,૩૧,૦૦૦	૬·૭
શણની મિલો	૬,૫૩,૦૦૦	૨·૯
લોખંડ અને બીજી ધાતુનાં કારખાનાં	૫૫,૮૩,૦૦૦	૨૪·૪
પોર્ટટ્રસ્ટો	૧,૩૫,૦૦૦	૦·૬
દેશની સ્ટીમરો	૫,૫૧,૦૦૦	૨·૪
સિમેંટ, ઈંટ, નળિયાં ઈ. નાં કારખાનાં	૭,૯૨,૦૦૦	૩·૫
ચાનાં કારખાનાં	૧,૮૬,૦૦૦	૦·૮
કાગળની મિલો	૧,૭૧,૦૦૦	૦·૭
ખાણોની વપરાશ અને દુર્વ્યય	૧૨,૨૦,૦૦૦	૫·૩
બીજા ઉદ્યોગોમાં	૩૭,૧૨,૦૦૦	૧૬·૨
કુલ	૨, ૨૮, ૭૬,૦૦૦	૧૦૦

દર મનુષ્ય દીઠ સને ૧૯૩૩માં ૦·૫ ટન, ૧૯૩૪માં ૦·૬ અને ૧૯૩૫માં ·૦૬ ટનની સરેરાશ વપરાશ આવે છે. સરકારે ઇન્ડિયન કોલ ગ્રેડીંગ બોર્ડ સ્થાપી છે, તે ખાણોને કઈ જાતનો કોલસો છે તેનું પ્રમાણપત્ર આપે છે. ઉપરાંત પરદેશ ખાતે ચડતા માલનું વર્ગીકરણ પણ કરે છે.

હિંદમાં દરેક પ્રાંતમાંથી નીકળતા કોલસાનું પ્રમાણ

પ્રાંત	૧૯૩૪	૧૯૩૫	કિંમત (દર ટને) ૧૯૩૪	કિંમત (દર ટને ખાણમાં)
આસામ	૧,૮૯,૫૨૭	૧,૨૯,૭૩૭	૧૪,૪૩,૧૭૪	રૂા. ૭—૯—૧૦
બલુચિસ્તાન	૧૪,૭૪૦	૯,૫૫૮	૮૫,૮૪૯	„ ૫—૧૩—૨
બંગાળ	૬૧,૫૯,૪૮૬	૬૬,૮૨,૭૫૨	૧,૬૨,૨૯,૪૨૪	„ ૨—૧૦—૮
બિહાર	૧,૨૬,૩૦,૪૦૯	૧,૨૭,૪૭,૩૪૯	૩૪,૨૦,૦૨,૨૨૫	„ ૨—૧૧—૪
મધ્યહિંદ	૨,૮૯,૩૮૧	૩,૨૯,૩૬૯	૧૦,૨૯,૫૯૫	„ ૩—૯—૦
મધ્યહિંદપ્રાંત	૧૮,૪૧,૪૯૨	૨૮,૧૮,૬૭૭	૬૭,૭૨,૫૫૩	„ ૩—૧૦—૧૦
હૈદરાબાદ (દ.)	૭,૬૯,૬૨૬	૭,૨૯,૪૧૪	૨૩,૬૯,૦૭૬	„ ૩—૧૦—૧૦
પંજાબ	૧,૨૫,૨૬૦	૧,૪૪,૪૨૩	૫,૬૨,૩૯૭	„ ૪—૭—૧૦
રાજપુતાના	૩૬,૫૧૦	૩૪,૪૨૫	૧,૬૬,૮૫૮	„ ૪—૯—૧

સને ૧૯૩૭માં નીચે મુજબ ટન માલ પેદા થયો છે.

આસામ	૨,૪૩,૬૫૦
બલુચિસ્તાન	૧૦,૬૨૪
બંગાળ	૬૫,૨૭,૮૨૦
બિહાર	૧,૩૮,૩૫,૫૧૬
મધ્યપ્રાંત	૧૫,૦૪,૧૫૯
ઓરિસ્સા	૪૭,૧૨૭
પંજાબ	૧,૬૬,૬૩૨
કુલ	૨,૨૩,૩૫,૫૨૮

મુંબઈ, મદ્રાસ, સિંધ અને મધ્યપ્રાંતમાં કોલસાની ખાણો મળી નથી. મુંબઈ અને મદ્રાસમાં જળવિદ્યુતની શક્તિની સારી ખીલવણી થઈ છે. સિંધમાં કોલસાની શોધ ચાલે છે.

કોલસાની કિંમતની સરખામણી

હિંદી કોલસો બીજા દેશોના કોલસાની સરખામણીમાં હલકો છે પણ તે બહુ સસ્તો પણ રહે છે, તે નીચેની સરખામણીથી માલૂમ પડશેઃ

દેશ	હિંદ	ગ્રેટબ્રિટન	ઑસ્ટ્રેલિયા	જાપાન	અમેરિકા	દક્ષિણ આફ્રિકા
ભાવ (દર ટને)	રૂા. ૪—૯—૦	૧૩—૨—૦	૧૩—૧૧—૦	૭—૧૧—૦	૯—૧—૦	૫—૬—૦

. હિંદી કોલસો સસ્તો હોવાનું એક કારણ મજૂરીના નીચા ભાવ છે.

સને ૧૯૩૫માં હિંદી કોલસાનો ભાવ મુંબઈમાં શિલિંગ ૧૭–૯ હતો નાટાલનો કોલસો શિલિંગ ૨૧–૧૦ હતો, જ્યારે અંગ્રેજી કાર્ડિફ કોલસાનો ભાવ શિલિંગ ૨૯–૧૧ હતો. સને ૧૯૩૬માં હિંદી કોલસાનો ભાવ શિ. ૧૭–૫, નાટાલના કોલસાનો ભાવ શિ. ૨૩–૩ અને અંગ્રેજી કાર્ડિફનો ભાવ શિ. ૩૦–૧૦ હતો.

હિંદી કોલસામાંથી બીજી પેદાશ

હિંદમાં પરદેશોની પેઠે કોલસામાંથી અનેક અન્ય વસ્તુઓ બનાવાતી નથી. આપણે ત્યાં તેવું યાંત્રિક અને રાસાયનિક જ્ઞાન નથી. કોલસામાંથી અનેક પદાર્થ અમેરિકનો અને જાપાનીઓ બનાવે છે. હિંદમાં કોલસો બાળીને નરમ કે સખ્ત કોક (એટલે કે ધુમાડો ન થાય તેવો કોલસો) બનાવાય છે. સને ૧૯૩૪માં ૮,૬૦,૪૭૮ ટન કોક બન્યો હતો. સને ૧૯૩૫માં ૮,૮૮,૪૯૩ ટન બન્યો હતો. નરમ કોક ઉપર દર ટને બે આના ચાર્જ રેલવે મારફતે વસૂલ કરી એની કમિટીને તે કોક-સુધારણુ માટે અપાય છે.

હિંદી કોલસા ઉપર મંદીનું મોજું

'૧૪–'૧૮ની લડાઈ પછી હિંદી કોલસા ઉપર ખૂબ મંદીનાં મોજાં આવ્યાં છે. સને ૧૯૩૬ સુધી આ લાંબી મંદી ચાલી હતી. સને ૧૯૨૨ સુધી કોલસાની ખેંચ મોટા પ્રમાણમાં હિંદમાં જણાઈ હતી. આથી હિંદી સરકારે ચાર વરસ સુધી હિંદમાંથી કોલસો પરદેશ ખાતે ચડાવવા ઉપર અંકુશ મૂકયો હતો. સને ૧૯૨૨થી મંદી ખૂબ જોશથી પ્રવર્તી છે. ફર્સ્ટ ક્લાસ કોલસાની ખાણો ચાલુ રહી છે. સેકંડ ક્લાસ ખાણો ઘણી બંધ પડી છે. થર્ડ ક્લાસ ખાણો તો લગભગ બધી બંધ રહી છે. ઘણી વાર કોલસાના ભાવો એટલા ઘટી ગયા હતા કે પંદર વર્ષો સુધી ખાણના માલિકોને ઘણી તકલીફો સહન કરવી પડી હતી. ઘણા તદ્દન ખુવાર થયા હતા. યુરોપિયનોના હાથમાં પહેલા નંબરની ખાણો હતી એટલે એમને બહુ ઓછું સહન કરવું પડ્યું. પરંતુ હિંદી ખાણ-માલિકોને બહુ ખરાબ સમય જોવો પડ્યો. પૂરતી મૂડીનો અભાવ, વ્યવસ્થા પણ સારી નહિ–આથી એમને બહુ સહન કરવું પડ્યું.

સને ૧૯૧૩માં ખાણ ઉપર દર ટને શિલિંગ ૪–૮ ભાવ હતો. સને ૧૯૧૯માં શિલિંગ ૬ હતા. સને ૧૯૩૦માં શિ. ૫–૧૦, સને '૩૨માં શિલિંગ ૫–૯, સને '૩૩માં ૫–૧, સને '૩૪માં શિ. ૪–૪ અને '૩૫માં શિ. ૪–૩ હતા.

કોલ-કમિટી

કોલસાની ચાલુ મંદીથી હિંદી સરકારે આખા સવાલની તપાસ માટે અનુભવીઓની એક કમિટી નીમી હતી. એણે તપાસ કરી જુબાનીઓ લઈ પોતાનો રિપોર્ટ ૧૯૨૫માં બહાર પાડ્યો હતો. તેની મુખ્ય મુખ્ય ભલામણો નીચે મુજબ હતી. આ ભલામણો કોલસાના ઉદ્યોગ માટે ખૂબ અગત્ય ધરાવે છે:

૧ કોલસા હિંદમાં ખાણોથી બીજી જગ્યાએ મોકલવાની સગવડો ઉપર કમિટીએ ઘણી ભલામણો કરી હતી. રેલવેનું નૂર ઘટાડવા, ખાણોની આંતરિક વ્યવસ્થા સુધારવા, કોલસો ખોદવામાં યાંત્રિક સહાય લેવા સંબંધી–આમ ઘણી સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે. રેલવેના નૂર ઉપર ૨૫ ટકા રિબેટ હતું તે, વધારીને ૩૭।। ટકા કરવા જણાવ્યું હતું. પોર્ટડ્યૂઝ અને રિવરડ્યૂઝ પણ ઘટાડવા માટે ભલામણો કરવામાં આવી હતી. કલકત્તામાં ખાલી સ્ટીમરો સસ્તા નૂરે મળતી નથી તે વિષયમાં કમિટીએ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તે સિવાય દરેક ખાણના કોલસાની તપાસ કરી કઈ જાતનો કોલસો એ 'ખાણમાંથી નીકળે છે તેની જાત નક્કી કરવા, તે જાત ઉપરથી માલ પરદેશ ચડાવવા કે મિલોને વેચવાનું અને તેની ગોઠવણ કરવાનું જણાવ્યું હતું. આ સર્વે ભલામણો હિંદી સરકારે સ્વીકારી લીધી હતી. તે પ્રમાણે કાયદેસર ઠરાવો પણ થયા હતા. ગ્રેડીંગ બોર્ડની સ્થાપના પણ થઈ હતી

કમિટીની બીજી ભલામણો

હિંદી કોલસાના ૯૩ ટકા હિંદમાં જ વપરાય છે, માટે હિંદમાં કોલસો તરત અને સસ્તા દરે બધે પહોંચે તેવી ગોઠવણ કરવાની કમિટીએ ભલામણ કરી હતી. હિંદી કોલસાને જગાતી રક્ષણ આપવાની મનાઈ કરી હતી, તથા દક્ષિણ આફ્રિકાના કોલસા ઉપર જકાત નાખવાની ભલામણ કરી નહોતી. કમિટીએ વધારામાં જણાવ્યું હતું કે સને '૧૪ કરતાં '૨૪માં કોલસો ખોદવાનો ખર્ચ બેવડો વધ્યો છે. મજૂરોને પગાર વધારવામાં, તેમને માટે નિશાળો વગેરે સ્થાપવામાં, એમને માટે ઘરો બાંધવામાં અને એવા બીજા ખર્ચાઓ કંપનીઓને વધ્યા છે. દર મનુષ્ય દીઠ વાર્ષિક ૧૧૧ ટન ખોદવાની સરેરાશ ઘટીને સને ૧૯૨૦માં ૯૪ ટન ઉપર આવી છે. આ સુધારવાને માટે બે સૂચનાઓ કમિટીએ કરી હતી. (૧) ખોદવાનું કામ વિશેષ ભાગે યંત્રો દ્વારા કરાવવામાં આવે અને (૨) ખાણ ઉપર ઢગલા કરી રાખવાથી માલ બગડે છે, ચોરી થાય છે માટે ખાણમાંથી સીધો માલ યંત્રો દ્વારા માલ-વેગનોમાં ચડાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે.

હિંદમાં ઘણી નાની નાની ખાણો છે.

હિંદમાં કોલસાની નાની નાની ખાણો વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી ખાણના મોઢા સુધી રેલવેના પાટા નાંખવાની કમિટીની સૂચના ફાયદાકારક છતાં રેલવે માટે ખર્ચાળ થઈ પડી છે. બંગાળ અને બિહારમાં ૮૨૭ ખાણો છે. દર ખાણ દીઠ ૨૧,૫૯૦ ટન વાર્ષિક રાશ આવે છે. જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખાસ ૬૯ કોલસાની ખાણો હોવાથી ૧,૫૪,૦૦૦ ટનની રાશ આવે છે. મોટી ખાણો હોય તો ખર્ચમાં ફાયદો થાય છે. નાની નાની ખાણો ઉપર રેલવેને પૂરાં વેગનો પૂરાં પાડવામાં પણ મુશ્કેલી નડે છે. છતાં રેલવેએ આ વિષયમાં બનતી સગવડો આપવા ગોઠવણો કર્યે જાય છે.

હિંદી મજૂરો ઓછું કામ આપે છે.

નબળા બાંધાનાં હિંદી મજૂરો પૂરતું કામ આપી શકતાં નથી, એમનામાં જીવનશક્તિનો અભાવ જે કોઈ કારણે હોય તેની ચર્ચા અહીં સ્થાને નથી, પરંતુ ધંધા ઉપર એની માઠી અસર થાય છે એ હકીકત છે. વળી ઘણી ખરી ખાણોમાં ખોદકામ હાથથી ચાલે છે આથી પણ પેદાશ ઘણી ઓછી ઊતરે છે. યુરોપિયન ખાણોમાં ખોદકામ માટે વીજળિક બળનો ઉપયોગ થાય છે. હિંદી માલેકીની ખાણોમાં તેવી સગવડ નથી. હિંદમાં મજૂર દીઠ વાર્ષિક પેદાશ નીચે મુજબ છે:

પ્રદેશ	પેદાશ ઉપલા પડમાં મોકળાશમાં	નીચે સંકડામણમાં પેદાશ
આખા હિંદનો અંદાજ	૧૮૯ ટન	૧૩૧ ટન
બંગાળ અને બિહાર	૧૯૨ ,,	૧૩૨ ,,
આસામ	૧૬૯ ,,	૧૨૭ ,,
બલુચિસ્તાન	૪૨ ,,	૪૧ ,,
મધ્યપ્રાંત	૧૭૫ ,,	૧૨૬ ,,
ઓરિસ્સા	૧૮૯ ,,	૧૪૬ ,,
પંજાબ	૧૧૦ ,,	૬૯ ,,

પરદેશોમાં યાંત્રિક શક્તિ વાપરવાથી પેદાશ ઘણી વધારે થાય છે. સને ૧૯૩૬માં ગ્રેટબ્રિટનમાં દર મજૂર દીઠ પેદાશ ૨૯૮ ટનની હતી. જાપાન ખાતે ૨૦૭ ટન, ફ્રાન્સ ખાતે ૨૧૦ ટન જર્મની ૩૧૧ ટન અને અમેરિકા ૬૧૧ ટન હતી.. હિંદી માલેકીની ખાણોમાં ઘણું ખરું કામ મજૂરો હાથથી જ કરે છે. યંત્રો ખરીદવા જેટલી મૂડી હિંદી ખાણોના માલેકો પાસે સામાન્ય રીતે નથી હોતી.

યંત્રો, વીજળી.

મજૂરોની તંગીથી મોટી ખાણોમાં હવે યંત્રો વપરાતાં થયાં છે. વીજળીનો ઉપયોગ તથા વીજળીથી ચાલતાં ખોદવાનાં યંત્રોનો ઉપયોગ ઘણો વધી ગયો છે. મંદીના વખતે કેટલીક ખાણોમાં ખોદવાનાં યંત્રો ઘટાડવામાં આવ્યાં હતાં. ફરી તેનો ઉપયોગ થાય છે. ૬૦ ખાણોમાં ૧૪૦ ખોદવાનાં યંત્રો વીજળીથી કામ કરતાં હતાં. આ યંત્રોથી કોલસો મોટી રકમ ખોદી શકાય છે. ૧૨૪ મિલોમાં વીજળિક શક્તિ

વાપરવાની યોજના ચાલુ છે. કુલ ૮૬૮૦૪ અશ્વ-શક્તિ (Horse Power) વપરાઈ હતી.

ખાણુમાં નીચે કામ કરતાં મજૂરોની સંખ્યા

ઘણીખરી કોલસાની ખાણો જમીનના ભૂગર્ભમાં હોય છે. લીફ્ટો દ્વારા નીચે જવું પડે છે. ખાણોની હવા કોલસાના બારીક રજકણોવાળી હોય છે. શ્વાસોચ્છવાસથી તે પેટમાં જાય છે. છોકરાઓને ખાણુમાં કામ કરવાની કાયદાથી મનાઈ છે. હિંદી કોલસાની ખાણોમાં કુલ ૨,૧૯,૫૭૫ પુરુષો અને ૪૮,૨૮૩ સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી.

જમીન નીચે કામ કરનારાં	૧,૧૮,૯૨૦ પુ.	૩,૮૮૭ સ્ત્રી
ખુલ્લામાં કામ કરનારાં	૪૮,૨૬૮ „	૨૪,૪૭૯ „
સપાટી ઉપર કામ કરનારાં	૫૨,૬૮૭ „	૧૯,૯૧૭ „
કુલ	૨,૧૯,૫૭૫ „	૪૮,૨૮૩ „

સ્ત્રીઓને ભૂગર્ભમાં કામ કરવાની બાબતમાં મજૂર-સંઘે પ્રબળ વિરોધ કર્યો. છેવટે સરકારને એ વિષયમાં કાયદો કરી સ્ત્રીઓને ખાણોની અંદર કામ કરવાની મનાઈ કરી. કેટલીક ખાણોમાં મજૂરોએ પોતાની સ્ત્રીઓ વિના નીચે ઊતરવાની ના પાડી, પણ છેવટે સમાધાન થયું છે. હવે સ્ત્રીઓને નીચે કામ કરવા જવા દેવામાં આવતી નથી. તેઓ ઉપરનું મજૂરીનું કામ કરી શકે છે.

ખાણોને લગતા કાયદા

સરકારે વારે વારે ખાણોને લગતા કાયદા બાંધ્યા છે. સને ૧૯૦૧ના ખાણોના કાયદા મુજબ સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરોને ખાણોની તપાસ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. ખાણોમાં જિંદગીનો ભય રહે. તેવાં કારણોને [illegible]

ભૂગર્ભમાં ૫૪ કલાક અઠવાડિયામાં કામ કરવાના અને રોજના નીચે વધારેમાં વધારે ૯ કલાક કા[illegible] અને ઉપર ૧૦ કલાકની મર્યાદા ઠરાવવામાં આવી. ખાણોના વિભાગમાં સરકાર તરફથી બૉર્ડ ઑફ હેલ્થ (આરોગ્યખાતુ) નિમાય છે. એ મજૂરોની તંદુરસ્તી ઉપર ધ્યાન આપે છે. મજૂરોને માટે સારાં ઘરો બાંધવાને માટે પણ સગવડો થાય છે.

મજૂરો

બિહાર અને બંગાળમાં ઘણાંખરાં મજૂરો ખેતીની મોસમ પૂરી થાય ત્યારે વધારાની પેદાશ માટે ખાણોમાં કામ કરવા આવે છે, અને જ્યારે ખેતીનો સમય આવે છે ત્યારે ભાગી જાય છે. તેઓ શરીરે નબળાં હોય છે. તેમનાં ઝૂંપડાં ગંદાં હોય છે. એમની રીતભાત અને ખોરાક પણ તંદુરસ્તીને પોષક નથી. ચોખા અને મરચું એ એમનો મુખ્ય ખોરાક. ઓછા પગારો, ઓછુ કામ અને ઓછી જરૂરિયાતો એ એમના જીવનની વિશિષ્ટતા. સાહસ કે મહત્ત્વાકાંક્ષાનું નામ નથી હોતું. બીજા દેશોમાં કોલસા ખોદવા, ઉપાડવા અને વેગનોમાં ભરવાનું કામ વીજળિક શક્તિથી થાય છે, અહીં એ બધુ મનુષ્યના હાથથી થાય છે. મજૂરોના પગારોમાં ધીરે ધીરે સુધારો થાય છે પણ હજી ઘણી પ્રગતિ થવાની જરૂર છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં મજૂરો સાથે ગમે તેવું વર્તન થઈ શકતું, પણ હવે તેમની જોડે સારો વર્તાવ રાખવો પડે છે.

છેલ્લી પરિસ્થિતિ

સને ૧૯૩૭થી હિંદી કોલસાનું બજાર સુધર્યું છે. ભાવો સુધરવાથી મંદી ભાગી ગઈ છે. ખાણોવાળા હવે કમાય છે. ફર્સ્ટ ક્લાસ ખાણોને તો તડાકો છે.

—ને છતાં યે હું નહોતી •

શ્રી. સુરેન્દ્રપ્રસાદ અંબાલાલ ત્રિપાઠી

"એમ તો એને ઘણુંએ જોયો હશે,–કદાચ તમે ય. પણ મારી આંખે કાંઈ થોડો જ જોયો છે? જેમ તમને એ મળે છે તેમ મને યે મળે છે, અને તમે જે સ્વરૂપમાં એને જુઓ છો એ જ સ્વરૂપમાં હું પણ એને જોવા પામું છું. પણ બીજાઓની જેમ એનાં રૂપગુણે મને કદી યે આકર્ષી નથી, અને તેમ છતાં ય એના વ્યક્તિત્વનો કોઈ એવો અંશ–કોઈ એવું સ્વરૂપ–મને પ્રથમથી જ હેતું ખેંચી રહ્યું છે...તમને હું કેમ કરીને એ સમજાવું?

"પહેલવહેલો મેં જ્યારે એને જોયો ત્યારે મારી ઉંમર આશરે દસની. જો કે આમ તો છેક નાનપણથી જ મેં એને જોયેલો, પરંતુ એ વખતે જીવનની તો શું પરંતુ જીવનને થોડું થોડું ય સમજાવી નહિ તો યે સમજી શકવાનો દાવો કરનારાઓના સામાન્ય સંવાદમાં યે કશી ગતાગમ મને પડતી નહિ. એટલે મારા જીવનમાં પ્રવેશવા છતાં મારા જીવનમાં એ બિલકુલ નહોતો પ્રવેશી શક્યો. અને કદાચ પ્રવેશ્યો હોય તો ય હું એ જોઈ શકી ન હતી. પરંતુ બારથી સોળ વર્ષની વયમાં દુનિયાની કોઈ પણ બાળાનો વિકાસ જેટલો ઝડપી હોય છે એટલો ઝડપી વિકાસ તો એની જિંદગીમાં ક્યારે ય નહિ થતો હોય.

"આખપાડોશીનાં અમે છોકરાં–ને વળી એક જ શાળામાં ભણવાનું. એ વખતે તો અમે નાનાં હતાં, ને વળી સતયુગમાં જીવતાં એટલે બાલમંદિરમાં સાથે ભણવાની કોઈ જ હરકત ન હતી. આમ ને આમ અમે અંગ્રેજી ચોથી સુધી પહોંચ્યાં. પરંતુ ત્યારપછી અમારાં માબાપે અમને જુદી જુદી શાળાઓમાં ભણાવવાનું જ ઇષ્ટ ધાર્યું. મારાથી એ માત્ર એક ધોરણ આગળ હોવા છતાં પણ આજ સુધી છુટ્ટીના સમય દરમિયાન મળવાનો તેમ જ નિશાળે સાથે જવા આવવાની મજા માણવાનો લહાવ કાંઈ ઓછો ન હતો. પરંતુ હવે તો એ ક્રમ માત્ર ભૂતકાળની યાદ બની જવાનો હતો–ને આવતી કાલથી મારા ને એના પંથમાં બાર બાર ગાઉનાં છેટાં પડવાનાં હતાં. પાંચમા ધોરણથી થયેલો આ ફેરફાર ક્યા વિપ્લવની તૈયારી માટે હતો એ તો મને ત્યારે ન સમજાયું–ને સમજવાની દરકાર પણ કોને હતી! પરંતુ એક વખતે ભીંતના કાનનો લાભ લઈને મેં એ જાણી લીધું કે આ બધું કાવતરું તો માત્ર એના ને મારા હૃદયમાં પરસ્પર અતિપરિચયની અવજ્ઞા ન ઊપજે એ માટે રચાયું હતું. એ વખતે જો કે હું અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં હતી ને ધ્વનિવિષયક ભૌતિકશાસ્ત્રના નિયમો તો હજી હમણાં જ ભણી હતી. છતાં ભીંતને પણ કાન હોય છે એ વાતનું અભિજ્ઞાન તો મને ક્યારનું યે થયેલું.–ને અજાણતાં જ એક દિવસ એનો લાભ મેં લઈ લીધો. ક્વચિત ક્વચિત આવી જતા તાવના દિવસો બાદ કરતાં સામાન્ય રીતે તો મારો અભ્યાસખંડ જ રાત્રે શયનખંડ બની રહેતો. ને એની બાજુમાં જ બાપુજીનો ખંડ હતો. એક રાત્રે અચાનક પાણી પીવા ઊઠી તો બાજુના ખંડમાં કંઈક ગરબડ થતી સંભળાઈ. અને ઉદ્દેશરહિત સાહજિકતા તરત જ મને બારણા પર ખેંચી ગઈ. કાન માંડીને સાંભળ્યું તો મારો જ ઉલ્લેખ થતો હતો. તદ્દન ધીર–ગંભીર રીતે બાપુજી બાને સમજાવી રહ્યા હતા. ટૂંકામાં અમે બન્ને જુદાં ભણીએ એ જ ઇષ્ટ છે એમ બાપુજીના કહેવાનો ધ્વનિ હતો. ઉપરાંત સાથે ભણવાથી એકબીજાની સ્પર્ધા કરવાનું ને એકમેકનાં છીંડાં શોધવાનું જ મન થાય, પરસ્પરનું આકર્ષણ ઘટી જાય એમ એમનું માનવું હતું. પરંતુ બા બીજો જ પક્ષ રજૂ કરતી લાગી. બાપુજીને ટપકો દેતાં એણે તો કહ્યું કે પુરુ-

જાત કાંઈ ઓછી ચંચળ નથી હોતી. એને તો પ્રત્યેક ગુલાબમાં નવું રૂપ ને નવી સૌરભ જણાય છે, ને તેમાં ય વળી સહેજસાજ હૈયે વસેલું પુષ્પ જો પાસે ન હોય તો બીજા પુષ્પને એ હૈયું ભાંગી નાખતાં વાર લાગતી નથી.

"આવું આવું તો (ઉપર જે શબ્દો વાપર્યા છે તે મારા છે) કોણ જાણે કેટલું યે બાએ કહ્યું હશે, પરંતુ બીજું કાંઈ ન સાંભળતાં હું પણ કોણ જાણે કેમ એ બધા વિચારો મને ઝટપટ પચી ગયા હોય ને જાણે વાતનો મર્મ સમજી હોઉં તેમ સ્ત્રી-સહજ શરમ ને સંકોચથી તરત જ શાંત–નીરવ–શીઘ્ર પગલે હું પલંગ તરફ ચાલી ગઈ. ઊંઘવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો ને પડખે પડખે છત તરફ મીટ માંડી રહી. પરંતુ એ દિવસે ઊંઘ પર બેચેનીનો ઉપર હાથ હોય એમ ઊંઘ ન આવી. તરત જ મેં પાસું બદલ્યું. ને...ને...સામે કબાટના દર્પણમાં હોલવાઈ જતા દીપકની છેલ્લી પ્રકાશરેખા જેવું નાઈટ–લેમ્પનું નાજુક પ્રતિબિંબ દેખાયું. એનાં આછાં આછાં તેજકિરણોમાં એક નાનું હસું હસું કરતું નિર્દોષ મુખ મને દેખાયું—જાણે બાળપુષ્પધન્વા. પણ ના, એ તો માત્ર છબી હતી,—એની: અમે નાનાં હતાં ત્યારે બાપુજીએ પાડેલી. અને સાથે જ મારી પણ હતી. બન્નેની છબી પરસ્પરના સાંનિધ્યમાં કેવી શોભતી હતી! ને એમાંથી ઊઠતા પડઘા પણ કેવા મીઠા લાગતા હતા! ને આ તો વળી છબીની યે છબી. પ્રતિબિંબ વળી છબીનું; ને છબી વળી... એની. નજરની સામે છતાં દૂર ને દૂર. વિચાર તો થયો, એક વાર ઊઠીને એને જાણે પકડી લઉં! પણ એ તો અહીં હતો જ ક્યાં? મારી મૂર્ખાઈ પર તરત જ હું હસી. પ્રતિબિંબ તે કાંઈ પકડાય! સાથો-સાથ એ જ ઘડીએ—કોણ જાણે કેમ—આવો જ વિચાર મને આવ્યો—"આ પ્રતિબિંબ નથી પકડાતું તો એ...એ પકડાશે?" ને એના જ જવાબનો પડઘો પાડતા હોય તેમ બાના શબ્દો સાંભર્યા—"હૈયે વસેલું પુષ્પ પાસે ન હોય તો બીજા પુષ્પને એ હૈયું ભાંગી નાંખતાં..." છેવટના શબ્દો હું ન બોલી શકી, એક-દમ દીવો બંધ કરી, કાન પર બન્ને હાથ દબાવી આંખો બંધ કરીને મેં પાસું ફેરવી લીધું.

"બીજે દિવસે સવારે હું ઊઠી ત્યારે એક ભયંકર નિશ્ચય સાથે ઊઠી—ગમે તે ભોગે એનાથી દૂર રહેવું ને છતાં એની સતત ચોકી કરવી એવા સુલતાની નિશ્ચય સાથે હું ઊઠી હતી. મારી ગેર-હાજરીમાં કયું ફૂલ એને ચૂંટવી જાય છે એ જ મારે તો જોવું હતું. બસ, એ જ દિવસથી એને મળવાના પ્રસંગો ખૂબ જ સિફતથી મેં ઓછા કરી નાંખ્યા. હું જાતે તો એને મળતી જ નહિ—ને એ જો મળવા આવે તો સ્ત્રીચરિત્રનાં નવ લાખ લક્ષણમાંથી ગમે તે એકની મદદ લઈ એ મુલાકાત હું ટૂંકાવી દેતી. ને તેમ છતાં ય એ મને દિવસમાં નહિ નહિ તો ય એકાદ વાર મળી જાય એમ તો હું જરૂર ઇચ્છતી.

"એ પછી થોડા જ સમયમાં એની મેટ્રિકની પરીક્ષા શરૂ થવાની હતી એટલે આપોઆપ અમારું મળવાનું ઓછું થઈ ગયું. ઘેર તો રાત ને દિવસ બસ ચોટલી બાંધીને એ વાંચ વાંચ કરતો હતો—જો કે વાસ્તવમાં એને ચોટલી હતી જ નહિ—ને શાળામાં ફોર્મની પરીક્ષાની તૈયારી હોઈ ઘણી વાર છુટ્ટીને સમયે પણ માસ્તર એમને પોપટિયું જ્ઞાન પઢાવ્યે રાખતા હોઈ છુટ્ટીમાં એ મને મળી શકતો નહિ. આમ હોવાથી કુદરતી રીતે જ અમારું મળવાનું ઓછું થઈ ગયું. છતાં રોજ સાંજે એકાદ બહાના હેઠળ અમે બન્ને એકબીજાને મળી લેતાં. ને તો ય—દિવસમાં એકાદ વાર મળવાની ઇચ્છા છતાં—માત્ર એને ચીડ-વવા પૂરતું જ એ વખતે હું એને એ ટોર્ક કર્યા વિના રહી નહોતી શકતી કે, "કેં ભાન છે! પરીક્ષા તો હાથવેંત છે ને ભાઈ જુઓ અહીં તડાકા મારે છે! આમ ગજવાં લગાવ્યે પાસ નહિ થવાય." તો વળી કદીક એમ પણ કહેતી કે, "આટઆટલું વાંચ્યે તો છોકરીઓ યે પાસ થાય. ગોખણિયા તો ગોખણ-પટ્ટી જ કરે ને!"

"પરંતુ આમ કહેવાનું પરિણામ મારે માટે તો ખરેખર બેનમૂન જ આવ્યું. અત્યાર એને મારે માટે સ્નેહ તો હતો જ—જેટલો મને એના પર હતો—

છતાં એક છોકરી જેવી છોકરી એના અભ્યાસક્રમમાં દખલ કે ટીકા કરે એ એને નાપસંદ હોવાથી કે પછી પોતે નાપાસ થાય તો હું એની સાથે થઈ જાઉં-એ દહેશતથી થોડા જ દિવસમાં મને મળવાનું એણે બંધ કરી દીધું. ને હું પણ કાંઈ કમ નહોતી. પ્રેમના સુલતાની સ્વભાવે મને દૃઢનિશ્ચયી બનાવી હતી; ને રૂપની મદિરાએ મને અહંકારની સીમા આપી હતી. રૂપ ને નિશ્ચય પર મુસ્તાક બનેલી મેં એની જરા પણ નોંધ ન લીધી ને એમ જ એની પરીક્ષા પસાર થઈ ગઈ.

"એ પછી તો વેકેશન પડ્યું–ને એ તો ગયો મુંબઈની સફરે. હું પણ એમ કરી શકતી હતી. પરંતુ હવે તો હું મેટ્રિકમાં આવી હતી. ને એમાં પહેલે જ ધડાકે સફળ ન થાઉં તો...તો એનું દિલ ગુમાવી બેસું એવા સ્વકલ્પિત ભયે વેકેશનનો પૂરે-પૂરો ઉપયોગ મેં વાંચવામાં જ કર્યો.

"એ તો હજી મુંબઈ હતો ને પરિણામ આવ્યું. એનું નામ સેન્ટરમાં સૌને મોખરે હતું. મારી ખુશાલીનો તો પાર નહોતો, ને ઈર્ષ્યાયે કાંઈ ઓછી નહોતી. મને લાગ્યું કે મનુષ્યને દુઃખનો વેગ હલકો કરવાની જેટલી જરૂર છે એટલી જ જરૂર આનંદની ઊર્મિ શમાવવાની પણ છે. આનંદને મેં ગંભીરતામાં પલટાવી નાંખ્યો. મને પાનો ચડી ચૂક્યો હતો. એ જ સ્થાન–બસ એનું જ સ્થાન–આવતે વર્ષે મારે પ્રાપ્ત કરવું હતું.

"ઈર્ષ્યા ને અભિમાનથી પ્રેરાઈ અભિનંદનનો પત્ર પણ એને મેં ન લખ્યો. બીજે દિવસે જ્યારે એ ઘેર આવ્યો–મુંબઈથી–ત્યારે સામે પગલે એને મળવા ન જ જવું એવો મારો નિશ્ચય હતો. કારણ કે નાહી ધોઈ ને એ મને જરૂર મળવા આવશે એવી દૃઢ આશા મને હતી. પરંતુ જે વ્યક્તિમાં મનુષ્યને વધુમાં વધુ વિશ્વાસ હોય એ જ વ્યક્તિ એને ક્યારે દગો દેશે એ કોણ કહી શકે! આખો ય દિવસ એની રાહ જોતી હું ઘેર બેસી રહી, ને એ તો ન આવ્યો તે ન જ આવ્યો. સહીઓના સ્નેહ ઊલટયા હોય તેમ એને મળવા આવનારાઓની કતાર દિવસભર ચાલુ જ રહી. સ્નેહના દંભ નીચે......ઊભરાયેલું એ માનવકીડિયારું તો મારા પૂર્વજન્મના વૈરીઓની ગરજ સારતું હતું. પરંતુ મારાથી એ લોકોને ન તો રોકી શકાય એમ હતું કે ન તો મારી ઈચ્છા પણ હતી. મારી ઈચ્છા તો આટઆટલા મળનારાઓમાંથી પણ સમય મેળવી એ મને ઘડી બે ઘડી મળી જાય એ જ માત્ર હતી.

"નિરાશાના અવતારસમો એ દિવસ એમ જ ચાલ્યો ગયો. જાણે ઊગ્યો જ ન હોય–ને મારે મન તો એ ખરેખર નહોતો જ ઊગ્યો. બીજે દિવસે સવારે નોકર સાથે એની ચિઠ્ઠી આવી. પહેલાં તો એ જ ચિઠ્ઠી, વાંચ્યા વિના, એ જ નોકર સાથે પાછી મોકલાવું એમ થઈ ગયું. પરંતુ કોઈ ન સમજાય એવા આકર્ષણે ખેંચાઈ તરત જ એ ચિઠ્ઠી મેં લીધી ને વાંચી: જેને તમે સ્ત્રીસહજ નમ્રતા કહો, માનવહૃદયની કુતૂહલવૃત્તિ કહો, મુત્સદ્દીગીરી–કુનેહ કહો કે હારેલા હૃદયની લાચારી કહો–એને મળવું ન મળવું એ પ્રશ્ન બાજુએ મૂકી હાલ તુરત તો એ ચિઠ્ઠી મેં વાંચી લીધી. પરંતુ જે સંતોષ ચિઠ્ઠી મળતાં થયો હતો એ સંતોષ ચિઠ્ઠી વાંચતાં જ છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ જશે એમ તો મેં સ્વપ્ને ય નહોતું ધાર્યું. મને મળવા એ ન આવ્યો એ માટેનો પશ્ચાત્તાપ તો એમાં ન હતો, પરંતુ હું એને ન મળી એ માટેનો ઠપકો જ એમાં ભર્યો હતો. એટલે મને તો એ હાડોહાડ લાગી ગયું–જેમ કોઈ પણ સ્વમાન ધરાવતી સ્ત્રીને એ લાગે, અને મેં પણ ચિઠ્ઠીનો જવાબ ચિઠ્ઠીથી જ આપવાનું નક્કી કર્યું. શાંત ગંભીર શબ્દોમાં જાણે તાર કર્યો હોય તેમ મેં માત્ર આટલું જ લખ્યું, "ચિઠ્ઠી લખવા બદલ આભાર, પાસ થવા બદલ અભિનંદન."

"પરંતુ પાસ થયાના અભિમાનમાં કે ઊભરાતા આનંદની આંધીમાં મારા શબ્દોનું ઊંડાણ એને જણાયું નહિ ને હું કોઈ ભારે કામમાં હોઈશ એમ ધારી મળવા આવવાનું એને યોગ્ય લાગ્યું નહિ.

"ત્રણેક દિવસ પછી એને જ્યારે ખબર પડી કે હું માત્ર પરીક્ષામાં પહેલી આવવા માટે બસ વાંચ્યા જ કરતી હતી ત્યારે એ મને મળવા આવ્યા

વિના રહી ન શક્યો ચોડી વાર આડીઅવળી વાતો કર્યા બાદ "મારી હરીફાઈ કરવી છે કે શું?" એમ જ્યારે એણે કહ્યું ને મેં સાફ-સાફ જણાવી દીધું કે "એવું તે શું તમે કર્યું છે કે હરીફાઈ કરવી પડે?" ત્યારે એના મુખ પર નાખુશીના જે ભાવો ફરી વળ્યા ને એના હૃદયને જે ધ્રાસકો લાગ્યો તે જોવાની મને જરા યે દરકાર નહોતી. પરંતુ એ એક જ ઘા મને એના હૃદયથી દૂર લઈ જશે એની મને શું ખબર? મને મળ્યા વિના ન જ રહી શકે એટલો કાબૂ એના મન પર મેળવી ચૂકી છું એ વિચાર મારે માટે કાંઈ ઓછા ગર્વનો ન હતો.

"બસ એ જ દિવસથી અમારા વિચ્છેદનાં બીજ રોપાઈ ચૂક્યાં હતાં–મારે જ હાથે, ને તે ય અજાણતાં.

"કૉલેજને હજી સાત સાત દિવસની વાર હતી ને નિશાળો શરૂ થઈ ગઈ. મેટ્રિકનું વર્ષ ને પહેલો આવવાની લાલચ; એટલે આડુંઅવળું મન દોરવાનું ભાગ્યે જ મન થાય. પરંતુ વાતાવરણ એકદમ બદલાતું હતું. પ્રસંગ એક પછી એક પલટાતા હતા. એ તો કૉલેજમાં દાખલ થયો એટલે ત્રણ સાડાત્રણે ઘેર આવી જાય ને પ્રીવિયસનું વર્ષ એટલે કૉલેજની પરીક્ષા–યુનિવર્સિટીના બાપને તો લાગે કે વળગે!

"આમ સાડાપાંચ–છ વાગે હું ઘેર આવું ત્યાં સુધી એને એકલું જ રહેવાનું. અને એક દિવસનું હોય તો ઠીક, પણ આ તો રોજનું લાગ્યું, એ ય કંટાળે નહિ તો કરે શું? ને હું તો નિશાળેથી ઘેર આવી કે ભોજનપટ્ટી ને ભોજનપટ્ટી પછી તરત જ વાંચવાનું, એટલે જ્યારે જ્યારે એ મને મળવા આવતો ને બહુ ન વાંચવાનો ઉપદેશ આપતો ત્યારે તદ્દન શિષ્ટ શબ્દોમાં હું એમ જ કહેતી કે, "બહુ બહુ વાંચ્યા છતાં કંઈ જ વાંચ્યા વિના હું તો પાસ થઈ ગયો ને તે ય પહેલે નંબરે એમ કહેવું અલબત્ત છે તો ઠીક, પણ વાક્ચાપલ્યનું એ દંભી કૌશલ્ય હજી મને સાધ્યું નથી ને મળે એવી ઇચ્છા પણ નથી."

"પરંતુ વારંવાર ઉચ્ચારાયેલા ને સલામત ગતા આ શબ્દોની ભયંકર અસર એક દિવસે એના માનસ પર થઈ, ને બીજે જ દિવસે, એના જ વર્ગની એક વિદ્યાર્થીની એને ઘેર આવેલી મેં જોઈ. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં મેં એને ઓળખી લીધી: એ જ કે જેની ઓળખ એને મુંબઈમાં થઈ હતી–રૂપવાન નહિ તો ય મારા કરતાં જે ગુણવાન હતી, મેટ્રિકમાં સેન્ટરમાં ત્રીજી આવનાર, અમારી જ ન્યાતની, ને મારી ફોઈના જ પાડોશમાં રહેતી.

"આમ તો મને એની કાંઈ જ બીક ન હતી; પરંતુ એનાં પુનિત પગલાં રોજ–બ–રોજ એને ત્યાં થવા લાગ્યાં ત્યારે વાતાવરણ ખરેખર બદલાતું જાય છે એ હું પામી ગઈ. મારે હવે બે વસ્તુનો સામનો કરવાનો થયો: પરીક્ષામાં પાસ થવાનો ને એને ખોવાઈ જતો અટકાવવાનો. પરંતુ નિશાળેથી હું આવું તે પહેલાં તો ખાસ્સા બે–અઢી કલાક એને–એમને મળે અને બે કલાકમાં તો ઉખાડનાર પૃથ્વીનાં પડ પણ ઉખાડી નાંખે. મારા આવતાં પહેલાં તો એ ચાલી ગઈ હોય. ઠપકો પણ કોને દેવો? કઈ રીતે? કયે આધારે? શા કારણે?

"મારે માટે માત્ર બે જ રસ્તા હતા. કાં તો અત્યંત ચીવટથી પરીક્ષામાં પહેલો ક્રમ લાવવાનો. કાં તો વહેલાં ઘેર જઈ એની ચોકી કરવાનો. વારાફરતી બન્ને માર્ગ અખત્યાર કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. નિશાળેથી ઘણી વાર હું ચાર–સાડાચારે ઘેર નાસી આવતી ને અગાસીમાં બેઠી બેઠી વાંચ્યા કરતી. ને એ બન્ને જ્યાં સાથે દેખાય તો શું ન શું કહેવાનું મન થઈ જતું, પરંતુ કોણ જાણે કેમ એક હર્ફનો પણ ઉચ્ચાર હું કરી નહોતી શકતી. ક્યા અધિકારથી હું એ કરી શકું?

"અંતરનો અગ્નિ આમ અંતરમાં જ ધૂંધવાયા કરતો હતો. વાંચવામાં પણ મને એના જ વિચાર આવ્યા કરતા હતા, 'એ આવી તો નહિ હોય? ઘરમાં તો નહિ હોય? ચાલી તો નહિ જાય?' એવા એવા વિચારો ભૂતાવળની જેમ મને ઘેરી લેતા ને એને જોવા–જતી જોવા–હું અગાસીમાં ને અગાસીમાં જ બેસી રહેતી. આખરે એ ન દેખાય તો નિરાશ થતી

ને દેખાય તો......તો માત્ર અંતરમાં ને અંતરમાં આટલો જ ઠપકો દેતી, "તું......તું ય ભૂંડી આવી જ કે!"

"નદીના પૂરસમા દિવસો વહેતા હતા. અને મારા નિશ્ચયનાં વહેણ પણ રોજરોજ બદલાતાં હતાં. એક સવારે ખૂબ વાંચવાનો નિશ્ચય કરતી તો બીજી સવારે એની ચોકી જ કર્યા કરતી. પરીક્ષાને અને એને–બન્નેને ગુમાવવાની ખાતરી છતાં હું બન્નેને સાચવતી હતી અને બન્નેને સાચવવાની ખાતરી છતાં હું બન્નેને ગુમાવતી હતી. વાંચનની મહેનતમાં ને એને સાચવવાની ચિંતામાં મારા ચિત્તની ચંચળતા અને મુખ પરની મૃદુતા નાશ પામતાં હતાં.

"એનું પરિણામ આવ્યું ને મારી પરીક્ષા શરૂ થઈ. એ તો આ વખતે પણ પહેલો આવ્યો હતો. ને પેલી છોકરી વળી બીજી આવી હતી.

"સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે હું પરીક્ષામાં બેઠી. પરંતુ મારું મન બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું, ને બન્ને દિશામાં હું અર્ધે પંથે જ પહોંચી હતી. પરિણામ આવ્યું ત્યારે પરાણે પાસ કરેલા વધારાના વિદ્યાર્થીઓમાં મારું નામ છપાયું હતું. એના કરતાં તો નાપાસ થવું બહેતર હતું. સો સો મણ શાહી મારા મોં પર ઢળી ચૂકી હતી. આશાઓના તૂટતા તાર સાથે એ સાંજે હું સોફા ઉપર બેઠી બેઠી સામે કબાટના આયનામાં જોઈ રહી હતી. ઘેર હોવા છતાં આજે મને એ મળવા પણ ન આવ્યો. ક્યા ઉત્સાહથી–શું મોં લઈને એ આવે? ને હું પણ શું મોં લઈ ને એનો સત્કાર કરું? અને બન્ને એક બીજા માટે નહોતાં જ નિર્માયાં એ નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું. શરમથી–દુઃખથી–ઈર્ષ્યાથી ભગ્નાશ બનેલી હું બાવરી બની એકલી એકલી મૂંઝાતી હતી. કેટલી યે વાર અગાસીમાં જા–આવ કરીને બારી પાસે ઊભી રહ્યા બાદ છેવટે હું પલંગ પર પડી.

"પલંગ પર પડી — ને ઉપર મરતા માણસ જેવા નાઈટ-લેમ્પના તેજ તરફ નજર માંડી. તેજ પરથી દીવા તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી. સામે જ આયનામાં એનું પ્રતિબિંબ જોયું. પ્રતિબિંબ પાસે છબીનું પ્રતિબિંબ; નીચે પલંગમાં મારું પ્રતિબિંબ, ને મારા પ્રતિબિંબ સામે હું — જડ — નિશ્ચેષ્ટ — અચેતન, મૂર્તિ જેવી મૂઢ, મૃત્યુ જેવી અગમ્ય ને પ્રેત જેવી ભયંકર. એક વાર મારી જાતને મેં જોઈ લીધી. પછી આયનામાં દેખાતું પ્રતિબિંબ જોયું. ઉપર એની ને મારી છબીઓનાં પ્રતિબિંબ જોયાં — ને વળી પાછી મારી જાતને મેં જોઈ લીધી. બન્ને વચ્ચે કેટલો તફાવત હતો! આંખમાં આંસુ સાથે મને શોધવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. હું ક્યાં હતી? આયનામાં પણ હું નહોતી? જોરપૂર્વક મેં આયનામાં જોયું ને આજે પહેલી જ વાર મને લાગ્યું કે હતી તો હું ને-છતાં ય હું નહોતી.

જીવનશોધન

શ્રી. ચંદ્રભાઇ ભટ્ટ

૧૮૦૯ ના ફેબ્રુઆરીના બારમા દિવસે બે બાળકોને જન્મ આપ્યાં. એક અબ્રાહમ લીંકન અને બીજો ચાર્લ્સ ડારવીન.

ચાર્લ્સ ડારવીન ડૉ. ડારવીનનો દીકરો હતો. ડારવીને એને ઇંગ્લૅંડમાં સુબરીની બટલરની સરસ ને જાણીતી નિશાળમાં ભણવા મૂક્યો પણ ચાર્લ્સને પ્રમાણપત્ર મળતાં વાર ન લાગી કે, "તદ્દન ઠોઠ છે, ભણવામાં ચિત્ત જ ચોંટતું નથી, જરા જેટલી બુદ્ધિ હોત તો ય ઠીક હતું."

ભાઈસાહેબ ઘેર આવ્યા ત્યારે બાપાનાં ભંવાં સંકોચાયાં અને એમણે દીકરાને દુઃખથી કહ્યું:

"કોણ જાણે કેવો પાક્યો છે! તારે તો કૂતરાંને નસાડવાં છે, ગોળીબાર કરવા છે, ઉંદરો પકડવા છે, મોળા મૂરખ! ઈકોતેર પેઢીમાં તારા જેવો નથી પાક્યો, શરમ છે!"

ચાર્લ્સને લાગ્યું કે બાપા કોઈ દહાડો નહિ ને આજે ખિજાઈ ગયા એટલે કંઈ શરમ જેવું છે જ. પણ આ બાપ–દીકરાની ઠેકડી કરતો હોય તેવો એક ઉંદર ખુરશી નીચે દાંત કચકચાવી રહ્યો હતો. શરમની શોધને પડતી મૂકી પેલા ઉંદરને પૂછડીથી પકડી લેવા ચાર્લ્સ દોડ્યો.

પણ હવે તો ચાર્લ્સ મોટો થયો હતો અને ડૉ. બટલરની નિશાળમાં જ એના ભાઈ સાથે ભણવા જતો હતો. એના ભાઈને રસાયણમાં રસ હતો. ચાર્લ્સને પણ ચેપ લાગ્યો. એક દિવસ બન્ને ભાઈએ નક્કી કર્યું, "આપણે બાપા ન જાણે તેમ એક ખાનગી પ્રયોગશાળા ઘરમાં કરીએ."

પછી મોટાભાઈની સરદારી નીચે ચાર્લ્સે થોડીક રકાબીઓ, થોડાક પ્યાલા, થોડીક શીશીઓ અને એવો બીજો સામાન એક ઓરડામાં એકઠો કર્યો. પ્રયોગશાળામાં બન્ને બેસતા હતા.

"સાલું, કંઈ જ સમજાતું નથી" એના મોટા માથાપર હાથ ફેરવતો એક દિવસ ચાર્લ્સ કંટાળીને બોલતો હતો, "પણ આ ગેસ સિવાય..." એને એકલા ગેસમાં જ રસ પડતો હતો.

એણે નિશાળમાં ને બહાર ભાઈબંધો અને દોસ્તોને ગેસની ઘણી વાતો કરી. એને ગેસમાં રસ પડતો હતો.

"એલા એ ગેસ" એક દિવસે નિશાળ છૂટી અને એ બહાર નીકળ્યો ત્યારે એક ભાઈબંધે પાછળથી એની ટોપી ઉછાળીને બૂમ મારી.

"ગેસ, ગેસ...એ ગેસ..." નીચે પડતી ટોપી પાછળ અનેક બૂમો બરાડી ઊઠી. એને લાગ્યું ટોપીમાંથી જરૂર ગેસ નીકળ્યો ને એ બીધેલો નાઠો. એની પાછળ ધુમરાણ દોડી "ગેસ, એ ગેસ... ઊભો રહેજે..."

થોડી વાર પછી એ ઊભો રહ્યો ત્યારે છોકરાનું ટોળું ઘણું પાછળ હતું અને એના માથાપર કંઈ ગેસ બેસ હતો નહિ. પોતાની આવી મજાક કરવા માટે આગળ તરી આવતાં બે ચાર નામોને મનમાં ને મનમાં ગાળો દેતો અને કોઈ વાર લાગ આવે તો પેલા હારડીના ગજવામાં તો જીવતો ઉંદર ઘાલી દેવાનો વિચાર કરતો ચાર્લ્સ ઉઘાડે માથે ઘેર આવ્યો અને પોતાનું ખુલ્લું માથું બાપા જોઈ ગયા નથી એમ ખાતરી થયા પછી જાણે બધો દોષ બટલરની નિશાળ પર ઢાલવનો હોય તેમ એણે બાપાને સંભળાવી દીધું, "મારા મગજના વિકાસ માટે ડૉ. બટલરની નિશાળ જેવી બીજી કોઈ પણ વધારે ખરાબ વસ્તુ નથી."

"એમ!" ડૉ. ડારવીને ચિંતાથી પૂછ્યું.

"હા." એણે ભાર દીધો.

"કેમ!"

"એમ!" એ હિંમતથી બોલ્યો.

"તો?" બાપા જોઈ રહ્યા.

"તો, શું? મને એડીનબર્ગ મોકલો. ત્યાં જઈને વૈદું ભણીશ."

"પણ હજુ તો તને સોળમું બેઠું છે." બાપા આ કોયડા સામે કોઈ ગૂંચ ઉકેલતા હોય તેમ દેખી રહ્યા.

"તેથી શું? સોળમે વરસે વૈદું ન ભણાય?" ચાર્લ્સે આંખો ચમકાવી ને માથું ખજવાળ્યું.

"ભણાય ભણાય" બાપા કોઈ કડવો ઘૂંટડો ગળે ઉતારી જતા હોય તેમ જોરથી ગળું ખંખારી બોલ્યા.

પછી ડૉ. ડારવીનનો દીકરો ચાર્લ્સ ડારવીન એડીનબર્ગમાં ભણવા ગયો અને ત્યાંથી ત્રણ વરસ કેંબ્રિજમાં ગુમાવી નાખ્યાં ત્યારે એની ઉમર એકવીસ વરસની થઈ હતી. એકવીસ વરસમાં એ જીવજંતુઓ સાથે પ્રેમ કરતાં શીખ્યો હતો, ખેતરોમાં રખડતાં અને વનસ્પતિમાં રસ લેતાં શીખ્યો હતો.

"બાપા પૂછશે કે શું શીખ્યો?" એક વાર એ ચિંતા કરતો પોતાની જાતને પૂછી રહ્યો, "હું શું શીખ્યો?"

એના માથામાંથી એકે જવાબ સંભળાયો નહિ. એને એ અવાજ મૂંઝવ્યા જ કરતો હતો પણ જવાબ જડતો જ નહોતો.

એ વૈદું શીખ્યો નહિ. એ ખેતરોમાં રખડતાં શીખ્યો, બાગ-બગીચામાં ભટકતાં શીખ્યો અને રખડતાં ને ભટકતાં જીવડાંને ભેગાં કરતાં ને ભેગાં કરીને ટીકીટીકીને જોતાં શીખ્યો.

"પણ એ તે કંઈ શીખ્યો કહેવાય?" જાણે એની સામે બાપાની આંખો તનકતી દેખાઈ રહી. એના મૂંઝાયલાના કાનમાં તમરાંનો અવાજ સંભળાયો.

"તમરું! તમરું!"

એ બાગમાં બેઠો હતો. બેઠો હતો ત્યાંથી ઊભો થઈ જઈને બોલ્યો, "તમરું, તમરું" અને એની આંખો તમરાંને શોધવા ચારે કોર ફરી રહી.

"હે દુષ્ટ તમરાંઓ...તમે હાથ લાગ્યાં ખરાં!" એના બન્ને હાથમાં એકએક તમરું હતું અને આનંદથી તમરાંને ઠપકો આપતો ખુશ થતો બોલતો હતો.

પણ એણે ત્રીજું જોયું. એની આંખ સામે એક ત્રીજું તમરું દેખાયું. એણે સમયસૂચકતા વાપરી એક હાથના તમરાંને ઉતાવળા, મોઢાની દાબડીમાં પૂરી દીધું ને ખાલી પડેલા હાથમાં ત્રીજાને પકડી લેવા દોડ્યો.

બિચારો ડારવીન! ત્રીજું તમરું વાડમાં પેસી ગયું હતું અને મોઢાના તમરાએ એની જીભપર કોઈ એવા રસની ઊલટી કરી દીધી કે એણે જોરથી અંદરના તમરાને થૂંકી નાખ્યું.

હવે એની પાસે ત્રણને બદલે એક જ તમરું રહ્યું અને એ ઢગલો થઈને બેસી પડ્યો.

એને દુઃખમાં દુઃખ સાંભર્યું "હું શું શીખ્યો? ......બાપા પૂછશે તો...?"

પછી એ ઘેર આવ્યો ત્યારે ૧૮૩૧ની સાલ ચાલતી હતી.

એ સાલમાં એને કેપ્ટન ફીટ્ઝરોયનું આમંત્રણ આવ્યું. "હું બીગલ જહાજ લઈને દુનિયાની સફરે ઊપડું છું. મારે કોઈ જુવાનની જરૂર છે જે મારી સાથે દક્ષિણ અમેરિકા અને પાસિફીકના અમુક ટાપુઓના ખડકોમાં મરેલાં પ્રાણીઓની કુદરતની ભાળ મેળવે."

"મારું નામ નોંધી લો." એ તૈયાર થઈ ગયો. એણે પાદરી થવાનું ભણવાનું પડતું મૂક્યું અને બાપાને કહ્યું: "મારું નવું જીવન આ સફરમાં જ સાંપડશે, મને જવા દો..."

બાપાએ રજા આપી અને એણે તૈયારીઓ કરી નાખી. એ ઊભી એડીએ ઊપડવાના દિવસની રાહ જોઈ રહ્યો.

છેવટે એ દિવસ આવ્યો. ડિસેંબરના છેલ્લા દિવસે બીગલ જહાજના શઢ ફફડી ઊઠ્યા. બિસ્કેના અખાતમાં બીગલ દરિયાના પેટપર ઠેકડા દેતું દોડતું હતું–જાણે કિનારા પરનાં ઝાડપાન વિદાય લેતાં દોડતાં

હતા ! ડાર્વીનની અંદર એનું મન સૌથી આગળ જણાવાનું આગાઉથી જેનું આનંદથી ઠેકતું દોડતું હતું

શો દિવસ ! એના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો

એણે આર્જેન્ટીના, ન્યુઝીલેન્ડના, ઓસ્ટ્રેલિયાના મોરીશિયસના, બ્રાઝીલ અને એઝોરીસના નિગ્રો જેવા એણે નમૂનાના ઢગના જહાજ પર ખડકવા માંડ્યા એણે જીવતા ને મરેલા પ્રાણીઓનો અભ્યાસ આરંભ્યો એણે ખડકોના પડમાં પુસ્તકોના પ્રશ્નો ભાળ્યા ને ઉકેલ્યા એણે લાંબી લાંબી નોંધો કરી

એણે ઝીણામાં ઝીણા જન્તુથી માંડીને તે મોટાં પશુઓના હાડપિંજરોનો સખત અભ્યાસ કર્યો એને એ બધા શરીરોમાં એક સમાનતા દેખાઈ એણે એક જાતના શરીરને જીવનમાંથી જતું અને બીજી જાતનાને જીવનમાં ઊગી નીકળતું દેખ્યું એ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો એની સામે લાખો વર્ષની પ્રાણીસૃષ્ટિ જીવતી થઈ ગઈ

એની આંખ સામે પ્રાણીજીવનમાં સ્વરૂપો રચતો નિયમ નાચી ઊઠ્યો એના હોઠ અંદર દેખાતા નિયમને ઓળખાવતા ફરકી ઊઠ્યા, "જીવનકલહ" એણે જીવનના જન્મથી મંડાયેલો ને નાના મોટા, રંગબેરંગી, ચિત્રવિચિત્ર સ્વરૂપો રચતો જીવનકલહ ઉકેલ્યો

"જીવનની પરિસ્થિતિમાં જે પ્રાણી સૌથી વધારે બંધબેસતું આવી સ્વરક્ષણ કરી શકે છે તે જ જીવી શકે છે" એણે શોધ કરી (Survival of the fittest)

અને એ શોધ પરથી આગળ વધતા એ જોઈ રહ્યો કે જીવવાની હરીફાઈમાં જીવનના જે સ્વરૂપો ફતેહ પામે છે તે જીવનની બદલાતી પરિસ્થિતિમાં બંધબેસતા બની બદલાતા જાય છે અને એ રીતે પૃથ્વીપર નવાં નવાં પ્રાણીઓ ઊગતાં દેખાય છે ×

એવા ઉગમને એ આંખ સામે જોઈ રહ્યો ને હસી ઊઠ્યો 'માછલું, મગર, સાપ, પક્ષી, વાંદરું, ગેંડું, હાથી, વાઘ અને માણસ જીવનની કેવી સાંકળ. એ સાંકળમાં સૃષ્ટિનું શિરતાજ અને પોતાની જાતને ભગવાનનું સીધું ફરજંદ માનનારું માનવી પણ ! એ જાણે તો કેવું ચડભડી ઊઠે !" એ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

પણ આજે એ ચિંતામાં ગરકાવ થઈને ડાઉની ગામમાં આવેલા એ ઘરમાં બેઠો હતો ગામ આખામાં ઉટાટિયું ચાલતું હતું બાળકો ઝડપાઈ ઝડપાઈને પડતા હતા અને મરતા હતા

એણે થોડા જ દિવસ પર એની વહાલી દીકરી એનીને વળાવી હતી અને આજે પણ એ એનીની ભૂરી આંખોનો ચળકાટ ભાળતો હતો અને એની આંખો ઝાંખી થતી હતી અને જાણે પૂરતું ન હોય તેમ જોડેના ઓરડામાં એનો અઢાર મહિનાનો એક સૌથી નાનો દીકરો મરણપથારીમાં તરફડતો પડ્યો હતો

'જીવનકલહ !" એ બારીની બહાર જોતો બબડતો હતો બારીની બહારની દુનિયામાં પક્ષીઓ ગાતાં હતાં પવન સૂસવતો હતો ઝાડની ડાળીઓ ઝૂલતી હતી વાદળાં દોડતાં હતાં આજે વીસવીસ વરસથી એણે કુદરતને નિહાળી હતી, કોઈ વાર નરમ તો કોઈ વાર સખત, કોઈ વાર નાજુક તો ક્યારેક નિષ્ઠુર કોઈ વાર ઉદાર તો કોઈ વાર સ્વાર્થી, ક્યારેક ભયંકર તો ક્યારેક સુંદર—કુદરતની એકેએક દિનચાલ એણે ઉકેલી હતી એણે કુદરતને સવાલો પૂછ્યા હતા, કુદરતના કોયડાઓના જવાબ દીધા હતા, અને તેથી તો એણે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી હતી

એક વાર ટીએરા ડેલ ફ્યુગોના પ્રદેશ પર એ ઠરી ગયો હતો, બ્રાઝીલની ધીખતી ધરતી પર શેકાઈ ગયો હતો, એન્ડીઝના ઉચ્ચ પ્રદેશને ધારીધારીને જોયો હતો, ગાલાપેગોસના ટાપુઓમાં ઝીણી આંખો કરી કરીને જોયું હતું જોઈ જોઈને, રખડી રવડી, થાક્યો પાક્યો ફરતી વેળા વાર માંદગીના બિછાને સૂતો હતો, એકલતામાં અટવાયો હતો એની અંદર એક સવાલ ઝગતો હતો જવાબ જોઈતો હોય તો ગમે તેવી હાડમારીઓ એને મન નાની ને નજીવી હતી

× Natural selection

એની મરેલી દીકરી ને એના મરતા દીકરાને દેખતો એ વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો. એક પળવાર એનાં વહાલાં બાળકોને ઝડપતા મરણની બીકથી એના આખા શરીરે કંપ થયો. એક પળવાર એવું કુદરતનું ચિંતન પણ ઠરી જતું લાગ્યું.

એ ઊઠ્યો અને એના મરવા પડેલા બાળકના ઓરડામાં ગયો. મરણપથારીએ માવજત કરતી એની સ્ત્રી ઈમા બેઠી હતી. એણે છીંકણીની ચપટી ભરીને સૂંઘી અને ઈમા તરફ પૂછતો હોય તેમ જોતો પથારી પાસે બેસી પડ્યો.

"ભગવાન કરે તે ખરું" ઈમાએ લાંબો નિસાસો નાંખ્યો.

"ભગવાન કંઈ જ નથી કરતો..." એ મરણની પથારી પરથી બબડ્યો, "મને ઓગણપચાસ વરસ પસાર થઈ ગયાં છે. ચોખ્ખાં ત્રીસ તો કોણ શું કરે છે તે જોવામાં મેં ખરચ્યાં છે......ભગવાન કંઈ નથી કરતો." એણે ટાલ પડી ગયેલું મોટું માથું જોરથી હલાવ્યું. આ વિપરીત પળે પણ એણે દેખેલું જીવનનું સત એના માથાને હલાવી રહ્યું. એણે બોલવા માંડ્યું:

"મેં દુનિયા ઉપરતળે દેખી છે, મને આખી ય દુનિયામાં ભગવાનનું શાસન ક્યાં ય જણાયું નથી. એકેએક ડાળીએ અને ફૂલેફૂલે, એકેએક ખડકે અને હાડપિંજરે, એકેએક જીવજંતુએ અને પ્રાણીએ, ધર્મોમાં ચિતરાયલી દેવદેવીઓ અને ભગવાનનાં પૂતળાંઓ ખોટાં છે–ગપ છે, એમ મને બૂમ પાડીને કહ્યું છે..."

"તો કંઈ સાચું તો હશે ને ?" ઈમાએ કંટાળાથી કહ્યું.

"હા," એણે બૂમ પાડી, "જીવજંતુઓ સાચાં છે, જીવન સાચું છે, જીવનકલહ સાચો છે, જીવનના સંજોગો સાચા છે, સંજોગોમાં બંધબેસતી થતી જતી જીવનની ગતિ અને પ્રગતિ સાચી છે..."

"પણ એ બધું રસ્તે ચાલતા માણસને કેમ સમજાય...?" ઈમાએ બગાસું ખાધું.

"તો રસ્તે ચાલતું માણસ ભલે એને સાંપડેલા ભગવાનને ભજે...તેં મારી સાથે રહીને દશ બાળકોને જણ્યાં છે,...તું માતા છે...માતા એ અંગૂઠો ધાવતાં બાળકોના હાથમાં મોર પોપટ કે ઢીંગલી ધરે તો કંઈ ના પડાય છે? માતાઓને બાળકોને રીઝવવાનો હક છે." ડારવીનના ચહેરા પર ચિંતન હરી ઊઠ્યું.

એમ કેટલાક દિવસો પસાર થઈ ગયા. એક દિવસે ઈમા હરખાતી ડારવીનના અભ્યાસગૃહમાં આવી. ડારવીન લખતો હતો, "બાઈબલના ભગવાનને સમજદાર માનવીની દુનિયામાં જરા જેટલું પણ સ્થાન નથી...ન હોઈ શકે."

"ભગવાને બચુને બચાવી લીધો. હવે બીક નથી." ઈમાનો અવાજ ડારવીનની પીઠ પાછળ સંભળાયો.

"ભગવાને...બચાવી લીધો..." ડારવીને ડોક ફેરવી અને લુખ્ખું હસ્યો.

ડારવીન અને ઈમાનાં જીવનનાં થોડાંક વરસો પસાર થઈ ગયાં.

ઈમા એક દિવસ વિચારતી હતી, "આટઆટલાં વરસોના કુદરતના અભ્યાસ પછી જો ડારવીને ભગવાનને ભગાડી મૂક્યો છે તો ભગવાનની જ કોઈ ભૂલ હોવી જોઈએ... અને ડારવીન સાચો હોવો જોઈએ."

"ડારવીન તું સાચો છે,......શાસ્ત્ર જુઠ્ઠાં છે, ધરમ જૂઠ છે,......સૌ જુઠ્ઠાં છે...તું, તું જ સાચો છે." ઈમા ડારવીનની આંખોમાં વહાલથી જોતી સત્યને ભેટતી હોય તેમ ભેટી પડી.

"તો જુઠ્ઠું જગત જખ મારે છે" ડારવીને ત્રીસ વરસના અભ્યાસ પછી લખેલા પુસ્તકનાં ફૂંફે ઉતાવળથી જોવા માંડ્યાં, પુસ્તક ઉતાવળથી છપાવા માંડ્યું. +

નવેમ્બરના ૧૧ મા દિવસે એણે મિત્રોને નકલો મોકલવા માંડી. એની આંખો સામે, હેન્સલો, લેલ, હુકર, હક્સલી, આસા—ગ્રે, વગેરે મિત્રોનાં નામો તરવરી ઊઠ્યાં.

"આખું જગત મારા આ વિચાર સામે આક્રમણ કરશે પણ છેવટે તો મને દેખાયું છે તે સત સાચું જ ઠરશે." એ ઈમા તરફ જોઈને બોલ્યો.

+ *The Origin of species.*

"એક સીજવીકને પણ મોકલીએ મને ખબર છે એ પગથી માથા સુધી સળગી ઊઠશે પણ .." એ હસતો જોઈ રહ્યો

"અને એક ફેલકોનેરને . એનુ માથુ તો ફાટી જાય તેટલુ તપી ઊઠશે " એની આંખો તોફાનમા નાચી ઊઠી એને ઘરડે ઘડપણ ગમ્મતીમા મઝા પડી એણે પુસ્તકની એક નકલ ગરમ સ્વભાવવાળા વિદ્વાન ફેલકોનેરને રવાના કરી અને સાથે ચિઠ્ઠી લખી, "જનાબ, આપ આ પુસ્તક વાચ્યા પછી કેવા હેવાન લાગશો અને મને શૂળીએ ચઢાવી દેવા કેવા તલસી ઊઠશો !" *

હુકર અને લેવના ઉતાવળા જવાબ આવ્યા, "પુસ્તક વાચ્યુ અને ગમ્યુ છે તમે રજૂ કરેલી વસ્તુ સાચી લાગે છે "

શરીરવૈજ્ઞાનિક કારપેન્ટરે લખી મોકલ્યુ, "તમે રજૂ કરેલો સિદ્ધાંત સત્ય છે, હું તેના બચાવ માટે બધુ જ કરીશ "

મહાન વનસ્પતિશાસ્ત્રી વોટસને પણ અહોભાવમા ઉચ્ચાર કર્યો, "તમે રજૂ કરેલો વિચાર વૈજ્ઞાનિક દુનિયામા વિજય પામશે અને વિજ્ઞાનનુ મહાન સત્ય લેખાશે "

પણ એટલેથી કઈ પતે તેમ નહોતુ ધાર્મિકો ધીખી ઊઠ્યા હતા, સાહિત્યકારો સળવળી ગયા હતા, ભગતગભોને ભોય ભારે પડતી હતી, વિદ્વાનો સાચમ ચાખડતા હતા, સતના વિરોધીઓ કોઈ પન્જે, કોઈ દાત, કોઈ નખ ઘસતા હતા અને ધર્મનિંદક ડાર્વીન પર—નાસ્તિક ડાર્વીન પર કડકભૂસ કરતા તૂટી પડવા એડીઓ ઊચકી રહ્યા હતા

ડાર્વીને એના વિરોધીઓને પરખાવી દીધુ, "તમારાથી બને તો મારે માટે ધર્મની અદાલત નીમો, મને જીવતો સળગાવી દો પણ મને દેખાયો છે તે નિયમને ઊંધી વાળ પણ આવડતી નથી "

એમ અઢાર માસ વહી ગયા

પણ ખગોળશાસ્ત્રના મહાન હરસેલે ડાર્વીનના સિદ્ધાંત સામે પથરો ફેંક્યો

"ડાર્વીનનો સિદ્ધાંત ! છી " એ બોલ્યો "એ તે કઈ નિયમ છે ! એ તો હીગલેડી-પીગલેડી છે "

"તેનો અર્થ શો ? હીગલેડી-પીગલેડી તે શુ ?" કોઈએ પૂછ્યુ

"એનો અર્થ વળી શુ હોય ? ડાર્વીને શોધેલો નિયમ પણ અર્થ વિનાનો છે-તિરસ્કારવા યોગ્ય " અને જેના તરફથી ડારવીને ખૂબ જ સહાનુભૂતિની આશા રાખી હતી તે સીજવીકનો કાગળ આવ્યો, "મે તમારુ પુસ્તક ખૂબ જ દુખ સાથે વાચ્યુ છે એમા કેટલીક બાબતો તો એવી હસવુ આવે તેવી છે કે હસીહસીને મારી પાસળીઓ દુખી ગઈ અને એમાની બીજી બાબતો મે ભારકર શોક સાથે વાચી "

તરત જ રીચર્ડ ઓવેન દાત કચકચાવતો ડાર્વીનના લખાણ પર કડવી ટીકા કરવા મડી પડ્યો એને એક જ દુખ થયુ ડાર્વીન અને એના સિદ્ધાંતનો તિરસ્કાર કરવા જેવા કડવા શબ્દો ભાષામા ઓછા હતા એમ એને લાગ્યુ જે પુસ્તક જેના પહેલા મિત્ર હતો તે હળાહળ દુશ્મન બની ગયો

લેવે પણ કબૂલ કર્યું કે શરૂઆતમા તો એ પોતે પણ વાદરામાથી માણસ ઊગ્યો છે એ વાતથી ત્રૂટી ઊઠ્યો હતો માણસનુ સ્વમાન વિજ્ઞાનના એ આકરા સત્યથી કેમ ઊકળી ન ઊઠે ?

જ્યારે એકેએક ધર્મ કહે કે પોતાના દૈવી હાથ વડે ભગવાને મનુષ્યને ઘડ્યુ છે અને પછી એ પાપી પ્રાણીને પૃથ્વી પર દુખ સહન કરવા અને સુખ ભોગવવા હડસેલી મૂક્યુ છે, સારે ત્યારે . ડાર્વીન કહે તે કેમ સહન થાય ?

ધાર્મિકો ભગવાનને હાથે બનેલા મનુષ્યનુ ભગવાનના હાથમાથી થયેલુ ગમે તેવુ પતન સ્વીકારવા તૈયાર હોય છે પણ પહેલા પાણીમાથી-કાદવમાથી માછલાને સાપ જેવુ પેટે ચાલતુ ને પગ પર ટેક્યુ, ઊભુ થઈ જતુ અને આગના બે પગને હાથ બનાવી

---

* "Lord how savage you will be if you read it and how will you long to crucify me alive!"

મનુષ્યની ઊંચાઈએ પહોંચતું કે વિકાસ પામતું સ્વીકારવાને તૈયાર નથી હોતા.

ડારવીને પોતાના વંશવેલાને ભૂલીને ઊંચી ડોક ભગવાનના ચમત્કાર ભાળતા ઊભેલા માનવીને તેની ડોક નમાવી તેની પોતાની પાણીને કાદવમાંથી ઊગતી અને પછી પાછલા બે પગ પર બહાદુરીથી ઊભી થઈ જઈ પોતાનાં બચ્ચાંને ધવડાવતી જાત બતાવી અને એ દેવનું દીપેલું માનવી છેડાઈ પડયું.

છેડાઈ કેમ ન પડે!

છેડાયલા માનવીની કડવામાં કડવી ટીકાઓના થોક ઈમાએ દરરોજ આવતાં છાપાંઓમાંથી, પત્રોમાંથી અને પુસ્તકોમાંથી સાચવી રાખ્યા હતા.

"ભલે બોલે, ભલે બોલે........" ડારવીન ફિક્કું હસતો હસતો ઊભો થયો, અને ખીંટી પરથી શાલ લઈ બન્ને ખભા પર વીંટી એક પળવાર પોતાની આસપાસ જોતો ઊભો. અને એક જ પળવાર એની જોરદાર જોતી આંખો જાણે કંઈ જ દેખ્યા વિના જોઈ રહી, "વિચારનો વિરોધ પણ કેવો ભયંકર સામનો ધરી શકે છે!" એ બબડયો અને બારણા તરફ ચાલ્યો. બારણા આગળ અટકીને એણે ઈમા પર નજર નાખી અને હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઈમાએ એની આંખમાં દુઃખ પારખ્યું, એ દુઃખ પર એનું હાસ્ય પડદો પાડી શક્યું નહિ. એ પાછો બોલ્યો, "જે તીવ્રતાથી ઓવેન મને ધિક્કારે છે તે ધિક્કારને સહન કરવો ખરેખર દુઃખદ છે."

પણ આખા યુરોપ પર એક વીજળીનો આંચકો ફરી વળતો લાગ્યો. અને ઇંગ્લેંડને ખૂણે ખૂણે જાણે એક મોટું દુંદુભિ ગડગડતું ગબડવા લાગ્યું. જ્યાં ને ત્યાં, અને જે અને તે ડારવીન તથા વિકાસક્રમની વાત કરી રહ્યું હતું.

જુવાનોએ તો કાઢવાનાં હતાં એટલાંથી વધારે વરસ કાઢવાં હોતાં એટલે તે તો આ નવીનતા તરફ જોરશોરથી દોડતાં હતાં—ડારવીનના સિદ્ધાંતને અપનાવતાં હતાં.

પણ જેમણે કાઢયાં હતાં તેટલાં વરસ કાઢવાનાં નહોતાં તે આધેડ વયનાં અને તે ડોસાં ડગરાં! એ બધાં હાથ ઊંચા કરી કરીને સીધાં નરકને રસ્તે દોડી જતાં જુવાનિયાંઓને વારતાં હતાં અને કહેતાં હતાં કે સેતાન એ જ રીતે નવું નવું ધરીને જુવાન લોકોને મોહ પમાડી પતનને માર્ગે ખેંચે છે. માટે આત્માનું રક્ષણ કરો અને વિકાસક્રમના ડારવીનના મતને કચડી નાખો."

પછી ૧૮૬૦ના જૂનના ૨૮મા દિવસે ઑક્સફોર્ડમાં વૈજ્ઞાનિકોની એક સભા થઈ. જુનવાણી ઑક્સફોર્ડમાં ભેગા થતા વિદ્વાનોએ ડારવીને દોડતા મૂકેલા નવા દાનવનો ઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વિલ્બરફોર્સ નામના પાદરીએ બીડું ઝડપ્યું અને શપથ લીધા, "હું ડારવીનના ભુક્કા ઉડાવી દઈશ."

ઑક્સફોર્ડની સભામાં વિદ્વાનોની સાઠમારી જોવા અને ડારવીનની રેવડી ઊડતી દેખવા હજારોની સંખ્યામાં સ્ત્રી-પુરુષો અને જુવાનો એકઠાં થઈ ગયાં હતાં.

ગુરુવારને દિવસે શરીરશાસ્ત્ર પર પ્રમાણ મનાતા ઓવેને બોલતાં જણાવ્યું કે ગોરીલાનું મગજ માણસના મગજથી ઘણું જ જુદું છે........"

"એ ઉલ્લેખ તરફ મારો સખ્ત વિરોધ છે." હક્સલી કૂદી ઊઠયો.

એક મોટું બુદ્ધિનું રમખાણ ગાજી ઊઠયું, પણ પાછી શાંતિ થઈ ગઈ અને વિલ્બરફોર્સ આગળ આવ્યો.

વિલ્બરફોર્સ પોતે ધર્મગુરુ હોઈ નાસ્તિકવાદથી ભરેલી ડારવીનની ભ્રષ્ટ ચોપડી એણે વાંચી નહોતી પણ ઓવેને એને જરૂર પૂરતી માહિતી આપી દીધી હતી.

વિલ્બરફોર્સની વાણી વાચાળ બનીને શ્રોતાઓને શાંત કરતી અને સ્ત્રીઓને મુગ્ધ કરતી વિજયી વહેતી હતી. વિજયના નશામાં વિદ્વાનોમાં મહાન એવા વિલ્બરફોર્સે ડારવીનના શિકારી કુતરા જેવા હક્સલે તરફ ફરીને ઘા કરતો હોય તેવો સવાલ ફેંક્યો, "તારા દાદા તરફથી કે દાદી તરફથી વાંદરાનો વંશ

શરૂ થયો ! " બાઈઓ આ સવાલથી ચીસો પાડીને હસી ઊઠી. વિલ્બરફોર્સના કપાળ પર રોશની ચમકી ઊઠી. એણે શ્રોતાઓને સમજાવી દીધું, " ડારવીનનો સિદ્ધાંત ધર્મગ્રંથોમાંની ઈશ્વરી વાણીના કથનથી વિરુદ્ધ છે "

એટલેથી પત્યું હોત તો ઠીક હતું. પણ બોડમાં બેઠેલા વાઘને સળી કરીને ઉઠાડે તેમ એણે હકસલીને જવાબ આપવાનું આવાહન કર્યું. હકસલીનો જવાબ સાંભળવા જુવાનોએ ગુમરાણ મચાવી મૂક્યું.

છેવટે હકસલી ઊભો થયો અને દાંત કચકચાવતો હસતો બોલ્યો, " મેં કહ્યું છે તે ફરીવાર કહું છું કે મનુષ્યનો મૂળ દાદો એપ હતો તેથી કોઈ મનુષ્યે શરમાવાની જરૂર નથી, જો કોઈ પૂર્વજથી મને શરમાઈ મરવાનું મન થાય તો તે તેવા અસહિષ્ણુ વડીલથી કે જે પોતાના ક્ષેત્રમાં મળતા વિજયથી સંતોષ નહિ પામી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં 'હું બી ડીચ' કરતો પડતું નાખે છે........કે જે ક્ષેત્રની એને કશી જ ગતાગમ નથી."

હકસલીના આ શબ્દોથી જુવાનો ખુશાલીના અવાજ કરતા ખડે પગે થઈ ગયા, જુવાન છોકરીઓ કિકિયારી કરી ઊઠી. વિલ્બરફોર્સનું મોં સેવાઈ ગયું લેડી બ્રુસ્ટર તો ધર્મગુરુની સહાનુભૂતિમાં બેભાન થઈને પડી.

એ બધું ગમે તે થયું પણ એ સભામાં ડારવીનના ભુક્કા ઊડ્યા નહિ અને મનુષ્યનું પૂર્વજ વાંદર દુનિયામાંથી ભાગી ગયું નહિ

અને તો ય એથી આઘાત પામેલાંઓનો તિરસ્કાર ઓછો થયો નહિ, અને તોપણ ડારવીનનું પુસ્તક યુરોપની જુદી જુદી ભાષાઓમાં છપાવા માંડ્યું.

બાસઠ વરસની ઉમરે ડારવીને બીજું પુસ્તક લખ્યું, " મનુષ્યનું અવતરણ×. " એમ ડારવીન પોતે શોધેલા સિદ્ધાંત પર વધારે ને વધારે પ્રકાશ નાખતો દર વરસે એક પુસ્તક લખતો ગયો. ૧૮૮૧માં એણે છેલ્લું પુસ્તક લખ્યું ત્યારે એની ઉમર સિત્તેર વરસની થઈ હતી.

એ સિત્તર વરસનો ડારવીન ડાઉનીમાં આવેલા જૂના ઘરમાં ઈમા સાથે રહેતો હતો અને રોજ રોજ આવતા થોકબંધ પત્રોના જવાબ દેતો હતો. એકનો એક સવાલ અનેકવાર એની પાસે જવાબ માગતો હતો. એ સવાલ ભગવાન વિષે હતો. અને એ ભીકાશથી હસીને એક જ જવાબ અનેક વાર લખતો હતો, " મને એ વિષે કશી જ ખબર નથી. "

અને તો ય ઈમા તો ધાર્મિક હતી ઈમા કોઈ કોઈ વાર વહાલથી કહેતી હતી. " તેં લોકોના ભગવાનને ક્યાં ભગાડી મૂક્યો, ભલા ! "

ડારવીન જોઈ રહેતો અને કહેતો, " દુનિયાના ઇતિહાસમાં પરશિયાના, ઇજિપ્તના, ગ્રીસના અને રોમના ભગવાનો ઘરડા થઈને મરણ પામ્યા છે. એક દિ' આજની દુનિયાનો ભગવાન પણ ઘરડો થઈને મરણ પામશે ...."

પછી વરસો વીતી ગયાં ડાઉનીમાં આવેલા ઘરમાં એ બન્ને એકલાં જ હતાં. બન્નેનાં બાળકો દુનિયામાં વહેંચાઈ ગયાં હતાં. દીકરાઓ નવી પરણેલી વહુઓ સાથે કમાવા ગયા હતા અને દીકરીઓએ જોડીદારો સાથે ઘર માંડ્યાં હતાં.

એક દિવસે—૧૮૮૨ના માર્ચની ૧૭મી તારીખે—ડારવીન બાગમાં બેઠો હતો અને સુકોમળ લીલા જીવનને ઊગતું દેખતો હરખાતો હતો.

પછી થોડી જ વારમાં એનું હાસ્ય ઊડી ગયું. એનો હરખ સુકાઈ ગયો એનું જીવન શમતું હતું.

ડારવીન મરણ પામ્યો હતો.

× Descent of Man.

પોલેંડની ઓળખાણ

એક વિદ્યાર્થી

પોલેંડ પડ્યું છે, પોલેંડ અત્યારે યાદ પણ આવતું નથી. પણ ના, સિગ્ફ્રીડ અને મેજીનોટ લાઈનો પર થતા તોપોના ગડગડાટ અને વિમાનોની ઘરઘરાટીમાં અત્યારે ભલે એની મૃત્યુચીસો દબાઈ જતી હોય પણ એક દિવસ એ સૌનાં કાળજાં ફફડાવી નાખે તેવી ભયંકર રીતે સંભળાવાની છે, ત્યારે ક્ષણે ક્ષણે પોલેંડ સાંભરશે, જેમ આજે વર્સાઈલિને સંભારવામાં આવે છે. શુભ કે અશુભ કશું જગતમાં નાશ પામતું નથી તેનો અહીં બીજો અર્થ લઈને અઢારમી સદીના પોલીશ રાજકારણી જોસેફ વીબિરકીના શબ્દોમાં કહીએ તો Poland is not lost yet–પોલેંડ મરી નથી ગયું. એનો માત્ર શ્વાસ રૂંધવામાં આવ્યો છે, એ ક્યારેક ફરીને બેઠું થવાનું જ છે; અને ફરીને જ્યારે એ બેઠું થશે ત્યારે એનું સ્વરૂપ અજબ ભયંકર હશે. તે દિવસે પોલેંડ બરાબર યાદ આવશે.

યુદ્ધનો જેમાં અંત આવ્યો હોય છે તેમાંથી જ ફરીને યુદ્ધ જાગતું હોય છે–તેમાં નવું શીખવવા જેવું કશું નથી. ૧૭૯૫ની સાલમાં પ્રથમવાર પોલેંડની મુક્તિ ગંભીર રીતે જોખમાઈ એમ કહી શકાય. એ પ્રસંગ કરુણ છે. પૂર્વથી વૉરસો સુધીનો ભાગ તે દિવસે રશિયાએ કબજે કરી લીધો, દક્ષિણનો ગેલેશિયા પ્રાંત ઑસ્ટ્રિયા–હંગેરીએ હડપ કર્યો અને પોસેન જર્મનીએ સ્વાહા કર્યું. પોલેંડ રાષ્ટ્રનો આમ અંત આવ્યો. ત્યાર પછી સવાસો વર્ષનાં વહાણાં વીતી ગયાં અને ફરી ૧૯૧૫માં છલાંગ મારીને પોલેંડ બેઠું થઈ ગયું. ફ્રાન્સ, ઇંગ્લૅંડ અને જર્મની 'પોલેંડ જીવતું છે?' એ પ્રશ્નાર્થ–વિસ્મયમાં અવાક્ બની ગયાં અને પોલેંડને પોતાના પક્ષમાં લેવાને ઉતાવળાં બન્યાં કે જેથી એ પોતાને નુકસાન થાય તેવું તોફાન ન કરી બેસે. તે વખતે માર્શલ પિલ્સુદ્સ્કી પોલેંડના નેતા તરીકે બહાર આવ્યા. તેણે જર્મનીની બાજુમાં રહી દેશને લડવાની સલાહ આપી. ૧૯૧૬ માં તેણે ઑસ્ટ્રિયા–જર્મનીને સક્રિય મદદ આપી પણ પછી વાંધો પડતાં તેણે ઇંગ્લૅંડની બાજુ લશ્કરને ખડું કરી દીધું. જર્મનીએ ક્રોધે ભરાઈ પિલ્સુદ્સ્કીને કેદ પકડ્યો. લડાઈ પછી જર્મનીના ક્રાંતિકારીઓએ એને છોડાવ્યો ત્યારે પોલેંડ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જાહેર થઈ ગયું હતું. પિલ્સુદ્સ્કી સ્વતંત્ર પોલેંડનો સરમુખત્યાર નિમાયો. એણે દેશની નવરચના કરી. આજે પણ પોલીશ લોકો એને અંતરથી યાદ કરે છે.

પોલેંડ આજે પાછું હાર્યું છે અને રશિયા અને જર્મની વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું છે એટલેથી પોલેંડને ભૂલી ગયે કામ નહિ આવે. આજે એ ઇતિહાસ બની ગયો છે અને ઇતિહાસ જો ભવિષ્યને વિચારવામાં ઉપયોગી ન નીવડતો હોય તો એના ગ્રંથોથી ગ્રંથાલયોના કબાટો શા માટે ભરવામાં આવે? પોલેંડ જેવડા અને જેવા દેશ પર ચઢાઈ થઈ અને તેને ત્રણ અઠવાડિયાં જેટલી ટૂંક મુદતમાં હારવું પડ્યું તેની પાછળ એક કરતાં વધુ કારણો હોય. એ બધાં કારણોને સમજવાં જરૂરી છે કે જેથી નેતાઓ નહિ તો જનસમાજ તો ચેતીને ચાલે જ.

જે લઘુમતીઓનો બાઉ હિંદમાં ખડો કરવામાં આવ્યો છે અને જેનાથી દેશ ખવાઈ રહ્યો છે તે જ બાઉ પોલેંડને ખાઈ ગયો છે એમ કહી શકાય.

બીજો ઉપદ્રવ સરદારો જેવા બની ગયેલા જમીનદારોનો હતો. લઘુમતીઓ બહુમતીની સાથે ઝઘડ્યા કરતી અને દેશનું વાતાવરણ ડહોળાયેલ રહેતું, જમીનદારો ખેડૂતોને ત્રાસ આપતા અને ખેડૂતો અસંતુષ્ટ રહેતા. દક્ષિણ પોલેંડમાં જ્યાં લોખંડ અને કાપડનાં કારખાનાં છે ત્યાં મજૂરે

જોતા કે પોલીશ શેઠિયાઓ તેમને જે મજૂરી અને સગવડો આપે છે તે કરતાં જર્મન માલિકો વધુ આપે છે.

આમ ખેડૂતો અને મજૂરો બંનેને લાગતું હતું કે તેમનો કહેવાતો દેશ ખરેખર તો માલદારોનો જ છે, એટલે એ દેશ જીવે કે મરે તેની તેમને ચિંતા નહોતી. લડાઈ શરૂ થતાં પહેલાં પોલેંડની પાસે ૩ લાખનું સૈન્ય તૈયાર હતું અને શસ્ત્રસામગ્રી પણ સારા પ્રમાણમાં હતી, પણ જર્મનીના પ્રમાણમાં તેનો શો હિસાબ ? અને છતાં ય અસંતુષ્ટ ખેડૂતો અને મજૂરો પાસેથી તો વધુ મળવાની આશા નહોતી. લડવામાં જેની પહેલી જરૂર પડે છે તે સૈનિકોની જબરી સંખ્યા. જમીનદારો અને શેઠિયાઓ નાણું આપે, એ બિચારા મરવા થોડા જઈ શકે ?

જગત ઉત્પન્ન થયું ત્યારપછી પહેલી વાર પોલેંડનો જે કોઈ સત્તાધીશ બન્યો તેના સમયમાં પોલેંડની સરહદો ક્યાં ક્યાં સુધી પહોંચતી હતી તે તો ખબર નથી, પરંતુ પોલેંડના હિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં યુક્રેઇન, અપર સાઈલેશિયા અને રુથેનિયા એ દક્ષિણના પ્રાંતો આજે પોલેંડની સરહદમાં ન ગણાતા હોત તો પોલેંડમાં અશાંતિ થવાનો ભય ઓછામાં ઓછો હતો. પોલેંડની લઘુમતી કોમો લગભગ અહીં જ સમાઈ જાય છે. પોલેંડની સંસ્કૃતિ, પોલેંડની ભાષા અને પોલેંડની ભૌગોલિક સ્થિતિ કહે છે કે પોલેંડે જેટલા ભાગમાં પોલ રહેતા હોય તેટલા ભાગની બહાર પોતાની હદ વિસ્તારવા ન જવું જોઈએ. પોલનો અર્થ થાય છે ખેડૂત, પોલેંડ એટલે ખેડૂતોનો દેશ. પોલેંડ કહેવાતા આજના પોલેંડમાં ખેડૂતોનો દેશ ઉત્તરમાં વિશ્ચુલા નદીની પૂર્વ અને પશ્ચિમનો જ ભાગ કહી શકાય. દક્ષિણે જે ભૂમિમાં તેલ, કોલસો અને લોખંડ સમાયાં છે તેની આગનો મોહ એણે નહોતો રાખવો જોઈતો. વિશ્ચુલા નદી ભલે કાર્પેથિયન પહાડોમાંથી નીકળતી હોય, પણ પોલેંડે છેક એ પહાડો સુધી પથરામાં હાથ ઘાલવા નહોતું જવું જોઈતું. ગઈ લડાઈમાં પોલેંડના કબજામાં દક્ષિણનો એ પહાડી અને ખાણોવાળો પ્રદેશ પણ આવી ગયો, એ એના કાબૂમાંથી છૂટવાને ધમપછાડા મારતા હતા, પોલેંડે એને છોડી દેવા જોઈતા હતા.

જર્મનીના હિટલરની આકાંક્ષા પોતાનો પરદેશ-વેપાર વિસ્તારવાની ભલે ન હોય પણ પોતાની આંતરિક હદના વધારવાની તો છે જ એટલે તેને પોલેંડના યુક્રેઇન, રુથેનિયા અને અપર સાઈલેશિયા પ્રાંતોની તેલ, કોલસો, લોખંડ અને અન્ય ધાતુઓની ખાણોનું આકર્ષણ થતું હતું. પહાડોમાં કુદરત હોય છે અને કુદરત સંસ્કૃતિને વધારે છે, માટે પણ જર્મન જેવી ઊંચી સંસ્કૃતિને વધારવા તેને તે પ્રદેશ કબજે કરવાની જરૂર લાગી હશે. યુક્રેનિયન લોકો જર્મનીની જ સંસ્કૃતિના લોકો છે, માટે પણ યુક્રેઇનને જર્મની સાથે જોડી દેવાની તેની ઇચ્છા હતી. ૧૯૧૪ પહેલાં અપર સાઈલેશિયા તો જર્મનીનું જ હતું એટલે તે તો પાછું જર્મનીને મેળવવું જ જોઈએ.

હવે, જો અપર સાઈલેશિયા ૧૯૧૪ પહેલાં જર્મનીનું હતું તો યુક્રેઇન અને રુથેનિયા ૧૯૨૦ પહેલાં રશિયાનાં હતાં એટલે એ રશિયાએ પાછાં લેવાં જ જોઈએ ને ! આ પ્રદેશમાં વસતા ૫૦ લાખ યુક્રેનિયન અને ૧૫ લાખ ગોરા રુથેનિયનોનું એક જુદું રાજ્ય સ્થાપવા માટે ગેલેશિયામાં પેટલ્યુરા નામે એક આગેવાને મોટી ચળવળ પણ કરી હતી. પોલીશ કોરીડોરને બાદ કરીએ તો ખાસ દક્ષિણમાં જ લઘુમતીઓ રહે છે, આખા દેશની વસતીના ૧૪ ટકા રુથેનિયનો અને યુક્રેનિયનો અને ૪ ટકા ગોરા રશિયનો ત્યાં થઈ જાય છે. કુલ ૪ ટકા જર્મનો છે, તેનો પણ દક્ષિણમાં ઘણો ભાગ છે. વધારામાં ૮ ટકા યહૂદીઓ છે તેને તો જાણે કોઈ ગણતું જ નથી, પણ એમને ય સૌની જોડે પોતાનો ભાગ ખાવાની ઇચ્છા તો હોય જ ને ! આમ પોલેંડમાં ૩૦ ટકા જેટલી લઘુમતી કોમોની વસ્તી થઈ જાય છે.

એટલે, આ દક્ષિણનો પ્રદેશ (ઉત્તરમાં ૨૫ માઈલની પટ્ટી જેવો કોરીડોરનો પ્રદેશ હમણાં છોડી દઈએ) પોલેંડને ખૂબ હેરાન કરનારો હતો. અપર સાઈલેશિયામાં કોલસા અને લોઢાની ખાણો ઘણી છે અને ત્યાં પોલીશ અને જર્મન વસ્તી પણ સરખી છે. ગયા મહાયુદ્ધ પહેલાં તે જર્મનીના કબજામાં હતું. એ હક્કદાવે જર્મની એને પાછું પણ માગતું હતું. આમ

ઝઘડા ઉગ્ર બનતા હતા. રાષ્ટ્રસંઘે મતગણતરીથી એ ઝઘડાનો નિકાલ લાવવાનું ઠરાવ્યું. બન્નેએ પ્રથમ તે કબૂલ્યું પણ જ્યારે મતગણતરી થઈ ત્યારે પોલૅંડને એ માન્ય ન થઈ. પોલૅંડે એ પ્રદેશ પોતાને જ કબજે રાખવાના ઇરાદાથી એકદમ ત્યાં પોતાનું લશ્કર મૂકી દીધું. એ વખતે તો લડાઈ કોઈ પણ રીતે ટળે એ માટે સમાધાની થઈ અને તેમાં પોલૅંડને આર્થિક રીતે ફાયદો જ થયો. પ્રદેશના બે ભાગ પાડી નાખવામાં આવ્યા. તેમાં જે ભાગ પોલૅંડને સોંપાયો તેમાં કુલ ૬૭માંથી ૫૩ કોલસાની ખાણો, પોલાદ અને લોખંડની અર્ધોઅર્ધ ખાણો અને જસત-સીસાની ખાણો સમાઈ જતી હતી. પણ વસ્તીના વિભાગ થવા જોઈએ તે ન થયા. પોલૅંડના અધિકારવાળા ભાગમાં જર્મનો પાંચ લાખ હતા અને જર્મનીના અધિકારવાળા ભાગમાં પોલીશ લોકો ૩।। લાખ હતા. પોલીશ લોકો તો જર્મનીની હકૂમત નીચે રહેવા ઇચ્છનારા હતા કારણ કે તેઓ જીવનકલહથી મૂંઝાયેલા લોકો હતા અને જર્મની તેમની એ મૂંઝવણ હળવી કરશે એમ એમને લાગતું હતું. પરંતુ પોલૅંડના ભાગમાં ગયેલા જર્મનો પોલૅંડની હકૂમદારી ઉઠાવવાને જરા પણ ખુશ નહોતા. આમ ત્યાં વસ્તીનો ઝઘડો તો એવો ને એવો જ ઊભો રહ્યો.

કૉરીડોર વિષે તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જર્મની જે મૂળમાંથી ઊભું થયું છે અને જે જર્મનીનો લાંબા ભૂતકાળથી પ્રભુદેશ બની રહ્યો છે તે પ્રશિયાને આ કૉરીડોરની પટ્ટી ફાચર મારી હોય તેમ જર્મનીથી જુદું પાડી દે છે — કૉરીડોરમાં જર્મન વસ્તી જ મુખ્ય છે તેમ કહી શકાય. કૉરીડોરની પટ્ટી પહેલાં જર્મનીના જ અધિકારમાં હતી. જર્મની એને ફરી પોતાની અંદર સમાવી લેવા કેમ ઉત્સુક ન હોય ?

સમજાઈ જાય છે કે પોલૅંડે આ પ્રદેશો પોતામાં મેળવી દઈને કશો જ લાભ કાઢ્યો નથી. એની આકાંક્ષા તો એથી પણ આગળ વધવાની હતી. એનો વિસ્તાર ફ્રાંસ કરતાં બે તૃતીયાંશ તો થઈ ગયો હતો છતાં રશિયાની સરહદમાં વધુ ઘૂસીને તેને ફ્રાંસની સમાન કરી દેવાની ઇચ્છા હતી. પણ ઇંગ્લૅંડના સમાજવાદીઓએ ઇંગ્લૅંડને તેને મદદ કરતાં અટકાવ્યું એટલે તે બહુ વધી શક્યું નહિ. ૧૯૨૦માં રશિયા સાથે એ વિષેની છેલ્લી સંધિ થઈ ગઈ હતી. છેલ્લાં અઢાર વર્ષમાં એનો પ્રદેશ વધ્યો નથી પણ વસ્તી ઘણી વધી ગઈ છે, વીસ વર્ષમાં ૨ કરોડ ૭૦ લાખમાંથી ૩ કરોડ ૪૫ લાખ !

પોલૅંડે ઝઘડાના પ્રદેશોને સાચવવાના પ્રયત્નો તો ઘણા કર્યા હતા. લઘુમતીઓને સંતોષવા દેશના ૧૭ વિભાગ પાડી નાખ્યા હતા. દરેકને, મુખ્યસ્થ સરકારને જવાબદાર પ્રાંતિક સ્વાયત્તતા આપવામાં આવેલ હતી. ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરે તે માટે સહકારી મંડળીઓ કાઢી હતી. દુનિયાના કોઈ દેશમાં ન હોય તેટલી સહકારી મંડળીઓ પ્રમાણમાં અહીં હતી. વિદ્યાપ્રચારનો પણ જબરો પ્રયત્ન થતો હતો. જો ૧૯૪૨ સુધી તે સ્વતંત્ર રહી શક્યું હોત તો દેશના એકેએક બાળકને શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ તે કરી શક્યું હોત. ક્રેકોનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમંડળ, વૉરસોનું કલામંડળ અને લોવનું પુસ્તકાલય જગવિખ્યાત થઈ ગયાં એટલું કામ વિદ્યા-કલાની દિશામાં એણે કર્યું હતું.

આર્થિક ધડો બાદ કરતાં જર્મની અને રશિયા કે જે આજે એને ખાઈ જનારાં બન્યાં છે તેમની સાથે એને સારો સંબંધ હતો. જર્મની લાકડાં, લોખંડ, ઈંડાં, કોલસો ઇત્યાદિ માલ પોલૅંડ પાસેથી જ લેતું હતું અને પોલૅંડ પોતાનો જોઈતો કાચો માલ જર્મની પાસેથી લેતું. વળી જર્મનીને પોલૅંડ સામે સાંસ્કૃતિક વાંધો પણ નહોતો. પોલૅંડની સંસ્કૃતિ બાલ્ટીક-સંસ્કૃતિ ગણાય અને તે આર્યસંસ્કૃતિની બેન જ છે. જર્મનીને આ સંબંધમાં અણગમતું બન્યું પોલૅંડે યહૂદીઓને પોતાના પ્રદેશમાં સંઘરવા માંડ્યા ત્યારથી. ત્યાર પહેલાં તો ઘણી બાબતોમાં બંને વચ્ચે સમાધાનીથી કામ ચાલતું. પોલૅંડ જર્મનીની સગવડો કેટલું લેતું હતું તે તો ગયે વરસે જર્મનીને ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર ધસવું હતું ત્યારે જર્મનીના કહેવાથી જ તેણે પોતાની સરહદને અડતો ટેશન પ્રદેશ લઈ લીધો તે પરથી દેખાઈ આવે છે.

પણ દેશની અંદરની જ લઘુમતીઓને સંતોષ ન હોય ત્યાં સુધી કાયમી શાંતિ મળવી અસંભવિત ગણાય. વળી આર્થિક રીતે નબળા રાષ્ટ્રને માટે ૩૫૦૦ માઈલની સરહદ સાચવવી પણ મુશ્કેલ ગણાય. પૂર્વ સરહદ ઉપર તો બરફનું કુદરતી રક્ષણ છે. ત્યાંથી કોઈ દુશ્મનનું લશ્કર આવવા ધારે તો કેડસમાણા બરફ ખૂંદતો આવવું પડે, જે શક્ય નહોતું પણ તે સિવાય પશ્ચિમે આવેલી ૧૬૦૦ માઈલની સરહદ સાચવવાને પણ કૃષિપ્રધાન દેશ સમર્થ ન કહેવાય. દક્ષિણના પહાડો દુશ્મનને થોડી અડચણ આપે પણ એને આવતાં રોકી શકે તેમ ન કહેવાય. આ સરહદ ઉપરજ જર્મનીએ એક સામટા પાંચ ૭ ઠેકાણેથી હલ્લા કર્યા અને પોલેંડનું વિશ્વવિખ્યાત અશ્વદળ પણ પાછું હઠી ગયું: વળી જર્મનીએ આક્રમણ અને પીછેહઠની રમત પણ એવી ચાલાકી અને ઝડપથી કરી મૂકી કે પોલેંડ દાવ સમજી ન શકવાથી માર ખાઈ બેઠું. અને રશિયાએ પણ તાતી ઘડીએ જ બરડામાં ફટકો લગાવ્યો અને પોલેંડ ભૂમિશાયી થઈ ગયું. અત્યાર પૂરતા તો રશિયા, અને જર્મનીએ એના મુડદાના ભાગ પણ સમજીને પાડી લીધા છે અને તેમાં ફરી પ્રાણ પૂરવાના અખતરાઓ પણ શરૂ કરી દીધા છે.

ભૂલી ભૂલીને પણ યાદ કરીને પોલેંડ પર હવે આંસુ જ પાડવાનાં છે. લઘુમતીઓના કૃત્રિમ રીતે જીવતા બનાવાયલા ભૂતે એની આ દશા કરી. જો પોલેંડ ખરેખર પોલેંડ–ખેડૂતોનો જ દેશ–રહ્યો હોત તો યુરોપમાં જેમ એક સ્વીટ્ઝર્લેંડ છે તેમ એ બીજું સ્વીટ્ઝર્લેંડ બન્યું હોત. ખળખળ વહેતી વિશ્ચુલા નદીને બન્ને કાંઠે ઝૂકેલાં ઝાડવાંની મીઠી સુગંધ લેતા સુંદર વૉરસો શહેરની મનોહર હવેલીઓ આજે બેકાર ખંડિયેરો બની છે અને તેમાં શિયાળવાંની લારી અને ગીધડાંનો કકળાટ સંભળાય છે. બે મહિના પહેલાં ત્યાં પ્રફુલ્લ નરનારીઓ ગેલ કરતાં હતાં. ખેતરો, બાગ–બગીચા અને જંગલોથી ભરપૂર એ દેશનાં લોકને શેની કમીના હતી કે એના નેતાઓને કોરીડોરનો, બાલ્ટીક સમુદ્રના બંદરનો કે દક્ષિણની ખાણોનો ખપ પડયો ? સૂર્યના જીવનવિકાસક તાપમાં તંદુરસ્ત ચહેરાઓ અને રંગીન કપડાંમાં ખેડૂતો ખેતરમાં અનાજ પકવતાં, વાડામાં મરઘીઓ ઉછેરતાં અને જંગલોમાંથી ફળો વીણતાં. ઘર બાંધવાને અને ખાણું પકાવવાને એમની પાસે લાકડાંની ત્રુટિ નહોતી. લોકો આનંદી સ્વભાવનાં હતાં. અભિનય એ તો પોલ લોકોનો જન્મગત સંસ્કાર–બસ નાચવું, મિજલસો ગોઠવવી, શ્રમ કરવો અને આનંદમાં રહેવું એટલાથી એમને સંતોષ હતો. એમનામાં લોકસાહિત્ય પુષ્કળ હતું. આજથી એક હજાર વર્ષ ઉપરનું સાહિત્ય એમનામાં જડે છે. દોઢસો વર્ષ ઉપર જન્મેલો પોલાંડનો મહાન સાહિત્યકાર એડમ મિકિવીઝ યુરોપભરમાં જાણીતો છે. સો વર્ષ ઉપર જન્મેલા હેનરી સીન્કીવીઝ અને બોલેસ્લાવ પ્રુસની સાહિત્યકૃતિઓ પણ આખા યુરોપમાં વંચાય છે ત્યારે પોલેંડ સુખી હતું, સમૃદ્ધ હતું, જ્ઞાનવાન હતું–તો આજે એ એવું કેમ ન હોત ? જે પોતાનું નહોતું તે જાળવી રાખવાની હઠમાં તો ઊલટું આજે તે પાયમાલ બન્યું.

અને જગતને હમેશાં યાદ રહી જાય તેવો એક બોધપાઠ તે આપતું ગયું

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

જોડણીચર્ચા

'ગુજરાતી જોડણીકોશ' અને ત્યાર પછી 'સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ' પ્રકટ કરીને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ગૂજરાતી ભાષા ઉપર બહુ ભારે ઉપકાર કર્યો છે. પણ એણે ઘડેલા નિયમોમાં મને કંઈક શંકા રહે છે તે અહીં પ્રકટ કરું છું.

૧. અનુસ્વાર સંબંધે:

'સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ'નો નિયમ "૭. અનુસ્વારના ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ.

"નોંધ—શક્ય હોય ત્યાં અનુસ્વારના વિકલ્પમાં અનુનાસિકો વાપરી શકાય.

ઉદા૦ અંત, અન્ત; દંડ, દણ્ડ; સાંત, સાન્ત, બૅંક, બૅન્ક."

આમ છે, ત્યારે ક્યાં 'ચિહ્નો વાપરવા'ની મના કરવામાં આવી છે! 'બૅન્ક' નહિ, પણ 'બૅઙ્ક' જોઈએ.

વળી નિયમ "૧૯. અનંત્ય ઈ તથા ઊ પર આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પોચો થતો હોય ત્યારે ઈ કે ઊ દીર્ઘ લખવાં. ઉદા૦ ઈંડુ; હીંડોળ; ગૂંચવાવ, સીંચણિયું; પીંછું; લૂંટ; પૂંછડું; વરસૂંદ; મીંચામણું.

"અપવાદ—કુંવારું, કુંભાર, કુંવર, કુંવરી, સુંવાળું."

મૂળગત સિદ્ધાન્ત વિચારીએ તો બધા હ્રસ્વ સ્વર પછીના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર નિરપવાદ તીવ્ર જ હોય છે, એટલે એ ગમે તો અનુસ્વાર રૂપે કે અનુનાસિક રૂપે લખાય તો કંઈ દોષ આવે નહિ. પણ દીર્ઘ સ્વર પછીના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર કોઈ વાર તીવ્ર થાય છે, જેમ કે 'કાન્ત'=પ્રિય; કોઈ વાર મૃદુ થાય છે, જેમ કે 'કાંત'=રેંટિયાની ત્રાક. ત્યારે એવે પ્રસંગે ઉચ્ચારભેદ પ્રમાણે ચિહ્નભેદ પણ મૂકવો જ ઘટે. ત્યારે નિયમ ૭ અને નિયમ ૧૯ એ બેને બદલે નીચે પ્રમાણે એક નિયમ થઈ શકે:

'"હ્રસ્વ સ્વર પછીના અનુનાસિક માટે અનુસ્વાર અથવા પછીના વ્યંજનને અનુસરતો અનુનાસિક મૂકવો. ઉદા૦ અંત, અન્ત: દીર્ઘ સ્વર પછીના અનુનાસિકનો ઉચ્ચાર તીવ્ર થતો હોય તો તેને માટે, પછીના વ્યંજનને અનુસરતો અનુનાસિક મૂકવો.

ઉદા૦ કાન્ત; કોમળ થતો હોય તો અનુસ્વાર મૂકવો, ઉદા૦ કાંત.

પછી આ નિયમમાં કોઈ નોંધ કે અપવાદની જરૂર નથી. જોડણીકોશના ૧૯મા નિયમમાં અપવાદ આપ્યા છે: 'કુંવારું, કુંવર, કુંવરી, સુંવાળું.' આમાં 'કુંભાર'નો અપવાદ તો હોવા જેવો જ નથી, કારણ કે 'કું'ના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર તીવ્ર હોવાથી 'કું' હ્રસ્વ લેવામાં કશો ય દોષ નથી. બીજા શબ્દોના અનુસ્વાર કોમળ હોવાથી તે શબ્દોને અપવાદમાં ન મૂકતાં તેમને 'કૂંવારું, કૂંવર, કૂંવરી, સૂંવાળું' એમ લખવા જ જોઈએ; એમને અપવાદ કરી શા માટે ટાળવા જોઈએ?

વળી નિયમની શરૂઆતમાં 'અનંત્ય' શબ્દ પણ નિરર્થક છે. શા માટે 'અંત્ય' પણ નહિ? અને તે રીતે અપવાદમાંના 'કુંવારું' અને 'સુંવાળું' શબ્દોને બદલે 'કૂંવારૂં' અને 'સૂંવાળૂં' લખવા જોઈએ. ગુજરાતી સિવાયની બીજી બધી હિંદની ભાષાઓમાં અન્ત્ય સ્વર ઉપર મૃદુ અનુસ્વાર આવતાં દીર્ઘ જ લખાય છે. ગુજરાતીમાં પણ તે રીતે 'હૂં' 'છૂં' એમ લખાય. સદ્ગત કાન્ત (મ. ર. ભટ્ટ) એમ લખતા.

પણ તીવ્ર ઉચ્ચાર થતાં અનુનાસિક લખવામાં ને છાપવામાં પણ એક મુશ્કેલી નડે છે. ણ, ન, અને મ તો સરળતાથી લખી કે છાપી શકાય; પણ ઙ અને ઞ લખતાં કે છાપતાં મુશ્કેલી નડે છે, અને વખતે તેથી જ કોશના ૭ મા નિયમની નોંધના છેલ્લા ઉદાહરણમાં 'બૅઙ્ક' ને બદલે ખોટી રીતે 'બૅન્ક'

છાંપ્યો છે. આ મુશ્કેલી ટાળવા અનુનાસિકને બદલે પોલો અનુસ્વાર ० મૂકી શકાય, શ્રી. બ. ક. ઠાકોર એમ મૂકે છે.

૨ હ્રસ્વ–દીર્ઘ સ્વર સંબંધે

સાર્થ જોડણીકોશના નિયમો ૧૮ થી ૨૪ને ગૂંથીને એક જ નિયમ નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાયઃ

"શબ્દમાં જે અક્ષર ઉપર સ્વરભાર આવતો હોય તેની પહેલાંના સ્વરને હ્રસ્વ લખવો."

અને પછી આ નિયમ ઉપર નોંધો મૂકી શકાય.

યુક્તાક્ષર ઉપર સ્વરભાર આવે છે, માટે તે પૂર્વેનો સ્વર હ્રસ્વ લખાય; ઉદા૦ કુક્કર શબ્દમાં વચ્ચે આવેલો અકારાન્ત અક્ષર વ્યંજનાન્ત જેવો ઉચ્ચારાય ત્યારે તેની પછીના અક્ષર ઉપર સ્વરભાર આવે, તેથી તેની પૂર્વનો સ્વર પણ હ્રસ્વ લખાય; ઉદા૦ ઇનકાર, ખિસકોલી, આમાં ન અને સ ન્ અને સ્ જેવા ઉચ્ચારાતા હોવાથી ઇન્કાર અને **ખિસ્કોલી** જેવા ઉચ્ચારાય છે અને તેથી યુક્તાક્ષર જેવા બની જવાથી તેમની પૂર્વેના ઇ અને ખિ હ્રસ્વ થાય છે.

નિયમ ૨૪ પ્રમાણે "પ્રાથમિક શબ્દો પરથી થતા શબ્દોમાં તથા ધાતુનાં પ્રેરક અને કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપોમાં પ્રાથમિક શબ્દની અથવા ધાતુની મૂળ જોડણી કાયમ ન રાખતાં ઉપર કલમ ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪ પ્રમાણે જોડણી કરવી."

ઉદા૦ શીખ–શિખાઉ, શિખામણ. ઊડ–ઉડાવું, ઉડાડ, ઉડાવ. પણ આ નિયમ વિરુદ્ધ કોશમાં શિખવવું ને બદલે શીખવવું છાપ્યું છે!

વળી ઉપરના નિયમના પહેલા ભાગ વિરુદ્ધ, ૨૨મા નિયમમાં ૧ લો અપવાદ આપ્યો છે કે "વિશેષણ પરથી થતાં નામોમાં તેમ જ નામ પરથી બનતાં ભાવવાચક નામોમાં મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા૦ ગરીબ–ગરીબાઈ. આમ શા માટે? 'ગરીબ'માં રી ઉપર સ્વરભાર હતો, તે 'ગરિબાઈ'માં બા ઉપર ખસ્યો, માટે તેની પૂર્વેનો સ્વર હ્રસ્વ થવો જોઈએ. આ વાત ઈ અને ઊ માં જલદી નહિ સમજાય; આમાં જલદી સમજાશેઃ વિશેષણ સાફ ઉપરથી થતા નામ સફાઈમાં અને નામ દાબ ઉપરથી થતા ભાવવાચક નામ દબાણમાં સ્વરભાર પહેલા અક્ષર ઉપરથી ખસીને બીજા ઉપર આવતાં પહેલો દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થઈ જાય છે. એ જ નિયમ સર્વ-વ્યાપક રહેવો જોઈએ અને તેથી 'ગરીબ'નો 'રી' 'ગરિબાઈ'માં હ્રસ્વ થવો જોઈએ.

નિયમ "૨૫મા શબ્દના બંધારણમાં ઈ પછી સ્વર આવતો હોય તો તે ઈને હ્રસ્વ કરી સ્વરની પહેલાં ય ઉમેરીને લખવું. ઉદા૦ દરિયો." આ નિયમમાં વિકલ્પ માટે આ પ્રમાણે ઉમેરો કરવો ઘટે "અથવા તો ઈ ને દીર્ઘ રાખીને પછીનો સ્વર કાયમ રાખવો. ઉદા૦ દરીઓ."

વળી ઉ માટે પણ આવો જ નિયમ કરવો ઘટે, અને તેથી એકંદરે નિયમ આ પ્રમાણે કરી શકાયઃ "શબ્દના બંધારણમાં ઈ અથવા ઉ આવતો હોય તો તે ઈ ને અથવા ઉ ને હ્રસ્વ કરી પછીના સ્વરની પહેલાં અનુક્રમે ય અથવા વ ઉમેરીને લખવું. ઉદા૦ દરિયો, કડિયો, કુવો, ફુવો; અથવા તો ઈ અથવા ઊને દીર્ઘ કરીને પછીનો સ્વર કાયમ રાખવો. ઉદા૦ દરીઓ, કડીઓ, કૂઓ, ફૂઓ."

૩ અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ

સાર્થ જોડણીકોશનો નિયમ ૧૩ઃ "અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સંયુક્ત હોય એવા તદ્ભવ શબ્દોમાં મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ કરવું. ઉદા૦ ચોખ્ખું.. પણ ચ્ તથા છનો યોગ હોય તો ચ્છ રાખવું, છ્છ નહિ. ઉદા૦ અચ્છેર..."

ઉપરના નિયમમાં વળી ચ્છ નો અપવાદ કયે હેતુએ? લખતાં કે છાપતાં ફાવે નહિ માટે? એકંદરે એ નિયમ પાછળ કોઈ શાસ્ત્રીયતા જણાતી જ નથી. એ સંયુક્ત અક્ષરોમાં પ્રથમના અક્ષરનો ઉચ્ચાર મહાપ્રાણ નહિ, પણ અલ્પપ્રાણ જ થાય છે, માટે અલ્પપ્રાણ જ લખાવો જોઈએ અને હિન્દુસ્થાનની બીજી સર્વ ભાષાઓમાં પણ એમ જ લખાય છે. ખુદ કોશની પહેલી આવૃત્તિમાં–જોડણીકોશમાં–ઓછો શબ્દ આપ્યો છે, પણ પોતાના નિયમ વિરુદ્ધ પોતે

જ ભૂલ કરી બેઠા એમ જાણ્યાથી ત્રીજી આવૃત્તિમાં– સાર્થ જોડણીકોશમાં–ઓદ્ધો શબ્દ મૂક્યો છે! પણ મને તો અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં ઓદ્ધો અને યોદ્ધો શબ્દના દ્ધો અક્ષરના ઉચ્ચારણમાં કશોય ભેદ દેખાયો નથી. ત્યારે આ કોશમાં આ નિયમવિકૃતિ કરવાનું શું કારણ મળ્યું હશે તે સમજાતું નથી.

૪ ય અને લ

સાર્થ જોડણી કોશનો નિયમ "૧૪. કેટલાક શબ્દોમાં (ઉદા૦ પારણું, બારણું, શેરડી, દોરડું, ખાંડણી, દળણું, ચારણી–? કે ચાળણી ?–શેલડી) ર, ડ, ળ, લ ને બદલે ય ઉચ્ચાર થાય છે; ત્યાં મૂળ રૂપ જ લખવું."

આ નિયમને હદ બહાર ખેંચી જવાયો છે: કૂટ (ઝટ ન ઊકલી શકે એવો પ્રશ્ન) શબ્દ ઉપરથી 'કોયડો' શબ્દ બન્યો છે, તેને જોઈએ તો 'કોયડો' લખો. શીતક (ઠંડું) શબ્દ ઉપરથી 'શેયડો' શબ્દ બન્યો છે. મુખ ઉપરથી મોયડો (પશુને મોઢે બાંધવાનું દોરડાનું ગાળિયું) શબ્દ બન્યો છે. પણ આ પ્રકારના શબ્દોને પણ પોતાના નિયમમાં ઘાલી દેવાને આ જોડણીકોશે તો 'કોરડો' 'શેરડો' ને 'મોરડો' બનાવી દીધા છે! આમાં ર આવે જ કેવી રીતે, તે સમજાતું નથી.

અને વળી એ નિયમને વિસ્તારવાથી તેમાં જે બીજા એવા કેટલાક શબ્દો વિષે વિધાન આપી શકાય તેમને વિષે નીચે પ્રમાણે જુદો નિયમ કર્યો છે.

"૩૦...ચાંલ્લો–ચાંદલો, સાલ્લો–સાડલો એ બંને રૂપો ચાલે." ત્યારે ૧૪મા નિયમમાં બતાવેલા શબ્દોનાં બંને રૂપો ચલાવવામાં શો દોષ આવે એમ છે?

૫ હશ્રુતિ તથા યશ્રુતિ

સાર્થ જોડણીકોશનો નિયમ "૮. બહેન...જેવા શબ્દોમાં...હ જુદો પાડીને લખવો." પણ "૯. નાનું...વગેરેમાં હકાર ન દર્શાવવો."

'બેન' અને 'નાનું' શબ્દોમાં હશ્રુતિ હોય તો લગભગ સરખી છે, 'બેન'માં કંઈક ઓછી છે. ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં તો આ શબ્દ એવી રીતે ઉચ્ચારાય છે કે તેમાં હ બિલકુલ સંભળાતો નથી. ત્યારે 'બેન'ને બદલે 'બહેન' લખવાનો અને 'નાનું' ને બદલે 'નહાનું' નહિ લખવાનો આદેશ શા માટે? અને 'બહેન' લખવાનો આદેશ આપનાર શબ્દકોશ એ જ પ્રકારની હશ્રુતિવાળો શબ્દ 'બહનેવી' નહિ આપતાં 'બનેવી'જ આપે છે! 'બેન'થી યે વધારે હશ્રુતિવાળો શબ્દ 'વેર' (શત્રુવટ) શબ્દકોશને નિયમે 'વહેર' છપાવો જોઈએ, પણ 'વેર'જ છપાયો છે; પણ વળી એ જ ઉચ્ચારનો છતાં એથી જુદા અર્થનો (વહેરનો પડેલો ભૂકો) શબ્દ 'વહેર' છપાયો છે. આમ એક જ પ્રકારના ઉચ્ચારના શબ્દોની જુદી જુદી જોડણી આ શબ્દકોશમાં છાપીને અરાજકતા પ્રવર્તાવી છે.

નિયમ "૧૨. કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં યશ્રુતિ થાય છે. ઉદા૦ જાત્ય, આંખ્ય, લાવ્ય, લ્યો, દ્યો, ઇ૦ પણ તે લખવામાં દર્શાવવાની જરૂર નથી. જાત, આંખ, લાવ, લો, દો. એમ જ લખવું."

ઠીક, પણ 'ભાત' (રાંધેલા ચોખા) એમાં યશ્રુતિ નથી અને ભાત (વેલબુટ્ટીવાળી છાપ) એમાં યશ્રુતિ છે. એ બંનેનો સમાવેશ 'ભાત' શબ્દમાં કર્યો છે! જુદા જુદા ઉચ્ચારના ને અર્થવાળા યશ્રુતિના શબ્દને એક જ રીતે અને હશ્રુતિના શબ્દને જુદી રીતે છાપવામાં દોષ ન ગણાય?

આ સ્થિતિમાં હશ્રુતિને અને યશ્રુતિને પ્રસંગે અનુક્રમે હ અને ય જુદા ન લખતાં, હ ને બદલે અને ય ને બદલે' જેવાં કાંઈક ચિહ્નો યોજ્યાં હોય તો કેમ?

આ શંકાઓમાં ને વિવેચનમાં મારી ભૂલ થતી હોય ત્યાં એ જોડણીકોશના પ્રણેતા અને બીજા અભ્યાસીઓ કારણ આપીને દેખાડશે એવી આશા છે.

'પાટીદાર' મંદિર–આણંદ — નરસિંહભાઈ પટેલ

ગૂંચ ક્યાં છે?

પાઠ્યપુસ્તકોમાં પ્રવર્તતું અરાજક ટાળવા કાંઈક એકરૂપતા જેવું નિયમન આણવું જોઈએ એ મતની સામે એક ભીતિ એમ બતાવવામાં આવે છે કે, આથી

કરીને સ્વતંત્ર પુસ્તકલેખનની પ્રવૃત્તિ રૂંધાશે, આપણા દેશમાં એ ઊગતા છોડને ચીમળાઈ જવું પડશે આવો મત ધરાવનારા પણ તેમની સામેના પક્ષની એ દલીલ તો સ્વીકારે જ છે કે, પાઠ્યપુસ્તકોના ધંધામાં ચાલતી નફાખોરી, વગવસીલો વગેરે બૂરાઈઓ જવી જોઈએ; તેને સારુ જોઈએ તો કડક સમિતિ નીમો ને માન્યતાનું ધોરણ સખત કરો. એકરૂપતા તરફ ઢળતો પક્ષ પણ સામેના પક્ષની એ વાત કબૂલ કરે છે કે, સાચી ને સ્વતંત્ર લેખનપ્રવૃત્તિને કોઈ રીતે રૂંધવી ન જોઈએ. આમ બેઉ પક્ષની બેઉ વાતો પરસ્પર માન્ય છે. તો પછી ગૂંચ કે ખૂંચ ક્યાં સંતાઈ રહી છે? બેઉ પક્ષે જરા વધારે ઊંડે ઊતરીને પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ ને દલીલો વિગતથી વિચારવાં જોઈએ.

એક બીજી વસ્તુ જે ચર્ચામાં કદાચ નથી ઊતરી તે ટૂંકમાં જણાવું. આજ કેળવણીખાતું પોતાના નિયમનને અંગે એકરૂપ અભ્યાસક્રમો, પરીક્ષાપદ્ધતિઓ, શાળાઓને માન્યતા આપવાનું ધોરણ વગેરે નક્કી કરે છે. આ બધાંમાં એકરૂપતા હોય છે તે પણ સ્વતંત્ર પ્રયત્નને કે નવસર્જનને કાંઈ કે રોધે કે ચીમળે એમ કેમ દલીલ ન થઈ શકે? પરંતુ, અસહકારના જમાનામાં રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સિવાય કોઈએ એ કરી હોય એમ જાણમાં નથી.

હવે, એ જ નિયમે આગળ જઈને જો કેળવણીખાતું એમ કહે કે, પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી જેવા મહત્ત્વના વિષયમાં પણ અમે નક્કી વલણ લઈશું; કડક સમિતિ નીમી અમે વર્તમાન ઉપલબ્ધ પુસ્તકોમાંથી સર્વોત્તમ હશે તે વિણાવી લઈશું, અને રાષ્ટ્રના બાળકને સર્વોત્તમ પુસ્તક જ મળે તે સારુ અમે એને જ મંજૂર કરીશું; તેની કિંમત પર નિયમન રાખીશું કે રખાવીશું; આવાં પોતપોતાની રીતે સર્વોત્તમ પુસ્તકો એકથી વધુ મળશે, તો અમે વધુ મંજૂર કરીશું અને તે સંજોગોમાં શાળાને પસંદગી કરવાની છૂટ મળશે;—ખાતું જો આમ દલીલ કરે અને એનો અમલ કરવાને સારુ યોગ્ય ને પ્રામાણિક તંત્ર ઊભું કરે તો શો વાંધો લઈ શકાય? શા માટે વાંધો લેવો જોઈએ? કેળવણીખાતાની આ અમલમાં ઉતારવાની શક્તિ વિષે અશ્રદ્ધા હોય તો જુદી વાત. તો તો સામેથી એવી પણ અશ્રદ્ધા બતાવી શકાય કે અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી છૂટથી મૌલિક સર્જનો થવાને બદલે આખો પ્રશ્ન જ વધારે ગૂંચાયો છે; મૌલિક પુસ્તકોની તો અછત જ રહી છે

એક બીજી દૃષ્ટિથી પણ આ પ્રશ્ન જોવો જોઈએ. રસ્કિને એના 'સર્વોદય' પુસ્તકમાં એક બહુ માર્મિક પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે, "જુદા જુદા ધંધા જુઓ તો જણાશે કે તે તે ધંધામાં કામ કરનાર ક્યાંક સ્વાર્પણ કરતો હોય છે તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાય છે તેમાં બાકી છે માત્ર એક વેપારી. અને એનું કારણ એ છે કે વેપારી હમેશ સ્વાર્થ જોઈને જ ચાલે છે." દાખલો જોઈએ તો અત્યારના યુદ્ધનો. નફાખોરીનો કાયદો કોને માટે કરવો પડ્યો? વૈદ, વકીલ, સિપાઈને સારુ? મજૂર કે ખેડૂતને સારુ? ના, એક માત્ર ધંધાદારી વેપારીને સારુ.'

આજ લેખક પ્રકાશકે એનાં પુસ્તકોનો ધંધો જમાવ્યો છે. તેણે પોતાના પુસ્તકની જ કેવળ કદરને ખાતર હોડમાં કશું જોખમ ખેડેલું નથી બતાવ્યું તેણે, પુસ્તકનો ગુણ તો હશે તે હશે; પરંતુ બજારનાં સાધનો દ્વારા તેની ખપત જ જોઈ છે. ઘણે ભાગે આવું થવાથી, ખરા લેખક રૂંધાઈ ગયા છે, ને જો એમ ચાલ્યા કરે તો રૂંધાયા જ કરશે; સમાજને સર્વશ્રેષ્ઠ લાયકાતનું ફળ નહિ મળે.

એટલે પ્રશ્ન તો ઊંડો એ છે કે, સાચા અને ખરાને ચાળવા શી રીતે? એમ તો કોઈ નહિ જ કહે ને કે, ડાર્વિન-મત પ્રમાણે જે થાય તે ખરી ચાળણી? મુક્તવેપારને નામે જેનું ચાલે તે ખરો વેપાર? એ શિક્ષણપ્રેમીઓના બોલ નહિ હોય; એ હશે આજના વણિકયુગને પામી ગયેલા પાવરધા ખેલાડીના. અને પાઠ્યપુસ્તકનો પ્રશ્ન એવાઓથી ઊકલનાર નથી

ઊકલશે એક જ રીતે. અને તે એ કે, પુસ્તક-પસંદગીના આ પ્રશ્નમાં બાળકના શિક્ષણનો એટલે કે માબાપને માથેના ખર્ચનો અને તેને ઉત્તમ પુસ્તક પહોંચાડવાનો—જ મુખ્ય ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. તો, સાચી લેખનપ્રવૃત્તિને રોક્યા વગર આપુ બરાબરને

નિયમનમાં ન જ આણી શકાય એમ નથી. માત્ર લેખક પ્રકાશક અને શિક્ષક, પેટનો બળ્યો જગત બાળવા જેવું કરતો હોય તો અટકે, એ તેની શરત છે.

મગનભાઈ દેસાઈ

આપણી ગ્રંથમાળાઓ—થોડી પુરવણી

'ઊર્મિ' ના ૧૫ ઓગસ્ટના અંકમાં 'આપણી ગ્રંથમાળાઓ' શીર્ષક મારો લેખ પ્રગટ થયા પછી એકાદ બે રહી ગયેલ માળાઓના સંચાલકો તથા જાણકારો તરફથી મને પત્રો મળ્યા છે, તેની ટૂંકી વિગત આપું છું.

'સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર' રાણપુરથી પ્રગટ થતી 'સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યશ્રેણિ'ની નોંધ ગયા લેખમાં સ્મૃતિદોષથી રહી ગઈ હતી. પાંચ રૂપિયાના લવાજમમાં વાર્ષિક ૧૫૦૦ પૃષ્ઠો આપવાની આ યોજના હતી. આ શ્રેણિ બંધ પડી ત્યાર પહેલાંનાં 'સૌરાષ્ટ્ર' નાં ઘણાં ખરાં પ્રકાશનો આ માળાના મણકા રૂપે પ્રગટ થયાં હતાં. વર્ષની અધવચ્ચે ગમે તે કારણસર બંધ કરવી પડેલ આ માળાનું લવાજમ ગ્રાહકોને હિસાબ મુજબ પાછું મોકલવામાં આવ્યું હતું.

રાજકોટના જાણીતા કાર્યકર્તા ભાઈ જટાશંકર મહેતા તરફથી 'પ્રગતિ સાહિત્યમંદિર' ના સંચાલક તરીકે 'પ્રગતિ ગ્રંથમાળા'ની યોજના વાર્ષિક ત્રણ રૂપિયામાં ૧૦૦૦ પાનાંનું વાંચન આપવાની બહાર પડી છે. દર ત્રણ મહિને ૨૫૦ પાનાંનું એક પુસ્તક બહાર પાડવાનું છે. પહેલું પુસ્તક 'છાયાદેવી'—એક સામાજિક નવલકથા—બહાર પડી ચૂક્યું છે.

મુંબઈમાં આર. એફ. અચારીઆના તંત્રીપદેથી નીકળતા 'ફેવરીટ' માસિક સાથે 'ફેવરીટ વાર્તા-વિભાગ'નાં પુસ્તકો છેલ્લાં ૭ વર્ષથી નીકળે છે. દર માસે ૭૦/૮૦ પાનાંનું પુસ્તક બે આનાની નજીવી કિંમતે પ્રગટ થાય છે. આ માળા ખાસ કરીને પારસીઓ તથા વહોરા વાંચકોમાં વિશેષતઃ વંચાય છે, એટલે આ બાજુ તે પ્રતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું નથી.

અમદાવાદથી 'ગતિ-રેખા' કાર્યાલય તરફથી ગતિ ગ્રંથમાળા શરૂ થઈ છે, તેનાં બે પુસ્તકો 'ખોલકી અને નાગરિકા' તથા 'ઝબૂકિયાં' બહાર પડી ગયેલ છે. વર્ષમાં ૭ પુસ્તકોનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. બે છે.

મારા લેખમાં ગ્રંથમાળાના પ્રકાશકોની મેં પૂરી ખબર લીધી નથી તેવી ફરિયાદ પણ એક ભાઈએ કરી છે. પણ તે વિષે મારે વિશેષ કહેવાનું નથી.

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

'ભીતર'નો ખોટો પ્રયોગ

તાજેતરમાં એક પુસ્તક બહાર પડ્યું છે તેનું નામ 'યુરોપની ભીતરમાં' રાખેલું છે. અને બીજાની જાહેરાત છે કે 'એશિયાની ભીતરમાં' બહાર પડે છે. 'ઊર્મિ' ના છેલ્લા અંકમાં 'જર્મનીની ભીતરમાં' લેખ જોયો. આ બધા પ્રયોગો 'અંદર' પ્રયોગના અર્થમાં ભૂલ ખાવાથી ખોટા થયા લાગે છે. 'ભીતર' નાન્યતરજાતિ છે. 'માણસનું ભીતર કોણ જાણી શકે?' એમ બોલશે. પણ આ ત્રણ બાબતોમાં કદાચ 'એશિયાની અંદર' બોલાય તેથી 'ભીતર' માટે ભુલાવાયું હશે, ખરો પ્રયોગ 'યુરોપના ભીતરમાં' વગેરે જોઈએ.

મગનભાઈ દેસાઈ

હિંદી પુસ્તકોનું બજાર

[અમારી 'નવસર્જન ગ્રંથાવલી'ના પ્રચાર માટે ફરતા અમારા પ્રવાસી-પ્રતિનિધિના પત્રમાંથી આટલી હકીકત અહીં ઉતારી છે. ગુજરાતની પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિની આપણે જ્યારે ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યારે આ હિંદી પુસ્તકોના બજારની સ્થિતિ જાણવાનું ઉપયોગી થશે. ગુજરાતના પ્રવાસી-પ્રતિનિધિઓના અનુભવો પણ ક્યારેક રજૂ કરશું. સં.]

હિંદી માટે ફરતાં અહીંના બુકસેલરો, પ્રકાશકો અને એજન્ટોના પરિચયમાં આવવાનું ઠીક બને છે. એથી હિંદી સાહિત્યના વેચાણ અંગેની પદ્ધતિ સારી રીતે જાણવા મળે છે. આપણે ત્યાં બુકસેલરોમાં અદલાબદલી (Exchange)ની પ્રથા નાના પ્રમાણમાં ચાલે છે, તેવા જ પ્રકારની અહીં પૂર્ણ રીતે ચાલે છે, સરસ્વતી પ્રેસ જેવી એવી

એકાદ બે સંસ્થા જ હશે જે Exchange આમતૌર પર નથી કરતી. બાકી બધાનું અદલાબદલી પર જ ચાલે છે. આથી દરેક બુકસેલરને નાના પ્રમાણમાં પણ પ્રકાશક થયા સિવાય રહી શકાતું નથી. આને લઈને સાહિત્ય પણ અધકચરું અને હલકું નીકળે છે.

બુકસેલર પાસે ૫૦૦–૭૦૦ રૂા. ભેગા થાય કે કોઈ નવું પ્રકાશન કરવા તરફ જ મન દોડાવે છે. આથી આપણા જેવા માત્ર પ્રકાશકોનાં પુસ્તકો એ શેઠિયાઓ ખરીદવા ઇચ્છતા નથી. અને આ જ કારણથી सस्ता साहित्य मंडलને દિલ્હી અને લખનૌમાં તેમ જ सरस्वती प्रेसને ઈંદોર અને કાશીમાં પોતાનાં પુસ્તકોનું વેચાણ વધારવા દુકાનો ખોલવી પડી અને સાથોસાથ બીજાનાં પુસ્તકો રાખવાં પડ્યાં. આનું પરિણામ હવે એ આવશે કે એને પણ બીજાનાં પુસ્તકો જોઈશે એટલે એ પણ આમતૌર પર Exchange કરતા થઈ જશે. આ પ્રથાથી જો કોઈ મોટામાં મોટું નુકસાન થવાનું હોય કે થતું હોય તો તે કમિશનની અનિશ્ચિતતા. સૌ કોઈને વેપાર તો કરવો જ છે. અને આપણા ગુજરાત કરતાં અહીં એક વસ્તુ વિશેષ એ છે કે આપણે ત્યાં માત્ર ચાર પાંચ સ્થળે જ બુકસેલરો છે, જ્યારે અહીં લગભગ મોટા એવા દરેક ગામમાં બુકસેલર–પ્રકાશક છે. એટલે કમિશન આપવામાં સૌને રસાકસીમાં ઊતરવું પડે છે. રૂપિયે ત્રણ–ચાર આના કમિશન તો એકાદ ચોપડી લો તોપણ મળે જ, એટલે જેને વધારે ચોપડીઓ લેવી હોય તો એને કમિશન આપવાની વાત જ શું પૂછવી !

બીજી એજન્ટોની પ્રથા પણ હમણાં શરૂ થતી જાય છે. એકાદ માણસોને કામે લગાડવાનો આ રસ્તો શોધ્યો છે. આ એજન્ટો ગામેગામ ફરે છે. સ્કૂલો, લાયબ્રેરીઓ અને સાહિત્યશોખીનોને પુસ્તકો બતાવે છે, વાંચવા મૂકતા જાય છે અને એમ વેચાણ કરે છે. ગામડાંમાં ફરવા નીકળ્યા હોય એટલે કાંઈક કામ તો કરવું જ જોઈએ–ખરચ કાઢવા માટે, એટલે ગ્રાહકોને લલચાવવા વધારેમાં વધારે કમિશન આપવું પડે છે–લગભગ ૩૦–૪૦ ટકા સુધી. એટલે આવા એજન્ટો ૫૦ ટકા કમિશન મળતું હોય એવાં પુસ્તકોનું જ વેચાણ વધારે કરે છે. प्रेमचंदजी અને सस्ता साहित्य मंडळનાં પુસ્તકો તો લોકો સામેથી માંગે ત્યારે જ આપે.

એટલે હિંદી પ્રકાશકો પુસ્તકની કિંમત રાખવામાં આ બધી વસ્તુઓની ગણતરી કરી મોટી કિંમત રાખે છે. કાગળ મોટા ભાગે બહુ જ હલકા અને જાડા (કદ મોટું દેખાડવા સારુ), બાઇન્ડીંગ રદ્દી અને આકર્ષક ચિત્રો આપે એટલે લોકોને લલચાવી શકાય.

આવી સ્થિતિ મોટા ભાગનાં હિંદી સાહિત્યની છે અને આમાંથી આપણે માર્ગ કાઢવાનો છે.

આટલું કર્યા પછી એક વસ્તુ જણાઈ છે કે સારા સાહિત્ય માટે લોકોની અભિરુચિ વધી છે. લોકો ઘરમાં એવું સાહિત્ય વસાવવા દિલ પણ કરે છે. પણ એવું સાહિત્ય એમને મળતું નથી.

મને આપણી नवसर्जन ग्रन्थावलीને ચાલુ રાખવી જોઈએ એમ લાગે છે. હિંદી સાહિત્યમાં વસ્તુની નવીનતા માટે અને વેચાણકલાની નવીનતા લાવવા માટે ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાં જેવી રીતે એજન્ટ–પ્રથા શરૂ કરી એવી ઢબ પર કલકત્તા, બિહાર, યુ. પી., પંજાબ, રાજપુતાના, સી. પી., ઓરિસ્સા, નિઝામ હૈદ્રાબાદ અને મદ્રાસ, માઇસોર–આ બધા પ્રાંતોમાં એજન્સી ગોઠવવી. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં તો એજન્ટો શોધતાં મુશ્કેલી પડેલી. પણ અહીં તો એજન્સી આપી શકાય એવા દરેક ગામે બુકસેલરો છે. એ જ આપણા એજન્ટો બનશે. આમને પણ પુસ્તકો તો (credit) ભાગ્યે જ આપવાં જોઈશે. માસિક વેચાણ થતું જાય એમ પૈસા મોકલાવે. વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા ૨૦ સેટ જેટલાનું વેચાણ ન થાય એવા ગામે બીજી સોલ એજન્સી ન આપવી. પુસ્તકોની ફ્રી ડીલીવરી અને કિંમત પર ૨૫ ટકા કમિશન. પુસ્તકો ન વેચાયાં હોય તો પોતાના ખરચે પાછાં મોકલી આપે.

આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થાય તો મને લાગે છે કે પહેલા વર્ષે ૨૨૦૦ પ્રતો છપાવીએ તો ૧૫૦૦

પ્રતો તો નીકળી જ જાય. એપ્રિલમાં પહેલું પુસ્તક પ્રગટ થાય કે તુરત જ એક જણ એજન્સી આપવા પ્રવાસમાં ઊપડી જાય. આગળ જણાવ્યા એ દરેક પ્રાંતમાં ફરતાં લગભગ ત્રણ મહિના થાય. એક વખત પ્રવાસ કર્યા પછી વરસમાં બીજી વખત જવાની જરૂર ન રહે. અને આવી રીતે બીજાં બે વરસમાં આવો પ્રવાસ કર્યો હોય તો પછી પ્રવાસની કાયમી જંજાળ પણ મટી જાય. ત્રણ વરસે વધારેમાં વધારે દરેક પુસ્તકની ૫૦૦૦ પ્રત સુધી આપણું વેચાણ વધારી શકાય.

આમાં એક સવાલ ઉધાર આપવાના સાહસનો છે. પણ બધી રીતે વિચારતાં આ સાહસ કર્યા વિના છૂટકો નથી. દર મહિને વેચાણ-રકમ મોકલવાનો નિયમ કડક રાખવો. એટલે વધારેમાં વધારે કોઈ પણ એજન્ટ બે ત્રણ મહિનાની વેચાણ-રકમ કરતાં વધારે ખાઈ જઈ ન શકે. કારણ કે એટલા સમય સુધી કાંઈ ન મોકલે તો આપણને પણ શંકા જાય ને! આવી રીતે બે વરસ સુધી એજન્સી આલે ત્યાં તો આપણે સાને સારી રીતે જાણી જઈએ. કોની સાથે કેટલે સુધી પ્રસંગ પાડવા જેવું છે એ બધાની ખબર પડી રહે. પુસ્તકોના વેચાણ વિષે શંકા થાય એવું મને લાગતું નથી. સારામાં સારી નવલકથા, સારી છપાઈ, ગેટ અપ, જેકેટ વગેરે અને પ્રચાર પત્રિકા અને બહુ જ નાની સાઈઝનું દરેક ચોપડીનું પોસ્ટર એજન્ટોની દુકાને લટકતું હોય તો મને લાગે છે કે પહેલા વર્ષે ૧૫૦૦ સેટ જવામાં કશી મુશ્કેલી ન આવે.

અમારા પ્રવાસી-પ્રતિનિધિ

●

યૌ વ ન

ઇંદ્રવજ્રા

નિશ્વાસ ના, ના, ખખડાટ ના, ના,
ના હાર કે દૈન્ય, પ્રમાદ ના, ના,
કર્મણ્યતા, સર્જન, શક્તિ, સેવા,
ઉરે ભરેલા અભિલાષ એવા.

અંગે ઝરે શૌર્ય કલ્યાણકામી,
આદર્શ જેના વર ઉર્ધ્વગામી,
દાવાનળો આ જગને દહંત,
તે આત્મભોગે શમવા ચહંત.

આરોપ, ટીકા, અવરોધ, નાશ,
પ્રત્યે કરંતું મૃદુ સ્મિત હાસ્ય,
ઔદાર્ય અંગે, મુખ સત્યવાણી,
વંદું તને યૌવન જોડી પાણિ.

ડાહ્યાલાલ વકીલ

ડોશીમાની મૂડી

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

આ જકાવ યુદ્ધ અને યુદ્ધના પરિણામો સિવાય એક પણ વાત કોઈને સૂઝતી નથી બીજી કોઈ વાત ઉપડે તોપણ ગમે તે માર્ગે થઈને થોડી જ વારમા એ વાતમાથી યુદ્ધની વાત ફૂટી નીકળે છે અમારા એક ભાઈ માન હતા, સાદા માણસ બીજાઓને કેટલા હેરાન કરે છે તેની વાત થતી હતી એટલામા એક ભાઈએ પોતાના એક ડોશીમા માદા પડ્યા ત્યારે તેઓ સમજણમા બાળક કરતા પણ કેવા નીચા ઊતરી ગયેલા તેની વાત કરી "પણ વૃદ્ધ માણસો ભોળા પણ કેવા હોય છે!" બીજા ભાઈએ શરૂ કર્યું અને પછી તેમણે પાળિયાદના ધરતીકંપના દિવસોમા વઢવાણમા બનેલી એક વાત કહી બતાવી એક ડોશીમા બજારમા કંઈ ખરીદ કરવા નીકળ્યા ચીજ ખરીદી પણ દુકાનદાર પૈસા માગતા ભૂલી ગયો અને ડોશીમા આપતા ભૂલી ગયા ડોશીમા બે ડગલા ચાલ્યા એટલે એમને યાદ આવ્યુ કે વેપારીને પોતે પૈસા આપ્યા નથી. જીવ લોભાયો એટલે પૈસા આપવા પાછા ન વળ્યા થોડેક ચાલ્યા ત્યા ઘણુણુ કરતો અવાજ થયો પાળિયાદના ધરતીકંપનો આચકો વઢવાણમા લાગ્યો હતો પણ ડોશીમાને લાગ્યુ કે પોતે અસત્ આચર્યું તે અસતનો ભાર શેષનાગથી ઝિલાયો નહિ અને શેષનાગનુ માથુ ડોલી ગયુ "અરર, મારી એકલીના અપરાધ પાપે આખી દુનિયા ડૂબી જાય! ભગવાન એવુ થાવા ન દિયે" આમ બોલી ડોશીમા એકદમ પાછા વેપારીને ત્યા આવ્યા અને કહ્યુ, "ભાઈ, તમારે ત્યાથી હુ ચીજ લઈ ગઈ પણ એના પૈસા તમો આપ્યા ન'તા તે બરાબર ગણી લ્યો. એક પૈસો ય ઓછો ન હોય એ બરાબર જોજો" વેપારીએ પૈસા લઈ લીધા.

એ બીજા ભાઈની વાત પૂરી થઈ, એટલે મેં શરૂ કર્યુ આ લડાઈ ચાલે છે તેમા વૃદ્ધ માણસોના મગજની શી સ્થિતિ છે તે પણ જોવા જેવી છે તમે વાત કરી તેવા જ એક ડોશીમાની વાત હમણાં જ બની છે તે હુ કહું

લડાઈ જાગી અને હિંદુસ્તાનમા પણ હવાઈ હુમલાની બીક આવી એટલે મારા ઘરમાથી સૌને દેશમા મૂકી આવવાને હુ અમારે ગામ ગયો ત્યા મેં અમારા પાડોશી ડોશીમાની વાત જાણી

ડોશીમા ગાડાં થઈ જાય એવી જ એ વાત હતી

લડાઈની વાત તો ઘણા વખતથી—ઈટાલિએ એબિસીનિયા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારથી—ચાલતી હતી, પણ એની ખરેખરી બીક તો જર્મનીએ ઝેકોસ્લોવાકિયાને આખરીનામુ પાઠવ્યુ ત્યારથી લોકોના મનમા વસી હતી. જર્મનીએ ઝેકોસ્લોવાકિયા પોતીકુ એક ટીપુ પણ પાડ્યા વિના લઈ લીધુ તોપણ લડાઈની હવા જરા યે શાન્ત પડી નહોતી લડાઈની વિશેષ અસર તો ગામડાની પ્રજા ઉપર પડે છે ત્યા નાણુ હાથલેણુ હોતુ નથી અને ઘરમા કે ખેતરમા માલ હોય તો તે પણ પોતાનો નથી હોતો 'ચીજ વસ્તુઓ મોંઘી થશે, અનાજના ભાવ ચડશે.' એ વાત ગામડાના મજૂરવર્ગને ફફડાવી મૂકે છે

અમારા આ પડોશી ડોશીમાને કોઈનો યે આધાર નહોતો કુટુંબના બધા મરી પરવાર્યા હતા વચગાળામા દીકરાનો એક દીકરો હતો એ તો હજી નિશાળમા એકડા ઘૂંટતો હતો. એને ભણાવવાનુ ડોશીને માથે હતુ

વરસ પહેલા ડોશીમાને કોઈકે કહ્યુ "ડોશીમા, આટલા વરસ તો કાઢ્યા પણ હવે દોહ્યલા દિન આવે છે ઘઉં ને રૂપિયે મણ ૫ ને ૭ રૂપિયે મણ જવ નહિ મળે ભાગ્યે અને જુવાર પણ એવી મોંઘી થશે તો—ભૂખે—મરવુ તમામ ગરીબના ભાગે મરી જશો."

વાત સાંભળતાં જ ડોશીમા ઊભાં હતાં, ત્યાંથી ધબ્બ કરતાં નીચે બેસી ગયાં અને વાત કહેનારના સામું જોઈ રહ્યાં.

“ એમ તો લડાઈને આવતાં હજી બે વરસ લાગશે, પણ ગરીબ માણસ આજથી ચેતીને ભેળું કરવા માંડશે તો લડાઈનું વરસ માંડ કાઢશે. ”

ડોશીમા તે દિવસથી મૂંઝવણમાં પડી ગયાં કે શું કરવું ? પોતાને નહિ તો પોતાના પૌત્રને પણ પાળવો તો પડશે ને ! જો કે આજ સુધી એમને વરસ દહાડે મણ દાણો પણ લેવો નહોતો પડતો, ગામનું કામ કરે અને કોઈને ત્યાં કાંઈક તો ખાવાનું વધ્યું હોય, તેમાં ડોશીનો અને છોકરાનો નિભાવ થઈ રહેતો; પણ તો ય ડોશીને થવા માંડ્યું, “ માડી, બે જીવનાં પેટ ભરવાં, મોંઘવારીનો કાળ, પાસે પૈસા હશે તો દાંત ને અન્નથી વેર થતાં અટકાવાશે. ”

એટલે ત્યારથી ડોશીમા કરતાં હતાં તે કરતાં વધુ કામ ખેંચવા માંડ્યાં. ઘરડું શરીર એટલે બીજું તો શું કામ થાય. પણ કોઈ ઓજલ-પડદાવાળાને કે કોઈ નવી પરણીને આવેલી વહુને કે કોઈ સુવાવડીને ગામના ખોજાની દુકાનના સાકરિયા દાળિયા ખાવાની ઇચ્છા થાય, કોઈને સેવ કે ટીકડી ખાવાની ઇચ્છા થાય અને પાસે નાનું છોકરું ન હોય તો ડોશીમા લાવી દે. ક્યારેક કોઈને અનાજમાંથી કાંકરા વિણાવે. પડખે એક રબારી રહેતો. નિશાળના માસ્તરે એનું દૂધ બાંધ્યું હતું, રબારીને ચાલવાની આળસ થાય ત્યારે ‘ લાવોને માડી, દૂધ હું પોગાડી આવું ’ એમ કરીને ડોશી દૂધ આપી આવે. ક્યારેક નિશાળના માસ્તર પણ કહે, “ માજી, ઓલા ભેપલાનું ખોરડું ખબર છે ને ! એનો છોકરો ત્રણ દિવસથી નિશાળે આવ્યો નથી તે જરા એની મા કે એનો બાપ હોય તો જરા કહી આવો ને, અને છોકરો હોય તો તેડતાં આવો. ” ડોશી જાય, છોકરાને તેડી આવે અને છોકરાની માને પણ કાંઈક ધીમા, કાંઈક ઉતાવળા એમ શબ્દો કહીને સમજણ પાડે કે ‘ આજ તો ભણેલાનો જમાનો છે. છોકરું ભણ્યું હશે તો રોટલો કામી શકશે. ’ આમ કામ કરે ને સૌને રાજી રાખે—બદલામાં સૌ ડોશીનું ધ્યાન રાખે.

પણ હવે ડોશીને લાગ્યું કે પેટ તો કાગડા-કૂતરાં યે ભરે છે. પણ આમ પારકા ઉપર ક્યાં સુધી નભવું ? એટલે રોકડા પૈસા કેમ મળે તેનો ડોશીને વિચાર આવવા લાગ્યો. ‘ કામ કરીએ તો કામની ટેવ પડે ’ એમ સમજી ડોશીમા હવે ક્યારેક કોઈ ‘ શેડાણી ’ના ગોળામાં બેડું પાણી રેડી આવે અને પૈસો સાડલાને છેડે બાંધે. નિશાળનું પાણી તો હવે એણે જ ભરવા માંડ્યું અને મહિને ચાંદીની ચકચકતી પાવલી ડાભચિયાના ગાભામાં સંતાડેલી ચીંથરીમાં મૂકવા માંડી. કોઈને ગાર કરવી હોય તો ગાર પણ કરી આપે. એ તો ઠીક પણ બાજુના ગામમાં કોઈને સદેશો પહોંચાડવો હોય તો છોકરાને આંગળીએ વળગાડી ધીરે ધીરે ચાલતાં સદેશો પહોંચાડી આવે. ‘ મને કાંઈ એથી વરતાતું નથી, આ તો પગ છુટ્ટા થાય છે અને વળી સામા ધણી આગળથી પૈસા પણ છોડાવાય છે. ’

પોલેંડનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે લડાઈની વાત ઘણા જોરશોરથી થવા લાગી. સૌ કહેતું હતું કે હિટલર દરેક વખતે દમદાટી આપીને કામ કાઢી લે છે. સૌનાં મનમાં એમ કે નાહક જિદમાં આવીને ક્યાં રૈયતને રેંસાવવી, પણ હિટલરનો લોભ તો સૂકા વનના અગ્નિની પેઠે વધતો જ જાય છે. હવે આ વખતે તો એની સામે લડી જ લેવાશે.

ડોશીમા રોજ રાતે તો છોકરા પાસે પૈસા ગણાવતાં જ, પણ આજે તો એમને થયું, “ ભલે કેટલા ય દિવસથી પૈસા ગણાવ્યા નથી, એટલે એમણે છોકરો નિશાળે જતો હતો તેને કહ્યું કે આજે નિશાળે નથી જવું. અને પછી બારણાં બંધ કરી પૈસા કેટલા થયા તેની ગણતરી કરાવવા માંડી. છોકરે પૈસા ગણી આપ્યા, “ જુઓ મા, આ બે રૂપિયા—” ડોશીએ રૂપિયા ફેરવી ફેરવીને જોયા, પછી હળવેથી કાન માંડીને વગાડી જોયા. “ આ એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ—”

“ કેટલાં પાવલાં ! ” ડોશીએ પૂછ્યું.

"પાંચ ને આ ૭ પાવલાં." છોકરો બોલ્યો.

"૭ પાવલાં? કેટલાં–ચાર પાવલાંનો રૂપિયો ખરું કે નહિ? એનો રૂપિયો કરાવી લેવો પડશે. છૂટા હોય તો વપરાઈ જાય, હં. હવે બીજું ગણુ જોઈ."

"ત્રણ બે આની છે, એક આની છે અને સાત પૈસા છે." છોકરો બોલ્યો.

"એટલે ઈ બધું કેટલું કે'વાય? ૭ પાવલાંમાંથી રૂપિયો કરવા ચાર પાવલાં કાઢી લઈએ. પછી બાકીનાંમાંથી રૂપિયો કરવો હોય તો કેટલું નાખવું જોઈએ?" ડોશી બોલ્યાં.

છોકરે હળવે હળવે ગણવા માંડ્યું. પહેલાં ચાર પાવલાં એક કોર મૂક્યાં, પછી બે પાવલાંનો અડધો રૂપિયો ગણ્યો અને ત્રણ બેઆનીના ૭ આના ગણી તેમાં એક આની ઉમેરી. સાત આના અને સાત પૈસા એટલે એક આનો ને ત્રણ પૈસા. આઠ આના ત્રણ પૈસા થઈ ગયા. બે પાવલાંનો અડધો અને આઠ આનાનો અડધો એટલે રૂપિયો તો એ જ થઈ ગયો –ને ત્રણ પૈસા ઉપર.

ડોશીમા છોકરાની ગણવાની હોશિયારી જોઈને રાજી થયાં અને પોતે ધાર્યું હતું તે કરતાં બે આના વધારે નીકળ્યા છતાં આખા વરસની મહેનત પછી પણ ચાર જ રૂપિયા ગાંઠમાં થયા એ વાતે એમને દિલગીરી થઈ. શું કરવાથી ઝટઝટ પૈસા ભેળા થાય તેનો વિચાર ડોશીમા કરવા લાગ્યાં. એને થયું, છોકરો ય જો કામ કરવા માંડે તો પહોંચાય ખરું. "કાલની કોને ખબર છે! ઘરમાં દાણો તો છે પાંચ શેર, એટલે પોતે ન હોય તો ય એક મહિનો તો છોકરાને વાંધો ન આવે, પણ પૈસા ઠીક ઠીક થઈ ગ્યા હોય તો આગળ પણ મુશ્કેલી ન આવે ને! અત્યારથી છોકરાને કામ કરવામાં હારે લીધો હોય તો બે ચાર મહિનામાં એને કાબ્ય આવી જાય, કાંઈક સમજ પણ આવે અને જાતે કામ કરીને મહિને ચાર આઠ આના કમાય અને સાચવતાં પણ શીખે. ભણીને આપણે ક્યાં માજિસ્ટરની ખુરશી લેવી છે?"

ડોશીએ બીજા દિવસથી છોકરાને નિશાળે જતો બંધ કર્યો અને પરચૂરણ કામ કરવામાં સાથે લેવા માંડ્યો. છોકરો કામનો ચાલાક હતો એટલે ડોશીથી ન થાય તેવું કામ સૌ છોકરાને ચીંધતાં.

એક દિવસ અચાનક માસ્તરે ખબર આપ્યા કે યુરોપમાં લડાઈ શરૂ થઈ. જર્મનોએ પોલૅંડ ઉપર ધસારો કર્યો છે. રશિયા એની સાથે ભળી ગયું છે. ઇંગ્લૅંડ અને ફ્રાંસ પોલૅંડને મદદ કરશે.

ડોશીમા બીજું કાંઈ તો સમજી ન શક્યાં પણ લડાઈ થઈ છે એ વાત સમજી ગયાં. એ હાંફળાં–ફાંફળાં છોકરાને બાવડેથી ઝાલીને ઘેર આવ્યાં અને ડામચિયા નીચેથી ચીંથરી કાઢી. "ગણ જોઈ, કેટલા પૈસા છે." અનેક વખતની પેઠે આ વખતે પણ ગણીને છોકરાએ કેટલા પૈસા છે તે કહ્યું. "પાંચ રૂપિયા તો થઈ ગ્યા, એમ? પાંચની તો એકદમ બાંધી નોટ કરાવી લઉં. રૂપિયો તો હજી યે ભાંગી નખાય પણ નોટ તો ભંગાય જ નહિ. નોટ બરાબર સચવાય' એમ કહેતાંક ને ડોશી ગામમાં ઊપડ્યાં. શેઠની દુકાને જઈને ચીંથરી હળવેકથી ખોલી, "ક્યાં ગ્યો?" પૌત્રને બૂમ મારી. પૌત્ર બાજુમાં જ હતો, 'શેઠ પાસે બેસીને શેઠ ગણે ઈ જો જોઈ, શેઠ, ગણી જુઓ, પૂરા પાંચ રૂપિયા છે કે નહિ? મને એની બાંધી નોટ આપો. નોટ હોય તો ભાંગતાં જીવ હાલે નહિ અને હું સાચવી પણ શકું."

શેઠ થોડી વાર ડોશી સામું જોઈ રહ્યા અને પછી રૂપિયા ગણી–જોઈ લઈ નોટ આપીને કહ્યું, "લ્યો માડી"

નોટને પોતાના સાડલાને છેડે જતનથી બાંધી લઈ ડોશી પાછાં ઘર તરફ આવવા નીકળ્યાં. આવતી વખત એમના મનમાં હરખ હતો કે 'મારી પાસે નોટ છે.' હરખ હલવવા એ માસ્તર પાસે આવવા નિશાળ તરફ વળ્યાં.

માસ્તર આગળ નોટ છોડીને માડી બોલ્યાં:

"હવે મારા છોકરાને વાંધો નહિ આવે. હવે નોટ થઈ પછી શું વાંધો? નોટ કાંઈ ઓછી જ

ભંગાશે ? કેમ માસ્તર સા'બ, શું કહો છો ? પાંચ રૂપિયા ખુલ્લા હતા તેને બદલે નોટ કરાવી લીધી ઈ ઠીક ને ?"

"રૂપિયા આપીને નોટ લીધી એ ઠીક તો નહિ, માજી." માસ્તર બોલ્યા.

"ઠીક નહિ ?" ડોશી ચમક્યાં.

"આજ તો, માજી, સૌ નોટના રૂપિયા કરાવે છે. આ અંગ્રેજો જર્મનો સામે લડાઈમાં પડ્યા છે તે કોણ જાણે એનું શું પરિણામ આવે! અંગ્રેજો રહ્યા કે ન રહ્યા, રૂપિયામાં થોડી ઘણી ચાંદી તો ખરી, ચાંદી કો'ક દિ' કામ આવે, નોટ તો આખર કાગળિયો ને?"

"હેં ? તંય નોટ ઈ પૈસા ન કે'વાય ?"

"લડાઈના વખતમાં કાંઈ કહેવાય નહિ." માસ્તર બોલ્યા.

ડોશીની આંખો એ સાંભળીને ફાટી રહી. એમના હાથ ઢીલા પડી ગયા અને હાથમાંથી નોટ સરીને નીચે પડી ગઈ. છોકરાએ એ ઉપાડી લીધી અને કહ્યું, "માડી, આપણી નોટ." પણ માડીએ એ સાંભળ્યું નહિ.

તે દિવસથી ડોશી ગાંડાં બની ગયાં. એ જીવે છે પણ મર્યાં જેવાં. હાલે ચાલે, ક્યારેય કોઈક ખાવાનું આપે તો ખાય પણ ખરાં, આંખ-કાન-જીભ આમ જુઓ તો સાજાં સારાં લાગે, પણ જાણે કાંઈ જોતાં ન હોય એમ જુએ અને જાણે કાંઈ સાંભળતાં ન હોય તેમ બેસી રહે. મોટે ભાગે તો મૂંગાં રહે પણ બોલે ત્યારે ન સમજાય તેવું જ બોલે. ડોશી મરે કે જીવે એનો તો હરખ-શોક શું હોય પણ છોકરો ડોશીની દશા જોઈને બાઘા જેવો થઈ ગયો છે અને સૌને લાગે છે કે ડોશીને એ અવસ્થામાં એ બહુ દિવસ જોશે તો એ પણ ક્યાંક એના જેવો થઈ જશે—એની સૌને ચિંતા છે. ડોશીને સાજાં કરવા ડોશીના હાથમાં રોકડા રૂપિયા મૂકી જોયા, બીજું તો શું થાય, પણ એને સારું થતું જ નથી.

બિચારાં ડોશીમા !"

મારી વાત પૂરી થયા પછી એકદમ શાંતિ છવાઈ રહી અને ઘણી વાર સુધી કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ.

અંજનીગીત———————બંધ થજો———————જટિલ

બીજ દહે જે દિ' ખેતરને,
બુદ્ધિ બાળે કોઈ હૃદયને,
તે દિન એ બીજ, એ બુદ્ધિના
બંધ થજો ચમકાર.

ચંદ્ર ન આકર્ષે જલધિને,
નયનો દેખે નીચ બીજાંને,
ચંદ્ર અને નયનોના તે દિ'
બંધ થજો પરકાશ.

યંત્ર યદિ ભરખે દક્ષાને,
અંતર ધિક્કારે રાંકાને,
તે દિન યંત્ર અને ઉરના સહુ
બંધ થજો ધબકાર.

હિટલરની ઑસ્ટ્રિયન ચઢાઈ

અને

શુશ્નિગના બે ભયાનક કલાકો

શ્રી. સતીશ દ. કાલેલકર બી. એ. (ઑનર્સ) ઑક્સફર્ડ

આ નવું યુરોપીય યુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાં, હિટલરનાં આક્રમણોમાં એની ઑસ્ટ્રિયા ઉપરની ચઢાઈ એ યુરોપના રાજકારણમાં એક મહત્ત્વનો અને આશ્ચર્યકારક બનાવ ગણવામાં આવે છે. એ આક્રમણ વખતે, જેના શબ્દ ઉપર અને જેના નિર્ણય ઉપર આખા ઑસ્ટ્રિયાનું અને કદાચ આખા યુરોપનું ભાવી લટકી રહ્યું હતું તે, ઑસ્ટ્રિયન ચૅન્સેલર શુશ્નિગને એ છેલ્લા કટોકટીના કલાકોમાં કેવા અનુભવો થયા હશે, શું શું વેદનાઓ થઈ હશે, એ પૂરેપૂરી રીતે જાણવું તો જાણે અશક્ય છે પણ અનેક મુલાકાતો, લખાણો, કાગળપત્રો ઇ.માંથી મંથન કરીને કાઢેલો આ લેખ પડદા પાછળની અનેક ગોદી ઘટનાઓ ઉપર, ભલે ગમે એટલો આછો, પણ પ્રકાશ જરૂર પાડે છે.

*   *   *

" હાઇલ શુશ્નિગ ! કુર્ટ શુશ્નિગની જે ! ! " જ્યાં ત્યાં એક સાદે વિજયનાદ પોકારાતા હતા. વિયેના શહેરના કૅર્ન્ટનર રસ્તા ઉપર છાતી ઉપર ફાદરલૅન્ડ ફ્રંટના બિલ્લા, અને ભુજા ઉપર રીતો લગાવીને, શિસ્તબંધ જુવાનિયાઓની હરોળો કૂચ કરી રહી હતી. શુશ્નિગના મકાન ઉપર પહેરો ભરનારા કાળા પોશાકમાં સજ્જ થયેલા કેટલાક ઑફિસરો અહીં-તહીં નજરે પડતા હતા. એ આજ્ઞાધારક લડવૈયાઓ બધી ઘટનાઓ નિહાળી રહ્યા હતા અને એક ક્ષણ-માં પાંચ હજાર વિશ્વાસુ લડાયકો ખડા કરી દઈને, હિટલરની ઑસ્ટ્રિયા ઉપરની " વિજયી " ચઢાઈને એક પ્રચંડ જંગમાં ફેરવી નાખવાની એમનામાં તાકાત હતી.

આખું વાતાવરણ જાણે હમણાં આગ ફાટી પડશે એમ ગૂઢું વહુ થઈ રહ્યું હતું જર્મન-પ્રવાસ-એજન્સીની સામે, હાથમાં સ્વસ્તિકથી અંકિત ધજાઓ લઈને, પોલીસોથી ઘેરાયેલું એક નાત્સી લોકોનું ટોળું મક્કમપણે પણ શાંત ઊભું હતું. એક અક્ષર પણ બોલ્યા વગર, કોઈ પણ જાતના ત્યાંથી ખસવા માટેના હુકમો માન્ય ન કરવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય એમ ચોખ્ખું દેખાતું હતું. આસપાસની બારીઓમાંથી અને આજુબાજુના રસ્તાઓમાંથી, જ્યાંથી પણ ' તમાશો ' જોઈ શકાય એમ હતું ત્યાંથી, વિયેનાનાં ટોળાંઓ, સૈકાઓથી જગતનાં બીજાં ટોળાંઓ કરતા આવ્યાં છે તેમ, ખાસ રસ કે પરવા વગર ' ગમત ' જોતાં ઊભાં હતાં. એ શુક્ર-વારનો દિવસ હતો, તારીખ હતી ૧૯૩૮ની સાલની અગિયારમી માર્ચ, અને ઘડિયાળમાં સાંજના ૭ વાગ્યા હતા.

ત્રણ જ કલાક પછી એ જ રસ્તાઓ ઉપરથી વિયેનાનાં જ ટોળાંઓ આમથી તેમ કૂચ કરતાં વિજયનાદ પોકારતાં હતાં "હાઈલ હિટલર ! હિટલરની જે ! ! " !! જાણે કોઈ જાદુઈ રીતે બધાની ભુજાઓ ઉપર સ્વસ્તિકથી અંકિત રીતો નજરે પડતી હતી; અને ટોળાંમાંનાં સેંકડો લોકો તો એવાં હતાં કે જે ત્રણ જ કલાક પહેલાં " કુર્ટની જે " પોકારતાં હતાં !

આધુનિક યુરોપમાં બનેલા અનેક ફેરફારોમાં, આ સૌથી વધુ આશ્ચર્યકારક ફેરફારનું સાંગોપાંગ જ્ઞાન મેળવવા માટે, એ આખી ઘટના પાછળની કેન્દ્રસ્થ વ્યક્તિ તરફ વળવું આવશ્યક છે. અને એ વ્યક્તિ તે

ડૉ. કુર્ટ શુશ્નિગ. ચુસ્ત પુરાણમતવાદના વાતાવરણમાં કેળવાયેલા એ પુરુષે એની રાજકીય કારકિર્દી વિદ્યાદેવીના મંદિરના અધિપતિ તરીકે-કેળવણીના મંત્રી તરીકે શરૂ કરી. રાજકારણના જરા પણ અનુભવ વગરના એ વિદ્યાધિકારીને ઑસ્ટ્રિયન ચૅન્સેલર ડૉ. ડૉલ્ફસનું ખૂન થતાં, એકાએક યુરોપના રાજકીય મંડપમાં પ્રવેશ કરવો પડ્યો હતો.

ઑસ્ટ્રિયાના ચૅન્સેલર તરીકે કામ શરૂ કરતાં જ શુશ્નિગની રગેરગમાં પેઠેલી એની ખાસિયતો તરત જ તરી આવી. રસ્તા ઉપરના સર્વસાધારણ માણસના અજ્ઞાન પ્રત્યે એને જબરો તિરસ્કાર હતો. એનાં ભાષણો સુંદર હતાં, પણ એ સર્વસાધારણ જનતાની ગ્રાહકશક્તિથી ક્યાં યે ઊંચે ઉડ્ડાન કરતાં. મૂળથી જ એ ખૂબ શંકાશીલ હતો, અને લોકો જોડે નિકટનો પરિચય કરવો એ એને માટે અસહ્ય હતું. એના પોતાના મંત્રીઓને (મિનિસ્ટર) એમના રિપોર્ટો દર વખતે પત્ર લખીને કરવા પડતા; અને અત્યંત જરૂરિયાત હોય ત્યારે જ એ મંત્રીઓને પ્રત્યક્ષ મુલાકાત આપતો. ઑસ્ટ્રિયાને જે લોકો કદાચ બચાવી શક્યા હોત એવા નેતાઓ કેટલી યે વાર સુંદર સુંદર યોજનાઓ લઈને એને મળવા ગયા હતા. પણ એમાંના એકેએક જણને હારી જઈને એ ગૂઢ વ્યક્તિ આગળથી પાછા આવવું પડ્યું હતું. કારણ શુશ્નિગ કોઈ પણ જાતની સલાહ કાને ધરવાની ચોખ્ખી ના પાડતો.

ચૅન્સેલર ઉપર સલાહ લાદી શકે એવી શક્તિ ધરાવનાર એક જ વ્યક્તિ આ વખતે ઑસ્ટ્રિયામાં હતી, અને તે પ્રિન્સ સ્ટારહેમ્બર્ગ. જબરામાં જબરો દારૂડિયો અને તદ્દન ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ એવી કીર્તિવાળા આ પ્રિન્સે એક હાઈમવ્હેર (રાષ્ટ્રરક્ષક) નામની સેના ઑસ્ટ્રિયામાં જમાવી હતી. જર્મન આક્રમણનો પ્રતિકાર કરી શકે એવી શક્તિ કોઈ સેના જો ધરાવતી હોય તો તે આ સેના હતી. પ્રિન્સ સ્ટાર-હેમ્બર્ગની લોકપ્રિયતા પહેલેથી જ શુશ્નિગની આંખમાં સાલતી હતી, એટલે સત્તા મળતાં જ એણે એનું નિકંદન કરવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. આખરે જ્યારે શુશ્નિગે "રાજ્યના હિત ખાતર" હાઈમવ્હેરનું બંધારણ તોડીને સેનાને વિખેરી નાખવામાં સફળતા મેળવી ત્યારે કેળવાયેલા, તાલીમ પામેલા, અને શિસ્તમાં ઊછરેલા હજારો લોકો કામધંધા વગરના થઈ ને, ખૂબ સહેલાઈથી, નાત્સી-પંથના હાથમાં પડ્યા.

મજૂરો જોડે કામ પાડવામાં પણ શુશ્નિગે એ જ સંકુચિત દૃષ્ટિ વાપરી. ડૉલ્ફસ—શુશ્નિગના રાજ્યનો મજૂરો તિરસ્કાર કરતા એ વાત સાચી, પણ એથી યે વધુ હડહડતો તિરસ્કાર એ લોકોને હતો નાત્સી-પંથનો. સત્તરસો ને સાડવાર મજૂરોના નેતાઓ ચૅન્સેલરને સમજાવવા આવ્યા કે રાષ્ટ્રના રક્ષણ ખાતર મજૂરોનું એકીકરણ કરો–એમનું બંધારણ કરો. પણ "એ હીન મજૂર લોકો"ની સાથે કોઈ પણ જાતની લેવાદેવા પોતે કરવાની શુશ્નિગની ઇચ્છા ન હતી, અને બીજા કોઈને એ કામ સોંપવાની એની હિંમત ન હતી; કારણ એને બીક હતી કે રખેને મજૂરવર્ગના નેતાઓ વધારે પડતા સત્તાધારી થઈ જાય.

આ અરસામાં ઑસ્ટ્રિયાની જનતાનો મોટો ભાગ ન માની શકાય એટલો બધો નામર્દ અને રાજકીય દૃષ્ટિએ આળસુ બની ગયો હતો. લોકો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા હતા—ખૂબ ખંતીલા, માથાના ફરેલા ઑસ્ટ્રિયન દેશભક્તોનો એક વર્ગ; એટલા જ ખંતીલા નાત્સી-પંથીઓનો બીજો વર્ગ. પણ આ બન્ને વર્ગો બહુ જ નાના હતા. મોટામાં મોટો વર્ગ તે 'બધા લોકો'નો: આ લોકોનો મુખ્ય ધંધો કૉફીહાઉસોમાં બેસીને તડાકા મારવાનો, વિલાસો કરવાનો, અને કોઈ પણ જાતના કાર્ય વગર, ફક્ત તત્ત્વ તરીકે એક દિવસે રાષ્ટ્રશક્તિની ફિલસૂફી, તો બીજે દિવસે નાત્સી ફિલસૂફી માન્ય રાખવાનો. આ બધી પરિસ્થિતિનું પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યારે જર્મન ગીધો ઑસ્ટ્રિયા ઉપર ચઢી આવ્યાં ત્યારે આધાર રાખી શકાય એવી કોઈ પણ બળવાન સેના કે વર્ગ શુશ્નિગ પાસે રહ્યાં ન હતાં.

૧૯૩૮ના જાન્યુઆરીમાં બર્લિનમાંના ફ્રેંચ એલચી ફ્રાંસ્વાપૉન્સેને ખબર મળ્યા કે વિયેનામાં નાત્સી એજંટોની સંખ્યા બમણી કરવામાં આવી છે, અને દેખીતી રીતે આક્રમણની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. ફ્રેંચ

એલચીએ તરત જ જર્મન પરરાષ્ટ્રખાતાના મંત્રીની મુલાકાત લઈને પૃચ્છા કરી કે હિટલરની ઑસ્ટ્રિયા વિષે કાંઈ 'યોજના'ઓ છે કે કેમ ? એને કહેવામાં આવ્યું કે "ઑસ્ટ્રિયા અને જર્મનીના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો સુધરે" એ હેતુથી કરવામાં આવેલા છેલ્લા કરારની એકેકે એક કલમનું હિટલર અક્ષરશઃ પાલન કરશે. એ કરાર મુસોલિનીના ખાસ આગ્રહથી કરવામાં આવેલો અને "મુસોલિનીને, અમે તે કેમ કરીને દુભવીએ ?" જર્મન મંત્રીએ જવાબ આપ્યો. ફ્રેંચ એલચી પાછો ફર્યો. થોડા જ દિવસમાં એને કાને વાત આવી કે હિટલરે પોતાની અંગત મંડળી આગળ ત્રાડ પાડીને ઘોષણા કરી હતી, "મારે શુસ્નિગનું માથું જોઈએ છે" અને થોડા જ દિવસમાં. ફ્રેંચ એલચીએ એમ પણ સાંભળ્યું કે હિટલરના ધારવા પ્રમાણે મુસોલિની તે દિવસોમાં બ્રિટિશ સરકાર જોડેના ઝઘડામાં એટલો બધો ફસાયો હતો કે જર્મની ઑસ્ટ્રિયાને ઓહિયાં કરે તો તેની સામે થવાની એને શક્યતા જ ન હતી. (એ દિવસોમાં મુસોલિનીનું સ્પેનિશ પરાક્રમ અને બ્રિટિશ બોટો ડુબાડવાનું કામ પુરજોસમાં હતું.)

હિટલરે તરત જ પોતાના વિયેનાના એલચી ફૉન પાપેનને બધી તૈયારીઓ ઝડપથી કરવાનો હુકમ મોકલ્યો. રાજખટપટમાં ફૉન પાપેનને આંટી શકે એવો બીજો મુત્સદ્દી આખા યુરોપમાં આજે મળવો મુશ્કેલ છે. ઑસ્ટ્રિયાનાં સરકારી ખાતાંઓમાંના, વર્તમાનપત્રની દુનિયાના, અને મુખ્ય મુખ્ય રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગધંધાઓમાંના મહત્ત્વના અને આગળ પડતા એકેકે એક માણસોને એક પછી એક જર્મન એંબસીમાં નોતરવામાં આવ્યા. સુંદર મિષ્ટાન્નો અને ઊંચી જાતની મદિરાથી એ લોકોનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું, અને સહેજ વાતમાં ને વાતમાં એ લોકોની શુસ્નિગ પ્રત્યેની સ્વામીભક્તિ કેટલીક પ્રબળ છે એની છાનની કરવામાં આવી. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન ફૉન પાપેનની મદદમાં ઊભી હતી વિયેનાની જર્મન પ્રવાસ-એજન્સી. વિયેનાના નાત્સીઓનું આ મળવા કરવાનું એક કેંદ્ર બન્યું. અહીં જે 'સપ્તર્ષિમંડળ" (committee of seven) જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયાના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો સુધરે એ ઉદ્દેશથી સ્થાપવામાં આવેલું એ ખરી રીતે તો આગામી આક્રમણની કાર્યકારી સમિતિ જ હતી. હિટલરના જમણા હાથ સમા રૂડૉલ્ફ હેસ તરફથી આ સમિતિને "ક્રાન્તિ" માટે એક ઝીણવટથી ઘડાયેલી યોજના મોકલવામાં આવી હતી. આ "ક્રાન્તિ" એક અમુક દિવસે થશે, અને એ થતાં જ જર્મની ઑસ્ટ્રિયા ઉપર આક્રમણ કરશે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

પણ એટલામાં તો બર્લિનમાં બધા સેનાનાયકો હડતાલ પાડીને બેઠા. એમણે હિટલરને કેટલીયે વાર કહ્યું હતુ કે આ જાતનું પગલું લેવું એટલે યુદ્ધને આમંત્રણ આપવા જેવું છે; અને યુદ્ધ માટે જર્મની તૈયાર છે એમ તો માની શકાય એમ હતુ જ નહિ. હિટલરે આ બધું સાંભળી લીધુ અને ૪થી ફેબ્રુઆરીની સવારે એણે એક ધડાકો કર્યો. એક ફતવો કાઢીને સૈન્યની અંદરના એકેકે એક પુરાણમતવાદી અધિકારીઓને એણે નિવૃત્ત કર્યા. સ્પેનના યુદ્ધમાં જર્મન મનવાર "ડૉઈશલેંડ" ઉપર બૉંબ પડતાં જ જ્યારે હિટલરે આખા સ્પેનભરમાં જર્મન સેના મોકલી આપવાની ધમકી આપી હતી, ત્યારે એક સામટા રાજીનામું આપવાની ધમકી આપનારા બધા જ સેનાનાયકો આ ફતવાથી નિવૃત્તિમય જીવન ગાળતા થઈ ગયા, અને જબરો મહત્ત્વાકાંક્ષી જનરલ ફૉન રાઈશેનાઉ હવે હિટલરનો સેનાપતિ બન્યો.

હિટલરના માર્ગમાં હવે એકકેય વિઘ્ન તો રહ્યું નહિ, પણ એમ ને એમ કોઈ પણ બહાના વગર ઑસ્ટ્રિયા ઉપર ચઢી જવાય એમ પણ ન હતું.

ફૉન પાપેનને ચૅન્સેલર શુસ્નિગને મળવા માટે મોકલવામાં આવ્યો અને એને કહેવામાં આવ્યું કે હિટલર પોતાના બર્ખટસગાડેનના મહેલમાં એને મળવા માગે છે, ચૅન્સેલર શુસ્નિગને એમ પણ કહેવામાં આવ્યું કે બર્લિન અને વિયેનાની સરકારો વચ્ચેના મતભેદો દૂર થાય અને અસંતોષનાં કારણોનો સારો નિકાલ આવે એવી હિટલરની ઇચ્છા છે; અને ભાઈ-ભાઈ જોડે વાતો કરે એમ એ કરવા ઇચ્છે છે.

પણ શુશ્નિગ મક્કમ રહ્યો. એણે જવાની ચોખ્ખી ના પાડી. "સપ્તર્ષિમંડળ"ની ઑફિસ ઉપર પોલીસે પાડેલા દરોડામાંથી ઑસ્ટ્રિયા ઉપરના આક્રમણની આખી યોજનાની એને ક્યારની જાણ થયેલી. એણે સાફ સાફ કહ્યું કે આવી પરિસ્થિતિમાં દગા સિવાય બીજી કઈ અપેક્ષા થઈ શકે?

આ પાસો સવળો ન પડ્યો, એટલે. કટોકટીને વખતે કામ લેવા માટે ખાસ તૈયાર રાખેલા માણસને ફુન પાપેને બોલાવ્યો. આ માણસ તે બીજો કોઈ નહિ પણ ચૅન્સેલર શુશ્નિગનો પરરાષ્ટ્રખાતાનો 'વિશ્વાસુ' મંત્રી અને અંગતનો મિત્ર ડૉ. ગુઇડો શ્મિટ. શુશ્નિગને સ્વપ્ને ય ખ્યાલ ન હતો કે આ જ માણસ આગળ જતાં ફુટરા નીવડવાનો હતો. ડૉ. શ્મટ અત્યંત અભિમાની અને મહત્ત્વાકાંક્ષી હતા. પાપેને એનાં ધોધમાર વખાણ કર્યાં અને જો જર્મનીને એ સાહાય્ય આપે તો એને રાજકારણમાં સુંદર કારકિર્દી આપવાનું વચન આપ્યું. અનેક વાર શુશ્નિગના સલાહકારોએ એને શ્મિટની વિરુદ્ધ ચેતવ્યો હતો. મુસોલિનીએ પોતે શુશ્નિગને ચેતવણી મોકલી હતી કે "તારો જમણો હાથ જ તારી પીઠમાં કટાર ભોંકી દેશે, માટે સંભાળજે." પણ ચેન્સેલરે તો પોતાના "જૂના અને વિશ્વાસુ શાળામિત્ર"ની વિરુદ્ધ કહેવામાં આવતી એકકે વાતમાં વિશ્વાસ ન મૂક્યો. રોજ રોજ એ "વિશ્વાસુ મિત્ર" શુશ્નિગને સમજાવ્યા જ કરતો કે એણે બર્ક્ટેસગાડેન હિટલરની મુલાકાતે જવું જ જોઈએ. હિટલર તો આપણો મિત્ર છે, એ તો ઊલટો એમ ગભરાય છે કે શુશ્નિગના હાથમાં "સપ્તર્ષિમંડળ"માંથી પકડાયેલો દગાબાજીનો પુરાવો આખી દુનિયાને જર્મનીની વિરુદ્ધ વાળી દેશે. આપણે તો ખૂબ મજબૂત પરિસ્થિતિમાં છીએ; અને શુશ્નિગે એક વાર જઈ આવીને કાયમ માટે જે કોઈ તકરાર ફરિયાદ હોય તેનો નિકાલ લાવવો જોઈએ.

આખરે શુશ્નિગે રોમ ટેલિફોન કરીને મુસોલિનીની સલાહ માગી. "મારા પરમ પ્રિય મિત્ર," મુસોલિનીએ જવાબ આપ્યો, "તારી નિર્ણય કરવાની શક્તિમાં મને સોએ સો ટકા શ્રદ્ધા છે. તને જેમ ઠીક લાગે એમ તું કર." શુશ્નિગ ઓળખી ગયો કે એનો અર્થ એમ જ છે કે "મુસોલિનીને કાંઈ પડી નથી." આ દરમિયાન બર્લિન તરફથી દબાણ વધતું જ જતું હતું. ઑસ્ટ્રિયા અને જર્મનીની સરહદ ઉપર જર્મન સૈન્ય એકઠું થતું હતું. શુશ્નિગને થયું કે કદાચ કોઈ કરાર કે સુલેહ કરવામાં આવે તો મધ્ય યુરોપમાં ભૂતની જેમ એકાએક પ્રગટ થયેલા આ ભયનું નિવારણ થાય.

૧૧મી ફેબ્રુઆરીની સાંજે આખરે અત્યંત છૂપી રીતે શુશ્નિગ બર્ક્ટેસગાડેન તરફ રવાના થયો. સથવારામાં એનો "વિશ્વાસુ મિત્ર" શ્મિટ, જર્મન એલચી ફુન પાપેન અને એક જુવાન સેક્રેટરી એટલા જ લોકો હતા.

બીજી જ સવારે એણે હિટલરના મહેલમાં એના અભ્યાસગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્વાગતનો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વગર હિટલરે ત્રાડ પાડીને ગાળોનો વરસાદ શરૂ કર્યો: "બેશરમ જેસુઇટ !........ પ્લેનેટાના (જેને ઑસ્ટ્રિયન ચૅન્સલર ડૉ. ડોલ્ફસના ખૂન માટે દેહાંતદંડની શિક્ષા થયેલી) ખૂની!... ......તારું છેલ્લું પત્તું રમવાનો તારો વખત આવી લાગ્યો છે!!........." શુશ્નિગ બિચારો છબ સામે જોઈ રહ્યો. "એ ભયાનક બે કલાકમાં ફક્ત એક જ વાર હિટલરે એકાદ ક્ષણ માટે ગાળોનો વરસાદ બંધ કર્યો હશે" શુશ્નિગે પાછળથી એક મુલાકાતમાં કહેલું. સિગારેટ પીવાની ટેવવાળા એ ઑસ્ટ્રિયન ચૅન્સેલરે કાંઇ ન સૂઝતાં પોતાની સિગારેટની દાબડી ઉઘાડી.

"બીડી પીવાની અહીં સખત મનાઈ છે" હિટલર તાડૂક્યો.

એકાએક હિટલરે એક બટન દબાવ્યું. તરત જ સેનાપતિ રાઈશેનાઉ, સેનાપતિ કાઈટેલ અને વર્તમાનપત્રની દુનિયાનો મુખ્ય ડૉ. ડીટ્રીશ અંદર આવ્યા.

"આ ઑસ્ટ્રિયાના ચૅન્સેલર સાહેબ પધાર્યા છે" હિટલરે કટાક્ષથી કહ્યું. "એમને જરા કહો કે આપણી માગણીઓનો અસ્વીકાર થાય તો શું શું કરવા માટે આપણી તૈયારીઓ છે."

સેનાપતિઓએ તરત જ આંકડાઓ આપ્યા: બે લાખ માણસો અને આઠસો વિમાનો સરહદ ઓળંગવા તૈયાર થઈને બેઠાં છે."

હિટલરે અગિયાર કલમોવાળા કરારનામાનો એક મુસદ્દો શુશ્નિગ આગળ ધરીને એના ઉપર તત્કાલ સહી કરવા હુકમ કર્યો આ કરારનામુ એટલે, સરવાળે આખુ ઑસ્ટ્રિયા નાત્સી રાજ નીચે આવે એ જાતનુ હતુ કરારનામુ આગળ ધરીને વળી હિટલરે પગ પછાડીને અને ગાળોનો વરસાદ વરસાવીને પોતાનુ રુદ્ર સ્વરૂપ શુશ્નિગને દેખાડ્યુ "વિશ્વાસુ મિત્ર" રિબેટ્રોપે કરારની ઘણી ખરી શરતો સ્વીકારી લેવાની સલાહ આપી ચૅન્સેલર શુશ્નિગે આખરે કહ્યુ કે આમાથી ત્રણ શરતો એ સ્વીકારી શકે એમ છે-વિયેનાના નાત્સી નેતા સેઈસઈન્કવાર્ટની ગૃહમત્રી તરીકેના નિમણુક કરવાની, બધા રાજકીય કેદીઓને બિનશર્ત છોડી મૂકવાની, અને 'ફાધરલૅન્ડ ફ્રંટ' પાર્ટીમા નાત્સીઓને દાખલ કરવાની ઑસ્ટ્રિયાના પ્રેસિડેંટ મિકલાસને મળીને વિચાર-મસલત કર્યા વગર એથી વધારે શરતો સ્વીકારવાની શુશ્નિગે ના પાડી વળી એક કલાક હિટલરે ગર્જના કરી ને "હાલ તુરત માટે" તમારી વાત કબૂલ રાખુ છુ એમ કહી, ફરી એક વાર યુદ્ધની ને ચડાઈની ધમકી આપી અભ્યાસગૃહમાથી પ્રયાણ કર્યું

રવિવારની વહેલી સવારે, ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે શુશ્નિગ વિયેના પાછો પહોચ્યો લોહીનો છાંટો પણ શરીરમા ન રહ્યો હોય એવુ એનુ મોઢુ ફિક્કુ પડી ગયુ હતુ એના પગમા જાણે ત્રાણ ન રહ્યુ હોય એમ એ ચાલતો હતો એક રાતમા એને વૃદ્ધત્વ આવી ગયુ હતુ

એણે સ્વીકારેલી શરતોની વાત વિયેનામા જોતજોતામા ફૂટી એમ ફૂટી શુશ્નિગે પોતાના દેશને વેચી તો નથી માર્યો ને, એમ સૌને શકા પેઠી પ્રેસિડેંટ મિકલાસે એને સલાહ આપી કે હિટલરના આ પાશવી અને નીચ પ્રયત્ન વિશેનો આખો હેવાલ શુશ્નિગે પ્રસિદ્ધ કરવો એટલુ કરવામા આવે તો દુનિયા આખીની સહાનુભૂતિ મળશે અને ઑસ્ટ્રિયાની જનતા જરૂર ખળભળી ઊઠશે અટલો પ્રેસિડેંટ મિકલાસને વિશ્વાસ હતો એની સૂચનાની રીત મુજબ શુશ્નિગે તેમ કરવાની ના પાડી "મારે વિચાર કરવાની જરૂર છે

કોઈક રસ્તો જરૂર શોધી કાઢીશ" એમ કહીને એણે પોતાને પોતાની ઑફિસમા પૂરી લીધો

"ફાધરલૅન્ડ ફ્રંટ"ના વિશ્વાસુ અને સ્વામીભક્ત નેતાઓ પોતાના અગ્રણીના આ મૌનથી બહુ મૂઝવણમા પડી ગયા, એમાના કેટલાકોએ પાછળથી કહેલુ, "જો ફક્ત એણે ખુલ્લે હૃદયે અને પ્રમાણિક પણે અમને બધી વાત કરી હોત તો અમે જબરજસ્ત સગઠન બતાડી અમારી શક્તિની દુનિયાને ખાતરી આપત, ને એમ થાત તો ઇતિહાસનુ પાનુ કોઈ જુદી જ રીતે લખાત"

પણ આમ જ્યાર ત્યારે વાત બહાર પડી ગઈ કે હિટલરે આખરી ધમકી આપી છે ત્યારે આખુ રાષ્ટ્ર ખળભળ થઈ ગયુ વગર યોજના અનેક રાષ્ટ્રીય સરઘસો અને દેખાવો જ્યા ત્યા થવા લાગ્યા શુશ્નિગને જરા હિંમત આવી કે સામો વાર કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે વિયેનાના મેયર સ્મિત્ઝે (ડૉ સ્મિટ નહિ) એને પ્રોત્સાહન આપ્યુ મજૂરોના પ્રતિનિધિઓનુ એક મડળ મેયર આગળ ગયુ અને એમણે કહ્યુ કે રાષ્ટ્ર માટે જરૂર પડે તો પ્રાણ પાથરવા અમે તૈયાર છીએ આખો દેશ જાણે સફાળો જાગ્યો કહેવાય છે કે આવી ઉજ્જ્વળ દેશભક્તિ ઑસ્ટ્રિયન જનતાએ પહેલા કદી બતાવી ન હતી

બર્કટેસગાડેનની મુલાકાતની વાત સાભળીને આ બાજુ મુસોલિની સારી પેઠે ગભરાયો હતો "જો આપણે ઑસ્ટ્રિયા ખોઈ બેસશુ તો આપણને જગત-યુદ્ધમા હાર્યા જેટલુ નુકસાન થશે" એમ એના સલાહકારોએ મુસોલિનીને ક્યારનુ ય કહી દીધુ હતુ ફેબ્રુઆરીની ૨૨મીએ રોમથી સિનોર સનાતા શુશ્નિગને મળવા આવ્યો, અને મુસોલિનીને નામે એણે વચન આપ્યુ કે છેવટની ઘડી સુધી ઇટલી શુશ્નિગને મદદ કરશે

તો પછી મે જ અઠવાડિયા પછી મુસોલિનીએ પોતાનુ વચન શા માટે તોડ્યું? એનો જવાબ એ છે કે એ દરમિયાન હિટલરે એને 'હૃદયપૂર્વક'નુ વચન આપેલુ કે ઑસ્ટ્રિયાને અગત પાનાનાત ન્યાયમા નહિ આવે એને જર્મનીમા તો દાખલ કરી દેવામા નહિ જ આવે, અને ઑસ્ટ્રિયન સરકાર નામની થાય

તો ય ઑસ્ટ્રિયાનું સ્વાતંત્ર્ય તો કાયમ જ રાખવામાં આવશે. આ વચન અપાયાની વાત તો હવે સૌ જાણે છે. એને સિદ્ધ કરવા જવાની જરૂર નથી.

શુશ્નિગ બિચારો રોમ તરફથી મળેલા વચન ઉપર ભરોંસો રાખી તૈયારીઓમાં પડયો. એણે પાર્લામેન્ટની સભા બોલાવી. ૨૪ ફેબ્રુઆરીની સાંજે ઑસ્ટ્રિયન પાર્લામેન્ટનું સભાગૃહ દેશના પ્રસિદ્ધ લોકોથી ભરાઈ ગયું હતું. તે દિવસે તો કોઈ પ્રેરણા પામેલા પુરુષની જેમ શુશ્નિગે સભાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો-એ કોઈ બીજો જ શુશ્નિગ જાણે ન હોય! એની આંખોમાં એક જાતનું તેજ હતું. એના અવાજમાં કોઈ દૈવી નાદ હતો, અને એ દિવસે એણે કરેલું ભાષણ એ યુરોપના આધુનિક રાજકારણમાં એક અભૂતપૂર્વ વ્યાખ્યાન ગણવામાં આવે છે. અને જ્યારે એણે પોતાના ભાષણનો અંત "આમરણાંત આપણે શ્વેત અને રક્ત, રક્ત અને શ્વેત ધ્વજ નીચે રહેશું" એ વાક્ય સાથે કર્યો ત્યારે પ્રચંડ નિનાદ સાથે આખી મેદની ઊભી થઈ ગઈ હતી. એનું પ્રમાણિક વક્તવ્ય, અને હિટલર ઉપરના એના તીખા કટાક્ષમય ઉદ્ગારો આખા દેશમાં એક જ રાત્રીમાં જ્વાળા ફેરવવા બસ હતા. વિજયની ખાતરી થતાં અને આત્મવિશ્વાસ આવતાં શુશ્નિગે ઘોષણા કરી કે નવમી માર્ચને દિવસે એક પ્રચંડ મતદર્શન (Plebiscite) આખા રાષ્ટ્રમાં કરવામાં આવશે. એ દિવસે ઑસ્ટ્રિયાએ કાં તો એને સાથ આપવાનું કે એની વિરુદ્ધ થવાનું નક્કી કરવાનું રહેશે. આ ઘોષણા થતાં જ આખી મેદનીએ "હાઇલ શુશ્નિગ! હાઇલ ઑસ્ટ્રિયા!!"ના વિજયનાદ કરીને સભાગૃહ ડોલાવી મૂક્યું.

પણ શુશ્નિગે એક મોટી ભૂલ કરી-તે હિટલરનું પોતાનું અપમાન કરવાની. વળી રાજકીય દૃષ્ટિએ મતદર્શન હિટલર માટે ગમે એટલું અનિચ્છનીય હોય તોપણ શુશ્નિગે પોતાના રાજ્યની નબળાઈઓ ખ્યાલમાં લીધી ન હતી. પોતાના હાથ નીચેના અધિકારીઓને એણે કદી કાર્યારંભ પોતાની જવાબદારી ઉપર કરવા દીધો જ ન હતો, અને હવે એ અધિકારીઓને શું કરવું તેની ખબર ન હતી. મશાલ સળગી રહી હતી પણ એનો કેમ ઉપયોગ કરવો એ કોઈને ખબર ન હતી

એના મ્યૂનિકના મહેલમાં બેઠાં બેઠાં હિટલરે શુશ્નિગનું ભાષણ રેડિયો ઉપર સાંભળ્યું. એ દિવસે સાંજે જ્યારે હિટલર "મ્યૂનિકના બળવા"ના જન્મ-દિવસ-નિમિત્તે (એ અયશસ્વી બળવામાં હિટલરનો પણ સાથ હતો; તે વખતે તો એ એક અજાણ્યુ જુવાન હતો) એક બિયર-હૉલમાં હાજરી આપવા ગયો ત્યારે ક્રોધથી એનું મોઢું રાતુંચોળ થયેલું હતું. બિયરના એક ટંબલરને ટેબલ ઉપર પછાડતાં પછાડતાં ત્રણ કલાક સુધી એ તાડૂક્યો. "આખા ઑસ્ટ્રિયા ઉપર હળ ફેરવવાં પડે તો ય મને દયા નહિ આવે; પણ ગમે તે ઉપાયે શુશ્નિગનું હું નિકંદન કાઢ્યા વગર નહિ રહું." એણે ધમકી આપી. એ જ રાત્રે બધા સૈન્યાધિકારીઓને બોલાવવામાં આવ્યા. પણ સેનાપતિઓ મંત્રણા કરી રહ્યા હતા ત્યાં રોમથી એક બહુ જ અગત્યનો સંદેશો આવ્યો, મુસોલિનીએ એ સંદેશા દ્વારા હિટલરને વિનંતી કરી હતી કે કોઈ પણ જાતનું ઉતાવળું પગલું ન ભરાવું જોઈએ. એટલે તરત જ પગલાં લેવાનો નિર્ણય એ ક્ષણ માટે પડતો મુકાયો.

છેલ્લો તાર તો તૂટયો શુશ્નિગે મતદર્શન (Plebiscite)ની ઘોષણા કરી ત્યારે. એમાં વળી મુસોલિનીએ વચન આપ્યું કે ઑસ્ટ્રિયાને ઓહિયાં ન કરી જવામાં આવે ત્યાં સુધી એ આડો નહિ આવે. હિટલરે ફરી એક વાર સૈન્યાધિકારીઓને મંત્રણા માટે બોલાવ્યા. પરદેશખાતાના મંત્રી રીબેનટ્રોપે ઑસ્ટ્રિયાના નાત્સી મંત્રીઓને એવી સૂચના મોકલી કે ઑસ્ટ્રિયામાં જ્યાં ત્યાં હુલ્લડો થઈ બેસે એવી વ્યવસ્થા કરવી; એટલે જર્મન સરકારને આક્રમણ માટે એક સરસ બહાનું મળી જાય.

૧૧મી માર્ચે નાત્સી મંત્રી ક્રેપ્લર વિયેના આવ્યો ને હિટલરને નામે એણે ત્રણ માગણીઓ કરી-મતદર્શન મોકૂફ રાખવામાં આવે; શુશ્નિગ રાજીનામું આપે; અને સેસ્સ-ઈનક્વાર્ટને ચૅન્સેલર તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે. તિરસ્કાર સાથે શુશ્નિગે

એ માગણીઓનો અસ્વીકાર કર્યો. સુરાપ્રાશનમાં જ મશગૂલ રહેનાર અને શાંત સ્વભાવનો પ્રેસિડેંટ મિકલાસ પણ આ માગણીઓથી તપી ગયો; ટેબલ ઉપર મુઠ્ઠી પછાડીને એણે હિટલરના સંદેશવાહકને કહ્યું કે "ઑસ્ટ્રિયા લેતાં પહેલાં તમારા જેવા જંગલીઓને અમારાં મડદાં ઉપર ચાલવું પડશે."

એ જ સાંજે પાંચ વાગે જર્મન સરકારના વિયેનાના પ્રતિનિધિએ આખરી ખરીતો આપ્યો ને કહ્યું કે મંત્રી કેપ્લરે આપેલી ત્રણ શરતોનો સ્વીકાર ઑસ્ટ્રિયાએ તરતોતરત કરવો જ પડશે. એણે એમ પણ જણાવ્યું કે આખરી ખરીતાની મુદત એ જ સાંજે સાડા સાતે એટલે કે અઢી કલાકમાં પૂરી થશે. અને એ થતાં જ જો શરતો અમાન્ય થઈ હશે તો સરહદ ઉપર આવીને ઊભેલા બે લાખ જર્મન સૈનિકો ઑસ્ટ્રિયામાં પ્રવેશ કરશે.

મિનિટો પસાર થવા લાગી. સાંજે છ વાગે રેડિયો ઉપર ઘોષણા થઈ કે મતદર્શન નહિ લેવામાં આવે; સાત વાગે ઘોષણા થઈ કે ચૅન્સલર શુશ્નિગે રાજીનામું આપ્યું છે અને આઠ વાગે રેડિયો ઉપર પેલું હૃદયને વલોવી નાખે એવું શુશ્નિગનું છેલ્લું કરુણ ભાષણ થયું. એ ભાષણના કારુણ્યને લીધે ઘણા લોકો એની સરખામણી બાદશાહ આઠમા એડવર્ડના રાજ્યત્યાગ વખતના ભાષણ સાથે કરે છે. શુશ્નિગે કહ્યું "હું દુનિયા સમક્ષ જાહેર કરું છું.........કે પાશવી બળ સામે અમારે નમતું આપવું પડે છે......... અમારા સૈન્યને અમે હુકમ આપ્યો છે કે એ લોકો પાછા હઠી જાય અને પ્રતિકાર ન કરે.........પ્રભુ ઑસ્ટ્રિયાને બચાવો." એ છેલ્લા બે કલાકમાં શું શું બન્યું એ તો ફક્ત છૂટાંછવાયાં વર્ણનો અને પછીથી થયેલા પત્રવ્યવહાર ઉપરથી જ માત્ર સમજી શકાય એમ છે. ખેડૂતના કુટુંબમાં જન્મેલા પ્રેસિડેંટ મિકલાસે પ્રતિકાર કરવાનો નિર્ણય કરવા શુશ્નિગને પગે પડીને વિનંતી કરી. ઑસ્ટ્રિયાના સૈન્યાધિકારીઓએ જર્મનીનું આક્રમણ જે જે દિશાએથી આવવું શક્ય હતું ત્યાં ત્યાં ચૂંટી કાઢેલાં સૈન્યદળ ગોઠવી દીધાં હતાં. પણ શુશ્નિગ મક્કમ રહ્યો. પ્રતિકારનો અર્થ પહેલાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવવી અને પછી સ્વાધીન થવું એટલો જ હતો.........અને એ જવાબદારી લઈને ભવિષ્યની પ્રજા સમક્ષ ગુનેગાર તરીકે ઊભો રહેવા શુશ્નિગ તૈયાર ન હતો.

શુશ્નિગે સમસ્ત પ્રધાનમંડળ સમક્ષ આખરી વિદાયનું ભાષણ આપ્યું એ વખતે બધાની આંખોમાંથી આંસુના પ્રવાહ ચાલ્યા જતા હતા. "મારા ભાષણનો અને મારો હવે અંત થાય છે." એટલું બોલી એણે એ પ્રધાનમંડળની ઓરડીમાંથી ઝડપથી પ્રયાણ કર્યું. બહાર આવી વાટ જોતી ઊભેલી પોતાની મોટરમાં એણે પ્રવેશ કર્યો, અને બે અંગરક્ષકો તરત જ મોટરની પગથી ઉપર બે બાજુ ઊભા રહી ગયા. એમણે ડ્રાઈવરને હુકમ આપ્યો: "સીધા લઈ જાઓ ઍસ્પર્નના વિમાની મેદાન ઉપર; જલદી કરો."

"ના, ના." શુશ્નિગે તરત જ કહ્યું, "હું ઑસ્ટ્રિયાનો રહેવાસી છું અને મરણ સુધી આ દેશમાં જ રહીશ. મને મારે ઘેર લઈ જાઓ." એ વખતે રાતના સવા આઠ વાગ્યા હતા.

પછી તો વિયેના આખામાં ધમાચકડી ચાલી. કોણ જાણે ક્યાંથી હજારો નાત્સીઓનાં ટોળાં બહાર નીકળી પડ્યાં. વેગવાળી મોટરોમાં બેસીને વિયેનાના રસ્તાઓ ઉપર એમણે ત્રાહી પોકરાવી દીધી. બે જ કલાકમાં શુશ્નિગના રાજના બધા સ્વામીભક્ત અને દેશભક્ત અધિકારીઓને ગિરફ્તાર કરવામાં આવ્યા. બહારના દેશો સાથેનો એકેએક જાતનો વ્યવહાર બંધ કરવામાં આવ્યો.

વિયેનાના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર નાત્સીઓએ ઉત્સાહપૂર્વક ધ્વજપતાકાઓ સાથે સરઘસો કાઢ્યાં. થોડા જ કલાકો ઉપર એ જ રસ્તાઓ ઉપર શુશ્નિગની ધજાઓ ફરકતી હતી. પણ આ દેખાવો કરનારા બહુ લોકો ન હતા. ડઘાઈ ગયેલી પ્રજા તો આભી બનીને જોઈ જ રહી હતી. એમણે ભાગ લેવાની મૂર્ખાઈ નહોતી કરી.

પણ હિટલરને બધું "કાયદેસર" કરવાનો ગજબ શોખ છે. ઑસ્ટ્રિયા ઉપર વિજય મળતાં જ ડૉ. ગોબલ્સને અને એના પ્રચારખાતાને "ઈતિહાસ-

સંશોધકો માટે બધું વ્યવસ્થિત" કરી નાખવાનો
હુકમ મળ્યો. નાત્સી લેખકોના કહેવા મુજબ "ઑસ્ટ્રિ-
યામાં એ શુક્રવારે કૉમ્યુનિસ્ટ ક્રાન્તિ થવાની લગભગ
તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. એ ભયાનક સંકટથી ગભરાઈ
જઈને સેસઈનકવાર્ટે હિટલરને મદદ માટે અને સૈન્ય
મોકલવા તાર કર્યો કે જેથી ઑસ્ટ્રિયામાં શાંતિ અને
વ્યવસ્થા સ્થાપન થાય અને રક્તપાત ન થવા પામે."
ખરી વાત છે કે હિટલરના કહેવાથી લખાયેલો એ
તાર એ દિવસે મોડી રાત્રે મોકલવામાં આવેલો;
જ્યારે હિટલરના સૈન્યે તો રાત્રે નવ ને પાંચે ઑસ્ટ્રિ-
યન સરહદ ઓળંગીને દેશમાં પ્રવેશ કરી દીધો હતો.

બીજે દિવસે સવારે ગોએરિંગના વૈમાનિક દળનાં
પ્રચંડ હવાઈ જહાજો-બૉંબનો વર્ષાવ કરનારાં તેમ જ
સૈન્ય લઈ જનારાં-વિયેના ઉપર સમડીની જેમ ચકરાવો
કરવા લાગ્યાં. એક પછી એક બસસો સૈન્યવાહક
વિમાનો મેદાનમાં ઊતર્યાં અને દરેકમાંથી બધી રીતે
સજ્જ થયેલા બાર બાર જર્મન સૈનિકોએ ઑસ્ટ્રિ-
યાની-એ ગઈ કાલની સ્વતંત્ર ભૂમિ-ઉપર પગ મૂક્યો.
બપોર સુધીમાં જર્મન સૈન્યનાં મોટરદળો વિયેના
પહોંચી ગયાં અને સાંજ સુધીમાં તો આખું વિયેના
એક લડાયક કૅમ્પ જેવું થઈ ગયું. પ્રજા પણ આ
બધા પ્રદર્શનથી અંજાઈને મોટે અંશે નાત્સી પરા-
ક્રમ અને વીર્ય તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવતી થઈ ગઈ.

આ દરમિયાન જેનાથી લોકો સૌથી વધારે ડરે
છે એ હિટલરની ગેસ્ટાપો—સી. આઈ. ડી.–નો મુખ્ય
અધિકારી હિમલેર પોતાના એક હજાર ચુનંદા ગુપ્ત-
ચરો સાથે આવી પહોંચ્યો. આખો દિવસ લૉરીઓ
ઉપર લૉરીઓ કેદીઓને પકડી લાવીને જેલો અને
કૅમ્પો ભરવા લાગી. દરમિયાન ગામ આખામાં બ્રાઉન
શર્ટ પહેરેલા સ્વયંસેવકોની ફરી ફરી કૂચ કરી,
લોકોનાં મન ઉપર હજારો સ્વયંસેવકો નાત્સી લોકો
તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનારા છે એવી છાપ પાડવાનો
પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. નાત્સી વિકરાળતાનું દર્શન
લોકોને થઈ ચૂક્યું. લોકોને થયું કે જ્યાં સુધી તક
છે ત્યાં સુધીમાં શામેલ થઈ જવામાં જ વધુ ડહાપણ
છે એટલે એમણે તો બમણા જોરથી "હાઈલ
હિટલર" ના વિજયનાદ પોકારવાનું શરૂ કરી દીધું.

પણ સ્વસ્તિકવાળી ધજાઓ ફરકયા છતાં, અને
સેસઈનકવાર્ટ ચૅન્સેલર થયા છતાં, ઑસ્ટ્રિયા હજી
સ્વતંત્ર હતું; મિકલાસ હજી પ્રેસિડેંટ હતો, અને
હિટલરે બધું તે વખત પૂરતું તો યોજેલું પણ એમ જ.
ત્યારે શા માટે એણે પોતાનો નિર્ણય બદલ્યો હશે,
અને મુસોલિનીને આપેલું વચન તોડીને એણે કયાં
કારણોને લીધે ઑસ્ટ્રિયા ઓહિયાં કર્યું હશે?

હિટલરે વિયેનામાં વિજયપ્રવેશ કર્યો કે તરત જ
એણે લંડન, પૅરિસ અને રોમની જર્મન વકીલાતો-
માંથી દર અર્ધા અર્ધા કલાકે રિપોર્ટો મંગાવવાની
શરૂઆત કરી. અને એને રિપોર્ટો મળ્યા આ પ્રમાણે-
પૅરિસ: પૉપ્યુલર ફ્રંટ સરકારનો પરાજય થઈ ને નવી
સરકાર ફ્રાંસમાં નિમાવાની તૈયારી થઈ છે. રાજકીય
પરિસ્થિતિ એવી વિચિત્ર છે કે કોઈ પણ નેતા પ્રધાન-
મંડળ ઘડી શકતો નથી. આનો અર્થ એમ છે કે
ફ્રાંસ તરફથી કોઈ પણ જાતનું અસરકારક પગલું
લેવાય એ અશક્ય છે. લંડન: બ્રિટિશ સરકાર
"બહુ જ ચોંકી ગઈ છે" પણ એમણે બધું "ફ્રેંચ
સરકાર આરંભ કરે તો જ આપણે ભાગ લેવો" એવી
નીતિ ઉપર છોડયું છે. રોમ: મુસોલિની. ઑસ્ટ્રિયા
તો શું, પણ કોઈ પણ ઠેકાણે કાંઈ પણ નવું હાથ
ધરી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી.

આ બધા અનુકૂળ રિપોર્ટો મળ્યા એ જ અર-
સામાં બીજી બાજુથી હિટલરના સેનાપતિઓએ
રિપોર્ટ આપ્યો કે ઑસ્ટ્રિયાનું આક્રમણ કોઈ પણ
વિઘ્ન વગર જર્મન સેના કરી શકી છે, અને ઘણી જ
સહેલાઈથી દેશભરમાં જર્મન સેના ફેલાઈ શકી છે.
ક્યાંયે બળવાની કે વિરોધના નિશાની પણ નથી.

હિટલરે જોયું કે લીલી બની થઈ ગઈ છે, ને
લાલ બનીની સામે ધસી જનાર એ જર્મન ચૅન્સેલરને
એની વધારે જોઈતું ન હતું. એણે એક ડગલું વધારે
ભર્યું અને ઑસ્ટ્રિયાનો સર્વાંત થયો.

સિગ્મંડ ફ્રોઇડ

"ચારુદત્ત"

હેવલોક એલિસ જુલાઈની દસમી તારીખે વિદેહ થયા, સિગ્મંડ ફ્રોઇડ ચોવીસમી સપ્ટેમ્બરે વિદેહ થયા અઢી મહિનાના ગાળામા એક જ વિદ્યાના બે મહાપંડિતો આ પૃથ્વીના લોકો વચ્ચેથી ચાલતા થયા

જિન્સીવૃત્તિ એ એક જબરું સમાજવાહક બળ છે માનસપૃથક્કરણ એટલે શુ અને તે કેમ થાય એનુ જગતને પ્રથમ જ્ઞાન કરાવનાર આ બે પુરુષોએ જગતને એક મહાન વિજ્ઞાનની ભેટ આપી છે ખાસ કરીને બાલકેળવણીના ક્ષેત્રમા તો એ વિજ્ઞાન એક અનિવાર્ય વસ્તુ થઈ પડી છે ભવિષ્યની પ્રજાને ઘડવામા એનો સાચી રીતનો ઉપયોગ આવડે તો જગતમા આજે દેખાતી અશાન્તિ અને હિંસા કાલે દેખાતી બધ થઈ જાય

ફ્રોઇડના મતવ્યો આ ટૂકી નોંધમા નિર્દેશવા પણ મુશ્કેલ છે એની ચર્ચા તો ક્યાથી જ સભવે? એમણે કહેલી એક વસ્તુ તો બરાબર સમજી લેવા યોગ્ય છે કે પ્રાણીની એક પણ ક્રિયા કારણ વિના નથી બનતી સહજ થયેલી ક્રિયામા ઊંડે ઊંડે ચિત્તતત્ત્વમા ચાલતા કોઈ વ્યાપારનુ પરિણામ છ ભાવિનો કોઈ શુભ કે અશુભની એ આગાહી છે એને સમજી લઈને જો એને માર્ગ કરી દેવામા આવે તો એનુ શુભતત્ત્વ વિકસી ઊઠે અને અશુભ તત્વ વિલીન પામવા તરફ જાય માબાપે એ, શિક્ષકોએ અને સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આ સમજી લઈ પોતાના બાળકો અને પોતાના સબધમા આવનારા જોડે સુયથાર્થ વ્યવહાર ગોઠવી લેવો જોઈએ કે જેથી અનિષ્ટની શક્તિ ઘટી જાય

જગતને આ કામ કરતા વધુ કલ્યાણકારી શોધ ભૂતકાળમા કદાચ બીજી નહિ મળી હોય

ફ્રોઇડનો જન્મ ઈ સ ૧૮૫૬મા મે મહિનાની ૬ઠ્ઠી તારીખે મોરાવિયામા ફ્રીબર્ગ નામના ગામમાં થયો હતો ૧૯૩૮ના જૂનની ચોથી તારીખ સુધીના એમના જીવનના લગભગ ૮૦ વર્ષ વિયેનામા વીત્યા હતા જે ભૂમિ સાથે એમણે પોતાનુ અંતર ૮૦–૮૦ વર્ષ સુધી જડી રાખ્યુ હતુ તે વ્યક્તિને જર્મનીના સર્વમુખત્યાર હેર હિટલરે એક દિવસે એક જબ્બર આચકો મારી એ ભૂમિમાથી ઉખેડી નાખી કારણ? કારણ કે તેમનો જન્મ યહૂદી માતાને પેટે થયો હતો અને હિટલર યહૂદીઓને વિકારતો હતો ૮૨ વર્ષનો એ જઈફ આદમી ધ્રૂજતે પગે, આસુ છલકતી આખે પોતાના ઘરને, પોતાના દેશને, પોતાની કર્તવ્યભૂમિને છોડી ઈગ્લેડ આવી વસ્યો આ આઘાત કોઈ પણ માણસના હૃદયને તોડી નાખવાને બસ છે એક વર્ષ ઉપર ત્રણ જ મહિના થયા અને ફ્રોઇડે મૃત્યુને સ્વીકાર્યું

ફ્રોઇડ માનસવિશ્લેષણશાસ્ત્રના પ્રણેતા તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યા, પરતુ એ તો થયો ઉત્તરનો અભ્યાસ, જ્યારે ફ્રોઇડને એવા અભ્યાસ પ્રત્યે જીવનની શરૂઆતમા રુચિ જ નહોતી એમને તો રસ હતો ભૌતિક વિજ્ઞાનના સશોધનમા પણ ગેટેનુ 'ધ નેચર' (નિસર્ગ)–એ પુસ્તક વાચ્યુ અને એમની રુચિનુ નિશાન બદલ્યુ એમણે શરૂઆતમા તો વનસ્પતિ અને રસાયણોમા જ રસ લેવા માડ્યો, પણ વનસ્પતિમાથી જીવશાસ્ત્ર, જીવશાસ્ત્રમાથી ચેતના અને ચેતનાનુ તત્ત્વ અને ક્રમ આગળ ચાલતો ગયો, અને છેવટે એમણે ચેતનાના દરેક પ્રકાર પાછળ રહેલી સૂક્ષ્મ ક્રિયાને પારખવાના યત્નો કરવા માડ્યા પરિણામે એમણે જગતને મનોવિશ્લેષણનુ શાસ્ત્ર આપ્યુ

૧૮૭૬થી ૧૮૮૨ સુધી એમણે પ્રથમ બ્રુક (Brucke)ના હાથ નીચે શરીરશાસ્ત્ર-પ્રયોગ

શાળામાં અને પછી મેયનર (Meynert)ના હાથ નીચે મસ્તિષ્કરચનાના પ્રયોગોમાં કામ કર્યું. માનસિક દર્દોનાં નિદાન અને ચિકિત્સામાં સંશોધનાત્મક કામ કરવા બદલ તેના નિષ્ણાતની પદવી એમને ૧૮૮૧માં મળી, પણ પદવીને આવશ્યક જ્ઞાન કરતાં તે જ્ઞાનની પરિપક્વતાને પોષક એમણે બીજું ઘણું જ્ઞાન દરમિયાનમાં મેળવી લીધું હતું.

આર્થિક કારણોએ એમને આ સંશોધનનું કામ મૂકી માનસિક નબળાઈઓની ચિકિત્સાનું કામ એક હૉસ્પિટલમાં કરવા માંડ્યું. આ કામ કરતાં એક વાર એમને એમના મિત્ર ડૉક્ટર બ્રુઅરે એક હિસ્ટિરિયાવાળી બાઈ અભાન અવસ્થામાં જે બોલતી હતી તે પરથી *હિસ્ટિરિયાનું કારણ પામી જઈ તે મુજબ* ચિકિત્સા કરવાથી સાજી કરી શકાઈ તેવી વાત કરી. ૧૮૮૪ની સાલની આ વાત છે. ફ્રોઈડે રસપૂર્વક એ અનુભવને સાંભળી રહ્યા. માનસિક દર્દોની એમાં એમને જડ દેખાઈ. એમને થયું કે માનવી–શરીરમાં એક જ માનવી નથી. અંતસ્તલમાં પણ એક બીજો માનવી હોય છે અને ઘણી વાર એક જ શરીરમાં વસતા એ બંને માનવીઓ એકમેકથી ભિન્ન હોય છે. 'આનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.' ફ્રોઈડને એના અભ્યાસની તરસ લાગી અને બીજે જ વર્ષે હૉસ્પિટલમાંથી છૂટા થઈ પૅરિસના જાણીતા માનસિક રોગોના ચિકિત્સક ડૉક્ટર શારકોટ પાસે અભ્યાસ માટે પહોંચ્યા. ડૉક્ટર શારકોટે એમના ઉત્સાહને વેગ આપ્યો અને ત્યારપછીના વર્ષથી એમણે 'દર્દો ઓકાવવાની રીત' તરીકે જાણીતી થયેલી રીતના શુદ્ધ પાયામાં પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. એમનો નિશ્ચય થયો હતો કે આ વિષયમાં ક્રાન્તિકારક પ્રયોગો મારે કરી દેખાડવા છે. એટલે એમણે એ સિવાયની બીજી બાબતોમાંથી ચિત્તને હઠાવી લીધું. આ માટે એમને મિત્રોના ખૂબ ઠપકાઓ મળ્યા, પણ એના જવાબમાં એમણે થોડાં વર્ષો પછી માનસોપચારની ઉપયોગી સિદ્ધિઓ ઉપર એક પુસ્તક જ તૈયાર કરીને આપ્યું. એ પુસ્તકમાં ખાસ બાળકોની માનસિક જડતા અને મૂઢતા ઉપરના પ્રયોગોનું ખાસ વર્ણન હતું. મિત્રોને સંતોષ થયો.

આ પુસ્તક પ્રગટ થયું તે પહેલાં અને પછી પણ એમણે બિમાર માનસનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો. ૧૮૯૩માં એમણે પોતાના જૂના મિત્ર બ્રુઅરને પેલી હિસ્ટિરિયાવાળી બાઈનો કિસ્સો પોતાના 'હિસ્ટિરિયાનો અભ્યાસ' એ પુસ્તકમાં જોડવા સમજાવ્યો. બંનેએ કેટલોક વખત સાથે કામ કર્યું. પણ બ્રુઅરમાં ઝાઝો ઉત્સાહ નહિ એટલે જોડાણ લાંબો સમય ચાલ્યું નહિ.

આ પછી મનોવિશ્લેષણપદ્ધતિનું જે બીજ છે તે Free-association (નિર્બંધ વિચારસહચાર)-ની પદ્ધતિએ તેણે દરદીઓને જાણવા માંડ્યા. વિચાર-સહચારની નિર્બંધિતા હિપ્નોટીઝમથી આવી શકે, *હિપ્નોટીઝમની અસર નીચે હોય ત્યારે જ ભૂતકાળનું* ત્વરિત સ્મરણ થાય; આ વિચાર પછી એમણે હિપ્નોટીઝમની રીત જોરપૂર્વક અજમાવવા માંડી. આમાંથી જુદા જુદા મનતંતુઓની રચના અને ખાસિયતો સંબંધે ઉપયોગી શોધો કરવા તરફ તે વળ્યા. આ શોધો સમતલ માનસની શોધ તરફ આગળ વધી. આંતરમનનું અસ્તિત્વ અને તેની બાહ્યમન ઉપરની પ્રબળ અસર, મનની સૂક્ષ્મક્રિયાનો દેહ અંગેની ક્રિયાઓમાં આવિર્ભાવ અને પ્રાથમિક જિન્સીવૃત્તિનું અસ્તિત્વ અને તેનાં પરિણામો–આ ત્રણ બાબતો શોધ માટે ફ્રોઈડની નજર સામે હતી. એ શોધોમાંથી એને ઘણું જાણવા મળ્યું, અને જાણ્યા પછી એણે જાહેર કર્યું કે માનસિક ક્રિયાઓનાં પરિણામો તો સ્વપ્નો, સાહિત્ય અને કલાનાં સર્જન, ધર્મ પ્રત્યેનું વલણ, ચેષ્ટાઓ અને કથાવાર્તિકમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

દશ વર્ષ સુધી અદમ્ય ઉત્સાહથી એમણે એકલાએ કામ કર્યા કર્યું. અને પછી ૧૯૦૬માં એને કેટલાક સાથી મળ્યા. એ સાથીઓમાંના એડલર અને યુંગ તો આજે એ જ્ઞાનની આગળની શોધોના મૌલિક વિચારકો તરીકે જાણીતા છે. એમના ઉપરાંત બ્લીઉ, ફેરેન્ઝ, અર્નેસ્ટ જોન્સ, સેડજર સ્ટૅકેલ જેવા પણ હતા. ૧૯૦૮માં પહેલી આંતરરાષ્ટ્રીય મનોવિજ્ઞાનની મહાસભા મળી ત્યારે બીજા વધુ સાથીઓ મળ્યા. આ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ દર બે વરસે એ પછી મળવા લાગી.

૧૯૧૦માં એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘ પણ સ્થપાયો કે જેની શાખાઓ આજે જગતના ઘણાખરા દેશોમાં છે. બ્રિટનમાંની એક શાળાનો સ્થાપનાકાળ તો છેક ૧૯૧૩માં જાય છે. આ શાળાઓને સાચવનારાં ત્રણ મોટાં ખાતાં ચાલે છે. આમ ફ્રોઈડે એક જિંદગીમાં કેટલું બધું કામ કર્યું હતું! એના શોધેલા વિષયના બસો જેટલા નિષ્ણાતોને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરતા એમણે કર્યા હતા. અને આ બસો નિષ્ણાતો નથી કરી શકયા તેટલું કામ એમણે એકલાએ કર્યું! ૧૯૨૬માં એમની ૭૦મી જન્મગાંઠને દિવસે દુનિયાની ઘણી શિક્ષિત વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ એનું અભિવાદન કર્યું હતું. એ વખતે એમને 'વિયેના નગરની મુક્તિ'નું માન અપાયું હતું. એમને જર્મની સાથે બહુ સંબંધ નહોતો છતાં ૧૯૩૦માં જર્મનીએ એમની વિદ્વત્તાની કદર કરતાં ગટે પારિતોષિક આપ્યું હતું. એઓ પોતે તો એ લેવા જઈ શકયા નહોતા, પરંતુ એમની પુત્રીના હાથમાં એ પારિતોષિક મૂકતાં નોબેલ-પારિતોષિક-વિજેતા મહાન નવલકથાકાર હેર થોમસમાને બોલ્યા હતા કે 'ફ્રોઈડની વિદ્વત્તા સમક્ષ મસ્તક નમાવતાં મને અભિમાન ઊપજે છે.'

અને કાળબળ કેવું કે એ જ જર્મનીના માંધાતા હિટલરે એ વૃદ્ધનું અપમાન કર્યું અને તમામ મિલકત જપ્ત કરી! એનાં પુસ્તકો સુદ્ધાં બાળી નાખ્યાં. એને છોડવામાં આવ્યા પણ ત્યારે જ કે જ્યારે જર્મન સરકાર વિરુદ્ધ બહારના મોટા મોટા વિદ્વાનોએ ચળવળ ઉપાડી. એ બધું એક જ વર્ષ ઉપર.

પણ ઇંગ્લેંડે એની વિદ્વત્તાનું બહુમાન કર્યું. આપણે પણ એમને વંદીએ.

ફિરંગીના કબ્રસ્તાનમાં[1]

• પૃથ્વી •

અહો અહીં અટૂલ ઉન્નત તળાવને ટેકરે,
અપૂજ્ય અણુજાણ સ્મારક સુહાય, વાસ્કોડીની
વડી વણજફૂચજન્ય ઇતિહાસનું, ધન્ય આ
ધરા, જહીં સૂતેલ શૂર નિજભોમનું નૂર હૈ!
અમોતણી સમપિવત્સલ ધરાઉછંગે ઘણું
રમી જમી દમી સુતેલ પરભોમપુત્રો! હવે
અમારું ઉર ના ચહે યુગ ગયેલ આલોચવા
ન આજ, ત્યમ દૂરના અમ સુવર્ણકાળે ય તે.
નિહાળી ત્હમને તટસ્થ ઇતિહાસ દૃષ્ટે અરે
શકાય અવમાની કેમ? સરસાઈ આ સ્વત્વની
સદૈવ નિરખાય રે જગમહીં રૂપે જૂજવે!
અમે ય હશું એકદા અચુત કોશ છેટે સૂતા,
હશે તહીં ય કાલચક્રબલમત્ત દૃષ્ટા ન વા?
હજો નવ હજો કશી ય અમને ન ત્હેની તમા.

રમણીક અરાલવાળા

[1] અમદાવાદમાં કાંકરીયાની પશ્ચિમ પાળે આવેલું સ્થળ.

વિવેચનના નમૂના*

[શ્રી. સુન્દરમના વાર્તાસંગ્રહ ‘ખોલકી અને નાગરિકા’ ઉપર આવેલાં વિવેચનોમાંથી કેટલાંક અહીં રજૂ કર્યાં છે. આ રજૂઆતનો હેતુ એ છે કે ધ્યાન ખેંચે તેવા લેખકોની કૃતિઓ વિશે કેટલીક વાર તદ્દન વિરુદ્ધ દિશાના જ અભિપ્રાયો પ્રગટ થાય છે. આ અભિપ્રાયો સારી રીતે સમજી શકાય ને વિચારી શકાય તે માટે અહીં એક સાથે જ રજૂ કર્યા છે. સામાન્ય વાંચકને પુસ્તક સમજવામાં ને ખરીદવામાં વિવેચનો કેટલે અંશે મદદગાર થઈ શકે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ આ વિવેચનોથી મળી રહેશે.

આ રજૂઆત કરવામાં મુશ્કેલી એક જ નડી છે કે કેટલાંક વિવેચનો એટલાં લાંબાં ને વિગતપૂર્ણ હોય છે કે તેમાંથી કયો ભાગ લેવો ને કયો કાઢી નાખવો તે ખરેખર મૂંઝવણભર્યું થાય છે, અને તે સાથે જ ચોક્કસ સાહિત્યકૃતિ માટે ક્યાંક એનાં કલાતત્ત્વ માટે, ક્યાંક વસ્તુ માટે અને ક્યાંક આલેખન માટે ચર્ચા થયેલી હોય છે તેમાંથી પણ અહીં શેને પ્રાધાન્ય આપવું તે નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ બને છે. બધાં જ વિવેચનો સંપૂર્ણ તો આપી શકાય જ નહિ એટલે ક્યાંક તો મર્યાદા મૂકવી જ રહી. છેવટ અમે એમ વિચાર્યું છે કે અહીં રજૂ થતી સાહિત્યકૃતિના જે અંગ વિશે વધુમાં વધુ ચર્ચા જાગી હોય તે અંગ અહીં પ્રધાનપણે રજૂ કરવું અને બીજાં અંગો ગૌણપણે બતાવવાં. એ રીતે આ વાર્તાઓએ સુરુચિ-કુરુચિ ને અરુચિની ચર્ચા જ મુખ્યત્વે જગાડી છે, એટલે એને લગતાં વિધાનો અહીં રજૂ કર્યાં હોત તો વાંચકોને એ વાંચીને પણ રમૂજ ઉપજત કે એક વિવેચક એક વાર્તાને કલાનો ઉત્તમ નમૂનો કહે અને બીજો વિવેચક એ વાર્તાને તદ્દન નકામી ને નમાલી ગણીને બીજી જ વાર્તાને આગળ ધરે. પણ આવી રમૂજ મેળવવા માટે તો આપણે વિવેચનો વાંચવાનો શોખ જ કેળવવો રહ્યો. આવો શોખ કેળવાય તો ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર પરીક્ષાની શક્તિ પણ આવે. આવી શક્તિ વાંચકોમાં જે દિવસે આવશે તે દિવસે આપણા વિવેચકો વધુ જાગૃત અને વધુ જવાબદાર બનશે એમ અમારું માનવું છે. મો.]

‘કલમ અને કિતાબ’:

“ મારી આ વાર્તાઓ રજૂ કરતાં એટલી માગણી કરવાની છે કે વાંચકો પોતાને માટે શક્ય હોય તેટલી રીતે પોતાના પૂર્વગ્રહોમાંથી મુક્ત બની, એ વાર્તાઓમાં આવતાં કેટલાંક પાત્રોને, બને તેટલા સમભાવથી સમજવા પ્રયત્ન કરે. ”

આવા પ્રકારની માગણી વાર્તાસંગ્રહના પ્રવેશદ્વારે જ જેને કરવી પડે તે લેખક કમનસીબ છે. આથી વધુ મોટું દુર્ભાગ્ય કોઈ પણ કલાકારને માટે હોઈ શકે નહિ

દાખલો લઈએ — આ સંગ્રહની જ “નાગરિક” નામની એક વાર્તામાંથી:

......આ કથા વાંચીને એક સહૃદય વાંચક તરીકે મારા મન ઉપર કઈ અસર થતી જોઈતી હતી! અણજોયા સંસારની ભીષણતા જોયા પછી હોટેલ-ઓપનાં ગુપ્ત પીડનોએ વલોવાઈ જવાની. એ અસર થાય છે!

......કારણ કે અહીં જે છે તે નરી કેરોઆણી છે. ને એ તસ્વીર ખેંચનાર કૅમેરા પણ ખોટે ખૂણે મંડાયેલો છે. તસ્વીર આપણને ફંદાળો ને ખૂણા જ આપે છે, એનાં એ દશ્યોનું ઉપરાઉપરી નિર્દય ‘શુટીંગ’ ચાલુ છે. આપણાથી જુદા એવા અનેક વાંચકોને એ વળી ગલીપચી પણ આપશે. ને આ હોટેલ — છોકરાઓનું વાર્તાના અને આલેખાનું

* લેખકો અને પ્રકાશકોને વિનંતિ છે કે એમનાં પુસ્તકોનાં ચર્ચાસ્પદ વિવેચનો આવ્યાં હોય તો અમારું ધ્યાન ખેંચે ને બને તો સામગ્રી પૂરી પાડે. સં.

સગાઈ અને 'હેટન-ગોપ પ્રિન્સિપાલ'ના વાચન સહિત પોતાશેવાળો ભાગ પણ આપણી એ કટાગા, અને ઘૃણાની લાગણીને તેમજ અન્યની ગરીબાઈની લાગણીને દબાવી શકશે નહિ, કારણ કે એ વાર્તા -- અરે, ખુદ વાર્તાની જ ચારીમાથી ઊગેના નૈસર્ગિક શાપ જેવો નથી. તમે સુદ્ધાં જુવો, ને મુર્ખાની કુત્સિતતા બીભત્સતાનુ સાંગોપાગ વર્ણન કરી બતાવો, તેથી કઈ મુર્ખાની પાછળ પડેલી કાઈ કરુણ ત્યા ઊપસતી નથી. તમે એક વેશ્યાગૃહનુ વિગતવાર શબ્દ ચિત્ર રજૂ કરો તેથી કઈ વ્યથા નીપજતી નથી, નિર્દય નિષ્ઠુર વિગતોનુ વાચન જો વાચકમા ઊંડુ સવેદન ન મૂકે તો એમ કહીને ન ઊભા રહેશો કે પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત થયા વગર જ વાચક વાચી ગયો છે !

હાઈઓ

આ વાતો તથા 'નાગસિંહ'ની વાતામા આવતા વર્ણનો શિષ્ટતાના હિમાયતીને મર્યાદાભંગ કરતા અથવા અશ્લિલ લાગશે, પરતુ ખરખરો ઉઝરડો પ્રત્યક્ષ નિહાળવો હોય તો નાકે રૂમાલ દાબીને પણ એ જોવો જ રહ્યો. તો જ ઉકરડાનો સાચો ખ્યાલ આવે. સાથે સાથે આ વિચાર પણ ઝબકી જાય છે કે શ્રી સુન્દરમ્‌ની આવી વાસ્તવદર્શી નવલિકાની આટલી સફળતાપૂર્વક રજૂઆત પછી એમના ઉત્તરોત્તર થતા દર્શન વાચકને થાય એ જેટલી આવકારદાયક વાત છે તેટલી જ વિચારવા યોગ્ય વાત એ પણ છે કે સસ્કારી અને શિક્ષિત જનસમાજ બાદ કરતા બાકી રહેતા સામાન્ય જનસમાજના અશ્લિલતાના ધોરણ ઉપર આવી વાર્તાથી કેટને અશે અસર થશે !

ગુજરાતી

વાર્તાના પ્રસગોની રજૂઆત લગભગ દમદાર કરવામા આવી છે. જાણે કે ફેંગે પાડનારે ચાપ લગાવીને ફોટો પાડ્યો ન મૂક્યો હોય ! એમ કરતા જતા ચિત્રકાર જે પ્રમાણે નિશાને આકર્ષક બનાવવા માટે કેટલીક વસ્તુઓ ગૌણ ચીતરે છે, કેટલીકને ભાર દઈને ચીતરે છે તે અને યોગ્ય પ્રમાણમા બન્યુ નથી. આથી આ વાતો કેટલાકના માનસને સુરુચિનો ભગ કરનારી નહિ લાગે. સારે કેટલાકને ભગ કરનારી લાગશે. આ સુરુચિનો સવાલ વિષય પરત્વે નથી પણ તેની રજૂ કરવાની ઢબ સમધે છે અને તે ઢબ તરફ ધ્યાન આપતા એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે વાર્તાની જમાવટ સખ્ત રીતે થઈ નથી. ખોલકી સિવાયની ચારે વાતાઓ કલાની દૃષ્ટિએ ઝાંખી લાગે છે. વાચકના ચિત્તપર જે ચોટ જમાવવી જોઈએ તે નથી જમાવી શકાની અને એ દૃષ્ટિએ આ વાર્તાસગ્રહ નવીન વિષયોની રજૂઆત સિવાય ખાસ આકર્ષક લાગતો નથી. કવિ સુન્દરમ્ કરતા વાર્તાકાર ત્રિશૂળ વધુ ઓછુ આકર્ષણ કરે છે. તેમની વાર્તાઓને જે માન મળે છે તે વાતાકાર તરીકે નહિ પણ કવિ સુન્દરમ્‌ની ખ્યાતિને કારણે એ વાતો તેમણે લખી છે માટે મળે છે. આ વાતો અને તેના વિષય વિષે ગુજરાતમા વિશેષ ઊહાપોહ થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

લોકવાણી

તેનુ પ્રથમ પુસ્તક 'ખોલકી અને નાગરિકા' સાચે જ એક વિરલ પ્રકાશન છે.

આ પુસ્તકને વિરલ જણાવવાનુ કારણ એ છે કે શ્રી 'દ્વિરેફ'ની વિચક્ષણ શૈલીની ગહરી વાર્તાઓમા રહી જતી સચ્ચાઈ, શ્રી ધૂમકેતુના લાગણીચિત્રોમા રહી જતી જીવનઘડતર શ્રી 'વાસુદેવ'ની કલ્પનાના બળમા સામાન્ય થતી વસ્તુઓ, અહીં પ્રથમવાર, વિષય પરત્વેની સચ્ચાઈ જીવનની દુખદ ધમક અને વિરાટ જગતના ક્રમમા તણાઈ જતા જીવન તરફ સમજથી જોનારનુ બળ એ મૂર્ત કરે છે.

પ્રજામિત્ર કેસરી

આ પાચે કથાઓ સમાજમા બનતી નાજુક અને જુગુપ્સા ઉપજાવે તેવા અને તેથી વર્જ્ય ગણાતા પ્રસગોને સાવધાનીપૂર્વક છતા હિંમતપૂર્વક ચર્ચે છે. આ નવલિકાઓ સર્જીને શ્રી સુન્દરમે પોતાનુ હીર બતાવી આપ્યુ છે. હજુ આવા પ્રશ્નો ચર્ચતી નવ

લિકાઓ વાંચી નાકનાં ટીચકાં ચઢાવતા ચોખલિયાઓ ગુજરાતમાં ઓછા નથી. પરંતુ શ્રી. સુન્દરમ્‌ની વાર્તાઓ વાંચકનાં દિલને ગલગલિયાં કરી મનોમાલિન્ય ઉપજાવતી નથી, એ તો સમાજની અંદર ચાલી રહેલા સડા તેમજ છૂપાં મનોમંથનો ચર્ચી સમાજના ધુરંધરોનું ધ્યાન સામાજિક રૂઢિઓના વિરૂપ તરફ અને આર્થિક અન્યાયોવાળી સમાજ-વ્યવસ્થાના બનેલા નિર્દોષ શિકારો તરફ ખેંચે છે. અને તેથી તેની મહત્તા વધે છે.

પ્રતાપ :

......એ પ્રશ્નના ઉત્તર પર 'ખોલકી' અને 'નાગરિકા'ની મદાર છે. વાસ્તવદર્શી સાહિત્ય અને તેની અભિરુચિ જો જનતાને માફક હોય તો સ્પષ્ટપણે જણાવવું જ જોઈએ કે શ્રી. સુન્દરમે સારી સેવા કરી છે. પણ જો શિષ્ટાચારના વાઘા નીચે જે પડી રહેવું હોય તો કહેવું પડશેઃ શ્રી. સુન્દરમ્ સફળ થઈ શક્યા નથી. એ બાબતમાં ગમે તે મતભેદ હોય છતાં આજે વાસ્તવદર્શી સાહિત્યની ખૂબ ખૂબ જરૂર છે એમ જનતાનો ચોક્કસ વિભાગ માને છે.

ઊર્મિ :

......આ સંગ્રહની પાંચે પાંચ નહિ તો ત્રણ વાર્તાઓ તો એ ચર્ચાને ઉગ્ર બનાવશે જ. અમારો પોતાનો મત એવો છે કે આ વાર્તા સુરુચિભંગ કરનારી છે અને સામાન્ય જનોને વાચન આપવા માટે જે માળા શરૂ થઈ છે તેના પ્રથમ મણકા તરીકે સર્વથા અયોગ્ય છે.

રવિવાર :

......શ્રી. સુન્દરમ્‌ની આ વાર્તાઓનો સંગ્રહ જે બે વાર્તાઓનાં નામ પરથી ઓળખાય છે તેમાંની 'ખોલકી' તો સાહિત્યરસિકોની યાદગાર નવલિકા બની ગયેલી છે; જ્યારે નાગરિકા સાહિત્યશોખીન જડતી પત્નીના હૃદયને ઉકેલ આપે છે. એ જ ઢંગ પર એક ગાંધીભક્તની વાર્તા દિવાળી વખતે વાંચવામાં આવેલી. 'કૂતરાં' પણ માણસના પ્રાણી પ્રત્યેના પ્રેમને વ્યક્ત કરતી એન સ્નેહની ગાંઠનું વર્ણન આપે છે. નારસિંહ ઠાકોર એ હોટેલ-જીવનનો સ્પર્શ કરે છે. પ્રેમના કૂવામાં પણ એક સુંદર નવલિકા છે. પરંતુ એ વાર્તાઓ પાછળ વહેતું જાતીય તત્ત્વ કોઈક કોઈક સ્થળે અનુકંપા કરતાં તિરસ્કારમિશ્રિત જણાઈ જાય છે.

રેખાચિત્ર :

......આમાંની ઘણી ખરી વાર્તાઓના પ્રદેશો અત્યાર સુધી જુગુપ્સા ઊભી કરનારા મનાયા છે, અને એનો સ્પર્શ કરવો એ અત્યાર સુધી ધૃણાસ્પદ મનાતું હતું. પણ એ પ્રદેશો સમાજજીવનને સ્પર્શતા હોઈ એ તરફ ઉપેક્ષા બતાવી શકાય એવો સમય નથી રહ્યો કલાકારો એ પ્રદેશોને હાથ ધરીને સમાજ પાસે રજૂ કરવા મંડ્યા છે. આ બાબતમાં આપણે એક જ વાત જોવાની રહે છે કે એ રજૂઆત જુગુપ્સા અને ગલીપચી ઊભી કરે છે કે સંવેદનો અને મંથનો જગાડીને એનો કાંઈ નિકાલ લાવવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો આપણને ધક્કો મારે છે.

અહીં રજૂ થયેલી વાર્તાઓ એ રીતે જોતાં ઉચ્ચ કક્ષામાં રહી છે. 'નાગરિકા'કે 'ખોલકી'ની પ્રથમ પ્રણયરાત્રિ પાછળ સ્ત્રીસમાજનું ભર્યું પડ્યું દુઃખ કે 'નારસિંહ'માં જાતીય સંબંધોનો કરુણ ચિતાર આપણને મથનમાં નાખી દઈને વિચારે ચડાવે છે, એ ગલીપચીને માર્ગે ચડાવતાં નથી. કલાકાર હાથ ધરેલા વિષયનો ડંખ રજૂ કરતા જાય છે અને આપણી આંખ ઉઘાડતા જાય છે.

અવલોકન

'ચા'

(૭) પરાજય—લેખક ધૂમકેતુ પ્રાપ્તિસ્થાન ગૂર્જર ગ્રન્થરત્નકાર્યાલય અમદાવાદ, મૂલ્ય ૨ અઢી, પાના ૪૦૦

મને યાદ આવે છે ત્યા સુધી તો આના જેવી મે એક પણ ચોપડી વાચી નથી કે જેને વિષે મને સમજાયુ ન પડી હોય કે મને આમા રસ આવ્યો કે કટાળો પુસ્તકના ગલેફ ઉપરનુ ચિત્ર જોતા પરાજય કોઈ ભવ્ય સ્વરૂપે આપણી આખ સામે શોભે છે વિજય કરતા પણ ઊચી ભૂમિકા ઉપર ઊભો રહ્યો છે આવા પરાજય નીચે એ માણસ ખભે લાકડી બેસી તેને છેડે પોટલુ બાધી વિચાર મગ્ન મુદ્રાએ સુપુપ્ત વગડાની વાટ કાપી રહ્યો છે પરાજયની એક કલ્પના અને એ કલ્પનામાથી રચાઈ જતી એક વાર્તા મગજમા ધારણ કરીને આપણે લેખકે રચેલ વાર્તા વાચવા માડીએ છીએ. સસ્કારી પિતાએ જેના ભાવિની ઉજ્જ્વલતાનુ રગીન ચિત્ર પોતાના મનમા નક્કી કરી રાખ્યુ હતુ તેવો પિતૃ વિહીન નાનો અભય પ્રવેશ કરે છે આપણે એને જોઈને મલકીએ છીએ ત્યા મામાને ઘેર ઊછરી રહેલી અને ગામડામા પોતાના સગાને ત્યા આવેલી માલિની અભય જોડેના તોફાનોથી આપણને પુલકિત કરી દે છે અભયની માતા બન્નેને અમીભરી આખે જોઈ રહે છે પણ એ પછીના નજીવા નાના પેરેગ્રાફમા કેવી ખૂબીથી લેખક કાળનો ફટકો મરાવી દે છે –

'અને આટલી પ્રેમાળ, પવિત્ર, તેજસ્વી મધુર, નિર્દોષ હાસ્યથી ભરેલી છોકરી ક્યા ગઈ, એ જો અભયે જાણ્યુ હોત! અથવા એ ન જાણનારો જ એ સુખી હતો!'

ત્યારપછી–એ પેરેગ્રાફ પણ કઈ મોટો નથી એમા લેખક કહી આપે છે કે અભયની માતા મૃત્યુ પામી, અભય એના વૃદ્ધ કાકીને ત્યા રહેતો એ ભણ્યો, પણ કેટલુ? ગામડાનો શિક્ષક થવા જેટલુ પણ પિતાએ જગવેલી મહત્ત્વાકાક્ષા ઝૂરતી હતી માલિની ક્યારેક સસ્મરણમા નજરે પડતી

એ પછીનુ ચિત્ર આવે છે માલિની જેમ પરણે છે તેનુ આમા એના મામા અને મામાના પુત્ર ચન્દ્રકાન્તની સ્વાર્થપટુ વાતો, માલિનીના ભાવિ પતિ બેરગ રતિકાન્તનુ અને તેના પિતા સાધુચરિત નૃસિંહપ્રસાદનુ ચિત્રણ ખૂબ જ ઝડપથી અને કુશળતાથી ચિતરાયેલુ દેખાય છે શરૂઆતમા જે રતિકાન્ત માટે આપણો વિરોધી ભાવ કેળવાઈ જાય છે તે રતિકાન્ત માલિનીના સહવાસથી કેવો નિર્દોષ બાળક જેવો બની જાય છે! રતિકાન્ત રાગમા પરોવાય માટે તેને એ કામમા પણ મદદ કરતી ખૂબ જ આકર્ષક ચિત્ર છે

અને ભડારિયા ગામમા શિક્ષક તરીકે નવો જ આવેલો અભય થાણદારી કરવા આવેલા રતિકાન્તને સભળાવી દે છે 'અહી–આ સરસ્વતીમદિરમા, કોઈ પણ અમલદાર કેવળ અમલદાર હોવાને કારણે બરદાસ પામી શકશે નહિ અહી કોઈનો ઉતારો નહિ થાય–આ ધર્મશાળા નથી' એ બીજુ ચિત્ર તો આપણા મોમાથી 'વાહ વાહ'ના ઉદ્ગાર કઢાવી દે છે સરસ્વતીમદિરના પ્રતિનિધિ–અભયના મોઢામાથી નીકળેલી આ સસ્કૃત વાણી અને એનુ કાર્ય આપણને અભય વિષે ઘણો ઊચો અભિપ્રાય બધાવી દે છે સસ્કૃત વાણી આપણને ખૂચે છે ખરી, પણ પહેલા ચિત્રમા અભયને જેવો જોયો હતો તે પરથી લાગે કે એનુ પાત્ર જ એવુ છે

પણ અહીથી જ આપણી નિરાશાની શરૂઆત થાય છે અભય ભડારિયામા છે તે થોડા સમય સુધી તો એક વખત આપણા મગજ પર એને વિષે પડેલી છાપ ટકી રહે છે પણ પછી 'મારે મોટા બનવુ છે' એવી આકાક્ષામા ગામ છોડી એ શહેરમા આવે છે અને જે જાતની ભિક્ષાવૃત્તિ અને પામરતા એ ધારણ કરે છે ત્યાથી આપણા વાચનનો રસ ઊડી જવા માડે છે આપણને થાય છે કે લેખક આપણી જોડે રમત રમ્યા છે જે અભયમા જીવનની

બેપરવાઈ છલોછલ ભરી છે, જે અભય પોતાનું સર્વસ્વ હસતાં હસતાં હરરાજ કરી શકે છે (ગામડામાં આવી રીતે હરરાજી થઈ શકે કે નહિ તે પ્રશ્ન જુદો છે,) કે 'હું સરસ્વતીમંદિરનો પ્રતિનિધિ છું. આ સરસ્વતીમંદિર છે, આ ધર્મશાળા નથી. કોઈ અમલદાર અમલદાર હોવાને કારણે અહીં ઉતારો નહિ પામી શકે. તે જ અભય શહેરમાં ભણવા જાય છે ત્યારે મુશ્કેલીઓથી હારીને કોઈ પાસે ખુશામત અને દીનતાનાં વેણ બોલે કે 'એવું છે, સાહેબ! હું ગરીબ માણસ છું, ગામડાનો રહીશ છું.'? તદ્દન બનાવટી વાત. જે છોકરાઓમાં અભય જેટલી નિર્ભયતાનો અંશ પણ દેખાય નહિ તેવા ઘણા છોકરાઓને આપણે શહેરમાં સ્વાવલંબને ભણતા સાંભળ્યા છે, જોયા છે. અને વળી અભયમાં તો એ અગાઉ જ્વલંત સેવાભાવના પણ જોવામાં આવી છે. સાચા સેવકની ભાવનાની એક દૂરની હદ અને મોટા થવાની બીજી સામેની જ દિશાની એટલી જ દૂરની હદ–એ હદ વચ્ચેનું આટલું અંતર લેખક આટલી સહજ રીતે એક જ વ્યક્તિમાં કેમ લાવી મૂકી શકે છે? અભય તરફ આપણને કંટાળો આવે છે.

બીજું મુખ્ય અને સુંદર પાત્ર છે રેણુકાનું. મસ્તાન ઉન્નતમસ્તક અને સૌંદર્યમયી રેણુકાના ચિત્રણથી આપણને શાંતિ થાય છે, અને આપણને થાય છે કે લેખક આવા પાત્ર જોડે તો રમત રમીને આપણી મશ્કરી નહિ જ ઉડાવે. પણ અફસોસ ! એ આશા પણ ભ્રમ નીવડે છે.

અભય જોડેનો રેણુકાનો સંબંધ મર્યાદામાં રહીને પણ કેટલી પ્રસન્ન રીતે આગળ વધે છે! અભય સામે ઉશ્કેરાયેલાં ગામલોકોને રેણુકા હેરાન કરી મૂકે છે, અભય રેણુકાને માથે ધૂળનો ટોપલો ચડાવે છે, અભય જોડે રેણુકાને પરણાવવી છે એવી રેણુકાની માતાની મીઠી ઝંખના અને તેને પાર પાડવા માટેના સુમધુર પ્રયત્નો, અભયને પીરસતાં રેણુકાએ એનો હાથ દૂર પકડી રાખીને તેના ભાણામાં રેડી દીધેલું ઘી, રેણુકા અભયને વહેલી સવારે દૂધ આપવા જાય છે, દૂધ લેવા જતાં રેણુકાના હાથને અડી ગયેલો અભયનો હાથ, અને છેલ્લો પ્રસંગ એકાકી અભયને ત્યાં રેણુકા રાંધવા આવે છે, ફૂલડીમાંના દેવતા ઉપર ઘી રેડાય છે, પવિત્ર સુગંધની સેર ઊંચે ચડે છે, રેણુકા અને અભય એ અગ્નિની સામે બેઠાં છે, અગ્નિસમક્ષ બંને પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અભય રેણુકાના કપોલ પર ચુંબન કરી તેનું માથું પોતાના ખોળામાં ઢાળી દે છે. જેમને પ્રસંગની ગંભીરતાનું પૂરું ભાન છે તેવાં બે યુવક–યુવતી વચ્ચે ઘટેલા આ પ્રસંગની જાણે કશી જ કિંમત ન હોય તેમ લેખક અભય પાસે તો, 'હાય, મારો આશરો જતો રહેશે,' એ બીકે ગરીબ રેણુકાનો ત્યાગ કરાવે છે અને ધનમદે છકેલી અનિલાનું પતિપદ, ના, પગ ચાટતા કૂતરાનું પદ, સ્વીકારાવે છે. એ તો ઠીક પણ, રેણુકાને ય ક્યાંય જઈને ફેંકે છે. રેણુકા અભયનો માર્ગ મોકળો રહે તે માટે ગમે તેવા બીજા પુરુષને પરણી જાય એ તો બને–એમાં એક પ્રકારની ભવ્યતા પણ રહેલી છે, પણ એ સોહનલાલ નામના એક મામૂલી માણસને પોતાના મનમાં સ્થાન આપવા તૈયાર થઈ જાય (પાન ૩૯૬) એ અસહ્ય થઈ પડે છે. (આ પ્રસંગની ક્ષુદ્રતા નોંધી જાય તેમ નથી. આખી વાતનો વધુમાં વધુ ઘૃણિત પ્રસંગ આ છે. પાનાં ૨૫૭–૨૫૮) એ રંગરાગની શોખીન બને છે, અને આ બધું પ્રેમથી અભયની છબીને પોતાની વીંટીમાં જાળવી રાખ્યા છતાં! અને આટલી બધી વિરોધી વસ્તુની સચ્ચાઈ લેખક આપણને ઠસાવવા પ્રયત્ન કરે છે કેવા શબ્દોમાં!: "આરામની અને વિલાસની અને સરળ સગવડની તાલીમને લીધે અભય એવો બની ગયો' (પાનું ૨૨૩), 'રેણુકાના દિલના એક ખૂણામાં અતૃપ્ત વાસનાની એક નાની સરખી આગ જલતી રહી હતી' (પાનું ૨૫૭). આ કારણો બનાવટી એ માટે લાગે છે કે એ પાત્રોનાં ચિત્રણમાં આ પહેલાં આવી વાતનો સહેજ સરખો ય ઇશારો થયો નથી. ત્યાં સુધી તો પાત્રો મહાન બનીને જ આપણી સામે રહ્યાં છે.

અને ફરી આ પાત્રો હલકાં બની જાય છે ત્યારે પણ એના આલેખનમાં કૌશલ્ય બતાવવામાં આવ્યું નથી. છેલ્લે અભય રેણુકાને મળે છે અને અભય

પોતાના પરાક્રમોની પરંપરા ગણાવે છે ત્યારે એની એ વાત જાણે વિવેકની જ વાત હોય એમ લાગે છે. એનું કારણ કદાચ અભ્યાસમાંથી ઊભો થયેલો વિશ્વાસ અને તેની પુનર્નિર્ણય માટે નજરમાં આવવા જોઈએ તેવા માર્ગોનો અભાવ હોઈ શકે છે.

બીજી પણ નાની નાની ભૂલો ઘણી છે. 'શેગડી' અને 'ભડાકિયા' જેવાં ગામો કાઠિયાવાડમાં જ હોઈ શકે એટલે વાર્તા કાઠિયાવાડની જ છે એમાં શંકા નથી, છતાં વાતોમાં વાતાવરણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું છે. માલિનીને ઘરના નોકર તરફથી 'છોટી રાણી'નું સંબોધન મળે છે (પાનું ૨૦૩), શા માટે 'છોટી રાણી' અને 'નાની શેઠાણી' નહિ? હિંદી ભાષાપ્રયોગો વાપરવા હોય તો એની શુદ્ધિ પણ જાળવવી જોઈએ. અહીં તો રસિયા જનોની વાતમાં હિંદી આવે છે. અશિક્ષિત નથી બોલતા એ એ-ઠેકાણે (પાનું ૧૭૬) 'લોકવાર્તામાંના બ્રાહ્મણને ખભે ઘેટું' ચડાવાઈ ગયું છે, વાસ્તવમાં ત્યાં ઘેટું નહિ પણ બકરું જોઈએ. બકરી તો ઘેર દૂધ માટે કામની પણ બ્રાહ્મણને ઘેટાનો શો ખપ હોય? દેવીને ભોગ દેવામાં પણ બકરું જ પસંદ કરે.

પણ જો આમાં એકલી ભૂલો જ હોત તો ઝટ કહી શકાત કે વાર્તામાં દમ નથી, પણ આમાં બીજી બાજુ સરસ સરસ પણ ઘણું બધું છે. એમની વાતોની ઊંચી રસભૂમિકા ગુજરાતના અન્ય નવલ ચિતારો કરતાં એટલી નિરાળી છે કે આપણે પણ વાર્તાની સાથે એટલા ઊંચા આવીએ છીએ.

કુમારાનંદ અને સુરખીની સૌંદર્યપૂર્ણ જીવનકથા, નૃસિંહપ્રસાદનું આર્જવ, રમખુ રણજીતનું ઉચ્ચતાગામી સર્વાંગસંપૂર્ણ પાત્ર, અસ્ત જીવનના ગતિમત્તાની એક સરખી સપાટી, પોતાનો મોભો પહેલેથી છેક સુધી બરાબર જાળવી રાખતી માનિની અને ગુસ્સો કરતાં જે ગુસ્સા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોવા માંડે છે તે વિદ્વાન ધનિક પ્રમદકુમારની વેદનાઓ—એ તદ્દન ક્ષતિવિહીન રહ્યાં છે અને યથાપ્રસંગ ભાવનાઓ પણ કેવી નીતરતી રહે છે! 'લાખો રૂપિયામાંથી થોડાક હજાર ગોરાય એ સુંદર નથી?' 'તારું (સુરખીનું) સૌંદર્ય હજારોને પોતામાં રહેલી વિરૂપતાનું ભાન કરાવશે, તારું માધુર્ય હજારોને પોતામાં રહેલી અકારણ કઠોરતાની ઝાંખી કરાવશે. વિરૂપ, કઠોર અને નૈસર્ગિક માધુર્ય ગુમાવેલી કૃત્રિમ 'સેવિકા' કે 'સાધ્વી' નહિ, રસભરી સૌંદર્યમૂર્તિ જ મારે તને રાખવી છે, તું એ રીતે જ પ્રજાને ઘડી શકશે.' ધરતીથી અદ્ધર ઊડતી લાગતી કુમારાનંદની આ ભાવનામાં રમતાં શું ખોટું છે? અને ખરેખર આ ભાવનાને સુંદર સ્વરૂપે ફલિત થતી પણ વાર્તામાં આપણે જોઈએ છીએ. અને સુરખીનું પેલું વાક્ય કેટલું સુંદર છે!—'નારીના જોબનને નહિ જગાડજો, એને જગાડો તો એની સાથે રમત નહિ રમજો.' (રેણુકાના પતનમાં લેખકે આ સત્યને જ કામ કરતું બનાવ્યું હોત! એને બદલે એમણે રેણુકાને ટાપટીપ કરતી હોવાના કારણમાં 'દેખાદેખી'ને આગળ કરી!)

કેળવણી અભયને માટે કેવા બોજા રૂપ થઈ પડી તે નૃસિંહપ્રસાદના અનુભવવાક્યમાં સરસ રીતે રજૂ થઈ જાય છે: 'કેળવણી જો લેતાં ન આવડે તો એના જેવો નકામો ભાર બીજો કોઈ નથી.'

સૌથી વધુ આકર્ષક તત્ત્વ તો છે લેખકનું પ્રસંગોને ઝડપી, સંપૂર્ણ અને તાદૃશ આલેખનનું કૌશલ્ય. એની ઉપર તો સ્થળે સ્થળે મુગ્ધ થઈ જઈએ છીએ.

અંત પણ સરસ છે. આમોદરાની એમની રીત સફળ થાય કે ન થાય તે તો મૂર્ત અનુભવે જણાય, પણ એ એક નવી અને આકર્ષક રીત તો છે જ. અમાસ અને પૂનમ, નવરાત્રિ અને હોળી એવા એવા દિવસો ગ્રામજીવનમાં સૌંદર્ય પ્રેરે તેવા છે અને સૌંદર્યમાંથી જીવનની સ્વચ્છતા ઊભી થઈ શકે એ કલ્પનાતીત નથી.

એટલે આ વાર્તામાં આકર્ષક અને કંટાળો ઉપજાવે તેવાં બન્ને તત્ત્વો એવાં મેળમેળ થઈ ગયાં છે કે મને ખબર ન પડી કે મને આ વાંચતાં રસ પડ્યો કે કંટાળો આવ્યો.

(૧૦૦) ભઠ્ઠી : લેખક ચંદ્રભાઈ કા. ભટ્ટ. પ્રકાશક 'નવી દુનિયા' કાર્યાલય : અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. બે.

નવલકથા લખવાનો શ્રી. ચંદ્રભાઈનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન હોવા છતાં તેમાં તેમને ઠીક સફળતા મળી છે. પણ નવલકથાનો કંટાળો ન અનુભવવો હોય તો આપણે એનાં પાનાં ફરફર ફેરવતાં જઈ વાર્તાનો તંતુ આપણે પોતે સાંધી લેતાં જવું પડે. ચંદ્રભાઈની ભાષા, શૈલી ઇત્યાદિ હવે તો એટલું બધું કર્કશ. નીરસ અને ક્ષતિઓથી ભરપૂર લાગે છે કે એમના લખાણનાં પાંચ પાનાં પણ નિરાંતે વાંચવાં મુશ્કેલ થઈ પડે. વાર્તા કોઈ એક પ્રસંગ ઉપર કેંદ્રિત નથી. થઈ, તેમ પાત્રોમાં તો અમુક મુખ્ય એવું પણ નથી, સમાજવાદીઓ ઉપર મહાસભા–સરકાર કેવા જુલ્મો કરે છે, સમાજવાદી ટોળી કેમ બંધાતી જાય છે અને તેઓ તેમનો કેવો પ્રતિકાર કરે છે આ જ વાત આમાં આવે છે. પણ જુદાં જુદાં પાત્રોની કરુણ અને રોમાંચક જીવનકથા એકમેક સાથે એવી સંકળાતી ચાલે છે કે વાર્તામાં કલાતત્ત્વ ગૂંથાઈ તે રસ નિષ્પન્ન કરે છે. વચ્ચે વચ્ચે નિર્મળ હાસ્ય પણ સારું આવે છે.

આ વાર્તામાં મહાસભાવાદી સરકાર સામે જે એફામ હુમલાઓ કરવામાં આવ્યા છે તેનું આલેખન પૂર્ણ વિચાર પછી થયું નથી લાગતું. એક યોજના પાર ઉતારવાને જરૂરી એવી શિસ્તનું પાલન કરાવતાં મહાસભા–સરકારે ભૂલો અવશ્ય કરી છે, મહાસભાના સેવકોમાં જુદી વ્યક્તિઓ પણ પેસી ગઈ છે એ વાતનો ઇનકાર કોઈ ન કરી શકે. પણ એ વસ્તુને નિયમ જ ગણી લેવો એ બરાબર નથી. કપરા જીવન-ની ભઠ્ઠીમાં તમામ ઉકરડાઓ સાફ થવાનો ઉદ્દેશ લઈને બહાર પડેલી 'ભઠ્ઠી' જેને હજી 'ઉકરડા' તરીકે ગણાવવાની સામે દેશની મોટી જનસંખ્યાનો વિરોધ છે તે મહાસભાની સરકારને જ સાફ કરવાના મનોરથ સેવે છે–એ જ આ વાર્તાનો દોષ છે.

(૧૦૧) જૂઈ અને કેતકી : (વિવેચનસંગ્રહ) કર્તા શ્રી. વિજયરાય ક. વૈદ્ય, પ્રાપ્તિસ્થાન એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, મુંબઈ : મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

શ્રી. અનંતરાય રાવળે આ પુસ્તકનું અવલોકન લખતાં લખેલું કે "વસાવવાની નહિ તો વાંચી જવાની તો ખાસ ભલામણ છે" તે અમને પણ બરાબર લાગે છે. વિવિધ શૈલીએ લખાયેલાં આમાંનાં વિવેચનો રોચક પણ છે. આપણી ભાષાના વિકાસ-ક્રમનો ઇતિહાસ પણ એમાં છે. બધાં વિવેચનો રસપૂર્ણ તો લાગ્યાં જ છે. સુશોભન ઇત્યાદિ પણ સારું છે.

(૧૦૨) લાઠી નવરાત્ર મહોત્સવ—પ્રકાશક : સાહિત્ય-સભા, લાઠી (કાઠિયાવાડ) : મૂલ્ય રૂપિયો દોઢ

લાઠીમાં લોકશિક્ષણની દૃષ્ટિએ ઊજવાતા નવરાત્ર-ઉત્સવ અંગે જે થયું હતું તે અહીં પુસ્તકારૂઢ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉત્સવમાં ગુજરાતના અગ્રણી સાહિત્ય-કારોએ ગત બે વર્ષમાં જે રીતે ભાગ લીધો હતો તે તે મહાનુભાવોની પિછાન સાથે આપણને જાણવા મળે છે. ગુજરાતનાં ગામગામડે આ વસ્તુ બની શકે તેવી છે. મોટા સાહિત્યકારો બધે ન પહોંચી શકે પણ થોડા ઉત્સાહી જુવાનો નવરાત્રિમાં રોચક કાર્યક્રમો સારી રીતે ગોઠવી શકે અને જેમ મહારાષ્ટ્રમાં ગણેશોત્સવ રાષ્ટ્રોત્સવ થઈ ગયો છે તેમ આપણે ત્યાં આ પર્વદિનો બની જાય.

પુસ્તકનાં રૂપરંગ સુશોભિત ન બનાવી શકાતાં હોત તો એને સાદાં રાખવાથી પણ તે સુંદર બનત તે અહીં કહેવું જરૂરી છે.

(૧૦૩) વિમાની હુમલો : અને તેમાંથી બચવાના ઉપાય : લેખક શ્રી. 'અભ્યાસી' પ્રકાશક 'જ્યોતિ' કાર્યાલય લિમિટેડ, અમદાવાદ; મૂલ્ય આઠ આના.

વિમાની હુમલામાં કેવા બોંબો વપરાય છે, તેનાથી કેવું નુકસાન થાય છે, અને તેનાથી કેમ બચાય છે તેનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં છે. પણ આપણે ત્યાં આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કુતૂહલવૃત્તિને સંતોષવાથી વિશેષ કંઈ નથી; કારણ કે આપણા રક્ષણાર્થે સર-કારે જ શું કર્યું છે જે આ પુસ્તકમાં એનો ઉપયોગ બતાવવામાં આવે?

(૧૦૪) ગીતાધ્વનિ—લેખક : શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય દોઢ આનો.

શ્રી. કિશોરલાલભાઈને કાવ્યો વાંચવામાં બહુ રસ છે એ વાત બહુ લોકો નહિ જાણતા હોય એ રસના પ્રેર્યા જ એમણે ભગવદ્‌ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર કર્યું હોવું જોઈએ. એમનું છંદ ઉપરનું પ્રભુત્વ પણ બહુ જોરદાર છે તે આ ભાષાંતરથી જાણીને તો આશ્ચર્ય જ પામીએ છીએ. પાંચ વર્ષ ઉપર આ ભાષાંતરની પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થયેલી, પણ આ બીજી આવૃત્તિ એમના કહેવા પ્રમાણે આ નવો જ અનુવાદ છે.

જેમણે જેમણે ગીતા અભ્યાસની દૃષ્ટિએ વાંચી છે તેમને એમણે સદાયને માટે આકર્ષી લીધા છે. એના અનેક વારના વાંચનથી પણ એમને તૃપ્તિ નથી મળતી - ઘણાઓ એટલા માટે એ કંઠસ્થ કરી લે છે. મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો રટવામાં સાથે અર્થનો પણ વિચાર કરતાં જવું પડે છે, જે ઘણી વાર બની શકતું નથી માટે તેનું સમશ્લોકી ભાષાંતર હોય તો રટવામાં વધુ આનંદ મળે. આ ભાષાંતર પૂરેપૂરું શબ્દશઃ છે.

છંદોયોજના તો એટલી ક્ષતિહીન છે કે સરસર કરતા સાતસો ય શ્લોકો વાંચી જવાય છે. બે એક જ ઠેકાણે 'અ'ને દીર્ઘ બોલવો પડે છે અને થોડેક જ ઠેકાણે 'ઇ-ઉ' હ્રસ્વને દીર્ઘ કરવાં પડે છે. જો મૂળને શબ્દશઃ ન વળગી રહેતાં પોતાની રીતે ભાવનો અનુવાદ થયો હોત તો વધુ મજા આવત. દા. ત.

કયાંથી મોહ તને આવો ઊપન્યો વસમે સમે—
નહિ જે આર્યને યોગ્ય, હરે જે સ્વર્ગ ને યશ ? [૨-૨]

આ શ્લોકની લીટીઓનો માત્ર ક્રમ જ ફેરવવાથી એ લાભ મળી શકત. શબ્દોની પસંદગીમાં પણ સાદા શબ્દોને જ પસંદગી આપી છે. એથી લાભ તો થાય છે પણ તેમાં કાવ્યનું લાલિત્ય નથી આવતું. એક શ્લોકનું જે ભાષાંતર કિશોરલાલભાઈએ કર્યું છે તેને એક બીજા ભાષાંતર જોડે સરખાવવાથી આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે—

'હૈયાના દૂબળા ભાવ, છોડીને ઊઠ અર્જુન'
—શ્રી. કિશોરલાલભાઈ

'હૈયાની દીનતા તુચ્છ, છાંડી ઊઠ પરંતપ'
—શ્રી. નાનાલાલ કવિ

બે ઠેકાણે રહેલી ભૂલો કદાચ છાપ ભૂલો હશે :

(૧) સાંખ્ય ને યોગ બે ભિન્ન બાળો કહે, પંડિતો નહિ [૫-૪]

(૨) અનાદિ જે પરબ્રહ્મ છે ન કહેવાય, ના નથી [૧૩-૧૨]

આ બન્નેમાં જે અગિયારમો અક્ષર 'ક' છે તે ખોટો હોવો જોઈએ. પ્રથમની લીટીનો અર્થ 'સાંખ્ય ને યોગ બે ભિન્ન' એટલા શબ્દોને અવતરણચિહ્નોમાં મૂકવાથી જ સમજી શકાય છે. ટીપમાં 'બાળો'નો અર્થ 'બાળકો' મૂકવાની જરૂર હતી.

પ્રાસ મેળવી શકાયા હોત તો તે ઘણો આનંદ આપત. આવી ક્ષુદ્ર બાબતોને ભૂલી જઈએ તો આખો અનુવાદ સારો લાગે છે. અગિયારમો અધ્યાય આખો, સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોના શ્લોકો અને છૂટક કેટલાય શ્લોકો ઘણા પ્રવાહી ભાવસચોટ અને સમશ્લોકી ભાષાંતરના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના જેવા છે. 'અધ્યાત્મયોગ' ને બદલે 'ચિત્તનિરોધ' અને એવાં જ બીજા અધ્યાયોનાં બદલાવેલાં નામોમાં ઘણી સાર્થકતા રહી છે.

(૧૦૫) **ખાદીશાસ્ત્રપ્રવેશિકા:—પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય બાર આના. પાનાં ૨૪૮**

ગાંધીજીએ ગ્રામોદ્યોગના પુનરુદ્ધારની સાથે આપણા મૌલિક જ્ઞાનનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો છે એ આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી બહુ સચોટ રીતે માલૂમ પડે છે. રેંટિયા, તકલી, પિંજણ, ચરખો ઇત્યાદિ ચલાવી જવામાં કે હાથનું વણેલું કાપડ પહેરવામાં જ દેશની પ્રગતિ નથી થઈ જતી, પરંતુ એની પાછળ રહેલી વૈજ્ઞાનિક ક્રિયાઓ સમજી લઈ તેમાં દહાડે દિવસે સુધારા વિચારવામાં અને કરવામાં પ્રગતિ રહેલી છે. આ પુસ્તકમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના શિક્ષકોએ ખાદી તૈયાર થતાં પહેલાં એને અર્થે જે ક્રિયાઓ થાય છે (ઠેઠ કપાસ વાવવાથી શરૂ કરીને) તે દરેકનું ભૌતિક વિજ્ઞાન સમજાવ્યું છે. પુસ્તકના સંપાદક શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ પુસ્તકની ભાષા, શૈલી અને શાસ્ત્રીયતામાં ભૂલ હશે એવો જે ભય સેવ્યો છે તે આખા પુસ્તકના વાચન પછી આપણને ખોટો લાગે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

ગયા મહિનામાં જર્મનીએ પોલેંડ પર આક્રમણ કર્યું, બ્રિટન અને ફ્રાંસ પોલેંડની વહારે ધાયાં પરંતુ પોલેંડ સુધી પહોંચવાને તેમની પાસે જર્મનીની ઉત્તરે બાલ્ટીક સમુદ્રનો જ માર્ગ હતો કે જ્યાંથી પણ જર્મની તેમની સામે બાથ ભીડીને તેમને પોલેંડના કિનારા સુધી પહોંચતાં ખાળી શકે. એટલે તેઓ બહુ તો ફ્રાન્સની સરહદ પરથી અને બાલ્ટીક સમુદ્રમાંથી જર્મની પર હુમલાઓ કરી જર્મનીના એકત્ર લશ્કરી બળમાં ભાગલા પડાવે, પણ પોલેંડમાં પહોંચીને ત્યાં વધતા જર્મનોને રોકી ન શકે. આ સ્થિતિની કલ્પના જર્મનીએ પ્રથમ જ બરાબર કરી લીધી હોઈ તેણે પોલેંડ પરના પોતાના આક્રમણને ઝડપી બનાવ્યું, છેલ્લો ઘા મારવાને સમયે રશિયા તેની મદદે આવ્યું અને પોલેંડ પડ્યું.

આ મહિને બનાવો એટલી ઝડપથી નહિ, તો-પણ ઝડપથી તો બન્યા છે. અહીં આપણે મુખ્ય મુખ્ય બનાવોને જોઈ લઈએ.

રશિયા-તુર્કી વાટાઘાટો

ગયા મહિનાનું કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી નવા ...મના નકશાઓ જર્મની અને રશિયા દોરવા લાગ્યાં છે. આ નકશામાં કેન્દ્રસ્થાને ઇંગ્લેંડને થકવવું એ જ ...કાઈ શકે છે—અને છેલ્લે છેલ્લે બનેલા બનાવો મેં જ સૂચવે છે. એ બનાવોમાં તાજા જ બનાવો ...શિયાની અને તુર્કી અને ફિન્લેન્ડ સાથેની વાટાઘાટો છે. ઉત્તરમાં (રશિયાની પશ્ચિમમાં) ફિન્લેન્ડ સાથે ઘટતું કરી લઈ બરાબર સામી દિશામાં આવી રહેલા ઇંગ્લેંડની નેમ સાધવી અને દક્ષિણમાં તુર્કી સાથે યોગ્ય કરી લઈ ભૂમધ્ય સમુદ્રના માર્ગને ઇંગ્લેંડ માટે ભયકારી બનાવવો એ આ વાટાઘાટોનો હેતુ છે. પણ છેલ્લા મળેલા સમાચારો કહે છે કે રશિયાને બેઉ ઠેકાણે પાછું પડવું પડ્યું છે.

પણ પોતાની એ બોડાંમણથી પોતાને જ ખરાબ ન લાગે તે માટે રશિયાએ જાહેર કર્યું છે કે વાટા-ઘાટો ફરી ચાલે તેવી સંભાવના છે.

પરંતુ ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેંડ અને એવાં બીજાં રાષ્ટ્રો અને સામાન્ય પ્રજા પણ સમજી જ ગઈ છે કે એ વાટાઘાટો આજે જ્યાં થોભી છે તેથી આગળ ચાલવાની કોઈ સંભાવના નથી. રશિયા તુર્કીને પોતાના પક્ષમાં ન લઈ શક્યું ને પોતાનો દાવ બરાબર ન પડ્યો તેમાં તેને પોતાની પીછેહઠ લાગતી હશે એટલે એ છુપાવવા એણે આવી જાહેરાત કરી છે. અને તુર્કીએ રશિયાના પગરખામાં પોતાનો પગ નથી મૂક્યો પણ એને એની સાથે બગાડવાની તો ઇચ્છા ન જ હોય તેથી તેણે એ વાતનું સમર્થન કરે તેવા શબ્દો કહ્યા.

રશિયા — તુર્કીની વાટાઘાટો પાછળનાં બીજાં પણ કારણો છે. પોતાને અત્યારે જે શૂર ચડ્યું છે, તેનો ઉપયોગ કરી લેવાની રશિયાની ઇચ્છા છે. રુમાનિયાની ઉત્તરે આવેલો બેઝેરેબિયા પ્રાંત ૧૯૧૪ના યુદ્ધ પહેલાં રશિયાનો હતો તે વર્સાઈલ્સની સંધિમાં રુમાનિયાને મળેલો, તેને રશિયા પાછો મેળવી લેવા માગે છે. ઉપરાંત રશિયાને પોતાની પશ્ચિમમાં બાલ્ટીકમાં થોડાં જ બંદરો છે અને તે પણ વરસના થોડા મહિનાઓ પૂરતાં જ હોય છે, એટલે ભૂમધ્યમાં અને રાતા સમુદ્રમાં પ્રવેશવા માટે કાળો સમુદ્ર તેને માટે ખુલ્લો રહે તેવી તેની લાંબા કાળની ઇચ્છા છે. આ ઇચ્છા પાર પાડવા માટે ૧૮૫૨માં ખ્રિસ્તી ધર્મને નામે ઇસ્લામી તુર્ક વિરુદ્ધ એણે યુદ્ધ માંડ્યું હતું, પરંતુ ઇંગ્લેંડ તેને બળવાન થઈ જવા દેવા ઇચ્છતું ન હોવાથી રશિયાએ ધાર્યું પણ નહોતું તેમ ઇંગ્લેંડે તુર્કસ્થાનને મદદ કરીને સુલેહ કરવાની ફરજ પાડી હતી. ફરી ૧૮૭૪માં તુર્કસ્થાન જ્યારે બાલ્કન રાજ્યો જોડે લડવામાં

પડયું હતું ત્યારે રશિયા એની સામે ઊભું થયેલું; એ વખતે પણ ઇંગ્લેંડે એનું ધાર્યું ન થવા દીધું. પણ એ વખતે તુર્કીની સ્થિતિ લાચાર હતી એટલે ઇંગ્લેંડે રાતા સમુદ્રના ઉત્તરના નાકા પરના સાઇપ્રસ બેટો પોતાના 'મહેનતાણા'માં લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું અને તુર્કીનો થોડો ભાગ રશિયાને આપીને 'લે હવે, આટલાથી સંતોષ રાખ' કહી તેને ચૂપ કર્યું. રશિયાને ઇંગ્લેંડની કડક આંખ જોઈ અસમર્થ એટલાથી સંતોષ માનવો પડ્યો, પણ કાળો સમુદ્ર પોતાને ઘેર કરવાની તેની ઇચ્છા અધૂરે રસ્તે જ રહી. આ પછી ૧૯૧૪માં પણ ઇંગ્લેંડ પોતાને પક્ષે છે એ આશામાં કાળા સમુદ્ર ઉપર આંખ ઠેરવી હતી, પણ તુર્કી પણ છેક રહી રહીને પણ ઇંગ્લેંડની પડખે આવી ઊભું એટલે ભાઇબંધના ભાઇબંધની શરમે એનાથી કંઈ બોલાયું નહિ. છેલ્લી સંધિઓ થઈ ત્યારે તો રશિયા પોતાની આંતરિક ધમાલમાં જ પડયું હતું, ત્યાં તો કાળા સમુદ્રને ક્યાં સંભારે? આજે હિટલર જાગ્યો અને રશિયાને તક મળી. પણ નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ! માંડ ઇંગ્લેંડને પછાડી શકાય તેવું ટાણું આવ્યું અને આશા ય બેઠી કે તુર્કી આ વખતે તો જરૂર કાળા સમુદ્રમાં તેનાં વહાણો છૂટથી ફરવા દેશે ત્યાં તુર્કીએ બાજી બગાડી મારી.

આટઆટલી વખત પાછા પડવા પછી રશિયાને ભોંઠામણ લાગે કે નહિ? એટલે જ એણે જાહેર કર્યું, "ધીરા, ભાઈ, હજી તો વાટાઘાટો આગળ ચાલવાનો સંભવ છે."

વાટાઘાટો ચાલતી હોય તો ભલે ચાલે

પણ તુર્કીને રશિયાની શરતો જ ક્યાં પોસાય તેમ છે? રશિયા તો કહે છે. ડાર્ડેનલ્સની સામુદ્રધુનીમાં બ્રિટન અને ફ્રાંસનાં બારકસોને આવવાં જ ન દેવાં. રશિયાને પોતાની સરહદ સાચવવી હોય એટલે એ એમ કહે, અને એ કદાચ વાજબી પણ ગણાય, પણ એવી કબૂલાત આપીને તુર્કીએ બ્રિટન અને ફ્રાન્સ જોડે વેર વહોરવાને કંઈ કારણ ખરું? અને કાળા સમુદ્ર વિષે રશિયાને નિશ્ચિંત કરી નાખ્યા પછી નિરાંતે રશિયા રુમાનિયા ઉપર અને ત્યાંથી બીજાં બાલ્કન રાજ્યો ઉપર સરખો હાથ મારી લીધા પછી તુર્કસ્થાનમાં ય કોમ્યુનિઝમ ન લાવે અને તુર્કસ્થાનને ચટું કરી ન નાખે તેની કંઈ ખાતરી ખરી? તુર્કસ્થાન શા માટે રશિયાને છંછેડે અને ઇંગ્લેંડની ભાગીદારી ન ઉઠાવે?

છતાં ય આજના રાજકારણમાં કોણ સાચું અનુમાન કરી શકે કે ફલાણી બાબત ફલાણા અંતમાં જ પરિણમશે?

રશિયા અને ફિન્લૅન્ડ

જેમ દક્ષિણમાં કાળા સમુદ્રનું કામ પાકું કરી લેવા રશિયા તુર્કીની ભાઈબંધી માટે પ્રયત્નો કરે છે તેમ પોતાની પૂર્વે પડેલા બાલ્ટીકમાં પણ બધું સુતર થઈ જાય તે માટે લેટિવિયા, એસ્થોનિયા, લુથિઆનિયા અને ફિન્લૅન્ડને સમજાવી રહ્યું છે. આમાંથી પહેલાં ત્રણ તો સાવ નાનાં છે એટલે એમણે રશિયાના સમજાવ્યા સમજી જવું પડયું છે. રશિયા એમની ઉપર નારાજ થાય તો બીજા દેશોની મદદ મળે પણ એમનો તો ઉગાર જ ન થાય. પણ ફિન્લૅન્ડે પોતાના અવાજને ઢીલો પડવા નથી દીધો, એટલે ત્યાં પણ રશિયા પાછું પડયું દેખાય છે. જો કે ફિન્લૅન્ડનો છેવટનો જવાબ હજી બાકી છે. સંભવ છે કે અહીં પરિસ્થિતિ જરા તંગ બને. બન્ને પક્ષ કોઈ પણ રીતે પોતાનું સ્વમાન ન ઘવાય તે રીતે સમજણ કરી લે તો ઠીક છે, નહિતર અહીં પરિસ્થિતિ તંગ બને તેવું છે. તુર્કસ્થાનની હદ આગળ રશિયા જેટલી સહેલાઈથી નમતું મૂકી દે તેટલી સહેલાઈથી અહીં ન મૂકી શકે તેવી તેની રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સિદ્ધાંત-પ્રચારની આકાંક્ષા છે. રશિયા અત્યારે જર્મનીનું ભલે મિત્ર બની રહ્યું હોય પણ જે સમાચારો આપણી પાસે આવે છે તે મુજબ તો બન્ને દેશો અંતરથી તો એકમેક વિરુદ્ધ હજી એટલા ને એટલા ઊકળેલા દેખાય છે અને બંનેના રાજકીય આદર્શો,

ભૂતકાળમાં એકમેક પર કરેલા સાત્ત્વિક અને ક્રિયાત્મક હુમલાઓ ઇત્યાદિ જોતાં એ ન મનાય એવું નથી. આજે પોતપોતાના સ્વતંત્ર સ્વાર્થ માટે એકમેકને મદદ કરવા ભલે તૈયાર થયાં હોય પણ તેથી કંઈ ભવિષ્યને તેઓ ભૂલી જાય નહિ. બન્ને સમજે છે કે તેમનું ભવિષ્ય તો ભૂતકાળ જ રહેશે. એનો વિચાર કરી રશિયા ભવિષ્યમાં પોતાને જર્મની ન નડે માટે બાલ્ટીક રાજ્યોને પોતાની બગલમાં લઈ રહ્યું છે. જો બાલ્ટીકનો માર્ગ રશિયા માટે ખુલ્લો થઈ જાય તો બરાબર સામે આવી રહેલા ઇંગ્લૅંડની શી સ્થિતિ હોય તે જરા કલ્પો, અને રશિયામાં મજૂરો બળવાન બને તો ધનવાન અમેરિકાનો ફફડાટ કેવો હોય તે કલ્પો. જો ઈંગ્લૅંડ અને અમેરિકા બાલ્ટીકને ભૂલી જાય તો બાલ્ટીક-રાજ્યોની તાકાત નથી કે ચાર દિવસ પણ લાલ લશ્કર સામાં ઊભાં રહી શકે. માટે જ અમેરિકાએ જરા ખોંખારો ખાધો અને ફિન્લૅન્ડ ઇશારાને સમજીને ટટાર બન્યું.

અને હવે આપણને જાણવા મળ્યું છે કે રશિયાએ ફિન્લૅંડ સાથે નરમ પ્રકારનો લશ્કરી કરાર કરવાની દરખાસ્ત કરી છે. આ કરાર ફિન્લૅન્ડની તટસ્થતાને ચલિત કરવાની શક્યતાઓ નાબૂદ કરનાર હોવાનું મનાય છે, અને સામે પક્ષે ફિન્લૅન્ડના સ્વાતંત્ર્યનો ભંગ કરવાનો રશિયાની એક પણ દરખાસ્તનો હેતુ નથી એવી ખાતરી મળે છે. પણ આનો ચોક્કસ જવાબ તા. ૩૦મી ઑક્ટોબરે નક્કી થઈ જવાનો જેમાં ફિન્લૅંડની આખરી શબ્દ જેવી અને છેવટમાં છેલ્લી હદ સુધીની વાત આવી જશે એમ મનાય છે.

અમેરિકાનું વલણ

અમેરિકા તટસ્થ છે પણ ફિન્લૅન્ડના પ્રશ્ન પછી એની તટસ્થતાનો રંગ બદલાયો છે એ એની સેનેટમાં છેલ્લા પસાર થયેલા ઠરાવ પરથી જોઈ શકાશે. ઝેરી ગૅસ અને રસાયણોદ્વારા યુદ્ધ લડવામાં વપરાતા પદાર્થો પરદેશી રાજ્યોને નહિ વેચવાનો સુધારો ત્યાંની સેનેટે બહુમતીએ રદ કર્યો. એ સુધારાની વિરુદ્ધ બોલનારાઓએ એવી દલીલ કરી હતી કે પોતાના દુશ્મનો પણ અમેરિકા પાસેથી એ પદાર્થો મેળવી શકશે તેમ જાણતાં લડતું રાષ્ટ્ર ઝેરી ગૅસનો ઉપયોગ કરતાં અટકશે.

ઝેરી ગૅસના નિકાસની છૂટ રહેવા દેવાના આ નિર્ણયની વાત પાછળ કારણો જે હોય તે, પણ તેનું દૃષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું દેખાય છે ખરું કે રશિયા ફિન્લૅંડ પર જે દબાણ કરવા આગળ આવ્યું હતું તેમાં તે કંઈક પાછું હઠી ગયું છે. આમ એક પક્ષને અમેરિકાએ પોતાની 'તટસ્થતા'થી મદદ કરી છે એ જોઈ શકાય છે.

હિટલરની 'શાંતિ'ની વાતો

પણ હિટલરે તો આ બધા બનાવો પહેલાંથી જ 'શાંતિ'ની વાતો કરવા માંડેલી ને? "પોલૅંડ કે જેને તમે બચાવવા આવ્યા હતા તે તો ગયું, હવે તમારે લડવાની શી જરૂર છે? જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે આપણે સંપથી રહેવું જોઈએ. હું હવે લડવાનું કોઈને કહેતો નથી, જો તમે લડવું બંધ રાખશો તો હું યે લડાઈ બંધ રાખીશ. પણ જો છતાં યે તમે લડાઈ ચાલુ રાખશો તો લડાઈનું દોષારોપણ તમારે માથે આવશે તે હું કહી રાખું છું." હિટલરનાં આ વચનોનો હેતુ શો હશે?

બ્રિટિશ વડાપ્રધાન ચેમ્બરલેને એનો સારો જવાબ વાળ્યો છે. લગભગ બધા દેશોએ એ જવાબને આવકાર્યો છે. એ બધી વાત પછી પણ કહેવાનું કે હિટલરની શાંતિની ઇચ્છા સાવ પોલી તો નહિ જ હોય એ હું કહેવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. વાત સાચી કેમ ન હોઈ શકે, ભલા! આપણે જાણીએ છીએ કે જર્મનીની આંતરિક સ્થિતિ ઘણી ડામાડોળ છે. ફ્રાન્સનું લશ્કર જર્મનીના સાર પ્રાંત ઉપર કબજો કરી બેઠું છે, જર્મનીને રશિયા પાસેથી જેટલી મદદની આશા હતી તેટલી મળે તેમ લાગતું નથી, હિટલર મૂંઝાયો છે, એ શાંતિ શા માટે ન ઇચ્છે! જર્મનીની આર્થિક અવદશા, આંતરિક એકદિલીમાં તૂટ અને હિટલરે જેમની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને રૂંધી છે

તેવા બીજા જર્મન નેતાઓનો વિરોધ એ બધું એવું જણાય છે કે હિટલરની એવી ઇચ્છા ન હોય તોપણ તેણે પ્રયત્નપૂર્વક એ ઇચ્છાને ગળવાની ફરજ પડે એ પોતાની જાતની યોજનાઓ ગમે તેટલી કરતો હોય પણ એ પણ સંભવિત છે કે પોલેંડ મળી ગયા પછી હવે થોડા સમયની એ શાંતિ માગે છે નહિ તો એ ચેમ્બરલેનના જવાબથી આટલો છંછેડાય કેમ? છંછેડાઈને એ જાતે પશ્ચિમ-મોરચા પર દોડી ગયો છે અને સંભળાય છે કે ફ્રેંચ લશ્કર એના આવવાની સાથે પાછું હઠી ગયું હમણાં તો ત્યાં આગળ વરસાદ અને બરફનો મારો ચાલ્યો છે એટલે લડાઈનો મારો બંધ રહ્યો છે, પણ ચોંકાવનારા સમાચાર એ મળે છે કે હિટલરે પશ્ચિમ-મોરચા પર થવાનું હોય તે થવા દઈને પણ સીધો ઇંગ્લેંડ ઉપર વિમાનોમાંથી બોંબમારો ચલાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે

પરિસ્થિતિ કેવી બનશે તે માટે અત્યારે સૌ ચિંતાતુર છે

વિશ્વની છેલ્લી આશા

આકાશનું હૃદય શાંત હલાવી દેતી
તોપું ફૂટે, જળતી બંદૂક રાસ લેતી
કાળી નિશે રમતી જોગણી શી સ્મશાને
તે માનવી — મરણમાં નિજ જીત માને

ખ્રિસ્તાઈને સહૃદ બંધ પવિત્રતાના
શેરે લીધા ભૂલી જઈ નિજ ભાઈ વાટે
ભાઈ લડે વિરમ્યું શૈશવ જેની સાથે
તે સ્નેહ ભૂલી ઝડપે બરફંદ — હાટે

ચારે દિશા કુપિત નાગણી શી ફુફાડે
ત્યાં કેમ કોણ જગ જીવનને ઉગારે?

નાના ગૃહે શિશુ કુમારશથી પારણામાં
પોઢાડતી જનની બાળક વારણામાં
ફેરે ધીમેથી દુખડાં લઈ જો ટચાકા
નિસ્વાર્થ એ પ્રણય વિશ્વની છેલ્લી આશા

• સરોદ •

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯ ડિસેંબર ૧૯૩૯ અંક

: સંપાદકો :

...લાલ મહેતા : ઈશ્વરલાલ દવે
...લાલ શાહ : હરજીવન સોમૈયા

• અનુક્રમ •

નકલ આઠ આના

લોકભારતી સાહિત્ય સંઘ પો. બો. ૭૩ અમદાવાદ

આજકાલના બધા જ વાર્તાલેખકો જે જે પાત્રો વિષે તેઓ સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરાવે છે તેમને અસલી ફૅશનેબલ વ્યસનો હોવાનાં વર્ણનો કરીને એ વ્યસનો વિષે લોકોમાં સહિષ્ણુતા, કૌતુક અથવા આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરાવવાની તેમને ટેવ હોય તેવું દેખાય છે. ચા, કૉફી, સિગારેટ, ઑવેલ્ટાઇન, પત્તાં વગેરે વસ્તુઓ વેચવા માટે કારખાનાવાળાઓ મોટી સિંડીકેટો ઊભી કરે છે. ચોક્કસ કારખાનદારનું નામ ન આપતાં આ સિંડીકેટો એ પદાર્થો વિષે લોકોમાં જિજ્ઞાસા પેદા કરી દે તો તેમને બસ હોય છે. આ જાણ્યા પછી મનમાં ઘણી વાર શંકા ઊઠે છે કે આ વાર્તાલેખકોને એમના તરફથી સારું કમિશન તો નહિ મળતું હોય? એ સિવાય પોતાની વાર્તાના વાતાવરણને આવું ધૂંધળું કરવાથી તેમને બીજો શો ફાયદો હોય? એ વ્યસનો સમાજમાં કેટલાં પ્રસરેલાં છે એ કોઈએ બતાવવાની જરૂર નથી. એના વિના કથાનકની વાસ્તવિકતા ઓછી થાય તેવું પણ નથી. પહેલાંના કલાકારો ખાણાપીણાનાં વર્ણનો નહોતા કરતા. રતિવિહાર, આલિંગન, ચુંબન. મિજબાનીઓ, નાસ્તા, ચાપાણી, ધુમ્રપાન, મદિરાપાન—આ બાબતો આવી શકે તો પછી જાજરૂ જવું, લઘુશંકા જવું —એવા આરામ આપનારા વિધિવર્ણ્ય વિષયો કેમ ન આવે એ સમજાતું નથી.

આગગાડી અને ટ્રામમાં જેમ તમાકુનો ધુમાડો સહન કરવો પડે છે તેમ પોતાની જ ઓરડીમાં એકાંતમાં બેસીને એકાદ નવલકથા વાંચતા હોઈએ ત્યારે પણ એ બલા પીછો છોડતી નથી ત્યારે ખૂબ જ કંટાળો આવે છે. પણ એ સહન કરવું જ જોઈએ?

—કાકા કાલેલકર

વર્ષ નવમું. ડિસેમ્બર ૧૯૩૯ અંક દસમો

જીવનસંગ્રામ અને જીવનસંગીત

ફિલસૂફ કેન્ટે એક જગ્યાએ એક સુંદર વિચાર આપ્યો છે કે માણસ કુદરતી રીતે પોતાના પાડોશીને ચાહનારો તેમજ ધિક્કારનારો એમ બન્ને વિરોધી વર્તન કરનારો બની શકે છે કોઈ માણસને એના કુદરતી મંડળથી દૂર કરવામાં આવે તો તે થોડા વખતમાં દીનાનાં જેવો થઈ જશે તેમજ કોઈ માણસને એના મંડળ સાથે અનેક બંધનોથી જોડી દેવામા આવે તો તે થોડા વખતમા બળવાખોર થઈ જશે. આવી રીતે માણસ જે સમાજમાં રહે છે તેને ચાહે છે, તેમજ તેનાથી દૂર થવા પણ મથે છે.

જીવનનું પણ એવું જ છે એમાં સંગ્રામ પણ છે ને સંગીત પણ છે. કુદરતી યોજના એવી લાગે છે કે સ્વભાવથી માણસ સુખ, સગવડતા અને આરામ શોધનારો હોય છે. અને તેથી એના સુખ, સગવડના કે આનંદમા વિઘ્ન આવે ત્યારે એ જેને વિકૃત કહી શકાય તેવું માનસ દર્શાવે છે. પણ કુદરતે જ માણસમા એક બીજી વૃત્તિ પણ મૂકી છે અને એ વૃત્તિને લીધે માણસ જીવનસંગ્રામમા રહેલું જીવનસંગીત ધારે તો જોઈ શકે છે કેટલાક મનુષ્યો જીવનભર કેવળ સંગ્રામ, દુઃખ, અશાંતિ અને મુશ્કેલીઓ જુએ છે. તેમના સામે એ પરાક્રમ કરે છે. તેમને એ હંફાવે છે. તેમના પરાજયથી એ આનંદ પામે છે. પણ એ વિજયના આનંદની વેળાએ એને ખબર પડે છે કે કેવળ જીવનસંગ્રામમાં આખું જીવન આપી જાતું નથી જીવનસંગ્રામ ન કરનારો તો કેવળ કાયર જ છે; પણ જીવનસંગ્રામ કરીને, વિજય મેળવીને, પરાક્રમ કરીને, પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરીને પણ જે માણસ વધારે ઉચ્ચ જીવનની કલ્પના કરી શકતો નથી તેનું અજ્ઞાન કાંઈ ઓછું દુઃખદાયક નથી

જે માણસ જીવનસંગ્રામમાં રહેલું જીવનસંગીત સાંભળી શકે તે ખરા અર્થમાં જીવન જીવ્યો કહી શકાય શોક, વિરોધી તત્ત્વો, મુશ્કેલીઓ, નિરાશા, દુઃખ-એ આંતરવૃત્તિઓના

પ્રતિભિઓ–તેમજ સમાજમાં ઠેરઠેર રહેલાં વિરોધી અને પ્રત્યાઘાતી બળો–એ જીવનસંગ્રામની સામગ્રી છે; પરંતુ એમાં માણસને યુદ્ધની ખાતર યુદ્ધનો રસ ન હોવો જોઈએ. એ સઘળી ક્લેશમય, અસ્વસ્થ અને એક રીતે ગણો તો નિરર્થક સામગ્રીમાં જે પ્રબળ જીવનસંગીત વહી રહ્યું છે તે જીવનસંગીત જ માનવની શોધનો વિષય છે.

અને માનવ જેમ જેમ પોતાના સંગ્રામનાં સાધનો શુદ્ધ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેને ખબર પડે છે કે એક એવી શક્તિ પણ એનામાં વસી રહી છે કે જે હરેક પ્રકારના સંગ્રામમાં અર્થ જોઈ શકે છે: હરેક પ્રકારના ખાતરમાં ફૂલના રંગ દેખી શકે છે: હરેક પ્રકારના વિરોધી સ્વરોમાં અસ્ખલિત રીતે વહેતું જીવનસંગીત સાંભળી શકે છે; અને કેન્ટ જેને 'Anti social sociability of mankind' 'અસહકારી છતાં સહકાર કરવાની માનવની સહજવૃત્તિ' કહે છે–એ સુંદર વૃત્તિને ખોળી શકે છે. આ વૃત્તિને સ્પર્શી શકવાની શક્તિ એવા માણસમાં આવી શકે છે કે જે જીવનસંગીતના અનંત સ્વરોને પિછાની શકે છે.

આ જીવનસંગ્રામમાં રહેલું જીવનસંગીત મેળવવાને માટે માણસે હમેશાં આઘાત–પ્રત્યાઘાત કરવાની પોતાની વૃત્તિ માટે વિવેક કેળવવો જોઈએ. જેટલું ન સમજાય તે સઘળું અર્થહીન છે એમ દરેક વસ્તુનો તાત્કાલિક નિર્ણય ન કરતાં એ વસ્તુને બીજી બાજુ પણ હોઈ શકે એમ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સ્યાદ્વાદનો આશ્રય લેવાની ટેવ પાડવાથી માણસજીવનને વધારે સારી રીતે સમજી શકે. આ જમાનામાં જ્યારે દિક્ અને કાલ નહિ જેવાં બન્યાં છે ત્યારે શસ્ત્રાસ્ત્ર કરતાં પણ વધારે ભયંકર સાધનો માણસ કેવળ પોતાના શબ્દમાંથી અને અર્થહીન પ્રચારવેડાથી સરજી શકે છે. એટલું જ નહિ, આજે માણસ ધારે તો અજ્ઞાનીઓની બહુમતી સરજાવી જ્ઞાન જેવું કાંઈ નથી એમ પણ સિદ્ધ કરી શકે. એટલે આ જમાનામાં જીવનસંગ્રામને નવા દૃષ્ટિકોણથી સમજવાની જરૂરિયાત ઊભી થવાની છે. સમાજની પુનર્રચનામાં એક વસ્તુ એ પણ આવે છે કે પુનર્રચના માટે વિનાશ કરનારાં તત્ત્વોની સાથે જ સર્જનાત્મક સૃષ્ટિનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી પણ થવી જોઈએ. અને એ દૃષ્ટિએ આજે હરેક વસ્તુ કે વાદનો તડ ને ફડ ન્યાય આપવા કરતાં–કે એને ચર્ચાનો વિષય બનાવવા કરતાં–એમાં જે કાંઈ સુંદર હોય તે જીવનમાં વણી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો વધારે જરૂરી થઈ પડે છે: આજની દુનિયાની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત સૌન્દર્યદૃષ્ટિ કેળવવાની છે.

એક રીતે જોતાં લોકો જેને પ્રગતિવાદ–અને પ્રત્યાઘાતી માનસ કહે છે એ વિષે પણ આજે ઘણી ઘણી ગેરસમજણો ફેલાયલી પડી છે. પ્રગતિ એ એક એવું જીવનવિધાયક બળ છે કે એ મેળવવા માટે વ્યક્તિએ અભ્યાસ, અનુભવ અને જીવનશુદ્ધિ–ત્રણેનો મેળ સાધવો જોઈએ. એ ત્રણેમાંથી કોઈ એક વડે પ્રગતિ સિદ્ધ કરી શકાતી નથી. પ્રગતિ એ વ્યક્તિના આંતરજીવનનો પરિમલ હોવો જોઈએ. જ્યારે વ્યક્તિ સમષ્ટિના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે એને પોતાનાં જ કહી શકાય તેવાં સુખસાધનો ને આરામનો ભોગ આપવો પડે છે. એ ભોગ ન આપીને એ વિકૃત માનસ ધરાવનારો બને છે: ક્લેશથી કે ભયથી એ ભોગ આપીને એ કાયર બને છે: સમજીને એ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારવાથી જ એ પ્રગતિશીલ બની

શકે છે. પણ એટલા જ માટે પ્રગતિશીલ જીવનની મૂળ સામગ્રી–બહારથી નહિ પણ અંદરથી જન્મવી જોઈએ. સામાજિક ફેરફારો પણ આંતરવિકાસના પ્રતિબિંબરૂપે થવા જોઈએ–અને કેવળ હવાઈ વાતોને અનુસરવાની નબળી મનોવૃત્તિના પડઘારૂપે નહિ. એ જીવનસામર્થ્યરૂપે રજૂ થવા જોઈએ, અનુકરણ કે અનુસરણરૂપે નહિ તો જ એ ફેરફારોમાં ચિરંજીવી તત્ત્વ હોઈ શકે : એટલું જ નહિ, તો જ જીવનસંગ્રામની અઘોરમાં અઘોર વસ્તુસ્થિતિમાં જે એક અદ્દભુત માનવતાનું જીવનસંગીત વહી રહ્યું છે તેની ઝાંખી મળે; અને નિરાશામાં પણ આશાનું જ ગાન ગાવા એનો પ્રાણ પ્રેરાય.

માણસ બહુ અનુકરણશીલ પ્રાણી છે. એની સૌથી મોટામાં મોટી મુશ્કેલી વિચાર કરવાની છે. બની શકે તો એ વિચાર કરવા માગતો નથી. વિચારની ગોળી વેચાતી મળતી હોય તો એના વડે એ ચલાવી લે એટલો એ વિલાસી પણ છે. પરંતુ એટલા જ માટે એ બંધન સામે યુદ્ધ કરીને પછી જ બંધન શું છે એ સમજી શકે.

જીવનસંગીત સમજવા માટે પ્રથમ જીવનસંગ્રામનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવવો જોઈએ.

અને ત્યારે જ માણસ જાણી શકે કે માણસના અંતરના ઊંડામાં ઊંડા ભાગમાં જે એક ચિરંતન વસ્તુ છે એ વસ્તુને જાગ્રત કરીને જ નવરચના થઈ શકે : એ વસ્તુને જાગ્રત કરવા માટે પ્રથમ તો એણે પોતે જ સમર્થ જીવન ગાળવું જોઈએ. જીવનશુદ્ધિ વિના કોઈ માણસ પોતાને સમર્થ કહી શકે નહિ. અને તેથી છેવટે તો જીવનશુદ્ધિ–જીવનસંગ્રામ–જીવનસંગીત એ ત્રણે બિંદુઓના અનુસંધાન વડે જ જીવનત્રિકોણની પુનર્રચના શક્ય બને છે.

જીવનશુદ્ધિનો બહિષ્કાર કરીને માણસ કોઈ પણ જાતનું સામર્થ્ય મેળવી શકે એ વસ્તુ જ અશક્ય છે. 'જીવનશુદ્ધિ શું છે?' એમ નાકનું ટેરવું ચડાવી પૂછનારને કહી શકાય કે એના હોવા વિષે શંકા ન કરવામાં જ જીવનશુદ્ધિ રહી છે.

હરકોઈ પ્રકારની પ્રગતિનો મૂળ પાયો જીવનશુદ્ધિમાં રહ્યો છે. જીવન શા માટે છે? એ મહાન શોધ કરતાં વધારે પ્રગતિશીલ વિચાર હજી સુધી તો કોઈ માણસ આપી શક્યો નથી. એ વસ્તુ સાચી છે કે રોટલી વિના માણસ જીવી શકતો નથી, ને એટલા માટે રોટલીવ્યવસ્થા એ પ્રગતિશીલતાનું એક લક્ષણ છે. પણ જેમ રોટલી વિના માણસ જીવી શકતો નથી, તેમ રોટલી હોવા છતાં પણ માણસ જીવતો નથી–એ વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર કરવામાં જીવનશુદ્ધિનો–એટલે કે પ્રગતિશીલતાનો–સાચો માર્ગ રહ્યો છે. રોટલી મેળવવી, જીવન મેળવવું ને જીવન જીવવું એ જીવનસંગ્રામ, જીવનશુદ્ધિ ને જીવનસંગીતનાં ત્રણ તત્ત્વો હરકોઈ સાચા અને સમર્થ વિચારના મૂળમાં હોવાં જોઈએ.

• ધૂમકેતુ •

☆

સ્વરાજયાત્રા

શ્રી. મોહનલાલ મહેતા

વડી કારોબારીની બેઠક

મહાસભાની વડી કારોબારીની અલાહાબાદની બેઠક પૂરી થઈ ગઈ છે. ચાર દિવસની મંત્રણા પછી કારોબારીએ જે નિવેદન પ્રગટ કર્યું છે તેમાં નવીનતા એટલી જ છે કે એ મહાસભાની વર્તમાન સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરે છે અને મહાસભાવાદીઓએ આજે શું શું કરવાનું છે તે અંગે ચોક્કસ સૂચનો આપે છે.

કારોબારીના પ્રથમ નિવેદનના જવાબમાં આ દેશના વિરોધપક્ષોએ અને બ્રિટિશ સરકારે જે જે નવા અને અસંગત મુદ્દાઓ ઊભા કરી મૂળ પ્રશ્નને ગૂંગળાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેને આજનું નિવેદન સ્પષ્ટ જવાબ આપી દે છે. કારોબારીના આ નિવેદનની મહત્તા એ છે કે હિંદસ્વરાજનું બંધારણ લોકસભા દ્વારા જ ઘડી શકાય એ વિધાનનું તેણે સમર્થન કર્યું છે અને લોકસભાની અને બંધારણની આડે જે કાલ્પનિક ભયો ઊભા કરવામાં આવ્યા છે તેને દૂર કર્યા છે. આ નિવેદન પછી મુસ્લિમ-લીગ, વિનિત મંડળ કે બ્રિટિશ સરકાર શંકારહિત બની જશે એમ અમે માનતા નથી, કારણ કે તેઓ શંકાશીલની સ્થિતિમાં છે જ નહિ, પરંતુ આ નિવેદન સામે વાંધા કાઢવાનું તો એમને મુશ્કેલ બનશે જ અને તેનું પરિણામ એ આવશે કે હિંદ અને બ્રિટનનો લોકમત કારોબારીના નિવેદનને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ટેકો આપતો જશે.

કારોબારીનું આ નિવેદન કયા મુદ્દાઓને સ્પષ્ટ કરે છે તે આપણે જોઈએ: સૌથી પહેલાં તો કારોબારી એ સાબિત કરે છે કે આજના યુદ્ધમાં ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાંસનો હેતુ પ્રજાશાસન કે સ્વાતંત્ર્યની રક્ષાનો છે જ નહિ; એમ હોત તો હિંદ પ્રત્યેનું ઇંગ્લેંડનું જાહેરનામું જુદી જ રીતે લખાયું હોત. બ્રિટનનું આજનું વલણ હિંદને પોતાના પંજામાં પકડી જ રાખવાનું છે; એમ ન હોય તો હિંદને સ્વાતંત્ર્ય આપવાની વાતમાં લઘુમતીના અને રાજાઓના પ્રશ્નોને તે આગળ ધરત જ નહિ. ૧૯૧૪-'૧૮ની લડાઈને અંતે હિંદને જે ભેટો મળી તે કરતાં કોઈ જુદી ભેટ આ લડાઈને અંતે મળે એમ કારોબારી માનતી નથી.

આમ છતાં બ્રિટિશ-સરકાર તરફથી જે બે પ્રશ્નોને સ્વાતંત્ર્યની રચનામાં અંતરાયરૂપ ગણવામાં આવે છે તેનો પણ કારોબારી સમિતિ જવાબ આપે છે. કારોબારી કહે છે કે હિંદનો કોઈ પણ પક્ષ સ્વાતંત્ર્યનો વિરોધ કરતો જ નથી, પણ કોઈ પક્ષ વિરોધ કરતો હોય તોપણ એ મુદ્દો અપ્રસ્તુત છે. ખરો મુદ્દો તો એ છે કે બ્રિટન પોતે હિંદને છોડવા ઇચ્છે છે કે નહિ. એક પળને માટે માની લઈએ કે હિંદ બ્રિટનની તાબેદારી જ ઇચ્છે છે. તો પછી બ્રિટનને શી ચિંતા છે? એ શા માટે ન કહી દે કે તમારું બંધારણ તમે રચી લો! જો હિંદ ખરેખર તાબેદારી ઇચ્છતું હશે તો એવું જ બંધારણ રચશે કે જેમાં સર્વોપરી સત્તા બ્રિટનના હાથમાં જ રહે. કારોબારી માને છે કે બ્રિટન તરફથી રજૂ કરવામાં આવતું આ કારણ કારણ છે જ નહિ, એ તો બહાનું છે.

અને બીજું કારણ રાજાઓનું આપવામાં આવે છે, તેમાં તો બ્રિટનની ચોખ્ખી અપ્રમાણિકતા જોઈ શકાય છે. આપણે ભારતવાસીઓએ આજના રાજાઓને સ્વતંત્ર રાજાઓ તરીકે કોઈ દિવસ ઓળખ્યા જ નથી; જો બ્રિટનની સત્તા દૂર થાય તો આજના રાજાઓ કયાં સ્થાને હોય તે રાજાઓ, બ્રિટિશ સરકાર અને આપણે સૌ સારી રીતે સમજીએ છીએ; એટલે જ કારોબારી સ્પષ્ટ કરી દે છે કે રાજાઓનો વિચાર તમારે જ કરવાનો છે- અમે તો એમને તમારા અને તમને એમના પ્રતિનિધિ અને પ્રતીકરૂપ જ માનીએ છીએ. પણ એ રાજાઓની જે

પ્રજા કહેવાય છે તેનું શું ? બ્રિટિશ સરકાર આજ લગી એ આઠ કરોડ માનવીના ભાવિ માટે એક શબ્દ પણ કેમ ઉચ્ચારતી નથી ? સ્વતંત્ર હિંદમાં એમનું સ્થાન શું રહેશે એ વિષે અનેક નિર્બળ અને સબળ લઘુમતીના રક્ષણનો ભાર ઉઠાવનાર બ્રિટન કેમ કશું બોલતું જ નથી ? કે યુરોપમાં જે યુદ્ધ ખેલાય છે—જો કે હમણાં કશું ખેલાતું દેખાતું નથી—તે માત્ર પોલાંડના રક્ષણ માટે જ છે ? અને તે પણ જર્મનીએ કબજે કરેલા પોલાંડ માટે જ ? અને... અને જરા આગળ જઈએ તો પોલાંડ પછીનું હેર હિટલરનું બ્રિટન માટે મહા ભયાનક એવું પગલું અટકાવવા માટે જ ?

બ્રિટને આજ લગી આ પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા નથી કારોબારી આજના નિવેદન દ્વારા આખી દુનિયા સમક્ષ પોતાની વાત સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરે છે. જે પ્રશ્નો ઊભા જ ન થવા જોઈએ તે પ્રશ્નો બ્રિટને ઊભા કર્યા છે એમ માનતાં હોવા છતાં કારોબારી એના જવાબો પણ આ નિવેદનમાં આપી દે છે. લઘુમતીનો પ્રશ્ન ઊભો કરી લોકસભાની ભવ્ય કલ્પનાને બ્રિટન વિકૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના જવાબમાં કારોબારી કહે છે કે 'આ લોકસભા એવું રાજ્યબંધારણ ઘડી શકશે, જેમાં માન્ય રાખેલી એવી લઘુમતીઓના હકોની તેમને સંતોષ થાય એવી રીતે રક્ષા કરવામાં આવશે, અને લઘુમતીઓના હકોને લગતી કોઈ બાબતો વિષે પરસ્પર પતાવટ નહિ થાય તો તે લવાદના હાથમાં સોંપી શકાશે' લઘુમતીની રક્ષાની બાબતમાં મહાસભા આથી વધુ શું કહી શકે ? વિરોધીમાં વિરોધી આથી વધુ માગી પણ શું શકે ? મહાસભા તો અલગ મતદારમંડળ અને અનામત બેઠકો આપવાની પણ તૈયારી બતાવે છે.

કારોબારીના આ ઠરાવ પછી ગાંધીજીએ 'હરિજન'માં જે લેખ લખ્યો છે તે લોકસભાની રચનાને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે મહાસભા હિંદનું પ્રતિનિધિત્વ નથી ધરાવતી એમ જે કહે છે ને મુસ્લિમ-લીગ સમસ્ત મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે એમ જે બોલે છે તેને લોકસભાની આ દરખાસ્ત એક પડકારરૂપ છે. પુખ્ત વયના મતાધિકાર ઉપર રચાયેલી લોકસભા —અને એ લોકસભા જ હિંદનું સાચું પ્રતિબિંબ બની શકે એમ છે. મહાસભાએ જ્યારે ખાતરી આપી છે કે લઘુમતીના હકોનું એમને સંતોષ થાય એવી રીતે રક્ષણ કરવામાં આવશે, ત્યારે લઘુમતી પાસે કશું બોલવાનું રહેતું જ નથી. મુસ્લિમ-લીગના આગેવાનોએ મહાસભાના આ વચનો ઉપર ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જ જોઈએ. અને હર્ષ સાથે એ કહેવું જોઈએ કે ઉપરનું નિવેદન પ્રગટ થયા પછી હજી લગી કોઈ પક્ષ તરફથી બીજું નિવેદન કરવામાં આવ્યું નથી આ મૌનનો અર્થ એ થઈ શકે ખરો કે એ નિવેદને સૌને વિચારમાં નાખી દીધા છે !

આટલી સ્પષ્ટતા પછી કારોબારી સમિતિ સવિનય ભંગ માટે થનગની રહેલા મહાસભાવાદીઓને અભિનંદન આપતાં સૂચન કરે છે કે થોભો, હજી યે ધીરજ ધરો. જે પગલું ભર્યું છે તેનાં પૂરાં પરિણામો જોવા દો અને વાતાવરણ સાફ થવા દો. કારોબારી એમ પણ કહે છે કે અસહકારનું જે પગલું ભર્યું છે તે તો છેવટ સુધી ચાલુ રહેશે જ. એમાં પાછાં પગલાં માંડવા જેવું છે જ નહિ. હાલ તુરતને માટે સવિનય ભંગની અનિવાર્ય શરતરૂપે કારોબારી હિંદુ-મુસ્લિમ-એકતા, ખાદી અને ચરખો તથા અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો ૧૯૨૦નો કાર્યક્રમ રજૂ કરે છે. આ કાર્યક્રમ કોઈને ગમે કે ન ગમે પણ આપણી યુદ્ધસમિતિએ તો યુદ્ધની અનિવાર્ય શરત તરીકે આપણી સમક્ષ એ મૂકી દીધો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ગાંધીજી તો વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે આ કાર્યક્રમની સંતોષજનક પૂર્તિ વિના જો હિંદ બ્રિટન સામે યુદ્ધમાં ઊતરે તો તેના યુદ્ધમાં વ્યવસ્થા કે અહિંસા રહે નહિ. એનું યુદ્ધ ફુલ્લડો અને છેવટ સર્વનાશમાં જ પરિણમે. એટલે આ કાર્યક્રમ વિષે ગમવા ન ગમવાનો પ્રશ્ન નથી. સૈનિકોની બુદ્ધિ આ કાર્યક્રમ સામે બંડ ઉઠાવતી હોય તોપણ એ એણે સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે, કારણ કે એનો સેનાપતિ અને એની યુદ્ધસમિતિ એ ઇચ્છે છે.

મહાસભાવાદીઓને આટલી સૂચના આપીને પણ કારોબારી એ વાત તો સાફ શબ્દોમાં કહી દે છે કે

'પણ હિંદની પ્રજાએ જે રસ્તા સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા નથી તે રસ્તે તેને બળાત્કારે ખેંચવાના સર્વ પ્રયત્નોનો અને હિંદનાં ગૌરવ અને સ્વતંત્રતાની વિરોધી હોય એવી એકેએક વસ્તુનો મહાસભાનાં અહિંસક સાધનો વડે સામનો કરવાની આ સમિતિને ફરજ પડશે.' કારોબારી આજે હિંદને યુદ્ધનો આદેશ ન આપતી હોય તો તેનું કારણ દેશની નબળાઈ જ છે, પરંતુ કારોબારી તરફથી થયેલા નબળાઇના આ એકરારનો બ્રિટન લાભ ઉઠાવવા ઇચ્છે તો એમ બનવાનું મુશ્કેલ છે. 'દેશ સવિનય ભંગ માટે તૈયાર નથી' એનો અર્થ એ છે કે સ્વાતંત્ર્યનો આખરી જંગ ખેલવાની એની તૈયારી નથી. પરંતુ એના મોં ઉપર લાત મારવામાં આવે તો તો એ લડવા માટે તૈયાર છે જ. કારોબારીએ ઉપરના શબ્દો વડે બ્રિટનને ચેતવણી આપી છે કે અમે સવિનય ભંગનો આરંભ નથી કરતા તેથી રખે એમ સમજતા કે અમે તમારા કોઈ પણ પગલાને સાંખી લઈશું! અમારા મત પ્રમાણે આ ચેતવણી નક્કર છે અને વખતસરની છે. જો બ્રિટનની લડવાની જ ઇચ્છા હશે તો આ ચેતવણીની થોડા જ સમયમાં આપણે અવગણના થયેલી જોઈશું.

કારોબારીના આ ઠરાવની ઉદ્દામો ઉપર અને સુભાષબાબુ ઉપર શી અસર થઈ છે તે હજી જાણી શકાયું નથી. સુભાષબાબુના છેલ્લામાં છેલ્લાં વચનો ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેઓને આ ઠરાવ નબળો લાગશે. એમના મત પ્રમાણે સવિનય ભંગને મોડું કરવામાં દેશને પારાવાર નુકસાન થઈ રહ્યું છે. સાચી જ રીતે જોઈએ તો દેશની લડાયક તૈયારી સંબંધમાં કારોબારી અને સભાષબાબુ જુદી જુદી દિશાના મતો ધરાવે છે. આવે વખતે આ ગૂંચનો સાચો ઉકેલ એ જ સંભવી શકે કે સુભાષબાબુ વિરોધનો શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના, એટલે કે દેશના વાતાવરણને ડહોળ્યા વિના કારોબારીનો આદેશ ઉઠાવી લે અથવા તો પોતાને ખાતરી જ હોય કે દેશ તૈયાર છે, તો નાનામાં નાના ક્ષેત્રમાં એ પ્રયોગને સફળ કરી બતાવે. અત્યારનો જે વિરોધ છે તે કોઈ પક્ષને કશો જ લાભ આપતો નથી. આપણે સૌ જાણીએ છીએ, હિંદસંરક્ષણ કાયદો એનાં તમામ આનષ્ટો સાથે ઉગ્રમાં ઉગ્ર રીતે તો બંગાળમાં જ અમલમાં આવ્યો છે. સુભાષબાબુ શા માટે એ ક્ષેત્રને જ પસંદ ન કરે? વધુમાં ત્યાંના મહાસભાવાદીઓની પ્રચંડ બહુમતી આજની કારોબારીનું વલણ વ્યાજબી માનતી નથી એટલે એ ક્ષેત્ર જ અનુકૂળ ઠરવું જોઈએ.

પરંતુ એમ લાગે છે કે સુભાષબાબુને એ વસ્તુનું તો દુઃખદ ભાન છે જ કે કારોબારીના આદેશની વિરુદ્ધ આ દેશમાં એમને સાથ મળી શકે એમ નથી. દેશનાં લાખ્ખો માણસો, બંગાળ પણ, ગાંધીજી સિવાય આજની કટોકટીના કાળમાં પોતાના જાનમાલનું સુકાન બીજા કોઈના હાથમાં સોંપે એમ નથી. આવું જ્ઞાન છે એટલે જ સુભાષબાબુ કશું પગલું ભરતા નથી અને માત્ર શાબ્દિક વિરોધ જ કર્યા કરે છે. આવે વખતે દુઃખ એટલું જ થાય છે કે જો કંઈ બની શકે એમ નથી તો તેઓ મૌન રહી વાતાવરણને સ્થિર કેમ નથી થવા દેતા! એમ થશે તો લડાઈ મોડી નહિ થાય પણ વહેલી જ આવશે.

કારોબારીએ મહાસભાવાદીઓને આદેશ આપતાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ સૂચવ્યો છે તે આપણે આગળ જોઇ ગયા. એ કાર્યક્રમમાં કારોબારીના ઠરાવો અને લોકસભાનો મર્મ લોકોને સમજાવવાની વાત તો આવી જ જાય છે. પરંતુ 'હરિજન'માં એક ઉદ્દામવાદી સાથે થયેલા વાર્તાલાપમાંથી તો ગાંધીજી ત્યાં સુધી પણ કહે છે કે તમારી વાણી હિંસક ન બને તો સરકારના નાગરિક સ્વાતંત્ર્યને ઇજા પહોંચાડતા પગલાની તમે અલબત્ત ટીકા કરી શકો, એટલું જ નહિ, પણ લૉર્ડ ઝેટલૅંડના ભાષણની ઝાટકણી કાઢતાં એમ પણ કહી શકો કે એ લોકો જગતના ડાકુ ચાંચિયા છે અને સામ્રાજ્યશાહી અને ફાસિસ્ટશાહીમાં કશો ફરક નથી' આ શબ્દોથી તો સૌને ખાતરી થશે કે સ્વમાન ઉપર ઘા કરનારું એક પગલું ગાંધીજી સાંખે એમ નથી; અને તે સાથે જ બ્રિટનની દાનત વિષે તો પોતાનો અભિપ્રાય જરી

પણ મેળો રાખે તેમ નથી આપણા ઉદ્દામવાદીઓ માટે અત્યારે આટલું પૂરતું નથી ? કર ન આપવાની લડત તો ગાંધીજીની શરતો પૂરી થયા વિના એમના નેતૃત્વ નીચે શી રીતે ચાલી શકે ?

આપણે એવી આશા રાખીએ કે કારોબારીનો આ ઠરાવ આજના બધા પ્રકારના વાતાવરણને સાફ કરવામાં મદદરૂપ નીવડે

સક્કરનું રમખાણ

આ વરસે દિવાળી અને ઇદના તહેવારો એક સાથે જ હોવા છતાં આખા દેશમાં એક પણ જગ્યાએ હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે ઘર્ષણ ન થયું તેથી એક પ્રકારનો આનંદ થતો હતો એમ પણ લાગતું હતું કે મુસ્લિમ-લીગ અને મહાસભા વચ્ચે વાટાઘાટો ચાલી રહી છે તેનું આ પરિણામ હશે અને એ જ દિવસે જનાબ ઝીણા સાહેબે રેડિયોદ્વારા ઇદનો સંદેશો સુણાવ્યો અને તેમાં સહિષ્ણુતા અને પ્રેમનો બોધ આપ્યો ત્યારે તો ખાતરી થવા લાગી કે હિંદુ-મુસ્લીમ-એકતાનો માર્ગ સાફ થઈ રહ્યો છે આ માન્યતા દૃઢ થતી જતી હતી ત્યાં જ રાષ્ટ્ર-શરીરનો આ મહારોગ સક્કરમાં ફાટી નીકળ્યો મંઝીલગાહની એક જગ્યા (દરગાહ) જ્યાંથી હિંદુ મંદિરમાં જવાનો રસ્તો છે તે વર્ષો થયા સરકારી કાબૂ હેઠળ હતી હમણાં ત્યાંના મુસ્લિમોએ એ જગ્યા ઉપર પોતાનો હક જણાવ્યો અને તે માટે ચળવળ પણ શરૂ કરી દીધી દુઃખની વાત એ છે કે આ ચળવળને તુરત જ મુસ્લિમ-લીગે ટેકો આપ્યો અને ઠેર-ઠેરથી મુસ્લિમ વર્તમાનપત્રોએ સિંધના પ્રધાનમંડળને ગાળો ભાંડવા માંડી સિંધનું પ્રધાનમંડળ મહાસભાવાદી નથી પરંતુ મુસ્લિમ-લીગનું તો વિરોધી જ છે, એટલે મુસ્લિમ-લીગ આ પ્રસંગનો લાભ ઉઠાવે એમાં નવાઈ નહોતી સિંધના વડા પ્રધાને ખાતરી આપી કે પોતે આ વિષે ઘટતી તપાસ કરશે અને મુસલમોને ન્યાય આપશે, પરંતુ એમની ખાતરીને કોઈ એ ગણકારી નહિ કેટલાક મુસ્લિમોએ તો મંઝીલગાહમાં જઈને અડ્ડા જમાવ્યા અને એ રીતે પોતાનો હક સાબિત કર્યો પરિણામ એ આવ્યું કે સરકારે આકરાં પગલાં લીધાં ને રમખાણ ફાટી નીકળ્યું રમખાણની પૂરી વિગતો આજ સુધી પ્રાપ્ત નથી થઈ તે દુઃખદ બીના છે, પરંતુ ત્રીસ ઉપરાંત માણસોના જાન ગયા છે ને કેટલાક ઘાયલ થયા છે સિંધ-સરકારના પ્રયત્ને શાંતિ તો ફેલાઈ ગઈ છે પરંતુ એ પ્રશ્નનો કશો ફેંસલો આવ્યો નથી સિંધ-સરકાર તરફથી વિસ્તૃત નિવેદનનું વચન મળ્યું છે, પરંતુ હજુ સુધી તે વાંચવા મળ્યું નથી અત્યારે તો એક પક્ષ બીજા પક્ષ ઉપર આક્ષેપો કર્યે જ જાય છે એટલે સત્ય વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકાતી નથી

દુઃખની વાત એ છે કે આવા સાદા સવાલો પણ આપણે પંચ કે અદાલત દ્વારા પતાવી શકતા નથી એક બીજાના લોહી રેડવાનો જ જાણે આપણે માર્ગ અખત્યાર કર્યો હોય તેમ દરેક પ્રશ્ન ઉપર જ્યાં ને ત્યાં રમખાણો જ ફાટી નીકળે છે

બાપાજયંતિ

પૂજ્ય ઠક્કરબાપા સિત્તેર વર્ષ પૂરાં કરી એકોતેરમા વર્ષમાં પ્રવેશે છે તે પુણ્યપ્રસંગે આખો દેશ એમને અભિનંદન અને શુભેચ્છાઓ પાઠવે છે ઠક્કર બાપા ગુજરાતી છે, પરંતુ એ તો દેશના તમામ પ્રાંતની અને તેમાં યે દીનદુખિયાની મિલકત છે એટલે આપણે ગુજરાતી તરીકે એમને વધુ ધન્યવાદ આપવા આગળ નહિ આવીએ પરંતુ ગુજરાત પોતાનું અમૂલું ધન આખા દેશના ચરણે મૂકે છે અને છતાં તેને ભૂલતું નથી તે માટે તો રાજી થઈશું જ ઠક્કરબાપાનું નામ ન સાંભળ્યું હોય એવું ગુજરાતમાં કોઈક જ હશે એમના સંસર્ગમાં ન આવ્યો હોય એવો સેવક તો ભાગ્યે જ મળશે એમની જયંતિ માટે પૂ. ગાંધીજીએ નિવેદન કર્યું ત્યારપછી દૂર દૂરના પ્રાંતોમાંથી જે નિવેદનો આવી રહ્યાં છે તે બાપાની સેવા અને પ્રેરણાની વ્યાપકતા બતાવે છે આવા મહાન યશસ્વી અને હિતકર જીવનને પરમાત્મા સર્વ રીતે બળવાન કરે એવી આપણે સૌ પ્રાર્થના કરીએ

મહાસભાના પ્રાંતો

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોએ રાજીનામાં આપ્યાં

પછી માત્ર એક જ પ્રાંતમાં પ્રધાનમંડળ રચાઈ શક્યું છે—અને તે પણ ધારાસભા સમક્ષ હાજર થઈ શકતું નથી તે મહાસભાની તાકાતનો પુરાવો આપે છે. મહાસભાના પ્રધાનો ગયા પછી ગવર્નરોએ પોતાના હાથમાં સત્તા લીધી છે તેનાં પરિણામો હજી દેખાયાં નથી. જ્યાં સુધી સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે સમાધાનના પ્રયાસો કોઈ ને કોઈ પક્ષ તરફથી ચાલે છે ત્યાં સુધી એ પરિણામો જાણી પણ નહિ શકાય. હજી સુધી તો એ ગવર્નરો પણ એમ માનતા જણાય છે કે થોડા જ કાળમાં પ્રધાનો પોતાની સત્તા ઉપર આવી જશે. આ બાબતમાં તો જે થવાનું હોય તે થાય, પરંતુ આસામના વિરોધપક્ષે પ્રધાનમંડળ રચવાની હિંમત કરી છે તે જરી વિચારવા જેવું છે. આસામમાં મહાસભાનું સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ હતું તે સૌ કોઈ જાણે છે. બીજા પ્રાંતોની સરખામણીમાં આસામમાં મહાસભાનું બળ ઓછું હતું તે પણ છાની બાબત નથી. આસામ પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવામાં સમય લાગ્યો ત્યારે એવો ભય પણ પેદા થયેલો કે ત્યાં કદાચ મહાસભાના ઉજ્જ્વળ નામને કલંક લાગશે. પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી બધું પાર ઊતરી ગયું અને આશ્ચર્યકારક તો એ બન્યું કે સંયુક્ત પક્ષે એક મતે નવા પ્રધાનમંડળ સામે વિરોધ નોંધાવ્યો. સર સાદુલ્લાએ પ્રધાનમંડળ રચતા પહેલાં નામદાર ગવર્નર પાસે કંઈક ખાતરી માગી છે એવું એક નિવેદન પ્રગટ થયેલું; આ ખાતરીઓ શી છે તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ નવા પ્રધાનો ધારાસભા સમક્ષ આવવા વિચાર નથી તે બતાવે છે કે પોતાના મંડળમાં બીજાને મેળવવા માટે તેઓ સમય શોધી રહ્યા છે. આપણે આશા રાખીએ કે સંયુક્ત પક્ષ આજે જે એકતા બતાવે છે તે આખર સુધી ટકાવી રાખશે અને નવા પ્રધાનમંડળને ધારાસભાની પહેલી જ બેઠકમાં સત્ય વસ્તુસ્થિતિનું ભાન કરાવી આસામને બીજા પ્રાંતોની હરોળમાં લઈ આવશે.

૨૫-૧૧-૩૯

ચિડિયાખાનું

મૂળ લેખક : શ્રી. અજ્ઞેય——————અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

રમા શેષે ભગાઈને બોલી–"હા, તમને બીજુ શુ સૂઝે? કોલેજમાથી આવ્યા ને પહોળા થઈને પડ્યા વહેલી રજા ન મળી, તો ગયા સાંજે સિનેમા જોવા જોઈને આવ્યા ને મંડ્યા ઊંઘવા તે છતા જો હું કહું કે 'પુરુષ તો લગ્ન કરે છે રસોયણ કે ચાકરડીને પગાર ન આપવો પડે એટલા ખાતર ' તો કહેશો કે 'તુ મને અન્યાય કરે છે, પુરુષજાતિને અન્યાય કરે છે.' પણ હું કહું છુ કે રોજ રોજ ઓછા ગજા મરે છે તે રજા પડે? આજ વિચાર્યું કે ચાલો રજા છે તે ફરી આવીએ, પણ તમને શુ લાગેવળગે હરવાફરવાથી, ને એ પણ પાછુ મારી સાથે? તમે તો પડ્યા પડ્યા ગગડાવ્યા કરશો હોક્કા મળી હોત કો'ક મેમ સાહેબ–'

વાત ટૂંકથી પતાવવાના ઇરાદે મે કહ્યુ–"ઠીક ભાઈ ઠીક, રહેવા દે તારુ પુરાણુ ને થઈ જા તૈયાર કપડા પહેરીને, એટલે જઈએ ફરવા ને તુ કપડા પહેર એટલી વારમા હુ યે થોડા ધુમાડા કાઢી લઉ '

ધુવાડાના શબ્દોચ્ચારની સાથે જ રમા ભડકી પણ એ કઈ બોલે એ પહેલા જ મે કહ્યુ–"જો, પેલી પીળી સાડી પહેરજે હો–કાળી કિનારવાળી તુ તો કદી સારા કપડા પહેરતી જ નથી હવે—"

રમાએ મનમા મૃદુ ભાવો અનુભવતા, પણ બહારથી સખ્ત બનીને, જવાબ વાળ્યો–'તમે લાવી દીધુ છે કોઈ દિ' કઈ?" ને એ કપડા બદલવા બીજા ઓરડામા ચાલી ગઈ અને હું સતોષનો એક લાંબો નિશ્વાસ ખેચતો પગ પહોળા કરી આરામ ખુરશી પર જામી ગયો.

વાત એમ હતી કે આજે ગજાના સસરા ,ના રાજાના અવસાનને કારણે કોલેજ બધ રાખવામા આવી હતી ને હુ વેગ વહેલો પાછો ફર્યો હતો મનમા થયુ કે ચાલ ઘેર જઈને ઊંઘી જાઉ આવો મોકો કયા વારેવારે મળે છે? રવિવારે રજા હોય છતા નોંધેસ લખતા લખતા જ એ પૂરી થઈ જાય છે, પણ શ્રીમતી એમ કયા માને એવા હતા? એ તો સદા યે આગ્રહ કરતા ઊભા જ છે કે ' ચાલો ફરવા " સવાર હોય બપોર હોય કે સાંજ હોય, ઘોમ ધખતો હોય, ઠંડી સૂસવતી હોય કે ભલેને વરસાદ વરસતો હોય, પણ એને તો બસ એક જ વા લાગ્યો છે કે ' ચાલો ફરવા " અને ફરવા પણ કયા? બાગ-બગીચો કે નદી–સરોવર નહિ, નાટક, સિનેમા કે શહેરમા બીજે કોઈ સ્થળે નહિ પણ ચાલો ચિડિયાખાને! બાધવા મડશે તો બાપ્પા રાવળ પણ એને પહોચી નહિ શકે ને છતા શોખ સાવ નાના બાળક જેવો! મને "ચિડિયાખાનુ" એ નામ પ્રત્યે જ ચીડ છે આજ સુધી મે કદી રમાની આ વાત માની નથી એ તેથી જ. ચિડિયાખાનુ એ શુ કઈ જોવા લાયક ચીજ છે? દુર્ગંધથી માથુ ફાટી જાય છે ત્યા તો

મને ખાતરી હતી કે આજે પણ એ કહેશે "ચાલો ચિડિયાખાનુ જોવા,' પણ એણે એમ ન કહ્યુ, ને તેથી જ મે ફરવા જવાનુ સ્વીકાર્યું જો કે હજી યે મને પૂરી ખાતરી તો નહોતી જ કે રસ્તામા મને એ ક્યારે એ બાજુ નહિ ખેચી જાય।

આરામ–ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો હુ સિગારના ધુમાડા કાઢવા લાગ્યો ધુમાડા કાઢવા લાગ્યો ને હું ઊંઘવા લાગ્યો રમાથી પરાજિત થવામા પણ કંઈક અજબ મીઠાશ અનુભવાતી હતી

* * *

રમાએ આવીને કહ્યું–"ચાલો, ચાલો...ચાલો–"

હું હાંફળોફાંફળો થઈ બેઠો થયો.

"ક્યાં જવું?"

"ચિડિયાખાને, બીજે ક્યાં? ક્યારની તો કહી રહી છું." આટલું બોલી રમા મારા તરફ જોઈને હસી. ઈવે જ્યારે આદમને પેલું મનાઈ કરેલું ફળ ખાવા વિષે કહ્યું હશે ત્યારે એ પણ આવું જ હસી હશે–અને ઈવ પાસે તો એનું હાસ્ય છુપાવવા કાળા પટ્ટાની આવી સાડી યે નહોતી.........

એક દીર્ઘ શ્વાસ લઈ મેં કહ્યું–"ચાલો."

આકાશ વાદળાંથી છવાયું હતું. પવન ફૂંકાતો હતો. ઋતુ રંગમાં હતી. ગાડીમાં બેસી અમે ચિડિયાખાને પહોંચ્યાં. રમાએ પાકીટમાંથી ચાર આના કાઢી તેની મગફળી ને ચણા લીધાં ને બોલી—"જનાવરોને ખવડાવીશું."

હું જરા હસ્યો ને અમે આગળ વધ્યાં.

"અહીં નહિ બાનુ, અહીં!" મારા ખભાની લગોલગ આવી કોઈ બોલ્યુ મેં ફેરવીને જોયું તો ખાખી કપડાંમાં સફેદ દાઢીવાળો એક વૃદ્ધ મારી પાસે જ ઊભો હતો ને મને કહેતો હતો કે ત્યાં નહિ બાનુ, અહીં!

મેં પૂછ્યું–"તું કોણ છે?"

"હું ગાઈડ છું, મારી સાથે આવો. તમને બધું દેખાડીશ." અને એ આગળ થઈ ગયો, ને અમે પણ કંઈક અનિચ્છા છતાં યે એની પાછળ ખેંચાયાં–હું ઇચ્છતો હતો કે મારી સાથે ફક્ત રમા જ હોય.........

મેં કહ્યું–"ચિડિયાખાનામાં પણ ગાઈડ! આજ સુધી ક્યાંય સાંભળ્યો તો નથી........"

અધૂરી જ વાત કાપીને એ બોલ્યો–"હું આ ચિડિયાખાનાની રજેરજ વાત જાણું છું. તમને એ વાતો કહીશ જેથી ફરી કદી તમારે ચિડિયાખાનું જોવાની જરૂર નહિ પડે" આટલું કહી એણે ખૂબ ઝીણી નજરે રમા તરફ જોયું ને એ સહેજ હસ્યો.

મેં હસીને મનમાં ને મનમાં કહ્યું–બુઢ્ઢો લાગે છે તો ગજબનો–જમાનાનો ખાધેલ."

ને કેમ જાણે મારા મનના વિચારો એ જાણી ન ગયો હોય–તેમ એ બોલ્યો, "હા, એમ જ સમજોને કે હું ચિડિયાખાનાનો જ જીવ છું—"

* * *

"તમે આ જુઓ છો ને?"

એ પાંજરામાં વાંદરાં હતાં. પાંચ-૭ જાતનાં એક પાંજરામાં ને એ જ જાતનાં બીજાં પાંચ-૭ જાતનાં બીજામાં હતાં. થોડાંક નીચે રેતીમાં, થોડાંક વચ્ચે જડેલા પાણીના પીપને કિનારે ને બીજાં થોડાંક બન્ને પાંજરાંની વચ્ચેની જાળીને વળગીને બેઠાં હતાં. વધારે ભાગનાં ઊંચે આકાશ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં.

રમાએ પાંજરામાં મગફળી ફેંકી. એક-બેએ ડગમગ પગલે આવીને તે ઉપાડી ત્યારે મેં જોયું કે વધારે ભાગનાં વાંદરાંઓને શરીરે ખજવાળ આવે છે, કેટલાંયના વાળ ખરી ગયા છે અને થોડાંકે શરીર ઘસીઘસીને ચાંદાં પણ પાડ્યાં છે. એકાએક વેદનાભર્યા અવાજે મેં કહ્યું "ચાલો અહીંથી હવે!"

ગાઈડે કહ્યું–"બસ જોઈ લીધું! હવે હું દેખાડું. ત્યારે તમે પારખી શક્યાં બે પાંજરા વચ્ચેનો ભેદ? એકમાં છે નર, ને બીજામાં છે માદા. આ વાંદરાં છે હિમાલય તરફનાં. અહીંની ગરમીમાં રહેવું એને માટે મુશ્કેલ છે, પણ જ્ઞાન માટે કષ્ટ જરૂરી છે, અને મનુષ્યોના જ્ઞાન માટે જાનવરોનું સુખ શું વિસાતમાં? અહીં બધાંને ખસ થઈ ગઈ, અને તેથી જે બચ્ચાં જન્મ્યાં એ તેથી પણ વધુ રોગિયલ થયાં. રેતીમાં પડ્યાંપડ્યાં એ શૂન્ય આંખોએ બહાર જોયા કરતાં'તાં પેલા પીપળાની છાયા તરફ. એમનાં અંગમાંથી વહેતા પરુએ આ જગ્યા સડતી હતી. એક દિવસ રાજાસાહેબ આવ્યા, એમને ચિડિયાખાનાના સાહેબે કહ્યું કે આ બચ્ચાંઓને ગોળીએ દઈ દેવાં જોઈએ, પણ રાજાસાહેબને એ હિંસા ન ગમી. એમણે વ્યવસ્થા કરી કે હવે એમને બચ્ચાં પેદા જ થવા ન દેવાં, અને દર વરસે

બે નવાં વાંદરાં ખરીદીને અહીં રાખવાં જેથી આ પ્રદર્શન સારું લાગે. ત્યારથી નર અને માદાને જુદા જુદા પાંજરામાં રાખવામાં આવે છે. જુઓ–"

હું સ્થિર નયને વાંદરાંઓ તરફ જોઈ રહ્યો. જે વચ્ચેની જાળી પાસે બેઠાં હતાં એમની નિશ્ચેષ્ટતા, મગફળી પ્રત્યેની એમની ઉપેક્ષા એક ખૂબ મોટી અને અતિ ભયંકર વાત મારા મનમાં જાણે કહેતી હતી.

રમાએ મારી કોણી પકડતાં કહ્યું—"આગળ ચાલો."

એકાએક દિલને થયું કે રમાના એ સ્પર્શને કોણીના દબાણથી બાંધી લઉં, દૂર થવા ન દઉં, અને ત્યાંથી દૂર દૂર ભાગી જાઉં...મેં કહ્યું–"ચાલો ચાલો!" પણ મુગ્ધ આંખો વાંદરાંઓ પરથી દૂર ન થઈ. જ્યારે મેના જીજીએ કહ્યું કે હજુ ઘણું જોવાનું બાકી છે, ત્યારે જ અમે આગળ વધ્યાં.

"ઓહો! ચિડિયાખાનામાં હાથી પણ છે?" એક ઠેકાણે પસાર થતાં રમા બોલી.

મેં કહ્યું–"હા, અહીં હાથી પણ એક નવાઈની વસ્તુ છે ને."

ગાઈડે વચ્ચેથી જ વાત કાપીને કહેવાનું શરૂ કર્યું–"આ હાથી હાથીઓમાં પણ નવાઈ જેવો છે. આનો એક ઇતિહાસ છે. આ અગાઉ તે રાજાસાહેબની ગજશાળાનો સહુથી મદોન્મત્ત હાથી હતો. વર્ષમાં બે વાર જ્યારે દંગલ થતું ત્યારે રાજાસાહેબ એને લડવા ને બીજાં સ્થળોએ પણ લડવા મોકલતા. પણ ખૂબ વધારે લડવાથી એની ખોપરી પર જોર પડ્યું અને બન્ને આંખો કાયમ માટે અંધ બની ત્યારે એને રાજાસાહેબે પાંચસો રૂપિયામાં સ્ટેટને વેચી નાંખ્યો અને આ ચિડિયાખાનામાં રાખ્યો. આજે એનું ડોલતું માથું, હલી ગયેલા દાંત અને કરચલીઓ પડેલું શરીર જોઈને તમને એક વાર એ કેવો પહાડી–મજબૂત જેવો હશે એનો ખ્યાલ નહિ આવે, પણ જુઓ..." કહીને હાથીના પેટ પાસે લબડતી ચામડી પકડીને કહ્યું.

"અહીં જુઓ, ફૂટ–ફૂટ જેટલી લબડી રહી છે અત્યારે એ, આમાં જો લોહમાંસ હોત તો–"

મેં સમર્થન કરતાં કહ્યું–"હા, બરોબર એમ જ લાગે છે. છે તો હાથી જ."

"હવે એને અગાઉ કરતાં ચોથા ભાગનો ખોરાક આપવામાં આવે છે. ખર્ચ બહુ થાય ને! સાહેબે આને પણ ઠાર કરવાનું કહ્યું હતું, અને રાજાસાહેબે પુછાવ્યું પણ હતું કે આનાં દાંત અને હાડકાંનું શું ઊપજશે. પણ લાગ્યું કે એ વેપારમાં કંઈ ખાસ ફાયદો નથી, અને એમ કરવું એ પોતાની આબરૂ માટે પણ ઠીક નથી. લોકો કહેશે કે આખી જિંદગી તો લડાવતા રહ્યા અને બુઢ્ઢો થયો તો થોડાક ચારાના લોભે ઠાર કરાવી દીધો. આ બધી વાતો પછી રાજાસાહેબે પોતાનો ધર્મ વિચાર્યો ને આખરે હાથીને ઠાર કરવાની વાત નામંજૂર કરી."

રમાએ મુઠ્ઠી ભરી મગફળી એની સામે ધરી. હાથી કદાચ ગંધથી સમજી પણ ગયો કે ખાવા માટે કંઈક અપાય છે, પણ સૂંઢ અનેક રીતે ફેરવ્યા છતાં મગફળી સુધી ન પહોંચી શક્યો, ત્યારે એણે સૂંઢ લટકાવી દીધી અને અશ્રુપૂર્ણ ચીપડાવાળી અંધ આંખોએ શૂન્ય તરફ તાકી રહ્યો–જાણે કહેતો ન હોય કે ભૂખે તો મરવાનું છે જ; ને તો આ આટલી મગફળી ખાધી તો યે શું અને ન ખાધી તોપણ શું...!

મારી આંખો સામે મારી પહેલાના પ્રોફેસર ડૉ. કૃષ્ણની તસવીર તરવરી ઊઠી. જે માંદગીને અંગે રજા નહોતા મેળવી શક્યા પણ જેમને એ કારણે ડિસમીસ કરવામાં આવ્યા હતા. એ પણ આવા જ બંકા જવાન હતા. પણ જ્યારે એમણે મને કહ્યું હતું કે "મારી જિંદગીનો કંઈ ભરોસો નથી, વીમાની રકમ વસૂલ કરવામાં મારી પત્નીને મદદ કરજો, રિયાસતની કંપની છે..." અને પછી ચૂપ થઈને મારી તરફ જોયું હતું, ત્યારે......

મેં રમાને કહ્યું–"તેં શું હાથી પણ નથી જોયો?" ને બાવડું પકડી હું એને આગળ ખેંચી ગયો.

ગાઈડે કહ્યું—"પહેલા અહીં જુઓ, અહીં આ પોપટ..."

મેં કહ્યું—"બતાવવાની કંઈ રીત છે ખરી? હાથી પછી તરત પોપટ!"

એણે કહ્યું—"મારી રીત તમે અત્યારે નહિ સમજી શકો. હું થોડો જ પુસ્તકિયો કીડો છું? હું તમને ચિડિયાખાનાનાં જાનવર નથી બતાવતો, એનો પ્રાણ બતાવું છું. એ પ્રાણની લાંબી કથા આપ મારી વાતોમાં જોઈ શકશો."

ડોસામાં કંઈ અજબ પ્રતિભા હતી. અમે એની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યાં. પોપટ ઊંઘતા હતા. ગાઈડે ચપટી વગાડી એમને ઉડાડયા; રમા એમને બોલાવવા લાગી, "મિઠ્ઠુ, મિયાં મિઠ્ઠુ!"

પોપટ રમા તરફ જોતા હતા. રમાએ દાણા અંદર નાંખ્યા છતાં પોપટ ત્યાં જ બેઠા રહ્યા, એકે કંઈક ચિડાયેલા સ્વરે કહ્યું, "ટેણ"–જાણે કહેતો હતો કે તમે તમારું કામ પૂરું કર્યું, હવે જાવ, અમે ખાઈ લેશું।

ગાઈડે કહ્યું—"આ પોપટો હવે સવારે યા સાંજે જ બોલે છે. જ્યારે પહેલવહેલા એ ચિડિયાખાના માટે ખરીદવામાં આવ્યા ત્યારે ખૂબ બોલતા હતા પણ ખરીદીને અંદર મૂકવામાં આવતાં જ એ ચૂપ થઈ ગયા. હલાવવા, ડોલાવવા, બોલાવવા–પુચકારવા અને ભૂખ્યા રાખવા સુદ્ધાંની કંઈ જ અસર ન થઈ, ત્યારે રાજાસાહેબે એક સોદાગરને બોલાવ્યો જેની પાસેથી આ પોપટ ખરીદવામાં આવેલા. અને તેની પાસેથી આ બાબતનો જવાબ મગાયો. સોદાગરે જગ્યા વગેરે જોઈ કરીને કહ્યું કે સાહેબ, આ પોપટ છે જંગલના રહેનારા, આકાશમાં ફરનારા, ને એથી એમનું સુખ–દુઃખ, ગાવું–રોવું–બધું આઝાદ વાતાવરણ પર રહે છે. અહીં એમને એ વાતાવરણની ઝાંખી યે થતી નથી. તમે એમને માટે રહેવાની એવી જગ્યા બનાવો જ્યાં સામે દીવાલ ન હોય, સામે ખુલ્લું આકાશ હોય. એ સૂર્યોદય પણ જોઈ શકે અને ગુલાબી સંધ્યા પણ નિહાળી શકે; એ આઝાદીથી એમનો સંબંધ ન તૂટે–જે એમનો પ્રાણ છે, જે એમનું જીવન–છે–જેના વિના એ જીવતાં મર્યા સમાન છે. રાજાસાહેબને વાત પસંદ તો ન પડી, પણ પોપટ ખરેખર સુંદર હતા ને ચારસો રૂપિયામાં ખરીદ્યા હતા, એટલે સોદાગરના કહ્યા મુજબની ઈમારત ઊભી કરવામાં આવી. જ્યારે પોપટ એમાં મુકાઈ ગયા ત્યારે એક દિવસ રાજાસાહેબ પેલા સોદાગરને લઈને સવારમાં જોવા આવ્યા. રસ્તામાં રાજાસાહેબ વાતો કરતા હતા કે ફક્ત પોપટની રહેવાની જગ્યા બનાવવામાં જ હજારથી વધારે રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા...ખેર, એમણે જઈને જોયું તો સૂર્યનાં કૂણાં કિરણો નીકળતાં વેંત જ પોપટો જાગી ગયા હતા. અને આગળ તરફ લટકી, ગરદન ઝુકાવી. એમની ગોળ ગોળ સુંદર આંખો દ્વારા પૂર્વની લાલી જાણે વ્યાકુળ ઉત્કંઠાથી પી રહ્યા હતા. એ દ્વારા જાણે એ કંઈક સ્ફૂર્તિ મેળવી રહ્યા હતા, જેથી એમની પાંખો ફડફડતી તો નહોતી પણ થોડીક ઊપડી–ઊપડીને કંપતી હતી. આખું યે શરીર કાંપી રહ્યું હતું; એકાએક એ ભરાયેલા સ્વરે, ભરાયેલા દિલે ચીત્કાર કરી ઊઠયા. થોડીક ક્ષણો માટે જાણે કોલાહલ મચી ગયો...પછી પૂરેપૂરો સૂર્યોદય થયો અને પોપટ ધીરે ધીરે શાંત થઈ ગયા. માત્ર ક્યારેક ક્યારેક કોઈ એક, જાણે વિસ્મૃત થઈ ગયેલ એક સ્મૃતિને અંગે પોકારી ઊઠતું "ટીં!"

રાજાસાહેબ ખુશ થઈને બોલ્યા–"બોલે તો છે."

સોદાગરે કંઈક સ્મિત કરતાં કહ્યું–"રાજાસાહેબ, મારા પોપટોનો એક એક અવાજ હજાર રૂપિયાનો છે!"

જરાક ચૂપ રહી ગાઈડ ફરી બોલ્યો–"એ હિસાબે આ પોપટો આજ સુધીમાં કરોડો રૂપિયા કમાઈ ચૂકયા છે!"

મેં કહ્યું, "યુક્તિ તો સરસ ત્યારે—"

"સરસ! અરે સાહેબ, ગજબની છે આ યુક્તિ!

તમે જુઓ, ક્યાં ક્યાં આ લાગુ નથી પડતી ? તમે દિવસ આખો કૉલેજમાં લેક્ચર આપો છો એ શું તમારો ધર્મ છે ? તમને યે દૂર દૂર ક્યાંક દેખાય છે પેન્શન, પોતાનું જ એક ઘર, બગીચામાં કોથમીર–ફુદીનાની સરસ ખેતી વગેરે વગેરે; એ કલ્પનાએ તો–"

મેં કહ્યું—" રહેવા દે ભાઈ તારું એ દર્શન, અમારે તો ચિડિયાખાનું જોવું છે."

ને એણે જરા યે ન ઝંખવાતાં કહ્યું–" આ ચિડિયાખાનું નહિ તો બીજું શું છે? આપ જરા એમને પૂછી જુઓ"–એણે રમા તરફ ઈશારત કરતાં કહ્યું–" એ રોટલા પકાવે છે, ઘર સંભાળે છે, ને કદાચ હારમોનિયમ પણ વગાડતાં હશે, એ બધું શા માટે ? એના હૃદયમાં પણ કોઈ સ્વપ્ન છે કે—"

રમાએ નાહકના ક્રોધે ભરાઈ ને કહ્યું–"ચૂપ રહે તું " પણ મેં જોયું કે રમાની આંખોમાં ઊંડે ઊંડે કંઈક દર્દ દેખાતું હતું જે હું નહોતો સમજી શકતો.

રમાએ આપેલા ફિટકારની એના ઉપર કંઈક અસર થઈ. ને તેથી જ્યારે અમે સિંહના પીંજરા સામે જઈ ઊભાં ત્યારે એણે ધીરથી કહ્યું, " પેલું જુઓ " અને પીંજરાના સળિયા સાથે બાંધેલાં એક બૉર્ડ તરફ તેણે અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું.

અમે વાંચ્યું " આ સિંહ......ના રાજાસાહેબે ચિડિયાખાનાને ભેટ આપ્યો છે. ગુજરાતનાં જંગલો-માંથી રાજાસાહેબના પુરુષાર્થથી જ એ પકડાયો હતો.'

અમે સિંહ બરોબર જોઈ લીધો. એ રેતીમાં ખાડો કરીને એમાંની શીતળતા ભોગવવા એ સાથે પોતાની દાઢી અડાડી હાંફી રહ્યો હતો, એની અધ-ખુલ્લી આંખો કરુણાપૂર્વક અમારી તરફ જોઈ રહી હતી–જાણે કે કહી રહી હતી કે હું પણ કેદમાં છું, નહિ તો તમે લોકો શું હિસાબમાં..." અને એને જોઈને અમે આગળ વધ્યાં—

ગાઈડે કહ્યું–"રાજાસાહેબના પુરુષાર્થની વાત છે. કદાચ તમને એ મનોરંજક લાગશે. એનો સ્વર એવો નિસ્પૃહ હતો, જાણે કહી રહ્યો હોય કે ખુદ અને એમાં મઝા નથી." અમે એ વાતો સાંભળવા લલચાઈ ગયાં. મેં કહ્યું, " કહો ત્યારે એ વાત."

" રાજાસાહેબને ત્યાં નિત્ય પરદેશી શિકારીઓ આવે છે, અને પરદેશી હોવાને અંગે આ એક જરૂરી વાત બની જાય છે કે રાજાસાહેબ એમના હોદ્દા મુજબ એક કે બે સિંહનો શિકાર કરાવે. એથી હવે બહુ ઓછા સિંહ રહ્યા છે. છતાં દશેરાને દિવસે તો રાજાસાહેબે એક સિંહનો શિકાર કરવાનો હોય જ છે, કારણ એવી પરંપરા ચાલી આવે છે. એનાં તાજાં જ ચામડાં ઉપર ઊભા રહીને રાજા-સાહેબ દરબાર પાસેથી મુજરો લે છે. તેથી એ વખતે પણ તૈયારી થઈ, માંચડા બંધાયા અને શિકાર–પાર્ટી ચાલી. ઘણી શોધખોળ અને હાંકોટાઓ કરવા છતાં સિંહ ન મળ્યો. તેવામાં એક ડોસાએ ખબર આપ્યા કે જંગલમાં એક તળાવ નજીક સિંહણને બચ્ચાં આવ્યાં છે. અને એની સાથે જ તે ત્યાં ગુફામાં પડી રહે છે. ત્યારે એક નવો માંચડો બંધાવ્યો, નવી રીતે હાંકોટાઓ પડાયા કે સિંહણ બહાર નીકળે, પણ એ બહાર નીકળી નહિ. આખરે રાજાસાહેબે પોતાના બે નવજુવાન શિકારીઓને હુકમ કર્યો કે એ લોકો ગુફા પાસે જાય અને સિંહણને ભડકાવે. આત્મરક્ષા માટે એમને બંદૂકો આપવામાં આવી અને સાથે જ સખ્ત હુકમ કરવામાં આવ્યો કે " સિંહણ પર ગોળી છોડશો મા; એ તો રાજાસાહેબ માટે જ રહેવા દેજો." એઓ ગુફા પાસે ગયા અને થોડેક છેટેથી જ એમણે એક મોટો એવો પથ્થર ગુફા તરફ ગબડાવ્યો. સિંહણ ત્રાડ દેતી બહાર આવી, ને શિકારીઓ ભાગ્યા. એક તો છટકી ગયો પણ બીજા ઉપર સિંહણનો પંજો પડ્યો ને એ નીચે પડ્યો. બંદૂક હજી એના હાથમાં હતી. અને કદાચ એ ગોળી પણ છોડી શકે તેમ હતો, પણ તેમ કરવાની રાજાસાહેબની મનાઈ હતી! રાજાસાહેબે ત્રણ ચાર Fire કર્યા. સિંહણ મરી ગઈ. ઘાયલ શિકારીને ઉપાડી લાવ્યા. રાજાસાહેબે ખાસ પોતાના ડાકટર પાસે તે માટે ઈલાજ કરાવ્યા પણ આખરે સાતમે દિવસે એ મૃત્યુનો શિકાર બની ગયો–"

મેં કહ્યું–" પણ આ સિંહ–એની વાત તો આવી જ નહિ ? "

" હા, એ સિંહણનાં બન્ને બચ્ચાં પકડાઈ ગયાં. રાજાસાહેબે પોતે જ ગુફામાં જઈ ને એમને પકડાવ્યાં. એમાંથી એક આ સિંહ છે જેને તમે જુઓ છો. " ને અમે આગળ વધ્યાં.

" આ શું ? "

" જળબિલાડ. "

" એની ખાસિયત શી ? "

" આ ઠંડા દેશોનું જાનવર છે, એનાથી અહીંની ગરમી સહી શકાતી નથી, એથી પહેલા આને માટે એક ખાસ જાતના કૂવાનું શીતળ પાણી લાવવામાં આવતું, પણ હવે એ બંધ કરવામાં આવ્યું છે ને તેથી જ જુઓને એ પાણીની બહાર બેસીને હાંફી રહ્યું છે–હવાના ઝપાટાથી સહેજ શીતળતા મળે એ ખ્યાલથી."

" એના પગમાં શું થયું છે ? " પગમાંથી લોહી જેવું કંઈક વહેતું હતું એ જોઈને મેં પૂછ્યું.

રમાએ પૂછ્યું–" આ જ છે ને પેલું હોજમાંથી પૈસો શોધી લાવનારું ? "

ગાઈડે જવાબ આપ્યો–" હા, તમારા બન્નેના પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ છે, હું હમણાં જ કહું છું, ખમો, પૈસો ન નાંખતાં–"

રમા અટકી ગઈ. ગાઈડે કહ્યું–" જ્યારથી આ અહીં આવ્યું ત્યારથી જ પૈસો શોધી લાવવાની રમત શરૂ થઈ ગઈ છે. " જળબિલાડ " તો પાણીનું જાનવર છે, માછલાં–દેડકાં ખાય છે; પણ અહીં એનાથી ન ખાઈ શકાય તેવું માંસ દેવામાં આવતું ને એની પાછળ એ પાણીમાં લાગતું. લોકો પાણીમાં પૈસો નાંખતા તો તે એને ખાવાનું સમજી એની પાછળ પણ ઝપટ મારતું પણ નિરાશ થઈને છેવટે તે એ ચીજને કિનારા પર લાવી મૂકી દેતું ને લોકો પોતાના પૈસા પાછા ઉપાડી લેતા. આ જ રીતે હવે એ ટેવાઈ ગયું છે. ગઈ સાલ ગરમીના દિવસોમાં કેટલાક લોકો જોવા આવેલા ત્યારે પણ એ આજની જેમ જ આ ગરમીથી તરફડતું પડયું હતું. ત્યારે ઠંડા પાણીની વ્યવસ્થા તાજેતાજી જ બંધ થયેલી જોવાવાળાઓમાંથી એક છોકરાએ પાવલી ફેંકી ને એ કંપતી કંપતી પાણીમાં ડૂબી ગઈ. જળબિલાડે એ તરફ જોયું યે નહિ કે ન એ પોતાની જગ્યાથી હાલ્યું, પણ છોકરો રોવા લાગ્યો. બાપે પૂછ્યું " શું છે ? " પાવલીની વાત સાંભળી એને પણ ફિકર થઈ ને એ પોતાની સોટીથી જળબિલાડને ઉઠાડવા કોશિશ કરવા લાગ્યો. થોડીવાર તો જળબિલાડે એની ઉપેક્ષા કરી. પણ જ્યારે એણે જોયું કે ઉપેક્ષાથી છુટકારો નથી મળતો ત્યારે એ ક્રોધિત બનીને લાગ્યું ફુંફાડા મારવા ને દાંતો દેખાડવા. છોકરાના બાપા હતાશ થઈ ગયા હતા, પણ કાકા યે સાથે હતા; એ મુંબઈની એક મિલમાં મેનેજર હતા ને કામ કેમ કઢાવવું તે જાણતા હતા. તે બોલ્યા, " જોઉં છું, કેમ નથી લાવતું." એમ કહી એમણે ખીસામાંથી ચાકુ કાઢી સોટીને છેડે બાંધ્યું અને લાગ્યા જળબિલાડને એથી ભોંકવા. જળબિલાડે ઝપટ મારી તો એના પગમાં ભોંકાયું ચાકુ. ને ક્રોધાન્ત બનીને બીજીવાર ઝપટ મારી તો ચાકુ ભોંકાયું એની આંખોમાં અને ત્યારે જ એણે પરાજિત બનીને પાણીમાં ડૂબકી મારી પેલી ચાર આની બહાર લાવી આપી. ત્યારથી એના પગનો ઘા રૂઝાતો નથી. જ્યારે પણ એ પાણીમાં જાય છે ત્યારે લોહીનો એક લીટો ખેંચાઈ જાય છે, આંખનો ઘા ઊંડો થયેલો એટલે એને આંખો જ નકામી બની ગઈ. તમે તો જાણો છો કે ગરમ દેશમાં ઘા કેટલો જલદી ખરાબ થઈ જાય છે–"

મેં કહ્યું–" આંખ ગઈ બિચારાની ! ગાઈડે–"

" જી હા, તમે એને જગાડો તો દેખાશે, અત્યારે એ દેખાતું નથી. "

રમાએ એક આની કાઢી હતી તે પાછી પર્સમાં મૂકી દીધી અને તે શાંત થઈ ઊભી રહી. ગાઈડે કહ્યું–" નહિ, તમે એક આનાની ચિંતા ન કરો, એ લઈ આવશે જ. જડસામાં જડસો માણસ પણ શિક્ષાથી, પાઠ ભણીને સીધો થઈ જાય છે ત્યારે

આ તો બિચારું જાનવર છે. આમ જ કહેતા હતા પેલા મિલ-મેનેજર."

હું જાણુતો હતો કે રમાએ શા માટે એક આની પાછી પર્સમાં મૂકી દીધી. પણુ ગાઈડની ખોટી સમજણુ પર મને ગુસ્સો ન આવ્યો. રમા મને ચિડિયાખાનામાં ઘસડી લાવી છે, ભોગવે ને મજા! હવે કોઈ દિ' આવવાનું નામ સરખું યે નહિ લે!

આગળ ચાલ્યાં-એક બોર્ડ તરફ જોતાં જ વાંચ્યું – પુત્રજન્મની ખુશાલીમાં......પુરના નવાબ તરફથી ભેટ.

રમાએ કહ્યું-"વાઘનાં બચ્ચાં! કેવાં સુંદર બચ્ચાં છે! એની સાથે રમવાનુ દિલ થઇ જાય છે."

ગાઈડે કહ્યું-"બચ્ચાં આવાં સુંદર કેમ થાય છે એ જ એક તાજુબીની વાત છે. કદાચ વેદનાથી જે ચીજ પેદા થાય છે એ સુંદર જ હોય છે. નહિ તો-" અચાનક મારી તરફ જોઈને એ અટકી ગયો, ને બોલ્યો-" સારું લો, નહિ કહું. લાગે છે કે તમે ફિલસૂફીના પ્રોફેસર છો ને એથી જ ફિલસૂફીથી ચિડાવ છો, અરે, હું મારું કામ કરું. આની વાત સાંભળો. જે રાતે નવાબજાદાનો જન્મ થયો એ રાતે નવાબસાહેબે ભારે ઉત્સવ કર્યો. શરાબમાં મસ્ત થઈ જ્યારે એ ત્યાં બેસી રહેવા માટે યોગ્ય ન રહ્યા ત્યારે અંદર મહેલ તરફ ચાલ્યા. શયનાગારની બહાર એક દાસી ઊભી હતી એની સાથે એમણે કંઈક ગંદી મશ્કરી કરી. એ બોલી તો કંઈ નહિ, ને એને બોલવાની જરૂર પણ નહોતી; પણ એણે એ મલકાટ પણ ન બતાવ્યો-જે મેળવવાના નવાબસાહેબ હક્કદાર હતા. નવાબસાહેબનો મિજાજ ગયો. એ દાસીને ઘસડી ચાલ્યા અંદર ને ત્યાં એની છેડછાડ કરવા લાગ્યા. એણે ઘણી જ આજીજી—વિનય કર્યાં, પણ કંઈ ફાયદો ન થયો. એ ગર્ભવતી હતી ને અંતે એણે પોતાના અજાત બાળકના નામે નવાબની દયા માગી, પણ નવાબ કાબૂમાં નહોતો, એમણે એના પેટમાં લાત મારી-દાસી લથડિયાં ખાતી બેસી ગઇ, પીડા અને એક અસહ્ય આશંકાથી એનો ચહેરો કાળો પડી ગયો. ત્યારે એણે ફુંફાડો મારીને કહ્યું, "નવાબસાહેબ, યાદ રાખજો, મા વાઘણુ હોય છે!" નવાબસાહેબે અટ્ટહાસ્ય કરતાં કહ્યું, "નવાબ શું વાઘણુથી ડરે છે?" ને બાંદીને બહાર કાઢી મૂકી. બીજે દિવસે જ્યારે બાંદી ક્ષમા ન માગતાં જેલમાં ગઈ ત્યારે નવાબસાહેબને સૂઝ્યું કે એક ગર્ભિણી વાઘણુનો શિકાર કરવો જોઈ એ. શિકાર માટે વ્યવસ્થા થઈ ને એક વાઘણુનો શિકાર થયો. ગોળી વાગતાં જ્યારે એ તરફડવા લાગી ત્યારે આ ત્રણુ બચ્ચાંનો જન્મ થયો. અસમયે જન્મ થવાથી જ, જુઓ એની ચામડી કેવી કોમળ અને સુંદર છે! ત્યારે જ હું કહું છું કે પીડા-વેદના સૌંદર્યની માતા છે—"

રમાએ વચ્ચે જ પૂછ્યુ-"ને પેલી બાંદીનું શું થયું? એનું બાળક-"

ગાઇડ હસ્યો ને બોલ્યો-"મને ખબર નથી એની. ને ખબર હોય પણુ ક્યાંથી? મેં તો પહેલાં જ કહ્યું ને કે હું ચિડિયાખાનાનો જીવ છું. દુનિયાનો નહિ. મારી વાત આની જ વાત છે. જો દુનિયા પણુ એક ચિડિયાખાનું હોય તો એની વાર્તાને માટે તમે—"

પણુ મારી સહનશીલતા પૂરી થઈ ગઈ હતી. રમાનો હાથ ખેંચતો હું એક તરફ નીકળી ચાલ્યો. મને બહાર જવાના રસ્તાની ખબર નહોતી, પણુ એક તરફ દરવાજો જોઈ અમે એ બાજુ જ આગળ વધ્યાં.

ફાટક પાસે જ હું અટકી ગયો. એ પર મોટા મોટા અક્ષરે લખ્યુ હતું, "સાવચેત! રજા વિના અંદર જવું નહિ!"

હું કહેતો હતો જ કે હવે શું કરવું? ત્યાં મેં જોયું, ગાઇડ પાસે જ ઊભો ઊભો મૂછમાં હસતો હતો.

મેં ક્રોધ દબાવી પૂછ્યું, "અહીં વળી કયું જાનવર રહે છે?"

"આ ચિડિયાખાનાના સાહેબનો બંગલો છે."

"હેં!"

"આની વાર્તા પણ કહી દઉં!" કહેતાં જ ઉત્તરની રાહ જોયા વિના જ ચિડિયાખાનાના એ જીવડાએ કહેવું શરૂ કર્યું–"એઓ સાહેબ અમારા રાજાના પિત્રાઈ ભાઈના પુત્ર છે–એક વેશ્યાથી. આ વાત બહુ ઓછા માણસો જાણે છે. કારણ એ વેશ્યા ઘણા સમયથી કુંવરસાહેબને ચાહતી હતી. અને એ એના પુત્રને કુમારની જેમ જ પાળતા હતા. એને પણ પોતાની માનો પત્તો ન લાગ્યો. એક વાર રાજકુમાર–કૉલેજમાં એને કોઈ બીજા કુમાર સાથે ઝઘડો થયો ને પેલાએ એને વેશ્યાપુત્ર કહ્યો. પૂછપરછ કરતાં જ્યારે એને એ સત્યતાની ખબર પડી ત્યારે એ દુઃખ અને ગ્લાનિને અંગે પાગલ થઈ ગયો. જ્યારે ગાંડપણ કંઈક ઠીક થયું ત્યારે એણે કૉલેજમાં પાછા જવાની ના પાડી ને અહીં જ રહેવા માંડ્યું. હજુ યે એનું ગાંડપણ ગયું નથી. પણ અત્યારે તો આ સ્થિતિ છે કે જ્યારે કોઈ એને એનું નામ લઈને કે કુંવરસાહેબ કહીને બોલાવે છે ત્યારે એને જૂની સ્મૃતિ તાજી થઈ આવે છે ને તે આત્મઘાત કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અજાણ્યો પણ એનું નામ પૂછી બેસે કે કોઈ એનાં માતા–પિતા વિષે ખ્યાલ આવે એવી વાત પૂછે તોપણ એની એ જ હાલત થતી. બાકી બીજી રીતે બહુ સારી રીતે રહેતો. જાનવરોમાં એને વિશેષ રસ હતો, એથી રાજાસાહેબે એની ગોઠવણ અહીં કરી અને આ બંગલો એમને રહેવા આપ્યો છે, અને બહાર બોર્ડ લગાવડાવી દીધું છે કે જેથી કોઈ ભૂલેચૂકે પણ અંદર ન જાય."

થોડી વાર મૌન રહ્યા બાદ એ ફરી બોલ્યો–"લાગે છે કે હવે તમે વધુ જોવા માગતાં નથી." હું ઉત્તર આપું એ પહેલાં જ રમા તરફ જોઈ એ બોલ્યો–"મેં પ્રથમ જ કહ્યું હતું ને કે તમારે ફરીવાર જોવાની જરૂર નહિ રહે!"

ને મેં ફરીને જોયું કે એના મંદ હાસ્યની પાછળ એક તીવ્ર કટાક્ષ હતો. મેં રમાને કહ્યું–"જોઈ લીધું? હવે ચાલો બહાર!"

અમે બહાર આવ્યાં. રમા કંઈ બોલી નહિ ત્યારે મારો બધો યે ક્રોધ એના ઉપર ઉતારવા મન થયું. મેં કટાક્ષમાં પૂછ્યું, "કેવી લાગે છે સહેલગાહ ચિડિયાખાનાની?"

એણે મારો ક્રોધાગ્નિ પારખીને જાણે બળતામાં ઘી હોમ્યું–એણે શાન્તભાવે જવાબ આપ્યો, "સું—દ—ર"

"સુંદર કહે છે તું – સુંદર? આટલો ખરાબ, આવો નક્કામો–આવો ગંદો દિવસ. મેં કોઈ વાર ગાળ્યો નથી! હવે કદી યે ચિડિયાખાને આવું તો મારું નામ—"

"કેમ નહિ આવો ચિડિયાખાને!"

મારી તદ્દન નજીક આવી આગ જોઈ હું ચમકી ગયો. ચિડિયાખાનાનો આત્મા, પેલો ગાઈડ, મારી તદ્દન નજીક મેં જોયો એનાં અતિ ખુલ્લાં નેત્રોમાંથી આગ વરસતી હતી, દેહ ગુસ્સાથી કાંપી ઊઠયો હતો. "કેમ નહિ આવો. તમે ચિડિયાખાનામાં! જાશો ક્યાં તમે? ત્યાં બહાર! ત્યાં એક બહુ જ મોટું ચિડિયાખાનું છે–જેમાં પુરાયેલાં છો તમે, ખુદ તમે!"

એ એકદમ એટલો પાસે આવી ગયો કે એના શ્વાસોચ્છ્વાસ જાણે મારા મોં પર પછડાવા લાગ્યા. એની લાંબી દાઢીના વાળ મને–મારા શરીરમાં ભોંકાતા લાગ્યા. મેં જોરથી રમાને મારી તરફ ખેંચતાં કહ્યું–"રમા–ચાલો–ચાલો, ઝટ બહાર નીકળી જઈ એ—."

* * *

ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો હું જાગ્યો ને જોયું તો મારો કૂતરો ટિમ મારા ખભા પર પોતાની દાઢી ઘસી મને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, અને એની પાછળ પેલી પીળી સાડીમાં સજ્જ થઈને રમા મૃદુ સ્વરે કહેતી હતી કે "પ્રોફેસરજી ચાલો, નથી જવું ફરવા?" મેં સ્વસ્થ થતાં થતાં કહ્યું,–"ચાલો, પણ જશું ક્યાં?"

ને એણે એક આકર્ષક હાસ્ય વેરતાં અને ચહેરા પર અનેરું સૌંદર્ય આણતાં કહ્યું,–"કાં, ચિડિયાખાને લઈ જશો ને આજે તો?

હું કંઈક ધીમે અવાજે જવાબ આપી શક્યો–"ચાલો........"

રોગનું મૂળ અને તેના ઉપાયો

[ચર્ચાને અંતે]

‘ઉર્મિ’ના અંકમાં નરસિંહભાઈનો ખુલાસો વાંચ્યો પણ એથી ઊલટો વધુ અસંતોષ થયો. હજુ એમની દલીલોમાં મને એ જ બૌદ્ધિક ઊણપ લાગ્યા કરે છે, અને એમની કેટલીક દલીલો પ્રામાણિક એટલી જ ભયંકર છે. એમણે બર્ટ્રાન્ડ રસેલની ઓથ લીધી છે, પણ રસેલ તો વટી મુક્તવિહારની તરફેણમાં છે જ નહિ, એ આખું પુસ્તક વાંચવાને બદલે ‘Marriage and Morals’ નો છે ને પારેગ્રાફ વાંચતાં પણ સમજાય એમ છે. એણે લગ્નસંબંધની પાકી હિમાયત કરી છે ને તેને લગતો પોતાનો આદર્શ પણ રજૂ કર્યો છે કે.

Marriage is something more serious than the pleasure of two people in each other's company it is an institution which, through the fact that it gives rise to children, forms part of the intimate texture of society, and has an importance extending far beyond the personal feelings of the husband and wife

[પાનું ૭૬]

એટલું જ નહિ, રસેલ તો આજે પ્રેમનો અતિરેક કરતાં થનારાં લગ્નોની પણ વિરુદ્ધ છે. તે કહે છે ‘Moreover, the view that romantic love is essential to marriage is too anarchic, and, like St Paul's view, though in an opposite sense, it forgets that children are what makes marriage important.’

[પાનું ૭૭]

સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોતાં આત્મસંરક્ષણ અને વંશસંવર્ધન માટે લગ્નસંબંધ પેદા થયો. એ પેદા કરનાર પુરુષો હોય તો પુરુષોએ એમાં કંઈ મેળવ્યું નથી પણ ખોયું છે. હેવલૉક એલિસ સુદ્ધાં લખી ગયો છે કે ‘લગ્નસંસ્થા સ્ત્રીઓના સંરક્ષણ માટે છે અને પુરુષોએ પોતાની વૈચિત્ર્યપ્રિયતા પર અંકુશ મૂકીને સ્ત્રીઓ માટે આ મોટો સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે.’ અને આમ પરસ્પરની અનુકૂળતા વિચારીને જ સ્ત્રી અને પુરુષે પોતપોતાના જીવનવિભાગો સ્વીકાર્યા, જેને પરિણામે પુરુષે શરીરબળનો વિકાસ સાધ્યો, સ્ત્રીએ સ્નેહબળનો.

નવાઈની વાત તો એ છે કે ‘પ્રજાબંધુ’ની ‘આરોગ્યપૂર્તિ’માં દાંપત્યજીવનમાં નરનારીના કાર્યવિભાગનો ચર્ચાપૂર્ણ લેખ લખી શ્રીયુત્ નરસિંહભાઈએ જાતે સ્વીકાર્યું છે કે, ‘લગ્નસંસ્થાનો ઉદય થયો ત્યારે એ સેવાવિભાગ એક બીજાને સહાયક બન્યા ને સામંજસ્ય પામ્યા.’ અને આગળ જતાં લખે છે, ‘આમ વિકાસ પામેલા સેવાવિભાગમાં કોઈ ઊંચું નથી કોઈ નીચું નથી, બન્ને પોતપોતાને સ્થાને ઉચ્ચ ને પવિત્ર છે એક વિના બીજું વંધ્ય છે, નિરર્થક અપૂર્ણ છે, એક બીજાને સફળ, સાર્થક ને પરિપૂર્ણ બનાવે છે.’

હવે મુક્તવિહારથી આ ઉચ્ચતા, આ પવિત્રતા સાધી શકાશે? નિરર્થક અપૂર્ણતામાં પૂર્ણતા સાધી શકાશે? સાધી શકાતી હોય તો એ ગુરુમંત્ર પણ આપણને તેઓ આપે. વળી સ્ત્રીઓની આર્થિક પરાધીનતા એ કેવો ભ્રમ છે તે બતાવવા બીજા કોઈના દાખલા ટાંકવા કરતાં, એમણે જાતે જ ઉપર્યુક્ત લેખમાં અનેક દાખલા ટાંકી જાતે કાઢેલો આ નિષ્કર્ષ એમની સામે મૂકું. ‘પોતે (સ્ત્રી)

પુરુષથી નીચી અને પરાધીન છે એ ભ્રમણાએ તેને વધારે નીચી ને પરાધીન બનાવી મૂકી છે. અને વળી પુરુષના સેવાક્ષેત્રમાં જઈ તેની સ્પર્ધા કરવાથી પોતાને મુક્તિ મળશે એમ માનીને આજે એવી સ્પર્ધા કરી રહી છે એ એનું ને સમસ્ત સમાજનું દુર્ભાગ્ય છે.'

અને એમણે પોતે તો એટલે સુધી કહ્યું છે, કે 'પિતા સૂર્ય છે, માતા ધરિત્રી છે. પિતા સૂર્યથી સંતાન પ્રકાશ ને ઉષ્મા પામે, માતા ધરિત્રીથી સ્નેહ (આકર્ષણ) ને પોષણ પામે.' આ ઇષ્ટ સેવા સ્વચ્છંદાચારથી કઈ રીતે શકય બનવાની ? બીજી બાજુ એ લેખમાં તેઓ કબૂલ કરે છે કે 'બાળકને રાજ્યનાં બાળમંદિરો ઉછેરે એ દુર્ભાગ્ય છે, રાજ્યનો આપદ્ધર્મ છે.' અને એમ જ બર્ટ્રેન્ડ રસેલ પણ કહે છે, 'The break-up of the family, if it comes about, will not be, to my mind, a matter for rejoicing. The affection of parents is important to children, and institutions, if they exist on a large scale, are sure to become very official and rather harsh.

[પાનું ૩૦૮]

બર્નાર્ડ શૉનો ફકરો તો એમણે પણ ટાંક્યો છે, કે "સ્ત્રીઓએ જીવન તરફ દૃષ્ટિ રાખવાની છે, પુરુષોએ મૃત્યુ તરફ. બાળકોને જન્મ આપવો અને તેમને ઉછેરવાં તથા ગૃહવ્યવસ્થા રાખવી એ સ્ત્રીનો કુદરતી ઈજારો છે, અને માનવસમાજનું એ સૌથી મહત્ત્વનું અંગ હોવાથી સ્ત્રીને એથી એવી સત્તા ને એવું મહત્ત્વ મળ્યું છે કે તેને બીજા ધંધામાંથી મુક્તિ મળી છે...આમાં જો કંઈ ગુલામગીરી હોય તો તે કુદરતે આપેલી છે, પુરુષે નહિ."

પશુજીવનમાં એકાચાર (monogamy)માં ઉદાહરણોમાં એમણે પૂરતી શ્રદ્ધા નથી દેખાડી. મેં આપેલું ઉદાહરણ વિજ્ઞાનસિદ્ધ ઉદાહરણ હતું, પણ એમણે પોતે 'પ્રજાબંધુ'ના એ લેખમાં લખ્યું છે, 'કોઈ કોઈ પક્ષી—અને પશુદંપતીમાં પણ એટલો પ્રચંડ સ્નેહ હોય છે કે એક વિના બીજું જીવી પણ શકતું નથી. આનો શો અર્થ ?

વળી સ્ત્રીઓની કામવૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરી મેં લખ્યું હતું કે 'આ મુક્તવિહાર એ સ્ત્રીઓને જકડવાની તરકીબ છે,' એમાં પણ એમને અશ્રદ્ધા જણાતી હોય તો એનું શાસ્ત્રીય ઉદાહરણ આપું. ડૉ. કૅમ્પબેલે કામદારવર્ગની નીરોગી સ્ત્રીઓની તપાસ કરતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે ૬૨માંથી માત્ર ૧૨ને વિવાહ પહેલાં કામેચ્છા હતી ('વિવાહ પહેલાં'નો અર્થ આપણી અહીંની નહિ પણ ત્યાંની 'age of Puberty પરથી કરવો), ને ૪૦ને નહોતી. અને એ ૪૦ માંથી પણ ૧૩ને તે વિવાહ પછી પણ ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. આ ઉપરથી મેં મારા સૌ પહેલા લેખમાં ટાંકેલો અંગ્રેજી ઉતારો સાર્થક નીવડે છે. વળી હેવલૉક એલિસ તો સ્ત્રીઓની તરફેણમાં જાય છે કે સ્ત્રીઓનો કામસંતોષ વધુ વખત ટકે છે ને એનો મનોનિગ્રહ એટલો જબરો હોય છે કે કેવળ બાહ્ય રતિ વડે પણ એ સંતોષ મેળવી શકે છે. તો પછી મુક્તવિહાર એ ખુદ સ્ત્રીત્વનો જ ઉપહાસ નથી ?

આ બાબતમાં પેલા યહૂદી સિગમુંડ ફ્રૉઈડના માનસપૃથક્કરણના ધતિંગે પણ ઓછો ભાગ નથી ભજવ્યો, પણ એના પર વખત આવ્યે. અત્યારે તો જિજ્ઞાસુઓને શ્રી. બાપાલાલ ગ. વૈદ્યના 'જીવનમાં વેગવિધારણનું સ્થાન' એ નિબંધની ભલામણ કરી શકાય, જેમાં ફ્રૉઈડરચિત બીભત્સતાનો એ આખો બુરખો ખસેડવામાં આવ્યો છે.—અશોક હર્ષ

[આ ચર્ચા અમે બંધ કરેલી તે અમારા વાચકોને યાદ હશે. તે પછી ઉપરનો લેખ શ્રી. અશોક હર્ષ તરફથી મળ્યો. એમના આગ્રહને માન આપી, એમની સંમતિ લઈને એ લેખ શ્રી. નરસિંહભાઈને મોકલી, નીચે લખેલો એમનો ખુલાસો મેળવ્યો છે. હવે તો આ ચર્ચાનો અંત જ આવ્યો છે એમ સૌએ સમજવું અને આના અનુસંધાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લેખ અમને મોકલવો નહિ. આ વિષય એવો છે કે જો એમાં મર્યાદા ન મૂકીએ તો ચર્ચાનો અંત જ ન આવે. સં.]

શ્રી. નરસિંહભાઈનો ખુલાસો

ઉપરની ચર્ચામાં ભાઈ અશોક હર્ષને મારી 'દલીલોમાં મૌલિક ઊણપ લાગ્યા કરે છે અને' મારી 'કેટલીક દલીલો ભ્રામક એટલી જ ભયંકર' લાગે છે એ ભાઈ લખે છે તેમ મેં 'બર્ટ્રાન્ડ રસેલની ઓથ લીધી કે, રસેલ તો કદી મુક્તવિહારની તરફેણમાં છે જ નહિ, એ આખું પુસ્તક વાચવાને બદલે, 'Marriage and Morals'નો છેલ્લો પેરેગ્રાફ વાચતાં પણ સમજાય એમ છે એણે લગ્નસંબંધની પાકી હિમાયત કરી છે ને તેને લગતો પોતાનો આદર્શ પણ રજૂ કર્યો છે' એમ જણાવી એ ભાઈ એ અંગ્રેજી પુસ્તકનો જે ભાગ ટાંકે છે તેને છેડે '(પાનું ૭૬)' એમ મૂકે છે મારી પાસે એ પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિ છે, તેમાં એનો 'છેલ્લો પેરેગ્રાફ' તેમજ '(પાનું ૭૬)' એ બંને મેં ખૂબ ધ્યાનથી વાંચ્યા, પણ ભાઈ અશોક હર્ષે ટાંકેલો પેરેગ્રાફ કે તેમાંના એમણે ટાંકેલા વાક્યો મને જડ્યા જ નહિ

વળી પછી એ ભાઈ તુરત જ એ પુસ્તકનું '(પાનું ૭૭)' ટાંકીને પાના ઉપરનો એક અંગ્રેજી ભાગ ટાંકે છે, તે પણ એ પુસ્તકનું '(પાનું ૭૭)' તપાસતાં મળી આવતો નથી

ત્યાર પછી થોડેક આગળ એ પુસ્તકનો એક અંગ્રેજી ભાગ ટાંકીને '(પાનું ૩૦૮)' ઉપરનો છે, એમ જણાવે છે. પણ મારી પાસેની એ પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિની નકલમાં ૨૫૪ પૃષ્ઠે તો એ પુસ્તક સંપૂર્ણ થાય છે ત્યાં '(પાનું ૩૦૮)' તો શોધવું જ ક્યાં?

આપણા લેખકો આવી બાબતમાં વધારે ચોકસ થાય તો મૂળ ભાગો જોઈ શકાય અને આજુબાજુના ભાગો જોઈ એમણે ટાંકેલા ભાગો વિષે નિર્ણય ઉપર આવી શકાય નહિ તો ઘણી વાર એમ બને કે મૂળના આખા ભાગમાંથી પોતાને અનુકૂળ લાગતો ભાગ તોડી-વછોડીને પોતાની વાત સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે

એ ભાઈએ બ. રસેલના કહેવાના જે ત્રણ ઉતારા ટાંક્યા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે બાળકોના હિતને જ કારણે લગ્નની ગંભીરતા છે, પણ એકેય ઉતારાથી એ વિચારકને મત, લગ્ન ચિરસ્થાયી જ હોવું જોઈએ એવું સિદ્ધ થતું નથી પણ તા. ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯ના 'ઊર્મિ'ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૫૦૩ ઉપર આ વિષયના મારા લેખમાં એ જ અંગ્રેજ વિચારકના એ જ પુસ્તકમાંનો ઉતારો આ પ્રમાણે ટાંક્યો છે 'ભાવિ સમાજે એકાદી નીતિ સ્વીકારવી જોઈશે એક બાજુએ સંતતિનો પ્રશ્ન બાદ કર્યા પછી લગ્નસંબંધ બહાર મુક્તવિહાર સ્વીકારવો જોઈશે અને બીજી બાજુએ આજના કરતાં સંતતિજતન તરફ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈશે" (પૃ. ૨૧૨) 'હું માનું છું કે જ્યાં સંતતિનો પ્રશ્ન જ નથી ત્યાં બધા જાતીય સંબંધોને પોતપોતાના ખાનગી વ્યવહાર સમજવા અને અમુક પુરુષ અને અમુક સ્ત્રી સંતતિજનનની ઈચ્છા સિવાય સાથે રહેવા ઇચ્છતા હોય તો એ તેમની પોતાની ઇચ્છાની વાત છે, એમાં વચ્ચે માથું મારવાનો કોઈને અધિકાર નથી' (પૃ. ૧૩૨) 'હું માનું છું કે બે માનવી વચ્ચે શ્રેષ્ઠ અને સૌથી વધારે મહત્ત્વનો પ્રસંગ તે લગ્ન છે એ અનુભવ આજ સુધી ઘણું કરીને નથી થયો. તેનું કારણ એ છે કે પતિ અને પત્ની એક બીજા ઉપર ચોકી રાખ્યા કરે છે જો લગ્નને સફળ કરવું હોય તો પતિઓએ અને પત્નીઓએ એટલું સમજતાં શીખવું જોઈશે કે કાયદો ગમે તે કહેતો હોય, પણ તેઓ પોતપોતાના જીવન-વ્યવહારમાં સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ" (પૃ. ૧૧૫)

બ. રસેલના આવા તો અનેક વાક્યો ટાંકી શકાય પણ આટલાં જ વાક્યોને પોતે ટાંકેલા એ અંગ્રેજી વાક્યો સામે મૂકીને ભાઈ અશોક હર્ષ શું તારણ કાઢે છે તે જણાવશે? એમણે ટાંકેલા એ અંગ્રેજી વાક્યો મેં ટાંકેલા વાક્યોથી બીજું વધારે શું કહે છે? અને બ. રસેલના એ મતને અક્ષરે એ ભાઈ સ્વીકારે છે?

અને ભાઈ અશોક હર્ષે જાણવું હોય તો એ

જાણે કે પ્લેટો તો સંતતિ તરફ જ ધ્યાન આપે છે, લગ્ન તરફ જરાય નહિ. એ વિચારક તો કહે છે કે ઉત્સવોમાં જુવાન સ્ત્રી-પુરુષોને એકઠાં કરવાં, અને ત્યાં તેમના સંયોગ વિષે યોજના કરવી. અને "જેમની લાયકાત ઓછી હોય એવા લોકો અમુક જ ચિઠ્ઠીઓ લે તેવી ચતુરાઈભરેલી રીત આપણે શોધી કાઢવી પડશે." ('પ્લેટોનું આદર્શ નગર'— શ્રી. પ્રાણજીવન પાઠકનો ગુજરાતી અનુવાદ. પૃ. ૨૫૪). આ વાંચીને ભાઈ અશોકને હર્ષ થશે કે શોક તે કલ્પી શકાતું નથી.

હેવલૉક એલિસનું પ્રમાણ આપીને ભાઈ અશોક હર્ષ તારણ કાઢે છે કે "પરસ્પરની અનુકૂળતા વિચારીને જ સ્ત્રી અને પુરુષે પોતપોતાના જીવન-વિભાગો સ્વીકાર્યા, જેને પરિણામે પુરુષે શરીરબળનો વિકાસ સાધ્યો, સ્ત્રીએ સ્નેહબળનો" કેવળ ઊંધો ક્રમ? આત્મરક્ષણને અને વંશવર્ધનને હેતુએ પુરુષમાં શરીરબળનો અને સ્ત્રીમાં સ્નેહબળનો વિકાસ કુદરતી રીતે જ થયો અને તેને અનુસરીને તેમનામાં કાર્ય-વિભાગનો વિકાસ થયો. આ વાત એવી સ્પષ્ટ છે કે સમજાવવી પડે પણ નહિ પરિણામ એ આવ્યું કે કુદરતમાં સર્વત્ર ચાલી રહ્યું છે એમ પુરુષે શરીરબળે સ્ત્રીને દબાવી દીધી છે અને સર્વે કાર્યક્ષેત્રોમાંથી હાંકી કાઢી. પુરુષોમાં સ્ત્રીઓની વહેંચણી માટે કલહ ન થાય એટલા માટે પુરુષે સ્ત્રી ઉપર લગ્નસંસ્થા ઠોકી બેસાડી ને તેને પોતાના ભાગની ભોગ્યા બનાવી લીધી. એ બહુ જુગની જૂની વાતને નિરાંતે ભૂલી જઈ આજે રુઆબ મારવો છે કે "પુરુષોએ પોતાની વૈચિત્ર્યપ્રિયતા પર અંકુશ મૂકીને સ્ત્રીઓ માટે આ મોટો સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે." અને તે શા માટે? "સ્ત્રીઓના સંરક્ષણ માટે." કેવો ભારે દંભ! અને દંભ છતાં યે 'પુરુષોએ પોતાની વૈચિત્ર્યપ્રિયતા પર અંકુશ' મૂક્યો છે? ના, એને પોતાને ઘેર તો સતી સીતા જોઈએ છે. પોતાને રાવણ થતાં એ સ્ત્રી રોકે તો જોઈ લો પછી 'સ્ત્રીના સંરક્ષણની' વાત!

આ પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીને સ્વાભાવિક જ રીતે દેખાયું કે પોતે પુરુષથી નીચી ને પરાધીન છે, પુરુષ પોતાનો 'પતિ' 'સ્વામી' 'નાથ' છે, પોતે તેની દાસી છે. આ સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો સાચો ઉપાય તો એ છે કે સ્ત્રીએ પોતાની સેવાથી પુરુષ સમાન પદવી પ્રાપ્ત કરવી, કારણ કે પુરુષ સેવાક્ષેત્રમાં સ્ત્રીથી હારી પડવાનો છે. જે પુરુષક્ષેત્રમાં સ્ત્રી સ્પર્ધા ન કરી શકે તે ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી સ્પર્ધા કરવા જાય છે એ જ એનું ને સમાજનું દુર્ભાગ્ય છે.

ભાઈ અશોક હર્ષ માને છે કે "આ મુક્તવિહાર એ સ્ત્રીઓને જકડવાની તરકીબ છે." જાણે કે બાહ્યલગ્નમાં અત્યારે સ્ત્રી સ્વતંત્ર હોય! અરે, મેં તો કહ્યું જ છે કે એને લગ્નમાં જોતરીને "પુરુષ સ્ત્રીને જડ જેમ માની તેનો 'સ્વામી', 'ધણી', 'માલિક' થઈ પડ્યો છે, પૈસાની પેઠે તેને પૂરી રાખી તેનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે; અને સ્ત્રી ઉપર પોતાની માલકી કાયમ કરી દેવા માટે તો 'લગ્ન જેવી જીવંત સંસ્થા'ને એણે જડ કરી મૂકી છે." (ઊર્મિ તા. ૧ સપ્ટેંબર ૧૯૩૯, પૃષ્ઠ ૫૦૫). અને ત્યારે 'મુક્તવિહાર એ સ્ત્રીઓને જકડવાની તરકીબ' કે આવી જડ લગ્નસંસ્થા એ સ્ત્રીઓને જકડવાની તરકીબ? અને આ જડ લગ્નસંસ્થાને તોડી સ્ત્રી બહાર નીકળી મુક્તવિહાર પ્રવર્તાવશે તો સ્ત્રી પુરુષની બેડીમાં વધારે જકડાશે કે તેમાંથી મુક્ત થશે? ભાઈ અશોક હર્ષ શું માને છે? અને વળી એ ભાઈ કહે છે એમ હું પણ માનું છું કે સ્ત્રીમાં પુરુષ કરતાં કામવૃત્તિ ઓછી છે. એટલે આ લગ્નસંસ્થાની ફરજિયાત જકડમાંથી મુક્ત થઈ સ્ત્રી મુક્તવિહારના મરજિયાત વ્યવહાર તરફ જરૂર વળશે. ત્યારે તો પુરુષના કામાચારની-પશ્વાચારની ફરજિયાત જકડમાંથી એ મુક્ત થશે અને મરજિયાત પુરુષસંબંધ સાધશે. તેવે પ્રસંગે એના કરતાં પુરુષ વધારે કામવૃત્તિવાળો હોવાથી, પોતાની એ વિષયની તૃપ્તિ માટે એણે સ્ત્રીને કાલાંવાલાં કરવાં પડશે અને એ રીતે પણ તે પુરુષની ગુલામી જકડમાંથી મુક્ત થશે.

સ્ત્રીએ સંતતિને જન્મ આપવો પડે છે, ઉછેરવાં પડે છે, તે માટે ગૃહવ્યવસ્થા રાખવી પડે છે, તેમાં 'જો

કંઈ ગુલામગીરી હોય તો તે કુદરતે આપેલી છે, પુરુષે નહિ' એમ બર્નાર્ડ શૉને આધારે ભાઈ અશોક હર્ષ કહે છે તે વાત સાવ સાચી છે અને મને લાગે છે કે આમા સ્ત્રીને 'ગુલામગીરી' લાગતી પણ નથી લાગે છે તે તો એ વાતમા કે "પુરુષ સ્ત્રીને જડ જેવી માની તેનો 'સ્વામી' 'ધણી' 'માલેક' થઈ પડ્યો છે, પૈસાની પેઠે તેને પૂરી રાખી તેનુ રક્ષણ કરી રહ્યો છે," તેને વેચવા-ખરીદવાની વસ્તુ બનાવી મૂકી છે—અને એ ગુલામગીરી તો કુદરતે નહિ, પણ પુરુષે જ આપી છે, કેમ નહિ ભાઈ અશોકભાઈ?

બાળકો ઉછેરવા માટે મુખ્ય ને પ્રત્યક્ષ જરૂર માતાની છે, ગૌણ ને પરોક્ષ જરૂર પિતાની છે, પણ તે માટે જડ લગ્નસંસ્થાની કે આજના જેવી જડ કુટુંબસંસ્થાની જરૂર છે જ એમ માનવાનુ કશુ ય કારણ નથી મુક્તલગ્નમા કુટુંબ હશે પણ ખરુ, સ્ત્રીએ પોતાને અનુકૂળ પુરુષને પોતાના ઘરમા રાખ્યો હશે પણ ખરો—છતા યે એકાકી જીવન ગાળનાર સ્ત્રીઓને હાથે સારા બાળક ન જ ઊછરે એમ પણ ન જ કહેવાય મે મારા ગયા લેખમા જણાવ્યુ જ છે કે "સત્યકામ જાબાલની માતા જબાલી તો જીવનભર કુવારી રહી પરપુરુષોની સેવામા રહેતી, છતા યે સત્યકામ જેવા પુત્રને એણે ઉછેર્યો હતો" પ્લેટો તો કહે છે કે બાળકોને ઉછેરવાનો ધર્મ કુટુંબ ઉપર નહિ પણ રાજ્ય ઉપર હોવો જોઈએ

ભાઈ અશોક હર્ષે આપેલા 'પશુજીવનમા એકનારના ઉદાહરણો' તો વિરલ છે, માત્ર અપવાદરૂપ છે નિયમ તો એ છે કે પ્રાણીજીવનમા સર્વત્ર મુક્તવિહાર છે એ તો ઉઘાડી આખે દેખાય એવી વાત છે અને એ વિષે તો એ ભાઈના કથન વિરુદ્ધ તો મે મારા ગયા લેખમા માનવસ્વભાવ સબધે બ રસેલના અભિપ્રાય ટાકયા જ છે

પ્રસ્થાનમધુ'ની 'આરોગ્યપૂર્તિ'મા મે કોઈ લેખ લખ્યાની મને યાદ નથી પણ ભાઈ અશોક હર્ષના વાચવામા એવો કોઈ લેખ આવ્યો હોય તો તેમણે એ અકની તારીખ આપી હોત તો હુ જોઈ શકત ને જાણી શકત ત્યા મે એકદરે શુ કહ્યુ છે

બેશક એમણે મારે નામે ટાકેલા શબ્દોને હુ માનુ છુ, એટલુ જ નહિ પણ ફરી ફરી કહુ છુ કે લગ્નના એ સાચા આદર્શ તો માત્ર આદર્શ સ્ત્રી-પુરુષો જ પાળી શકે માટે તો મારા પહેલા લેખમા મે જણાવ્યુ છે કે 'સમાજસેવાને અર્થે વશવર્ધનની પ્રબળ પ્રેરણા જાગે જ માનવી લગ્નનો અધિકારી બને છે પણ પૂર્વાવસ્થામા સાથે લગ્ન કરવુ એવી યોજના સમાજમા જાગી ત્યારથી લગ્નસંસ્થાની પવિત્રતાનો નાશ થયો" ('લગ્નપ્રપંચ' ૪૬૨) જેમને ઉન્નત ભાવનાએ લગ્ન કરવુ હોય તે સ્ત્રી-પુરુષ લગ્ન કરે અને તેવાને માટે મારા 'લગ્નપ્રપંચ' પુસ્તકમા 'લગ્નનો કલ્યાણહેતુ' વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે એવા લગ્ન તે માનવસંસ્કૃતિ છે અને ભાઈ અશોક હર્ષે પોતાના લેખમા ટાકેલા મારા વાક્યો એવા લગ્ન કરનાર સ્ત્રી-પુરુષને જ માટે છે. પણ સમાજમા સૌ એવા નથી જે એવા નથી તેમને આદર્શ બધને બાધો તો એ સમાજને નષ્ટ કરે અને આજે શુ એમ નથી થયુ?

ભાઈ અશોકને મન 'પેલા યહૂદી સિગમડ ફ્રૉઇડના માનસપૃથક્કરણ' 'ધતિંગ' છે! મારા જેવા ઉપરચોટિયા પણ ગમે તેવા સમર્થ વિચારકને તિરસ્કારી કાઢે એવી આજકાલ ફેશન થઈ પડી છે! આ વાક્યમા 'યહૂદી' શબ્દ શા માટે મૂક્યો હશે? હિટલરે એ વિચારક યહૂદી હતો માટે એને તિરસ્કારથી પોતાના રાજ્યમાથી હાકી મૂક્યો એ તિરસ્કારનો પોતાને પક્ષે લાભ લેવા? અને એ વિચારકની રચના એ ભાઈને બીભત્સ લાગે છે ત્યારે વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રો એમને કેવા લાગશે તે હુ જાણતો નથી અને એમને બીભત્સ લાગતી વાતોની માહિતી ગુપ્ત રાખીને સમાજગુરુઓએ સમાજને કેટલી હાનિ કરી મૂકી છે એ જેણે જાણવુ હોય તે બ રસેલના એ જ પુસ્તક—Marriage and Moralsનો આખો આઠમો અધ્યાય The Taboo on sex Knowledge (પૃ ૭૭-૯૫) વાચી જાય

સૌ ટીકાકારોની પેઠે, ભાઈ અશોક હર્ષે મારા

દુર્દંડ જર્મનીનું સૈનિકબળ અને યુદ્ધસમીક્ષા

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

મહા જર્મની

આજે જર્મનીનું નામ દુનિયાનાં સૌથી બળવાન એવાં બે રાજ્યોમાં પ્રથમ બોલાય છે. બીજું નામ રશિયાનું છે. તેણે મેળવેલા રાજ્યનો વિસ્તાર, વસ્તી વગેરે નીચે મુજબ છે :

દેશ	વિસ્તાર (ચોરસ માઈલ)	વસ્તી	પેદાશ
જર્મની	૧૮૧૧૯૯	૬ કરોડ ૭૦ લાખ	૭૦૦ કરોડ રીશમાર્ક
ઓસ્ટ્રિયા	૩૨૩૮૯	૬૭ લાખ ૫૯ હજાર	૨૦૦ કરોડ શિલીંગ
ઝેકોસ્લોવેકિયામાંથી એક પ્રાંત	૩૦૪૫૨	એક કરોડ દશ લાખ	૭૬૩ કરોડ ક્રાઉન
પોલેંડનો અર્ધો ભાગ	૭૦૦૦૦ (આશરે)	૧ કરોડ ૫૦ લાખ (આશરે)	૧૫૦ કરોડ મોલીટસ (આશરે)

વસ્તીની વહેંચણી

૩ કરોડ ૩૦ લાખ પુરુષો અને ૩ કરોડ ૪૦ લાખ સ્ત્રીઓ એમ પોણાસાત કરોડની જર્મનીની કુલ વસ્તીમાંથી બર્લિન શહેરમાં ૪૩ લાખ અને હેમ્બર્ગમાં ૨૨ લાખ માણસોની વસ્તી છે. આ ઉપરાંત ૨૨ શહેરો ૨॥ લાખ ઉપરની અને ૨૯ શહેરો ૧ લાખની ઉપરની વસ્તીનાં છે. ઓસ્ટ્રિયાના મુખ્ય શહેર વિયેનાની વસ્તી ૧૯ લાખની છે. ઝેકોસ્લોવેકિયાના મુખ્ય શહેર પ્રાગની વસ્તી ૯ લાખની છે અને નવા જિતાયેલા પોલેંડના મુખ્ય શહેર વૉરસોની વસ્તી ૧૨ લાખની છે. હમણાંના જર્મન મહારાજ્યની વસ્તી દશ કરોડ ઉપર છે તેમાંના ૮ કરોડ જર્મનો છે.

હિટલર આવ્યા પહેલાં

હિટલરે ૧૯૩૩ ની પાંચમી માર્ચે જર્મનીની સત્તા હાથમાં લીધી તે પહેલાં જર્મની પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું. વર્સૈલ્સના કરારો મુજબ જર્મનીનાં મંસ્થાનો, વહાણો, વિમાનો, મનવારો બધું લઈ લેવામાં આવ્યું. એની ઉપર ૭ અબજ પૌંડનો દંડ નાખવામાં આવ્યો. વેપાર, ઉદ્યોગ અને સમૃદ્ધિમાં એ સાવ પાયમાલ થઈ ગયું. એનું સૈન્ય ઘટાડીને માત્ર ૧ લાખ માણસનું જ રહેવા દેવામાં આવ્યું. બે વર્ષ સુધી આખા દેશમાં ભયંકર ભૂખમરો ચાલ્યો. દેશમાં મૂડી સાવ ખલાસ થઈ ગઈ. ચલણ અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું. કારખાનાં લગભગ બધાં જ બંધ થઈ ગયાં. બળવાન જર્મનપ્રજા જે સંસ્કૃતિ, વિદ્યા, હુન્નર, કળા, શક્તિ, સામર્થ્ય અને બુદ્ધિમાં યુરોપમાં ઉચ્ચ દરજ્જો ભોગવતી હતી તે તદ્દન નીચી કક્ષાએ આવી ગઈ. ફ્રાન્સ એને સખત રીતે દબાવી રહ્યું હતું.

હેર હિટલરનું આગમન

સાધારણ ઓસ્ટ્રિયન મોચીની ત્રીજી પત્ની ક્લેરાનો પુત્ર એડોલ્ફ હિટલર ગરીબી અને ભૂખમરા વચ્ચે ઉછરેલો, લડાઈ વખતે સૈન્યમાં જોડાયો. ત્યાંથી છૂટો થઈને નાઝી-પાર્ટીમાં જોડાયો ત્યારે એના નવ સભ્યો હતા. હિટલરનાં વ્યાખ્યાનોના પ્રભાવથી નાઝી-પાર્ટીમાં સભ્યો વધવા લાગ્યા. એના વડે જર્મન પ્રજા જાગ્રત થવા લાગી. એણે લોકોને ઉત્તેજ્યા. બે ત્રણ વરસ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં

એના નવ લાખ સભ્યો થયા. વેપારીઓએ એને આર્થિક સહાય આપી. જર્મનીની રાજસભાની ચૂંટણીમાં એણે પોતાના સભ્યો ઊભા કર્યા. રાજસભામાં એનું જોર જામતું ગયું. ધીમે ધીમે કરીને રાજ્યશાસન એણે પોતાના સંપૂર્ણ કાબૂમાં લઈ લીધું. પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો એણે વિલય કર્યો અને નાઝી-શાસન સ્થાપ્યું. હેર હિટલર જર્મનીનો વિધાયક અને સર્વ સત્તાધીશ બન્યો.

હિટલરના મનોરથ

હેર હિટલરે પોતાની જીવનકથા સમાવતું પોતાની રાજ્યનીતિનું 'મારી લડત-મેઈન કેમ્ફ' પ્રગટ કર્યું છે, તે મુજબ વર્સેલ્સની એકતરફી સંધિ રદ કરવી, જર્મનીને ખૂબ બળવાન બનાવી દેવું, યહૂદીઓને દૂર કરવા, સામ્યવાદનો નાશ કરવો, રશિયાના યુક્રેઈન પ્રદેશ સુધી જર્મનીની હદ વધારવી, પૂર્વ યુરોપમાં જર્મનીની લાગવગ જમાવવી, યુદ્ધનું માહાત્મ્ય વધારવું, જર્મની એ જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજા છે એવી અસ્મિતા પ્રજામાં દૃઢ કરવી, જ્યાં જ્યાં જર્મન વસ્તી છે તે બધી જર્મન વસ્તીને એક છત્ર અને એક તંત્ર નીચે આણવી, નબળાં રાજ્યોનો ઉચ્છેદ કરવો ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતો અને મનોરથોમાંથી સામ્યવાદના નાશ સિવાયની બાબતો એણે ઘણે અંશે પાર ઉતારી છે. એ ભાગ્યશાળી માણસ છે.

હિટલર જર્મનીને બળવાન બનાવે છે

આજે તો હિટલરે જર્મન પ્રજાને બળવાન બનવાનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. માખણ અને એવી સારી ચીજોને છોડીને યુદ્ધસામગ્રી માટે રાજ્યને પૈસા આપો-પ્રજા પાસે એવી જોરદાર માગણી સાથે એણે સૈન્યની શક્તિને જમાવવા માંડી. દેશની પેદાશનો મુખ્ય ભાગ એણે યુદ્ધની સામગ્રી માટે વાપરવો શરૂ કર્યો. એની પાછળ ૭ વરસથી એ રાત દિવસ લાગી પડ્યો હતો. દરેકે દરેક પગલું યુદ્ધને નજરમાં રાખીને એ ભરતો. પ્રજા વચ્ચે અજબ જાગૃતિ અને ઉદ્યોગો આવ્યાં. કારખાનાં, રેલવે, સ્ટીમરો, વિમાનો, રસ્તાઓ બધું યુદ્ધની દૃષ્ટિથી તૈયાર થતું હતું. જર્મનો બાહોશ વિજ્ઞાનીઓ ગણાય છે. તેઓ સારામાં સારા મંત્રશાસ્ત્રીઓ છે. એમની સર્વ બુદ્ધિ અને શક્તિ યુદ્ધની દૃષ્ટિએ વિકસાવવામાં આવી અને ઉપયોગમાં લેવામાં આવી.

યુવકપ્રવૃત્તિઓ

હિટલરે યુવકપ્રવૃત્તિઓને ખૂબ વધારી દીધી. યુદ્ધ અને પછીની વર્સેલ્સની સંધિથી હતપ્રાણ બનેલી પ્રજામાં જોમ પ્રેરવાના એણે અનૂઠ પ્રયત્નો કર્યા. યુવકે દુઃખ, ભૂખ, થાક, તરસ બધું ભૂલીને પ્રજાના સમગ્ર શક્તિવિકાસને માટે મરી ફીટવું જોઈએ એ એની ઘોષણાથી જુવાનોમાં ચેતન આવ્યું. નાનું દશ વર્ષનું બાળક પણ બંદૂક ઝાલતાં અને ગોળી છોડતાં શીખે છે. એવડા છોકરા હિટલર-યુથલીગમાં જોડાય છે. એ યુથલીગમાં ૫૦ લાખ છોકરાઓ તૈયાર થયા છે. યુથલીગમાં પ્રથમ સૈનિક-શિક્ષણ અપાય છે. ઘોડેસ્વારી કરવી, તરવું, દોડવું, સાઈકલ ચલાવવી અને પગપાળા પ્રવાસો કરવામાં યુવકોને પાવરધા બનાવવામાં આવે છે. વરસમાં એક વાર સૌ સભ્યો એકઠા થાય છે, છાવણીઓ નાખી પોતાનો કાર્યક્રમ હિટલરને બતાવે છે. એક-એક જુવાન સશક્ત, કસરતબાજ, ચકોર અને ચપળ હોવો જ જોઈએ જર્મન યુવકોમાં માયકાંગલાઓને સ્થાન નથી. ત્યાં નબળાઓ અત્યંત ધિક્કારપાત્ર ગણાય છે.

સક્રિય પ્રવૃત્તિ

હિટલરના જર્મનીનો યુવક પંદર કે વીશ વરસની ઉમરે સ્કૂલ અને કોલેજ છોડે છે એટલે ફરજિયાત ૭ માસ તો એને શ્રમજીવી બનવું પડે છે. પ્રજાને પૂરું થઈ રહે એટલું અનાજ દેશમાં થતું ન હોવાથી નીચાણવાળી, નદી અને સમુદ્રકિનારાની, ખાબોચિયાંવાળી ખારી અને પડતર જમીન એ બધીની પાકી સર્વે થઈ લાખો એકર જમીન મેળવવાના નકશા હિટલરે તૈયાર કરાવ્યા. લશ્કરી દૃષ્ટિએ અનાજ માટે જર્મનીને સ્વાવલંબી બનાવવાની જરૂર હતી. આ કામ માટે આવી જમીનો ઉપર દશ દશની ટોળીમાં વહેંચાઈને દરેક યુવક ખભે પાવડો અને કોદાળી

કઈ ઉઘાડે શરીરે નીકળી પડે છે અને ખોદી ખોદીને નવી જમીનો તૈયાર કરે છે મજૂરી કરતા કરતા તેમનો અભ્યાસ પણ ચાલે છે સવારે ૭ થી ૧૧ વાગ્યા સુધી શારીરિક પરિશ્રમ કરી એક કલાક ભોજન-આરામમા કાઢી ફરી કોદાળી-પાવડા સાથે કામ કરવા મડી જાય છે ચાર વાગ્યા પછી ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, રાજકારણ આદિ વિષયોના ભાષણો એમને અપાય છે રમતગમત અને સગીતની મોજ પણ અપાય છે અને રાત્રે નવ વાગતા પથારી ભેળા થઈ જવાનુ હોય છે આમ દર છ મસે અઢી લાખ યુવકો તૈયાર થાય છે આખા જર્મનીમા એમને માટે અનેક આશ્રમો સ્થપાયા હતા

રાજ્ય-સેવકો તૈયાર કરવાની રીત

આ યુવકોને ઝીણવટથી જોવામા આવે છે અને વિશિષ્ટ શક્તિવાળા સારા યુવકોને ધ્યાનમા રાખી લઈ તેમને રાજ્યના જુદા જુદા ખાતાઓમા મોકલી દેવામા આવે છે વિમાનખાતામા તેઓ ઊડવાનુ અને વિમાન બનાવવાનુ શીખે છે બખ્તરવાળી મોટરો ચલાવતા અને દોડતી મોટરે તેની અંદરની તોપો ફોડતા શીખે છે મશીનગનોનુ જ્ઞાન જાસૂસી કામ પૂલો બાધવા, તોપો ગોઠવવી, ખાઈઓ ખોદવાના પ્લાન રચવા, અને એવુ ઘણુ તેમને શીખવવામા આવે છે તેઓ સ્વભાવે જ ચોકસાઈ માટે જગતમા પ્રસિદ્ધ છે એટલે ખાસ તૈયારીથી તેઓ પોતાના કામમા વિશેષ પ્રગતિ બતાવી શકે છે આમાથી જ અધિકારીઓ ઊભા કરવામા આવે છે

સ્ત્રીઓની કેળવણી

યુવતીઓ માટે પણ જુદા કેમ્પો છે ત્યા તેઓ યુદ્ધમા પરોક્ષ રીતે કેવી પદ્ધતિથી દેશને મદદ અને સહકાર આપી શકે તેનુ જ્ઞાન મેળવે છે સ્ત્રીઓને ગૃહકામ માટે હિટલરે યોગ્ય ગણી છે છતા યુદ્ધના સમયે એમની સહાય લેવાનો પ્રબંધ થયો છે દર્દીઓની સારવાર, પુરુષોની ગેરહાજરીમા ધંધો ચલાવવા ઇત્યાદિ કામો તેમને શિખવાય છે 'આગળ વધો, જ્ઞાન, શક્તિ બુદ્ધિ અને આવડતમા આગળ વધો' એ મંત્ર હિટલર યુવકની પેઠે યુવતીઓની છાતી-ઓમા પણ જોરપૂર્વક ૭ વર્ષથી ફૂંકે છે અને એનુ અતિમ ધ્યેય યુદ્ધને રાખવામા આવ્યુ છે યુદ્ધ માટેનો જે કાર્યક્રમ નાઝી-પાર્ટીએ યોજ્યો છે તે સિવાયના ભાષણો, વ્યાખ્યાનો, લેખો, વાર્તાલાપો, સિનેમાઓ, નાટકો અને ઉપદેશો કરવાની સખ્ત મનાઈ છે જર્મનીમા વાણીસ્વાતત્ર્ય નથી

કાચાં દ્રવ્યો અને બીજી શક્તિ

યુદ્ધના સમયે ઘણા કાચા દ્રવ્યોની જરૂર પડે, એ માટે જર્મની પરાધીન છે એની પાસે પૂરતુ અનાજ પેદા થતુ નથી પેટ્રોલ પરદેશથી મગાવવુ પડે છે, શણ કપાસ જેવી ઘણી અગત્યની વસ્તુઓ માટે બીજા દેશો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે યુદ્ધના સમયમા પણ જો સ્થિતિ એ જ રહે તો ભાથા વિના રણની મુસાફરી કર્યા જેવુ બને એટલા માટે વિજ્ઞાનની સહાયથી એણે એ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન દેશમા વધારવાના ઘણા ઉપાયો કર્યા છે છેલ્લા પાચ જ વર્ષમા એણે કોલસાની ઊપજ બમણી કરી નાખી ૪૦ કરોડ ટને પહોચાડી કોલસામાથી પેટ્રોલ કાઢીને કપાસને બદલે ઘાસમાથી શણ નિપજાવીને, અને ઊનના વસ્ત્રો બનાવીને એણે એ વસ્તુની ચિતાને ઘણી ટાળી છે આ ઉપરાત પણ બીજી ઘણી વસ્તુઓ વિજ્ઞાનની મદદથી દેશમાથી જ પેદા કરવામા એને ફતેહ મળી છે અને એ રીતે તે યુદ્ધ માટે સજ્જ બન્યુ છે

મોટામા મોટી શક્તિ તો હિટલરે નિરાશાના સાગરમા ડૂબેલી પ્રજાને આત્મભાન કરાવીને પેદા કરી છે પણ ભૌતિક શક્તિઓમાયે એણે જબરો વિક્રમ સાધ્યો છે મજબૂત, કસાયેલા, ચુસ્ત અને તાલીમ-બદ્ધ લાખો યુવક-યુવતીઓનુ સૈન્ય પાંચ વર્ષમા ઊભુ કરી દઈને તો મુડદામાથી વિરાટ જન્માવ્યા જેવુ કામ કર્યું છે આગગોળા ફેકનારા અતિ વેગવાન દશ હજાર વિમાનો, એટલી જ બખ્તરવાળી મોટરગાડીઓ, પંદર લાખના સૈન્યને પૂરી પડે તેટલી બંદૂકો, મશીનગનો, તોપો બોમ્બ, દારૂગોળો અને ગણવેશો તૈયાર કરી દીધા છે યુદ્ધની ચાલુ સામગ્રીઓ પેદા કરનારા એક લાખ કારખાના રાત

દિવસ કામ કરે છે. પાંચ વર્ષ પહેલાં જર્મનીમાં એંસી લાખ યુવકો બેકાર હતા તેને સ્થાને આજે દેશમાં તો કોઈ બેકાર નથી પરંતુ ઈટાલિ અને બીજા દેશોમાંથી મજૂરોને બોલાવવા પડે છે. જર્મન-જીવનના દરેકે દરેક અંગમાં એણે નવજીવન આણી દીધું છે. સૈન્યમાં ઘોડાઓને બદલે મોટરો મળે તે માટે એક લાખ મોટરો તૈયાર થઈ છે. સબમરીનો અને યુબોટો પણ જલયુદ્ધ માટે સારા પ્રમાણમાં તૈયાર કરી છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ હજારો માઈલની સુંદર સડકો અને રેલવેઓ બાંધી છે. ૭ વરસમાં તો હિટલરે જર્મનીની કાયાપલટ કરી નાખી.

યુદ્ધખર્ચ માટે આર્થિક વ્યવસ્થા

જર્મન પ્રજા અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ પ્રજાની પેઠે ધનવાન નથી. સને ૧૯૧૯ થી ૧૯૩૧ સુધી જર્મન પ્રજાને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. નાણાંનું ચલણ સાવ તૂટી ગયું હતું. એક વખતે એક પૌંડના બે કરોડ માર્ક્સ થઈ રહ્યા હતા. બૂટની એક જોડીની દશ હજાર માર્ક કિંમત થઈ ગઈ હતી! દેશની ગરીબાઈનો ખ્યાલ આટલાથી આવી જશે. અનાજની પણ ખૂબ અછત હતી. એ વખતે હિટલર આવ્યો. જર્મની પાસે સોનાનો જથ્થો બહુ રંક પ્રમાણમાં હતો. જર્મન પ્રજા કાચો માલ પાડોશી રાજ્યો પાસેથી લઈ તેનો પાકો માલ બનાવીને પછાત પ્રજાઓને વેચતી એની આંટ પરદેશોમાં મુદ્દલ નહોતી એટલે કાચો માલ રોકડે જ ખરીદવો પડતો અને પાકા માલના તરત નાણાં ઊભાં કરવા માટે એણે તે રોકડે વેચી હૂંડિયામણની સગવડ કરવી પડતી હતી. આ દશામાં હિટલર લશ્કરી સામગ્રી તૈયાર કરવા પાછળ અઢળક ધન વાપરવા ઇચ્છતો હતો. એણે ડૉ. શાટને નાણાખાતું સુપ્રત કર્યું. ડૉ. શાટ અર્થશાસ્ત્રનો અજોડ જાદુગર ગણાય છે. એણે સોનાનું ચલણ સ્થિર કર્યું. મૂડી ઉપર અંકુશ મૂક્યો. લેવાના માલના માર્કનો તથા વેચવાના માલના માર્કનો ભાવ જુદો જુદો રાખ્યો. બાર જાતના માર્ક એણે જર્મનીમાં ચલાવ્યા મોટા જથ્થામાં અનેક રાજ્યો પાસેથી કાચો માલ લઈ પોતાને જોઈતો માલ રાખી બાકીનો એ જ કાચો માલ બીજાઓને વેચી તેણે હૂંડિયામણની સગવડ કરી. કાચો માલ વેચનારાઓને રોકડ નાણું અપાયું નહિ એટલે તેમને જર્મની પાસેથી ફરજિયાત પાકો માલ લેવો પડ્યો. આવી આવી અનેક યુક્તિઓથી એણે જર્મનીનો વેપાર વધાર્યો. પેદાશ વધવા માંડી, રાજ્યની આવક વધી, પ્રજામાં ઉત્સાહ આવ્યો, સૈન્યનો જમાવ થયો અને પછી કંઈક ધમકી, કંઈક સમજાવટ અને કંઈક લાલચથી જર્મનીએ પાકા માલની બજારો હાથ કરવા માંડી. કામમાં કુશળતા એ તો જર્મનીના લોહીમાં ભળેલી વસ્તુ છે એટલે એક વાર પગપેસારો થઈ જતાં એના પાકા માલની માગ વધતી ચાલી પોતાને ત્યાં જ કાચી વસ્તુઓ પેદા કરવાના સફળ વૈજ્ઞાનિક પ્રયત્નો થયા. દેશમાંથી બેકારી દૂર થઈ. રાજ્યને કરજ હોય તો દેશની અંદરનું જ છે કારણ કે તેને પરદેશોમાંથી કરજે નાણાં મળતાં નથી. આગલું કરજ ભરવાની તો જર્મનીએ ના જ પાડી દીધી છે.

જર્મની કેમ ફાવતું ગયું ?

હિટલરની રાજનીતિ આજ સુધી વિજયવંતી નીવડી છે. સમય જોઈને એ ઘા કરે છે અને ઘા મારવાની શક્તિ અગાઉથી સારા પ્રમાણમાં એકઠી કરી રાખે છે. એ ઝડપી છે પણ ઉતાવળો નથી. જ્યારે જ્યારે ફ્રાન્સ અને બ્રિટન વચ્ચે મતભેદ હોય ત્યારે તેનો તેણે સંપૂર્ણ લાભ લીધો છે ૧૯૩૯ના માર્ચ સુધી જર્મનીની નીતિને ઈંગ્લેંડ ટેકો આપે ગયું છે. જર્મનીએ વર્સેલ્સની સંધિ તોડી સૈન્ય વધારવા માંડ્યું ત્યારે ફ્રાંસ ધૂંધવાઈ ગયું હતું હતું પરંતુ બ્રિટને તેમાં સૂર પુરાવ્યો નહિ. જર્મનીએ સંધિઓ તોડીને રાઈન-પ્રદેશમાં કિલ્લેબંદી કરવા માંડી છતાં ફ્રાન્સ અને બ્રિટનના નીતિભેદને લીધે જર્મનીને શાબ્દિક વિરોધ સિવાય કશાનો સામનો કરવો ન પડ્યો. એ સમયે જો એ બંનેએ જર્મનીને દબાવ્યું હોત તો જર્મની આજે આટલું બળવાન બની શકત નહિ ઇંગ્લેંડના ટોરી (કૉન્ઝરવેટીવ) પક્ષના નેતાઓની દિલસોજી જર્મની પ્રત્યે હતી. જર્મનીએ પ્રજાસંઘમાંથી રાજીનામું આપ્યું છતાં તે સામે આંખમિંચામણાં થયાં હતાં.

જર્મનીના વિજયો

હિટલરે જમીન સુધી મૂકીને ચૂંટી લેવા માંડી એણે અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે એબિસીનિયા સંબંધી પડેલા મતભેદને સમયે ઓચિંતા ઓસ્ટ્રિયામાં કૂચ કરી લોહીનું એક પણ ટીપું પાડ્યા વિના પચાસ લાખની વસ્તીના એ દેશને કબજે કરી લીધો. મોટા રાજ્યોની ઓસ્ટ્રિયાને સહાયની બાહેધરી હતી છતાં તેના બચાવ માટે કોઈએ આંગળી સુદ્ધાં ઊંચી કરી નહિ. ઊલટું અંગ્રેજોએ આડકતરી એને ઉત્તેજન આપ્યું અને સ્પેનના બળવાખોરો અને ઇટાલિએ એને ખુલ્લી મદદ કરી ઇંગ્લેંડ તરફથી એ સમયે જર્મનીને મદદ એ રીતે મળી કે સ્પેનની પ્રજાસત્તાક સરકારને ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાંસે દારૂગોળો અપાતો અટકાવ્યો એવી પણ વ્યવસ્થા કરી કે બીજી કોઈ જાતની મદદ પણ એ સરકારને ન મળે—આમ પ્રજાસત્તાક સ્પેનના પરાજયમાં અને બળવાખોરોના માર્ગને સરળ કરી નાખી તેને બળવાન બનાવવામાં અને દેશોએ ભાગ લઈ જર્મનીને મદદ માટેનો એક દરવાજો ખોલી આપ્યો.

ઝેકોસ્લોવેકિયામાં દોઢ કરોડની વસ્તીમાંથી ૨૨ લાખ જર્મનોના હકના સંરક્ષણના બહાના નીચે હિટલરે એ દેશ ઉપર આક્રમણ લઈ જવા તૈયાર થયો. તે વખતે ફ્રાંસે અને બ્રિટને ઝેકોસ્લો-વેકિયાને મદદ કરવાના કરારો કરેલા હોવા છતાં મદદ ન કરી પ્રથમ તેણે શાંતિથી હિટલરને જર્મન વસ્તીવાળા બે પ્રાંતો આપીને યુદ્ધને ટાળવા ઝેક-સત્તાને સમજાવી પણ હિટલરે રંગ પારખી જઈને આખી ઝેક પ્રજા ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડી દીધી.

બ્રિટન અને ફ્રાંસ બેય ચૂપ રહીને એ જોઈ રહ્યા. હિટલરે ઝેક-પ્રાંતો પોતાને આધીન લઈ સ્લોવેકિયાને જર્મનીના આશ્રય અને વડપણ નીચે સ્વતંત્રતા આપી.

હેર હિટલરના મિત્રો

એક બાજુ બ્રિટન અને ફ્રાંસ પોતાનું સંભાળી રાખવા લડાઈથી દૂર ભાગતા હતા અને બીજી બાજુ હિટલરે પોતાના જેવા માથાફરેલ અને અસંતોષી રાજ્યોની મૈત્રી ગોતી. શરૂમાં એણે ઇટાલિ સાથે સંધિ કરી. બન્ને રાજ્યોએ પરસ્પર લશ્કરી સહાય અને સહકાર આપવાનું સ્વીકાર્યું. એ પછી બન્ને સાથે જાપાન ભળ્યું. ત્રણેએ રશિયા વિરુદ્ધ સંધિ કરીને કરાર કર્યો. યુરોપના બીજા નાના નાના સરમુખત્યારવાળા રાજ્યો જેવા કે હંગેરી, યુગોસ્લોવેકિયા, સ્પેન વગેરે રાજ્યોએ કાંઈક બીક, દબાણ અને કાંઈક સહાનુભૂતિથી ઇટાલી જર્મનીને સાથ આપ્યો. હવે જર્મની નિર્ભય બન્યું. એની નીતિ આક્રમણની હતી. કોઈ રીતે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવાના એના કોડ હતા. યુરોપના નાના રાજ્યો પોતાની સ્વતંત્રતા-લોપના ભયે કંપવા લાગ્યા. જર્મનીના બળ અને રાજનીતિ બન્ને ભયંકર હતા.

જર્મની અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે વેપાર વધારવામાં પણ તીવ્ર હરીફાઈ જામી બાલ્કન રાજ્યો, રુમાનિયા ગ્રીસ તુર્કી બલ્ગેરિયા વગેરે રાજ્યો સાથેના અંગ્રેજોના વેપારમાં જર્મનીએ હરીફાઈ કરી આ રાજ્યોને આર્થિક મદદ પણ આપવી શરૂ કરી. વેપારી કરારો કર્યા. અંગ્રેજોને પોતાના વેપાર ઉપર આક્રમણ આવતું જોઈ જર્મનીને ઉત્તેજન આપવામાં પોતાની ભૂલ સમજાઈ પણ જર્મનીએ તો સામ-દામ-દંડ-ભેદે બાલ્કન રાજ્યોમાં પોતાની લાગવગ ઘુસાડવા જ માંડી. રુમાનિયાને આક્રમણની ધમકી આપી તેની સાથે વેપારી-કરારો કરી રુમાનિયા પાસે ઘઉં, પેટ્રોલ એવી પુષ્કળ વસ્તુઓ છે એ સર્વે ઉપર જર્મનીની નજર ઠરી છે.

પોલેંડ પર આક્રમણ

જર્મનીની પૂર્વે પ્રશિયન મહત્ત્વ ડાન્ઝીગ પોલેંડને મળ્યું હતું અને પ્રશિયામાં જવાના માર્ગની પટ્ટી (કોરીડોર) પણ પોલેંડને કબજે હતી તેની જર્મનીએ પોલેંડની પાસે માગણી કરી, પોલેંડે એની ના પાડી અને પરિણામ શું આવી ઊભું છે તે આપણે જાણીએ છીએ. પોલેંડની હારના કારણોમાં પોલેંડની આંતરિક સ્થિતિ હતી એ। સૈન્ય ઘસાયેલું હતું પણ જર્મની સામે એ ટકી શકે તેવું નહોતું. એના

મદદકર્તા રાજ્યો બ્રિટન અને ફ્રાંસ એની સરહદ સુધી પોતાનાં લશ્કર લાવી શકે તેમ નહોતાં.

જર્મનીનું બળ

જર્મની પાસે દશ લાખ કસાયેલા સૈનિકો હતા. ૭ વરસથી એ એકધારી લશ્કરી સજ્જતા કરી રહ્યું હતું. હિટલરની એક આજ્ઞા સાથે સૈન્ય પોતાની બે લાખ લૉરીઓ, મોટરો અને મોટર–સાઈકલો ઉપર સજ્જ થઈ ને નીકળી પડે તેવી વ્યવસ્થા હતી. રેલવે, બસ, રસ્તાઓ, તાર, ટેલિફોન, રેડિયો–બધું સુરચિત યોજના મુજબ તૈયાર થયું હતું. બીજો વ્યવહાર અટકાવી સર્વ શક્તિ અને સાધનો યુદ્ધના કામ માટે લગાડી દેવાની તૈયારી હતી. લાંબી ગણતરીએ આખી તૈયારી થઈ છે. એના દશ લાખ સિપાહીઓમાંથી એકેએક સંપૂર્ણ રીતે તાલીમ પામેલો છે. એમની ખાસિયત મુજબ જર્મનો કશું અપૂર્ણ રાખતા નથી. શત્રુ લડવાની તૈયારી કરે તે પહેલાં તો જર્મન સૈન્ય તેને દબાવી દે છે. એ વિના પોલૅંડ જેવો દેશ વીસ દિવસમાં હતો ન હતો ન થઈ જાત દશ લાખ સિપાહીઓની પાછળ પોલીસ, બ્લૅકગાર્ડ્ઝ અને બીજા કસાયલા અને પૂરતી તાલીમ પામેલા સાત લાખ સૈનિકો શસ્ત્રસજ્જ અનામતમાં છે. તે પછી ભૂરા ખમીસવાળા, સ્ટોર્મ-ટ્રુપર્સ વગેરે ત્રીજી લાઈનના ૭ લાખ સૈનિકો શસ્ત્રાસ્ત્રો સહિત યુદ્ધમાં ભાગ લઈ શકે તેવા તૈયાર છે. રશિયનો સિવાય આટલી તૈયારી બીજા કોઈ દેશની નથી.

મોટરનું સૈન્ય

જર્મન સૈન્ય ઝડપી આક્રમણ માટે સર્વ રીતે સજ્જ છે. કલાકના ૪૦થી ૫૦ માઈલના વેગથી કૂચ કરે તેવું એક મોટું મોટર-સૈન્ય છે. સને ૧૯૩૮માં ૧ લાખ ૩૫ હજાર મોટરલૉરીઓ, ૪૦ હજાર મોટરકારો અને ૬૦ હજાર મોટરસાઈકલો હતી. તે ઉપરાંત ખાનગી વપરાશની બે લાખ મોટરકારો પણ રાજ્ય લઈ શકે તેમ હતું. સને ૧૯૩૯માં એમાં મોટો વધારો થયો છે. જર્મનીનાં સર્વે મોટરકારખાનાં હવે રાજ્યને માટે જ મોટરો તૈયાર કરે છે. લશ્કરી મોટરો માટે દરેક વિભાગમાં હજારો માઈલની લંબાઈના પાકા પહોળા રસ્તાઓ છે. સને ૧૯૨૨થી ૧૯૩૬ સુધીનાં ૪ વર્ષોમાં જર્મનીએ મોટરોની બનાવટ છગણી વધારી દીધી. સને ૧૯૩૨માં જર્મનીએ ૪૩ હજાર મોટરકારો અને આઠ હજાર લૉરીઓ બાંધી હતી. જ્યારે ૧૯૩૬માં તેણે ૨૬૩ હજાર મોટરકારો અને ૫૦ હજાર લૉરીઓ બાંધી હતી રેલવેઓનો વિસ્તાર પણ બહોળો થયો છે. રેલવે અને મોટરોનો સુમેળ કરીને યુદ્ધ સંબંધી યોજનાઓ શાસ્ત્રીય રીતે કરી છે. કોઈ પણ રસ્તા ઉપર થોડા જ સમયમાં રેલવે ગોઠવી દેવાય તેવી તૈયારી છે.

લડાયક વિમાનો

જર્મની વિમાનોની બાબતમાં શ્રેષ્ઠ દરજ્જો ભોગવે છે. એની ગતિ અને બૉંબ ફેંકવાની શક્તિ વધારવા માટે ૭ વરસથી ચાલુ પ્રયત્નો થયા છે. જર્મનીના સૌથી શક્તિશાળી પુરુષ જનરલ ગોરીંગની એ કામ ઉપર દેખરેખ નિમાઈ હતી ગોરીંગે સર્વશ્રેષ્ઠ બળ બનાવવા ભારે પરિશ્રમ લીધો છે. જનરલ પેવરની સરદારી નીચે ભયંકર નાશકારી બૉંબગોળાઓથી ભરેલાં વિમાનોનો મોટો કાફલો તૈયાર થયો છે. સને ૧૯૩૫માં જર્મની વર્ષે ૪૦૦૦–ની સંખ્યામાં સર્વે જાતનાં વિમાનો બનાવતું, પણ પછી દર માસે ૨૦૦૦ વિમાનો તૈયાર કરનારાં કારખાનાં ઊભાં થયાં. વિમાનો ચલાવનાર અને બૉંબ ફેંકનાર ત્રણ લાખ માણસો તાલીમબદ્ધ તૈયાર રાખ્યા છે. સને ૩૬-૩૭માં જર્મનીએ જૂનાં બધાં વિમાનો કાઢી નાખી તેની જગ્યાએ નવી જાતનાં વિમાનો મૂક્યાં. કલાકે ૩૦૦ માઈલની ઝડપે ઊડનારાં આ વિમાનો છે. અઢી હજારથી ત્રણ હજાર માઈલના વર્તુલમાં એની ગતિ છે. આખા જગતના નકશા એની પાસે છે. આ વિમાનો માટે હજારો ઍરોડ્રોમો બંધાયાં છે. આ વિમાનોના બચાવ માટે ઝડપી ઉડ્ડયન કરનારાં વિમાનોનો પણ મોટો કાફલો છે.

દરિયાઈ બળ

સને ૧૯૩૬માં જર્મની અને બ્રિટન વચ્ચે કરારો

થયા તે અનુસાર જર્મની બ્રિટનના દરિયાઈ બળથી ૩૫ ટકા જેટલો કાફલો ધરાવે છે. સબમરિનો માટે આ બંધન નથી. જર્મની પાસે ૮૦ સરસ સબમરિનો છે. બ્રિટનના મહાન નૌકાબળ આગળ જર્મનીની મનવારોને છુપાઈ જવું પડ્યું છે સાગર પર આધિપત્ય અંગ્રેજોનું છે છતાં જર્મનીની ૮૦ સબમરિનો ભયંકર ઉત્પાત મચાવી અંગ્રેજી, ફ્રેંચ અને તટસ્થ રાજ્યોનાં વહાણો ડુબાડે છે. બારાની અંદર રક્ષાયેલી અંગ્રેજોની મોટી મનવાર રોયલ ઓક્ને ડુબાડવામાં જર્મન સબમરિનોને સફળતા મળી છે. એ કામ ભારે સાહસિક મહત્ત્વનું મનાયું છે. બ્રિટને જર્મનીનો દરિયાઈ વેપાર બંધ કરાવી દીધો છે અને જર્મન સબમરિનોનાં આક્રમણો ઉપર અંકુશ આવે તે માટે કોશિશો કરે છે.

વરુ અને રીંછની દોસ્તી

હિટલરનો ભારે દ્વેષ તો યહૂદીઓ પ્રત્યે છે, અને એણે એની આગમાં યહૂદીઓને ભૂંજી નાખવા ઘણા પ્રયત્નો કરી નાખ્યા છે. પણ નાઝીઓનો સૌથી વિશેષ રોષ તો સામ્યવાદીઓ એટલે કે રશિયા પ્રત્યે છે. રશિયા વિરુદ્ધ તો જાપાન અને ઇટાલિ સાથે મળીને એણે કરારો કર્યા હતા. રશિયાની યુક્રેઇન અંત લેવાની એમને ભારે હોંસ હતી. લડાઈ પહેલાં જર્મનીએ ઇટાલિની મદદ માગી પણ ઇટાલિનાં ખુલ્લાં બંદરો ઉપર અંગ્રેજી મનવારો સહેલાઈથી આક્રમણ કરી શકે એટલે મુસોલિનીએ મદદ આપવા કબૂલ્યું નહિ. આખરે જેની સામે આજ સુધી ઉગ્ર રોષ અને ઘૃણા દાખવ્યાં હતાં તે રશિયાની જ મદદ લેવા જર્મનીના પરદેશમંત્રી રિબેનટ્રોપે દોડાદોડી શરૂ કરી. રશિયા અને જર્મની હદો વચ્ચે આવેલા પોલેંડને કચડી નાખવાનો એ શ્રેષ્ઠ માર્ગ હતો. ત્યાં બીજી સત્તા ઝટ પહોંચી પણ શકે નહિ. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો રશિયાનું મહત્ત્વ સમજતાં હતાં. તેઓ ચાર માસથી સાથે સંધિ કરી લેવા સંદેશા ચલાવતા હતા. પણ ઓચિંતા બાજી પલટાઈ ગઈ. જગત જાણીને આશ્ચર્ય પામ્યું કે જર્મની અને રશિયાની દોસ્તી થઈ ગઈ—વરુ અને રીંછ દોસ્ત બન્યાં! પણ એ મૈત્રી કેવી જાતની છે તે સૌ કોઈ જાણે છે.

રશિયાનો સ્વાર્થ

સામ્યવાદી રશિયા યુદ્ધપ્રિય નથી, પરંતુ મજૂર-રાજ્ય સામે દુનિયાનાં જબ્બર મૂડીવાદી રાજ્યો ટાંપીને જ બેઠાં હોય છે એટલે ભવિષ્યમાં આવી પડનારી જબરી આફતનો વિચાર કરી તેણે અબજો રૂબલો ખર્ચી જર્મનીને ટક્કર મારે તેવું સૈન્ય, શસ્ત્રાસ્ત્રો, મોટરો અને વિમાનો સાથે સજ્જ કરવા માંડ્યુ હતું. એ સૈન્ય જર્મની અને જાપાન સામે મુખ્યત્વે વાપરવાનું હતું, પરંતુ જર્મની સાથે તો મૈત્રી થઈ ગઈ, એક મોટો શત્રુ તો કાગળ ઉપર દશ વર્ષ માટે દોસ્ત બની ગયો. આમ એના સૈન્યને હમણાં નિરાંત મળી છે; વધારામાં વગર શ્રમે, વગર ખર્ચે, એક પણ મનુષ્યનું લોહી છાંટ્યા વિના એણે પોલેંડમાંથી ૧૯૨૧માં પોલેંડે તેની પાસેથી ઝૂંટવી લીધેલી બધી જમીન પાછી મેળવી લીધી છે. અત્યારે રશિયા બાલ્ટિક સમુદ્રમાં સર્વોપરી બની ગયું છે. એને પોતાને ત્યાંની કાચી વસ્તુઓ માટે જર્મની જેવું સારું ગ્રાહક મળી ગયું છે. પોતાને જોઈતાં યાંત્રિક અને વૈજ્ઞાનિક સાધનો જર્મની પાસેથી સહેજ ભાવે મળી શકશે. યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો આ યુદ્ધમાં જરૂર નબળાં બનશે કારણ કે યુદ્ધ લંબાવ લેવો વકી છે, પરંતુ રશિયા તો બળવાન જ બનશે. અત્યારે એને એવા સારા સંયોગો પ્રાપ્ત થયા છે કે ભવિષ્યમાં તેની વધારે ચડતી થાય. જર્મની સાથેની એની મૈત્રી કાચો માલ પૂરો પાડવો અને તેના માર્ગને અવરોધવો નહિ એ પૂરતી જ છે. યુદ્ધમાં સહકાર એ નહિ આપે.

પશ્ચિમની યુદ્ધભૂમિમાં

પોલેંડ ઉપરથી જર્મનીનું ધ્યાન ખેંચી લેવા ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાંસે જર્મનીની પશ્ચિમ સરહદ ઉપરથી આક્રમણ કર્યું પાંચસો ચોરસ માઇલ જેટલો જર્મન-પ્રદેશ કબજે પણ કરી લીધો. પરંતુ જર્મની તો પોલેંડમાંનું કામ પૂરું કર્યા પછી જ તે તરફ વળ્યું, અને પોતાનું સમગ્ર બળ પશ્ચિમ તરફ વાળી દીધું.

પરિણામે ફ્રેંચોને પોતાની ભૂમિ ઉપર પાછા ફરવું પડયું છે. ઈંગ્લેંડનું બે લાખ સિપાહીઓનું સૈન્ય ફ્રાન્સની મદદમાં ગયું છે. બંને તરફની સેનાઓ ભયંકર શસ્ત્રાસ્ત્રો અને માનવશક્તિથી સજ્જ છે. બંને તરફથી તોપોનો ભયંકર મારો અને વિમાની યુદ્ધ ચાલુ છે. બંને લશ્કરો પોતપોતાની કિલ્લેબંદીની આડમાં રહીને લડે છે. હમણાં ત્યાં સખત વરસાદ થયો છે, નદીમાં પૂર આવ્યાં છે અને વાવાઝોડાં થાય છે એટલે તોપોના મારા અને વિમાની યુદ્ધ સિવાય બીજી પ્રગતિ થવાનો સંભવ ઓછો છે. છતાં બંને બાજુએ એટલાં ભયંકર શસ્ત્રાસ્ત્રો છે કે મોટા ભોગ આપ્યા સિવાય કોઈ આગળ વધી શકે તેમ નથી.

બે કિલ્લેબંદીઓ

ફ્રેંચોએ જર્મની અને ફ્રાંસની સરહદ પાસે મેગીનોટ લાઈન અને જર્મનીએ એની જ સામે સિગ્ફ્રીડ લાઈનની કિલ્લેબંદી કરી છે. મેગીનોટ લાઈન ૨૫૦ માઈલ લાંબી છે. લોઢાની જાળીના પાયા ઉપર સોળફીટ જાડી દીવાલો બાંધી જમીનની અંદર પાકાં ભોંયરાં બનાવ્યાં છે. તેમાં અસંખ્ય તોપો અને મશીનગનો રાખેલ છે. તોપના ગોળાની આ કિલ્લેબંદી ઉપર અસર થઈ શકે તેમ નથી. સિગ્ફ્રીડ લાઈન પણ એવી જ અભેદ્ય મનાય છે. જર્મનીએ અહીંથી જોરદાર આક્રમણ કરવા ધાર્યું હતું પરંતુ ઋતુ પ્રતિકૂળ બનવાથી એ મુલતવી રહ્યું છે. આ સરહદો ઉપર ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ મળી આઠ લાખનું સૈન્ય પડયું છે. સામે જર્મનીનું પણ એવડું જ સૈન્ય છે.

લડાઈ લંબાશે.

આજનાં ચિહ્નો તો એવું બનાવે છે કે યુદ્ધ લંબાશે. બંને પક્ષે જબ્બર તૈયારી છે. રાજા કે સેનાધ્યક્ષના હઠાગ્રહની આ લડાઈ નથી પણ સિદ્ધાંતની લડાઈ બની ગઈ છે. કદાચ મોટી લડાઈ થાય અને કોઈ પણ એક પક્ષનો એક વખત મોટો પરાજય થાય, છતાં લડાઈમાં કોઈને હારવાનું થશે નહિ. મનુષ્યસંખ્યાની મોટી આહુતિ પછી પણ જયપરાજયનો નિર્ણય નહિ આવે. યુવકોને તોપોનાં મોઢાંમાં ધરખી ધરબીને નાખ્યા છતાં તેને ધરવ નહિ થાય. અનામત જનસંખ્યા, અનામત દારૂગોળો, અનામત શસ્ત્રાસ્ત્રો અને અનામત વાહનોથી બંને પક્ષ ગાજે છે. એટલે લડાઈ એમ તરતમાં બંધ થશે નહિ.

લડાઈ ક્યારે બંધ થશે?

છેલ્લી મોટી લડાઈ માત્ર જર્મનીમાં દુકાળ પડવાને લીધે બંધ થઈ હતી. આજનાં વિપુલ સાધનો અને આખી પ્રજાની લડી લેવાની વૃત્તિને લીધે લડાઈ લંબાશે પણ કોઈ કુદરતી અકસ્માત આવી પડે અને એક પક્ષ લડવાનું બંધ કરી દે તો જુદી વાત છે. અથવા આર્થિક રીતે વસ્તુઓની તાણ પડે, પરદેશથી મંગાવવાની જોગવાઈ ન થાય તો આર્થિક પરાજયને લીધે પણ લડાઈ બંધ પડે. પરંતુ એ તો લાંબા ગાળાની વાત થઈ. સુલેહ માટે હિટલરે પોતાના ભાષણમાં શરતો મૂકી હતી પણ ઝેકોસ્લોવેકિયા કે પોલેંડને સ્વતંત્ર કરવાની વાત તેમાં નહોતી. તેમાં માત્ર અંગ્રેજો કે ફ્રેંચોનાં સંસ્થાનોનો પોતાને લાભ ન હોવાનું જણાવ્યું હતું. આ શરતો અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોને માન્ય નથી થઈ. હમણાં હોલેન્ડની રાણી વિલ્હેલ્મીના અને બેલ્જિયમના રાજા લિયોપોલ્ડે શાંતિ માટે અરજ કરી છે પરંતુ તે કદ્યતની છે.

અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોની લડાઈની નેમ

અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો આ લડાઈ લડે છે તેનું કારણ પોલેંડની સ્વતંત્રતા છે, અને જર્મનીને બેફામ બનતું અટકાવવાનું છે. પોલેંડનો અર્ધો ભાગ તો રશિયા પચાવી ગયું છે અને તે હવે ફરીને મળે તે આશા વ્યર્થ છે. પોલેંડના બાકીના ભાગમાંથી કેટલોક ભાગ ગઈ લડાઈ પહેલાં જર્મનીનો હતો અને કેટલોક ભાગ તેને પોતાના પ્રાંતોની સલામતી માટે જરૂરી છે. જર્મનીએ ઑસ્ટ્રિયા મેળવ્યું, ઝેકોસ્લોવેકિયા લીધું અને પોલેંડ પણ રાખી લેવાની હઠ પકડી બેઠું છે—આમ જર્મનીના વધતા જતા બળ સામે અંગ્રેજો ભયની નજરે જુએ છે. આ અને બીજા વધુ દેશો મેળવીને જો જર્મની અત્યંત

બળવાન થઈ જાય અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને જોખમકારક થઈ પડે તે પહેલાં જ એનો–એની હિટલરી વૃત્તિનો–નાશ કરવો જોઈએ. એટલે અઢળક ધન ખર્ચીને પણ આ યુદ્ધ શરૂ કર્યું છે. ફ્રેંચોની વસ્તી ૮।। કરોડની છે, જર્મનીની પણ એટલી જ છે, બંનેની સરહદો અડીને રહી છે એટલે ફ્રેંચોને પણ જર્મની વધુ બળવાન ન બની જાય તેની ચિંતા રહે છે.

જર્મનીની વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિ

જે દેશે પોતાની મર્યાદિત આવકનો મોટો અંશ લડાયક સામગ્રી તૈયાર કરવામાં જ ખર્ચ્યો હોય તેની વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય તે સમજી શકાય છે. પણ જર્મન પ્રજા કષ્ટ સહન કરવાથી ટેવાયેલી છે એટલે તેઓ નિરાશ નહિ થાય અને લડાઈને લંબાવી શકશે. વળી કાચા માલ માટે રશિયાની હૂંફ છે. રશિયા એને મોટા જથ્થામાં તેલ પુરું પાડશે. હમણાં જણાયું છે કે હિટલરે ગોરીંગને પાંચ વરસ માટેની તૈયારી કરી રાખવાની આજ્ઞા આપી છે. સાગર ઉપરથી એનો કાબૂ ચાલ્યો ગયો છે એટલે એને ભારે મૂંઝવણો પડશે. યુદ્ધનો ખર્ચો પણ ભારે મોટો છે. પંદર લાખ માણસોને લાંબો કાળ યુદ્ધમાં રોકી રાખવા તે ભારે ખર્ચાળ થઈ પડે. જર્મની આ કોયડો કેમ ઉકેલશે તે સમજાતું નથી તેની અને રશિયાની વચ્ચે આવતું પોલેંડ તો સાફ કરી નાખ્યું અને બાલ્ટિક સમુદ્રને ચોખ્ખો કરી દેવા ફીન્લેન્ડ અને બીજાં બાલ્ટિક રાજ્યો સાથે રશિયા પતાવટ કરી રહ્યું છે, પરંતુ નાઝીવાદનું ઉગ્ર વિરોધી રશિયા કટોકટીમાં પણ એની સહાયમાં રહેશે?

અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોની સ્થિતિ

અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો તો ધનવાન પ્રજાઓ છે, છતાં એમને પણ યુદ્ધનો ખર્ચો ભારે લાગવાનો જ. દરરોજના બે કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચો થાય છે. ગમે તેવા ધનવાન રાજ્યને પણ આ ભારે લાગે જ. ગયા યુદ્ધમાં ફ્રેંચો યુદ્ધ શરૂ થયા પછી ૧।। વર્ષે અને અંગ્રેજો ૨ વર્ષે આર્થિક રીતે થાકી ગયાં હતાં. આ વખતે તો એ બન્ને વધુ લાગે તેવા સંજોગો છે. હિંદની મદદ આગલા યુદ્ધ જેવી નથી મળી. આગલા યુદ્ધમાંથી મળેલા પાઠ મુજબ આર્થિક સંકડામણોમાંથી છૂટવાના ઉપાયો તો યોજાયા છે અમેરિકામાં બીજા દેશોને યુધ્ધની સામગ્રી ન વેચવાનો કાયદો રદ થયો છે. આથી મિત્રરાજ્યો વીશ કરોડ પૌંડની યુદ્ધસામગ્રી રોકડ નાણે ખરીદશે. દરિયાબંધી હોવાથી જર્મની એ લાભ નહિ લઈ શકે.

યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો

જર્મની વીજળીની ઝડપે આક્રમણ કરે છે. જો ફ્રાંસની મેગીનોટ લાઈન અભેદ્ય જ રહી તો તે હોલેંડ અને બેલ્જિયમમાંથી ફ્રાન્સમાં સૈન્ય ઉતારશે. ફ્રાન્સ આ સામનાની પણ તૈયારી કરે છે, પણ હોલેંડ અને બેલ્જિયમ રાજ્યોએ પણ તૈયાર થવું પડ્યું છે. પણ જર્મનીના બળ આગળ એમનું બળ ક્ષુદ્ર છે. યુરોપમાં–તેમાં પણ ખાસ જર્મનીમાં–સંધિ કે વચનની કાંઈ કિંમત નથી. એટલે એ રાજ્યોની તટસ્થતા જાળવવા માટે વારંવાર અભય વચનો આપ્યાં છતાં હમણાં એમની સરહદ ઉપર જર્મની મોટું સૈન્ય ભેગું કરે છે. હોલેંડની જમીન સાગર કરતાં નીચી છે. સાગરનાં પાણી જમીન ઉપર ફરી વળતાં અટકાવવા માટે બાંધેલા બંધ ખોલી નાખી હોલેંડ જર્મનીના આક્રમણને અટકાવવા માગે છે.

યુદ્ધ ફેલાશે

આમ બે દેશની તટસ્થતા તો ડગુમગુ થઈ રહી છે અને ધીરે ધીરે બીજા દેશોને પણ તટસ્થતા છોડવી પડશે. જર્મનીના માથે ટોપીની પેઠે બિરાજેલું ડેન્માર્ક, સામે જ કાંઠે પડેલું સ્વીડન અને દક્ષિણમાંથી ફ્રાંસમાં પ્રવેશ કરવા માટેનું સ્વીટ્ઝર્લેંડ કેટલા સમય સુધી તટસ્થ રહી શકશે? જર્મની સંધિઓ તોડશે, નાનાં રાજ્યો સ્વમાનના ખ્યાલમાં યુદ્ધે ઊતરશે અને આમ યુદ્ધ ફેલાશે. રશિયાના વિદેશમંત્રી મોલોટોવે હમણાં પોતાના ભાષણમાં કહ્યું છે કે યુરોપ એવું ગંદું બન્યું છે કે એ મૂડીવાદી દેશનાં બધાં રાજ્યો મોડાં વહેલાં પણ યુદ્ધમાં ઝંપલાવશે. બચાવનાં સાધનોની સર્વ તૈયારી કરવામાં સૌ મશગૂલ છે. હમણાં યુદ્ધનાં સાધનો પાછળ યુરોપ

દશ અબજ પૌંડ ખર્ચે છે. દરેક રાજ્ય પ્રજા ઉપર કરનો બોજો વધાર્યે જાય છે. યુરોપ આ આર્થિક ભીંસ લાંબો સમય સહન કરી શકશે નહિ. જીતનાર પણ એ આર્થિક મારથી મરી જશે. હારનારની તો પાયમાલી છે જ. જગતનાં બધાં રાજ્યોને આની અસર થશે. તાજો ઘા કદાચ દર્દ ન કરે પણ પાછળથી ઘા ર્‌ઝા પછી તેની અસહ્ય વેદના ઊપડશે, અને પ્રજાદેહમાં તો એ વેદના ભવિષ્યની પ્રજાને જ ભોગવવાની હોય છે ને! હારનાર, જીતનાર, તટસ્થ અને દૂરસ્થ બધાને એના આંચકા આવશે એ ભૂતકાળના યુદ્ધે બતાવ્યું છે-વર્તમાન યુદ્ધ વધુ જોરદાર રીતે બતાવશે.

અખાડેથી પાછા વળતાં

ઝુલાવીને દંડે – મગદળ – અને બેઠક મહીં,
ઝુલી બારે, બેલો કચડી – મસળી, રોમન કડી
પરે ફેંક્યું છેલ્લે શરીર: બનીને ફૂલ સરખો
પડ્યો રસ્તે હું મેં જરૂર ઝૂલનો. શક્તિ – સરનાં
પીતો પાણી મીઠાં, અહહ ! મદ શો એ સમયનો.
પરંતુ માંડ્યાં જ્યાં પચીસ ડગલાં પંથ પર ત્યાં
દીઠું સામે દૃશ્ય :—

" પડેલો રસ્તાની ગટરવહની કોર ઉપરે
વીંટાયેલો ગંદા જરજરિત ગાભાથી, નજીકે
પડ્યા ઝાઝા વાશી, અતિશય સુકા પાઉ ટુકડા
અને એની આખી વખરી ઉપર માખો બણબણતી,
પૂરી કંતાયેલી મુઠીભર જ કાયા જીવ જડી
કો' માનવી તણી. "

રે કેવાં માનવીના જીવનકલહના ઉગ્ર ઘોંઘાટ નીચે,
હારે હૈયાં કરોડો નીરવ ભીષણતાના મહા ઘોર યત્રે,
પેરે પેરે કપાતી અતિશય કુમળી કૂંપળો આત્મ કેરી
ને છેલ્લે અંધકારે જીવન વિલય પામી જતાં કો અમોલાં.

' આવા હું કાળા જગમાં વસી રહ્યો,
વિચાર મારા મનને મુઝાવતો
શરીરનો ગર્વ બધો ઉતારતો
જવે જતી મોટરના ધુમાડથી
દુર્બુલ યુદ્ધો મનમાં જગાડતો
ભિખારીની આર્જવપૂર્ણ વાણી
સુણી, ગળાવી મદને, ગળી જતો.

' અજ્ઞાત '

संघर्ष के समन्वय ?*

श्री· काकासाहेब कालेलकर

મને ડર છે કે સમાજવાદ સાથે સરખામણીમાં ઊતરવા જતાં ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિને માટે "ગાંધીવાદ" નામ રૂઢ થવાનું છે. જેઓ ગાંધીજીની દૃષ્ટિ અને એમની કાર્યપદ્ધતિને સમજ્યા છે તે હમેશાં કહેતા આવ્યા છે કે, 'ગાંધીવાદ' જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ. ખુદ ગાંધીજીએ પણ અનેક વખત લખ્યું છે અને કહ્યું છે કે એમણે કોઈ નવા સિદ્ધાન્તની શોધ નથી કરી. સનાતન કાળથી મનુષ્યજીવનમાં અને મનુષ્યસમાજમાં જે સિદ્ધાન્તો અને તત્ત્વોનું મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પાલન થતું આવ્યું છે, તેને જ વ્યાપક અને સાર્વભૌમ બનાવવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરી રહ્યા છે. જે સિદ્ધાન્તોનું પાલન કૌટુંબિક જીવનમાં સફળતાપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે જ તત્ત્વોને વ્યાપક ક્ષેત્રમાં પણ અમલમાં લાવવાની હિંમત મનુષ્ય નથી કરતો, કારણ કે આજ સુધી મનુષ્યહૃદય એટલો વિકાસ સાધી શક્યું નથી; એની શ્રદ્ધાનું પરિમાણ એટલું વધ્યું નથી; પ્રેમની શકિત ઉપર મનુષ્યનો અખૂટ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા માટે જેટલી આસ્તિકતા મનુષ્યજાતિમાં જોઈએ તેટલી એનામાં નથી. આ આસ્તિકતા પેદા કરવાનો જ ગાંધીજીનો માર્ગ છે. આ સ્થિતિમાં ગાંધીજીની દૃષ્ટિ અને કાર્યપદ્ધતિને 'વાદ'નું નામ આપવું એ તદ્દન અનુચિત છે. આમ હોવા છતાં મનુષ્યનો સ્વભાવ એટલો બધો અનુપ્રાસ-પ્રિય છે કે, સમાજવાદ સાથે લોકો જ્યારે ગાંધીમતનો ઉલ્લેખ કરશે ત્યારે એને 'ગાંધીવાદ' જ કહેશે.

ગાંધીમત અને સમાજસત્તાવાદ એ બન્નેની જ આજે વિશેષ બોલબાલા છે. આ બન્નેએ મળીને બીજા બધા જ મત અને વાદને હઠાવી દીધા છે. આપણા દેશમાં તો આ બે જ એવા માર્ગો છે કે જેના પ્રત્યે લોકોને કાંઈક ખાસ પ્રકારની શ્રદ્ધા છે. અને એ પણ સંભવિત દેખાય છે કે, સમગ્ર સંસારમાં બીજા બધા વાદોનો અંત થશે અને આ બે વાદોના વિચારો જ આગળ વધશે. યુરોપમાં અત્યારે 'ફાસીઝમ'ની બોલબાલા સૌથી વિશેષ છે. છતાં એનું ભવિષ્ય કાંઈ બહુ ઉજ્જ્વળ નથી દેખાતું. 'ફાસીઝમ'માં સામર્થ્ય ઘણું છે પણ કૃતાર્થતા જરા ય નથી.

ગાંધીમત અને સમાજવાદ કહેવાને બદલે સર્વોદયકારી સમાજવ્યવસ્થા અને સમાજસત્તામૂલક સમાજવ્યવસ્થા એવા શબ્દપ્રયોગો આપણે કરીએ તો વધારે સારું થશે. સર્વોદય શબ્દની સાથે અહિંસા અને સત્યાગ્રહનો ભાવ આવી જ જાય છે. સમાજસત્તાની સાથે સામાજિક ક્રાંતિનો અને રાજનૈતિક શક્તિનો ભાવ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

સૌથી પહેલી ખ્યાલમાં રાખવાની વાત તો એ છે કે, આ બન્ને મતોના આદર્શમાં ઘણું સામ્ય છે. બન્નેને સામાજિક અન્યાય અસહ્ય છે; બન્ને સમતા સ્થાપવા માગે છે; બન્ને 'અર્થ'થી અનર્થ થાય છે એ સમજી શક્યા છે; બન્ને ક્રાંતિકારી છે; બન્નેને શ્રદ્ધા છે કે આખરી વિકાસકાળમાં મનુષ્યજીવનને માટે રાજનૈતિક સત્તાનો નાશ જ ઉત્તમ છે. જ્યારે મનુષ્ય સુસંસ્કૃત અને સુસંગઠિત થશે ત્યારે એના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું બાહ્ય નિયંત્રણ રાખવાની જરૂર નહિ રહે. રાજસત્તાનું અસ્તિત્વ હોવું એ મનુષ્યસંસ્કૃતિનું અપમાન છે. જ્યારે સૌ કોઈ સજ્જન બની જશે અથવા તો દુર્જનતામાં કોઈ જાતનું આકર્ષણ જ નહિ રહે, ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારની બાહ્ય સત્તા વગર મનુષ્યનું સામાજિક જીવન સારી રીતે ચાલી શકશે.

આપણે જ્યારે આખરી આદર્શોનો વિચાર કરીએ

* ગાંધીવાદ—સમાજવાદ નામના પુસ્તકનું ઉપસંહાર રૂપ પ્રકરણ. અનુવાદક : શ્રી, ચંદ્રકાન્ત ફુલચંદ શાહ.

છીએ ત્યારે સામાન્ય જનતા તો બન્નેને સ્વપ્નસેવી અને તરંગી કહે છે. અને આ બન્ને વિચારસરણી ધરાવનારા પોતાને તો શાસ્ત્રશુદ્ધ અને વ્યવહાર-કુશળ માને છે. ગાંધીજી પોતાને વ્યાવહારિક આદર્શ-વાદી (Practical idealist) કહે છે અને સમાજવાદીઓ પોતાને પૂર્ણરૂપમાં વિજ્ઞાનના અનુયાયી તરીકે ઓળખાવે છે.

આટલી સમાનતા હોવા છતાં બન્નેની કાર્યપદ્ધતિમાં ભારે વિભિન્નતા છે. ગાંધીદર્શન મનુષ્યની વ્યક્તિગત શક્તિ ઉપર અમર્યાદ વિશ્વાસ રાખે છે. સમાજસત્તાદર્શન મનુષ્યની સામાજિક શક્તિ ઉપર જ પૂર્ણ આધાર રાખે છે. ગાંધીદર્શન સામાજિક ન્યાય અને સમતાની દૃષ્ટિએ, આધ્યાત્મિક વિકાસની દૃષ્ટિએ, જીવનની સાદગીને અનિવાર્ય સમજે છે. બીજો મત આથી ઊલટો છે. મનુષ્ય પોતાની જરૂરિયાતો વધારીને પણ સામાજિક ન્યાયને સ્થાપિત કરી શકે છે અને માનવવિકાસ માટે સાધનસમૃદ્ધિ બાધક નહિ પરંતુ અત્યંત પોષક છે એવી એને શ્રદ્ધા છે.

સમાજદર્શન સત્તા, સંપત્તિ અને લોકવસ્તી એ ત્રણેના કેન્દ્રીકરણ ઉપર વધુ જોર આપે છે. જ્યારે ગાંધીદર્શન અનુસાર બને ત્યાં સુધી સત્તાને જ નિર્મૂળ કરવી એ જરૂરી છે. વરસાદના છાંટાની જેમ સંપત્તિ સમાજની તમામ વ્યક્તિઓના હાથમાં જુદીજુદી વહેંચી અપાય એ જ હિતકર માને છે અને લોકો પણ મોટાં મોટાં શહેરોમાં અને કારખાનાંઓમાં ગીચોગીચ ભીડ કરીને એક સ્થાને વસે તે કરતાં ગામડાંમાં પોતપોતાની જમીન ઉપર જુદી જુદી વાડીઓ કરીને જુદા જુદા વસે તો માનવવિકાસની દૃષ્ટિએ વધારે સારું એમ માને છે.

બન્ને પક્ષો જબ્બર મિશનરી વૃત્તિવાળા છે. આમ છતાં ગાંધીજી વ્યક્તિઓના જીવનમાં પરિવર્તન લાવીને તે દ્વારા સામાજિક જીવનને બદલવા માગે છે, જ્યારે સમાજવાદી વ્યક્તિઓના વિચારમાં પરિ-વર્તન કરાવીને તેની અસર રાજ્યસત્તા ઉપર લાવીને તેના કાયદાઓ દ્વારા સમાજવ્યવસ્થામાં એક સાથે જ ક્રાન્તિ કરાવવા માગે છે. તેઓ જાણે છે કે, જ્યાં સુધી ઘણા માણસોના વિચારમાં પરિવર્તન નહિ થાય ત્યાં સુધી કાયદામાં કોઈ પરિવર્તન નહિ થાય. જેમની પાસે સંપત્તિ, સામર્થ્ય અને સત્તા છે તેમ-નામાં એ બધું છોડવાની બુદ્ધિ જાગ્રત થાય એ અસંભવિત છે. સાધુતાના આદર્શથી, વૈરાગ્ય કે સમાજસેવાની ઇચ્છાથી થોડા ઘણા માણસો ધન અને સત્તા છોડી દઈ શકે, પરંતુ આખા સમાજમાં આવા લોકોની બહુમતી થવી એ અસંભવિત છે. આથી સમાજમાં જેમની પાસે સત્તા અને સંપત્તિ નથી તેમને જાગ્રત કરીને એમના બહુમતના સામ-ર્થ્યનો લાભ ઉઠાવીને કાયદાઓમાં પરિવર્તન કરાવવું જોઈએ અને રાજ્યસત્તા અકિંચનોના હાથમાં રાખવી જોઈએ, અને એક વાર એ લોકો સત્તાધારી થઈ ગયા તો પછી તમામ સંપત્તિ અને ઉત્પાદનનાં સાધનો મૂડીપતિઓના હાથમાંથી ઝૂંટવી લઈને સમાજના હાથમાં સોંપી દેવાં એ બહુ સહેલી વાત છે. આ માર્ગ જ વ્યવહારુ માર્ગ છે. જો તે મૂડીપતિઓ આ ક્રાન્તિ એની સ્વાભાવિકતાથી થવા દેશે તો તેમાં હિંસા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. પરંતુ જો મૂડીપતિ લોકો બહુમતને અધીન નહિ થાય અને ગરીબોની સત્તા વિરુદ્ધ કાવત્રાં કર્યાં કરશે તો એનું દમન હિંસા દ્વારા પણ કરવું પડશે. સમાજદર્શનની આ ભૂમિકા છે. જો બહુમતની વાત સર્વમાન્ય થઈ જાય તો કોઈ જાતના રક્તપાત કર્યા વિના ક્રાન્તિ બહુ સહેલાઈથી કરી શકાય. પરંતુ સત્તાધીશ અને મૂડીપતિઓ આવા પરિ-વર્તનને પરાસ્ત કરવા પ્રતિક્રાન્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ઘોર રક્તપાત અનિવાર્ય બને છે અને એની જવાબદારી જેઓ બહુમતનો વિરોધ કરે છે એમની ઉપર જ છે. આ સમાજદર્શનની પ્રાથમિક ભૂમિકા થઈ.

આ ભૂમિકાના મૂળમાં એ વિચાર નિર્વિવાદપણે રહેલો છે કે બહુમતની સત્તાને માટે કોઈ પ્રકારની મર્યાદા જ નથી. પોતાની મહેનતથી મેળવેલા ધન ઉપર વ્યક્તિની આજે જે અબાધિત સત્તા માનવામાં આવે છે અને એની પવિત્રતાની જે ઘોષણા કરવામાં

આવે છે, એમાં સમાજવાદીઓને જરા પણ વિશ્વાસ નથી. તેઓ કહે છે કે, સામાજિક સહકાર વિના સંપત્તિનું નિર્માણ જ ન થઈ શકે. એટલે સંપત્તિ એ સામાજિક વસ્તુ છે. હવા અને પાણી ઉપર જેવી રીતે કોઈ વ્યક્તિનો અધિકાર નથી, તે જ રીતે દરેક જાતની સંપત્તિ ઉપર કોઈ પણ માણસનો વ્યક્તિગત અધિકાર નથી. અને જેમ સામાન્ય રીતે હવા અને પાણી દરેક વ્યક્તિને ઇચ્છે તેમ લઈ લેવાનો અધિકાર છે, તે જ રીતે જ્યારે સમાજસત્તા સ્થાપિત થશે અને વિજ્ઞાનનાં સાધનોથી અન્નવસ્ત્ર આદિ બધી જ વસ્તુઓ શુદ્ધ સામાજિક સહયોગથી પેદા કરવામાં આવશે ત્યારે એ વસ્તુઓ હવાપાણી જેટલી તો નહિ પણ ઘણા પ્રમાણમાં સૌને એવી જ રીતે મળવા લાગશે. પછી તો કોઈને ચોરી કરવાની ઇચ્છા જ નહિ થાય. અને શ્રમને કોઈ ને કોઈ રીતે ટાળી દેવાની વૃત્તિ પણ લોકોના હૃદયમાંથી નષ્ટ થઈ જશે. જે પ્રમાણમાં પરિશ્રમ આનંદદાયક બને છે, તે પ્રમાણમાં કાર્ય કરવાથી જ મનુષ્યસમાજની જરૂરિયાતો પૂરી થઈ જશે.

આ અંતિમ આદર્શ ઘણો સુંદર દેખાય છે પણ સાથે સાથે જ એ આદર્શ સુધી આપણે કઈ રીતે પહોંચી શકીએ તેની શંકા પણ મનમાં પેદા થઈ જાય છે.

સમાજવાદને નામે દુનિયા સામે એટલી બધી વિધવિધ પ્રકારની યોજનાઓ અને એટલા બધા ભિન્નભિન્ન પ્રયોગો જુદીજુદી જગ્યાઓએ કરવામાં આવ્યા છે કે, એને વિષે એક સર્વસામાન્ય ચિત્ર ખેંચવું મુશ્કેલ છે. કેટલીક યોજનાઓ સૌમ્ય છે, કેટલીક અત્યંત કડક છે. જો એમની વચ્ચેના તારતમ્યભેદને વિચારીને એમની શ્રેણીઓ બતાવવામાં આવે તો એમાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ સમક તો મળી જ આવશે.

આ સરખામણીમાં બીજી પણ કેટલીક વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. ગાંધીદર્શનના સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટ રીતે શબ્દબદ્ધ નથી થયા. ગાંધીજીની એ રીત જ નથી. કોઈ પ્રસંગને સમજાવવા માટે જ તેઓ તત્ત્વચર્ચા કરે છે. અને પ્રસંગ ઊભો થયા પછી જ પોતાના ઇષ્ટ દેવતા સત્યઅહિંસા પાસેથી તત્ત્વનિર્ણય પૂછી લે છે અને એની પાસેથી જે જવાબ મળે છે તેનું અનન્ય નિષ્ઠાથી પાલન પણ કરે છે. એટલે ગાંધીદર્શનના સિદ્ધાન્તો સ્વતંત્ર રીતે તાત્ત્વિક રૂપમાં લખેલા જોવામાં નથી આવતા.

આથી વિરુદ્ધ, સમાજવાદમાં સિદ્ધાન્તચર્ચા પૂરા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ ગાંધીજીની માફક તેમની પાસે આજને માટે તાત્કાલિક કાર્યક્રમ ક્યાંય સ્પષ્ટપણે જોવા મળતો નથી. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં બન્ને વચ્ચે તુલના કરવી મુશ્કેલ છે. બન્ને વચ્ચેનો મુકાબલો તો થઈ ન શકે. એ માટે જોઈતી સમાન ભૂમિકા ક્યાંય જોવા નથી મળતી.

બન્ને પક્ષોને એક સાથે કામ કરતા જોવાની જેમની તીવ્ર પરંતુ ભોળી અભિલાષા છે, તેઓ બન્ને વચ્ચે જે આદર્શભેદ અને સાધનભેદ છે એને ઢાંકવાની કોશિશ કરે છે. જો આ બન્ને પક્ષો પૂર્ણ રૂપમાં પારમાર્થિક (in dead earnest) ન હોત તો બન્ને પક્ષની વચ્ચે વિશેષ મતભેદ નથી એ વાત તેઓ માની લેત. જેઓ બન્નેને જાણે છે તેઓ માટે તો એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, બન્ને વચ્ચે જે ભિન્નતા છે તે તાત્ત્વિક છે, મૌલિક છે, તીવ્ર અને અટલ છે. બન્ને વચ્ચે સહયોગ થઈ શકે પણ એ થોડા કાળ માટે જ. આગળ જતાં બન્ને વચ્ચે ક્યારે ને ક્યારે તો સંઘર્ષ અને સંગ્રામ અવશ્ય થવાના જ છે.

મનમાં સંગ્રામનો ખ્યાલ આવતાં જ કલ્પના એનું ચિત્ર પણ ખેંચવા માગે છે; કારણ કે આ સંગ્રામ અપૂર્વ અને અદ્ભુત હશે. સમાજદર્શનની સંગ્રામ-પદ્ધતિ એકદમ નવીન અને બહુરૂપી છે; વળી એમાં કશું પથ્યાપથ્ય નથી.

આ બાજુ ગાંધીજીની ગાંધીમાર્ગની સંગ્રામ-પદ્ધતિ પણ અજબ પ્રકારની છે. ગાંધીજી સાથે લડવું એ પાણી સાથે લડવા સમાન છે. પાણી દેખાય છે તો નિરાઅલી, પરંતુ છે અટલ જીવનધર્મી. એને ગરમ કરો, વરાળ થઈને અદૃશ્ય થઈ જશે; પરંતુ તરત જ હવામાં ક્રાન્તિ કરી દેશે. એને હદ

ઉપરાંત ઠંડું કરો; એ પથ્થર જેવું મજબૂત બનશે અને સામાન્ય મૂળભૂત નિયમોને તોડીને પોતાનો આકાર પણ મોટો બનાવી લેશે. કાપવાથી એ ભાંગતું નથી; બાળવાથી નષ્ટ નથી થતું. ખરેખર ગાંધીજીની યુદ્ધપદ્ધતિ દૈવી છે. જ્યારે સમાજવાદ અને ગાંધીદર્શન વચ્ચે સંઘર્ષ શરૂ થશે ત્યારે સ્વર્ગના દેવો વિમાનોમાં બેસીને હાથમાં માળાઓ લઈ એક પાંપણ પણ હલાવ્યા વિના એ જોતા રહેશે.

સમાજવાદનો વિરોધ કરવાવાળાઓમાં એવા બહુ ઓછા છે કે જેમણે સમાજવાદનું મૂળગ્રાહી અધ્યયન કર્યું હોય.

સમાજવાદીઓ ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવે છે કે, તેઓ કેવળ શબ્દશૂરા છે. ખૂબ બોલે છે પણ કશું કરતા નથી.

આપણા દેશ માટે કદાચ આ સાચું પણ હશે; પરંતુ સમાજવાદની તાત્ત્વિક ભૂમિકા બીજા વાદો કરતાં જરાય ઓછી નક્કર નથી. જુદા જુદા દેશોમાં ત્યાંના પ્રખર કર્મયોગીઓએ સમાજવાદના અસંખ્ય નાના મોટા પ્રયોગો પોતપોતાના દેશમાં કર્યા છે, રશિયામાં સમાજવાદને સારા પ્રમાણમાં સફળતા પણ સાંપડી છે.

આપણા હિંદુસ્તાનના સમાજવાદીઓમાં પણ એવા કેટલા,ય સમાજવાદીઓ મોજૂદ છે કે જેમણે સમાજવાદ ઉપર પોતાની શ્રદ્ધા મૂકતા પહેલાં ગાંધીવાદમાં રહીને ગાંધીમતનો પ્રચાર કર્યો છે; નક્કર કામ કર્યું છે અને બીજાઓની સાથે બલિદાન આપવામાં પણ સામેલ થયા છે. આવા લોકો સમાજવાદી બન્યા કે તુરત જ એમને હસી કાઢવાથી લાભ નહિ થાય. હસી કાઢીને સમાજવાદને ઉડાવી દઈ શકીએ એટલો એ પોલો કે હલકો નથી.

આ બન્ને દર્શનોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં બીજી પણ એક મુશ્કેલી આપણી સામે આવે છે. આપણે એ માનવું પડશે કે ગાંધીજી પોતાની રીત પ્રમાણે એક અસાધારણ અને સફળ પ્રચારક છે, એમનો પ્રચાર સંકલ્પ, વાણી અને ક્રિયા ત્રણે દ્વારા એક ચોક્કસ પ્રકારથી કાર્ય કરે છે. વળી ગાંધીજી પ્રતિપક્ષીને જીતવામાં પણ કુશળ છે; આમ છતાં એ વાત નિર્વિવાદ છે કે ગાંધીપક્ષ મુખ્યત્વે પ્રચારવિમુખ છે. ખુદ ગાંધીજીએ આ જાતની પ્રચારવિમુખતાને ઉત્તેજન આપ્યું છે.

આથી ઊલટું સમાજવાદી દળમાં કેવળ પ્રચાર ને પ્રચાર જ છે. પ્રતિપક્ષીઓ સાથે તેમજ પોતાના પક્ષમાં પણ જુદા જુદા મતો ધરાવનારાઓ સાથે ચર્ચા કરતાં તેઓ કદી થાકતા જ નથી.

હવે આપણે આ બન્ને મતોના કાર્યની અસર જનતાના હૃદય પર કેવી પડે છે એ જોઈએ તો સામાન્ય રીતે એમ કહી શકીએ કે સામાન્ય લોકોને સાંભળવામાં તો, સમાજવાદ વધારે પ્રિય લાગે છે; પરંતુ તેઓ ગાંધીપક્ષની છત્રછાયામાં પોતાને વધુ સુરક્ષિત જુએ છે.

ચાલુ જમાનામાં દૈનિક, માસિક વગેરેમાં વૃત્ત-વિવેચન દ્વારા ઘણીખરી તત્ત્વચર્ચા થાય છે. આમ છતાં પરમાર્થેન વિચાર કરનારા લોકો ન તો વૃત્તવિવેચકોમાં મળે છે કે ન તો એમના વાચકોમાં. આજકાલ લોકો પોતાની જાતે વિચાર કરવો તો જાણે ભૂલી ગયા છે. લોકો વિચાર કરવાને બદલે મોટે ભાગે કપડાની જેમ વિચારોને ઓઢી લેવાની ટેવવાળા બની ગયા છે.

આનો એક જ ઉપાય છે. બન્ને પક્ષના વિચારોને નજીકનજીક લાવીને લોકોની સામે રજૂ કરી દેવા જોઈએ. જ્યાં સુધી હું જાણું છું ત્યાં સુધી તો એ જ ઉદ્દેશથી ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓના વિચારોનો આ સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે.

* * *

જેઓ વિચાર કરવાનું પસંદ નથી કરતા અને કેવળ તૈયાર માલ ઓઢી લેવાની ટેવવાળા છે તેઓ આશા કરતા હશે કે, હું બન્ને પક્ષની તુલના કરીને બન્નેનો સમન્વય કરી બતાવું, અથવા તો ઓછામાં ઓછું ન્યાયની દાંડી હાથમાં લઈને ન્યાયાધીશની જેમ પોતાનો નિર્ણય સંભળાવી દઉં. પરંતુ એવું કાંઈ કરવાની મારી ઇચ્છા જ નથી. એવો નિર્ણય આપવાથી કોઈને કશો લાભ પણ નહિ થાય. આખરે

ગાંધીદર્શન અને સમાજદર્શનની વચ્ચે સમન્વય તો જરૂર થશે, પરંતુ એ યાદ રાખવું ઘટે કે સમન્વય કરવાનું આખરી કામ મગજનું નથી પણ જીવનનું છે.

આ જાતના સમન્વયની શરતો કઈ કઈ છે તે પણ જોવી પડશે. જ્યારે લેનિનનો મોટો ભાઈ ફાંસી ઉપર લટકી રહ્યો હતો, ત્યારે અત્યંત ઊંડો વિચાર કરનાર લેનિનને પણ એ જ વધસ્થાન પાસે સાક્ષાત્કાર થયો કે આતંકવાદથી દેશનો ઉદ્ધાર નથી થવાનો. એ કાંઈ અહિંસાનો સાક્ષાત્કાર ન હતો, પરંતુ લેનિને પ્રત્યક્ષ જોયું કે વૈયક્તિક ખૂન કે ત્રાસ ફેલાવવાનો માર્ગ નિષ્ફળ છે. એણે જોયું કે આર્થિક ક્રાંતિ અને સમૂહકાર્ય (mass action) એ જ સર્વસમર્થ ઈલાજ છે. એની શિખામણ જ્યારે રશિયાએ માની લીધી, ત્યારે જ રશિયા વિજયલક્ષ્મીની કૃપાદૃષ્ટિ પામી શક્યું.

લેનિનને એ પહેલો સાક્ષાત્કાર થયો. મારી કલ્પના મુજબ હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદને બીજો સાક્ષાત્કાર ધીરે ધીરે થઈ રહ્યો છે. આમાં મારો કેવળ દૃષ્ટિભ્રમ પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ હું તો એનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો જોઈ રહ્યો છું.

હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદને અહિંસાનો સાક્ષાત્કાર ડગલે ને પગલે થઈ રહ્યો છે. જો સમાજવાદે અહિંસાનું તત્ત્વ સમજી લીધું, તો સમન્વયની ઘણીખરી તૈયારી થઈ ચૂકી.

આજકાલ તો ઇતિહાસ આપણને બતાવે છે કે, હિંસાના ડરથી ન તો દુર્જન પોતાની દુર્જનતા છોડી શક્યા છે કે ન તો સજ્જનોએ કાયર બનીને પોતાનો સત્પથ કદી છોડ્યો છે. હિંસા જેવી નિર્વીર્ય ચીજ દુનિયામાં બીજી કોઈ છે જ નહિ.

અને યુરોપમાં આજે હિંસાવાદનો જે મહોત્સવ જામ્યો છે, તે આપણને બતાવે છે કે કાંઈ નહિ તો આપણે માટે તો હિંસાનો માર્ગ નથી જ. હિંદુસ્તાન જેવા સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રને સદીઓથી લૂંટીને ઈંગ્લન્ડે જે લશ્કરી તૈયારી કરી છે, એટલી તૈયારી આપણા જેવો નિરસ્ત્ર દેશ સો વર્ષોની તૈયારી પછી પણ નહિ કરી શકે. અને ઈંગ્લંડ પાસે આટલી તૈયારી હોવા છતાં પણ એ જે રીતે જર્મની, ઈટલી વગેરેની સામે કાંપી રહ્યું છે, એ જોતાં તો કોઈ પણ વિચારશીલ મનુષ્ય હિંદુસ્તાનમાં હિંસાના માર્ગે વિજય પ્રાપ્ત કરવાની આશા ન સેવી શકે. જો આપણે હિંસાનો માર્ગ લીધો તો કાં તો ચીન કે સ્પેન જેવી આપણી સ્થિતિ થશે, અથવા તો સુન્દઉપસુન્દની માફક આપણે આપસમાં એક બીજાને કાપીને મરીશું. અહિંસા ઉપર જેમનો વિશ્વાસ નથી બેસતો, તેઓ પણ હવે તો હિંસા ઉપર વિશ્વાસ કરવાની હિંમત નથી કરતા. જગતની પરિસ્થિતિ જ હિંદુસ્તાનના સમાજવાદીઓને અહિંસાની કેળવણી આપી રહી છે.

ગાંધીજી જેને સત્યને નામે ઓળખે છે, તે સમન્વયની સાધનશુદ્ધિ માટેની બીજી શરત છે. ઘણા માણસોને ગાંધીજીનો આ આગ્રહ ખટકે છે. સાધનશુદ્ધિ ઉપર જેમને વિશ્વાસ છે એવા લોકો પણ ઘણી વાર માને છે, અને ક્યારે ક્યારેક કહે છે પણ ખરા કે, 'સાધનશુદ્ધિના આગ્રહમાં ગાંધીજી અતિરેક કરે છે. આ સંપૂર્ણ સંસારમાં એક જ પ્રકારના સાધનથી કામ નથી ચાલતું. જો તાત્કાલિક ફળ મેળવવું હોય તો સારાંનરસાં બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવો પડશે. અકુદરતી આહારવ્યવહાર કરનારા લોકો માંદા પડે તો તેમને સાજા કરવા નૈસર્ગિક ઉપચારથી કામ કઈ રીતે ચાલે! એક દિવસમાં તાવને અટકાવીને જો પરીક્ષામાં બેસવું હોય તો એ જગ્યાએ કેવળ ઉપવાસની દવા કામ ન આવી શકે, ત્યાં તો વીસ વીસ ગ્રેઈન ક્વીનાઈન પણ લેવું પડે. તાવમાંથી મુક્ત થયા પછી દૂધ અને લીંબુનો ખોરાક લઈને ક્વીનાઈનની ખરાબ અસર ધીરે ધીરે દૂર કરી શકાય છે. જેમને તુરત ફળપ્રાપ્તિ કરવી હોય તેમણે સાધનશુદ્ધિનો જડ આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ.'

ગાંધીમત અને સમાજવાદ વચ્ચે જો સંઘર્ષ થવાનો છે, તે કદાચ આ મુદ્દા ઉપર જ થશે. એ વખતે ગાંધીમતમાં માનવાવાળાઓની પૂરેપૂરી કસોટી થશે.

ઈશ્વરની કહો કે ઇતિહાસપુરુષની કહો, આપણા

આ દેશમાં વ્યવસ્થા જ એવી છે કે, હિંદુસ્તાન મલિન સાધનોથી આગળ વધી શકશે નહિ. જ્યાંસુધી આપણું પાપ શાપનું રૂપ ધારણ કરીને આપણી સામે ઊભું છે, ત્યાં સુધી મલિન સાધનોથી રાષ્ટ્રને ફાયદો પહોંચાડવાને બદલે વિનાશક શાપોને જ વધુ ઉત્તેજન અને બળ મળશે. હરિજનપ્રશ્ન, હિંદુમુસ્લિમ-સમસ્યા, સામાજિક ઉચ્ચનીચભાવ અને સાપ્રાન્તમતી ચૂડને મજબૂત કરનારી આપણી રાજકીય નાદાની આ બધાં હિંદનાં પુરાણાં પાપો છે. એમનો શાપ હિંદુસ્તાનને ઘેરીને પડ્યો છે. જો કયાંય આપણે મલિનતાનો સંગ્રહ કર્યો, તો આ દોષો વધવાના જ છે, અને પરિણામે સાધનશુદ્ધિનું મહત્ત્વ રાષ્ટ્રની સામે સિદ્ધ થઈ જ જશે.

સમાજવાદ જ્યારે અહિંસા અને સાધનશુદ્ધિની દીક્ષા લેશે ત્યારે તેને સત્યાગ્રહનું કોઈ ને કોઈ રૂપમાં દર્શન થઈ જ જવાનું. આજના સત્યાગ્રહમાં અને તે વખતના સત્યાગ્રહમાં કદાચ કેટલોક તફાવત હશે; પરંતુ એમાં સમાજવાદી અને ગાંધીવાદી બન્ને પક્ષો સમ્મિલિત થઈ જશે અને એમના જીવન દ્વારા આ બન્નેનો સમન્વય સાધવાનો માર્ગ આપણને મળી જશે. સાધનશુદ્ધિ અને અહિંસાના પાયા ઉપર રચાયેલો આ સમન્વય સ્થાયી અને કલ્યાણકારી હશે.

પરંતુ આજે આપણે એ સમન્વયની આશા ન કરી શકીએ. આજે તો બન્ને વચ્ચે કેવળ એક ચોક્કસ માંડવાળ કે સમાધાનની આશા જ આપણે રાખીએ છીએ.

મારા વિચાર પ્રમાણે સમાજવાદીઓ પોતાનો પક્ષ બાંધીને મહાસભામાં આવ્યા તે તો ઠીક જ થયું છે. જેઓ પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં અને રાજનૈતિક સંસ્થાઓમાં સામેલ નથી થતા, તેમની વાતો ઉપર કોઈ ધ્યાન જ નથી આપતું. આથી વિચારપ્રચાર માટે રાજકીય સંસ્થાઓમાં ઘૂસવું એ જરૂરી બને છે; પરંતુ મહાસભાની કારોબારીમાં સામેલ થવામાં એમણે ઉતાવળ કરી. સમાજવાદીઓ પાસે જે કાર્યક્રમ છે, તે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી જ કામ આવી શકે તેમ છે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે તો કૉંગ્રેસની શક્તિ વધારવી, ભિન્નભિન્ન પક્ષોમાં ભલે કામચલાઉ પણ પરિણામકારક એકતા સ્થાપવી એ જ સર્વોચ્ચ કર્તવ્ય છે. કૉંગ્રેસના માર્ગે જ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનું કાર્ય ચલાવવામાં મદદરૂપ બનીને સમાજવાદીઓ પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે અને એમ કરીને કૉંગ્રેસ ઉપર કબજો કરે; સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી આગળના સમાજસંગઠનમાં અહિંસા અને સાધનશુદ્ધિથી પરિપૂત એવો કોઈ કાર્યક્રમ અમલમાં લાવે તો એ નીતિ એમને માટે સર્વોત્તમ બનશે. જે ક્ષણે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં આપણે વિજય પામશું, તે સમયે દેશમાં ઘણું વિચારપરિવર્તન આપણે જોઈશું. સ્વતંત્રતાની સાધના રાષ્ટ્રને માટે સૌથી મોટી દીક્ષા છે. એ વખતે હીનતામાત્ર ભસ્મ થઈ જાય છે અને રાષ્ટ્રમાં જે કાંઈ સોનું હોય છે, તે ચળકવા લાગે છે.

મને આશા છે કે સમાજવાદીઓ હવે ધીમેધીમે સમજવા લાગ્યા છે કે, ગાંધીજીનો વિરોધ કરીકરીને એમણે રાષ્ટ્રને નબળું બનાવ્યું છે; પ્રતિગામી તત્ત્વોને મજબૂત બનાવ્યાં છે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ સુધી આપણું સાથેસાથે ચાલવું અનિવાર્ય છે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી જો આંતરિક ક્રાન્તિનો પ્રશ્ન બાકી રહી જશે, તો સમાજવાદ એ કાર્યને પોતાના હાથમાં લઈ શકે છે. એ પહેલાં સાધવાની રાજકીય ક્રાન્તિ તો મહાત્માજીની બતાવેલી કૉંગ્રેસની નીતિથી જ થઈ શકે. આથી આજે તો બન્નેએ હાર્દિક સમાધાન કરીને રાષ્ટ્રની શક્તિ વધારવામાં જ લાગવું જોઈએ.

જો આ સમાધાન લાંબો વખત ટકશે અને બન્ને ધીરજથી કામ લેશે, તો બન્ને પક્ષોના વિચારોમાં અને કાર્યપદ્ધતિમાં સારા પ્રમાણમાં પરિવર્તન થઈ જશે. સમાજવાદી પક્ષ જો ગાંધીજીની અને મહાસભાની શક્તિને નષ્ટ નહિ કરે, તો મહાસભા તો એમના જ હાથમાં જવાની છે. અને મને આશા છે કે બન્ને પક્ષો એકબીજા પાસેથી ઘણું શીખી લેશે તો સંઘર્ષની જગ્યાએ સ્થાયી સમન્વય સિદ્ધ થઈ જશે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૯

જેલ અને તેના સુધારા

[એક તાત્ત્વિક સમાલોચના]

શ્રી. શિવનંદનપ્રસાદ મંડલ

સામાન્ય માણસને જેલ વિષે કશી જ માહિતી હોતી નથી. અંદર શું ચાલે છે તે વિષે તે અજ્ઞાન હોય છે. જેલને એક રહસ્યમય સંસ્થા તરીકે તેઓ ઓળખે છે જેની ઊંચી દીવાલો અંદર બનતા બનાવોને છુપાવી રાખે છે. તે ખરું પણ માણસને તો સાપ જેટલો જ જેલનો ડર લાગે છે, કારણ કે તેઓ એટલું તો જાણે છે કે તેમાં વસતા કેદીઓ પ્રત્યે જેલ-અધિકારીઓ ત્રાસ વર્તાવી રહ્યા હોય છે. જેને ગુનેગાર ઠરાવવામાં આવે છે તે કેદી તરીકે ઓળખાય છે અને તેઓને બીજી પ્રજાથી જુદા પાડીને ઓળખાઈ આવે એવા ખાસ વર્ગમાં રાખવા જોઈએ એમ મનાય છે. ક્રીમિનલ કાયદા એથી ગુનેગારોને જુદી જુદી રીતે સજા થઈ છે. વિરોધી સૂરો ઊઠતા હોવા છતાં આ અને બીજા દેશોમાં ફાંસીની સજા હજુ પણ કાયદાપોથીમાં મોજૂદ છે. ડૉ. હમ્બ્લીન સ્મીથ કહે છે કે ૩૬ પ્રકારની સજાઓ રેકર્ડ પર છે. આર્થિક, શારીરિક શિક્ષા, ગિલામણી, અંગછેદન, સામાજિક હક્કોની બંધી, દેશવટો, હદપારી અને જેલ—આ પ્રકારની શિક્ષાઓ બીજા નંબરે એટલે કે ઊતરતા દરજ્જાની ગણાય છે. આ છેલ્લી સજા બીજી સજાઓમાં સૌથી મહત્ત્વની છે અને હાલ દરેક દેશમાં ચાલુ છે. એ સજા માટે જ ઊંચી દીવાલો ચણવામાં આવી છે અને જેલો બની છે.

જેલ શું છે?

(અ) મુકદ્દમો ચાલે, ન્યાય મળે અને તેનો અમલ થાય ત્યાં સુધી જાપ્તામાં રાખવાની જગા.

(બ) એક જગા કે જ્યાં કેદીને માણસ, સમાજ કે રાજ્ય સામેના ગુનાનો બદલો લેવાના હેતુથી દુઃખ દેવામાં આવે.

(ક) એક જગા કે જ્યાં માણસને સમાજ વિરુદ્ધ કાર્યો કરવા માટે નજરકેદ રાખવામાં આવે.

(ડ) એક જગા કે જ્યાં ગુનેગારને—તે પોતે ભવિષ્યમાં ગુનો ન કરે, અને સમાજની બીજી વ્યક્તિઓ તેનો દાખલો લઈને સમાજ વિરુદ્ધ વર્તવા ન લલચાય તે માટે—દુઃખ આપીને બીકથી દબાવવાના સિદ્ધાંત પર દુઃખ દેવામાં આવે.

રાજધુરંધરો અને સુધારકો ઉપર વર્ણવેલ જેલથી જ સંતોષ નથી પામતા, તેઓ સમાજવિરોધી ગુનેગારોને બીકથી દબાવીને સમાજને રક્ષવા જ નથી માગતા પરંતુ તે ઉપરાંત તેઓ તો એ ગુનાના મૂળ ઉખેડવા માગે છે. તેઓ તો ગુનેગારોને જ સુધારવા માગે છે, તેઓ ગુનેગારની લાગણીને સ્પર્શી, તેના હૃદયના તાર હલાવીને સુધારવા માગે છે. તેમના મન ઉપર સુધારી શકાય એવી લાગવગની અસર પહોંચાડી તેમના મનમાંથી ગુનાનો વિચાર જ અદૃશ્ય કરવા માગે છે. ગુનેગારો પોતાને રાજ્યના જવાબદાર શહેરી માનતા શીખે એ વસ્તુ તેમને જોઈએ છે.

બદલો લેવાનો સિદ્ધાંત

શિક્ષા માટેના મુખ્ય ત્રણ સિદ્ધાંતો છે. બદલો લેવો, ડરથી દબાવી દેવા અને સુધારણા કરવી (Retributive, Deterrent & Reformatory). બદલો લેવાનો સિદ્ધાંત જૂનામાં જૂનો છે. કહેવાય છે કે વેર વાળવાની વૃત્તિ કુદરતી અને વિશ્વવ્યાપી છે. એ વૃત્તિની છાયા પશુ પક્ષી અને બાળકમાં પણ દેખાય છે. બાળકને ટેબલનો પાયો હાથે પગે કે માથે વાગે તો બાળકને ટેબલ પર પણ વેર વાળતા આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ. બાળકો

લેવાનો સિદ્ધાંત શિક્ષાનો અંત લાવવા માટે શિક્ષાને જ ન્યાયી ગણે છે. બીકથી દબાવવાના કે સુધારવાના સિદ્ધાંત સાથે, ગુનેગાર અગર તો એના સમાજ પર આ સિદ્ધાંતોની થતી અસર સાથે બદલો લેવાના સિદ્ધાંતનો કશો સંબંધ નથી. સૈદ્ધાંતિક રીતે જો ગુનો બન્યો હોય અગર તો ગુનાની કબૂલાત થઈ હોય તો શિક્ષા કરવામાં આવે છે. આપણે ભૂતકાળની તપાસ કરીએ છીએ અને ભવિષ્યનો વિચાર નથી કરતા, આપણે ગુનાનો જ વિચાર કરીએ છીએ અને ગુનેગારની સ્થિતિનો ખ્યાલ નથી કરતા. આપણે સમાજને તો દૃષ્ટિ બહાર જ રાખીએ છીએ. મહાન ફિલોસોફર કૉંત એકરાર કરે છે કે,

"શિક્ષા કદી ગુનેગાર કે સમાજ પાસે બીજું સારું કાર્ય કરાવવાનું સાધન બની ન શકે પરંતુ ગુનેગારે ગુનો કર્યો છે માટે એને શિક્ષા તો થવી જ જોઈએ."

આ મહાન ફિલોસોફરના મત મુજબ શિક્ષાનો કાયદો ખાસ જરૂરી છે. આગળ જતાં તેઓ ભાર-પૂર્વક જણાવે છે કે શિક્ષા ગુનેગારના ગુના પ્રમાણે હોવી જોઈએ. ગુના અને શિક્ષા વચ્ચે સામ્યનો સિદ્ધાંત (Principle of likeness) હોવો જોઈએ. સામ્યનો સિદ્ધાંત (શિક્ષા અને ગુના વચ્ચેનો) કાયદાપૂર્વકનું અને અસરકારક સાચું અને યોગ્ય સાધન પૂરું પાડે છે. શિક્ષાથી ગુનેગારને જે દુઃખ દેવામાં આવે તેને ગુનાની સરખામણીમાં રાખવું જોઈએ. એણે જેટલું નુકસાન કર્યું હોય તેટલા સાથે એનો સંબંધ હોવો જોઈએ, અને તેથી સહેજ પણ દુઃખ દેવાનું ઓછું કરવાનું હોય તો તેના પર વિચારણા ચલાવવી જોઈએ. ખૂન માટે ફાંસી જ યોગ્ય શિક્ષા છે, અને તે શા માટે? કારણ કે મૃત્યુ જેવી એકેય ચઢિયાતી અને આકરી શિક્ષા નથી. ફાંસીની શિક્ષાના વકીલની ઉપર પ્રમાણેની દલીલ છે જે હજુ પણ આ અને બીજા દેશોમાં ચાલુ છે. જો કે સમય અને સંસ્કારની પ્રગતિ થવાથી એ સિધ્ધાં-તને વીજળીની ઝડપથી વખોડી કાઢવામાં આવે છે.

કૉંતનો શિક્ષા અને ગુનાની સરખામણી વિષેનો મત ઉપરચોટિયો જ આકર્ષક લાગે છે. ખૂન માટેની ફાંસીની શિક્ષામાં પણ સરખામણી જ છે, પરંતુ તે પણ ઉપરચોટિયા જ છે. ખૂની અને તેનો ભોગ બનનાર બંને મરણને શરણ જે સંજો-ગોમાં થાય છે તે તદ્દન મળતા નથી. જરી પણ તેમાં મળતાપણું નથી. બદલો લેવાની શિક્ષા ઈજા પામેલ માણસના સંતોષની ભૂમિકા પર વ્યાજબી ઠરી છે. બેંથામ કહે છે:

"યોગ્ય શિક્ષા કરો અને ઈજા પામેલ પક્ષને તેની સ્થિતિને અનુકૂલ થાય એટલો અને મેળવી શકે તેટલો સંતોષ મેળવવા દો."

બટલર પણ એમ જ કહે છે. ટૂંકમાં આ વિચાર ઘણો જ જૂનો છે.

ભયથી હઠાવવાનો સિદ્ધાંત

હવે જુદા જુદા કારણે બદલો લેવાનો સિદ્ધાંત અપ્રિય થયો છે. બદલો લેવાનો સિદ્ધાંત ભૂતકાળ જ જુએ છે, પરંતુ આપણે ભૂત અને ભવિષ્ય બંને જોવા બંધાયેલા છીએ. વળી નવયુગી માનસ-શાસ્ત્રી ગુનેગારના ગુના કરતાં ગુનો કરનાર માણસોનો જ વિચાર કરવો જોઈએ એમ ભારપૂર્વક જણાવે છે. કાર્ય તો માત્ર આખરી ચિહ્ન છે. તે મહત્ત્વનું ચિહ્ન પણ હોઈ શકે, પરંતુ આપણે તો એનો હેતુ શોધી કાઢવો જોઈએ કે કયા કારણે એને સમાજ વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા પ્રેર્યો. યુગો સુધી આપણે ગુનાને સમજવા અને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ હવે તો આપણે ગુનેગારને જ સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કારણ કે ગુનેગારને સુધારવાનું કાર્ય તેને સમજવાથી જ બની શકશે. આપણે તેને શિક્ષા નહિ કરતા તેની સાથે સારો વર્તાવ કરવો જોઈએ. આપણું ધ્યેય તેની સાથેના સારા વર્તાવનું હોવું જોઈએ, નહિ કે શિક્ષાનું. *હવે આપણે ડરથી હઠાવવાના સિદ્ધાં-તનો* વિચાર કરીએ.

શિક્ષાનો ડરથી હઠાવવાના સિદ્ધાંતનો મૂળ પાયો બદલો લેવાના સિદ્ધાંતથી તદ્દન જુદો પડે છે. ઉપ-રાંત પહેલાનો હેતુ બીજા કરતાં ઘણો વિશાળ છે. ડરથી હઠાવવાનો સિદ્ધાંત ભૂતકાળને જ નથી જોતો

પરંતુ ભાવિનો પણ વિચાર કરે છે. તે માત્ર ગુનેગારને જ નથી એતો પણ સમાજનો યે વિચાર કરે છે.

બદલો લેવાના સિદ્ધાંત મુજબ ગુનો એ જ શિક્ષા માટેની ભૂમિકા છે, પરંતુ ડરથી હઠાવવાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ગુનો એ તો માત્ર શિક્ષા કરવાનું નિમિત્ત છે. જેને શિક્ષા થઈ હશે તેને ગુનો કરતી વખતે શિક્ષા માટે આવનાં તે ગુનો કરતાં પાછો હઠશે એમ મનાય છે. એવી જ રીતે બીજા માણસો પણ ગુનો કરતી વખતે, ગુના માટે કોઈને શિક્ષા થઈ છે અગર તો એવા ગુના માટે શિક્ષા હોય છે એવી જાણ હશે તેથી ગુનો કરતાં અટકી જશે. ગુનાનો વિચાર જ તેઓને તુરત શિક્ષાની યાદ આપી દેશે ને તેઓ અટકી જશે.

પ્રસિદ્ધ પુરુષો ડરથી હઠાવવાના હેતુસર જેલ અને શિક્ષાને આગળ આણીને ટેકો આપે છે. પ્લેટોએ કહ્યું :

"જેઓ અન્યાયથી ગુનેગાર બન્યા હોય તેને તેઓ અન્યાયથી જ ગુનેગાર બન્યા છે તે કારણે કોઈ શિક્ષા કરતું નથી, સિવાય કે કોઈ જંગલી અને વિના કારણ શિક્ષા કરે તો. જ્યારે કોઈ કારણસર શિક્ષા કરે ત્યારે તે થયેલી ભૂલ માટે નથી કરતો કારણ કે બન્યું ન બન્યું નથી થનાર, પરંતુ ભવિષ્યમાં એવી ભૂલ ન થાય તે માટે કરે છે."

હૉબ્સ કહે છે :

"શિક્ષાનો હેતુ વેર વાળવાનો નથી પરંતુ ભય ફેલાવવાનો છે." તે સ્પષ્ટ કહે છે કે "સમાજનું હિત એ જ શિક્ષાનું પ્રમાણ છે."

બેકારિયા લખે છે કે :

"શિક્ષાનો હેતુ માત્ર ગુનેગારોને સમાજને કરાતા નુકસાનથી અટકાવવા કે એવા જ ગુના બીજા કરે તો તેઓને અટકાવવાનો છે. આવી જ શિક્ષાઓ શોધાવી જોઈએ કે જે બીજાનાં મન પર મજબૂત અને કાયમી અસર કેદીના શરીર પરની થોડી જ રિબામણીથી પાડી શકે."

શિક્ષાની સખ્તાઈ કરતાં ચોકસાઈ જ ડરથી હઠાવવામાં વધુ અસરકારક નીવડે છે એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. શિક્ષાની સખ્તાઈ આકરી કેદ કે સજાનું લંબાણ કરવાના રૂપમાં ડરથી હઠાવવાની નીતિને અસર પાડવામાં મદદરૂપ થશે એમ માનવાને જરી યે કારણ નથી. બધા જ પુરાવા વિરુદ્ધ દિશામાં જાય છે. એક પ્રસિદ્ધ લેખક કે જેણે પંચાવન વર્ષથી વધુ વર્ષો દાક્તરી અધિકારી તરીકે માનચેસ્ટર, વૉન્ડર્મવર્થ, ડાર્ટમૂર, સ્ટૅફર્ડ, પોર્ટલૅંડ અને બર્મિંગહામની અમીજ જેલોમાં પસાર કર્યાં છે તે કહે છે કે—

"જ્યારે વારંવાર ગુનાઓમાં સારો જ વધારો થતો ત્યારે અમને કેદમાં સખ્તાઈ કરવાની ફરજ પડી હતી. વધારેલ સખ્તાઈનો અમલ થયો હતો પણ કશો ફાયદો થયો નહિ. જિલ્હી ગુનેગારોની તપાસ-કમિટીએ પોતાના અહેવાલમાં લખ્યું છે :

"સખ્તાઈ ખાતર સખ્તાઈની નીતિ ફરી ધારણ કરવાથી કશો ફાયદો મળશે નહિ."

સુધારવાનો સિદ્ધાંત

બદલો લેવાનો સિદ્ધાંત એ ભૂતકાળની, ભૂતકાળના યુગની બહુ બહુ જૂના સમયની વાત છે. વીસમી સદીના વહીવટ કરનારાઓ જેલને બદલો લેવાના સિદ્ધાંતનું માપ ગણાવતાં શરમાય છે. તેઓને ડરથી હઠાવવાના સિદ્ધાંતના ગુણ વિષે શંકા છે, પણ જેલો તો છે જ અને તે ટકવી જોઈએ. લોકો તો હમેશ જેલમાં જાય છે એટલે એની સમજૂતી બીજે ક્યાંયથી શોધાવી જોઈએ. આપણે ગુનેગારોને સુધારવા માટે જેલનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમ કહીને કેટલાક આગળ વિચારવાની તકલીફ બચાવે છે જેલમાં ડરથી દબાવી દેવાનો ને સુધારવાના હેતુનો મેળ હોવો જોઈએ એવો સિદ્ધાંત સૌથી પ્રિય છે એમ હાલ કહેવાય છે. આપણે સુધારવાના સિદ્ધાંતનો વિચાર કરીએ.

કેટલાક માને છે કે જેલનો હેતુ સુધારવાનો હોવો જોઈએ. કેટલાક માને છે કે શિક્ષા એ જ સુધારણા છે. બીજા પણ કેટલાક છે જે માને છે કે સુધારવાની ક્રિયા જેના હાથમાં ગુનેગારને સુધાર-

વાની તક હોય અને જે જેલમાંના કેદી પર વ્યવહારુ પ્રયોગ કરતા હોય તેવા મારફત થવી જોઈએ. શિક્ષા એ ગુનેગારનો એક જવાબદાર માણસ તરીકે હક્ક છે એમ દાવો કરવામાં આવ્યો છે. તેનાથી જે અનૈતિક કાર્ય થયું છે અને જેથી વિશ્વની નીતિ અસમતોલ થઈ છે તેને સમતોલ કરવા માટે શિક્ષા જરૂરી છે. કેદીઓનાં મન પર અસર પાડીને તેમને સુધારવાનો વિચાર કોઈ નવીન નથી. યુરોપખંડના દેશોમાં ધાર્મિક અસર ઉપજાવવાના પ્રયત્નો થયા છે. આ દેશમાં અને આ પ્રાંતમાં પણ થયા છે. ધર્મથી બદલાયેલી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ મોટે ભાગે તે ક્ષણિક હોય છે. જો કે યુરોપમાં જેલના પાદરીઓએ સારાં કાર્યો કર્યાં છે એમાં શંકા નથી.

કેળવણીની સુધારક અસર પશ્ચિમના દેશોમાં અને થોડે અંશે આ દેશ અને આ પ્રાંતમાં પણ અજમાવવામાં આવી છે. જ્યારે ઈંગ્લેંડમાં સર્વવ્યાપી પ્રાથમિક કેળવણી દાખલ થઈ ત્યાં સુધી જેલના મોટા ભાગના કેદીઓ અભણ હતા અને તેમને વાંચન લેખન અને ગણિતનાં ભણતરનો શીખવવાના પ્રયત્નો થયા હતા. તદ્દન અજ્ઞાનતા અત્યારે ઈંગ્લાંડની જેલોમાં છે જ નહિ અને સર્વવ્યાપી કેળવણીના પ્રારંભે ઈંગ્લાંડમાં બનતા ગુનાઓમાં ઘટાડો કરી દીધો છે તે શંકા વિનાની વાત છે. પરંતુ આપણે આ દેશ કે પ્રાંતમાં મફત ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાને શક્તિમાન નથી બન્યા અને તેથી જ આપણી જેલોમાં અજ્ઞાનતા ઘણી જ સામાન્ય છે. આપણા દેશમાં જેલ અને જેલ બહારની અજ્ઞાનતા નિર્મૂળ કરવા માટે કાંઈક પગલાં લેવાવાં જ જોઈએ.

શિક્ષણપ્રવૃત્તિ

બિહાર પ્રાંતમાં શિક્ષણપ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે અને એમ કબૂલવું પડશે કે તેની સફળતા જેલ બહાર કરતાં જેલમાં મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. દરેક સુધારાના મૂળમાં કેળવણી છે, કેદીઓ એ વિચાર પકડી લે છે અને તેમના નૈતિક સ્વરૂપમાં સુધારાનાં ચિહ્નો બતાવે છે.

સત્ય અને અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા

બિહારની એક સેંટ્રલ જેલમાં કેદીઓ સત્ય અને અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. ચાલુ કેસના કેદીઓએ કોર્ટમાં જઈને વકીલોની મદદ વિના પોતાના ગુના કબૂલ્યા અને જરી પણ વાંધો લીધા વિના આનંદથી શિક્ષા સ્વીકારી. આ સામાન્ય બનાવ નથી. એટલે આ અસામાન્ય મહત્ત્વના બનાવથી આપણે ગર્વિત થવું જોઈએ.

ગુના પ્રત્યેનું દૃષ્ટિબિંદુ

બંધારણ ઘડનાર અને જેલના સેવકવર્ગ સિવાય ગુના સાથે હિંદમાં કોઈને સંબંધ નથી. ગુનાનો અભ્યાસ બંધારણના દૃષ્ટિબિંદુથી જ ભૂતકાળમાં કરવામાં આવતો અને ગુનાનું સામાજિક સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે દૃષ્ટિ બહાર રખાયું છે, અને સરકારનું ધ્યાન તો જેલવિભાગ તરફ તેમના કાયદા અને હુકમના બંધારણ માટે અને દંડના વધારા માટે જ ચોખ્ખી રીતે ખેંચાયું છે, પરંતુ ચોખ્ખી દંડ-ભેદની પદ્ધતિ હવે સામાજિક રીતે ખોટી અને આર્થિક રીતે નકામી તેમજ ખર્ચાળ ઠરી છે. કોરાનલ તારાપોર જેને દશ વર્ષનો જેલબંધારણનો અનુભવ છે તેમના નિરીક્ષણમાંથી શ્રી ભુલાભાઈ દેસાઈ કહે છે તે યાદ કરીએ:

'જન્મથી જ ગુનેગાર હોય એવું કોઈ માણસ નથી, પરંતુ એવા માણસો હોય છે કે જે આજન્મમરણાંત ગુનેગાર બન્યા હોય છે. આ વિરોધી મંતવ્ય સત્ય હકીકતથી જ સમજાશે કે આજન્મગુનેગાર તે જન્મથી જ ગુનેગાર નથી હોતો પણ સમાજે તેને આજન્મગુનેગાર બનાવેલ હોય છે, અને સમાજ પર ~ તેની યોગ્ય મારફત કરવાની જવાબદારી રહે છે. જો આપણે તેને Criminal type ને બદલે Prison type કહીએ તો આપણે સત્યની વધુ નજીક જઈ શકીશું, અને સમાજની જવાબદારી સમજી શકીશું. જેલની પદ્ધતિ ગમે તેટલી સુધારક હશે તોપણ એકેય કેદી જેવો અંદર જતી વખતે હતો તેવો જ બહાર નીકળતી વખતે નહિ હોય; તે સહેજ ધક્કો લાગતાં જ ફરીને ગબડી પડે એવો ચાલતાં શીખતા લંગડા જેવો હશે.

સિદ્ધ સત્ય તરીકે આપણે માની લઈએ કે રીઢા ગુનેગારો જેલ બહાર નથી બનતા પણ અંદર બને છે અત્યાર સુધી આપણે જોયુ છે કે જ્યારે માણુસ બીજી વાર જેલમા આવે છે ત્યારે ત્રીજી વાર આવવાની સભાવના એને માટે વધે છે અને આ વલણ ત્યારપછીની દરેક કેદ વખતે વધતુ જ જાય છે

એક અમેરિકન લેખકે કહ્યુ છે

"જેલ કે જેની મતલબ કેદીને સુધારવાની છે તેને બદલે મોટે ભાગે તો તે દુર્ગુણો જ વધારે છે જેલ એ મનુષ્યજાતની મૂર્ખાઈની ખગબમા ખરાબ શોધ છે તે એટલી ખરાબ છે કે તેને બદલાવવા માટે ગમે તેટલો ખર્ચ થતો હોય તોપણ તેમા વિલબ ન કરવો જોઈએ"

આપણે આ દૃષ્ટિબિંદુને મજૂર કરી શકીએ કે ન કરીએ, પરંતુ જો આપણે બધી જેલોને એકદમ રદ ન કરી શકીએ તો એવો સમય કદી નહિ આવે કે જ્યારે જેલ એ ભૂતકાળની બાબત બની ગઈ હોય સિવાય જેલ મેન્યુઅલના પરર અને પપર secs નો વિશાળ અર્થ કરવામા અને તેને લગતા વિભાગો તથા આવા જ બીજા વિભાગોને સરકારી ફરી તપાસ કરવા લેખે અજમાયશ આપવામા જો ઢીલ થશે તો તે કઠણ અને અવ્યવહારુ બનશે અને Probation Parole system પરીક્ષા ખાતર મુક્તિ આપવી અને Preventive detention (બાધક અટકાયત) ને વ્યવહારમા મૂકવા સબધે જો ગભીરપણે વિચાર કરવામા વિલબ થશે તો તે પણ અવ્યવહારુ ને કઠણ કાર્ય બનશે આપણી ગરીબ, કમનસીબ અને કચડાયેલ ભૂમિમા મોટા ભાગના ગુનાનુ મૂળ નીતિભ્રષ્ટતા કરતા વધારે ગરીબાઈ છે એ વાત ગુનાની તપાસ કરતી વખતે યાદ રાખવી જોઈએ જેમ દાક્તર રોગની માવજત કરે છે તેમ ગુનાના ઉપાય લેખે કેદીની માવજત થઈ ઘટે એ ચોખ્ખી નૈતિક અને સામાજિક ફરજ છે જેમ રોગને અટકાવવાથી તદુરસ્તી મેળવાય છે તેમ ગુના અટકાવીને કેદીને બચાવાય છે

બે માણુસો ચોરીનો ગુનો કરે પરંતુ તેમના હેતુ અને સજોગો તદ્દન ભિન્ન હોય છે બે માણુસ જુદા જુદા દરજ્જાથી પિડાતા હોય અને તેને એક જ જાતની દડ આપવ તે જેટલુ વિચિત્ર છે તેટલુ જ ઇન્ડિયન પીનલ-કોડથી કે જજ યા મેજિસ્ટ્રેટથી ખૂનની જેમ સજા અપાય તે વિચિત્ર છે કયા ગજથી, મેઝરગ્લાસથી કે થર્મોમિટર થી ગણ્ય આપણને ખાતરી આપી શકે છે કે સાત વર્ષની શિક્ષાથી ગુનાનુ પ્રાયશ્ચિત થશે અને ચાર, નવ, બે કે એક વર્ષની શિક્ષાથી નહિ થાય? અને જો રાજ્ય આવી ખાતરી ન આપી શકે તો હાલની શિક્ષા કરવાની રીત અને સિદ્ધાતને ફેકી દેવા જોઈએ

આપણે આ દૃષ્ટિબિંદુને કદાચ મજૂર ન કરીએ કે 'જેલ ખર્ચાળ સસ્થા છે, જેમા નકામા ગુનેગારોને પ્રજાના ખર્ચે લાગણીપ્રધાન ઉત્સાહીઓના મડળ મારફત પપાળવા ને પોષવામા આવે છે'

પરંતુ જેલનો બોજો આપણને લાગે છે અને તેને ઓછો કરવાનો પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈએ જેલને ઔદ્યોગિક સસ્થાના રૂપમા ફેરવી નાખવાથી આ બની શકશે સિવાય જેલમા જુદી જુદી પ્રકારના ઉદ્યોગો દાખલ કરવામા આવ્યા છે અને તે ગથી નુકસાની વિના નફાકારક રીતે ચાલે છે, અને બીજા જુદી જુદી જાતના ઉદ્યોગો દાખલ કરવામા આવનાર પણ છે આપણે આપણા કેદીભાઈઓને શીખવવુ જોઈએ કે આળસુ મગજ સેતાનનુ ઘર ખાનુ છે કેદીઓની મદદ અને સદ્ભાવથી જેલોને પોતા પર જ જીવી રહેનાર સસ્થાઓ બનાવવાના સિદ્ધાત તરફ આપણે કૂચ કરવી જોઈએ

સુધારણા એ રાજ્યની ફરજ છે

જેલને ઔદ્યોગિક બનાવવા અને એ રીતે એને નફાકારક બનાવવા આપણે ભૂલવુ ન જોઈએ કે કેદીઓને સુધારવાનુ જેલને ઔદ્યોગિક બનાવવા કરતા વધુ જરૂરી છે ઉદ્યોગ કરતા સુધારણા પર અનેકગણુ વધુ ધ્યાન આપવાનુ છે જેલ ઓફિસરો એવી હોવી જોઈએ કે જે રાજ્યની સસ્થાઓના મદદરૂપ અને એવા શિક્ષકો બનાવે પણ માનસિક પ્રિન્સિપાલ કરતા જેલના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટનુ કામ ખૂબ

મોટું છે તે ભુલાવું ન જોઈએ. જ્યારે કૉલેજનો પ્રોફેસર સમાજનાં પુષ્પો—આકર્ષક યુવાનો—જેઓ જે બાજુ વાળવા હોય તે બાજુ વળી શકે એવા નરમ અને પ્રવાહી મનના હોય છે, જેને ઇચ્છીએ એવો ઘાટ આપી શકાય છે —ની જવાબદારી લે છે ત્યારે જેલનો સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ખરાબમાં ખરાબ વિભાગ કે જે સમાજથી બહાર કઢાયલો છે અથવા તો ભિન્ન પ્રકારોની ટોળી કે જે સમજવા જેવી જુદી જુદી રીતે થયેલ માનસિક વિકાસની અનોખી છે, 'જેમાં: બાળક, પુખ્ત મગજના માણસો, જડ, વિકૃત અને સામાન્ય મગજના માણસો, અભણ, અધૂરા કેળવણીવાળા અને કેળવાયેલ માણસો, પડતી પામેલા ચારિત્રહીન અને ચારિત્રભ્રષ્ટ એવા દરેક જાતની છાયા અને જુદી જુદી માત્રાઓવાળાનો સમાવેશ થાય છે.' તેવી શાળાની જવાબદારી લે છે

નૂતન સુધારક પદ્ધતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે ગુનેગારોનો મોટો ભાગ સુધારી શકાય તેવો હોય છે; અને તે સુધારણા ગુનેગારોનો હક્ક છે અને સમાજની તે ફરજ છે.

●

ચિર વિયોગ

નિર્જળ વનવગડાના આરા,
અંતર ઝીલી ઘોમ ધખારા;
અફાટ નિરખી સ્મરતો તારું,
દાઝેલું હૈયું !

સ્તબ્ધ ઢળેલી સંધ્યાપાંખો,
તેજવિહોણી તારકઆંખો;
ને રજનીઅંચળમાં કાળા,
તારા પડછાયા !

નિર્બળ ડગલે ડુંગરકેડી,
સંગવિહોણી જાયે એડી ?
એ પછડાટો પળપળ કેરી,
વ્યથા મને કરતી !

પંથ જુદા, પણ ટૂંકો ગાળો;
બાંધ્યો વીંણી મમતામાળો,
ધાતો પાછળ તો ય તું હું કાં
જૂદાં ને જૂદાં ?

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ.

●

ઈવાન ઝાંકર

મૂળ લેખક—જાન્કો લાવ્રીન ~~~~~~~~ અનુવાદક—કૃષ્ણવદન જેતલી

યુરોપમા આજે નાના દેશો કેવળ રાજકારણમા નહિ પણ સસ્કૃતિમાયે આત્મનિર્ણયના હક્ક સ્થાપવા મથે છે. તેમણે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે એ જોતા તેમના પર તેમને મળે છે તેથી વધુ લક્ષ અપાવુ જોઈએ. નાનુ નોર્વેજિયન રાષ્ટ્ર શુ યુરોપીય સાહિત્યમા માનવંતુ સ્થાન નથી ભોગવતુ? ડેનો, ઝેકો અને ફીનો તથા બીજાઓના પ્રયાસો પણ અવગણી શકાય તેમ નથી વેપારમા ખૂબ આગળ વધેલા નહિ એવા નાના દેશોને એક લાભ છે કે તે દેશ પોતાની ગરીબાઈને લીધે પેદાશના પ્રમાણ પર ધ્યાન આપતા જાત પર ધ્યાન આપે છે.

પણ જ્યારે એક રાષ્ટ્ર એટલુ નાનુ બની ગયુ હોય કે તેની હાલની સ્થિતિ યે કફોડી હોય અને ભાવિ માટે કાંઈ ખાતરી ન હોય ત્યારે તેના વિકાસમા ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે છતા જ્યારે આવુ રાષ્ટ્ર તેના કદના પ્રમાણને ટપી જાય એવી સાસ્કૃતિક પ્રાપ્તિઓ પામે છે ત્યારે એ વધુ નોંધપાત્ર બને છે પંદર લાખથી ભાગ્યે જ વધારે વસ્તી ધરાવતા સ્લોવેનોના રાષ્ટ્રની આવી જ વાત છે એ રાષ્ટ્ર યુરોપના સૌથી નાના પ્રદેશોમાનુ એક છે

એ રાષ્ટ્રના બે મહાન નામો ખાસ લક્ષ દોરે છે એક રાષ્ટ્રકવિ ફ્રાન પ્રેશરન (૧૮૦૦–૪૯) અને બીજો વધુ આધુનિક લેખક ઈવાન ઝાંકર (Ivan Cankar ૧૮૭૬–૧૯૧૮) ઝાંકરની કૃતિઓએ યુરોપને આકર્ષ્યુ છે અને તેના ઘણી ભાષાઓમા અનુવાદો થયા છે

આવા નાના રાષ્ટ્ર માટે લખનાર લેખક ઘણુ ખરુ પ્રાતિક જ બની રહે છે પણ એક વખત એ જો આ હદ વટાવી જાય તો તે યુરોપીય સાહિત્યમા પોતાના દેશના આત્મા અને અતઃકરણને વ્યક્ત કરી અમરપણો ફાળો આપે છે. ઈવાન ઝાંકરે એ જ કાર્ય કર્યું છે તેનુ લખાણ દર્પણ જેમ તેના દેશના અત્યત લાક્ષણિક અને કરુણ દરશે, એણે વેઠેલી ગરીબાઈ અને ભીષણ કગાલિયતની પાર્શ્વભૂમિકા પર આલેખે છે. વિદ્યાર્થીઅવસ્થામા દમડી વિનાનો, વિયેનામા રખડતો, ભૂખડુ, સાહિત્યપ્રેમી, બારણેથી ભૂખમરાના વરુને દૂર રાખવા મથતો સ્વૈરવિહારી (free-lance) લેખક, અનેક મુશ્કેલીઓ છતા સ્લોવેનોનો અને દક્ષિણની સ્લાવ પ્રજાઓનો એક સૌથી મહાન સાહિત્યકાર બની રહ્યો હતો. આ એનુ સાહિત્યજીવન હતુ

\+ + +

ઈવાન ઝાંકરને મૂઝવતા બે કોયડાઓ હતા. એક તો સમકાલીન રાજદ્વારી અને આર્થિક લડતની અધાધૂધીમા સપડાયેલુ નાની પ્રજાનુ ભાવિ, બીજો એ રાષ્ટ્રના પંજામા રહેલું પોતાનુ ભાવિ–દરેક મહત્તાને દૂર રાખતું તદ્દન સકુચિત, પ્રાંતિક વાતાવરણમા સપડાયેલુ મહાન સર્જક કલાકારનુ ભાવિ.

આ બંને કોયડાઓનો જવાબ તેની નવલો, વાર્તાઓ તેના કટાક્ષો તથા ચર્ચાત્મક લેખો આપે છે તેણે આલેખેલુ પોતાના રાષ્ટ્રનુ ચિત્ર માની ન શકાય એટલુ શ્યામ છે આમ થવાનુ કારણ કેવળ જીવનસામગ્રીની ભીષણતા જ નથી, પણ સામાન્ય નિરુદ્દેશતા, તથા હાલનું તેમજ ભાવિનું દૃષ્ટિબિંદુ વિશાળ થઈ શકે એવી આશાનો અભાવ છે પ્રજાની સકુચિત મર્યાદા જ તેનાં હિંમત અને બળ પર ભારરૂપ હોય એમ લાગે છે તે ઇચ્છાશક્તિ ધોઈ નાખે છે, અને હાસ્યજનક પક્ષાપક્ષી, વેરઝેર, ગુલામી, ચાડિયાપણું, ઈર્ષા અને ખટપટો વગેરે બળવાન માણસોને પણ હતવીર્ય બનાવી દે છે

ઈવાન ઝાંકરની કૃતિઓમા તેની શૈલી તથા પદ્ધતિ પર છાપ પાડનાર મહાન રશિયન વાસ્તવ-

વાદી લેખકોમાં રહેલું નસીબવાદનું તત્ત્વ દેખા દે તેમાં કોઈ નવાઈ નથી. તેની નવલો Martin Katchur અને On the Hill Top માં જે ગ્લાનિ છવાઈ રહી છે તે અંગ્રેજ લેખક હાર્ડીની Jude the Obscure અને રશિયન લેખક શેડ્રિનની Golovlovs Family સાથે સરખાવી શકાય. એ જ ગ્લાનિ તેની મહાન અને લાંબી આત્મલક્ષી વાર્તા The House of Our Lady of Sorrowsમાં પણ જડે છે. એમાં વાસ્તવ જીવનનો સ્પર્શ માત્ર મહા ઓથાર સમો થઈ પડે છે. હૉસ્પિતાલમાંનાં અપંગ બાળકોનાં જીવન સાથે તેની બારી બહારના પાશવી જીવનનો તફાવત બતાવતાં લેખક અપંગ બાળકોનો પક્ષ લઈ બહારની વાસ્તવિકતાના પ્રવેશને ઘૃણા અને ત્રાસથી જુએ છે.

ઝાંકરને વારંવાર આ વલણ તરફ દોરનાર નામર્દાઈ નહોતી, પણ જે યુક્તિઓ અને ખટપટથી વિજય મળે છે તે તરફ અણગમાને લીધે ભાવનાપ્રધાન માણસને બંધાઈ જતી એક ખાતરી હતી. તેના સ્વભાવમાં લડાયક વલણનાં મૂળ ઊંડાં ખૂંપ્યાં હોવા છતાં ઈવાન ઝાંકર આખરે તો આનંદ સામે જકડવા અસમર્થ એવો નિરાશાવાદી અને લાચારીભરી લાગણીને વશ તરંગી સ્લાવ હતો. પણ સદ્ભાગ્યે આ બંનેનું મારણ તેની વ્યંગ્ય અનેક કટાક્ષવાળી શૈલીમાં હતું. આ બાબતમાં તે લેખનકલામાં પોતાના એક ગુરુસમા જર્મનકવિ હેનારેશ હાઈનને મળતો આવતો. જ્યારે જ્યારે તેને લાગણીવિવશતા અથવા નિરાશાવાદનો ભય લાગતો ત્યારે તે હાઈન માફક તેની વ્યંગ્ય અને કટાક્ષવૃત્તિ ભેગી કરી સજ્જ થતો. અને આ વૃત્તિ તો અખૂટ હતી. તેનાં ચાતુર્ય અને હાસ્ય ખૂબ દયાહીન છે. છતાં તેનામાં હાઈન કરતાં દલિતો પ્રત્યે વધુ ઊંડી સહાનુભૂતિ છે.

ઝાંકરના યૌવનકાળનાં "અપવિત્ર" કાવ્યોની પ્રથમ આવૃત્તિની સઘળી પ્રતો લ્યુબ્લ્યાનાના વડા પાદરીએ ખરીદીને સામટી જાહેરમાં બાળી મૂકી. આ બનાવે તેને વધુ લડાયક અને તીખો બનાવ્યો. તેની શરૂઆતની (અને જરા ખોટી રીતે ગણાતી) Book for Easy-going People નામની કૃતિએ બુદ્ધિવાદી ગણાતા સ્લૉવન લોકોની તરંગી અસંસ્કૃત દશામાં બૉંબનો ધડાકો કર્યો. તેનાં નાટકો Jacob Ruda, For People's Welfare, Corruption in St.Florian's Valley અને The King of Betainova પણ બૉંબ જેવાં જ હતાં જેમાં એક નિષ્ણાતની માફક એ આગળો વીંઝે છે. એ કૃતિઓ બાદ કરીએ તો યે એક નાના રાષ્ટ્રની પરમ અધમ સ્થિતિ આલેખતાં ઝાંકર દરેક હાસ્યજનક વસ્તુની મશ્કરી કરવાનું ચૂકતો નથી. અને સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન દૂર રાખીએ તો યે પરિણામ ધાર્યા કરતાં વધુ ઉપયોગી હતું. તેણે હવા સાફ કરી, ઊગતી પ્રજાને આસપાસની પરિસ્થિતિ અવલોકવા માટે આંખ ખોલવા ફરજ પાડી. ઇંગ્લાંડમાં જે કામ બર્નાર્ડ શૉએ કર્યું એવું જ એણે પણ કરી બતાવ્યું. પરંતુ તેનું હાસ્ય શૉના કરતાં ગોગોલના હાસ્યની વધુ નજીક છે.

× × ×

ઈવાન ઝાંકરનાં લખાણોનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ કાંઈ પણ અપવાદજનક આપવાને અસમર્થ એવા અત્યંત નાના રાષ્ટ્રમાં એક અપવાદરૂપ વ્યક્તિનું સ્થાન–વ્યંગ્ય લેખક અને વર્તનના ચિત્રકાર ઝાંકરમાં અભિન્નપણે વણાઈ ગયું છે, છતાં યે તે વધુ ગાઢ અંગત સૂર રજૂ કરે છે. શક્તિશાળી, છતાં બિનજરૂરી ગણાતાં બુદ્ધિવાનો, ગૃહહીન મૌલિક વિચારવંતો, શક્તિ વેડફતાં કાર્યકરો–આ બધાં પાત્રો દ્વારા તે પોતાની અસ્મિતા ખડી કરે છે. એ બધાં યે નાના રાષ્ટ્રના અંતઃકરણમાં તેને મૂર્તિમંત રૂપકો આપતાં આલેખવામાં આવ્યાં છે. તેના કેટલાક નાયકો લડી શકતા નથી, કારણ, તેમને જે પરિસ્થિતિમાં જીવન ગુજારવું પડે છે તે એવી છે કે એમાં લડવાની તક કે હેતુ સાંપડતા જ નથી. ત્યાં લડત એક હાસ્યજનક હાસ્યચિત્ર બની રહે છે. તે છતાં યે કેટલાક સજ્જ થાય છે અને સામાન્ય રીતે હેઠા પડે છે. પરંતુ ઝાંકર તેમની હારમાં આંતરિક ઉચ્ચ જીવનની સાબિતી બતાવવાની પૂરી સંભાળ લે છે.

ઝાકરની કરુણ પરાજયની ભાવનાને આપણે આમ પિછાનીએ છીએ—શક્તિશાળી મહત્ત્વાકાક્ષી માણસો નાના રાષ્ટ્રમા કોઈ બારી શોધી શકતા નથી અને પોતે સુકાયેલા થડ પર એક લીલી ડાખળી છે એવુ અનુભવે છે આ ભાવના ઝાકરને અન્ટન ચેખોફ સાથે સાકળી લે છે, કારણ, તે યે વિજયને હલકટતા અથવા નૈતિક હાર સમો ગણે છે ઝાકર તો એથી આગળ વધી પ્રમાણિકતા અને વિજયને મેળ ખાતો જ નથી એવુ માને છે 'હુ મારા ક્યા દૂષણથી વિજય પામ્યો ?' એમ તેનુ એક પાત્ર આશ્ચર્ય પામે છે બીજુ એક પાત્ર સુખ તેને જોઈએ ત્યારે માગતા મળી શકે છે એ જાણી પોતે એક વ્યક્તિત્વહીન માણસ છે એવુ માની ખરેખર લાજી મરે છે

× ×

જ્યાં લોકોને પોતાને પૂરતો ખોરાક મળે અને જોઈતો ધધો મળે એવુ કડક વોરણ રાખવુ પાલવે એમ નથી એવી મર્યાદિત પરિસ્થિતિવાળી પ્રજામા આ જાતનું રોગિષ્ટ વલણ સામાન્ય રીતે ઘણી વાર ધારવામા આવે છે અને કેટલીક વખત તો એ અનિવાર્ય બની જાય છે પણ આ જડગાતોડ મુશ્કેલીઓ સામે પણ ઝાકર તાબે ન થતા છેવટ સુધી અતની પરવા વગર ઝઝૂમ્યો હતો તેની લડત કેવળ તિરસ્કારમાથી પ્રેરણા ન પીતા મહાન પ્રેમનુ અમી પી રહી હતી, તેના પોતાના પીડિત રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ખરાબ સમયમા પતિત બનેલ મા તરફ પુત્રના પ્રેમ સમો હતો તે તેની માને શોક ને ક્રોધમય ગ્લાનિથી ઠપકો આપે, પણ તે કદી યે તેને ધિક્કારશે નહિ

પોતાના દેશ અને તેની પ્રજા પ્રત્યેના આ અતરના પ્રેમે જ ઝાકરને તદ્દન અધાધૂધી અને હતાશામાંથી બચાવ્યો છે વિયેનાથી લાબી મુસાફરીને અતે યુરોપના સુદરતમ પ્રદેશ સ્લોવેનિયામા પાછો ફર્યા પછી ઝાકરે તેની કળા તથા જીવનમા સમતુલા પ્રાપ્ત કરી પોતાના પ્રદેશની ધરતી—જેની સુદરતા તે ચમકભરી અને ઊંડી લાગણીમય ભાષામા વર્ણવે છે—સાથેના આ નવા સબધથી તેણે નવી શ્રદ્ધા અને તાકાત પ્રાપ્ત કર્યાં છે ઘણી વસ્તુઓને નવીન પ્રકાશમા જોવા પ્રેમે તેને મદદ કરી અને તેનું પોતાનુ નસીબ સુધરતા તે પોતાના દેશ માટે મહાન આશાઓ સેવવા લાગ્યો જે મડાગાડમાથી તેને, તેના પાત્રોને તથા દેશને રસ્તો કાઢવાનો હતો એને હવે તે જેના અતમા મૃત્યુ નહિ પણ નવજીવન સમાયેલુ છે એવી જરૂરી કસોટી ગણવા લાગ્યો

આ સમય દરમિયાન તેની બુદ્ધિએ કેટલાક પૂર્ણ પક્વ ફળો આપ્યા Dream Imagesમા સગ્રહિત થયેલ શબ્દચિત્રો તથા My Life જેવુ આત્મચરિત્ર તેમા સમાઈ જાય છે તેણે સાહિત્યજીવનની શરૂઆતમા શુદ્ધ સરળ શૈલીમા સચોટ આલેખેલા અતિશયોક્તિ ભરેલા પ્રથમદૃષ્ટિચિત્રો (Impressions) ઘણી વખત કુદરતી તાદૃશ્ય વસ્તુને અનલખી છોડી દીધા હવે તેની વૈયક્તિક છટા તથા સ્લોવેન ખેડુની જોરદાર તોછડી ભાષાનો સમન્વય સાધવો હતો

આવી શૈલી અને છટા અગ્રેજી ભાષાતરમા યે એક મહાન શ્રેષ્ઠ કૃતિમા ગણાતી Bailiff Verney (૧૯૩૩) નામની નવલમા અવતરી છે આ વાર્તા ઝાકરનુ પ્રતિનિધિત્વ પૂર્ણપણે સાચવે છે સામાજિક અથવા હેતુમય વસ્તુ, મનાય નહિ એવા કડક શિસ્ત અને ભાષાના સયમથી કલાત્મક બની શકે છે એનો એ પુરાવો છે

મૂળ નામ 'બેલીફ યરની અને તેનો હક્ક' છે એટલે તે ન્યાયને લગતુ વસ્તુ છે એમ સહેજે જણાઈ આવે છે ઝાકર અમુક કેસ લઈ તેમા આતરિક નીતિ અને બાહ્ય કાયદાનો ન્યાય એ બન્ને વચ્ચેની અથડામણ એટલી પ્રબળ બતાવે છે કે એ પ્રશ્ન સર્વદેશીય અગત્યતા પ્રાપ્ત કરે છે આ અથડામણને અસરકારક બનાવવા તે આખુ નાટક એક ગામડિયાના મન અને અતરમાથી પસાર કરાવે છે નોર્વેજિયન લેખક હેમસન અથવા પોલાડનો લેખક રેમોન્ટ ખેડૂતનુ જેવુ ચિત્ર આલેખે એવુ જ સરળ છતા મહા સ્મારકસમુ આ પાત્ર છે

યરની સ્લોવેન ખેડૂતોનો સૌથી સુદર પ્રતિનિધિ છે તેણે પોતાના મિત્ર અને શેઠને કાયદેસર માલિકીના ગણાતા ખેતરની ખીલવણીમા આખુ જીવન રેડ્યુ

છે. તેના સફળ પ્રયત્ને ખેતર મોટું બને છે અને આબાદ થાય છે. પણ અચાનક તેનો મિત્ર મરણ પામતાં તેનો પુત્ર ડાયરેક્ટર ખેતરનો હકદાર બને છે અને તે ઘરડા યરનીને કારણ વિના, કાંઈ પણ બદલો આપ્યા વિના કાઢી મૂકે છે. મૂંઝાયેલો અને રોષે ભરાયેલો યરની આમ કેવી રીતે બની શકે તે સમજી શકતો જ નથી.

'યરની બાંધે' તે તેની સાદી રીતે વિચારે છે. 'અને જ્યારે બાંધકામ પૂરું થાય અને શેઠ તાપતા સગડી પાસે બેસે ત્યારે યરનીને બારણાનો રસ્તો બતાવાશે. યરની ખેડે, વાવે અને લણે એટલે પાકના માલિક શેઠ થાય અને યરનીને ભાગે થોડાં આવે. યરની ઠૂંઠાં કાપે ને સાફ કરે, તે ઘાસ અને તણખલાના ઢગ કરે. અને જ્યારે ગંજીઓ ખડકાય, કોઠાર અને તબેલા ભરાય ત્યારે શેઠ સુંવાળી પથારી પર પોઢે અને યરની રસ્તે ઠોકરો ખાય. બંને ઘરડા થઈશું ત્યારે શેઠ તાપતા; ચુંગી ફૂંકતા ઘીરતા બેઠા હશે અને યરની કોઠાર પાછળ છુપાઈ સડતા ગંધાતા કચરાના ઢગમાં મરશે. આવો માનવીનો કાયદો છે; અને પ્રભુના કાયદામાં કહ્યું છે: "અન્યાય સહન કર; યરની, જો તારો પાડોશી તારા જમણા ગાલ પર મારે તો તેને ડાબો ગાલ ધરજે. અને જો તે તારો ડગલો ખૂંચવી લે તો તેને તારું ખમીસ પણ આપજે!'"

આવો યરનીનો આંતરિક બળાપો હતો. પોતાની સ્થિતિ સમજવાને અશકત એ એક અમલદાર પાસેથી બીજા પાસે આથડે છે, પણ જવાબમાં મશ્કરી અને તિરસ્કાર જ મળે છે. જ્યારે દેવમંદિરનો અને ધર્મનો આશ્રય લે છે ત્યારે *'કાયદાને તાબે થઈ બબડાટ કર્યા વિના સહન કરો!'* એવો જવાબ મળે છે. અર્થહીન રાહતની શોધથી ધૂંધવાઈ તે છાની રીતે પાછો ખેતરમાં જાય છે, તેને આગ લગાડે છે અને જ્વાલાઅંકમાં પોતે પણ ભસ્મીભૂત થાય છે.

આ લાંબી વાતમાં ઝાંકરે ન્યાય માટે ઝંખનો કરુણ ડોન ક્વીકઝોટ સમો, સ્લૉવેનની ધરતીના ખેડૂતને અમુક સામાજિક કે પ્રાદેશિક દૃષ્ટિથી અતીત એવા રૂપક તરીકે આલેખ્યો છે. એટલે જ એ કૃતિ યુરોપના સૌથી નાનાં રાષ્ટ્રોમાંના એકમાં જન્મ પામી હોવા છતાં યુરોપીય સાહિત્યમાં અગત્યના ફાળાસમી ગણાવાને લાયક છે. જો કે ઝાંકરની પ્રતિભાએ તેના પ્રદેશની મર્યાદાથી દૂર દૂરના પ્રદેશોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, છતાં સામાન્ય યુરોપીય દૃષ્ટિબિંદુથી ઝાંકરનું હજુ મૂલ્યાંકન થયું નથી. આ ટૂંકા પરિચયમાં તેના ગુણો વિષે જ કહેવામાં આવ્યું છે. તેની ખામીઓ પણ જોવી જોઈએ.

ઝાંકરની મુખ્ય મુશ્કેલી કોઈ મહાન સંસ્કૃતિના કેન્દ્રનો અભાવ હતી અને તેમાં યે વળી તે સાહિત્યની ઊપજ પર જ આધાર રાખતો હતો. ગરીબાઈને લીધે તેને ઉતાવળથી, શુદ્ધ કલા માટે વિચાર કરવાના પૂરતા સમય વિના, લખ્યે જ જવાની ફરજ પડતી. આ કારણે તેની કેટલીક કૃતિઓ મહાન અદ્ભુત કૃતિઓ માટે કરવામાં આવેલ મુસદ્દાઓ જેવી લાગે છે. તેનાં શરૂઆતનાં લખાણોમાં કેટલીક વખત ભ્રામક અને અત્યંત અંગત તરંગો આવે છે. આ બધા પ્રથમદૃષ્ટિચિત્રની યુક્તિઓના ઢગમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. પણ એ વ્યક્તિ પર એક વખત કાબૂ મેળવતાં તેણે લોકભાષાનો ભેદ પિછાન્યો છે અને તેણે પરંપરા સાથે સ્લૉવેન સાહિત્યના ગદ્યની ભાષા ખીલવી છે. તેણે મૌલિક રીતે 'આંતરિક સ્વગતોક્તિ'નો ઉપયોગ કર્યો છે અને વેગવાન વાક્યરચનાઓ વાપરી છે. પણ આ ગુણોની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે.

છેવટમાં તેના કાર્યની વિવિધતા પણ નોંધપાત્ર છે એ જણાવવું જોઈએ. એવી એક પણ શાખા નથી જેમાં તેણે પોતાની શક્તિ ન અજમાવી હોય. ઉતાવળ કરવા છતાં યે તેમાં તેણે સામાન્ય દૃષ્ટિથી *પૂરું જ સુંદર કાર્ય કર્યું છે. તે આટલું ટૂંકું જીવન* ગાળી મરણ ન પામ્યો હોત તો તેણે શું શું કર્યું હોત તે વિષે વિચાર કરવો નિરર્થક છે. પણ આટલી ટૂંકી જિંદગીમાં પણ આવા નાના રાષ્ટ્રના સાહિત્યને યુરોપીય સાહિત્યની હરોળમાં લાવવા તે શક્તિમાન થયો એ જ આપણું ધ્યાન આકર્ષવા પૂરતું છે.×

× જાનકો લાવીન કૃત 'Aspects of Modernism'માંથી The Conscience of a Small Nation' નો લેખ-અનુવાદ છે.

શોધને અંતે

શ્રી. ઊર્મિલા મહેતા

આજે મને વીસમું વર્ષ બેઠું. મારા આજના જન્મદિવસે મારે નક્કી કરી નાખવું જોઈએ કે હું ભાવિમાં શું કાર્ય હાથ ધરવાની છું. કાંઈક કરીશ એ તો ચોક્કસ. મારે કાંઈક થવું છે, મારે જિંદગીની સફળતાની ટોચે પહોંચવું છે, દુનિયાએ ન દેખ્યું હોય તેવું દેખાડવું છે આજે ઉષાનો પત્ર આવવો જોઈએ, પણ એ તો એમ જ માને છે કે હું કાંઈ નહિ કરી શકું; વિચારું છું એટલું જ. પણ એને ય હું બતાવી દઈશ તું ધારે છે તેવી આ સુધા નથી. આ આકાશમાં ઊડનારી નથી. આ તો છે નક્કી વિચારો પર ચાલનારી ને બુદ્ધિ-શક્તિનો બરાબર ઉપયોગ કરનારી, ઉષા...! ઠીક ચાલો, હવે નક્કી કરી લઉં, મારે શું કરવું તે. અત્યારે તો જાણે જુનિયર પૂરું કરી લેવું ૭ માસ પછી પરીક્ષા છે, આ ૭ મહિના બરાબર વાંચવું. ન ક્યાંય જલસામાં જવું, ન મુસાફરીએ જવું. સખત વાંચીને સારે નંબરે પાસ થઈ જવું. પછી કઈ લાઈન લેવી તે વિચારવાનું છે. બી. એ. તો ઘણાં થાય છે, એમને ત્રીશ રૂપિયાની નોકરી યે ક્યાંય નથી મળતી, આપણે નોકરી નથી કરવી. એવી ગુલામી કોણ કરે? વખતસર કામ આપવું પડે, હાજરી પુરાવવી પડે અને જવાબદારી કેટલી બધી! એટલો બધો ભાર તો આપણાથી ન ખેંચાય. ત્યારે તો સંગીત, કે...ચિત્ર સંગીતમાં તો સમય બહુ પડે આખો દિવસ એકની એક પીંજણ. ગાવું તો મને ગમે પણ એના બધા નિયમો યાદ રાખવા અને ઝીણી ઝીણી બાબતોની ચોકસાઈ રાખવી કેમ પાલવે? મહેનત કરું તો જગવિખ્યાત તો નહિં પણ દેશ-વિખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રી બની શકું, પણ એની પાછળ કેટલાં વર્ષો કાઢવાં પડે? કેટલી મહેનત કરવી પડે? એ રીતે તો ચિત્ર ઠીક. નિરાંતે બેઠાં બેઠાં ચીતરાય તો ખરું, સૂતાં સૂતાં 'આઈડિયા' આવે તો સૂતાં સૂતાં દોરી કાઢીએ, પછી ગમે ત્યારે સરસ કરી લઈ શકાય. એમાં જરા મસ્તી પણ રહે. એ ઠીક છે, રહ્યો. એમાં મારી કલ્પના વધશે, વિચારો સ્ફુરશે અને બુદ્ધિને પણ કસવાનું મળશે ઝાઝું વાંચવું નહિ, ઝાઝી મહેનત નહિ ને ઝાઝી જવાબદારી નહિ ઠીક, ચાલો. આજે મારી વર્ષગાંઠને દિવસે નક્કી કર્યું કે મારે ચિત્ર તરફ જ ચિત્તને અને શક્તિને ઝોક આપવો અને એક ઉત્તમ કલાકાર બનવું. મારે દેશને સમૃદ્ધ કલાકૃતિ આપવી અને બતાવી આપવું કે સ્ત્રીઓ પણ દેશને કલાસંસ્કૃતિ આપી શકે છે.

× × ×

સુરસ નંબર તો નહિ આવે એમ લાગે છે. સાગું વંચાતું જ નથી. રોજને રોજ એક ને એક વાંચન કેમ ગમે? ને આવું અટપટું યાદ રાખવાની મહેનત પણ કેટલી બધી? મને થાય છે કે આ બધાની જરૂર જ શી છે? સંસ્કૃત શીખીને હું શું કરવાની હતી? બિચારા કાળીદાસને ખબર પણ નહિ હોય કે એણે એક કવિ થઈને ભાવિનાં કેટલાં છોકરા–છોકરીઓ ઉપર ત્રાસ વર્તાવ્યો છે! જો કે હું એને પૂજ્ય માનું છું, આમ તો એમની કવિતામાં આનંદ આવે છે, એઓ મહાન કવિ હતા,—આપણા દેશનું ભૂષણ હતા—પણ એને માટે આ ત્રાસની શી જરૂર છે? કેટલાંય છોકરા–છોકરીઓ એમને ગાળો આપે છે. અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરનારા આવું કેમ થવા દે છે? એ ન જન્મ્યા હોત તો અમારે આટલું ગોખવું ન પડત, ને પાસ–નપાસની ચિંતાની લટકતી તલવાર નીચે કંપતાં ઊભાં રહેવું ન પડત. ખેર, મહેનત તો કરીએ, પાસ થવાશે એ તો ચોક્કસ છે. સારા માર્કસ નહિ મળે. વહેલું ઉઠાય તો તો વાંધો ન આવે, પણ થાય છે કે એક સારે નંબરે પાસ

થવા માટે રોજ વહેલાં ઊઠવું ને ગોખવા બેસી જવું, ન મિત્રોમાં જવું, ન સિનેમા—આ સારો નંબર ભારે પડી જાય. કાંઈ નહિ, સારા નંબરને શું કરવો છે? લહેરથી થાય એ જ થયું ગણાય. ચોટલી બાંધીને ઘણા પંડિતો થયા, પણ એમાં એમની બહાદુરી શી? આપણે તો લહેરથી વંચાશે એટલું વાંચશું, નકામો જીવ-ઉકાળો નથી કરવો. પાસ થઈશ એની તો સો ટકા ખાતરી છે, પછી શી ચિંતા છે?

× × ×

આજ સોળમી થઈ, વીસમીએ પરિણામ છે. પાસ છું, એ તો ખાતરી છે. પણ ઉષા ક્લાસ મેળવી જશે ને હું લટકી રહીશ. કાંઈ નહિ, ચોપડાં ગોખ્યે કાંઈ હોશિયારી આવી જતી નથી. મારે તો મારું જે જીવનકાર્ય છે તેમાં મારી શક્તિ બતાવી આપવી છે. પણ હમણાં ઘરમાં તો બાએ ઉપાડો લીધો છે. શું વીસ વર્ષની હું બહુ મોટી લાગતી હોઈશ? એમને મન તો હું જાણે મોટી સ્ત્રી બની ગઈ છું! રોજ સંભળાવે છે કે તારા જેવડી તો અત્યારે ઘરનો બધો ભાર ઉપાડતી હોય પણ બિચારાંને ખબર નથી કે એમની આ સુઘડી એવો ભાર લેવા કરવાની નથી. એને તો જીવનમાં બીજું જ કંઈ કરવાનું છે. પણ બાપુજીને મારે બરોબર સમજાવી લેવા પડશે એ મને બરોબર સમજે છે એટલે મારા માર્ગમાં અંતરાય નહિ નાખે પણ મારે એમને મારી વાત કેમ કહેવી! એમની સાથે લહેર તો ઘણી કરી શકું છું, કારણ કે એમને મારા પર ઘણો પ્રેમ છે અને ઘણો વિશ્વાસ છે. પણ ગંભીર વાતો કરવાનો તો કદી પ્રસંગ પડ્યો નથી. મારાથી ગંભીર બની શકાશે? ગંભીરતાથી મારી વાત હું એમની પાસે રજૂ કરી શકીશ? જોઈ લેવાશે. આજથી શી ચિંતા?

* * *

બાપુજીનો જવાબ આવી ગયો. 'કુમારીજીવન એ તલવારની ધાર છે. લગ્ન ન કરવા પાછળ ચોક્કસ બળની જરૂર હોય છે. એ બળ તમારી પાસે છે? તેની તપાસ કરો. લગ્ન કેમ નથી કરવું એનો પ્રથમ પાકો વિચાર કરો. એનાં કારણો નિશ્ચિત કરો. પછી જ લગ્ન ન કરવાનો નિશ્ચય કરો. જો તમે શક્તિમાન હશો તો હું આડો નહિ આવું. પરંતુ પિતા તરીકેની મારી ફરજ છે કે તમારાં નિશ્ચિત કારણો મારે જાણવાં અને તમે તરંગમાં ન અથડાઓ તે મારે જોવું. તમે વિચાર કરો. આજે એક દિવસમાં જ 'વિચારી લેવું' એવું કાંઈ નથી. આઠ પંદર દિવસ સુધી વિચારી જુઓ અને નક્કી કરીને મને જણાવો. જેથી હું તમારા જીવનનાં કાર્યો વિષે વિચારી શકું, અને તમારાં માતુશ્રીની હમેશની ચિંતાને શમાવી શકું.'

બાપુજીને મોઢામોઢ વાત ન થઈ શકી એટલે મેં ચિઠ્ઠીનો આશરો લીધો. એમના જવાબથી તો થીજી ગઈ છું. આવી બાબતોમાં આટલા બધા વિચાર કરવા પડતા હશે? આ બાબતમાં મને ઉત્સાહ તો કોઈ આપતું જ નથી. ઉષા તો મેં પરીક્ષા આપી દીધી ત્યારથી લખ્યા કરે છે કે હવે લગ્નનો વિચાર કરજે, આપણે સ્ત્રીઓને માટે કુમારીજીવન બહુ અઘરું છે. પુરુષો ગમે ત્યાંથી કંપની મેળવી લે છે, દિલ બહેલાવી શકે છે, સ્ત્રીઓ એની એકલતા કેમે ય દૂર કરી શકતી નથી. માટે તારા તરંગો છોડીને ગંભીરતાથી લગ્નનો વિચાર કરજે. ઉષલી—! છે તો હજી મારા જેવડી અને શિખામણ કેવડી મોટી આપે છે! પણ પિતાજી પણ એવું જ લખે છે. ત્યારે મારે કરવું શું? સૌની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એકલા ઝૂઝવાની તાકાત તો મારામાં છે, પણ જવાબ કેટલાયને આપવા પડશે. મારી મુશ્કેલીઓ ઉષાને કે પિતાજીને પછી કેવી રીતે કહેવા જઈ શકીશ? પછી તો મારી બધી ચિંતા મારે જ ઉપાડવી પડશે. ને એનો તો મને અતિ અતિ કંટાળો છે. પરંતુ આવી બીકે મારા આદર્શને જતો કરું, શું? ના, ના! આદર્શ પાછળ તો માણસ ઘેલાં બને છે. ગમે તે ભોગે મારે મારા આદર્શને પકડી જ રાખવો જોઈએ. ભલે પિતાજી કે ઉષા મને સાથ ન દે પરંતુ હું તો મારા વિચારમાં મક્કમ રહીશ. મારે મારા દેશની સેવા કરવી છે, મારા દેશમાં સંસ્કારવૃદ્ધિ કરવી છે. મારા આદર્શને હું નહિ છોડું. પિતાજીને લખી

નાખું છું કે અપરિણીત જીવન એ જ મારા આદર્શને પોષક છે. એ મારો નિશ્ચય છે.

× × ×

પહેલો તાર મનુનો આવ્યો–કોન્ગ્રેચ્યુલેશન–કોન્ગ્રેચ્યુલેશન કોન્ગ્રેચ્યુલેશન–સજાણે ઝડી વરસી. આ તો કાંઈક જાદુ જ કહેવાય. વગર મહેનતે સેકન્ડ કલાસ આવ્યો! નસીબદાર તો ખરી. અને પેલો બિચારો અનુ, ચોટલી બાંધીને રાતદિવસ વાંચ્યે રહ્યો તો ય બિચારો ફેઈલ! લક–લક! બધે નસીબનું જ રાજ્ય ચાલે છે. પણ મનુ માળો ફર્સ્ટ કલાસ આવી ગયો. છે તો લહેરી લાલો ને કેમ કરતાં આવ્યો હશે? હા, સ્મરણશક્તિ એનામાં ભારે છે. એક વાર વાંચે. ફરીને પાનાં ફેરવવાં જ ન પડે ને! મને ય ભગવાન એવી શક્તિ આપી દે તો? કદી ચિંતા જ નહિ ને, દર વખતે ફર્સ્ટ કલાસ ફર્સ્ટ! પણ યા ખુદા! વો દિન કહાં સે કે મિયાં કે પાવમેં જૂતી?

પિતાજી મનુ માટે વારે વારે પૂછ્યા કરે છે, અને અહીં પણ બોલાવ્યા કરે છે એમના મનમાં શું હશે? તેઓ પેલા અમેરિકાથી આવેલા ડૉ. શાંહનો પણ ઉલ્લેખ કર્યા કરે છે. મારું ચોકઠું ગોઠવી દેવાનો વિચાર હોય એવું લાગે છે. પરંતુ આપણે આપણી સ્વતંત્રતા ઉપર દાબ મૂકવા તૈયાર નથી આજે ઉષા પણ આવવાની છે. અભિનંદન દેવાનું તો બહાનુ છે. પિતાજીને મળી મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરશે એ ચોક્કસ. મારે મજબૂત રહેવુ જોઈશે. હે જીવ! જાગ્રત રહેજે અને આ સૌની સામે ટક્કર ઝીલજે.

× × ×

ઉષા બિચારી મારી જીદ સામે ન ફાવી. એને મારા ઉપર કેટલો બધો પ્રેમ છે! હું પરણું કે ન પરણું, હું સુખી થાઉં કે દુઃખી એમાં એને શો લાભ કે ગેરલાભ? પણ એ મારા સુખની ચિંતા સદા ય કરે છે. મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ કશું નથી કરતી. હું નારાજ ન થાઉં તેનું સતત ધ્યાન રાખે છે. હું કાંઈક તરંગી તો હોઈશ. બેદરકાર પણ કંઈક ખરી–એટલે ઉષાનું મારી પાસે ચાલતું નથી, પણ એના કહેવામાં કંઈ જ તથ્ય નથી એમે ય નથી લાગતું.

× × ×

એકલતા સાલતી હોય છે એ વાત ખોટી તો નહિ. હવે મને એવું કંઈક થતુ હોય એમ લાગે છે. મુંબઈમાં આવ્યે છ મહિના થયા પણ ચિત્રમાં કાંઇ પ્રગતિ કરી નહિ કે નથી કર્યું કોઈ પ્રકારનું યે નાનુ કામ. હમણાં તો જાણે મિત્રમંડળ વધી ગયુ છે, એમાં સમય ચાલ્યો જાય છે. કલબમાં પેલો સૂર્યકાન્ત હમણાં દાખલ થયો. અજબ છોકરો છે. દિદાર તો શાંતિનિકેતન રહી આવ્યો હોય તેવા છે. મનુની સરખામણીમાં અક્કલનો કાંઈક બાદશાહ છે. કાલે ભાઈસાહેબ 'કલા માટે જીવન' ચર્ચવા બેઠા. પણ સુરેન્દ્ર પાસે પણ ટકી ન શક્યા. જો કે મનુ એની ઉપેક્ષા કરે છે તે બરોબર નથી એનામાં આર્ટ છે એની તો કોઈ ના ન પાડી શકે. સાણું, આમાં ગૂંચ બહુ પડી જાય છે. કોણ હોશિયાર અને કોણ નહિ એ જુદુ પાડવુ જ મુશ્કેલ. ચાલ જોઉં, આંખો બંધ કરીને વિચાર કરવા દે હાં–પણ બારણાં ખુલ્લા છે, કોઈ જોશે તો કહેશે કે આ ખુલ્લા બારણે કયા પ્રિયતમની આરાધના કરવા બેઠી હશે? બારણાં ય એવાં છે કે ઊભા થઈને વાસીએ ત્યારે જ વસાય એનામા એટલી અક્કલ નથી કે અત્યારે સુધાબેન એમના મિત્રોનુ વર્ગીકરણ કરે છે તો અમારે અમારી મેળે બંધ થઈ જવું જોઈએ! મારે જ ઊઠીને બંધ કરવાં પડશે. હા, હવે આંખ બંધ કરું. પહેલાં કોનો વિચાર કરું? સૌથી પહેલાં તો મનુની મૂર્તિ નીરખવા દે. એ છે મારો બાલ–સખા. વળી મારા મનમાં એ પહેલા નંબરનો બુદ્ધિ-શાળી અને સર્વજ્ઞાની છે. એનું માથું તો ઠીક ઠીક છે, સુડોળ મોં છે, પણ વાળ ટૂંકડા રાખે છે. વાળમાં તો સૂર્યકાન્ત–વાંકડિયા વાળ ને તેમાં પણ ઓડિયાં; આંખો મોટી ને ચળકતી–જાણે કોઈ મસ્ત મુસાફીર! અરે ભૂલી, મારે પહેલાં તો મનુનો જ વિચાર કરવાનો છે. હં, મનુ પહેરવેશે સાવ સાદો છે. બંધ

પાટલીનું ધોતિયું અને બંધ ટેનિસ કૉલરનું અર્ધું ખમીસ. આવો અધૂરો પોશાક પણ એને મન બરોબર લાગે છે. પણ એ સાદો છતાં આકર્ષક તો છે. કલબમાં એ કાંઈક બોલે એટલે સૌ પોતપોતાની વાતો મૂકીને એની આસપાસ વીંટળાઈ જાય. એનામાં બોલવાની અમુક છટા છે. સામાને આકર્ષવાની પણ કળા છે, હાજરજવાબી બુદ્ધિ છે, ચાલ પણ ધીરગંભીર અને ચિંતક જેવી છે. પણ તોફાન મસ્તીને વખતે એ ધીર ગંભીરતા અને ચિંતકપણું આલોપ થઈ જાય છે. એની એક વાત નથી ગમતી. એ ચર્ચા કરે છે ત્યારે સારું લાગે છે, પણ પછી તો એ અડી જ પડે છે. નથી રહેતું એને સમયનું ભાન કે નથી રહેતું સ્થાનનું ભાન. એ પરથી લાગે છે કે એ જેટલું બોલે છે એટલું કરતો નહિ હોય. હવે જોઉં સૂર્યકાન્તને. એની વાતો કળાની જ હોય છે અને માન્યતાઓ મારા જેવી જ ધરાવતો લાગે છે. ચિત્રકળા દેશને સંસ્કૃતિ આપશે એ વિષેની એની માન્યતા દૃઢ છે. મને ચિત્રનો શોખ છે એની એને ખબર પડી છે ત્યારથી મારી સાથે હળવામળવા ઠીક પ્રયત્ન કરે છે. મને પણ એમાં કાંઈ વાંધો નથી લાગતો. જો કે મનુ અમે વાતો કરતાં હોઈએ ત્યારે જરા ત્રાંસી આંખે જુએ છે, પરંતુ મારે એની શી પરવા? મને ફાવે તેમ હું વર્તું, અને ફાવે તેની જોડે બોલું. એવી કોઈની ખફા નજરની મારે શી ચિંતા? સૂર્યકાન્તમાં તર્કની જ ખામી છે, નહિ તો એ ગમી જાય એવો યુવાન છે. સુરેન્દ્ર તો ફાંકડેલાલ લાગે છે. ન કૉલેજની પરવા, ન ઘરની પરવા. બહાર મિત્રોમાં ફર્યા કરવું, ટેનિસ ને બ્રિજ ખેલવાં એ એનો ધંધો. પણ માળો ટેનિસમાં એક્કો છે. શરીર કેવું સુદૃઢ છે! એ તો તે દિવસે કોટ કાઢી નાખ્યો અને માંસલ બાવડાં દેખાયાં ત્યારે જ ખબર પડી. એ કહેતો હતો કે પોતે નિયમિત કસરત કરે છે અને માને છે કે કસરતનો નાશ થયો તેથી જ આપણો દેશ કંગાલ બની ગયો. શરીર સારું હોય તો જીવનના દરેક પાસામાં વિજય મેળવી શકીએ એની ના નથી. મારો જ વિચાર કરું ને! મારી તંદુરસ્તી જોઈએ તેવી સારી નથી, મને કોઈ એક માઈલ ચાલવાનું કહે તો હું એને શાપ જ આપું. એથી જ તો મુશ્કેલીનાં કામો હાથમાં લેતાં ડર લાગે છે. સારાં કામો કરી શકવા સારું શરીર એ પહેલી જરૂરિયાત છે. ખરાબ શરીરે કામ તો થાય, પણ તે એવું જ. સુરેન્દ્ર જેવી દેશસેવાની ધગશ ધરાવનાર અમારી કલબમાં બીજો કોઈ નથી. પણ એનો ટેનિસનો શોખ એને દેશસેવા માટેની ફકીરી પાસે ફરકવા દે એમ લાગતું નથી. સાચું પૂછો તો એની મોટા ભાગની શક્તિ આમ રમત અને ચેમ્પિયનકપ મેળવવાની હરીફાઈમાં જ ખર્ચાઈ જાય છે. એના લગ્ન વિષેના વિચારો પણ કાંઈ ઓર જ છે. સૌ સાથે એને ફ્રેન્ડશીપ. લીના એની ખાસ મિત્ર ચીનુ એની ટેનિસમેઈટ. ચંદ્રા તો એના 'દેશસેવામંડળ'ની મંત્રી. એની ચારે બાજુ છોકરીઓ જ છોકરીઓ. અને છતાં કહે છે કે પોતે પરણવાનો નથી. આવા માણસો સમજાય જ નહિ. જો પરણવું નથી તો મારે ઘેર રોજ આંટા શા સારુ ખાય છે! લીલાને લઈને રોજ ફરવા કેમ જવું પડે છે? આવા અટપટા માણસોથી સો ગાઉ દૂર રહેવામાં જ લાભ. પણ મારે આ બધાનો આવો વિચાર શા માટે કરવો પડે છે? મારે તે શું સ્વયંવર રચવો છે તે બધાનાં રૂપગુણ વિચારવા બેઠી છું? મૂર્ખી–મૂર્ખી!

આજે સાંજે પ્રદર્શન જોવા જવું છે. સૂર્યકાન્ત તેડવા આવવાનો છે. ચાલો, એમ કાંઈક જોઈશું કર્યું તો કાંઈક વળશે. આમ નવરાં બેઠાં વિચારો કર્યે કંઈ નહિ વળે.

× × ×

કૉલેજમાં વેકેશન પડ્યું છે. કાલે ઘેર જવું છે. થોડા દિવસ મોજ કરીને પછી જવું! પથારીમાં જ પડવા દે. પણ પડ્યાં પડ્યાં ય વિચાર કેમ કરી શકતી નથી? વિચાર કરવા બેસું છું ને વિચારશૂન્ય થઈ જવાય છે. ઉનાળો પણ ખરો છે. દિવસ આખો સખત તાપ અને છતાં ય અત્યારે પવનની એક લહેર પણ નહિ! હૃદયમાં પણ કાંઈક એવું જ લાગે છે. સાંજે હેંગીંગ પર ફરવા જતાં મનુએ લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. જો કે એ વખતે તો મેં હંમેશના ગમતી

સ્વભાવ પ્રમાણે જવાબ આપવાનું ટાળી દીધું, પણ મનના ખૂણામાંથી છૂપો છૂપો એ વિચાર ટપકી આવે છે ને વિચાર કરવાનું નક્કી કરું છું ત્યારે વિચારી જ શકાતું નથી. લાગે છે, જાણે ઘણા ઘણા વિચારો કરવાના છે–પણ એકે ય મગજનો કાબૂ નથી પકડતો. બુદ્ધિશક્તિ અને વ્યવહારુતાની દૃષ્ટિએ મનુ બરોબર કહેવાય, પણ ગમી જાય તેવો તો સૂર્યકાન્ત. જેને આ દુનિયાનું ભાન ન હોય, જેને પોતાનું પણ ભાન ન હોય ને જે પોતાની કલામાં જ માત્ર તલ્લીન હોય એવા દીવાના મને તો ગમે, એવા પ્રત્યે પ્રેમ ફૂટી ગયો હોય તો ય હૃદયને ખૂણે ખૂણેથી ઘસડાઈને આવે. પણ જિંદગી છે બહુ લાંબી. આખી જિંદગી આવા મસ્ત માણસ સાથે ગાળી શકાય કે નહિ તે પ્રશ્ન છે. જીવનમાં એકલી મસ્તીથી તો ન ચાલે. ખાવું પીવું પણ જોઈએ છે. મસ્તીમાંથી દિલ મળે પણ દિલને અને જિંદગીને ટકાવનાર રોટી ન મળે તો મસ્તી ક્યાંય ઊંડી જાય. રોટી માટે તો પૃથ્વીના પડ પર ચાલવું પડે. ખરી સ્થિતિનો જ સામનો કરવો પડે. એમાં જો દીવાનાપણું દેખાડવા જઈએ તો નકોરડી એકાદશી સિવાય કશું ન રહે. પણ આ બધું છે શું? હું કેમ આવા વિચારો કરું છું? મારે ને લગ્નને શું લેવા કે દેવા? નકામી આ માથાફોડ શી? મનુને જવાબ આપવાની કશી જરૂર નથી. સૌ મિત્રો જાણે છે કે મારો આદર્શ એક આદર્શ કલાકાર થવાનો છે. પરણવામાં મારે જિંદગીનું પૂર્ણવિરામ નથી લાવવું. બસ કાલે ઘેર જ જાઉં. પિતાજી મને કેટલી યાદ કરે છે! એમના પ્રેમ પાસે મારી મોજમજાહની શી વિસાત છે?

× × ×

પિતાજીને મારા મિત્રમંડળની પિછાન થઈ છે ને કાંઈક શંકા પણ થઈ છે, તેથી જ મને વારેવારે લગ્નનું પૂછ્યાં કરે છે. માણસને એકલતા ખાઈ જતી હોવી જોઈએ. જો સખત પરિશ્રમ અને પ્રવૃત્તિ હોય તો માણસ એકલતા ભૂલી જાય, પરંતુ મારા જેવી મનમોજી પ્રકૃતિવાળી છોકરીને કોઈક દિવસ એકલતા હેરાન તો કરે જ. પેલાં શારદાબેન, પાંત્રીસમે વર્ષે પણ લગ્ન કરવું તો પડ્યું જ. એ શા માટે? તેઓ તો કામમાં પણ બહુ રહેતાં. સવારે અનાથાશ્રમનાં બાળકોને ભણાવવા જાય, રાત્રે મજૂર-રાત્રિશાળા ચલાવે. દિવસે પણ ઘરનું કામ, સેવાનું કામ, નોકરી–કેટલું બધું કામ કરે! ખરું પૂછો તો એમને પોતાની એકલતાનો વિચાર કરવાનો પણ વખત નહિ મળતો હોય. પથારીમાં પડ્યાં કે થાકથી મીઠી ઊંઘ આવી જતી હશે. છતાં ય પરણવું પડ્યું! પેલાં જયાબેનને પણ ત્રીસમે વર્ષે પરણવું પડ્યું. કોડ છે કે પેલાં મનહરબેન આજે ચાળીસમે વર્ષે પણ લગ્ન કરવું કે ન કરવું એની ગડમથલમાં છે. આવી પ્રવૃત્તિશીલ વ્યક્તિઓને પણ એકલતા ત્રાસ આપી જતી હશે? પિતાજીના કથનમાં મારો બોજો પોતાને માથેથી ઉતારી નાખવાની જ સાવ સ્વાર્થી વૃત્તિ ન જ હોય. પણ મારા મનમાં ઘડ બેસતી નથી, શા માટે એકલાં ન રહી શકાય? મારે જોઈએ તેટલાં મિત્રો છે, ક્લબમાં હું મારું મન બહેલાવી શકું છું, પછી લગ્નની જવાબદારી મારે શા સારુ લેવી? પિતાજીની એ દલીલ સાચી લાગે છે કે અત્યારે જે મિત્રો છે તે યુવાની પૂરતાં જ છે. ઉંમર મોટી થાય એટલે મન બીજી દિશાઓ શોધે છે. સૌને પોતાનું પોતાની અંદરથી ઊભું થયેલું વર્તુલ જોઈએ છે, એમને ઘરબાર જોઈએ છે, સૌ ધંધામાં પડી જાય, સૌ ઘરબારમાં પડી જાય એટલે ક્લબમાં કોણ કેટલો સમય આપી શકે? સૌને કાંઈ મારી જેમ અપરિણીત તો ઓછું જ રહેવું છે? હા, એક સૂર્યકાન્ત મારા જેવા જ વિચારો ધરાવે છે. પરંતુ એમ બીજાના આધારે જ જો અપરિણીત રહેવાનું હોય તો તો પરણી જવું શું ખોટું! પરંતુ પિતાજીને હમણાં તો ના પાડી દેવી. હમણાં તો હું અભ્યાસ કરવા માગું છું અને મારી મેળે જ મારું હું કરી લઈશ, એમણે એ વિષે ચિંતા ન કરવી જોઈએ. મને કયા પ્રકારની વ્યક્તિ સાથે વધુ ફાવે એ તો મને જ ખબર પડે. તેઓ મને સૂચવી શકે, પણ નક્કી તો હું જ કરી શકું. અને હમણાં તો મારે કરવું પણ નથી. બસ [illegible]જીને [illegible] કહું કે મારો નિશ્ચય આમ છે.

+ +

હમણાં પિતાજીના પત્રો ઠીક ઠીક આવે છે. દર પત્રે બે ત્રણ સૂચન હોય. પેલો લંડન જઈ આવ્યો છે, ફલાણો એલ. ડી. છે, શ્રીમાન ડૉક્ટર છે, ભાઈસાહેબ વકીલ છે, બૅરિસ્ટર છે. વધુમાં લખે છે, હમણાં ઉમર છે તે આવાં સારાં સ્થળો મળે છે. પછી તો ક્યાંય પત્તો નહિ ખાય. પિતાજીની વાત તો સાચી છે, પણ હું મૂંઝાઈ જાઉં છું. મારે મારાં ચિત્રોનું કાંઈક કરવું છે. મારે મારા આદર્શને પહોંચવું છે. અને તેઓ જેનું જેનું સૂચન કરે છે તે બધા આબરૂ અને પૈસામાં સારા છે, પણ મારે જે જોઈએ તે એમનામાંથી કોઈમાં નથી. ડૉક્ટરને ભલું એનું દવાખાનું, એમને કમાવા સિવાય બીજે રસ નથી. એલ. ડી. દેશ જેવી કોઈ ચીજને સમજતા નથી, પશ્ચિમ એ એમનો દેશ હશે. લંડનવાળો પોતાની જ મોટાઈમાં એટલો ઊંચો છે કે હું તો એને સાવ નાની લાગું, મારી સ્વતંત્રતા શી ચીજ છે એમ જ તેઓશ્રી કહે. સૌ પુરુષોને કહ્યાગરી સ્ત્રી જોઈએ. હું પરિણીત છું એવી પરતંત્રતાનું સહેજે ભાન કરાવનાર તો મારે ન જ જોઈએ. પરંતુ પિતાજી મારા આ વર્તનથી બહુ દુઃખી થતા જણાય છે. મારો લગ્ન ન કરવાનો નિશ્ચય થોડોક તો હલી ગયો છે. મુંબઈમાં જ્યાં નજર નાખું છું ત્યાં યુગલ દેખાય છે. મારે કાંઈક કરવું છે, એવું કાર્ય કરતી સ્ત્રીઓને જોઉં છું તો તેઓ પરણેલી જ છે. મિત્રો વિના રહી શકું તેવો મારો સ્વભાવ નથી. અને આ મિત્રો ક્યાં સુધી ટકશે તે અચોક્કસ છે. મારે મારી સાચી સ્થિતિ પિતાજીને જણાવી દેવી જોઈએ. 'હું લગ્ન નથી જ કરવાની' એવાં બાણ જેવાં મારાં વચનો ખોટે-ખોટી રીતે પિતાજીની છાતીમાં મારે મારવાં ન જોઈએ. એમને લખી નાખું, 'હું પરણીશ ખરી પણ મારા આદર્શને અનુકૂળ બને એવા યુવકને જ પરણીશ. એટલે તમો મારાં લગ્ન વિષે શાંતિ રાખજો ને ચિંતા ન કરજો.'

× × ×

પિતાજીનો પત્ર આવ્યો. એમણે ઘણો સંતોષ વ્યક્ત કર્યો.

સિનિયર બી. એ. ની પરીક્ષાને બે જ મહિના બાકી રહ્યા છે. જો કે કંઈ નહિ કર્યું તો હેરાન હેરાન થઈ જઈશ. હમણાં મિત્રો અને મોજમજાહને છોડીને વાંચવામાં જ લાભ છે. પછી જોઈ લઈશું શું કરવું તે.

× × ×

પાસ થઈ. ખુશાલીના તારો તો ઘણા આવી ગયા, પણ પછી કોઈનો પત્ર કાં નહિ? અઠવાડિયે એક વાર લખતો મનુ, બે વાર લખતો સૂર્યકાન્ત, ફાવે ત્યારે લખતો સુરેન્દ્ર–બધા ક્યાં સૂઈ ગયા? કોઈને એમ નહિ થતું હોય કે પરીક્ષામાં સારી રીતે પાસ થયાં પછી અને મુંબઈમાં આટલાં વર્ષો ગાળ્યાં પછી સુધાબેનને ઇંગતપુરમાં નહિ ગમતું હોય અને કાગળની રાહ જોયા કરતાં હશે! બધાં ભૂલી ગયાં કે શું? ઉષાના પણ હમણાં કશા સમાચાર નથી. એ પરણવાની છે એટલે કાં તો પોતાની ધમાલમાં પડી હશે. હશે, એમાં મારે શું? હું ઓછી એ સૌના કાગળ ઉપર જીવું છું! મારેય મારું કાર્ય છે. મારે કોઈની પડી નથી. પિતાજીએ કહ્યું, 'તને અહીં ગમતું નહિ હોય, પંદરેક દિવસ મુંબઈ રહી આવ. તારે કોઈ મિત્રને ત્યાં ઊતરવું હોય તો તેમ, નહિ તો હું છગનભાઈને લખું, તને ત્યાં અગવડ નહિ આવે, ઘર જેવું જ લાગશે.' થાય છે કે મુંબઈ જઈ આવું. મિત્રોના કાગળ નથી એટલે એમની ઉપર તો ખૂબ ગુસ્સો ચડે છે પણ એમને વિષેની જિજ્ઞાસા ઓછી નથી થતી. જઈને જોઉં તો ખરો કે છેલ્લી પરીક્ષા પસાર કરી દીધા પછી સૌ શું વિચારે છે, જીવનના કયા કયા કેડે ઊતરી પડ્યા છે. પણ મુંબઈ જઈને કોઈ મિત્રને ત્યાં તો નથી જ ઊતરવું. છગનકાકાનું ઘર પૂરતું અનુકૂળ બને તેવું છે.

× × ×

બે દિવસ તો અભિમાનમાં કોઈની પાસે ન ગઈ, પણ પછી ધીરજ ખૂટી. સૂર્યકાન્તને ફોન કર્યો. એણે પ્રથમ આશ્ચર્ય બતાવ્યું. પછી ખુશી પ્રગટ કરી. પોતાને ત્યાં આવવા આગ્રહ કર્યો. જવાને ઉત્સુક તો હતી જ; ઝાઝી માનમાં ન રહી. એ જ

મિનિટે નીકળી પડી એણે ઠીક આવકાર આપ્યો "મનુભાઈ ક્યાં સંતાઈ ગયા?" મારાથી પુછાઈ જવાયું "કેમ, તમને કંકોતરી પણ નથી મળી, શું? લો, ત્યારે હું જ વધાઈ દઉં, વીણાબેન સાથે કાલે રાત્રે જ તેઓ જોડાઈ ગયા" સૂર્યકાન્તે કહ્યું મારા અભિમાન પર સખત ઝટકો પડ્યો "ત્યારે તો એક મારી સાથે જ ગોઠવણ નહોતો કરતો, બીજે પણ તૈયારી રાખી હતી" મનમાં ને મનમાં હું બળી જવા લાગી "ને સુરેન્દ્ર?" હોઠ દાબીને મેં પૂછ્યું "ઠીક ફાવી ગયો એ અરજી સાથે જ એકમાં નોકરી મળી ગઈ અને–" સૂર્યકાન્તે કહ્યું "અને શું?" "કેમ બનવા પામ્યું તે તો કોણ જાણે પણ એની નાતની કોઈ અજાણી છોકરી સાથે લગ્નનું નક્કી થઈ ગયું નાતનું કામ તો એવું ને કે સારો ભણેલો હોય, સારી નોકરી હોય, એટલે ઝડપાયો પણ છોકરીનાં માબાપ પૈસાદાર છે, ખાસ અફસોસ કરવા જેવું નથી" "ઠીક ભાઈ, આ યે એક બલિહારી જ ને! માગ્યું ભણ્યો અને હવે નાતની જંગલી રીતે લગ્ન કરવાનો" મારાથી તિરસ્કાર વ્યક્ત થઈ ગયો

"અને તું હવે?" મેં હસીને પૂછ્યું એનો એણે એના સ્વભાવ મુજબ જ મસ્ત જવાબ આપ્યો, 'જો ઊગે આયગા વો" મને શાંતિ થઈ, લાગ્યું, કે ભલે બધા ગયા, પણ સૂર્યકાન્ત તો છે જ મસ્ત અને કલાનો દીવાનો એની સાથે રહીને ચિત્રના આદર્શને પહોંચી શકાશે એમ વિચારીને નિરાતનો શ્વાસ લીધો ને આરામખુરશીમાં પગ લાંબા કરીને ટેસથી બેઠી બેઠા બેઠા સહજ રીતે સૂર્યકાન્તની રૂમમાં મેં નજર નાખી કાગળિયાં આમ તેમ ઊડતાં હતાં, રંગ મેળવવાનું પાટિયું, કલરબોક્સ, રંગ લૂછવાનાં ચીંથરાં, બધું અસ્તવ્યસ્ત પડ્યું હતું એક ટેબલ ઉપર પ્રાઈમસ પડ્યો હતો, પાસે ચા પીધા પછીનાં સાફ કર્યા વિનાનાં કપરકાબી પડ્યાં હતાં, તેના પર માખીઓ બણબણતી હતી અર્ધી પીને ફેંકી દીધેલી સિગારેટો અને રાખ આમતેમ પડી હતી બધું બહુ ગંદું લાગતું હતું

'આવું કેમ રાખે છે?' મેં કહ્યું એણે હસીને કહ્યું, 'આપણને એ ક્યાંથી ફાવે? તું આવતી જા અને મદદ કરતી રહે આપણે સાથે ચિત્ર કરીશું બહાર સિનરીના અભ્યાસ માટે જઈશું' મને એ બહુ ગમ્યું કાર્યક્રમ નક્કી કરીને આનંદિત ચહેરે હું ઘેર આવી, પિતાજીને લખી નાખ્યું કે એક મહિનો હાલ હું અહીં જ રહીશ પિતાજીએ ખાસ વાંધો ન લીધો, પરંતુ બા નાખુશ થયાં છે, અને મારે લગ્નનું હવે જલદી વિચારવું જોઈએ, આ રીતે રખડી રખડીને વર્ષો ન વિતાવવાં જોઈએ, એવું આડકતરું સૂચન કર્યું પરંતુ મેં એ પત્રને હસી કાઢ્યો ને ખુશમિજાજથી મારે કામે ચડી. સૂર્યકાન્ત કુશળ ચિત્રકાર હતો એની કોઈ ના પાડી શકે એમ ન હતું એની મદદથી મારું ગાડું ઠીક આગળ ચાલતું હતું પરંતુ મારા હમેશના આરામપ્રિય સ્વભાવને અંગે પરિશ્રમ મને પસંદ ન હતો અને તેથી કામને વેગ મળતો ન હતો છતાં એકંદર કામ ઠીક થતું અને સૂર્યકાન્તના મસ્ત સ્વભાવથી મારું દિલ ભર્યું ભર્યું રહેતું

આજે પિતાજીનો પત્ર છે મને ઘેર આવી જવા માટે ફરમાણ કર્યું છે જે પિતા મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ કદી કાંઈ ન કરે એમને પણ હવે મારી રીતભાત સ્વચ્છંદી લાગે છે એનું કારણ તો કદાચ હું સૂર્યકાન્ત સાથે ઘણો સમય રહું છું એ વિષે છગન કાકાએ લખ્યું હશે એ જ હશે–પરંતુ સાથોસાથ બાની ચિંતાનું પણ વર્ણન કર્યું છે તેઓ રોજ રડે છે, ગુસ્સે થાય છે અને હું એમની આબરૂ ગુમાવવા બેઠી છું એમ તેમને લાગે છે પણ હું શું કરું? મને કંઈ સૂઝતું નથી એમણે સૂચવેલ કોઈ વ્યક્તિ યોગ્ય લાગતી નથી–મેં નક્કી કરેલ આદર્શ પણ જાણે દૂર દૂર સરી જતો હોય એમ લાગે છે કોઈ રસ્તો દેખાતો નથી–લગ્ન કરવાનું તો છે પણ ક્યાં? મને સમજી શકે તેવો કોણ છે? હું જાણું છું કે હું માતાપિતાને મુશ્કેલીમાં મૂકી રહી છું, પણ ઉપાય શો? શો જવાબ દઉં? ચાલ સૂર્યકાન્ત પાસે જ જાઉં લાગે છે કે એ આવી બધી

ખાખતો માટે ખેપરવા હોય–એને તો લગ્નની જાણે કદી જરૂર પડવાની જ નથી, છતાં ય એની પાસે જાઉં તો ખરી, મન જરા હળવું થશે. જાઉં, પૂછું ને ચર્ચા કર્યા પછી પિતાજીને જવાબ લખું.

× × ×

સૂર્યકાંત રૂમની ચાવી બહાર ખીંટીએ જ રાખતો જેથી આવનારને પોતાની ગેરહાજરીમાં પાછું જવું ન પડે. એમાં ય ખાસ મારે માટે જ જાણે એ સગવડ રખાઈ હતી. હું ગઈ ત્યારે સૂર્યકાંત બહાર ગયેલો. તાળું ખોલી અંદર ગઈ તો સવારની ટપાલમાં આવેલો એક પત્ર પડ્યો હતો. અમે મિત્રો હતાં એટલે ટપાલ ફોડવાનો તો વાંધો હતો જ નહિ–ખોલીને વાંચતાં જ હું તો થંભી ગઈ. મારા હોઠ થરથર કાંપવા લાગ્યા. આ શું? સૂર્યકાંત દંભી? ઢોંગી? ન હોઈ શકે. ખાતરી કરવા ફરી મેં પત્ર વાંચી જોયો. મને ખાતરી થઈ કે સૂર્યકાંત મહા દંભી હતો. એનામાં ચિત્રકારની બુદ્ધિ હતી પણ હાર્દ નહોતું. એ પત્ર એના પિતાનો હતો. અંદર હતું કે: 'ભાઈ શ્રી' તમે લખો છો પરંતુ એવી સુધરેલી છોકરી આપણે ઘેર પોષાય નહિ અને શોભે પણ નહિ. અને ભાઈ, તમે શું ઘરડે ઘડપણ મારી આબરૂ ધૂળ મેળવવા માગો છો! તમને પસંદ નહોતું છતાં અમે તમારું લગન કર્યું એ વાત સાચી પણ તમે એ વખતે નાસી ગયા હોત તો તમને કાંઈ પકડીને કોણ બેસાડત? અમારે તો અમારી આબરૂ સાચવવા બધું કરવું પડે છે. અમે તમને પરણાવ્યા, એમાં કેટલું ખર્ચ કર્યું, એ તો બધું નકામું જ ગયું ને? તમે માનો છો એવી ચંપા ગામડાની ભોયણ નથી. તમારી બા માંદી રહ્યા કરે છે તેથી આખા ઘરનો ભાર તો હમણાં એ જ ઉપાડે છે. અમને તો આ વહુથી સંતોષ છે, ને તમે પણ અહીં આવીને એમનાથી સંતોષ મેળવો એવી તમને હું બાપ ઊઠીને વિનતિ કરું છું. મારા ધોળામાં ધૂળ ન નાંખો. તમારી બાની દવામાં કેટલું ખર્ચ થયું છે માટે તમને હમણાં ખરચી મોકલી નહિ શકું. હવે તમે મોટા થયા છો. ભણ્યા ગણ્યા છો, તો તમારે જ અમારો ભાર ઉપાડી લેવો જોઈએ. છેવટ મારા ઘરડાની વાત ધ્યાનમાં લઈને તમારો એ સુધરેલીને પરણવાનો તરંગ છોડી દેશો ને ભગવાને દીધેલી ચંપા સામે નજર કરશો તો ભગવાન રાજી રહેશે ને સૌ સુખી થશે. 'મારા તો કાનમાં જાણે તમરાં બોલી ગયાં, જાણે કોઈએ લમણાં પર જોરથી તમાચો માર્યો–હું તો ત્યાં ને ત્યાં કાગળ ફેંકી-ને ભાગી. બારણાંને તાળું મારવું પણ ભૂલી ગઈ. ગઈ સીધી મરીનલાઈન્સની પાળે. અંધારું થતાં સુધી બેસી રહી. થયું કે આપઘાત કરું–દુનિયા આવા દંભી માણસોથી જ ભરી છે, મારે કોઈનું કામ નથી. મારે જીવવું નથી. મારે ચિત્રકાર થવું નથી. મારે પરણવું નથી. મારે કાંઈ કરવું નથી. પણ હું મરી જઈશ તેથી શું? અત્યાર સુધી મેં પિતાજીનું ન સાંભળ્યું. બાને તો ગણકાર્યાં જ નહિ. છતાં ય એ લોકોએ મને પોષી. હું કેવી નમાલી? કોઈને સંતોષ ન આપી શકી, મારી પોતાની જાતને પણ ન સંતોષી શકી. મરી જ જાઉં–પણ મરી જઈશ તેથી શું! આ દુનિયામાં હવે કશો માર્ગ દેખાતો નથી. પરંતુ પિતાજી? એમને મારા પર કેટલો પ્રેમ છે! કેવો અસીમ પ્રેમ! કેવો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ! તેઓ જાણતા હતા, સમજતા હતા કે એમની ઇચ્છા પ્રમાણે હું કશું કરતી નથી ને કરવાની નથી, એમના ઉપયોગમાં આવવાની નથી, છતાં સતત એકધારો પ્રેમ એ પિતાએ જાળવી રાખ્યો. અને મનુ! સુરેન્દ્ર? સૂર્યકાંત? મનુએ જરૂર હતી એટલો સમય મિત્રતા બતાવી. સુરેન્દ્ર તો સુરેન્દ્ર જ, એના તરફથી તો કાંઈ આશા રાખવી જ ખોટી. અને સૂર્યકાંત! નર્યો દંભ, નર્યો સ્વાર્થ–એ સિવાય કશું નહિ, ને ઉષા? એ સ્નેહ ન રાખી શકી એમાં એનો બિચારીનો શો વાંક! એને સાસરું જ એવું મળ્યું કે એના દુઃખમાં એ બીજાને ન સંભારી શકે. બસ નજર ફેરવું છું, પૃથ્વીનાં પડેપડ ઊંચાં કરીને જોઉં છું તો પિતાજી સિવાય કોઈ એવું દેખાતું નથી જેનો પ્રેમ બિનસ્વાર્થી અને અવિરત રહ્યો હોય. બસ જઈને એ પિતાને ચરણે માથું મૂકી દઉં–એની સેવા કરી જીવન કૃતાર્થ માનું. એ કહે એમ કરું. બસ, એમને માટે જ જીવન જીવતી હોઉં

એમ છૂટી જાઉં. અને જો એ પરણવાનું કહેશે તો?......તો યે કાંઈ વાંધો નહિ. કહીશ કે મારે પસંદગી નાપસંદગીનું હવે નથી. મેં મારા ઘરમાં ને આજુબાજુમાં જૂની દુનિયા જોઈ હતી. એનાં દર્શન માત્રથી હું ત્રાસી ગયેલી, ને નવી દુનિયાનો મને મોહ લાગ્યો હતો. એ પણ હવે મેં ધરાઈને જોઈ લીધો. જૂની કે નવી એકે ય દુનિયા તરફ હવે મને મોહ–મમતા નથી. મારે માટે બધુ ય સરખું છે હું નવી દુનિયાનું ફરજંદ છું. પણ મારામાં કોઈ પણ પ્રકારની તેજસ્વી કે કલ્યાણકારી નવીનતા નથી. હું જોઈ શકી છું કે નવી દુનિયાનાં લોકોનાં વસ્ત્રો જ માત્ર નવાં છે. ખોળિયાં ને પ્રાણ બંને એનાં એ જ છે.

"આમ જ છે તો પિતાને કેમ સુખ–સંતોષ ન આપું? એમના જ સાંનિધ્યમાં શા માટે ન રહું? ને એ પરણવાનું કહેશે તો–મન મૂંઝાય છે ને દિલ ધ્રૂજી જાય છે, પણ પરણી જઈશ. બીજું શું થાય? જો જીવવું હોય, ભલે પિતાના પ્રેમની ખાતર કે મારા દિલની નબળાઈને કારણે પણ જીવવું જ હોય તો બીજુ શું થઈ શકે? હું એકલી તો કેમ રહી શકું? પિતા કહેશે તો પરણી જઈશ. કેવળ એમની આજ્ઞા ખાતર જ. હું કહીશ કે મને લગ્નનો કે મૈત્રીનો મોહ નથી રહ્યો. મારે ઢાંકણ જોઈએ છે. તમે એ ન બની શકો તો ગમે તે શોધી આપો. મારા કરતાં તમારી શોધ ઊતરતી નહિ હોય એવો મને વિશ્વાસ છે. બંને દુનિયાનું, ભલે આછેરૂં, પણ એક સાથે જ તમે દર્શન કર્યું છે, હું માત્ર નવી દુનિયામાં જ ઘેલી બની હતી.

●

તમારી જાતનું કે જગતનું પૂરું અવલોકન કર્યા વિના તમારો અભિપ્રાય ઉચ્ચારશો નહિ. એ અભિપ્રાય તમને પણ નુકસાન કરશે અને સાંભળનારને પણ હાનિ પહોંચાડશે.

એમ છતાં તમે ન જ રહી શકો ને અભિપ્રાય ઉચ્ચારી નાખો અથવા તો તમને તમારા અવલોકન માટે ખાતરી જ થઈ જાય અને અભિપ્રાય ઉચ્ચારો તોપણ એને ગડાગાંઠ વાળીને બેસી જતા નહિ. કોઈ પણ સ્થળેથી નવો પ્રકાશ આવે તો એ પ્રકાશમાં બધું જ ફરીથી જોવા માટે પણ તૈયાર રહેજો. સંભવ છે કે એથી તમારો અભિપ્રાય બદલાય.

●

પ્રથમ માનવી

શ્રી. : હરજીવન સોમૈયા

દરિયા કાંઠે ઊભી ઊભી પુકુના દીનસ્વરે કુડપુલ્લાને બૂમ મારી રહી હતી. દરિયામાં એક તરાપો હતો અને તરાપા ઉપર કુડપુલ્લા હતો, કુડપુલ્લા બૂમ સાંભળી શકતો હતો તો પણ જવાબ નહોતો આપતો. છાતીએ નાના બાળકને વળગાડી એક હાથે એને ઝાલી બીજો હાથ ઊંચો કરીને પુકુના બોલાવતી હતી, " કુડપુલ્લા–આ ! કુડપુલ્લા–આ ! "

ટેકરીની તળેટીમાં એક નાના ખાબોચિયાને કાંઠે ઘાસ અને વેલનું ઝૂંપડું બનાવ્યું હતું. એ ઝૂંપડાના આંગણામાં એક દિવસ થોડા છોડ ફૂટયા હતા અને તે મોટા પણ થયા હતા એમાથી નખ નખ જેવડા લાંબા અને ચપટા ગોળ થોડા સફેદ દાણા મળ્યા હતા. એ દાણાને કુડપુલ્લાએ અગ્નિ ઉપર માસ ભેળા નાખી દીધા હતા. ત્યારે એ દાણા કેવા મીઠા લાગ્યા હતા ! એ હતી ડાંગર. ત્યારે કુડપુલ્લાની આ નવી ચીજથી હરખાઈને પુકુનાએ કેવા હર્ષથી એના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો : કુડપુલ્લાઆ ! કુડપુલ્લાઆ !

કુડપુલ્લા બહુ હોશિયાર હતો. જાતિમાં કોઈને ડાંગર એટલે શું એની ખબર નહોતી અને કુડપુલ્લા તો ડાંગર ખાતો હતો. જાતિનો આગેવાન અને જાતિના સૌ કોઈ કુડપુલ્લાને ઓળખતા.

એટલે તો પુકુના એને છોડીને બીજે જતી નહિ. એણે કુડપુલ્લાને કેવું મજાનું બચ્ચું આપ્યું. પણ કોણ જાણે શા માટે, કુડપુલ્લાએ એને શરીરે હાથ ફેરવ્યો અને પછી કંઈ બોલ્યા વિના બસ ચાલ્યો જ ગયો. અને આજે કેટલી બધી બૂમો માર્યા છતાં કુડપુલ્લા સામું પણ જોતો નહોતો.

" કુડપુલ્લાઆ ! કુડપુલ્લાઆ ! " પુકુનાએ અતિ કરુણ સ્વરે ફરીને બૂમ મારી.

કુડપુલ્લાથી અચાનક પાછળ જોવાઈ ગયું. એણે પુકુનાને જોઈ; તરત મોં ફેરવી લીધું.

પુકુનાનું બાળક ખરેખર ખરાબ નહોતું, માત્ર જાતિના લોકોને જ એ ખરાબ લાગ્યું હતું. જાતિના બધા લોકોને પૂંઠ આગળ વાંદરા જેવું નાનું પૂછડું હતું અને આ છોકરાને એ પૂછડાને બદલે આંગળી જેવડી નાની હાડકી જ બરાબર દેખાતી હતી. એમાં કાંઈ ખરાબ થયું ગણાય ? જાતિનાં લોકોનાં કપાળ પાછળ ઢળતાં રહેતાં એટલું આ છોકરાનું ઢળતું નહોતું આવતું પણ એ તો ઊલટું સારું કહેવાય. જાતિના લોકોની ચામડી ઉપર રુવાંટી હતી તેથી ચામડી ઢંકાયેલી રહેતી, આને એવી રુવાંટી હતી તો ખરી પણ બહુ ઓછી. પણ એ તો કેવું સારું ! ચકચક કરતી ચામડી કેવી મજાની દેખાય છે !

આવી નમાલી વાત ઉપરથી કુડપુલ્લા એની પાસેથી ચાલ્યો ગયો હતો. કુડપુલ્લા પુકુનાને બહુ ગમ્યો હતો એટલે પુકુના એની પાછળ આથડતી હતી. નહિ તો જાતિમાં પુરુષો કયાં ઓછા હતા !

આજ સવારે સમુદ્ર ઉપર સૂર્ય દેખાયો ત્યારથી એ અહીં દરિયા કાંઠે આવી ઊભી હતી. ત્રણ ત્રણ દિવસમાં આજે જ કુડપુલ્લા દેખાયો. હવે તો સૂરજ ટેકરીઓ પાછળ નમવા પણ ચાલ્યો ગયો છે તોય કુડપુલ્લા પુકુનાના અવાજનો જવાબ પણ આપતો નથી અને દરિયામાં એટલામાં ને એટલામાં ફર્યા કરે છે.

પુકુનાએ છેલ્લી કરુણ બૂમો મારી, કુડપુલ્લાઆ ! કુડપુલ્લાઆ ! પણ કુડપુલ્લાએ સામું જોયું જ નહિ.

પુકુના આંખમાં આંસુ ભરીને ધીમે પગલે ઝૂંપડીમાં પાછી ફરી અને બચ્ચા ઉપર લગીને સૂઈ ગઈ. નાનું બાળક એને ચસ ચસ ધાવવા લાગ્યું.

અંધારી રાત ઝમ ઝમ થતી હતી ઝૂંપડીના ઉંબરમાં સૂતેલા ખાબોચિયાનું પાણી પથ્થરની પેઠે શાંત પડ્યું હતું આંગણામાં ડાંગરના છોડ ઝૂલી રહ્યા હતા

હળવેથી ઝૂંપડીમાં કુડપુલ્લા દાખલ થયો. ઝૂંપડીના એક ખૂણામાં રાખ નીચે થોડા અંગારા ઝગમગતા હતા બાકી ઘોર અંધકાર હતો. માટીનો બનાવેલો એક પડિયો હતો અને પડિયામાં થોડી ચરબી હતી ચરબીમાં એક ઝાડની લીલી છાલની વાટ બોળેલી હતી. કુડપુલ્લાએ અંગારો લઈ વાટ આગળ ધર્યો ચડચડ કરતી વાટ સળગી ઝૂંપડીમાં આછો પ્રકાશ થયો ઝૂંપડી આળસ મરડીને ઊંઘમાંથી જાગી બાળક પર ઢળીને સૂતેલી પુકુનાએ માથું ઊંચું કર્યું બાળકના મોમાંથી સ્તન છૂટી ગયું 'મ્માઆ—!' એણે અવાજ કર્યો પુકુનાએ કુડપુલ્લા સામે જોયું

"પુકુનાઆ!" કુડપુલ્લા ધીમે સ્વરે બોલ્યો અને એની પાસે બેસી ગયો

"કુડપુલ્લાઆ! આપણું બચ્ચું ખરાબ નથી હો! તું જોજે, એ મોટું થશે ત્યારે કેટલી બધી ડાંગર ઉગાડશે આપણી જાતિ ઉપર એ કાબૂ રાખશે તું હવે ભાગી ન જજે, કુડપુલ્લાઆ! કુડપુલ્લાઆ!"

"પુકુનાઆ! હું હવે ભાગી નહિ જાઉં પણ પુકુનાઆ! મને તારા બચ્ચાની ફિકર તો થાય છે આની આછી રુવાટીથી એ ટાઢ-તડકો કેમ સહન કરશે? આટલીક પૂંછડીથી એ કેવી રીતે શોભશે? પૂંછડી જમીનને અડે તો ઊભા રહેવામાં કેવો મજાનો ટેકો મળે આનું મોં આપણા જેવું આગળ વધેલું નથી એટલે મોઢામાં ખાવાનું લેતા પણ એને તકલીફ પડશે અને ઝાડ ઉપર ચડતા, કપાળ બહુ પાછળ નથી એટલે એને કપાળમાં બહુ વાગશે મને એની ફિકર થાય છે." કુડપુલ્લા કપાળે હાથ દઈને બોલ્યો

"પણ તું એને મોટું તો કરાવવા લાગીશ ને કુડપુલ્લાઆ?"

"હા"

"આપણું બચ્ચું મજાનું થઈ જશે"

કુડપુલ્લાએ આનો જવાબ ન આપ્યો.

પછી પુકુનાએ ઊઠીને સરસ સરસ માછલી અને ફળ કુડપુલ્લા પાસે મૂક્યાં "ખા!"

"તું ય ખા!"

ઝાંખા પ્રકાશમાં એક બીજા સામે જોતા બન્ને ખાવા લાગ્યા.

"હવે હું ભાગી નહિ જાઉં, પુકુનાઆ!" કુડપુલ્લાએ ફરીને વચન આપ્યું

"મને ખબર છે, તું તો બહુ સારો છે જાતિના લોકો ખરાબ છે" પુકુના બોલી

"જાતિના લોકો કહેશે તો પણ તને નહિ છોડી જાઉં"

'એ લોકો આપણા બચ્ચાને ઝૂંટવી લેશે."

"હું નહિ ઝૂંટવવા દઉં, પુકુનાઆ!"

બન્ને બે દિવસના ભૂખ્યા હતા ઉતાવળે ઉતાવળે મોટા ગોળા વાળીને ખાવાનું મોઢામાં નાખતા હતા

સવાર ઊઘડ્યું વરસાદ અટકવા લાગ્યો હતો ઈશાન ખૂણામાંથી ત્રાંસી ધારે વરસતા પાણીને નીચી ક્ષિતિજ પરથી સીધી પૂર્વ દિશામાંથી ફૂટતા સૂર્યકિરણો ભેદતા હતા મધ્યાકાશમાં એના સુંદર બે મેઘધનુષ્યો ખેંચાયા હતા એકી સાથે બે ધનુષ્ય! મધ્યાકાશમાં! અને કેટલા સુંદર રંગો! કુડપુલ્લાને આવું જોવું બહુ ગમે એની પાસે જ પુકુના હાથમાં બાળકને લઈને ઊભી હતી બાળક પણ ઉઘાડતું હતું પ્રભાતના તેજમાં બાળકનું મોં બહુ ખીલી ઊઠતું હતું 'આપણે અહીં ન રહીએ અને જાતિથી ક્યાંય દૂર ભાગી જઈએ તો?' પુકુનાએ કહ્યું

"ના, પુકુનાઆ! જાતિને છોડીને તો ન જાઉં"

બે દિવસ તો શાંતિમાં ચાલ્યા ગયા જાતિના કોઈએ એમની ખબર ન કાઢી પણ ત્રીજે દિવસે જાતિના મુખી પોતે જ આવીને બારણે ઊભા રહ્યા એણે બહારથી બૂમ મારી "કુડપુલ્લાઆ!"

કુડપુલ્લા બહાર આવ્યો. મુખીને જોઈ એમને એણે પ્રણામ કર્યા, અને પછી પણ માથું નમાવીને જ ઊભો રહ્યો.

"કુડપુલ્લાઆ ! પુકુનાનું બચ્ચું તો મને જરા બતાવ–આ !"

મલકાતે ચહેરે કુડપુલ્લાએ પાછળ જોયું અને બોલ્યો. "પુકુનાઆ ! બાપુ આપણા બચ્ચાને માથે હાથ મૂકવા આવ્યા છે. બચ્ચું બહાર લાવ–આ !"

પુકુના બાપુનું નામ સાંભળીને કંપી ઊઠી પણ બહાર આવ્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું. એ બાળકને છાતીમાં સંતાડીને બહાર આવી. બે હાથે બાળકને પકડી રાખી તેણે બાપુને છેક જમીન સુધી લળીને પ્રણામ કર્યા.

"બચ્ચું મારા હાથમાં લાવ–આ !" બાપુ બોલ્યા.

પુકુનાનું આખું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું. કુડપુલ્લાએ એને ધીરજ આપતાં કહ્યું, "પુકુનાઆ ! બાપુ બચ્ચાને શરીરે હાથ ફેરવવા માગે છે. બચ્ચું એમના હાથમાં આપ–આ."

પુકુનાએ ધ્રૂજતા હાથે બાળકને આગળ ધર્યું.

મુખીએ એને પોતાના હાથમાં લીધું. એને આખે શરીરે હાથ ફેરવ્યો. અને પછી માથું હલાવતાં કહ્યું, "આ બચ્ચું તમારી પાસે રાખવા નહિ મળે."

પુકુનાથી એ સાંભળીને ચીસ પડાઈ ગઈ. એના ડોળા ફાટી રહ્યા.

"બચ્ચું શુકન આપે તેવું નથી. આવાં બચ્ચાં આપણી જાતિનું અપમાન કરે છે. એ કરતાં આપણી જાતિ ન જ હોય તે વધુ સારું. જુઓ તો, આ તે કંઈ પૂંછડી કહેવાય ? અને આ . ખુલ્લી ચામડી ! આવું બાળક બહુ ખરાબ કહેવાય."

"પણ બાપુ ! એ મોટું થશે. એટલે આપણા જેવું બની જશે." કુડપુલ્લા બોલ્યો.

મુખીએ માથું ધુણાવ્યું. "ન થાય–આ. પણ હું મારા જ મત ઉપર નહિ ચાલું. આપણી જાતિને આપણે બોલાવશું; ચંદ્ર આખો ઊગશે તે દિવસે જ બોલાવશું, વધુ જણ કહેશે તે જ હાલ આપણે બચ્ચાના કરશું, ડરજે નહિ. પણ એટલો વખત બચ્ચું મારી પાસે જ રહેશે. પુકુના મારી ઝૂંપડીએ આવીને તેને ધવરાવી જાય."

મુખી બાળકને લઈને ચાલતા થયા. કુડપુલ્લા ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો. પુકુના જમીન ઉપર ઢળી ગઈ.

"પુકુનાઆ ! પુકુનાઆ !" કુડપુલ્લા એની પાસે બેસી ગદ્‌ગદિત કંઠે બોલવા લાગ્યો.

"કુડપુલ્લાઆ ! તેં વચન આપ્યું હતું કે બચ્ચાને તું તારી પાસે જ રાખશે. બચ્ચું તો બાપુ પાસે ગયું." પુકુના રડવા લાગી.

"જાતિને હું મનાવીશ. બચ્ચાને આપણે આપણી પાસે જ રાખીશું."

"જાતિ નહિ માને તો ?"

"તો લડીશઆ."

"પણ તું તો એકલો છે. મેં કહ્યું હતું તેમ જ કરીશ, આપણે દૂર ભાગી જઈશું, તો જ બચ્ચું બચશે." પુકુના બોલી.

કુડપુલ્લા ચૂપ રહ્યો.

પૂર્ણિમાનો દિવસ આવ્યો. પહાડની તળેટીમાં જંગલની વચ્ચે સપાટ મેદાનમાં જાતિના લોક એકઠાં મળ્યાં હતાં. કુડપુલ્લા અને પુકુના સૌની વચ્ચે બેઠાં હતાં, એક ઊંચા ઓટલા ઉપર મુખી બેઠા હતા.

"મારા હાથમાં આપો ! બચ્ચું હાથમાં આપો ! એ દૂધ માગે છે." પુકુના બોલી.

મુખીએ બચ્ચાને એના હાથમાં મૂક્યું. સૌની નજર બચ્ચા ઉપર ગઈ. એને જોઈને સૌ 'હા–આ' કરવા મંડી ગયાં. કોઈને બચ્ચું ગમ્યું નહીં. સૌ હોઠે હાથ અડાડી ગયા.

પુકુનાએ કુડપુલ્લાને હળવેથી કહ્યું, "બચ્ચું જીવતું નહિ રહે. એને જીવતું રાખવામાં કેટલા લોક મત આપશે ? આપણે ભાગી જઈએ."

"બધા સાથે એકવાર હું વાત તો કરી જોઉં." કુડપુલ્લાએ કહ્યું.

અને પછી કુડપુ'ના મોટેથી બોલ્યો

"આ બચ્ચું તમને કોઈને ગમ્યું નહિ પણ બચ્ચું ખરાબ નથી. એ ઝાઝી ઝાઝી ડાંગર ઉગાડશે બધાને એ ડાંગર આપશે એને મારી ન નાખવું જોઈએ"

એ સાંભળીને બધા ચૂપ થઈને એકમેક સામે જોવા લાગ્યા એટલે મુખી ઊભો થયો

"બચ્ચું ખરાબ જ છે એનું મોઢું તો જુઓ! એની રુવાંટી તો જુઓ! એની પૂંઠે તો હાથ ફેરવો! એની કમરમાં કોઈએ જાણે લાત મારી હોય તેમ ઝાડના ઠૂંઠાની પેઠે એ અક્કડ છે. એને ખૂંધ છે જરા ય? ખૂંધ વિના શરીર ઉપર એ બોજો ક્યાં રાખશે? આવું બચ્ચું ડાંગર શું ઉગાડવાનું? પુડુનાને એ જણતાં શરમ ન આવી?"

"પુડુનાને જ શરમ શા માટે આવે? હવે તો જાતિની ઘણી સ્ત્રીઓ આવાં બચ્ચાં જણવાની છે તે યાદ રાખજો" પુડુના રાડ મારી ઊઠી

"આ તો આપણી જાતિને ગાળો દે છે મારો મારો એને! લઈ લો એનું બચ્ચું મારી નાખો બચ્ચાને!" જાતિના તમામ લોકો કિકિયારી કરી ઊઠ્યાં એમના કોલાહલથી તળેટી ગાજી ઊઠી અને પશુપક્ષી ચૂપ થઈ ગયાં

પુડુનાની સામે એક મોટું ટોળું ધસી આવ્યું. પુડુના એમની સામે ટક્કર ઝીલવા ટીક મારવાની તૈયારીમાં માથું નીચું નમાવી ઊભી રહી કુડપુલ્નાએ જોયું કે પુડુના આમાંથી બચવાની નથી એનું બચ્ચું પણ મરી જશે એટલે એ આગળ દોડ્યો અને પુડુનાને પોતાના બે પગ વચ્ચે બેસાડી દીધી અને ઉપરથી આવતો માર પોતાની ઉપર ઝીલી લેવા લાગ્યો પુડુનાને એક યુક્તિ સૂઝી એ નીચે બેઠી બેઠી સરકતી સરકતી ટોળાની બહાર નીકળી ગઈ બહાર નીકળીને એ દોડવા લાગી

મુખી દૂરથી જોતો ઊભો હતો કે માર તો કુડપુલ્નાને જ પડે છે એટલે એણે રાડ મારી "આપણને બચ્ચું જોઈએ છે, કુડપુલ્નાને કેમ મારો છો? બચ્ચું પુડુના પાસે છે એને પકડો" લોકોએ પુડુના માટે આમ તેમ જોવા માંડ્યું પણ પુડુના ગુમ હતી

"દોડો, પકડી લાવો એને!" મુખીએ હુકમ આપ્યો લોકો ચારે દિશામાં દોડવા લાગ્યા ખૂબ શોધ કરી પણ પુડુના જડી નહિ

"પણ દેવ તો કંઈ એના ખરાબ છોકરાને જીવવા નહિ દે!" સૌએ આશ્વાસન લીધું

લોકોના મારથી અધમૂઓ થયેલો કુડપુલ્ના ધીરે ધીરે ચાલતો પોતાની ઝૂંપડીએ આવ્યો અને ધબ સરખો નીચે પડ્યો

ત્રીજે કે ચોથે દિવસે પાછલી રાતે ઝૂંપડીમાં એ સૂતો હતો ત્યાં કોઈએ ધીમો અવાજ કર્યો, "કુડપુલ્નાઆ!"

કુડપુલ્ના ઝબકી ગયો આંખો ઉઘાડી ખોળામાં બચ્ચાને લઈને પુડુના એની પાસે ઊભી હતી

"પુડુનાઆ!" એ ચમકીને બોલ્યો

"સવાર થાય તે પહેલાં ચાલ આપણે દૂર ચાલ્યા જઈને સંતાઈ જઈએ. હવે ઘડી ન રોકાજે ઊઠ!"

કુડપુલ્ના ઊભો થઈ ગયો ખભે જમીન ખોદવા માટેની અણીદાર લાકડી લીધી અને દોરીની ગૂંથેલી એક ઝોળીમાં રાંધવાના હાંડલા મૂક્યા હાંડલામાં થોડી માછલીઓ, માંસ અને ચોખાની પોટલી મૂકી અને ઝોળી ખભે ભરાવી, પુડુનાની સાથે ઝૂંપડીની બહાર નીકળી ગયો

બંને દોડતાં દોડતાં ચાલતાં હતાં અને ધીમી ધીમી વાતો કરતાં હતાં પુડુનાની છાતીએ બંધાઈને પડેલું બાળક પગ ઉલાળતું હતું અને હસતું હતું

એક ઊંચી નાળિયેરી આગળ તે બતાવીને પુડુનાએ કહ્યું, "આની ઉપર પેલી ત્રણ ડાળો વચ્ચે ઊંડી બખોલ છે હું એમાં બે દિવસ સંતાઈને બેસી રહી ત્યાં રહીને જ નાળિયેર તોડ્યાં ને ખાધાં તું આવ્યો નહિ એટલે હું નીચે આવી તું લુચ્ચો છે"

"ના, પુડુનાઆ!" કુડપુલ્નાએ આરોપનો ઇન્કાર કર્યો. "મારાથી ઊભા થવાતું નહોતું"

ઊંચી નીચી ટેકરીઓ વચ્ચેથી સાંકડીપહોળી ખીણોમાંથી કેડી વિનાના માર્ગે તેઓ દોડી રહ્યા હતા અહીં તહીં નદીના વહેળા દેખાતા હતા દરિયાનું તળિયું ઊંચું હોવાને લીધે કિનારાની જમીન ઉપર મોજાં સાથે ખૂબ મારી ધમકાઈને આવતી એટલે

નદીઓનાં મુખ પુરાઈ જતાં હતાં, એથી આ વહેળાઓ ખાબોચિયાં બની જતા. વહેળાઓનો પ્રવાહ પણ બહુ બદલાયા કરતો એટલે આખો પ્રદેશ પાણીથી પચેલો રહેતો. ક્યારેક એ પોચી પોચી જમીન ઉપર ચાલતાં કુડપુલ્લા અને પુડાનાના પગ જમીનમાં ઊંડા ખૂતી જતા. બંને એકમેકના ખભાનો આશરો લઈ હસતાં હસતાં બહાર નીકળતાં અને આગળ ચાલતાં.

"આટલે દૂર બસ!" કુડપુલ્લાએ કહ્યું. "જો, ચારે તરફ ઘાસ કેટલું બધું છે! આ જમીન બહુ પોચી છે. એને ખોદવી સહેલી પડશે. અહીં ડાંગર સારી ઊગશે."

"તને ઝાડ કરતાં મેદાન બહુ ગમે છે, કુડપુલ્લાઆ! પણ ભલે. સામે ટેકરીઓ છે, ટેકરીઓમાં બખોલો હશે, ઝાડ પણ થોડાં તો હોય ને! મને હરકત નહિ આવે."

એ વિશાળ ભૂમિપટમાં ઘાસપાન, પથ્થર અને પશુપક્ષી જ આજ સુધી રહેતાં હતાં, હવે એમાં બે માનવી ઉમેરાયાં. પશુ બખોલમાં રહે, પંખી માળો બાંધે, આ માનવીઓએ ઝુંપડું બનાવ્યું.

બંને જણાં અણિયાળા લાકડાથી જમીન ખોદતાં જાય અને બોલતાં જાય કે "વરસાદ આવે છે, ડાંગર પલળે છે, ને છોડ મોટા થાય છે. એક ડાંગરનો એક છોડ, પણ છોડ એક ને ડાંગર સો."

પુડુનાનું બચ્ચું પહેલાં પુડુનાની છાતીએ અને કુડપુલાની ખાંધે ચડી મોટું થતું હતું તે હવે પુડુનાના ડાંગર માટે જમીન ખોદવાના લાકડાના છેડા ઉપર મોટું થવા લાગ્યું. જમીનમાં લાકડાનો ઉપલો છેડો પકડી જોર કરતી ચાલતી હોય ત્યાં એનો 'વિઝાગ-આ' આવીને જમીનમાંના છેડા ઉપર ઊભો રહી જાય. પુડુના બૂમ મારે, "વિઝાગ-આ! ખસી જા, લાકડું ખસશે તો તું પડશે ને તને વાગશે." પણ વિઝાગ ખસે જ નહિ. ઊલટું કુડપુલા એની મદદે આવે એટલે એને વધુ જોર આવે. વિઝાગ અને કુડપુલ્લા બંને લાકડાના નીચલા છેડાને દબાવી રાખે. પુડુના ચિડાય. "દબાવી રાખજો, ત્યારે!" કહીને એ જોર કરીને ઉપરથી લાકડું પોતાની તરફ ખેંચે. લાકડીની અણી જમીનમાં વધુ ઊંડી ઊતરી જઈને જમીન ઊંડી ખોદાઈ આવે. પણ લાકડું છૂટે નહિ.

આવું તોફાન બહુ વાર થતું. પણ આમાંથી કુડપુલ્લાના મગજમાં કંઈક કરચલીઓ પડી એ કંઈ વિચાર ન કરી શક્યો પણ એક કામ એણે નવું શરૂ કર્યું. હવે નિયમિત રીતે એ અને વિઝાગ પુડુનાની લાકડીના નીચલા છેડા ઉપર ઊભા રહેતા અને પુડુના ઉપલો છેડો પકડી દોડતી. એથી જમીન ઊંડી ખોદાતી અને વધુ જલદી ખોદાતી. આમ લાકડાના છેડા ઉપર વિઝાગ મોટો થતો હતો.

પછી તો વિઝાગ જુવાન થયો.

એક દિવસ પુડુના માંદી પડી. ખૂબ દિવસ માંદી રહી. કુડપુલાને હવે એકલે હાથે જમીન ખોદવાની આગલી રીત પસંદ નહોતી આવતી. જમીન ખોદવામાં બે જણ તો જોઈએ. બે જણ જાય તો પુડુના પાસે વાતો કરવા કોણ બેસે? જમીન ન ખોદાય તો આવતે વર્ષે ડાંગર ન મળે. અહીં માછલાં તો મળતાં નહોતાં, માત્ર માંસથી ચાલે નહિ, ડાંગર તો જોઈએ. કુડપુલા ચિંતા કરતો માથે હાથ દઈને બેઠો હતો. વિઝાગ ક્યારનો એની સામે જોઈ જોઈને મનમાં મૂંઝાતો હતો. પછી એ કંટાળીને ઊભો થઈ બહાર આવ્યો. ઝૂંપડીની દીવાલે જમીન ખોદવાનું લાકડું અઢેલીને પડ્યું હતું તે તેણે ઉપાડ્યું. કુડપુલાએ જોયું, એ કંઈ બોલ્યો નહિ.

ડાંગરના મેદાનમાં એ આવ્યો. લાકડાની અણી મારી મારીને થોડી એકાદ હાથ જમીન ખોદી પણ પછી કંટાળ્યો. લાકડું એણે ફેંકી દીધું અને કપાળે હાથ દઈને બેઠો. પણ વળી કંઈક વિચાર કરીને લાકડું હાથમાં લીધું. જમીન ઉપર અણીવાળો છેડો ઊભો રાખી ત્યાં આગળથી લાકડું પકડીને બેઠો અને ઉપલા છેડા સામું જોવા લાગ્યો. થોડી વાર એમ ને એમ બેસી રહ્યો. પછી મગજમાં એક ઉપાય સૂઝી આવ્યો. આમ તેમ દોડાદોડ કરવા માંડી. એક મોટો પથ્થર શોધી કાઢ્યો. લાવીને લાકડાને નીચલે છેડે મૂક્યો. થોડી વાર બેસી રહ્યો. ઝટ ઊઠ્યો. ઘાસ ઉખાડવા લાગ્યો અને તેની દોરી ગૂંથી. કાઢી તે વડે પથ્થરને લાકડાને નીચલે છેડે બાંધ્યો.

અને પછી ઊપડ્યો છેડો પોતે પકડ્યો પણ એને કંઈક મુશ્કેલી પડતી હતી, બરાબર ફાવ્યું નહોતું બિજ્જાપે લાકડું અને પથ્થર ત્યાં ને ત્યાં ફેંકી દઈ તે ઝૂંપડીએ પાછો આવ્યો.

"કેમ?" કુડપુત્રાએ પૂછ્યું

વિઝાગ થોડી વાર જવાબ આપ્યા વિના ઊભો રહ્યો પછી બોલ્યો, "મારી સાથે આવ"

કુડપુત્રાએ પુહુનાની સામે જોયું "પુહુનાઆ!"

પુહુનાએ એની સામે જોયું કુડપુત્ર બહાર નીકળ્યો.

કુડપુત્રાને મેદાનમાં લાકડા પાસે લાવી વિઝાગ બોલ્યો

"આ અણી છે તે જમીનમાં આડી છે તે સીધી હોય અને ઉપર પથ્થરનું વજન હોય, ઉપરથી એક માણસ ખેંચે તો જમીન બહુ ઊંડી ખોદાય એકલો માણસ આમ જમીન ખેદી શકે"

કુડપુત્રા એ સાંભળીને ચકિત થયો "બરાબર!" એ બોલ્યો

એ વખતે તો બન્ને પાછા આવ્યા પણ થોડા દિવસ પછી વિઝાગે કુડપુત્રાને પોતાનું બનાવેલું 'હળ' બતાવ્યું એક લાકડાને નીચને છેડેથી કોચી તેમાં એક અણીદાર લાકડાનો કકડો બેસાડ્યો હતો ત્યાં આગળ પથ્થરનું વજન મૂકી ઉપલા છેડો પકડી દોડવાથી જમીન સહેલાઈથી અને સરસ ખોદાતી હતી એવી ખોદાયેલી જમીનમાં ડાંગરના દાણા વેરી દીધા

"વિઝાગઆ!" કુડપુત્રા હર્ષથી ઝનકાઈ ગયો

વરસાદ આવ્યો અને ખૂબ ડાંગર થઈ પુહુના ડાંગરના ઢગલાને જોઈને બોલી "કુડપુત્રાઆ! આપણું બચ્ચું સારું છે હું કહેતી હતી, આપણું બચ્ચું ઝાઝી ડાંગર ઉગાડશે હવે તું મુખીબાપુ પાસે જા અને કહે કે આપણા બચ્ચાએ ઝાઝી ડાંગર ઉગાડી છે અને જાતિમાં રહેવા દો"

કુડપુત્રાએ એની એ વાતને એકદમ માની લીધી એ જાતિમાં જવા ઊપડ્યો

મુખીની ઝૂંપડીએ એ આવ્યો ત્યારે મુખી તડકામાં બેઠો હતો કુડપુત્રાએ જઈને કહ્યું "બાપુ! તમે કહેતા હતા કે પુહુનાનું બચ્ચું ડાંગર ઉગાડી શકે તેમ નથી પણ ચાલો, જુઓ, બતાવું એણે કેટલી ડાંગર ઉગાડી છે એણે હળ બનાવ્યું છે હળથી જમીન બહુ ખોદાય છે એમાં ડાંગર બહુ ઊગે છે એની કમ્મર વળેલી નથી અને કપાળ પાછળ ઢળેલું નથી તેથી એને હળ બનાવતું બહુ ફાવે છે"

મુખી તો એ સાંભળીને વિસ્મયમાં ડોળા ફાડી રહ્યો

"તમે એને હવે તો જાતિમાં રહેવા દેશો ને?" કુડપુત્રાએ પૂછ્યું

"હું એને જોઉં" મુખીએ કહ્યું

બન્ને જાતિની પલ્લી છોડી વિઝાગ હતો ત્યાં આવવા ચાલ્યા

"પુહુનાઆ! પુહુનાઆ! વિઝાગઆ! વિઝાગઆ!" કુડપુત્રા હરખમાં આવીને દૂરથી બોલાવવા લાગ્યો

પુહુના અને વિઝાગ ઝૂંપડીમાંથી બહાર આવ્યા

"પુહુનાઆ! મુખીબાપુ વિઝાગને જોવા આવ્યા છે એમને એની ઝાઝી ડાંગર જોવી છે પછી એ વિઝાગને જાતિમાં લઈ જશે"

પુહુના એ સાંભળીને રાજી રાજી થવા લાગી

કુડપુત્રાએ વિઝાગ સામું જોયું "બાપુને માથું નમાવ વિઝાગઆ!"

પણ વિઝાગ તો અક્કડ ઊભો રહ્યો એણે માથું ન નમાવ્યું મુખી આશ્ચર્યથી એને જોઈ રહ્યો

"તને જાતિના લોકો કંઈ નહિ કરે" મુખી બોલ્યો

પણ વિઝાગે એ કંઈ સાંભળ્યું નહિ એણે પુહુનાને કહ્યું, 'મારે જાતિમાં નથી જવું"

મુખી તો સાંભળીને ચકિત થઈ ગયો એના ગુસ્સાનો પણ પાર ન રહ્યો એ મોટેથી રાડ મારી ઊઠ્યો, "તું જાતિમાં આવ એટલે તારો જીવ જ લઈ લઈએ કુડપુત્રા, તારે જાતિમાં આવવું છે? પણ તારે ડાંગર આપવી પડશે"

"વિઝાગને નથી આવવું તો મારે પણ નથી આવવું' કુડપુત્રાએ જવાબ આપ્યો

એ સાંભળીને મુખી ધૂંધવાઈ ગયો એની અવસ્થા બહુ થઈ હતી એટલે એ ગુસ્સાથી ઊભો પણ ન રહી શક્યો એ જમીન ઉપર પડી ગયો

કુડપુત્રા અને વિઝાગ એને ઊંચકીને જાતિની પલ્લીના સીમાડા ઉપર મૂકી આવ્યા અને પાછા ચાલ્યા ગયા.

શિષ્ટાચાર, સત્ય અને મૌન.

(બે પત્રો)

શ્રી. अज्ञात

(૧)

ભાઈ શ્રી–

કોઈ બાળકને આપણે કહીએ કે 'બચુ તો બહુ સાફ રહે છે, હમણાં તે હાથપગ ધોઈ આવશે' એટલે તે તુરત જ પોતાના હાથપગ ધોઇ સફાઈ કરી આવે છે. આમાં બાળક ખુશામતથી ખેંચાતું નથી. પણ બીજાનો પોતાના માટે જે સારો અભિપ્રાય છે તે જાળવી પોતાનું સ્વમાન ટકાવી રાખવાની પ્રેરણાથી જ બાળક દોરાય છે.

મોટી ઉંમરનાં માણસો પણ લાગણીઓની બાબતમાં તો બાળકથી બહુ થોડા જ આગળ વધેલા હોય છે. જે ગુણોમાં સમાજ તેમની કદર કરે છે, તે ગુણોમાં તેઓ આગળ અને આગળ વિકાસ કર્યે જ જાય છે. અને જે ગુણોની કદર થતી નથી તેમાં પ્રયત્ન કરવાનું તેમને ગમતું નથી.

માણસની પ્રબળ લાગણીઓમાંની એક સ્વમાનની લાગણી છે. હલકામાં હલકો માણસ પણ પોતે જેમાં સ્વમાન સમજે છે તે જાળવી રાખવા માટે કોઈ પણ ભોગ આપતાં હઠશે નહિ. જે જગ્યાએ જેવી રીતે પોતાનું સ્વમાન સચવાય તેવી રીતે રહેવાનું દરેક માણસ શોધી કાઢે છે. 'સભામાં છું' એ ખ્યાલથી એક માણસ એક રીતે વર્તે છે. 'ઘરમાં છું' એ ખ્યાલથી ત્યાં બીજી રીતે વર્તે છે. મિત્રોની વચ્ચે જુદી રીતે વર્તે છે અને મોટેરાંની વચ્ચે જુદી રીતે વર્તે છે. તેમાં તેનો ઢોંગ નથી. જે રીતનો પોતાને સાચો માણસ સમજે છે તેને યોગ્ય રહી પોતાનું સ્વમાન પોતે જાળવી રાખે છે. નાના બાળકને પણ તમે જે માનથી રાખશો તે માનને લાયક નીવડવાનો તે જરૂર પ્રયત્ન કરશે. હર કોઈ માણસને માટે તેમ જ છે. તેને જેવી લાયકાતવાળો ગણીને તમે તેની સાથે વર્તો તેવી લાયકાતવાળો થવાનો તે પ્રયત્ન કરશે.

લાગણીઓ કેટલાક ચેપી રોગો કરતાં પણ વધારે ચેપી છે. આપણી બીક સાથીમાં પણ બીકની લાગણી પેદા કરશે, ક્રોધ ક્રોધને, પ્રેમ પ્રેમને, સ્વાર્થ સ્વાર્થને કોઈ પણ ઉપદેશ કે શિખામણ વિના જ ઉશ્કેરી શકે છે. જેમ એક માણસ બગાસું ખાય એટલે બીજાને પણ બગાસું આવે છે તેમ તમારામાં કોઈના ઉપર સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો એટલે તેટલી જ સહજ રીતે તેનામાં તમારા માટે સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થશે.

માણસનાં આટલાં લક્ષણો ઉપર શિષ્ટાચારનું વૃક્ષ ફાલ્યું છે. હું જાઉં ત્યાં મને માનપૂર્વક આવકાર મળે છે, માનપૂર્વકની મારી સાથે વ્યવહાર થાય છે અને માનપૂર્વક મને વિદાય મળે છે. એટલે તે સ્થળે તો તેવા વ્યવહારને છાજે એવી રીતે વર્તન રાખવા હું પ્રેરાઉં છું, અને દિવસમાં એવી દસ જગ્યાએ હું જાઉં અને પરિણામે દસ જગ્યાએ હું તેને છાજતું વર્તન રાખું એટલે તેવું યોગ્ય વર્તન રાખવાની મને ટેવ જ પડી જાય છે. આ રીતે વ્યવહારમાં નમ્રતા, પ્રેમ, વિવેક અને કોમળતા નાનપણથી જ સામાજિક–શિષ્ટાચારને કારણે મારામાં કેળવાઈ જાય છે.

જો મારી આ કેળવણીનો સંસ્કાર બરાબર દૃઢ થયો હશે તો હું અસભ્ય અને અશિષ્ટ માણસના સબંધમાં આવતાં પણ મારી સભ્યતા અને શિષ્ટતા એકાએક નહિ છોડું. એને વળગી રહેવા મારી જૂની ટેવ જ મને ધકેલશે. છતાં આપણે એવા માણસો જોઈએ છીએ કે જેઓ અમુક સમાજમાં ખૂબ શિષ્ટ અને ખાનદાન દેખાવા છતાં બીજા સમાજમાં વિવેકહીણા અને અશિષ્ટ દેખાય છે, તો તેનું કારણ જે શિષ્ટાચાર પાળવામાં આવે છે તે મર્યાદિત રખાય છે એ જ છે.

ગરીબ માણસ સાથે, અજાણ્યુ માણસ સાથે,

વિદ્યમાં વિદેશી કે વિજાતીય માણસ સાથે; સ્ત્રી, નોકર કે ચોળકા સાથે; અર્તાને, રોગી કે ગુનેગાર સાથે, આપણે અમલદાર, ધનિક કે વડીલની સાથે જે રીતનો શિષ્ટાચાર રાખીએ છીએ તે રીતનો શિષ્ટાચાર પાળવાની જરૂર નથી એવું આપણને નાનપણથી જ અનુભવવામાં આવ્યું છે. અને પરિણામે આપણને શિષ્ટાચારનાં કડવાં ફળ અહીં તહીં જોવાં પડે છે. આ ખામીએ બે રીતે નુકસાન કર્યું છે. એક તો આવી ભેદને લીધે શિષ્ટાચારનું પરિણામ મનુષ્યસ્વભાવને સુવાસિત બનાવવાને બદલે કોઈ કોઈ જગ્યાએ દંભી બનાવવામાં આવ્યું છે, અને બીજું, મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના પ્રેમભરી સમાનતા કેળવવાનું સાધન બનાવવાને બદલે સત્તા-શક્તિવાળાની ખુશામત અને અશક્તનો તિરસ્કાર એવી રીતની દ્વેષભરી અસમાનતાને પોષવાનું નિમિત્ત બની પડેલ છે.

આ બન્ને વિકૃતિઓ છે. તેથી શિષ્ટાચાર ત્યાજ્ય નથી, પણ તેને મર્યાદામાં પૂરી રાખ્યો છે તેમાંથી છોડાવવાની જરૂર છે. જો શિષ્ટાચાર સર્વે મનુષ્યોમાં સમાનપણે વ્યાપક કરવામાં આવે તો આ બન્ને રીતેનાં માઠાં પરિણામ અદૃશ્ય થઈ જાય અને મનુષ્યસ્વભાવ વધારે વિકાસ પામે.

આમ શિષ્ટાચારને સર્વવ્યાપક કરવો જતાં અત્યારના કેટલાક શિષ્ટાચારને છોડવા પડશે. પણ તેનું કારણ એ જ હશે કે તે અ-શિષ્ટાચાર હશે.

જેને મળવાથી આપણને પ્રેમ ન થતો હોય તે મળવા આવે તો તેને પણ મિત્ર મળવા આવે ત્યારે જે શિષ્ટાચાર કરીએ તેવા શિષ્ટાચારથી સત્કારવો તે દંભ કર્યો જ કહેવાય.

એટલે શિષ્ટાચારને સર્વવ્યાપક કરવા જતાં દંભ કરવો પડે એમ કોઈ કહે, પણ તેવું નથી. દુશ્મનને પણ પ્રેમથી ભેટતાં શીખવાની એ રીત છે. આવા પ્રસંગે શિષ્ટાચારને દંભ રહેવો ન દેવો. પણ પોતાની ખોટી પ્રવૃત્તિઓને દબાવી સદ્વૃત્તિઓને જાગૃત કરવાનું સાધન બનાવવું એમાં જ શિષ્ટાચારનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે.

લિ.......ના
વંદેમાતરમ્

[૨]

મૂને પોતાને ખાતરી નથી કે અહીં હું લખું છું તે કેટલું સાચું છે. જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ સત્યની સમજણ પણ નવી થતી જાય છે.

સત્ય જ જો સદા સાચું છે તો મૌનને સ્થાન સંભવતું જ નથી. સત્યનું પરિણામ કોઈ પણ અવસ્થામાં ખરાબ કલ્પીએ તો જ મૌનનો વિચાર સરખો પણ આવે, અને મૌનનો વિચાર આવ્યો એટલે સત્યની દેશકાલથી અબાધિત એવી સનાતન સત્તા વિષે અશ્રદ્ધા જ ગણવી પડે. સત્યનો નિયમ સદાહિતકર અને મર્યાદા વગર જ સત્ય છે એમ આપણને કહેવામાં આવે છે. અને એમ જ હોવું જોઈએ એમ આપણને પણ કોણ જાણે શા કારણે પણ લાગ્યા જ કરે છે. પણ તેમ હોય તો મૌનનો વિચાર સત્યના વિચાર સાથે શા માટે ઊભો થવો જોઈએ?

ત્રણ ભૂમિકામાં સત્યનો પ્રભાવ સમજવો જોઈએ:

પ્રથમ ભૂમિકા: સ્થૂળ એટલે જડ ભૂમિકામાં સત્ય એટલે ઇંદ્રિયોથી જેવું જાણીએ, જોઈએ, અનુભવીએ છીએ તેવું ગ્રહણ અને તથારૂપ પ્રતિક્રિયા. દા. ત. ઝાડ કાપ્યું તો તેવું જ કહેવું. સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વી ફરે છે તો તેવું જ માનવું. આરોગ્ય માટે શાકભાજી ખાવાં જ જોઈએ તો તે ખાવાં જ; સમાજના આરોગ્ય માટે મળમૂત્રની અમુક જ વ્યવસ્થા છે તો તે જ કરવી. આવું સત્ય આપણા હમેશના વ્યવહાર માટે આવશ્યક હોઈ નિરપવાદરૂપે તે આચરવાનું હોય છે. તેમાં મૌનને જરા પણ સ્થાન નથી. મૌન એટલે અસત્ય ન આચરવાની સાથે સત્ય પણ ન આચરવું. મૌન એટલે માત્ર વાણીનું જ મૌન, એવો અર્થ ન કરતાં સત્ય અને અસત્ય આચરણ વચ્ચેની તટસ્થતા એવો અર્થ કરવો ઘટે. એટલે સ્થૂળ ભૂમિકાનો જ માત્ર વિચાર કરીએ તો તો ત્યાં મૌનને સ્થાન છે જ નહિ. દુનિયાનો કોઈ પણ વ્યવહાર અને વ્યવસ્થા આટલા સત્યાચરણ વિના ન જ ચાલી શકે. ચોરોની ટુકડીમાં પણ આપસ-

આપસમાં આવું સત્ય પાળવું પડે છે. નહિતર છિન્નભિન્નતા અને મારામારી થાય અને અંદરો-અંદર કપાઈ મરે.

બીજી ભૂમિકા માનસની : જડ કે સ્થૂળ ભૂમિકાનું સત્ય જેટલે અંશે આપણા મનને, આપણી લાગણીઓને સ્પર્શ કરે તેટલે અંશે તે આ ભૂમિકામાં આવી જાય. એટલે તદ્દન સ્થૂળ ભૂમિકામાં એવી ઓછી ક્રિયાઓ હશે જે આપણા ચિત્તને લાગતી વળગતી ન હોય. એટલે આંખો મીચીને મૌનને સ્થાન હોય એમ સત્યનું આચરણ કરી શકાય એવું ક્ષેત્ર ખૂબ મર્યાદિત થાય છે. દાખલા તરીકે ગણિતના હિસાબમાં જાણી જોઈને ખોટી ગણતરી કરવાનું ભાગ્યે જ કોઈ ઇચ્છે, કેમકે તેનો આપણી લાગણીઓ સાથે ઓછો સંબંધ છે. પણ લેવાદેવાના હિસાબમાં માણસ સહેજે સત્ય અસત્યનો અલ્પાંશ આચરવા પ્રેરાય છે. કારણ કે તેમાં લાગણીઓ કામ કરે છે. જેમાં આમ સત્ય અસત્ય વચ્ચે માણસ ઝોલાં ખાય એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે ત્યાંથી મૌનનો પ્રશ્ન પણ ઊભો થાય છે.

છતાં આટલું તો ખુલ્લું જ છે કે અસત્યને ઢાંકવા માટે મૌનને કદાપિ સ્થાન નથી, સત્યને ઢાંકવા ક્વચિત સ્થાન હોઈ શકે છે. બીજું એ પણ ખુલ્લું જ છે કે પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થને પોષવામાં મૌનને સ્થાન કદાપિ નથી. સમાજના હિતને અર્થે મૌનને ક્વચિત સ્થાન હોઈ શકે.

આમ કેવળ સ્થૂળભૂમિકામાં, સ્વાર્થમાં અને અસત્યને ઢાંકવામાં મૌનનું સ્થાન રદ કર્યા પછી મૌનનું કેવા સંજોગોમાં સ્થાન રહી શકે તેમ છે તે જોવું રહ્યું.

આ બાબતમાં પ્રથમ જ એ તો દેખાઈ આવે છે કે સત્યાસત્યનો પ્રશ્ન ન હોય તોપણ પ્રયોજન જ જ્યાં ન હોય ત્યાં મૌન જ સંભવે. એમ ન કરે તો માણસ ગાંડો નહિ તો અશિષ્ટ ગણાય છે જ. એટલે, સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ એમ છે તો પછી જ્યાં સત્યાસત્યનો બારીક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હોય ત્યાં તો પ્રયોજનના અભાવે મૌન સેવવા વિષે કહેવાનું જ ક્યાં રહ્યું?

જ્યાં પ્રયોજન છે એમ આપણને સમજાયું ત્યાં સત્ય અને મૌન વિષે વિવેક શી રીતે કરવો એ સવાલ હવે પેદા થાય છે.

સ્થૂળ ભૂમિકામાં સત્ય આચરવાની આપણને શા સારુ જરૂર છે તે વિચારવું જોઈએ. આપણે વિચાર્યું કે સ્થૂળ સત્ય ન પાળીએ તો અનવસ્થા પેદા થાય. કોણ કયે વખતે શું કરશે તેની ખાતરી ન હોવાથી આપણે પણ અમુક વખતે શું કરવું તે નક્કી કરી શકીએ નહિ. એટલે આપણું મન-આપણી ચિત્તવૃત્તિ અનિશ્ચિત, વ્યગ્ર, શંકાયુક્ત અને ભયભીત રહ્યા કરવાની. કોઈ અજાણ્યા જંગલમાં આપણે મુકાયા હોઈએ અને કઈ પળે શું બનશે તેની જ ચિંતામાં આપણે જેવા વિહ્વળ રહીએ છીએ તેવી જ સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણી દશા થાય. મતલબ કે સ્થૂળ સત્યના આચારને અભાવે આપણી ચિત્તવૃત્તિ વ્યગ્ર રહે અને આપણે નિશ્ચિત ધ્યેયને અનુસરીને કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી શકીએ નહિ. એટલે જીવનના સદુપયોગ અથવા તો કોઈ પણ ઉપયોગ માટે મનની સ્વસ્થતા પરમ આવશ્યક હોઈને તેથી માનસિક સ્વસ્થતા બધાને નિરપવાદ રૂપે કાયમ મળે જાય તેટલા સારુ સ્થૂળ ભૂમિકાનું સત્ય નિરપવાદ રીતે પાળવું જોઈએ.

હવે કોઈ સ્થૂળ સત્ય પાળતાં જો માનસિક સ્વસ્થતા જળવાવાને બદલે ઊલટી ગુમાવાય તો તેવું સત્યાચરણ સત્યાચારના મૂળ ઉદ્દેશને બાધક નીવડવાને કારણે સત્યાચારના નિરપવાદ પાલનમાં તેવા સત્યનો અપવાદ કર્યા સિવાય છૂટકો નહિ. ઊંચી પાલખ ઉપર રંગકામ કરનારને નીચેથી કોઈ બૂમ પાડીને કહે; 'ચેત, તારા ઉપર છાપરે સાપ લટકે છે તે હમણાં જ તને ફટકાવી મારશે' પરિણામે રંગારો ગભરાય, પડી જાય અને મરણ પામે તો આવા પ્રસંગે બૂમ પાડનારે સત્યાચરણ કર્યું એમ ગણવું એ સત્યનો જ દ્રોહ કર્યા સમાન થાય. એટલે જે સત્યાચરણથી માનસિક સ્વસ્થતા ગુમાવાય તેમ હોય તેવે પ્રસંગે સત્યાચરણને સ્થાને મૌનાચાર જ શોભે. ત્યાં જો સત્યાચાર કર્યો તો તે અત્યાચાર બને. મૌનાચાર કર્યો તો તે જ સત્યાચાર ઠરે.

એટલે એ જ સત્યાચાર વાસ્તવિક રીતે સત્યાચાર છે. જે મનની સ્વસ્થતા ટાળે તે સત્ય હોય તોપણ સત્યાચાર ન જ બની શકે.

બીજો દાખલો લઈએ તો સાચી છતાં ગુસ્સે કરે તેવી ભાષા વાપરવી એ સત્યભાષા ન જ કહેવાય. કેમ કે તેથી સાંભળનારના મનની સ્વસ્થતા ટળે. 'આખાબોલો છે પણ સાચાબોલો છે' એમ કહીને કેટલાક કટુભાષીનો બચાવ કરનારા જોવામાં આવે છે. પરન્તુ તેવો બચાવ કરનારા સત્યનો મર્મ સમજ્યા જ નથી એમ કહેવું જોઈએ. તેથી જ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે કહ્યું કે 'સત્યં બ્રુયાત્ પ્રિયં બ્રુયાત્ મા બ્રુયાત્ સત્યમપ્રિયં' ' (બ્રુયાત્ એટલે બોલજે). શ્રી શંકરાચાર્યની મતલબ એ છે કે અપ્રિય સત્યને સત્ય કહેવાય જ નહિ.

વળી કોઈ પણ માણસ આ જ સત્ય છે એમ આખરી નિર્ણય કરી શકતો નથી. કેમ કે દિવસે દિવસે તેને સત્યની અપારતા માલૂમ પડતી જ જાય છે.-એટલે સત્યનો સત્ય તરીકે આધાર રાખવો જોખમકારક છે. પણ અહિંસાનો આધાર રાખ્યો હોય તો સત્ય આપોઆપ ખૂલતું જાય અને દર્શન કરાવતું જાય છે. તેથી અપ્રિય એટલે કોઈનો માનસિક સ્વસ્થતા ટાળે તેવું સત્ય સત્ય નથી ગણાતું.

ઉપર લખ્યા તેવા સંજોગોમાં પ્રિય થાય તેવી રીતે સત્યાચરણ કરવું કંઈ ન બની શકે તેવું નથી હોતું.

જો પૂરતી નમ્રતા અને અહિંસા હોય તો એક પણ સત્ય એવું ન હોય કે જે પ્રિય બને તે રીતે ન આચરી શકાય. પણ પ્રિય બને તેવી સત્યાચરણની રીત ન જડે તો તેવે પ્રસંગે અપ્રિય સત્ય બોલવાનું માંડી વાળવું અને મૌન સેવવું એમાં જ સત્યની યોગ્ય ઉપાસના કરી ગણાય.

આવી રીતે બીજી માનસની ભૂમિકામાં મૌનનું શું સ્થાન છે તે જોયું.

ત્રીજી ભૂમિકાને અધ્યાત્મિક ભૂમિકા કહેવાય. જે નીતિ સમાજવ્યવસ્થાને કારણે જ ઉપસ્થિત થઈ નથી પણ કોઈ માણસ સમાજવ્યવસ્થાથી અલગ રહેતો હોય તોપણ જે નીતિ તેણે પાળવી જોઈએ તે નીતિ અથવા ધર્મની બાબતનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે તે આ ત્રીજી આધ્યાત્મિક ભૂમિકાની બાબત છે એમ અહીં માનેલું છે.

બીજી ભૂમિકાના વિષયમાં ઉપર જે લખ્યું છે તે વાંચતાં જ એ પ્રશ્ન હરકોઈને ઉદ્ભવે છે. કોઈ સ્વાર્થી, ક્રૂર, મૂર્ખ માણસને તેના પાપાચાર વિષે સત્ય કહેવામાં ગમે તેટલો વિનય જાળવીએ તોપણ તેને તો તે અપ્રિય લાગવાનું જ. અને તેવા સંજોગોમાં તેવા પાપાચારના પરિણામે અનેક જીવોની અવગતિ થયા કરવાની. આવા સંજોગોમાં સત્યની ઉપાસના કેમ કરીને સંભવી શકે? તો પછી કોઈ પણ સત્યાગ્રહની હિલચાલને અવકાશ જ રહેતો નથી.

આનો જવાબ પણ બીજી ભૂમિકાના વિચારની શરૂઆતમાં કહ્યું છે તે રીતે જ આપી શકાય મનની સ્વસ્થતા આચરવાનો હેતુ શો છે? જીવન કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં વાપરી શકાય તે જ. જ્યારે ઇરાદાપૂર્વક કોઈ પાપાચાર કરે છે ત્યારે મનની સ્વસ્થતાનો ઉપયોગ રહેતો જ નથી. એટલે પ્રિય વાણીથી પણ તેના મનની સ્વસ્થતા હણાય તો તેમાં આપણે લાચાર અને સાથે દુઃખી પણ બનીએ અને એમ છતાં પણ સત્ય-અહિંસામય રહીને એટલે વધારેમાં વધારે પ્રિય બનાવી શકાય તેમ આચરવું રહ્યું. આપણું પ્રિય કહેલું સત્ય પણ સામા પક્ષને અપ્રિય લાગે તો તેના તરફથી પડે તે કષ્ટ સહન કરીને આપણો સત્યાચાર અહિંસક જ છે તેની કસોટી થવા દેવી અને કસોટીએ ચડતાં આપણું અહિંસક વર્તન જેટલું મેલું હોય તેટલું ધોતાં જઈ શુદ્ધ અહિંસક બનાવી દેવું અને એ સામા પક્ષનું પણ પ્રિય થઈ પડવાનું.

બીજી રીતે જોઈએ તો જ્યારે પાપી ઇરાદાપૂર્વક પાપાચાર કરવા લાગે છે ત્યારે તો તેના મનની સ્વસ્થતા ક્યારની યે ઊડી ગયેલી હોય છે. અને તેથી જ પ્રિય સત્ય હોવા છતાં તેને તે અપ્રિય લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં તેની ચિત્તની સ્વસ્થતા મૌન નથી જ લાવી શકતું. મૌનથી તો તે પોતાના પાપાચારમાં વધારે ને વધારે તેના ચિત્તની શાન્તિ ગુમાવશે જશે. સત્યાચારનો ઇરાદો મનની સ્વસ્થતા ટકાવી

રાખવાનો છે એટલે આવા પ્રસંગે જે ઉપાય તેની સ્વસ્થતા પાછી આણે તે જ સત્યાચરણ કર્યું કહેવાય. મૌન સ્વસ્થતા આણી શકે તેમ નથી. તેથી આવી સ્થિતિમાં મૌન સેવવું તેમાં સત્યનું પાલન થતું નથી. તેથી મૌન આવે કાળે ધર્મ નથી. અહિંસક સત્યાચરણ એટલે પ્રિય સત્યનો વિરોધ થતાં છતાં આચાર–મતનમ કે સત્યાગ્રહ—એ જ એક ઉપાય છે, જે તેની સ્વસ્થતા ફરી સ્થાપી શકે. તેથી સત્યાગ્રહ એ જ આવી પરિસ્થિતિમાં સત્યનું પાલન ગણાય. સત્યાગ્રહ ન કરતાં માત્ર ઉદાસીન કે મૌન કે લાચારી કરવી એ સત્યના ધ્યેયને વિરોધી હોવાથી આવા પ્રસંગે ત્યાજ્ય છે.

પ્રિય વાણી તો ખુશામત પણ હોઈ શકે છે તો પછી સત્યાગ્રહ જ શા માટે કરવો? ખુશામત કરીને પાપાચારમાંથી બને તેટલો સામા માણસને કેમ ન વારવો? આવો પ્રશ્ન પ્રિય સત્ય બોલવું એવું પ્રતિપાદન કરનારની સામે કોઈ પણ મૂકે. તેનો જવાબ એક તો એ કે મનની સ્વસ્થતા એ રીતે પાછી આવે તેમ નથી. એટલે એ રીત મૂળ હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. બીજું એ કે જેમ આપણે સામા માણસનો વિચાર કરીએ છીએ તેમ જ તેટલી જ ચિંતાથી જીવ માત્રનો વિચાર કરવો ઘટે. એટલે બધા જીવોને સમાન દૃષ્ટિથી નિહાળવાનો ધારો સત્યાગ્રહથી જ સિદ્ધ થાય.

આથી જ ગીતામાં વાણી કેવી રાખવી એ વિષે કહ્યું છે કે 'અનુદ્વેગકરં વાક્યં, સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્'. અનુદ્વેગ કરે વાક્ય, એટલે અહિંસક પ્રિય વાણી. પણ તેનો અર્થ રખેને ખુશામત સમજાઈ જવાય તેટલા માટે ઉમેરે છે કે અહિંસક એટલે પ્રિય વાણી તો ખરી જ, પણ સાથોસાથ સત્ય પ્રિય અને હિતવાળી હોય તેવી વાણી બોલીએ તો જ સત્ય જળવાયું કહેવાય.

એટલે સ્થૂળ ભૂમિકામાં મૌનને સ્થાન નથી. માનસિક ભૂમિકામાં અમુક સંજોગોમાં છે અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં વિવશ થવાને કારણે જ મૌનને સ્થાન અમુક સંજોગોમાં જ હોઈ શકે.

પંચગની — નિ. ના

૨૦-૫-૩૪ — વંદેમાતરમ

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

શ્રી. સોપાન

સાહિત્યની શરમ

સાક્ષરશ્રી બળવંતરાય ઠાકોર અને કવિશ્રી ખબરદાર વચ્ચે જામેલી કુસ્તીનું એક યથાર્થ કટાક્ષચિત્ર 'પ્રજાબંધુ'ના છેલ્લા અંકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આવેલું છે. સાહિત્યના કોઈ પ્રસંગનું કટાક્ષચિત્ર આપણે ત્યાં ભાગ્યે જ આવે છે. અમને તો એવું કોઈ ચિત્ર જોયાનું યાદ પણ નથી. પણ એનો અર્થ એ નથી કે સાહિત્યજગતમાં કટાક્ષચિત્રો જન્માવી શકે એવા પ્રસંગો જ બનતા નથી. એ વિષે તો ઊલટું એમ કહેવું જોઈએ કે કોઈ ઉદ્યમી સાહિત્યકારચિત્રકાર હોય તો દર અઠવાડિયે એક કટાક્ષચિત્ર આપી શકે. આજ સુધી એવું ન બન્યું હોય તો તેનું કારણ એટલું જ કે સાહિત્યની કુસ્તી મેદાનમાં ચાલતી હોવા છતાં લોકો એ તરફ નજર જ કરતા નથી. કારણ કે લોકોને એમાં જરી પણ રસ નથી. લોકોને થોડુંક વાંચવું છે અને કંઈક ભાવપૂર્વક વાંચવું છે એટલે સાહિત્યકારો પ્રત્યે એ ઊંડો આદર સેવીને વાંચવા બેસે છે. તેની આવી કુસ્તીઓ પ્રથમ તો એને સાચી જ લાગતી નથી, અને સાચી લાગવા માંડે છે ત્યારે 'આપણે એમાં ન સમજીએ' એમ કરીને એ મોં ફેરવી લ્યે છે. એનું ચાલે છે ત્યાં સુધી એ રસિક પ્રેક્ષક કે ટીકાકાર બનતો નથી.

સામાન્ય વાચકની સાહિત્ય પ્રત્યેની આ દૃષ્ટિ યોગ્ય છે કે નહિ તે પ્રશ્ન ચર્ચાસ્પદ હોઈ શકે, પરંતુ એ દૃષ્ટિ હવે બદલાતી જાય છે એમાં કોઈને સંદેહ નથી. આજ પહેલાં ઘણા સાહિત્યકારો વચ્ચે ગયથાગયથડી થઈ હશે, પરંતુ આ બે સાક્ષરોની ગયથાગયથડીએ તો 'ગુજરાતી'નો દિપોત્સવી અંક, 'પ્રજાબંધુ'નું મુખપૃષ્ઠ અને બીજાં સામયિકોની પણ મહત્ત્વની જગ્યા રોકી છે, અને સાહિત્યજગત સાથે સંબંધ ધરાવતા સામાન્ય લોકોનું પણ ઠીક ઠીક ધ્યાન ખેંચ્યું છે. કવિશ્રીના લેખ ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે જે વખતે એમણે લેખ લખવા માંડ્યો હશે એ વખતે જો સાક્ષર શ્રી. ઠાકોર હાજર હોત તો એ બે વચ્ચે સાચેસાચ મારામારી પણ થઈ હોત, અને એમનો એ ફજેતો ઘરનાં કે શેરીનાં લોક સારી રીતે જોઈ શક્યા હોત. મારામારીના આ સમાચાર જ્યારે કોઈ જાણત ત્યારે તેને જરૂર દુઃખ ઉપજત. પણ અમને એમ લાગે છે કે એ દુઃખ કવિશ્રીના લેખથી ઉપજતા દુઃખની બરોબર ન આવી શકત. કવિશ્રીએ સભ્ય અને એમદ જેવાએ તો અસભ્ય ભાષામાં પણ એ લેખમાં ગાળો જ ભાંડી છે. એમને થયેલો અન્યાય એ ગાળો નીચે એટલો બધો ઊંડે દટાઈ ગયો છે કે જો પ્રયત્નપૂર્વક એની શોધ ન કરીએ તો આપણે જોઈ જ ન શકીએ.

અમને એમ લાગે છે અને એવી આશા પણ છે કે અતિશય ઉગ્ર અવસ્થામાં એ લેખ લખી નાખ્યા પછી કવિશ્રી એ માટે પસ્તાવો કરતા હશે. એમને એટલી તો ખાતરી થઈ જ હશે કે એમના લેખથી ગુજરાતની સાહિત્યપ્રેમી જનતા સમક્ષ પોતે એક અન્યાય પામેલા સાહિત્યકાર તરીકે નહિ, પરંતુ જેના અર્ધ ઉપર થા પડવાથી મગજનું સમતોલપણું ગુમાવ્યું છે એવા એક અતિ સામાન્ય માણસ તરીકે રજૂ થયા છે. અમે તો એવી આશા રાખી જ રહ્યા છીએ કે કવિશ્રી એમના એ લેખ બદલ સાહિત્યજગત પાસે દિલગીરી પ્રગટ કરે અને એમને જે અન્યાય થયો છે તે માટે અદાલત પાસે કે ગુજરાતના સાહિત્યકારો પાસે દાદ માગે.

કવિશ્રી આમ કરે કે ન કરે, પરંતુ ગુજરાતના સંભાવિત સાહિત્યકારોનો તો એ ધર્મ છે કે આ પ્રસંગે કેવળ દુઃખ પ્રગટ કરીને જવા ન દે. કવિશ્રીના લેખ પછી અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલાં જે નિવેદનો અમારા જોવામાં આવ્યાં છે તેમાં કવિશ્રીની ભાષાની કટુતા અને કોઈક સ્થળેની અશિષ્ટતાને જ

પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. એમણે પોતાને થયેલા અન્યાય વિષે જે પોકાર ઉઠાવ્યો છે તે પ્રશ્ન તો જાણે દબાઈ જ ગયો છે. આમ થવામાં કવિશ્રી પોતે જ કારણભૂત છે તે વાત સાચી છે, પરંતુ સાહિત્યજગતમાં સૌજન્ય, શિષ્ટતા અને ન્યાય પ્રચ્છતા સાહિત્યકારોનો ધર્મ છે કે કવિશ્રીના એ પ્રેમ બદલ ખેદ પ્રગટ કર્યા પછી એ આખા પ્રશ્નની તટસ્થ સમાલોચના થાય. જો આમ થાય તો અમને લાગે છે કે કવિશ્રીને પોતાના ઉગ્ર લેખ બદલ અફસોસ થયા વિના રહે નહિ, અને ગુજરાતના સાહિત્યકારો વચ્ચે જે મર્યાદા રહી છે તે અખંડ જળવાઈ રહે; બીજી બાજુ સાક્ષર શ્રી. ઠાકોરે 'કવિતા-સમૃદ્ધિ' નાં કાવ્યોની પસંદગીમાં અને વિવરણમાં કવિશ્રી કહે છે તેમ તેજોદ્વેષ નહિ તોપણ રાગદ્વેષ દેખાડ્યાં છે કે નહિ તેની પણ સૌને ખબર પડે.

'પ્રતિ' છે, 'કાવ્ય' ક્યાં?

'માધુરી' અને 'રેખા' વચ્ચે હમણાં પ્રતિ-કાવ્યોનો જંગ જામ્યો છે. આ જંગમાં પણ શિષ્ટતાનાં બધાં ધોરણો કોરે મુકાયાં છે. વિરોધ કરવાની રીતમાં પણ મર્યાદા હોવી ઘટે તે જાણે ભુલાઈ જ ગયું છે. 'માધુરી'એ પ્રતિકાવ્યનો આરંભ કરી મનમાં છુપાવી રાખેલો દ્વેષ એ દ્વારા ઠાલવવા માંડ્યો. અને 'રેખા'એ તો એને હંફાવવાનું બીડું જ ઝડપ્યું હોય એમ પ્રતિકાવ્યોના જૂથ સાથે એના ઉપર તૂટી જ પડ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે શિષ્ટતાનો અને 'કાવ્ય'નો લોપ થયો, માત્ર 'પ્રતિ' જ બાકી રહ્યું. આ 'પ્રતિ' સાહિત્યનાં સામયિકોમાંથી દૂર ન થઈ શકે? અથવા એ કાવ્ય કે સાહિત્યનું શિષ્ટ રૂપ ન પામી શકે ત્યાં સુધી એને પ્રવેશબંધી ન ફરમાવી શકાય? 'રેખા' અને 'માધુરી'ના સંચાલકો તેમજ મિત્રોનું આ તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

'કલમ અને કિતાબ'કારનું સૂચન

ગયા વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું કાઢતાં 'કલમ અને કિતાબ'કારે એક સૂચના રજૂ કરી હતીઃ 'ઓછામાં ઓછા ૩૦–૪૦ જણા તો એક વાર એકઠા મળી, નિરાંતે ચર્ચા કરી, એટલું તો ચોક્કસ કરી શકીએ કે આગામી વર્ષમાં આપણે પ્રત્યેક કયા કયા ચોક્કસ પ્રદેશમાં ગ્રંથસ્થ વાઙ્મયનો ફાળો આપી શકશું. આવી કંઈક પૂર્વભૂમિકા બંધાય તો એક બીજાના ઉદ્યમની સંપર્કમાં રહી શકાય. નિરધારેલું કામ આટોપવાની નીરોગી સ્પર્ધા આપણને ઉદ્યમવંત રાખે અને કોઈ કામ બેવડાય નહિ.'

આ સૂચના અહીં રજૂ કરવાનું તો એટલા માટે સૂઝ્યું કે અત્યાર સુધી રૂંધાઈ રહેલા વિવેચનના ગ્રંથો હમણાં એક સામટા બહાર પડવા માંડ્યા છે. ત્રણ ગ્રંથો તો હમણાં જ હાથમાં આવ્યાઃ શ્રી. મેઘાણીનો 'લોકસાહિત્ય' શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનો 'વિવેચના' અને શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેનો 'કાવ્યકલા.' અને શ્રી. રા. વિ. પાઠકના બે ગ્રંથો, શ્રી. મેઘાણીના એક કે બે ગ્રંથો, શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટનો એક ગ્રંથ અને 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય-મંડળ' તરફથી શ્રી. નવલરામ, શ્રી. ઉમાશંકર શ્રી. સુન્દરમ્‌સંપાદિત એક ગ્રંથ થોડા સમયમાં પ્રગટ થવાની તૈયારીમાં છે. એ જ રીતે આ વર્ષે કાવ્યસંગ્રહો પણ સારી પેઠે પ્રગટ થાય એવું દેખાય છે. આ બધાં પ્રકાશનો ઉપયોગી તો છે જ, એટલું જ નહિ, પણ એની જરૂર ઘણી વહેલી પણ હતી; પરંતુ સાહિત્યના કોઈ પણ અંગના આમ એકસામટા ગ્રંથો બહાર પડે તો તેથી એના વેચાણને તો થોડી હરકત આવે જ, પરંતુ સાહિત્યનાં તમામ અંગોનો એક સરખો–લગભગ એક સરખો વિકાસ થવામાં પણ મુશ્કેલીરૂપ બને. 'કલમ અને કિતાબ'કારની સૂચના આ દૃષ્ટિએ અમને વધુ મહત્ત્વની લાગે છે. એ રીતે સાહિત્યકારો જો એકઠા મળે તો લેખન–પ્રકાશનને લાગતા બીજા ઘણા પ્રશ્નો પણ વિચારી શકાય. આ રીતે વર્ષના આરંભમાં નક્કી કરી લેવામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ છે તે સૌ કોઈ કબૂલે છે, પરંતુ એવી મુશ્કેલીઓ કોઈક દિવસ પણ દૂર થવાની હોય તો એકઠા મળવાથી જ થઈ શકશે.

काव्योने आवकार

[एक पत्र]

श्री. काकासाहेब कालेलकर

પ્રિય ભાઈ,

તમારો કાગળ મળ્યો. પછી અસ્પષ્ટ સ્મરણ થયું કે કાંઈક કવિતા આવી હતી ખરી. મારી ખાતરી હતી કે એ મારી પાસેથી ખોવાઈ ગઈ હશે. એક વર્ષની જૂની ચીજ ક્યાંથી જ હાથ આવે ? પણ મારે નસીબે તમારી કવિતા બરાબર સચવાઈ હતી એટલે જડી. તે બદલ હું તમારું અને મારું અભિનંદન કરું છું.

હવે એ કવિતાનો આવકાર લખવા વિષે:—તમને જો હું એમ કહું કે 'કવિતામાં મને ઝાઝી ખબર પડતી નથી' તો તમે એ સાચું નહિ માનો, કેમ કે મારાં લખાણોમાં કાવ્ય જડે છે અને કેટલીક કવિતાઓની મેં પ્રસ્તાવના લખી છે. સાચી વાત એમ છે કે જેમની કવિતાની મેં પ્રસ્તાવના લખી છે તેમણે મોટે ભાગે જાતે મારી પાસે બેસી પોતાની કવિતા મને સમજાવી છે. મારી મુશ્કેલી કવિતાનો શબ્દાર્થ સમજવાની છે એ હાથ આવી જાય એટલે પછી એની ખૂબીઓ હું મારી મેળે શોધી કાઢું છું. પણ કવિતાનો અન્વયાર્થ બેસાડવાની આવડત અને ધીરજ મારી પાસે નથી!

બીજી મુશ્કેલી એથી ય વિકટ છે. અંગત કાગળો સિવાયનાં બીજાં હસ્તલિખિતો હું બનતા સુધી વાંચતો નથી જાતે લખવું એ જેમ મારે માટે કઠણ છે તેમ જ હસ્તલિખિત વાંચવું પણ ક્લેશકારક છે. એટલે કાં તો કોઈ મને વાંચી સંભળાવે અથવા છાપેલાં પ્રૂફો હું વાંચું.

ત્રીજી મુશ્કેલી વખતની છે. મારા કામને જ હું પહોંચી શકતો નથી ત્યાં કોઈનાં કાવ્યો વાંચવાનો વખત ક્યાંથી કાઢું ! એટલે જેમને દયા છે તેઓ મારા પર કવિતાનો બોજો નથી નાખતા. અને હું પણ કવિતાપ્રિય હોવા છતાં કવિતાને રસ્તે જતો નથી. અને જો એકને લખી આપું તો દશ જણાને નારાજ કરવા પડે.

કવિતા વાંચ્યા વગર ગોળ ગોળ, સારું સારું લખતાં મને આવડે છે. તેથી વાચકો રાજી પણ થાય છે, પણ તેથી કવિઓ પણ નારાજ થાય છે અને મારા મિત્રો પણ ચિડાય છે.

તમારી કવિતા જેવી આવી તેવી જ કોક વખતે વાંચવાના થોકડામાં ચાલી ગઈ એટલે વંચાઈ નહિ, પણ સહીસલામત રહી. આજે એ સહેજ વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એકાગ્રતાથી સમજી લેવાનો આગ્રહ જ લઈને

બેસત, તો વખતે એનો પાર પામી શકત; પણ તેવું કરી ન શક્યો. સરવાળે એમાં મારી ચાંચ બૂડી નહિ. તેથી તમારી કવિતા જેવી ને તેવી જ પાછી મોકલવી પડે છે. એનું મને ઓછું દુઃખ નથી, પણ હું લાચાર છું.

તમારી કવિતામાં પ્રાદેશિક શબ્દો ઘણા છે, જેને તમે દોષરૂપ ગણો છો. હું તેમ નથી ગણતો. કવિ જ્યાં ઊછર્યો હોય ત્યાંની ભાષા વાપરવાનો એને હક છે. કવિતા સારી હોય અને એ પ્રદેશના પાંચદશ લોકો એને સમજી શકે અને એની કદર કરી શકે તો યે એ કવિતાનું ભાગ્ય ઊઘડ્યું એમ હું માનું છું. પ્રાદેશિક શબ્દોથી કવિતા બગડતી નથી. ઊલટું, અધિકાર સાથે પ્રાદેશિક શબ્દો વાપરવાની આવડત હોય તો તો એ ઇષ્ટ જ છે.

કવિ કવિતા લખે છે ત્યારે એ બાદશાહ હોય છે. આત્મવિશ્વાસથી દુનિયાના તખ્ત ઉપર બેસીને એ લખે છે. પણ લખી રહ્યા પછી એને એ કવિતાનો કોઈ રસિયો પુરસ્કર્તા શોધવાનું મન થાય છે. અને પછી જેણે કવિતા લખવાનો ગુનો સરખો કર્યો નથી એવા મારા જેવા પાસેથી પણ પુરસ્કારની અપેક્ષા રાખે છે!

મારે મન કવિઓ વિષે ઘણો આદર છે. ગમે તેટલા તેઓ રસીક હોય છે. તેઓ ગદ્યસૃષ્ટિમાં આવીને ગદ્ય લેખકોના આમુખની શા માટે ગરજ ધરાવે તે હું સમજી શકતો નથી. હું કવિ હોત તો બનારસી કરતાં વધારે આત્મવિશ્વાસી અને જગન્નાથ પંડિત કરતાં વધારે અભિમાની થઈ બેસત અને વિજયરાયની પેઠે દરેકને ઇલકાબ આપવાનો ધંધો કરત. મને લાગે છે કે આવાં બધાં સંકટોમાંથી મને બચાવવા માટે ઈશ્વરે મને કવિ ન બનાવ્યો, પણ સારા સારા કવિઓને મિત્ર તરીકે આપી એણે મારું જીવન ધન્ય બનાવ્યું.

મારી તમને ભલામણ છે કે તમે એ કવિમિત્રો પાસે તમારી કવિતા મોકલો. તેઓ તમને આવકાર પણ આપશે અને સલાહ પણ આપી શકશે.

કોઈને ના પાડતાં મને ઓછું દુઃખ નથી થતું. પણ એથી યે વધારે દુઃખ એ વાતનું છે કે લોકો મારી લાચારી નથી ઓળખી શકતા. ક્ષમા માગું તો યે એમને વિશ્વાસ નથી બેસતો.

હવે મારી આ ગરીબની કફિયત છાપાજોગ મોકલી તમારા જેવા જે અનેક લોકોને મેં નિરાશ કર્યા છે તે બધાની એકસામટી માફી માગવાનો છું.

લિ०

काका कालेलकर

सप्रेम वंदेमातरम्

અવલોકન

[૧૦૯] સુશીલાનો દેવ–મૂળ મરાઠીમાં લેખકઃ શ્રી. વા. મ. જોશી; ગુજરાતીમાં અનુવાદકઃ શ્રી. ગોપાળરાવ ભાગવત; પ્રકાશક ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ; મૂલ્ય રૂ. ૨

સ્વ. ગાંધી સાંકળચંદ નરસિંહદાસ સ્મારક-માળાના ત્રીજા પુસ્તક તરીકે આ અનુવાદિત નવલકથા પ્રગટ થઈ છે.

સુશીલાનો દેવ કોણ ? નાનપણમાં પથ્થરને સુશીલા 'દેવબાપા' કરતી, પછી એને લાગ્યુ કે પથ્થરમાં દેવ નથી. પરણ્યા પછી પતિમાં દેવ જોયો, પણ સુશિક્ષિત પતિ પણ દેવ નથી એવું અનુભવને અંતે જાણ્યું, જનસેવામાં એણે દેવ જોયો, અંતે એને પોતાના ગર્ભસ્થાનમાં દેવનો સંચાર જણાય છે.

સુશીલાની આ શોધ એક પુસ્તકરૂપે એની કથામાં કહેવાયેલ છે. એ પુસ્તક તે 'સુશીલાનો દેવ'

શ્રી. વામન મલ્હાર જોશી મહારાષ્ટ્રના બહુખ્યાત લેખક છે, અને એમની આ નવલકથા પણ ઘણી વખણાઈ છે. આ લેખકની બે નવલકથાઓ ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થઈ ચૂકી છે. આ નવલકથા આગલી બે કરતાં ચડે તેવી નથી, છતાં મહારાષ્ટ્રમાં તો એ પ્રિય થઈ છે.

આ નવલકથાની શૈલી ગુજરાતીમાં તો નવી જ લાગશે. કોઈ ખરેખર જીવંત પાત્રની આત્મકથા જાણી લઈને બીજો જણ એ જાહેરમાં મૂકે છે, પણ એ પ્રગટ થાય તે પહેલાં પાત્ર એમાં શેરા અને સુધારા કરે એ રીતે મજાની રીતે આખી વાત લખાઈ છે. શરૂઆત પણ આ શૈલીને અનુકૂળ રીતે થઈ છે. 'સુશીલા છે, સારા શીલવાળી છે, છતાં જેમ એના ભક્તો છે તેમ તેના નિંદકો પણ છે; પણ ખરું જોતાં તો સૌને તે સમસ્યા જેવી લાગે છે.' 'આ સુશીલા તે કેવી ?' એમ કહીને લેખક સુશીલાના બાળપણથી શરૂ કરીને એની જીવનકથા લખવા માંડે છે.

પણ મારે કહેવું જોઈએ કે કથાનક બહુ શુષ્ક બન્યું છે. સુશીલાએ પોતે પોતાની કથા લખતાં સંવેદનો અનુભવ્યાં હશે, લેખકે એ ફરી લખતાં રોમાંચ અનુભવ્યો હશે, છતાં આમાં એનો સદંતર અભાવ છે. બસ નરી શુષ્ક રીતે વાત ચાલ્યા કરે છે. ચર્ચાઓ તો એટલી બધી આવે છે કે એની વચ્ચેથી કથાને શોધી કાઢતાં થાક લાગે ગાંધીજીની આત્મકથામાં, જવાહરલાલની જીવનકથામાં ય ચર્ચાઓ અને મંથનો ઓછાં છે ? પણ એ વાંચતાં કેટલો બધો રસ આવે છે! અને કોઈની પણ જીવનકથા વાંચવામાં રસ આવે જ, કારણ કે એ આલેખતાં લેખક એમાં તરબોળ બની જાય છે અને રસથી જાતે નીતરીને વાંચકને પણ ભીંજવે છે. જ્યારે આમાં તો કોઈ જ પ્રકારની લાગણીઓ નથી. લાગણીના પ્રસંગોએ પણ શુષ્ક નિર્લેપતા દેખાય છે–કે પછી આ દોષ શબ્દશઃ થયેલા ભાષાંતરનો છે ? ભાષાને પણ પોતાની ખાસિયત હોય છે, એટલે શબ્દશઃ ભાષાંતરમાં મૂળ ભાષા ઉપર અનુવાદની ભાષા ચડે છે ત્યારે બન્ને ભાષાને અને અનુવાદિત વક્તવ્યને ભારે હાનિ પહોંચે છે.

અનુવાદની કેટલીક ભૂલો તો અહીં બતાવી શકાય: '(તે) મોઢાની ચળ ઉતારવા લાગી' (પાનું ૧૦), '(તે) કામમાં હોઠ છે' (પાનું ૨૯), 'તે વિચારો તેના આંતરડાને વલોવી નાખીને' (પા. ૭૩), 'બળવંતરાવને "પોતાની આંખો પોતાને છેતરતી તો નથી" એવો વિચાર આવ્યો' (પા. ૨૪૨), '(તે) "રહેવા દો, ના, ના." કહેતી હતી તેટલામાં (તેણે) પિસ્તોલ કાઢી પોતાનો જાન લીધો' (પા. ૨૪૨), ' "(મારી પત્ની થઈને) તેના કાનમાં વાત કરે છે–" ' (પા. ૧૧૧) અને આવા બીજા ઘણા વાક્યપ્રયોગો મરાઠીમાં ભાષાપ્રવાહને અનુકૂળ હશે, પણ ગુજરાતીમાં તો તે અડચણરૂપ લાગે છે. અહીં એને બદલે બીજા પ્રયોગો લખી બતાવવા એ અવિવેક ગણાય, પણ આટલા ઉપરથી કહી શકાય ખરું કે અનુવાદ મૂળ વસ્તુમાં છુપાઈ રહેલ સૌંદ-

ર્થને બરાબર દેખાડી આપનાર હોવો જોઈએ, કારણ કે સંભવ છે કે મૂળમાં હોય તે જ રીતે એ શબ્દો પરભાષામાં અવતરતાં એનો સૌન્દર્યભાવ સમજવો મુશ્કેલ બની જાય.

પણ પરિધાન ગમે તેવું હોય છતાં મૂળ પોતાને સંપૂર્ણ રીતે કદી જ છુપાવી શકે નહિ. એનું ગઠન સારું હશે તો સારા તરીકે અથવા નબળું હશે તો નબળા તરીકે સાવ તો પ્રગટ થયા વિના રહે જ નહિ. એ રીતે આ વાર્તાનું ગઠન નબળું દેખાઈ આવે છે. ક્યાંક ક્યાંક કોઈક કોઈક અંગ વિકસવા મથે છે પણ એના ઘડનારાને એ વાતની ખબર પડી જતી હોય એમ નથી લાગતું, એટલે એ ઉપેક્ષિત જ રહી જાય છે—એને વિકસવામાં મદદ નથી મળતી. ઉદાહરણતઃ સુશીલાનું બાલ્ય. નાનકડી સુશીલાને ઘેર જમણ થાય છે, સુશીલાનાં નાનાં મિત્રો જમવા આવે છે, એમને ગંજીફો ખરીદવા પૈસા મળે છે, છોકરાં ગંજીફો લઈને રમવા માટે એક મંદિરના નાના માળ ઉપર ચડે છે આ પ્રસંગને કેટલો સરસ ખીલવી શકાય ! પણ લેખક તો નાનો વિદ્યાર્થી, પક તરીકે લખવા મળેલ વર્ણન જે રીતે લખી નાખે તે રીતે, નિર્લેપ ભાવે લખી નાખે છે. સ્પેન્સરનું તત્ત્વજ્ઞાન જેમના મગજમાં ઘૂસી ગયું છે તેવા ગિરિધરરાવનું ચિત્રણ સારું થયું છે તે કબૂલ કરવું જોઈએ. ઘડપણમાં પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન પોતાનો જ પુત્ર પોતાને માથે કેવી રીતે મારે છે તે યથાર્થ રીતે બતાવાયું છે, અને આપણને સિદ્ધાંત પાછળ એને વાપરવાની સુવિવેકબુદ્ધિની અગત્ય અસરકારક રીતે સૂચવે છે. પરંતુ ગિરિધરરાવના પુત્રના વિચારો અને આચારોનું ફલદર્શન બતાવવામાં ચાતુર્ય નથી વપરાયું. શરૂઆતમાં લેખકે કહ્યું કે સુશીલા એક સમસ્યા છે. પણ આખી કથામાંથી તો એવું કંઈ સ્ફુટ થતું નથી. સુશીલાને મુખ્ય પાત્ર તરીકે આગળ કરવામાં આવી છે તે પણ સ્વાભાવિક લાગતું નથી 'નવયુગ વિશ્વકુટુંબ' સંસ્થાની સ્થાપક સુશીલા બને છે તેને માટે એ કારણ બસ ન ગણાય કે તે ખ્રિસ્તીઓની નિશાળમાં અને યુરોપિયન શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે રહી આવી. એની બાલ્યવય કે ત્યાર પછીની અવસ્થા એવી પ્રતિભાવંત નથી કે આપણને લાગે કે સુશીલા ત્યાંના પ્રસંગોમાંથી એટલું બધું મેળવી લે. સુનંદનો વિકાસ એવી રીતે જરૂર થયો છે કે તેને એવી સંસ્થાનો સ્થાપક માની શકાય.

સુનંદ ગરીબાઈને કારણે જીવનની કરુણ સ્થિતિનો વધુ ભોગ બનતો આવ્યો હતો. એ જ 'રાજકારણમાં ભાગ લીધો' કહી શકીએ તેમ રાજકારણમાં પડ્યો હતો. બીજાં બાળકો વચ્ચે પ્રથમ એ જોવામાં આવે છે ત્યારે, અને પછી નિશાળમાં અને કૉલેજમાં પણ એ જ વધુ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. એટલે સુશીલાને લેખકે મોટી બનાવી દીધી તેને તો આપણે અકસ્માત જ કહેવો જોઈએ. પુસ્તકનું નામ છે 'સુશીલાનો દેવ'. આમાં સુશીલાનો દેવ એ તો ભાવિમાં સુશીલાને મળનાર બાળક લાગે છે. આટલી આગલી ચર્ચાઓ અને વાતો પછી છેવટ એ જ કે સુશીલા બીજી વાર પરણી અને તેને બાળક થવાનું! છેલ્લા પ્રકરણની પહેલાં એક સૂચન આવે છે કે દેવ પથ્થરમાં નથી, દેવ વ્યક્તિપૂજામાં નથી, દેવ વ્યક્તિના આચરણમાં છે. પણ સુશીલાનો દેવ જો આ સૂચન હોત તો તો સારું બનત. પરંતુ છેલ્લું 'બાલદેવ'નું પ્રકરણ લખીને લેખક જાણે એ સૂચનને નકારી કાઢે છે. સુશીલાને પરદેશ મોકલવાની અને ત્યાં તેને બાળક અવતરવાનું છે એ વાત કહેવાની જરૂર હતી એવું મને તો નથી લાગતું.

અલબત્ત, લેખકનું આપણે એક સારા તત્ત્વચિંતક અને રાજકારણને સમજનાર પુરુષ લેખે બહુમાન કરી શકીએ તેમ છીએ. આ નવલકથામાં તેમનું એ સ્વરૂપ બહુ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે, પણ એ જ વસ્તુ એમને વાર્તાકાર તરીકે ઓળખવા દેવામાં વિઘ્ન નાખે છે. એમનું વાર્તાકાર તરીકેનું આછું દર્શન ગિરિધરરાવ અને વિનાયકરાવના પ્રસંગોમાં અને બીજા પ્રકરણમાં ઉષા-સંધ્યાની ઉપેક્ષામાં ઉષા-સંધ્યાનું જે વર્ણન છે તેમાં દેખાય છે. સુશિક્ષિત પતિ રાવમાને કારણે સુશિક્ષિત પત્ની સુશીલા કેવી રિબાય છે તે પ્રસંગમાં એ બાબત દેખાય છે. આશા રાખીએ કે એમનું એવું સમગ્ર ચિત્ર આપણને જોવા મળે.

[૧૧૦] શેલ પડતી હતી–પ્રકાશક: 'ગતિ-રેખા' કાર્યાલય અમદાવાદ. લેખક : નિરુ દેસાઇ : મૂલ્ય આઠ આના.

વેશ્યાજીવન ઉપરનાં પરદેશનાં ચાર પુસ્તકોની અસર નીચે વેશ્યાજીવનની ટૂંક સમીક્ષા કરતી અને તેને વ્યવસ્થિત બનાવવાનો એક ઉપાય સૂચવતી ૧૨૪ પાનાંની આ નવલકથા છે આમાંનાં બે પાત્રો અને તેમના કેટલાક જીવનપ્રસંગો Scape-goat Dances નામના પુસ્તકમાંથી લીધાં છે તેવું લેખકે પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. આ જોતાં તો એમ લાગે કે પુસ્તક મૌલિક નથી. પરંતુ લેખકે જાતે કેટલુક જોયેલું, અને વાર્તામાં જે જાતનાં પાત્રો આવે છે તે જાતનાં પાત્રો સાથે સીધો પરિચય મેળવી લઇને તેમની પાસેથી કંઇક સાંભળેલું, આમાં મૂક્યું છે અને શૈલી લેખકની પોતાની છે એટલે કદાચ આને કોઇ મૌલિક કહે પણ ખરા.

વાર્તાની કલા વિષે કહીએ તો આમાં કંઇ વિશિષ્ટતા નથી. અને પરદેશી પુસ્તકોની અસર નીચે લખાયેલ હોવાથી ભાષા પણ એકધારી રહી નથી શરૂઆતમાં વાતાવરણ બરાબર જામી જાય છે પણ પછી વાર્તાપ્રવાહ ચર્ચામાં ફેરવાઇ જાય છે એટલે બહુ મંદ પડે છે.

પાત્રોનો સ્વતંત્ર વિકાસ નથી એટલે તે હૃદયંગમ બનતાં નથી., છેલ્લે, લેખક જેને 'સંદેશ' અથવા 'પાઠ' કહે છે તેવું આમાં કંઇ છે જ નહિ. 'સંદેશ' તો ક્રાન્તિમાં હોય. આમાં તો છે પરિસ્થિતિમાં સારી રીતે ગોઠવાઇ જવાની યોજના. વેશ્યાઓને પોતાનો ધંધો વધુ યોજનાપૂર્વક ચલાવતાં શીખવવું એ બીજી રીતે લાચારીને મીઠી બનાવતાં શીખવવા જેવું છે. એમાં કંઇ પાઠ ક્યાં રહ્યો ?

અને સમાજ સડી ગયો છે, એ એવો રહેશે ત્યાં સુધી વેશ્યાજીવનનો કોઇ ઉપાય નથી એમ કહી, જો એને દૂર કરવા યોગ્ય માનેલ છે તો આવી આળપંપાળ કર્યે એનો કદી અંત નહિ આવે. એટલે સાહિત્યે કામ એ કરવાનું છે કે એણે જન-સમાજ સામે એ જીવનનાં કરુણતમ ચિત્રો રજૂ કરવાં. એ દર્શનથી કોઇ એક વ્યક્તિને નહિ પણ સમાજને જ એની નાબૂદીનો ઉપાય સૂઝી આવશે.

[૧૧૧] શેષ્ઠની મા–લેખક: શ્રી. શરદ્‌ચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અનુવાદક : શ્રી. દયાશંકર ભ. કવિ; પ્રકાશક : એન. એમ. ઠક્કરની કંપની મુંબઇ. મૂલ્ય રૂ. સાડા ત્રણ

સાડા ચારસો પાનાંની શરદ્‌બાબુની છેલ્લી કૃતિ 'શેષેર પરિચય'નો આ અનુવાદ છે. આ અનુવાદ કરવામાં અનુવાદકે પોતાના અનુવાદ કરેલાં બીજાં પુસ્તકો કરતાં વધુ કાળજી રાખી છે તે આનંદનો વિષય છે, પણ મૂળ નવલકથા જ ઘણી કંટાળો આપે તેવી છે. શરદ્‌બાબુના એ જ જૂના વેવલાં પાત્રો અને વેવલી વાતો હવે જરા ય ચિત્તને આકર્ષતાં નથી. પ્રસંગોને નકામા લંબાવીને પરાણે પરાણે લાગણીઓને આગળ ખેંચે રાખીને, અને જે પ્રસંગો ઊભા કર્યા ન હોય તો ચાલે તે રજૂ કરીને પણ નવલકથાને નાહક લંબાવી છે. અંતમાં કથા જેવી એક ધારાએ ચાલે છે તેવી આખી ચાલી હોત તો વાર્તા પોતાની અંદર રહેલ વિશિષ્ટતા અને રસને પ્રગટાવી શકત. એક પૈસાદાર પણ પતિત માતાની પાસેથી જે ગૌરવ સાથે ગરીબ પુત્રી મદદ લેવાનું અસ્વીકારી મૃત્યુ પસંદ કરે છે તે વસ્તુ ઉચિતતાની દૃષ્ટિએ ન ગમે તેવી હોવા છતાં એક તદ્રૂપ ચિત્ર લેખે ગમી જાય તેવી છે. અને માતાનું દર્દમય, તથા પિતાનું ભદ્ર મન પાત્ર પણ આકર્ષે છે. બાકીનાં પાત્રોના ચિત્રણમાં તો ઘણી ત્રુટિઓ દેખાય છે.

[૧૧૨]–નારી લેખક: શ્રી. સિયારામશરણ ગુપ્ત : પ્રકાશક : સાહિત્ય-સદન, ચિરગાંવ (ઝાંસી) મૂલ્ય રૂ. ૧॥.

હિંદી સાહિત્યમાં શ્રી. મૈથિલિશરણ અને સિયારામ-શરણ ગુપ્ત–બંને ભાઈઓનાં નામ ખૂબ જાણીતાં છે. આ નવલકથા એક દુઃખી નારીની વિપદકથા છે. પતિ પરદેશ ચાલ્યો ગયો, લાંબા સમય સુધી કંઇ ખબર ન આવી, નાના પુત્રને ગોદમાં લઇ એકલ જમના, ગામના લૂંટારુ જમીનદાર અને હરામખોર વાસના-કીડાઓની ચોકી નીચે થથરતી બેઠી હતી. પણ

મહિલા (હિંદી-માસિકપત્ર)

સ્ત્રીઓ માટેના ગુજરાતી દંપતી દ્વારા સંપાદિત આ હિંદી માસિકપત્રને આપણાં ગુજરાતી માસિકોના સંચાલકોએ એક વાર જોવું ઘટે છે. સારા સારા લેખકો અને ચિત્રકારોના સહકારથી વાર્તા-લેખો ઇત્યાદિ સાહિત્ય ઉપરાંત સામાજિક ચર્ચાઓ અને રાજકારણી નોંધો એમાં ખાસ વિચારણીય આવે છે. એ માસિકનો આ નવવર્ષ વિશેષાંક ખૂબ દળદાર અને લેખનસમૃદ્ધિથી શોભીતો બન્યો છે. અમે એ માસિકનું દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છીએ છીએ.

દિવાળી-અંકો

દિવાળીને અનુલક્ષીને પ્રથમ પાને કાવ્ય, ભાવના કે સુશોભન તો મોટા ભાગનાં સામયિકોએ મૂક્યું છે, પરંતુ અહીં તો ખાસ મોટા અંકો જેમણે પ્રગટ કર્યા છે તેમની જ નોંધ લઇશું.

સાહિત્યનાં માસિકોમાં ‘ નવચેતને ’ અને ‘પૂર્ણિમા’એ ખાસ અંકો કાઢ્યા છે.

નવા માસિક ‘ પૂર્ણિમા ’એ લડાઇના ઝપાટા સામે ઝીંક ઝાલીને પણ પોતાની રીતે પોતાની કૂચ આગળ ધપાવી છે અને સુંદર દીપોત્સવી-અંક પણ પ્રગટ કર્યો છે એ વાત હર્ષનો વિષય છે.

‘ નવચેતને ’ પોતાના મોભા અનુસાર સારો દીપોત્સવી-અંક કાઢ્યો છે. સાહિત્યના માસિકો જ્યાં ની ખોટ જ ખાતાં હોય છે તે ગુજરાતમાં નવચેતનને સાહિત્યક્ષેત્રમાં મેળવેલી સ્થિરતાનું આ સૂચક કહી શકાય આ માટે નવચેતન કોઇ પણના અભિનંદનનું અધિકારી છે.

‘ગુજરાતી’ એ સામાન્ય રીતે સાહિત્યનું સાપ્તાહિક નથી ગણાતું, એમાં સાહિત્યની ખૂબ ઊંડી ચર્ચાઓ પ્રગટ થતી હોવા છતાં! જાડા અને પાતળા, ખરબચડા અને લીસા એવા એ ચાર જાતના કાગળોમાં છપાયેલ એના એ દીપોત્સવી-અંકમાં કવિશ્રી ખબરદારની કવિશ્રી બ. ક. ઠાકોર સામેની કડુ ભાષામાં રજૂ થયેલી ફરિયાદ ગુજરાતના એકેએક સાહિત્યકારનું ધ્યાન ખેંચશે. આ લેખ માટે કવિ ખબરદારે ભાષામાં અશિષ્ટતાની હદ વટાવી છે એની નોંધ કડવા શબ્દોમાં ઘણે ઠેકાણે આવી ગઇ છે, પરંતુ એ નોંધ પછી એમણે કરેલી

આ ઉપરાંત પણ કાવ્યો, વાર્તાઓ, સાહિત્યિક નિબંધો, ઐતિહાસિક ચરિત્રો, સ્થળવર્ણનો એ વિષયો અને તેના લેખકો સાહિત્યિક જ છે. ‘ગુજરાતી ’ નો આખો દીપોત્સવી-અંક સાહિત્યનો જ બનેલો છે એ સરસ છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

સ્વર્ણભૂમિ-સંપાદકો : પ્રભુલ્લકુમાર મહેતા અને બહાદુરલાલ શાહ, નં. ૫, મોગલસ્ટ્રીટ, રંગૂન. ખાસ દીપોત્સવી-અંકનું મૂલ્ય એક રૂપિયો.

દૂર બ્રહ્મદેશમાં વસેલા આપણા પ્રાંતબંધુઓના શ્રમથી તૈયાર થયેલો આ અંક બીજા બધા દીપોત્સવી-અંકો કરતાં જુદો તરી આવે છે. એમાં વાર્તાઓ, નાટકો, સાહિત્યિક નિબંધો, કાવ્યો ઇત્યાદિ તો સારાં છે જ પરંતુ વિશેષમાં તો આપણને બ્રહ્મદેશનું અને બ્રહ્મદેશમાં વસતા આપણા ભાઈઓનું સુરેખ દર્શન એમાં જોવા મળે છે. ‘બૃહદ્‌ગુજરાતની ભાષા’ નો લેખ સારી રમૂજ સાથે આપણને કહી જાય છે કે આપણે ગુજરાતીઓ ભાષાવિશારદ છીએ. પુષ્કળ ચિત્રો અને ૧૫૦ પાનાંના વાચનમાં પચ્ચીશ પાનાં અંગ્રેજી લખાણનાં છે, પણ એ બધામાં બ્રહ્મદેશીય વાતાવરણ રસેલું દેખાય છે. મનને તે આનંદ આપે છે. આ સામયિકની આપણે સફળતા ઇચ્છીએ.

‘ ગાંડીવ ’ ના દીપોત્સવી-અંકમાં તેના બીજા સામાન્ય અંકો કરતાં વધારે પાનાં અને ચિત્રો છે. ‘આઘે અને પાસે’ના શીર્ષક નીચે ફટાકડા વિષેની માહિતી જાણવા જેવી છે. એ લેખમાં કહેલ છે કે સાદા ફટાકડા આપણા દેશમાં અને ગુજરાતમાં પણ ઘણા બને છે. બીજી સામગ્રી અન્ય અંકોની કક્ષાની જ છે.

‘ બાલજીવન ’ નો દીપોત્સવી-અંક એની સુઘડતા અને સફાઈ માટે ખાસ ગમે તેવો છે. બીજા અંકો કરતાં વધુ ચિત્રો, વધુ પાનાં ઇત્યાદિ છે જ. પૂંઠાનું ચિત્ર ખાસ ગમી જાય તેવું છે.

‘ વિદ્યાર્થી ’એ પણ દિવાળી ટાણે વધુ પાનાં છાપીને દિવાળી ઊજવી છે. લેખો સારા છે પરંતુ જાહેરખબરો મુકવામાં વધુ સારી યોજના થાય તો સારું. જાહેરખબરો વચ્ચે ઘણા લેખો અટવાઈ જાય છે.

જોડણીચર્ચા

મુ. શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશમાં કેટલીક અરાજકતા રહેલી છે એ વિષે 'ઊર્મિ'ના ગયા અંકમાં લખેલ છે. જોડણીકોશનો ઉપયોગ કરતાં કરતાં મને પણ કેટલાક વાંધા જણાયા છે તે અહીં નમ્રભાવે રજૂ કરું છું. કોશના પહેલા પાના ઉપર 'હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી' એવું ગાંધીજીનું વાક્ય છે તે કબૂલ રાખીને હું આજલગી તો જોડણીકોશની જોડણીને જ અનુસર્યો છું. મને લાગે છે કે આ રીતે પોતાની માન્યતાને દબાવી રાખનારા મારા જેવા ઘણા હશે. એ સૌના માટે અને જોડણીની વ્યવસ્થા માટે વિદ્યાપીઠના સંચાલકો મુ. નરસિંહભાઈ પટેલના અને મારા આ વાંધાઓના સંતોષજનક ઉત્તર આપશે એવી આશા રાખું છું. ગુજરાતના બીજા વિદ્વાનો પણ જોડણીની ચર્ચાને વિશદ બનાવશે તો ભાષાની સેવા જ થશે એમ મારું માનવું છે.

મારા વાંધા નીચે પ્રમાણે છેઃ

૧. 'હશ્રુતિ'વાળા નિયમમાં આઠમી કલમમાંથી 'બહેન' શબ્દને મુક્તિ આપવી અને 'બેન' અથવા 'બહેન' એમ વિકલ્પ સ્વીકારવાની છૂટ આપવી. જોડણીકોશમાં 'બહેન' જ છે, તો તે સાથે 'બેન' જોડણી પણ આપવી; 'બેન' ઉચ્ચાર સામે વાંધો જૂજ જ લોકોને હશે.

૨. મુ. નરસિંહભાઈએ નિયમ ૧૯ પરત્વે જે લખ્યું છે તેને હું જુદી રીતે કહું કે, સાચી જોડણીનો જો સામાન્ય લોકમાં પણ ઝડપથી પ્રચાર થવાનો ઇરાદો રાખીએ તો જોડણીના નિયમો એવા સાદા રાખવા જોઈએ કે જેથી લોકો એને ઝટપટ યાદ રાખી લઈ શકે. આમ કરવામાં કોઈ વાર ચોકસાઈ છોડવી પડે તો છોડવામાં ખંચાવું ન જોઈએ. એટલે આ નિયમ એવો જ કરી નાખવો જોઈએ કે હ્રસ્વ પછી દીર્ઘ સ્વરનો નિયમ અનુસ્વારના અપવાદ વિના કાયમ કરવો જોઈએ. કોઈ વાર અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર થાય છે કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી થતું હોતું. એટલે પણ નિયમને અપવાદરહિત કરવો જોઈએ.

૩. અંગ્રેજી જોડણી માટે જોડણીકોશમાં કોઈ નિયમ નથી જણાવાયો. છતાં પ્રચલિત માન્યતા એવી છે કે જ્યાં 'e' અને 'i' માટે અનુક્રમે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ ઈ લખી શકાય. જોડણીકોશમાં 'જિસસ' જોડણી છે તે આ નિયમને નથી અનુસરતી. ગુજરાતી નિયમે તેમાં 'જી' હોવો જોઈએ અને અંગ્રેજી જોડણી 'Je' અનુસાર પણ 'જી' હોવો ઘટે.

૪. તત્સમ શબ્દો (સંસ્કૃતમાંથી જ નહિ, પરંતુ કોઈ પણ પરભાષામાંથી સ્વભાષામાં જે તે ને રૂપે આવેલા શબ્દો (રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદીના વ્યાકરણમાં તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોની હજી ચાલી આવતી વ્યાખ્યા બદલવી ઘટે)ની જોડણી મૂળ ભાષાની જ રહેવી ઘટે એ નિયમમાંથી એકલા 'બીચારા' શબ્દને અપવાદ કેમ ગણ્યો છે? દીદાર, દીવાનો, દીવાલ, દીવાન, દીગાચો, મીનારો ઇત્યાદિ શબ્દોમાંનો પ્રથમ અક્ષર મૂળ પ્રમાણે દીર્ઘ રાખેલ છે તો 'બીચારો'ની 'બિચારો' જોડણી પણ નહોતી દાખલ થવી જોઈતી.

૫. તદ્ભવ અને વ્યુત્પત્તિને આધારે બનેલા શબ્દની જોડણી ગુજરાતી નિયમે જ થવી ઘટે એ નિયમે 'तिरश्च्' શબ્દની 'તીરછું' જોડણી બરાબર ગણાય. એ જ રીતે 'सुमुहूर्त' અને 'मुहूर्त' શબ્દોમાંથી બનેલા શબ્દોની જોડણી કોશમાં 'સમુરતું' અને 'મુરત' આપી છે તેને બદલે 'સમૂરતું' અને 'મૂરત' કરવી જોઈએ; 'અંગુર' અને 'મુગટ'ને 'અંગૂર' અને 'મૂગટ' લખવા જોઈએ.

૬. 'ચૂપ', 'ચૂપચાપ' એ જોડણીઓ બસ ગણીને 'ચુપ' અને 'ચુપચાપ' જેવો વિકલ્પ રદ કરવો.

૭. 'વર્તણૂક', 'નિમણૂક' એમ જોડણી છે તેને બદલે 'વર્તણુક' 'નિમણુક' જોડણી થવી જોઈએ. 'ણુક' જે કૃત્પ્રત્યય છે તેમાં 'ણુ' હ્રસ્વ છે. (રા. બ. કમળાશંકરના મધ્યવ્યાકરણ પૃષ્ઠ ૧૭૩ પ્રમાણે)

૮. થયેલું-ગયેલું ઇત્યાદિ અદ્યતન ભૂતકાળના શબ્દોની જોડણી થએલું-ગએલું કરવી જોઈએ. પ્રત્યય 'આણુ-એલું' છે અને તેથી થએલું-ગએલું લખ્યું-લખેલું જોડણી સાથે સંગત બનશે.

હરજીવન સોમૈયા

મહત્ત્વના નિયમો

અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે તે યોજના માત્ર છઠ્ઠા વર્ષની જ છે. અમારાં પાંચ વર્ષનાં પ્રકાશનોની નામાવલિ આ પત્રિકાને છેડે આપવામાં આવી છે. એ માટે વિસ્તૃત માહિતી જોઈતી હોય તો 'પાંચ વર્ષનાં પ્રકાશનો' નામની પરિચયપત્રિકા મંગાવી લેવી.

આ વર્ષની યોજનાઓમાં નીચેની વિશેષતાઓ છે :

૧. જે પુસ્તક જે મહિનામાં પ્રગટ કરવાનું જાહેર કર્યું છે તે મહિનામાં તે પ્રગટ ન થાય તો ગ્રાહક પોતાનું નામ રદ કરાવી બાકી રહેલા પૈસા પાછા લઈ શકશે. એ જ રીતે જાહેર કરેલા પુસ્તકને બદલે બીજું પુસ્તક અપાય તોપણ તે તેમ કરી શકશે. આ પૈસા અમારા ખર્ચે જ પાછા મોકલવામાં આવશે.

જાહેર કરેલા મહિનાની તા. ૧૫મી સુધીમાં પુસ્તક ન મળે તો અમને ખબર આપવી.

૨. અમારા માસિક કે ગ્રંથમાળાના કોઈ પણ ગ્રાહકને લવાજમી વર્ષની વચ્ચે પોતાનું નામ બીજી પ્રવૃત્તિમાં ફેરવવાની ઇચ્છા થાય તો લવાજમની બાકી રહેતી રકમના પ્રમાણમાં તેઓ તેમ કરી શકશે, પરંતુ આવો ફેરફાર વર્ષમાં એક કરતાં વધુ વખત થઈ શકશે નહિ.

૩. 'અંજલિ ગ્રંથમાળા' 'વિશ્વસાહિત્યમાળા' અને 'ચિંતન ગ્રંથાવલિ'ના ગ્રાહકને એ માળા માટે નિયત થયેલાં પુસ્તકોમાંથી અમુક પુસ્તક લેવાની ઇચ્છા ન હોય તો તેને બદલે તે 'અરુણ પુસ્તકમાળા' અને 'આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ' સિવાયનાં પુસ્તકોમાંથી કોઈ પણ પુસ્તક પાંચ વર્ષનાં પ્રકાશનોમાંથી કે ચાલુ વર્ષનાં પ્રકાશનોમાંથી પસંદ કરી શકશે. આવી પસંદગી એમણે પુસ્તક પ્રગટ થવા અગાઉ એક મહિને જણાવવી પડશે દા. ત. 'અંજલિ'નું બીજું પુસ્તક 'જીવનનું ઝેર' જેને ન જોઈતું હોય તેણે પોતાને જોઈતું હોય તે પુસ્તકનું નામ જુલાઈની પહેલી તારીખ સુધીમાં અમને મોકલી આપવું જોઈએ.

આવી પુસ્તક-બદલી છાપેલી કિંમત જે અહીં જણાવી છે તે પ્રમાણે થઈ શકશે. બદલીનું પુસ્તક વધુ કિંમતનું હોય તો ગ્રાહકે એ કિંમત મોકલવાની રહેશે અને ઓછી કિંમતનું હશે તો તેટલી કિંમતનું બાલસાહિત્યનું કોઈ પણ પુસ્તક અમે અમારી ઇચ્છાથી મોકલી આપશું.

૪. યાદ રહે કે આ સગવડો માત્ર છઠ્ઠા વર્ષનું લવાજમ ભરીને ગ્રાહક થયા હોય કે થાય તેને જ મળશે.

૫. છઠ્ઠા વર્ષનાં પુસ્તકોમાં જે પ્રવેશક-લેખકોનાં નામ મૂકવામાં આવ્યાં છે તેતેમની મંજૂરીથી જ મુકાયાં છે, છતાં કોઈ સંયોગોમાં પ્રવેશક નહિ આપી શકાય તો ગ્રાહકો અમને માફ કરશે એવી આશા રાખી જ છે.

૬. આ પત્રિકામાં જણાવવામાં આવ્યાં છે તે પુસ્તકો અને માસિકોના એક સાથે જ ગ્રાહક થનારને 'ભારતી-સભ્ય' ગણવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિઓનું લવાજમ રૂા. ૨૯-૮-૦ છે. પરંતુ 'ભારતી-સભ્ય' થનારને એ બધી જ પ્રવૃત્તિઓનો લાભ રૂા. ૨૫-૦-૦ માં મળે છે. તેઓ પણ ઉપર જણાવેલી પુસ્તક-બદલીની સગવડ તો ભોગવી જ શકે છે.

૭. ગયા વર્ષે રૂા. ૨૫-૦-૦ આપી 'ભારતી-સભ્ય' થયા હોય તેમને આ પત્રિકાનાં 'અરુણ' 'ચિંતન' અને 'વિશ્વસાહિત્ય'નાં પુસ્તકો તો નિયત કરેલા સમયે ઘેર બેઠાં મળી જ જશે. આ વર્ષે તેઓ ફરી ચાલુ થવા ઇચ્છશે તો એમને 'અંજલિ' 'આરોગ્ય' 'ઊર્મિ' અને 'નવરચના' માટે રૂા. ૧૨-૦-૦ આપવાના રહેશે. આ સગવડ જેઓ ગયે વર્ષે 'ભારતી-સભ્ય' થયા હશે તેમને જ મળશે. પુસ્તક-બદલીની સગવડ તો તેમને પણ મળશે જ.

અંજલિ ગ્રંથમાળા

[૧]

પથેર પાંચાલી

લેખક
વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય
અનુવાદક
શ્રી. ઊર્મિલા મહેતા
પ્રવેશક
શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી
[પાનાં : લગભગ ચારસો]
મૂલ્ય : બે રૂપિયા

[૨]

જીવનનું ઝેર

લેખક
હરજીવન સોમૈયા
પ્રવેશક
ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
[પાનાં : લગભગ ચારસો]
મૂલ્ય : બે રૂપિયા

[૩]

પુણ્યપ્રવાસ

લેખક
સોપાન
પ્રવેશક
કાકા કાલેલકર
[પાનાં : લગભગ ચારસો]
મૂલ્ય : બે રૂપિયા

એક વર્ષમાં લગભગ બારસો પાનાંમાં ત્રણ સુંદર નવલકથાઓ નીચેના લવાજમે ઘેરબેઠાં મળશે :

લવાજમ

	દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
કાચુ પૂઠું	૩-૦-૦	૩-૮-૦	૪-૦-૦
પકુ પૂઠું	૪-૦-૦	૪-૮-૦	૫-૮-૦

શરદબાબુને શિક્ષિત ગુજરાત બરાબર પિછાને છે. એમના કરતાં અનોખી શૈલીએ આલેખાયેલી આ નવલકથાનો પરિચય અવશ્ય કરજો આ નવલનું વાંચન કોઈ પણ સહૃદય વાચકને રડાવ્યા વિના નહિ રહે. જગતથી ત્યજાયેલા પ્રભુનાં બાળકોની આ કરુણ કથા છે.

[એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.]

પ્રાચીન રોમના ઇતિહાસમાં વિશ્વવિખ્યાત જુલ્મગાર બાદશાહ નીરોની માતા એગ્રેપીનાનું એક અદ્ભુત પાત્ર છે, જેણે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા પતિને ઝેર આપ્યુ પણ તોયે એની મહત્ત્વાકાંક્ષા સંતોષાઈ નહિ અને પુત્રે મોકલેલી ઝેરની પ્યાલી ગટગટાવી જઈ પોતાના ભયાનક જીવનનો અંત આણ્યો. આ વસ્તુની આસપાસ રચેલી આ નવલકથા ગુજરાતી નવલકથા-સાહિત્યમા નવો જ પ્રદેશ ઉઘાડે છે.

[ઑગસ્ટમાં પ્રગટ થશે.]

આ એક રાજકીય નવલકથા છે. આમાં ભારતવર્ષના છેલ્લાં વીસ વર્ષના રાજકીય જીવનના પ્રવાહો આલેખાયેલા છે. એક રીતે જોઈએ તો આ કથા જનતાની કથા છે. આપણા રાજકીય નેતાઓ આ નવલકથાનાં પાત્રો છે. આપણો દેશ હિંસામાંથી અહિંસામાં પ્રવાસ કરે છે તે આ વાતોનું મધ્યવર્તી તત્ત્વ છે.

[જાન્યુઆરીમાં પ્રગટ થશે.]

નોંધ : 'અંજલિ ગ્રંથમાળા'મા બારસો પાનાંમાં ચાર પુસ્તકો આપવાનો એક રિવાજ થઈ ગયો છે. આ વખતે ત્રણ પુસ્તકો જોઈને રખે કોઈ ગ્રાહક નારાજ થાય. કાગળોના અને બાઈન્ડિંગના વધેલા ભાવોને પહોંચી વળવા અમારે મોટા પુસ્તકો જ પસંદ કરવા પડયા. આમ ન કરત તો ૨૫૦-૨૫૦ પાનાના ચાર પુસ્તકો આપી શકત. એ કરતાં લગભગ બારસો પાનાનુ આ સુંદર વાચન ગ્રાહકો વધુ પસંદ કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ

સંચાલક

રમણલાલ એન્જિનીઅર

એક વર્ષમાં છસોથી આઠસો પાનાંમાં નીચે લખ્યાં ચાર પુસ્તકો આવશ્યક હોય તેટલાં ચિત્રો સહિત આપવામાં આવશે. વાર્ષિક લવાજમ ઘેરબેઠાં આ પ્રમાણે રહેશે :

દેશમાં	બહારદેશમાં	પરદેશમાં
ત્રણ રૂપિયા	સાડા ત્રણ રૂપિયા	ચાર રૂપિયા

[૧]

જાતીય રોગો

તેનાં કારણો અને નિવારણ

[એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.]

મૂલ્ય : એક રૂપિયો

● આ પુસ્તકનું નામ જ એવું છે કે એની અંદર રહેલા વિચારોને સ્પષ્ટ કરી દે. આવા રોગો માટે નિસર્ગોપચાર શું માને છે ને શા ઉપાયો બતાવે છે તે જાણવું જોઈએ. જનતા માટે આ પુસ્તક આશીર્વાદરૂપ બનશે.

[૨]

ઉપવાસ

અને

દુગ્ધાહાર

[જુલાઈમાં પ્રગટ થશે.]

● આ એક જ પુસ્તકમાં આ બંને વિષયોને ભિન્ન ભિન્ન રીતે સમજાવવામાં આવશે. આરોગ્યના રક્ષણ તેમ જ પુનઃપ્રાપ્તિ માટે ઉપવાસ તેમ જ દુગ્ધાહારનું અત્યંત મહત્ત્વ છે.

[૩]

નિસર્ગોપચાર

વિચાર અને વ્યવહાર

ભાગ ત્રીજો

[ઑક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે.]

મૂલ્ય : એક રૂપિયો

● આ પુસ્તકમાં નિસર્ગોપચારના વિજ્ઞાનની વ્યવહારુ ઢબે ચર્ચા કરવામાં આવે છે. નિસર્ગોપચાર વિષે કશુ જ નહિ જાણનાર પણ આ પુસ્તકમાંથી ઘણું મેળવી શકશે. આ પુસ્તક વિશાળ વાંચન અને અનેક જાતઅનુભવનું ફળ છે.

[૪]

સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય

કેમ મેળવવું અને કેમ ટકાવવું ?

[ફેબ્રુઆરીમાં પ્રગટ થશે.]

મૂલ્ય : એક રૂપિયો

લગભગ એકેએક કુટુંબનો આ પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા પ્રજાએ ઘણાં નાણાં વેડફ્યાં છે. એક વખત નિસર્ગોપચારને પણ તેઓ અજમાવે તો કાંઈ ખોટું છે? આ પુસ્તકમાં સાદાં કારણો ને સાદા ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યાં છે.

નોંધ: દરેક વિષયને પૂરતો ન્યાય આપી શકાય તે માટે આ વરસે મોટાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું ઠરાવ્યું છે. ગ્રાહકો જોઈ શકશે કે પુસ્તકોની પસંદગી એમના નિત્યજીવન સાથે ગંભીર સંબંધ ધરાવે છે.

અરુણ પુસ્તકમાળા

સંચાલકો

સોમાભાઈ ભાવસાર

દિનેશ ઠાકોર

આ માળાની છ પુસ્તિકાઓ ગયા વર્ષમાં પ્રગટ થઈ ગઈ છે. બાકીની છ પુસ્તિકાઓ ચાલુ વર્ષમાં નીચેના સમયે પ્રગટ થશે. માળાનું વાર્ષિક લવાજમ નીચે પ્રમાણે છે:

લવાજમ

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
૩—૦—૦	૩—૮—૦	૪—૦—૦ [શિલિંગ ૬]

૧ શંકરાચાર્યઃ—લે. હરજીવન સોમૈયા: પાનાં ૪૮ મૂલ્ય અઢી આના. મહાન શંકરાચાર્યનું જીવન બાલભાષામાં લખાયેલું છે.

૨ રંગરંગ વાદળિયાંઃ—લે. સુન્દરમ્: પાનાં ૪૦: મૂલ્ય બે આના. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ કવિનાં રૂપાળાં બાલગીતો છે.

૩ નાનાં છોકરાંઃ—લે. ચારુદત્ત: પાનાં ૩૨: મૂલ્ય દોઢ આનો. બાલજીવનની ત્રણ નાની વાર્તાઓ છે.

૪ પ્રવાસપત્રોઃ—લે. રામનારાયણ ના પાઠક: પાનાં ૭૦: મૂલ્ય ચાર આના. અમદાવાદથી દિલ્હી થઈ કલકત્તા જતાંનું સુંદર પ્રવાસવર્ણન છે.

૫ આપણાં ભાંડુઓઃ—લે. હેમુભાઈ: પાનાં ૧૧૨: [સચિત્ર] મૂલ્ય આઠ આના. નાનાં નાનાં બાળપ્રિય રેખાચિત્રો છે.

૬ હજી યે મને સાંભરે છેઃ—લે. ગિજુભાઈ: પાનાં ૩૬: [સચિત્ર] મૂલ્ય ત્રણ આના. સ્વ. ગિજુભાઈની આ છેલ્લી પ્રસાદી છે.

૭ છીપલાંઃ—[સચિત્ર] લે. મોહન ઠક્કર: બાળકાવ્યોનો નાનકડો સુશોભિત સંગ્રહ છે. એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.

૮ ભરદરિયેઃ—[સચિત્ર] લે. ચારુદત્ત: દરિયાઈ જીવનની લાંબી વાર્તા છે. એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.

૯ કલગીઃ—[સચિત્ર] લે. સોમાભાઈ નાની નાની બાળવાર્તાઓ છે. એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.

૧૦ જાંબુની ડાળેઃ [સચિત્ર] લે. ઇન્દ્ર વસાવડા. એક પંખાની અદ્ભુત સાહસકથા છે. જુલાઈમાં પ્રગટ થશે.

૧૧ જવાહરલાલ નેહરુઃ—[ફોટાઓ સાથે] લે. ઊર્મિલા મહેતા: દેશના લાડીલા વીરનું જીવનચરિત્ર છે. જુલાઈમાં પ્રગટ થશે.

૧૨ સૌની વાતોઃ—[સચિત્ર] ગુજરાતના તમામ અગ્રણી બાળસાહિત્યસર્જકોની એક એક સુંદર વાર્તાનું ઝૂમખું છે. જુલાઈમાં પ્રગટ થશે.

વિશ્વસાહિત્યમાળા અને ચિંતન ગ્રંથાવલિ

આ માળાઓનો આરંભ ગયા વર્ષે થયેલો છે. દરેકનાં બે પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે ને બીજાં બે આ વરસે થશે. જૂના કે નવા ગ્રાહકને આ ચારે ય પુસ્તકો નીચેનાં લવાજમે મળશે. પુસ્તકો પાકાં પૂઠાંનાં જ આપવામાં આવે છે:

લવાજમ દરેકનું

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
છ રૂપિયા	સાડા છ રૂપિયાં	રૂ. આઠ : શિ. બાર

વિશ્વસાહિત્યમાળા

[૧]

પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત

[પાનાં : ૩૫૦]

લેખક: **નેથેનિયલ હોથોર્ન** — અનુવાદક: **વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ**

મૂલ્ય રૂ. ૨–૮–૦ — પ્રગટ થઈ ગયું છે.

મહાન અમેરિકન લેખક હોથોર્નની એક અનુપમ કૃતિ Scarlet Letterનો આ અનુવાદ છે. આખી નવલકથા એક પતન પામીને ઊંચા થતા આત્માના પાવનકારી વર્ણન સમી છે.

[૨]

અહંકાર

[પાના : ૨૩૨]

લેખક: **આનાતોલ ફ્રાંસ** — અનુવાદક: **હરજીવન સોમૈયા**

પ્રવેશક: **રામનારાયણ વિ. પાઠક**

મૂલ્ય રૂ. ૧–૮–૦ — પ્રગટ થઈ ગયું છે.

ફ્રાંસના વિશ્વવિખ્યાત લેખક અનાતોલ ફ્રાંસની ઉત્તમ કૃતિ Thaisનું ભાષાંતર આજ સુધી આપણી ભાષામાં નથી થયું એ જ આશ્ચર્ય છે. માનવીનું ચિત્તતંત્ર કેટલી સૂક્ષ્મ રીતે કામ કરે છે તે જોવા માટે આ નવલનું વાચન ઉપયોગી છે..

[૩]

પશ્ચિમના સમરાંગણે

[પાનાં : લગભગ ત્રણસો]

લેખક: **એ રી શ રે મા ર્ક** — અનુવાદક: **હરજીવન સોમૈયા**

મૂલ્ય રૂ. ૨–૦–૦ — મેમાં પ્રગટ થશે

મૂળ જર્મન ભાષામાં લખાયેલ આ પુસ્તકને માટે એના કર્તાને 'નોબેલ' પારિતોષિક મળ્યું છે. વિશ્વયુદ્ધના એક સૈનિકની સાદી ભાષામાં લખાયેલી આ અનુભવકથાએ એના વાંચકોને એમાં રહેલી ભયંકરતાથી ધ્રુજાવી દીધા છે, અને પ્રત્યેક વાચન વખતે રડાવ્યા છે.

[૪]

વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ.

[પાનાં : લગભગ ૩૦૦]

લેખકો: **ભિન્ન ભિન્ન** — અનુવાદક: **ભિન્ન ભિન્ન**

પ્રવેશક: **રામનારાયણ વિ. પાઠક**

મૂલ્ય રૂ. ૨–૦–૦ — સપ્ટેંબરમાં પ્રગટ થશે

જગતમાં સુસંસ્કૃત ગણાય છે એવા તમામ દેશોના પ્રતિનિધિસમી એક એક શ્રેષ્ઠ ટૂંકી વાર્તાનો આ સંગ્રહ બનશે. આમાં ભારતીય ભાષાની વાર્તાઓ પણ આવશે. જેમ એમાં લેખકોની વિવિધતા રહેશે તેમ અનુવાદકોની પણ વિવિધતા રહેશે.

ચિંતન ગ્રંથાવલિ

[૧]

ગુલામીની શૃંખલા

[પાનાં : ૩૦૦]

હિંદનું વર્તમાન રાજ્યબંધારણ

લેખક: **ધનવંત ઓઝા**

મૂલ્ય રૂ. ૨–૮–૦ — પ્રગટ થઈ ગયું છે.

હિંદી રાજ્યબંધારણના ઇતિહાસનું આ પુસ્તક છે. આ પુસ્તક સાબિત કરે છે કે આ બંધારણ ગુલામીની શૃંખલા જ છે. પુસ્તકના આરંભે વેદકાળથી માંડીને આપણા દેશના રાજકીય બંધારણનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. આવું પ્રકાશન ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ–પહેલું છે.

પાંચ વર્ષનાં પ્રકાશનો

નવલકથાઓ

૧. સંજીવની ૨-૦-૦
૨ પચાસ વર્ષ પછી ૧-૪-૦
૩. પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧ ૨-૦-૦
૪. ,, ભા ૨ ૨-૦-૦
૫. એ પત્ની કોની? ૨-૦-૦
૬. આવતીકાલ ૨-૮-૦
૭. મંગલમૂર્તિ ૨-૦-૦
૮. દીન ધ્રુવ ૨-૦-૦
૯. ધરતી ૧-૮-૦
૧૦. બંધન અને મુક્તિ ૨-૦-૦
૧૧. જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ) ૨-૦-૦
૧૨ ,, (ઉત્તરાર્ધ) ૧-૮-૦
૧૩. પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત ૨-૮-૦
૧૪. અહંકાર ૧-૮-૦
૧૫ ઘરભણી ૧-૮-૦
૧૬. વિરાટ જાગે છે ત્યારે ૧-૮-૦
૧૭ જગતનો તાત ૨-૦-૦

વાર્તાઓ

૧ અંતરની વ્યથા ૧-૪-૦
૨. અખંડ જ્યોત ૧-૮-૦
૩. ઝાંઝવાનાં જળ ૧-૪-૦
૪ ધૂપદાની ૧-૪-૦
૫ પ્રદક્ષિણા ૧-૮-૦
૬. અંતરની વાતો (નથી) ૧-૮-૦
૭ પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ ૧-૪-૦
૮. પ્રતિબિંબ (નથી) ૦-૧૩-૦

બાલસાહિત્ય

૧. શંકરાચાર્ય ૦-૨-૬
૨ રંગરંગ વાદળિયાં ૦-૨-૦
૩. નાનાં છોકરાં ૦-૧-૬
૪. પ્રવાસપત્રો ૦-૪-૦
૫. આપણાં ભાંડુઓ ૦-૮-૦
૬. હજી યે મને સાંભરે છે ૦-૩-૦
૭ દરિયાનો મામલો ૦-૨-૦

જીવનચરિત્રો

૧ મુસ્તફા કમાલ ૧-૮-૦
૨. મહાન મુસાફરો ૧-૮-૦
૩. વૈજ્ઞાનિક જગત ૧-૪-૦

આરોગ્ય

૧. દર્દી, દવાઓ ને દાક્તરો ૧-૪-૦
૨. અપચાના સહેલા ઉપાયો ૦-૪-૦
૩. શરદી અને સળેખમ ૦-૬-૦
૪. વજન શી રીતે વધારવું? ૦-૪-૦
૫ કબજિયાત ૦-૪-૦
૬. આંખોનું આરોગ્ય ૦-૪-૦
૭ નિસર્ગોપચાર ભા ૧ ૧-૦-૦
૮ આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો? ૦-૬-૦
૯ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા ૧ ૦-૪-૦
૧૦. પહેલું સુખ ૦-૪-૦
૧૧. ખોરાકની પસંદગી ૦-૪-૦
૧૨. કસરત, મહેનત અને રમત ૦-૪-૦
૧૩. નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા ૨ ૦-૮-૦
૧૪ કલેજાના રોગો ૦-૫-૦
૧૫ વેક્સિનેશન કે સેનિટેશન? ૦-૬-૦
૧૬ 'લાંબું' ચાલો અને લાંબુ જીવો ૦-૬-૦
૧૭. નિસર્ગોપચાર . વિચાર અને વ્યવહાર ભા ૨ જો
૧૮. પાયોરિયા અને દાંતના બીજા દર્દો.
૧૯. મીઠું : એનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ
૨૦. હવા, પ્રકાશ અને વાતાવરણ

ચિંતન

૧. ગુલામીની શૃંખલા ૨-૮-૦
૨. લગ્ન-એક સમસ્યા ૧-૪-૦
૩. સાહિત્યસમીક્ષા ૨-૮-૦
૪. સ્વાપન ૧-૮-૦
૫. વિશ્વદર્શન (નથી) ૩-૮-૦
૬. પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ૨-૮-૦

પ્રકીર્ણ

૧ - પલટાતાં તેજ (નાટક) (નથી) ૦-૧૪-૦
૨. આલબેલ (કાવ્યસંગ્રહ) ૧-૮-૦
૩. વેરાનમાં (નથી) ૧-૦-૦
૪ કાળાપાણીને પેલે પાર (નથી) ૦-૬-૦

હિંદુસ્તાની

१. संजीवनी २-०-०
२. शोभा २-८-०
३. प्रायश्चित्त भा० १ २-०-०
४. ,, ,, २ २-०-०

છૂટક કિંમતો ટપાલખર્ચ સાથેની છે રૂબરૂ લેનારને એક રૂપિયે બે આના વળતર મળશે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. બો. ૭૩ : અમદાવાદ

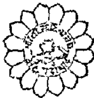

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯ જાન્યુઆરિ ૧૯૪૦

સંપાદકો :

મોહનલાલ મહેતા . ઈશ્વરલાલ દવે
કાન્તિલાલ શાહ હરજીવન સોમૈયા

• અનુક્રમ •

છૂટક નકલ આઠ આના

બાલક ભારતી સાહિત્ય ... અમદાવાદ

ઊર્મિ

• વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશ
૫-૦-૦	૫-૮-૦	૬-૮-૦

જાન્યુઆરી ૧૯૪૦

લેખ સંબંધી

૧. જે લેખનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તે લેખ જો પહેલા જ અંકમાં પ્રગટ થઈ શકે એમ હોય તો તેના લેખકને ખબર આપવામાં આવતી નથી. જો લેખનું પ્રકાશન મોડું થવાનું હોય તેની ખબર આપવાનો રિવાજ છે.

૨. જે લેખ સાથે ટપાલખર્ચ નથી હોતું તે લેખ જો સ્વીકારવા યોગ્ય ન લાગે તો રદ કરવામાં આવે છે.

૩. જે લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તેનાં કારણો આપવાને અમે બંધાયેલા નથી. અમારા તરફથી કારણો ન મળે તો અમે નથી રાખવા ઇચ્છતા એમ સમજવું.

૪. કોઈ પણ લેખકનો લેખ જે અંકમાં છપાય તે અંક અને તે લેખની છૂટી પાંચ પ્રતો જ લેખકને મોકલવાનો રિવાજ છે. કોઈ પણ કારણસર છૂટી પ્રતો ન મોકલી શકાય તો ફરીથી છપાવી આપવાનું જોખમ અમે સ્વીકારતા નથી.

વ્યવસ્થા સંબંધી

. કોઈ પણ ફરિયાદ માટે જવાબી ટપાલખર્ચ અને ગ્રાહક નંબર જણાવવો જરૂરી છે.

. જે ગ્રાહકોનું લવાજમ પૂરું થવા આવે છે તેને અગિયારમા અંક સાથે એ જાતની ચેતવણી મોકલવામાં આવે છે. અને એમના તરફથી વખતસર જવાબ નથી આવતો તો બારમો અંક એમને વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વી. પી. રૂ. ૫-૪-૦ નું થાય છે, ન સ્વીકારે તો છેલ્લો અંક વી. પી. ખર્ચના ચાર આના મોકલીને જ તે પાછો મેળવી શકે છે.

અંગ્રેજી મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં જ 'ઊર્મિ' નો અંક પ્રાપ્ત ન થાય તો ગ્રાહકને વિનતિ છે કે તેમણે ટપાલ-ઑફિસમાં ખબર કાઢવી અને ટપાલખાતા તરફથી જે લેખિત જવાબ આવે તે અહીં મોકલી આપતાં એમને તે અંકની બીજી નકલ મોકલી આપવામાં આવે છે.

એમાં જેમ એને શ્રદ્ધા નથી, તેમ ઊડતી હવા માટે આસંગિક સર્જન, એમાં પણ એને શ્રદ્ધા નથીઃ એ જનતામાં રાચે છેઃ પણ એમાં પોતાના વિચારો ફેલાવવા માટે જ એ કાંઈ કરતો નથી. એને શ્રદ્ધા છે કે નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં જે પ્રજાએ ઝીલ્યાં, તો પ્રજાહૃદયને પહોંચે એવું જે કાંઈ લખાશે, તે ફેલાઈ જવાનું જ છે. એને ફેલાવા વિષે એટલી ચિંતા નથી જેટલી પોતાની અશક્તિ વિષે છે, એટલે તો એ નિત્ય–જાગૃત રહીને નિત્યનાં નવીન બળોને સત્કારે છે, સ્વીકારે છે, પણ એની વીણુણી તો પોતાની દૃષ્ટિ વડે જ કરે છે. એ ઘણી વખત ભૂલ કરી બેસે, પણ પોતાની જાતને છેતરે એવું કાંઈ નહિ કરે. એને મન પ્રજાકીય બળ અને પ્રજાકીય શુદ્ધિ એ બે ભિન્નભિન્ન વસ્તુઓ નથી. એ હરેક પ્રવૃત્તિમાં, જ્યાં જ્યાં પ્રગતિશીલ તત્ત્વો જુએ ત્યાં ત્યાં આનંદ લે છેઃ પણ એનો આનંદ એ જેમ રમત રમનારનો આનંદ નથી, તેમ ઊભેલા પ્રેક્ષકનો પણ નથી. એનો આનંદ એ ઋતુનો આનંદ છે—ઋતુ જેમ પોતાના સ્વાભાવિક વિકાસથી પ્રસન્ન બની રહે છે, તેમ પ્રગતિશીલ પ્રવૃત્તિમાં પડેલ માનવ-સ્વભાવનો પરિચય સાધતાં, એને સંસ્કારી આનંદ થાય છેઃ કારણ કે સાચી સંસ્કારી માનવ-નવૃત્તિ પ્રગતિમય જ રહેવાની. એમાં થીગડાંને અવકાશ નહિઃ દંભને સ્થાન નહિઃ એટલા માટે સાચો સાહિત્યકાર યુગમાં રાચે છે, યુગબળ સમજે છે, યુગધર્મ જાણે છે, અને છતાં યુગથી પર રહે છે, એ 'પર' એના ઐકાંતિક અભિમાનનું ફળ નથી; 'વિદ્યા વિવાદાય' નું પરિણામ નથી; બીકણપણાની નિશાની નથી, પણ એને ખબર છે કે જે જે વસ્તુ ખરી સત્ત્વવાળી છે તે મંથન વિના પ્રાપ્ત થતી નથી, અને તેથી સાધારણ માણસો મંથન સમયે મંથનનો મહિમા ગાવામાં સત્ત્વનો મહિમા ભૂલે છે પણ એનાથી એ ભૂલી શકાય નહિ. એ લોકહૃદયમાં વસે છે—લોકમાં ચાલી રહેલી હવાઈ વાતોનો સ્વીકાર કરીને નહિ, પણ લોકને મંથનનું રહસ્ય સમજાવીને, નવી દૃષ્ટિ આપીને, નવસર્જનની દિશા બતાવીને. એ જનતાને જનાર્દન માને છેઃ પણ જનાર્દનના હાથમાં રહેલ બે ચિહ્નો એના ધ્યાનમાં છેઃ ચક્ર અને પદ્મ. જીવનચક્ર એવી રીતે ચલાવવું જોઈએ કે જીવનપરિમલ જ પ્રગટેઃ વિનાશ એવી રીતે થવો જોઈએ કે સુગંધ નાશ ન પામેઃ જે પાયા ઉપર પ્રજા ઊભી છે તે પાયા ઉપરથી બીજા પાયા ઉપર લીધા વિના. કેવળ સર્જનની ખાતર સર્જન એ અર્ધદગ્ધ વાતની પેઠે આ બીજી અર્ધદગ્ધ વાત—કેવળ વિનાશની ખાતર વિનાશ, જૂનવાણી છે માટે વિનાશ, એવો બીજો અર્ધદગ્ધ સિદ્ધાંત પણ એ સ્વીકારી શકે નહિઃ એ જાણે છે કે જીવનચક્ર ફરે છે, કોઈ જૂનવાણી કેવળ જૂનવાણી હોવાથી રહી શકશે નહિ. અને એ એ પણ જાણે છે, કે, કેવળ જૂનવાણી હોવાથી, જેમ કોઈ પણ વસ્તુને રહેવાનો અધિકાર નથી તેમ, કેવળ જૂનવાણી હોવાથી કોઈ પણ વસ્તુનો નાશ કરવાનો પણ કોઈને અધિકાર નથી.

એટલે એની પ્રગતિશીલતા એ સંસ્કારને સમજનારી પ્રગતિશીલતા છે. એનાથી કોઈ વસ્તુનો ઉચ્છેદ કરવામાં સ્વચ્છંદી વૃત્તિ રાખી નહિ શકાય. વળી એ જાણે છે કે માનવમાત્રને અમુક વસ્તુઓને સમજવા માટે અમુક દૃષ્ટિમર્યાદા (perspective)ની જરૂર પડે છે. એ દૃષ્ટિમર્યાદાની સમજણ વિના ઘણી વખત દૃષ્ટિભ્રમ પણ થાય છે. એટલે એ કોઈ પણ સંયોગોમાં, જેનાથી માનવહૃદયમાં વસતી ચિરંતન વસ્તુઓનો વિનાશ થાય એવી પ્રવૃત્તિ નહિ કરેઃ દરેક યુગને પોતાના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય પ્રશ્નો હોય છે. પણ ભગવાન બુદ્ધના જમાનાનો માણસ

પણ સમજતો કે તમારા દૃષ્ટિકોણ વડે તમારા સંબંધોને વધારે સારી રીતે સમજી કે સરજી શકાય છે. એટલે જરૂર વ્યક્તિના દૃષ્ટિકોણની સજાવટની છે: અને નહિ કે સઘળાં જ દૃષ્ટિબિંદુઓને નકારવાની. આજના દૃષ્ટિકોણ વડે સીતા નિર્માલ્ય લાગે: પણ એ સાચું દૃષ્ટિબિંદુ નથી. જે સમયમાં, જે પરિસ્થિતિમાં, જે સંયોગોમાં, જે ભૂમિકામાં અને જે વાતાવરણમાં સીતાની મૂર્તિ ભવભૂતિએ ઘડી તે સઘળાંને સમજ્યા વિના સીતાને જ સમજી ન શકાય, એટલે, દૃષ્ટિકોણને બદલે દૃષ્ટિભ્રમ થાય, અને એમાં સીતાની મૂર્તિ નાની લાગે, અને આજની નારી મહાન લાગે. એમાં કારણ નજીકતાનું છે. કેટલાંક મનુષ્યો વર્તમાનકાલની તાત્કાલિક ક્રિયામાં એટલો રસ લેતાં થઇ જાય છે કે એમને મન જીવન ગંજીફાની રમત જેવું—ગમ્મત માટે ને મશ્કરીભર્યું બની રહે છે. આ રસહીનવૃત્તિ માટે સાહિત્યકારોને જવાબદાર ગણી શકાય. પ્રજાનો ઘણો મોટો ભાગ—ખાસ કરીને તરુણવર્ગ—જ્યારે જીવનની તાત્કાલિક ક્રિયાઓને ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન આપે, ત્યારે એ પ્રજાનું બીજું અંગે તે થાય, પણ તેનામાંથી મહત્તા સર્જવાની શક્તિનો હ્રાસ થઈ જાય છે. જેવી રીતે માણસ ખાનપાનના શોખમાં જીવનનો ઊંચો આનંદ ક્યારે ય જાણી શકતો નથી તેમ વર્તમાનકાલના પ્રશ્નોમાં, ચિરંતન વિષયોને સ્પર્શ કરવાની અશક્તિ એ એક પ્રકારની હીન મનોવૃત્તિ બતાવે છે.

સાહિત્યકારનો ધર્મ વર્તમાનકાળમાં રહેવા છતાં વર્તમાનકાળના જ બની જવાનો નથી. એ એમ કરશે તો એ પણ પ્રાસંગિક માણસ બની છેવટે લુપ્ત થઈ જશે.

• ધૂ મ કે તુ •

સ્વરાજયાત્રા

શ્રી. મોહનલાલ મહેતા

બ્રિટનના યુદ્ધહેતુઓ

યુરોપીય યુદ્ધ શરૂ થયે લગભગ ચાર મહિના થવા આવ્યા. એ યુદ્ધ જે કારણો આપીને બ્રિટને શરૂ કર્યું હતું તે કારણો સાચાં હતાં કે ખોટાં હતાં એ વિશે નિર્ણય કરવામાં કશી મુશ્કેલી હવે રહી નથી. આખું જગત જાણે છે કે જર્મની અને રશિયાએ સાથે મળીને પોલેન્ડને સંપૂર્ણ રીતે છૂંદી નાખ્યું છે. અને આશ્ચર્ય તેમ જ દુઃખની વાત એ છે કે એ વિશે કશા સમાચાર મળતા જ નથી. ક્યારેક એટલું જાણવા મળે છે કે રશિયાના કબજાના પોલેંડવાસીઓ નવા શાસનને વધાવે છે. જર્મનીએ કબજે કરેલા પોલેંડનું શું થાય છે તેની ભાગ્યે જ માહિતી મળે છે. આટલે બધે દૂર વસનાર અને બ્રિટનની મજબૂત કિલ્લેબંદીમાંથી પસાર થયેલા જ સમાચારો વાંચી શકનાર આપણને તો એમ લાગી જાય કે પોલેંડમાં જાણે લડાઈ થઈ જ નહોતી અથવા તો એ ગયું તેનો પોલેંડવાસીઓ સિવાય કોઈને હરખશોક નથી. બ્રિટને યુદ્ધ જાહેર કરતાં પહેલાં અને તે પછી એમ જ જણાવ્યા કર્યું છે કે આ યુદ્ધ પ્રજાતંત્રના અને જગતશાંતિના રક્ષણ અને સ્થાપના માટે છે.

આખી દુનિયાએ હવે જાણી લીધું છે કે આ કારણો તદ્દન જૂઠાં હતાં, કારણ કે યુદ્ધ શરૂ થતાં જ આ વચનોની કસોટી કરાવે એવા બનાવો એક બાજુ યુરોપમાં અને બીજી બાજુ હિંદમાં બનવા લાગ્યા છે. જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે તેમ તેમ વધુ વધુ ખાતરી થતી જાય છે કે આ યુદ્ધ કોઈ નૈતિક કારણોસર, પ્રજાતંત્રની ભાવના ખાતર કે કોઈ આક્રમણના વિરોધ ખાતર કરવામાં આવ્યું નથી. આ યુદ્ધનો હેતુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને સ્વાર્થોને સલામત રાખવાનો જ છે. આપણે જોયું છે કે પોલેંડને ખાતર રશિયા સામે હથિયાર ઉઠાવવાની જ્યારે વાત આવી ત્યારે આરંભમાં ગોળ ગોળ જવાબો આપીને છેવટ બ્રિટને કહી દીધું કે 'આપણે પોલેંડને માત્ર નાઝી–આક્રમણ સામે રક્ષણ આપવાનું જ વચન આપ્યું હતું.' પોલેંડ પછી રશિયાએ લેટિવિયા, ઈસ્ટોનિયા, લિથુઆનિયા ઉપર પોતાની છાયા પાથરી ત્યારે પણ બ્રિટનના રાજપુરુષોએ હાથ જોડીને બેસી રહીને બબડાટ કર્યા કર્યો કે સ્ટેલીન પણ હિટલર જેવો જ છે. પણ એની સામે હથિયાર ઊંચકવાની હિંમત ન કરી. પોતાની આ નીતિના બચાવમાં આ જ લગી બ્રિટન એમ કહ્યા કરે છે કે આ આક્રમણ-નીતિનું મૂળ નાઝી સરકાર છે, એનો જલદી અંત આણવાથી બધું બરાબર થઈ જશે. બીજી બાજુ એમ કહીને સંતોષ માન્યો કે સ્ટેલીન છેવટ હિટલરને જ ભારે પડવાનો છે, એ એનો મિત્ર નહિ, પણ દુશ્મન છે. પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે સ્ટેલીન હિટલરનો મિત્ર હોય કે દુશ્મન હોય, આજની આક્રમણનીતિનું મૂળ નાઝી સરકાર હોય કે ન હોય, પણ બ્રિટન એમ તો કહે જ છે ને કે રશિયાએ નાઝીનીતિ ગ્રહણ કરી છે! એ આક્રમણ કરે છે, પ્રજાતંત્રોનો નાશ કરે છે! તો પછી એની સામે તલવાર કેમ નથી ઉઠાવતી! છેલ્લા એકાદ મહિનાથી નાનકડા ફિન્લેંડ ઉપર રશિયા તૂટી પડ્યું છે અને પ્રજાસંઘની એણે હાંસી ઉડાવી છે. છતાં શાંતિ કેમ! માત્ર સહાનુભૂતિના શબ્દો અને નાણાં લઈ અપાતાં લશ્કરીસાધનો ઉપરાંત ફ્રાંસ કે બ્રિટન ફિન્લેંડને મદદ કરશે! પોલેંડ કરતાં તો ફિન્લેંડ ક્યાંય નાનું છે અને જર્મની કરતાં રશિયા ઘણું મહાન છે, છતાં ફિન્લેંડ ટકી રહ્યું છે તે આશ્ચર્યની વાત છે પરંતુ એ ગણ્યા દિવસોમાં જ રશિયાની ચપટીમાં ચોળાઈ જવાનું છે એ વાતમાં કોને શંકા છે? આ બધી બાબતોનો અને અત્યારે જે લડાઈ ચાલી રહી છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ લાગે છે કે બ્રિટનના યુદ્ધહેતુઓમાં પ્રજાતંત્ર, જગતશાંતિ અને આક્રમણના વિરોધની ભાવનાનો અભાવ છે. અને બ્રિટનના યુદ્ધહેતુઓની કસોટી હિંદમાં કેવી થઈ છે તે જોઈએ છીએ ત્યારે તો એમ જ થાય છે કે બ્રિટને દુનિયાને ભોળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમાં મુદ્દલ ફાવી શક્યું નથી. હિંદના પ્રશ્ને આખા જગતને ખાતરી કરાવી આપી છે કે આ યુદ્ધના મૂળમાં એ જ જૂની ભયાનક સામ્રાજ્યલિપ્સા જ પડી છે.

છૂપાં હથિયારો

હિટલરે પોલેંડનું પતન કર્યા પછી ડાન્ઝીગમાં જાહેર કર્યું હતું કે જર્મની પાસે એક એવું ગુપ્ત શસ્ત્ર છે કે જેનો કોઈ સામનો કરી શકશે નહિ, તેમ કોઈ એ મેળવી પણ શકશે નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે એ ગુપ્ત શસ્ત્ર હવે છાનું નથી રહ્યું. જર્મનીની સુરંગો દરિયામાં હાહાકાર વર્તાવે છે. આવું જ એક ગુપ્ત શસ્ત્ર હિંદી વજીરે પોતાના છેલ્લા નિવેદનમાં પ્રગટ કર્યું છે. હિટલર અને ઝેટલેન્ડમાં તફાવત એટલો છે કે હિટલરે એ ગુપ્ત શસ્ત્રની ભયાનતા અને અજેયતા જાહેર કરી દીધી હતી, જ્યારે ઝેટલેન્ડ સાહેબે પોતાના શસ્ત્રને સીધા–સાદા સવાલ રૂપે જ આપણી સમક્ષ મૂક્યું છે. પરંતુ જેમ બ્રિટનને હિટલરના ગુપ્ત શસ્ત્રથી ખાસ આશ્ચર્ય નથી થતું, તેમ આપણને ઝેટલેન્ડ સાહેબના નવા શસ્ત્રથી નવાઈ નથી ઊપજી. તેઓ સાહેબે કહ્યું કે હિંદના બંધારણીય વિકાસ માટે કંઈ પણ વિચાર કરવામાં જો કે હિંદની તમામ કોમો અને પક્ષો વચ્ચેની એકતાનો મુદ્દો અત્યંત મહત્ત્વનો છે, પરંતુ બીજા મુદ્દાઓ પણ પડ્યા છે. ઝેટલેન્ડ સાહેબ કહે છે કે રાજાઓ, હિંદમાં સ્થપાયેલાં અંગ્રેજ–હિતો અને સનદી નોકરોના સવાલ પણ વિચારવા પડશે. બ્રિટનને

કદાચ એમ થયું હશે કે આ સનાતન કોમી સવાલ જો ઊભી જશે તો પછી અહીં ગોરી ગડેનાઓ માટે હિંદી પ્રજામતને અને દુનિયાને શો જવાબ આપશું? આ મૂંઝવણ ઊભી જ ન થાય તે માટે એમ પ્રશ્ન ઊભો છે, એટલે કે હિંદની સ્વરાજકૂચને ખાળવા માટે કોમી સવાલનું શસ્ત્ર પોતાનું કામ સફળતાથી કરે છે, ત્યાં જ એણે બીજાં ત્રણ નવાં શસ્ત્રો ધરી દીધાં છે, હવે પછીના એકાદ નિવેદનમાં હરિજનોમાંનું ત્રણનું ગમ્ભીર કરજ, વહાણવટું એવા સવાલો ઊભા કરવામાં આવે તો આપણે આશ્ચર્ય ન પામીએ તેની ઝેટલેન્ડ સાહેબે કાળજી રાખેલી લાગે છે

સાચી વાત તો એ છે કે આપણે એવું કોઈ દિવસ માન્યું જ નથી કે આપણી વચ્ચે એકતા નથી માટે બ્રિટનને સ્વરાજ આપવામાં મુશ્કેલી થાય છે એમ આપણે જરૂર માન્યું હશે કે જો આપણી વચ્ચે એકતા હોય તો બ્રિટને કાં તો શાંતિ અને વાટાઘાટથી નહિ તો સવિનય ભંગને અંતે પણ આપણી સાથે સમાધાન તો કરવું જ પડે આ ત્રણે તો યુદ્ધ પછીના પહેલા પ્રથમ સરકારી નિવેદનથી અને વૉયસરૉય સાહેબે આપેલી બાવન મુલાકાતોથી જાણી જ લીધું છે કે બ્રિટનની દાનત સારી નથી કોમી એકતાનો ગોળો ગગડાવ્યા પછી એમણે આ ત્રણ નવા ગોળા ગબડાવ્યા છે, પણ ઝેટલેન્ડ સાહેબને આપણે જણાવવું જોઈએ કે તમારાં આ કે હવે પછી આવનારાં નવાં શસ્ત્રોની અમને જરા પણ ચિંતા નથી અમને ચિંતા માત્ર કોમી એકતા પ્રાપ્ત કરવા વિશેની જ છે જો અમે એમાં સફળ થઈશું તો તમારાં તમામ શસ્ત્રો સામે અમે અવશ્ય ટકી રહેશું અમે તો આપને કહી જ દીધું છે કે રાજાઓ અને સનદી નોકરોનું તમારાથી જુદું એવું અસ્તિત્વ અમે સ્વીકારતા નથી એ બન્ને પ્રશ્નો વિશે અમે તમારી જ સાથે વાટાઘાટ કરશું અને ફેંસલો પતાવશું અમે અમારી નીતિ સ્પષ્ટ કરી દીધી છે આ દેશમાં કોઈ પણ દેશનો પ્રજાજન અમારા જેટલા જ સુખપૂર્વક રહી શકશે એ અમારો માલિક થવાનો પ્રયત્ન કરશે તો તેણે હિંદનો કિનારો છોડવો પડશે સનદી નોકરોની શક્તિ અને અનુભવની અમને જરૂર પડશે તો એમને માટે અહીં સ્થાન છે જ—પ્રજાના સેવક તરીકે અને રાજાઓ માટે તો અમે કહી દીધું છે કે જેઓ મામૂલી જમીનદાર જેટલું રાજ નથી ધરાવતા તેમણે તો એમનો ફેંટો ઉતારી નાખવો અને જે મોટા રાજાઓ છે તેમણે ઇંગ્લેંડના મહાન રાજાની પેઠે બંધારણીય રાજા બની જવું આ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ છે જો એ નહિ સ્વીકારી શકાય તો આખર અથડામણ વિના આરો નથી

ઝીણા સાહેબનો મુક્તિ દિન

દિલ્હીની છેલ્લી મુલાકાત વખતે જનાબ ઝીણા અને પંડિત જવાહરલાલજી વચ્ચે કોમી એકતા સ્થાપવાની વાટાઘાટો સંતોષપૂર્વક ચાલતી હતી તે સમાચારે આખા દેશમાં આશા આનંદ અને આશ્ચર્યનું મોજું ફેલાવ્યું હતું એમ થતું હતું કે અંધકાર દૂર થવાની ઘડી નજીક આવી પહોંચી છે પરંતુ એ આશા ને આનંદ થોડા દિવસમાં જ વરાળની પેઠે ઊડી ગયાં છે જનાબ ઝીણા સાહેબે એક દુર્ભાગી ઘડીએ 'મુક્તિદિન' ઊજવવાની જાહેરાત કરી દીધી અને એ વાટાઘાટો હતી ત્યાં જ અટકી પડી વર્તમાનપત્રોના અહેવાલો કહે છે કે એ દિવસ હિંદભરમાં ઠીક રીતે ઊજવાઈ ગયો મુસ્લિમ લીગની સાથે આંબેડકરપક્ષીઓ, થોડા પારસીઓ અને રડ્યાખડ્યા બીજા અસંતોષીઓએ પણ પોતાનો સૂર પુરાવ્યો

આ દિવસે થયેલી સભાઓમાં જે ભાષણો થયાં અને ઠરાવો મુકાયા તે સૌની સમક્ષ પ્રગટ પડ્યા છે એ વાંચીને કોઈ એમ કહી શકશે ખરું કે તે દિવસે મુક્તિદિન કે પ્રાર્થનાદિન હતો? એમ લાગે છે કે એ દિવસ મહાસભા સામે રોષ ઠાલવવાનો અને લડાઈનો પડકાર કરવાનો જ બની ગયો હતો આ મુક્તિ દિન ઊજવવાની પાછળ એક જ કારણ દેખાય છે ઝીણા સાહેબને એમ લાગ્યું હશે કે રખે દુનિયા એમ જાણી જાય કે હિંદમાં એકતા છે! અથવા તો રખે બ્રિટન મહાસભા સાથે સમાધાન કરી નાખી મુસ્લિમ લીગનું મહત્ત્વ ઘટાડી નાખે આમાંનો બીજો

ભય તો રાખવાપણું હતું જ નહિ, કારણ કે છેલ્લા ત્રણ મહિના થયાં બ્રિટિશ સરકાર મુસ્લિમ લીગનો જે સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરી રહી છે તે બદલ બ્રિટિશ રાજનીતિને ધન્યવાદ આપવા પડે એવું છે.

•

આ મુક્તિદિનની સભામાં મહાસભાવાદી પ્રાંતોની સરકારોએ મુસ્લિમો અને અન્ય લઘુમતિઓ ઉપર જે અત્યાચારો (?) ગુજાર્યા છે તેની તપાસ માટે શાહી કમીશનની માગણી કરવામાં આવી છે. આ માગણી કેટલી બેહૂદી છે તે સાયમન કમીશનનો ઇતિહાસ જાણનાર સહેલાઈથી જાણી શકે એમ છે. સૌથી પહેલું તો એ કે આ માગણી બ્રિટન સ્વીકારવાનું નથી, પરંતુ જો સ્વીકારે તો યે તેથી મુસ્લિમોને કે કોઈ ને કશો જ લાભ થવાનો નથી. આવી તપાસ માટે બે ત્રણ વર્ષનો સમય અને લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ લાગવાનો છે. હિંદની આજની સ્થિતિમાં આપણને એ પોસાય એમ છે? આજે તો એકેએક દિવસ કીંમતી બન્યો છે. આપણે એક બાજુ બ્રિટન પાસે એના યુદ્ધ–હેતુઓ અને હિંદની આઝાદીની જાહેરાત માગીએ છીએ, બીજી બાજુ આજની યુરોપીય લડાઈમાં હિંદને વગર પૂછ્યે ઘસડવામાં આવ્યું છે તે સામે પોકાર પાડીએ છીએ અને એમાંથી છૂટવા મથીએ છીએ. શાહી કમીશનને જો કામ કરવા દેવામાં આવે તો આ બંને કાર્યક્રમો આજે જ અટકી પડે અને તેને બદલે હિંદુ–મુસ્લિમ વચ્ચે ઝેર ફેલાવવારૂપ એકબીજા સામેના આક્ષેપો–સાચા યા ખોટા પુરવાર કરવાની મોટી ઝુંબેશ શરૂ થઈ જાય. પરિણામે દેશમાંથી સ્વરાજભાવના દૂર થાય અને એકબીજા પાસેથી વધુ ને વધુ પડાવી લેવા માટે ત્રીજાની ખુશામત કરવાનું કાર્ય જોશભેર ચાલે. જો મુસ્લિમ લીગ પ્રમાણિકપણે તપાસ ઇચ્છતી હોય તો સૌથી પહેલાં તો એ પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી આ પ્રકારના દિનો ઊજવવાનું એણે છોડવું જોઈએ અને તે પછી એ તપાસનો સહેલો, સ્વમાન-ભર્યો અને ઓછો સમય. લે એવો માર્ગ ખોળવો જોઈએ. શું મુસ્લિમ લીગને આ દેશમાં એવા કોઈ હિંદુ, મુસ્લિમ, પારસી, ખ્રિસ્તી, અંગ્રેજ નથી મળતા કે તટસ્થતાપૂર્વક તપાસ ચલાવીને પોતાનો નિર્ણય આપી શકે? શું હિંદુસ્તાન એટલું બધું ન્યાયહીન બની ગયું છે? મુસ્લિમ લીગની કારોબારીના એક સિંધી સભ્યે હમણાં એમ સૂચવ્યું કે આ બધી તપાસ મુસ્લિમ લીગે નીમેલો એક, મહાસભાએ નીમેલો એક અને એક તટસ્થ એમ ત્રણ માણસોની કમિટિને સોંપવી જોઈએ. આ સૂચના વ્યાજબી અને વ્યવહારુ છે. મહાસભાને આવી કોઈ પણ તપાસ સામે વાંધો નથી. મહાસભાને ખાતરી છે કે એણે કશું જ ખૂરું કર્યું નથી. એને ગવર્નર, વૉયસરોય, વડા જજ કે કોઈ પણ પંચ સામે વાંધો નથી. શાહી કમીશન હિંદના સ્વમાન ઉપર ઘા કરનારું, સ્વરાજની કૂચને થંભાવનારું અને કોમી માનસને વધુ જલદ બનાવનારું છે, માટે જ તે સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે.

અત્યારની સ્થિતિ જોતાં કોમી વાટાઘાટોનો અંત આવ્યો છે. મુસ્લિમ લીગે મુક્તિ દિન ઊજવી લીધો છે. મહાસભાએ શાહી કમીશનની માગણીને સંમતિ નથી આપી. આ પ્રશ્ન હતો તે કરતાં વધુ જલદ બન્યો છે. આ સ્થિતિનો અંત શી રીતે આવશે? એમ જણાય છે કે મહાસભાએ આવી વાટાઘાટો ઉપરથી હવે ઇતબાર ગુમાવ્યો છે. ઝીણા સાહેબને ગમે કે ન ગમે, મુસ્લિમ લીગને રુચે કે ન રુચે પણ મહાસભા હવે મુસ્લિમજનતા પાસે જ પોતાનો પોકાર કરવા ઇચ્છે છે. કેટલાકને લાગે છે કે ઝીણાસાહેબ આટલા ઉદ્દંડ બન્યા છે તેનું કારણ મહાસભા અને ગાંધીજીએ તેને મહત્ત્વ આપ્યું તે છે. અમને એમ નથી. લાગતું. ઝીણા સાહેબ મુસ્લિમ જનતાના એક મજબૂત ભાગનો સાથ ધરાવતા હતા અને ધરાવે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. એમને સમજાવી લેવાની એકેએક તકનો ઉપયોગ મહાસભાએ કરવો જ જોઈએ. જો એ એમ ન કરે તો મુસ્લિમજનતા સમક્ષ પોતાનો કેસ રજૂ કરવામાં પણ એને મુશ્કેલી જ આવે. આટલી વાટાઘાટોથી સૌ કોઈ એટલું જાણી શક્યું છે કે

[અનુસંધાન જુઓ પૃષ્ઠ ૮૬૫]

નદીનું સરોવર

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

આ પણા દેશમાં સૌંદર્યસ્થાનો એટલાં બધાં વેરાયાં છે કે કોઈ એનો હિસાબ જ રાખતું નથી. જ્યારે કુદરતે ઉડાઉપણું કર્યું એની માણસ એને સજા કરે છે. જેમ આશ્રમમાં ચોવીસે કલાક બાપુજી સાથે રહેવાની અને વાતો કરવાની તક જેમને મળી છે, તે લોકો બાપુજીનું મહત્ત્વ સમજતા મટ્યા છે અને બાપુજીનો ભાવ પણ પૂછતા નથી, તે જ પ્રમાણે આપણા દેશમાં કુદરતની ભવ્યતાનું થયું છે.

અમે માણિકપૂરથી ઝાંસી જતા હતા. રસ્તામાં હરપાલપુર અને રોહા વચ્ચે અચાનક એક વિશાળ સુંદર દૃશ્ય જોયું. આ સરોવર છે કે નદી એની પણ ખબર ન પડે. આસપાસનાં ઝાડો એટલાં તો કાંઠાની નજીક આવ્યાં હતાં કે આ નદી ન જ હોઈ શકે એમ અનુમાન નીકળતું. પણ સરોવરની તો ચારે બાજુ ઓછી વત્તી ઊંચી હોવી જોઈએ. અહીં સામી બાજુ એક ઊંચો પર્વત આસપાસના જંગલને આશીર્વાદ આપતો ઊભો હતો. અને પાણીમાં જોનાર લોકોને પોતાનું અવળું દર્શન આપતો હતો. દાઢી રાખીને પોતાનું માથું મૂંડાવનાર મુસલમાનની પેઠે આ પહાડે પોતાની તળેટીમાં જંગલ ઉગાડીને પોતાના શિખરનું તોલું કર્યું હતું.

પુલની ડાબી બાજુ પાણીના વિસ્તાર વચ્ચોવચ એક નાનકડો બેટ હતો, બે એક ફૂટ લાંબો અને એક હાથ પહોળો, અને પાણીના પૃષ્ઠભાગથી કાંઈ નહીં તો આસો ૭ ઇંચ ઊંચો હશે એટલે આ બેટનો તોર જોવા જેવો હતો. જાણે પાસેના પહાડને કહેતો હોય કે તું તો તીરે ઊભો ઊભો તમાસો જોયા કરે છે, હું જો કેવો જલવિહાર કરું છું—"માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે (દાઝે) જો ને!"

ત્યારે આ નદી છે કે સરોવર? હમણાં જ બેલાતાલ સ્ટેશન ગયું એટલે આ પ્રદેશમાં ઠેકઠેકાણે તળાવો હશે એમ લાગ્યું. પણ ખાતરી ન થઈ. ડબ્બામાં બેસનારા લોકોને પુછાય ખરું, પણ એક તો પેસેન્જર ગાડી હોવા છતાં દિવાળીના દિવસોને કારણે સ્થાનિક મુસાફરો ન હતા, અને હોત તો યે તેઓ ઝાઝી માહિતી આપી શકે એમ થોડી જ આશા રખાય? જમાનાઓ સુધી જીવનયાત્રા વિષમ થવાને કારણે લોકોના જીવનમાંથી તમામ કાવ્ય સુકાઈ ગયું છે. એટલે જે સવાલ પૂછીએ તેનો જવાબ વિષાદમય બેદરકારીનો જ મળે છે. લોકોની ભલમનસાઈ હજી કંઈક ટકી છે, પણ કાવ્ય, ઉત્સાહ અને કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો હવે સ્મૃતિશેષ જ થયાં છે.

પણ આટલું સુંદર દૃશ્ય જોયા પછી કાંઈ વિષાદના વિચારો સેવાય? મુસાફરીમાં હમેશાં હું એક બે નકશાઓ સાથે રાખું જ છું. બલિહારી આધુનિક જમાનાની, આવાં સાધનો સહેજે મળે છે. મેં Road map of India (મોટરવાળાનો નકશો) કાઢી જોયો. હરપાલપુર અને મઉરાનીપુર વચ્ચે થઈને એક લાંબી નદી દક્ષિણથી ઉત્તરે દોડે છે, બેતવાને જઈને મળે છે અને બેતવાની મદદથી હિંમતપુર આગળ પોતાનાં નીર જમુનાને ચરણે ધરે છે. 'પણ આ નદીનું નામ શું?' મેં નકશાને પૂછ્યું. એ આળસુ કહે, 'જોને ક્યાંક નોંધેલું પડયું હશે.' અને ખરેખર એ જ ક્ષણે નામ જડયું—ધસાન! આટલા બધા ડાહ્યા ડમરા શાંત પાણીનું નામ 'ધસાન' શી રીતે પડયું હશે? આ તો એનું અપમાન કહેવાય. હું હોત તો આ નદીનું નામ પ્રસન્ના રાખત, મંદસ્રોતા રાખત અથવા હિમાલયની માફી માગીને એને મંદાકિની કહેત.

પણ આપણને શી ખબર કે જે લોકકવિએ આ નદીનું નામ ધસાન પાડયું તેણે તેનું દર્શન કઈ ઋતુમાં કર્યું હશે. ચોમાસું પૂર જોસમાં બેઠું છે, આસપાસના પહાડો વાદળાંને ખેંચી પાડી રગદોળે છે અને મસ્તી કરનારાં નીર હાથીના વેગથી ઉત્તરતી દિશાએ ધસે છે, ખબર નથી પડતી કે પાસેની ટેકરીઓ ટકશે કે ગબડી પડશે. એવે વખતે લોકકવિ બોલ્યો હશે, "જુઓ તો આ ધસાન નદીનું તોફાન, જાણે મહારાજ પુલકેશીની સેના ઉત્તર જીતવા નીકળી છે!"

પણ અત્યારે એ નદી એટલી તો શાંત લાગતી, કે જાણે ગોકુળમાં તોફાન કર્યા પછી જશોદા માતા આગળ ગરીબ ગાય બનેલો કનૈયો.

સવારે ઊઠીને નાસ્તા વખતે આટલી અણધારી ઉજાણી મળી એટલે પછી એને કોણે છોડે? *मिष्टान्नं* प्राप्य दुर्बुद्धे! मा प्राणेषु दयां कुरु! मिष्टान्नं दुर्लभं मन्ये प्राणा जन्मनि जन्मनि!

ધરાઈને ખાધા પછી સગાંવહાલાંનું સ્મરણ થવાનું જ. હવે આ ધસાનનું મંગલદર્શન ઇષ્ટ મિત્રોને શી રીતે કરાવાય? નથી પોતાની પાસે કેમેરો અને નથી ટ્રેનમાંથી ફોટો પાડવાની સગવડ. અને ફોટોનું ગજું કેટલું? ફોટોમાં જો બધો આનંદ મઢાવી શકાત તો રખડવાની તકલીફ કોઈ ન લેત. હું કવિ હોત તો આ દશ્ય જોઈ હૃદયના ઉદ્ગારોની એક સરિતા જ ધસાવત. પણ એ પણ ભાગ્યમાં નથી એટલે દૂધની તરસ છાશથી છિપાવવાને ન્યાયે આ કાગળ લખું છું. ભારતની ભક્તિ માણનારો કોઈ સમાનધર્મા ઝાંસીથી પચાસ માઈલની અંદર આવેલા આ ઠેકાણે દર્શને જરૂર આવશે.

સ્ટેશન બરવાસાગર. ૧૪ : ૧૧ : '૩૯

× × ×

તા. ૧૬ : ૧૧ : '૩૯

ધસાનથી આગળ વધ્યા અને ઓરછા આગળ બેતવા નદી જોઈ. એ નદી પણ સારી પેઠે રૂપાળી હતી. એના પ્રવાહમાં કેટલાયે પથરા અને કેટલાયે ઝાડો હતાં. એના લાવણ્યમાં અધૂરું કહેવાય એવું કશું ન હતું. દૂર દૂર ઓરછાનાં મંદિરો અને મહેલો દેખાતાં હતાં, ક્યાંય કાદવનું દર્શન ન મળે. આ અનાવિલા નદી જોઈને ઝાંસી પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રી. મૈથિલીશરણના ભાઈ-સિયારામશરણ અને ચારુશીલાશરણ પોતાના પરિવારના બીજા ભાઈઓ સાથે ખાવાનું લઈને આવ્યા હતા. મારા મનમાં શંકા હતી કે કાવ્યો વાંચી વાંચીને કાવ્યો ઉપજાવનારા આપણા કવિઓ જેમ કુદરતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન હૃદયથી કરતા નથી, તેમ આ કવિ ભાઈઓએ પણ ધસાન અને બેતવા વિષે કશું લખ્યું ન હોય. એટલે મેં એમને સીધેસીધું કહ્યું કે, જો એ બે નદીઓ વિષે તમે કશું ન લખ્યું હોય તો નિંદાને પાત્ર છો! સિયારામશરણે પોતાના વિનયથી મને પરાસ્ત કર્યો. એમણે કહ્યું, "ભૈયાજીએ (મૈથિલીશરણે) તો આ નદીઓ વિષે ગાતાં કહ્યું છે કે શોભામાં તો બુંદેલખંડની આ નદીઓ ગંગા-યમુના કરતાં યે ચઢી જાય, એટલે મારા મોટાભાઈ તો તમારા ઉપાલંભમાં આવતા નથી. મેં પોતે આ નદીઓ વિષે લખ્યું નથી એ ખરું, પણ હું ક્યાં ઘરડો થયો છું. મારે તો હજી યે ઘણું લખવું છે."

એમની પાસેથી મેં જાણ્યું કે ધસાનનું મૂળ નામ દશાર્ણ હતું. અને બેતવા તે વેત્રવતી એની મને ખબર હતી. દશાર્ણ=દશાઅણ=દશાણ=ધસાન આટલું ધ્યાનમાં આવ્યા પછી ધસાન નામ વિષે મેં કરેલી ઉટપટાંગ કલ્પના ભેખડની પેઠે તૂટી પડી. કશા પુરાવા વગર કેવળ કલ્પનાને જોરે સંશોધન કરનાર મારા જેવા આ દેશમાં કેટલાયે હશે. એમની ભૂલ બતાવવા જેટલું *જાણનાર કોઈ ન હોવાથી આવી નરી કલ્પના* પણ ઇતિહાસ તરીકે રૂઢ થઈ જાય છે અને આગળ જતાં રૂઢિના અભિમાનીઓ ઝનૂનપૂર્વક એવી કલ્પનાને વળગવા માગે છે.

મેં એકવાર વતી-મતી વાળી નદીઓનાં નામ ભેગાં કર્યાં હતાં, તેથી જ વેત્રવતી ધ્યાનમાં રહી હતી. જેને કિનારે નેતર ઊગે છે, તે વેત્રવતી. દૃષદ્વતી (પથરાવાળી), સરસ્વતી, ગોમતી, હાથમતી, વાઘમતી,

ઐરાવતી, સાબરમતી, વેગમતી, માહિષ્મતી (?) ચર્મણ્વતી (ચંબલ), ભોગવતી (?), શરુવતી. આટલી નદીઓ તો હમણાં યાદ આવે છે. બહુ શોધવા જઈએ તો હજી યે બેચાર મળી આવે. મહાભારતમાં જ્યાં તીર્થયાત્રા પ્રકરણ આવે છે ત્યાં કેટલાંય નામો ભેગાં કહેલાં છે. વિશ્વામિત્ર, બલરામ, નારદ, દત્તાત્રેય, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, સૂત, શૌનક વગેરે પ્રાચીન ભૂગોળવેત્તાઓને પૂછ્યું હોય, તો તેઓ ઘણાં નામો આપશે, અથવા ઉપજાવી કાઢશે. આપણી નદીઓનાં નામો પાછળ રહેલી માહિતી, કલ્પના, કાવ્ય અને ભક્તિ વિષે હજી યે કોઈએ શોધખોળ કરી જ નથી. પછી ભારતીય જીવન પાછું સમૃદ્ધ શી રીતે થશે?

☆

મન, જલવા દે !

(રાગ : પીલુ; તાલ : જલદત્રિતાલ.×)

મન, જલવા દે, જલવા દે,
જ્વાલા, સુખધન, જલવા દે!
તવ સુંદર કાજની જ્વાલા
ઓ, મન!
જલવા દે, જલવા દે,
જલવા દે.
શીત શિશિરસમીર સૂસવતા,
પર્ણ ન બાકી રહ્યાં કંઈ ખરવાં,
શાખા શુષ્ક ખડી તે નભમાં—
જલવા દે.
મ્લાનિ : અહો, જલસ્થલના પટમાં
કોઈ અરંગી તરફ ભમતા,
ફૂંકી ત્યાં ચેતનભસ્મોમાં
જલવા દે.
જલવા દે,
જ્વાલા તવ મન જલવા દે.
દેખ, હજી નભ અભ્ર બીખરતાં—
મંદ મંદ ગતિ : ઓ મૃદુ ગુલડાં!—
છૂપાં તારાં દલનાં રાતાં—
—ઈચ્છા કમ્પન જલવા દે,
જલવા દે,
જ્વાલા પથ પર જલવા દે,

સ્વપ્નસ્થ

× તાલ જલદ છે પરંતુ રાગ વિલમ્બિત લયમાં ગાવાનો છે, ઢાળ લગભગ કવિવર ટાગોરના ગુજરાતીમા ભાષાંતર થયેલા 'પૂજારિણી' નાટકમાના શ્રી. મેઘાણીએ અનુવાદ કરેલા ગીત "સુખ જેવા દે" જેવો છે.

બે મૃત્યુ

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

ઝૂંડે ઝૂંડે લાલ ફૂલે જંગલ ભર્યું છે. ગુલાલ વેરાયો હોય તેવી લાલ મુલાયમ છાયા બધે પથરાઈ છે. એક ઝાડ નીચે થોડી ખુલ્લી જગ્યા છે, થડને અઢેલીને ચિઉ બેઠો છે. આખું વન પ્રેમના માધુર્યે નીતરે છે, ચિઉની ઉપર જ ઝાડનું આખું અંગ પ્રેમની લાલી જેવાં ફૂલોથી ભર્યું છે, સામે પહોળા પટમાં પાલવને પાથરીને ધીરી ચાલે વહેતી નદી ઈશિકારી પોતાની ગોદમાં નાની રંગબેરંગી માછલીઓને હાલરડાં ગાતી ઝુલાવી રહી છે, નાનું બાળ ધવરાવતી માના જેવા ઉલ્લાસે ઉપરથી સૂર્યની તડકી નદીનાં નીર ઊપર હેત ઢોળી રહી છે. દૂર ઊંચે દેખાતો પર્વત ફયુજી સર્વ સૃષ્ટિને પિતા જેવા ભાવે નિહાળી રહ્યો છે, આવી પ્રેમસૃષ્ટિમાં પણ ચિઉને ક્યાંય પ્રેમ દેખાતો નથી. નિરાશાથી એની ગરદન ખભા ઉપર ઢળી ગઈ છે, હાથ ઢીલા થઈને ખભાની બાજુ પર લબડી પડયા છે, કેડ વળી ગયેલ છે અને પગ લાંબા પડયા છે. નિત્ય છાતી સરસો રહેતો એનો પ્રિય તાયસો કોતો* આજે એને આલિંગન આપતું છોડી દઈ બાજુ પર સરી ગયો છે. ગળામાં જ લટકેલો હોવા છતાં તેને તે વગાડી શકતો નથી, જે વગાડયા વિના તો એને ઘડીકે ચેન ન પડતું. તાયસોને બાજુ પર સરી ગયેલો જોઈ ચિઉએ માથું કૂટયું, "ઓહ ગવા! ગવાએ જાકારો આપ્યો એટલે તાયસો પણ હવે છાતીએથી અળગો થવા માગે છે!"

ગવા ચિઉની પ્રેયસી હતી. ચિઉના ખેતરને અડીને જ ગવાનું ખેતર હતું. એક જ નદી બેઉનાં ખેતરને પાણી આપતી હતી, એક જ તળેટીની એક જ માટી બંનેનાં ખેતરમાં હતી, ધરતીને સોનું બનાવી દેનાર એક જ પહાડનાં લાવા અને રાખ બંનેનાં ખેતરો ઉપર પથરાતાં, એક જ પ્રદેશનાં સરખાં નીરોગી માનવીઓના મળમૂત્રનું અને એક જ સરોવરની માછલીઓનું ખાતર બંનેના ખેતરને મળતું. છતાં ચિઉનું ખેતર એટલે ઝાળાં અને ઝાંખરાં અને ગવાનું ખેતર એટલે મોતી જેવા દાણા. ગવા રાતદિવસ મહેનત કરવાના સ્વભાવની. એમની જાતિમાં સ્ત્રી અને પુરુષના મહેનત કરવાની બાબતમાં ભેદ નહોતા. બદન ઉપર ચોળી, ઉપર કિમોનો (લાંબું પહેરણ) અને કમ્મર પર 'ઓબી'–પહોળો રેશમી પટો, ચપચપ ચાલતી ઘડીકમાં ક્યાંય નીકળી જાય તેવા પગ. લોકો કહેતા, ગવા એટલે ગવા. ગવાનો અર્થ સરસર વહેતી નદી. જાપાનની નદી ગવા જેવી હતી.

અને ચિઉ એટલે? ચિઉને બધા કહેતા આળસુનો પીર, પણ તેનું નામ જાપાનના સુંદર સરોવર ચિઉજેંજી ઉપરથી પડ્યું હતું. ચિઉજેંજી સરોવર ઘણું જ સુંદર છે. એની આસપાસ ગંધકના પાણીનાં ગરમ અને ઠંડાં સ્નિગ્ધ ઝરણાં છે. જાપાનના લોકો નહાવાના તો બહુ રસિયા, ટોળેટોળાં લોક અવારનવાર તહેવારો પાડી અહીં આવતાં, આખો પ્રદેશ પુષ્પવને છવાયેલો હતો, પુષ્પકુંજોમાં નરનારીઓ ફરતાં અને ગાતાં, પક્ષીઓ કિલ્લોલતાં અને હરણાં-સસલાં રમતાં. અહીં ચિઉનો જન્મ થયો હતો. ચિઉ કામ કરવામાં ગમે તેવો પણ સુંદરતામાં તો ચિઉજેંજી જેવો હતો તેની કોઈ ના નહિ કહી શકે.

ચિઉને તાયસો બહુ ગમતો. ગળામાં એને લટકાવીને તે આખો દિવસ એ વગાડયા કરતો. એની પાડોશમાં જ ગવા રહેતી. બને જંગલમાં રખડયા કરતાં. એક વાર ધરતીકંપ થયો, ફયુજી ફાટયો, લોક

* એક જાપાની તંતુવાદ્ય, જેને આપણે બુલબુલ-તરંગ કહીએ છીએ.

ઘર-ખેતર છોડીને ભાગ્યાં, ભાગતાં ચિઉ અને ગવા બંનેનાં માબાપ મરી ગયાં. જ્વાળામુખીનો કોપ ગયો, લોક પાછાં આવ્યાં. લોકોએ ચિઉ અને ગવાને બાજુ બાજુની જમીન આપી, ઘોડા આપ્યા, ઓજાર આપ્યાં, બિયાં આપ્યાં અને કહ્યું, "તમારું તમે ખેડો અને ખાઓ, અમે તો તમને આ બધાં સાધન આપ્યાં."

ગવા તો માંડી ખેડવા. પણ ચિઉનો હાથ તાયસો વગાડવાથી પરવારે ત્યારે હળ પકડે ને? ગવા ઘોડાને ખેતરમાં દોડાવ્યા કરતી ત્યારે ચિઉ પોતાની આંગળી પરની નખલીને તાયસોના તાર ઉપર દોડાવ્યા કરતો. ગવા ખેતરમાંથી ઢેફાં ઉખેડતી, અંદર બી નાખતી, ડાંગર અને શેતૂર ઉગાડતી, ઘરમાં દાણા લાવતી અને રેશમ તૈયાર કરતી ત્યારે ચિઉ માત્ર તાયસોમાંથી સૂર ઝણઝણાવતો. કોઈ ઝાડની છાંય નીચે બેસી રહેતો. એના સૂરમાં ગવા ઘણી વાર ચપચપ કામ ઉકેલી નાખતી તો ઘણી વાર કામ થંભાવીને ઊભી રહી જતી. કામ થંભી જતું ત્યારે પાછું ભાન આવતું, ખોટો ગુસ્સો કરીને બોલતી, "તારે કામ ન કરવું હોય તો ન કર પણ અમને તો કરવા દે, ભલો થઈને."

ત્યારે ચિઉ માત્ર હસતો. ગવા કહેતી, "લાજી મર! લાજી મર! હાથ સાજા હોવા છતાં તારું ધાન્ય તું પકવતો નથી, તારાં કપડાં તું તૈયાર કરતો નથી અને કોઈકનું આપેલું ખાય છે!"

"તું ક્યાં મારે મન કોઈક છો." ચિઉ કહેતો.

"ચુપ, ખબરદાર છે ફરી એવું બોલ્યો તો!" કહી ગવા હળને જોડેલો ઘોડો દોડાવી મૂકતી.

પણ એક વરસ ખરાબ આવ્યું. વરસાદ એટલો બધો આવ્યો અને પહાડ પરથી ઢોળાવના ખેતરમાં માટી એટલી બધી ધસડાઈ આવી કે ગવાને લાગ્યું કે એને પાછી તૈયાર કરવા માટે બહુ મહેનત કરવી પડશે. પણ એણે મનમાં નક્કી કર્યું કે રાત દિવસ કામ કરીને પણ ફરી ખેતર ખેડી કાઢી, નવું બી વાવી દઈ, બીજા વરસાદમાં જોઈતો પાક ઉતારી લેશે. આવે વખતે પણ ચિઉ તો નિશ્ચિંત મને તાયસો વગાડ્યા કરતો. એના સંગીતમાં ગવાનો ઘોડો થંભીને ઊભો રહેતો હતો, કેમે કર્યો ચાલે નહિ. ગવાનું પણ ધ્યાન વારે વારે કામમાંથી ખસીને તે તરફ જતું હતું એટલે તે ગુસ્સે થઈને બોલી, "તારે કામ નથી કરવું તો ચાલ્યો જા જંગલમાં, ત્યાં વગાડ્યા કરજે તારો તાયસો. અહીં અમારું કામ શીદ ખોટી કરાવે છે? તને તો શરમ નથી, તારું ખેતર નહિ ખેડાય તો તું ભીખ માગીને પણ પેટ ભરીશ. અમારાથી એમ નહિ થાય."

આ શબ્દો ચિઉને ભાલાં થઈ પડ્યા: એ ઊઠીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો.

બે દિવસથી એ ઝાડ નીચે બેઠો છે. વનમાંથી ફળફૂલ અને નદીમાંથી માછલી, ખાવાનું તો એને સહેલાઈથી મળી શકે તેમ છે પણ તેણે મોંમાં કશું નાખ્યું નથી. એને આજ ઘણું ઘણું યાદ આવી રહ્યું છે. આખી સૃષ્ટિ એને પ્રેમ કરવા આવતી પણ એને લાગતું હતું કે તે એની મશ્કરી ઉડાવી રહી છે.

ગળામાં લટકીને બાજુ પર સરી ગયેલા તાયસો તરફ ઊંડો નિસાસો નાખી જોયું. પછી છાતીને જરા ટટાર કરી અને નીચે લટકતો હાથ ઊંચો કર્યો પણ હાથ તાયસો સુધી પહોંચ્યો નહી, એ પાછો નીચે પડી ગયો. બીજીવાર હાથ ઊંચો કર્યો, તાર ઉપર આંગળીઓ મૂકી, તારમાંથી થોડી ઝમઝણાટી નીકળી પણ પછી આંગળીઓ થંભી રહી. પણ તાયસોની થોડી ઝણઝણાટીએ તો આખા જંગલમાં થનગનાટ પ્રસરાવી દીધો હતો. ધીમે ચાલવાની ટેવવાળાં ઘાસિયારી નદીનાં પાણીની ગતિમાં પણ એની ઝણઝણાટીએ થનગનાટ પ્રેર્યો હતો આંગળીઓ થોડીક જ વાર થંભી રહી શકી. જોશમાં આવીને એક હાથની આંગળી પરની નખલી તારોને ઝણઝણાવવા લાગી. અને બીજા હાથની આંગળીઓ ચાવીઓને દબાવવા લાગી. દૂર દૂર સુધી એના ઝનનઝનન અવાજના પડઘાએ પહોંચી જઈ વાતાવરણની સ્નિગ્ધતાને માદક બનાવી દીધી.

ચિઉનો તાયસો–એકવાર એમાં ગતિ આવ્યા પછી એને થોભાવવો મુશ્કેલ. એની ઇચ્છા હોય તો પણ

હવે એ બંધ કરી શકે નહિ. આંખો મીંચીને એ વગાડતો ગયો.

કેટલી વાર થઈ, કોને ખબર, પણ એકાએક ચિઉને શી ઇચ્છા થઈ આવી કે તારને એણે જોરથી ઝટકો માર્યો. ત્રીણ્ણ કરતા બે તાર તૂટી ગયા, અને એ લાંબો થઇને જમીન પર સૂઈ ગયો. ગીત બંધ થઈ ગયું. ચિઉની આંખોમાંથી દડદડ પાણી ચાલવા લાગ્યાં. ગીત સાથે નૃત્ય કરતી કુદરત પણ અચાનક તૂટી ગયેલા ગીતથી ધડકો ખાઈને થંભી ગઈ. એના તેજોજ્જ્વલ મુખ ઉપર વિષાદછાયા ફરી વળી. સ્તબ્ધ થઈને એ ઊભી રહી.

એ સ્તબ્ધ શાંતિ વચ્ચે ચિઉના કાનમાં ધીમા શબ્દો પડયા. "ચિઉ-! ચિઉ, હું આવી ગઈ છુ. ચિઉ, બેઠો થા."

ચિઉએ ઊંચું જોયું. "ઓહ, ગવા ? ગવા, તું આવી ? ગવા, તું નહોતી એટલે મને તાયસો વગાડવા ઉપર પણ ચીડ ચડી."

ચિઉ બેઠો થઈ ગયો. ગવાએ પોતાના બે હાથની હથેળીઓ વચ્ચે એનું માથું લઈ, એની નજરમાં પોતાની નજર પરોવીને બોલી, "તારા તાયસો માટે તો હું ખેતર છોડીને અહીં આવી. તારો તાયસો મને બહુ ગમે છે."

"ઓહ, ગવા ! મને ખબર નથી, મને શું ગમે છે-તું કે તાયસો ? કદાચ તમે બંને મારી પ્રિયાઓ છો." ચિઉ બોલ્યો.

"નહિ ચિઉ, બે પ્રિયા હોય એ સારું નહિ. બંને વચ્ચે ઝઘડો થાય." ગવા બોલીને હસી.

"મારી પ્રિયાઓ એવી નથી. તેં ન જોયું કે મારી એક પ્રિયાએ તો બીજીને મારી તરફ ખેંચી, અને બીજી વિના પહેલીને ચેન જ પડતું નહોતું."

"તું અને તારી આ બીજી પ્રિયા-બંને બહુ લુચ્ચાં છો. પણ હવે એ વાત કર ને, તને ભૂખ લાગી છે કે નહિ ?"

"આ બે દિવસ સુધી તો કંઈ ખબર નહોતી પડી પણ હમણાં તેં પૂછ્યું એટલે લાગે છે કે ભૂખ લાગી છે ખરી. બે દિવસથી કશું ખાધું નથી." ચિઉ બોલ્યો.

પછી ચિઉએ તાયસોના તાર સાંધ્યા અને નખલીને તેની ઉપર ધમધમાવી. ઝીણુ-ઝીણુ સ્વરો ગૂંજી ઊઠયા એ સ્વરોની લહેરમાં ઊડતી ગવા ફળો વીણવા ઊપડી. હવે જ ગવાને ખબર પડી કે ચિઉ ઉપર ખિજાવાનો તેણે ત્યારે. પણ ઢોંગ જ કર્યો હતો. નહિ તો ચિઉનો તાયસો જતાં એના ખેતરનું તમામ કામ કેમ અટકી જાય ? અને અત્યારે તાયસોના સૂરમાં જ એ ઝડપથી દોડતી, નીચી નમતી ફળો એકઠાં કરી શકતી હતી, તે કેમ ? તાયસોના સૂરો જ એને કામની આજ્ઞા આપતાં હતાં.

પછી ચિઉએ તાયસો વગાડયા કર્યો અને ગવાએ એના તાનમાં ઝૂંપડી બાંધી, ચિઉએ તાયસો વગાડયા કર્યો અને ગવાએ શેતૂરનાં ઝાડવાં ઉપરથી સુંવાળા રેસા ઉતાર્યા અને તેને કાંતીને, વણીને સરસ કપડાં બનાવ્યાં, ચિઉએ તાયસો વગાડયા કર્યો અને ગવાએ પહાડની અગાસી ઉપર ખેતર કરી ધાન્ય ઉગાડયું. ચિઉ વગાડયા કરતો, ગવા કામ કર્યા કરતી, બંને એક જ ઝૂંપડીમાં ખાતાં, પીતાં, પહેરતાં, અને આનંદથી રહેતાં અને પુષ્પકુંજોમાં ફર્યા કરતાં.

પણ એક દિવસ ગવાએ ચિઉને કહ્યું. "ચિઉ, આજે મને કામ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, હું સૂઈ રહું, તું વનમાં જા અને ફળ લાવ, નદીએ જા અને માછલાં લાવ, ભાત લે અને આગ ઉપર ચડાવ. રોજ હું ખવરાવતી, આજે તું ખવરાવ."

"એમ શા માટે ગવા ? તને કામ કરવું કેમ નથી ગમતું ? મને કામ કરવાનું કદી મન નથી થયું, આજે હું કામ કેમ કરી શકીશ ? મને તકલીફ પડશે."

એ સાંભળતાં ગવાની છાતી ટટાર થઈ ગઈ. "તકલીફ પડશે એમ તું કહે છે ! ત્યારે તો મને કામ કરવું ન ગમે ત્યારે મારો અને તારે ભૂખ્યાં જ રહેવું ! લાજી મર ! લાજી મર !"

એ સાંભળીને ચિઉ થોડી વાર ઊભો રહ્યો અને પછી બોલ્યો, "તો હું જાઉં, પ્રયત્ન કરું."

ચિઉ પહેલી વાર તો ગયો, થોડાં ફળ વીણી પણ લાવ્યો, બીજી વાર ગયો અને ફળ લાવ્યો પણ ગવાએ સાથે માછલી ખાવાની પણ ઇચ્છા કરી એટલે એ ખિજાયો. અને ફળનો ઘા કરી દઈ બોલ્યો, "હું નથી જતો! આજે નહિ જાઉં, કદી નહિ જાઉં."

ગવા પોતાની આંખોની નેણ સંકોચી, ચીબું નાક ફુલાવીને એની સામે આશ્ચર્યથી જોઈ રહી. એ કશું બોલી નહિ. ચિઉ પણ તાયસોને એક બાજુ મૂકી દઈ જમીન પર બેસી ગયો. પોતાનું ગોળ નાનું માથું કંઈક વિચારમાં હલાવતો ગવા સામે એ જોઈ રહ્યો. કેટલી યે વાર પછી એ ઊભો થયો, હોડી અને દોરી લઈ નદીમાં પડ્યો અને માછલાં પકડી ઝૂંપડીએ આવ્યો. જમીન પર વેરાયલાં ફળોને એકઠાં કરી, માછલીને સમારી એણે ગવા પાસે મૂક્યાં. આ જોઈને ગવાની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. બંનેએ ખાધું.

પણ હવે કામ કરવાનું તો ચિઉને માથે લગભગ રોજ આવવા લાગ્યું. ચિઉ જંગલમાં જતો, નદીએ પણ જતો પણ વાંકાં વળતાં ગળામાં લટકાવેલો તાયસો સામે ઝૂલી રહેતો, હાથથી એ એને ફરી ફરી બાજુએ સરકાવતો છતાં એ મોઢા આગળ આવી જતો. ગુસ્સામાં ચિઉ વીણેલાં ફળોનો પણ ઘા કરી દેતો. એક દિવસ તો એને વધારે ખીજ ચડી. એણે ઝટકો મારીને ગળામાંની દોરી તોડી નાખી તાયસોને દૂર કરી નાખ્યો અને કંઈ જ ખાવાનું લાવ્યા વિના ઝૂંપડીએ પાછો આવ્યો.

"ગવા! તું મને કહીશ ખરી કે રોજ રોજ તને કામ કરવું કેમ નથી ગમતું?"

"સાવ ગમાર છે. એમ ને એમ તું સમજી નહિ જાય. કહું છું, તને ચોકખા શબ્દોમાં જ સમજાવવું પડશે. લે, સમજ. મારા પેટમાં છોકરું સૂતું છે તે મને કામ કરવાની ના પાડે છે. એ છોકરું રોજ સારું સારું ખાવા માગે છે. બસ, સમજાયું? તો પણ તું કામ નહિ કરી શકે?" ગવા બોલી.

આ સાંભળ્યા પછી ચિઉને ગયા વિના છૂટકો નહોતો. રોજ તાયસોને ઝૂંપડીમાં રાખી એની સામે નજર કરતો કરતો એ ખાવાનું લેવા જતો. ક્યારેક સામે નજર ન રાખવાથી કોઈ ઝાડ સાથે અથડાઈ પડતો કે ઠેસ ખાઈ બેસતો.

પણ પછી તો કપરી ઋતુ આવી. જાપાનમાં તો ટૂંકાં ટૂંકાં બે ચોમાસાં, વચ્ચેની ઋતુ ન ગમે તેવી. ને કામ ખૂબ કરવું પડે; તો જ ખાવાનું ઘરમાં આવે. ચિઉને એ બહુ આકરું લાગવા માંડ્યું.

એક દિવસ એણે રોષમાં ગવાને કહ્યું, "ગવા! આ તાયસો કેવો સારો! એ મારી પ્રિયા, તું પણ મારી પ્રિયા, એ મને કદી હેરાન કરતો નથી. તાયસોએ તને પણ હેતથી એની પાસે અને મારી પાસે ખેંચી, અને તું એને દૂર કાઢે છે, તું અદેખી છે!"

ગવાને આજે જરા યે ચેન પડતું નહોતું. એ સાંભળી જ રહી, મૂંગી રહી, એણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

"આજે હું કામ માટે જવાનો જ નથી. આજે તાયસો વગાડ્યા જ કરવાનો છું." એમ કહી ચિઉ પાટલા ઉપર તાયસો લઈને બેસી ગયો અને તારને ઝણઝણાવવા માંડ્યા. એ વગાડતો રહ્યો અને ગવા એને જોતી રહી.

કેટલા દિવસે આજે વગાડવા મળતું હતું, ચિઉ આનંદથી છલકાઈ છલકાઈને વગાડવા લાગ્યો. પછી વધુ રસમાં આવીને ઊભો થઈ ગયો, ઝૂંપડીમાં ટહેલવા લાગ્યો. ટહેલતાં ટહેલતાં ઝૂંપડીની બહાર ચાલ્યો ગયો. આઘે ને આઘે એ જતો ગયો. અને પછી ઝાડો પાછળ જતો જતો દેખાતો બંધ થઈ ગયો. ગવા આંખો ફાડીને એની પાછળ જોઈ જ રહી.

ચિઉ અદૃશ્ય થયો પણ તાયસોના સૂરો સંભળાતા હતા. ગવા ઊંધી પડીને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગી. તાયસોના સૂર સાથે એનું ધ્રુસકું તાલ લેતું હતું. એના રુદનના પડઘાથી બાળક જેવી ભોળી કુદરત પ્રભાવે એની સામે જોઈ રહી હતી પણ ચિઉને કાને એનો સ્વર પણ પડતો નહોતો. એના સામું જોવાનું તો એને સૂઝે જ ક્યાંથી!

અચાનક ગવા ઊભી થઈ 'ચિઉ-ચિઉ!' બૂમો પાડતી એ દોડી. ચિઉ તો તાયસોના ગીતમાં ડૂબી ગયો હતો. એ ચાલ્યો જ જતો હતો. ગવા દોડતી દોડતી એની લગોલગ થઈ ગઈ. 'ચિઉ-ચિઉ!' કહેતી એ એનો ખભા ઝાલવા આગળ લંબાય ત્યાં ધબ્બ કરતી તે જમીન પર પછડાઈ પડી.

ચિઉએ પાછળ જોયું. 'ચિઉ...!' ગવાએ કરુણ સ્વરે ઉદ્ગાર કાઢ્યો. ચિઉ મોં ફેરવીને એક ઝાડ નીચે બેસી ગયો. એની આંગળીઓ તો હજી યે સંગીતના ધીરા સૂર કાઢતો હતો. ચિઉ એમાં જ ડોલતો હતો.

"ચિઉ! જરી તો આમ જો, આહ! ઓહ, જો તો ખરો મને કેવી વેદના થાય છે! મને તાયસો બહુ ગમે છે, એ માટે તો હું દોડી દોડી તારી પાસે આવી હતી, પણ અત્યારે ઘડીક એ તાયસોને બાજુ પર મૂક. ઘડીક તારા હાથ મારી આંખો પર મૂક! ઘડીક તારા ખોળામાંથી તાયસોને દૂર કરીને મારા માથાને સુવાડ. ચિઉ! ઘડીક, એક થોડી જ વાર! ઓહ!"

પણ ચિઉ પોતાની લહેરોમાં જ મગ્ન હતો. ચિઉજેંજી સરોવર શું આવું હતું? ચિઉજેંજી સરોવર પોતાની લહેરોમાં તેની અંદર નહાવા પડનારની સલામતીને પણ ભૂલી જતું હતું? એ પોતાની ફરજોને ચૂકતું હતું? ના, ના, એને તો એના નિયમો હતા, એ નિયમોને ઉથાપીને તે લહેરોએ નહોતો ચડી જતો. પણ આ ચિઉને તો જાણે કોઈ નિયમો જ હતા નહિ. એને જાણે એક જ વસ્તુ કરવાની હતી, એનો તાયસો વગાડ્યા કરવો.

ચિઉએ જ્યારે ગવાનું કંઈ જ સાંભળ્યું નહિ, ગવાની વેદના જ્યારે અસહ્ય થઈ પડી, પ્રસવવેદના અત્યારે એ સહી રહી હતી, ત્યારે એને લાગ્યું કે તાયસો ભયંકર છે, તાયસોએ એને એના પ્રિયતમને મેળવી આપ્યો, પણ તાયસો જ એની પાસેથી એનો પ્રિયતમ ઝૂંટવી લે છે અને એનો પ્રાણ લઈ લેશે. એ જોર કરીને ઊભી થઈ અને ચિઉ તરફ ધસી. પાછળથી જ પોતાનો હાથ લંબાવી ચિઉના ખોળામાં પડેલા તાયસોને ઝડપ મારી ખેંચી લીધો. અને ચિઉ પાછી નજર કરે ત્યાં તો ગવાએ તાયસોને જમીન પર પછાડ્યો અને ઝાટકો મારી બધા તાર તોડી નાખ્યા. અને પછી એક પથ્થર લઈ ઘાએ ઘાએ વાદ્યના ચૂરા કરી નાખ્યા. અને પછી ચિઉ સામે છાતી ટટાર કરી ઊભી રહી. 'લે, વગાડ!'

ચિઉનું આખું અંગ સળગી ઊઠયું હતું. આગ ભભૂકી ઊઠી. હાથની મજબૂત મૂઠી વાળી હાથ ઊંચો ઉઠાવી એ આગળ આવ્યો. ગવા ફાટી આંખે જોઈ રહી. પણ ચિઉની મુઠ્ઠી એના માથા પર પડે તે પહેલાં તો તે જમીન પર પડી ગઈ.

એ જ ક્ષણે એણે બાળકને જન્મ આપ્યો.

ચિઉના ગળામાંથી 'આહ...' કરતી ચીસ નીકળી ગઈ. એનો હાથ ખડી ગયો હોય તેમ નીચે પડી ગયો. એ ગવાની પાસે બેસી ગયો.

ગવા હળવે હળવે ભાંગી ગયેલા તાયસોના લાકડાને પોતાની તરફ ખેંચતી હતી. ભાંગેલા વાદ્યને એણે છાતીએ દાબ્યું, અને સંતોષથી આંખ મીંચી દીધી.

'ગવા—!' ચિઉ બૂમ મારી ઊઠયો.

ગવા શાંત થઈ ગઈ હતી. એના પ્રાણ ઊડી ગયા હતા. લોહી માંસના ખાબડામાં નહાતું એનું બાળક પણ એના ખોળામાં નિષ્પ્રાણ પાક્યું હતું.

'ગવા!' ચિઉ મોટેથી રડી ઊઠયો, પોતાની બે પ્રિયાઓએ એકમેકનું ખૂન કર્યું કે એકમેકને આલિંગન આપ્યું તે વિચારવાનું અત્યારે સૂઝે એમ ક્યાં હતું? પણ એને એટલી તો સમજ પડી કે એક વખતે એના રુદનની મશ્કરી ઉડાવતી તેને લાગેલી તે કુદરત પણ અત્યારે તેની જોડે આંસું વહાવી રહી છે.

☆

અમેરિકામાં 'ખેતીસપ્તાહ' ની ઊજવણી

[વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકા ગએલા એક ખેતીવિશારદ (બી એજી) નો પત્ર]

શ્રી. નગીનદાસ માધવદાસ પટેલ

અહીં "Farm and Home Week ખેતી અને ગૃહસપ્તાહ" નામનું સપ્તાહ ઊજવાય છે તે શું છે અને કેવી રીતે ઊજવાયું તે ઉપર લખવા માગું છું અમેરિકાની કુલ ૧૨। કરોડ વસ્તીના માત્ર ૪૩.૮ ટકા જ ગ્રામ્ય છે અને બાકીના ૫૬.૨ ટકા શહેરી છે છતાં પણ અમેરિકાને ખેતીપ્રધાન દેશ તરીકે માનવામાં આવે છે, કારણ કે આ દેશની કુલ ૩૬,૩૦૬ લાખ ડૉલર ઉત્પન્ન કે પેદાશના ૯,૫૦૮ લાખ ડૉલર ખેતી અને ઢોર ઉપરથી જ મળે છે ખેતી એક ધંધા તરીકે માત્ર ચોથા ભાગની ઉત્પન્ન આપે છે પણ હુન્નરઉદ્યોગ અને કારખાના, ખાસ કરીને મોટર, લોખંડ, વગેરેના કારખાના તરફથી દેશની કુલ ઉત્પન્ન ખેતીની ઉત્પન્ન જેટલી નથી, તેથી જ અમેરિકાને ખેતીપ્રધાન દેશ ગણવામાં આવે છે, વાસ્તવિકતાએ દર ૧૦૦ માણસોએ માત્ર ૨૧.૯ (૨૨) માણસો ખેતીના કામમાં રોકાયેલા છે, અને ૨૮.૯ (૨૯) માણસો હુન્નર ઉદ્યોગમાં રોકાયા છે પણ આમ—અમેરિકાની આર્થિક ઉન્નતિમાં ખેતી મોટો ભાગ ભજવે છે એટલા માટે જ ખેતી ઉપર અહીંની ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓ વધારે ધ્યાન આપે છે

અહીં ખેતીવાડીના શિક્ષણને ધંધાદારી (vocational) શિક્ષણ તરીકે ગણવામાં આવે છે સંયુક્ત સરકારે ૧૯૧૪ ના સ્મીથ હ્યુજીસ એક્ટથી આ ખેતીવાડીના ધંધાદારી શિક્ષણને દરેક વિદ્યાલયોમાં ફરજિયાત કર્યું. હાઈસ્કૂલથી માંડીને મોટા વિદ્યાલયોમાં ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, સ્મીથ લીવર કાયદાથી આ વિદ્યાલયોમાં ગૃહશિક્ષણના પણ ખાતા ખોલવા ફરજ પાડી, અને ગૃહશિક્ષણના ખાતામાં કૌટુમ્બિક અર્થશાસ્ત્ર (Home Economics) ઉપર મુખ્ય ભાર મૂકવામાં આવ્યો, આમ ખેતીવાડી અને કૌટુમ્બિક અર્થશાસ્ત્રની બે કોલેજો એક પછી એક અસ્તિત્વમાં આવી આ બન્ને પ્રકારના શિક્ષણનો મુખ્ય આશય તો 'ખેડૂત કુટુમ્બ અને ખેતીરૂપી ધંધા ઉપર આ ખેડૂત કુટુમ્બો નભે છે તે ખેતીના ધંધાને" ઉન્નત બનાવવાનો છે, ખેડૂતનું સામાજિક અને કૌટુમ્બિક જીવન સુધરે અને ખેતીવાડી પણ સુધરે એ છે ખેતી તો પૈસા કમાવાનું એક સાધન છે પણ મુખ્ય આશય તો છે ઉન્નત જીવન જીવવાનો. ઉન્નત એટલે ભૌતિક દૃષ્ટિએ ઉન્નત-સાધનસંપન્નતા અને સાધનોની ભરપૂરતા અહીં ડૉલરના દેશમાં તો બધું પૈસાની ફૂટપટ્ટીથી માપવામાં આવે છે

ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓ ખેડૂતોને લાભદાયક ઉપયોગી થાય એ વિચારથી આવા સપ્તાહ ઊજવે છે. ફેબ્રુઆરી તા. ૧૩થી૧૮ સુધી આ સપ્તાહ હતું શિક્ષણ-સંસ્થાઓની દૃષ્ટિએ આવા સપ્તાહને પ્રૌઢશિક્ષણ (Adult Education)ના કાર્યક્રમ તરીકે લેખવામાં આવે છે દરેક વિદ્યાલયની ખેતીવાડીની કોલેજ અને ગૃહઅર્થશાસ્ત્રની કોલેજમાં છોકરા છોકરીઓને શિક્ષણ આપવાના ખાતા ઉપરાંત પ્રચારકાર્યના (Extension work)ના પણ ખાતાં હોય છે. (Extension Departments) અને તેને અંગે પ્રોફેસરો પણ નીમવામાં આવે છે આવા (Extension) પ્રોફેસરો દરેક વિષયમાં ઘણુંખરું હોય છે દુધ અને દુધ સુધારણામાં પ્રચાર-કાર્ય માટે એક પ્રોફેસર, ડેરી અને દુગ્ધાલયના બીજા ધંધાઓના પ્રચારકાર્ય માટે પ્રોફેસર, રોગચિકિત્સા અને જીવજંતુઓ વિષેના સુધારાનાં પ્રચારકાર્યો માટે પ્રોફેસર વગેરે દરેક વિષય માટેના પ્રચારકાર્ય માટે નિષ્ણાતો નીમવામાં આવેલા હોય છે વિદ્યાલયોમાં વિવિધ ખાતામાં થયેલું સંશોધન આ નિષ્ણાતોદ્વારા ખેડૂતોને પહોંચાડવામાં આવે છે.

તુલસુધારણાનો જ એક દાખલો લઉં. તુલસુધારણા માટે જુદા જુદા પાક ઉપર કેટલાક નિષ્ણાતો કામ કરતા હોય અને જુદા જુદા સ્થાનિક પ્રદેશમાં કે રાજ્ય (State)માં વવાતા પાકની સારી જાતો શોધી કાઢે અને નાના પણ વિશ્વસનિય પ્રયોગો દ્વારા સિદ્ધ કરે કે તેમણે શોધી કાઢેલી જાતો ઉત્પન્નમાં અને બીજી રીતે પણ સારી છે. હવે પછીનું કર્તવ્ય તે આ પ્રચારકાર્યના નિષ્ણાતો ઉપર નાખવામાં આવે છે. તેઓ આ જાતો લઈ આખા રાજ્યનાં જુદાં જુદાં પરગણાંમાં અને એક પરગણાંમાં જુદાં જુદાં પ્રયોગક્ષેત્રો ઉપર આ જાતો વાવી કયે સ્થળે કઈ જાત વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે તે નક્કી કરે છે અને આ પ્રયોગોનાં પરિણામ ખેડૂતો આગળ રજૂ કરે છે અને તેમને તે જાતો વાવવાની ભલામણ કરે છે. આવા પ્રયોગોને Regional Trials (પ્રદેશ પરના અખતરા) કહે છે. આ તો માત્ર તુલસુધારણાના ખાતાની વાત થઈ, પણ આ પ્રકારની વ્યવસ્થા રોગચિકિત્સા અને જીવજંતુ, જમીન અને તેની માવજત, દુગ્ધાલય, વગેરે દરેક ખાતામાં હોય છે. આ પ્રમાણે ખેતીવાડીનાં વિવિધ ખાતાંમાં ત્રણ પ્રકારના પ્રોફેસરો (નિષ્ણાતો) હોય છે: (૧.) શિક્ષણ માટે (૨.) સંશોધન માટે અને (૩.) સંશોધનને ઉપયોગી બનાવવાના પ્રચારકાર્ય માટે.

આ તો વિદ્યાલયોની વાત થઈ. પણ સરકારી ખાતા વિષે શું? વિદ્યાલયોનાં ખેતીવાડીનાં ખાતાં અને સરકારી ખેતીવાડી ખાતાં આ બે પ્રકારનાં ખાતાં સ્વતંત્ર રીતે ચલાવવામાં આવે છે; આ બે ખાતામાં કામ કરનાર નિષ્ણાતો સહકાર કરે તે પ્રશ્ન જુદો છે. વિજ્ઞાનના સંશોધનમાં સહકાર અનિવાર્ય લેખાય છે. અમેરિકાની સંયુક્ત સરકાર ખેતીવાડીનું ખાતું ચલાવે છે, આ સરકારી ખાતા તરફથી પણ સંશોધન અને પ્રચારનું કાર્ય કરવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં રાજ્યોના દરેક પરગણામાં ઘણુંખરું આવા પ્રચાર માટે માણસો નીમવામાં આવેલા છે. સરકારી ખાતાંએ કરેલા સંશોધનનું પરિણામ ખેડૂતોને લાભદાયક કે ઉપયોગી કેવી રીતે થાય તે આ માણસે જોવાનું છે. આ માણસને Farm Agent (ફાર્મ એજન્ટ) કહેવામાં સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ આ જ પ્રકારની રચના છે. આવે છે. આને માટે સ્ત્રીઓને નીમવામાં આવે છે. તેને Home Agent (હોમ એજન્ટ) કહેવામાં આવે છે. સંયુક્ત અમેરિકાનાં ખેતીપ્રધાન રાજ્યોમાં ખેડૂતોની સંસ્થાઓ છે. તેમાંની બે સંસ્થાઓ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. એકને ગ્રેન્જ (Grange) કહેવામાં આવે છે. આ સંસ્થાનું ખરું નામ Patrons of Husbandry (કૃષિ સંરક્ષક) છે. આ સંસ્થાનું બંધારણ આ પ્રમાણે છે: સ્થાનિક ગામડામાં આ સંસ્થા ત્યાંના જ ખેડૂતોની બનેલી હોય છે. તેથી આગળ અહીં જેને ટાઉન કે ટાઉનશીપ (Township) કહે છે તે હોય છે. (આટલા પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૬૬ માઈલ ચોરસ હોય છે) આવા ટાઉનશીપ માટે ચડતી ગ્રેન્જ હોય છે તેથી આગળ પરગણા માટે ગ્રેન્જ હોય છે અને તેથી આગળ રાજ્ય માટે ગ્રેન્જ હોય છે જેને સ્ટેટ ગ્રેન્જ કહે છે; અને આખા સંયુક્ત અમેરિકાની સંસ્થાને નેશનલ ગ્રેન્જ કહેવામાં આવે છે. આ સંસ્થા ખેડૂતથી જ બનેલી છે અને ખેતીવાડીને અંગેનાં ધારાધોરણ અને કાયદાકાનૂનોને લગતું આ સંસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. સરકાર ખેતીવાડી અંગેનો કોઈ પણ કાયદો ઘડે તે પહેલાં આ સંસ્થાના અભિપ્રાય, સૂચનો વગેરે લે છે અને પછી જ કાયદો અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ ગ્રેન્જ ઉપરાંત બીજી ખેડૂતોની સંસ્થાને ફાર્મ બ્યુરો (Farm Bureau) કહેવામાં આવે છે. આનું બંધારણ પણ ગ્રેન્જના બંધારણ જેવું છે. ખેતીવાડીને લગતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાનું અને ખેતીની ઉન્નતિ થાય તે જોવાનું કર્તવ્ય આ ફાર્મ બ્યુરોનું છે. આ પણ ખેડૂતોની જ બનેલી ખેડૂતોની જ સંસ્થા છે. ખેડૂતોને ઉપયોગી આગ હોલવવાનાં યંત્રો, પાણી માટેનાં યંત્રો, વગેરેની વ્યવસ્થા આ ફાર્મબ્યુરો કરે છે, તેથી આ સંસ્થા ખેડૂતોને સીધી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે. સરકારી પ્રચારકાર્યના ખાતા તરફથી રાખવામાં આવતો માણસ ફાર્મ એજન્ટ તે આ ફાર્મ બ્યુરોનો પ્રમુખ હોય છે. આમ સરકારી સંસ્થા અને ખેડૂતોની સંસ્થા દરેક મોટા ગામ અને પરગણાંમાં—એકજ માણસથી જોડી

દેવામાં આવી છે. આ જ પ્રકારનું બધારણ હોમબ્યુરો (Home Bureau)નું પણ છે અને તેમાં સ્ત્રીઓ પણ કામ કરે છે હોમ એજન્ટ તે સ્ત્રીઓની સંસ્થા અને હોમબ્યુરોને જોડતી વ્યક્તિ છે. આ ફાર્મ એજન્ટ અને હોમ એજન્ટ વિદ્યાલય તરફથી કામ કરતા પ્રચાર કાર્યના નિષ્ણાતોની સાથે સહકારિતાથી કામ કરે છે. વિદ્યાલયોનું સંશોધન આ રીતે ખેડૂતોને ઉપયોગી થઈ પડે એવી રચના છે. આ ફાર્મ એજન્ટ અને હોમ એજન્ટ વિદ્યાલયોના સ્નાતકો જ હોય છે કે જે સંશોધનનો આત્મા સમજી શકે અને તેમની સરળ ભાષામા ખેડૂતોને અને ગૃહિણીઓને (અહીં ખેડૂતની અને પરિણીત સ્ત્રીઓને Home makers (ગૃહવિધાયક) કહેવામાં આવે છે) પહોંચાડી શકે. ખેતીવિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્ર-આ બે વિજ્ઞાનને આ રીતે ખેડૂતની આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ માટે આવા પ્રકારના બંધારણથી જોડી દેવામાં આવ્યાં છે—Science with practice-વિજ્ઞાનનું વ્યવહારુ રૂપ.

સરકારી ખેતીવાડી ખાતા તરફથી થયેલા સુધારા હોમ એજન્ટ મારફતે ખેડૂતોને પહોચે છે પણ જે રાજ્યોમાં લેન્ડગ્રાન્ટ કે સરકારી ખેતીવાડીની કોલેજો છે તે કોલેજો ભણતાં છોકરાછોકરીઓ ઉપરાંત ખેડૂતોને સીધી રીતે કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે ? વિદ્યાલયરૂપી સગવડ આ ખેડૂતો અને હોમ મેકર (ગૃહિણી)ને આવાં "ખેતી અને ગૃહ સપ્તાહ" ચલાવવાથી ઉપયોગી થઈ પડે. અને એટલા માટે જ આ કોલેજો આવા સપ્તાહ દર સાલ ભરે છે.

આખા યે સપ્તાહનો કાર્યક્રમ પહેલેથી છપાવી રાજ્યના દરેક ખેડૂત ઉપર ટપાલ મારફતે મોકલી આપવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમ સાથે વિદ્યાલયનો નકશો પણ મોકલવામાં આવે છે. વિદ્યાલયના જુદા જુદા રસ્તા ઉપર દિશાસૂચન માટે પાટિયાં લગાડી દેવામાં આવે છે-અમુક હોલ અમુક બાજુએ અને અમુક મકાન અમુક બાજુએ બતાવવા માટે. આ પાટિયાં હોય છે. કોર્નેલ વિદ્યાલયનું આ સપ્તાહ (તા. ૧૩ થી ૧૮ ફેબ્રુઆરી) ૩૨ મું સપ્તાહ હતું. આખા યે કાર્યક્રમને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખી શકાય. (૧) પ્રદર્શન. (૨) પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરી બતાવવો તે (Demonstration) અને (૩) ભાષણો. આખો કાર્યક્રમ ખેડૂતોને તુરતાતુરત કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તે દૃષ્ટિબિંદુથી જ રચવામાં આવે છે. આ સપ્તાહના કાર્યક્રમની ઉપયોગિતા સ્થાનિક હોવાથી તેનું લાંબું વર્ણન નહિ આપું. કેટલીક આપણને જરૂરી વસ્તુઓ જણાવું.

ખેતીવિષયક અર્થશાસ્ત્રના ખાતામા, "Roadside Marketing-રસ્તા પર વેચવા બેસવું તે-" ઉપર થોડીક વસ્તુઓ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. ધોરી રસ્તો કે જ્યાં લોકોની આવ જા ખૂબ હોય ત્યાં દરેક પાસેનો ખેડૂત પોતાની દુકાન કેવી રીતે માંડી શકે, પોતે પોતાના ખેતરની ઉત્પન્ન કેવી રીતે વેચી શકે તે આ પ્રદર્શન વિભાગમાં હતુ બધા પ્રદર્શન એક સ્થળે નથી હોતાં, સૌ સૌના ખાતામા, જે મકાનમાં જે ખાતું આવ્યું હોય તે જગ્યાએ જ, પોતાનું પ્રદર્શન તે ખાતું ભરે છે. કાર્યક્રમમાં કયાં કયું પ્રદર્શન આવેલું છે તે અગાઉથી જાહેર કરવામાં આવે છે હવે આ રસ્તાની બાજુએ નાની મંડાઈ કેવી રીતે સફળતાથી ચલાવી શકાય, વસ્તુઓ કેવી રીતે ગોઠવવી અને કેટલાક ખેડૂતોને કેવી રીતે નિષ્ફળતા મળી તેનાં ચિત્રો, વગેરે દ્વારા બતાવવામાં આવ્યુ હતુ. સફળતાના કેટલાક કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ જે રસ્તા ઉપર આવી દુકાન માંડવામાં આવે તે રસ્તા ઉપર લોકોની આવ-જા ઘણી હોવી જોઈએ. ખૂણાખાંચરામાં આવી દુકાન ઊભી કરવાથી કશું થઈ શકે નહિ, દુકાન સારી રીતે ચાલે નહિ.

૨ સારી જાતનો માલ-ફળ વગેરે આગળ પડતાં દેખાઈ આવે તેવી રીતે અને સુંદરતાથી ગોઠવવાં જોઈએ કે જેથી લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય.

૨. ઈન્ડોલ એસેટીક એસીડથી ઉપરના કરતાં સારું પરિણામ નીપજ્યું હતું. બટાકા લાંબા વખત સુધી ઊગી નીકળ્યા સિવાય સાચવી શકાય છે.

૩. પોટેશ્યમ નેપ્થેલીન એસીટેટ અને બીજાઓનું મીશ્રણ. આ પદાર્થો બટાકા ઉપર લગાડવાથી ઘણા લાંબા વખત સુધી બટાકા સાચવી શકાય છે અને ઊગી નીકળતા નથી.

આ લખવાનું કારણ એટલું જ કે આપણે હિંદુસ્તાનમાં બી તરીકે દર સાલ ઈટાલિથી બટાકાની આયાત કરીએ છીએ. આ બી તરીકે વાપરવાના બટાકાની જ વાત છે. દેખીતુ છે કે આ રીતે સાચવી રાખેલા બટાકાનો ખાવા માટે ઉપયોગ ન કરી શકાય. આપણે ત્યાં અમુક હવામાન અને ભેજમાં રાખવાના સ્ટોરેજના પ્રયોગો નિષ્ફળ નીવડયા હતા પણ આ રીતે સ્ટોરેજ કરવાના પ્રયોગો કરવાથી હું માનું છું કે દર સાલ બટાકાના બી માટે કરવો પડતો ખર્ચ કે દર સાલ બી આયાત કરવાની મુશ્કેલી થોડી ઘણી ટાળી શકાએ.

જમીનના ધોવાણના આંકડાઓ હવે આપુ. નંબર એક. જમીનનું ખેડાણ અને વાવેતર ઢોળાવની દિશાએ કરવાથી નીપજતુ પરિણામ. બતાવે છે. અને નંબર બે જમીનનું ખેડાણ અને વાવેતર ઢોળાવની આડી દિશાએ કરવાથી નીપજતું પરિણામ. બતાવે છે.

વર્ષ	દર એકરે બટા-કાનું ઉત્પન્ન (બુશેલ)	દર એકરે જમી-નનું ધોવાણ—રતલ
૧–૧૯૩૫ (ભીનું)	૧૮૧	૨૮•૨૮૨
૧૯૩૮ (સૂકું)	૨૦૮	૧૦•૬૮૯
૨–૧૯૩૫ (ભીનું)	૧૯૧	૨•૦૨
૧૯૩૮ (સૂકું)	૨૪૨	૦

ભાષણો પણ ચાલુ વિષયને લગતાં હતાં, અને ખેડૂતોને ઉપયોગી થઈ પડે એવું નવું સંશોધન કયાં સુધી આવ્યું છે તે પણ ખેડૂતો પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ભાષણોમાં થોડાક વિષયો નીચે પ્રમાણેના હતાઃ—

૧. વેપાર અને ભાવમાં ફેરફાર અને તેમનો ખેતી સાથેનો સંબંધ.
૨. ન્યુયોર્ક સ્ટેટમાં ખેતરોની પસંદગી
૩. ખેતીનાં યંત્રોની મરામત.
૪. દુગ્ધાલયોની પસંદગી.
૫. ગૃહ-ઉપયોગ માટે ફળોનું વાવેતર.
૬. ઈંડાંની જાતો ઉપર જુદા જુદા ખોરાકની અસર.
૭. ન્યુયોર્કમાં ખેતીની બદલની જતી રીતો.
૮. સોયાબીનની વિશિષ્ટતા.
૯. ખાતરનો શ્રેષ્ટ ઉપયોગ.
૧૦. બટાટાની ઉત્તમ જાતો.
૧૧. ન્યુયોર્કનાં ખેતરોની આવકને અસર કરતાં તત્ત્વો.
૧૨. ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં રાહતનો વહીવટ.
૧૩. સામુહિક કરની વિચારણા.
૧૪. શિયાળુ જવ ઉપર પ્રાયોગિક કામની સ્થિતિ.
૧૫. ખેતરનાં કસ્તરનો નિકાલ.
૧૬. જમીનનું ખરાબ થઈ જવું અને ન્યુયોર્કમાં તેના નિયમનના વ્યવહારુ માર્ગો.
૧૭. ઉંદર અને તેમનો ઉપાય.
૧૮. મધમાખના ઉછેરનો વિકાસ.
૧૯. ખેતીના ઉત્પાદનના સફળ પ્રયોગનું વીસ વર્ષનું પરિણામ.
૨૦. ગ્રામ્ય કુટુંબોને અસર કરતા આધુનિક આર્થિક સંજોગો.
૨૧. જવ, ઓટ અને બીજાં ધાન્યોનું વિભાગવાર ચોક્કસ પ્રયોગોથી શ્રેષ્ટિકરણ.

૨૨ ફળઝાડના વાવવાનો પ્રશ્ન
૨૩ હળ અને ખેતી, જમીન અને તેનું આયુષ્ય
૨૪ સામુદાયિક ખરીદીનો પ્રશ્ન
૨૫ પીતની યોગ્ય વ્યવસ્થા પર જાહેર તંદુરસ્તીનો આધાર
૨૬ ન્યુયોર્કની છુટક ફળદુકાનો વચ્ચેની હરીફાઈ
૨૭ તબેલાઓને દુગ્ધાલયોને ભેજ વિનાના અને હુંફાળા રાખવા માટે પૂરતા હવા-પ્રકાશ
૨૮ યુવાનના વ્યક્તિત્વને અસર કરતી વ્યવસ્થિત સભ્યતી યોજના
૨૯ ગ્રામતંત્રમાં તાજેતરના સુધારા
૩૦ ન્યુયોર્કની ખેતીમા કેવા સાહસો યોગ્ય છે?
૩૧ સ્વાસ્થ્ય અને સુખ પ્રાપ્તિ માટે ખાઓ વગેરે વગેરે

એક વસ્તુ જણાવી બસ કરું ખેતી ઉપરના છોકરાઓના શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઘણો મોટો છે આ છોકરાઓ માટે આખા અમેરિકામા 4 H Clubs સ્થાપવામાં આવી છે આ સસ્થાઓ તરફ સરકાર સારું ધ્યાન આપે છે એ છોકરાઓ શહેરના આકર્ષણથી ખેંચાઈ શહેરો તરફ મોટપણે ન ભાગી આવે અને ખેતી ઉપર જ રહે એ આશયથી આ મડળીઓ ખાસ કરીને ખેતી વિષયક પ્રવૃત્તિઓ હાથમા લે છે, કોલેજો આ કલબો માટે બુલેટિન વગેરે છપાવે છે

આ મડળીનો નીચે પ્રમાણેનો મુદ્રાલેખ છે—

My head to clearer thinking
My heart to greater loyalty
My hand to larger service, and
My health to better living for
My club, my community and my country
Good, Better Best
Never let it rest
Till good is better
And Better is best

હેડ (મસ્તક), હાર્ટ (હૃદય), હેન્ડ (હાથ), અને હેલ્થ (આરોગ્ય) 'હ' થી શરૂ થતી આ ચાર બાબતોને પૂર્ણ રાખવાનો અને તેને પોતાના મડળ, દેશ અને દેશને ખાતર વાપરવાના સિદ્ધાંતથી એ મડળ ચાર 'હ' મડળી કહેવાય છે

ઘણું લાંબુ થયું છે માટે અહીં જ બધ કરીશ બરફ બધો ઓગળી જવા પામ્યો છે અને હવામાન ધીરે ધીરે ઊંચે ચઢવા લાગ્યું છે ન્યુયોર્કમાં લગભગ પાચ માસ બરફ પડે છે ગ્રીન હાઉસમા મે ફ્લોરીંગનું કામ શરૂ કરી દીધું છે પાચ જુદા જુદા કોર્સ કરવાના છે કોલેજના વર્ગો, પ્રયોગશાળા અને આ ગ્રીન હાઉસનું કામ, બધા પાછળ દરરોજના ચૌદ કલાક ગાળવા પડે છે કામ ઘણું જ છે પરંતુ યંત્રોની માફક આ વિદ્યાર્થીઓ અમારી પાસેથી કામ લે છે

સૌને મારા પ્રણામ કહેજો

ખજાનચી બાબુ

લેખક : શ્રી. તારાશંકર મુખોપાધ્યાય......અનુવાદક : શ્રી. ઉર્મિલા મહેતા.

માનભોમ જિલ્લાના ફાયરવર્કના કારખાનામાં એક નિવાસગૃહ હતું. તેમાં ટાઇલ્સ પાથરેલ લાંબી બેરેક જેવો એક બંગલો હતો. તેની સામે હારબંધ થાંભલાવાળો નાનો એવો વરંડો હતો. એ વરંડામાં જ બધા કારીગરો ઓફિસે જવા માટે તૈયાર થતા હતા. અશ્વિની ચાહ ન પીતો એટલે વાટકીમાંથી ગરમ દૂધ ધીરે ધીરે પીતો હતો. બારણા બહાર બિહારી કામ કરતો હતો. યુવાન બદી રોજ કસરત કરતો. હમેશના પચીસ દંડ કરવાનો એને નિયમ હતો, આજે તો હજુ સુધીમાં એણે અગિયાર દંડ કર્યા હતા. બુઢ્ઢો શશી મિસ્ત્રી રાતનુ વધેલું માંસ ખાતો હતો, ત્યા તો કારખાનાનુ ભૂંગળુ વાગી ઊઠયુ: ભૂં...ભૂં...ભૂં...

ભૂંગળું સાંભળતાં જ બધા કારીગરો દોડવા લાગ્યા. સૌ પોતાનુ કામ જેમ હતું તેમ જ પડતું મૂકીને કારખાનામાં હાજર થઈ ગયા. આટલી ઉતાવળ કરવાનું કારણ ન ા મેનેજર સાહેબનો મિજાજ હતો. તેણે નવેસરથી જ બધી વ્યવસ્થા કરી હતી. અને કાયદો કર્યો હતો કે સીટી વાગતાની સાથે જ સૌએ હાજર થઈ પાંચ મિનિટમાં જ ઑફિસમાં આવીને હાજરીનોંધમાં સહી કરી જવી. પાચ મિનિટથી એક અર્ધી મિનિટ પણ વધુ થાય તો અર્ધા દિવસની ગેરહાજરી ગણાય. સીટી સાંભળીને બદીએ એની કસરત અધૂરી મૂકી અને સ્લેવરો...ગુલામી...ઉફ...કહેનોક ખમીસ લઈને દોડી નીકળ્યો.

ઑફિસે આવીને એણે જોયું તો નિયમ મુજબની તકરાર શરૂ થઈ ગઈ હતી. સર્વેયર ખજાનચીને કહેતો હતો.

"હુ આર યુ ? તું કોણ ? વોટ રાઈટ ? તને સીટી દેવાનો હુકમ આપવાની સત્તા કોણે આપી છે ? હુ આર યુ ?"

બદીએ ઘડિયાળમાં જોયું તો સાડા છમાં હજુ પણ પાંચ મિનિટ બાકી હતી એટલે કે લગભગ દશ મિનિટ વહેલી સીટી મારવામાં આવી હતી એ જોતાં જ એનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું ને તે મૂઠી વાળીને ખજાનચી સામે ધર્યો. "તું કયાંનો સીટી મારવાવાળો ?"

"શી ધાંધલ છે આ બધી ?" નવા મેનેજરનો અવાજ આવ્યો.

તુરત જ બધા ચૂપ થઈ ગયા, વૃદ્ધ ખજાનચીનો અદ્ધર ગયેલો શ્વાસ હેઠે બેઠો ને જરા ઉત્સાહથી, સાહેબ પાસે જઈને તે કહેવા લાગ્યો. "સાહેબ કાલનું ઘણું કામ બાકી છે, ગાડીમાં સામાન ભરવાનું કામ હજુ પૂરું થયું નથી, દશ નંબરનું કીલેન......"

મેનેજરે તેને ત્યાં જ અટકાવીને કહ્યું. "એ હિસાબ મારે જાણવો નથી હું તો એ જાણવા માગું છું કે આટલી બધી ધાંધલ શાની છે ?"

ખજાનચી અવાક્ થઈ ગયો અને આંખો ફાડીને માત્ર જોઈ જ રહ્યો.

સર્વેયર એ બધાની વચ્ચે મુખ્ય માણસ જેવો હતો. તેણે આગળ આવીને કહ્યું, "સાહેબ, આપે કાલે હુકમ આપ્યો છે જે સવારે સાડા ૭ વાગે કામનો આરંભ થવો જોઈએ અને જે કોઈ પાંચ મિનિટ પણ મોડું કરશે તેનો અર્ધો દિવસ કપાઈ જશે. સાહેબ, આ ઠંડીના દિવસો છે અને એમા

ખજાનચી બાબુએ દશ મિનિટ વહેલી સીટી મારવાનો હુકમ દીધો. અમારે નાસ્તો કરવો હોય કે નહિ ? હજુ તો મોંમાં ચાહ સુદ્ધાં ગઈ નથી."

મેનેજરે ઘડિયાળ સામે જોયું તો સાડા છમાં હજુ પણ બે મિનિટ બાકી હતી એટલે એમણે પોતાની ઘડિયાળમાં જોયું તો એ ઘડિયાળ પણ એમ જ કહેતી હતી, એમણે કહ્યું, "વેલ-હમણાં સૌ સૌના વિભાગમાં કામની શરૂઆત કરી દો. અર્ધો કલાક કામ કરો. ત્યાર પછી સૌ ખાઈ આવજો. સાતથી સાડા સાત સુધી તમને આજે છુટ્ટી મળશે. જાવ, સૌ કામે લાગો."

એ મિનિટમાં જ ઓફિસ સાફ થઈ ગઈ ને ખજાનચી બાબુ પોતાના આસન પર જઈને બેઠા.

"તમે દશ મિનિટ વહેલા સીટી મારવાનો હુકમ દીધો હતો ?" મેનેજરે પૂછ્યું.

"સાહેબ," ખજાનચીએ કહ્યું. "કાલનું કામ ઘણું બાકી છે, સામાન ભરવાનું પણ પૂરું થયું નથી. દશ..."

મેનેજર ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, "એ બધું હું જાણું છું. હું પૂછું છું તેનો જ ઉત્તર આપો." તમે સીટીનો હુકમ આપ્યો હતો ?

આંખ ફાડીને મેનેજર સામું જોતાં જોતાં ખજાનચી બોલ્યા. "હા સાહેબ."

"કેમ ? સીટી મારવાનો હુકમ દેવાની જવાબદારી તો તમારે માથે નથી !"

"કાલનું ઘણું કામ બાકી પડી રહ્યું છે, સામાન ભરવાનું હજી પૂરું નથી થયું, ને સાહેબ, દશ નંબરનું ક્રીલેન........"

"શું, કારખાનાના માલિક તમે છો ?" મેનેજરનો અવાજ ફાટ્યો.

"ના સાહેબ."

"આજે તમને માફ કરું છું, પરંતુ હવે આમ ન થાય તેનું ધ્યાન રાખજો." કહી મેનેજર ગુસ્સામાં જ ચાલ્યો ગયો. ને આવી ઠંડીના દિવસોમાં પણ ખજાનચી બાબુ પસીને રેબઝેબ થઈ ગયા. કપાળનો પસીનો લૂછીને બિચારાએ કામમાં મન પરોવ્યું. તિજોરીને પ્રણામ કરી ચોપડો ખોલીને બેઠા.

"ખજાનચી બાબુ, મને જલદી રૂપિયા આપી દો ! તો" કહી સ્ટોર વિભાગના નોકરે વાઉચર દેખાડ્યું. એમાં મેનેજરની સહી હતી, એકસો દશ રૂપિયા દેવાના હતા.

"આટલા બધા રૂપિયાનું શું કરવાનું છે?" ખજાનચીએ પૂછ્યું—

"ઘાસ ખરીદવાનું છે."

"તો ઊભો રહે બાપુ, જરા પૂછી આવું." વાઉચર હાથમાં લઈને ખજાનચી મેનેજરની કેબિનના બારણામાં આવીને ઊભા. બારણું ખોલીને અંદર જતાં એને ડર લાગતો હતો એટલે પાછા ફર્યા. પણ પછી હિંમત કરીને પાછા ગયા ને બહારથી જ બૂમ મારી.

"સાહેબ!"

"આવો."

"આ વાઉચરના રૂપિયા......"

મેનેજરે એના મોં સામે જોઈને પૂછ્યું. "કેમ?"

માથું ખંજવાળીને ખજાનચી બોલ્યા. "જી ના, તો પણ—"

"તો પણ ? આજે શું કાંઈ મોટું ભરણું છે ?"

"જી ના ! પણ હશે કે નહિ એની ખાતરી માટે પૂછું છું."

આશ્ચર્યથી ખજાનચીના મોં સામે જોઈને મેનેજર બોલ્યા. "એટલે ? વૉટ ડુ યુ મીન ? જ્યારે વાઉચરમાં સહી કરી છે ત્યારે મારો હુકમ છે એમ જ થયું ને ?"

સલામ કરતા કરતા ખજાનચી બહાર ચાલી ગયા. બારણા તરફ જોઈને મેનેજર બોલ્યો. 'ઇડિયટ—'

ખજાનચીએ તિજોરી ખોલી રૂપિયા બરાબર ગણી નોકરને આપ્યા અને કહ્યું. "સહી કર."

નોકરે સહી કરી દીધી અને રૂપિયા લઈને તે ચાલવા માંડતો હતો ત્યાં ખજાનચીએ કહ્યું. "અરે ઊભો રહે, સાંભળ તો..."

"શું?"

"ઊભો રહે, ફરી એક વાર ગણી જોઉં, ભૂલ તો નથી થઈ ને?"

ફરી વાર ગણી જોઈને ખજાનચીએ ખર્ચ ખાતામાં લખ્યું, 'સ્ટોર ખાતે.' અને પછી મેનેજરની કેબિને ગયા.

'સાહેબ!' બહારથી જ એણે બૂમ મારી.

"આવો. હજુ વળી શું છે?"

"ઘાસના પૈસા દઈ દીધા, સાહેબ." કહીને ખજાનચી સલામ કરીને બહાર ચાલ્યા ગયા. મેનેજર તેની પાછળ જોઈ રહ્યો.

× × ×

બાર વાગ્યાનું ભૂંગળું વાગ્યું, બપોરની દોઢ કલાકની રજા પડી, નિવાસગૃહે આવીને ખજાનચીએ પોતાના નિયમ મુજબ જોડા ખાટલા નીચે ઓરડાની વચ્ચે કાઢ્યા અને પહેરણ કાઢીને લોટો અને નેપકીન લઈ ને વરંડામાં થાંભલા પાસે પાટલા પર બેસીને તેલ માલિસ કરવા લાગ્યા. તેની સામે જ બેસીને સ્ટોરકીપર તેલ માલિસ કરતો હતો. એણે પૂછ્યું, "કેમ બદીદાદા? નવો સાહેબ કેવો છે?" ખજાનચીનું નામ પણ બદીબાબુ હતું. "સારો માણસ, હોશિયાર માણસ," ખજાનચીએ જવાબ આપ્યો. "આજે લખતો હતો ત્યારે કલમ જાણે પાણીની જેમ સર સર ચાલતી હતી."

ડોલ અને લોટો લઈને ખજાનચી ઊભા થયા. લાંબા વરંડામાં પાણી રાખવા માટે દરેક ઓરડી સામે લોઢાના ઢાંકણવાળી એક એક કોઠી હતી. ખજાનચીએ દરેક કોઠીમાંથી બે લોટા પાણી લઈને પોતાની ડોલ ભરી લીધી અને સામેના એક પથ્થર પર સ્નાન કરવા બેઠા.

પેલી બાજુ મેનેજર સાહેબ ઓરડીઓની તપાસ કરવાને આવ્યા હતા. બધી જ ઓરડીઓમાં મરામત અને ચૂનાકામ કરવાનું હતું.

'જય મા કાલી ઘાટની!' બોલતા બોલતા ખજાનચી સ્નાન કરીને ઓરડીમાં આવ્યા. તેમણે એકલો ટુવાલ જ પહેર્યો હતો. મેનેજરને જોતાં ગભરાઈ ગયા. મેનેજરે પૂછ્યું,

"તમે આ ઓરડીમાં રહો છો?"

"હા સાહેબ, અને ગોવિંદ પણ રહે છે."

"એ તો ઠીક. પરંતુ બેઠક આ બાજુ કયા વિચારથી ગોઠવી છે? એક ઉત્તર-દક્ષિણ અને એક પૂર્વ-પશ્ચિમ? એ......એય ખલાસી! આ બેઠકને આ બાજુ ફેરવી નાખ! અને આ શું? ઘર વચ્ચોવચ જોડા?" કહીને તેમણે પોતાના પગથી જ જોડાને એક બાજુ કરી દીધા. નવી વ્યવસ્થા કરીને સૌની સાથે મેનેજર બહાર ચાલ્યા ગયા.

ખજાનચીની બેઠક ફેરવી લીધેલી હતી એટલે તે થોડીક ક્ષણ અવાક્ થઈને ઊભા રહ્યા. પછી તુરત ટુવાલ પહેરેલી જ સ્થિતિમાં મેનેજર પાસે ગયા. મેનેજર એ વખતે શશી મિસ્ત્રીની ઓરડીમાં તમાકુના ડાઘા, દીવાલ પર લૂછેલા તેલવાળા હાથ અને માંસના ડાઘા જોતા હતા.

"સાહેબ!"

મેનેજરે પાછું વાળીને જોયું તો ખજાનચી. "શું કામ છે? હજુ પણ કપડાં બદલ્યાં નથી? જાવ જાવ, કપડાં બદલી આવો."

"સાહેબ, આજે ચૌદ વર્ષથી મારી બેઠક એ રીતે જ છે."

મેનેજર આશ્ચર્યથી બોલ્યા. "શું કહ્યું તમે?"

"મારી બેઠક..."

સહેજ ગુસ્સે થઈને મેનેજર બોલ્યા. "ના, ના, તમારા માટે થઈને બીજાને અગવડમાં ન મૂકી શકાય."

ખજાનચી પાછા ફર્યા અને હતબુદ્ધિ થઈ ને ઓરડી વચ્ચે ઊભા રહ્યા, ઓરડીનો જોડીદાર ગોવિંદ સ્નાન કરીને વાળ ઓળતો હતો. તેણે કહ્યું, "હવે કપડાં તો બદલો!" ખજાનચીએ એનો જવાબ ન આપ્યો, કહ્યું, "ગોવિંદભાઈ, જરા આ ખાટલો પકડ તો."

ગોવિંદ અતિ ભલો માણસ હતો તેણે કહ્યું, "મૅનેજર સાહેબ જે " એ જ ક્ષણે ખજાનચીએ ખાટલાનો એક ભાગ ઊંચકીને કહ્યું "ઓ રે બાબા આ કારખાનામાં આવ્યો છું ત્યારથી જ આ જ ઓરડી, આ જ ખાટલો, અને એ જ પૂર્વ તરફ મારું ઓશિકું રહ્યું છે, એ હવે બદલીશ નહીં " ગોવિંદે વધુ વિવાદ ન કર્યો અને ખાટલો ઊંચકાયો ખાટલાને હતો ત્યાં ફેરવીને ખજાનચીએ સૌથી પહેલાં જોડાને ખાટલા નીચે ઘર વચ્ચે લાવીને મૂકી દીધા

સાંજે ખજાનચી ઓરડીએ પાછા ફર્યા ત્યારે ચમકી ગયા અને પછી ખૂબ ગુસ્સે થઈને બોલ્યા "આ લોકો મારું અજળ ખુટાડવા માગે છે વારુ, મારો હુક્કો કોણે ઉતારી નાખ્યો ?"

"મૅનેજર બાબુએ" ગોવિંદે કહ્યું "તેઓ ફરી સાંજે આવ્યા હતા અને હુક્કો ત્યાં રાખવાનો નથી એમ ખાસ ખાસ કહી ગયા વધુમાં એમણે કહ્યું કે 'ખાટ ફેરવી તો ભલે ફેરવી પરંતુ બારીમાં હોકો અને ઘર વચ્ચે જોડા રાખી નહીં શકાય–'"

જોડાને ઘર વચ્ચે જ રાખીને ખજાનચીએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો અને ખાટલા પર બેસી પડ્યા ફરી વાર ઊઠીને તેમણે જોડાને બાજુએ મૂકી દીધા–

બીજે દિવસે સવારે ખજાનચી ઘડિયાળ પાસે ખુરશી લઈને કાંઈક કરતા હતા જોડાના અવાજથી પાછું ફરીને જોયું તો મૅનેજર સાહેબ કાંડાઘડિયાળમાં જોતા જોતા જતા હતા

તે દિવસે હિસાબનીશ અશ્વીની મૅનેજરને ચોપડા બતાવતો હતો ખાતું જોઈને મૅનેજર બોલ્યા "આ શું ? આ શું લખ્યું છે ? અને લાઈન અહીંથી કેમ શરૂ થાય છે ? કે લીટીઓ બે ઇંચ ઉપર કેમ ચડી ગઈ છે ?"

અશ્વીનીએ કહ્યું "ખજાનચી બાબુ આંખે સારું દેખી શકતા નથી અને ચશ્મા પણ ખરીદતા નથી કહે છે કે ચશ્માથી આંખો ખરાબ થાય "

મૅનેજરે બૂમ મારી, "ખજાનચી બાબુ !" ખજાનચી આવીને સલામ કરી ઊભા રહ્યા

"તમને કેટલાં વર્ષ થયાં છે ?" મૅનેજરે પૂછ્યું,

"સાહેબ, સાહેબ આ કંપનીમાં ચાળીસ વર્ષથી તો નોકરી કરું છું ચૌદ વર્ષનો છોકરો હતો ત્યારથી આ કારખાનામાં છું એ વખતે તો અહીં જંગલ હતું, માણસ આવતાં પણ બીતા."

"બસ કરો," કંટાળીને મૅનેજર બોલી ઊઠયા "અહીં એની વાત નથી હું તો પૂછું છું કે કેટલાં વર્ષ થયાં ! આંખે દેખાતું નથી તો ચશ્મા કેમ લેતા નથી ? આ રીતે કામ ચાલી શકશે નહિ મહાશય "

'હવે લઈશ સાહેબ ! તુરતમાં જ ખરીદી લઈશ" કહીને સલામ કરીને ખજાનચી ચાલ્યા ગયા પરંતુ થોડી ક્ષણ પછી પાછા આવીને એણે પૂછ્યું "સાહેબ, એક દિવસની જો રજા આપો તો આસાનમોલ આજે મોટર જાય છે—" વાત પૂરી થતાં પહેલાં મૅનેજરે કહ્યું 'જજો'

સાંજે ચશ્મા આંખે લગાવીને ખજાનચી ઓરડીએ ઓરડીએ ફર્યા સૌને બતાવીને કહેવા લાગ્યા 'દેખાય છે તો ચોખ્ખું, જુઓ તો બરાબર ગણાય છે ? એક, બે, ત્રણ, ચાર" એમ ઓસરીની બારીઓ ગણવાની શરૂઆત ખજાનચીએ કરી દીધી

કેટલાક દિવસ પછી મૅનેજરે ખજાનચીને બોલાવી કહ્યું 'હું બહુ દિલગીર છું ખજાનચી બાબુ, પરંતુ તમારી નોકરીનો જવાબ આવી ગયો છે, એટલે કે કંપનીએ તમને રિટાયર કરવાની સુચના કરતો પત્ર મોકલ્યો છે હવેથી અંગ્રેજીમાં હિસાબ રાખવાનો છે તમને પણ ઘણાં વરસ થયાં એટલે હવે નવા માણસને જગા દેવી જોઈએ અને નવો માણસ પણ અમારી પાસે આવી ગયો છે " એમ કહીને કંપનીનો પત્ર અને રાજીનામાનો કાગળ તેમના હાથમાં આપીને કહ્યું, "આ કાગળ પર સહી કરી આપો, અને કંપની તમને ત્રણ મહિનાનો પગાર બોનસ તરીકે આપે છે "

ખજાનચી હે કરતો આંખો ફાડી જોઈ રહ્યો. મૅનેજરે તેના હાથમાં કલમ આપીને કહ્યું, "આ જગાએ સહી કરો, તારીખ અને દિવસ પણ લખો,"

ચાર્જ સોંપાઈ ગયો, ત્રણ હજાર અને બાવીસ રૂપિયા, એક અધો રૂપિયો, એક બે આની અને એક કાગળમાં વીંટેલી એક પાઈ, બધું સોંપી દીધું. ચાર્જ સંભાળીને મેનેજરે કહ્યું." દુઃખ કરશો નહિ ખજાનચી બાબુ, હવે તો તમને વર્ષ ઘણાં થયાં છે, અને તમારું જે રીતનું ઓફિસ પ્રત્યે અનુરાગી મન છે તેવી જ નિષ્ઠાથી જો તમે ભગવાનને સંભારશો તો જીવન સફળ થશે.

ખજાનચીએ કહ્યું, "જી" પણ સહકાર્યકરોએ એમ સહેજમાં વિદાય ન આપી. તેમણે એમને માટે સભા ભરી, વિદાયભોજન આપ્યું, ફૂલહાર પહેરાવ્યા, અનેકની આંખોમાં પાણી પણ દેખાયાં.

બીજે દિવસે સવારે કેટલાક ખલાસી ખજાનચી બાબુનો સામાન માથે રાખી સ્ટેશન મૂકવા જતા હતા. પાછળ ખજાનચી બાબુ ચાલતા હતા, તેમની આંખો પર એ જ નવાં ચશ્માં હતાં. એકાએક ખજાનચી બોલી ઊઠયા, "કેમ રે ? કારખાનાની આજે હજુ સુધી સીટી નથી વાગી ?" ખલાસીએ કહ્યું. "હજુ સમય નથી થયો બાબુ, આ ગાડી જાય ત્યારે સાડા ૭ થાય ને ?" ખજાનચીને યાદ આવ્યું.

"હા...હજુ સાડા ૭ તો વાગ્યા નથી, સાડા ૭ની ગાડીમાં તો એને જવાનું છે. ખજાનચીએ એક વાર પાછળ ફરીને જોયું તો કારખાનાની ચીમનીમાંથી ધખધખ કરતા ધુમાડા બહાર નીકળતા હતા. તેણે આંખ ફેરવી લીધી. એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી મ્લાન હાસ્ય હસી મનમાં મનમાં જ બોલી ઊઠયા "ભગવાન !" સાથો સાથ એની દૃષ્ટિ આકાશ તરફ ચોંટી ગઈ. પરંતુ કયાં છે આકાશ ? ચશ્માંઆવરિત ચોકખી દૃષ્ટિએ પણ જ્યાં જુએ ત્યાં ધુમાડા, ને ધુમાડા જ દેખાય છે. કારખાનાની ચીમનીમાંથી નીકળતા ધુમાડાની આડે આકાશ કયાંયે અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. *

---

* બંગાળીમાંથી અનુવાદ

●

પટ તમિસ્ર

[પૃથ્વી]

ગયો દિવસ આથમી : શુચિ સુવર્ણ ત્યાં સન્ધિકા
રહી છ ગગનાંગણે કનક થાળ હાથે ગ્રહી
મળ્યા રવિ શશી અને ઉભય હર્ષથી દોડિયા
શરીર મનને પરસ્પર મિલાવીને ગૂંથવી.

પરન્તુ રજની અસૂય પળ આ ન સાંખી શકી
ધર્યો ઉભય મધ્યમાં પટ તમિસ્રનો જે થકી :
અને નયન તેજને પલકમાં દઈ આવરી
પડી કુપિત તેમના પથ શું વૈરિણી એ બની.

જશે ઊપડી આ તમિસ્ર પટ ? સ્થાયી વા ત્યાં થશે ?
ન કોઈ સમજી શકે ગહન વિશ્વકર્તાતણું.

—શ્રી ભગીરથ મહેતા.—

આપણાં ફળો

શ્રી. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

વિદ્વાનો કહે છે કે સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં લોકો વનમાં રહેતા હતા અને ફળોનો આહાર કરી જીવનનિર્વાહ ચલાવતા હતા. વખત ગયો તેમ પશુપાલન, કુટુંબ, મિલ્કત, ઘર વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. મંડળીઓ જામી, નબળા ઉપર સબળો રાજ–અમલ ચલાવવા લાગ્યો. ફળ વિનાના દેશોમાં ફળ ન મળે એટલે લોકોએ અનાજ ઉગાડવું શરૂ કર્યું, અર્થાત્ ખેતીની શોધ થઈ. ફળોને છોડી લોકો અનાજ ખાવા લાગ્યા. પરિણામે મનુષ્યજાતિ તેનો પ્રાથમિક આહાર–ફલાહાર–ભૂલી અન્નાહાર કરતી થઈ. ફલાહારના સમર્થનકર્તાઓ કહે છે કે જ્યારથી મનુષ્યજાતિએ ફલાહારને રામરામ કરી અન્નાહારનો આશ્રય લીધો છે ત્યારથી તેના ઉપર રોગોનો આશીર્વાદ ઊતર્યો છે! આટલું જ બસ નથી, એ ફલાહારના પૂજારીઓ ફળ જ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક આહાર છે એ પુરવાર કરવા માટે મનુષ્યના દાંત, તેનાં આંતરડાં વગેરેની લાંબી મીમાંસામાં પણ ઊતરે છે. રાંધવાની ક્રિયાના ગણેશ સાથે જ મનુષ્યજાતિના અધઃપતનનો આરંભ થયો છે એમ ફલાહારના સમર્થકો માને છે. રાંધવાથી ખોરાકનો ખાદ્યપ્રાણ નાશ પામે છે, તેને પચાવવા માટે હોજરી વગેરેને લાંબી અટપટી ક્રિયામાં ઊતરવું પડે છે એમ તેઓ કહે છે. માંસાહાર વિરુદ્ધ શાકાહારીઓ જેવી દલીલો કરે છે તેવી જ ફલાહારીઓ અન્નાહાર વિરુદ્ધ કરે છે. કુદરતી આહાર ત્યજી અકુદરતી આહાર અંગીકાર કરવાની શિક્ષા તે હાલનો વ્યાધિપરિગ્રસ્ત સમાજ!

આધુનિક મતપ્રચારકોનું આ એક દૂષણ છે કે જે વસ્તુનું સમર્થન તેઓને કરવું હોય છે તેને તેઓ સાતમે આસમાને ચડાવે છે અને બીજીને તેટલી જ નીચે ઉતારી પાડે છે. ફલાહાર અને અન્નાહાર સંબંધી પણ કંઈ આવું જ થયું છે. ફલાહાર સુંદર છે તેની કોઈ ના નથી પાડતું, પણ અન્નાહાર નકામો છે–અકુદરતી છે એ પુરવાર કરવામાં ઘણી ખેંચતાણ થાય છે એમ હું માનું છું.

ઝાડને ફળનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ નથી. ઝાડને તો પોતાનો પ્રજાતંતુ અવિચ્છિન્ન રાખવા માટે બીજની જ જરૂર છે. ફળોના વિવિધ જાતના મોહક રંગો અને તેમાં રહેલી આહ્લાદજનક ખુશબોને લઈને ફળો પક્ષીઓને આકર્ષવાનું કાર્ય કરે છે. પક્ષીઓ ફલ ખાઈને બીજ અનેક રીતે, દૂર દૂર વિકીરણ (Dispersal) કરવામાં મદદ કરે છે. શું પક્ષી કે શું પશુ–સર્વ ફળ ખાઈને બીજ ફેંકી દે છે. કુદરતે આટલા જ કારણથી ફળને રૂપ–રંગ સુવાસ આપ્યાં છે. પોષકશક્તિને લીધે નહિ પણ આ બાહ્ય સૌંદર્ય, ખુશબો, માધુર્ય ઈત્યાદિ ગુણોને લઈને ફળોને પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયું છે.

અને ખરેખર, ફળોની મિષ્ટતા અજબ છે. એની ખુશબો આપણા જ્ઞાનતંતુઓને અજબ શાંતિ અર્પે છે. ફળનો મિષ્ટ રસ પીતાં પીતાં શરીરની તમામ ધાતુઓને અવર્ણનીય શાંતિ મળે છે. તેની સુવાસ આપણા જ્ઞાનતંતુઓને ઉત્તેજે છે, તેનો મિષ્ટ રસ આપણા મ્હોંમાં લાલાસ્રાવ વધારે છે–પરિણામે પાચકરસોનો સ્રાવ વધે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને સકલ શારીરયંત્ર નૂતન તાઝગી અનુભવે છે. જેટલી સહેલાઈથી ફળો શરીરમાં પચી જાય છે તેટલી સહેલાઈથી બીજો એક પણ ખાદ્યપદાર્થ પચતો નથી. કુદરતી ક્ષારો, કુદરતી પાણી, કુદરતી ગળપણ! ફળના સ્મરણમાત્રથી આપણા મ્હોંમાં પાણી છૂટે છે. નત્રિલ (પ્રોટિન) અને કર્બોદિત (કાર્બોહાઇડ્રેટ) ખાદ્યને પચાવવાની એમાં અજબ શક્તિ છે. કબજિયાતવાળા દરદીઓને તો ફળો ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થો છે. પણ

રોગોમાં ફળનો રસ અમૃત જેવું કાર્ય કરે છે કારણ કે ભગવાન સૂર્યનું ભર્ગ તેમાં ભરેલું છે. ભગવાન સવિતાના વરેણ્ય ભર્ગે રાંધીને તૈયાર કરેલ આ ફલરૂપી ખોરાક ઈશ્વરનો જ પ્રસાદ છે ને ! હંમેશના આહાર કરતાં તેના ઉપર ઈશ્વરની વિભૂતિનો હાથ ફરેલો હોવાથી તેનું મહત્ત્વ ઓર જ છે.

ફળમાં શરીરોપયોગી પૌષ્ટિક તત્ત્વો નથી.* ફળોનું મહત્ત્વ એમાં રહેલા ખનીજ ક્ષારોને લઈને છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. ફળમાં પાણીનું પ્રમાણ વિશેષ છે. ઘણાં ખરાં તાજાં ફળોમાં સેંકડે ૮૦ થી ૯૦ ટકા પાણી હોય છે. આ પાણીને લીધે ફળો સાધારણ રીતે સારક અને મૂત્રલ છે. ફળોમાં ખનીજ ક્ષારો વિશેષ છે એટલે તેના સેવનથી લોહી સાફ રહે છે. લોહીની અમ્લતાને ફળનો મધુર રસ ઓછી કરે છે. માંસ અને અનાજના આહારથી લોહીમાં તેમ જ અન્ય ધાતુઓમાં અમ્લતાનું પ્રમાણ અધિક ઉત્પન્ન થાય છે. આ અમ્લતાના પ્રતિકાર માટે અમ્લપ્રતિયોગી (alkaline) ફળો આવશ્યક છે.

ફળોનું મહત્ત્વ 'વિટામિન'ની શોધ પછીથી જ વધ્યું છે. આ વિટામિન્સના યુગમાં જેમાં વિટામિન જણાય તેને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ફળોમાં વિટામિન્સ પ્રચૂર પ્રમાણમાં છે એટલે માંસ ખાનાર પ્રજાઓએ તેનાં ગુણગાન ગાવામાં મણા ન રાખી. અનાજ રાંધવામાં આ વિટામિન્સ (ખાદ્ય-પ્રાણ, પ્રજીવનકો) નાશ પામે છે માટે દરેક મનુષ્યે ફળ ખાવાં જોઈએ એવું એમણે આપણને કહેવા માંડ્યું. ખરી રીતે તો માંસભક્ષક પ્રજાને જ ફળોની જરૂર છે, કારણ કે માંસાહારમાં વિટામિન્સ અત્યલ્પ-નહિ જેવાં છે અને માંસનો 'વિપાક અમ્લ (acid) છે એટલે ફળની જરૂર પણ તેમને જ છે. ફળનો રસ એ માંસનું મારણ છે એમ ડૉ. ચંદ્ર કહે છે તે સાવ સાચું છે. પરંતુ પશ્ચિમમાંથી જે આવે છે તે બધું સ્વીકારી લેવાની આપણને કુટેવ પડી ગઈ છે. એટલે ફળો સંબંધી સાહિત્ય અહીં આવ્યું કે આપણે પણ ફળો ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થ છે એમ માનવા લાગ્યા. ખરી રીતે જે શોખની વસ્તુ છે તે નિતાન્ત આવશ્યક વસ્તુ મનાવા લાગી છે. ફળો ખાઈ શકે એવી જેની સ્થિતિ હોય તે ફળો ખાય એમાં ખોટું કશું જ નથી પરંતુ જેની આર્થિક સ્થિતિ ફળો ખાતાં જેને અટકાવે છે તેવાઓએ આટલા કારણથી પોતાના ભાગ્યને નિંદવાની કશી જ જરૂર નથી. ફળો ખાનાર વધુ જીવે છે. જ્યારે ફળો ન ખાનાર અલ્પાયુષી થાય છે એવું માનવાની કશી જ જરૂર નથી. ખરી વાત તો એ છે કે **ફળો જીવન માટે જરૂરિયાતની નહિ પણ શોખની વસ્તુ છે.**

કેટલાંક ફળોનું શાક કરાય છે. (ભીંડા, રીંગણાં, ઘીલોડાં, કારેલાં, દૂધી, ભારાકોળું, કંટોલાં, પરવર ઈત્યાદિ) આવાં ફળોની ચર્ચા આ પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે. અહીં તો આપણે જે ફળોને ફ્રૂટ તરીકે ઉપયોગમાં લઈએ છીએ તેવાં જ ફળો વિષે લખવામાં આવશે.

સામાન્ય રીતે કાચાં કરતાં પાકાં ફલ ઉત્તમ ગણાય છે. ભાવમિશ્ર કહે છે 'फलेषु परिपक्वं यत् गुणवत्तदुदाहृतम् । विल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् । फलेषु सरसं यत् स्यात् गुणवत्तदुदाहृतम् । द्राक्षा विल्व शिवादीनां फलं शुष्क गुणाधिकम् । फलतुल्यंगुणं सर्व्वं मज्जानपि निर्दिशेत् ॥

---

*"फलानामाहारकाले शाकेभ्योऽन्योपयोगित्वात् शाकवर्गादनन्तरं फलवर्ग उच्यते। खरनादेऽप्युक्तम् भक्तावसाने फलं भुज्यते इति ॥"

[વાગ્ભટકૃત અષ્ટાઙ્ગ હૃદયના ટીકાકાર અરુણદત્ત સૂત્રસ્થાન અધ્યાય-૬ શ્લો. ૧૧૨] આહારમાં શાકો કરતાં ફળોનું ઉપયોગીપણું અલ્પ છે માટે શાકવર્ગ પછી ફલવર્ગ જુદા કહેવામાં આવે છે. ખરનાદે પણ તેમના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે, ખાધા પછીથી ફલ ખવાય છે. (ખોરાકનું સ્થાન ફળ લઈ શકતાં નથી. એ કહેવાનો ભાવાર્થ છે.)

ખાધા પછી ફલ ખાવાની માન્યતા પ્રાચીન કાલથી ચાલતી આવે છે એ આ ઉપરથી સમજી શકાશે.

ચરક ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત કહે છે:— 'फलानामपि केषांचिच्छाकवत् उपयोगात् फलवर्गमाह' શાકની માફક કેટલાંક ફળો પણ ઉપયોગી છે.

અર્થ—ફળોમા જે ફળ પાકા હોય તે ગુણમા અધિક ગુણવાળા મનાય છે ફળ, બીલીના ફળ કાચા સારા મનાય છે ફળોમા જે ફળો રસયુક્ત-રસાળ-હોય તે શ્રેષ્ઠ મનાય છે દ્રાક્ષ, બીના, હરડે, વગેરેના સૂકા ફળ સારા મનાય છે જે ફળના ગુણો છે તે જ તેની મીજના ગુણો સમજવા (ભાવપ્રકાશ)

આપણે હવે કેટલાક સામાન્ય ફળોના ગુણદોષ તપાસીએ

કેળુ

ફરબીડન ફ્રુટ--નિષિદ્ધ ફળની વાત બાઈબલમા આવે છે એ ફળ કેળુ જ હતુ એમ ઘણા માને છે કવિ, પહેલ વહેલો, આદમને કેળના ઝાડ નીચે જ જોયો હતો એમ મિલ્ટન ના પૅરેડાઇઝ લૉસ્ટમા જણાવેલુ છે કેટલાક કવિઓએ તેને "આદમ્સ એપલ" કહેલુ છે કેળાનું લેટિન નામ 'મુસા પૅરેડીસીમ" એને સ્વર્ગીય બતાવે છે મધ્ય યુગના પ્રવાસીઓએ કેળાને "સ્વર્ગનું અંજીર" (Fig of Paradise) એમ કહી વર્ણવેલુ છે

પૌષ્ટિક તત્ત્વોને હિસાબે કેળાની સરખામણીમા ઊભુ રહી શકે એવુ બીજુ એકેય ફળ હિંદુસ્તાનમા થતુ નથી એમ કહું તો તે અતિશયોક્તિ નહિ લેખાય પોષ- દૃષ્ટિએ કેળા સર્વોત્તમ છે અત્યત લોકપ્રિય ફળો સાથે કેળાને સરખાવતા કેળુ કોઈથી ઊતરે એમ નથી અમેરિકન કૃષિ ખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તિકામા બીજા ફળો સાથે કેળાની તુલના કરવામા આવેલી છે, જે નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી જોવાશે -

	પાણી	નત્રિલ	ચરબી	કર્બોદિત	રાખ	ગરમી દર પૌંડે કૅલેરીમા
કેળા	૭૫ ૩	૧ ૩	૦ ૬	૨૨ ૦	૦ ૮	૪૬૦
દ્રાક્ષ	૭૭ ૪	૧ ૩	૧ ૬	૧૯ ૨	૦ ૫	૪૫૦
ચેરી	૮૦ ૯	૧ ૦	૦ ૮	૧૬ ૭	૦ ૬	૩૬૫
સફરજન	૮૪ ૬	૦ ૪	૦ ૫	૧૪ ૨	૦ ૩	૨૯૦
મોસંબી	૮૬ ૯	૦ ૮	૦ ૨	૧૧ ૬	૦ ૫	૨૪૦
પીચ	૮૯ ૪	૦ ૭	૦ ૧	૮ ૪	૦ ૪	૧૯૦
તડબૂચ	૮૯ ૫	૦ ૬		૯ ૩	૦ ૬	૧૮૫
સ્ટ્રોબેરી	૯૦ ૫	૧ ૦	૦ ૬	૭ ૪	૦ ૬	૧૮૦

રાખ (ash) મા ઘણાં ઉપયોગી ખનીજ તત્ત્વો છે શર્મન નામનો વિશ્વવિખ્યાત આહારશાસ્ત્રી કહે છે કે કેળામા અતીવ ઉપયોગી ખનીજ પદાર્થો-"in dispensible mineral salts"-છે

કેળામા કૅલ્સ્યમ અને મૅગ્નેસ્યમનું પ્રમાણ ફૉસ્ફરસ કરતા વધારે છે આથી કેળા ખાધા પછી તેનો વિપાક હમેશા મધુર-અમ્લ પ્રતિયોગી (alkaline) રહે છે આથી હોજરીમા ખટાશ વધી પડવાથી થતા દર્દોમા કેળા ઉપયોગી થઈ પડે છે અર્થાત્ ખટાશ હઠાવવામા કેળા ઉપયોગી છે

આ સિવાય કેળામા ક્લોરીન, તામ્ર, લોહ, મેંગેનીઝ, પોટાસ્યમ, સોડિયમ, ગંધક, સિલિકા વગેરે ખનીજ પદાર્થો છે પ્રયોગોથી પુરવાર થયુ છે કે કેળા પર રહેતાં બાળકોના લોહીમા હિમોગ્લોબીન સારા પ્રમાણમા હોય છે લોહ, તામ્ર મેંગેનીઝ આ ત્રણ ઉપયોગી તત્ત્વોને લીધે કેળા લોહિયાળ છે એમ કહેવામા વાંધો નથી જ લોહ અને તામ્ર બન્ને ભેગા હોવાથી શરીર લોહનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી શકે છે

કેળામા ૨૨ ટકા કર્બોદિત (કાર્બોહાઈડ્રેટ) છે આ કર્બોદિત સાકર રૂપમા છે આ બધી સાકર એવા રૂપમા આવેલી છે કે નાના બાળકો પણ એને સહેલાઈથી પચાવી શકે છે છાલને કાઢી નાખતા કેળામા કઈ કઈ જાતની કેટકેટલા પ્રમાણમા સાકર છે તે નીચે બતાવવામા આવ્યુ છે —

દ્રાક્ષશર્કરા (ગ્લુકોઝ)	૫ ८૨
ફલશર્કરા (ફ્રુક્ટોઝ)	૩ ૭૮
ઈક્ષુશર્કરા (સુક્રોઝ)	૬ ૫૮
સ્ટાર્ચ	૩ ૨
કુલ	૧૯ ૨ %

આથી કેળા એ બાળકોનો ખોરાક છે એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી લાગતુ કે નાનાં બાળકને જે ઉષ્માશક્તિ જોઈએ છે તે કેળાંની ખાદ્યમાથી ઘણી સારી રીતે પૂરી પડે છે

નાનાં બાળકોના ગંદા હાથોમાં કેળું નિર્ભય રીતે મૂકી શકાય કારણ કે કેળાનું છોડું એ જીવાણુરક્ષક કવચ (germ proof) જેવું છે. કેળાની છાલમાં જંતુઓ પ્રવેશ કરી શકે છે કે નહિ એ માટે અનેક પ્રયોગો કરવામાં આવેલા છે. કાચાં કેળાંથી માંડીને પરિપક્વ કેળાં સુધીથી તમામ અવસ્થાઓમાં અનેક પ્રયોગો કરી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે કેળાનો ગર્ભ એ જંતુવિહીન છે. જંતુઓની તેની ઉપર અસર થતી નથી. છાલમાં થઈને જંતુઓ તેની અંદર પ્રવેશી શકતાં નથી. એક આકરો પ્રયોગ એવો કરવામાં આવ્યો હતો કે કેળાંને જંતુઓવાળા પ્રવાહીમાં (Culhose) ડુબાડી રાખવામાં આવ્યાં હતાં છતાં પણ છાલમાંથી એક પણ જંતુ અંદર પ્રવેશ પામી શક્યું ન હતું. કેળાંની છાલનો આ ગુણ ખાસ નોંધવા લાયક છે. કેળાને સાવચેતી પૂર્વક રાખવામાં આવે તો જ્યાં સુધી છાલ સહીસલામત રહે ત્યાં સુધી અંદર જંતુઓ પ્રવેશ થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે. કેળાંની છાલની આ વિશિષ્ટતા છે. *

કેળાંમાં " એ " વિટામિન ઘણા જ સારા પ્રમાણમાં (Exceelent) છે, ' બી ' વિટામિન સાધારણ (good) છે. B_1 અને B_2 બન્ને એમાં છે. 'સી' વિટામિન પણ ખૂબ સારા પ્રમાણમાં છે "ડી" તદ્દન નજીવા પ્રમાણમાં છે. " ઈ " અને " જી " વિટામિનો પણ અંદર છે.

જે ફળમાં 'એ' અને 'સી' વિટામિનો અત્યંત સારા પ્રમાણમાં હોય તે ફળો સ્વાસ્થ્ય માટે ઘણાં સારાં ગણાય. 'એ' વિટામિનથી શરીર રોગનો સામનો કરવા શક્તિશાળી બને છે. શરીરની શ્લેષ્મકલાના સંરક્ષણ માટે 'એ' નિતાન્ત આવશ્યક મનાય છે. આંખનું તેજ, બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા, ચપલતા વગેરે ' એ ' વિટામિન ઉપર અવલંબે છે.

* "ગુજરાત સમાચાર" ૧૯૬૪ના દીપોત્સવી અંકમાં ગુજરાત કોલેજના પ્રોફેસર ડૉ. એન. એમ. શાહ એમ. એસ. સી., પી. એચ. ડી.ના "કેળાં" નામના લેખ ઉપરથી.

'સી' લોહી સાફ રાખવા માટે આવશ્યક છે, 'સી' ના અભાવથી દાંત બગડે છે અને પેઢુમાંથી લોહી વગેરે આવે છે.

" ગ્યોરગી નામના વૈજ્ઞાનિકે એવું શોધી કાઢ્યું છે કે ખોરાકમાં જાણીતા વિટામિન ઉપરાંત એક વિટામિન તત્ત્વ એવું રહેલું છે કે તેના અભાવે ખરજવાં જેવું ચામડીનું દર્દ થાય છે. આ દર્દ મટાડવા ખોરાકમાંથી એક એવું તત્ત્વ તેણે શોધી કાઢ્યું છે જેને *Vitamin H factor* નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ 'એચ' વિટામિન તાજાં કેળાંમાં છે. ૪ થી ૫ ગ્રામ (૧૦ થી ૧૨ વાલ) તાજાં કેળાં આ હિસાબે દર્દ મટાડવા માટે પૂરતાં છે.[1]

દૂધ અને કેળાં સંપૂર્ણ ખાદ્ય છે. દૂધમાં કેળાં ચોળી નાખી, અંદર સાકર-એલચી નાખીને ખાવાં એ મઝાનું ખાદ્ય છે. જેને દૂધ એકલું ન ભાવતું હોય તેને આ રીતે કેળાં ચોળીને આપવાથી ઠીક માફક આવે છે. દૂધમાં ચરબી છે જે કેળાંના વિટામિનનું દ્રાવણ કરવા સમર્થ છે, એટલે દૂધકેળાંનું મિશ્રણ સ્વાસ્થ્ય માટે સારું છે. બાળકો માટે જ પ્રભુએ કેળાં નિર્માણ કર્યાં હોય એમ જણાય છે. તેની ખુશબો, મીઠાશ, મૃદુતા વગેરે બાળકોને આકર્ષે છે. કેળના ગર્ભ જેવાં કુમળાં બાળકો માટે કેળાં ખરેખર સુંદર પદાર્થ છે.

એક જાતનાં ત્રિકોણિયાં કેળાં મળે છે તેનું બાફીને શાક થાય છે. રાખમાં ભૂંજેલાં કેળાંનું શાક ખૂબ જ મીઠું લાગે છે. અર્ધાં પાકેલાં કેળાંના ગર્ભને વાંસ યા કચકડા વડે નાના નાના ટુકડા કરી પ્રખર તાપમાં સૂકવી નાખી તેનો લોટ બનાવવામાં આવે છે. આ લોટ (બનાના ફ્લોર) ઘઉંના લોટ ભેગું ઉમેરી તેની બધી જ ચીજો થઈ શકે છે. આ જાતનો કેળાનો લોટ સુપાચ્ય છે, પોષણની દૃષ્ટિએ કીંમતી છે. કેળાનો સ્ટાર્ચ બીજા કોઈ પણ અનાજના સ્ટાર્ચ કરતાં ઘણો જલદીથી પચી જાય છે એમ લેન્સેટ (ઈસ. ૧૯૦૦) જણાવે છે.

[1] એજન

બાળકો પેઠે સ્ત્રીઓ માટે પણ કેળા કીંમતી ખાદ્ય પદાર્થ છે હમેશા સારા પાકેલા ૪–૫ કેળા ખાવાથી સ્ત્રીઓના હાડ ધોવાતા (સોમ રોગ) બધ થાય છે કેળા અને ઘી ખાવાથી સ્ત્રીઓનુ સ્ત્રીપ્રદર –લોહીવા મટે છે કેળા ક્ષય અને દમમા પણ ઉપયોગી છે

કેળની ઘણી જાતો છે લાલ કેળા લીની છાલના કેળા, સોનેરી (પીળી છાલના) કેળા–આવી ઘણી જાતો કેળની થાય છે સાધારણ રીતે પીળા રગના ફળોમા 'એ' વિટામિન વિશેષ છે એમ આજ સુધી માનવામા આવતુ પરતુ હવે એ વાતમા ઝાઝુ વજન કોઈ મૂકતુ નથી બધી જાતો ખાવામા સારી છે

સુશ્રુત કહે છે કેળા મધુર છે, બહુ ઠડા નથી, રક્તપિત્તને હરનાર છે વીર્યપ્રદ છે, રુચિકારક છે, કફ કરનાર છે અને પચવામા સહેજ ભારે છે

યોગરત્નાકર કહે છે કે કેળા 'સદ્ય શુક્ર વિવર્ધન' –જલદી વીર્યને વધારનાર છે, કૃમિને હણનાર છે, તૃષ્ણાને હણનાર છે ભ્રાન્તિપ્રદ છે, દીપ્તાગ્નિવાળા –માટે ઘણા સારા છે, સતર્પણ કરનાર છે

ટૂકમા કેળા ઉત્તમ ફળ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે દરેક ઋતુમા એ મળી શકે છે, એકદરે સસ્તા છે, સ્વાદિષ્ટ અને પુષ્ટિકારક છે, પચવામા પણ સારી રીતે ચાવીને ખાવામા આવે તો જલદીથી પચી જનાર પણ છે કેળામા વિટામિન્સ છે, ઉપયોગી ખનીજ ક્ષારો છે, લોહ છે, તામ્ર છે, મેગેનીઝ છે, ક્લોરીન છે આ બધાથી તેની કિમત ઊચી અકાવી ઘટે છે

કેરી

હિંદુસ્તાન જેવા ગરીબ દેશના વતનીઓના ભાગ્યમા જો કોઈપણ ફળ પેટ ભરીને ખાવા નિર્માણ થયુ હોય તો તે કેરી એક જ છે આપણે બધા હમેશા ફળો ખાઈ શકતા નથી બીમારી વખતે જ મોસબી ખાવા મળે છે એક કેરી જ એવુ ફળ છે જે હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમા પેટ ભરીને ખવાય છે કેરીનો રસ એટલો સ્વાદિષ્ટ છે કે તે ગમે તેટલી આપણે ખાઈએ તોય તેને ખાવાનો કટાળો નથી આવતો

વૃક્ષ ઉપર પાકેલી કેરીઓ (સાખ) પરમ વાતહર છે, પચવામા ભારે છે, ખાટી છે અને પિત્તને કરે છે

વૃક્ષ ઉપરથી ઉતારી ઘાસ કે પરાળથા દાબીને પકવેલી કેરી (કૃત્રિમ પક્વ) પિત્તનો નાશ કરનાર છે કારણ કે એમા ખટાશ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હોય છે અને તેનુ સ્થાન મધુરતાએ લીધુ હોય છે પાકી કેરીનો રસ રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર, બલ આપનાર વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર પચવામા હલકો શીતલ જલદીથી પચી જાય એવો સારક અને વાતપિત્તને હરનાર છે

કેરી ચૂસીને ખાવી સારી છે પરતુ જે કેરીમા રેષા બહુ હોય તેવી કેરીનો રસ કાઢી કપડાવડે તે રસને છીણી નાખી પછી જ ખાવો જોઈએ ગાળેલો રસ બલપ્રદ ગુરુ વાતહર સારક (રેચક), પુષ્ટિપ્રદ પરતુ સહેજ કફ વધારનાર હોય છે

કેરીના રસમા ૧૬ ટકા જેટલુ ગ્લીસરીન છે એટલે તેની અસર સારક–રેચક છે કેરીનો રસ આટલો મિષ્ટ છે છતાય તેમા સાકરનુ પ્રમાણ ઘણુ જ થોડુ છે આ કારણથી કેરી મધુપ્રમેહ અને નજલા (ગાઉટ) ના દરદીને જરૂર આપી શકાય કેરીના રસમા ૮૨ ટકા જેટલુ પાણી ૦ ૫ ટકા ખનીજ પદાર્થો, ૦ ૮ ટકા જેટલુ કર્બોદિત ૦ ૨૫ ટકા જેટલો મૅલિક એસીડ અને નામની ખાડ છે

કેરીના રસના પાપડ (સસ્કૃતમા એને આમ્રાવર્ત કહે છે) થાય છે કથરોટ કે પાટિયા ઉપર થોડુ ઘી ચોપડી પછી કેરીનો રસ તે ઉપર પાથરવામા આવે છે અને પછી તેને સૂર્યના તાપમા સૂકવવામા આવે છે સૂર્યના તાપના પ્રભાવથી આવો પાપડ પચવામા હલકો, રુચિપ્રદ, સારક, તૃષા, ઊલટી વગેરેને હણનાર, વાયુ અને પિત્તને હણનાર મનાય છે

કાચી કેરી ઉત્તમ રક્તપિત્તનાશક (Antiscobutic) છે કેરીના આમોળિયા ખટાશ તરીકે વાપરવા હિતકર

છે. આંબોળિયાં મલાદિને ભેદનાર અને કફ અને વાતને જીતનાર છે. आम्रपेशिका એ આંબોળિયાંનો સંસ્કૃત શબ્દ છે.

એક અધોળ કેરીના રસમાં ૦.૧૯ ગ્રામ પ્રોટિન, ૦.૦૩ ગ્રામ સ્નેહ, ૨.૩૬ ગ્રામ કર્બોદિત, ૩.૬ ગ્રામ કેલ્શિયમ, ૫.૧ ગ્રામ ફૉસ્ફરસ, ૧.૩૨ ગ્રામ લોહ છે. ૧ ઔંસ કેરી ૧૨ કૅલોરી ઉષ્મા આપનાર છે. અર્થાત્ કેરીમાં કૅલ્શયમ્, ફૉસ્ફરસ, લોહ આ ત્રણેય છે.

કેરીની ઘણી જાતો થાય છે. આફુસ, કલમી, પાયરી, લંગડો, મલગુબ્જો, સિંદૂરિયો, રસરાજ, સરદાર વગેરે અનેક જાતો છે, જે કેરીમાં ખુશબો–ફોરમ હોય, ખૂબ સ્વાદિષ્ટ હોય, ઓછા રેષા હોય, વિપુલ ગર્ભ હોય તે કેરી ઉત્તમ સમજવી જોઇએ, ખટમધુરી, નાની કેરીઓ ખાવી સ્વાસ્થ્ય માટે હિતકર નથી.

સારી પાકી કેરી લઈ, તેને હાથથી મસળી નાખવી. પછી એમાં એલચી, લવીંગ, આદુ, હલદર વગેરે નાખી સહેજ વઘારીને ખાવી. આનુ નામ आम्रपानकम्. એ સારી બનાવટ છે. પંચમહાલ તરફ આને 'કેરીના ગોટલા' કહે છે. કેરી સારામાંની જ લેવી જોઇએ.

પાકી કેરીમાં વિટામિન 'એ' સારા પ્રમાણમાં અને "સી" ઘણા જ સારા પ્રમાણમાં હોય છે. 'એ' રોગપ્રતિકાર શક્તિ આપનાર છે. અને 'સી' સ્કર્વી વગેરે રોગોનો નાશ કરનાર છે.

આ જોતાં કેરી એક અત્યુત્તમ ખાદ્ય પદાર્થ છે એમ પૂરવાર થાય છે. ચરક યોગ્ય જ કહે છે કે પાકી કેરી માંસ, વીર્ય અને બળને વધારનાર છે. સુશ્રુત પણ કેરીને વીર્યવર્ધક, બૃહણ (શરીરને હષ્ટપુષ્ટ કરનાર) અને બલપ્રદ માને છે.

અનનાસ

પ્રાચીન વૈદક ગ્રન્થોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી કારણ કે આ ફળ આપણા દેશનું વતની નથી, પણ અમેરિકાનું છે: આ ફળ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ છે. આમાં ૨ ટકા જેટલી ઈન્વરટેડ સુગર છે.

પાકું અનનાસ ખાવાથી શ્રમ અને કલમને હરે છે, પિત્તને હરે છે, તાપની ગરમી ઓછી કરે છે.

સ્વ. દાજી પદે શાસ્ત્રી જણાવે છે કે "અનનાસ ભૂખ્યા હોઈએ ત્યારે કોઈ દિવસ ખાવું નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે. અનનાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી માટે વર્જ્ય છે.

અનનાસમાં સખત રેષા હોય છે, જેને લીધે એ ગર્ભિણીને ન આપવું જોઈએ. આ રેષાઓ પચે નહિ અને ખોટી ઉત્તેજના કરે અને પરિણામે ગર્ભસ્રાવ થાય.

તાજા ફળનો રસ રક્તપિત્તનાશક (એન્ટીસ્કૉર્બ્યુટિક) છે. તેમાં વિટામિન 'સી'નું પ્રમાણ સારું છે. અનનાસમાં વિટામિન 'એ' પણ છે.

પાયોરિયા (દાંતનાં પેઢુમાંથી પરૂ આવે છે એ રોગ)માં અનનાસ ઉપયોગી છે. પાયોરિયાવાળાએ હમેશાં ૨–૩ અનનાસ ખાવાં હિતાવહ છે. પ્રયોગોથી આ સિદ્ધ થયેલું છે.

અનનાસના ડબ્બાઓ આવે છે તેમાં પણ વિટામિન 'સી' તેમ જ 'એ' છે.

અનનાસનો રસ નત્રિલના પાચન માટે સારો છે.

અનનાસમાં સાકર છે, નત્રિલ છે, વિટામિન્સ છે, અનનાસ પિત્તહર છે, દાંતના રોગીઓ માટે સારું છે.

આલુ–

ગ્રેટબ્રિટન અને યુદ્ધ

શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

દેશ

યુરોપખંડના વાયવ્ય ખૂણામાં આટલાંટિક મહાસાગરમાં બે મોટા ટાપુઓ આવેલા છે તેમાં મોટાનું નામ ગ્રેટબ્રિટન અને નાનાનું નામ આયર્લેન્ડ છે ગ્રેટબ્રિટનના ત્રણ ભાગો છે સૌથી મોટું ઇંગ્લેંડ, એથી નાનું સ્કોટલેંડ અને સૌથી નાનું વેલ્સ દેશની હવા સમધાત છે, જમીન ખેતીને અનુકૂળ નથી દેશની આસપાસનો સમુદ્ર છીછરો છે અને કિનારો ખંડિત અને વાંકોચૂકો છે એથી કિનારાની લંબાઈ ઘણી વધી જાય છે આથી બંદરો ઘણાં છે લોકો વહાણવટામાં હોશિયાર બને છે અને સાહસવૃત્તિ કેળવાય છે નદીઓ ઘણી નાની છે પણ તે ઊંડી અને પહોળી હોવાથી મોટા વહાણો અને સ્ટીમરો એમાં ફરી શકે છે, નદી-કાંઠે પણ બંદરો સારાં બન્યાં છે દેશમાં લોખંડ અને કોલસાની ઘણી ખાણો છે તેથી યાંત્રિક કારખાના ઘણાં બની શકે છે, અને આ કારણથી દેશનું જીવન નભે છે

ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડનો વિસ્તાર મુંબઈ ઇલાકાના દેશી રાજ્યો સિવાયના વિસ્તાર જેટલો જ છે સૌથી વધારે વસ્તી ઇંગ્લેંડની છે સ્કોટલેંડની વસ્તી તો ઇંગ્લેંડના મુખ્ય શહેર લંડન કરતાં પણ ઓછી છે એના વિભાગોના વસ્તી-વિસ્તાર નીચે મુજબ છે

દેશ	ક્ષેત્રફળ (ચો. મા.)	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	કુલ
ઇંગ્લેંડ	૫૦,૮૭૪	૧,૮૦,૬૧,૬૪૩	૧,૯૭,૩૨,૩૬૦	૩,૭૭ ૯૪,૦૦૩
વેલ્સ	૭,૪૬૬	૧૦,૭૧,૩૬૭	૧૦,૮૭,૦૦૭	૨૧,૫૮,૩૭૪
સ્કોટલેંડ	૩૦,૪૦૫	૨૯,૨૫,૫૨૩	૧૫,૧૧,૪૫૭	૪૮,૪૨,૯૮૦
મૅનનો દ્વિપ	૨૨૧	૨૨,૪૪૩	૨૬,૮૬૫	૪૯,૩૦૮
ચેનલ દ્વિપ	૭૫	૪૪,૦૦૦	૪૯,૧૦૦	૯૩,૨૦૫
કુલ	૮૯,૦૪૭	૨,૧૫૨૫,૪૧૯	૨,૩૪,૧૨,૦૨૫	૪,૪૯,૩૭,૪૪૪

બસો વરસ ઉપર આ બેટોની વસ્તી પચાસ લાખ જેટલી હતી તેમાંથી આજે સાડા ચાર કરોડ સુધી પહોંચી ગઈ હવે વસ્તીનો વધારો થોડો છે એટલે અંગ્રેજ પ્રજા ચિંતામાં પડી છે માત્ર લંડન શહેરની વસ્તી ૮૧,૦૩,૯૪૧ માણસોની છે ઇંગ્લેંડમાં મોટા મોટા શહેરો છે ગામડાં કરતાં શહેરોની વસ્તી વધારે છે શહેરોમાં ૭૮ ટકા વસ્તી છે ઔદ્યોગિક દેશ હોવાથી શહેરોમાં કારખાનાંઓમાં સારી આજીવિકા મળે છે.

શિક્ષણ

જૂની ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીના આશ્રય નીચે ૨૩ કોલેજો અને આઠ હોલ છે એવી જ જૂની કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી છે, તેની ૧૭ કોલેજો અને ૧ હોલ છે એ સિવાય બીજી ૯ યુનિવર્સિટીઓ છે તેમાં કુલ ૪૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે સ્કોટલેંડમાં ૪ યુનિવર્સિટીઓ છે જેમાં ૧૧ હજાર વિદ્યાર્થીઓ છે પ્રાથમિક શાળાઓ ૨૧ હજાર છે–બાલશિક્ષણ મફત

અને ફરજિયાત છે, તેમાં-૫૦ લાખ બાળકો ભણે છે. શિક્ષણ પાછળ કુલ ખર્ચનો આંકડો ૧૯૩૩-૩૪ ના એક વર્ષમાં ૧૧ કરોડ પૌંડ એટલે કે ૧૬ કરોડ રૂપિયાનો હતો.

લોકહિતનાં ખાતાંઓમાં ખર્ચ

વૃદ્ધો, બેકારો, ગરીબનાં બાળકો-સ્ત્રીઓ, અપંગો વગેરેને નિભાવવા સરકારે અનેક યોજનાઓ પ્રજાના સહકારથી કરી છે. બેકારીનો વીમો, નોકરી પરથી રજા મળવાનો વીમો, અકસ્માતનો વીમો, એવી એવી વીમાની યોજનાઓ સરકારે કરી છે. એમાં-કું ભાગ વીમો ઉતરાવનાર અને કું ભાગ સરકાર ભરે છે, તેમાંથી આજીવન આ લોકોને પાળે છે. ગરીબોને ઘરો બાંધી આપવાની પણ આવી જ ઉદાર યોજના છે. ગરીબોને રાહત આપવા માટે વાર્ષિક ચાર કરોડ પૌંડ એટલે કે અર્ધો અબજ રૂપિયા ખર્ચાય છે. બધી યોજનાઓ પાછળનો વાર્ષિક ખર્ચ અઢી અબજ રૂપિયા છે.

ગ્રેટબ્રિટનની સરકારી આવક-જાવક

બ્રિટનની વર્ષે એક અબજ પૌંડ એટલે કે ૧૩ અબજ રૂપિયા પેદાશ છે. મુખ્ય પેદાશ ખાંડ, ચા, તમાકુ, તેલ ઇત્યાદિ પરદેશથી આયાત થતા માલ ઉપરની જકાતમાંથી ૨૦ કરોડ પૌંડની છે. દારૂ વગેરે ઉપરની એક્સાઇઝ જકાતમાંથી ૧૨ કરોડ પૌંડ મળે છે. મોટરો, મિલકતવેરો, વગેરેમાંથી ૧૦ કરોડ પૌંડ મળે છે. આવકવેરામાથી ૨૫ કરોડ પૌંડ આવે છે. બાકી જમીનવેરો, સરટેક્ષ, પોસ્ટઑફિસ વગેરેમાંથી મળીને એક અબજ પૌંડ મળે છે. ખર્ચમાં ૨૫ કરોડ પૌંડ વ્યાજ અને સીંકીંગફંડનાં છે. ૧૫ કરોડ પૌંડ રક્ષણ (સૈન્ય, દરિયાઈ કાફલો, વિમાનો) પાછળ ખર્ચાય છે. લોકકલ્યાણનાં ખાતાં, સિવિલ સર્વિસ અને પરચુરણ મળીને ૬૦ કરોડ પૌંડનું ખર્ચ થાય છે.

ત્યાં જીવનધોરણ ઊંચું અને મોઘું છે. દરરોજની પાંચ રૂપિયાથી ઓછી પેદાશવાળાથી ત્યાં રહી શકાય નહિ. કરો પણ ઘણા આકરા છે. ગયા વરસ સુધી એક પૌંડ ઉપર ૫ાા શિલિંગ આવકવેરો હતો, હવે ૭ાા શિલિંગ થયો છે. બીજા પણ અનેક કરો લેવાય છે. ધનવાનો ત્યાં ઘણા છે. તેમની ઉપર કરોનું ધોરણ ઘણું આકરું છે. બ્રિટન સમૃદ્ધિશાળી દેશ છે પણ લોકો ઉપર કરોનું દબાણ જબરું છે. લોકોની વાર્ષિક પેદાશ ૩.૨ અબજ પૌંડ એટલે ૪૨ અબજ રૂપિયા ગણાય છે, આમાંથી સરકારને ઘણું મળે છે, છતાં સરકારી ખર્ચ એટલાં જબરાં છે કે સરકારને ૧૦ અબજ પૌંડનું કરજ છે. એના પચ્ચીસ કરોડ પૌંડ વર્ષે વ્યાજના જ ચુકવવા પડે છે.

હિંદ અને બ્રિટનની સરખામણી

હિંદ અને બ્રિટનની સરખામણીનો વિચાર જ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. હિંદ જેવા મોટા અને સમૃદ્ધ દેશમાં વખાના માર્યા આવેલા અંગ્રેજોના ખોબા જેવડા દેશની હિંદ સાથે સરખામણી! પણ ના, હસવું આ કારણે નહિ પણ આથી ઊલટા કારણો આવે છે. ક્યાં સ્વતંત્ર, સ્વાભિમાની અને દુનિયા ભરમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય પાથરી બેઠેલું વિકરાળ રાક્ષસ જેવું બ્રિટન અને ક્યાં ગરીબડું, ગુલામ અને સત્તહીન હિંદ! પણ હિંદને હવે આ ભેણાની ચોટ લાગવા માંડી છે એટલે એણે જોવું જોઇએ કે ઇંગ્લેંડ પ્રગતિ કરીને ક્યાં ઊભું છે અને હિંદ ક્યાં છે.

૧. બ્રિટનમાં ૯૦ ટકા સ્ત્રીઓ અને ૯૭ ટકા પુરુષો ભણેલા છે, હિંદમાં ૨ ટકા સ્ત્રીઓ અને ૧૨ ટકા પુરુષો ભણેલાં છે.

૨. હિંદમાં પ્રત્યેક મનુષ્યની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ૫૦ રૂપિયા છે, બ્રિટનમાં દરેક મનુષ્યની વાર્ષિક સરેરાશ આવક ૧૨૦૦ રૂપિયા છે.

૩. હિંદમાં લોકોનું સરેરાશ આયુષ્ય ૨૩ વર્ષ છે અને બ્રિટનમાં ૫૬ વર્ષ છે.

૪. હિંદમાં બાળમરણપ્રમાણ હજારે ચારસોનું છે. બ્રિટનમાં ૧૨૫ની અંદર છે. (આનું કારણ સ્વાસ્થ્ય-રક્ષાના પ્રયોગો છે.)

૫ બ્રિટનના આધિપત્ય નીચે જગતના ¼ ભાગની જમીન છે, હિંદના આધિપત્ય નીચે તેનો પોતાનો મુલક પણ નથી

૬ હિંદમા એંશી ટકા પ્રજા ગામડામા વસી ખેતી ઉપર નભે છે બ્રિટનમા ૬૭ ટકા પ્રજા શહેરના ઉદ્યોગો ઉપર નભે છે, ખેતી ઉપર માત્ર ૧૧ ટકા નભે છે

૭ હિંદમા કારખાનાની સખ્યા ૧૩ હજારની છે બ્રિટનમા સવાલાખ ઉપર છે.

૮ હિંદમા હિંદી વહાણવટાની પોતાની માલિકીની ૨૫ સ્ટીમરો છે બ્રિટનમા બ્રિટનની માલિકીની સ્ટીમરો ૩૦ હજાર છે

૯ બ્રિટનના ૩ અબજ પૌંડ પરદેશમા ખાણો, રેલ્વે અને કારખાનામા રોકાઈ તેમાથી મોટી પેદાશ મેળવે છે હિંદનુ પરદેશમા રોકાણ શૂન્યવત્ છે

૧૦ બ્રિટન પાસે વિમાનનો અને સાગરનો મોટો લડાયક કાફલો છે હિંદમા એ નામે મોટુ મીડુ છે

૧૧ બ્રિટનની ખરાબ જમીનમાથી વૈજ્ઞાનિક સાધનોથી દર એકરે વીસ હન્ડ્રેડવેટ અનાજ પેદા થાય છે હિંદમા સારી જમીનમાથી પણ માડ માડ ૮ હન્ડ્રેડવેટ અનાજ મળે છે

૧૨ માત્ર બે લાખ અગ્રેજો પરદેશમા જઈ હિંદ જેવા મોટા દેશ અને જગતમાના એના સામ્રાજ્યના બીજા દેશો ઉપર કાબૂ રાખે છે આપણે પાત્રીસ કરોડની પ્રજા પણ કઈ કરી શકતા નથી

૧૩ બ્રિટનમા દર વર્ષે ૨૧ કરોડ ટન કોલસો ખોદાય છે, હિંદમા ૨ કરોડ ટન

ગ્રેટબ્રિટનની નબળાઈઓ

ગ્રેટબ્રિટન પોતાને માટે પૂરતુ અનાજ પેદા કરી શકતુ નથી ખોરાકની બાબતમા એની સ્થિતિ શોચનીય છે જગતને પાકી વસ્તુઓ બનાવી દઈ, તે વેચી તેને પોતાનુ પેટ ભરવુ પડે છે પાકી વસ્તુઓ બનાવવા માટે કોલસા સિવાય બધી કાચી વસ્તુઓ પરદેશથી મગાવવી પડે છે દર વર્ષે એ ૭૦ કરોડ રૂપિયાની કિમતનુ અનાજ પરદેશોથી આયાત કરે છે એક અબજ રૂપિયાની કિમતનુ માસ ખોરાક માટે મગાવે છે અઢી અબજ રૂપિયાની કિમતના દારૂ, માખણ, ચા, ખાડ વગેરે મગાવે છે આ સિવાય લોઢુ, રબ્બર, ઊન, કપાસ, તેલ, પેટ્રોલ વગેરે અનેક કાચા પદાર્થો પરદેશમાથી મગાવવા પડે છે પદર કરોડ રૂપિયાની તો તમાકુ મગાવવી પડે છે જો સાગર ઉપર એનો કાબૂ ન હોય તો ગ્રેટબ્રિટનની પ્રજા ભૂખે જ મરે એનો એક પણ ઉદ્યોગ ચાલે નહિ એનાથી દસ હજાર માઈલનો લાબો સમુદ્રવ્યવહાર સાચવી પોતાના સસ્થાનોનુ રક્ષણ પણ થઈ શકે નહિ

ગ્રેટબ્રિટન સમુદ્રમથન કરે છે

સાહસિક, દઢ મનોબળવાળા, ધીરજવાન અને સઘશક્તિથી કામ લેનાર અગ્રેજોએ રાણી એલિઝાબેથના સમયથી સાગર ખેડવો શરૂ કર્યો તે પહેલા પણ તેઓ સાગરનાવિકો તો હતા જ, પણ પરદેશ જવુ વેપાર કરવો અને પછાત પ્રજાઓને લૂટવી એ ધધો ત્યારથી શરૂ થયો નાના નાના વહાણોમા બેસીને અગ્રેજો જગતના સાગરોમા ઘૂમવા લાગ્યા હતા એમની પહેલા સ્પેનિયાર્ડો, પોર્ટુગીઝો અને ડચો નીકળી પડયા હતા ફ્રેચો પણ વેપારને માટે વહેલા જ બહાર પડયા હતા આ સમયે યુરોપમા કોઈ પાસે માલ બનતો નહોતો રેશમ, કાપડ, ખાડ, કરિયાણુ આ સર્વે વસ્તુઓ હિંદ અને બીજા દેશોમાથી યુરોપમાં આવતી. યુરોપમા લઈ આવી વેપાર કરવા સખત હરીફાઈ થતી

ગ્રેટબ્રિટન જમીન-ભૂખ્યુ થાય છે

સ્પેનના રાજ્યે અમેરિકામા મેક્સિકોનુ રાજ્ય લીધુ ત્યા સોનાની ખાણોમાથી પુષ્કળ સોનુ સ્પેનમા આવી સ્પેનને ધનવાન બનાવવા માડયુ આથી અગ્રેજોએ સ્પેનના વહાણો લૂટવા માડયા સ્પેનના બળવાન કાફલા (Spanish armeda)ને રાણી એલિઝા-

બેથના સાગરનાયકોએ હરાવી દીધું, આથી અંગ્રેજોનો અમેરિકા તરફ પગપેસારો થયો. જાવા, બોર્નિયો, સુમાત્રા, સિલોન વગેરે દેશોમાં ડચ લોકોએ થાણાં નાખ્યાં હતાં. અંગ્રેજોએ સાગરયુદ્ધમાં એમને હરાવી આમાંનાં ઘણાં સંસ્થાનો લઈ લીધાં. પોર્ટુગીઝોએ ઈરાની અખાત, આફ્રિકાનાં બંદરો, વગેરે ખાતે પગપેસારો કર્યો હતો, અંગ્રેજોએ એમને પણ હરાવ્યા. કેનેડામાં ફ્રાન્સે મજબૂત સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું તે અંગ્રેજોએ લઈ લીધું. હિંદમાં હિંદીઓની પલટનો સ્થાપી તેમના દ્વારા ફ્રેંચો અને દેશીરાજ્યોને હરાવી મોટા પ્રાંતો મેળવી લીધા. સો વરસની અંદર ગ્રેટ-બ્રિટને પોતાનું મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

યુરોપિયનોની દેશો લેવાની શાહી નીતિ

પ્રથમ મંગલાચરણમાં તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ-ગુરુઓ મોકલે છે. તેઓ પછાત લોકોની દવાદારૂથી સેવા કરે છે, તેમની ભાષા શીખી લે છે, એમના દેશમાં કયા પદાર્થો પાકે છે, જમીનની અંદર શું છે, દેશની આંતરિક સ્થિતિ શી છે, ઈત્યાદિ વિગતો મેળવી લે છે. પછી જાય છે વેપારીઓ. તેઓ પ્રથમ વેપારનો હક્ક અને પછી જમીનનો હક્ક મેળવે છે, કારખાનાં ઊભાં કરે છે, કારખાનાંની વ્યવસ્થા માટે સૈન્ય રાખે છે અને પછી દેશમાં બે પક્ષો ઊભા કરાવી દઈ તેમાંથી એકને મદદ કરે છે અને પોતાની સત્તા જમાવે છે. દેશના લોકોને દારૂ વગેરેના નવા શોખો પર ચડાવી નિર્બળ બનાવે છે, ફેશનેબલ કેળવણીના મોહમાં જુવાનોને ખેંચી એમનું હીર હીણું કરી નાખે છે અને એવી રીતે પોતાનાં પ્રભાવ અને સત્તા આખા દેશ ઉપર પાથરી દઈ દેશને કબજે કરી લે છે. આ એમની સામાન્ય થઈ પડેલી નીતિ છે.

પ્રધાન લોભ જમીનનો કે અર્થનો ?

શરૂઆતમાં આપણે જોયું કે ગ્રેટબ્રિટનમાં ખાદ્ય સામગ્રી અને જીવનનિભાવની વસ્તુઓની ઘણી જ તંગી છે. એટલે દેખીતું છે કે એમને એનો જ લોભ પ્રધાનતઃ હોય. આ વસ્તુઓ છૂટથી તો જ મેળવી શકાય કે જો એમના જ તાબામાં એ ચીજો પેદા કરનારા મુલકો હોય. હિંદનું કાપડ ઘણું સરસ બનતું, ખાંડ પણ હિંદમાં જ થતી, વહાણો પણ હિંદમાં સારાં બનતાં, અનાજ તો હિંદમાં પુષ્કળ હતું જ; અંગ્રેજોએ વેપાર માટે હિંદ આવી હિંદની પરિસ્થિતિ જોઈ લઈ નિર્બળ મોગલોને-અને કુસંપી મરાઠાઓને પોતાની કૂટનીતિથી હરાવ્યા, પોતાનામાં ભાગ પડાવવા આવનાર ફ્રેંચોને પણ એ જ રીતે દૂર કર્યા. આમ હિંદમાં સામ્રાજ્ય જમાવ્યું અને હિંદના ઉત્પન્ન ઉપર પોતાનો પંજો જમાવી દીધો. અને પછી ઈંગ્લાંડના ધંધાઓને વિકસાવવા અહીંના કારીગરોનો નાશ કરવા એમણે જે અમાનુષી જુલમો કર્યા તે તો જગ-જાહેર છે. એ સંભારતાં આપણને આપણી બેવકૂફી અને નામર્દાઈ સાંભરી આવે છે અને અંગો તમતમી ઊઠે છે.

અંગ્રેજો માલ નિકાસ કરનારા બને છે

અંગ્રેજોમાં હાર ગ્રીવ અને વૉટ્સે સને ૧૭૬૧ થી ૧૭૭૯ માં સુધરેલી ઢબની શાળો પાણીના જોરશથી ચાલતી કરી. સ્ટીવન્સને વરાળયંત્ર શોધ્યું. ધીમે ધીમે કાપડની મિલો બંધાઈ. ઈંગ્લાંડમાં કોલસો મોટા પ્રમાણમાં મળ્યો એટલે મિલો ચાલવા લાગી, તેમાંથી મિલનું કાપડ ખૂબ તૈયાર થયું. હિંદમાંથી તે કાળે જે કાપડ આવતું તેના પર ત્રણસો ટકા જેટલી જંગી જકાત નાખી તે કાપડની આયાત ઘટાડી અને હિંદી કાપડ ખરીદનારનો ૫૦ પૌન્ડ જેટલો જબરો દંડ કરવાનું ઠરાવ્યું, આમ ખરીદનારાઓને પણ ઘટાડી નાખ્યા. આ રીતે હિંદી કાપડ યુરોપમાં બંધ થયું અને હિંદમાં કારીગરો ઉપર જુલ્મો કરી કાપડની પેદાશ બંધ કરાવી દીધી. અને પછી ઈંગ્લાંડના કાપડને ખૂબ સગવડો આપીને હિંદમાં પેસાડવામાં આવ્યું. સ્ટીમરો અને રેલ્વેઓ કરી બ્રિટિશ માલને હિંદને ગામડે ગામડે પહોંચી જવામાં મદદ કરી. એ આયાત વેપારના સહકાર માટે અંગ્રેજી બેંકોની સ્થાપના કરાઈ હતી. બેંકો સાથે વીમા કંપનીઓએ પણ જન્મ લીધો.

અંગ્રેજોની વેપારનીતિ

અંગ્રેજો હિંદમાંથી અને બીજેથી કપાસ, લોહું, ઊન, ચામડાં વગેરે લઈ જતા, એ ચીજો એમની સ્ટીમરો મારફતે સસ્તાના નૂર, બંદર, મજૂરી ઇત્યાદિના ખર્ચો ખાઈ વિલાયત પહોંચતી ત્યાંથી મજૂરી, રેલ્વે વગેરે બીજો ખર્ચ ખાઈ કારખાનામાં માલ પહોંચતો, કારખાનામાં માલ તૈયાર થતો, પાછા એના એ ખર્ચા વેઠી ત્યાંથી માલ અસલ આવ્યો હતો ત્યાં જ તે માલ પાછો આવતો ઉપરના ખર્ચા આટલા બધા હોવા છતાં તે માલ વેચાતો અને તેમાંથી મોટો નફો મળતો! પણ આ વસ્તુ ખરી રીતે આશ્ચર્યજનક નથી કારણ કે કાચા માલ ઉપર એમનો સંપૂર્ણ કબજો, દેશના માલ કરતાં એને ઘણી રીતે વધુ સગવડો, ઓછાં નૂર-ભાડાં અને જકાત અને રક્ષણ, અને આજીના ખનો ચગદાટ, એટલે દેશી માલને હડસેલી તે બજારમાં ઊભો રહી જ શકે જે ચાકુને માટે કિંમત તરીકે એક રૂપિયો માણસ ફેંકી દે છે તેના લોઢાની કિંમત એક પૈસો જ હોઈ શકે તે સમજમાં આવી શકે તેવું છે આઠ આનાના ચામડાના બનાવેલા બૂટની કિંમત દશ રૂપિયા આપતા લોકો વિચાર કરતા નથી વળી રેલ્વે, સ્ટીમર, એજન્ટો, દુકાનદારો વગેરેમાં અંગ્રેજ પ્રજા જ મુખ્યત્વે હોય એટલે ત્યાં પણ કમાનાર તો અંગ્રેજો જ ને! આમ આપણાં રેંટિયા, આપણી શાળો, આપણા ખેડૂતો અને આપણા કારીગરો ભાંગી ગયા

અંગ્રેજોએ પોતાના વિજયો અને વગળપત્રોના સહકારથી સમૃદ્ધિ મેળવી છે યંત્રશાસ્ત્ર અને વરાળ યંત્રમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર તેઓ છે જર્મન વગેરે પ્રજાઓ પાછળથી જાગી પરદેશોમાં રાજસત્તા જમાવી ત્યાં પોતાના યંત્રજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી વેપાર જમાવ્યો, રેલ્વે, ખાણો, શરાફી અને વીમાનો ઉદ્યોગ સ્થાપ્યા, આમ આવા સહકારી ઉદ્યોગોમાં તેમની નાણું અંગ્રેજ ઉપર મૂકી રોકાઈ છે તેમાંથી મોટો નફો વળી આવે છે ઉપરાંત સત્તાસ્થાનોએ અને વેપારખાતાઓમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ નીમી તેમને મોટા પગાર અને ભથ્થાં આપે છે આ બધી કમાણીમાંથી જેમ બને તેમ વધુ રકમ તેઓ પોતાના દેશમાં જ ખર્ચે છે એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકામાંથી એમણે આમ જ સમૃદ્ધિ એકઠી કરવા માંડી કહેવાય છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કદી સૂર્ય આથમતો નથી, ખરું છે, પણ એ સૂર્ય એમનાં અન્યાયી કરતૂતો અંધારામાં ઢંકાઈ ન રહે તે હેતુથી તેને ઉજાસ કરવા જ સામ્રાજ્યના એકેએક સ્થળે પોતાનો પ્રકાશ ફેંકે છે

જર્મનીની ઈર્ષા

અંગ્રેજો સાડા ચાર કરોડ છે, જર્મનો સાડા આઠ કરોડ છે, જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપનાને ૧૦૦ વર્ષ થયાં નથી પ્રશિયાના પ્રિન્સ બિસ્માર્કે જર્મન સામ્રાજ્યનો પાયો નાખી એને એક પ્રજા બનાવી એ યુવાન પ્રજાએ યંત્રશાસ્ત્ર અને રસાયણમાં ખૂબ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું અંગ્રેજોને જગતના અર્થશાસ્ત્રમાં ભારે વિજય મેળવતા જોઈને એમણે પણ જ પનાર્યું એમણે અંગ્રેજોની સાથે તીવ્ર હરીફાઈ આદરી. જર્મનીની સ્ટીમરો જગતના બંદરોમાં વેપાર સર કરવા લાગી જર્મનીના કારીગરો સરસ વસ્તુઓ બનાવવા લાગ્યા તેમની વસ્તુઓ તેમની ચડિયાતી કુશળતાને કારણે અંગ્રેજોની વસ્તુઓ કરતાં વધુ સરસ અને સસ્તી બનવા લાગી એ વર્ષો બહુને યાદ છે કે જ્યારે બજારમાં જર્મનીની બનાવટની બોલબોલા હતી પણ અંગ્રેજોએ પોતાના વેપાર પર તરાપ મારનારને સજા કરવાની તક ૧૯૧૪–૧૮ ના મહા-યુદ્ધમાં ઝડપી જર્મનીને હરાવવા અંગ્રેજોએ પ્રથમ રશિયા અને રશિયામાં બોલ્શેવિક ક્રાંતિ થઈ ત્યાર-પછી અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોની સહાય મેળવી દુર્ભાગ્યને લીધે જર્મની હાર્યું એ યુદ્ધમાં જર્મની અત્યંત દુર્બળ બની ગયું એની સ્ટીમરો, સૈન્ય, મનવારો, વિમાનો શાખ, બેંકો સર્વસ્વનો નાશ થયો આખો દેશ પ્રાણ વિનાના ખોળિયા જેવો થઈ ગયો ઇંગ્લેંડનો મોટામાં મોટો એ હરીફ ગયો

પંદર વર્ષ સુધી જર્મનીએ ભૂખમરો સહન કર્યો પણ યુદ્ધમાં તો જેવી જર્મનીની તેવી બીજાઓની પણ ખુવારી થઈ હતી. યુદ્ધમાં ૩ ખર્વ ૫૦ અબજ

ડૉલરની ખુવારી થઈ હતી. એક કરોડ માણસો મૃત્યુ પામ્યાં અથવા ઘાયલ થયાં, પચ્ચીસ લાખનો તો પત્તો પણ લાગ્યો નહિ. ચાર હજાર ગામડાંઓ ઉજ્જડ થયાં, એક કરોડ વિધવાઓ થઈ, અસંખ્ય બાળકો અસહાય બન્યાં, કરોડો રૂપિયાની કિંમતનાં મકાનો નાશ પામ્યાં, તોપોના ગોળાઓએ સેંકડો માઈલોના વિસ્તારમાં જમીનમાં ખાડાઓ કરી નાખ્યા અને ખેતરોનો અને જંગલોનો નાશ કર્યો. ૭ બાદશાહો પદભ્રષ્ટ થયા. યુદ્ધની સીધી અને તાત્કાલિક તો આટલી અસર થઈ પરંતુ પાછળથી પણ તેનો ફટકો જબરો લાગ્યો હતો, જેની અસર આજ સુધી ચાલુ છે. દુનિયાનાં નાણાંચલણ અવ્યવસ્થિત થઈ ગયાં તે હજી ઠેકાણે આવ્યાં નથી. વેપાર ચારે તરફથી રૂંધાઈ ગયો. એક પ્રજાએ બીજી પ્રજા સામે ખોટી જકાતી દીવાલો ઊભી કરી. ક્યાંક દુકાળને લીધે લોકો મરતાં હતાં તો બીજાં સ્થળોએ ઘરાકીને અભાવે લાખો મણ ખાદ્ય સામગ્રીનો નાશ થતો હતો. બેકારી ભયંકર સ્વરૂપે સૌને સતાવવા લાગી, પાંચ કરોડ બેકારો દુનિયાને ગળેથી છાતી ઉપર પથ્થરની પેઠે લટકી રહ્યા છે. ભયંકર આર્થિક લડાઈ રાજ્યો–રાજ્યો વચ્ચે ચાલુ થઈ ગઈ. ફ્રાંસનો સિક્કો ફ્રાંક અનેક સમય નિર્માલ્ય થઈ ગયો. રશિયાના રૂબલો અને જર્મનીના માર્ક એક પાઉન્ડના એક લાખ સુધી વેંચાયા હતા. અંગ્રેજોને સોનાનું ધોરણ છોડવું પડ્યું, લંડન જગતની બેંકની મહાન પદવી પરથી ભ્રષ્ટ થયું.

ફરી પાછી એ જ સ્થિતિ

પણ જે કારણે જર્મનીના નાશ માટે અંગ્રેજો ઉદ્યત થયા તે કારણને જ એણે વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપે ઊભું કર્યું. અંગ્રેજોના હવે એક હરીફ મટી ઘણા હરીફો ઊભા થયા. જાપાને તો જાણે પોતાના વેપારનો મારો જ ચલાવ્યો. હિંદમાં રાજકીય જાગૃતિ આવી, રશિયા બળવાન બનતું ચાલ્યું અને જર્મનીમાં પણ ફરી પાછું ચેતન ભરાવા લાગ્યું.

જર્મની હેર હિટલરના અધ્યક્ષપણા નીચે લશ્કરી રીતે અતિ બળવાન બન્યું. ૧૯૩૩ થી ૧૯૩૯ સુધીની રાજકીય, આર્થિક અને લશ્કરી તૈયારી માત્ર યુદ્ધની દૃષ્ટિએ જ કરી. એણે ઑસ્ટ્રિયા અને ઝેકોસ્લોવેકિયા લીધાં. એનું લશ્કરી અને વિમાની બળ ૧૯૧૪ કરતાં અનુક્રમે ત્રણગણું અને પંદરગણું વધી ગયાં. ઈંગ્લાંડના વેપારને પણ ફરીથી ધક્કો મારવા માંડ્યો. બાલ્કન અને બાલ્ટીક રાજ્યોમાં અંગ્રેજોનાં સ્થાપિત વેપારી હક્કોને એણે ઉથલાવી નાખ્યા. અંગ્રેજો સમસમી ઊઠયા.

અંગ્રેજોની રાજ્યનીતિ

છેલ્લાં બસો વર્ષોથી અંગ્રેજો યુરોપમાં બીજા કોઈને પોતાના સર્વોપરી બનવા દેતા નથી. ઈંગ્લેંડની રાજ્યનીતિ (૧) સમુદ્રમાં અતિ બળવાન રહી સાગરની રાણી તરીકે રહેવું, (૨) કોઈ મહારાજ્ય અતિ બળવાન થવા જાય અને ઈંગ્લેંડને આંટવાનો પ્રયત્ન કરે તેવી સ્થિતિ પેદા થવા દેવી નહિ, (૩) પોતાના વેપાર સામે અંદર અંદર હરીફાઈ કરી વેપારને નુકસાન થવા દેવું નહિ, (૪) પોતાના સામ્રાજ્યના લાભોને નુકસાન પહોંચે એવું થવા દેવું નહિ—આ બાબતોમાં સમાઈ જાય છે. જર્મનીએ ધીમે ધીમે એની આ ચારે નીતિનું ખૂન કરવા માંડ્યું. ભૂતકાળમાં સ્પેને એમ કર્યું હતું ત્યારે ઈંગ્લેંડે તેને હરાવ્યું હતું, હવે જર્મની આવ્યું તો તેને પણ એક બાજુ હડસેલી મૂકવું જોઈએ. રશિયા એવું થવા ગયું હતું તો ક્રીમિયાની લડાઈ કરી; ફ્રાન્સનો મહાન નેપોલિયન અતિ બળવાન બન્યો ત્યારે તેનો સામનો કર્યો હતો.

પણ જર્મની તો જરા જુદી જાતનું નીકળ્યું. એક લડાઈમાં એણે જર્મનીનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું છતાં જર્મની તો હતું તેને તે જ સ્વરૂપે ફરી પ્રગટયું. ફરીને જર્મનીને અંગ્રેજોએ બળવાન બનવા શા માટે દીધું? શરૂઆતથી જ ઇંગ્લેંડે આકરાં પગલાં કેમ ન લીધાં? આ પ્રશ્ન કેટલાકને અણઉકેલાયો રહ્યો છે.

મહાયુદ્ધ પછી ઇંગ્લેંડે જબરી આર્થિક ખોટ ખમી હતી એટલે નવા યુદ્ધમાં ઊતરવા તે ખુશી ન-હોતું. જર્મની સાથે મૈત્રી થઈ શકે તેવા ઉપાયો કરવા

વધુ ઠીક લાગતા હતા વધુને વધુ બળવાન થતા જતા રશિયાની વધણને સમજવાની હતી ફ્રાન્સ સને ૧૯૨૫ થી ૧૯૩૫ સુધીમાં ખૂબ બળવાન બની ગયું હતું એના અભિમાનને ઉતારવાની જરૂર હતી આ કારણોએ જર્મનીને અંગ્રેજોએ બળવાન બનવા દીધું

પણ જર્મનીનો રાજ્યલોભ અતિશય વધી ગયો અંગ્રેજોની મૈત્રીનો અર્થ નબળાઈમાં થયો

મ્યુનિક પછી

અંગ્રેજ વડાપ્રધાન ચેમ્બરલેને ફ્રાન્સના વડાપ્રધાન સાથે ઝેકોસ્લોવેકિયા સમુખત્યાર સાથે મ્યુનિક ખાતે જઈ હેર હિટલરને ઝેકોસ્લોવેકિયાનો સુદેટન પ્રાંત ભેટ આપ્યો પરંતુ હિટલરે તો ઉપની સંધિ તોડીને આખું ઝેકોસ્લોવેકિયા લઈ લીધું આથી અંગ્રેજોના કાન ખૂલ્યા જર્મનીની પોલેંડ અને રુમાનિયા તરફની નજર પણ ચોખ્ખી વરતાઈ આવી આ સૌ દેશોના સાધનો અને આર્થિક શક્તિઓ જર્મનીના હાથમાં આવે તો ભવિષ્યમાં જર્મની અજીત બને નવ કરોડ સશક્ત અને વિજ્ઞાનના જ્ઞાતા જર્મનો બ્રિટનના મોટા સામ્રાજ્યને જરૂર ભયરૂપ થઈ પડે આવી અસહ્ય સ્થિતિમાં મુકાવાનું બ્રિટનને પસંદ નહોતું યુરોપનું કોઈ રાજ્ય ભવિષ્યમાં એનો પરાજય કરી એના સંસ્થાનો લૂંટી લે તે એને ન પોસાય

અંગ્રેજ પ્રજામત જાગે છે

શ્રી ચેમ્બરલેનને જર્મની તરફ પક્ષપાત હતો પોતાના પાડોશી જેવા રાજ્યો સાથે બની શકે ત્યાં સુધી મૈત્રી જાળવવી જોઈએ જર્મનો એટલે અંગ્રેજોના જૂના મિત્રો અને પાડોશી અંગ્રેજોનો રાજવંશ જર્મનીમાંથી આવ્યો છે આ કારણે ચેમ્બરલેન જર્મની સાથે શત્રુતા કરવા ઈચ્છતો નહોતો પરંતુ અંગ્રેજ પ્રજામત તેવો નહોતો તેમાં પણ બળવાન ટોરીપક્ષ અને તેના વર્તમાનપત્રો જર્મની સામે પગલાં લેવા આગ્રહ કરતા હતા. જર્મનીની સદ્બુદ્ધિને આકવા માટે અંગ્રેજોએ અને ફ્રેંચોએ રુમાનિયા અને પોલેંડને અભયવચન આપી કોઈ આક્રમણ કરે તો તેની સામે લડવામાં કરવા વચન આપ્યાં પણ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોની બાહેધરીને ગઈ જ ન ગણકારી જર્મનીએ પોલેંડ ઉપર આક્રમણ કર્યું પરિણામે બીજું મહાયુદ્ધ આવ્યું

અંગ્રેજોની તૈયારી

અંગ્રેજોએ પોતાની હમેશની નીતિ અનુસાર નૌકાબળને તો બરાબર રાખ્યો હતો, પરંતુ તેનું ખુશ્કી લશ્કર અને હવાઈ દળ જર્મની જેવું ન ગણાય એની પાસે વિમાની હલ્લાથી દેશનું રક્ષણ કરવાનો પ્રબંધ ન હતો જે તૈયારી જર્મની ૭ વર્ષથી કરી રહ્યું હતું તેને માટે ઇંગ્લેંડ પાસે ૭ માસનો જ સમય હતો મ્યુનિક પછી અંગ્રેજોને લાગ્યું કે લડાઈ જરૂર થશે એટલે પાણીની પેઠે પૈસા વાપરી લડાઈની તૈયારી આદરી આખા બ્રિટનમાં જુદે જુદે સ્થળે બચાવનાં ઊભાં કરી લાખો વિમાનોને તોડી પાડવાની તોપો ઊભી કરવાની હતી, લાખો વિમાનોના ઝેરી ગેસથી બચવા આશ્રયસ્થાનો બનાવવાનાં હતા

ખુશ્કી લશ્કરમાં અંગ્રેજોએ પોતાની ખામી જોઈ એમની પાસે માત્ર ૧।। લાખનું સુશિક્ષિત સૈન્ય હતું જર્મની ૩૦ લાખ જુવાનોને યુદ્ધભૂમિ પર હાજર કરી દઈ શકે તેમ હતું અંગ્રેજો પાસે જર્મનો જેવું બીજી લાઈન અને ત્રીજી લાઈનનું સૈન્ય ન હતું આથી એમણે ૭ માસ ઉપર ૨૦–૨૨ ની ઉમર વચ્ચેના જુવાનોની ફરજિયાત ભરતી જાહેર કરી જર્મનીની પેઠે આધુનિક શસ્ત્રાસ્ત્રો નહોતાં એટલે કારખાનાઓના સાચાકામ ફેંકી નાખી શસ્ત્રો બનાવવાનું શરૂ કર્યું પણ એ કામ ઉતાવળે થઈ શકે તેવું નથી હોતું હવે એમણે ફ્રેંચોની મદદથી એ કામ કરવા માંડ્યું છે છતાં પણ હજી જર્મની જેવી સુસજ્જતા આવેલી નથી દેખાતી હમણાં અંગ્રેજોએ પાંચ લાખ માણસોને યુદ્ધશિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું છે

જર્મનીના સૈન્યે હવે ઘોડાઓને બદલે મોટરો વાપરવા માંડી છે તોપો માટે મોટરો વપરાય છે આ મોટરસૈન્ય અશ્વસૈન્ય કરતાં દસ ગણી ઝડપે કામ કરે છે અને ગઈ લડાઈમાં ઘોડાઓનો નાશ બંધ થઈ ગયો છે ઝડપ એ તો વિજયની કૂંચી અને

સગી બેન છે. અંગ્રેજોએ પણ પોતાની પ્રજાનાં ખાનગી મોટરકારખાનાંઓને યુદ્ધમોટરો બનાવવામાં લગાડી દીધાં છે. ઇંગ્લેંડ પાસે સારી ટેંકો નહોતી તે બનાવવાનું કામ પુષ્કળ કારખાનાંઓને મળી ગયું છે. જેટલું કામ વરસમાં થતું હતું તેટલું ત્રણ માસમાં ઉતારવા અંગ્રેજોએ હામ ભીડી છે. એમને એક લાખ મોટરો અને ટેંકોની જરૂર છે. દશ લાખ માણસો માટે હથિયાર અને દારૂગોળો બનાવવાનો છે. આ કામ ભગીરથ છે. જૂનાં હથિયારો લગભગ નકામાં છે, બધાં નવાં બનાવવાનાં રહે છે.

જર્મનીનાં ૮૦૦૦ વિમાનો સામે ઇંગ્લેંડ પાસે ૨૦૦૦ વિમાનો હતાં. એમાં પણ ઘણાં જૂની ઢબનાં હતાં. એટલે વિમાનોમાં પણ ઘણું કરવાનું છે. ફ્રેંચો પણ આ બાબતમાં પ્રગતિશીલ નહોતા. વિમાનોનો ધીમે ધીમે વિકાસ કરી તે બાંધતાં શિખાય છે એટલે એ બને દેશો અમેરિકા કે જ્યાં પ્રગતિ ઘણી છે તેની પાસેથી હમણાં ખરીદે છે. વિમાન એ આજના યુદ્ધની અગત્યની પાંખ છે એટલે ભવિષ્યમાં ઇંગ્લેંડ પોતાની જરૂરિયાત પોતે પૂરી પાડતું થઈ જશે ખરું.

ગ્રેટબ્રિટનની ચારે તરફ સમુદ્ર છે, એ એક મોટો બેટ જ છે. ત્યાં ખોરાકી અને કારખાનાનાં કાચાં દ્રવ્યો સ્ટીમરો મારફતે જ પરદેશથી પહોંચી શકે. એના પોતાના દેશમાં તો એનું ઉત્પન્ન નથી. એટલે તેણે અગમચેતી વાપરી છ આઠ માસ જેટલો દ્રવ્યસંગ્રહ કરી રાખ્યો છે. ઘઉં, પેટ્રોલ, રબ્બર, ચા, વગેરે પદાર્થો લાખો ટનના હિસાબે ખરીદી રાખ્યા છે. જર્મનીની સબમરિનોના ભયથી કદાચ વહાણવટું બંધ થઈ જવાનો વખત આવે તો આ પ્રબંધથી રાહત મળે તેવી વકી છે.

ગ્રેટબ્રિટનનો યુદ્ધનો ખર્ચ

ગ્રેટબ્રિટન દૃઢ-નિશ્ચયી છે. એક કામ બહુ જ વિચાર અને ધીમાસથી ઉપાડે છે. પૂરું કરવાની પણ અસામાન્ય ધીરજ એની પાસે છે. એ સમૃદ્ધ દેશ છે. એણે યુદ્ધમાં પોતાનાં પ્રજાકીય બધાં સાધનો રોક્યાં છે. અબજો પૌંડ એ ખર્ચે છે. એનો યુદ્ધનો ખર્ચ સર જોન સાઇમન ખજાનચી સાહેબની ગણતરી મુજબ દરરોજના આઠ કરોડ રૂપિયાનો છે. અંગ્રેજો આવો ભયંકર ખર્ચો માત્ર બે વરસ સુધી જ નિભાવી શકે તેમ છે. પાછળથી ખાનગી પ્રજાનાં આર્થિક સાધનો પણ યુદ્ધના વિજય માટે જ વપરાશે. માણસો, હથિયારો, સ્ટીમરો, વિમાનો, રેલ્વે, શરાફી-સર્વેનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવામાં આવશે. આ રીતે તદ્દન થાકી જવા સુધી લડાઈ ચાલશે. યુદ્ધમાં કેટલાં સાધનો અને શક્તિની જરૂર પડે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

ગ્રેટબ્રિટન પ્રજાસંઘને નબળો પાડે છે

બાવન પ્રજાઓનો બનેલો પ્રજાસંઘ ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાન્સના મુખ્યપણા નીચે ચાલતો હતો. આ બંને રાજ્યો પ્રજાસંઘનો કબજો લઈ પોતાના સ્વાર્થને પોષતા હતા. અંગ્રેજોએ પોતાનાં સંસ્થાનો અને હિંદને તેનાં સભ્યો બનાવી બહુમતિ મેળવી હતી. પરંતુ આ બંને રાજ્યોના સ્વાર્થો જુદા પડયા. અંગ્રેજોએ જાપાનને મંચુરિયા લેવા દીધું. જર્મની તરફ ઉત્તેજનની રાજ્યનીતિ શરૂ કરી. ઇટાલિએ એબિસિનિયા પર આક્રમણ કર્યું તે તરફ આંખમીંચામણાં થયાં. આથી પ્રજાસંઘના મોવડીઓમાં મતભેદ પડયો. જર્મની, જાપાન અને ઇટાલિ પ્રજાસંઘને છોડી ગયાં. મતભેદો વધ્યા અને પ્રજાસંઘ નપુંસક બન્યો.

ફ્રેંચો અને અંગ્રેજોના મતભેદોએ, ચાર વર્ષો સુધીની એમની જુદી રાજ્યનીતિએ, જાપાન, ઇટાલિ અને જર્મનીને મજબૂત બનાવી દીધાં. સને ૧૯૩૯ની શરૂઆતમાં બંને રાજ્યોએ પોતાની ભૂલ જોઈ. તેમની સત્તા પર આ પહેલાં જ સખ્ત ઘા પડયા હતા. મોડાં મોડાં પણ બંને સમજી ગયાં. અંગ્રેજોનો સાગર ઉપરનો કાબૂ અને ફ્રાન્સનું ખુશ્કી લશ્કર એક નીતિ ધારણ કરી મજબૂત બનવા લાગ્યાં. ખુશ્કી લશ્કરમાં ઇંગ્લેંડ પાંગળું છે અને બ્રિટનના સાગરકાફલા વિના ફ્રાન્સ પાંગળું છે. ચાલુ યુદ્ધમાં આ બંને રાજ્યો આર્થિક, લશ્કરી, વૈમાનિક અને સામુદાયિક સાધનો એક તંત્ર નીચે લાવ્યાં છે. આવી એકસંપી વિના તેમને વિજય દુર્લભ છે.

જર્મની અને ઇંગ્લેંડ

સને ૧૯૩૮ સુધી જર્મની તરફ ઇંગ્લેંડ સહાનુભૂતિની નજરે જોતુ હતુ પરંતુ જર્મનીનો ઉઘાડો રાજ્યલોભ અને સર્વોપરિપણાનો આશય આંખ ઉઘાડનાર બન્યો જર્મની પોલેંડને ગળી ગયુ અને રુમાનિયાના તેલ અને ધાતુ ઉપર મીટ માંડી રહ્યુ છે સ્વીડનના જંગલોના લાકડાની એને લાલચ લાગી છે જર્મની જેવી નવ કરોડની પ્રજા જગતના દિગ્વિજયની આકાંક્ષા ન કરે તે અસંભવનીય સાડાચાર કરોડ નબળા અંગ્રેજો અને ચાર કરોડ ફ્રેંચોએ એની મહત્વાકાંક્ષાની વચ્ચે શા માટે આવવુ? પણ ઇંગ્લેંડ જર્મનીને યુરોપના નબળા રાજ્યોને પોતાનામા સમાવી દઈ ઇંગ્લેંડનુ ભવિષ્ય ભયમુક્ત કરે તે જોઈ ન શકે તેથી તેણે પોલેંડના ઓઠા નીચે જર્મનીને દાબી દેવા યુદ્ધ જાહેર કર્યું પણ પોલેંડનો તો જર્મની રશિયાની સહાયથી ગળી ગયુ, ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાંસ કંઈ કરી શક્યા નહિ

રશિયા અને ઇંગ્લેંડ

જ્યારથી રશિયામા સામ્યવાદનો પ્રચાર થયો છે ત્યારથી જ મૂડીવાદી ઇંગ્લેંડ એની સામે અનેક પ્રકારે રોષ દેખાડવા લાગ્યુ છે રશિયા સને ૧૯૨૫ થી '૩૫ સુધી તદ્દન નબળુ હતુ ત્યારે ઇંગ્લેંડે ઉઘાડી રીતે તેનું પુષ્કળ અપમાન કર્યું પણ રશિયા બળવાન થયુ છે તે જણાતા જર્મનીના બળને દાબવા રશિયા સાથે બહારથી મૈત્રીનો ડોળ ઘાલ્યો પરંતુ રશિયા ઊલટી જ બાજી ખેલ્યુ, એના કટ્ટર શત્રુ જર્મનીને મળી જઈ તેણે વિના તકલીફે પોલેંડનો અધો ટુકડો મેળવ્યો ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ જર્મની જોડે લડે છે ત્યારે તે ઇસ્થોનિયા, લેટિવિયા અને લિથુઆનિયાને પોતાના આશ્રિત બનાવે છે જો કે બહાદુર અને સ્વમાની ફિન્લેન્ડ રશિયા સામે થયુ છે ફિન્લેન્ડના ૩૦ હજાર સૈનિકો રશિયાના ત્રીસ લાખના સૈન્યને હંફાવે છે. આખા જગતની સહાનુભૂતિ ફિન્લેન્ડ તરફ વળી છે ઇંગ્લેંડ-ફ્રાન્સ તો જર્મની જોડે લડવામા મશગૂલ હોવાથી તેને જરુપ જેવી સક્રિય મદદ કરી શકે તેમ નથી, અમેરિકા તો દૂર પડી ગયુ છે, આ સ્થિતિમા ફિન્લેન્ડ કેટલો વખત ટકશે? સ્વીડન અને નોર્વે મદદ કરવા બંધાયેલા છે પણ તે નબળા છે

પશ્ચિમના મોખરે

જર્મનીના પશ્ચિમના મોખરા પર જર્મનીના પચ્ચીસ લાખ સૈન્યની સામે ફ્રાન્સનુ તેટલુ જ સૈન્ય પડ્યુ છે અંગ્રેજોના બે લાખ માણસો ત્યા પહોંચ્યા છે, બીજા બે લાખ તુરતમા પહોંચશે કુલ દશ લાખ ત્યા જઈ શકે તેમ છે છ માસ પછી ફ્રાન્સ અને બ્રિટનના કારખાના બહુ જોરથી દારૂગોળો અને હથિયારો બનાવી શકશે ત્યારે જર્મની ઉપર તેઓ તૂટી પડશે આ દરમિયાન જર્મની જો આર્થિક રીતે કમતાકાત થયુ તો ઇંગ્લેંડ-ફ્રાન્સનો વિજય વહેલો થશે જો રશિયા સંપૂર્ણ સહકાર આપી જર્મનીને ટાંચા દઈ પૂરા પાડશે તો રંગ જુદો બનશે

અંગ્રેજોનો સાગરકાફલો

જર્મનીથી આ કાફલો ત્રણ ગણો બળવાન હોવાથી જર્મન મનવારો પોતાની નહેરના સુરક્ષિત સ્થળમા છુપાઈ રહ્યો છે એનું વહાણવટુ ઘણુ ખરુ વિખેરાઈ ગયુ છે, ઘણુ તટસ્થ રાજ્યોના હાથમા સુપ્રત પડ્યુ છે ઘણુ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ પકડી લીધુ છે, ઘણુ ડૂબી ગયુ છે જર્મનીનો વેપાર લગભગ ખેરવાઈ ગયો છે એને ટાંચા દરો ઇટાલિ પૂરા પાડે છે ઇટાલિ તટસ્થ હોવા છતા જર્મનીનુ મિત્ર છે જર્મનીને તે પોતાના વહાણવટાથી સર્વ વસ્તુઓ પૂરી પાડવાના પ્રયત્નો કરે છે અમેરિકાએ ઇંગ્લાંડની તટસ્થતાનુ મોટુ મૂલ્ય આંકી એની પ્રવૃત્તિને અટકાવવું નથી અંગ્રેજોએ જર્મનીની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો છે પરંતુ હમણા તો જર્મની અંગ્રેજોના વહાણોનો ઘાણ કાઢવા માંડ્યુ છે જર્મન સબમરિનોના ભારે કર્કશ અનુભવમા આવ્યો તો જર્મનીએ લોહચુંબકની ડાયનામાઇટવાળી સુરંગો સેંકડોની સંખ્યામા છૂટી મૂકી છે આથી અંગ્રેજી વહાણોને ઘણુ નુકસાન થાય છે દરરોજ બે ત્રણ બ્રિટિશ સ્ટીમરો ડૂબે છે સુરંગોથી તટસ્થ રાજ્યોની સ્ટીમરો પણ ડૂબે છે આની સામે એ રાજ્યોએ

અંગ્રેજી શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ

શ્રી. દિલખુશ બ. દિવાનજી

સ્વ. દાદાભાઈ નવરોજી લખી ગયા છે કે બ્રિટિશ સરકારે અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર કરી હિંદની પ્રજા પર ભારે ઉપકાર કર્યો છે. અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારથી શિક્ષિત વર્ગમાં સ્વતંત્રતા અને દેશપ્રેમની ભાવના જાગૃત થઈ છે[1]. અંગ્રેજી કેળવણીએ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના દ્વાર ખુલ્લાં મૂક્યાં છે અને યુરોપના સ્વાતંત્ર્ય પોષક સાહિત્યનો અનન્ય લાભ શિક્ષિત વર્ગને મળી શક્યો છે. મેકોલેના શબ્દમાં કહીએ તો અત્યાર સુધી જંગલી હિંદ અજ્ઞાનતાના અંધકારમાં ડૂબ્યું હતું, અને અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારથી તેમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની તેજસ્વી જ્યોત પ્રગટી રહી છે. અંગ્રેજી કેળવણીના આ લાભો વિષેની માન્યતા ફક્ત દાદાભાઈની ન હતી પરંતુ ગોખલે, ફિરોજશાહ મહેતા, રમેશચંદ્ર દત્ત વગેરે મહાન દેશભક્તો પણ આ દૃષ્ટિએ અંગ્રેજી કેળવણીના ઉપાસક હતા. હિંદની રાષ્ટ્રીય મહાસભા પણ એ ભાવનાથી મુક્ત ન હતી અને તેની સર્વે પ્રવૃત્તિઓ એ માન્યતાથી રંગાયેલી રહેતી.

ખરેખર હિંદનું કમનસીબ છે કે જે વસ્તુથી પ્રજાને ભારેમાં ભારે ગેરલાભ થયો છે તેને જ આપણા મહાન દેશભક્તો અત્યંત લાભદાયક વસ્તુ તરીકે માની લે છે. અંગ્રેજી કેળવણીએ તો પ્રજાનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે અને છતાં એમ મનાય છે કે એથી તો દેશમાં રાષ્ટ્રીયતા અને સ્વતંત્રતાની ભાવના જાગી છે. બરાબર વિચાર કરતાં માલૂમ પડે છે કે અંગ્રેજી શિક્ષણનો આપણો મોહ સામ્રાજ્યવાદીઓએ પાથરેલી મોહજાળનું એક અનિવાર્ય પરિણામ છે. પરાધીન પ્રજાનું મન જીતી લઈ તેમનો સંપૂર્ણ સહકાર મેળવવામાં કેળવણીના શસ્ત્રને અત્યંત ઉપયોગી શસ્ત્ર તરીકે સામ્રાજ્યવાદીઓ લેખે છે. આથી પરદેશી સરકાર પરાધીન પ્રજાની કેળવણીમાં રસ લઈ તેના પર તેનો અંકુશ વસાવી દે છે. અંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆત આવા જ હેતુથી થઈ છે. પરાજિત, પરાધીન થતી ભારતની પ્રજાને એ પ્રિય થઈ પડશે એવી આશાઓ તે વખતે જરૂર રખવામાં આવેલી. ૧૭૯૨-૭માં એક અંગ્રેજ અમલદારે અંગ્રેજી કેળવણી પર એક પુસ્તક લખ્યું હતું અને તેમાં બ્રિટિશ સરકારનો સ્વાર્થી હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે—"અંગ્રેજી કેળવણીના વિજયમાં તો આપણા રાજ્યની સ્થિરતા છે, તેથી કંઈ આપણા રાજ્યનો વિનાશ નહિ થાય"[2]

વળી સરકારના કારોબારી મંડળના તે વખતના સભાસદ આર્થનોટે પણ કલકત્તા વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ સમયે આવા જ વિચારો પ્રગટ કર્યા હતા. "હિંદની સરકાર તરફથી પ્રજાને મળતી કેળવણી જેટલી વધારે પૂર્ણ અને સર્વગામી હશે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રજા બ્રિટિશ સરકારના લાભોની સારી કદર કરી શકશે અને અત્યારની સ્થિતિમાં અસરકારક ફેરફાર કરવાના પ્રયાસોને તે વખોડી કાઢશે"[3]

અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારમાં બ્રિટિશ સરકારનો સ્વાર્થી હેતુ સમાયો છે તેથી જ જ્યારે કોઈ સંસ્થામાં

---

૧ વિદુષી બિસંટની 'ઇંડિયા એ નેશન'ના પુસ્તકમાંથી. પા. ૬૪

૨ દરદ્ય જ કૃત 'ચોરસ ઓન એજ્યુકેશન'ના પુસ્તકમાંથી પા. ૨૬

૩ દરદ્ય જ કૃત 'પેપરસ ઓન એજ્યુકેશન'ના પુસ્તકમાંથી. પા. ૨૮

કેળવણીથી સાચી સ્વતંત્રતા અને રાષ્ટ્રભાવના જાગૃત કરવાના પ્રયાસો થાય છે ત્યારે તે સંસ્થાને અંકુશમાં લેવા અને દાબી દેવા સરકાર ભારે પ્રયાસો કરે છે.

કેળવણીસંસ્થાઓ જ્યાં સુધી સરકારને ગમતી અને તેના રાજ્યને પોષનારી–કેળવણી આપે છે ત્યાં સુધી તે સંસ્થાઓ સામે સરકારને કાંઈ વાંધો નથી હોતો. પરંતુ જ્યારે એ જ સંસ્થાઓ ભ્રમણા અને મોહજાળનો પડદો ચીરી પ્રજાને તેની સાચી સ્થિતિનું ભાન કરાવી તેનામાં સાચી રાષ્ટ્રીયતા રેડવાના પ્રયાસો કરે છે ત્યારે સરકાર તરત તેને હેરાન કરે છે. ટોલ્સ્ટોય સાચું જ લખી ગયા છે કે પરાધીન પ્રજાની કેળવણી સાચી નીવડે છે ત્યારે સ્વાર્થી સરકાર તરત જ તે અટકાવે છે અને અંધકારમાં તેને પડી રહેવા દે છે.[૪]

બ્રિટિશ સરકારે આવી જ રીતે અંગ્રેજી કેળવણીની મોહજાળ શિક્ષિત વર્ગ પર નાખી છે. અને તેમાં ફસાયેલો વર્ગ અત્યંત વિનાશકારક વસ્તુને આશીર્વાદરૂપ ગણી લે છે. આ ભ્રમણામાંથી કોઈક જ મુક્ત રહી શકયું છે. ૧૯૦૯માં ડૉક્ટર આનંદકુમાર સ્વામી અંગ્રેજી કેળવણીનો આ મોહ અને દંભ કળી શકયા હતા અને તેથી જ તે વખતે લખેલા એમના પુસ્તકમાં એમણે પોકાર કર્યો હતો કે—

હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યની વિચિત્રતા જ એ છે કે જે વસ્તુને આપણે આશીર્વાદ તરીકે વધાવી લઈએ છીએ તે ખરી રીતે એક અનિષ્ટ હોય છે. અત્યારની કેળવણી એવી જ વસ્તુ છે.[૫]

સદ્‌ભાગ્યે મહાત્મા ગાંધીએ અસહકારની ચળવળ શરૂ કરી આ વિનાશકારક ભ્રમણા કેટલેક અંશે દૂર કરી છે. સરકારી કેળવણીના બહિષ્કારથી જ એમણે અસહકારની ચળવળ શરૂ કરી અને તેથી અંગ્રેજી કેળવણીની પોકળતા બહાર પડતી ગઈ. અંગ્રેજી કેળવણીથી જ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના જાગૃત થઈ છે એ માન્યતા અગાઉ લગભગ સર્વમાન્ય હતી હવે તો ઘણા માનતા થયા છે કે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ સરકારે પ્રજાના હિતનો વિનાશ જ કર્યો છે. અંગ્રેજી કેળવણીથી હિંદની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ સ્વતંત્ર છે. એની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. પ્રથમ તો બ્રિટિશ રાજ્ય પહેલાં પણ પ્રજામાં રાષ્ટ્રીયતા હતી એ સત્ય પ્રતિ ઘણા દુર્લક્ષ રહે છે. મોગલ સમયમાં કંઇ અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર ન હતો અને છતાં તે વખતે પ્રતાપસિંહ, ગુરુગોવિંદ, અને શિવાજી જેવા શૂરવીર રાષ્ટ્રનેતાઓ પ્રજા મેળવી શકી હતી. અને તેમણે પરદેશી મોગલ રાજ્યના પાયા હલમલાવી નાંખ્યા હતા. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ નાનક, કબીર, રામદાસ, તુકારામ, જેવા મહાન સંતો ભારતભૂમિ પર અવતર્યા હતા. અને તેમના ઉપદેશથી લાખો હિંદુમુસલમાનો સન્માર્ગે વળ્યા હતા. બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના પછી પણ જ્યાં અંગ્રેજી કેળવણીના વિનાશકારક પગલાં પાડ્યાં ન હતાં ત્યાં સ્વદેશપ્રેમ તથા સ્વતંત્રતાની ભાવના પૂર્ણરૂપે પ્રગટી રહી હતી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ઝૂંસરીમાં જે જે પ્રદેશો આવતા ગયા તે તે પ્રદેશની પ્રજાએ તરત જ સ્વતંત્ર થવા ભયંકર પછાડા મારવા શરૂ કર્યા હતા, એવા નવા જીતાયેલા પ્રદેશોમાં ચાર્લ્સ ટ્રેવલીન નામના અંગ્રેજ અમલદારે થોડાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં. અને ત્યાર પછી તે બંગાળામાં ગયો હતો. *બંગાળામાં તે વખતે* (૧૮૩૦–૩૮) અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર થઈ ચૂક્યો હતો, પરંતુ પેલા નવા જીતાયેલા *પ્રદેશોમાં* અંગ્રેજી કેળવણીનાં પગલાં મંડાયાં ન હતાં. બન્ને પ્રદેશોની પ્રજાના અનુભવો ચાર્લ્સ ટ્રેવલીનને થયા હતા. અને તે વિષે તે લખે છે કે, "અત્યારના મારા અભિપ્રાયો કેવળ વિચારો કરવાથી જ નથી બંધાયા. વર્ષોના અનુભવ અને અવલોકનના પરિણામે એ અભિપ્રાયો મારે સારુ અનિવાર્ય થઈ પડયા છે. નવા જીતાયેલા પ્રદેશોમાં મેં થોડાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં. અને મને માલમ પડયું કે આપણા રાજ્યની નવીનતાને લીધે અને દેશી માન્યતાઓ ફેરવવાના આપણા પ્રયાસોને અભાવે ત્યાંની પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ અને વિચારોમાં બિલકુલ પરિવર્તન થયું ન હતું. રંક અને તવંગર

૪ ટોલસ્ટોય કૃત એસેઝ ઍન્ડ લેટર્સ, પાનું ૯૯

૫ ડૉ. આનંદકુમાર સ્વામી કૃત 'એસેઝ ઇન નેશનલ આઇડિયાલિઝમ' પાનું ૯૯

કુલીન વર્ગ અને નીચ વર્ગ–સર્વ કોઈના મનમાં એક જ વાત રમી રહી હતી અને તે એ કે એમની રાજકીય સ્થિતિ સુધરવી જોઈએ. દેશનો સમજુ વર્ગ એમ જ માનતો હતો કે પ્રજાની અધોગતિ અટકાવવાનો એક જ ઉપાય હતો અને તે હિંદમાંથી બ્રિટિશ સરકારને કાઢી મૂકવી. "૬

ચાર્લ્સ ટ્રેવલીનના અનુભવ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે જેને અંગ્રેજી શિક્ષણ મળ્યું ન હતું તેમનામાં પણ રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની ભાવના પ્રબળ હતી. ચાર્લ્સ ટ્રેવલીનને એ પણ અનુભવ થયો છે કે અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારથી પ્રજામાં રહેલી રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની ભાવના કચરાઈ જાય છે. અને તેમનામાં ગુલામી વૃત્તિ પેદા થાય છે. એ વિષે લખતાં ટ્રેવલીન આગળ જણાવે છેઃ

'ત્યાર પછી હું બંગાળામાં ગયો અને ત્યાંની સ્થિતિ તદ્દન જુદી જણાઈ. અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારથી શિક્ષિત વર્ગમાં જુદા જ પ્રકારની ભાવના જાગૃત થઇ હતી અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવાનો સહેજ પણ વિચાર તેમને થતો નહોતો. અંગ્રેજોનાં ગળાં કાપી નાંખવાના વિચારોને બદલે તેમની ઉમેદ તો અંગ્રેજો સાથે અદાલતોમાં બેસીને કામ કરવાની હતી પંજાબ અને નેપાળની રાજકીય સ્થિતિ વિષે તેમને બિલકુલ વિચારો આવતા નહોતા. પરંતુ અંગ્રેજોએ રચાયેલા વિવાદમંડળોમાં છટાદાર ભાષણો કરવાની તેમને વિશેષ હોંસ હતી.'

ટ્રેવલીનના અનુભવો પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે અંગ્રેજી કેળવણીથી પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ભાવનાને સખત આઘાત પહોંચે છે. જે પ્રદેશો અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારથી મુક્ત હોય છે ત્યાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ઊછળતી હોય છે અને જ્યાં તે શિક્ષણના વિનાશકારક પગલાં મંડાઈ ચૂક્યાં હોય છે ત્યાં તે ભાવના ક્ષીણ થઈ જાય છે. એટલું નહિ પણ પ્રજામાં ત્યાં ગુલામી વૃત્તિ જ જાગૃત થાય છે. તે વખતના રાજ્યકર્તાઓ આ વાત સમજી ગયા હતા. એટલે જ તેમણે બ્રિટિશ સરકારને કાયમનું રૂપ આપવા અંગ્રેજી કેળવણીને સમર્થ શસ્ત્ર ગણી લીધું. આથી અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર કરી બ્રિટિશ સરકારે પ્રજા પર આશીર્વાદ નથી ઉતાર્યા–એ પ્રચારમાં તો એમનો સ્વાર્થ જ છુપાયેલો છે.

અંગ્રેજી શિક્ષણના સમર્થકોની મુખ્ય દલીલ એ છે કે ૧૮૫૮ના બળવા પછી અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર વિશેષ થયો છે. અને હિંદની પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ પણ ત્યારે જ આવી છે. રાનડે, દાદાભાઈ, ગોખલે, વગેરે મહાન દેશનેતાઓ ત્યાર પછી જ ઉત્પન્ન થયા છે અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના પણ તે સમયમાં જ થઈ આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે હિંદની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અંગ્રેજી શિક્ષણને જ આભારી છે. પરંતુ આ દલીલ પણ વિચાર કરતાં ખોટી પડે છે. પ્રથમ તો ૧૮૫૮ પછી તો આખા દેશમાં એક જ પ્રકારની વ્યવસ્થિત શિક્ષણપ્રથા હતી. એટલે આપણને ખબર પડી શકતી નથી કે તે સિવાય બીજી કેળવણીનો પ્રચાર થયો હોત તો રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આવત કે નહિ, પ્રજા નિદ્રાવસ્થામાં પડી હોય ત્યારે તેને જાગૃત કરવા કોઈ પણ જાતની કેળવણીની જરૂર હોય છે અને હિંદના વિચિત્ર સંજોગોમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો જ પ્રચાર ૧૮૫૮ પછી થયો, એટલે એમ માની લેવામાં આવે છે કે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અંગ્રેજી કેળવણીને આભારી છે૭ પરંતુ અંગ્રેજી શિક્ષણમાં વિનાશક તત્ત્વો એટલાં બધાં હતાં કે શિક્ષિત વર્ગમાં તેની સામાન્ય અસર તો ઊલટી જ થઈ. ફક્ત ગણ્યા ગાંઠ્યા શિક્ષિત ભાઈઓમાં જ કંઈક સ્વદેશપ્રેમની અને રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની થોડીઘણી ભાવના જાગૃત થઈ. જો અંગ્રેજી શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીયતાનાં બીજ હોત તો તેની પ્રસાદી મેળવનાર શિક્ષિત વર્ગના મોટા ભાગમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનનો સંચાર થયો હોત. પરંતુ પરિસ્થિતિ તો એ છે કે દર વર્ષે બહાર પડતા સેંકડો

૬ 'હરદયાલ કૃત' થોટ્સ ઑન એજ્યુકેશન પાનું ૪૮–૪૯

૭–(ડૉક્ટર આનંદકુમાર સ્વામીકૃત " એસેઝ ઈન નેશનલ આઇડિયલિઝમ ")

સૈકાનું કાર્ય એ ચાર વર્ષોમાં ઉકેલાઈ રહ્યું છે. ભારતદેશના દેશભક્તોની રાષ્ટ્રીયતા અંગ્રેજી શિક્ષણથી રંગાયેલી હતી. એટલે જ તેની અસર જનસમાજ પર ન થઈ. ગાંધી–યુગમાં મહાસભાના ઘણા કાર્યકર્તાઓને અંગ્રેજી શિક્ષણની બારાંખડી પણ નથી આવડતી. છતાં તેમની પ્રવૃત્તિઓની સુંદર અસર કેટલાં યે ગામડાંઓમાં થઈ રહી છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ કંઈ અંગ્રેજી શિક્ષણને આભારી નથી. અને અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારથી હિંદને લેશ માત્ર લાભ નથી થયો. અત્યારનો અનુભવ તો આપણને એમ જ કહી રહ્યો છે કે જ્યાં અંગ્રેજી શિક્ષણનાં વિનાશક પગલાં પહોંચ્યાં નથી ત્યાં જ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને વિશેષ સંગીન પોષણ મળતું જાય છે. જે કાર્યકર્તાઓને અંગ્રેજી શિક્ષણ મળ્યું છે અને છતાં જેમણે તેનો મોહ છોડી દીધો છે તેઓ જ દેશનું કલ્યાણ વિશેષ રીતે કરી રહ્યા છે. ટ્રેવલીન લખે છે તેમ અંગ્રેજી શિક્ષણ ન હતું ત્યારે પ્રજામાં રાષ્ટ્રીયતાની અને સ્વતંત્રતાની ભાવના ક્ષીણ થઈ ન હતી. પરંતુ અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારથી તો એ ઉન્નત ભાવનાઓ કચરાઈ જાય છે. સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં આપણે, ઈચ્છીએ છીએ પરંતુ અત્યારની ગુલામી પદ્ધતિ પ્રજામાં રહેલું સત્ત્વ ચુસી લે છે. મેકોલે તથા રાજા રામમોહનરાયે અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રતિ પક્ષપાત દર્શાવી પ્રજાનું સાચું કલ્યાણ ખોયું જ કર્યું છે; પ્રજામાં જે કંઈ થોડી સ્વતંત્રતાની વૃત્તિ હતી તેને પણ અંગ્રેજી શિક્ષણે દબાવી દીધી અને કેળવાયલા વર્ગમાં પરાશ્રયી અને માનઘાતક ગુલામીવૃત્તિ પોષી છે. કર્મવીર કર્વે તો એમ જ માને છે કે અંગ્રેજી શિક્ષણે ગુલામી વૃત્તિ તો શું પણ મેઢાંની વૃત્તિ પ્રગટાવી પોષી છે.[૯] અત્યાર તો એ અંગ્રેજી શિક્ષણથી જ પ્રજાનો તેજોવધ થઈ રહ્યો છે. એથી કેળવાયેલો વર્ગ એટલો નમાલો થઈ ગયો છે કે એને તો ભારતની પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ સરખો પણ આવતો નથી અને દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રજા દુબળી થાય છે. છતાં તે બ્રિટિશ સરકારની હુંફમાં જ ભરાતો જાય છે. એ અધોગતિમાં કરુણરસ ત્યારે જામે છે જ્યારે આપણા કેળવાયલા નેતાઓ ભવિષ્યના સ્વરાજનું તંત્ર ઘડવા પૂર્વના આર્યસંસ્કારો ભૂલી જઈ પશ્ચિમનું ક્ષુદ્ર અનુકરણ કરવાની જ હોંસ રાખે છે.[૧૦] જ્યાં આગળ અધોગતિ આટલી હદ સુધી પહોંચી છે ત્યાં પ્રજાની નૈતિક અવનતિ સપાટાબંધ થઈ રહે એમાં શું નવાઈ? અત્યારે આપણી સંસ્કૃતિનાં સાદાઈ અને સંયમનાં ઉન્નત તત્ત્વોને શિક્ષિત વર્ગ હસી કાઢે છે, અને પશ્ચિમની વિનાશક વિલાસિતા અને ક્ષુદ્ર આનંદ માટે વલખાં મારી રહ્યો છે. અંગ્રેજી શિક્ષણે પ્રજાની સ્વાશ્રય વૃત્તિ તોડી નાંખી છે, તેની સ્વમાનવૃત્તિ કચરી નાંખી છે અને પ્રજાના હૃદયમાં રહેલા આર્યસંસ્કારો ઉથલાવી નાંખવા સબળ અને સફળ પ્રયાસો આદર્યા છે. જ્યોર્જ અંડવુડ સાચું જ લખી ગયા છે.

"અમારી શિક્ષણપદ્ધતિથી પ્રજાને પોતાના સાહિત્ય પ્રતિનો પ્રેમ ઓછો થયો છે. તેમનામાં શિથિલતા આવી છે. તેમની કળામાં તેમને આનંદ નથી મળતો અને સૌથી અનિષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું છે કે તેમના પોતાના રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક સંસ્કારો પરથી તેમનું મન ઊઠી ગયું છે. તેમના કુટુંબમાં તેમના ઘરમાં, તેમને આનંદ નથી પડતો. અને તેમનાં માતા, બહેન તથા પત્નીથી તેઓ કંટાળી ગયા છે. જ્યાં જ્યાં એ શિક્ષણનાં વિનાશકારક પગલાં પહોંચ્યાં છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર અસંતોષ પ્રસરી રહ્યો છે."

જ્યાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારથી રાષ્ટ્રીયતાનાં સર્વ ઝરણાં સુકાઈ ગયાં છે, જ્યાં પ્રજાની નૈતિક અધોગતિ સપાટાબંધ થઈ રહી છે, જ્યાં સામાજિક અધઃપતન પણ તે જ શિક્ષણને પ્રતાપે શરૂ થયું છે ત્યાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ સંભવી જ કેમ શકે? ત્યાં સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્યની ભવ્ય ભાવનાઓ મળી જ

૯. જન્મતિથિ નિમિત્તે આપેલું વ્યાખ્યાન. મે ૧૯૨૬.

૧૦. સી. ટ્રેવલીન–Thoughts on Education by Hardayal P. 33.

કેમ શકે? અને છતાં આપણે માની રહ્યા છીએ કે અંગ્રેજી-શિક્ષણનું શ્રેષ્ઠ પરિણામ પ્રજાની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ છે?

માતૃભાષાનો વિકાસ એ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિમાં અનેરું સ્થાન ભોગવે છે. અને તેથી રાષ્ટ્રીયતાને અતિ વ્યાપક રૂપ મળી રહે છે. પરંતુ અંગ્રેજી શિક્ષણથી માતૃભાષાનું નિકંદન વળી ગયું છે. રાષ્ટ્રજાગૃતિના એ અમૂલ્ય શસ્ત્રને સરકારે બૂઠું બનાવી દીધું છે. અંગ્રેજી દ્વારા જ શિક્ષણ અપાતુ ગયું એટલે કેળવાયલો વર્ગ માતૃભાષા ભૂલતો ગયો અને વખત જતાં તેનાં પરિણામ અત્યન્ત દુઃખદ નીવડતાં ગયાં. અંગ્રેજી ભાષા કેળવણીનું વાહન થઈ પડ્યું, એટલે બાળકની બુદ્ધિનો સ્વભાવિક વિકાસ અટકી પડ્યો, અને તેની વિચારશક્તિ ક્ષીણ થતાં તેમાં પરાવલંબી તત્ત્વો ઘૂસી ગયાં, પરંતુ સૌથી અનિષ્ટ પરિણામ તો એ આવ્યુ કે શિક્ષિત વર્ગ અને અભણ વર્ગ વચ્ચે ભેદની જંગી દીવાલો. રચાતી ગઈ. અંગ્રેજી શિક્ષણનો મોહ એટલો વધી પડ્યો કે સ્વભાષાનો ઉપયોગ કરતાં કેળવાયલો વર્ગ શરમાય છે અને ક્ષણે ક્ષણે પરભાષાનો આશ્રય લે છે, આથી અંગ્રેજી નહિ જાણનાર સ્વજનો અને કુટુંબીઓ, બાળકો અને ગામડાંની અભણ ભોળી પ્રજા આપણાંથી વિખૂટાં પડતાં ગયાં અને આપણા જ ભાઈઓ આગળ આપણા જ પ્રિય દેશમાં આપણે અજાણ્યા પરદેશી જેવા ગણાવા લાગ્યા[૧૧] અંગ્રેજી શિક્ષણના આ અનિષ્ટ પરિણામને લીધે જ ગત વર્ષોમાં મહાસભાના કેળવાયલા નેતાઓ ગામડાંની પ્રજાને સ્પર્શી શક્યા નહિ અને તેથી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિએ વ્યાપક સ્વરૂપ ન લીધું. ઉપરાંત એ પરભાષાની આડખીલીથી ગત વર્ષોમાં આપણે રાષ્ટ્રજાગૃતિના દરવાજા સ્ત્રીવર્ગ તથા બાળકો માટે બંધ રાખ્યા હતા. પરંતુ અસહકારની ચળવળ શરૂ થયા પછી અંગ્રેજી ભાષાનો મોહ છૂટવા લાગ્યો છે, અને તેથી કાર્યકર્તાઓ રાષ્ટ્રીય આંદોલનો સ્વભાષા દ્વારા જ કરી રહ્યા છે. આથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અત્યારની જાગૃતિ શિક્ષિત અને અભણ, પુરુષ અને સ્ત્રી, શહેરની તેમ જ ગામડાની પ્રજા-સર્વ પર સરખી અસર કરી રહી છે. આવી રીતે અંગ્રેજી શિક્ષણે સ્વભાષાનું નિકંદન કરી રાષ્ટ્રજાગૃતિમાં અનેક વિઘ્નો દાખલ કર્યાં હતાં.

આવી રીતે વિચારતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અંગ્રેજી શિક્ષણે રાષ્ટ્રીયતાની સાચી ભાવના જગાડી નથી, એટલું જ નહિ પણ તેના પ્રચારથી હતી એટલી પણ રાષ્ટ્રીયતા ખોઈ, પ્રજા અધોગતિના માર્ગે લસચાઈ રહી છે. જ્યાં વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યાં અંગ્રેજી શિક્ષણને આશિર્વાદરૂપ ગણી વધાવી લેવું એ આપણી ગુલામી મનોદશા સૂચવે છે. અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના પંથને મૃગજળની ભ્રમણાયુક્ત બનાવી દે છે. એ રાક્ષસી અંગ્રેજી શિક્ષણ પદ્ધતિએ કેળવાયેલા વર્ગને એટલો બધો અંધ બનાવી દીધો છે કે અત્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં દેશનાં જ્વલંત રત્નો ભારે બલિદાન આપી અથાગ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે છતાં તે સંખ્યાબળમાં સરકાર-આશ્રિત વિદ્યાલયો આગળ બિન્દુ સમાન લાગે છે. અત્યારની દેખાતી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પ્રવૃતિની નિષ્ફળતામાં અંગ્રેજી શિક્ષણની નિષ્ફળતા સોળે કળામાં પ્રકાશી ઊઠે છે.

૧૧. મહાત્મા ગાંધી, યંગ ઇંડિયા પાનું ૩૮૯.

जीवनसेवक के साहित्यसेवक?

श्री. काकासाहेब कालेलकर

સાહિત્યના આદર્શ વિષે દરેક પ્રાંતમાં સતત વાદવિવાદ ચાલતો જ રહે છે. વ્યાસ, વાલ્મીકિ આદિ આદ્ય સાહિત્યકારોને કદાચ સાહિત્યસેવા કરવાનો ખ્યાલ પણ નહિ આવ્યો હોય. એ બધા તો હતા ધર્મના સેવક, સંસ્કૃતિના સંસ્થાપક અને પરિપોષક. લોકસેવા માટે કે આદર્શની સ્થાપનાને માટે એમણે સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. એમનો જીવનનો, વિચારનો અને સંસ્કારિતાનો આદર્શ બહુ ઊંચો હતો, તેથી એમનું સાહિત્ય પણ પ્રભાવશાળી અને સંસ્કારી બન્યું. તેઓ સાહિત્યના આદર્શ અનુસાર ન ચાલ્યા પણ તેઓ જે માર્ગે ગયા એ જ માર્ગે સાહિત્યનો આદર્શ પણ અનુસર્યો. એમનામાં જે ઊંચી સંસ્કારિતા અને લોકસેવાની લગની હતી, એમાંથી જ પ્રાણ લઈ—એનાથી જ આકર્ષિત થઈ સાહિત્ય સ્વયં ચૈતન્યપૂર્ણ થયું અને લોકોએ એ સાહિત્યમાં સંજીવની શક્તિ જોઈ.

સૂર્યપ્રકાશ જેમ ચંદ્ર દ્વારા શાંત અને આહ્લાદક થઈને પૃથ્વી ઉપર અમૃત વરસાવે છે, એમ એ પ્રાચીન ક્રાન્તદર્શી કવિઓના ચારિત્ર્યના બળે અને સેવાના સામર્થ્યે, તપસ્યાના તેજે અને કારુણ્યની પ્રેમધારાએ સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થઈ સાહિત્યમાં પ્રાણ અને પ્રકાશ પૂર્યાં.

સાહિત્યની આ શક્તિ જોઈ ઘણાએ લોક જીવનસેવા છોડી સાહિત્યસેવામાં મગ્ન થયાં, સાહિત્યનાં ઉપાસક થઈ ગયાં અને ચૈતન્યપૂર્ણ સાહિત્યના સ્વરૂપની અનેક મનોવેધક વિશિષ્ટતાઓથી મુગ્ધ થઈને એમનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. કેટલીક વખત અસલ કરતાં નકલ વધારે ભપકાદાર દેખાય છે. પરંતુ જે પ્રાણશક્તિ જીવનઉપાસકના વાઙ્મયવ્યાપારમાં હોય છે, તે પ્રાણશક્તિ એનામાં નથી આવતી.

લોકો કારુણ્યયુક્ત સાહિત્યને પ્રેમથી વાંચે છે કેમ કે એવા સાહિત્યમાં જીવનમાં ભરેલા કારુણ્યનું પ્રતિબિંબ તેઓ જુએ છે. મૂળભૂત વસ્તુ તો જીવનને કોમળ બનાવવાવાળી કારુણ્યવૃત્તિ છે, નહિ કે એને વ્યક્ત કરનાર મૃદુસાહિત્યની સુકુમાર શૈલી. ઉદાત્ત સાહિત્ય જ્યારે ઉદાત્ત જીવનનો પ્રાણ હોય છે, ત્યારે તેમાં માત્ર જીવનની સુગંધ જ નથી હોતી, પણ સાથે સાથે જીવનને આર્યત્વનું તેજ પણ પવાય છે.

તેમ છતાં સાહિત્યનું એક સ્વયંભૂ આકર્ષણ તો હોય જ છે. સંસ્કારિતા અને પરાક્રમના ફળરૂપ જે સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે, તેમાં પોતાના ઉપાસકોમાં સંસ્કારિતા અને પરાક્રમ નિષ્પન્ન કરવાની શક્તિ પણ હોય છે. એટલા માટે જીવનવીર કોઈ કોઈ વખત પોતાની ઉદાત્ત સેવા સાહિત્ય મારફત કરવા તૈયાર થાય છે. અને પોતાની જીવનવિભૂતિ પ્રત્યક્ષ સેવા મારફત અને જીવનપ્રયોગ મારફત વ્યક્ત કરવાને બદલે પોતાની બધી ય શક્તિઓ સાહિત્યમાં જ ખર્ચે છે. એ લોકો દુનિયામાં તો સાહિત્યસેવક તરીકે જ પ્રખ્યાત હોય છે, પણ એમની નિષ્ઠા સાહિત્ય તરફ નહિ પણ સાહિત્ય દ્વારા જીવન તરફ જ હોય છે. સાહિત્ય તો એમને માટે એક સાધનમાત્ર છે. જો તમે એમને પૂછો : 'તમારી હૃદયદેવી કોણ?' તો તેઓ કહે કે 'જીવનદેવતા એ જ અમારી હૃદયદેવી છે અને એની સેવાને માટે જ અમે સાહિત્યનું સર્જન કરીએ છીએ.'

પરંતુ સાહિત્ય દ્વારા ફક્ત આનંદ જ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા કેટલાક ભાઈઓ પણ સાહિત્યસેવા કરે છે. એવા લોકોની પાસે પણ જીવનનું ધ્યેય કંઈ ને કંઈ હોય જ છે. સાહિત્ય—કેવળ સાહિત્ય—તો ખોખરી વસ્તુ થઈ જશે. એ મનોરંજન પણ નહિ કરી શકે—કેવળ આનંદ પણ નહિ આપી શકે. જીવનનો જીવન

સાથે સબંધ રહે એટલા માટે થોડિક ને થોડિક સભાગ એણે ભોગવવો જોઈએ પરંતુ આ કેવળ સાહિત્યસેવકો આવા અંતર્ગત સભાગ માટે બહુ જ ઓછી દરકાર રાખે છે

ભોજન માટે ભાજન (પાત્ર) જરૂરી છે પણ લોકો ભોજન કરતા પાત્રના આકાર, પ્રકાર, રંગરૂપ અને તેજ તરફ જ વધારે ધ્યાન આપે છે ભોજનનિષ્ઠા અને પાત્રનિષ્ઠાનો આ ભેદ સમજાવવો અઘરો નથી પણ આ ભેદ છે સ્પષ્ટ કલાકારો સ્પષ્ટ કહે છે કે કલાનું હાર્દ ચમત્કૃતિજનક આકારમાં હોય છે કલા એક પાત્ર—વિદ્યા છે પાત્રના રૂપલાવણ્ય પર જ કલા નિર્ભર હોય છે

જે લોકો સાહિત્યના અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં મગ્ન રહે છે એમનું શું? એમનામાં પણ આ બન્ને વર્ગ દેખાય છે એમનામાં પણ મોટો ભાગ આ પાત્રકળાનો જ ઉપાસક હોય છે તે વર્ગ આહ્લાદ-આકારપ્રકારની ઉપાસનાને જ પ્રાધાન્ય આપે છે

હવે, સમાજની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એને આ બન્ને વર્ગની આવશ્યકતા છે સમાજને તો સોનું ય જોઈએ છે અને એનું મૂલ્ય તથા રૂપલાવણ્ય વધારનાર સોની પણ જોઈએ છે લોકો માર્દવયુક્ત, રંગબેરંગી, ખુશબોદાર ફૂલ પણ માગે છે અને એના સાગમાગ હાર બનાવનાર પણ એમને જોઈએ છે મૂળ વસ્તુ તો સોનું જ છે પણ એની કિંમત, ઉપયોગિતા, અને સૌન્દર્ય વધારવાનું કાર્ય તો સોની જ કરે છે ફૂલ તો છોડ પર ખીલીને જ રહે છે પણ એને સમાજ માટે ઉપયોગી બનાવવાનું કાર્ય તો ફૂલગૂંથક જ કરે છે માળીનું કામ જુદું છે, અને ફૂલગૂંથનનું કામ પણ જુદું છે માળી ફૂલોની ક્યારીઓ બનાવે છે—એને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ એની શોભા તો ફૂલગૂંથક જ વધારે છે.

જે લોક જીવનસેવક છે તે માળી જેવા છે, પણ જે લોક સાહિત્યના ઉપાસક છે એ તો ફૂલગૂંથક જેવા છે. જીવનસેવક પોતાની પ્રેરણા સાહિત્યમાંથી તો બહુ ઓછી લે છે સાહિત્યનો પ્રેમી હોવાથી એ સાહિત્યનો આસ્વાદ જરૂર લેવાનો સાહિત્યનું એ અધ્યયન પણ કરશે પણ એની સમૃદ્ધિ જીવનના અનુભવમાંથી જ એ મેળવશે મેક્સિમ ગોર્કી સાહિત્યસ્વામી અવશ્ય હતો પણ એનો અભ્યાસ તો વિશ્વવ્યવહારના વિશ્વવિદ્યાલયમાં જ થયો હતો અને એણે જે સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું એ સાહિત્યની ઉપાસના કે સાહિત્યના ઉપસ્થાન માટે નહિ પણ જીવનના આકલન અર્થે, જીવનની ઉન્નતિ અર્થે અને જીવનના પરિવર્તન અર્થે

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કવિસમ્રાટ છે, સાત્ત્વિક સૃષ્ટિના નિરૂપક છે, તો ય એમની ઉપાસના તો જીવનદેવતાની જ છે, સાહિત્ય મારફત એમણે માનવજીવનની જ સાધના કરી છે કેવળ કવિ બની એમને સંતોષ નથી થયો માનવતાના એ આર્ય ઉપાસકે દેશદેશાન્તરની યાત્રા આદરી તે જગતને સાહિત્યનો રસ ચખાડવા માટે નહિ, પણ સાહિત્યરસિક લોકોને મનુષ્યત્વની, મધુરતાની અને દરેક પ્રકારના આર્યત્વની દીક્ષા આપવા માટે

ટૉલ્સ્ટૉય રશિયાના એક અજોડ સાહિત્યકાર થઈ ગયા પરંતુ એમની હૃદયની સાહિત્યકૃતિ નવલોની આત્મપરાયણ જીવન જ એમની ભક્તિનું ઇષ્ટદેવત હતું

યુરોપની આજની અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓમાં રોમાં રોલાંની ગણના થાય છે પરંતુ ફ્રાન્સના સાહિત્યકારોએ એમની ગણના સાહિત્યસેવામાં પણ ન કરી, અને એ વ્યાજબી હતું

ગાંધીજીએ પણ એક નવા પ્રકારનું, નક્કી ગૌણી માફક રસમાં મોખરું ઊતરી શકે એવું અને હૃદયને ભેદી સજીવની બક્ષે એવું, સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે અને અત્યારે પણ કરી રહ્યા છે પરંતુ ગુજરાતના સાહિત્યકારોમાં ગાંધીજીને સાહિત્યસેવક કે સાક્ષર કહેવા કે નહિ એવી ચર્ચા વર્ષો સુધી ચાલી હતી. અને જ્યારે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એમની વરણી થઈ ત્યારે પણ એમના ભાષણમાં તેમણે પોતે જ કબૂલ્યું હતું કે, પોતે સાહિત્યનો જીવ નથી પણ પોતે સાહિત્યનિર્માતા કે સાહિત્યસેવક તો હરગિજ નથી.

વ્યાસ, વાલ્મીકિ, હોમર અને સોફોક્લીસના

રચયિતાઓ પોતાનાં જીવન કેવી રીતે વ્યતીત કરતા હતા ? એ કઈ વિદ્યાપીઠોના પુસ્તકાલયમાં બેસી, નીચું માથું ઘાલી સાહિત્યનું અધ્યયન કે અધ્યાપન કરાવતા હતા ? કદાચ એ એમ કરતાય હોય ! તેમ છતાં એ પ્રધાનપણે તો પરિવ્રાજક હતા. ઘેર ઘેર પહોંચી જઈ પોતાની વાતો જનતાને સંભળાવતા. એમને રાજદરબારને રાજી રાખવાનો નહોતો. એમણે તો લોકજાગૃતિનો બોજો માથે લીધો હતો. એ તો હતા સેવક ગરીબોના—ઝૂંપડીમાં વસનારાઓના. એમના જ ઉદ્ધારમાં એ પોતાનો ઉદ્ધાર ગણતા. એમનાં જ આપેલાં રોટલો, લંગોટી, કમંડલુ અને રહેવા માટે આપેલી ઝૂંપડીથી એ કૃતાર્થ થતા. આ કંઈ આધુનિક પરિસ્થિતિનું ચિત્ર નથી. વાલ્મીકિ ઋષિએ જ્યારે રામાયણ રચ્યું અને પોતાના લવકુશ નામના શિષ્યો મારફત ગામેગામ એનો પ્રચાર શરૂ કર્યો, ત્યારે લોકધુરીણ ઋષિઓએ સંતોષ પામીને એમને શું શું આપ્યું એનું ધ્યાન રામાયણમાં ઉપર પ્રમાણે જ આપવામાં આવ્યું છે.

જે લોકો કેવળ સાહિત્યની જ ઉપાસના કરે છે—સાહિત્યના જ રૂપલાવણ્યનું અધ્યયન કરે છે—અગર એને દૃષ્ટિ સમીપ રાખી વિલાસવૃદ્ધિ અર્થે સાહિત્યમાં વધારો કરે છે, એમને પોતપોતાના સ્થાને રહેવા દઈ તે કરવા દો. એમને કોઈ મનાઈ ન કરે. એમની સેવા ઉપકાર સાથે આપણે માન્ય રાખીશું. છતાંય એ લોકો સાહિત્યસૃષ્ટિને ચૈતન્ય નહિ બક્ષી શકે. એ લોક મુશાયરામાં એકઠા મળી જનતાને પોતાના ઊંચા કવિત્વનો આલાપ નવા નવા શેરો ઉમેરીને ગાઈ સંભળાવશે. પરંતુ એમની પાસે એથી વધારે આગળ વધી કોઈ ઉચ્ચ આદર્શ નહિ જ મળે. કોઈ પારમાર્થિક આદર્શ એમના હૃદય પર સ્વામિત્વ નહિ જમાવી શકે. એમની પાસે જીવનને જ્યોતિ માફક દીપાવનાર કોઈ દિવ્ય સંદેશ નહિ હોય.

આવા લોક જો ભેગા મળે તો ફક્ત લોકોનું અથવા પરસ્પરનું મનોરંજન કરવા માટે અથવા પોતાની સાહિત્યકૃતિઓની ચર્ચા કરવા માટે. એનાથી મોટું પ્રયોજન દૃષ્ટિ સમીપ રાખીને શા માટે એ મળે ?

"ભલે ગમે તે કહો પણ સુંદર રૂપમાં કહો. ગમે તેવા વિચારો ફેલાવો પણ ભાષાગૌરવ શબ્દસૌષ્ઠવ અને શૈલીમાધુર્યના ઉચ્ચ આદર્શને નીચે ન પડવા દો. તમારી જીવનનિષ્ઠા ગમે તે હોય—સમાજનો ઉદ્ધાર કરો અથવા ઉચ્છેદ—જ્યાં સુધી સાહિત્યના રૂપલાવણ્યની વૃદ્ધિ કર્યે રાખો ત્યાં સુધી તમે અમારા પૂજ્ય છો" આવું સંગઠન એ વ્યક્તિઓને ને સમાજને ક્યાં દોરી જશે ?

•

પરંતુ જે સાહિત્યસેવક સાહિત્ય દ્વારા ચારિત્ર્યનો વિકાસ અને લોકસેવા કરવા માગે છે, તે ભાષાશુદ્ધિ માટે લોકમતને જાગૃત કરશે. લોકસેવાનું કાર્ય કરતાં પણ એ શબ્દસમૃદ્ધિનો ખ્યાલ રાખશે. સાહિત્ય દ્વારા લોકમાનસમાં ક્યાં ક્યાં પરિવર્તન થઈ રહ્યાં છે એનું પૃથક્કરણ અને અન્વેષણ કરશે. જીવનશુદ્ધિ અને જીવનસમૃદ્ધિ માટે રાતદિન વિચાર કરશે, સાહિત્યને લોકભોગ્ય બનાવવા માટે તો એ તૈયાર હોવાનો જ. ભારતીય સંસ્કૃતિનો એનામાં સંચાર થયે, એ એક ભેખધારી બની ગરીબ જનતાની ઝૂંપડી સુધી જઈને લોકકલ્યાણના સાહિત્યને નિરક્ષર જનતાના કાન સુધી પહોંચાડશે. અને પરાક્રમ, પ્રેમ તથા પ્રયોગપરાયણતાનાં બીજ લોકોના હૃદયમાં વાવી જશે. એ લોક જેટલા સાહિત્યપ્રવીણ હશે એટલા લોકધુરીણ પણ હોવાના. અને જ્યારે આમ થશે ત્યારે ભાષા એની દાસી થઈને કેમ નહિ આવે ! સમાજ એમની પાસેથી પ્રેરણા મેળવવાની, નવજીવન બક્ષવાની, અને આ લોકમાં જ સ્વર્ગ ઊભું કરવાની આશા રાખશે જે જીવનપરાયણ છે, એ જ સમાજના સ્તંભરૂપ બની શકે છે, એમની જ કલ્પનાને વાસ્તવિક બનાવવા, સિદ્ધ કરવા, પ્રભુપ્રજાતિ અનેક યુગો સુધી પુરુષાર્થ કરતી રહેશે. સાહિત્ય તો જીવનસૂર્યના ઉપાસકોની એક માત્ર છાયા જ છે.

સાહિત્ય જ્યારે જીવનસૂર્ય પ્રતિ પ્રયાણ કરશે ત્યારે છાયા એની પાછળ પાછળ ચાલી આવશે. *

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૯

* હિંદી 'સર્વોદય' માંથી.

પુરુષજાતિની સંધ્યા

શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

જો આપણે બે સુપ્રસિદ્ધ પ્રાણીજીવન-શાસ્ત્રીઓની શોધખોળ તથા અખતરોનું પરિણામ સાચું માનીએ તો પુરુષજાતિનું ભાવિ શ્યામ લાગે છે તેઓ તેમની શોધ તથા અખતરાના પરિણામને 'પુરુષ જાતિની સંધ્યા' કહે છે તેમાના એક પ્રોફેસર શ્રેફ— જે જર્મન વિજ્ઞાની છે—અચૂકપણે સાબિત કરી આપે છે કે સરેરાશ સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતા વધારે જીવે છે અને તેમના લાંબા આયુષ્યના પરિણામે તેઓ વધારે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે બીજા વિજ્ઞાનીનો સિદ્ધાંત પુરુષજાતિના ભાવિ માટે આથી વધારે ભયંકર દુઃખની આગાહી કરે છે આર્કાન્સાસ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાણીજીવનશાસ્ત્રના પ્રોફેસર ડેવિડ ડોકિ અગમચેતીના સૂર સુણાવે છે કે પુરુષજાતિની સત્તાનો અંત આવ્યો છે તે પ્રાણી–જગતમાંથી ભયંકર દાખલાઓ આપી સાબિત કરે છે કે જગત પર પુરુષના શાસનનો ચોક્કસપણે અંત આવ્યો છે

પ્રોફેસર શ્રેફ વર્ષો થયા લાંબા આયુષ્યના પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરી રહેલ છે જર્મનીમા સો વર્ષથી વધારે ઉમરની બધી વ્યક્તિઓના સરનામા મેળવીને તે દરેકને પોતે રૂબરૂ મળવા ગયા તેણે તેમની ટેવોની તપાસ કરી અને તેમની તબિયત સંબંધી તેમના સૂક્ષ્મ અવલોકનોની નોંધ લીધી જર્મનીમા સો વર્ષથી વધારે ઉમરની ૧૨૪ વ્યક્તિઓમાંથી ૮૧ સ્ત્રીઓ તથા ૪૩ પુરુષો છે, એટલે કે મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષો કરતા લગભગ બેવડી છે પ્રોફેસર શ્રેફ પોતાની તપાસનો બીજા દેશોમા વિસ્તાર કર્યો અને તેમને જણાયું કે બલ્ગેરિયામા મોટી ઉમરની વ્યક્તિઓની સંખ્યા બીજા કોઈ પણ દેશ કરતા વધારે છે ત્યા પણ સો વર્ષની ઉમરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષો કરતા બમણી છે આફ્રિકામા રહેતા જર્મન ડોક્ટર પ મેથો શ્રેફ તેવી જ જાતની માહિતી મોકલી આ નિયમ લગભગ બીજા બધા દેશોને લાગુ પડે છે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)મા લોકો બહુ વૃદ્ધ ઉમર સુધી જીવતા નથી, ત્યા પણ પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓની આયુમર્યાદા મોટી છે

લગ્ન અને દીર્ઘાયુષ

પ્રો. શ્રેફને જણાયું કે પરણવાથી તથા બાળકોને જન્મ આપવાથી સ્ત્રીઓની જિંદગી ટૂંકી નથી જર્મનીની ૮૧ શતવર્ષી સ્ત્રીઓમા ફક્ત એક જ અવિવાહિત હતી બાકીની એંસીને પતિ તથા બાળકો હતા, તેઓના બાળકોની સંખ્યા ૪૬૫ની હતી લગભગ બધી સ્ત્રીઓ પોતાના બાળકોને ધવરાવતી હતી બલ્ગેરિયામા સો વર્ષની ઉમરની સ્ત્રીના બાળકોની સંખ્યા સરેરાશ સાતની હતી

પ્રો. શ્રેફે બીજી તપાસ આ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની ટેવો તથા રહેણીકરણીની કરી તેને જણાયું કે તેમની બધીનો ખોરાક સાદો તથા પ્રમાણસર હતો, પણ તેમાની એક પણ સંપૂર્ણપણે નિરામિષાહારી નહોતી, મોટે ભાગે તેઓ ફળ તથા શાકનો આહાર કરતી, પણ તક મળે ત્યારે માંસ ખાવામા તેમને આનંદ આવતો હતો સો વર્ષની ઉમરના પુરુષો પ્રસંગોપાત દારૂ પીવાના શોખીન હતા તેમાનો એક પણ દારૂડિયો નહોતો પણ દારૂની એકાદ બે પ્યાલી ગળતા તેઓ રાજી થતા હતા, તેમના મત પ્રમાણે માંદગી માટે દારૂ સૌથી સારુ ઔષધ હતો બધા પુરુષો સિગારેટ પીતા હતા, એક પણ સ્ત્રી પીતી નહોતી આ એક જ ટેવ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની રહેણીકરણી પુરુષો કરતા જુદી પડી આવતી હતી પુરુષો અગર સ્ત્રીઓએ, અત્યારે ગણાતી રમતગમતોમા ભાગ લીધો નહોતો, ગરીબ વર્ગે તો આખી જિંદગી સખત મહેનત કરી હતી જે જરા સારી સ્થિતિમા હતા તેઓએ પણ ખુલ્લાનીમા ફરવા, તરવા કે કસરત કરવામા આનંદ સિવાય બીજો કોઈ પણ જાતની કસરત કરી નહોતી કોઈ પણ સો વર્ષની ઉમરના પુરુષ કોઈને મોજશોખ શું છે તેની ખબર નહોતી અને જેને સામાન્ય આરામ કહી શકાય તે ઘણાખરાને મળ્યો નહોતો

સ્ત્રીઓમાં વધારે ક્ષમતા છે

એટલે સિગારેટના અપવાદ સિવાય જે સ્ત્રીઓ બહુ લાંબી ઉમરે પહોંચી છે તેમનો ખોરાક બરાબર પુરુષના ખોરાક જેવો જ હતો અને તે ઉપરાંત તેઓ પુરુષના જેટલો જ શ્રમ કરતી હતી છતાં તેમાંની મોટી સંખ્યા પુરુષો કરતાં વધારે વખત જીવી તે બતાવી આપે છે કે સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં વધારે ક્ષમતા છે. પ્રો. મેક એવો મત ધરાવે છે કે આનાં પરિણામ બીજી રીતે પણ તરત જ જણાશે. અમેરિકન પ્રાણીજીવનશાસ્ત્ર પ્રો. કૉઝિ તો સીધેસીધું કહી દે છે કે જે યુગમાં આપણે જીવીએ છીએ તે પુરુષો માટે કસોટીનો છે. દરેક ચિહ્ન અનિવાર્યપણે એવું બતાવે છે કે પુરુષોની સત્તાનો પ્રશ્ન માત્ર સમય પર અવલંબે છે. પ્રોફેસર કાઝિ કહે છે કે જગતના પ્રશ્નોનો નિર્ણય તરવારના ઝાટકાથી અથવા બુદ્ધિના ચમકારાથી કરી શકે તેવા બહાદુર પુરુષોનો સમય વીતી ગયાને ઘણો વખત થઈ ગયો છે. પ્રોફેસર આગળ વધીને કહે છે કે છેલ્લાં વીસ વર્ષના બનાવો તરફ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ તો મનુષ્યને ગભરાવી નાખે તેવા વિકાસથી આપણે જ્ઞાત થઈશું. અત્યારે પણ જે પુરુષ પ્રાણીઓમાં શિરતાજ ગણાતો તેનું એટલું અધઃપતન થયું છે કે તેને શિક્ષિકા ભણાવે છે, સ્ત્રીડૉક્ટર તેને સાજો કરે છે, તેના દાંત ખેંચવાને સ્ત્રીડૉક્ટર આવે છે; સ્ત્રીમેનેજરને નીચે તે કામ કરતો હોય છે, અને ઘણા દાખલાઓમાં પાર્લામેન્ટની સ્ત્રી ઉમેદવારને તે મત આપે છે. ઘણા દેશોમાં, બાળકોનો આદર્શ લોખંડી ડયુક અથવા નેપોલિયન હોવાને બદલે જોન ઑફ આર્ક આદર્શ થઈ પડેલી છે

પશુજગત તરફ દૃષ્ટિ કરતાં, જો કોઈ પુરુષ તેમાંથી કંઈ દિલાસો અથવા ભવિષ્ય માટે આશા મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવતો હોય તો તેમાં તે નિરાશ થશે. પશુજગતમાં તો લોકો નરના સંપૂર્ણ બળ તથા અબાધિત શાસનની આશા રાખતા હશે. પણ ત્યાં તેવી પરિસ્થિતિ નથી. એ વાત ખરી છે કે પશુઓમાં નરજાતિના સામ્રાજ્યના હજુ થોડા દાખલા છે પણ બારીક નિરીક્ષણથી એમ સાબિત થાય છે કે પશુજગતમાં પણ એવી અનેક જાતિઓ છે કે જેમાં નરજાતિની સત્તા ગંભીર ભયમાં છે.

સ્ત્રીજાતિની શ્રેષ્ઠતાના દાખલા

જાતિ વચ્ચેના યુદ્ધમાં અનેક જાતિમાં માદા શ્રેષ્ઠ હોવાના અનેક દાખલા પ્રો. કૉઝિ આપે છે. પક્ષીઓ તથા માછલીઓમાં આ બનાવ તદ્દન જાણીતો છે. એ વાત સાચી છે કે કેટલાક કિસ્સાઓમાં માદા પોતાનાં વિશિષ્ટ કાર્યો કરે છે (દા. ત. ગર્ભ ધારણ કરવો, તથા બચ્ચાં ઉછેરવાનું કાર્ય) પણ તેનાથી વિરુદ્ધ દાખલાઓ, આપણે માની શકીએ તે કરતાં ઘણા વધારે છે. પક્ષીઓની માદા તથા માછલી પોતાનાં બચ્ચાંને તેમના ભાગ્ય પર છોડી દે અને તેમનું શું થાય છે તેની દરકાર ન કરે અથવા તો તેમને નરની સંભાળ નીચે છોડી દે તે વાત જરા પણ અપવાદરૂપ નથી. જે કાર્ય દેખીતી રીતે માતાની ફરજરૂપે હોય તે કાર્ય નર અતિ નમ્રતાથી પોતાના માથે લઈ લે છે.

પુરુષની આવતી સંખ્યાનો બીજો દાખલો પ્રાણીજગતના જુદા જુદા નર તથા માદાના શરીરબંધારણ ઉપરથી સાબિત થાય છે. આંચળવાળાં પ્રાણીઓમાં નર માદા કરતાં બાંધામાં મજબૂત હોય છે. પણ હવે એમ દેખાય છે કે પશુજગતમાં આંચળવાળાં પ્રાણીઓનું રાજ્ય પૂરું થયું છે. બીજી જાતિના બંધારણ અથવા ઊંચાઈની દૃષ્ટિએ નર માદા કરતાં હમેશાં શ્રેષ્ઠ હોતો નથી.

પ્રોફેસર કૉઝિ કીડી તથા મધમાખી જેવા કેટલાક પ્રકારના જંતુઓના દાખલા આપે છે તેમાં પુંસલક્ષણ માદા સાથે સરખાવતાં નર વામનજી જેવો લાગે છે. જંતુઓની એવી પણ જાતો છે કે જેમાં નરને તદ્દન વિસારી દેવામાં આવે છે. અત્યારની પરિસ્થિતિમાં એક નાની વિગત-જાતિના સાતત્ય-સિવાય સ્ત્રીઓ દરેક ક્ષેત્રમાં પુરુષો સિવાય ચલાવી શકે છે એટલે પ્રો. કૉઝિના મત પ્રમાણે એવો ભય છે કે પુરુષની મદદ સિવાય ચલાવી લેવાની પદ્ધતિની એકવાર જાણ થઈ કે પછી પુરુષને તદ્દન નકામો ગણવામાં આવશે, સદ્ભાગ્યે તે સમય હજુ ખૂબ દૂર લાગે છે. ×

× 'વન્દે હિંદ' પરથી

એક વિદ્યાર્થીને

શ્રી. અજ્ઞાત

તમને મારો બીજો પત્ર મળ્યો હશે. કેટલીક બાબતો તો બહુ સામાન્ય હોઈ ને તમારા જાણવામાં હોય એમ માની તેમાં લખી ન હતી. પણ સૂઝની એમ ધારીને અહીં લખું છું. નીચેની બાબતો બ્રહ્મચર્ય માટેની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં આવે.

(૧) કબજિયાત–બ્રહ્મચર્યનો આ મોટો દુશ્મન છે, તેને ટાળવી જોઈએ.

(૨) ભર્યે પેટે ન સૂવું–સૂતી વખતે પેટ ખાલી થઈ જવું જોઈએ એટલે કે વહેલું ખાઈ લેવું યા રાત્રે ઓછું ખાવું. પેટમાં વાયુ થવા ન દેવો.

(૩) ટૂંટિયાં વાળીને સૂવું અગર ટાઢ ટળે તેટલું જ ઓઢવાને બદલે શરીર વધારે ગરમ થાય તેટલું વધારે ઓઢીને સૂવું એ પણ નુકસાનકારક છે.

(૪) સવારના ચાર વાગ્યા પછી ઊંઘ ઊડ્યા છતાં ફરી ઊંઘવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ હાનિકારક છે.

આટલું આગલા પત્ર વિષે. હવે આ કાગળમાં તમારા બાકીના મુદ્દાઓ વિષે લખી નાંખીશ. મારા ધારવા પ્રમાણે હવે મારે ચાર બાબત વિષે તમને લખવાનું રહે છે. (૧) પરણવું કે નહીં? (૨) કયો ધંધો કરવો? (૩) આગળ ક્યાં અને શું ભણવું? (૪) હાલનો અભ્યાસ. આમાં છેલ્લા મુદ્દા વિષે મારે ખાસ લખવાનું નથી. કેમ કે આ અભ્યાસ તો જેવો થાય છે તેવો પૂરો કરવાનો છે. અને ટૂંકમાં થઈ પણ જશે. એટલે હાલની ભણવા ભણાવવાની પ્રથા વિષે મારે હાલ લખવું નિરર્થક છે.

હવે ઉપલા ચારે મુદ્દા પાછળ એક વાત પાયા રૂપે રહી છે. તેની અવગણના કર્યાથી બધી મૂંઝવણ પેદા થાય છે. આવા દરેક જીવનવ્યાપી અને મહત્ત્વના પ્રશ્નોમાં ઉત્તર આપતા પહેલાં કે ઉત્તર સ્વીકારતાં પહેલાં આપણે એ મૂળ પાયાની વાતને ન વિસારવી જોઈએ–તે વાત જીવનનું ધ્યેય. જ્યાં સુધી આપણા જીવનનું ધ્યેય આપણે નક્કી ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી એ ચારમાંથી એક પણ પ્રશ્નનો જવાબ આપણને માફક ન આવે. અને જ્યાં સુધી આપણે એવી કાચી ઉમરના હોઈએ કે આપણું જીવનધ્યેય નક્કી ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી આપણા વાલી અગર શિક્ષકોએ પોતે ઇષ્ટ માનેલા અને સ્વીકારેલા જીવનધ્યેયને ચોક્કસપણે આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એ રીતે આપણને કેળવવા જોઈએ. એમાં આપણી સ્વતંત્ર જીવનશક્તિ પોષાય છે, કચરાતી નથી. હાલની કેળવણીની સંસ્થાઓ કેળવણીનાં ઝાંખાં કે સ્પષ્ટ ધ્યેય હશે. છતાં જીવનનાં ધ્યેય તેમની સામે નથી. અને જેઓ કેળવે છે તેઓ કોઈ પણ એક જ ધ્યેયને અનુસરતા કેળવે છે. એટલું જ નહીં પણ જે કેળવણીના ધ્યેયને તેઓ સ્વીકારે છે તે પણ તેમના જીવનમાં વ્યાપ્ત નથી. એટલે હાલની સંસ્થાઓ શાને માટે આપણને કેળવે છે તે તે પોતે નથી જાણતી તો પછી આપણે ક્યાંથી જ જાણીએ? હાલની સંસ્થાઓ ગમે તેવાં જુદાં જુદાં જીવનધ્યેયોવાળાને તેમ જ કોઈ પણ જીવનધ્યેય વિનાને પણ અનુકૂળ થાય તેવી બનવા પ્રયત્નો કરી રહેલા છે. બધાને અનુકૂળ થાય તેવો જામો જેમ કોઈને બંધ બેસતો થતો નથી તેમ આવી સંસ્થાઓ કોઈપણ વિદ્યાર્થીના જીવનધ્યેયને પોષી શકતી નથી. કેળવણી માટે જ કેળવણીનો મારે મન તો કાંઈ અર્થ જ નથી. તેનો કાંઈ અર્થ થાય તો તે એટલો જ કે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે માણસને ઘડવાની કેળવણી. માણસની ઇચ્છા પ્રમાણે ઘડવાની નહીં. મારા મનથી તો એ બીજું કહ્યું તેવી કેળવણી ઇષ્ટ છે. એટલે જેટલાં જેટલાં અને જેવાં જેવાં જીવનધ્યેયો હોય, તેવી અને તેટલી જુદી જુદી સંસ્થાઓ તેવા ધ્યેયવાળા માટે જ હોવી જોઈએ. બધાને અનુકૂળ થાય એવી સંસ્થા હોવાને બદલે થોડાં પણ

કુશળતાથી કરી શકત. શિક્ષક થનારને પણ પોતે ભણે છે એટલું ભણાવવું પડતું નથી. અને નથી ભણાવવું પડતું તેટલું ભુલાય છે. ભાષા અને સાહિત્યનું જ્ઞાન પણ તેમના જીવનને સંસ્કારી કરતું આપણે જોતા નથી. કેમ કે તે વ્યાપક દૃષ્ટિથી નથી શિખાયું. આવી રીતે સમાજનો કીમતી સમય અને પૈસા નકામો વેડફાય છે. પરિણામ એ કે વિચાર કર્યા વિના કોઈ માણસ વેપાર કરે તો મૂર્ખો ઠરે અને દેવાળિયો થાય તેવું થાય. પણ આવા ભણેલા દેવાળિયા તરફ કોઈ આંગળી પણ ચીંધતું નથી. પરદેશમાં આવું નથી. પોતાને ભવિષ્યમાં જે કાર્ય કરવાનું હોય તે જ તેવું જ શિક્ષણ લે છે. તો જ દેશ આગળ વધી શકે.

વળી ઊંચ અભ્યાસ કરનારાઓ પાછળ સમાજના કેટલા દ્રવ્યનો ખર્ચ થાય છે એટલે આપણે તે ઊંચ અભ્યાસ કરીને સમાજને તેના પ્રમાણસર ફાયદો કરી શકીએ તો જ સમાજનું ઋણ કરવું વ્યાજબી ઠરે. ભાવિ ઉપયોગિતાના ખ્યાલ સિવાય માત્ર અમુક ધૂન કે શોખ પોષવાની ખાતર જ આગળ અભ્યાસ કરીએ તો તેનો બદલો આપણે સમાજને ન વાળી શકીએ. એવા દેવાદાર રહેવું તેના કરતાં ન ભણવું વધારે સારું. જ્યાં ઉદ્દેશપૂર્વક જ દેશની તમામ પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન થાય છે એવા રશિયામાં તો પંદર વર્ષ ઉપરના છોકરાને ભણવું હોય, ઉચ્ચ કેળવણી લેવી હોય તો અર્ધો દિવસ તેને પોતાના ક્ષેત્રમાં મજૂરી કરી સમાજનું ઋણ અદા કરતા જવું જોઈએ, અને સાથોસાથ ઉચ્ચ કેળવણી લેવાતી જાય, એવો નિયમ છે. આપણે ત્યાં એવી વ્યવસ્થા ન હોય તો કાંઈ નહીં, પણ તો ભાવિ કાર્યક્રમ વધારે સારી રીતે પાર પાડવાના હેતુથી જ તેવી ઉચ્ચ કેળવણી આપણે લેવી જોઈએ.

સંસ્કૃતના શિક્ષક થવા માટે આગળ ભણવું એ વિચારમાં બે દોષો રહેલા છે. એક તો સંસ્કૃત ભણવાનો અગર શિક્ષક થવા માટે આગળ સંસ્કૃત ભણવું એ વિચારમાં; ભણાવવાનો ઉદ્દેશ ભાષાજ્ઞાન ન હોઈ શકે. જો સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ માત્ર ભણવા-ભણાવવા પૂરતો જ હોય તો તે બન્ને પ્રવૃત્તિ ત્યાજ્ય છે, કેમ કે તે ફલહીન છે. ભાષા સાહિત્યનો જડ દેહ છે એટલે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય અને તેનું સૌંદર્ય સમજી આર્યોના આદર્શ આપણા જીવનમાં ઉતારવાનો આપણો મનોરથ હોય તો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કામનો, પણ એ મૂળ વસ્તુની આપણને પડી ન હોય તો ભાષાનું શિક્ષણ લઈને અને દઈને શો ફાયદો? એવું જ બીજા વિષયોનું. સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ વ્યવહારિક ઉપયોગિતા સિવાય કોઈ પણ વિષયનો આગળ અભ્યાસ નિરર્થક છે. ઉપર બે દોષો કહ્યા છે તેમાં બીજો દોષ એ કે શિક્ષક થવા માટે અમુક વિષયનું જ્ઞાન હોવું એ બહુ જ ગૌણ લાયકાત છે પરંતુ કેળવણીશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન જ મુખ્ય વસ્તુ છે, એટલે શિક્ષક થનારનું ધ્યાન તે બાજુ હોવું જોઈએ. અને તેનો ઉચ્ચ અભ્યાસ પણ તે દિશામાં હોવો જોઈએ એમ હું માનું છું. પણ ધંધા વિષે વિશેષ લખું તે પહેલાં અભ્યાસ વિષે પૂરું કરવું જોઈએ. તમે જોઈ શકશો કે આ પત્રમાં જે પ્રશ્ન ચર્ચાય છે તેનો નિર્ણય તમારે જાતે જ કરવાનો. એટલે એ બાબતમાં હું કે કોઈ બીજા, કોઈ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવીએ તે ઇષ્ટ ન ગણાય. છતાં મેં ઉપર જે વિચારસરણી મૂકી છે તે તમને ન રુચે અને ભવિષ્યના કાર્યનો કોઈ જાતનો નિર્ણય કર્યો વિના, અગર તે કરવાનું હાલ મોકૂફ રાખીને તમે, આગળ ગમે તે અભ્યાસ કરવો, એટલા જ વિચારના થાવ તો એ વાત તો નક્કી છે કે આપણી વિદ્યાપીઠ ખૂલવાની નથી અને બિહાર કે કાશીની વિદ્યાપીઠની પણ તે જ હાલત થશે એમ હું અનુમાન કરું છું. છતાં તે બાબત પૂજ્ય કાકાસાહેબને પુછાવી વિગતવાર માહિતી મેળવી શકશું. જો મારું અનુમાન સાચું ઠરે તો શું કરવું એ બાબતમાં મને એમ સૂઝે છે કે દક્ષિણામૂર્તિમાં જ હાલ તમે જે રીતે જીવન ગુજારો છો તેટલા ખર્ચને પહોંચી વળે તેટલો પગાર મળે તેટલા જ થોડા કલાકની નોકરી મેળવો અને વધારેમાં વધારે જેટલો સમય તમે ફાજલ પાડી શકો તેટલો બધો સમય તમને જે જે વિષય ઉપયોગી લાગે તેનો આપમેળે

અભ્યાસ કરી પુસ્તકો તથા સૂચના આપનાર ત્યા દક્ષિણામૂર્તિમા અને કોલેજમા મળી રહેશે

હવે ધંધા વિષે કયુ કામ–ધંધો લેવો તે સ્વભાવ અને શોખ ઉપર આધાર રાખે છે કયા ક્ષેત્રમા તે ધંધો કરવો તે ત્યાગવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે શિક્ષક, કારીગર, કલાકાર, વેપારી, ખેડૂત કે મજૂર ગમે તે ધંધાદાર બનીએ દરેકમાં સેવાને સરખુ સ્થાન છે અમુક ધંધામા સેવા વધારે થઈ શકે એ વાત માનવા જેવી નથી કારણ કે સેવા એ વૃત્તિનો વિષય છે તે વૃત્તિ જે કોઈ ક્ષેત્રમા પડે ત્યા સેવા ફૂટી નીકળે એટલે ધંધાની પસંદગીમા પોતાની આવડત અને શોખ એ જ મુખ્ય વસ્તુ રહે એક વાર અમુક ધંધો કરવાનું નક્કી કર્યું પછી તે કયા કરવો એનો નિર્ણય કરવા માટેનો આધાર આપણી ત્યાગવૃત્તિ છે ધારો કે એક સુંદર શિક્ષક છે અને તે મન પરોવીને વિદ્યાર્થીઓની ઉન્નતિ માટે પોતાથી બનતુ બધુ કરી છૂટવા મથે છે તેને બે સસ્થાઓમા કાર્ય કરવાની તક છે જે સસ્થા વધારે પગાર આપે જે સસ્થા વધારે જામેલી હોય, જે સસ્થાની સાથે જોડાવુ એક જાતના માનની સમાન હોય તે સસ્થાને પસંદ કરનાર માણસમા ધન અગર કીર્તિ વિષે ઓછી ત્યાગવૃત્તિ છે એમ કહી શકાય બન્ને ઠેકાણે વિદ્યાર્થીઓનુ સરખુ જ કલ્યાણ હુ કરી શકુ છુ તો પછી અનાયાસે ઊપજતા અન્ય લાભો હુ શા માટે જતા કરુ ? એમ સ્વાર્થી અથવા ઓછો ત્યાગી માણસ જ વિચારે જ્યા સાધનો છે, સગવડો છે, કદર છે, કીર્તિ છે, ત્યા તો એક યા બીજા ગમે તે કામ કરનાર મળી રહે પણ જ્યા એમાનુ કંઈ નથી ત્યા કામ કરનાર ત્યાગવૃત્તિ સિવાયનો કોઈ ટકી ન શકે અને આપણા દેશમા આવુ પાછળ કહ્યુ તેવુ ક્ષેત્ર વિશાળ છે વળી હાલના ઉપલા અને મધ્યમ વર્ગના યુવકો કેળવાઈને પણ લોકસમુદાયને ભારે પડે એવુ જીવન ગાળે છે ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકસમુદાય કચરાય, ચુસાય, અને ઊંચો થવા ન પામે એવી જાતની જીવનવ્યવસ્થા મધ્યમ અને ઊંચ વર્ગના લોકોની છે, જેઓ ખાય છે, તેટલુ પેદા કરતા નથી અને એ બન્ને વર્ગના યુવકોને કેળવનારી સસ્થાઓ એ જીવન વ્યવસ્થાને તજવાનુ તેમને શીખવી શકતી નથી એટલે જેટલે અંશે આપણામા ત્યાગ હોય તેટલે અંશે આપણે આપણુ ક્ષેત્ર ગરીબ કચરાએલા ને અજ્ઞાન વર્ગની વચ્ચે પસંદ કરવુ જોઈએ તેમા પરિણામ, ફળ અને કીર્તિ ન પણ મળે પણ તેની પરવા ત્યાગીને શી ?

હવે લગ્ન વિષે અમુક કાર્ય કરનારે પરણવુ જોઈએ, અમુક કાર્ય ન પરણેલ વધારે સારી રીતે કરી શકે, એ ધોરણે આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરતા મોટી આફત આવી પડે કેમ કે મનુષ્યની મૂળભૂત વાસના સાથે આ બાબતનો સબંધ હોઈ તેનો સ્વતંત્રપણે નિર્ણય થવા જેટલી તે મહત્ત્વની બાબત છે અને તેને બીજા કોઈ પણ પ્રશ્નથી ગૌણ ગણીને નિર્ણય કરીએ તો તેથી કદાચ આખી જિંદગી વિમાસણમા ગાળવી પડે એટલે આ બાબતમા પોતાની વૃત્તિ–વાસના કેટલે અંશે કાબૂમા છે તે મુખ્ય બાબત છે અને બીજી તેટલી જ મુખ્ય બાબત જીવનમા કોઈ ઉચ્ચ હેતુ અથવા સાધ્ય માટે સર્વસ્વ હોમવાની–ફના થઈ જવાની કેટલી આતુરિક તાનાવેલી છે તે છે પહેલાની પૂરક પાછલી બાબત છે પહેલી બાબતમા થોડી ઘણી ત્રુટી હોય પરતુ પાછલી બાબત ઉગ્ર હોય તો માણસ પરણ્યા વિના જીવન ઠીક ઠીક ધપાવે જાય એ સભવિત છે પરતુ આ બન્ને બાબતનુ આવશ્યક પ્રમાણ નક્કી કરવાનુ સાધન આત્મવિશ્વાસ સિવાય બીજુ કોઈ નથી પોતાને લાગે કે આટલાથી ચાલશે તો ચાલે નહીં ચાલે એમ લાગે તો ન ચાલે આ બાબતમા આપણા જાણીતા એક ભાઈનો અનુભવ નોંધવા જેવો છે તેને એમ લાગ્યુ કે પરણ્યા વિના હુ નહીં રહી શકુ વિચાર કરતા તેને પોતાનો નિર્ણય ઠીક લાગ્યો પરિણામે તે પરણ્યા, અને પરણ્યા એટલે તેને જણાયુ જે વાસના ઉપર કાબૂ મેળવવો આકરો છે તેમ હુ માનતો હતો તે વાસનાઓ ક્યાયે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે એટલે પરણ્યા પછી તેને એમ લાગ્યુ કે ન પરણ્યો હોત તો હુ ખુશીથી નિભાવી શકત આવુ

પણ કેટલીક વાર બને. પરંતુ આ બાબત એવી મહત્ત્વની છે કે એમાં મારા એકના વિચારો કશા કામના નહીં. જેઓ આવો બધો વિચાર કર્યા પછી પરણેલા છે અને જેઓ આવો વિચાર કર્યા છતાં પરણેલા નથી એવા બન્ને વર્ગોના બબ્બે ચચ્ચાર માણસોના અભિપ્રાયો જાણ્યા પછી જ તમે તમારો વિચાર કરવા બેસો એ ઠીક છે. વ્યવહારુ રીતે મારો સ્પષ્ટ મત તો એ છે કે જેણે જુવાનીમાં આવ્યા પછી સ્ત્રી-સંગ કર્યો છે અથવા જેનામાં કોઈ ઉચ્ચ માટે ખપી જવાની વૈરાગ્યપ્રદીપ્ત તાલાવેલી ભભૂકી ઊઠી નથી તેને ન પરણવાની સલાહ હું ન આપું. એનો અર્થ એવો નથી કે તે એકલો ન જ રહી શકે. પણ તેને તેમ રહેવાની સલાહ આપવાની જવાબદારી હું ન લઉં. પોતાની જવાબદારીએ તે ગમે તેમ કરે. હવે પરણવાનું નક્કી કરવું એનો અર્થ એ નહીં કે જેવી કન્યા મળે તે સાથે લગ્ન કરવાં પણ પોતાના જીવનઆદર્શ સાથે જેના જીવનઆદર્શ મળતા આવતા હોય તેની સાથે જ લગ્ન સંભવે. એટલે મોટી ઉંમરની કન્યા જ લગ્ન માટે યોગ્ય ગણાય, હું કેળવી લઈશ એમ ધારીને લગ્ન કરનાર પસ્તાય છે. ઉપર કહી તેવી યોગ્ય કન્યા ન મળે તો પાછું ફરીને વિચારવાનું કે શું કરવું. કેમ કે સારે લગ્ન એટલે જીવનનો આદર્શ તજવાનો પ્રશ્ન, તેવે વખતે નવેસરથી અને ફરીને વિચાર કરવો ઘટે.

અત્યારથી અભ્યાસ વિષે હું કંઈ સૂચનાઓ આપી શકું તેમ નથી. તમારા અભ્યાસ વિષેની પ્રગતિ વિષે તમારો કાગળ વાંચીને મને ઘણો સંતોષ થયો. એ બાબતનો ને બીજો આત્મવિશ્વાસ આવે એ જ એક મોટું બળ છે. પોતાની જાતને પોતે જ નકામી, નગુણી કે હલકી ગણે તેના જેવું બીજું કોઈ મોટું પાપ નથી. કારણ, તેમ કરનાર માણસ એક ડગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી. પણ જે માણસ અભિમાન વિના પોતાના ગુણ–અવગુણ તોળી, જેવો છું તેવો પણ આવો છું અને એવો હું સમાજને ઉપયોગી થવા ઇચ્છું છું, એમ વિચારે તે માણસ જ આગળ વધી શકે છે.

સૃષ્ટિમાં બધા પર્વત હિમાલય નથી કે બધી નદી સિંધુ નથી. બધાં ઝાડ આંબા નથી કે બધાં પશુ સિંહ નથી. તેમ બધા માણસો પેગંબર નથી. ગુણ–અવગુણથી ભરપૂર કીટપતંગથી માંડીને હાથી અને માણસ સુધી અનેક કોટિ અને શક્તિઓવાળાં પ્રાણીઓ સર્જનહારની સૃષ્ટિમાં રહ્યાં છે, રહે છે અને રહેશે. જીવન વિકાસની અનંત સાંકળમાંનો કોઈનો એક તો કોઈનો બીજો, કોઈનો પહેલો, પચીશમો કે છેલ્લો મંકોડો કાળસાગરમાં આપણા જીવનપરપોટાના સમયે આપણે દેખી શકીએ છીએ. તેમાં કોઈનો દોષ કાઢવા જેવું નથી. કોઈની ઈર્ષા કરવા જેવું નથી. જે કાળે જેવા આપણે છીએ તે કાળે અને તેવા, જગતને બની શકે તેટલા વધારે ઉપયોગી થઈએ એટલે બસ છે. દરેક માણસ કરોડોનાં દાન કરી શકતો નથી, પણ શક્તિ પ્રમાણે સૌ આપી શકે છે. તેમ જ આપણે જેવા છીએ તેવા સર્જનહારની કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેની સૃષ્ટિને અર્થે ખપી જઈએ એટલે બસ છે. મતલબ, શક્તિઓની ઊણપ વિષે વસવસો રાખનાર ઈશ્વરનો કૃતઘ્ની બને છે. તૂટી ફૂટી પણ જે શક્તિઓ ઈશ્વરે આપી છે તેનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભાગ આપી છૂટવું તે કૃતજ્ઞતા છે. એવો માણસ કદી આત્મનિંદક ન હોય, પણ નમ્ર હોય, આત્મવિશ્વાસથી ધપાવ્યે જાય. તેને ઈશ્વર સહાય કરે અને તે શાંતિ અનુભવે. ટૂંકમાં જેની પાસે આત્મશ્રદ્ધા છે તેની પાસે બધું છે. જેણે તે ખોઈ તેણે બધું ખોયું.

આટલેથી તમારા બધા પ્રશ્નોના જવાબ પૂરા થાય છે. તમારા સુંદર ભાવિ જીવનની હું આશા રાખી રહ્યો છું. બધા માણસોને સાથે રહેવાની તક તો મળતી નથી પણ પત્રવ્યવહારથી એક બીજાને જેટલા ઉપયોગી થઈ શકીએ તેટલા બનવાની સગવડ હંમેશા હોય છે એટલે તમને કંઈ લખવા જેવું લાગે તો તો નિઃશંકપણે લખશો. મારાથી બનશે તેવા જવાબ હું આપીશ.

☆

પોતાનું જ પ્રતિબિંબ

શ્રી. સોપાન

અનંતરાય ક્રોધી હતા છતાં આજે એમણે મન ઉપર ભારે કાબૂ રાખ્યો. એમની એકેએક વાત પ્રબોધ નામંજૂર કરતો હતો, છતાં એમણે મિજાજ ગુમાવ્યો નહિ. પણ જ્યારે પ્રબોધે આગળ વધીને એમ કહી દીધું કે 'તમારે હવે મને સલાહ ન આપવી, હું એથી થાકચો છું.' ત્યારે એમનો રોષ કાબૂમાં ન રહ્યો. પ્રબોધે ઘણી વાર જોયો હતો એવો ઉગ્ર ચહેરો આજે જોયો, પણ અગાઉની પેઠે એને અસર ન થઈ. એના મોં ઉપર બેદરકારીના ભાવો એ ક્ષણે જ આવી ગયા. અનંતરાય એ જોઈને વધુ ઉગ્ર ન બન્યા પણ પોતાની સ્થિતિ સમજી જઈ ઉતાવળે પગલે ઘર તરફ ચાલતા થયા.

આખે રસ્તે એમને એ જ વિચારો આવ્યા કર્યા કે ઉપકારનો છેવટ આ જ બદલો? એમના મનમાં સમાધાન થતું જ ન હતું. દુનિયામાં કોઈ દિવસ ન જોઈ હોય એવી કૃતઘ્નતા જોઈને જાણે એ સ્તબ્ધ બની જતા હતા. પ્રત્યેક પગલે એમની આંખ સામે છેલ્લાં પાંચ વર્ષના અનેકાનેક પ્રસંગો આવવા લાગ્યા.

પ્રબોધ જ્યારે પહેલ વહેલો એમની પાસે એક દાતા ઉપરની ભલામણચિઠ્ઠી લેવા આવ્યો ત્યારે એના ઉપર નૂર જ ક્યાં હતું? અને ફાટેલાં ને ગંદાં કપડાંમાં એ કેટલો ગરીબડો લાગતો હતો! 'વિદ્યાર્થી છે, મારે એને મદદ કરવી જોઈએ' એમ કરીને અનંતરાયે એને નવલચંદ શેઠ ઉપર ભલામણચિઠ્ઠી લખી આપેલી. એ ચિઠ્ઠીને પ્રતાપે જ એ કૉલેજનાં બારણાં જોઈ શકેલો. ને તે પછી પણ અનંતરાયે કેટકેટલી મદદ કરેલી! જેનું આ જગતમાં કોઈ જ નહોતું તેના એ સ્વજન બન્યા હતા. પોતાને ઘેર પ્રબોધ પડ્યો પાથર્યો રહે તેની એમને કોઈ દિવસ ચિંતા નહોતી. એ પોતે યે કૉલેજમાં અધ્યાપક હતા. માત્ર ધંધાદારી નહિ, પણ સ્વભાવે જ અધ્યાપક, એટલે વિદ્યાર્થીઓને જોઈને એમનું હૃદય પ્રફુલ્લ રહેતું. તેમાં યે પ્રબોધ જેવા વિનયી, આજ્ઞાંકિત ને મહેનતુ વિદ્યાર્થીને પોતાની પાસે જ રાખી લેવાનું અનંતરાયને મન થાય તેમાં આશ્ચર્ય નહોતું.

અને પ્રબોધે તો અનંતરાયને મેળવીને મોટાભાઈને જ મેળવ્યા હતા. કાકાને ત્યાં અપમાન સહન કરી કરીને ઊછરેલા એણે સ્નેહ જેવું કોઈ તત્ત્વ જ ક્યાં જોયું કે અનુભવ્યું હતું! અનંતરાય એના પ્રત્યે લાગણી બતાવતા ત્યારે એ આશ્ચર્ય અને કૃતજ્ઞાથી નમી પડતો, તેનું કારણ એ હતું કે એવું કશું દુનિયામાં હોઈ શકે એવો એને અનુભવ જ નહોતો થયો. અનંતરાયનાં પત્ની પણ પ્રેમાળ હતાં. પ્રબોધ એમનાથી બહુ નાનો નહોતો અને તેઓ જેટલું ભણ્યાં હતાં તેટલું પ્રબોધ અત્યારે ભણતો હતો, એટલે બનેને બહુ સારું ફાવતું હતું. ચારેક વર્ષ પહેલાં પરણેલા અનંતરાયને ત્યાં એકેય બાળક નહોતું. કુટુંબમાં પતિપત્ની અને વૃદ્ધ પણ સશક્ત એવા પિતા ત્રણ જ હતાં. એમના પિતાના જીવનનો પણ એક ઇતિહાસ છે, પણ એ કહેવાનું આ સ્થળ નથી. અનંતરાયમાં નિખાલસતા, પ્રેમલતા, ઇત્યાદિ ગુણો પિતામાંથી જ ઊતરી આવ્યા હતા. જો કે એ સદ્‌ગુણોની સાથોસાથ એમનો ક્રોધી સ્વભાવ પણ પિતાનો જ વારસો હતો.

આ કુટુંબમાં પ્રબોધ કુટુંબીજન હોય એમ ભળી ગયો હતો. અનંતરાયના પિતા ભવસુખરાય પણ એના પ્રત્યે હેત રાખતા હતા. શિષ્યવૃત્તિની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી છતાં અનંતરાયના પ્રેમ અને પ્રબોધના વિનયને લઈ પ્રબોધને છાત્રાલયને બદલે ઘરની ખીડકી મળી હતી.

સાંભળનારને આશ્ચર્ય થાય, પણ લાંબાં ચાર વર્ષ સુધી પ્રબોધ અનંતરાયને ત્યાં જ રહ્યો. ઘણાં તો એમ

જ માનતાં થયાં હતાં કે પ્રબોધ અનંતરાયનો નાનો ભાઈ છે. પ્રબોધના આવ્યા પછી એક વર્ષે અનંતરાય પિતા બન્યા હતા, પણ નાનો બટુક જેમ મોટો થતો જતો હતો તેમ અનંતરાય કરતાં એ પ્રબોધની સાથે જ વધુ ગેલ કરતો હતો. અનંતરાયનાં પત્ની ના પાડતાં હતાં છતાં પાડોશીઓના પ્રયત્ને બટુક પ્રબોધને કાલા કાલા શબ્દોમાં કાકા જ કહીને બોલાવતો હતો.

ચાર વર્ષમાં પ્રથમ ત્રણ વર્ષ જેટલાં સુખશાંતિમાં પસાર થયાં તેટલું ચોથું વર્ષ ન થયું. ચોથું વર્ષ પ્રબોધના અભ્યાસનું છેલ્લું વર્ષ હતું એથી આગળ ભણવાની એને ઈચ્છા પણ નહોતી અનંતરાય પણ ઈચ્છતા હતા કે આટલો અભ્યાસ પૂરતો છે. પણ અભ્યાસ પૂરા થવાના દિવસો જેમ જેમ નજીક આવતા હતા તેમ તેમ પ્રબોધને ભાવિ જીવનના વિચારો મૂંઝવતા હતા. અનંતરાય તો પ્રબોધ એનો નાનો ભાઈ હોય એમ જ એની ચિંતા કરતા હતા. એમણે પોતાના મનમાં ગોઠવી રાખ્યું હતું કે પ્રબોધ બી. એ. પૂરું કરે એટલે એમના એક મિત્રની શાળામાં એને મૂકી દેવો. ત્યાં લાગવગ હતી એટલે દાખલ થતાં જ સાઠ રૂપિયા તો મળે એમ હતા. આ કડણ કાળમાં સાઠ રૂપિયાની નોકરી ક્યાંથી? અનંતરાય મનમાં ને મનમાં સંતોષ પામતા હતા કે પ્રબોધને છેવટ ભાવિ જીવનની મુશ્કેલીમાં પણ પોતે જ મદદગાર થઈ શકશે. એક બીજો પ્રશ્ન પણ એ જ વખતે ઉભો થયો હતો. પ્રબોધની વય ત્રેવીસેક વર્ષની થઈ ગઈ હતી. ઘણાં એને અનંતરાયનો ભાઈ સમજી પોતાની કન્યા એ ઘરમાં આપવા માટે આવતાં હતાં. અનંતરાય એ બધાને સાચી વાત કહેતા હતા, છતાં એમના મનમાં તો એમ હતું કે પ્રબોધના જીવનની ગંભીર બાબતમાં પણ પોતે જ ઉપયોગી નીવડી શકે તો સારૂં.

અનંતરાયે આજ લગીમાં પ્રબોધ સાથે આવી બાબતમાં કોઈ દિવસ વાત કરી જ નહોતી. જો કે તેઓ એમ માનતા હતા કે આવી બાબતમાં પ્રબોધે જાતે જ નિર્ણય કરવો જોઈએ. શિક્ષણને અંતે સ્વતંત્રતા પણ ન મળે તો શિક્ષણ શા કામનું? છતાં એમને એટલો વિશ્વાસ તો હતો જ કે પોતાની સલાહ એ જ પ્રબોધનો નિર્ણય થશે. અને તેમાં એમને કશું ખોટું પણ ન લાગતું. પ્રબોધ પ્રત્યે એમણે જે મમતા રાખી હતી એ મમતાને લઈ એમને જેમ પ્રબોધ બુદ્ધિશાળી ને શક્તિવાન લાગતો હતો, તેમ ઘણી વાર ભોળો અને જગતની આંટીઘૂંટી નહિ સમજનારો પણ લાગતો હતો. અનંતરાય જેમ પ્રબોધને એક તેજસ્વી જુવાન તરીકે ઓળખાવતા હતા, તેમ ઘણીવાર ભોળા ને નિષ્પાપ તરીકે પણ ઓળખાવતા હતા. નિષ્પાપ શબ્દ બોલતી વખતે એમના મનમાં એનો અર્થ એટલો જ કરતા હતા કે દુનિયાના કાવાદાવાથી એ અજ્ઞાન હતો.

બી. એ. પૂરું કરવાને હવે છ મહિના જ બાકી રહ્યા હતા. પ્રબોધ એક બાજુ સારો વર્ગ મેળવવા માટે ખૂબાખૂબ વાંચતો હતો, તેમ બીજી બાજુ 'હવે શું કરીશ' તેના વિચારો પણ કરતો હતો. કોણ જાણે કેમ, પણ હમણાં હમણાં એને લાગતું હતું કે હવે આ દુનિયામાં તેણે એકલા જ ઊભા રહેવાનું છે. પોતાની આજ સુધીની તૈયારી માટે અનંતરાય તરફ એ ફરી ફરીને ભક્તિ પ્રગટ કરતો હતો અને *અંતઃકરણપૂર્વક માનતો હતો કે એમની સહાય ન મળી હોત તો આજે એ ક્યાંક રવડી રઝળીને મૂવા* વાંકે જીવતો હોત.

આમ માનતા છતાં એને થતું હતું કે 'હવે તો મારો માર્ગ મારે જ કરી લેવો જોઈએ, મારા જેવા શિક્ષિત જુવાને હવે એમના ઉપર બોજો રાખવો તે સારું નહિ.' એને ક્યારેક થઈ આવતું કે પોતાના મનમાં આવતા વિચારો અનંતરાયને જણાવીને એમનું માર્ગદર્શન માગું, પણ વળી એમ થતું હતું કે હવે મારે મારી જાતે જ વિચારવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

આવા વિચારોમાં એ પોતાના ભાવિ જીવન માટે, એના જેવા જ મિત્રો સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યો. આ ચર્ચાઓ જીવનના લગભગ તમામ પ્રદેશને આવરી લે તેટલી વિશાળ અને ઊંડી પણ થતી હતી અને સાચા જીવનનો સ્પર્શ પણ ન થાય એવી હવાઈ પણ થતી હતી. પણ જેમ જેમ આવી ચર્ચાઓ એ કરતો ગયો ને વધુ વિચારતો ગયો તેમ તેમ એને

લાગવા માંડયું કે દુનિયામાં દાખલ થવાના બધા જ માર્ગોમાં કાંટા ને કાંકરા છે, પરંતુ તે સાથે જ લાગતું કે એ ઉપરથી ચાલી જવાની પોતામાં શક્તિ પણ છે. પ્રબોધને બીજાની સાથે ચર્ચામાં ઊતરતાં હર પળે પોતાની બુદ્ધિ માટે વિશ્વાસ પેદા થતો અને પોતે આ જગતમાં કંઈક કરી શકશે એવી આશા પણ ઊપજતી.

એના મનમાં લગભગ એવું નક્કી થતું હતું કે બી. એ. થયા પછી પત્રકાર થવાના પ્રયત્નો કરીશ. એ સમજી શકયો હતો કે એમાં સફળ થતાં પહેલાં, સફળ કે નિષ્ફળ પણ જામી ગયેલા તંત્રીઓના પગની થોડીક લાતો ખાવી પડશે અને મૂર્ખ જેવા માણસોની મજાક પણ સહન કરવી પડશે, પણ એનું મન એ તરફ ખેંચાયા જ કરતું હતું. ધીમે ધીમે એના આ વિચારો કૉલેજમાં પણ પ્રચાર પામવા લાગ્યા. ને એ પોતે નિશ્ચય કરીને બેઠો હોય એમ ગંભીરપણે પોતાનાં વાંચન ઉપરાંત એને લગતી માહિતીઓ પણ એકઠી કરવા લાગ્યો.

એક રાત્રે અગિયાર વાગે પોતાની ઓરડીમાં સૂતો સૂતો એ વાંચતો હતો ત્યારે ધીમા પણ ગંભીર પગલે અનંતરાય એની ઓરડીમાં દાખલ થયા. આટલાં વર્ષોમાં આ પહેલો જ બનાવ હતો કે જ્યારે રાત્રે અગિયાર વાગે અનંતરાય એની ઓરડીમાં આવ્યા હોય. એમને આવેલા જોઈને પ્રબોધ સહેજ ચમકી ગયો અને તુરત જ પથારીમાં બેઠો થયો. અનંતરાય એના પલંગની પાસે પડેલી ખુરશી ઉપર બેઠા ને બેચાર ક્ષણના મૌન પછી બોલ્યા:

'મેં સાંભળ્યું છે કે તું બી. એ. પૂરું કરીને મુંબઈ જવાનો છે.'

'ઇચ્છા તો છે.' પ્રબોધે શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

'મને કેમ કહ્યું જ નહિ?' દુઃખ લગાડતા હોય એમ અનંતરાય બોલ્યા.

'હું કહેવાનો જ હતો, પણ મને થયું કે મારે હવે તમને ચિંતામુક્ત કરવા જોઈએ.'

'એમાં ચિંતા શાની? મેં તો તારા માટે નક્કી કરી જ રાખ્યું છે.'

'શું?'

'પ્રભુભાઈની શાળામાં તને સરસ જગ્યા મળી જશે અને તારા જીવનના બીજા પ્રશ્ન માટે પણ હું તૈયારી કરી રહ્યો છું.'

પ્રબોધ કંઈ બોલ્યા વિના આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ રહ્યો.

'તું આ કુટુંબનું અંગ જ બની ગયો છે. તારી ચિંતા એ ચિંતા જ ન કહેવાય. તું જાણે છે કે ઘણાં તો તને મારો ભાઈ જ સમજે છે?'

પ્રબોધે માથું હલાવી હા પાડી.

'તને નથી લાગતું કે કંઈ પણ નિર્ણય કરતાં પહેલાં તારે મારી સાથે વાત કરવી જોઈએ?'

પ્રબોધે ફરીને માથું હલાવ્યું.

'તો મારી સલાહ છે કે અત્યારે બીજું કંઈ પણ વિચાર નહિ અને અભ્યાસમાં સારો વર્ગ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર. એમાં સફળ થઈશ તો બધું સારું જ થઈ જશે.'

આટલું બોલી અનંતરાય ઊભા થયા અને એ જ ગંભીરતાથી ઓરડા બહાર નીકળ્યા. પ્રબોધે બારણાં તરફ જોઈ ચોપડી એક બાજુ મૂકી. એ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો.

*

'ચંદ્રવદન તને મળવા આવેલા?' એકાદ મહિના પછીની એક રાત્રે પ્રથમના જેવી જ ગંભીરતાથી અનંતરાય પ્રબોધને પૂછતા હતા.

'હા.' ગંભીર મુખે પ્રબોધે જવાબ આપ્યો.

'તારે એમની સાથે વિશેષ વાત કરવાની જરૂર જ નહોતી. એમના દિલમાં તારા માટે જે છાપ મેં ઊભી કરી હતી તે એથી ઝાંખી પડી.'

પ્રબોધ કંઈ ન બોલ્યો.

'આપણે આ ને આ પળે કયાં કંઈ નિર્ણય આપવાનો હતો? મેં એમને કહ્યું હતું કે પ્રબોધ બી. એ. થઈને સારી લાઈન ઉપર ચડી જાય પછી જ અમે એ વિશે જવાબ આપી શકશું. તારે ઉતાવળ નહોતી કરવી જોઈતી.'

'પરંતુ ... ...'

'હું સમજી ગયો. કદાચ તું લગ્ન કરવાનું ઈચ્છતો જ નહિ હો ...'

'એમ નથી, હું ઈચ્છું તો છું પરંતુ હમણાં નહિ.'

'પણ એવું વિચારવામાં આપણું શું જાય ?'

'આપણું નહિ, પણ એમનું તો જાય ને ?' પ્રબોધ કંઈક અચકાતો અને કંઈક અકળાતો બોલ્યો. અનંતરાય સ્થિર આંખે જોઈ રહ્યા.

'જો પ્રબોધ !' પિતાની અદાથી અનંતરાય બોલ્યા. 'આજ સુધી તો તું વિદ્યાર્થી હતો. હવે થોડા જ સમયમાં આ વિશાળ ને ભુલભુલામણીભરી દુનિયામાં તારે પગ મૂકવાનો છે. દરેક બાબતનો શાંતિથી ને ગંભીરતાથી તારે વિચાર કરવો જોઈએ. તારે સમજવું જોઈએ કે હું જે કંઈ કહું છું કે કરું છું તે આ દુનિયાના અનુભવો લીધા પછી અને કેવળ તારો જીવનમાર્ગ સરળ કરવાને ખાતર જ.'

'ખરું છે.' ધીમેથી પ્રબોધ બોલ્યો.

'આપણે કલ્પનામાં ન રાચવું જોઈએ. દુનિયાની યથાર્થ સ્થિતિ તું હજી જાણતો નથી. ઘણા ગ્રેજ્યુએટો...'

પ્રબોધ રસ્તા ઉપર જોવા લાગ્યો. એના મોં ઉપર કંટાળો દેખાતો હતો.

'તને મારી વાત નહિ ગમે, પરંતુ જ્યારે તું અનુભવ લેશે ત્યારે જાણશે કે મોટાભાઈ સાચું કહેતા હતા.'

'ખરું છે.' પ્રબોધ ફરીથી બોલ્યો.

'તો અભ્યાસ પૂરો કરીને પ્રભુભાઈની શાળા સંભાળી લેવી છે ને ?'

'હજી પરીક્ષા ને એનું પરિણામ તો આવે.'

'એ તો સફળતામાં જ આવશે.'

'તો ત્યારે જોઈશું.'

'અત્યારથી નહિ ?' અવાજમાં રોષનો એક તણખો ઝબકી ગયો.

'અત્યારે તો હું વાંચવામાં જ પડ્યો છું.'

'બીજું કશું વિચારતો નથી ? મુંબઈનું અને પત્રકાર થવાનું કાંઈ વિચારેલું ?'

'એ તો તરંગ હતા. મેં માનેલું કે તમને એ તરંગો ગમશે.' હવે કંઈ જ બોલવા ન ઈચ્છતો હોય એવું મોં કરીને પ્રબોધ બોલ્યો. અનંતરાય ફરી આંખે એનું મોં જોતા ત્યાંથી ઊઠ્યા. પ્રબોધ એમની સાથે બારણાં સુધી ગયો અને પછી પાછો વળ્યો. થોડીવાર ઓરડામાં આંટા મારી એણે વાંચવાની ચોપડી હાથમાં લીધી અને બારણાં બંધ કરી ચાલતો ચાલતો જ વાંચવા લાગ્યો.

અનંતરાયને બહુ માઠું લાગી ગયું. રસોડામાં એ જમવા બેઠા ત્યારે પણ એમના મોં ઉપરની ગંભીરતા દૂર ન થઈ. પ્રેમાળ પત્નીએ અને ખીલતા ફૂલ જેવા બટુકે એમને પ્રસન્ન કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ ન ફાવ્યાં. થોડીવારમાં ભવસુખરાયને પણ ખબર પડી કે અનંતરાય આજે મઝામાં નથી.

કૉલેજનો સમય થતાં અનંતરાય અને પ્રબોધ સાથે જ ઘરથી બહાર નીકળ્યા. બંને એક સરખા જ ગંભીર અને દુઃખી જણાતા હતા. ભવસુખરાયે પરસાળમાં બેઠા બેઠા બંનેનાં મોં જોયાં ને એનાં કારણો કલ્પવા લાગ્યા. સાંજ સુધી એમણે અનુમાનો દોડાવ્યાં. પરંતુ એ કે અનુમાન ઉપર એમનું મન સ્થિર થયું નહિ. અનંતરાયનાં પત્ની પાસેથી જાણવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એમને પે કશી માહિતી નહોતી.

બે દિવસ એમને એમ વીતી ગયા. એ પછી દુઃખ અને ગાંભીર્ય ઓછાં થયેલાં જણાયાં, પરંતુ ઉલ્લાસનું વાતાવરણ તો જામ્યું જ નહિ. દીવામાંથી તેલ ખૂટી રહ્યું હોય એમ પ્રેમનો પ્રકાશ મંદ થવા લાગ્યો. પ્રબોધ ઘરનો સમય વાંચવામાં જ ગાળતો અને અનંતરાય કોઈક વાર બટુકને રમાડવામાં ને કોઈક વાર ગંભીર મુખે વિચારમાં બેસી રહેવામાં ગાળતા. અનંતરાયના પિતા તથા પત્ની એટલું સમજ્યાં હતાં કે અનંતરાયની આ ગમગીનીનું કારણ પ્રબોધ છે, પરંતુ શું છે, શા માટે છે તે કશું જાણતાં નથી.

પ્રબોધને હવે ઘરમાં રહેવામાં અકળામણ જણાતી હતી. એ એટલું જોઈ શકતો હતો અનંતરાયે એના ઉપર ઘણા ઉપકારો કર્યા છે ને આજે પણ કરી રહ્યા છે. તેઓ ભાવિ જીવન માટે જે સૂચનાઓ

આપે છે તેની પાછળ પણ પ્રેમનું તત્ત્વ જ કામ કરી રહ્યું છે, પરંતુ એ સૂચનાઓ પ્રબોધનું મન સ્વીકારતું નહોતું. ત્યાં કોઈ બીજી જ ઇચ્છાઓ ને આકાંક્ષાઓ જોર કરી રહી હતી. અનંતરાયે તે દિવસ પછી પ્રબોધને કંઈ પણ કહેવાનું બંધ કરી દીધું હતું, પરંતુ એમનું મન એમાંથી મુક્ત થયું નહોતું. રાતદિવસ એમના મનમાં બે લાગણીઓ રમ્યા કરતી હતીઃ એક વડીલના પ્રેમ અને ચિંતાની અને બીજી વડીલના વડીલપણાની અને ઉપકાર કર્યાની. પહેલી લાગણીથી તેઓ દુઃખી થતા હતા અને બીજી લાગણીથી રોષે ભરાતા હતા. દુઃખ અને રોષ એ રીતે એકમેકમાં ભળી જઈ પ્રબોધને ઊંડી મૂંઝવણમાં નાખી દેતા હતા. એને થતું હતું કે કેવળ અનંતરાયની ઇચ્છા કે આજ્ઞાને ખાતર પાંચ વર્ષ ફેંકી દેવાં પડે તો ફેંકી દેવાં જોઈએ, પરંતુ એ ઇચ્છા કે આજ્ઞા અનંતરાયનાં—મોટાભાઈનાં છે તે માટે જ, એ સાચાં છે તે માટે નહિ.

બંને વચ્ચે કામ પૂરતું બોલવાનું ચાલતું હતું. એથી વિશેષ બોલવાની કોઈને ઇચ્છા જણાતી નહોતી. બીજી બાજુ પરીક્ષાના દિવસો પણ નજીક આવી રહ્યા હતા. પ્રબોધ આંખનું તેલ બાળીબાળીને વાંચી રહ્યો હતો. અનંતરાય પણ એના પરિશ્રમમાં અંતરાય નાખવા ઇચ્છતા નહોતા એટલે તેઓ સર્વ રીતે શાંત હતા. બંનેએ જાણે નક્કી કર્યું હતું કે પરીક્ષા પતી જાય ત્યાં સુધી કોઈ વાતને ઉચ્ચારવી જ નહિ

એક ભવસુખરાયનું મન શાંત નહોતું. તેઓ સચિંત આંખે આ બંને તરફ હંમેશાં જોયા કરતા હતા. જે કલ્પના એમણે પંદર વર્ષ પહેલાં કરી હતી અને જેને સત્ય સ્વરૂપ મળવાને હજી પંદર વીસ વર્ષની વાર છે એમ એમને લાગતું હતું તે કલ્પના આજે પ્રત્યક્ષ થતી હતી. પંદર વર્ષ પહેલાં અનંતરાયે જ્યારે એમણે સૂચવેલી કન્યા માટે ના પાડી હતી, અને પોતે ભાવનગરમાં જ વસવાટ ઇચ્છતા હતા, છતાં અનંતરાયને કારણે એમને અમદાવાદ ખેંચાવું પડ્યું હતું ત્યારના બધા પ્રસંગો એમને સાંભરતા હતા. તે દિવસે અનંતરાયની ઉંમર પ્રબોધ જેવડી જ હતી અને આ દુનિયાનો એને કશો જ અનુભવ નહોતો, જ્યારે ભવસુખરાયે પચાસ વર્ષની જિંદગીમાં દુનિયાની કડવી-મીઠી અનુભવી લીધી હતી.

*

પરીક્ષા શરૂ થવાને આગલે દિવસે પ્રબોધના મોં ઉપર ચિંતા હતી, પરંતુ બીજે દિવસે પરીક્ષા શરૂ થતાં જ એની ચિંતા અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. એ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતો અને પહેલા જ દિવસનું પ્રશ્નપત્ર જોતાં એને પોતાનું તેજ સ્પષ્ટ થયું હતું. પરીક્ષાના છેલ્લા દિવસે તો એ પ્રસન્નચિત્ત બની ગયો હતો. પોતાની સફળતા વિશે એને લગીર પણ શંકા નહોતી. એ ઘેર આવતો ત્યારે હંમેશ અનંતરાય હસીને એને સમાચાર પૂછતા હતા અને એ આનંદપૂર્વક જવાબો આપતો હતો, પરંતુ છેલ્લા દિવસે તો એ પોતે જ દોડીને અનંતરાયને આનંદ-સમાચાર આપી આવ્યો હતો. જાણે એ સફળ થઈ જ ગયો હોય એટલા આનંદપૂર્વક તે દિવસની રાત એણે પસાર કરી અને બીજે દિવસે અભ્યાસનો થાક ઉતારવા એ ક્યાંક ફરવા જવાનું વિચારવા લાગ્યો, અનંતરાય એ જાણતા જ હતા એટલે એમણે સામે ચાલીને જ પ્રબોધને આબુ ફરી આવવાનું કહ્યું. પ્રબોધને એ ગમ્યું અને તે દિવસે બે ત્રણ મિત્રોને તૈયાર કરી સાથે લઈને એ આબુ ઊપડ્યો.

આબુ ઉપર એણે ધરાઈ ધરાઈને મોજ ઉડાવી. મિત્રો સાથે 'હવે શું?'ની વાતો થતી ત્યારે જરા વિચારમાં પડી જવાતું હતું. પરંતુ 'પરિણામ આવ્યા પછી જોઈ લઈશું' એમ મનમાં વિચારી, એવો જ જવાબ આપી એ આનંદથી ફરતો હતો. અનંતરાય પ્રબોધની પરીક્ષાના દિવસોમાં જેટલા આનંદમાં હતા તેટલા જ હવે વિચારમાં જણાતા હતા. પ્રબોધની સફળતા વિશે એમના મનમાં લગીરે ય શંકા નહોતી એટલે એમની સામે ભાવિ જીવનનો પ્રશ્ન જ ઊભો થયા કરતો હતો. પ્રબોધ આબુ ગયો તેના બીજે જ દિવસે પેલા ચંદ્રવદન પણ એમની બેન માટે ત્યાં આવ્યા હતા. અનંતરાયને એમ લાગતું હતું કે ચંદ્રવદનની બેન સાથે જોડાવું એ પ્રબોધ માટે સર્વથા

યોગ્ય છે. ચંદ્રવદન અનંતરાયના મિત્ર અને સગા તો હતા જ, પરંતુ શિક્ષિત, સંસ્કારી અને નવયુગના પ્રવાહોને સમજનાર પણ હતા. એમની બેન મેટ્રીક સુધી પહોંચી હતી અને રૂપગુણમાં ગમે તેને પ્રસન્ન કરે તેવી હતી. અનંતરાય જાણતા હતા કે આવી કન્યા પરમ ભાગ્ય વિના પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ.

'પણ પ્રબોધ એમની વાત માનશે?' અનંતરાયના દિલમાં વિશ્વાસ નહોતો બેસતો. તે દિવસે થયેલી વાતો અને પ્રબોધના મોં ઉપરની રેખાઓ એમના મનમાં તાજી થતી હતી. 'તો શું થશે?' એ વિચાર આવતાં જ પ્રબોધ માટે ચિંતા થઈ આવતી હતી. પ્રબોધ આ દુનિયામાં હેરાન થઈ જશે એવો ભય પણ એમના મનમાં પેદા થતો હતો.

દસ બાર દિવસ વીત્યા ત્યાં પ્રબોધ આશ્રુ ફરીને ઘેર આવી ગયો. આ વખતે ઘરમાં દાખલ થતાં જ એને એમ થયું કે અહીં રહેવાનો કાળ હવે પૂરો થયો. અનંતરાયની આંખોમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાતી ચિંતાને લઈને પણ એને જરી જરી પરાયું લાગવા માંડ્યું. બે ત્રણ દિવસ એણે દર કલાક એમ ધાર્યું કે હમણાં જ એ વાતો શરૂ થશે, પણ એ વાતો થઈ જ નહિ. અનંતરાય ઈરાદાપૂર્વક મૌન રાખી રહ્યા હતા. એમના મનમાં એવી આશા હતી કે પ્રબોધ એ વાતને ઉચ્ચારશે, પરંતુ ત્રીજા દિવસની રાત સુધી પણ એણે એ વાત ન ઉચ્ચારી ત્યારે એમના મનમાં અપમાન લાગવા માંડ્યું ને તે પછી તુરત જ રોષ ઝબકવા લાગ્યો. એમને થયું કે પ્રબોધ એમની લાગણીઓ પ્રત્યે બેપરવા અને અવિનયી છે. પોતે એને માટે જે જે સહન કર્યું છે તે તે ભૂલી ગયો છે. અનંતરાયને ઘડીક તો એમ થઈ આવ્યું કે 'મારે કશી વાત જ ન ઉચ્ચારવી, એને જેમ કરવું હશે તેમ કરશે. જો એ પોતાની મેળે જ માર્ગ કાઢવા ઇચ્છે છે તો એને અનુભવ લેવા દેવો.' પણ વડીલની વૃત્તિ એથી સંતોષાતી નહોતી. પ્રબોધને કહેવું જ જોઈએ, એના હિતનો માર્ગ બતાવવો જ જોઈએ, એમ રહી રહીને મનમાં થયા જ કરતું હતું. આવી ધડમથલમાં ત્રીજા દિવસની રાતે પણ એમણે વાત ઉચ્ચારી નહિ અને પ્રબોધ એની ઓરડામાં રાહ જોતો જ ચિંતાતુર વદને બેસી રહ્યો.

ચોથા દિવસની સવારે અનંતરાય બહાર ગયા ત્યારે ભવસુખરાયે પ્રબોધને બોલાવ્યો, પ્રબોધને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય થયું. પણ વળી લાગ્યું કે સહજ જ હશે એટલે એ શાંતિથી ત્યાં ગયો. ભવસુખરાયે એને પાસે બેસાડ્યો અને વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં ધીમેથી પૂછ્યું: 'હમણાં કેમ ગમગીનીમાં રહે છે?'

'કંઈ નથી.' પ્રબોધ ફિક્કું હસ્યો.

'એમ નહિ, સાચી વાત કહી દે. મોટાભાઈ પણ આખો દિવસ ચિંતામાં જ પસાર કરે છે.'

'એ તો મારો અભ્યાસ પૂરો થાય છે એટલે હવે શું કરવું તેના વિચારો ચાલે છે.'

'મોટાભાઈ તને અણગમતું કંઈ કહે છે?'

'એમ તો નહિ...' અર્ધું બોલી પ્રબોધ ચૂપ રહી ગયો ને એકાદ બે પળ ગંભીર રહીને પછી ઊભો થયો.

'કેમ ઊઠ્યો?'

'અત્યારે જઈશ.' ભારે અવાજે બોલતો પ્રબોધ ત્યાંથી ચાલતો થયો.

×

પરીક્ષાનું પરિણામ આવી ગયું હતું. પ્રબોધે પહેલો વર્ગ મેળવ્યો હતો. એના ઉપર અભિનંદનની વર્ષા છંટાતી હતી. કોઈ કોઈ પૂછતું હતું કે 'હવે શું કરશો?' પ્રબોધ હસીને વાત ઉડાવતો હતો. પરીક્ષા પછીના આટલા દિવસમાં માત્ર એક વખત અનંતરાય સાથે ભાવિ જીવનની ચર્ચા થઈ હતી અને તે ચર્ચાનો અંત બહુ કરૂણ આવ્યો હતો. અનંતરાયે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે 'તું આ માર્ગ નહિ લે તો દુઃખી થઈ જઈશ;' પણ પ્રબોધે એ શબ્દોને મન ઉપર લીધા નહોતા. એના મનમાં મુંબઈ જવાનો વિચાર દૃઢ થયા જ કરતો હતો.

બે દિવસમાં અભિનંદનનું વાતાવરણ શાંત થઈ ગયું. પ્રબોધની મૂંઝવણ વધતી જ જતી હતી. ચાર

વર્ષમા સ્નેહના તાણાવાણા વણાયા હતા તે એને સ્વતંત્ર નહોતા થવા દેતા અનંતરાયનું દિલ દૂભવવાની હિંમત ચાલતી નહોતી અને તેઓ જે સૂચવતા હતા તે કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી થતી મનની મૂંઝવણ એક પત્રમા ઠાલવવાનું એ વિચારતો હતો તે દિવસે જ અનંતરાયની એક ચિઠ્ઠી એના ઉપર આવી એમા લખ્યુ હતુ 'આજે હુ છેલ્લી વાત કરી લેવા ઇચ્છુ છુ મારે જોવુ છે કે પ્રબોધ અને મારી વચ્ચેનો સબધ કેટલો છે ને કેવો છે' પ્રબોધ આ ચિઠ્ઠીથી વધુ મૂંઝવણમા પડ્યો, પણ એને થયુ કે આજ રાતે તો પતી જ જશે

અને એ રાતે પતી જ ગયુ અનંતરાયે પ્રબોધને પૂછ્યુ,

'પ્રભુભાઈની શાળા માટે છેવટ શો વિચાર કર્યો?'

'મારી પોતાની લેશ માત્ર ઇચ્છા નથી કેવળ તમારે ખાતર, કહો તો રહેવા તૈયાર છુ' પ્રબોધે કશી યે મૂંઝવણ અનુભવ્યા વિના જવાબ આપ્યો પણ એની અસર માઠી થઈ

'મારી ખાતર?' અનંતરાય ગુસ્સે થઈને બોલ્યા 'એમા મારો સ્વાર્થ છે?'

'હુ એમ નથી કહેતો તમારુ માન ઉપર એટલુ ઋણુ છે'

'એટલે, એનો હુ બદલો માગુ છુ?' અનંતરાયનો ગુસ્સો વધ્યો પ્રબોધ ડરી ગયો હોય એમ ચૂપ થઈ ગયો થોડીવારની શાંતિ પછી અનંતરાય કડક અવાજે બોલ્યા

'ચદ્રવદનની બેન માટે શો જવાબ છે?'

'હુ પછી કહીશ'

'પછી નહિ અત્યારે જ મારે આજે ફેસલો લાવવો છે'

'તમે અત્યારે ઉશ્કેરાયેલા છો'

'એ મ?' અનંતરાયનો ગુસ્સો વધ્યો પ્રબોધને થયુ કે પોતે પહેલેથી જ મૌન રાખ્યુ હોત તો સારુ હતુ થોડીવાર મૂગા બેસી અનંતરાય રોષભર્યા ચઢે રે જ ત્યાથી ચાલતા થયા એ બહાર નીકળ્યા ત્યારે ભવસુખરાય પરસાળમા બેઠા હતા

બીજે દિવસે સવારે પ્રબોધ ઊઠ્યો કે તુરત જ અનંતરાયે ત્યા આવીને એના હાથમા એક કાગળ મૂક્યો એ કાગળમા બને પ્રશ્નો વિષેના આખરી જવાબની માગણી હતી પ્રબોધે કાગળ વાચી લીધુ જોયુ અનંતરાયનુ અગ ક્રોધથી સહેજ કપી રહ્યુ હતું પ્રબોધ એક ક્ષણ ઊભો રહ્યો ને પછી ટેબલ ઉપરથી પેન ઉપાડીને આવેલા કાગળ નીચે લખ્યુ 'હુ' આજે અહીંથી જાઉ છુ' અનંતરાય એ શબ્દો જોતા જ ત્યાથી ખસી ગયા અને જાણે માર્ગ મોકળો કરી આપતા હોય એમ એક બાજુ ઊભા રહ્યા પ્રબોધે શાંત ચિત્તે બે ચાર પળ ઊભા રહી કઈંક વિચાર્યું ને પછી ખીંટી ઉપર ટીંગાતો કોટ ખભા ઉપર મૂકી તે ઓરડા બહાર ચાલતો થયો ઓટલાના પગથિયા એ ઊતરતો હતો ત્યારે એણે અવાજ સાભળ્યો 'શાબાશ—' એ અવાજમા ધ્રુસકાંડુસકીને રોષ ભર્યો હતો

પણ આટલેથી વાત પૂરી ન થઈ અનંતરાયને પાએક કલાક વીત્યા પછી પોતાના રોષ માટે અફસોસ થવા લાગ્યો એને થયુ કે પ્રબોધે વિનય તો જાળવ્યો જ હતો તુરત જ એમણે નોકરને મોકલી પ્રબોધના મિત્રોને ત્યા તપાસ કરાવી, પણ તેનો પત્તો ન લાગ્યો અનંતરાયને થોડી ચિંતા થવા લાગી લગભગ અગિયાર વાગે તેઓ જાતે જ તપાસ કરવા માટે તૈયાર થયા જેમ જેમ વિચારવા લાગ્યા તેમ તેમ એમને થવા લાગ્યુ કે 'મારે શાંતિથી કામ લેવુ જોઈએ એ મારો નાનો ભાઈ જ છે એને અવળે માર્ગે તો નહિ જવા દઉં, પણ મારે રોષે ન ભરાવુ જોઈએ એને બુદ્ધિથી સમજાવવો જોઈએ' આવા વિચાર સાથે એમના મનમા વિશ્રામ પણ પેદા થયો અને તુરત એમણે કોટ પહેર્યો બહાર નીકળતા હતા ત્યા નજીક બેઠેલા ભવસુખરાયે ધીમેથી પૂછ્યુ

'ક્યાં જાવુ છે?'

'જરા બહાર' એમ બોલતા અનંતરાય ભગથિયા ઊતર્યા

'એ હવે પાછો નહિ આવે' અનંતરાય મન

યોગ્ય છે. ચંદ્રવદન અનંતરાયના મિત્ર અને સગા તો હતા જ, પરંતુ શિક્ષિત, સંસ્કારી અને નવયુગના પ્રવાહોને સમજનાર પણ હતા. એમની બેન મેટ્રીક સુધી પહોંચી હતી અને રૂપગુણમાં ગમે તેને પ્રસન્ન કરે તેવી હતી. અનંતરાય જાણતા હતા કે આવી કન્યા પરમ ભાગ્ય વિના પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ.

'પણ પ્રબોધ એમની વાત માનશે ?' અનંતરાયના દિલમાં વિશ્વાસ નહોતો બેસતો. તે દિવસે થયેલી વાતો અને પ્રબોધના મોં ઉપરની રેખાઓ એમના મનમાં તાજી થતી હતી. 'તો શું થશે ?' એ વિચાર આવતાં જ પ્રબોધ માટે ચિંતા થઈ આવતી હતી. પ્રબોધ આ દુનિયામાં હેરાન થઈ જશે એવો ભય પણ એમના મનમાં પેદા થતો હતો.

દસ બાર દિવસ વીત્યા ત્યાં પ્રબોધ આખુ ફરીને ઘેર આવી ગયો. આ વખતે ઘરમાં દાખલ થતાં જ એને એમ થયું કે અહીં રહેવાનો કાળ હવે પૂરો થયો. અનંતરાયની આંખોમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાતી ચિંતાને લઈને પણ એને જરી જરી પરાયું લાગવા માંડ્યું. બે ત્રણ દિવસ એણે દર કલાકે એમ ધાર્યું કે હમણાં જ એ વાતો શરૂ થશે, પણ એ વાતો થઈ જ નહિ. અનંતરાય ઈરાદાપૂર્વક મૌન રાખી રહ્યા હતા. એમના મનમાં એવી આશા હતી કે પ્રબોધ એ વાતને ઉચ્ચારશે, પરંતુ ત્રીજા દિવસની રાત સુધી પણ એણે એ વાત ન ઉચ્ચારી ત્યારે એમના મનમાં અપમાન લાગવા માંડ્યું ને તે પછી તુરત જ રોષ ઝબકવા લાગ્યો. એમને થયું કે પ્રબોધ એમની લાગણીઓ પ્રત્યે બેપરવા અને અવિનયી છે. પોતે એને માટે જે જે સહન કર્યું છે તે તે ભૂલી ગયો છે. અનંતરાયને ઘડીક તો એમ થઈ આવ્યું કે 'મારે કશી વાત જ ન ઉચ્ચારવી, એને જેમ કરવું હશે તેમ કરશે. જો એ પોતાની મેળે જ માર્ગ કાઢવા ઇચ્છે છે તો એને અનુભવ લેવા દેવો' પણ વડીલની વૃત્તિ એથી સંતોષાતી નહોતી. પ્રબોધને કહેવું જ જોઈએ, એના હિતનો માર્ગ બતાવવો જ જોઈએ, એમ રહી રહીને મનમાં થયા જ કરતું હતું. આવી ધમપછાડમાં ત્રીજા દિવસની રાતે પણ એમણે વાત ઉચ્ચારી નહિ. અને પ્રબોધ એની ઓરડામાં રાહ જોતો જ ચિંતાતુર વદને બેસી રહ્યો.

ચોથા દિવસની સવારે અનંતરાય બહાર ગયા ત્યારે ભવસુખરાયે પ્રબોધને બોલાવ્યો, પ્રબોધને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય થયું. પણ વળી લાગ્યું કે સહજ જ હશે એટલે એ શાંતિથી ત્યાં ગયો. ભવસુખરાયે એને પાસે બેસાડ્યો અને વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં ધીમેથી પૂછ્યું: 'હમણાં કેમ ગમગીનીમાં રહે છે ?'

'કંઈ નથી.' પ્રબોધ ફિક્કું હસ્યો.

'એમ નહિ, સાચી વાત કહી દે. મોટાભાઈ પણ આખો દિવસ ચિંતામાં જ પસાર કરે છે.'

'એ તો મારો અભ્યાસ પૂરો થાય છે એટલે હવે શું કરવું તેના વિચારો ચાલે છે.'

'મોટાભાઈ તને અણગમતું કંઈ કહે છે ?'

'એમ તો નહિ...' અર્ધું બોલી પ્રબોધ ચૂપ રહી ગયો ને એકાદ બે પળ ગંભીર રહીને પછી ઊભો થયો.

'કેમ ઊઠ્યો !'

'અત્યારે જઈશ.' ભારે અવાજે બોલતો પ્રબોધ સાંથી ચાલતો થયો.

×

પરીક્ષાનું પરિણામ આવી ગયું હતું. પ્રબોધે પહેલો વર્ગ મેળવ્યો હતો. એના ઉપર અભિનંદનની વર્ષા છંટાતી હતી. કોઈ કોઈ પૂછતું હતું કે 'હવે શું કરશો ?' પ્રબોધ હસીને વાત ઉડાવતો હતો. પરીક્ષા પછીના આટલા દિવસમાં માત્ર એક વખત અનંતરાય સાથે ભાવિ જીવનની ચર્ચા થઈ હતી અને તે ચર્ચાનો અંત બહુ કરુણ આવ્યો હતો. અનંતરાયે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે 'તું આ માર્ગ નહિ લે તો દુઃખી થઈ જઈશ;' પણ પ્રબોધે એ શબ્દોને મન ઉપર લીધા નહોતા. એના મનમાં મુંબઈ જવાનો વિચાર દૃઢ થયા જ કરતો હતો.

બે દિવસમાં અભિનંદનનું વાતાવરણ શાંત થઈ ગયું. પ્રબોધની મૂંઝવણ વધતી જ જતી હતી. ચાર

વર્ષમાં સ્નેહના તાણાવાણા વણાયા હતા તે એને સ્વતંત્ર નહોતા થવા દેતા. અનંતરાયનું દિલ દુભવવાની હિંમત ચાલતી નહોતી અને તેઓ જે સૂચવતા હતા તે કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી થતી. મનની મૂંઝવણ એક પત્રમાં ઠાલવવાનું એ વિચારતો હતો તે દિવસે જ અનંતરાયની એક ચિઠ્ઠી એના ઉપર આવી. એમાં લખ્યું હતુંઃ 'આજે હું છેલ્લી વાત કરી લેવા ઇચ્છું છું. મારે જોવું છે કે પ્રબોધ અને મારી વચ્ચેનો સંબંધ કેટલો છે ને કેવો છે.' પ્રબોધ આ ચિઠ્ઠીથી વધુ મૂંઝવણમાં પડ્યો, પણ એને થયું કે આજ રાત્રે તો પતી જ જશે.

અને એ રાત્રે પતી જ ગયું. અનંતરાયે પ્રબોધને પૂછ્યું,

'પ્રભુભાઈની શાળા માટે છેવટ શો વિચાર કર્યો ?'

'મારી પોતાની લેશ માત્ર ઇચ્છા નથી. કેવળ તમારે ખાતર, કહો તો રહેવા તૈયાર છું.' પ્રબોધે કશીયે મૂંઝવણ અનુભવ્યા વિના જવાબ આપ્યો. પણ એની અસર માઠી થઈ.

'મારી ખાતર ?' અનંતરાય ગુસ્સે થઈને બોલ્યાઃ 'એમાં મારો સ્વાર્થ છે ?'

'હું એમ નથી કહેતો. તમારું મારા ઉપર એટલું ઋણ છે...'

'એટલે, એનો હું બદલો માગું છું ?' અનંતરાયનો ગુસ્સો વધ્યો. પ્રબોધ ડરી ગયો હોય એમ ચૂપ થઈ ગયો. થોડીવારની શાંતિ પછી અનંતરાય કડક અવાજે બોલ્યા.

'ચંદ્રવદનની બેન માટે શો જવાબ છે ?'

'હું પછી કહીશ.'

'પછી નહિ. અત્યારે જ. મારે આજે ફેંસલો લાવવો છે.'

'તમે અત્યારે ઉશ્કેરાયેલા છો.'

'એ...મ ?' અનંતરાયનો ગુસ્સો વધ્યો. પ્રબોધને થયું કે પોતે પહેલેથી જ મૌન રાખ્યું હોત તો સારું હતું. થોડીવાર મૂંગા બેસી અનંતરાય રોષભર્યા ચહેરે જ ત્યાંથી ચાલતા થયા. એ બહાર નીકળ્યા ત્યારે ભવસુખરાય પરસાળમાં બેઠા હતા.

બીજે દિવસે સવારે પ્રબોધ ઊઠ્યો કે તુરત જ અનંતરાયે ત્યાં આવીને એના હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો. એ કાગળમાં બન્ને પ્રશ્નો વિષેના આખરી જવાબની માગણી હતી. પ્રબોધે કાગળ વાંચી ઊંચું જોયું. અનંતરાયનું અંગ ક્રોધથી સહેજ કંપી રહ્યું હતું. પ્રબોધ એક ક્ષણ ઊભો રહ્યો ને પછી ટેબલ ઉપરથી પેન ઉપાડીને આવેલા કાગળ નીચે લખ્યુંઃ 'હું આજે અહીંથી જાઉં છું.' અનંતરાય એ શબ્દો જોતાં જ ત્યાંથી ખસી ગયા અને જાણે માર્ગ મોકળો કરી આપતા હોય એમ એક બાજુ ઊભા રહ્યા. પ્રબોધે શાંત ચિત્તે બે ચાર પળ ઊભા રહી કંઈક વિચાર્યું ને પછી ખીંટી ઉપર ટીંગાતો કોટ ખભા ઉપર મૂકી તે ઓરડા બહાર ચાલતો થયો. એટલામાં પગથિયાં એ ઊતરતો હતો ત્યારે એણે અવાજ સાંભળ્યોઃ 'શાબાશ—' એ અવાજમાં ઠાંસીઠાંસીને રોષ ભર્યો હતો.

પણ આટલેથી વાત પૂરી ન થઈ. અનંતરાયને પાએક કલાક વીત્યા પછી પોતાના રોષ માટે અફસોસ થવા લાગ્યો. એને થયું કે પ્રબોધે વિનય તો જાળવ્યો જ હતો. તુરત જ એમણે નોકરને મોકલી પ્રબોધના મિત્રોને ત્યાં તપાસ કરાવી, પણ તેનો પત્તો ન લાગ્યો. અનંતરાયને થોડી ચિંતા થવા લાગી. લગભગ અગિયાર વાગે તેઓ જાતે જ તપાસ કરવા માટે તૈયાર થયા. જેમ જેમ વિચારવા લાગ્યા તેમ તેમ એમને થવા લાગ્યું કે 'મારે શાંતિથી કામ લેવું જોઇએ. એ મારો નાનો ભાઈ જ છે. એને અવળે માર્ગે હું નહિ જવા દઉં, પણ મારે રોષે ન ભરાવું જોઈએ. એને બુદ્ધિથી સમજાવવો જોઈએ.' આવા વિચાર સાથે એમના મનમાં વિશ્વાસ પણ પેદા થયો. અને તુરત એમણે કોટ પહેર્યો. બહાર નીકળતા હતા ત્યાં નજીક બેઠેલા ભવસુખરાયે ધીમેથી પૂછ્યુંઃ

'શીદ જવું છે ?'

'જરા બહાર' એમ બોલતા અનંતરાય પગથિયાં ઊતર્યા.

'એ હવે પાછો નહિ આવે.' અનંતરાયે મન

ન આપ્યું તો પણ ભવસુખરાય બોલ્યા. પણ અનંતરાયે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી ચાલવા જ માંડ્યું.

થોડે દૂર જતાં જ પ્રબોધનો ભેટો થઈ ગયો. એક મિત્રની સાથે એ કોલેજની હોસ્ટેલ તરફ જતો હતો. અનંતરાયને જોઈ ઊભો રહ્યો. અનંતરાયે એને એક બાજુ આવવાનું કહ્યું, એટલે પેલો મિત્ર જુદો પડ્યો અને આ બંને રસ્તાની એક બાજુ ઊભા રહ્યા. અનંતરાયે નિશ્ચય કર્યો હતો કે શાંતિથી જ વાતો કરવી છે એટલે ધીરે ધીરે એમણે પ્રભુભાઈની શાળાની અને ચંદ્રવદનની બહેનની વાત મૂકી. પ્રબોધે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના પાડી દીધી. અનંતરાયે આગળ વધીને એમ કહ્યું કે 'અત્યારે ઘેર ચાલ, નિરાંતે વિચારશું.' એની પણ પ્રબોધે ના પાડી અનંતરાય મહા પરાણે ગુસ્સો દબાવી રહ્યા હતા. એમણે એક ઘૂંટડો ગળી જઈ ભવિષ્યની મુશ્કેલીઓ શાંતિથી બતાવવા માંડી, પણ બે ને ત્રણ વાક્યો જ્યાં પૂરાં થયાં ત્યાં પ્રબોધે કહ્યું 'મને માફ કરો, હું થાક્યો છું.'

બસ, અનંતરાયનો ક્રોધ કાબૂમાં ન રહ્યો. ક્રોધથી ધમધમતા એ ઘેર આવ્યા ત્યારે ભવસુખરાય એમની રાહ જોતા પરસાળમાં જ બેઠા હતા. અનંતરાયે પગથિયાં ઉપર પગ મૂક્યો કે તુરત ભવસુખરાય બોલ્યા: 'હું કહેતો જ હતો કે એ નહિ આવે. કોઈ પાછું આવતું જ નથી. પાછું જોતું પણ નથી.'

અનંતરાય પગથિયા ઉપર સ્થિર થઈ ગયા. ભવસુખરાય એની સામે જોતા ફરીથી બોલ્યા: 'નકામો દુઃખી થતો નહિ. રોષ પણ કરતો નહિ. તારી જુવાની યાદ કરીશ તો અફસોસ નહિ થાય, દુઃખ પણ નહિ થાય. આખી દુનિયા એમ જ ચાલે છે.'

'પણ આટલા ઉપકારને અંતે.—' અનંતરાય મહા મુસીબતે બોલ્યા.

'મેં તારી ઉપર ઓછા ઉપકાર નહોતા કર્યા. પણ સમસમીને જ બેસી રહ્યો ને? સમજી ગયો કે ઉપકારનો બદલો ન મંગાય.' ભવસુખરાયે સ્પષ્ટ કર્યું અને એમની આગળ પંદર વર્ષ પહેલાંનું જે ચિત્ર હતું તે અનંતરાયની આંખ સામે ધરી દીધું. અનંતરાય શરમથી નીચું જોતાં પગથિયાં ચડયા અને અંદરના ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા. ભવસુખરાયે સંતોષનો એક શ્વાસ લઈ ફળિયાની પીપળનાં ખરી પડતાં પાંદડાં સામે જોઈ દાંત વિનાના મોંએ મલકાવ્યું.

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

શ્રી. મોહનલાલ

પથેર પાંચાલી'ની પ્રસ્તાવના

'ઊર્મિ'ના ગયા અંકમાં અમારા 'સંઘ'ની આવતા વર્ષની પ્રવૃત્તિઓને અંગે અમે જે જાહેરાત પ્રગટ કરી છે તેમાં 'અંજલિ ગ્રંથમાળા'ના એક પુસ્તક 'પથેર પાંચાલી'ના પ્રવેશકલેખક તરીકે શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીનું નામ મૂકયું હતું. એ જાહેરાતમાં બધી પ્રવૃત્તિઓને અંગે અમે જે નિયમો પ્રગટ કર્યા છે તેમાં પ્રવેશકને અંગે આમ લખ્યું છે: 'છઠ્ઠા વર્ષનાં પુસ્તકોમાં જે પ્રવેશક-લેખકોનાં નામ મૂકવામાં આવ્યાં છે તે તેમની મંજૂરીથી જ મુકાયાં છે, છતાં કોઈ સંયોગોમાં પ્રવેશક નહિ આપી શકાય તો ગ્રાહકો અમને માફ કરશે એવી આશા રાખી જ છે.' આ જાહેરાત સાથેનું 'ઊર્મિ' પ્રગટ થયા પછીના 'જન્મભૂમિ'ના 'કલમ અને કિતાબ'માં શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીની સહીથી નીચેનો ખુલાસો અમે વાંચ્યો.

"શોચનીય-ઊર્મિ માસિકના નવા અંકમાં એવી જાહેરાત થઈ છે કે અંજલિ ગ્રંથમાળાના 'પથેર પાંચાલી' નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના હું લખનાર છું. આ વાત ખોટી છે. મેં એ માગણીનો

સ્વીકાર કર્યો ન હોય તે પહેલાં આવી જાહેરખબરો કરવાની વૃત્તિ શોચનીય છે.'

આ ખુલાસો વાંચ્યા પછી શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીને અમે જે પત્ર લખ્યો તેમાં અમારો ખુલાસો આવી જાય છે. તેથી એ પત્ર અહીં રજૂ કરી આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ. કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે અમારી નવી જાહેરાતમાંથી પ્રવેશક-લેખક તરીકેનું એમનું નામ અમે ખેંચી લીધું છે અને એવી આશા રાખી છે કે એ સુંદર નવલકથાનો અને ગુજરાત માટે નવીન એવા એના સમર્થ લેખકનો પરિચય ગુજરાતના બીજા કોઈ વિદ્વાન દ્વારા રજૂ કરી શકશું.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીને અમે લખેલો પત્ર :

તા. ૧૩-૧૨-૩૯.

મુ. મેઘાણીભાઈ,

'કલમ અને કિતાબ'માં 'પથેર પાંચાલી'ની પ્રસ્તાવના બાબતમાં વાંચીને દુઃખ તો થયું જ. મને એવી જ અસર રહી છે કે તમે લખવાનું સ્વીકાર્યું હતું. એટલી વાત ખરી કે તમે સમય મેળવી શકશો કે કેમ એ વિષે ભય બતાવતા હતા. 'પથેર પાંચાલી'—ની બીજી નકલ તમને મોકલવાની પણ વાત થયેલી, અને તેના અનુસંધાનમાં સ્ટેશન ઉપર પણ એ વાત થઈ હતી.

ખેર! તમને જે છાપ રહી તે જ સાચી ગણાય. તમે એ મને જણાવ્યું હોત તો અમારા તરફથી જ હું જાહેર કરી દેત કે આમાં ભૂલ થઈ છે. પણ તમે તો એમ જ માન્યું છે કે તમારું નામ વટાવી ખાવાની આ યુક્તિ જ અમે કરી હતી! જો કે અમે એવું કર્યું હોય તો મારા મત પ્રમાણે એ યુક્તિ નહિ, પણ સૌની સમક્ષ પ્રગટ થાય એવી મૂર્ખાઈ જ ગણાય—જે કરવાની ભૂલ બનતાં લગી મારાથી ન થાય.

પ્રસ્તાવના મેળવવા માટે જ્યાં પત્રવ્યવહાર નથી થતો ત્યાં મોઢાની જ વાતો હોય છે. કાગળ ઉપર એ આવી શકતી નથી. અમારી જાહેરાતમાં બીજાં નામો છે ત્યાં પણ (કાકા સાહેબ સિવાય) મોઢાની જ વાતો થઈ છે. એટલે એમાં જ્યારે સમજફેર થાય ત્યારે પ્રકાશકે કે નાના લેખકે જ ખોટું ઠરવું પડે, કારણ કે એ જ પ્રસ્તાવના માગવા માટે આવ્યા હોય છે!

એમ કહેવાની તો મતલબ જ નથી કે તમે ત્યારે હા પાડી હતી અને જાહેરમાં અમને ઉતારી પાડવા માટે જ હવે 'કલમ અને કિતાબ'માં ના પ્રગટ કરી છે. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે તમે ત્યારે ના તો નહોતી જ પાડી અને હવે 'કલમ અને કિતાબ' જોઉં છું ત્યારે લાગે છે કે તમે હા પણ નહીં પાડી હોય આવી સ્થિતિમાં તમે તમારી ના અહીં મોકલી હોત તો સારું હતું એમ મને લાગે છે. અમે એ ખુશીથી જાહેરમાં મૂકત. આમ અમારી જાહેરાત તમને શોચનીય લાગી છે તેમ મને પણ તમારો ખુલાસો શોચનીય લાગ્યો છે.

જે થયું તે થયું. હવે કોઈ દિવસ આવી અસ્પષ્ટતા નહીં રહે તેની ખાતરી આપું છું.

તમારો
મોહનલાલ

રંગરંજન

અમદાવાદમાં સર ચિનુભાઈના 'શાંતિકુંજ'ના નાટયગૃહમાં 'રંગભૂમિ પરિષદ' તરફથી નૃત્યો, ગરબા અને નાટિકાઓનો બે દિવસ સુધી જે કાર્યક્રમ ઊજવાયો તે ઘણી રીતે સફળ થયો એમ કહી શકાય. નૃત્ય અને ગરબાનો કાર્યક્રમ તો લગભગ સર્વપ્રિય થયો હતો, જ્યારે નાટિકાઓમાં સાહિત્યરસજ્ઞોને સૌથી વધુ આકર્ષણ 'દેડકાની પાંચશેરી' થી થયું હતું. આ નાટિકામાં સામાન્ય પ્રેક્ષકો કેટલો રસ લઈ શક્યા હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એમ પણ બન્યું હોય કે આગલી હરોળમાં બેઠેલા નાના મોટા સાહિત્યકારો એકેએક દશ્ય અને વાક્ય સાથે આનંદ પ્રગટ કરતા હતા ત્યારે સામાન્ય પ્રેક્ષકો કંઈ ન સમજી શકવાનું આશ્ચર્ય પણ અનુભવતા હોય! 'દેડકાંની પાંચશેરી' માં ઠાંસોઠાંસ ભરેલો કટાક્ષ હતો તે ગર્ભ શાસ્ત્ર સુધીના

પરંતુ આસનો ઉપર અમે ક્યાં બેસી રહીએ એમ નહોતા? મહાસભાએ તો પોતાના એ ભવ્ય પગલાથી એટલું જ સાબિત કર્યું કે સમગ્ર હિંદની મુક્તિ માટે એમણે પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યાં હતાં અને એટલા જ ખાતર આજે છોડ્યાં છે.

કારોબારીની બેઠક

કારોબારીની છેલ્લી બેઠક આગળની બેઠકો કરતાં એક જ રીતે જુદી પડી છે. આ બેઠકની કાર્યવાહી જોતાં એમ લાગે છે કે સરકારની અને મુસ્લિમ લીગની ચાલુ નીતિથી મહાસભા હવે થાકી છે. આ વખતના ઠરાવમાં સવિનય ભંગનો આદેશ નથી, પરંતુ એ આદેશ હવે બહુ દૂર નથી એમ તો દેખાઈ આવે છે. યુદ્ધ શરૂ થયા પછીના કારોબારીના એક પછી એક પગલાં જેમ યુદ્ધ તરફ જાય છે તેમ ગાંધીજીના એક માત્ર નેતૃત્વ તરફ પણ જાય છે. અલાહાબાદમાં રચનાત્મક કાર્યનો સંદેશો આપ્યો તે કરતાં વર્ધાનો સંદેશો ચોક્કસ અને ગંભીર છે. સ્વાતંત્ર્યદિનની પ્રતિજ્ઞામાં જે ફેરફાર કર્યો તે પણ બતાવે છે કે યુદ્ધની તૈયારીઓ હવે જોરાવર થવા લાગી છે. ગાંધીજી તો જાણે કોઈ સિદ્ધિ માટે મંત્રજાપ કરી રહ્યા હોય એમ દરેક પ્રસંગે રેંટિયાની જ વાત કરે છે. એમ લાગે છે કે એકાદ મહિનામાં હિંદને ખૂણે ખૂણે આ પુરાણું છતાં નવું મોજું જોરભેર ફરી વળશે.

સ્વાતંત્ર્યદિનને હવે એક મહિનો પણ બાકી નથી રહ્યો. આ વખતે ૧૯૨૯ના અંતે ભરાયેલી લાહોર મહાસભા અને તે પછી ઉજવાયેલા મહાન સ્વાતંત્ર્યદિનનું સ્મરણ થઈ આવે છે. એ સ્વાતંત્ર્યદિનની પાછળ ઐતિહાસિક દાંડીકૂચ આવી હતી, તેમ આ વખતે પણ થશે શું? મહાસભાની ધીરજ હવે ખૂટતી જણાય છે, પરંતુ બીજી બાજુ બ્રિટિશ સરકારનું માનસ એવું નથી જણાતું. એ કોઈને કોઈ કારણે સવિનય ભંગને દૂર રાખવા ઇચ્છે છે. જોઈએ હવે શું થાય છે.

લઘુમતિની શિરજોરી

બંગાળની ધારાસભામાં યુદ્ધ અંગે સરકાર પક્ષે જે ઠરાવ કર્યો તે પસાર તો થઈ ગયો, પરંતુ પ્રધાનમંડળના એક સમર્થ સભ્ય શ્રી. નલિનીરંજન સરકારે એ ઠરાવના છેલ્લા ભાગ ઉપર પોતાનો વિરોધ નોંધાવી રાજીનામું આપી દીધું. આ માટે શ્રી. સરકારને આપણે અભિનંદન આપવાં જોઈએ. સૌ કોઈ જાણતા હશે કે શ્રી. સરકાર એક વખત મહાસભાના અગ્રણી કાર્યકર હતા અને પ્રધાનપદના પ્રશ્ન ઉપર જ એમને મહાસભામાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યા હતા.

એ ઠરાવમાં એવું શું હતું કે જેને લઈને મહાસભામાંથી રૂખસદ મેળવનાર શ્રી. સરકારે પોતાનું સ્થાન અને માન છોડયું? હિંદને કોરી રહેલો લઘુમતિનો એ પ્રશ્ન હતો, બંગાળ સરકારનો ઠરાવ એમ બોલતો હતો કે લઘુમતિની મંજૂરી ન મળી હોય એવું કોઈ પણ બંધારણ હિંદ માટે ઘડી જ ન શકાય. બહુ સુંદર વાત કરી. આ નીતિ તેઓ બંગાળની ધારાસભામાં અમલમાં લાવશે? ત્યાં લઘુમતીઓ ના પાડે તે ખરડા પડતા મૂકી દેશે? અને જરા આગળ વધીને કહીએ તો મુસ્લિમ લીગનું બંધારણ ઘડવામાં આ નીતિનો અમલ કરાવશે? શ્રી. હકસાહેબ અને ઝીણા સાહેબની આવી વિચિત્ર વાતો લોકો સાંભળે છે ને ઝનૂની મુસ્લિમો માને છે, તેનું જ આશ્ચર્ય થાય છે. લઘુમતિને બંધારણીય રક્ષણ મળવું જોઈએ અને એનાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ, ભાષાને અંગે તેઓ ઇચ્છે તેવા જ નિર્ણયો થવા જોઈએ તેની કોઈ પણ મહાસભાવાદીએ કોઈ દિવસ ના પાડી નથી, પરંતુ લઘુમતિ મંજૂરી આપે તો જ બંધારણ ઘડી શકાય અને અમલમાં લાવી શકાય એ વાત સમજમાં આવતી જ નથી. મહાસભા કહે છે કે લઘુમતિને લગતી બધી ધારાકલમો લઘુમતિ પોતાની બહુમતિથી જ નક્કી કરે તે સામે મહાસભાને વાંધો નથી અને અમુક ધારો લઘુમતિના ક્ષેત્રમાં આવે કે સામાન્ય ક્ષેત્રમાં આવે છે તે વચ્ચે નક્કી કરવામાં મતભેદ પડે તો એ વાત નિષ્પક્ષ પંચ પાસે મૂકવી. આવી સારી વાત મુસ્લિમ લીગ કેમ નહિ સમજતી હોય, એવો ઘણી વાર પ્રશ્ન થાય છે. અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી મહાસભાની આ દરખાસ્તનો હજી સુધી કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળે જવાબ આપ્યો નથી અને પોતાની વાત જ ફૂટયા

કરી છે. કોઈ પણ બંધારણમાં બહુમતિ લઘુમતિઓ ઉપર જુલમ ન કરી શકે એવી સગવડો અવશ્ય રાખવી જોઈએ, પરંતુ તે સાથે જ એવું તો કોઈ બંધારણ ઘડી જ ન શકાય કે જેમાં લઘુમતિ જેમ દોરે તેમ બહુમતિએ દોરવાનું પડે. એવા બંધારણમાં પ્રજાતંત્રના પહેલા પ્રથમ નિયમનો જ ભંગ રહ્યો છે.

ખાકસાર ચળવળના પડઘા

ઉત્તર હિંદમાં મુખ્યત્વે મુસ્લિમોનું જે ખાકસાર મંડળ છે તે હવે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. એ મંડળે યુક્તપ્રાંતમાં કેવાં તોફાનો જગવ્યાં તે આપણે જાણીએ છીએ. એ મંડળની રચના બરાબર નાઝી મંડળ જેવી છે તેવી પણ સૌની માહિતી છે, આ જ પ્રકારના હિંદુ મંડળો પણ હવે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે તે વાત બહુ માણસો જાણતા નહિ હોય. મહારાષ્ટ્રમાં આવો એક સંઘ છે. જેના પ્રેરક બૅરિસ્ટર સાવરકર મનાય છે. આ સંઘના લગભગ પચાસ હજાર સભ્યો છે, આ સંઘની એક શાખા અમદાવાદમાં ખોલવા પણ પ્રયત્ન થયેલો. આ સંઘ હિંદુ રાષ્ટ્રની સ્થાપના ઇચ્છે છે. આ કરતાં જુદી જાતનો પણ ખાકસારોને જવાબ આપતો એક સંઘ 'શક્તિદળ' ને નામે પંજાબ તરફ પણ છે એવા સમાચાર મળે છે. એના પંદર હજાર સભ્યો છે.

આવા સંઘોની રચનાથી કેટલાક હિંદુઓ કદાચ રાજી થતા હશે, પણ સમગ્ર રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જેટલી હાનિ ખાકસારોથી થઈ છે ને થાય છે તેટલી જ હાનિ આ સંઘોથી પણ થવાની. સૌથી મોટું નુકસાન તો એ થવાનું કે આપણી બંને કોમો એકમેકને નિભાવી લેવાને બદલે દરેક પ્રશ્નમાં તલવારથી જ ફેંસલો લાવવાનું માનસ સ્વીકારતી થશે. એટલે કોઈ પણ રાષ્ટ્રપ્રેમી હિંદુ કે મુસ્લિમે આવાં મંડળોને ટેકો આપવો જ ન જોઈએ. આ મંડળો આપણી સ્વરાજ્યયાત્રાને આગળ ધપાવનારાં નહિ, પણ રોકનારાં છે.

તા. ૨૮-૧૨-'૩૯

સ્વીકાર

Bhartiya Vidya—શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે ચાલતા ભારતીય વિદ્યાભવનના એક કાર્યક્રમ તરીકે 'ભારતીય વિદ્યા'નામના ષટ્માસિકનો આરંભ થયો છે, તેનો આ પહેલો અંક છે. ઉપનિષદનાં 'અમૃત તુ વિદ્યા' એ સૂત્ર મુદ્રાવાક્ય છે, જે વાંચ્યા પછી અંદરના લેખો વાંચતાં આપણે જુદો જ રસ અનુભવીએ છીએ. ભારતીય વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનું સંશોધન કરી પ્રકાશમાં લાવવાનો આ લેખોનો હેતુ છે. ચિત્રો સુંદર અને લેખો વાંચવામાં ઉપયોગી થાય તેવો છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ—સુરત જિલ્લા લોકલબોર્ડ તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિકના પાંચ અંક તો બહાર પડી ગયા. એ પાંચે અંકો સાબિત કરે છે કે આપણાં સામયિક પત્રોમાં 'પુસ્તકાલય' નું જે સ્થાન છે તે જ તેનું થશે. ગામડાંની પ્રજાને અમલદારી તોરથી નહિ પણ સાચી સમજ આપી કેળવીને તેની પોતાની મેળે તેને પોતાની ફરજો બજાવતી કરવાની આ રીત કેટલી સારી છે તે આમાં દેખાય છે. કેવળ સુરત જિલ્લાને જ નહિ પણ ઇતર સ્થળોએ પણ સામાન્ય પ્રજાને દોરવણીરૂપ થવા આ સામયિક શક્તિશાળી છે.

પ્રવાસી—મુંબઈનું આ સાપ્તાહિક પોતાનો એક એક અંક પ્રગટ કરે છે અને આપણને વધુ ને વધુ પોતાની તરફ ખેંચે છે. એનાં રૂપરંગ તો સુંદર છે જ, ભાષા પણ સ્વચ્છ છે, પણ એનું અનેરું આકર્ષણ તો દર અઠવાડિયે ટાઇટલના બીજા પાના પર આવતાં ચિત્રયુગલો છે. આપણાં સાપ્તાહિકોમાં 'પ્રવાસી' જુદી જ ભાત પાડે છે.

વિકાસગૃહ—કાર્યનોંધ ૧૯૩૭-૩૯. અમદાવાદની આ સ્ત્રી સંસ્થા હવે સૌની જાણીતી છે, તેનો આ હેવાલ છે.

ભાવનગર શ્રી કેળવણી મંડળે માત્ર પૂજાને પંથે પંદરમો વાર્ષિક દિન (પંદર વર્ષ પૂરાં કરતાં) પ્રગટ કર્યો. તેનો ૧૯૩૭-૩૯નો અહેવાલ મળ્યો છે.

પુસ્તકોનાં અવલોકન—સ્થળ સંકોચને લીધે આવતા અંક માટે બાકી રાખ્યાં છે. —ચા.

પહેલાં આસનો ઉપર અમે ક્યાં બેસી શકીએ એમ નહોતા ? મહાસભાએ તો પોતાના એ ભવ્ય પગલાથી એટલું જ સાબિત કર્યું કે સમગ્ર હિંદની મુક્તિ માટે એમણે પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યાં હતાં અને એટલા જ ખાતર આજે છોડયાં છે.

કારોબારીની બેઠક

કારોબારીની છેલ્લી બેઠક આગળની બેઠકો કરતાં એક જ રીતે જુદી પડી છે. આ બેઠકની કાર્યવાહી જોતાં એમ લાગે છે કે સરકારની અને મુસ્લિમ લીગની ચાલુ નીતિથી મહાસભા હવે થાકી છે. આ વખતના ઠરાવમાં સવિનય ભંગનો આદેશ નથી, પરંતુ એ આદેશ હવે બહુ દૂર નથી એમ તો દેખાઈ આવે છે. યુદ્ધ શરૂ થયા પછીના કારોબારીના એક પછી એક પગલાં જેમ યુદ્ધ તરફ જાય છે તેમ ગાંધીજીના એક માત્ર નેતૃત્વ તરફ પણ જાય છે. અલાહાબાદમાં રચનાત્મક કાર્યનો સંદેશો આપ્યો તે કરતાં વર્ધાનો સંદેશો ચોક્કસ અને ગંભીર છે. સ્વાતંત્ર્યદિનની પ્રતિજ્ઞામાં જે ફેરફાર કર્યો તે પણ બતાવે છે કે યુદ્ધની તૈયારીઓ હવે બરાબર થવા લાગી છે. ગાંધીજી તો જાણે કોઈ સિદ્ધિ માટે મંત્રજાપ કરી રહ્યા હોય એમ દરેક પ્રસંગે રેંટિયાની જ વાત કરે છે. એમ લાગે છે કે એકાદ મહિનામાં હિંદને ખૂણે ખૂણે આ પુરાણું છતાં નવું મોજું જોરભેર ફરી વળશે.

સ્વાતંત્ર્યદિનને હવે એક મહિનો પણ બાકી નથી રહ્યો. આ વખતે ૧૯૨૯ના અંતે ભરાયેલી લાહોર મહાસભા અને તે પછી ઊજવાયેલા મહાન સ્વાતંત્ર્યદિનનું સ્મરણ થઈ આવે છે. એ સ્વાતંત્ર્યદિનની પાછળ ઐતિહાસિક દાંડીકૂચ આવી હતી, તેમ આ વખતે પણ થશે શું ? મહાસભાની ધીરજ હવે ખૂટતી જણાય છે, પરંતુ બીજી બાજુ બ્રિટિશ સરકારનું માનસ એવું નથી જણાતું. એ કોઈને કોઈ કારણે સવિનય ભંગને દૂર રાખવા ઈચ્છે છે. જોઈએ હવે શું થાય છે.

લઘુમતિની શિરજોરી

બંગાળની ધારાસભામાં યુદ્ધ અંગે સરકાર પક્ષે જે ઠરાવ કર્યો તે પસાર તો થઈ ગયો, પરંતુ પ્રધાનમંડળના એક સમર્થ સભ્ય શ્રી. નલિનીરંજન સરકારે એ ઠરાવના છેલ્લા ભાગ ઉપર પોતાનો વિરોધ નોંધાવી રાજીનામું આપી દીધું. આ માટે શ્રી. સરકારને આપણે અભિનંદન આપવાં જોઈએ. સૌ કોઈ જાણતા હશે કે શ્રી. સરકાર એક વખત મહાસભાના અગ્રણી કાર્યકર હતા અને પ્રધાનપદના પ્રશ્ન ઉપર જ એમને મહાસભામાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યા હતા.

એ ઠરાવમાં એવું શું હતું કે જેને લઈને મહાસભામાંથી રૂખસદ મેળવનાર શ્રી. સરકારે પોતાનું સ્થાન અને માન છોડયું ? હિંદને કોરી રહેલો લઘુમતિનો એ પ્રશ્ન હતો, બંગાળ સરકારનો ઠરાવ એમ બોલતો હતો કે લઘુમતિની મંજૂરી ન મળી હોય એવું કોઈ પણ બંધારણ હિંદ માટે ઘડી જ ન શકાય. બહુ સુંદર વાત કરી. આ નીતિ તેઓ બંગાળની ધારાસભામાં અમલમાં લાવશે ? ત્યાં લઘુમતીઓ ના પાડે તે ખરડા પડતા મૂકી દેશે ? અને જરા આગળ વધીને કહીએ તો મુસ્લિમ લીગનું બંધારણ ઘડવામાં આ નીતિનો અમલ કરાવશે ? શ્રી. હકસાહેબ અને ઝીણા સાહેબની આવી વિચિત્ર વાતો લોકો સાંભળે છે ને ઝનૂની મુસ્લિમો માને છે, તેનું જ આશ્ચર્ય થાય છે. લઘુમતિને બંધારણીય રક્ષણ મળવું જોઈએ અને એનાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ, ભાષાને અંગે તેઓ ઈચ્છે તેવા જ નિર્ણયો થવા જોઈએ તેની કોઈ પણ મહાસભાવાદીએ કોઈ દિવસ ના પાડી નથી, પરંતુ લઘુમતિ મંજૂરી આપે તો જ બંધારણ ઘડી શકાય અને અમલમાં લાવી શકાય એ વાત સમજમાં આવતી જ નથી. મહાસભા કહે છે કે લઘુમતિને લગતી બધી ધારાકલમો, લઘુમતિ પોતાની બહુમતિથી જ નક્કી કરે તે સામે મહાસભાને વાંધો નથી અને અમુક ધારો લઘુમતિના ક્ષેત્રમાં આવે કે સામાન્ય ક્ષેત્રમાં આવે છે તે વચ્ચે નક્કી કરવામાં મતભેદ પડે તો એ વાત નિષ્પક્ષ પંચ પાસે મૂકવી. આવી સાદી વાત મુસ્લિમ લીગ કેમ નહિ સમજતી હોય, એવો ઘણી વાર પ્રશ્ન થાય છે. અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી મહાસભાની આ દરખાસ્તનો હજી સુધી કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળે જવાબ આપ્યો નથી અને પોતાની વાત જ ફૂટયા

કરી છે. કોઈ પણ બંધારણમાં બહુમતિ લઘુમતિઓ ઉપર જુલમ ન કરી શકે એવી સગવડો અવશ્ય રાખવી જોઈએ, પરંતુ તે સાથે જ એવું તો કોઈ બંધારણ ઘડી જ ન શકાય કે જેમાં લઘુમતિ જેમ દોરે તેમ બહુમતિએ દોરવાનું પડે. એવા બંધારણમાં પ્રજાતંત્રના પહેલા પ્રથમ નિયમનો જ ભંગ રહ્યો છે.

ખાકસાર ચળવળના પડઘા

ઉત્તર હિંદમાં મુખ્યત્વે મુસ્લિમોનું જે ખાકસાર મંડળ છે તે હવે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. એ મંડળે યુક્તપ્રાંતમાં કેવાં તોફાનો જગવ્યાં તે આપણે જાણીએ છીએ. એ મંડળની રચના બરાબર નાઝી મંડળ જેવી છે તેવી પણ સૌની માહિતી છે, આ જ પ્રકારના હિંદુ મંડળો પણ હવે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે તે વાત બહુ માણસો જાણતા નહિ હોય. મહારાષ્ટ્રમાં આવો એક સંઘ છે. જેના પ્રેરક બેરિસ્ટર સાવરકર મનાય છે. આ સંઘના લગભગ પચાસ હજાર સભ્યો છે, આ સંઘની એક શાખા અમદાવાદમાં ખોલવા પણ પ્રયત્ન થયેલો. આ સંઘ હિંદુ રાષ્ટ્રની સ્થાપના ઈચ્છે છે. આ કરતાં જુદી જાતનો પણ ખાકસારોને જવાબ આપતો એક સંઘ 'શક્તિદળ' ને નામે પંજાબ તરફ પણ છે એવા સમાચાર મળે છે. એના પંદર હજાર સભ્યો છે.

આવા સંઘોની રચનાથી કેટલાક હિંદુઓ કદાચ રાજી થતા હશે, પણ સમગ્ર રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જેટલી હાનિ ખાકસારોથી થઈ છે ને થાય છે તેટલી જ હાનિ આ સંઘોથી પણ થવાની. સૌથી મોટું નુકસાન તો એ થવાનું કે આપણી બન્ને કોમો એકમેકને નિભાવી લેવાને બદલે દરેક પ્રશ્નમાં તલવારથી જ ફેંસલો લાવવાનું માનસ સ્વીકારતી થશે. એટલે કોઈ પણ રાષ્ટ્રપ્રેમી હિંદુ કે મુસ્લિમે આવાં મંડળોને ટેકો આપવો જ ન જોઈએ. આ મંડળો આપણી સ્વરાજયાત્રાને આગળ ધપાવનારાં નહિ, પણ રોકનારાં છે.

તા. ૨૮-૧૨-'૩૯

☆

સ્વીકાર

Bhartiya Vidya—શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે ચાલતા ભારતીય વિદ્યાભવનના એક કાર્યક્રમ તરીકે 'ભારતીય વિદ્યા'નામના ષટ્માસિકનો આરંભ થયો છે, તેનો આ પહેલો અંક છે. ઉપનિષદ્‌નાં 'अमृत तु विद्या' એ સૂત્ર મુદ્રાવાક્ય છે, જે વાંચ્યા પછી અંદરના લેખો વાંચતાં આપણે જુદો જ રસ અનુભવીએ છીએ. ભારતીય વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનું સંશોધન કરી પ્રકાશમાં લાવવાનો આ લેખોનો હેતુ છે. ચિત્રો સુંદર અને લેખો વાંચવામાં ઉપયોગી થાય તેવા છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ—સુરત જિલ્લા લોકલબોર્ડ તરફની પ્રગટ થતા આ માસિકના પાંચ અંક તો બહાર પડી ગયા. એ પાંચે અંકો સાબિત કરે છે કે આપણાં સામયિક પત્રોમાં 'પુસ્તકાલય' નું જે સ્થાન છે તે જ તેનું થશે. ગામડાંની પ્રજાને અમલદારી તોરથી નહિ પણ સાચી સમજ આપી કેળવીને તેની પોતાની મેળે તેને પોતાની ફરજો બજાવતી કરવાની આ રીત કેટલી સારી છે તે આમાં દેખાય છે. કેવળ સુરત જિલ્લાને જ નહિ પણ ઈતર સ્થળોએ પણ સામાન્ય પ્રજાને દોરવણીરૂપ થવા આ સામયિક શક્તિશાળી છે.

પ્રવાસી—મુંબઈનું આ સાપ્તાહિક પોતાનો એક એક અંક પ્રગટ કરે છે અને આપણને વધુ ને વધુ પોતાની તરફ ખેંચે છે. એનાં રૂપરંગ તો સુંદર છે જ, ભાષા પણ સ્વચ્છ છે, પણ એનું અનેરું આકર્ષણ તો દર અઠવાડિયે ટાઈટલના બીજા પાના પર આવતાં ચિત્રયુગલો છે. આપણાં સાપ્તાહિકોમાં 'પ્રવાસી' જુદી જ ભાત પાડે છે.

વિકાસગૃહ—કાર્યનોંધ ૧૯૩૭-૩૯. અમદાવાદની આ સ્ત્રી સંસ્થા હવે સૌની જાણીતી છે, તેનો અહેવાલ છે.

ભાવનગર શ્રી કેળવણી મંડળે માનપૂજાને પંથે પંદરમો વાર્ષિક દિન (પંદર વર્ષ પૂરાં કરતાં) પ્રગટ કર્યો. તેનો ૧૯૩૭-૩૯નો અહેવાલ મળ્યો છે.

પુસ્તકોનાં અવલોકન—સ્થળ સંકોચને લીધે આવતા અંક માટે બાકી રાખ્યાં છે. —ચા.

વિસંવાદ

હમેશ મારે પરવારી કામથી
આંખે ભરી ઊંઘ, ભૂખે ભરેલું,
લઈ જઈ પેટ પ્રતિક્ષતા જતું
રખે અસૂરું ક્ષણુ બેંક થાતાં
ચૂકી જઉં 'લોકલ' મારી છેલ્લી. ૫
અને પછી પાંચદશેક મારા
સમા સખા હોય થયેલ લાંબા
સુખે દુઃખે ચુંબન માંકડોનાં
સહી, ઘડીમાં બદલન્ત પાસાં
વિવિધ પુષ્પાંજલિ અર્પતા રહી
કગાઉ આ આ કેવળ કંપનીને. ૧૧
જરાક શી સીટી ફૂંકી ફૂંકીને
અસક્ત ભાવે નિજ ચક્ર રોડવી
જુદાં જુદાં 'ટેશન' ને વટાવી
ગાડી જતી સા'વ જ એકતાનમાં ૧૫

\+ + +

ને એક દિને—
—અનેક શો એ પણ એક દિન
પડ્યો હતો અર્ધ-મીચેલે આંખે
હું, ગીત એ કર્કશ ચારિણીનું
પચાવવા યત્ન કરંત ભારે.
ગતિ જરા આંચકીને તહીં તો
ધીમી પડી, છેક ઊભી રહી 'એ'.
ન ત્યાં હતું 'ટેશન', અર્ધ રસ્તો
પોકારતો નિર્જનતા નિઃસીમ
જમાવીને આમ્રતરુની ઝાડી
ઝીલી રહ્યો ચાંદની કૃષ્ણ-ચંદ્રની; ૨૬
આજે હતી એકમ પૂર્ણિમાની
ઊંચે ગઈ આંખ સહેજ મારીઃ
અહો! ફૂટ્યાં-બાળકહાસ્ય જેવું,
સુમુક્ત આખા નભને નચાવતું,
ભરી ભરી અંજલિને પીતાં યે
સદા અતૃપ્તિ મનમાં રહે જ,
રહ્યો વિધુ હાસ્ય જ એવું રેલવી. ૩૩
ને તારલાનાં ટમકંત ઝૂડો
રચંત કોઈક વિરાટ દશ્ય.
ચાંદો બનેલો અહીં સૂત્રધાર
સંચાલને સૌ નટ દીપ્તિમંત
મળી રચ્યું નાટક આ અનેરું
રસે ભર્યું આભની રંગભૂમિએ. ૩૯
કો' એક ખૂણે, વળી મધ્યમમાં કો'
વેરાયલી બેત્રણ વાદળીઓ
કુતૂહલે જોઈ રહેલ, જાણે
આ હર્ષનું કારણ શું હશે જો!
સ્મિતે રૂપાળાં છલકંત મોઢાં
રૂપેરી એ સૌ અભિસારિકાનાં
નિશા તજી તાંડવ નિત્યનું શું
બની રહી પ્રેક્ષક મૂક, સાચે?
તજી દઈ ભીષણ કાળ રૂપ
–ગળી જતું મોદ-પ્રમોદ વિશ્વનો ૪૯
ને દૂર ત્યાં આમ્રતરુની કૂંજે
ઊડે મધુરો સૂર સાવ મીઠો
કલેવરે વિશ્વ તણા ભરંતો
આનંદ, જે અમૃતપાન તૃપ્તિનો
હૈયું ય હર્ષે મુજ નાચતું થયું. ૫૪
મને ન શું ભાન હતું હજી કે
વિધુ બધી એકમને ન્હવાડતો
સદા વિતાને નભના રહ્યો છે,
ને તારલા વાદળીમાં લપાતા
ખેલી રહે ચાંદનીના સરોવરે,
નિશા તજી અંબર કાળું ત્યારે
રૂપેરી શી ચૂંદડીમાં વીંટાતી! ૬૧
મને થયો ખેદ, શું યંત્ર પેરે
બની હું યે ચેતનશૂન્ય ચાલ્યો?
નિસર્ગ વ્હોળા કર બે પ્રસારી
વેરી રહી અંતરથી પ્રમુક્ત
મને વિશાળું દિલ એ નિહાળવા
હતી જ ક્યાં શુદ્ધ? રહે ય ક્યાંથી? ૬૭
જરાક શી સીટી ફૂંકી તહીં તો
ગાડી ફરી કાળની દોર ઝાલી
અસક્ત ભાવે નિજ ચક્ર રોડવી
મારી કને 'ટેશન' લાવવાને
વહી રહી કેવળ એકતાનમાં. ૭૨

'અજ્ઞાત'

•અમદાવાદ અને નડિયાદના નવા એજન્ટ•

◦ અમારી તમામ પ્રવૃત્તિઓની ભારત વસ્તુ ભંડારને આપેલી સોલ એજન્સી તા.૧૫.ડિસેંબર ૧૯૩૯ના રોજ પૂરી થઈ છે.

◦ હવે પછી અમદાવાદ અને નડિયાદના નવા અને જૂના દરેક ગ્રાહકે પોતાનો વ્યવહાર અમારા નવા એજન્ટ સાથે કરવાનો છે.

◦ બુકસેલરો સાથેનો વ્યવહાર અમારા કાર્યાલય મારફત જ થશે.

ગ્રામોદ્યોગનાં કવર, કાર્ડ અને કાગળો [સફેદ તેમજ રંગીન] પણ અહીંથી મળી શકશે.

—નવા એજન્ટ—

ચં દ્ર કા ન્ત મ હે તા

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[× મૂકેલાં પુસ્તકો મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
× રાજાજીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ	૦-૪-૦
× જાતકકથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
ક્રાન્તિ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ (નથી)	
ઇટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
વીરની હાકલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની હિજરત	૦-૨-૬
ગાંધીકૂચ આશ્રમ	૦-૮-૦
બોરસદની વીરાંગનાઓ	૦-૨-૦
લુંટાતું હિંદ	૦-૩-૦
ચૈકાનું કમળ	૦-૩-૦
રૂપિયાનું ઝાડ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
× ટેકને ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
× મારી કહાણી	૦-૯-૦
× ચબૂતરો	૦-૧૦-૦
કૈયા ભગતની કડવી વાણી અને ગરીબોનાં ગીતો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક	૦-૮-૦
કળિયુગ	૦-૩-૦
તૂટેલા તાર	૦-૮-૦
તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાને પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
જીવનચર્યા	૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં ડોકિયું	૦-૯-૦
ચીન જપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લગ્ન કે પ્રપંચ ?	૦-૮-૦
× દેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
શહીદનો સંદેશ	૦-૧૨-૦
કાગવા	૦-૩-૦
આપણો આહાર	૦-૬-૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૫-૦
ગિરિરાજ આબુ	૦-૮-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા	૧-૪-૦

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

— પ્રસ્થાન —

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

× પ્રેમનો દંભ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
× સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
× કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
× નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
× નવો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
× નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
× દૃષ્ટિપરિવર્તન	૧-૪-૦
× કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
લગ્નસુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

× ઘરે-બાહિરે	૨-૦-૦
× ચતુરંગ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નૌકાડૂબી	૨-૮-૦

બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧	૧-૪-૦
એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૨	૧-૪-૦
× ગાતા આસોપાલવ	૧-૮-૦
× દ્વિરેફની વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
× ગીતામન્થન	૧-૪-૦
× સત્યમય જીવન	૦-૧૦-૦
લગ્નપ્રપંચ	૩-૮-૦
શેષનાં કાવ્યો	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

× દ્વિરેફની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
ચુંબન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
ગાંધી મહિમગીતોત્સવાંક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર (,,)	૦-૬-૦
× ઘરગથ્થુ વૈદક	૨-૦-૦
× દિનચર્યા	૧-૮-૦
× સાબરમતી	૧-૪-૦
× રશિયાનું ઘડતર	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૨-૦-૦
વાહીદનો સંદેશ	૧-૦-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા	૧-૮-૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦
અસહકાર	૧-૮-૦
ચંપારણમાં ગાંધીજી	૧-૮-૦
મદિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૧૧-૦
અનંતા	૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓને તેમ જ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

કુમાર પરિચય

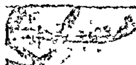
'કુમાર' અંક ૧૯૨ (ડિસેમ્બર'૩૯)નો પરિચય

સત્તરમે વર્ષે

कस्मै देवाय हविषा विधेम એ સનાતન જૂનો પ્રશ્ન પોતાની મજલના આરંભથી જ 'કુમારે' પોતાની જાતને પૂછી લીધો છે, અને તેનો ઉત્તર પણ મેળવી લીધો છે કે जनता जनार्दनाय. અને એ જનતાના નવાંકુર સમી કુમારજનતાના જીવન વધુ મસ્ત, વધુ જીવનદર્શી ને સવિશેષ વર્ધમાન બનાવવાની પોતાની ફરજ એ આજ સુધી સંભાળતું આવ્યું છે. આજ પૂરાં થતાં સોળ વર્ષનું એનું એકેએક સોપાન એની આગેકદમી સાથે ગુજરાતના કુમાર માનસને ઊર્ધ્વગામી બનાવતું આવ્યું છે. ધ્યેય બહારનું એકે લખાણ 'કુમારે' આજ સુધી આવકાર્યું નથી, એટલું જ નહિ પણ કુમારજીવનના અંગપ્રત્યંગને સ્પર્શતી સર્વ દિશાઓ પર પ્રકાશ પાથરવામાં એણે પોતાની જાતને કૃતાર્થ માની છે, એની સાક્ષી તો, આજ સોળ વર્ષથી જેઓ એનો સાથ આપી રહ-

માનવપ્રેમથી આર્દ્ર બનેલા, પ્રભુથી પ્રેમભર્યા પોતાના હૃદયને વજ્ર જેવું કઠોર કરીને, પોતાના જ બંધુઓ સામે યુદ્ધ ચલાવી જેણે મનુષ્યજાતિની ગુલામીની બેડીઓ તોડી, તે અમેરિકાના ત્રાતા અબ્રાહમ લિંકને માનવજાતનું એ કલંક પોતાના લોહી વડે જ ધોયું. એ શાંતિના ને સ્વાતંત્ર્યના ભાથીનો જીવનપરિચય આ અંકમાં આપ્યો છે. તેના જ હસ્તાક્ષરમાં એ મુક્તિનું જાહેરનામું આ નીચે જુઓ.

And by virtue of the power, and for the purpose aforesaid, I do order and declare that all persons held as slaves within said designated States, and parts of States, are, and henceforward shall be free, and that the Executive

State of ... the eighty-seventh.

Abraham Lincoln

ગુલામીની બેડી પર છીણીરૂપ બનેલા લિંકનના અમર હસ્તાક્ષરો

And by virtue of the power, and for the purpose aforesaid, I do order and declare that all persons held as slaves within said designated states, and parts of states are and henceforth and shall be free. (સત્તાની રૂએ અને ઉપર્યુક્ત હેતુથી હું ફરમાન કરું છું ... નિયત કરાયેલાં રાજ્યો અને રાજ્યોના વિભાગોમાં ગુલામ તરીકે અટકમાં રહેલા તમામ ઇન્સાન હવેથી આઝાદ છે અને આઝાદ રહેશે.)

આકાશમાં ... લાગવું ... સુંદર હોય છે, તેવું પક્ષીઓ ...

અત્યુ છ જ આના ચિત્રો અને કલાદૃષ્ટિમાં, વાચનની વિવિધતા અને સામગ્રીની સમૃદ્ધિમાં, પ્રાણભરી સજીવતા અને તાજપમાં સદા અગ્રણી અને અનન્ય રહ્યું છે. એનાં ચિત્રો પાછળ ચિત્રકારો સર્જાવતી એક વિશિષ્ટ સંસ્થાનું બળ છે. એનાં રૂપરંગ પાછળ ગુજરાતને મુદ્રણની નવી શૈલીનો પરિચય કરાવનાર એક દૃષ્ટિ છે;

આપણી રાષ્ટ્રભાવનાનું પ્રદર્શન કરવા આપણે જ્યારે મોટા ઉમારા 'દેશ હૈ' એ ગીત લલકારી તો ઊઠીએ છીએ; પણ આ... અંકમાંનો એ મથાળાનો પ્રશ્નાર્થક લેખ વાંચીને તમને આપમેળે સમજાશે કે આપણે એ લલકારને કેટલા વફાદાર છીએ.

કેટલીકવાર કલાગરા ને કમાઉ દીકરા માત્ર બહારથી જ ડાહ્યા દેખાતા હોય છે, તેના કરતાં લબાડ-લફંગા દેખાતા હોય એવા છોકરામાં હૃદયનો ખરો હીરો ગુણ મળી આવે છે. માનવ હૃદયની એવી પ્રતીતિ કરાવતી આ અંકની વાર્તા 'હરીઓ આવ્યો' વિશિષ્ટ કોટિની છે.

પણ આ અને આવા બીજા નાનામોટા લેખો તથા એના નિત્યનવીન વિભાગોની વ્યક્તિગત ઓળખાણ આપવા કરતાં આ પરખેનો એનો સર્વગ્રાહી પરિચય મેળવવા, તથા તમે એ કદિ ન જોયું હોય તો તેનો એકાદ નમૂનો મંગાવી લેવા અમારી ભલામણ છે.

એના એક એક લેખ પાછળ પાંચ-દસ પુસ્તકોનાં વાચન કે વર્ષોનાં અવલોકન અને અભ્યાસ હોય છે; જગતનો એવો કોઇ મહાપુરુષ નથી જેનો પરિચય 'કુમાર'ના વાચકોને સાંપડે નહિ; જ્ઞાનવિજ્ઞાનની એવી કોઇ શાખા નથી જેને 'કુમાર' સ્પર્શે નહિ. એને માટે સર્વત્ર એક જ

અભિપ્રાય છે: 'કુમાર' હમેશાં અનોખું છે—અનન્ય છે—અગ્રણી છે

કદિ ન જોયું હોય અને ખાતરી કરવી હોય તો નમૂનાનો અંક મંગાવી જુઓ.
એનો કોઈ પણ અંક જોશો અને તમે ગ્રાહક થવા લલચાશો.

વાર્ષિક ૭ રૂપિયા **નવું વર્ષ જાન્યુઆરીથી શરૂ થયું છે** પરદેશ બાર શિ.

અવશેષ 'કુમાર'

પાછળનાં વર્ષની રહીસહી ફાઇલો અને છુટક અંકો અત્યંત સસ્તી કીમતે

ફાઈલો—વર્ષ ૬ તથા ૧૧ની: દરેકના રૂા. ૨-૦; વર્ષ ૧૦, ૧૨, અને ૧૩ની: દરેકના રૂા. ૩-૦; પોસ્ટેજ જુદું.

નીચે મુજબના છુટક અંકો—દરેકની કીમત બે આના

નીચે જેના નંબર આપ્યા છે તે અંકોની રહીસહી અનિયમિત સંખ્યા સ્ટૉકમાં છે. તમારી ફાઇલમાં ખૂટતો કોઈ અંક એમાં હોય તો શોધીને મેળવી લો. અથવા તમને મનગમતા કોઈ પણ અંકો મંગાવી તેની ફાઇલો બંધાવી લેશો તો એ રસમય અને સંગીન સાહિત્યનો અમોલો સંગ્રહ તમને સસ્તામાં મળી રહેશે:
૪, ૩૭, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૬૦, ૬૧, ૬૩, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૭૨, ૮૪, ૮૬, ૮૭, ૮૯, ૯૧, ૯૨, ૯૫, ૯૬, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦.

જેની નીચે લીટી દોરી છે તે સળંગ અંકો છે. એટલે, એ ખરીદનારને નજીવી કીમતે ચાર, છ કે વધુ માસનું સળંગ વાચન મળી શકે છે. જેઓ આખી ફાઈલો ન વસાવી શકે તેમ હોય તેમણે આ લાભ જતો કરવા જેવો નથી.

☞ ફાઇલો બધી બાંધ્યા વિનાની સમજવાની છે. ☞ કીમત તદ્દન સાદી (પોસ્ટેજ વગરની) છે. ટપાલ ખર્ચ અંક દીઠ એક પૈસા પ્રમાણે વધુ ગણીને સાથે જ નાણાં મોકલવાં. બહારદેશના ગ્રાહકોએ અંક દીઠ અરધો આનો અને પરદેશના ગ્રાહકોએ અંક દીઠ દોઢ આના લેખે મોકલવું. ☞ વી.પી. કરવામાં આવશે નહિ; પોસ્ટની ટિકિટો અગર મનીઑર્ડર કે પોસ્ટલ ઑર્ડર દ્વારા નાણાં અગાઉથી જ મોકલવાં.

—અંજલિ ગ્રંથમાળા—

વર્ષ પાંચમું

- જેનો હેતુ નૂતન ગુજરાતની રચનામાં પોતાનો હિસ્સો આપવાનો છે—
- જેનો હેતુ જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર ક્રાંતિકારી અસર મૂકવાનો છે—
- જેનો હેતુ શિષ્ટ, સુંદર અને ઉપયોગી સાહિત્ય અત્યંત સસ્તા મૂલ્યે આપવાનો છે—

આ ગ્રંથમાળાના તમે ગ્રાહક છો? એનું એકેય પ્રકાશન તમે જોયું છે? એની યોજના વિષે કશું જાણો છો? એની પ્રગતિથી અને લોકપ્રિયતાથી તમે વાકેફગાર છો?

એનું લવાજમ

દેશમાં ચાર્જ પૂરાના

રૂ. ૪—૦—૦

(૧૨૦૦ પાનાં)

બંધન અને મુક્તિ : લેખક : દર્શક
પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૨૦ : કિંમત બે રૂપિયા.

૧૮૫૭ના બળવાની ભૂમિકા ઉપર આલેખાયેલી આ નવલકથા એના લેખકને પ્રથમ પંક્તિના નવલકથાકાર તરીકે સાબિત કરશે. આ નવલનું એકેએક પાત્ર આપણી આંખ સામે જીવતું-જાગતું લાગે છે, વાર્તામાં ગૂંથાયેલું વિચારધન આપણને મુગ્ધ કરે છે.

જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)
લેખક : સોપાન
પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૧૨ : કિંમત બે રૂપિયા

શ્રી. સોપાનની આ સર્વોત્તમ કૃતિ છે. જે વિચાર અને વસ્તુ ઉપર નવલકથાનું સર્જન થયું છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તદ્દન નવીન છે. પૂર્વાર્ધમાં નિષ્ક્રિય અને સક્રિય આદર્શવાદની અથડામણ અને તીવ્ર સંવેદન આલેખાયેલું છે.

જગતનો તાત : લે. રામનારાયણ ના. પાઠક
પૃષ્ઠ : ૩૨૮ : કિંમત બે રૂપિયા

આમાં ખેડુ-જીવનનું ચિત્ર છે છતાં આ નવલકથા 'ધરતી' જેવી નથી. ખેડા જિલ્લાના બારૈયા વચ્ચે લગભગ બે વર્ષનો સતત સંપર્ક સાધ્યા પછી નવલકથાની રચના થઈ છે. આ પુસ્તકનો પ્રવેશક શ્રી. રવિશંકર મહારાજે લખી આપ્યો છે

જાગતા રે'જો (ઉત્તરાર્ધ)
(ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થશે.)

આ બીજો ખંડ અત્યંત કરુણ છે. એમાં એક પ્રચંડ આત્માનું પતન, પશ્ચાત્તાપ, વેદના અને અંતે ઊર્ધ્વગમન આલેખાયું છે. આ નવલ કોઈ પણ ગુજરાતીએ વાંચવી જ જોઈએ.

અંજલિ ગ્રંથમાળા : પો. બો. ૭૩ : અમદાવાદ

URMI REGD. No. B. 4061

મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે-અમદાવાદ
મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : અમદાવાદ

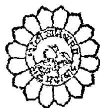
સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯ ફેબ્રુઆરિ ૧૯૪૦ અંક

• અનુક્રમ •

• સંપાદકો :

મોહનલાલ મહેતા : ઈશ્વરલાલ દવે
શાંતિલાલ શાહ . હરજીવન સોમૈયા

• વાર્ષિક લવાજમ

હિંદુસ્તાનમાં	પરદેશમાં
રૂ. સાડા પાંચ	રૂ. સાડા ૭

છૂટક નકલ આઠ આના

ઊર્મિ

● વાર્ષિક લવાજમ ●

[illegible]	દેશમાં	પરદેશ
[illegible]	૫-૮-૦	૬-૮-૦

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦

લેખ સંબંધી

૧ જે લેખનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તે લેખ જો પહેલા જ અંકમાં પ્રગટ થઈ શકે એમ હોય તો તેના લેખકને ખબર આપવામાં આવતી નથી. જો લેખનું પ્રકાશન મોડું થવાનું હોય તેની ખબર આપવાનો રિવાજ છે.

૨ જે લેખ સાથે ટપાલખર્ચ નથી હોતું તે લેખ જો સ્વીકારવા યોગ્ય ન લાગે તો રદ કરવામાં આવે છે.

૩ જે લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તેનાં કારણો આપવાને અમે બંધાયેલા નથી. અમારા તરફથી કારણો ન મળે તો અમે નથી લખવા ઇચ્છતા એમ સમજવું.

૪ કોઈ પણ લેખકનો લેખ જે અંકમાં છપાય તે અંક અને તે લેખની છૂટી પાંચ પ્રતો જ લેખકને મોકલવાનો રિવાજ છે. કોઈ પણ કારણસર છૂટી પ્રતો ન મોકલી શકાય તો ફરીથી છપાવી આપવાનું જોખમ અમે સ્વીકારતા નથી.

વ્યવસ્થા સંબંધી

૧ કોઈ પણ ફરિયાદ માટે જવાબી ટપાલખર્ચ અને ગ્રાહકનંબર જણાવવો જરૂરી છે.

૨ જે ગ્રાહકોનું લવાજમ પૂરું થવા આવે છે તેને અગિયારમા અંક સાથે એ જાતની ચેતવણી મોકલવામાં આવે છે અને એમના તરફથી વખતસર જવાબ નથી આવતો તો બારમો અંક એમને વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વી. પી. રૂા. ૫-૪-૦નું થાય છે, તે ન સ્વીકારતા હો તો અંક વી. પી. ખર્ચના ચાર આના મોકલીને જ તે પાછો મેળવી શકે છે.

૩ અંગ્રેજી મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં જ 'ઊર્મિ'નો અંક પ્રાપ્ત ન થાય તો ગ્રાહકોને વિનંતી છે કે તેમણે ટપાલઑફિસમાં ખબર કાઢવી અને ટપાલખાતા તરફથી જે લેખિત જવાબ આવે તે અહીં મોકલી આપવા. એમને તે અંકની બીજી નકલ મોકલી આપવામાં આવે છે.

વર્ષ નવમુ   ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦   અંક બારમો

લોકરંજન

લોકપ્રિય થવા માટે કોઇ કલા પોતાનું ધોરણ નીચું રાખે તો એથી એ જીવનપ્રતિ દ્રોહ કરતી નથી એવી સાધારણ રીતે ફેલાતી જતી માન્યતા એ સાચી માન્યતા નથી. જ્યારે પોતાને માટે રાખેલી અમુક 'રેખા' નું કોઇ પણ કલા સીમોલ્લંઘન કરે, ત્યારે સાવચેતીનો એક સૂર સંભળાવવો પડે છે કે, કલા લોકપ્રિય થવા માટે નથી, પણ લોકને કલાપ્રિય બનાવવા માટે છે. પ્રજાનુરંજનને નામે ઘણી વખત કલાકાર પોતાની અશક્તિ છુપાવતો હોય છે. ખરી અને સાચી કલા, પછી એની ભાષા રંગમા હેય, પથ્થરમાં હોય, શબ્દમાં હોય, અભિનયમાં હોય કે સ્વરમાં હેય—પોતાનું અમુક ઉચ્ચ ધોરણ જાળવી રાખવાનો આગ્રહ તો તે રાખે છે જ. અને એ ઉચ્ચ ધોરણનો ત્યાગ કરવાથી જ લોકને પહોંચી શકાય તેમ છે, એવી માન્યતા, એ જીવન-પ્રતિનો દ્રોહ છે, કારણ કે એમાં પોતાની નિર્બળતા ન જોવાની આપઘાતી શૈલી કામ કરી રહેલી હોય છે, અથવા તો સિદ્ધાંતત્યાગ કરતાંરુ આપઘાતી માનસ દોરવણી આપતું હોય છે. આધુનિક સમાજના જ સઘળા પ્રશ્નો લેવાથી, અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ જ નજર સમક્ષ રાખવાથી, કોઇ પણ કલા જીવન-સન્મુખ છે, એવી માન્યતા રાખવી એ પણ એવો જ એક બીજો ભ્રમ છે. આધુનિક સમાજનો કે વર્તમાનકાલીન પરિસ્થિતિનો બહિષ્કાર કરવા માત્રથી જેમ *classical* કલાનું ઉત્તમાંગ સાધ્ય કરી શકાતું નથી, પણ તેને માટે તો કલાકારની પોતાની પ્રાણશક્તિ ઉપર જ ઘણો આધાર રહે છે, તેમ કેવળ વર્તમાનકાલ અને આધુનિક સમાજ એવા બે શબ્દો વડે કોઇ પણ કલાને આપણે જીવનપ્રતિ દ્રષ્ટિ રાખનારીનું 'સર્ટિફિકેટ' આપી શકીએ નહિ ખરી રીતે જીવનપ્રતિ દૃષ્ટિ રાખનારી કોઇ પણ કલા જીવનના સઘળા જ પ્રશ્નોને, અને જીવનના સઘળા જ કાળને, સરખી સરસતાથી સ્પર્શી શકે છે. અને એ તમને પોતાના પ્રાણથી પ્રાણવાન બનાવી, સઘળી પરિસ્થિતિ અને સમયમાં વહી રહેલી જીવનદૃષ્ટિ બતાવે છે. કલાને પ્રાચીન અને અર્વાચીન, સામાજિક ને શિષ્ટ, આધુનિક ને

ભૂતકાલીન, એવી એવી ચિઠ્ઠીઓ લગાડવી એ એક પ્રકારનો વિચારભ્રમ જણાય છે. એ ખરું છે કે અમુક પ્રકારના આપણા પ્રશ્નો એ ભૂતકાલના પ્રશ્નો ન હતા, અને નથી. આપણા પ્રશ્નોની આપણે આપણી રીતે છણાવટ કરીએ એ પણ જરૂરી છે. પણ એવી છણાવટ કરવા માટે માણસે પોતાનામાં રહેલી સઘળી વિકૃતિનો આશ્રય લેવો પડે. અને એ જે કાંઇ રજૂ કરે તે એવી કઢંગી શૈલીમાં હોય કે જેથી કેવળ ઘૃણા જ ઉત્પન્ન થાય, તો કલાના હાર્દનું આં રીતે ખૂન થાય છે કે એ જોનારને દૃષ્ટિ આપવાને બદલે અંધકાર આપે છે—એવો અંધકાર કે જેમાંથી શો રસ્તો હોઈ શકે એની ખબર જ કોઈને પડતી નથી. જે કલા, દૃષ્ટિ ન આપે તે ભલે ને વાસ્તવિક દુનિયાની રેખાએ રેખા શું, રજે રજ કેમ રજૂ કરતી નથી, પણ એ કલા જ નથી. એ તો એક પ્રકારનો માનસભ્રમ છેઃ અને કદાચ એ નિશ્ચેતન અવસ્થાની આગાહી છે.

લોકરંજન એ કલાનું પ્રધાન અંગ નથી. એ એનું આવશ્યક છતાં ગૌણ અંગ છે. બહુ જૂજ અપવાદો બાદ કરતાં, સાચી કલાને લોકો સામાન્ય રીતે જાણી શકવા જેટલી શક્તિ ધરાવે છે જ. લોકરંજન કરવાનું મારું કામ નથી કલાના એ કાંઇક ગર્વી એકરારમાં જેમ સત્યાભાસ છે, તેમ લોકરંજન પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ રાખની એ એવો જ બીજો સત્યાભાસ છે. લોકને ઘણી વખત તો અમુક સમય ગયા પછી જ દૃષ્ટિ મળે છે. અને એટલા વખતમાં પોતે લોકપ્રિયતા ખોઈ બેસશે એ ભીરુતાથી કોઈ કલાકારે પોતાનું સામાન્ય ધોરણ તજવાની જરૂર નથી.

આજે જ્યારે, જીવનસંમુખ-દૃષ્ટિ ને જીવનવિમુખ-દૃષ્ટિ એ બન્ને અતિ મહત્ત્વની વિચારસરણી રજૂ થાય છે ત્યારે એ બન્ને પરિસ્થિતિમાં જે સત્ય છે અને જે આભાસ છે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ વિચારકને આવી જવો જોઇએ. નહિતર તો ઘણી વખત પોતાની અશક્તિને જ શક્તિ માનનારું ભ્રમિત માનસ ઉત્પન્ન થાય, ને કલા કલાને ઠેકાણે રહે, ને વ્યક્તિ કેવળ સમાજદ્વેષને જ સામર્થ્ય ગણવાની ભુલભુલામણીમાં પડી, પોતાની અધોગતિનું નિર્માણ કરે. આજે જ્યારે આપણા સમાજમાં અનેક સંઆઘો અને સંવેદનો, અનેક નવા પ્રશ્નો અને અનેક સમસ્યાઓ ઊભી થઇ એક તુમુલ જીવનમંથન ચાલી રહ્યું છે, તે વખતે સૌ લોકવિકાસ તરફ દૃષ્ટિ રાખનારાઓનો ધર્મ છે કે એમના વિચાર, એમની શૈલી, એમની કલા, એમની ઉપાસના, એમની દૃષ્ટિ લોકસંગ્રહ માટે રહે. અને પોતાની જાતવિલોપન માટેની એમની વૃત્તિ હમેશાં આગળ ને આગળ રહે. શુદ્ધમાં શુદ્ધ વિચારસરણીને પણ સ્વ-અભિમાનનું એક નાનું સરખું બીજ એટલી તો કલુષિત કરી મૂકે છે કે લોકસંગ્રહમાં એની કાંઇ જ કિમ્મત રહેતી નથી.

• ધૂમકેતુ •

નવલકથાનું વાતાવરણ

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

કોઈ પણ નવલકથાનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરવા માટેની આવશ્યક પૂર્વ તૈયારી મારી પાસે નથી પણ આ ઊણપની પૂર્તિ નવા વાચનારામાં જડી આવતી ભોળી ઉદારતાએ સરસ રીતે કરી છે વાર્તાની ચોપડી વાચવા વિષે સાવ નાનપણમાં જે કુતૂહલ રહેતું તે હજી પણ કાયમ છે, પણ નિબંધ કરતા નવલકથામાં વખત ઝાઝો જાય છે અને બદલામાં વળતર ઓછું મળે છે એ નથી ગમતું કોઈ પણ પુસ્તક મને 'બેચી કાઢતા' આવડતું નથી તેવો પ્રયત્ન કરતા વાચનનો કશો લાભ મળતો નથી

પ્રથમ વાચન વખતે ટીકાદૃષ્ટિને સ્થાન આપતું નહિ, લેખક સાથે તદ્દન એકરૂપ થઈને તેની કલાને તદ્દન વશ થઈને વાચવું એ મારી પદ્ધતિ છે, એ મારો સ્વભાવ જ છે એટલે કોઈ પણ પુસ્તક વાચતા મને એમાથી અધિકાધિક આનંદ મેળવતા આવડે છે

*　　　　*　　　　*

તે દિવસની નવલકથા વાચતા આ આનંદ વિરસ કરનારી એક વાત હતી તે ડગલે ને પગલે છૂટતો સિગારેટનો ધુમાડો. ગોલ્ડફ્લેક હો કે બીજી કોઈ ઇજિપ્શ્યન સિગાર હો, મને એથી ગૂંગળામણ થાય છે સાર્વજનિક જીવનમાં જેમને વિષે આદર છે એવી વ્યક્તિઓને ધૂમ્રપાન કરતી ઘણી વાર સહન કરી લેવી પડે છે, પણ પોતાની જ ઓરડીમા એકાંતમા બેસીને આનંદ નવલકથા વાચતા હોઈએ ત્યારે એમાથી પણ એ બલા જ્યારે પીછો છોડતી નથી ત્યારે ખૂબ કંટાળી જવાય છે.

આજકાલના ઘણા કથાલેખકોને, જે જે પાત્રો વિષે તેઓ સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરાવે છે તેને અમુક ફૅશનેબલ વ્યસનો હોવાના વર્ણનો કરીને એ વ્યસનો પરત્વે લોકોમા સહનશીલતા, કૌતુક અથવા આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરવાની ટેવ પડેલી દેખાય છે ચા, કૉફી, ઑવલટાઇન, સિગારેટ, પત્તા વગેરે વસ્તુઓ વેચવા માટે કારખાનદારોએ મોટી મોટી સિંડીકેટ કરી છે, એટલે કોઈ ખાસ કારખાનદારનું નામ ન આપતા તે તે પદાર્થો વિષે લોકોના મનમા રસ ઉત્પન્ન કરાય તોપણ કારખાનદારોને બસ છે આ જાણ્યા પછી ઘણી વાર મનમા શંકા ઊઠે છે કે આ વાર્તાલેખકોને, આમ એ વસ્તુઓ પ્રત્યે આકર્ષણ પેદા કરવા, સારું સરખું કમિશન તો નહિ મળતું હોય ? એ સિવાય પોતાની વાર્તાના વાતાવરણને આવું ધૂમ્રધૂસર કરવાથી તેમને બીજો શો ફાયદો થતો હશે ? એ વ્યસનોને સમાજમા કેટલું ખોટું મહત્ત્વ મળેલું છે તે કંઈ કોઈને કહેવું પડે તેવું નથી, પણ એના વર્ણન વિના કથાનકની વાસ્તવિકતા ઓછી થાય છે, એમ માનવાનું કારણ નથી પહેલાના કલાકારો ઇરાદાપૂર્વક ખાણાપીણાના પ્રસંગોનાં વર્ણનો નહોતા કરતા હવેના લેખકવાચક આવા વર્ણનોમા રાચે છે કદાચ 'મુક્તાત્મા'ઓને એ આવશ્યક હશે ! રતિવિહાર, આલિંગન-ચુંબન, મિજમાનીઓ, નાસ્તા, ચાપાણી, ધૂમ્રપાન, મદિરાપાન—આ બધી બાબતો સાહિત્યિક વર્ણનોમા આવ્યા પછી જમવું જવું, લઘુશંકાએ જવું, એના જેવા આરામ આપનારા વિધિ વર્જ્યવિષયો કેમ ન થઈ શકે તે સમજાતું નથી ઉપનિષદમા ઝાડ નીચે બેસીને ખરજવું ખજવાળતા એક ઋષિનું વર્ણન આવ્યું છે,

મહાભારતમાં ઉત્તર દિશાના ઘરમાં મહેમાન થઈને રહેલા એક ભોળા ઋષિનો સ્નાનાનંદ ખૂબ શ્રદ્ધાથી આલેખાયો છે. જો આપણા વાર્તાલેખકો અફીણ ખાવા લાગે તો તેઓ પણ શૌચાનંદની લિજ્જત કળી જઈને તેની ઉપર પણ લખવા બેસી જાય! એક અંગ્રેજી નવલકથામાં લડતા સિપાહીઓને ખુલ્લા મેદાનમાં શૌચ જવાનું મળતાં થતા શૌચાનંદનું વર્ણન છે; પણ ત્યાં એ યોગ્ય પણ છે.

પણ આગગાડી અને ટ્રામમાં જેમ તમાકુનો ધુમાડો પરાણે સહન કરવો પડે છે તેમ વાર્તા વાંચતાં પણ એ ધુમાડો સહન કરવો પડે એ કેટલું દુર્ભાગ્ય!

* * *

શુદ્ધ કલાત્મક આનંદ અનુભવવાનાં સાધન ઇંદ્રિયો તે આંખ, કાન અને વાણી(કંઠ), તેમ જ તાલબદ્ધ હલનચલન અને વિશિષ્ટ પ્રકારના હાવભાવ—આમાં આનંદ અનુભવનારી ઇંદ્રિયો અને તેના વિષયો દૂર રહી શકે છે. અને તેથી જ તટસ્થપણે તેનો આસ્વાદ લઈ શકે છે. જ્યાં પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ થયો ત્યાં નિર્ભેળ આનંદ હોઈ શકે નહિ. ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते। એ ગીતાના સૂત્રમાં ઉપલો સિદ્ધાંત જોવાને મન લલચાય છે, પણ તે જતો કરવો પડે છે. सुखं आत्यंतिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यं अतीन्द्रियम् । અહીં માત્ર આત્યંતિક સુખ એટલે કલાત્મક સુખ એવો અર્થ કરીએ તો ચાલે એમ લાગે છે. નાક, રસના (જીભ) અને ત્વચા એ પ્રધાનપણે ભોગેન્દ્રિયો છે. અહીં ઇંદ્રિયોનો વિષયો સાથે સ્થૂળ સ્પર્શ થાય છે અને તેથી એમાંથી ભોગવિલાસ અવતરે છે. કલાત્મક અને નિર્વિષય આનંદને આ સ્થિતિ અનુકૂળ નથી.

* * *

કેટલાક પાપભીરુ લોકો પાપી વાસના છોડી શકતા નથી, અને કોઈ પણ કારણે પ્રત્યક્ષ પાપનું સેવન એમનાથી થતું નથી. આવા લોક બહારથી અલિપ્ત રહી સર્વ પ્રકારના ભોગવિલાસનું માનસપૂજાની પેઠે સવિસ્તર માનસિક સેવન કરતા હોય છે.

પૃથક્કરણ-પ્રવીણ એવા આજકાલના માનસ-શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જે કોઈ વિષયોનું આવું માનસિક સેવન કર્યા કરે છે તે શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક રોગ જ પેદા કરે છે. He who desires but acts not, breeds pestilence. આજકાલનું અમુક લલિત સાહિત્ય લોકોને વિષય સેવનની માનસિક આવૃત્તિ અખંડ ચાલુ રાખવાનું શિખવાડી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ત્રિવિધ રોગો ઉત્પન્ન નથી કરતું શું? દારૂનો એક વાર સ્વાદ લાગ્યો એટલે એનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધારવાનું હમેશાં મન થયા કરે છે, એમ કહે છે અને પછી આગળ જતાં દારૂના નશામાં હોવું એ જ સ્વાભાવિક સ્થિતિ થઈ પડતાં વિશેષ નશો ચડાવવા સોમલ ખાવા, અફીણનાં ઇન્જેકશન લેવા કે સાપ કરડાવવા સુધી લોકો પહોંચી જાય છે.

સદભિરુચિ કોને કહેવી, વ્રીડા-શાલીનતા વગેરેનું કવચ કેટલું ટકવા દેવું, સંયમ-સંકોચ સામાજિક સ્વાસ્થ્યને માટે કેટલે અંશે ઉપયોગી છે, વગેરે બાબતોમાં જૂના આદર્શ ફગાવી દઈને સમાજને સ્વચ્છંદતા તરફ ધસડી જવો એ આજકાલના વાર્તાલેખકોને પોતાનો સ્વધર્મ અને યુગધર્મ લાગે છે? સ્ત્રીઓના કુમળા અને કૂણા અવયવોનાં વર્ણન કરવાં, સંયમ રૂપી ધૈર્યમેરુને હચમચાવી દે તેવા પ્રસંગનું, રસના ઘૂંટડા ભરાવતું વર્ણન કરવું, નિર્લજ્જતાનો શક્ય તેટલો બચાવ કરવો અને વિલાસિતાને અધિકાધિક સુંદર કરી દેખાડવી, to justify weakness and to beautify passions, અને અંતે સદાચારના સર્વ નિયમો કઠોર છે, જુલ્મી છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે કલ્પનાશક્તિ દોડાવી શક્ય તેટલા અપવાદો લોકોની સામે મૂકતા રહેવું એ આજકાલના કેટલાક કલાકારોનો જાણે સ્વધર્મ અને યુગધર્મ થઈ પડ્યો છે.

સામાજિક રૂઢિમાં વાંધાભર્યું અને કઠોર એવું ઘણું છે,' તે દૂર કરીને, રૂઢિ બદલીને નીતિના નિયમ સુધારવા જોઈએ એ વિષે પણ શંકા નથી. આવા પ્રકારનો પ્રયત્ન સમાજસુધારકોએ કર્યો પણ છે; પણ જડવાદ અને શૂન્યવાદનો ધર્મ સ્વીકારીને અમે પીનલ-કોડ અને વૈદ્યશાસ્ત્રથી બહારના કશાને માનતા નથી એવું કહેવાનો વખત આવ્યો એ કોઈ કલ્યાણો-પાસના નથી. પછી કોઈ જરૂર કહે કે કાયદાને પણ શા માટે માનવા! કોઈ કહે છે,

પરસ્પર નિષ્ઠા એ જ સદાચાર, એને સાચવવા માટે જુ’ની, ઢોંગી અથવા ભોળા સમાજને થોડોક છેતરીએ તોય શુ ? એથી આગળ જનારા લોક કહે છે કે કુદરતમા જ્યા સર્વત્ર કાપાકાપી ચાલુ છે ત્યા ભ્રૂણહત્યા અથવા ખૂનથી આટલા ગભરાવુ શાને ? Supermanને કશાનો જ બાધ ન હોવો જોઈએ એ તો ઇન્દ્રની પેઠે કોઈ પણ વસ્તુની પરવા વિનાનો હોવો જોઈએ !'

સદાચારમા ભરતી અને ઓટ બને હોય છે પણ કલાને નામે, સ્વતંત્રતાને નામે, અને અનિર્બંધતાને નામે દુરાચારના આચાર્ય બનવાનુ જીવનકાર્ય આ યુગના કેટલાક કલાકારોને જ મળ્યુ લાગે છે

બધા જ કલાકારો અને વાર્તાલેખકો આ આરોપને પાત્ર નથી તદ્દન સ્વચ્છંદતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારનારા લેખકો પણ ઓછેવત્તે અંશે ગનની અને જનતાની શરમ રાખનારા હોય છે પણ કેટલાક ઊગતા લેખકો પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતમા સમાજ સહજે છેતરી શકે એવુ જ અસ્પષ્ટ બડ ઉઠાવીને પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને પછી ધીમે ધીમે આટલે સુધી જવામા શો વાંધો છે, એવો યુક્તિવાદ લડાવીને તેઓ એક એક ડગલુ આગળ મૂકતા જાય છે, અને પછી કીર્તિ અને પ્રાપ્તિ વધે એટલે સ કોચ અને બીક સ્વાભાવિક રીતે જ દબાઈ જાય છે અને તે એક ગજકાગણ સિવાય બાકીના સર્વ ક્ષેત્રોમા આત ત્યવીર બનીને ઘૂમવા લાગે છે બધાનુ આમ બને છે એમ નહિ પણ જ્યા ત્યા વલણ આવુ દેખાય છે માત્ર હિંમત બધાને સરખી મળેલી નથી હોતી

સાહિત્ય અને કલામા આવુ વાતાવરણ જામવાથી સમાજનો સદાચાર શિથિલ થાય છે એ ફરિયાદ જો કે સાચી અને મહત્ત્વની છે તોયે પણ એ ફરિયાદ અહીં ન કરતા, એવા નીતિશૂન્ય વાતાવરણથી કલાનો આદર્શ અને કલાની અનુભૂતિ બને ક્ષીણ થાય છે એટલુ જ મારે અહીં કહેવુ છે

૧૯૩૭ [મૂળ મરાઠી લેખ પરથી]

અમદાવાદની મિલહોટેલ

[રેખાચિત્ર]

સાંદીપનિ

આપણે મળ્યા છીએ કદી ?

અમદાવાદને તો તમે ઓછામા ઓછુ એક વાર જોયુ જ હશે માણેકનાથથી માંડીને તે મહાત્માજી સુધીના ગાળાના સવાપાંચસો વર્ષના અમરગી દ્રતિહાસથી સમૃદ્ધ એવા ગુજરાતના અર્વાચીન પાટનગરને જો ધરાઈને જોઈ લેવાના ઉમળકાથી જ તમે આવી ગયા હશો, તો તો માણેકનાથના સ્મરણોથી અંકિત એવા એના કિનારાથી માંડીને તે મહાત્માજીના પ્રતીક સરખા સાબરમતી આશ્રમ સુધીના સ્થળોનુ મનભર દર્શન કર્યું હશે કોઈ રસિક મિત્રને સાધીને એ ગતેયે ના માહાત્મ્યની રગદર્શી દંતકથાઓ પણ ઘડીભર માનીતુની આસ્થા રાખીને સાંભળી હશે એમદ શિલ્પસમૃદ્ધ મસ્જિદના ઊંચેરા ઘુમ્મટ પરથી અમદાવાદને જોવાનો યોગ જો તમને સાંપડ્યો હોય તો તો પૂછવુ જ શુ ' અનેક દિલચસ્પ દશ્યો તમે જુઓ અને એની વિવિધ

અસરો અનુભવો તે પહેલાં તો દૂર દૂરથી દેખાતી મિલચીમનીઓએ તમારી નજર બાંધી લીધી હશે. કાપડઉદ્યોગના એક બિનહરીફ કેન્દ્ર તરીકેની અહીંની કારકિર્દી તમે ઘણીવાર વાંચી કે સાંભળી હશે. પણ હવે તો એ દશ્યોને નજરોનજર નિહાળીને તમે નિઃશંક બન્યા હશો. અનેક સડકો પરથી પસાર થતાં સેંકડો મજૂરોનાં ટોળાં જોઈને તમારો પ્રિય લેખક, કદાચ પ્રિયતમ વિચારક, કાર્લ માર્ક્સ તમને યાદ નહિ આવ્યો હોય એ હું કેમ માનું ? ઔદ્યોગિક અભ્યાસની તમન્ના, મજૂરજીવન તરફની કંઈક તાલાવેલીમય સહાનુભૂતિ અને મૂડીવાદ તરફની ઘૃણા એ ત્રણે તત્ત્વોના પ્રેર્યા તમે કદાચ અહીંના ધૂમ્રાચ્છાદિત મિલ-વિસ્તારની ય મુલાકાતે જવા લલચાયા હો. અને તમારા મિત્રને ત્યાં ઘરરખ્ખુ ગૃહિણીના હાથનાં દાળભાત–રોટલી–શાક જમીને લાલાલાખ ત્યારે સવા-લાખનું સાહસ ખેડી નાખવા એકાદ જાણીતી મિલમાં પહોંચી પણ ગયા હશો. ખાદીના ધોતિયાની છુટ્ટી પાટલી કે લાંબા પહેરણના અણિદાર છેડા સાથે કોઈ સાંચાનો પટ્ટો પેચ ન લડાવી બેસે તેની સાવચેતી રાખીને જાગતા જોધ જેવા યંત્રવાદની અનેક ઘટ-માળોને તમે વિવિધ દષ્ટિબિન્દુએ અવલોકી હશે. તમારી આંતર્ભાસ પ્રતિભાએ તમને મિલના મેનેજર સુધી જવાની સગવડ પણ કરી આપી હશે. અને એવે ાસંગે તમારા જેવો જુવાન ન દીસી આવે તો તો ાઈ જ રહ્યું ને ! છટાસભર અંગ્રેજીના અપ્રતિહત ાવાહે તમે માર્ક્સની વિચારવીજળીઓ ચમકાવી હશે. ાારંભો ઘાલીને બેઠું વરસનારા મેઘ જેવા ગાંધીવાદને . આષાઢી ઝડીઓ વહેતો મેલ્યો હશે હિંદી કપાસનાં અપૂર્ણ તત્ત્વોથી માંડીને તે રિચાર્ડસન્સની ડૉબી સુધીના તમારા વાંચનને તમે જુસ્સાભેર રજૂ કરીને મેનેજરની મિટ્ટી પલિત કરી નાખી હશે. દવાખાનું ને ઘોડિયાખાતું પણ જોયાં હશે.

પણ મને મળ્યા હતા ? અમદાવાદના એ લાખ મજૂરો કાળી મજૂરી કૂટતાં કૂટતાં જ્યાં 'હાશ' કહેવા આવે છે એવી મારી સંસ્થાની શાખાનો ખ્યાલ પણ કર્યા વિના તમે તમારી યાત્રાની ઈતિશ્રી કરી નાખી ને ! મારા રસિક પ્રવાસી ! હું દેખાવે ડોશી છું પણ મિલજીવનની રહસ્યવત્તાએ તો જોબનવંતી મહારાણી છું હોં કે ! મળવા આવ્યા હોત તો કંઈ છેક ખાલી હાથે તો ન જ જવા દેત.

હા, એટલું ખરું કે તમને જરા છેતાડી લાગી હોત, કદાચ એકદમ નજરે ન પણ પડી હોત, કારણ કે ગામમાં ટેડવાડો નક્કી કરનારી દષ્ટિ જ મિલમાં મારું સ્થાન નક્કી કરે છે. કંપનીએ જે ઈજનેરી દષ્ટિ ભારે દરમાયે રોકી હોય છે તેનું પ્રધાન કાર્ય જ એ હોય છે કે કંપાઉન્ડની તસુએ તસુ જગાનો સારામાં સારો ઉપયોગ કંપનીના જ લાભાર્થે કરી બતાવવો. રોજને રોજ અવનવી ઈમારતી યોજનાઓ સાથે એ કંપાઉન્ડને નિહાળી રહે છે. એનું ઔત્સુક્ય કદી આથમતું નથી, કે નથી સ્થિરતા પકડતું. એનું ખંડનમંડન ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમ જેટલું અફર ને અનંત હોય છે. ઘણી વાર હું તેને આંખના કણાની જેમ ખૂંચું છું. સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ જેવી લાગું છું. જ્યારે જ્યારે કોઈ ઈમારતી યોજનાના ભૌમિતિક સૌષ્ઠવની દષ્ટિએ મારું અસ્તિત્વ એને પેલી મસાલ-વાળી ડોશીની ઝૂંપડીની જેમ ખૂંચે છે, ત્યારે ત્યારે અચૂક, ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં એ મારા ખોરડાને ફનાફાતિયા કરી નાખે છે. આ ઈજનેરી દષ્ટિ કદી ય મીનસહેવી બને ખરી ! મારા ભાઈ ! કદી ય નથી બનતી હોં ! હું તો વંસરાથા જેવી છું. ગામનો પરેલ જ્યાં માગ આપે ત્યાં મારી ગરીબ ઘરવખરી લઈને મારે વસવું જ પડે છે, પછી ભલે ને મારી પડોશમાં ધોબીઘાટનું બ્લીચીંગ બહલાવ્યું વાતાવરણ મધમધી રહ્યું હોય, અથવા ભલે ને વાળવાનાં જાજરૂના ફરફરતા દિવ્ય અનિલો મારાં નસ્કોરાંને આણંદની છીંકણી જેવો આહ્લાદ આપી રહ્યા હોય:–મારે વસવું જ પડે છે. કેટલી જગામાં કહું ? નામ માત્રનો નાશ અને સૃષ્ટિભરનાં સનાતનમાં સનાતન સત્ત્વો ને તત્ત્વો ય જો સાપેક્ષ, તો ખુદ મારી પોતાની કથની ય સાપેક્ષતા સ્વીકારીને કહું છું કે અમદાવાદની મિલોમાંનાં મારાં સ્થાનકોની પહોળાઈ–લંબાઈની સરેરાશ ૧૨×૧૫ થી માંડીને તે ૨૦×૨૫ ફૂટ જેટલી હોય છે. અને એ મર્યાદા, સોનીના હાથે પ્રત્યેક નવો ઘાટ પામતા ઘટતા જતા કસવાળા સોનાની જેમ, મારા પ્રત્યેક પુનર્વિધાને

ઓછી ને ઓછી સાંકડી ને સાંકડી થતી જાય છે, પછી મજૂરોની સંખ્યા ભલે ને ગમે તેટલી હોય મજૂરોની નહિ પણ કંપનીની સગવડોનો જ વિચાર કરવો એ કલેક્ટરનો પગાર ખાતા મિલના પ્રત્યેક કર્મચારીની નૈતિક ફરજ નથી શું ? હવે, પણ તમે એટલી જગ્યાનું ભાડું સાંભળ્યું છે ? શહેરની પાછલી પરવાડે પડેલી મિલની પાછલી પરવાડે ઊભેલા મારા નહિવત્ ખૂણાની ખુમારીનો તમે ખ્યાલ કરી શકો છો ? અમદાવાદના ભાડવાતો ને મકાનમાલિકોની સાહ્યબી તો જાણે તમે છાપામાં રોજ વાંચતા હશો, શરમાળ ને લાજાળ ગણાતી એ માલિકોની 'ઘરરખ્ખુ ગૃહિણીઓ' ઘર રાખવા આવનાર અજાણ્યા આગંતુકની સાથે ગણાના ઘા જેવા જે પ્રથમ સવાલ જવાબ કરે છે તેની સુનાવણી ય તમારા બહુશ્રુત શ્રવણે પહોંચી ચૂકી હશે પણ તમને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હશે કે મારા ખૂણાની ખંડણીની સરેરાશ માસિક ત્રણસોથી છસો રૂપિયા જેટલી છે ! હિન્દુસ્તાનના દેશી રાજાની જેમ મારો માલિક પણ ખડિયો રાજા છે કંપનીને ખંડણી આપીને એ પણ દેશી રાજાની જેટલી જ છૂટછાટો, સ્વતંત્રતાઓ અને નાનીમોટી સત્તાઓ ભોગવે છે

કામદાર ગમે તેટલો નવો હોય, ગમે તેટલો અજાણ્યો હોય અથવા ગમે તેવો મુફલિસ કે મવાલી હોય છતાં ય મારો માલિક તેને નચિંતાઈથી ધીરી શકે છે અને જહાંગીરી ઝનૂનથી નાણાં વસૂલ કરી શકે છે પગારને દિવસે મારા માલિકનું સ્થાન પગાર બારીની અંદરની બાજુએ પગારકારકુનની સાથે જ હોય છે પ્રત્યેકની પાસેથી પ્રત્યેક હપ્તાનું લેણું તે જ ઘડીએ વસૂલ કરે છે અને બાકીનો પગાર મજૂરના હાથમાં જવા દે છે આ વખતે કેટલી છૂટછાટ મૂકવી કે કેટલી રાહત આપવી એ તેની જ મરજીની વાત છે તે ઉપરાંત તે રોકડા પણ ધીરે છે, અને એના વ્યાજનો દર એક મહિને એક રૂપિયે બે આનાથી ઓછો તો કદી ય હોતો નથી પ્રત્યેક ખાતેદારને શું પગાર મળે છે એ વાતનો એ કીડો હોય છે અને એ પગારની રકમને નજર સમક્ષ રાખીને તેના પ્રમાણમાં જ એ રમત રમે છે ઊંડા પાણીમાં કદી ય ઊતરતો નથી પઠાણને તો દંડાબાજી કરવી પડે છે કોર્ટમાં જવું પડે છે, મિલના દરવાજા ઉપર દેણદારોને પકડવા ચોકી પણ કરવી પડે છે, તેમ છતાં ય નાસીપાસ થવું પડે છે અને કેટલીક વાર રાડનું ય ગુમાવવું પડે છે અમે તો આવી તમામ ચિંતાઓમાંથી માલિકની મહેરને લઈને મુક્ત છીએ કારણ કે અમે તો ખડિયા રાજા ખંડણી ભરવા પૂરતા જ, બાકી સ્વતંત્ર ખંડણી ભરી દીધા પછી રૈયતનું ગમે તે કરી નાખવાને છૂટા છાતી ચાબડીને પૈસા ધીરીએ પણ છીએ અને છાતી પર પગ મૂકીને લઈ પણ શકીએ છીએ હૂંડીનો અપવાદ બાદ કરતાં કોઈ પણ કામદાર મિલની બહાર જઈ શકતો નથી હું આપું તેવો માલ હું આપું તે ભાવે લેવા પ્રત્યેક મજૂર બંધાયેલો છે

જેમ કોઈ બહાર જઈ શકતો નથી તેમ બહારની કોઈ પણ હોટેલ પોતાનો માલ લઈને પ્રવેશી શકતી નથી, પ્રવેશતાં પકડાઈ જાય છે, તો એ રાડને મારો પહાણી હાથ બતાવતાં હું જરા ય પાછી પડતી નથી એની ભરેલી ને ભરેલી કીટલીઓ મારા નોકરો ઢોળી નાખે છે, રકાબીપ્યાલા ફોડી નાખે છે, વેચેલા માલના પૈસા પડાવી લે છે, સોડાલેમનની બાટલીઓ આંચકી લે છે અને કેટલીક વખત એ મારી રોકચના છોકરાઓને મારા છોકરાઓ એવો તો આસ્વાદ હાથ બતાવે છે કે ફરીથી ઢૂંકવાની હિંમત જ નથી કરી શકતા આમ હોવા છતાં ય મારે મારી મર્યાદાઓ તો છે જ અનેક સત્તાઓ અને છડીદારોથી છાજતી રાજરાણીઓને ય અંગરક્ષકો રાખવા પડે છે અને તેમના પરત્વે અમીનજર રાખવી પડે છે બધા જ કામદારોને એક લાકડીએ હાંકું એવી અવ્યવહારુ થયે મને જરા ય પાલવે તેમ નથી મારે ય મારા ખાનગી અંગરક્ષકો છે, તેઓ 'દાદા'ના નામે ઓળખાય છે દરેક મિલમાં આવી પાંચ દશ પ્રતિમાઓ હોય છે, હોય છે ને હોય છે જ મારા રાજ્યમાં બળવો જગાડનાર કે મારી સામે બહારવટે ચઢનાર ખરી રીતે તો આ જ વર્ગ છે કોઈ શારીરિક શક્તિથી, સડક પરથી પસાર થતા મારા માલિકને મણનો પાશેર કરી નાખે છે કોઈ સારું ભણેલા હોઈને કાયદાના જાણકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલા હોવાથી મારા વિરુદ્ધ અસરકારક પ્રચાર કરી શકે છે અને મારા માલિકને ય દરીનો

દ્વારા મૂંઝવે છે, કોઈ તદ્દન મૂંગા રહે છે અને વખત આવે એવું તો છાનું સંઘર્ષણ જગાવે છે કે જેની આગમાંથી હું મહામુશ્કેલીએ બચી શકું છું. ઉપરના બંને વર્ગ કરતાં આવાં તાંડવોના ખેલંદાઓની ખબર હું વધારે ચીવટથી લઉં છું.

વિવિધ શક્તિઓ ધરાવતાં આ વિવિધ રત્નોને હું મારા દરબારમાં માનભર્યું સ્થાન આપું છું. તેમના ચાપાણીનું ચાહ્ય તેટલું બિલ હું માફ કરું છું. તે ઉપરાંત જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે વિના આનાકાનીએ રોકડા રૂપિયા ધીરું છું, વ્યાજ લેતી નથી, અને તેમની સગવડે જ ધીરે ધીરે વસૂલ કરું છું. કેટલાક દાખલામાં ધરતું ગોપીચંદન ગુમાવવાની ય ઉદારતા દાખવું છું અને કોઠીમાં મો ઘાલીને રડી લઉં છું. હેડઝેઅર જેવા ખાઉધરા વરુને અનેક રીતે ધરવું છું. દિવસમાં બે વખત સ્પેશિયલ દૂધની ચા સ્પેશિયલ રકાબીપ્યાલામાં સ્પેશિયલ નોકર દ્વારા પહોંચાડીને શિષ્ઠ–મિષ્ઠ–સુંવાળા સજ્જન ગણાતા હિસાબી ઑફિસરોની અમીનજર પણ મેળવું છું. વાસણોની, દૂધની અને જગાની સ્વચ્છતા તપાસવા આવનારા સરકારનિયુક્ત ફૅક્ટરી ઈન્સ્પેક્ટરના ઓચિંતા હુમલાની ફડકે મારી છાતી સદા ય ધડકતી જ રહે છે. અંગ્રેજ રૅસિડન્ટ આગળ શિર ઝુકાવીને ઊભા રહેનારા દેશી રાજ્યના દીવાનની અદાથી મારો પ્રતિનિધિ એ ઈન્સ્પેક્ટરને આવકાર આપે છે. તેના ગરમ મિજાજને ગરમ ચાહ પાઈને ઠંડો કરે છે. વાતો કરતો કરતો ઝાંપા સુધી વળાવા જાય છે અને સાહજિક છટાથી એક સુંવાળું પાગળિયું એના હાથમાં સેરવી થઈને 'હાશ' કહીને પાછો આવે છે. ભાઈ પ્રવાસી! મારી પામરતા પર તિરસ્કાર વર્ષાવતા પહેલાં એટલું વિચારવા જેટલો ઉદાર થજે કે પ્રત્યેકને પોતપોતાના જીવનપ્રદેશની સરહદો પર પહેરો ભરવો જ પડે છે.

પણ મારી એ બધી ય ખટપટોનો ખરચો છેવટે તો કન્યાની જ કેડચો પર હોય છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. આ પરથી એમ નથી માનવાનું કે હું ચાહને બદલે પાણી આપું કે નાગરવેલનાં પાનને બદલે પીંપળાનાં પાન આપું તો ચાલી શકે. માલની ગુણવત્તાની બાબતમાં મારે સામાન્ય સપાટી પર તો હમેશાં રહેવું જ પડે છે. બેશક, એક વખત એવો ય મારો સુવર્ણકાળ હતો કે જ્યારે જેવું હું આપું તેવું મજૂરોને ખાવું પીવું પડતું જ. આજ તો અનેક કારણોને લઈને એનો અવાજ એક બન્યો છે. મજૂર મહાજન જેવા વિશાળ વડની એને છાયા છે અને ગાંધીજી જેવા યુગપુરુષની સીધી સહાનુભૂતિ પણ એને મળે છે. એટલે હું ગમે તેવો હનુમાનના તેલનો ચેવડો આપું ને આજના મજૂરો વાંધો ન જ ઉઠાવે એવી પરિસ્થિતિ તો મારી જિંદગીમાં હવે હું ફરીથી કદાચ નહિ દેખી શકું. છતાં ય બને તેટલું હલકું ચલાવવાનો પ્રયત્ન તો હું હંમેશાં હરેક ઘડીએ કરી જ જોઉં છું, પણ મારું ખરું વર્ચસ્વ તો ભાવોની મક્કમતામાં છે. ચાર રૂપિયે મણનું ચવાણું લાવીને પૈસાનું ત્રણ પૈસાભારને હિસાબે હું વેચું છું, તેમાં ય પાછું કાંટામાંના પલ્લામાં મૂકવામાં આવતા પૈસા હમેશાં જ્યોર્જ છાપના નવા જ રાખવાનું ચૂકતી નથી. ચાહના વર્ગ મ્હારે ત્યાં નથી. 'ચાલુ', 'સ્પેશીયલ', 'પાશેરની', 'લશ્કરી', 'ગુલાબી', 'દૂધપાણી અલગ' વિગેરે વિગેરે ફાંટાબાજ ઉચ્ચારણોનું અસ્તિત્વ મારી સરહદમાં શક્ય જ નથી. મને પોષાતી રીતે દૂધ વાપરીને હું તો એક જ સમષ્ટિલક્ષી સર્જન કરું છું, પછી એમાં જેને જેટલો રસ આવે તેટલો ખરો. સાદી અને કડકના ભેદ મારે સાચવવા પડે છે.

પ્રત્યેક પિનારના નામનું માનભર્યું રાગભર્યું ઉચ્ચારણ કરીને જ ઑર્ડર અપાય છે અને એમ ખાતરી આપવામાં આવે છે કે તમારી જ 'ચા' હવે બનીને આવે છે. પણ મેં તો સવારના સાતથી તે દશ વાગતાં સુધી ચાલે એટલું તપેલું ભરી જ દીધું હોય છે. સાવ કાઢી નાખવા જેવી નહિ એવી એ ચાહનો ભાવ મેં ત્રણ પૈસા રાખ્યો છે. કૉફીનો એક આનો લઉં છું. પણ મારી કૉફી તમે પીઓ તો તમારી કૉફી વિશેની તમામ કામનાઓ કદાચ પૂર્ણ થઈ જાય. કૉફી તમારી કેડે પડી હોય તો મારી સંસ્થાઓને આશરે આવો ને ત્યાંની કૉફી પીઓ. અને ધીરે ધીરે એ પિંગલા પર તમને ભર્તૃહરિ જેટલો જ વિરાગ આવશે. સોડાથી માંડીને તે પીકમીઅપ સુધીનાં પીણાં રાખવાનું તો જાણે મને

પાલવવાનું જ નથી. સોડા, લેમન, અને જિંજર મારી હરેક સંસ્થામાં સર્વવ્યાપી છે. મિલનો ગોળો જોઈને કોઈ કોઈ સ્થળે રાસ્પબરી કે ટૉનિક વેચું છું. બરફમાં મૂકેલાં ઠંડાં પીણાં પાઈને હું મારા કારીગરોને ટાઢા બોળ બનાવવા તો હરગિજ ન ઇચ્છું. સોડાની કિંમત મેં એક આનો રાખી છે. હવે એક ચિંતક ભક્તની શ્રદ્ધાથી સ્વર્ગની સીડીનાં એ સર્વ પગથિયાં તમે તમારી જ મેળે ચડી જાવ અને પ્રત્યેક પીણાની કિંમત કલ્પી લો તો હું આભારી થઈશ. શું સમજો છો મારા સાહેબ, રીચીરોડ પર ચાર ચાર પૈસે મારીમારી ફરતી રાસ્પબરીની કિંમત હું અઢીઆના ઓકાવું છું. સિગરેટનો વેપલો કરવા જતાં મને સોના કરતાં ઘડામણ મોંઘું પડે છે. પાનની કિંમતની બાબતમાં મેં રહેમ રાખી છે. સોપારી છૂટે હાથે—જાણે મારે ઘેર છૈયાનો વરઘોડો ચડ્યો હોય કે વૃદ્ધનું મૃત્યુ થયું હોય એવે છૂટે હાથે-વહેંચું છું.

સોડાલેમનની ક્ષુદ્ર ખાલી બાટલીઓનો ઉપયોગ શૌચવિધિ જેવી સાધ્વી પોતાના કરકમંડલ તરીકે કરે છે એ મારા લલાટની એક રઢિયાળી રેખા છે. હિન્દુઓને પાણી પાવા માટે મેં કાચના ગ્લાસ રાખ્યા છે અને મુસ્લિમ બિરાદરો માટે એલ્યુમીનિયમના અપનાવ્યા છે, જનોઈથી ઓળખાતા બ્રાહ્મણની જેમ ચા પીવાનો હિન્દુ કપ એક ઝીણી સરખી રંગરેખાથી ઓળખાય છે. મુસ્લિમ કપ રમજાન ઇદના કલેન્ડુ જેવો નખશિખ સફેદ હોય છે. મારા નોકરો એને ખાસ સફાઈથી ભરે છે અને અધૂરો છલકાવે છે. ચા, પાન, ચેવડો, બીડીઓનાં ઠૂંઠાં, સોડાલેમન, કોલસા, મોરસ વિગેરે વિગેરે દ્રવ્યોના સ્પર્શથી મહેકતી બત્રીસીધૂપની સળી જેવી મારા નોકરોની પાક આંગુલીઓ પાણી પીવાના પ્યાલામાં ઝબોળાયેલી જ રહે છે. બધા પ્યાલાને પ્રીતિભોજન કરવા બેસાડ્યા હોય તેમ એક જ ટેબલ ઉપર એક જ પંક્તિમાં ગોઠવવામાં આવે છે. સૃષ્ટિનાં સર્વ તત્ત્વો પ્રલયકાળના પુષ્કરાવર્તકોની ધારાઓ એકાકાર બનીને ઝીલતાં હોય તેમ બધાં જ વાસણો અને બધાં જ પ્યાલારકાબીઓ ચકલીની ધારા નીચે એકી સાથે જ સમૂહસ્નાન કરે છે. જલદેવી પોતે જ પોતાનાં બાળકોને નવડાવી રહ્યાં હોય છે. મારો નોકર—બાલ્યવયમાંથી કિશોરાવસ્થામાં આવતો જતો નોકર—એ ક્રિયામાં હસ્તક્ષેપ નહિ કરવાનો વિવેક સમજે છે. અને ચોકડીની પાળ પર નિરાંતે નિષ્ક્રિય બેસીને એ પ્રકૃતિલીલાનાં ગૂઢ રહસ્યો ઉકેલે છે! 'પાણી જેવું પાણી જ્યાં પોતાનું પાણી બતાવી રહ્યું છે ત્યાં વળી હું કોણ?' એમ સમજીને એ તો ખડકલે ને ખડકલે રકાબીપ્યાલા લાવે છે ને લઈ જાય છે. પાણીના પુરુષાર્થ પર ભરોસો રાખીને તટસ્થ રહેનાર એના જેવો સ્થિતપ્રજ્ઞ મારી સરહદમાં તો શું, આખીય મિલમાં મળી આવવો મુશ્કેલ!

અને સારુંય જગત જેમ પાણીનો જ ખેલ છે તેમ આત્યંતિક દૃષ્ટિએ તો મારે ત્યાંય તમામ ધર્મી પરંપરિત નિખાલસતાથી પ્રીતિભોજન કરે છે એ અફર સત્યનો એકરાર કરતાં હું અચકાતો નથી, છતાંય ભાગ્યે જ મ્હારો કોઈ પ્રજાજન ઇરાદાપૂર્વકના સાંપ્રદાયિક ઝનૂનથી પ્રેરાતો હોય છે. નહિ તો મારા બારે દરવાજા ઉઘાડા જ હોય છે, ધારી જ બેઠો હોય તો તો કોઈ પણ સાંપ્રદાયિક ઝનૂની ધારે તેટલો છાનો ગજબ કરી શકે એવી સગવડ મારે ત્યાં નથી એમ નહિ, પણ આ વૃત્તિ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. તોફાનીમાં તોફાની, બેદરકારમાં બેદરકાર અને ઉતાવળિયામાં ઉતાવળિયો કારીગર પણ, હિંદુમુસ્લિમભેદ અંગેની મારી સ્થૂલ શિસ્તપ્રણાલીને અત્યંત સાહજિક જડતાએ માન આપે છે અને પોતપોતાની કોમ માટે નિયત કરેલી નિશાનીવાળાં પાત્રો જ વાપરે છે. કોઈ વાર રઘવાટમાં કંઈ સગવસળ બની જાય, સૂક્ષ્મ ભૂમિકાએ રમખાણ, એવું એ અદ્વૈત સ્થૂલ ભૂમિકા પર એકાદ ચમકારો કરી જાય, મુસ્લિમની રકાબી હિંદુને મોંઢે અડી જાય, તો તેવા સંજોગોમાં પણ અહીંનું વાતાવરણ ભાગ્યે જ ક્ષુભિત બને છે, ચોરીમાં બળી જશે એ ભાવના પર અપરિણીતને આશ્વાસન મળે છે. અને 'ચાલ્યું જાય છે એ તો, આ તો મિલ છે ભાઈ! ખપ તેનો રોગ નહિ, પાણીમાં શું પેસી ગયું છે!' વિગેરે વિગેરે ટકણુકાકડીઓ વૃદ્ધોને પણ મળી રહે છે.

મારા સમાજમાં માત્ર ત્રણ જ ભેદ પ્રવર્તમાન

છેઃ હિંદુ, મુસ્લિમ અને હરિજન. હરિજનો માટે મુંબઈ સરકારે કરેલો કાયદો મારી ધ્યાનબહાર નથી, પણ એ તો હવે શહેરની હોટેલોથી શરૂ થઈને વાજતું ગાજતું મારે માંડવે આવે ત્યારે ખરું. છીંકણી સૂંઘીને એનો વિચાર કરવા બેસવું પડે એ સ્થિતિ હજી મારાથી ઘણી દૂર છે. પણ એમ ન માનશો કે હરિજનની કોઈ વાત હું હૂંસાંમાં ઠેલી શકું એવી શક્યતા છે. હરિજન તો આ યુગનો આરાધ્ય દેવ છે અને મજૂર મહાજનનો પાટવી કુંવર છે, એ વાતનું ભાન જેટલું એને છે તેટલું મને પણ છે. એની સંગઠનશક્તિ આગળ ભલભલા લાખોપતિથી બનેલું અબજોપતિ એસોસિએશન પણ કંપે છે, તો હું કોણ હનુમાનના તેલનો ચેવડો વેચનાર દાલેલ ડોકરી! મારા વિસ્તારનો ત્રીજો ભાગ મેં એને માટે અલાયદો કાઢી આપ્યો છે, સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય સુપ્રત કર્યું છે. એની જ કોમનો એક પ્રતિનિધિ તેઓ ચૂંટે છે અને આત્યંતિક દૃષ્ટિબિન્દુઓ પર મને વશવર્તીને લીલાલહેર કરે છે. એની માગણી પર હું જખ મારીને પહેલો વિચાર કરું છું કારણ કે એની સિસોટી રમતાં રમતા રણશિંગું બનીને વિરાટને જગાડે છે. એ મને પંગુને કેમ પાલવે?

બસ, બાકીની તમામ જ્ઞાતિરૂપી સરિતાઓ પોતપોતાના પ્રવાહોની પરંપરિત વાંકવેળામણીએ હિંદુ અને મુસ્લિમરૂપી બે મહાસાગરોમાં વિલીન થઇ જાય છે. અને એ બન્નેનો એક જ મહા સ્રોત ઘુઘવી રહે છે. એ લીલાનું–એ રંગીલી રમણાનું થોડુંક વર્ણન કરું હવે?

મારી ફરસબંધી બીડીઓનાં ઠૂંઠાંની ફૂલશૈયા બની રહે છે. મારું સમગ્ર બદન અમરામૃતની પીચકારીએ અહર્નિશ છંટાય છે. ટેબલોની સપાટ ધરતી પર પડેલા ગોબાઓમાં, પ્રકૃતિના પરમ મનોહર પ્રતીક સમાં 'ચા'નાં સરોવરો લહેરાય છે. ગાંઠિયા, પૂરી અને સેવોના ટુકડારૂપી કમલદલો એમાં ખીલી રહ્યાં હોય છે, ખટપદે ગૂંજતા અલિ સરિખડી અસંખ્ય માખીઓનું પ્રમત્તગાન હું સુણી રહું છું. અને એ ગાનના તાનને પ્રતાપે થતું એમનું ઉંવટનું સ્નાન પણ હું મુગ્ધ નજરે નિહાળી રહું છું.

મમ્મો ચચ્ચો મ્હારે ત્યાં સાધારણ છે. દાળમાં મીઠા જેટલો, ચામાં મોરસ જેટલો, કોઈ વાર અવકાશમાં ઑક્સિજન જેટલો તો કોઈ વાર વાણીમાં અર્થ જેટલો મમ્મો ચચ્ચો મારે ત્યાં વપરાય છે. એ શબ્દોમાં કેટલું ઝેર છે, નહિ? પણ તેમાં મારે શું? જીવનભર જેણે દંતધાવનમાં કડવા લીમડા જ ઘોળ્યા છે એને સાપ કરડે તો શું થાય? સાપ પોતે જ મરી જાય. એ ફૂંફાડા મારતા શબ્દસર્પો પોતે ભલે તમે તેટલા ઝેરી હોય, પણ મારા લોહીનાં મૂળભૂત તત્ત્વો જ એવાં છે કે ત્યાં એમના ડંખદ્વારા દાખલ થયેલું ઝેર પણ લોહી જ બની જાય છે. સવારથી સાંજ સુધીમાં એવા સેંકડો, બલ્કે હજારો ડંખ સહીસહીને મારી ચામડી હવે બહેર મારી ગઈ છે. બીભત્સરસ – માલિકની મહેરબાનીથી હવે હું અનુભવી શકતી જ નથીઃ તમારો ભદ્રસમાજ આમ તો 'જેકિલ'નું જ જીવન જીવતો લાગે છે, પણ એ શરીરના કોઈ અગોચર ખૂણામાં અણુ થઈને સૂતેલો પેલો 'હાઈડ' કોઈ વખત વિરાટ બનીને ધૂણી ઊઠે છે ત્યારે મા, બેન, દીકરી, આચાર્ય, વડીલ કે મુરબ્બી કોઈને જોયા વિના વીરભદ્રના ઝનૂનથી એ શબ્દબાણોની ઝડી વરસાવે છે એ હું જાણું છું. વળી મને એ પણ ખબર છે કે તમારા કહેવાતા શિષ્ટતમ વર્ગદ્વારા અમુક જ સ્થળે, અમુક જ પ્રસંગે અને અમુક જ રીતે એ તત્ત્વનું આવિષ્કરણ થાય છે, પણ તેમાં શું ધાડ મારી તમે? તમે ગમે તેટલું જોર કરો પણ માત્ર અમુક જ ચવાઈ ગયેલા ભાવોના આવિષ્કરણઅર્થે ચવાઈ ગયેલા પ્રયોગોથી જ તમને એ ભાષા વાપરતાં આવડે છે. મારે ત્યાં તો જીવનના તમામ ભાવોનો આવિર્ભાવ — અનુકંપા, દયા અને ભક્તિ સરખા ભાવોનો આવિર્ભાવ પણ – એ જ ભાષાની અવનવીન સિદ્ધિઓની સહાયદ્વારા થાય છે. શાસ્ત્રમાં કેટલાક રસ સ્વતંત્ર હશે, કેટલાક એકમેકના અંગી હશે, અને કોઈ કોઈ અન્યોન્યાશ્રયી હશેઃ પણ મારે ત્યાં તો માનવજીવનના સર્વ રસ એ રસરાજના જ આશ્રયી છે. તમારું કથન ભલે ને

મુંબઇગરા રૂપિયા જેવું હોય, પણ એ ભાષાનો આશ્રય ન લો ત્યાં સુધી, મારી ફરસબંધી પર એ બોબડું જ લાગશે. એનો રણકાર કદાપિ નહિ સંભળાય. થોડાક દિવસ મારો જાદુનો સહવાસ જો તમને મળે તો હું તમારે ગળે ઉતારી શકું કે આ ભાષા પણ અજબ ક્ષેત્ર છે. ગજબ વિસ્તાર છે એનો. એને ય એના સર્જકો ને વિવેચકો છે, એનો વિકાસ પણ અપ્રતિહત છે અને કોઈ અગમ્ય શક્તિ એ પ્રતિભાબીજની માવજત કરી રહી છે. રાસાયણિકની શોધનો પ્રથમ પ્રયોગ જેમ ઊંદર પર થાય છે તેમ આ ભાષાના કોઈ નવીન અખતરાનું માધ્યમ મારા 'ચા' આપનારા છોકરાઓ બની રહે છે. મારા બહેર મારી ગયેલા જ્ઞાનતંતુઓમાં વીજળી પ્રગટાવીને, મારી બીભત્સરસપૂર્ણ ચામડીના છિદ્રે છિદ્રે દાહ પ્રજવાલતા એ પ્રયોગોને ફૂલના ઘા ગણીને મારા છોકરાઓ ઝીલી લે છે.

હિન્દભરની કોમો અને જ્ઞાતિઓમાંથી ઉદ્ભવ પામેલો, અનેકવિધ દ્રષ્ટિબિન્દુએ અસંખ્ય ભેદ–પ્રભેદો ધરાવતો, આ મજૂરસમુદાય મારી ગંદી પાટલીઓ પર એક બનીને બેસે છે, એક દીવાસળી સળગે છે અને આખી પાટલી પરના મજૂરોની બીડીઓ અગ્નિમુખા બની જાય છે. દીવાસળીની ગેરહાજરીમાં એક જ સળગેલી બીડીથી અનેકનું કામ સરે છે. આ તો અહીંની સર્વમાન્ય શિરસ્ત છે. તમે ગમે તેટલા એકાત્મલીન થઈને સિગરેટ પી રહ્યા હો પણ કોઈ એ આવીને પોતાની બીડી ધરી કે તમારે તેને સળગાવા જ દેવી જોઈએ, પછી તે સરહદનો પઠાણ હોય, મારવાડનો મોચી હોય કે અમદાવાદ ખાડિયાનો નાગર હોય. હું વર્ણવી રહી છું એવા મારા વાતાવરણની સર્વ સામાન્ય સપાટીએ જ સૌ કોઈ વિહરે છે, એ સપાટીની હવાથી ભાગ્યે જ કોઈ મુક્ત હોય છે, છતાં ય પોતપોતાની પ્રાન્તીય કે વૈયક્તિક વિશિષ્ટતાઓ સાથે તેઓ જ્યારે રંગમાં આવીને અરસપરસ ચર્ચામાં ઝુકાવે છે ત્યારે માનવજીવનની વિશાળતાનું અને માનવતાનાં નિરવધિ આવિષ્કરણોનું આછું પાતળું ભાન મને ય–સારા જેવીને ય–થાય છે.

કોઈએ સતી સ્ત્રીઓનાં નાક વાઢ્યાં હોય છે, કોઈએ જેલો તોડી હોય છે, કોઈએ બલાત્કાર ખેડ્યાં હોય છે, કોઈ વૈદકના જાણકાર, અને વ્યાયામના વ્યાસંગી હોય છે, કોઈએ ધરખમ સટ્ટાબાજી ખેલેલી હોય છે, કોઈ અચ્છા શિકારી, તરવૈયા કે ભજનિક હોય છે. કોઈએ ચોરીછિનાળી પાછળ જિંદગી સસ્તી કરી હોય છે, તો કોઈએ આયુષ્યભરની ઉપાસનાથી યંત્રોની ગતિઓ ને ઘટમાળો પર કાબૂ મેળવ્યો હોય છે, કોઈને ફારસી બેતબાજી હાજરાહજૂર હોય છે, તો કોઈ કહેવતોના કુબેર હોય છે, કોઈ ટૂંકા પગારમાંથી જીવન લંબાવતા હોય છે, તો કોઈ લાંબા પગારમાંથી જીવન ટૂંકાવતા હોય છે, કોઈ માબાપની મિલકતને ઠોકરે મારીને 'આપકર્મી અમેરીગ' બન્યા હોય છે, તો કોઈ બાપીકી મિલકતનું બારમું કર્યા પછી ય મહિને બાર રૂપિયા કમાવા નાલાયક ઠર્યા હોય છે, કોઈએ ચૌદની લડાઈમાં ચાંદ મેળવ્યા હોય છે, તો કોઈએ ત્રીસના સત્યાગ્રહમાં બધું સ્વાહા કરીને આર્થિક સ્થિતિની સ્લેટ પર એકડો ઘૂંટવા માંડ્યો હોય છે, કેંક કાળગંના કબ્રસ્તાને નષ્ટપ્રાયઃ ગૃહઉદ્યોગોની કબરો થીજી રહી હોય છે અને કયામતની રાહ જોતી હોય છે, તો કંઇક જણ બળેલાં સ્વપ્નોની ભસ્મ ચોળીને ફરજની અહાલેક ગજવતા હોય છે.

ભાઈ પ્રવાસી! આ બધા સદ્‌ભાગીઓ કે દુર્ભાગીઓ કિસ્મતના બખ્તર પર બેસીને, અનેકવિધ હવામાનોથી વ્યાપ્ત એનો જીવનપટ વટાવતા વટાવતા અહીં આવ્યા હોય છે. હું તેમને ઠારું છું અને નહિ ભુલાતું ભુલાવું છું. હું તેમને ઉલેચું છું અને માણેલું સ્મરાવું ય છું. અને ગમે તેવી છું છતાં ય, આપખુદ અધિકારીઓરૂપી રાક્ષસોથી ભરેલા આ દંડકારણ્યમાં હું આળુબ્રહ્ પંચવટી છું કે જ્યાં કલાન્ત માનવતારૂપી સીતા પોતાના હૃદયસ્થ રામની જોડે ઘડીક રમી લે છે.

નથી અને એ ફાલ ખરી જતાં શોક પામતો નથી, કારણ કે કુદરતના ક્રમમાં એ પહેલા ફાલનું શું સ્થાન છે તે તે સારી રીતે જાણે છે. પણ નાનાં છોકરાં તો ફૂલ બેઠેલાં જોઈને જ રાજી થાય છે કે હવે જલદી ચીભડાં બેસશે, ને ફૂલો ખરી જતાં જોઈને શોકને પણ પામે છે. પણ કુદરતના ક્રમમાં પહેલા ફાલનું સ્થાન શું છે તે જે જાણે છે તે તેથી વિહ્વળ થતો નથી પણ થોડો કાળ ગમે તે બીજી પ્રવૃત્તિમાં ગાળી નાખે છે, એટલે કાળબળ પૂરું થતાં તે ફૂલો આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ નવા અને સાચા ફાલને માટે સ્થાન કરે છે.

આવળ અને ગુલાબ એ ફૂલમાંથી તમને કયું ગમશે? કારણ કે એકનું સૌન્દર્ય તમને આકર્ષે તેવું છે, તે આકર્ષણમાં તમારા બુદ્ધિવિકાસની આવશ્યકતા નથી, તે આકર્ષણ બુદ્ધિ મંદ થાય તોપણ ટળે તેમ નથી, સૌન્દર્યનો તમારા મન સાથેનો સંબંધ બુદ્ધિથી સ્વતંત્ર છે, કુદરતની રચના જ તે માટે જવાબદાર છે, તમને સુંદર ગુલાબ ગમશે.

(૪) તમને ગુલાબનું ફૂલ આકર્ષે છે. મોર અને ઢેલ, તેમાં કોણ આકર્ષે? મોર. તેનું કારણ પણ તે જ છે. મોર કંઈ સુંઘાતો નથી કે ઘોડાની પેઠે તેની સ્વારી પણ થતી નથી. તમારા કોઈ પણ કામમાં તે આવતો નથી તોપણ તમને તે ગમે છે. અને જો કોઈ મોર તમારા ઘરની સામેના ઝાડ ઉપર વસતો હોય તો તમને તે બહુ જ ગમે. એમ થાય કે મારા આંગણામાં આવીને જ તે બેસી રહે તો કેવું સારું! અને તે તેમ કરે તો? તો તમને થાય છે કે કૂતરાની જેમ મારી સાથે સાથે ફરે તો કેવું સારું! અને તે તેમ કરે તો? મને ખાતરી છે કે તમે તેને દિવસમાં અનેક વાર થાબડો, અનેક વાર નચાવો અને અનેક વાર પજવો પણ ખરા. ને એમ કરો તો એમાં શું પાપ? શું ખોટું?

માણસજાતિમાં આ બાબતને લઈ જાવ તો તે કેમ બંધ બેસે તે જોઈએ. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને કુદરતે જ વધારે સોહામણી બનાવી છે–જેમ ઢેલ કરતાં મોરને બનાવ્યો છે તેમ જ. હું તમને પૂછું કે તમને મોર સારો લાગે કે ઢેલ? અને તમે જો જવાબ દો કે મોર, તો હું તમારા વિષે શું ધારું? અને હું તમને પૂછું કે તમને સ્ત્રી સારી લાગે છે કે પુરુષ? અને તમે જ જવાબ દો કે સ્ત્રી. તો પહેલા પ્રશ્નના જવાબ વખતે તમારા વિષે જે ધાર્યું હતું તેથી જરા પણ વધારે શું ધારી લેવું ઘટે? હું તો ધારું છું કે યોગી પણ એમ જ કહે કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે સુંદર છે. બે અને બે ચાર થાય એવી એ વાત છે. એટલે જો પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે સુંદર છે એવું જો કોઈને લાગે તો તેમાં પાપ ક્યાં છે? એટલે આકર્ષણ સુંદરનું છે.

સુંદર લાગે એટલે શું? હું પૂછું કે આ અક્ષર કયો છે? તમે કહો કે 'મ'. અને આ? 'પ'. આ 'મ' છે અને આ 'પ' છે એનો ભેદ સમજાવો. એવો માત્ર તર્કનો ભેદ જ આ સુંદર અને આ નહિ, એમાં નથી સમાયેલો. એમાં લાગણીનો પ્રશ્ન છે. ફરવા જતાં તમે કોઈ સુંદર પંખી જુઓ તો જરૂર તે તરફ જોવાનું અને તેની પાસે જવાનું મન થવાનું. નહિતર તમે તેની સુંદરતા પિછાનો છો એ હું ન માનું. એટલે સુંદર લાગે કે ગમે તેના સાંનિધ્યનું મન થાય એમ આગળ ચાલીને કહીએ તો અયોગ્ય નથી. એ માનવપ્રકૃતિ છે એટલે કુદરતી છે. આ એક મુદ્દો થયો. તે બરાબર વિચારી જોશો. હજુ બે બીજા મુદ્દા રહે છે તે સમજ્યા પછી પાછા ફરીથી એ બધાનો સમગ્ર વિચાર કરવો રહેશે

બીજો મુદ્દો એ છે કે જેમ જેમ જુવાની આવતી જાય છે તેમ તેમ તેની શરૂઆતના કાળમાં જુવાન, પછી તે સ્ત્રી હોય યા પુરુષ, પોતાના શરીરને વધારે ને વધારે સુંદર કરવા અને દેખાડવા પ્રેરાય છે. એ વખતે ટાપટીપ વધે છે અને મન અતિ સ્વચ્છતા અને અતિ પવિત્રતા તરફ ધસે છે. ધસે છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં જરા અંતરાય આવતાં હદ કરતાં વધારે તેને માઠું લાગી જાય છે, અને એની લાગણીઓ થોડા જ કારણે પુષ્કળ ઘવાય છે. જો તમે નીરખશો તો જણાશે કે લગભગ દરેક જુવાનમાં પવિત્રતા, આદર્શપ્રિયતા અને નિયમનની ખૂબ ધગશ

ત્યારે વેગ પકડે છે ત્યારે જ શારીરિક ટાપટીપ વધે છે. અને પહેલા મુદ્દામાં કહ્યો તેવો સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનો સૌંદર્યપ્રેમ પણ વધે છે. આ પણ પ્રકૃતિની જ કૃતિ છે.

ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે એ કાળે યુવાન કે યુવતી, પોતાને બધા માનની લાગણીથી ઓળખે તેવી તીવ્ર આકાંક્ષા રાખતાં થાય છે. એ વખતે મોટામાં મોટાં સાહસ તેમની પાસે એ કારણે જ કરાવી શકાય છે. આવી માનની ભૂખ એટલી પ્રબળ હોય છે કે આ કાળે આસપાસના વાતાવરણ પ્રમાણે તેની પાસેથી ગમે તે કામ સહેલાઈથી કઢાવી શકાય. કામ કઢાવનાર ઉપર, જુવાન કેવા કામમાં પડે તેનો આધાર હોય છે. આની સાથે સાથે સ્વજાતિના વર્ગ કરતાં પણ પોતાનાથી ઇતર જાતિની પ્રશંસા અને માનની લાગણી વધારે ગમે છે. તે તેની પોતાની જાતિની વ્યક્તિથી દોરવાય તેના કરતાં સામી જાતિની વ્યક્તિથી તે વધારે દોરવાય છે. આ પણ પ્રકૃતિની કૃતિ છે, એટલે કુદરતી છે.

આ ત્રણે મુદ્દા તમે વિચારશો તો તમારું મંથન તમે સમજી શકશો. તે માનવપ્રકૃતિનો કુદરતી ફાલ છે, અને અમુક કાળે તે આવે છે.

પરંતુ શરૂઆતમાં મેં વેલાના પહેલા ફાલની સાથે સરખાવીને લખ્યું છે તેમ એ લાગણીઓ ક્ષણિક અને કાળબળને આભારી હોઈ તેટલો સમય માણસ યોગ્ય રસ્તાને વળગી રહે તો તેનો વેગ આપોઆપ શમી જાય. નદીમાં ચાલતા માણસને ખબર પડે કે પૂર આવે છે તો જેમ તે એકદમ કાંઠે દોડી જઈ વાટ જુએ અને થોડા વખતમાં જ પાણી ઊતરી જાય છે અને માણસ સહેલાઈથી નદી ઓળંગી જાય છે તેના જેવું આ છે. ઉપર કહી તે લાગણીઓ પ્રથમ દર્શને બહુ પ્રબળ હોય છે, પણ પછી તે ઉપર સહેલાઈથી આપણે કાબૂ રાખી શકે છે. પહેલું ગુલાબ કે પહેલો મોર જોઈએ ત્યારે પાસે રાખવાનું મન થાય પણ ગુલાબના વનમાં કે મોરના ટોળાવાળા પ્રદેશમાં એવું થતું નથી.

હવે તે કુદરતની પ્રકૃતિની પ્રસાદી ઉપર વિશેષ વિવેચન કરીએ. 'કુદરતી છે' એમ કહીને જ આપણે ન છૂટી શકીએ. પૂર પણ કુદરતી છે તો શું તેમાં પડવું? નહિ જ. એટલે એ લાગણીઓ કુદરતી હોવા છતાં તેનો કેટલો, કેવો અને કેમ ઉપયોગ કરવો તે તો વિચારવાનું રહે જ છે. અને એ લાગણીઓનું પૂર કંઈ જેવું તેવું નથી. અતિ વેગથી દોડતી જતી ગાડીએ પેદા કરેલો પવન જેમ બાજુએ ઊભનારને પણ પાડી દે છે, તેવો આકરો તેનો વેગ કેટલાકને માટે થઈ પડે છે.

તો પછી એ કુદરતી એમ સમજવાથી શો ફાયદો? બે ફાયદા. પહેલું તો એ જાણવું જોઈએ કે સૌંદર્ય પ્રતિ આકર્ષણ અને સાંનિધ્યની ઇચ્છા વિષયેચ્છા-મૂલક છે, પાપી છે એમ માની લેવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. અલબત્ત પાપી વાસનાને પરિણામે સૌન્દર્ય પ્રતિ સાંનિધ્યની ઇચ્છા પેદા થાય છે ખરી. પણ તેથી ઊલટ પક્ષે ફેરવીને બોલીએ તો વાત સાચી નથી. એટલે આપણા પોતાના કે કોઈ બીજાના વિષે અભિપ્રાય બાંધતાં, અનુમાન કરતાં, પૂરી સાવધાનીની જરૂર છે.

બીજું એ કે એ લાગણી કુદરતી હોઈ આપણા કોઈ પણ વાંક વિના જ પેદા થાય છે એટલે તે માટે આત્મનિંદા ન સેવવી જોઈએ. વધારે પડતી વ્યાકુળતા સેવી મનને વધારે નબળું ન પાડવું જોઈએ. ને ખોટી કલ્પનાઓ કરી પડવાનો રસ્તો સરળ ન કરવો જોઈએ.

કુદરતી હોવાની વાતને ફેરવીને એવી દલીલમાં પણ ગોઠવી શકાય કે, કુદરતી છે એટલે આપણે કેવી રીતે તેને મર્યાદામાં રાખી શકીએ? કુદરત જ કેમ પોતે મર્યાદામાં રહેતી નથી? અને મર્યાદામાં રહેવું આપણે માટે આટલું બધું મુશ્કેલ કેમ છે?

તેના બે જવાબ છે.

એક તો એ કે જે માણસો કુદરતી જીવન, કુદરતમાં વાસ, કુદરતે નિપજાવેલ પદાર્થોનો કુદરતી સ્વરૂપમાં જ ઉપયોગ અને કુદરતને અનુકૂળ વ્યવહાર—જીવનકર્મો નથી રાખતા પણ બધી જ રીતે જુદા પ્રકારે જીવે છે, તેમાં કુદરત પણ વિકૃતિરૂપ બની જાય તો તે વિકૃતિ માટે કુદરતનો વાંક કાઢી શકીએ નહિ, અને એ વિકૃતિને કુદરતની કૃતિ તરીકે ઓળખાવી આપણે છટકી શકીએ નહિ.

બીજો જવાબ એ છે કે જેમ પ્રકૃતિ છે તેમ પુરુષ પણ છે. બન્ને અનાદિ છે. પ્રકૃતિનું કાર્ય ધડમથલ કર્યાં કરવાનું છે, અને આખો સંસાર છતાં

પુરુષથી નિરપેક્ષ રીતે પ્રકૃતિ કશું જ ન કરી શકે —જેમ જીવ વિના દેહ.

ઉપદ્રષ્ટા, અનુમંતા, ભર્તા, ભોક્તા અને મહેશ્વર, એટલે તટસ્થપણે જોનાર, સંમતિ આપનાર, પોષનાર, નિયમન કરનાર તરીકે પુરુષને અનુભવવો એનું જ નામ પુરુષાર્થ. પુરુષાર્થ એટલે આપણે કરવાનું કામ.

આ બીજો જવાબ એમ ને એમ નહિ સમજાય, પણ જો ..ભાઈને કદી વખત મળે તો તમે તેમની પાસેથી ગીતામાં કહેલો પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ તથા તેમનો પરસ્પર સંબંધ અને તેમનાં કાર્ય સમજી લેશો. હાલમાં તો એટલા વારંવાર જાગ્રત રહેતાં શીખવાની જરૂર છે કે પ્રકૃતિ–દેહ છે તેનાથી અલગ એવો પુરુષ પણ છે, જેમ પ્રકૃતિના ધર્મો છે તેમ પુરુષના પણ ધર્મો છે અને તે પુરુષ–આત્મા સ્વયં એવી સત્તાથી મહેશ્વર છે. એટલે જેમ આપણે પ્રકૃતિના ગુણધર્મોને કુદરતી માની વશ થઈ જઈએ છીએ તેમ જ પુરુષના ધર્મો એટલા જ કુદરતી છે અને તેનો અનુભવ પ્રત્યેક જણ ધારે તો જરૂર કરી શકે છે.

ઉપર કહ્યું કે આકર્ષણ કંઈ પાપી વાસનાને કારણે જ હોતું નથી એ તમે અનુભવ્યું હશે, માત્ર કાળધર્મને કારણે એ લાગણીઓ પેદા થાય છે. તે ક્ષણિક હોય છે. તેટલો સમય સાવધાન રહેવું જોઈએ અને થોડો કાળ આપણે પ્રકૃતિ ઉપર મહેશ્વરની કુદરતી સત્તા અનુભવી ચાલીએ તો કશો વાંધો આવે નહિ. એ જ બાબત સામાન્ય વ્યવહારુ શબ્દમાં મૂકીએ તો કહેવું જોઈએ કે આપણે જે કાર્ય જે નિત્યનિયમ પ્રમાણે વર્તતા હોઈએ તેમાંથી એવી લાગણીઓ ચલિત ન કરે એટલું તો આપણે જોવું જ જોઈએ. એ ખોયું તો પડ્યા. અને એ દૃઢ સંકલ્પબળથી જ થઈ શકે. એ એક જ ઉપાય છે, અને નબળામાં નબળો માણસ પણ તેને સેવતો સેવતો જ સબળો બન્યો છે. જો માણસ ગમે તેવી લાગણીઓ થવા છતાં પોતાના નિયમમાંથી બહાર એક પણ ડગલું ન ભરે તો તે લાગણીઓ કુદરતી હોવા છતાં તેને પાડવા સમર્થ નહિ થાય તે નક્કી છે.

આ બાબતમાં વિશેષ અહીં લખતો નથી. છેવટે મારે બ્રહ્મચર્ય વિષે તો લખવાનું છે જ. પણ આ કાગળ થોડી પરચૂરણ બાબતો લખીને પૂરો કરીશ. બીજા પ્રશ્નોનો જવાબ તુરત જ આપવાની જરૂર જોતો નથી, એટલે પખવાડિયે તમને પત્ર લખવા ધારું છું.

વિગતવાર ઝટ અમલમાં મૂકવાની સૂચનાઓ આમાં નહિ હોવાથી તમને નિરાશા થશે, પણ આટલે દૂરથી બીજું શું થઈ શકે? તમે તમારી મેળે જ રસ્તો કાઢી શકશો.

ઍડાલ્ફ 'જુસ્ટનું 'રીટર્ન ટુ નેચર' નામનું પુસ્તક થોડા વખત પહેલાં મારી પાસે ડૉક્ટરે વંચાવ્યું હતું. તેનું કહેવું દરેક માણસ માટે ઉપયોગી છે, અને તમે અમલ કરી શકો તેવી કેટલીક સૂચનાઓ તેમાંથી અહીં લખું છું.

(૧) નછૂટકે જ ઘરમાં રહેવું. દિવસ ને રાત ખુલ્લામાં જ કાઢવી, પણ તડકો લેવો નહિ.

(૨) નછૂટકે જ વસ્ત્રો પહેરવાં. લંગોટથી ચાલે ત્યાં ચડ્ડી ન પહેરવી. ચડ્ડીથી ચાલે ત્યાં પહેરણ ન પહેરવું. ટોપી વિના તો બધે ચાલે. દિવસે જેમ કપડાં વિષે તેમ રાત્રે ઓઢવા વિષે. આપણાં હવાપાણી એવાં નથી કે પહેર્યા, ઓઢ્યા અને પાથર્યા વિના ન ચાલે. શરીરને ટેવ પાડવી જોઈએ.

(૩) સ્નાનમાં ઠંડામાં ઠંડું પાણી વાપરવું. સગવડ હોય તો છીછરા પાણીમાં માત્ર ગુહ્યાંગ અને ઘૂંટી સુધીના પગ પલળે એવી રીતે થોડો વખત ઠંડા પાણીમાં સ્નાન પહેલાં બેસી રહેવું. આવી સગવડ ન હોય તો શૌચ માટે ઠંડામાં ઠંડું પાણી પુષ્કળ વાપરવું અને સ્નાનને બદલે એ વખતે બધા ગુહ્ય ભાગો ઠંડા પાણીથી ધોવા. બ્રાહ્મણે લઘુશંકા પછી દરેક વખતે પોતાનું ગુહ્યાંગ પાણીથી ધોવાનો જૂનો રિવાજ હતો—હાલ કોઈ પાળતું નથી પરંતુ એ આ દૃષ્ટિથી હશે એમ માનું છું.

(૪) ખોરાક બહુ ન ખાવું અને ખાવું તો શારીરિક શ્રમ કરીને પરસેવો ઉતારવો.

લિ..........ના વં. મા.

જર્મનીમાં ખેતીની સુધારણા

શ્રી. વિઠ્ઠલદાસ મ. કોઠારી

હિંદમાં પોણા ભાગ જેટલી વસ્તીનો આધાર ખેતી ઉપર છે તેથી ખેતીનો પ્રશ્ન આપણા જેવા દેશો માટે જ છે એમ નથી. યુરોપના ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોમાં પણ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત છે. ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધમાં થયેલા કેટલાક અનુભવો પછી એ દેશોએ ખેતી ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવા માંડ્યું છે. પહેલાં તેઓ ખાધાખોરાકીની વસ્તુઓ અને કારખાનાં માટે કાચો માલ પરદેશથી લાવતા અને તેને બદલે કારખાનાંનો પાકો માલ વેચતા. આ રીતે જિંદગીની આવશ્યક જરૂરિયાતો માટે પણ પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડતો. આથી કમાણી વધારે થતી પરંતુ લડાઈ જેવા પ્રસંગોમાં મુશ્કેલી આવતી અને બહારથી આવતાં ખાધાખોરાકી અને કાચો માલ બંધ થતાં પ્રજાને માટે જીવનમરણનો પ્રશ્ન થઈ પડતો. આ અનુભવ ઉપરથી યુદ્ધ બંધ થયા પછી યુરોપના દેશોમાં એક નવો પવન શરૂ થયો અને એ દેશોએ ખેતી સુધારવાવધારવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. જર્મનીમાં એ રીતે ખેતી સુધારવા માટે વિચાર થયો અને યોજનાઓ થઈ. જર્મનીની હતાશ થયેલી પ્રજાને ઊંચે લાવવા માટે ત્યાંના હાલના સરમુખત્યાર હિટલરે અનેક વિચારો કર્યા, તેમાં તેણે ખેતીની બાબત પણ વિચારી. તે યોજના આપણા દેશની ખેતીને અંગે પણ વિચારવા જેવી છે. જર્મની અને હિંદની સ્થિતિ જુદી છે. આપણા દેશના મોટા ભાગના લોકો ખેતી કરે છે અને તેમાં તેમનું પૂરું થતું નથી એટલે ખેતી સિવાયના બીજા ધંધાઓ ખીલવવા, અને ખેતી ઉપરનો બોજો ઓછો કરવો તથા ખેતી સુધારવી તે આપણો પ્રશ્ન છે. જર્મનીમાં ફક્ત ત્રીજા ભાગના લોકો ખેતીમાં રોકાયેલા છે, અને તે કરતાં વધારે લોકો જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે. આમ બન્ને દેશોની પરિસ્થિતિમાં ફેર છે, છતાં ખેતીના પ્રશ્નોને અંગે કેટલુંક મળતાપણું છે. ખેતી ઓછા માણસો કરે કે વધારે કરે, પણ જ્યાં ખેડૂતોની સ્થિતિ સારી ન હોય ત્યાં ખેતીના પ્રશ્નો ઘણાખરા સરખા હોય છે. આ બાબત ત્યાંની ખેતીસુધારણાની યોજના જોવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ રહી તે યોજનાની વિગતો :

જર્મની માટે ખેતીની અગત્ય

જર્મન પ્રજા ખાધાખોરાકીની ઘણી વસ્તુઓ પરદેશથી મંગાવે છે. ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ પહેલાં કારખાનાનો માલ આપીને પરદેશમાં રોકેલી એ મૂડીમાંથી ખોરાકી માલના પૈસા આપવામાં આવતા. પણ મહાયુદ્ધ પૂરું થયા પછી આ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. હવે પરદેશમાં દેવું કરીને આ માલના પૈસા આપવા પડે છે. આને લીધે જર્મન પ્રજાને બીજા દેશોનું દેવું થાય છે અને દિવસે દિવસે દેવું વધે છે. આમ જો ચાલ્યા કરે તો જર્મન પ્રજા વધુ ને વધુ ગરીબ થઈ જાય.

આ ગુલામીમાંથી છૂટવાનો એક જ રસ્તો છે કે દેશમાં જ જરૂરી ખાધાખોરાકીની વસ્તુઓ પકવી લેવી. આ રીતે જર્મનીમાં ખેતીની પેદાશ વધારવી એ જર્મન પ્રજા માટે જીવન અને મરણનો પ્રશ્ન છે.

ગામડાંની પ્રજા આર્થિક રીતે સુખી હોય તો ઉદ્યોગોને માટે પણ લાભકારક છે, કારણ કે ભવિષ્યમાં *કારખાનાંનો માલ દેશમાં જ ખપાવવો જોઈશે.* ગામડાંની પ્રજા તંદુરસ્તીનો વારસો જાળવી રાખે છે, પ્રજાની જુવાની ટકાવી રાખે છે અને લશ્કરમાં માણસો પૂરા પાડે છે. આથી કુશળ ખેડૂતોને પોષવા અને વધારવા એ અગત્યની વસ્તુ છે.

રાજ્યની ખેડૂતો પ્રત્યે બેદરકારી

ખેતીની પેદાશ વધારી શકાય એમ છે પરંતુ તે વધતી નથી, કારણ કે ખેડૂતો દેવાદાર છે એટલે ખેતી માટે જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદી શકતા નથી અને ખેતીમાંથી ખર્ચ પૂરું થતું નથી. ખેતીમાંથી પૂરતી કમાણી નહિ થવાનાં કારણો નીચે મુજબ છે :—

૧ ખેડૂતો ઉપર વધારે પડતો કરવેરાનો બોજો લાદવામાં આવ્યો છે. આનું કારણ એ છે કે યહૂદી મૂડીદારો, જેઓ રાજતંત્ર ઉપર કાબૂ ધરાવે છે તેઓ, જર્મન ખેતીનો નાશ કરવા માગે છે.

૨ પરદેશમાં ખેડૂતોને જે સગવડો મળે છે તે ખેડૂતોને મળતી નથી અને તેથી તેઓ હરીફાઈમાં ફાવી શકતા નથી.

૩ જથાબંધ વેપાર કરનાર વેપારીઓ અસાધારણ નફો ખાટી જાય છે તેને લીધે ખેડૂતોને પૂરતાં દામ મળતાં નથી.

૪ યહૂદી લોકો મુખ્યત્વે વીજળીનાં કારખાનાં વગેરે ચલાવે છે. તેઓ ખેડૂતો પાસેથી વીજળીના ઉપયોગ માટે અને બનાવટી ખાતરના ભારે દર લે છે.

કરવેરાનો ભારે બોજો ખેડૂતો પોતાની આવકમાંથી ઉપાડી શકતા નથી, એટલે તેમને વ્યાજનું દેવું કરવું પડે છે. અને તે યહૂદી શાહુકારના હાથમાં વધુ ને વધુ સપડાઈને પોતાની બધી મિલકત ગુમાવે છે. આથી જર્મન ખેડૂત મિલકત વિનાનો થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી પરદેશી મડીદારો જર્મનીના રાજ્યતંત્ર ઉપર કાબૂ ધરાવે છે ત્યાં સુધી જર્મનીના ખેડૂતોની ગરીબાઈ સુધારવાનું કે ખેતીની સુધારણા કરવાનું શક્ય નથી. અત્યારના કરતાં તદ્દન જુદી જાતના નવા જર્મન રાજ્યમાં ખેડૂતો અને ખેતી પ્રત્યે વધારે ધ્યાન આપવામાં આવશે, કારણ કે ખેડૂતો એ જર્મન પ્રજાનો મુખ્ય આધાર છે. તેમની સુધારણાના મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે રહેશેઃ—

૧ જર્મનીની જમીન જર્મન પ્રજાના નિર્વાહ માટે અને વસવાટ માટે જ હોવી જોઈએ. જેઓ જમીન ધરાવતા હોય તેમણે આ રીતે જ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૨ જર્મન પ્રજાજન જ જમીનનો માલિક થઈ શકે.

૩ કાયદાનુસાર મેળવેલી જમીન એ વારસાહકને યોગ્ય ગણાશે. પરંતુ જમીનના માલિકની ફરજ છે કે તેણે તેનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રહિતમાં જ કરવો જોઈએ. આ રીતે જમીનનો ઉપયોગ બરાબર થાય છે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખવા માટે ખાસ સમિતિઓ નીમવામાં આવશે ને સમિતિઓમાં રાજ્યનો એક પ્રતિનિધિ અને બીજા જમીન ધરાવનાર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ હશે.

૪ જમીનના વેચાણમાં સટ્ટો નહિ થઈ શકે, તેમ તેના માલિકને અનુપાર્જિત (unearned) આવકનો લાભ નહિ મળી શકે. જે પોતે ખેતી કરવા માગતો હોય તે જ જમીન ધરાવી શકશે. આથી દરેક જમીનના વેચાણમાં રાજ્યનો પહેલો હક ગણાશે. જમીન કોઈ પણ ખાનગી ધીરનારને આપી શકાશે નહિ. રાજ્ય તરફથી અગર રાજ્યે માન્ય રાખેલાં મંડળો મારફત ખેડૂતોને ખેતી કરવા માટે સસ્તા વ્યાજે નાણાં પૂરાં પાડવામાં આવશે.

૫ પોતે જેટલી જમીન ધરાવતો હશે તેને માટે જમીનના પ્રકાર પ્રમાણે ખેડૂતે રાજ્યને વેરો આપવો પડશે. આ ઉપરાંત જમીન ઉપર બીજો કંઈ વેરો નાખવામાં નહિ આવે.

૬ દરેક ખેડૂત કેટલામાં ખેતી કરે તેને માટે ચોક્કસ નિયમો નહિ થઈ શકે. એટલું ખરું કે નાનાં અને મધ્યમ પ્રકારનાં ખેતરો ઘણાં હોય તે ઈષ્ટ છે. મોટા પાયા પરની ખેતીને પણ અગત્યનું સ્થાન છે પરંતુ બન્ને પ્રકારની ખેતીની વચ્ચે યોગ્ય મેળ હોવો જોઈએ.

૭ જમીનના ભાગલા ન પડી જાય અને જમીન ઉપર દેવાનો બોજો ન વધી જાય તે ધોરણે વારસાનો કાયદો કરવામાં આવશે.

૮ યોગ્ય બદલો આપીને રાજ્ય કોઈ પણ જમીનનો કબજો લઈ શકશે. નીચેના પ્રસંગોએ રાજ્ય તેમ કરી શકશે :

(ક) જર્મન પ્રજા ન હોય તેવા માણસના હાથમાં જમીન હોય ત્યારે,

(ખ) કચેરીએ એવો ચુકાદો આપ્યો હોય કે ખેડૂત રાષ્ટ્રના હિતમાં ખેતી કરતો નથી ત્યારે,

(ગ) ખેડૂત પોતે ખેતી કરતો ન હોય અને તે જમીનમાં રાજ્યને સ્વતંત્ર ખેડૂતોને વસાવવા હોય ત્યારે,

(ઘ) રેલવે કે લશ્કરને માટે કે એવાં ખાસ કામો માટે રાજ્યને જરૂર હોય ત્યારે.

જો કોઈએ જર્મનીના કાયદાથી વિરુદ્ધ ગેર-કાયદેસર રીતે જમીન મેળવી હશે તો તે જમીન કંઈ પણ બદલો આપ્યા વગર પડાવી લેવામાં આવશે.

૯ જે જમીન રાજ્યને પ્રાપ્ત થાય તેમાં લોકોને વસાવવાની રાજ્યની ફરજ છે. તે જમીન એવી રીતે આપવામાં આવશે કે તે ખેડનારને તેમાંથી નિર્વાહપૂરતું મળી રહે અને તે પોતાનાં વારસોને (નક્કી કરેલી શરતો પ્રમાણે) વારસામાં આપી શકે.

આમ ખેડૂતોને વસાવવા માટે ખેડૂતોની પરીક્ષા કરવામાં આવશે કે તેમની તે ધંધા માટે કેટલી લાયકાત છે અને તે ઉપરથી પસંદગી કરવામાં આવશે. જે ખેડૂતોને વારસામાં જમીન નહિ મળી હોય તેમને ખાસ પસંદગી આપવામાં આવશે.

જર્મનીની પૂર્વ સરહદ પર લોકોને વસાવવા એ ખાસ અગત્યનું છે. ફક્ત ખેતી કરાવવી એટલું બસ નથી પરંતુ ત્યાં માલનાં બજારો માટે શહેરો ઊભાં કરવાં જોઈએ. આ જ રીતે નાનાં ખેતરોમાંથી પૂરતી કમાણી થઈ શકે.

જર્મન પ્રજાને વસાવવા માટે અને તેને પોષવા માટે વિશાળ જમીનો પૂરી પાડવી એ જર્મનીની પરદેશની રાજનીતિનું લક્ષ હોવું જોઈએ.

૧૦ ખેડૂતોની અત્યારની ગરીબાઈ ઘટાડવા માટે કરવેરામાં ઘટાડો કરવો જોઈએ અને બીજા ખાસ ઉપાયો યોજવા જોઈએ દેવું વધતું અટકાવવા માટે કાયદો કરવો જોઈએ અને વ્યાજનો દર ઘટાડીને મહાયુદ્ધ પહેલાનો દર નક્કી કરવો જોઈએ. અને વધારે પડતા વ્યાજના દરની સામે સખત પગલાં લેવાં જોઈએ.

૧૧ ખેતીમાં પૂરતી કમાણી થાય એ જોવાની રાજ્યની ફરજ છે. તેથી રાષ્ટ્રીય યોજના કરીને આયાત થતા માલનું નિયમન કરીને અને જકાત નાખીને રાજ્યે ખેતીને રક્ષણ આપવું જોઈએ.

ખેતીના માલની કીમતો ઉપર બજારના સટ્ટાના વેપારની અસર ન થવી જોઈએ અને તે વેપારીઓની જગ્યાએ ખેડૂતમંડળો સ્થાપવા માટે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

ખેડૂતમંડળોનું એ કામ રહેશે કે ખેતીની પેદાશ વધારવી અને ખેતીનું ખર્ચ ઓછું કરવું. તે મંડળો ખેડૂતોને ખેતીનાં ઓજારો, ખાતર, બી, અને ઢોરઉછેર માટે પશુઓ કિફાયત ભાવે પૂરાં પાડે, જીવાતનો નાશ શી રીતે કરવો તેની અને ખેતી સુધારવા માટે મફત સલાહ આપે અને ખેતીને અંગે સંશોધન કરે. આવાં કામ કરવા માટે આ મંડળોને રાજ્ય સંપૂર્ણ મદદ કરે અને ખાસ કરીને એટલો આગ્રહ રાખે કે વીજળીના ઉપયોગનું ખર્ચ અને બનાવટી ખાતરોની કિંમત ઘટાડે

૧૨ ખેડૂતમંડળોમાં ખેતીના મજૂરોને પણ સ્થાન મળવું જોઈએ. આ બાબતમાં રાજ્યે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. સ્થિતિ એવી હોવી જોઈએ કે સારા મજૂરો પોતે જમીનના માલિક થઈ શકે. જેમ જેમ ખેતીની સ્થિતિમાં સુધારો થતો જશે તેમ તેમ ખેતીના મજૂરોનાં જીવનમાં અને તેમની રોજીમાં પણ સુધારો થશે. જ્યારે આવી રીતે સ્થિતિ સુધરશે ત્યારે પરદેશી મજૂરોને ખેતી માટે રોકવા નહિ પડે, અને ભવિષ્યમાં તો પરદેશી મજૂરોને રોકવાની મનાઈ કરવામાં આવશે.

૧૩ ખેતીની રાષ્ટ્રીય અગત્ય ધ્યાનમાં લઈને રાજ્યે ખેતીવાડીના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં તેનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને જે બાળકો હોશિયાર હોવા છતાં ભણી શકે તેવાં ન હોય તેમને ભણવાની અનુકૂળતા હોવી જોઈએ.

૧૪ ગામડાંના લોકો ગરીબ છે, કારણ કે આખી જર્મન પ્રજા ગરીબ છે. આખી પ્રજા ગરીબ હોય છતાં કોઈ પણ એક વર્ગ સુખી રહી શકે એમ માનવું એ ભૂલ છે અને ગામડાંની અને શહેરની પ્રજા સારા અથવા નરસા માટે એક બીજા સાથે જોડાયેલી છે એટલે તે બેની વચ્ચે ઈર્ષા કે વિરોધ પેદા કરવાં તે ગુનો છે.

૧૫ અત્યારની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં ખેડૂતોની સ્થિતિમાં કાયમી સુધારો થાય એવું કંઈ થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે પ્રજાની ગરીબાઈના મૂળમાં રાજકીય ગુલામી રહેલી છે અને રાજકીય સાધનો વડે જ તે દૂર થઈ શકે એમ છે.

જૂના રાજકીય પક્ષો, જેઓ પ્રજાની ગુલામી માટે જવાબદાર છે જ તેઓ સ્વતંત્રતાના રસ્તે આપણને દોરી નહિ શકે. ભવિષ્યમાં તેવાં ધંધાદારી મંડળો માટે અગત્યનાં કામ કરવાનાં રહેશે. અત્યારે પણ તેઓ ઘણું તૈયારીનું કામ કરી શકે છે, પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય માટેની રાજકીય લડત, જેમાંથી નવી આર્થિક રચનાનું મંડાણ થઈ શકે, તેને માટે તેઓ લાયક નથી, કારણ કે કોઈ એક વર્ગની કે ધંધાની દૃષ્ટિથી એ લડત લડવાની નથી પરંતુ સમસ્ત પ્રજાની દૃષ્ટિથી લડવાની છે.*

જર્મની માટે ૧૯૩૦માં લખાયેલા આ શબ્દો આપણા દેશને આજે પણ લાગુ પડે છે. તે પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે થયેલા વિચારો અને યોજનાનો આપણે આપણા ઉત્થાન માટે યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

* 'My Struggle' By Adolf Hitler ને આધારે.

• શુભચિંતન •

(પૃથ્વી)

તને પૂરણ શાંતિ હો! કુશળ પંથ તારા હજો.
સુરમ્ય તવ :જિંદગી ખુશખુશાલ દીપ્તિભર્યા —
વહો દિવસ શી : અને ઉરચહેલ સ્વપ્નાં બધાં
ફળો જીવનમાં : તને સ્મિતવસંત ચાહ્યું મળો! ૧

કદા દુઃખની વાદળી તવ શિરે ય આવી ચડે-
જજો વરસી એ ય તે શરદઅભ્રછંટાવ શી.
અહો નિજ સુવર્ણથી વિશદ રમ્ય આભા ફરી,
લલાટ પર સોમના ઝળકતી દ્વિગુણી ભરી! ૨

પ્રમોદ હરતી બધે ય નિજ નર્તને મગ્ન થૈ-
સરે પગલી કાળની વિષમ પાદરેખા પડે
તથાપિ શિર તાહરે સુખથી વર્ષ ચાલ્યાં જજો-
તને કુસુમ એકને સ્પરશ-રેખ પાડ્યા વિના. ૩

મે પૃથિવી આભમાં નિજ પથે ફરે. ચક્રમાં
અને દિવસ-રાતની અરધ તેજછાયા ઢળે,
પરંતુ તવ વાસ શાશ્વત પ્રકાશખંડે હજો!
સદૈવ વરસો સખે! તવ પ્રતિ સ્મિતો તેજનાં!* ૪

• ભારદ્વાજ •

* આંગ્લકવિ Thomas Moorના 'Peace be arround thee' નામક કાવ્યનો ભાવાનુવાદ.

હું

શ્રી. નવીનચંદ્ર પંડયા

કોઈ દિવસ જાતને વિચારી જોઈ નથી. પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયત્ન સરખો ય કર્યો નથી. આજે જ્યારે એ નવરાશ કાઢી છે ત્યારે અચાનક આંગળી મોઢામાં મૂકી દેવાય છે, વિચાર થાય છે, 'રે દુનિયા! તું યે રંગીલી છે!'

પણ આજના પ્રયત્નમાં એક વાત તો દિલમાં દબાવવાના ને શમાવવાના બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા છતાં જાણે સ્થિતિસ્થાપક હોય એમ ઊછળી ઊછળીને બહાર નીકળી પડે છે છૂટકો નથી. ઊર્મિને માર્ગ આપવો જ પડશે.

મને ખબર નથી કે મારામાં શું આકર્ષણ ભર્યું છે. આયનાનો દિવસમાં દસ વખત ઉપયોગ કરવા છતાં હું કદી મારા રૂપ પર મોહ્યો નથી. મારા ગુણને તો હું પોતે જ જાણી શકું એવું મને હજુ અભિમાન છે. છતાં કોણ જાણે કેમ, પરણીને પહેલી જ વાર આવી છતાં સરલા મારા તરફ આકર્ષાઈ.—મેં આકર્ષક દેખાવાનો અગર એને આકર્ષવાનો જરાક જેટલો પણ દંભ કર્યો નહોતો—નથી. તમને શંકા થઈ છે. હું જાણું છું, અને એટલે જ ચોખવટ કરી દઉં છું કે સરલા મારી કશી ય સગી થતી નહોતી—અને હજુ પણ આમ દુનિયાની દૃષ્ટિએ અમારી વચ્ચે સંબંધ નથી. હા, એટલું ખરું કે એનો પતિ—સુરેશ મારા કરતાં વયમાં કૈંક મોટો હતો. પડોશી હતો, અને એ બન્ને કારણને લીધે મારો કૈંક અંશે મુરબ્બી મિત્ર હતો.

આજ જ્યારે મારી આ કહાણી કહેવા જ બેઠો છું ત્યારે એક વાતનો તો તમને પહેલેથી જ આભાસ આપી દઉં. આજે સરલા ક્યાં છે—કદાચ દુનિયા પર છે કે નહિ, અને કદાચ હશે તો એ કેવું જીવન ગુજારતી હશે, એ કેમ એના દહાડા એના 'પતિદેવ' સાથે પૂરા કરતી હશે એ બધું પૂછી મને ગૂંગળાવશો નહિ. મને એની કશી યે ખબર નથી.

સરલા બહુ જ સરલ ભાવે વાત કરી શકતી હતી. એની એ શક્તિ પર તો હું મુગ્ધ જ હતો. બહુ જ હળવેથી, તદ્દન કુદરતી રીતે, એણે મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે, એક દિવસ મારી સાથે વાત કરવી શરૂ કરી. હું હજુ મારા વિસ્મયમાંથી જાગ્યો નહોતો એ પહેલાં તો એણે પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી મૂકી

"રશ્મિભાઈ, તમે તો તોબા છો!" તદ્દન સ્વાભાવિકપણે એણે મારી સાથે વાત કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારે પહેલું વાક્ય આ હતું.

સ્ત્રીજાતિ માટે મને બહુ માન છે. એમની નિર્ભયતાની મેં અનેક વાતો વાંચેલી છે; આજે પ્રથમ અનુભવ થયો. મેં—જો કે મને છાજતું નહોતું છતાં—સહજ સંકોચસહ આટલું જ પૂછવાની હિંમત કરી:

"કાં ભલા!" એક વખત મોઢામાંથી વાચા નીકળી, એટલે પછી એને નવા નવા વિચારો પકાવવાની જરૂર પડતી નથી. એ જાતે જ સ્વતંત્ર બની વિહરે છે. "તમે એટલામાં એવું શું શોધી કાઢ્યું?"

"તે તમે મારી પેલી નાની સરોજની માફક નવા માણસોને જોઈને ગભરાઈ શેના જાવ છો? અમે કાંઈ હેડંબાનાં વંશજ નથી?"

આજુબાજુ એકાંત હતું એમ તો ન જ કહી શકાય. નવી આવેલી પુત્રવધૂને—પોતાને સુધારકમાં ગણાવવા મથતા કેટલાક શ્વશુરપક્ષો—અમુક પ્રકારની છૂટ આપે છે. જો કે એનો અતિરેક ન થાય એની તો એ પેલી છૂટ આપે છે તેના કરતાં ય વધુ કાળજી રાખે છે. એ હિસાબે સરલા કદીક કદીક મારે ત્યાં બેસવા આવતી—એના પર સતત ચોકીપહેરો ચાલુ હોય તે છતાં પણ.

હું અત્યાર સુધી નીચું માથું રાખીને ખોળામાં પડેલી ચોપડીમાં આંખો પરોવીને જ ઉત્તર આપે જતો

હતો, મન મૂંઝાયે જતું હતું એની મને ખાતરી હતી. મોઢા પર શા શા ભાવ પથરાયા હશે તે તો હું કેમ કહી શકું ? અરીસો લઈને જોવા જઉં તો તરત ભાવ પલટાઈ જાય એની મને શંકા નહોતી. છતાંય છબીલી પૂરબહારમાં હતી. એણે હિંમતને ધક્કો મારી આગળ કરી.

મેં મોઢું ઊંચું કરી એના સામું જોયું. સામે સતત મને તાકયા કરતી આંખોમાં ચોખ્ખી મસ્તી હતી. પૂછ્યું: "તમારી પેલી નાની સરોજ એટલે ?" અને પછી ખંધાઈભર્યું સ્મિત કર્યું—એ ખાતરી સાથે કે સરલા તાજી જ પરણીને આવી છે.

"જોયું કાકી, મોળું દહીં દાંત ભાંગે તે આનું નામ, હું મારી નાની બેનની વાત કરતી હતી, ત્યારે આ ભાઈ સાહેબ...બાર વર્ષે બાવાજી બોલ્યા— 'બચ્ચા તેરા સચ્ચા...'" અને પછી હસી પડી—જાણે મને સમજી હોય એવી રીતે.

એનાં કાકી અને મારાં બા આ સઘળું સંતોષથી જોતાં હતાં. એને એમાં કશું વાંધા જેવું લાગ્યું નહિ—કદાચ એના છોકરા તરફના પક્ષપાતને લઈને. પણ મેં એની આંખોમાંથી જુદું જ વાંચ્યું, "હવે જ તારી વાત છે, આને જવા દે પછીથી !"

એ ઘણા વખતથી જીદ પકડીને બેઠી હતી કે મારે મારાં લગ્નમાં સંમતિ આપવી. હું હમેશ કહેતો, "મને બી. એ. થઈ જવા દે. બે વર્ષની વાર છે. એટલામાં શું ખાટું મોળું..." એ કદી મારું વાક્ય મને પૂરું કરવા દેતી જ નહિ વેકેશનમાં ઘેર આવું એટલે નહિ નહિ તોય મને કુલે મળીને લગભગ પાંચસો વખત એ જીદનું અનેક પ્રકારે રૂપાંતર સાંભળવા મળતું.

મારો અને સરલાનો આ નિર્દોષ સંબંધ—હું એને નિર્દોષ જ માનું છું અને તે વખતે ય નિર્દોષ માનતો હતો, મારા મનમાં એ બાબતની લવલેશ શંકા નહોતી—આમ વધતો જ ચાલ્યો. આખા દિવસમાં અનેક બહાનાં હેઠળ એ મને મળી જતી. હું પણ એને મળવા લગભગ ઉત્સુક જ રહેતો. જો કે કદી પણ મેં મારા એ સતત પ્રયત્નને ખુલ્લો પડવા દીધો નથી—એની આગળ પણ.

પ્રથમ મુલાકાતનો એ દિવસ બન્નેનાં હૃદયમાં એક ચિરસ્થાયી છાપ મૂકીને આથમી ગયો. ત્યારે મને ખબર નહોતી કે મારાં સંસ્મરણોના ધાના પોપડા ફરીથી હાથે કરીને અનિચ્છાએ પણ ઉખેડવાનો એક દિવસ ઊગશે.

બીજો દિવસ ઊગ્યો. પહેલાના કરતાં કાંઈક વિશેષ શ્રદ્ધા મારામાં જન્મી હતી. ધારું તો હું સરસ બોલી શકું છું એવો વિશ્વાસ પણ પેદા થયો હતો. ગઈ કાલની સ્મૃતિ—ઘા પડ્યા પછી થોડી વાર સુધી કાંઈ ખબર પડતી નથી અને પછી હવા લાગતાં—'શુધબુધ' ઠેકાણે આવતાં, ચણચણે છે એમ—જલવા લાગી. મનને થયું કે "તેં શું કરી નાખ્યું ? કોની જોડે પ્રીત બાંધી બેઠો—અજાણી, અણપીછી." નહોતું વિચારવું તોય વિચાર થઈ ગયો. મનને જાણે જવાબ દેતો હોઉં એમ ગણગણ્યોઃ

"ખોટું શું કર્યું છે એમાં ? અને સંબંધ ક્યાં ગુનાહિત છે ? મારા સંસ્કાર જ મને એમ કરતાં અટકાવે, તું કોણ મને ચેતવનાર ? ડરપોક કહીંનો ! એ તો મારી બેન છે—વિશુદ્ધ ને પ્રેમાળ. વહેમી છે તુ તો !"

મનને ડારતો હતો અને જાતને છાવરતો હતો. ત્યાં તો એની અધિષ્ઠાત્રીએ દર્શન દીધાં—કાંઈ કામના નિમિત્તે. આજ નવી શરૂઆત નહોતી, એટલે બન્નેનાં મન શાંત હતાં. અજાણપણું તો ક્યારનીય વિદાય લઈ ચૂક્યું હતું.

"રશ્મિભાઈ, અમારા ઘરમાં તો તમારા ભાઈ ફિલસૂફ છે, અને આ ઘરમાં..." બાકીનું કહેવાતું જાણે કહી નાખ્યું હોય એમ એ ચૂપ રહી ગઈ.

"સરલાબેન," પહેલી જ વાર મેં સંબોધન કર્યું. "હું તો વિવિધરંગી છું—કદાચ વિરોધરંગી પણ કહી શકાય. શાંત ને વાચાળ, ગીદ્દો ને સ્પષ્ટવક્તા, હિંમતવાન ને...ના, એ બધું નહિ કહી દઉં—નહિ તો પછી તમને વાર્તાઓ વાંચવાનો શોખ છે એટલે મને ક્યાંક પાછી ઉપમા મળી જાય એનો ભય છે."

"આ બધી વાસ્તવિક વાતો થઈ, હવે મુદ્દા પર આવુ છુ " જાણે કશો નિશ્ચય કરીને આવી હોય એમ અવાજ પરથી લાગ્યુ

"મારુ નસીબ એટલુ તેજદાર કે તમે લેખિકા નથી, નહિ તો આફતનો મારો " હુ મારી ધૂનમા જ હતો

"હવે સાભળવુ છે કે નહિ? ઢોગ માડયા છે તે જાણ્યા " સબધને એ વધુ ને વધુ ગાઢ બનાવતી જતી હતી—જાણે કે અજાણ્યે

"હા હા ..બોલિયે જનાબ, એ નાચીઝ ગુલામ તયાર હૈ " હુ ખીલતો હતો

"હવે ક્યારે પરણવુ છે—આમ બધાને સતાવ્યા કરો છો તે?" આ બાબતથી હું ગભરાયો સ્ત્રી ક્યારે તમારા જીવનમા પ્રવેશ કરશે એ તમારાથી કદી નહિ કહી શકાય એવુ ભવિષ્યદર્શન કશુ જ થઈ શકે નહિ

"બાની ધમાલ લાગે છે " હુ બબડયો

આજુબાજુ કોઈ નહોતુ સતીશ મને ક્યારનો એને એક બાલવાર્તા લખી આપવા માટે પજવતો હતો. આખરે વચન લઈને સતોષથી એક બાલમાસિક અવલોકવામા એકધ્યાન થઈ ગયો હતો છતા એક વાત ચોક્કસ હતી, અમે એકાતમા નહોતા

"જેની હોય તેની તમે જવાબ આપો ને, એટલે થયુ આજ તો અહીંથી જવાતી જ નથી " આ સ્ત્રી અજબ રીતે નીડર બને જતી હતી

"હુ બી એ થાઉ પછી." મે ય રોકડો જવાબ આપવા માડયા

"કેમ, પરણ્યા પછી તરત તમારે ગળે વળગવાની છે? એ આશા રાખો તો ફોકટ " બોલતાં શુ બોલી તો ગઈ, પણ પછી કે યાદ આવ્યુ હોય, અગર એ જે બોલી એનું એણે ચિત્ર નજર સમક્ષ ખડુ કર્યુ હોય, એટલે કે ગમે તેમ પણ એ થોડીક વાર આડુ જોઈ ગઈ મે માત્ર. એના ગાલ સાધારણ વિકસ્યા એ પરથી જ કલ્પના કરી કે એ હસતી હતી

"ના બાવા .ના મારે એ આફત ન જોઈ એ." મને ખાતરી હતી કે બાની સિફારસે આ બધુ નાટક ભજવાઈ રહ્યુ છે મે મારે જે કહેવાનુ હતુ તે જ કહી દીધુ.

"એમ કહોની ભાઈ, ગભરાવ છો! બાકી મનમા ભાવ ને મૂછી હલાવો છો એની દવા હું કરી દઈશ ગભરાશો નહિ "

અને 'ગભરાશો નહિ' એમ કહીને મને ગભરાવી મૂકીને એ તો પાછુ 'યાદ રાખજો હ ' એમ કહીને ચાલી ગઈ હુ વિચારશૂન્ય થઈ પડી રહ્યો

પછી એક જ વિચાર વારે ઘડીએ મનમા ગણગણતો રહ્યો 'આ સરલા દાટ વાળશે અત્યાર સુધીની હિકમત ને હિમત બન્ને પર પાણી ફેરવશે અને હા પડાવશે, અને કોઈ નવા પ્રાણીને આ ઘરમા દાખલ કરશે ત્યારે જ એને નિરાત વળશે તોમા એનાથી! અને બાના મહેણા ટોણા તો કાયમ જ ' હુ સમજાવી સમજાવીને, ભાઈબાપના કરીને, થાકો ત્યારે ના, ના ને ના જ હવે જીતર્યા સીઢા ' અને એવુ તો કેટલુ ય

મે ઉપર નહિ કહ્યુ કે અમે એકલા નહોતા વાત ખરી પડી સરલાનો પતિ—સુરેશ—અચાનક જ આવી ચઢયો યાદ રાખજો હ ..' એ વખતનો શરીરનો વળાક, આગળી વડે કરેલો અભિનય, નયનોની મસ્તી (નિર્દોષતાથી છલકાતી પણ એની નજરે નહિ) અને છેલ્લુ મુક્ત હાસ્ય! એ બધુ એની નજરે પડયુ પહેલા અમને બન્નેને આમ જ વાતો કરતા એ જોઈ ગયેલો, મનમા શકાનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો, એમા આ દર્શને એની વય વધારી દીધી અમારી મિત્રાચારી દૃઢ હતી એવુ કશુ નહોતુ પણ માન આ સ્ત્રીએ મને જીતી લીધો હતો એટલે એના તરફ મને એક જાતનો પૂજ્યભાવ ઊપજ્યો હતો—કદાચ એટલા માટે કે એનું ભાગ્ય કેવુ બળવાન છે, તે આ પત્ની પામ્યો.

એની બન્ને આખોમાથી તિરસ્કાર ને રોષ એકી સાથે પ્રગટ થયા હુ છોભીલો પડી ગયો સરલા, પહેલા કાઈક આચકો લાગ્યો હોય એમ અટકી ગઈ. પાછુ એનુ એ જ સર્વજિત હાસ્ય. તે બોલી. "આ

લો, તમારા ભાઈ આવ્યા લાયબ્રેરીનાં ચોપડાં ચૂંથી ચૂંથીને. જાણે ઉનાળાનો તડકો હોય ને થાકચો મુસાફર આંખો મીંચીને પાણી પીધે રાખે એમ એમણે ચોપડીઓ જ પીધા કરી છે. આંખો તો જુઓ! લાલઘૂમ.........ચાલો, ચાલો, ઘેર, જરા મોઢું ધોઈ નાખો ને ઠંડા પડો."

એને પરાજિત કર્યો, પણ એના મોઢા પર સ્મિત ન ફરક્યું તે ન જ ફરક્યું. જો કે મીઠો ઠપકો આપ્યા પછી સરલા એટલું તો હસી હતી—અલબત્ત, એને હસાવવા માટે જ, અને જાણે 'તમે જે જોયું તે તો એક ભ્રમ છે' એમ ઠસાવવા માટે જ એણે આટલું બધું મુક્ત હાસ્ય વેર્યું હતું. મને ય થયું કે એમાં આટલું બધું શું હસવાનું હતું? પણ હું અર્થ સમજ્યો ને ચૂપ રહ્યો—પરંતુ મુખ પર સ્મિતની રેખાસહ.

અને બન્ને ગયાં.

અમારો સંબંધ કાળની પરવા ન હોય એમ જીવન લંબાવ્યે જ જતો હતો, પણ 'જન્મ્યું તે મરવાનું' એ સાવ સામાન્ય સૂત્ર એ કેમ ભૂલી ગયો હશે?

અગ્નિને ઈંધન મળે તો શું થાય?

તે દિવસે એ રોષ પ્રકટ થયો નહિ. હું મારી જાતને બચી ગયેલી માનવા લાગ્યો. પણ ના! સ્ત્રી હૃદય પારખવામાં પુરુષને ટપી જાય છે. અને તેમાં ય જેનો નિકટનો પરિચય સાધવાનો હોય છે ત્યાં એની એ શક્તિ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે. બહુ ઝડપથી સરલાએ સુરેશના ભારેલા અગ્નિને ઓળખ્યો.

મારું આકર્ષણ એનાથી સહન થતું ન હતું કે ગમે તેમ પણ બીજે જ દિવસે એ મને મળી. હું એના સાંનિધ્યમાં સર્વ કાંઈ આગલું પાછલું વીસરી ગયો. હું મુગ્ધ બની રહ્યો.

"આપણને તો ખિતાબ મળી ગયો." એની છૂટ હવે મને સાધારણ બની ગઈ હતી.

"ચાલો-મિજબાની."

'પણ પૂછો તો ખરા, કે શો એ ખિતાબ છે? જાણવાની જરા ય જિજ્ઞાસા જ નહિ જાણે!"

"હાં હાં, વદો."

"બહુ મઝાનો છે. મને તો યાદ જ રહી જશે."

"હાં...જિજ્ઞાસા લંબાવીને મને પજવવો છે, એમને? પણ મારે જાણવું જ નથી ને!"

"ના, હું કહું છું."

"વાંદર જેવી."

"આ તો ઉપમા કહેવાય. પણ સામાન્ય લક્ષણ કયું?"

"ખી...ખી, વાંદર જેવી હસવામાં જ સમજી છે!" એમ કહીને મને નવાજી, ત્યારે તમે એને ઉપમા અલંકાર કહો છો?"

અને જાણે કંઈ થયું ન હોય, કાંઈ જ લાગ્યું ન હોય, એ સહજ વાત હોય એવી રીતે સરલા કહેતી હતી. પણ મેં એમાં ચોખ્ખો વેદનાનો રણકાર સાંભળ્યો, સાથે જ યાદ આવ્યું: "બિચારી! કોડભરી નવોઢા મુગ્ધા, કેટકેટલી આશા ને ઊર્મિ એના હૃદયમાં જન્મતી હશે!" અને એમ હું વિચાર-ચકડોળે ચઢી ગયો. મન મને ફિટકાર આપતું હતું. 'ભૂંડા, આ બધું તારે કાજે! તારે શા માટે એમાં વચમાં પડવું જોઈએ? તું કોણ? તારી આટલી છાતી જ કેમ ચાલી? એક નવવધૂ પર એના પતિનો સંપૂર્ણ હક્ક છે. હસવાનો અને હસાવવાનો ય સુદ્ધાં. હિંદુસમાજને આટલી બધી નફરત નહિ પાલવે."

"ના, ના, હું ખસી જ જઈશ-પ્રેમનો જે છોડ ઊગવો શરૂ થયો છે તેને કચરીને પણ. મારે પ્રેમને કદી ઓળખવો જ નથી—પછી ભલે તે વિશુદ્ધ હોય તોપણ. મારામાં હિંમત નથી? અને હું હિંમત કરીને પણ શું કરી શકવાનો છું? આ નાનાભાઈની માફક મને રમાડતી. રમતિયાળ સરલાનું જીવન મારે વિષમાં ભેળવવું છે? મારાથી સહન નથી થતું." મેં મનનું સમાધાન કર્યું ત્યારે જ એ શાંત પડ્યું.

ધીરે ધીરે મેં માથું ઊંચું કર્યું. એની આંખોમાં મારી આંખો પરોવી. એના ચહેરા તરફ નજર ફેંકી

જોઈ કેટલુ શુદ્ધ ઝમકારા મારતુ તેજ! મે આટલુ તેજસ્વી મો તો કદી યે જોયુ નહોતુ કલ્પના જ કરી હતી આજ અનુભવ કર્યો મનમા થયુ, અને ઉદ્‌ગાર પણ નીકળી ગયો, "મારે આવી બહેન હોય તો!"

કદાચ એણે આ ઉદ્‌ગાર નહિ સાભળ્યો હોય, પણ હુ કાઈક બબડ્યો હતો એમ તો એણે મારા હોઠ ઊઘડી ને બિડાઈ ગયા તે પરથી જ ધારી લીધુ

"શુ બબડો છો?" મે 'ફિલસૂફ' નામ નકામુ નથી પાડ્યુ" મને આ સહનમૂર્તિને વધુ કશુ કહેવુ એને વધારે સહન કરવાની ફરજ પાડવી રુચી નહિ, પણ મન કઠણ કર્યું

"સરુબહેન હુ સમજુ છુ સઘળુ પણ હવે તો આવતી કાલે હુ જવાનો છુ એટલે તમારે હમણા નિરાત છે અને મે સાભળ્યુ છે ત્યા સુધી, સુરેશભાઈએ પણ નોકરી શોધી કાઢી છે તમે ત્યા જતા રહેશો—તમારી નોકરીના સ્થાનકે હુ મારી કોલેજમા એટલુ કહુ છુ કે તમે મને વીસરી જજો એક માત્ર મારે કારણે. "

હુ ચૂપ થઈ ગયો થોડીક વાર નીરવ શાતિ પ્રસરી રહી

"તમે મારી વાતને ટેકો આપતા જાવ છો હુ લગભગ આવી જ મતલબનુ કૈંક કહેવા આવી હતી પણ જીભ ઊપડી નહિ" એ પણ આજ ગભીર થઈ ગઈ હતી—અચાનક જ "પણ મને મારા હૃદય પર શ્રદ્ધા નથી એ કદી પણ તમને ભૂલશે નહિ—હુ ગમે તેટલુ કરીશ તોપણ આપણે ફરી તો મળીશુ ને કોઈવાર?"

"મને વિશ્વાસ નથી બહેન! કદાચ હુ અહી હવે આવુ જ નહિ આવીશ ત્યારે જ, જ્યારે તમે અહી નહિ હો"

"રશ્મિભાઈ! આવજો આ બહેન તમારાથી કદી ભુલાવાની નથી જ" અને એમ એ ગઈ—ચિરજીવ બનીને

પ્રથમ મળી ત્યારે હસતી હતી, અને આખોમા હર્ષના નીર રેલાતા હતા આજ ગઈ ત્યારે પણ એની આખો તો ભિજાયેલી જ હતી—પણ કોઈ બીજા જ ભાવથી

આ જીવનમા ફરી કદી એને જોઈ નથી માન એનુ તે દિવસનુ અશ્રુ વહાવતુ મુખ હજુ મારી દૃષ્ટિ આગળથી ખસતુ નથી એ શુ કરે છે એની કદી તપાસ કરી નથી તપાસ કરવાનો વિચાર સુદ્ધા આવ્યો નથી અનુમાન કરુ છુ કે એનો પતિ એનાથી પ્રસન્ન હશે અને એ પણ ધીર બનીને પતિસેવા કરતી હશે!

આપણાં ફળો

શ્રી. બાપાલાલ ગં. વૈદ્ય

[ગયા અંકથી ચાલુ]

નારંગી

નારંગી બહુ જ સુંદર ફળ છે. એ ક્ષુધાદીપક અને રક્તશુદ્ધિ કરનાર છે. નારંગી પિત્તશામક હોવાથી તાવમાં તે બહુ જ ઉપયોગી છે. તાવવાળો માણસ દિવસમાં ૧૦–૧૨ સંતરાં ખાય તો યે તેને કોઈ પણ જાતનું નુકસાન થતું નથી. તૃષ્ણાનિગ્રહણ, સારક અને રક્તપિત્તપ્રશમન ગુણોને લીધે તે ઘણા રોગોમાં ઉપયોગી ખાદ્ય છે. નારંગીના છોડામાં ઉપયોગી તેલ રહેલું છે જે દવાના કામમાં આવે છે. નારંગીમાં ૧·૭ ટકા સાઇટ્રીક ઍસિડ, ૭·૬ ટકા શર્કરા (ઇન્વર્ટેડ સુગર), ૦·૫૨ ટકા રાખ, ૦·૦૨૭ ટકા ફૉસ્ફરીક ઍસિડ અને ૧૦·૯ ટકા ઘન પદાર્થો (solids) છે. કોનીગ (Koenig)ના મત મુજબ એક આખી નારંગીમાં ૨·૭૩ ટકા જેટલી રાખ (ash) છે જે નીચેના પ્રમાણમાં વહેંચાયેલી છે:—પોટાશ ૪૭·૦૯ ટકા, સોડા ૨·૪૮ ટકા, લાઇમ ૨૨·૧૧, મૅગ્નેસિયા ૫·૨૨, લોહ (iron oxide) ૧·૩૬, ફૉસ્ફરીક ઍસિડ ૧૨·૬૩, સલ્ફ્યુરીક ઍસિડ (ગંધક) ૫·૧૪, સીલીસીક ઍસિડ ૧·૨૮, ક્લોરીન ૦·૮૧ ટકા. રક્તશુદ્ધિ માટે નારંગી ઉત્તમ છે. ઑસ્બોર્ન અને મેંડલની શોધોથી નક્કી થયું છે કે નારંગીમાં એ, બી અને સી ત્રણે ય જાતનાં વિટામિન્સ છે-'સી'નું પ્રમાણ અતિશય છે.

ચરક નારંગીને દુર્જર (પચવામાં ભારે), વાતનાશક અને ભારે ગણાવે છે. સુશ્રુત તેમ જ બીજા આચાર્યોનો પણ આ જ મત છે. નારંગી શું ભારે હશે? એ વખતે કેવી નારંગી થતી હશે?

લિંબુ

ફળોમાં લિંબુનું સ્થાન અનોખું જ છે. લિંબુની ઉપયોગીતાને લઈને પશ્ચિમમાં 'લિંબુ-ચિકિત્સા' (Lemon-Cure) શરૂ થઈ છે. ઘણાખરા રોગો ઉપર લિંબુ સારું કામ કરે છે. મેલેરિયાનાં જંતુને લિંબુનો રસ મારે છે એવી માન્યતા છે. રક્તપિત્ત (સ્કર્વી)ને તે મટાડે છે. લિંબુનો રસ રક્તશુદ્ધિ કરનાર છે. લિંબુના રસમાં સાઇટ્રીક, મેલીક અને ફૉસ્ફરીક ઍસિડ છે. લિંબુનું શરબત લહેજતદાર ઉપયોગી પીણું છે. કૉલેરાનાં જંતુ લિંબુના રસથી મરે છે. અતિસાર, કૉલેરા, અજીર્ણ, કૃમિ વગેરેમાં લિંબુનો રસ ઉપયોગી છે. દાંતના રોગોમાં લિંબુ ગુણકારક છે. પિત્તશામક હોવાથી તાવની તૃષામાં લિંબુનો રસ ફાયદાકારક છે. ઉનાળાના દિવસોમાં લિંબુનું શરબત ખૂબ જ શાંતિ અર્પે છે. જે માણસોની જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેવાઓએ આહાર સાથે થોડો લિંબુનો રસ લેવો જોઈએ. કારણ કે લિંબુનો રસ પાચક રસોને વધારનારો છે. લિંબુના છોડામાં ઘણાં ઉપયોગી તેલો રહેલાં છે એટલે છીણી ઉપર લિંબુને છોડા સાથે છીણી નાખી તેની ચટણી બનાવવી વધુ સરસ છે. છોડાનાં તેલ ઉપયોગી છે.

ચરક કહે છે–લિંબુનો રસ રુચિકારક છે, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, મોંને સાફ કરનાર છે, કફ અને વાયુને હણનાર છે. અને ખાધેલું પચાવનાર છે.

મોસંબી

નારંગીના જેવા જ ગુણ છે. નારંગી કરતાં મોસંબીમાંથી રસ વધારે નીકળે છે એટલે તાવમાં આજકાલ આ ફળ વધારે વપરાય છે.

પપનસ (ચિકોતરાં)

આ ફળ ઠંડું છે, સ્વાદિષ્ટ છે, ભૂખ લગાડનાર છે.

બિજોરું

બિજોરાનો ગર્ભ ખૂબ ખાટો છે. ચૂંક, ઊલટી, કફ, અરુચિ, ગોળો, હરસ વગેરેને મટાડનાર છે.

અરુચિ માટે એની ફળીઓ સિંધવ છાંટી ખવાય છે. તાવમાં મોંમાં રુચિ નથી હોતી તે વખતે બિજોરાની ફળીઓ સિંધવ સાથે ખાવા આપવાથી મોંમાં રસ થાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીની અરુચિ માટે બિજોરાની ફળીઓ સહેજ મરી છાંટી જીભ ઉપર રાખવાથી અરુચિ મટે છે. ફળીઓનો રસ કાઢી તેનો ગંડૂષ (કોગળો) ભરવાથી દાંતનાં જંતુ મરે છે. લિંબુ જેવાં જ એસિડો આમાં હશે.

દાડમ

દાડમ ઘણી જાતનાં થાય છે. મસ્કતી દાડમ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ખાટાં દાડમ ખાવાં જોઈએ નહિ. સુશ્રુત કહે છે, ખાટું દાડમ વાત અને કફને હણે છે જ્યારે મધુર દાડમ ત્રિદોષઘ્ન છે. ચરક કહે છે કે મધુર દાડમ પિત્તને ટાળનાર છે અને એ જ ઉત્તમ મનાય છે. ઝાડા અને સંગ્રહણીમાં દાડમનો રસ સરસ ગણાય છે. એક આખા ફળમાં ૧૦ થી ૧૫ ટકા જેટલી શર્કરા હોય છે. દાડમના મૂળની છાલ ઉત્તમ કૃમિઘ્ન છે.

ચરકે હૃદ્ય, છર્દિનિગ્રહણ અને શ્રમહર દશેમાનિમાં દાડમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અર્થાત્ દાડમ હૃદયને હિતકર, ઊલટી અને મોળને મટાડનાર તથા થાકનો નાશ કરનાર છે.

પપૈયું

પપૈયાના કાચા ફળમાંથી એક વીર્યવાન્ ઉપાદાન **પેપેયોટીન** નામનું હાથ આવે છે. આ પેપેયોટીનમાંથી વુર્ટ્ઝે પૅપેન (Papain) જુદું પાડ્યું છે. આ પેપેયોટીન પોતાના વજનથી ૨૦૦ગણા તુરત કાઢેલા માંસરસને પચાવી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે. ૭ ગ્રેન પેપેયોટીન ૧। શેર દૂધને જોતજોતાંમાં પચાવી શકે છે. ૦॥ ગ્રેન પેપેઈન ૩૦ મિનિટમાં ૧। શેર દૂધને પચાવી શકે છે. પેપેઈન આલ્બ્યુમિનયુક્ત ખોરાકને પેપ્ટોનમાં સ્ટાર્ચને શર્કરામાં અને સ્નેહને ઇમલ્સીફાઈ ફૅટમાં—પરિણત કરે છે. કાચા પપૈયામાંથી જે છીર નીકળે છે તે કાચા માંસને પકાવવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત આ દેશના બબરચીઓ સારી રીતે જાણે છે. કર્બોદિત, નત્રિલ અને સ્નેહ—આ ત્રણે પદાર્થો ઉપર એક સાથે ફતેહ મેળવનાર આ એક જ ફેનકદ્રવ્ય (Enzyme) છે. પેપેઇન સંગ્રહણી, આમાજીર્ણ, મંદાગ્નિ, વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે.

જો કાચા ફળના આટલા બધા ઉત્તમ ગુણો છે તો પછી ઝાડ ઉપર પાકેલા પક્વફળમાં તો એનાથી ય અધિક ગુણો હોવા જોઈએ એ વિચારશીલ વાંચકો કલ્પી જ શકશે. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓએ પપૈયું કદી ન ખાવું, કારણ કે તે ગરમ છે અને ગર્ભપાત થવાનો સંભવ છે. પપૈયું બરોળ ઉપર સરસ છે. કાચા પપૈયાનું શાક અને કચુંબર થઈ શકે. એનું અથાણું પણ થાય છે. કાચું પપૈયું પણ ચાવીને ખાવાથી મીઠું લાગે છે. પાકું પપૈયું ખરેખર ઉત્તમ ખાદ્ય છે. મંદાગ્નિવાળાએ તો પપૈયું એકલું જ ખાઈને રહેવું જોઈએ. પપૈયાનાં પાન ડીજીટીલીસ જેવું કાર્ય કરે છે એમ એક વિદ્વાન માને છે. પપૈયાનો સ્વાદ, સુગંધી વિગેરે ઉત્તમ છે.

શ્રીફળ

હિંદુઓને મન આ એક પવિત્ર ફળ છે. નાળિયેર વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિ મનાય છે. એની સુંદર આખ્યાયિકાઓ છે. નાળિયેરના ગોટા ઉપર ત્રણ આંખો હોય છે એટલે એનું નામ ત્ર્યંબક રાખવામાં આવ્યું છે. ખારું પાણી પીને મીઠું સાકર જેવું પાણી સંઘરી રાખનાર આ પરોપકારી ઝાડને માથું નમી પડે છે.

લીલા કોપરામાં ૧૪·૨ ટકા પાણી, ૫·૭ ટકા નત્રિલ, ૫૦·૬ ટકા ચરબી (સ્નેહ), ૨૭·૯ ટકા કર્બોદિત, ૧·૭ ટકા રાખ અને ૪·૪૨ ટકા કાષ્ટક (cellulose) છે. તાજા લીલા નાળિયેરના પાણીમાં ૯૭·૧૭ ટકા પાણી, ૦.૨ ટકા નત્રિલ, ૦·૭ ટકા સ્નેહ, ૦·૫૭ ટકા ખાંડ, અને ૦·૦૯ ટકા રાખ હોય છે, લીલા નાળિયેરનું પાણી અતિશય ઠંડું, આહ્લાદજનક પીણું છે. મધુમેહવાળા માટે આ પાણી ઘણું જ ફાયદાકારક છે. સ્વ. ડૉ. બી ડી. બસુ લખે છે–" The cocoanut water is a very pleasant beverage, beneficial to the diabetic, as it assuages thirst greatly, being about

twenty-five degrees cooler than the atmosphere."

Diabetic & its dietetic treatment p. 71

નાળિયેરનું લીલું કોપરું ખૂબ ચાવીને ખાવાથી સહેલાઈથી પચી જાય છે, સૂકું કોપરું પચવામાં ભારે છે. આપણા લોકોમાં શિયાળાની ઋતુમાં કોપરા-પાક ખાવાનો ચાલ છે. ઘણાં કોપરું અને ગોળ ખાય છે. કોપરાં પૌષ્ટિક છે.

સુશ્રુત કહે છે, નાળિયેર (કોપરું) ભારે, સ્નિગ્ધ, પિત્તઘ્ન, સ્વાદિષ્ટ અને ઠંડું છે. બળ અને માંસને વધારનાર છે, હૃદયને હિતકર છે, શરીરને સ્થૂલ બનાવનાર છે અને મૂત્રાશયનું શોધન કરનાર છે.

નાળિયેર જેમ કૂણું હોય તેમ તેનું કોપરું ખાવામાં સારું ગણાય છે. બહુ પાકટ નાળિયેરનું કોપરું પચવામાં ભારે છે કારણ કે તેના રેસાઓ ચીવટ થાય છે.

ભાવમિશ્ર કહે છે, કોપરું પિત્તજ્વર અને પિત્તના દોષોને હણનાર છે. પાકટ નાળિયેર પચવામાં ભારે છે, પિત્તને કરનાર છે, વિદાહિ છે અને પેટમાં ગુડ-ગુડાટ મચાવનાર છે. નાળિયેરનું પાણી શીતળ છે, હૃદ્ય છે, દીપન છે, શુક્લ છે, હલકું છે, તૃષા અને પિત્તને જીતનાર છે, સ્વાદિષ્ટ છે અને મૂત્રાશયને સાફ કરનાર છે.

સૂકું કોપરું પચવામાં ભારે છે, દાહ કરનાર છે, જીતું સ્તંભન કરનાર છે, બલ, વીર્ય અને રુચિપ્રદ છે.

નાળિયેરનું તેલ શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે, બળ વધારનાર છે, વાતપિત્તને હણનાર છે, રુચિકારક છે. કૉડલીવર ઑઈલની જગાએ આ તેલ વાપરી શકાય એવું તે પૌષ્ટિક છે એમ અત્યાર સુધી મનાતું, પણ વિટામિન્સના અભ્યાસે એ ભ્રમણા ભાગી છે.

લીલા કોપરાને છીણી ઉપર છીણી નાખવું. પછી એ બારીક છણેલા સાગને ધોયેલા સાફ વસ્ત્રના કકડામાં નાખીને નિચોવી લેવું. સફેદ દૂધ જેવું પ્રવાહી નીકળે છે. આ સફેદ દૂધ જેવું પ્રવાહી સહેજ મધ કે સાકર નાખીને પીવું શ્રેયકારક છે. નાના બચ્ચાંને આવું પ્રવાહી આપવાથી કૉડલીવરની ગરજ સારે છે. શક્તિ હોય તો દરેક સ્ત્રીપુરુષબાળકે એકાદ લીલું કોપરું (અર્ધું ફાડિયું) લેવું જોઈએ. ઘી કરતાં આ જાતના પ્રવાહીમાં વિશેષ સુપાચ્ય સ્નેહ રહેલું છે.

આ જમાનામાં સ્વચ્છ ઘી મળતું નથી. ખરાબ ઘી ખાવા કરતાં તાજાં સારાં કોપરાંનું ઘાણીમાં પિલાવી તેલ કઢાવ્યું હોય અને તે ખાધું હોય તો સારું છે–જો કે તલના તેલ કરતાં આ તેલ ખાવા માટે અડિયાતું નથી.

સ્વ. ડૉ. બી. ડી. બસુ કહે છે કે "લીલા કોપરાને બારીક છીણી તેમાં થોડોક ચણાનો લોટ (બેસન) અને ઘી મેળવીને સુંદર ચપાટીઓ અને બીજી વિવિધ બનાવટો બને છે, અને મેં પોતે આ બનાવટો ખાઈ જોઈ છે. જ્યાં નાળિયેર સારા જથ્થામાં મળી શકતાં હોય અને દુર્દૈવવશાત્ જ્યાં દર વર્ષે હજારો મનુષ્યો મધુપ્રમેહનો ભોગ બનતાં હોય તેવા પ્રદેશોના વૈદ્ય–ડૉક્ટરોને હું ભલામણ કરું છું કે તેઓ નાળિયેરનો છૂટથી ઉપયોગ કરે."

શક્તાનવાળા બચ્ચાંને કોપરાના છીણનું પ્રવાહી આપવું હિતાવહ છે.

ઘણાખરા આહાર ઉપર શોધખોળ કરનારા વિદ્વાનો જણાવે છે, ઘણાંખરાં ઉદ્ભિજ્જ તેલોમાં (કોપરેલનો સમ વેશ આમાં થાય છે) વિટામિન 'એ' છે જ નહિ. તેલો કેવી રીતે કાઢવામાં આવે છે તે રીત ઉપર વિટામિનનો આધાર છે.

દ્રાક્ષ

દ્રાક્ષની ઘણી જાતો થાય છે. મુનક્કા, કીસમીસ, અંગૂર, કાળી દ્રાક્ષ વગેરે જાતો અત્યારે બજારોમાં વેચાય છે. મુનક્કા ગાયના સ્તન જેવી લાંબી મોટી દ્રાક્ષ છે. કીસમીસ બીજ વગરની નાની જાત છે. ખાવા માટે મુનક્કા અને કીસમીસ સરસ છે. આ તો સૂકી દ્રાક્ષની વાત થઈ. લીલી દ્રાક્ષની પણ ઘણી જાતો થાય છે. આમાં કેટલીક ઘણી મોટી, રસદાર અને મિષ્ટ હોય છે; કેટલીક નાની, ખાટી અને તૂરી હોય છે.

ગ્સદાર, મધુર અને મોટી દ્રાક્ષ ખાવામા લેવી જોઈએ મોટી દ્રાક્ષમા ખાડનુ પ્રમાણ ઘણુ હોય છે સારી રીતે પાકેલી મોટી લીલી દ્રાક્ષ માંદા માણસો માટે સુદર ખોરાક છે કારણ કે તે જલદીથી પચી જાય છે લીલી દ્રાક્ષમા ૭૭ ૪ ટકા પાણી ૧ ૩ ટકા નત્રિન, ૧.૬ ટકા સ્નેહ, ૧૯ ૨ ટકા કર્બોદિત, ૦ ૫ ટકા ખનિજ દ્રવ્યો છે કાળી દ્રાક્ષમા અને લાલ દ્રાક્ષમા ઘણો ફેર છે તાજી લીલી દ્રાક્ષમા પણ 'એ' વિટામિન નહિ જેના પ્રમાણમા હોય છે સૂકી દ્રાક્ષ (Raisins)મા 'બી' વિટામિન હોય છે બજારમા વેચાતી દ્રાક્ષમા 'સી' વિટામિન નથી હોતુ

ચરક કહે છે, દ્રાક્ષ તરસ, દાહ જ્વર, શ્વાસ રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉદાવર્ત (આફરો) સ્વરભેદ મદાત્યય વગેરે રોગોમા અતીવ પથ્ય છે દ્રાક્ષ વાત અને પિત્તને હણનાર છે અરુચિ, ખાસી, મોની કડવાશ, શોષ વિગેરેમા દ્રાક્ષ હિતકર છે

દ્રાક્ષ સારક છે, પેશાબને સાફ લાવનાર છે દ્રાક્ષમા પોટાશનુ પ્રમાણ ઠીક છે દ્રાક્ષનો રસ હમેશ પીવા મળે તો તેના જેવુ મહદ્ભાગ્ય બીજુ કયુ ?

ખજૂર

ખજૂર મધુર છે, શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે વીર્યવર્ધક છે, ઠડુ છે, ભારે છે ક્ષયમા, અભિઘાતમા દાહમા અને વાત તેમ જ પિત્તમા ખજૂર હિતકર છે (ચરક)

સારા ખજૂરમા (ખાદ્યભાગમા) ૧૫ ૪ ટકા પાણી, ૨.૧ ટકા નત્રિન, ૨.૮ ટકા સ્નેહ, ૭૮.૪ ટકા કર્બોદિત, ૧.૩ ટકા ખનિજ પદાર્થો છે જેમ આપણો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે તેમ ઇજિપ્તના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ખજૂર છે ચોખામાનુ કર્બોદિત સ્ટાર્ચના રૂપમા હોય છે જ્યારે ખજૂરમાનુ કર્બોદિત ખાંડના રૂપમા હોય છે તાજુ, સ્વચ્છ ખજૂર સુદર ખાદ્યપદાર્થ છે બજારમા મળતુ કાળાશ પડતુ ગદુ ખજૂર ખાવુ ન જોઈએ ફળ ખાવા હોય તો સરસ જ ખાવા, પછી ભલે તે મોઘા પડતા હોય મોઘુ દેખીને ગદુ ન ખાવુ જોઈએ

જ્વરમા ખજૂરનુ પીણુ (ખજૂરને પાણીમા ચોળી નાખી તેમા સહેજ જીરુ-મીઠુ નાખવુ) ઉપયોગી છે સગ્રહણીમા, રક્તપિત્તમા દમમા, ક્ષયમા ખજૂર ઉપયોગી છે

ખજૂરીના ઝાડનુ વાવેતર વધવુ જોઈએ, કારણ કે તે *famine defying-tree*–દુષ્કાળનો સામનો કરનાર ઝાડ છે

અંજીર

ચરક કહે છે, અજીર તૃપ્તિ કરનાર છે, શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે, ઠડુ છે, ભારે છે અને વિષ્ટભી (પેટમા ગુડગુડાટ) છે તાજા લીલા અજીર પૂના તરફ ખૂબ વેચાય છે તે સ્વાદિષ્ટ છે અજીરમા ખાડનુ પ્રમાણ મોટુ છે આરબ લોકો અજીર ખૂબ ખાય છે લીલા પાકેલા અજીર પૌષ્ટિક છે, સારક છે, રક્તપિત્ત જ્વર વિગેરેમા ઉપયોગી છે તાજા અને સૂકા અજીરની ઘટના નીચે મુજબ છે —

તાજા અજીર

પાણી	નત્રિન	સ્નેહ	કર્બોદિત	ખનિજ દ્રવ્યો
૭૯ ૧ ટકા	૧ ૫		૧૮ ૮	૦ ૬

સૂકા અજીર

પાણી	નત્રિન	સ્નેહ	કર્બોદિત	ખનિજ દ્રવ્યો
૧૮ ૮ ટકા	૪ ૩	૦ ૩	૭૪ ૨	૨ ૪

સફરજન

“સફરજન સ્વાદિષ્ટ છે ને તે જરા સારક છે પાશ્ચાત્ય ફલાહારી લોકોએ તેને ફલરાજ એવી સજ્ઞા આપેલી છે કારણ કે શરીરમાના વિજાતીય દ્રવ્યોનો નાશ કરવાનો જે ફળોમા ગુણ છે તે સફરજનમા વિશેષ હોય છે ”[1] સફરજનમા પોટાશ, ઈથર મેલીક એસિડ, પાણી—આ અગત્યના તત્ત્વો છે સધિવામા સફરજન હિતકારી છે પોટાશ મૂત્રાશયના દર્દીને, ઈથર કલેજાના દર્દીને, મેલીક એસિડ મગજના દર્દી માટે ઉપયોગી છે

પ્રાચીન લેખકોએ સફરજન માટે શુ નામ આપ્યુ છે તે સમજાતુ નથી કેટલાક સિઞ્ચિતિકાફલમ્નો

૧ આહારશાસ્ત્રપ્રવેશિકા પા ૧૯

અર્થ સફરજન કરે છે. સિંચિતિકાફલ ગ્રાહી ઝાડો કબજ કરનાર, ઠંડું અને તૂરું છે. (ચરક)

ફાલસાં

ફાલસાંનાં ઝાડ બાગબગીચાઓમાં થાય છે. ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે ખાટાં હોય છે, પાકે છે ત્યારે મધુર લાગે છે. ફાલસાંનું શરબત બહુ સારું થાય છે. પાકાં ફાલસાં મધુર છે, રુચિપ્રદ છે, પિત્તને હરનાર છે અને તાવની ગરમી, પિત્તજ્વર, વાયુ, ક્ષય વિગેરેમાં અતિ હિતકર છે. ચરકે વિરેચનોપગ, જ્વરહર અને શ્રમહર દશેમાનિમાં ફાલસાંનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ફાલસાંમાંથી એક જાતનો ઊંચો દારૂ બને છે,

જાંબુ

જાંબુ ઘણી જાતનાં થાય છે. મોટાં રસદાર જાંબુ ખાવામાં શ્રેષ્ઠ છે. નાનાં, ખાટાં જાંબુ ન ખાવાં જોઈએ. કેટલાંક નાનાં જાંબુ જે ઘણાં સ્વાદિષ્ટ અને મધુર હોય છે તે ખાવામાં વાંધો નથી. જાંબુ પરમ વાતલ[૨] કદી ભૂખે પેટે જાંબુ ન ખાવાં જોઈએ. ખાધા પછીથી ખાવાં જોઈએ. જાંબુ કફ અને પિત્તને જીતનાર છે. શ્રમ, અતિસાર, શ્વાસ, કાસ, શોષ આસ્યવૈરસ્ય વગેરેને જાંબુ મટાડે છે. જાંબુ ગ્રાહી હોવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી વગેરેમાં ઉપયોગી છે. ખરોળ વધી હોય, અજીર્ણ હોય તેને જાંબુ હમેશાં ખાધા પછીથી ખાવાં. બરોળવાળાએ જાંબુનો રસ તોલા પાંચ હમેશાં પીવો હિતકર છે. જાંબુ વીર્યપ્રદ છે. મધુપ્રમેહમાં જાંબુના ઠળિયા વપરાય છે.

રાયણાં

રાયણને સંસ્કૃતમાં राजादन કહેલ છે. ભાવમિશ્ર કહે છે, રાયણાં વૃષ્ય (ટૉનિક) છે, બલપ્રદ છે, સ્નિગ્ધ છે, ઠંડાં છે, ગુરુ છે. તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા, મદ, ભ્રાન્તિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત વગેરેમાં હિતકર છે. મદનપાલ કહે છે કે રાયણાં વીર્યવર્ધક અને શરીરને સ્થૂલ બનાવનાર (स्थौल्यकरी) છે, અને પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે. રાયણાં વાતનાશન છે,

૨. जाम्बवम् वातजननानाम् (चरक)

સૂકાં રાયણાં 'કોકડી' અથવા 'રાયણ-કોકડી' નામથી ઓળખાય છે. એમાં ખાંડનું પ્રમાણ ઠીક હોય છે. સારાં રસદાર રાયણાંની કોકડી ઘણી જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

મહુડાં

પંચમહાલ અને ખાનદેશ તરફ મહુડાંનાં ઝાડ ખૂબ થાય છે. મહુડો બહુ અગત્યનું ઝાડ છે. જેમાંથી દારૂ બને છે તે મહુડાનાં ફૂલ છે, ફળ નથી. આ ફૂલને લોકો 'મહુડાં' કહે છે. એનાં ફળને 'ડોળીએ' કહે છે. ડોળીઓમાંથી ઘી જેવું સફેદ તેલ નીકળે છે, જે ઘીની માફક ગરીબ લોકો ખાય છે. તાજું ડોળિયું ખાવામાં સારું છે. લીલાં મહુડાં લોકો હર્ષથી ખાય છે. અલબત્ત આપણા જેવાઓને તે બહુ ભાવતાં નથી. લોકો એને સૂકવી નાખે છે અને પછી રોટલા કરીને અથવા તેને શેકીને હર્ષથી ખાય છે. શેકેલાં મહુડાં ઘણાં સરસ લાગે છે. લીલાં મહુડાંનું શાક બનાવવાની રીત અને તે શાકના ગુણ क्षेमकुतूहल માં નીચે મુજબ વર્ણવ્યા છેઃ—

सद्यश्च्युतं स्थूलमधूकपुष्पं संशोधितं केसरधूलिवर्जितम्।
सपचितं शुभ्रसिताघृताभ्यां सजीरकं जीवदं हि जीविनाम्।

અર્થ—મહુડાના રસદાર પુષ્પ તુરતનાં ખરી પડેલાં હોય તે લેવા. પછી એને કપડા વડે લૂછી નાખવાં જેથી ધૂળ લાગેલી નીકળી જશે. પછી અંદરનાં પુંકેસર કાળજી-પૂર્વક કાઢી નાખવા. પછી એને ઘી-જીરાનો વઘાર મૂકી તેમાં વઘારવા અને ધીમે તાપે ચડવા દેવાં. થઈ જાય એટલે થોડી સાકર અને મીઠું-મરચું વગેરે મસાલો નાખવો. આ શાક ખાવાથી જીવન લંબાય છે.

મહુડાં મધુર છે, વીર્યવર્ધક છે, હૃદ્ય છે, ઠંડાં છે, પિત્ત અને વિદાહને હરનાર છે. (રાજનિઘંટુ). ભાવ-મિશ્ર કહે છે કે મહુડાનાં પુષ્પ મધુર, શીતલ, ગુરૂ, બૃંહણ છે. બલ અને વીર્યને વધારનાર છે, વાતપિત્તનો નાશ કરનાર છે.

સંગ્રહણીમાં મહુડાનો રસ હિતકર છે. ગરીબ લોકોનું આ ફળ જ છે અને એથી જ એને અત્રે દાખલ કર્યું છે. એનું એક નામ मधुष्टील છે. એના ગર્ભમાં મધ છે.

ફણસ

ફણસમાં ખાંડનો ઘણો જ ભાગ હોવાથી તેની ખોરાકમાં ગણના થાય છે જે ઠેકાણે ફણસ ઘણા પાકે છે ત્યાંના લોકો સવારના નાસ્તામાં ફણસનો ઉપયોગ કરે છે કોકણમાં ઘણા લોકો ફણસની મોસમમાં ફણસ ઉપર નિર્વાહ કરીને રહે છે

ફણસ મધુર છે, ચીકણું છે, ભારે છે, હૃદયને અથવા મનને પ્રિય છે બલ અને વીર્યને વધારનાર છે ભ્રમ, દાહ, વિષનો નાશ કરનાર છે રુચિકૃત છે ફણસ પચવામાં ભારે છે (રાજનિઘંટુ)

ફણસની એક નાની જાત (ક્ષુદ્રપનસ) થાય છે જેને હિંદીમાં બડહર કહે છે આના ફળને ચરકે ફળોમાં અધમ ગણ્યાં છે

ફણસની ગોટલીનું શાક સરસ થાય છે કેટલાક ગોટલીઓને શેકીને ખાય છે મધુપ્રમેહવાળાઓ માટે આ ગોટલી ઉપયોગી છે એમ મેજર બી ડી બસુ જણાવે છે

ફણસની મજ્જા ('ચાપા' તરીકે પ્રચલિત છે) બજારોમાં વેચાય છે કેટલીયે માખો તેની ઉપર ગણગણતી હોય છે આવાં કાપેલાં ફળ કદી ન ખાવાં જોઈએ ફળ ખાવાં હોય તો આખાં જ ખરીદવાં અને ઘેર આગળ તેને કાપીને ખાવાં

સીતાફળ

આ ફળ અમેરિકાનું વતની છે એમ વનસ્પતિ શાસ્ત્રીઓ માને છે સીતાફળને મળતું બીજું રામફળ થાય છે તે પણ પરદેશી છે અત્યારે આ બન્ને ફળો હિંદમાં ખૂબ થાય છે

સીતાફળ શીત, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, કફ કરનાર, વાતપિત્તને મટાડનાર, ઊલટી, મોળ વગેરેનો નાશ કરનાર, માંસ અને રક્તને વધારનાર, દાહપિત્ત વગેરેને મટાડનાર, બલપ્રદ છે એમાં ખાંડનું પ્રમાણ સારું છે (નિઘંટુરત્નાકર)

ઝાડ ઉપર પાકેલાં સીતાફળ અતિ સ્વાદિષ્ટ છે ઘર આગળ પકાવેલાં એટલાં સ્વાદિષ્ટ નથી હોતાં.

સીતાફળીનાં બીજ ઝેરી છે એનાં બીજ આંખમાં આંજવાથી આંખ નકામી થઈ જાય છે બીજ માથાની જૂઓને મારનાર છે

કોઠું

ઝાડ ઉપર પાકીને ખરેલાં જ કોઠાં ખાવાં જોઈએ પાકા કોઠાના ગર્ભમાં સાઈટ્રીક એસિડ, પોટાશ, લાઈમ અને લોહનું સારું પ્રમાણ છે કાચું કોઠું કફને ખરાબ કરનાર છે, ઝાડાને બંધ કરનાર છે અને ખાંસી કરનાર છે પાકું મીઠું રુચિપ્રદ છે, વિષને હણનાર છે, વાતપિત્તને અને કફને જીતનાર છે, ભારે છે અને ગ્રાહી છે પાકું કોઠું શ્વાસ, કાસ, અરુચિને હરનાર છે, તરસને છિપાવનાર છે અને કંઠનું શોધન કરનાર છે સંગ્રહણી અને ઝાડાના રોગોમાં મીઠું ઉપયોગી છે કોઠાની ચટણી અને શરબત બને સારાં થાય છે કોઠામાં વિટામિન 'સી' સારા પ્રમાણમાં છે કોઠામાં કેલ્શિયમ ફોસ્ફરસ અને લોહનું પ્રમાણ સારું છે ગરીબ માણસો માટે પાકાં કોઠાં સારાં ફળ છે

બોર

બોરની ઘણી જાતો થાય છે કાશીબોર અને ખારેકી બોર આ બે જાતો ઉત્તમ મનાય છે જંગલી બોર ખટમધુરાં હોય છે, માટે જંગલી બોર બનતાં સુધી ન ખાવાં બાગમાં ઊછરેલી સારી બોરડીનાં મીઠાં મોટાં ફળ જ ખાવાં કેટલાંક બોર એટલાં તો મીઠાં હોય છે કે આપણે સાકરને ભૂલી જઈએ પણ મીઠાં બોરમાં અંદર જીવડાં હોય છે માટે દરેક બોર કાપી જોઈને જ ખાવું જોઈએ

બોર મધુર છે, સ્નિગ્ધ, મળને ભેદનાર છે, વાત અને પિત્તને જીતનાર છે સૂકાં બોર કફ અને વાતને હણનાર છે અને પિત્ત સામે પણ તેનો વિરોધ નથી

(ચરક)

હરસ, અતિસાર, સ્વરભેદ, ખાંસી વગેરેમાં મીઠાં બોર ઉપયોગી છે

કરમદાં

કરમદાં કાચાં હોય ત્યારે રતાશ લેતા રંગનાં હોય છે. પાકે છે ત્યારે તે ભૂરા રંગનાં થાય છે. એમાંથી દૂધ નીકળે છે. સ્વાદમાં તે ખટમધુરાં હોય છે. પાકાં કરમદાં ગુરુ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, વાતઘ્ન છે, સારક છે, પિત્તને હરનાર છે. એની ચટણી અને કચુંબર થાય છે. કરમદાંનું શાક પણ થાય છે. કરમદાંની મોસમ વખતે વનમાં ફરતાં પાકાં કરમદાં ખાવાની બહુ મઝા આવે છે. કોંકણમાં કરમદાંની મોસમ વખતે રેલવે–ટ્રેનો ઉપર કરમદાંના પડિયા વેચવા માટે ગરીબ લોકો દોડધામ કરી મૂકે છે.

શેતૂર

પાકાં શેતૂર ખટમધુરાં હોય છે, વાતપિત્તને હરનાર છે, સારક છે, દાહને શાંત કરનાર છે, વીર્યવર્ધક છે. સહેજ તૂરાં છે અને કફનો નાશ કરનાર છે. (**રાજનિઘંટુ**). શેતૂરનું શરબત સરસ થાય છે. શેતૂરની ઘણી જાતો થાય છે.

આમળાં

આયુર્વેદમાં આમળાંની ઘણી પ્રસંશા કરવામાં આવી છે. આમળાનાં સંસ્કૃત નામો ' अमृतफल; ' वय=स्था ', धात्री છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય રસાયણશાસ્ત્રીઓએ હજી આમળા ઉપર કંઈ પ્રકાશ પાડચો નથી. આમળાના ઘણા પ્રયોગો ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ વગેરેએ વર્ણવેલા છે. **સુશ્રુત** તો કહે છે કે—

> आदौ अन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
> निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं नृणाम् ॥
>
> सूत्र० ८६ । ८६२

અર્થ—ભોજનની શરૂઆતમા, મધ્યમા અને અંતમાં આમળાં ખાવાં જોઇએ, કારણ કે તે કશી હરકત કરે એવાં નથી. દોષોને (વાતપિત્તકફને) હરનારાં છે અને નેત્રનું હિત કરવાવાળા છે.

હરડેની માફક આમળામાં પાંચ રસ છે-આમળાના ગુણ હરડે જેવા જ છે, ફેર એટલો જ છે કે હરડે ઉષ્ણવીર્યા છે જ્યારે આમળાં શીતવીર્ય છે. " આમળાં રક્તપિત્ત અને પ્રમેહને હણનાર છે. બહુ જ ઉત્તમ વીર્યપ્રદ (परं वृष्यं) છે અને પરમ રસાયન છે. ખટાશને લીધે આંમળાં વાતને હણે છે, માધુર્ય અને ઠંડાપણાને લીધે તે પિત્તને હણે છે અને રૂક્ષ અને કષાય ગુણને લીધે કફને હણે છે; અર્થાત્ આમળાં ત્રિદોષને હણનાર છે." **ભાવમિશ્ર.**

ચ્યવનપ્રાશ નામની મશહૂર દવા આમળાંની જ બને છે. ચરકે આમળાંના રસાયનપ્રયોગો વર્ણવેલા છે જે આમળાંના ઉત્તમ ગુણોના નમૂનારૂપ છે. લીલાં તાજાં મોટાં આમળાં હમેશ ૪–૫ ખાવામાં આવે તો જીવન લંબાય એમાં શક શોખવા જેવું કંઈ જ નથી. આમળાં મોટાં રસદાર હોવાં જોઈએ. આમળાંનો મુરબ્બો પ્રખ્યાત છે. આમળાં ખાવાથી આંખનું તેજ વધે છે, ઘડપણ દૂર થાય છે. ત્રિફલામાં આમળાં આવે છે. આમળાંમાં એન્ટીસ્કૉર્બ્યુટીક ગુણો છે. વસંતવત નામના પ્રયોગમાં ખટાશ તરીકે આમળાં ખાવાની છૂટ છે. હજી સુધી પાશ્ચાત્ય રસાયનશાસ્ત્રીઓએ આમળાં ઉપર પ્રયોગો કર્યા જાણુમાં નથી.

અળુ

આ ફળ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં નથી થતું. કોંકણ અને ઘાટોમાં આનાં અસંખ્ય ઝાડો થાય છે. મહાબલેશ્વરમાં આનાં અસંખ્ય ઝાડો મેં જોયાં છે. બ્રહ્મગિરિ (ત્ર્યંબક) ઉપર પણ આનાં ઘણાં ઝાડ જોવામાં આવે છે. નાશિકની શાકમારકેટમાં આનાં પાકાં ફળ વેચાય છે. કેટલાક એને 'ચિરચોલી' પણ કહે છે. ફળ દેખાવમાં જાણે કે બાફેલું હોય એવું ખરાબ દેખાય છે, પણ ખાવામાં એ સ્વાદિષ્ટ છે. મહાબલેશ્વરમાં મેં આ ફળો ખૂબ જ ખાઈ જોયાં છે અને મને તે સારાં, સ્વાદિષ્ટ જણાયાં છે. આ ફળ શીતળ, પિત્તઘ્ન, કફઘ્ન અને ટૉનીક (બલ્ય) છે. આ ઝાડનું લેટીન નામ Vangueria spinosa છે.

આની જ સગી બેન (Vangueria edulis) જેવું બીજું એક ઝાડ જે માડાગારકરનું વતની છે તે હિંદુસ્તાનના બાગોમાં ઉછેરવામાં આવ્યું છે. આનાં ફળ ખવાય છે અને અળુના જેવાં જ ગુણવાળાં છે.

દેશી બદામ

(Terminalia catappa)— કાઠિયાવાડ તરફ દેશી બદામનાં ખૂબ જ ઝાડ જોવામાં આવે છે. રેતાળ પ્રદેશમાં આ ઝાડ સારાં થાય છે. આ ઝાડ મલાયાનું વતની છે પણ હવે તો અહીં ખૂબ જ થાય છે. કાઠિયાવાડ તરફ આને દેશી બદામ કહે છે. આનાં લાલ ફૂલો થાય છે. અંદર ૧ બીજ હોય છે. બીજ ઉપરનો ગર્ભ ખવાય છે. છોકરાંઓ ઘણા હર્ષથી તે ખાય છે. બહુ જ મીઠી લાગે છે. સાકરનું પ્રમાણ સારું હોય એમ જણાય છે ફેરમીંજર (ગાર્ડનીગ ઇન ઇન્ડિયાનો લેખક) કહે છે કે આ ફળ હિંદુસ્તાનનાં ફળોમાં મીઠાશ માટે અદ્વિતીય છે.[૧] આના ઠળિયાસાં બીજ હોય છે અને તેમાંથી તેલ નીકળે છે જે બદામના તેલ જેવું જ કીમતી અને ઉપયોગી છે.

તાડફલી

તાડના ફળની ગોટલીને 'તાડફલી' કહેવાય છે. પંચમહાલ તરફ તાડનાં ફળને 'ઝીલડાં' કહે છે.

૧. "Beyond comparison the most delicious nut of any kind India affords."

કુમળી ગોટલી કુમળા કોપરા જેવી જ મીઠી લાગે છે. કુમળી ગોટલી (તાલમજ્જા) હલકી છે, વાતપિત્તને હરનાર છે, સ્નેહયુક્ત છે, મધુર છે અને રેચક છે. રાજવલ્લભ પ્રમાણે તાલમજ્જા મૂત્રલ છે, ઠંડી છે, મધુર છે, કફ અને કૃમિ હરનાર છે, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર છે, વાતલ છે અને પચવામાં ભારે છે.

સાધારણ રીતે આ ફળ વાણિયાબ્રાહ્મણો ખાતા નથી પણ ગોટલી ખાવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી. કુમળી ગોટલી પુષ્ટિકારક છે અને પેશાબ સાફ લાવનાર છે-ખાવા યોગ્ય છે.

ટિંબરવું

ટિંબરુના પાનની બીડીઓ બને છે એ સર્વ કોઈ જાણે છે. આ જ ટિંબરુનાં પાકાં ફળ બહુ જ સ્વાદિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થ છે. પાકાં ફળ જેણે એક વખત ચાખ્યાં હશે તે આ ફળને કદી નહિ ભૂલે. ચીકુના જેવો જ એનો સ્વાદ હોય છે. ચરક કહે છે કે ટિંબરુનું ફળ કફ અને પિત્તને હણનાર છે, મધુર છે, હલકું છે. ભાવમિશ્ર કહે છે કે પાકું ફળ પિત્ત, પ્રમેહ, રક્તપિત્ત અને કફને હણનાર છે; મધુર છે અને ભારે છે.

[ચાલુ

ખાક થતાં સુધી

કઠણ વજ્જરનું કરી કાળજું
સહીશ ઘા, નવ નેણ ભીનું થશે,
દિલહુતાશ કદી ઠરશે નહિ
પ્રજળશે બધું ખાક થતાં સુધી.

'સો.'

સ્વપ્ન ખરી પડ્યું*

શ્રી. તારાચંદ રવાણી

અમારી હોટેલમાં કુમારી કેરિન્ગ્ટન નામે એક વિચિત્ર સ્ત્રી પણ ઊતરી હતી. એના રહસ્યને કોઈ જાણી શકતું નહોતું. મારા જેવો આ વસ્તુને બહુ ગણકારતો નહિ એટલે કુતૂહલવૃત્તિથી હું એના હલનચલનમાં તેમ જ કોઈની પાસેથી જે કંઈ જાણવા મળે તે જાણી લેવામાં રસ લેવા માંડ્યો. એ સાવ એકલી હતી, જો કે એની સાથે એક ચાકરડી હતી પણ એ તો માત્ર કામ પૂરતી જ. એની સાથે નહોતો એનો પતિ કે નહોતો કોઈ મિત્ર. તેમ હોટેલમાં એણે કોઈની સાથે ઓળખાણ પણ નહોતી બાંધી.

પણ આટલું ન હોય એટલે કોઈ વિચિત્ર જ ગણાય એવું થોડું છે! ઘણી હોટેલોમાં જે ફર્યો હશે એને ખ્યાલ હશે કે કેટલાં ય સ્ત્રી-પુરુષો એકલાં હોય છે, કારણ કે માનવીને કેટલા ય એવા પ્રસંગો આવી પડે છે કે જ્યારે એકલા પ્રવાસે જવું પડે. તેમ જ કોઈ સ્વતંત્રતા માણવા પણ એકલાં નીકળી પડે છે. છતાં ય આવાં પ્રવાસીઓને લાંબા સમય સુધી એક જ હોટેલમાં રહેવાનું મળે તો ત્યાં એ ઓળખાણ બાંધી લે છે. ઘણાંની સાથે મળતાં હળતાં રહે છે અને બીજાંની સાથે પરિચયમાં આવવા એ તલસતાં હોય છે. માનવીની એ સહવાસની સૃજનજૂની ભૂખ છે.

પણ એવું આ સ્ત્રીમાં ન હતું.

એનો દેખાવ, રીતભાત અને એનું આખું વાતાવરણ આ બધાં તરફ સૂગ દેખાડતું. એ જ્યારે અમારી બાજુમાં થઈને પસાર થતી ત્યારે એમ જ લાગતું કે એ અમારામાંહેની નથી. છતાં એ અમારી સંગત પણ નહોતી છોડતી.

ઉપરને માળે એણે એક અલાયદી ઓરડી રાખી હતી. બધાં બેસતાં ઊઠતાં તે મોટા ઓરડામાં એ વારંવાર આવતી. અને ખૂણામાં ટેબલ-ખુરસી પડ્યાં હતાં ત્યાં જઈ બેસતી અને કંઈક ચોપડી વાંચતી. અમે બધાં એના તરફ ટીકી રહ્યાં છીએ એનો ખ્યાલ પણ ભાગ્યે જ કરતી. નાસ્તા વખતે જ્યારે બેન્ડ વાગતું ત્યારે એ ત્યાં બેસીને સાંભળતી, તો ક્યારેક અગાસી ઉપર જઈ બગીચામાં નજર નાંખતી બેસી રહેતી. નાસ્તા અને ભોજન સમયે એ મોટા ઓરડામાં ખૂણામાં ટેબલ-ખુરસી ઉપર બેસીને બધું પતાવતી. દિવસનો મોટો ભાગ એ હોટેલના બગીચામાં આરામખુરસી નાખી પડી રહેતી. જ્યાં જતી ત્યાં ચોપડીઓ તો સાથે જ લઈ જતી. અને સદા ય એકલી જ રહેતી. મેં ક્યારે ય એને કોઈની સાથે વાત કરતી સાંભળી નથી, સિવાય કે નોકર, માળી, ગાડીવાન કે એવા કોઈની સાથે કામ પૂરતું બોલવું પડ્યું હોય તે. એની દાસીને પણ મેં ક્યારે ય એની સાથે જોઈ નથી. સાંજે જમીને તુરત જ ઉપલે માળે પોતાની ઓરડીમાં એ ચાલી જતી. સાંજના નૃત્યમાં એ ભાગ તો શેની લે!—પણ જોવાય ઊભી ન રહેતી.

એ કાંઈ ઘરડી ન હતી. મારા ધારવા પ્રમાણે ૩૦-૩૨ વર્ષની માંડ હશે. હોટેલમાં કેટલાંક મનુષ્યો એવાં હોય છે કે એની પાસેથી જે કોઈ પસાર થાય એને વિષે એ કાંઈ ને કાંઈ માહિતી મેળવે જ. એવાં પાસેથી મને જાણવા મળ્યું કે એ એક અમેરિકાવાસી છે. એના કુટુંબમાં અત્યારે કોઈ નથી. પણ એની પાસે પુષ્કળ દોલત છે, એથી જ એ સફેદ વાળ વાળીબુઢ્ઢી ચાકરડી સાથે છેલ્લાં આઠ દસ વરસથી પ્રવાસ જ કર્યા કરે છે.

સફેદ વાળવાળી ઘરડી ચાકરડી! જેમ જેમ હું કુમારી કેરિન્ગ્ટનના વિષે વિચાર કરતો ગયો, તેમ તેમ આ ઘરડી દાસીના વાળના રંગમાં જ મને આ વિચિત્ર સ્ત્રીનું રહસ્ય દેખાવા લાગ્યું.

* રોબર્ટ હિચિન્સની 'ડ્રીમ્સ ફેઈડ'નો અનુવાદ.

મેં આગળ કહ્યું હતું કે એનો દેખાવ, રીતભાત અને એનું આખું વાતાવરણ આ બધાં તરફ સૂગ દેખાડતું મને લાગેલું. પણ એને તોછડાઈથી વર્તતાં—એવો ઈરાદો સુદ્ધાં દેખાડતાં—મેં જોઈ નથી. છતાં એટલું તો હું ખાતરીથી કહીશ, અને મારા મિત્રો પણ એમાં સાક્ષી પૂરશે કે અમારા તરફ એને કશો ભાવ નહોતો. એના સ્વભાવની આવી વિચિત્રતા છતાં એ અમારી સાથે ભળી શકત. પણ અમારી સાથે દરેક જાતનો પ્રસંગ પાડવાનું જ એ ટાળતી. એની અમારા તરફની સૂગ બિલકુલ સ્વાભાવિક લાગતી, ક્યારે ય એને કૃત્રિમતા લાવવી પડતી હોય એવું મને લાગ્યું નથી.

પરંતુ વારંવાર એ મોટા ઓરડામાં અમારી વચ્ચે આવતી એ જોઈને જ મારી ગૂંચવણ વધતી. એ શું એમ નથી બતાવતું કે એને મનુષ્યના સહવાસની થોડી પણ ભૂખ છે? અને દરેક દેહધારીને એના જેવાં બીજાં દેહધારીઓના સહવાસમાં રહેવાની ઇચ્છા થાય એમાં અસ્વાભાવિક પણ શું છે?

પણ આવા કોઈ સહવાસની એ ઇચ્છા જ ન કરતી. ત્યારે શું એ સંપૂર્ણ આત્મસંતોષી હતી? પણ એ સુખી નહોતી દેખાતી.

૨

ઇટાલિના લાગો બંદરના કાંઠા પરની 'ડચ્યુક ઑફ વેનિસ' હોટેલમાં અમે ઊતર્યા હતા. બીજા ઘણા દેશોનાં મુસાફરો પણ અહીં ઊતરેલાં. એમાં કેટલાંક દેખાવડાં જુવાનો હતાં, તેમ જ કેટલાક મધ્યમ વર્ગનાં પૈસાદાર માણસો પણ હતાં. અત્યારે સહુ નાસ્તાના ટેબલ પાસે બેસી કુમારી ડેરિન્ગ્ટનની જ વાતો કરતાં હતાં. એમાંના એક ઇટાલિયન જુવાન મિ. બૅરન સાથે મેં શરત લગાવી. એ ટેનિસનો ખેલાડી હતો. અને જુવાન સ્ત્રીઓને પોતાના તરફ આકર્ષવામાં અને એમની સાથે ભળી જવામાં એ પોતાને એક્કો માનતો—જો કે એને એટલો બધો દેખાવડો તો ન જ કહી શકાય પણ એના શરીરનો બાંધો ઘણો સરસ હતો. એનામાં આત્મશક્તિ ઘણી હતી. આવી આત્મશક્તિવાળા જુવાનો મેં બહુ ઓછા જોયા છે.

કુમારી ડેરિન્ગ્ટનને આકર્ષવામાં એને પોતાની અશક્તિ લાગી. એટલે જ એની લગભગ તમામ રીતભાતથી બૅરનની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ઉશ્કેરાતી ને એ વિષે બધું જાણવા તે વલખાં મારતો. પરંતુ એ હિંમત કરી શક્યો નહિ. મને કહેવા લાગ્યો કે, 'કેવી વિચિત્ર આ સ્ત્રી છે!'

બૅરનની હાલત પર હું હસ્યો, ખૂબ હસ્યો. આથી બૅરનનું ઇટાલિયન ખમીર ઊછળી આવ્યું. એ ઉશ્કેરાઈ જઈને બોલ્યો:

'આ સ્ત્રીની સાથે તું વાત કરવામાં સફળતા મેળવ તો હું ૫૦૦ 'લીરા *'ની શરત મારું છું.'

'સફળતાની તારી વ્યાખ્યા શી છે?' મેં પૂછ્યું.

'એ સ્ત્રી તને મિત્ર બનવાની છૂટ આપે ને તું માત્ર એક બે વખત બોલી આવ, એટલું જ નહિ પણ ત્રણેક વખત સારી પેઠે વાતો કરી આવ.'

'બે ત્રણ નહિ પણ ચાર વખત વાતો કરી આવું, પછી?'

'કબૂલ, ૫૦૦ લીરાની શરત કબૂલ છે ને?' એણે પૂછ્યું.

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ શરત મારવામાં મેં ઉતાવળ કરી. હોટેલમાં બીજી સ્ત્રીઓને મિત્ર બનાવવા કરતાં આમાં ઘણી મુશ્કેલી હતી. ઉતાવળે શરત મારવામાં બૅરનના મુખ પરનો કોઈને પકડમાં લીધાનો મરકાટ હું જોઈ શક્યો.

'હા, હું જીતું તો ૫૦૦ લીરા તારે મને આપવા, ને હું હારું તો મારે તને આપવા.' મેં કહ્યું.

'સમયની મુદત પણ નક્કી કરવી જોઈશે.' તુરત જ બૅરને કહ્યું.

'જરૂર.'

* લીરા—ઇટાલિનું ચલણી નાણું.

'હું તને...ગુરુવારની રાત સુધીની મુદત આપું છું. આજે મંગળવાર, એટલે આજ સવારથી ગુરુની રાતના બાર વાગ્યા સુધીનો સમય તારી પાસે છે.'

'બહુ સારું.' મેં કહ્યું. 'મારે બહુ ઝડપ કરવી પડશે.'

અને અમે બન્ને છૂટા પડ્યા.

હું એકલો પડ્યો. ઘડી પહેલાં મેં જે કર્યું એનો હવે મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. મને એ મૂર્ખાઈ લાગી મૂર્ખાઈ એટલા. માટે કે બૅરન સાથે જે શરત બકી એમાં હું કોઈ પણ રીતે જીતું એવું મને ન લાગ્યું.

એ વિચિત્ર સ્ત્રીને મળવા માટે મારા મનમાં મેં ઘણી યોજનાઓ વિચારી. એને સીધે સીધા મોટા ઓરડામાં, ઓસરીમાં, અગાસી ઉપર, બગીચામાં કે એવા કોઈ સ્થાને મળું. પ્રથમ હવાપાણી વિષે કંઈક વાત કરીશ, પછી અહીંના લોકો, રીતરિવાજ ઈત્યાદિ વાતો કાઢીશ આવું નક્કી કર્યું. છેવટનું બધું નસીબ પર છોડયું. એમ નહિ બને! ચોક્કસ આ રીતે એને મળવાનું નહિ બની શકે! હવાપાણી! કુમારી કેરિન્ગ્ટન! ના! ના!

એ બહુ વાંચતી. મેં એને ચોપડી વગર કદી દીઠી નથી. અને હું પણ સાહિત્યમાં રસ લેનાર તો છું જ. શું હું આ સંબંધી માફી માગીને એની સાથે વાત ન કરી શકું? એની નજીકમાં આજુ-બાજુના કોઈ સ્થળે બેસીશ. કદાચ બગીચો આ માટે વધુ અનુકૂળ થશે. હું એની પાસે બેસીશ. એ શું વાંચે છે એ જાણી લઈ એના સંબંધી વાત ઉપાડીશ. વળી એ વાત પણ રસદાયક પણ થશે. એકાદ મુદ્દો એવો શોધીશ કે એનું ધ્યાન ખેંચવામાં એ ભારે મદદગાર થાય. પછી મારી પાસેથી વધારે સાંભળવાની એની ઈચ્છા સતેજ થશે. હું એ કરી શકીશ? શા માટે નહિ?

તુરત જ મેં નિશ્ચય કર્યો કે આ સારામાં સારી યુક્તિ છે. અને એ જ દિવસે બપોરે ચાપાણી પી કરીને એની બાજુમાં એક ખુરસી પર બેસી ગયો. બાજુમાં જ જપાનથી પોતાને માટે તૈયાર કરાવેલી આરામખુરસી પર લાંબી થઈને આરામ કરતી એ પડી હતી. એની પાસે કઈ ચોપડી છે એ મેં લાંબી નજર નાખીને જોઈ લીધું. 'એસીરિયન શિલ્પકળા' એ નામનું પ્રો. હૉરેસ વિન્સ્ટનનું લખેલું પુસ્તક હતું. લેખકના નામ પાછળ એની મહત્તા બતાવતા ઘણા ઘણા અક્ષરો હતા.

હું સ્તબ્ધ બન્યો. એસીરિયન શિલ્પકળા પરનું મારું જ્ઞાન અને એ વિષયનો રસ એમાંથી કોઈ મુદ્દો પકડી પાડી મારું કામ પાર પાડી શકે એવું મને ન લાગ્યું. પુસ્તકના લેખક પ્રો. વિન્સ્ટન વિદ્વાન પુરુષ હતા. પરંતુ મારા જાણવામાં એ નહોતા આવ્યા. હું મારી ખુરસીમાં ચુપચાપ બેસી રહ્યો, ને કુમારી કેરિન્ગ્ટન 'એસીરિયન શિલ્પકળા'નાં પાનાંમાં તલ્લીન થઈ.

હું ચા તૈયાર કરી આપવામાં કે ટોસ્ટને માખણ ચોપડવામાં મદદગાર થઈ શકું? ઘણી વખત નોકરો કાળજી વિનાના હોય છે. હું ચાના ટેબલ નજીક આવ્યો. પણ કુ. કેરિન્ગ્ટને બહુ સફાઈ અને સાદાઈથી પતાવ્યું. અને નોકરે પણ ભારે કાળજી બતાવી. દિવસ પસાર થઈ ગયો. રાત પડી, એ ઉપલે માળે ચાલી ગઈ. હવે આવતી કાલે સવારે નીચે આવવાની.

બુધવાર થયો. સવારનો ચળકતો સૂર્ય પૃથ્વીને અજવાળતો ઉપર આવ્યો. અને આખરે એ પણ વિલય પામ્યો. એ દિવસે કશી પ્રગતિ ન થઈ. મિ. બૅરન જ્યારે જ્યારે સામે મળી જતા ત્યારે પોતાની જ જીત થવાની હોય એમ મોઢું મલકાવતો ચાલ્યો જતો.

ગુરુવારનું સવાર થયું. સૂર્ય સરોવરના જળ પર કિરણો પ્રસરાવતો ઊંચે આવ્યો. મારે ૫૦૦ લીરા આપવા પડશે એ વિચારે હું ધ્રૂજ્યો. પૈસા જવાના દુઃખ કરતાં વધુ તો મિ. બૅરને આખી હોટેલમાં અમારી શરતની વાત કરી હતી તેથી હોટેલના માણસોમાં મારી મશ્કરી થશે એનું મને દુઃખ હતું. નાનામાં નાનો નોકર પણ આ વાત જાણે છે એ હું જોઈ શક્યો હતો. નોકરો મારી અને કુ. કેરિન્ગ્ટન પાછળ કુતૂહલપૂર્વક જોઈ રહેતા અને હસતા.

જેમ દિવસ ચડતો ગયો તેમ મારી નિરાશા વધતી ગઈ. કુમારી કેરિન્ગ્ટનને મળવાના હજાર રસ્તા હું વિચારી ગયો, પણ એકે ય કાર્યસાધક ન લાગ્યો. સવારનો ચાનો સમય થવા આવ્યો તેમ મારી મૂંઝવણ વધતી ગઈ.

કુમારી કેરિન્ગ્ટન મોટા ઓરડામાં ચા લેતી ત્યારે ઓર્કેસ્ટ્રા વાગતું. ફરીથી મેં મારી જગ્યા એની નજીક લેવા વિચાર્યું. આગળથી આવીને બેસી જઈશ એટલે ખાણીપીણામાં જે વસ્તુ આવશે એને કુ. કેરિન્ગ્ટન માટે તૈયાર કરી આપવાની મને તક મળશે.

નોકરો હમેશાં નફટ હોય છે. કાંઈ ને કાંઈ ઢોળફોડ કરે જ. પ્યાલારકાબી જોયાકર્યા વિના ચા રેડી જ દેશે. પીરસનાં પીરસનાંય હાથમાંથી વસ્તુ ઢોળતા જશે અને મહેમાનોનાં કપડાં બગાડશે.

કુ. કેરિન્ગ્ટન આવી. હું એની નજીક જઈ શક્યો નહિ, એણે ચૉકલેટ લીધી. હવા ગરમ હતી. ચૉકલેટ નરમ અને ભેજવાળી હતી. મેં કંઈક બનાવની આશા રાખી પણ કાંઈ બન્યું નહિ. છેલ્લી હપથી ચૉકલેટ ખવાઈ. પછી ચા આવ્યો. ચા પણ ધીરજથી પિવાયો. અને હું નિરાશ થયો.

એટલામાં બૅન્ડ વાગવું શરૂ થયું. મને થયું, શા માટે એ ગીત હું નથી જાણતો? હું બહુ જૂનવાણીનો શોખીન હઈશ. પણ એના સ્વર બહુ મીઠા હતા. દૂર ઊભો ઊભો મિ. બૅરન મારા તરફ તાકતો હતો અને એક સુંદર સ્ત્રીના કાનમાં કાંઈક કહેતો હતો એ મેં જોયું, અને તુરત જ મેં નિર્ણય કર્યો કે મારે કુ. કેરિન્ગ્ટન પાસે જવું જ જોઈએ. એની પાસે ખુરશી લેવી જ જોઈએ અને મારે મિ. બૅરન સાથેની મારી મૂર્ખાઈભરેલી શરતની વાત એને કરવી જ જોઈએ.

૩

કુમારી કેરિન્ગ્ટનની બાજુમાં નેતરની ખુરશી ખાલી પડી હતી. હિંમત કરીને મારા ટેબલ પરથી હું ઊઠ્યો. મિ. બૅરનની નજર મારા પર જ હતી. મેં પણ એને આંખના ઇશારાથી મારી આ વખતની મક્કમતા બતાવી. હું કુ. કેરિન્ગ્ટનની તરફ ગયો. જેવો હું એની ખુરશી બાજુ ગયો કે તુરત જ આફત ઊભી થઈ. મિ. બૅરનની સામે તાકી રહેવામાં મારો ઘણો સમય ગયો. પરિણામે જેવો હું ખુરશી પર બેઠો કે ઓરકેસ્ટ્રાનું ગીત બંધ થયું. સર્વત્ર સ્મશાનશાંતિ વ્યાપી.

આવી શાંતિની મેં આશા નહિ રાખેલી. મારી ધારેલી મુરાદ જાણે તૂટી પડતી હોય એવું મને લાગ્યું. જ્યારે કુ. કેરિન્ગ્ટને પોતાના સુન્દરાકાર વાળવાળું માથું ઊંચું કરી મારી સામે જોયું ત્યારે ખુરશીમાં હું પાછો પડ્યો. મારી આ વર્તણૂક માટે હું માફી માગી ન શક્યો હું કાંઈ બોલી શક્યો નહિ, માત્ર એની સામે તાકી રહ્યો આમ ઘણો સમય શાંતિમાં ચાલ્યો ગયો હોય એમ મને લાગ્યું. જો કે મેં બોલવા માટે વિચારેલું, સમજાવવા માટે નહિ, પણ માફી માગવા સુધીનો મેં વિચાર કર્યો. પણ આવું હું કાંઈ કરી શકું તે પહેલાં બૅન્ડ ફરી પાછું શરૂ થયું, આ વખતના ગીતે મારામાં આનંદ અને જુસ્સો આપ્યો. પણ કવિની કરુણતાએ મારા જુસ્સાને પિગળાવી નાખ્યો. આવું ગીત સાંભળતાં સાંભળતાં હું મિ. બૅરન સાથેની શરત પર વિચાર કરવા લાગ્યો તે આવી જાતનું નિવેદન મારે કુ. કેરિન્ગ્ટન આગળ કરવું એમાં મને મારી નામોશી લાગી. આવું કાંઈ પણ કરવાનો વિચાર મેં છોડી દીધો અને હું શાંતિથી બેઠો.

"મેં સાંભળ્યાં છે એ ગીતોમાં આ એક અતિ સુંદર ગીત છે. જાણે ધરતીના પડમાંથી આવતું હોય એવું લાગે છે." કુ. કેરિન્ગ્ટન પ્રત્યે આખરે મેં કહ્યું.

'ના, એ તો ડાંગરના ખેતરમાંથી આવે છે,' કુ. કેરિન્ગ્ટન સહસા બોલી. 'હિંદુસ્તાનના ડાંગરના ખેતરોમાં આવું ગીત મેં ઘણી વાર સાંભળ્યું છે.'

એણે વાત એવી રીતે ઉપાડી કે જાણે એ આપણી સાથે ક્યારની યે વાતો ન કરતી હોય! એનો અવાજ ધીમો ને ખૂબ મીઠો હતો. મહાન મૂંઝવણમાંથી હું પાર નીકળી ગયો હોઉં એવું મને લાગ્યું.

'તમે હિંદુસ્તાન ગયાં હતાં ?' મેં વાત લંબાવવાની તક લીધી.

'હં.'

'અહીં કોઈએ મને કહ્યું કે તમે તો આખી દુનિયા ફરી વળ્યાં છો.'

'પણ હું તો અહીં કોઈને નથી જાણતી.'

'છતાં ય હોટેલમાં કેટલાંક માણસો બધી બાતમી મેળવી લે છે.'

'તેઓ શું આનું કરી શકે છે? બીજાના અંગત જીવનમાં રસ લે એ કેટલું વિચિત્ર!'

'તમે આ બધાંને જુઓ છો એમાં રસ નથી લેતાં? મેં તો જોયું છે કે ચા પીતી વખતે બધાં તમારી તરફ જ ટીકી રહ્યાં હોય છે.'

'બિલકુલ નહિ. મને એનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. ને એમને હું ગણકારતી યે નથી. સાચું પૂછો તો હું એમને જોતી જ નથી.'

'પરંતુ, તમે આ બધાંની વચ્ચે હરોફરો તો છો.'

'એક માણસ આખો દિવસ થોડું ઓરડીમાં એકલું બેસી શકે છે?'

'તમે રોજ સાંજે નૃત્ય વખતે તમારી ઓરડીમાં ઉપર ચાલ્યાં જાઓ છો?'

'હા.'

'મને આશ્ચર્ય થાય છે કે તમે સાંજ કેમ પસાર કરતાં હશો?'

'ઓરડીમાં ફરું છું. કોઈ વખત ભરત ભરું છું.'

'ભરતગૂંથણ'

'હા, હું ભરતગૂંથણ કરું છું. જ્યારે હું વહેલી ઊઠું છું—જો કે રોજ વહેલી ઊઠું છું, ત્યારે ભરત ભરું છું. ઘણી સ્ત્રીઓ આવું ભરતગૂંથણ કરે છે.'

'એમાં બહુ રસ પડે એવું છે!'

'એટલા ખાતર નહિ. પણ આપણે કાયમી રસ લઈ શકીએ એવી કેટલી વસ્તુઓ છે! મને લાગે છે કે બહુ જ ઓછી.' કહી, નોકરને ચાના પૈસા ચૂકવી એ તુરત જ બગીચામાં ચાલી ગઈ.

મિ. બેરન મારી પાસે આવ્યો.

'તમે જોયું ને? થડકવાને બદલે કેટલી શાંતિથી મેં વાત કરી!' મેં કહ્યું.

'તેં વાત કરી એ સાચું. પણ તું સફળતાપૂર્વક વાત કરી શક્યો છે? આપણે તો એની શરત છે.'

'હું આજે સાંજે એને ફરી મળીશ.'

'ક્યારે?'

'જમ્યા પછી.'

'પણ જમીને તો એ પોતાની ઓરડીમાં જાય છે.'

'તો એ મને ત્યાં આવવાનું કહેશે.'

'કદી કહે જ નહિ.'

'ચાલ, ધાર કે એ મને પોતાની ઓરડીમાં લઈ જાય તો હું જીત્યો કહેવાઉં ને!'

'ચોક્કસ, પણ એ કદી લઈ જ ન જાય ને.'

'હવે ધાર કે કદાચ એ નીચે અહીં જ બેસી રહે અને મારી સાથે વાતો કરે તો!'

મિ. બેરન પ્રમાણિક હતો. થોડો વાર વિચાર કરી તેણે કહ્યું, 'તો યે તું જીતે.'

'ત્યારે માની લે કે હું જીત્યો છું. આજે સાંજે અને આવતી કાલે પણ મારી સાથે એ વાતો કરશે.'

'જો એ એમ કરે તો હું હાર્યો.' થોડીવાર રહી તે બોલ્યો. 'ત્યારે તું નસીબવાન, મેં તને ધાર્યો હતો એના કરતાં તું વધારે હોશિયાર નીકળ્યો ગણાય.'

સ્ત્રીઓમાં ભાગી જવાના મારા સ્વભાવને આવકારવામાં એનું ઇટાલિયન ખમીર ઝળકી ઊઠ્યું.

એ રાત્રિએ હું સાવધ બન્યો. કુ. કેરિન્ગ્ટન સામાન્ય રીતે રાત્રિના આઠ વાગે જમતી, અને બહુ જ થોડું જમતી. ઘણું કરીને સાડા આઠ વાગે તો એ જમવાનો ઓરડો પણ છોડી જતી. મારાથી એને આમ ભાગી જવા ન દેવાય. તેમ એના ખાતર ભૂખ્યા રહેવાની પણ મારી ઇચ્છા નહોતી. એટલે હું પોણા આઠે

આવીને જમવા બેઠો. જ્યારે હું અરધુંપોણું જમી રહ્યો હઈશ ત્યારે મે એને વાદળી પોષાકમાં ધીમેથી આવતી જોઈ.

મારી પાસેથી પસાર થવા છતાં મારી તરફ એક નજર સરખી પણ એણે ન કરી. મને તો આશ્ચર્ય થયું કે બપોરની આ વખતે જે પુરુષે એની સાથે વાત કરી હતી એને ભૂલી તો નહિ ગઈ હોય! ખરેખર એ એટલી અસામાન્ય હતી કે કોઈ એને ન સમજી શકે. એ જ્યારે મારી સાથે વાત કરતી હતી ત્યારે મોટા ડોળા કાઢીને એ મારા સામુ જોઈ રહેતી પણ જાણે એ મને જોતી જ નથી એમ મને લાગતું. એની આંખ મને તાકીને જોતી હોય એવું જરાય નહોતું. એની આંખો કોઈ સ્વપ્ન દર્શી જેવી હતી. હું એની સાથે ફરી વખત વાત કરું તો કદાચ મને એ ઓળખી પે ન શકે.

લગભગ આઠ ને પચીસ મિનિટે મે જમવાનું પૂરું કર્યું ને ઉપરના માળે જવા માટે લિફ્ટ હતી ત્યાં આવીને બેઠો. એ વખતે ત્યાં કોઈ નહોતું. લિફ્ટવાળો ઊભો ઊભો ઝોકાં ખાતો હતો. આમ દરેક મિનિટ ગઈ હશે ત્યાં કુ. કેરિન્ગ્ટન ધીમે પગલે મારા તરફ આવતી દેખાઈ.

અત્યારે જ મારું ધ્યાન ગયું કે એણે કપડાં ઘણાં સુંદર પહેર્યાં હતાં. બીજાની પ્રશંસા મેળવવા કે સ્ત્રીઓને ઈર્ષ્યા ઉપજાવવાને બદલે પોતાને વધારે ગમ્યાં હોવાને અંગે જ પહેર્યાં હોય એવું મને લાગ્યું.

ખુરશી પરથી ઊઠીને હું એને મળવા સામે ગયો. જેવો હું મળ્યો કે તુરત જ મે સ્મિત કર્યું, જેમ એક મિત્રને મળતાં કરીએ તેમ.

'હું હમણાં જ બગીચામાં જતો હતો.' મે વાત શરૂ કરી.

'તમે?'

આટલું બોલ્યા પછી પણ એણે મને ઓળખ્યો છે કે નહિ એની મને શંકા હતી, જાણે કોઈ અજાણ્યાને એ પહેલવહેલી જ મળતી હોય એમ મને લાગ્યું.

'હા, અત્યારે આકાશ ગભિયામણું છે. તમે થોડી વાર નહિ આવો?'

'મને એવી ઈચ્છા નથી. હું મારા ઓરડામાં જઈને બેસીશ.'

'તમે ભજનગૃહમાં લાગી જશો?'

એ લુખ્ખું હસી. 'હા, અત્યારે તો એ જ કરીશ. મારા ઓરડામાં અગાશી છે એટલે પહેલાં ત્યાં બેસી થોડી વાર સિગારેટ પીશ.'

'હું તમારી સાથે ન કરી શકું?' મને ખબર નથી કે મે કેવા ઉત્તરની આશા રાખી હતી. મને થયું કે કદાચ સીધી ના પાડશે. અગર તો હસીને જવાબ આપવાનું જ ટાળશે, પણ એણે તો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'તમારે શી જરૂર છે?'

મને મિ. મેસનની શરતનો વિચાર આવ્યો ને હું ગુનેગાર હોઉં એમ લાગ્યું. પણ અત્યારે મને ખબર છે કે ત્યારે શરતને ને કુમારી કેરિન્ગ્ટનની સાથે સાંજ ગાળવાની મારી ઈચ્છાને કશો સબંધ નહોતો. પણ આ વાત એ જાણે તો?

'એકલા ફરવા કરતાં તમારી સાથે સાંજ ગાળવાની મારી ઈચ્છા છે. તમે ના પાડો તો વળી કોઈ પણ મને તમારા ભજનગૃહમાં દખલ કરવાની જરા ય ઈચ્છા નથી.'

'મારે રોજ ભજનગૃહ કરવું જોઈએ એવું નથી. એને કાલ પર છોડીશ. મને એમાં હરકત નથી.' તેણે કહ્યું.

લિફ્ટમાં એણે પગ મૂક્યો અને હું પણ એની પાછળ ગયો.

૪

એ દિવસે સાંજના એ સ્વપ્નદર્શી બાઈની કથા મે સાંભળી. એ એક પુરુષને ચાહતી હતી. પુરુષને નહિ પણ એના આદર્શોને એ ચાહતી. ને એ આદર્શ પાછળ એ કેટલી ઘેલી બની હતી! એને એ પુરુષની જિંદગી કેવી મધુર બનાવી હતી! પણ એ

મધુરતાને એ ન સાચવી શક્યો. બધા પુરુષોની જેમ એ પણ અભિમાની બન્યો. ખરું પૂછો તો એ બાઈને પુરુષની પડી નહોતી. પણ એ આદર્શને માટે ગરીબ બની હતી. ને એ આદર્શે જ એને આમ રઝળતી મૂકી.

આ બધું મેં કેવી રીતે જાણ્યું એનું મને પણ આશ્ચર્ય થાય છે. એની ઓરડીમાં બેસીને અમે ખૂબ વાતો કરી. પણ હું એને કાંઈ ગમી ગયો હતો એટલા માટે આ બધું એ નહોતી કહેતી. એને મારી કશી યે દરકાર નહોતી. હું ત્યાં હોઉં કે ન હોઉં એની એને મન કંઈ કિંમત પણ નહોતી કેટલીક વખત આવો ઉપેક્ષાભાવ જ એકબીજાને સ્વાભાવિક રીતે નજીક લાવે છે. અને એવું અમારે વિષે બન્યું. અમે અગાશીમાં બેઠાં હતાં. શરૂઆતમાં મનમાં આવતું એમ બગીચા ઉપર, તારા, આકાશ, અને એવા ગમે તે વિષય પર વાતો કરતાં. હતાં એમાંથી એકે યને વાત પાછળ કોઈ હેતુ ન હતો. બધું સ્વાભાવિક લાગતું.

વાતમાં મેં એને કહ્યું, 'તમે આપ્તજનોથી વિખૂટાં પડેલાં હો એવાં દયામણાં લાગો છો.'

એણે કહ્યું. 'હું સદા ય એકલી જ રહું છું. છેલ્લાં સાત વરસથી મારી ચાકરડી સાથે પ્રવાસ કરું છું. એ સાત વરસથી હું હોટેલમાં પુરુષોની વચ્ચે જ રહું છું. પણ એમની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ પાડતી નથી. તેમ એમના વિષે કશું જાણતી નથી. ને તેની ઉત્કંઠા પણ થતી નથી. હું ચીન, જપાન, હિન્દુસ્થાન, સિયામ, જાવા, દક્ષિણ અમેરિકા, ઈરાન, સીરિયા, ઇજિપ્ત અને યુરોપ એ બધે સ્થળે જઈ આવી છું. મારે માટે હવે કયું સ્થળ બાકી છે? અને સદા ય હું એકલી જ રહું છું, જેમ અહીં છું.'

'પરંતુ તમારે મિત્રો તો હશે જ.'

'ના, મારે કોઈ મિત્ર નથી હા, હું ઘણા પુરુષોને જાણું છું ખરી, પણ મારે એકે ય મિત્ર નથી.'

'અને અમેરિકા? તમે તો અમેરિકાવાસી છો ખરું?'

'હા. પણ હું અમેરિકાને ધિક્કારું છું.'

'તમે અમેરિકાવાસી થઈને અમેરિકાને ધિક્કારો છો? બહુ નવાઈ કહેવાય!'

'મને ખબર નથી પડતી કે હું તમારી સાથે શા માટે વાતો કરું છું. પણ તમે મારા તરફ મમતાથી જોઈ રહ્યા છો એટલે લાગે છે કે તમે મારા વિષે કંઈ જાણવા ઇચ્છો છો.'

મને મારી શરતનો ફરી વિચાર આવ્યો ને હું શરમાયો. પણ એને કદી ખબર નહિ પડે. જો કે બધા નોકરો તો જાણે જ છે. અને એને પણ એક ચાકરડી છે. એ જ પળે મને સફેદ વાળવાળી ઘરડી દાસીનો ભય લાગ્યો.

'હું અમેરિકાને ધિક્કારું છું. કારણ કે એણે જ મારી જિંદગીનો નાશ કર્યો છે.'

'પરંતુ તમે તો અહીં ઇટાલિયમાં જીવતાં છો!'

'તમને શું હું જીવતી લાગું છું?' એણે પૂછ્યું.

અને ત્યારે મને ખબર પડી કે અમારામાં જે કંઈક જીવન જેવું છે તેવું કંઈક એનામાં નથી.

'કદાચ બધા હોય છે એના કરતાં તમે જુદી જ કક્ષાનાં હો.' મેં ઉતાવળે કહી નાખ્યું.

'જરૂર જુદી કક્ષાની. મારામાં કાંઈક ઓછું છે એથી. નહિ કે મારામાં કંઈ વિશેષતા છે તેથી. મરેલાં માણસો જીવિતોમાં રસ જ લઈ શકતાં નથી.' એ બેધ્યાનથી બોલતી હતી.

'એવું શા માટે?' મેં પૂછ્યું. મને વધારે જાણવાની ઈચ્છા હતી.

'હું શ્રીમંત છું એવું તમને કહું તો તમે મને જંગલી કે અજાણ નહિ માનતા.'

આવું એ બોલશે એવી ધારણા મેં નહોતી રાખી. અને એણે પોતાની કથા કહેવી શરૂ કરી.

'મારા પિતા અમેરિકામાં રેલ્વેમેનેજર હતા. એ ગુજરી ગયા અને મારા માટે પુષ્કળ પૈસો મૂકતા ગયા. અમેરિકામાં પણ એની ગણના થાય એટલી એની પાસે દોલત હતી. તમને ખ્યાલ હશે કે અમેરિકામાં પૈસા વિષે ખૂબ લેખો આવે છે. એવી જ રીતે મારી દોલત વિષે લેખમાળાઓ લખાવા માંડી, એ એટલે સુધી કે મને એનો ખરેખર કંટાળો આવ્યો.

મારી યુવાની ખીલતી જતી હતી અને મારી પાસે પુષ્કળ પૈસો છે એની જાણ થતી જતી હતી એથી હું બહુ મૂંઝાતી કારણ કે મને પોતાને પૈસાની બહુ પરવા નહોતી, છતાં મારી આડેગત તો હું પૈસાવાળી છું એવી જ થતી, એથી મને ચિંતા થતી મને પોતાને ખબર નહોતી કે હું શું હતી ખરે ખર હું કંઈ જ નહોતી જગતે એની સ્વાર્થી નજર મારા તરફ ફેંકી એવાની સાથે ભળવાની મારી જરાય ઈચ્છા નહોતી તમે જુવાન માણસ છો અને તમે દુનિયા જોઈ હશે દુનિયા કેટલી સ્વાર્થી છે? ભયંકર! પશુ જ્યારે ભૂખ્યું થાય છે ત્યારે કેટલું વિકરાળ બને છે? ખરેખર દુનિયા પણ ત્યારે એવી વિકરાળ મને લાગવા માંડી આ બધું હું જોતી હતી અને મારે એ વિકરાળ મુખને તાબે થવું પડ્યું

એ વખતે હું બહુ જ દુ:ખી હતી હું સાચું આત્મસુખ શોધતી હતી પણ ક્યાંયે ઠેકાણે મને પાશવી જીવન જ દેખાયું અને જગતમાં આખર એ જ વસ્તુ ભરી છે એવું મને લાગ્યું આજે પણ એમ જ લાગે છે હું અત્યારે ૩૨ વરસની છું આજથી બાર વરસ પહેલાં જ્યારે ૨૦ વરસની હતી ત્યારે ઘણા સ્વાર્થી માનવીઓએ મને પોતાની કરવા મને નચાવી, કારણ કે મારી પાસે દોલત હતી

આ અરસામાં મને એક એવો માણસ મળ્યો કે જેણે મારા પર ખૂબ અસર કરી પણ તે આ બધા જેવો નહોતો ત્યારે હું ખૂબ પૈસાદાર હતી ને પૈસાની જાળમાં ગૂંચવાયેલી હોઉં એવું મને લાગતું ગરીબ માણસોને સમજી શકે એવો કોઈ માનવી મેં જોયો નહોતો

આવું મારું બોલવાનું સાંભળીને કદાચ તમે હસશો પણ અમેરિકાની આ હકીકત છે શ્રીમંત માણસો શ્રીમંતોના જ જગતમાં રહે છે તેઓ ગરીબ માણસોને જાણતા જ નથી તેમ જ એવા માણસોના પરિચયમાં પણ આવતા નથી અરે હું નોકર-ચાકર કે દરવાન વિષે નથી કહેતી આ નોકર માણસો સિવાય જેમનાથી એક પગ પણ ચાલી શકે એમ નથી પણ હું તો એમની જ વાત, પણ જેઓ ગરીબ છે, એવાની વાત કરું છું, એવા માણસો સાથેની મિત્રાચારી વિષે વાત કરું છું, હું જેટલા માણસોને જાણું છું એ બધા મન ફાવે એવું જીવન ગાળી શકે એવા છે પૈસા ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે, એમને એની પરવા નથી હું જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં મેં આવા ધનના ઢગલા જોયા ગંજીફામાં રાતે એમ એને વેડફી નાખતા જૂઠ એમ કાદવમાં અવ્યવસ્થ રહે છે તેમ એશઆરામમાં ગળાબૂડ આ બધા માણસો રહેતા છે

આ વખતે આ બધાથી જુદા રીતે એવા એક માણસને હું મળી.' અહીં એ સહેજ અટકી

'પહેલી વાત તો એ કે એ પોતે ગરીબ હતો પરંતુ એના વિષે ધ્યાન ખેંચાય એવી વાત તો એ હતી કે એ પૈસાદાર થવા પણ ઈચ્છતો નહિ હું ખાતરીથી કહું છું કે મોટા ભાગના ગરીબ માણસોને પૈસાદાર થવાની ઈચ્છા તો થાય જ છે પણ આને એવું ન હતું મારે ન્યુયોર્કમાં એક સ્ટેશનરીવાળાને મળવું હતું, ત્યાં એના મકાનમાં આ માણસની મુલાકાત થઈ અમે બે જ ત્યાં દીવાનખાનામાં રાહ જોતાં બેઠાં હતાં હું જ્યારે ત્યાં પહોંચી ત્યારે તે ત્યાં મોટા ટેબલ આગળ બેસીને માથું હલાવતો કોઈ સચિત્ર માસિકનાં પાનાં ઉથલાવી રહ્યો હતો

તે બહુ દૂબળો, ફિક્કો અને ગીચ લાગતો હતો પણ એની કાળી આંખોમાં કોઈ ઓર ચમક હતી ત્યાં એની આંખો બહુ માયાળુ હતી અને એમાં બીજું પણ કંઈક એવું હતું કે જે હજુ સુધી મેં બીજા કોઈની આંખમાં જોયું નથી સ્વપ્ન, મદદ કે પાશવી અત્યંત ભૂખ ને એ કરુણા અને સહાનુભૂતિમય હતી એમાં મને સાચું જીવન જણાયું ત્યાં ટેબલ પાસે હું બેસી ગઈ

એણે મારી તરફ એક નજર કરી એ ... ... થી જોયું કે એણે ... ... તો એ ... ... જોઈએ એક ... ... બેઠા ... ... નહોતો ... ...

સ્વસ્થ પોષાક પહેર્યો હતો. પરંતુ મારા પરિચયમાં જે ચપળ માણસો આવેલાં એની સરખામણીમાં એ અવશ્ય ગરીબ જ લેખાય.

મારી તરફ ઝાઝી વાર જોઈ ને એ વળી પાછો માસિકનાં પાનાં ઉથલાવવા માંડ્યો. થોડી વારમાં માસિક પડતું મૂકીને મારી તરફ ફરી વાર જોઈ ને બોલ્યો.

'આ બધું ભયંકર નથી?'

મને એનો અવાજ ગમ્યો. બાળકના જેવો એ નિખાલસ હતો. મેં કહ્યું,

'શા માટે?'

'લોકો આટલા પૈસાદાર છે છતાં યે હજુ પૈસા પાછળ આટલા પાગલ કેમ બને છે?' ખેદપૂર્વક એ બોલ્યો.

'અને બીજી તરફ પાર વગરની ગરીબાઈ! થોડી વાર રહીને ફરી આટલું બોલી બંધ રહ્યો.

અમે થોડી વાતો કરી, મેં એને કહ્યું કે હું શ્રીમંત છું. ત્યારે મારી સામે એ દયાર્દ્રતાથી જોઈ રહ્યો. એ પોતે ગરીબ હતો. એણે પોતાની અને એના મિત્રોની ગરીબાઈ વિષે વાત કરી, છતાં એને એવા મિત્રો ગમતાં, કારણ કે શ્રીમંત મિત્રો કરતાં એ સાદાં ને સાચાં હતાં. શ્રીમંત લોકોથી એ ખરેખર ત્રાસતો. મેં એને મારો ભય ન રાખવા કહ્યું.

નોકરે આવી એને સ્પેશ્યાલિસ્ટ પાસે અંદર જવા કહ્યું. એણે મને વાત કરી કે બહાર ગરીબોનું એક મોટું ટોળું સ્પેશ્યાલિસ્ટને મળવા બેસી રહ્યું છે. એમની પાસે પૈસા નથી એટલે અંદર કેમ આવી શકે? એ મળવા માટે ઊઠ્યો ત્યારે મેં એની પાસેથી એનું સરનામું લીધું અને મારું સરનામું એને આપ્યું.

અમે ફરીવાર મળ્યાં. મળવાનું મેં નક્કી જ કર્યું હતું. કારણ કે એ ગરીબ હતો ને એને શ્રીમંતો ગમતાં નહોતાં. મારા માટે આ એક નવું હતું. મને ફરી મળવાની એની ઇચ્છા હતી કે કેમ તે હું નથી જાણતી. પણ મને તો હતી જ. હું પણ એક ગુનેગાર શ્રીમંત હતી."

"તમે આ એનું વાક્ય ટાંકો છો?" મેં વચ્ચે પૂછ્યું.

"હા, એનું વાક્ય ટાંકું છું. એ વખતે એ એવો હતો." તેણે જણાવ્યું. અને એની આંખોમાં એક ચમકારો આવી ગયો. એણે વાત ચાલુ કરી.

"અમે એકબીજાને સમજી શકીએ એટલાં નજીક આવ્યાં. મને એને વિષે જાણવાની તાલાવેલી લાગી. મારે એના આદર્શો જાણવા હતા. ઘણાં માણસોને આદર્શ હોતો નથી. પરંતુ એને આદર્શ હતો."

એ બોલતી બંધ પડી. અને જાણે શોકમાં ડૂબી ગઈ હોય એમ લાગ્યું. થોડી વાર હું થોભ્યો. પછી મેં પૂછ્યું.

"એનો શો આદર્શ હતો?"

"સેવા." એણે ઊંચું જોઈને કહ્યું.

"સેવા?"

"સ્વાર્પણ. એણે મને કહેલું કે એણે દુનિયા ખૂબ જોઈ હતી. એ વિષે સારી પેઠે વિચાર કર્યો હતો, સાર એ લાગ્યો કે સઘળે સ્થળે જે તિરસ્કારવૃત્તિ દેખાય છે એનું કારણ માનવીના મૂળમાં પડેલી અભિમાનવૃત્તિ જ છે.

મેં અમેરિકાવાસી શ્રીમંતોના બચાવ માટે એની દાનવૃત્તિની વાતો કહી. એના જવાબમાં એણે કહ્યું કે, 'એવું દાનવીરનું બિરુદ મેળવવા કોણે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે? ગરીબોનાં દુઃખ ફેડવા કોણે પોતાની યુરોપની સફર છોડી દીધી? આવો એક પણ માણસ તમે મને બતાવશો? એ બધા તો એરણ ચોરીને સોયનું દાન કરવા નીકળી પડ્યા છે.' એની વાત સાચી હતી. મારા જાણવામાં જેટલા પુરુષો આવ્યા હતા એ બધા પાસે એટલી દોલત હતી કે ગરીબોને માટે પુષ્કળ દોલત દાનમાં આપી દે તો યે કોઈને યુરોપની સફર પડતી ન મૂકવી પડે.

એણે મને ભાર દઈને કહ્યું કે, 'કોઈ પણ વસ્તુ દાનમાં આપતાં તમને એની ખેંચ ન લાગે તો એવા દાનની કંઈ કિંમત નથી.' એનો આદર્શ સ્વાર્થત્યાગનો હતો, માનવસેવાનો હતો."

"એ શું કરતો હતો?" મેં પૂછ્યું.

"એક મોટા પુસ્તકાલયનો એ ગ્રંથપાલ હતો. એના પગારની મને પૂરેપૂરી ખબર નથી પણ એ

નાની ઉંમર હતી ઘણુ કરીને વર્ષના એને બેએક હજાર ડોલર મળતા એણે ઘણા મિત્રો સાથે મળીને એક મંડળ સ્થાપ્યુ હતુ સૌ પોતાના પગારનો ત્રીજો ભાગ મંડળને આપતા એમ જે ફંડ ભેગુ થતુ એનો ઉપયોગ ગરીબોના ભલા માટે થતો પોતના આદર્શને જીવનમા ઉતારવાનો આ એનો પ્રયત્ન હતો એવુ એણે મને કહેલુ

એ બધુ કલ્પનાના ઘોડા જેવુ નથી લાગતુ? પણ પોતના આદર્શને એ એટલો વફાદાર હતો કે મારા અંતરને એ સ્પર્શી ગયો પાછળથી એના મિત્રો અને મંડળના સમાગમમા મારે આવવાનુ બન્યુ પરંતુ મારુ જીવન આ બધાથી કેટલુ ભિન્ન હતુ!

દુનિયાને ચૂસવાને બદલે એ તો કંઈક આપવા ઇચ્છતા હતા એમનામા પશુવૃત્તિ હજુ નહોતી આવી પૈસા માટે એ મરી પડતા નહોતા હું જ્યારે એના પ્રસંગમા આવી ત્યારે મને મારી જાત એક લૂટારાની લાગી બીજાની શક્તિનો—બળનો લાભ લૂટનારા માંહેની હું એક હોઉં એવુ મને લાગ્યુ અને ખરેખર તે સાચો હતો સ્વાર્થ જ વ્યક્તિને અને રાષ્ટ્રને અધમ કરી મૂકે છે

આ બધા તરફ મને મમતા ઊપજી તેઓ ખરેખર મહાન હતા રેતીના રણ જેવા ન્યુયોર્ક શહેરમા એ એક લીલી છાયા જેવા હતા બધામાથી એ મને વધુ ગમતો

મે મારી આ વાત એને કહી, પણ મારા પ્રેમને એ સાચો માની શક્યો નહિ ને અમે ધનિકો નરાતાળ જૂઠાણુ આચરતા હોઈએ ત્યારે એ સાચુ માને પણ કેમ?"

"કોઈક વખતે આવો ભ્રમ થાય છે" મે કહ્યુ

"મે એની ભ્રમણા ભાગી અમે પરણ્યા"

"તમે એને પરણ્યા?" હું અચબો પામ્યો

કુમારી કેન્સિંગ્ટન પરણેલી સ્ત્રી છે એ જાણી હું ખરેખર અચરજ પામ્યો હુ એને જુદી જ દૃષ્ટિથી જોવા માડ્યો અને જુદા જ મનથી વિચારવા લાગ્યો

"હા હુ એને પરણી પરણીને મે એને મોટુ નુકસાન કર્યુ તેમ જ મારા માટે પણ ખરાબ સ્થિતિ ઊભી કરી. મારા માટે એણે પોતાના આદર્શો છોડી દીધા એથી ઊલટી મારી મૂઝવણ વધી મને પોતાને હુ લુટારુ પૈસાદાર વર્ગની સ્ત્રી લાગતી હતી

અમે બન્ને એકબીજાને અંતરથી ચાહીએ છીએ એવુ જાણીને પરણ્યા અમારા પરણવાનુ આ એક જ કારણ હતુ નહીતર હું આ ગરીબ ગ્રંથપાલને પરણી જ નહોત તેમ જ એ પણ આવી લાખો ડૉલરની માલિકણને ન પરણ્યો હોત

જીવનની રહેણીકરણીની કોઈ પણ યોજનાના વિચાર વિના અમે એકદમ પરણી ગયા અમે એક-બીજાને ખરેખર બહુ જ ચાહીએ છીએ એવુ ધારીને જ અમે પરણ્યા

તમને ક્યારેય ખ્યાલ આવ્યો છે કે જૂની રહેણીકરણીને બદલી નાખી નવી રીતે જીવન ગાળવુ હોય તો કેટલી મુશ્કેલી આવે છે?"

મને આવો પ્રશ્ન પુછાશે એવી આશા મે નહિ રાખેલી હું તો ચકિત થઈ ગયો મે જવાબ આપ્યો,

"હુ ધારુ છુ કે એવુ તો થાય જ"

"હા, મને એનો કદી ખ્યાલ નહિ આવેલો પણ એમા ઘણી મુસીબતો ઊભી થાય છે એમ મે અનુભવે જાણ્યુ હુ ક્યારેય ગરીબ નહોતી જ્યારે એ ગરીબ સિવાય બીજુ કશુ કદી હતો નહિ અને પોતાની પાસે જે કંઈ હતુ એમાથી આપીને પણ એ વધુ ગરીબ બનતો જતો હતો હવે અમે પરણેલા હતા એટલે બીજુ કોઈ શ્રીમંત પરણેલુ જોડુ હોય એવા અમે થયા લાગ્યુ કે હવે એના પૈસામા કે મારા પૈસામા કોઈ જુદાઈ નહોતી અમે એક થયા હતા એ જ ક્ષણથી મારા પૈસા એ 'અમારા' થયા હતા આ સિવાય બીજુ કાંઈ થઈ શકે નહિ હવે અમારે કેવી રીતે રહેવુ એ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહ્યો, જો કે આ સવાલ માત્ર સગવડ સાચવવાપૂરતો હતો મારે કાં તો ગરીબ સ્ત્રી તરીકે રહેવુ જોઈએ, અથવા અમારે બન્નેએ મધ્યમ રસ્તો પસંદ કરવો જોઈએ

એ વખતે મારે 'વોશિંગ્ટન સ્ક્વેર'મા એક જૂની ઢબનુ ઘર હતુ જો કે એ શ્રીમંત લોકોને જ પાલવે એવુ હતુ પણ ત્યા શ્રીમંતાઈની હવા બહુ તેમ નહોતુ મને એ ઘર ગમતુ નહિ છતા અમે ત્યા રહ્યા

***

એ પોતે એક ગંદી ચાલીમાં રહેતો હતો ત્યાંથી હું એને મારે ઘેર લાવું એ જ સ્વાભાવિક હતું.

આ એના આદર્શના પતનનું પ્રથમ પહેલું પગથિયું.

અમે પરણીને ઘેર આવ્યાં એનું મને બરાબર સ્મરણ છે. અમે ક્યાંય મધુરજની માણવા નહોતાં ગયાં. એને સહકાર આપતાં મને લાગતું કે હું એના આદર્શમાં ભળતી જાઉં છું. એણે ગ્રંથપાલ તરીકેની પોતાની નોકરી ચાલુ રાખી હતી. અમે સેવા કરવામાં કાયમ સાથે જ હતાં. મેં મારો ઘણો પૈસો એ મંડળને આપ્યો. અત્યાર પહેલાં એ મારે ઘેર કોઈ દિવસ આવેલ નહિ. તેમ જ હું મારી દોલતથી અને મારી રહેવાની ટેવથી હમેશાં શરમાતી, એ શરમ મને સ્વાભાવિક લાગતી, એથી જ મેં એમને મારે ઘેર કદી બોલાવેલ નહિ.

પરંતુ એ ઘર હવે તો એને પોતાનું લાગ્યું. તમે કદાચ એ નહિ માનો પણ એને આ ઘર ખૂબ ગમ્યું."

આ વખતે એણે મારી સામું જોયું અને હવે જાણે અંતરને વલોવી નાખે એવો બનાવ આવશે એમ મને લાગ્યું.

"હા, મને લાગ્યું કે એ તો એવું જ બને." મેં કહ્યું.

"ઘર જોઈ ને એણે કહ્યું, 'આ કેટલું સુંદર લાગે છે! પણ તું જાણે છે કે એ આપણે માટે નથી, આપણાં જેવાં આદર્શવાળાં આવા ઘરમાં ન રહી શકે.'

હું એને વેચી શકું છું. મેં કહ્યું પણ એ અમારા કેરિન્ગ્ટન કુટુમ્બનું જૂનું ઘર છે એટલે જરા સંકોચ થાય છે.'

'જરૂર, સૌને એમ થાય જ.' એણે કહ્યું. 'આપણું જો આવું ઘર નહોત તો આજે આપણે આવા ઘરમાં વસવાનાં હતાં ? પણ —' એટલું બોલી એ ચૂપ રહ્યો અને પેલા સ્પેશ્યાલિસ્ટને ત્યાં જ્યારે અમે પહેલવહેલાં મળેલાં ત્યારે માસિક વાંચતાં જેમ માથું હલાવેલું તેમ અત્યારે કર્યું.

અને આમ અમે નવા ધરતીતલ પર પગ મૂકી.

લોકો કહે છે કે નવાં પરણેલાંને શરૂઆતમાં કંઈ વાદ થાય જ છે. ને એમાં જેની જીત થાય એનો હાથ જીવે ત્યાંસુધી બીજા પર રહે છે.

અમારા પરિણીત જીવનની શરૂઆત પણ વાદથી થઈ. પણ આ વાદ મારી ને એની વચ્ચેનો નહોતો. પણ એના આદર્શો અને મારી રહેણીકરણી વચ્ચેનો હતો. મને ખ્યાલ છે કે આમાં મેં કશો જ ભાગ નહોતો લીધો. જો કે મારી ઈચ્છા કોઈ પક્ષ લેવાની તો હતી જ. પણ હું જેને પરણી હતી એનો મારે તાગ લેવો હતો.

'આપણે ઘર બદલવું જોઈએ. આપણાં જેવાંને માટે આ ઘર યોગ્ય જ નથી.' એણે કહ્યું

તુરત જ તો અમે જૂનું ઘર બદલી શકીએ તેમ ન હતું. અને આવું મોટું ઘર ખાલી રાખીને અમે બીજે ભાડું ખરચી રહેવા જઈએ એ પણ ઠીક ન લાગ્યું. એટલે આખરે અમે એમાં જ રહ્યાં. એવડા મોટા ઘરમાં નોકર રાખ્યા વિના ચલાવતાં.

ત્યાંથી એ રોજ સવારે પોતાના ગ્રંથપાલના કામ માટે જતો. સાંજના અમે એના મિત્રોને મળતાં. પણ અમે એને અમારે ઘેર કદી નોતરતાં નહિ.

'આપણે એમને અહીં નોતરી જ ન શકીએ, એ કહેતો. એ આપણને સમજી શકે નહિ, આપણું અહીંનું જીવન એમને દુઃખી કરશે.'

હું ય આ ઘરથી છૂટવા ઈચ્છતી (ઈચ્છતી એટલું જ નહિ પણ તલપાપડ થતી.), કાયમને માટે નહિ તો થોડા વખત માટે. અને આ ઘર લાંબી મુદતથી કોઈને ભાડે આપી દેવાનું કહેતી.

'તો તો વળી પૈસા વધશે!' એણે કહ્યું. 'એના કરતાં આપણે જેમ રહીએ છીએ એમ જ રહીએ, એમાં આપણે જેટલી બની શકે એટલી સાદાઈથી રહેશું.'

એ સાચું હતું કે અમે સાદાઈથી રહેતાં, પણ મને એટલું તો લાગ્યું કે આ સુંદર ઘર છોડી જવાની એની જરાય ઇચ્છા નહોતી, અહીં આરામ હતો, મોજ હતી, સુંવાળી મજા એને જકડતી જતી

હતી આ બધું એને લક્ષ્યાવતું હતું જરૂર, આ ધીરે જ એને મોજમજાહની લાલસામાં ફસાવ્યો. ઠેઠ ધીરે ધીરે ફરતા જેમ બગીચાની દીવાલની કાળજી માળી ન રાખે તો લીલા વેલાઓ છાઈ વળે છે અને થોડી કાળજી મળતા ખીલી ઊઠે છે તેમ થોડી મજાએ એને સંપૂર્ણ વિલાસી બનાવી દીધો.

ધીરે ધીરે! બધું ધીરે ધીરે એકેક પગથિયું ઊતરતા માણસ નીચે જાય છે તેમ ',

એણે નીસાસો નાખ્યો અને થોડી- પળ શાંત રહી સરોવરના શાંત નીર પર નજર દોડાવી રહી મને લાગ્યું કે જેનું નામ મને એણે હજી સુધી નહોતું કહ્યું, એની સાથે એ જાણે ફરી જીવી રહી ન હોય!

"એકેક પગથિયે!' એણે ફરી પાછું બોલવાનું શરૂ કર્યું 'એક દિવસ એણે કહ્યું 'વહાલી! આવડા મોટા ઘરમાં એક પણ નોકર ન રાખીને તને હું કેટલી દુ:ખી કરું છું? હું અહીં આવ્યો ત્યાર પહેલાં તું જેમ રહેતી હતી એમ રહે '

પછી બીજું પગથિયું! એણે મને કહ્યું કે, 'આટલો પગાર લેવા મારા જેવો પુસ્તકાલયમાં કામ કરવા જાય એ મને એક નાટક કરતો હોઉં એવું લાગે છે એને બદલે મારા કરતા ઓછા સાધનવાળાને આ જગ્યા સોંપી હું નીકળી જાઉં એ વધારે સારું છે મારા કરતાં કોઈ ગરીબને વર્ષના એ બે હજાર ડોલર મળે એ ઇચ્છનીય નથી? મને હું એ જગ્યા પચાવી પડ્યો છું એની શરમ થાય છે '

હવે જ્યારે જ્યારે નીચે ઊતરવાનો કોઈ પગલાં ભરતો ત્યારે એ જાણે મારે ખાતર કંઈક કરી રહ્યો હોય એમ ઢોંગ કરતો

'નગતાળ જૂઠાણું! એણે આપમતલબી નહોતું થવું જોઈતું, અને મને દુ:ખી નહોતી કરવી પોતાની સગવડ ખાતર એણે મને સગવડમાં નહોતી મૂકી અને હલકી નહોતી પાડી એ મને એના આદર્શ તરફ લઈ જાય એમ હું ઇચ્છતી હતી, એટલા ખાતર જ તો હું એને પરણી હતી. પણ ઊલટાનો એ મારે ખાતર એનો આદર્શ છોડતો જતો હતો

હું મારી લાંબી વાતથી તમને કંટાળો નહિ આપું જે બન્યું હતું તે આ કે ધીરે ધીરે કરતા એની વિલાસની ઇચ્છા વધતી ગઈ ને એને એશઆરામની તલપ લાગી જો કે એવી લાગણી મને ક્યારેય નથી ઉદ્ભવી હું ધારું છું કે જેણે એવો અનુભવ કર્યો નથી અને જે અત્યંત ગરીબાઈમાંથી એકદમ શ્રીમંત થઈ ગયો હોય છે તેને જ આવી ઉત્કંઠા થાય છે

એક વખત જે પોતાના પગ જમીન પર મૂકીને ચાલતો, તેને અત્યારે આકાશમાં ઊડતો જોઈ નિ મને ગૂંચવણ થઈ મને એવી કલ્પના કદી નહિ આવેલી કે આવો માણસ આટલી હદે જઈ શકે "

"પણ તમે એના નિશ્ચયની સામે ન થયા?" મારાથી આટલું બોલ્યા વિના ન રહેવાયું

"ના કદી નહિ" એણે સખત અવાજથી કહ્યું. 'એ મને મારા કરતા ઘણો મહાન લાગેલો. તેથી તો મેં એને મારી જાત સોંપી દીધેલી, હું એને રોકી શકી નહિ મારા કરતા એ વધારે મજબૂત હતો એના કરતા વધારે મજબૂત હોવાનો પ્રયત્ન મેં ન કર્યો હું જે કાંઈ કરી શકતી તે ફક્ત એની ટીકા!"

જ્યારે એ ઉંચો શબ્દ બોલી ત્યારે એના અવાજમાં કઠોરતા વ્યાપી ગઈ

'એ એની સાબિતી!' એટલું આનંદથી વધારામાં એ બોલી

"શેની સાબિતી?" મેં પૂછ્યું

"મેં એને કદી નહોતો ચાહ્યો એની હું તો માત્ર એના આદર્શોને ચાહતી હતી પરંતુ જ્યારે તમે સાચી રીતે કોઈને ચાહતા હો છો ત્યારે આળસુ બનીને બેસી રહેતા નથી એના ટીકાકાર પણ બની શકતા નથી તમારે એને ખૂબ મદદ કરવી જોઈએ જ્યારે તમે કોઈ પુરુષને ખૂબ ચાહતા હો ત્યારે એના તરફ દયાર્દ્ર બનવું જોઈએ જો તમે એને દારૂડિયો કે વ્યભિચારી બની જતા જુઓ તો તમને દુ:ખ થાય, ખૂબ દુ:ખ થાય પણ આવા દુ:ખમાં ચાહવું એ મારા માટે ઘણું મુશ્કેલ હતું હું એને ચાહી શકી જ નહોતી અને જ્યારે છેલ્લે છેલ્લે મને

બન્નેને વેઠવા પડે છે, આર્થિક અંધાધૂંધી અને અનવસ્થાનો જે મહારોગ છે. તેનું એક ફળ શ્રીમંતાઈ છે તો બીજું ફળ ગરીબાઈ છે. સામાજિક અવ્યવસ્થાનાં આ બન્ને બાહ્ય ચિહ્નો છે. શોષકો અને શોષિતો એ બે વચ્ચેની અનેક શ્રેણીઓ સમાજમાં નજરે પડે છે, તેથી માનવસમાજને શોષક અને શોષિત એ બે ચોક્કસ વિભાગમાં વિભક્ત કરીને તેમાંથી વર્ગવિગ્રહને તારવવો એ યુક્તિપુરઃસર નથી લાગતું. યુદ્ધદ્વારા યુદ્ધની શાંતિની માફક વર્ગવિગ્રહદ્વારા વર્ગવિગ્રહનો અંત એ પણ એક ભ્રમણાત્મક ખ્યાલ છે. સંતોની વાણીમાં કહીએ તો આ ખારા ભવસાગરમાં દુઃખનો પાર નથી. દુઃખો કોઈ એક જાતનાં નહિ પણ અનેક જાતનાં છે. શારીરિક, આર્થિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક એમ અનેકવિધ યાતનાઓથી માનવજગત પિડાય છે. દુઃખથી પિડાતી આ દુનિયાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા વખતોવખત મહાપુરુષો, પેગંબરો અને ફિલસુફોએ અનેક રાહો બતાવ્યા છે. ધર્મ, નીતિ, જ્ઞાન, શિક્ષણ વગેરે અનેક માર્ગો છે. સમાજવાદ પણ એવો એક રાહ છે. પણ તેણે માનવજાતનાં સર્વ દુઃખો દૂર કરવાનું બીડું નથી ઝડપ્યું. માત્ર ગરીબોનું જે અર્થદુઃખ છે તે દૂર કરવા સમાજવાદે રસ્તો બતાવ્યો છે. સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થાપૂરતી સમાજવાદની મર્યાદા છે. જો દુનિયાની આર્થિક સુરચના થઈ શકે તો બીજાં દુઃખો એની મેળે ઓછાં થશે એમ સમાજવાદમાં માની લેવામાં આવ્યું છે. આત્માના અસ્તિત્વની કે ધર્મના સારાસારની સમાજવાદને પડી નથી. એ માત્ર સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થાનું શાસ્ત્ર છે. જગતની જે ભૌતિક સંપત્તિ છે, ઉત્પાદનનાં સાધનો છે, તેની માલેકી કોઈ એક વ્યક્તિ, મંડળી કે રાષ્ટ્રની નહિ પણ સમસ્ત માનવસમાજની છે. અને માનવસમાજની સાર્વજનિક મિલકત તરીકે તેનો ઉપયોગ થવો ઘટે કે જેથી તેમાં કોઈ કોઈનું શોષણ ન કરે – ન કરી શકે. પણ સામાજિક ઉત્પન્નનાં કાર્યોમાં સૌ પોતાની ઉત્તમોત્તમ શક્તિ ખર્ચે અને દરેકને તેની જરૂરિયાતપૂરતું મળી રહે. નફાની નહિ, પણ સામાજિક હિત અને સહકારની ભાવનાથી બધા કારખાનાં, મિલો, રોજગાર અને ધંધાઓ ચાલે, આ વસ્તુનું સમાજવાદમાં સૂચન છે. સમાજની આર્થિક સુવ્યવસ્થા કરવાના સમાજવાદના આ શુભ હેતુઓ સામે તો કોઈ વાંધો ન લઈ શકે. આ સમાજવાદનું સાર્વત્રિક સ્વરૂપ થયું. પણ વર્ગવિગ્રહ એ તેનું વિશિષ્ટ નિદાન છે.

આંખના રોગો, કાનના રોગો અને નાકના રોગોના જેમ સ્પેશિયાલિસ્ટ ડોક્ટરો હોય છે તેમ જ સમાજવાદ એ પણ અર્થશાસ્ત્રનો ડોક્ટર છે. પણ દાંતના ડોક્ટરને પૂછશો તો રોગ માત્રનું કારણ દાંતમાં જઈને શોધશે, નાકનાં સ્પેશિયાલિસ્ટને પૂછશો તો એ પણ શરીરના રોગ માત્રનું કારણ નાકમાં શોધશે. આવી જ ધૂન વર્ગવિગ્રહના હિમાયતી સમાજવાદીઓમાં પણ છે. તેઓ જીવનને અને માનવસમાજને એક જ દૃષ્ટિથી–આર્થિક દૃષ્ટિથી માપે છે. અને તેમનાં મૂલ્યાંકન પણ આર્થિક ધોરણે જ કરે છે. જાણીતા વિદ્વાન પ્રોફેસર હેરોલ્ડ લાસ્કી કાર્લ માર્ક્સના જીવન વિષે લખતાં આ જ વસ્તુ કહે છે. તે વ્યાજબી રીતે કહે છે કે માનવસમાજ અને ઇતિહાસનું નિરૂપણ કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ કરવામાં કાર્લ માર્ક્સની ભૂલ હતી. માનવસમાજની પ્રગતિ, અવનતિ, લય, કે વિલયનાં કારણોમાં આર્થિક કારણને પણ સ્થાન છે. છતાં માનવસમાજનો ઇતિહાસ માત્ર એકલા આર્થિક કારણોસર જ ઘડાતો નથી. આર્થિક કારણો સિવાય ઇતિહાસનાં પ્રેરક બળો બીજાં ઘણાં છે. માર્ક્સના શિષ્ય અને સાથીદારસમા ફ્રેડરિક એન્જલ્સને પણ એટલું સ્વીકારવું પડ્યું છે કે બીજી ફિલસુફીઓમાં આધ્યાત્મિક અને બીજી વસ્તુઓ ઉપર એટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને જડ વસ્તુઓ પ્રત્યે એટલી બેપરવાઈ દાખવવામાં આવી છે કે તેની વિરોધી બાજુની તુલા જાળવી રાખવા માટે કાર્લ માર્ક્સ આધિભૌતિક (જડવાદ) વસ્તુઓ ઉપર વધુ ભાર મૂકે તે સ્વાભાવિક છે.

દુનિયાને વર્ગોની બે વિરોધી છાવણીમાં મૂકવાને બદલે જગત એક અવિભક્ત કુટુંબ છે એમ માનીને તેની આર્થિક અને બીજી અનવસ્થા દૂર કરવાનું વધુ હિતાવહ છે. સમાજમાં આર્થિક અંધાધૂંધી છે એ સાચું છેઃ એક બાજુ અતિ દ્રવ્ય અને અતિ

સંપત્તિના અનર્થો છે, બીજી બાજુ હૃદયભેદક ગરીબાઈ અને ભૂખમરો છે. એક બાજુ પાકના ઢગલે ઢગલા ઉત્પન્ન થાય છે, મિલોમાં કાપડની ગંજીઓ ખડકાય છે છતાં બીજી બાજુ કરોડો માણસો અન્નવસ્ત્ર વિના ટળવળે છે. આ પરિસ્થિતિ મિટાવવા ઉત્પન્ન અને વહેંચણીનું અર્થશાસ્ત્ર નવેસરથી ઘડાવું જોઈએ. સમાજવાદ એ અર્થશાસ્ત્રનો માર્ગ દર્શાવે છે. આ માટે વર્ગવિગ્રહની જરૂરિયાત નથી, વર્ગમેળદ્વારા (જો 'વર્ગ' શબ્દ વાપરવો હોય તો) એ શક્ય છે. અને આ વર્ગમેળ એ વિશ્વકુટુંબની સનાતન ભાવનાને સુસંગત છે. વિશ્વમાં ગરીબાઈનું દુઃખ સર્વત્ર છે, એટલે તેનો ઉપાય પણ સર્વત્ર કરવો પડશે. આ દૃષ્ટિએ સમાજવાદ એ સાર્વભૌમ વસ્તુ છે. પરંતુ વર્ગવિગ્રહ એ સાર્વભૌમ વસ્તુ નથી. જર્મની કે ઈંગ્લાંડ જેવા દેશોમાં, જ્યાં યાંત્રિક ઉદ્યોગવાદ અતિશય વધી ગયો છે, જ્યાં મૂડીનું કેન્દ્રીકરણ અમુક થોડા હાથોમાં જ છે, ત્યાં કદાચ બે વર્ગો દેખાઈ આવે તેવા હોય અને વર્ગવિગ્રહના ઝેરથી ભરેલું વાતાવરણ હોય તે સંભવિત છે. પરંતુ હિંદ જેવા બીજા ઘણા દેશો, જ્યાં મૂડીવાદ કે ઉદ્યોગો એટલા વિકસ્યા નથી ત્યાં વર્ગવિગ્રહ પ્રેરવાની ભૂમિકા જ ઊભી થઈ નથી એમ કહેવાય. અલબત્ત સમાજવાદની સમાજની આર્થિક સુવ્યવસ્થાની જરૂર તો સર્વત્ર પડવાની.

સમાજવાદનું મૂળ ભૂતદયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. માનવ કલ્યાણપ્રેમી ક્રિશ્ચિયન વિચારકો પાસેથી આ વિચાર આવ્યો છે, પણ આ વિચારને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય કાર્લ માર્ક્સે કર્યું, અને સાથોસાથ તેમાં વર્ગવિગ્રહનું ચોકઠું પણ તેણે જ બેસાડ્યું. આ વર્ગવિગ્રહમાં બળનો આશ્રય લેવાનું ત્યાજ્ય નથી, બલ્કે તેનો આખરી આધાર જ બળ ઉપર રહેલો છે, જ્યારે વર્ગમેળમાં બળ કરતાં વિચાર-પરિવર્તન ઉપર વધુ આધાર રાખવામાં આવ્યો છે, માનવીની શુભવૃત્તિ એ જ તેનો આખરી મદાર છે. વર્ગવિગ્રહના હિમાયતીઓ સત્તા હસ્તગત કર્યા પછી બળદ્વારા નવી આર્થિક રચના કરવા ધારે છે અને સત્તા હસ્તગત ન થાય ત્યાં સુધી સમાજવાદની દૃષ્ટિએ કાંઈ સક્રિય ન થઈ શકે એમ માને છે, જ્યારે વર્ગ-મેળમાં માનનારાઓ સહકારી મંડળીઓ, વીમા કંપનીઓ અને બીજી સહકારી પ્રવૃત્તિઓદ્વારા આજથી જ સમાજવાદનું ચણતર શરૂ કરવા માગે છે, કે જેથી આ વસ્તુ અને વૃત્તિનો પ્રચાર થતાં રાજ્યસત્તાને હાથ ન કરવી પડે પણ રાજ્યસત્તા આપોઆપ વીખરાઈ જાય, કેમ કે રાજ્યસત્તા એ જનતાનું પ્રતીક છે, જનતા એ રાજ્યસત્તાનું પ્રતીક નથી. જનતાનું જો વિચારપરિવર્તન કરી શકાય તો સરકાર તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં ફરક પડે જ.

જગત આજે અનેક જાતનાં ઝેર અને ઝનૂનોથી પિડાય છે. માણસ માણસ વચ્ચે તત્ત્વતઃ કશો ફરક ન હોવા છતાં તેમાં અનેક જાતના ભેદો ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. કાળો અને ગોરો, હિંદુ અને મુસ્લિમ, યાહૂદી અને આરબ, એવા વિરોધી ભેદો ઊભા કરીને દુનિયા આજ સુધી લડતી આવી છે. તેમાં વર્ગવિગ્રહનું નવું ઝેર અને ઝનૂન ઉમેરવાથી દુનિયાનું વધુ હિત થવાનું નથી, પરંતુ દુનિયાને આર્થિક આપત્તિમાંથી મુક્ત કરવાનું સમાજવાદનું જે મહાન ધ્યેય છે, તેને પાર પાડવામાં પણ વિઘ્ન આવવાનું.

ફ્રાન્સ શા માટે યુદ્ધમાં છે?

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

દેશસ્થિતિ

રશિયાને બાદ કરતાં ફ્રાન્સ દેશ યુરોપમાં સૌથી મોટો દેશ છે. યુરોપમાં એનું અગત્ય બહુ હોઈ તે મહાન સામ્રાજ્ય ગણાય છે. એની ઉત્તરમાં ઈંગ્લેંડ સામેનો લાંબો કિનારો, પશ્ચિમમાં અમેરિકા તરફ લાંબો કિનારો અને દક્ષિણમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રનો અગત્યનો કિનારો છે. આમ ફ્રાન્સની દરિયાઈ સ્થિતિ ઘણી સરસ હોઈ તેનું ઘણું મહત્ત્વ આંકવામાં આવે છે. દુનિયા સાથેના વેપારને માટે આ સારામાં સારી સગવડ કહેવાય.

એનાં વસ્તી અને વિસ્તાર નીચે મુજબ છે.

ક્ષેત્રફળ (ચોરસમાઈલ) ૨૧૨૬૫૯

વસ્તી-૪૧૮૩૪૯૨૩ (ચાર કરોડ, અઢાર લાખ)

મુખ્ય શહેર પેરિસની વસ્તી—૨૮૯૧૦૨૦ (૨૯ લાખ)

બીજા શહેર માર્સેલ્સની વસ્તી—આઠ લાખ

ફ્રાન્સની વસ્તી વિશેષ વધતી નથી. આથી તેના પાડોશી જર્મનીની વસ્તી વધતી જતી જોઈ તેને ચિંતા પેઠી છે. ઝાઝી વસ્તી, એ દેશનું ઉત્પન્ન કરનાર અને સૈન્યનું કામ આપનાર શક્તિ ગણાય છે. આથી ફ્રેંચ સરકાર વધારે સંતાનો ઉત્પન્ન કરનાર માબાપોને પેન્શનો આપે છે આથી જોઈ શકાય છે કે ફ્રાન્સનો આજનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન વસ્તી કેમ વધારવી તે છે.

બંધારણ

સને ૧૮૭૦ની સાલથી ફ્રાન્સ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એનો પ્રમુખ સાત વરસ માટે ચૂંટાય છે. આલ્બર્ટ લેબ્રુન છેલ્લાં સાત વરસથી પ્રમુખ છે. મોટા પ્રધાન અને બીજા ૧૯ પ્રધાનોને જે પક્ષનું પાર્લામેન્ટમાં વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ હોય તેમાંથી પ્રમુખ ચૂંટી કાઢે છે. ફ્રાન્સની પ્રજા રાજ્યકારણમાં બહુ તરંગી છે. પ્રધાનમંડળો વારંવાર બદલાય છે. ઘણી વખત તો પ્રધાનમંડળનું આયુષ્ય થોડા દિવસોનું જ રહે છે. ચેંબર ઓફ ડેપ્યુટીઝના સભ્યો ચાર વરસ માટે ચૂંટાય છે. ૨૧ વરસના દરેક શહેરીને મતનો હક છે. સેનેટના ૩૧૪ સભ્યો હોય છે. તેમની ચૂંટણી માટે ૪૦ વરસની દરેક વ્યક્તિને હક છે. સત્તા સર્વ પાર્લામેન્ટમાં કાયદાનુસાર સોંપાયેલી છે.

લોકો

ફ્રાન્સના લોકો રંગીલા, રસીલા અને મળતાવડા છે. એ પ્રજામાં રંગભેદ નથી, ચામડીનો દ્વેષ મુદ્દલ નથી. સીદીઓને પણ મેળાવડાઓમાં સમભાવે ભાગ લેવા મળે છે. લોકોમાં ધર્મદ્વેષ પણ બિલકુલ નથી. રાજ્ય કોઈ પણ ધર્મને સ્વીકારતું નથી સ્ત્રીપુરુષોના સમાન હક માટે પ્રજા આગ્રહી છે. ફ્રાન્સના લોકો સંસ્કૃતિમાં યુરોપમાં ઊંચા ગણાય છે. ફ્રેંચ ભાષા ઉચ્ચ સાહિત્ય માટે ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. વિદ્વાનોનો ત્યાં ખૂબ આદર થાય છે. ફ્રાંસમાં લલિતકળાઓનું પણ ખૂબ માન છે. ફ્રેંચ ભાષા આખા યુરોપમાં સમજાય છે. યુરોપની એ હિંદુસ્થાની છે. ફ્રેંચ લોકો શાંતિપ્રિય છે. યુદ્ધ તરફ એમને તિરસ્કાર છે. જીવનમાં મોજ, સૌંદર્ય અને લાલિત્ય એ દૃષ્ટિ રાખી તેઓ વસ્ત્રાભૂષણો અને નિત્યનો વ્યવહાર યોજે છે. લોકો સ્વતંત્રતાપ્રિય પણ ખૂબ છે. ત્યાં સમાજવાદીઓનું વિશેષ પ્રાબલ્ય છે. એમના બે ત્રણ પક્ષો વચ્ચે રાજકારભારનું શાસન રહે છે. સ્વતંત્ર ફ્રેંચ લોકો દેશને

પ્રેમ કરનારા છે દેશને માટે એ રંગીના લોકો દેશને માટે પ્રાણાર્પણ પણ કરવા તૈયાર રહે છે

પેદાશ, ખર્ચ અને અર્થવ્યવસ્થા

સને ૧૯૩૪મા ફ્રાન્સની પેદાશ ૪૭ અબજ ફ્રાંકની હતી * ખર્ચ ૪૮ અબજ ફ્રાન્ક હતુ પેદાશ મુખ્ય કરોમાથી થાય છે હમણા યુદ્ધના વધારાના કરોને લીધે પેદાશ દોઢી ઉપરાંત થઈ ગઈ છે, ખર્ચ ચારગણુ વધ્યુ છે સને ૧૯૩૪મા યુદ્ધમા સાધનો પાછળ દશ અબજ ફ્રાન્ક ખરચાયા હતા આ યુદ્ધકાળમા તે ખર્ચ ચાલીસ અબજ ફ્રાંક પહોચેલ છે લોકોને માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત છે, કુલ કેળવણી પાછળ વાર્ષિક ચાર અબજ ફ્રાંક ખર્ચાય છે આ ઉપરાંત વૃદ્ધોને પેન્શન, બેકારોને ભથ્થુ, અશક્તોને સહાય, ઇત્યાદિ પાછળ દશ અબજ ખર્ચાય છે ફ્રેંચ પ્રજા અગ્રેજોની પેઠે ધનવાન નથી, પણ અગ્રેજોમા થોડી વ્યક્તિઓ અતિ ધનવાન છે અને ફ્રેંચોમાં ધન મધ્યમ વર્ગમા વહેચાયેલુ છે અગ્રેજોમા ૬૭ ટકા પ્રજા ઉદ્યોગોમા અને ૧૩ ટકા ખેતીવાડી પાછળ રોકાયેલી છે જ્યારે ફ્રાન્સમા ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડી પાછળ રોકાયેલી પ્રજાના ટકા અર્ધો-અર્ધ સમાન ગણતરીએ છે ફ્રાન્સનુ કરજ એ ખર્વ ફ્રાન્કનુ છે તે ઘણુખરુ પોતાના દેશમા જ ઊભુ કરેલુ છે એકદરે ફ્રાન્સની પ્રજા સુખી છે, ફ્રાન્સમા ૫૦ લાખ પરદેશીઓ (મુખ્યત્વે ઇટાલિયનો) રહે છે

રાજકીય ઇતિહાસ

અનેક સદીઓ સુધી ફ્રાન્સમા વેલોય અને બુર્બોન વંશના રાજાઓનુ શાસન હતુ અગ્રેજો અને ફ્રેંચોને સતત ચારસો વર્ષો સુધી હાડવેર ચાલ્યુ બને વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયા ઘણા સમય સુધી ફ્રાન્સનુ કેલે બંદર અગ્રેજોના કબજામા રહ્યુ સત્તરમી સદીમા લુઈ ચૌદમા (રાજા) ના સમયમા ફ્રાન્સમા ખૂબ ચડતી થઈ લુઈ પંદરમાના સમયમા રાજાઓની વિલાસિતા બેહદ વધી ગઈ હતી રાજા અને અમીરો પ્રજા ઉપર અનેકવિધ આકરા કરો નાખી, ગરીબ પ્રજાના પૈસામાથી મન ભાવતી મોજમજાહો ઉડાવવા લાગ્યા દુકાળોને લીધે લોકો મરતા હતા ત્યારે પણ રાજા અને અમીરો નાચરંગ અને મહેફિલોમા ગુલતાન રહેતા હતા અને તે પ્રજા વીફરી સોળમા લુઈ વિરુદ્ધ પ્રજાએ બળવો કર્યો. આ બળવો ફ્રેંચ વિપ્લવને નામે મશહૂર છે

વિપ્લવમા રાજારાણી કેદ પકડાયા પ્રજાઅગ્નિ ભડકા કરી ઊઠયો હતો તેણે પોતાની જ્વાળામા અમીર-ઉમરાવ અને એમના કુટુંબીઓને પોતાની લાંબી જીભો લાંબી પસારી પસારીને ઝડપ્યા, અનેકોના શિરચ્છેદ થયા, અનેકોના ઘરબાર અને વાડીવજીફા લૂંટાયા, બળાયા, કંઈક ભાગી છૂટયા પછી કેદમા પડેલા રાજારાણી અને રાજકુમારના મસ્તકોને રોળી નાખ્યા રાજા પ્રત્યે વફાદારીનો શબ્દ સરખો ઉચ્ચારનારનો કે રાજા પ્રત્યેની વફાદારીનો જેની ઉપર શક ગયો તેવા હજારો સ્ત્રીપુરુષોનો નાશ કરવામા આવ્યો લોકો એવા જોરો ચડ્યા હતા કે રાજાની વહારે આવેલા પરરાજ્યના સૈન્યોને પણ એમણે ઉડાડી દીધા ત્યારપછી પ્રજામાના ઉગ્ર પક્ષે રોબસપિયરના હાથમા રાજની કુલ સત્તા મૂકી આ પક્ષે પણ પોતાની નીતિની વિરુદ્ધ જનાર હજારો વ્યક્તિઓને ફાંસીએ ચડાવી, ઊંડા ભોંયરામા ભંડારી અરાજકતા, અરાજકતા ! આખા ફ્રાન્સમા ક્યાય વ્યવસ્થા નહોતી

આ અંધાધૂંધીમાથી નેપોલિયનનો સિતારો એ દમ ઝળહળીને બહાર આવ્યો ફ્રાન્સની દક્ષિણે આવેલા નાના ટાપુ કોર્સિકાના એક ગરીબ ગૃહસ્થનો એ છોકરો નેપોલિયન બોનાપાર્ટ સૈન્યમા પોતાની હોશિયારી બતાવતો આગળ જતો ફ્રાન્સનો સર્વ સત્તાધીશ બન્યો એણે ફ્રેન્ચ પ્રજાને પોતાના વ્યક્તિત્વથી ચૂપ કરી દીધી એ શહેનશાહ બન્યો એણે ઓસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા, સ્પેન અને ઇટાલિના સૈન્યોને મહાત કરી તે દેશોનુ આધિપત્ય મેળવ્યુ જમીન પરની લડાઇમા અગ્રેજોને પણ હરાવ્યા પણ અગ્રેજો સામે દરિયાની લડાઈમા એ હાર્યો અગ્રેજ નૌકા-સેનાપતિ નેલ્સને એના કાફલાને વેર-વિખેર કરી નાખ્યો, ભર શિયાળે રશિયા પર ચડાઈ કરવા જતા એના સાડા ચાર લાખના સૈન્યમાથી બહુ થોડા

* ૧ પૌંડ=લગભગ ૧૭૦ ફ્રાંક, હમણાનો ભાવ

આગ્રહથી સૈન્ય અને સૈન્યસામગ્રી ઘટાડવાની સર્વે રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની મોટી પરિષદ ભરાઈ. પણ તે ય નિષ્ફળ ગઈ. અમેરિકાના દબાણથી નવ રાજ્યોની સંધિ થઇ. તેના, ચીન પર આક્રમણ કરવું નહિ, એવા કરારનો પ્રથમ જાપાને જ ભંગ કર્યો. લોકાર્નો અને બીજી ઘણી સંધિઓ મોટાં મોટાં રાજ્યો વચ્ચે થઈ પરંતુ એકે યનું પાલન નથી થયું. સ્વાર્થ માટે એક યા બીજા કારણે કોઇએ ને કોઇએ એ સંધિઓનો ભંગ કર્યો જ છે. સંધિઓની કિંમત કાગળના ટુકડાની જ રહી છે.

કારણ? સાંકડો સ્વદેશવાદ

યુરોપમાં એટલો તો સાંકડો સ્વદેશવાદ ચાલે છે, પંદર કે વીશ લાખની વસતીનો પ્રદેશ પણ પોતાનો જ દેશ બનાવવા માગે છે, કે પોતાના પ્રદેશને એક પૈસાનો લાભ કરાવવા બીજાના પ્રદેશને રૂપિયાનું નુકસાન કરતાં પણ કોઇ ખંચકાતું નથી. ફેસિઝમ અને નાઝીઝમે આ સ્વાર્થવૃત્તિને શિખરે ચડાવી છે. તેને કોઈ પણ કુટિલનીતિમાં ખોટું નથી દેખાતું. જિસસ ક્રાઇસ્ટના ઉપદેશનું ડગલે ને પગલે આખા યુરોપમાં ખૂન થાય છે. પાડોશી પ્રત્યે, દૂરનાંની પ્રત્યે પ્રેમ, રહેમ, ક્ષમા અને સહિષ્ણુતા લેશ માત્ર નથી રહ્યાં.

આ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ વર્સાઈલની સંધિમાંથી. એ સંધિએ જર્મનીને તોડવા અને એ સંધિના ઘડવૈયાઓએ અંગત પક્ષો રચવા નવાં નવાં રાજ્યો ઊભાં કર્યાં, નવી સરહદો રચી. જૂનાં રાજ્યોને ભીંસમાં આણ્યાં, જૂની પ્રજાઓને નબળી બનાવી અને સૌને નવું મળેલું જાળવવા અને ગુમાવેલું પાછું મેળવવા ઉશ્કેર્યા.

ફેસિસ્ટ રાજધરી

જર્મની, ઈટાલિ અને જાપાનની એકસંપીની રાજધરી બંધાઈ. તેનો આશય બહારથી રશિયાના સામનાનો અને અંદરથી તમામ મૂડીવાદી શાહીવાદી રાજ્યોના બળને તોડવાનો હતો. હંગેરી, યુગોસ્લેવેકિયા પોર્ટુગાલ, સ્પેન વગેરે આ ધરીમાં જોડાયા. બીજી તરફ ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ વિગેરે શાહીવાદી રાજ્યો છે. બંને પક્ષો વચ્ચે આંતરિક રસાકશી ચાલવા લાગી, કાવાદાવા અને હરીફાઈઓની યોજનાઓને પાર પાડવા યુદ્ધસામગ્રીઓ વધવી ચાલી. સ્પેનમાં બે વરસ સુધી ફાસિસ્ટ બળવાખોરોએ ફાસિસ્ટ દેશોની મદદથી લડાઇ ચલાવી અને ત્યાં ફાસિઝમને સ્થાપ્યો. સ્પેનના પ્રજાપક્ષને શાહીવાદી દેશોએ મદદ ન કરી. યુરોપના આજના યુદ્ધની આગાહી કરતું એ યુદ્ધ હતું.

ફ્રાન્સ ચેત્યું.

સર્વોપરિપણાનાં સ્વપ્નોમાંથી બ્રિટન અને ફ્રાન્સ વચ્ચે થયેલ રસાકસી આજના યુદ્ધનું મૂળ. એમાંથી જ વર્સાઈલના કરારો થયા, એમાંથી જ જર્મની બેઠું થાય કે ન થાય અને પોતાનાં શ્રેષ્ઠત્વને હાનિ ન પહોંચે એવી પેરવીઓ જન્મી. ફ્રાન્સને હમેશ બીક છે કે જર્મની જે તેની પૂર્વે પડેલું તેનું પાડોશી છે. તે બળવાન ન થઇ જાય, ઈંગ્લેંડ જ્યાં સુધી સમુદ્રની સામ્રાજ્ઞીપદે છે ત્યાં સુધી તે બંને દોસ્ત ન બની જાય, તેની સાવચેતી તે રાખે છે. ૧૯૩૭માં ફ્રાન્સે આ ભયને ઓળખ્યો. જર્મની અતિ બળવાન થતું હતું, ઈંગ્લેંડ એની જોડે સહકાર કરતું હતું, ફ્રાન્સે પોતાની નીતિ બદલી. એણે ઈંગ્લેંડની વિરુદ્ધતા છોડી તેની મિત્રતા શોધી. ઈંગ્લેંડને પણ ફ્રાન્સના જેવો જ ભય હતો, તેણે એ મિત્રતાને સત્કારી, પણ એની શરત કડક હતી. ફ્રાન્સની રાજનીતિ ઉપર એણે કાબૂ માગ્યો; આર્થિક રીતે મુશ્કેલી ભોગવતા ફ્રાન્સે પોતાની ચોટલી એના હાથમાં મૂકી ઈંગ્લેંડનું આર્થિક અને નૌકાબળ અને ફ્રાન્સનું ખુશ્કી લશ્કર એ બંને જર્મની સામે બરાબર થઈ રહેશે એવી ખાતરીથી બંને જોડાયાં.

ફ્રાન્સની તૈયારી

(૧) મેગિનોટ કિલ્લેબંદી—જર્મનીની આક્રમણ-નીતિની આશંકાથી ફ્રાન્સે તેના અને પોતાના દેશ વચ્ચે એક મજબૂત અખંડ કિલ્લેબંદી કરી છે, તે મેગિનોટ લાઇન કહેવાય છે. દેશના શ્રેષ્ટ સ્થપતિઓ, યુદ્ધવિશારદો અને વિદ્યુદ્-શાસ્ત્રીઓની મદદથી આ અખંડ કિલ્લેબંદી બસો માઈલ લાંબી બાંધી છે. પોલાદની જાળી અને બિંબો

ઉપર મોળ ફીટ જાડી દીવાલો જમીનમાંથી ઊંડી ચણવામાં આવી છે એ મસો ફીટ ઊંડી છે, અંદર અનેક માળ બાંધવામાં આવ્યા છે એમાં લાખો નાના મોટા ઓરડા છે, જેમાં ખાવાપીવાની બધી સગવડો છે, બુરજો અને કોઠાઓ છે જેમાં હજારો તોપો છે સોળ ફીટ જાડી એ દીવાલો તોડવી તોપોને માટે પણ સહેલું નથી આ કિલ્લેબંદીમાં સેંકડો ગામડાંઓ વસી શકે તેની મોકળાશ છે વિજ્ઞાનના બળથી એ અભેદ્ય બની છે કિલ્લેબંદી પાસે વીજળીના વાળા ઓના ગૂંચળા યુક્તિસર મુકાયેલા છે આ વાડ સહિત કિલ્લેબંદી લેવામાં દુશ્મનને લાખો સૈનિકોનો ભોગ આપવો પડે આ તૈયાર કરતા ફ્રાન્સને એક અબજ ડૉલરનું ખર્ચ થયું છે જર્મનીએ પણ એની સામે એવી જ 'પશ્ચિમની કિલ્લેબંધી' સિગ્ફ્રીડ લાઇન બાંધી છે દરરોજ એમાં નવા નવા સુધારા વધારા થયા કરે છે જર્મની પોતાની કિલ્લેબંદીને ખેવડાવે છે બન્ને સૈન્યો પોતપોતાની કિલ્લેબંદીને આશ્રયે પડ્યા છે

(૨) એકતાની કિલ્લેબંદી—આ મેજિનોટ કિલ્લેબંદી ઉપરાંત ફ્રાન્સે યુદ્ધને માટે એક બીજી પણ કિલ્લેબંદી તૈયાર કરી છે અને તે છે એકતાની ઝઝૂમતા ભય સામે ફ્રાન્સના રાજદ્વારી પુરુષોએ મતભેદોને છોડી દઈ પોતાની અંદર એકતા આણી છે ફ્રાન્સની પાર્લમેન્ટ મધ્યમ વર્ગ ઉપર વધુ કરો નાખવા દેતી નહોતી તેમાં હવે તેમણે સમજૂતી કરી લઈ મોટા કરો નાખ્યા છે મધ્યમવર્ગ ફ્રાન્સમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે, તેણે પોતાની ઉપર એ કરો પડવા દીધા છે યુદ્ધને વિષે તેમનામાં મતભેદો હતા, ફ્રેન્ચ પ્રજા શાંતિચાહક છે, યુદ્ધને તે ધિક્કારે છે આથી તેણે આક્રમણનીતિને બદલે સંરક્ષણની નીતિ અખત્યાર કરી તે વિષેના મતભેદોને શમાવ્યા છે આજે પ્રજા પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ દેખાવી ઉત્સાહથી યુદ્ધમાં ભાગ લે છે આ એકતાએ દેશને ઘણી મદદ કરી છે

(૩) ફ્રાંકનો ઇતિહાસ—ફ્રાન્સનો સિક્કો ફ્રાંક મહાયુદ્ધોની આર્થિક સાઠમારીમાં ડૂબી નકામો થઈ ગયો હતો પાછળથી રાજદ્વારીઓએ સોનાનું ચલણ ચાલુ રાખી પોતાની શાખ વધારવા ઇચ્છ્યું હતું, તેમણે સોનાનું ધોરણ છોડ્યું નહિ, તેથી તેમની પાસે સોનું લેવા પરદેશો ફ્રાંકની નોટો લઈ દોડ્યા આથી ફ્રાન્સનો સુવર્ણજથ્થો ઘણો ઘટી ગયો પરિણામે મોટો ભોગ આપ્યા છતાં ફ્રાન્કને ટકાવી શકાયો નહિ ફ્રાન્ક ઉપર અનેક તડકા છાયા ગયા છે પ્રધાનમંડળો વારંવાર બદલવા માટે ફ્રાંસ જાણીતું છે આથી સ્થિર રાજનીતિ નહોતી થતી આથી નાણાકીય સ્થિતિ ખૂબ ખરાબ બનતી હતી કરજો ખૂબ વધતો હતો બજેટમાં મોટો ખાડો પડતો હતો કરો વધુ નાખવા વિષે પાર્લમેન્ટ મંજૂરી આપતી નહોતી તેમાં એકમત થઈ જઈને ફ્રાંસે નાણાકીય સ્થિતિને સુધારી લીધી અને તે પણ યુદ્ધ માટેની એક સારી તૈયારી થઈ

ફ્રાન્સનું સૈન્ય

જમીનમાર્ગે ફ્રેંચ સૈન્ય અતિ બળવાન છે સૈન્યને '૧૪–'૧૮ના યુદ્ધ પછી પણ ચાલુ તાલીમ મળી છે ૧૯ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરથી પચાસ વર્ષની ઉંમર સુધીનો દરેક માણસ ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમમાંથી પસાર થાય છે જર્મનીને તો મહાયુદ્ધ પછી પંદર વર્ષ સુધી તેવી કોઈ જ તાલીમ મળી નહોતી આમ ફ્રાન્સનું ખુશ્કી લશ્કર ખૂબ તાલીમબદ્ધ છે એના સૈન્યના અધિકારીઓને વ્યૂહરચના માટેની શાળાઓમાં બહુ કડક કસોટી સાથે શિક્ષણ મળે છે આથી રણક્ષેત્રમાં એના અધિકારીઓ નિપુણ વ્યૂહવિધાયકો હોય છે ફ્રાન્સનું તોપખાનું સંખ્યા અને જાતની દૃષ્ટિએ પણ સરસ છે માત્ર એની ૭૫ મિલિમીટરની અગત્યની તોપ કંઈક જૂના ધોરણની છે

ફ્રાન્સનાં હથિયારો

ફ્રાંસનાં બીજાં હથિયારો જર્મનીની પેઠે અદ્યતન નથી એની ૨૫૦૦ ટૅંકોમાંથી ½ ભાગની ટૅંકો જૂની જાતની છે, જ્યારે જર્મનીની ૮૦૦૦ ટૅંકો તદ્દન અદ્યતન અને કલાકે પચાસ માઈલ ઉપરની ઝડપની છે, ફ્રેંચ ટૅંકો માત્ર દશ માઈલની ઝડપ ધરાવે છે એની ગાડીઓ પણ અમેરિકન છે અને તે આધુનિક ઢબની

નથી ગણાતી. આ માટે તો હમણાં જ ફ્રાંસે પોતાનાં કારખાનાંઓને લશ્કરી દેખરેખ નીચે મૂક્યાં છે, એટલે નવાં અને આધુનિક હથિયારો બનતાં વાર લાગશે. ત્યાં સુધી અમેરિકાએ શસ્ત્રબંધીનો કાયદો રદ કર્યો હોવાથી તેની પાસેથી રોકડે તે ખરીદશે, આશા રખાય છે કે છ મહિના સુધીમાં ફ્રેંચો એ વિષયમાં સ્વાયત્ત હશે.

રણક્ષેત્રમાં ફ્રાન્સનું સૈન્ય

ફ્રાન્સ એકદમ ૨૫ લાખ માણસોને શસ્ત્રસજ્જ કરી યંત્રની પેઠે તેમના ચાલુ કામધંધા છોડવીને સૈન્યમાં દાખલ કરાવી શક્યું છે. બધી યોજના અગાઉથી તૈયાર કરવામાં આવી હતી. એટલે વિજ્ઞપ્તિ નીકળતાં ૨૪ કલાકમાં ગામેગામ અને શહેરે શહેરથી લોકો સૈન્યમાં જવા સ્ટેશનોએ હાજર થઈ ગયા. જુદા જુદા લશ્કરી મથકોએ એ સૌને તાબડતોબ ગણવેશ અને હથિયારો મળી ગયાં. એકદમ ટુકડીઓ ગોઠવાઈ ગઈ અને ઘડિયાળના કાંટાની સાથે ચાલી રેલ્વે અને મોટર બસો હાજર થઈ, અને ૪૮ કલાકમાં ટુકડીઓ મેગિનોટ લાઇન પર પહોંચી ગઈ. આટલી જંગી ગોઠવણ છતાં ક્યાંયે ગડબડ નહિ, ગૂંચવાડો નહિ, ખોટી ઉતાવળ નહિ યોજનાની ઝીણી ઝીણી વિગતો અગાઉથી નિયત સમયે સૌને મળી ગઈ હતી. દારૂગોળો, ખોરાકી, ચાહ, તમાકુ, હજારો જાતની એવી ચીજો યોગ્ય સ્થાનોએ આવી ગઈ. કેટલી બધી શિસ્ત ! એ પચીસ લાખ માણસો પોતાનાં કામો, ૨૪ કલાકમાં પોતાના ચાલુ ઉદ્યોગધંધા કેમ છોડી શક્યા હશે, બીજાઓએ એ ધંધા એ જ કલાકોમાં કેમ સંભાળી લીધા હશે, જેથી જરૂરિયાતોના ઉત્પન્નમાં વિક્ષેપ ન આવે, અને આજે પણ સીધી કે આડકતરી રીતે આખી પ્રજા યુદ્ધને કંઈ પણ વિરોધી સૂરો ઉઠાવ્યા વિના કેમ અપનાવી શકી હશે ? ફ્રાન્સે બીજી લાઇનની પણ વીસ લાખ સૈનિકોની પાકી કેળવણી શરૂ કરી છે. ૭ માસમાં ફ્રાન્સ ૪૫ લાખના સૈન્યને યુદ્ધભૂમિ પર હાજર કરી શકવાની તૈયારી સેવે છે. ઉપરાંત પાંચ લાખ સીદીઓને પણ તે યુદ્ધમાં લાવી શકશે. જર્મની ફ્રાન્સ કરતાં વધારે જથ્થામાં સૈનિકો ઉતારી શકશે નહિ, પણ ફ્રાન્સની વ્યૂહરચના આક્રમણ માટે નથી, રક્ષણ માટે છે.

વિમાનો

વિમાનોમાં ફ્રાન્સ પછાત છે. જર્મનીએ ત્રણ વર્ષમાં પોતાનાં તમામ વિમાનો નવાં બનાવી નાખ્યાં છે. એનાં વિમાનો કલાકે ૪૦૦ માઇલની ગતિ ધરાવનારાં હોઈ તે બાબતમાં એ સરસાઈ ભોગવે છે. ફ્રાન્સે ૧૫૦૦ વિમાનો અમેરિકાથી મંગાવ્યાં છે. અમેરિકન વિમાનો જર્મન કરતાં ચડિયાતાં જણાયાં છે. વિમાની યુદ્ધ હજી શરૂઆતમાં છે. પાછળથી આ યુદ્ધ જોર પકડશે. તેની તૈયારી માટે ફ્રાન્સમાં નવાં નવાં કારખાનાં ઊભાં થાય છે. પરંતુ સરસ વિમાનો બનાવવામાં વખત જાય છે, એટલે ફ્રાન્સ ૭ માસ પછી તેમાં વધુ બળવાન બની શકશે.

નૌકાદળ

ફ્રેંચ નૌકાદળ ઇટાલિ જેટલું છે, જર્મનીથી તે સહેજ વધારે છે, અંગ્રેજી નૌકાદળ સાર્વભૌમત્વ ભોગવે છે તે બતાવનારા આંકડા નીચે પ્રમાણે છે—

દેશ	તૈયાર નૌકાદળ	તૈયાર થતું નૌકાદળ
બ્રિટન અને ફ્રાન્સ	૨૦,૫૦,૦૦૦ ટન	૯,૮૦,૦૦૦
જર્મની	૨,૧૯,૦૦૦ ,,	૨,૮૨,૦૦૦

આથી જ જર્મન કાફલો ઇંગ્લેંડ-ફ્રેંચ કાફલાનો સામનો કરતો નથી. છૂપી રીતે જર્મન સબમરિનો અને સુરંગો ત્રાસ વર્તાવતી હતી પણ તે ય હમણાં કાબૂમાં આવતો દેખાય છે. છતાં ય ભવિષ્યની આગાહી ન થઈ શકે, હજી પણ બોટિનાં સ્ટીમરો ડૂબવાના સમાચારો આવે છે.

મોરચા પર

મેગિનોટ કિલ્લેબંદી પર પચીસ લાખ ફ્રેંચો અને બે લાખ અંગ્રેજો જમા થયા છે અને તેને વધારી સુધારીને તેમાં અર્ધા કરોડ સૈનિકોને સમાવવાનું વિચારાય છે, બ્રિટનમાં યુદ્ધને માટે ૨૦ લાખ માણસોને તાલીમ અપાઈ રહી છે. જર્મનીનું પણ ઘણું ખરું લશ્કર તેની સામેની પોતાની સિગ્ફ્રીડ લાઇન પર પડ્યું છે. બંનેની કિલ્લેબંદી મજબૂત હોઈ અને શિયાળાની પ્રતિકૂળતા હોઈ ત્રણ માસથી ત્યાં આક્રમણની લશ્કરી

હિલચાલ ઠંડી છે, જ્યારે તોપગોળાનો વર્ષાદ અને વિમાની યુદ્ધ જામે છે મનાય છે કે વસંત ઋતુમાં ખૂબ ખેલાશે

ફ્રાન્સનો બીજા દેશો સાથેનો સબંધ

યુદ્ધને અસર કરતા ફ્રાંસના સબંધોમાં બ્રિટન સાથેના મૈત્રીસબંધની તો ખૂબ વાતો થઈ ઈટાલિ સાથેનો તેનો સબંધ એબિસીનિયાની લડાઈ વખતે બહુ મીઠો હતો, પણ એબિસીનિયાની જીત પછી જર્મની જોડે ઈટાલિનો મૈત્રીસબંધ થયો એટલે ફ્રાંસનો તે સબંધ મોળો થયો સ્પેનના બળવાખોરોને ઈટાલિ ખુલ્લી રીતે મદદ કરતું હતું, પરિણામે ઈટાલિના નૌકાદળને હાથે ફ્રાંસની અને બ્રિટનની ઘણી સ્ટીમરો ભૂમધ્ય સાગરમાં ફરતા ડુબાડાઈ એવા આરોપને કારણ મળ્યું અને ૧૯૩૮માં ઈટાલિએ ફ્રાંસ પાસે નવી માગણીઓ કરી (૧) ફ્રાંસે સુએઝની નહેરનો કબજો રાખીને સ્ટીમરોને તેમાંથી પસાર થવા દેવા માટેના ભાવો બહુ મોટા રાખ્યા છે તે હળવા કરવા (૨) ફ્રેંચ ટ્યુનિસિયા ઉપર ઈટાલિનો હક્ક છે માટે તે તેને સોંપવો અને (૩) ભૂમધ્ય સાગરમાં આવેલા અંગ્રેજી હકુમત હેઠળના બેટમાં ઈટાલિયન વસ્તી છે માટે તે બેટ ઈટાલિને મળે ફ્રાન્સે આ માગણીઓનો અસ્વીકાર કર્યો, અને બન્ને વચ્ચે વૈમનસ્ય જાગ્યું

અત્યારે યુદ્ધકાળમાં તુર્કી ફ્રાન્સ અને બ્રિટનની તરફદારી કરે છે ગત મહાયુદ્ધમાં તુર્કી જર્મનીને પડખે હતું આ વર્ષોમાં ઈંગ્લેંડે અને ફ્રાન્સે તુર્કીને પોતાના પુનરુદ્ધાર અને ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે કરોડો પૌંડ ધીરવા સ્વીકાર્યું આથી જ તુર્કીએ પોતાના પડોશી રશિયાને પણ તરછોડ્યું બોસ્ફરસની સામુદ્રધુનીમાંથી અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ મનવારોને પસાર થવા દેવાનું તુર્કીએ સ્વીકાર્યું છે આથી ઉત્તરની બાજુએ રશિયા ઉપર આક્રમણ કરવાનો ફ્રાન્સ-બ્રિટનને માટે માર્ગ ખુલ્લો થયો છે

ફ્રાન્સ અને રશિયાને ઘણો સારો સબંધ હતો ફ્રાન્સના ઉત્તેજનથી જ રશિયા પ્રજાસંઘમાં જોડાયું હતું પણ રશિયાનો હક્ક હોવા છતાં તેને પૂછ્યા વિના ફ્રાન્સ-બ્રિટને મ્યુનિક કરારો કર્યા તેથી એ સબંધમાં વિઘ્ન રેડાયું પોલેંડ પરના આક્રમણ વખતે જર્મની વિરુદ્ધ રશિયાને પોતાની સાથે લેવા ફ્રાન્સ-ઈંગ્લેંડે પ્રયત્ન કર્યો, અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ પ્રતિનિધિઓ મોસ્કો ગયા, છ માસ સુધી વાટાઘાટો ચાલી, પોતપોતાના સૈનિક બળ અને વ્યૂહરચના રશિયન સૈનિક અધિકારીઓને બતાવવા અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ મુખ્ય સેનાધ્યક્ષો મોસ્કો ગયા પરંતુ રશિયા અકસ્માતેથી જુદી જ રમત રમ્યું એણે જર્મની સાથે સંધિ કરી, આથી રશિયાને લાભો ઘણા થઈ ગયા પોલેંડનો અર્ધો ભાગ તેને મળ્યો, જેમાંથી તે તેલ મેળવી શકશે, જર્મનીની યુદ્ધ અને યંત્રવિશારદોની શક્તિ અને અન્ય સાધનો મળશે અને કાચા પદાર્થો વેચવાનું બજાર મળશે આવા કારણોએ ફ્રાન્સનો તેની જોડેનો સુમસબંધ તૂટ્યો

યુદ્ધનો વ્યૂહ

એ તો જોઈ શકાય છે કે આ વખતે યુદ્ધનો વ્યૂહ બહુ વિચિત્ર બનતો જાય છે એક કેન્દ્ર બનતું નથી પોલેંડનું કેન્દ્ર મટી જર્મનીનો પશ્ચિમ મોખરો અને તે બદલાઈ દરિયાઈ યુદ્ધ અને હવે ફણગો ફૂટ્યો છે ફિન્લેન્ડ રશિયન યુદ્ધનો રશિયાએ ફિન્લેન્ડ પાસે પોતાની સરહદને અડતો કેટલો ભૂમિ ભાગ માગ્યો અને ફિન્લેન્ડે એને પોતાના રાષ્ટ્રીય સ્વમાનનો પ્રશ્ન ગણી નકાર ભણ્યો તેમાંથી એ યુદ્ધ ફાટ્યું સમાચારો એવા આવે છે કે નાનકડું ફિન્લેન્ડ યુદ્ધપના કરનાર જબ્બર ગજાનો અને અમેરિકાની આર્થિક અને માનવીય સહાય મેળવે છે, અત્યારે સૌનું ધ્યાન ત્યાં છે પણ નેમ તો એમ જ છે કે રશિયાને ક્ષીણ બનાવી જર્મનીની પાંખ તોડી નાખી જર્મનીને ફટકો મારવો

આ યુદ્ધ ક્યાં જઈ અટકશે તેમ કેવા પરિણામ આવશે તે કોઈ કહી શકે નહિ સિવાય કે આગલા વખતમાં કહ્યું તેમ કુદરતી અંત આવે. અત્યારે તો સૌ વધુ ને વધુ યુદ્ધસામગ્રી સજવા માંડ્યા છે સૌ કહે છે અમારી પાસે એક પણ માણસ અને એક પણ રૂપિયો હશે ત્યાં સુધી અમે લડશું! અને ત્યાં સુધી માનવ દુઃખી ભવિષ્યનો સંગ્રહ કર્યે કરવાનો છે

संगठन-विवेक

श्री· काकासाहेब कालेलकर

" અહીં કેટલાક દિવસથી કોમી મંડળ બનાવવાની અનિષ્ટ પ્રથા વિદ્યાર્થીઓમાં ચાલી રહી છે. સામાન્ય રીતે આવાં મંડળો ધાર્મિક દૃષ્ટિથી કામ નથી કરતાં. તેઓ તો કેવળ પોતાની જાતિના વિદ્યાર્થીઓને અધિક સગવડો અપાવવાના અને પોતાના સહધર્મી ભાઈઓને સુખી કરવાના પ્રયત્નમાં રચ્યા રહે છે. કોમને કેટલી સગવડો હોય તો તે સુખી ગણાય એની કોઈ હદ નક્કી થઈ નથી. ઉપરથી જોતાં તો તેની આખી કાર્યપદ્ધતિ રાષ્ટ્રની પ્રગતિને પ્રતિકૂળ માલુમ નથી પડતી. પરંતુ જ્યારે કોમી ઝેર સમાજમાં આટલું બધું ફેલાઈ ગયું છે તેવી સ્થિતિમાં આપ શું નથી માનતા કે આવા પ્રકારની કોમી સંસ્થાઓ ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓમાં તો મુદ્દલ ન હોવી જોઈએ? કારણ કે એવી સંસ્થાઓમાં કામ કરનાર વિદ્યાર્થી બીજી કોમોના સંસર્ગમાં બહુ ઓછા આવશે એ નિઃશંક વાત છે. એ પણ ચોખ્ખું છે કે કોમીવાદની દવા તો પરસ્પર સંસર્ગ વધારવો એ જ છે. આ લખતાં મને આપના 'જીવનવિકાસ'માંથી એક વાક્ય યાદ આવે છે. એને અહીં જો ટાંકી બતાવું તો મારું દૃષ્ટિબિંદુ અધિક સ્પષ્ટ થઈ જશે.

"'મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે કોમી છાત્રાલયો સરવાળે લાભદાયક નથી. આજના જમાનામાં, ભિન્નભિન્ન સમાજના છોકરાઓ સાથે રહે, સાથે ભણે તો જ તેમના બુદ્ધિ અને હૃદયનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શકે.' (પા. ૫૦૫)

"આ તો છાત્રાલય સંબંધી થયું, પરંતુ શું મંડળોની બાબતમાં પણ આપનું આ કથન એટલું સત્ય નથી? એ મંડળોના સંચાલકોની પાસે એક મોટું બહાનું હોય છેઃ આપણે નાના ક્ષેત્રથી જ આરંભ કેમ ન કરીએ? એકદમ વિશાળ ક્ષેત્રમાં પડવાથી કોઈ કામ નથી થતું. આ અને એવી દલીલોમાં કેટલું તથ્ય છે? નાનું ક્ષેત્ર શોધવું છે તો જિલ્લા જિલ્લાનાં અલગ મંડળ કેમ નથી બનાવતા? એવાં ક્ષેત્રનિષ્ઠ મંડળ કોમી એકતા માટે કોમી મંડળો કરતાં શું વધારે લાયદાયી નહીં બને?"

આ પત્રને મારી પાસે આવ્યે બે મહિના થઈ ગયા. વિસ્મરણને કારણે એનો જવાબ આપવો રહી ગયો. આજ એકાએક એ એવા મોકા પર હાથ આવ્યો કે જે વખતે હું પોતે આ વિષય ઉપર ખૂબ જોરથી વિચારી રહ્યો છું. એક તો 'જાતપાંત તોડક મંડળ' તરફથી એક અંગ્રેજી પરિપત્ર આવ્યો છે, જેમાં એવી સૂચના છે કે 'આગામી વસ્તીગણતરીમાં આપણે જાહેર કરવું જોઈએ કે અમે કોઈ પણ જાતના નથી.' અને બીજી બાજુ આ સમયે ગોવાના 'સારસ્વત બ્રાહ્મણ સમાજ'ના વાર્ષિક અધિવેશનના સભાપતિ બનવા જઈ રહ્યો છું. સાવંતવાડી અને ગોવા મારા વડીલોનું સ્થાન છે. અમે સારસ્વત લોકો ગોવાને અમારું ખાસ પોતાનું સ્થાન માનીએ છીએ. એ સમાજના વાર્ષિક અધિવેશનમાં જવાનો વાયદો મેં સને ૧૯૨૨માં કર્યો હતો. ત્યાં જવાને બદલે ત્યારે હું જેલમાં ચાલ્યો ગયો. એ વાયદામાંથી મુક્ત થવાને માટે આજ સત્તર વર્ષ પછી ત્યાં જઈ રહ્યો છું.

'જાતપાંત તોડક મંડળ'ને શો જવાબ આપું? પોતાના જાતિભાઈઓને શો સંદેશો સંભળાવું? ઉપરનો પ્રશ્ન પૂછનારને શો જવાબ આપું?

વર્ણ અને જાતિની બાબતમાં જે વિચાર મેં નક્કી કર્યો છે, જે સિદ્ધાન્તો ઉપર હું આવી પહોંચ્યો છું એનો કાંઈક નિર્દેશ મારા પુસ્તક 'જીવન-સંસ્કૃતિ'માં કર્યો છે.

હું જાતિમાં માનતો નથી. એટલું જ નહિ પણ હું જાતિને વર્ણની વિરોધી માનું છું. સનાતની લોકો ઘણી વાર કહે છે કે જાતિઓ વર્ણના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચેલ સમાજસંગઠનનો ઉપવિભાગ છે. વર્ણ જો વિરાટ સમાજની શાખા છે, તો જાતિઓને એની પ્રશાખાઓ કહી શકાય. મારી દૃષ્ટિએ આ ખ્યાલ ખોટો છે. વર્ણ સમાજનો કર્તવ્યાત્મક (ફંક્શનલ)

વિભાગ છે ત્યારે જાતિઓ ગોત્ર અથવા કુળસંબંધી (ફેમેનીશ) છે વર્ણ સદ્ધર્મ-મૂલક છે ત્યારે જાતિ કેવળ વંશમૂલક, બહુ તો વર્ગમૂલક છે આવી જાતિઓ એક તત્ત્વથી બની નથી, જાતિમીમાંસા કોઈ ધારતા હતા પણ વધારે જટિલ છે

જાતિસંસ્થા પ્રાકૃતિક છે એટલા માટે એને પાપમૂલક ન કહેવાય પણ એ સંસ્થા હાલના જમાનામાં અસ્ત થઈ ગઈ છે એની નિંદા કર્યા વિના એને દફનાવવી જોઈએ જાતિ પ્રાકૃતિક હોવાથી એમાં કેટલીક શક્તિ હતી, અને હજી યે છે પણ આજે તે સંસ્કૃતિ તથા પ્રગતિને પોષક નથી રાષ્ટ્રીયતાની તો એ ઘાતક છે એટલા માટે પણ એને તોડવી જોઈએ

સમાજશાસ્ત્રનો એક વ્યાવહારિક સિદ્ધાંત આપણે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ સમાજ સામેના સંગઠનની હમેશાં એક સ્વાભાવિક મર્યાદા હોય છે એને યુગધર્મ સમજવો જોઈએ યુગધર્મના બતાવેલા સંગઠનથી જો નાનું અથવા સંકુચિત સંગઠન કરવામાં આવે, તો તે સમાજદ્રોહી સિદ્ધ થઈ જાય છે અને જો યુગધર્મની મર્યાદા લંબાવીને અધિક વ્યાપક સંગઠન કરવાની કોશિશ કરવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જાય છે પરશુરામના દિવસોમાં બ્રાહ્મણ સંગઠન અને ક્ષત્રિય-સંગઠન ન્યાય્ય યોગ્ય હતાં આજ તો કોઈ એવું સંગઠન કરવા જાય તો એથી કંઈ લાભ ન થાય ઊલટું એમ કરવામાં વિરાટ હિંદુસમાજનો દ્રોહ થઈ જશે શિવાજી અથવા પૃથ્વીરાજના સમયમાં કોઈએ બ્રાહ્મણ સંગઠનની વાત નથી કરી પરન્તુ અર્ધા લોકો હિન્દુસંગઠનની જ પાછળ પડ્યા એ દિવસોમાં હિંદુ સંગઠનમાં એક મોટી ખામી રહી અને તે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની હરિજનોને અસ્પૃશ્ય સમજીને સમાજબાહ્ય કરવામાં આપણે જે દ્રોહ કર્યો, એની પૂરતી સજા આપણે ભોગવવી પડી, અને આજે પણ ભોગવી રહ્યા છીએ જે સમાજ પોતાના કમજોર અંગની ઉપેક્ષા કરે છે, તે શાપિત થઈ જાય છે — એની જીવનસિદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે

આજે જો આપણે રાષ્ટ્રસંગઠનને છોડીને કેવળ હિંદુસંગઠન કરવા જઈશું અને હિંદુસંગઠનમાં પણ હરિજનોને ભૂલી જઈશું, તો યુગદ્રોહ થશે આજે તો બધી જાતિઓ, બધા ધર્મો, બધા પ્રાન્તો અને બધા વર્ગોનું એક ભારતવ્યાપી અને વિરાટ સંગઠન આવશ્યક છે એવું આજનો યુગધર્મ પોકારી પોકારીને કહી રહ્યો છે. એથી નાનું સંગઠન રાષ્ટ્રદ્રોહી હશે – યુગધર્મ તેને ઉથલાવી પાડશે

જાતિઓ તો આખરે એક વિરાટ સમાજના નાના નાના અંગો છે જાતિ ક્યાંક ક્યાંક વંશમૂલક છે, ક્યાંક ક્યાંક આજીવિકાના ધંધા ઉપર આધાર રાખે છે, એની સાથે ક્યાંક ક્યાંક એમને પ્રાદેશિક તત્ત્વ પણ મળ્યું છે ધાર્મિક મતભેદના તત્ત્વે ક્યાંક ક્યાંક જાતિભેદો પેદા કર્યા છે એ જાતિઓનો નાશ કરવો એ આજનો યુગધર્મ છે એના સંગઠનની વાત થઈ શકે જ નહિ

હવે રહી પ્રશ્નકારે સૂચવેલી ક્ષેત્રસંગઠનની વાત ક્ષેત્રસંગઠન, ગ્રામસંગઠન, પ્રાદેશિક સંગઠન આજકાલ બહુ લોકપ્રિય થતાં જાય છે પુરાણા સંગઠનનો દોષ અનુભવસિદ્ધ છે એથી એના તરફ અરુચિ પેદા કરવી સરળ છે નવા સૂઝેલા સંગઠનમાં એક દોષ હોય છે, તે એ કે એનો અનુભવ ક્યારે કોઈએ કર્યો હોતો નથી એથી નવી વાતનો પુરસ્કાર સુધારક ભારે જોરશોરથી કરી શકે છે અને પુરાણી વાતોથી કંટાળેલો સમાજ નવી વાતોને તેમની નવીનતાને કારણે પણ અજમાવવા માટે તૈયાર થાય છે

કોઈ પણ સંગઠનની મૂળભૂત પ્રેરણા જ્યારે મલિન થાય છે ત્યારે, ભલે તે ગમે તે જાતનું સંગઠન હોય, એમાં ભયાનક દોષ આવી જ જાય છે સંકુચિત સ્વાર્થ, પરસ્પર અવિશ્વાસ, ઈર્ષા, દ્વેષ આદિ સામાજિક દુર્ગુણ જ્યારે સમાજમાં ફેલાતા જાય છે, ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનું સંગઠન શુભપરિણામી નથી બની શકતું ક્ષેત્રસંગઠન હોય કે ભાષાસંગઠન, પણ જ્યારે લોકોનું ચારિત્ર્ય હીણું થઈ જાય છે, ત્યારે આ બધામાંથી ગંદકી પેદા થાય છે આજે ભારતવર્ષમાં આપણે નથી દેખતા કે કોમીવાદના ઝઘડાઓ કરતાં પ્રાન્તીયતા અને ભાષાના ઝઘડા કોઈ રીતે ઓછા બેહદા નથી? જ્યાં ભેદ જોયો ત્યાં આ

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિ (એટલે કે સુભાષબાબુ) માનતી હોય કે મુસ્લિમ પ્રજાવર્ગ કોંગ્રેસ જોડે છે, જો એ માનતી હોય કે હિંદુ-મુસલમાન એઉ બ્રિટિશ સરકાર સામે લડત આપવા તૈયાર છે, જો એ માનતી હોય કે અહિંસા કે રેંટિયો એક ય જરૂરી નથી, અગર તો એમ માનતી હોય કે અહિંસાને રેંટિયા સાથે કશો સંબંધ નથી, અને આ બધું છતાં જો એ લડત ઉપાડવામાં પાછી પાની કરશે તો તે પોતાની જાતને અને પોતાના દેશને બેઈમાન ઠરશે."

મવાળ ગણાતા નેતા તરફથી આવા આકરા શબ્દોમાં આહ્વાન મળ્યા પછી સૌ કોઈ ને લાગે કે હવે પ્રાગતિક પક્ષ સરકાર સમક્ષ જરૂર લડાઈ જાહેર કરશે. પણ કોણ જાણે કેમ, દેશ તૈયાર હોવા છતાં, સુભાષબાબુને પોતાના નેતૃત્વમાં, પોતાની સેનામાં અને દેશની લડાયક શક્તિમાં વિશ્વાસ હોવા છતાં, તથા દુશ્મન મુશ્કેલીમાં હોવાથી નિર્બળ થયેલો છે, વિજય માટે કેવળ લડાઈ જાહેર કરવાની, અલ્ટિમેટમ આપવાની જ વાર છે એવી ચોક્કસ માન્યતા ધરાવતા છતાં લડાઈ ઉપાડતા નથી તેમ જ છેલ્લાં ત્રણ ત્રણ વરસથી જે પ્રશ્ને ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડયું છે તે બંગાળના કેદીઓ છોડવવા માટે બ્રિટિશ સરકારના એક અંગ જેવી બંગાળ સરકાર સાથે પણ લડી લેવાની વાત સરખી કરતા નથી. એ સમજમાં આવતું નથી. પ્રાગતિક પક્ષનું તત્ત્વજ્ઞાન એટલું બધું અટપટું લાગે છે કે તે સામાન્ય માણસની બુદ્ધિની બહારનો એ વિષય હોય. સુભાષબાબુના કહેવા મુજબ રાજકારણમાં સીધી સાદી વાતને સ્થાન ન પણ હોય. રાજકીય દૂરંદેશિતાની કસોટી તેનામાં કેટલા પ્રમાણમાં અટપટાપણું છે તે ઉપરથી થતી હોય. રાજકીય વિશેષજ્ઞની વિશેષતા જ તેની અટપટાપણું અને ગૂંચો ઊભી કરવાની શક્તિમાં હોય (બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિના ઝઘડામાં સુભાષબાબુએ સારો પરિચય આપ્યો છે.) ગમે તેમ હોય પ્રાગતિક પક્ષનું તત્ત્વજ્ઞાન અટપટું છે, એ ચોક્કસ સામાન્ય માણસની અને ખાસ કરીને સુસ્ત મહાસભાવાદીની સમજમાં આવી શકે નહિ. અત્યારે તો તેઓ લડાઈમાં સડોવાયેલી પડું પડું થઈ રહેલી નબળી સરકારને તોડી પાડી હિંદની આઝાદી હાંસલ કરવા તેમ જ બીજી બાજુ મહાસભાની નબળી નેતાગીરીને ફગાવી દેવા કયું પ્રાગતિક પગલું ભરે છે તે જોવા થોભીએ.

ડા.

સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય કે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા

વાયસરૉય સાહેબના મુંબઈના છેલ્લા ભાષણ અને તે ઉપરના 'એમાં હું માનભરી સમાધાનીનાં બીજ જોઉં છું.' એવી મતલબના ગાંધીજીના નિવેદન પછી મહાસભાના ઉદ્દામ તેમ જ વિનીત તમામ મંડળોમાં આ પ્રશ્ન પરત્વે ખૂબ ઉહાપોહ થયો છે. ટાઈમ્સે પણ ગાંધીજીને આ સુવર્ણ તક વધાવી લેવાનું અને યુદ્ધને અંતે વહેલામાં વહેલી તકે વેસ્ટ મિનિસ્ટર-છાપનું સંસ્થાનિક સ્વરાજ સ્વીકારી લેવાનો મજબૂત આગ્રહ કર્યો છે. આ સામે જવાહરલાલથી માંડીને જયપ્રકાશ નારાયણ સુધીના તમામ ઉદ્દામવાદીઓએ તેમ જ રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુથી માંડીને રાજાજી જેવા ગાંધીવાદીઓએ ચેતવણીના સૂર કાઢયા છે અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યથી જરાક ઓછું સ્વીકારવાની ના પાડી છે. તેમણે પોતપોતાની રીત મુજબ કારણો દર્શાવ્યાં છે.

બધા નેતાઓએ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય શા માટે નહિ સ્વીકારવું, એનાં જે કારણો આપ્યાં છે તેમાં સૌની વધુમાં વધુ સચોટ અને તાર્કિક કારણ અમને રાજાજીનું લાગ્યું છે એમણે કહ્યું છે કે વેસ્ટ મિનિસ્ટર સ્ટેટ્યુટને અનુસરીને બ્રિટન આજે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપે પણ એ સ્ટેટ્યુટ ફેરવવાની, તેને રદ કરવાની કે તેમાં સુધારાવધારા કરવાની છેલ્લી સત્તા તો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ પાસે છે. એટલે હિંદનો સંસ્થાનિક દરજ્જો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની દયા ઉપર જ નભી શકે. આવી પરાધીન સ્થિતિ હિંદ કદી કબૂલ કરે નહિ. હિંદ માત્ર એક જ વસ્તુ માગે છે અને તે પોતાનું રાજકીય બંધારણ ઘડવાની છેલ્લી સત્તા હિંદના પ્રતિનિધિઓના એટલે કે લોકપ્રતિનિધિસભાના હાથમાં, એટલે કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય. આથી એક તસુ વધારે નહિ તેમ જ ઓછું નહિ.

ગાંધીજીએ વૉયસરૉયની જાહેરાતમાં સમાધાનનાં બીજ જોયાં છે તેથી ઘણા ઉદ્દામવાદીઓ અને

ગાંધીઓવાદીઓ પણ અકળાયા છે કોઈ કોઈ તો બોલે છે કે ગાંધીજી લોર્ડ લિનલીથગાની મીઠી જબાનના બદલામા હિંદનુ સ્વાતંત્ર્ય વેચી મારશે આવી આકરી વાણી લોકો શા માટે ઉચ્ચારે છે તે સમજાતુ નથી, આપણા દેશની આજની સ્થિતિનું એટલે કે આપણી લડાયક તૈયારી કેટલી છે તેનુ આપણને જ્ઞાન અને ભાન હોય તો આપણી વાણીમા અવશ્ય સયમ આવી જાય એમ અમે માનીએ છીએ ગાંધીજીએ માન ભર્યા સમાધાનના જે બીજ જોયા છે તેનો અમને તો એ અર્થ લાગે છે કે તેઓ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓના દિલ ઉપર ઠસાવવા માગે છે કે હિંદના ધ્યેય તરીકે પૂર્ણસ્વરાજનો સ્વીકાર કરો અને હાલને તબક્કે-લડાઈ પૂરી થયા પછી તુરત જ સાસ્થાનિક સ્વરાજ દાખલ કરો અમને નથી લાગતુ કે આમ કરવામા આપણા આદર્શ સાથે આપણે કશી બાંધછોડ કરતા હોઈએ આપણે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો તેથી જો દેશ આગળ વધ્યો હોય તો સાસ્થાનિક સ્વરાજથી આગળ વધશે જ એમા શકા ન રહેવી જોઈએ

પરતુ અમને પોતાને શકા છે કે બ્રિટન ગાંધીજીની આવી માગણીનો સ્વીકાર કરે અમારી સમજ પ્રમાણે બ્રિટનની તૈયારી અત્યારે આટલી છે લડાઇ ચાલે છે તે દરમિયાન વૉઈસરોયની કાઉન્સિલમા રાષ્ટ્રીય નેતાઓનો ઉમેરો કરી એમા વધારો કરવો અને લડતને અતે હિંદી રાજબધારણમા ફેરફાર કરવા માટે, બ્રિટન જેને હિંદના પ્રતિનિધિ માને તેને એકઠા કરી એક નવી ગોળમેજી પરિષદ બોલાવવી અને હિંદના બધારણીય ધ્યેય તરીકે વેસ્ટ મિનિસ્ટરના ધારા પ્રમાણેનુ સાસ્થાનિક સ્વરાજ જાહેર કરવુ ' આથી વધુ કરવા માટે બ્રિટનની તૈયારી જણાતી નથી ત્યારે આપણી બાજુ મહાસભાની બહુમતિ ઓછામા ઓછુ આટલુ માગશે જ ' એમ અમે માનીએ છીએ કાયદાનાઓ ગોઠવણ એવી થાય કે જેને પરિણામે મધ્યસ્થ સત્તા ઉપર હિંદના પ્રતિનિધિઓ આવે અને લડતને અંતે સાસ્થાનિક સ્વરાજનુ બધારણ ઘડવા માટે જે પરિષદ કે સમિતિ બોલાવવામા આવે તે હિંદી પ્રજાનુ ચોક્કસ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે, તેની ખાતરી માટે એ પરિષદ કે સમિતિ ભાઈ ને કોઈ પદ્ધતિ દ્વારા ચૂટાયલા પ્રતિનિધિઓની જ બનેલી હોય આ સમિતિ કે પરિષદ સાસ્થાનિક સ્વરાજના દરજ્જા પ્રમાણે બધારણ ઘડી કાઢે અને હિંદના આખરી ધ્યેય તરીકે પૂર્ણ સ્વરાજને જાહેર કરે આ પરિષદ જે કરે તેને પાર્લામેન્ટ સપૂર્ણ રીતે મજૂરી આપે "

અમારી દૃષ્ટિએ આ તફાવત ઘણો મોટો છે અને તેથી અમને સમાધાનની આશા દેખાતી નથી ગાંધીજી આ કરતા ઓછાનો સ્વીકાર કરે એમ અમે માનતા નથી એટલે આજની કટોકટીનુ પરિણામ સમાધાનમા નહિ પણ અપૂર્વ લડાઈમા આવશે એમ અમે ધારીએ છીએ આ લડાઈને અતે જેમ કોઈ પણ હિંસક કે અહિંસક લડાઈને અતે હોય છે તેમ સમાધાન આવશે જ પરતુ એ સમાધાન બગાડ આપણી શક્તિ અને લાયકાત પ્રમાણેનુ જ હશે

સો

સક્ખરનુ રમખાણ

સક્ખરમા જે બની ગયુ તે હમણા સુધી બહારનુ જગત જાણતુ નહોતુ કલ્પનાથી પણ ન માની શકાય એવા કમ્પીણુ બનાવો ત્યા બન્યા છે તેની આ આકડાઓ સાબિતી આપે છે

રમખાણ દરમિયાન ૧૪૨ હિંદુઓના ખૂન થયા ૧૦ ને જીવતા બાળ્યા અને ૫૮ ને ઈજા થઈ, જેમાથી ૯ દવાખાનામા જ મરણ પામ્યા આની સામે ૧૪ મુસલમાનોના ખૂન થયા અને ૧૨ ને ઈજા થઈ

ઘર ૧૬૪ બાળવામા આવ્યા જેમા ઘણા ખરા હિંદુઓના હતા એમા લગભગ દોઢ લાખનુ નુકસાન થયુ ૪૬૭ ઘરો લૂટવામા આવ્યા જેમા લગભગ સાત લાખનુ નુકસાન થયુ

અપહરણ થયેલી સ્ત્રીઓમાથી છને પાછી લાવવામા આવી છે ઝપાઝપીમા સાત લૂટારાઓ માર્યા ગયા છે અને ૭૦૦ ની ધરપકડ થઈ છે

આ આકડાઓ સાબિત કરે છે કે સિંધની સરકાર કા તો અપગ અને લાચાર છે અને કા તો બેદરકાર કે પક્ષપાતી છે

ખરેખર આટલું ઘણું છે. આમાં ગરબા અને રાસડા, હાલરડાં અને લગ્નગીતો, બાળગીતો, ઋતુગીતો અને માંયણાં, પરપ્રાંતનાં અને પરદેશનાં લોકગીતોની ઘણુંણી ખૂબ વિગતથી થઈ છે. પણ આ તો છે કેવળ લોકસાહિત્યનો એક ભાગ–ગીતભાગ. એવો જ ભાગ વાર્તા અને કથાઓનો છે. શ્રી. મેઘાણીને આપણે વિનતિ કરીએ કે એ બીજો ભાગ પણ તેઓ જલદી પ્રગટ કરે, કારણ કે આ ભાગથી તો તરસ શમી નથી પણ ઊલટી વધુ જાગી છે. આ ભાગનું નામ કેવું છે !–ધરતીનું ધાવણ ! ખરેખર આ ધાવણ છે, અને ઘણી ધરતીનું છે. ધાવણથી જ તો બાળકનો દેહ અને આત્મા પોષાય છે અને ધરતીમાંથી તો એ પેદા થયો છે. મૃત્યુ વખતે પણ તેને તેનો જ એક આશરો છે; લોકગીતો એ ધરતીનું ધાવણ છે, તો એ લોકગીતો ધાવીને દેશની પ્રજા તૃપ્તિ અર્થે વધુ કંઈક માગે જ અને તે ધરતીમાંથી–લોકમાંથી જ પેદા થયેલું હોવું જોઈએ. આજે સાહિત્ય તો નિતનવું ઘણું સર્જાય છે પણ તેમાંથી કેટલું લોકસમુદાય સાથે–ધરતી સાથે તદાકાર કે પ્રાણને પુષ્ટિ આપે તેવું છે ? એટલે જ તો જૂના પાસે જ ફરી ફરીને સ્વાદ લેવા જવું પડે છે, અને એ સ્વાદમાં ડોલાવનાર, એની મધુર પ્રશસ્તિ સમાં વિવેચનોની ઈચ્છા જાગે છે.

પણ ઊણપ એક બાબતની લાગે છે કે યુનિવર્સિટીને નજરમાં રાખીને આ સંગ્રહ તૈયાર થયો છે, જ્યારે જેમણે અંગ્રેજી કક્કો પણ ન ઘૂંટયો હોય તેવા આ કોટિના સાહિત્યના ઘણા પ્યાસી જનો હવે આપણા પ્રાંતમાં વાંચન અર્થે ઝૂરે છે.

૧૧૧ ગૂજરાતમાં સંગીતનું પુનરુજ્જીવન—સંપાદકઃ શ્રી પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી. પ્રકાશકઃ નવજીવન, અમદાવાદ.

સદ્‌ગત સંગીતશાસ્ત્રી શ્રી વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કરના પટ્ટ શિષ્ય શ્રી નારાયણ મોરેશ્વર ખરેનું નામ રાષ્ટ્રભક્તિઓને જાણનાર દરેકે સાંભળ્યું હશે. 'આશ્રમ ભજનાવલિ'ના સંપાદક તરીકે તો તેઓ બહુખ્યાત થઈ ગયા છે. હરિપુરા મહાસભા અધિવેશન સમયે એમનું મૃત્યુ થયું, ગાંધીજીની કલમમાંથી સરી પડ્યું, 'બીજા પંડિતજી મળવા અશક્ય માનું છું. સંગીત અને શ્રેષ્ટ નીતિનો મેળ ક્યાં શોધું ?' આવા પંડિત ખરેજીનાં સંગીતવિષયક પ્રગટ અપ્રગટ લેખો અને ભાષણોનો અને એમના મૃત્યુ પછી ગાંધીજી વગેરેએ એમને વિષે જે લખ્યું તેનો આ સંગ્રહ છે

આપણે સંગીતમાં આગળ નથી વધ્યા પરંતુ જે ખોયું તેને ફરીથી મેળવ્યું છે તેવી આશાથી ઉત્તેજિત થઈને આ લેખો લખાયા છે. સંગીત વિષેના એમના વિચારો ખરેખર સુંદર છે. સંગીત તેમને બહુ પ્રિય હતું, છતાં તેમણે સંગીતને જીવનઉદ્ધારકના એક માત્ર અંગ તરીકે અથવા સર્વથા અને સર્વદા હિતકર નથી માન્યું. એક ઠેકાણે તેઓ આ સારનું લખે છે, 'દુકાળમાં જેમ અત્યંત આવશ્યક વસ્તુઓ, લૂખા રોટલાથી ચલાવી લેવાય છે તેમ કેળવણીમાં સંગીત છે. સંગીતમાં બધી શુભ ભાવના જાગૃત કરવાની શક્તિ છે જ, સંગીત મારફતે જે ભાવનાનું ઉદ્દીપન થાય છે તેમાં ચારિત્ર્યનું સ્થૈર્ય આવી જ જાય છે, એવો અમે દાવો કરતા નથી પરંતુ ભાવનાની ખીલવણીમાં સંગીતની મદદ અસાધારણ છે.'

ભારતના ઐતિહાસિક લેખો અને સંગીતજ્ઞ વ્યક્તિઓ પરનું કથન એ ત્રીજો ખંડ અને ચોથો ખંડ શાસ્ત્ર વિષયક લેખોનો અતીવ ઉપયોગી છે. પાંચસો ઉપરાંત પાનાના આવા અતિ ઉપયોગી અને અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા પુસ્તકની કિંમત માત્ર સવા જ રૂપિયો છે.

૧૧૨ સમીસાંજનો ઉપદેશ—સંપાદકઃ ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ, પ્રાપ્તિસ્થાન 'નવજીવન' અમદાવાદ. મૂલ્ય બાર આના.

જૈન ધર્મના 'પૂર્વ' ગ્રંથોના સારરૂપ 'દશવૈકાલિક' સૂત્રનો આ સુંદર છાયાનુવાદ છે. વિકાલ એટલે સાંજ; નાની ઉમરના એક સાધુને રોજ સાંજે સાંજે કહીને થોડો ધર્મગ્રંથસાર આપી દેવાના ઉદ્દેશે રચાયેલ અથવા સાંજે મનન કરી જવા માટે સરળ પડે તે માટે ટૂંકમાં રચી કઢાયેલ દશ અધ્યયનો તે 'દશવૈકાલિક' સૂત્રનું આ ગૂજરાતી નામ યથાર્થ છે.

(૧૧૩) મારું ગામડું—લેખક શ્રી બબલભાઈ મહેતા પ્રકાશક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ પ્રાપ્તિસ્થાન નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય નવ આના

શિક્ષક તરીકે મારો અનુભવ છે કે તોફાનીમાં તોફાની બાળકને વધુમાં વધુ સરળતાથી કેળવી શકાય છે, એમાં જોઈએ કે કેવા શ્રી બબલભાઈએ એ રીતે તોફાનીમાં તોફાની ગણાતા માસરા ગામને સરસ રીતે કેળવ્યું તેની આખી હકીકત વર્ણવતું આ પુસ્તક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ તો ઘણું કીંમતી છે જ, પણ વાચન લેખે પણ બહુ રસપ્રદ છે ચોરી લૂંટ અને આળસુપણા માટે જાણીતા એ ગામના બારૈયા ભાઈઓને જાણે જાદુ કરીને જ વશ કરી લીધા! એ જાદુ તો ખરું, પણ જાદુ અભેદભાવ પ્રેમ અને સત્યનિષ્ઠાનું સવારના ચાર વાગ્યાથી રાત્રિના દશ વાગ્યા સુધી શરીર તોડીને શ્રમ કરે પોતાનું ધોવું રાંધવું દળવું, સીવવું, સાફ કરવું એ બધું તો પોતાને હાથે કરવું જ, ઉપરાંત ગામ આખાની સફાઈ કરવી ગામના ઘરોને અને છોકરાંને સાફ કરવા છોકરાંને ભણાવવા રોગમાં ગામની સારવાર કરવી દુકાળમાં ગામને વેરામાંથી મુક્તિ અપાવવી કામ ટાણે ખેતરોમાં ગામનું કામ કરવા જવું આવા નિયમવાળો ગામસેવક ગામને કહે કે આ ત્રણ માટલીઓ છે એકમાં ગોળ એમાં ડાંગર અને એકમાં બાજરો ભરવાનો છે, ગામનું હું કામ કરું છું માટે ગામે એ ભરી દેવાની છે એ ભરશો તો હું મારી ખીચડી અને મારો રોટલો કરી ખાઈશ નહિતર ભૂખ્યો રહીશ તો કયું એવું ગામ હશે કે એ માણસને એક દિવસ પણ ખાલી રહેવા દે? ઘી–દૂધ તો મેવ માગતો ન હોય શ્રી બબલભાઈ આ રીતે રહી માસરામાં રહ્યા અને ગામની સેવા કરવા લાગ્યા મુશ્કેલીઓ ઘણી નડી પણ શરૂઆતમાં જે ગામ રહેવાને ભાડે મકાન ન આપે તે પછી મકાન આપે ત્યારે ભાડું તો ન લે પણ સૌ સાથે મળીને જાતે મજૂરી કરીને સગવડતાવાળું મકાન મફત બાંધી આપે હરિજનોને અડવાના પ્રસંગે મારી નાખવા સુધીની વાત થાય ત્યાં એ જ દિવસોમાં એમની દાણાની માટલી ભરેલી રાખે અને અંતે હરિજન પ્રશ્નને ભૂલી જાય એટલું જ નહિ પરંતુ મહાસભાના અધિવેશનમાં સફાઈ વિભાગમાં ત્યાં મળ મૂત્ર પણ ચૂંથવા પડે ત્યાં સ્વયંસેવક તરીકે જાય તે બતાવે છે કે સાચી સેવા સામે આવતી મુશ્કેલીઓ ધખતી ધોમ ઉપર પડતા પાણીનાં ટીપાં પેઠે અદૃશ્ય થઈ જાય છે

આ બધી રસિક વાત ઉપરાંત બબલભાઈએ વિધવિધ ઘણા પ્રસંગોનું બહુ રસિક વર્ણન આપ્યું છે જેમાંથી ગામને અને એમને પણ શીખવા મળ્યું ગામની સ્થિતિ દર્શાવતા આંકડાઓ ભૂવા વહેમો વગેરેમાં એમણે જે રીતે સુધારા કરાવ્યા દેખાય છે તે આપણને સેવાનો કાર્યક્રમ અને રીત બતાવનાર છે

પુસ્તકની શરૂઆતમાં પૂ. રવિશંકર મહારાજનો લેખ પણ વાંચવા જેવો છે

૧૧૪ ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ—લેખક ના સુ હાર્ડીકર પ્રાપ્તિસ્થાન મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, અમદાવાદ મૂલ્ય ત્રણ આના

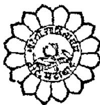
આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજનો પણ ઇતિહાસ છે આજે આપણો રાષ્ટ્રધ્વજ જે સ્વરૂપ અને રંગમાં આપણી સામે છે તે પહેલાં ૧૯૦૫માં મેડમ કામા ૧૯૧૫માં હોમરૂલ ચળવળ ૧૯૨૧માં રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને ૧૯૩૧માં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ધ્વજસમિતિ દ્વારા એક જુદા પ્રકારનો એમ ચાર પાંચ ધ્વજો નક્કી થઈ ગયેલા અને જનતામાં પ્રચાર પામેલા ધ્વજનો આ ઇતિહાસ તેની ઇજ્જતની સમજ અને તેના વંદનની શિસ્ત ડૉ હાર્ડીકરે ૧૯[illegible]૦માં આ પુસ્તિકામાં આપેલ ૧૯૩૦માં આ પુસ્તિકા પ્રથમ પ્રગટ થઈ ત્યાર હિંદની ઘણી ભાષાઓમાં તુરતાતુરત એના અનુવાદો પ્રગટ થયા અને થોડા જ સમયમાં તેની હજારો નકલો ખપેલી ત્યાર પછી ૧૯૩૪ સુધી લડતને કારણે અને ત્યાર પછી સંજોગવશાત્ માગણી ખૂબ હોવા છતાં આની નવી આવૃત્તિ પ્રગટ નહિ થઈ શકેલી આજે એની નવી આવૃત્તિ પ્રગટ થયેલી જોઈને આનંદ થાય છે ધ્વજનાં ચિત્રો વંદન વખતે ઊભા રહેવાની અને નમસ્કાર કરવાની રીતનું ચિત્ર અને બીજા દેશોની ધ્વજરક્ષાની ચિંતાનાં દૃષ્ટાંતો સામુદાયિક ધ્વજવંદનના નકશા સાથે આપવામાં આવી છે ધ્વજ પ્રત્યે આપણું પૂરેપૂરું માન પ્રગટ થાય તે માટે વંદનની તાલીમ અને શિસ્ત તો આપણે જાણી જ લેવી જોઈએ અને તે માટે આ પુસ્તિકા સૌ સ્વદેશાભિમાનીએ વાંચી લેવી જોઈએ

મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે—અમદાવાદ
મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯ માર્ચ ૧૯૪૦

• અનુક્રમ •

• વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
રૂ. પાંચ	રૂ. સાડા પાંચ	રૂ. સાડા છ

છૂટક નકલ આઠ આના

વર્ષ નવમું | માર્ચ ૧૯૪૦ | અંક તેરમો

જીવન વિષે વિચાર

આજના જમાનામાં જીવનની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો વિષે માણસે એટલું બધું ધ્યાન રાખવાનું હોય છે કે એને પોતાના જીવનમાં એક ઘડીના આરામનો કે પોતે જે જીવન જીવી રહ્યો છે તે વિષે જરાક ઊંડેથી વિચાર કરવાનો સમય મળતો નથી; સમય મળે તો પણ એવી જાતની વૃત્તિ લગભગ નાશ પામી ગયેલી હોવાથી, એવા વિચાર કરવાની એનામાં શક્તિ પણ હોતી નથી. આવી રીતે જીવન વિષે કોઇ પણ દિવસ વિચાર કર્યા વિના કેવળ જીવ્યે જ જવું એ અત્યારની સંસ્કૃતિની કદાચ મોટામાં મોટી કરુણ સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિને માટે જવાબદારી તો સઘળાં જ સામાજિક બળોની સરખી રીતે ગણી શકાય. બીજા અનેક વિષયો વિષે વિચાર કરવામાં તલ્લીન રહી, જીવન વિષે કોઈ પણ દિવસ કંઈ જ વિચાર ન કરવાથી, અકરાંતિયા માણસની જેવી અવસ્થા આવે છે. જેમ અકરાંતિયા માણસો ઘણું ખાવા છતાં ખોરાકને લીધે શરીરમાં સૌન્દર્ય કે સામર્થ્ય ન મેળવતાં વિરૂપતા મેળવે છે, તેમ જીવન વિષે વિચાર ન કરવાની ટેવથી પણ માણસ વિરૂપ બને છે. કોઇકે ઠીક કહ્યું છે કે અજ્ઞાન એટલું દુઃખદાયક નથી, જેટલું અજ્ઞાન હોવા છતાં, અજ્ઞાન ન હોવાનું જ્ઞાન હોવું. માણસ વિચારમાં વિરૂપ હોય એ સહી શકાય, પણ વિરૂપતાને એ સ્વરૂપ માને એ અસહ્ય છે. જીવન વિષે વિચાર કરવાની ઘણાની વૃત્તિ ન હોય એ સમજી શકાય એવી વાત છે; જેમ સંગીતમાં સઘળાંને સરખો રસ પડતો નથી, કારણ કે એ અધિકારનો વિષય છે. પણ જીવન વિષે કોઈ દિવસ વિચાર ન કરવાની એવી અશક્તિને શક્તિ માનવી એ ધૃષ્ટતા તો કેવળ આ જમાનામાં, જ્યારે માણસ સુધરેલી રીતે જંગલી બન્યો છે ત્યારે જ હોઈ શકે.

પણ કોઈ કહેશે–આ જીવન વિષે વિચાર, એ શું છે? જીવન તો સૌ જીવે છે. સૌ ખાય છે, પીએ છે, ભૂખે મરે છે, દુઃખી થાય છે, સુખી થાય છે, વેદના પામે છે, લાભ મેળવે છે, મરે છે–એમાં એવું શું છે કે વિચાર કરવો પડે? એનો જવાબ એટલો જ આપી શકાય કે માત્ર જે માણસમાં જીવનની દૃષ્ટિ હશે તે જ સમજી શકશે કે એક પળે માણસે, જે જાય છે, જે વહી જાય છે તે જીવન અને જે સ્થિર છે, પ્રશાંત છે, નિત્ય છે એ જીવન–એ બન્નેનો તાત્વિક ભેદ જાણવો જ પડશે. અને એ તાત્વિક ભેદ જાણવાની શક્તિ એ તો સંસ્કારપરંપરાનું

બીજું સોપાન એ જ, પહેલા પગથિયા તરીકે માણસે જીવનની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કેવળ આર્થિક સંબંધોની જ જકડાયલી છે, એવી માન્યતામાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો પડશેઃ આથી આર્થિક સંબંધોવાળું જગત નથી, એવું ન માનવાની કાંઇ જરૂર નથી. પણ જગતમાં જેમ આર્થિક સંબંધો છે તેમ બીજા પણ સંબંધો છે. એટલું જ નહિ—કેવળ રૂપિયા આના પાઇથી જ જગત ચાલે છે, એવી માન્યતા રાખનારો તો પોતે જ કોઈક દિવસ જોશે કે દુનિયામાં એવું પણ કાંઈક છે કે રૂપિયાથી મળતું નથીઃ એટલું જ નહિ, જે રૂપિયા વિના જ મળે છે. એટલી નાની સરખી શ્રદ્ધાની ભૂમિકા, માણસ પોતાના જીવન માટે વિચાર કરવાની પ્રથમ પગથિયા તરીકે સ્વીકારે, તો એ બીજમાંથી વિકાસ પામતાં, એ પોતાનો જીવનપંથ નિહાળી શકશે. કોઈ કહેશે કે આ શી રીતે થશે, તો એટલું જ કહેવું બસ થઈ પડશે કે માનવજાતના ઇતિહાસમાંથી જ એવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો મળશે કે જેમાં માણસે પોતાનો વિચાર કર્યા વિના જ કામ કરવામાં પોતાનું પરમ કલ્યાણ જોયું હતું; અને આજે દુનિયામાં જે કાંઈ તેજસ્વી, ઓજસ્વી ને કલ્યાણકારી છે તે આવા માણસોની વિચારસરણીમાં રખાતી શ્રદ્ધા વડે જ પ્રાપ્ત થયું છે. શ્રદ્ધા એ એવી વસ્તુ છે કે જેના વિશે માણસ પોતાની સ્પષ્ટ તર્કસરણી ધરાવતો હોય છે. પણ જેને એ બીજા માટે રજૂ કરીને તર્કશુદ્ધ કરવાની જરૂર ન પણ જોતો હોય, કારણ કે બે સરખેસરખા દલીલ કરનારા ભેગા થઈને કોઈ વસ્તુ વિશે વિશેષ જ્ઞાન મેળવી શકે એવું ભાગ્યે જ બને છે; એ તો જ્યાં સુધી બેમાંથી એકના દિલમાં ભાવના, આદર્શ, શ્રદ્ધા, જતું કરવાની વૃત્તિ, પ્રેમ કે ત્યાગવૃત્તિ ન જન્મે ત્યાં સુધી, કેવળ દલીલોના સરખેસરખા બળ વડે સાન્ત માનવ, અનંત સત્યનું દર્શન પણ કરી શકે એ અશક્ય છે. સત્યનું દર્શન કરવા માટે જરૂરી ક્રિયાનાં બીજ માનવની શ્રદ્ધાભરેલી વિચારસરણીમાં રહ્યાં છે. અત્યારે સૌ જાણે છે કે આપણી તાત્કાલિક જરૂરિયાતોનું જગત ઘણું ક્લેશમય ને સંકીર્ણ થતું જાય છે. એ જરૂરિયાતો જીવનનું એટલું બધું સામર્થ્ય ખેંચી લે છે કે પછી માનવને વિચાર કરવાની વૃત્તિ જ રહેતી નથી. પણ, કારણ કે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે માટે મૂળભૂત જીવનનો જ તિરસ્કાર કરવો—અને માત્ર જરૂરિયાતોનો જ વિચાર કરવો, એ તો વળી વધુ આશ્ચર્યકારક છે. એ જરૂરિયાતો જે જીવન માટે છે, એ જીવન પોતે સૌથી વધારે મહત્ત્વનું હોઈ, માણસ એના વિશે વિચાર કર્યા વિના તો રહી શકે જ નહિ. એના વિશે શો વિચાર કરવો, શી રીતે વિચાર કરવો, એ વિચાર કરવાથી ફાયદો શું, એ વિચાર પોતે જ મિથ્યાભ્રમ તો નથી, કે...એ સઘળા પ્રશ્નો પણ આને અંગે ઉઠાવી શકાય. અને આ સઘળા પ્રશ્નો ઉઠાવીને એ પ્રશ્નોની મશ્કરી પણ કરી શકાય. પણ જેમના દિલમાં જન્મ, મૃત્યુ ને જીવન વિશે લેશ પણ વિચાર આવ્યો હોય તે તો પોતાના સઘળા આર્થિક, માનસિક, શાબ્દિક ને સાંસ્કૃતિક સંબંધોને આ દૃષ્ટિથી ફરી તપાસવા માંડશે અને એને લાગશે કે કાંઈ સમજણ પડતી નથી છતાં, કાંઈ સમજાતું નથી છતાં, આ વિષય એટલો મહત્ત્વનો તો અવશ્ય છે કે એ વિશે વિચાર કરવાની વૃત્તિ જલદી કેળવી લેવી જોઇએઃ એટલું જ નહિ, એ પોતાની જાતને જે Culture—કલ્ચર—સંસ્કૃતિનાં સાધન વડે માપતો હશે તે સંસ્કૃતિ પણ આ વિચાર વિના અપૂર્ણ અને શૂન્ય લાગશેઃ કદાચ આ વિચાર વિનાની એની સંસ્કૃતિ એ એક જાતની વ્યક્તિગત અભિમાનની કે અજ્ઞાનની વૃત્તિ જ હશે.

• ધૂમકેતુ •

प्रश्नचर्चा

श्री काकासाहेब कालेलकर

પ્રશ્ન આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિના દોષોની મને ખબર હોવા છતા મારાથી તે છોડી શકાતી ન હોય તો મારે શુ કરવુ?

ઉ. ધર્મગ્રંથોમા એક ઋષિબાળક પૂછે છે કે, 'હુ પાપ પસદ નથી કરતો અને પુણ્ય જ પસદ કરુ છુ તો પણ મારે હાથે પાપ જ થાય છે, અને પુણ્ય થતુ નથી, તો મારે શુ કરવુ?' પાડવ-ગીતામા દુર્યોધન પણ કહે છે કે 'અધર્મ શુ છે તેની મને ખબર છે તો પણ હુ તેને છોડી શકતો નથી, ધર્મ જાણુ છુ પણ તે અનુસાર ચાલી શકતો નથી મારા દિલમા કોઈ વિચિત્ર વ્યક્તિ આવીને બેસી ગઈ છે જે મને પ્રેરણા આપે છે તેમ જ હુ ચાલુ છુ.' ગીતામા અર્જુન પણ પૂછે છે

> अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
> अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥

ખરી વાત તો એ છે કે આપણે આધુનિક કેળવણીના દોષો માત્ર સાભળ્યા જ છે આખોથી જોઈએ છીએ છતા આપણને તે પ્રત્યક્ષ થતા નથી ગતાનુગતિક માર્ગ છોડવા માટે જે હિંમત હોવી જોઈએ તે પણ કદાચ આપણામા નથી હોતી શિક્ષણ એ સેવા માટે છે, પ્રતિષ્ઠા માટે નહિ, એવો વિશ્વાસ જ્યા સુધી નહિ થાય ત્યા સુધી આવુ જ ચાલવાનુ

*

પ્રશ્ન કેમ વાચવુ?

ઉ પુસ્તકો અને સાહિત્યના વાચનની પણ એક કળા છે ઘણા યુવાનો અને મોટાઓ આ કળા ન જાણતા હોવાને લીધે મૂઝાય છે તેઓ વાચે છે તો ખૂબ, પણ તે કામમા આવતુ નથી

લખવામા તેમજ વાચવામા તેઓથી કામ લેવુ જોઈએ જ્યા સુધી સુદર અક્ષર લખવાની પાકી ટેવ ન પડે ત્યા સુધી આસ્તેઆસ્તે લખવુ જોઈએ જ્યા સુધી ઝડપી વાચવાની ટેવ ન પડે ત્યા સુધી ધીમેધીમે, જોઈ વિચારીને વાચવુ જોઈએ

ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અલ્પવિરામ અર્ધવિરામ વગેરે ચિહ્નોનો ધ્યાન રાખતા નથી આ બધા ચિહ્નો વાચવાની સગવડ માટે છે સારાસારા નાટકોમા ઉત્તમ કોટિના નટ જે રીતે બોલે છે તે રીતે વાચવાની ટેવ શરૂઆતમા પાડવી જોઈએ વખત જતા વાચન પોતાની મેળે જ સ્વાભાવિક બની જાય છે

વાચવાની ઢબોટી આવ્યા બાદ શુ વાચવુ, શુ ન વાચવુ, કેટલુ વાચવુ, એનો પણ ખ્યાલ કરવો જોઈએ વધારે ખાવાથી અપચો થાય છે તેમ વધારે વાચવાનો બૌદ્ધિક અપચો અથવા તો મધકોષ થઈ જાય છે આનો ઉપાય એ નથી કે આપણે વાચવાનુ છોડી દઈએ જે કાઈ વાચ્યુ તે પચી જાય તે માટે થોડી બૌદ્ધિક કસરત કરવી જોઈએ કસરતથી બધુ હજમ થઈ જાય છે

બૌદ્ધિક કસરત એટલે શુ? જે કાઈ વાચીએ તેને ઉપયોગમા લાવીએ, એનો અનુભવ કરીએ, એનો પ્રયોગ કરીએ, દરેક ચીજનુ પરિણામ શુ હોઈ શકે તે વિચારીએ, એ બૌદ્ધિક કસરત છે ક્રિયા એ વિચારની કસોટી છે વિચાર અને ભાષાના બે અર્થ થાય છે પણ ક્રિયાનો—આચરણનો—હમેશા એક જ અર્થ થાય છે

આટલુ પણ ન થઈ શકે તો ઓછામા ઓછુ જે કાઈ વાચ્યુ તેનુ પૃથક્કરણ અને તેનો સાર

લખી નાંખવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. જે કાંઈ વાંચીએ તેને આપણા પૂર્વજ્ઞાન સાથે સરખાવવું જોઈએ. અને વાંચતાં વાંચતાં આપણા મનમાં જે નવા અને ઉમદા ખ્યાલ ઊઠે તેને પણ વ્યવસ્થિત રૂપમાં લખી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શરૂશરૂમાં આ કામ મુશ્કેલ અને ન ગમે તેવું લાગશે પણ એમાં જ સફળતાનું બીજ છે.

*

પ્રશ્ન : કયા વિષયનાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ ? એકોપાસના હોય કે વિવિધતાન ?

ઉ. : જીવનમાં વાચન આવશ્યક તો છે જ. પરંતુ વિદ્યાર્થીદશામાં પણ જીવન વાચનમય બનાવવું ન જોઈએ. જીવન એ વિચારનું બનેલું નથી; એ તો આચારનું બનેલું છે. વિચાર અનુસાર આચાર નિશ્ચિત કરવો જોઈએ. જીવન તો આચાર પ્રમાણે જ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

આજકાલ જેટલું પ્રગટ થાય છે એટલું સાહિત્ય વાંચવા લાયક હોય છે એવું ક્યાં છે ? Something of everything and everything of something એ વિદ્યાર્થીઓનું સૂત્ર બની ગયું છે. થોડા વિષયો પૂરતી તો બધી જ બાબતો જાણી લેવી જોઈએ. અને દરેક વિષય પૂરતું થોડુંથોડું જાણી લેવું એ આવશ્યક છે. શરૂઆતમાં ધીમેધીમે અને ખૂબ ધ્યાન દઈને વાંચવું જોઈએ. આગળ જતાં પૂરેપૂરું ધ્યાન આપતા રહીને વાચનનો વેગ વધારવો જોઈએ.

જેમાં કીમતી જ્ઞાન હોય અને જેમાં ઊંડા વિચાર ભર્યો હોય, તેવી બાબત વારંવાર ધ્યાનથી વાંચવી જોઈએ. એક જમાનામાં નવા વિચાર તો બે–ચાર જ હોય છે. બાકીના બધા તો ભાષા-ભેદવાળાં પુનરાવર્તન જ હોય છે.

*

પ્રશ્ન : શું ભૂમિતિ, ભૂગોળવિદ્યા, બીજગણિત વગેરે વિષયો જીવનમાં ખરેખર જરૂરી છે ? તેમ ન હોય તો અમને તે નિશાળમાં કેમ શીખવાય છે ?

ઉ : જે લોકો છાપાં વાંચે છે તેમને ખબર છે કે ભૂગોળનું જ્ઞાન ક્ષણેક્ષણે જરૂરનું હોય છે. જીવનનું એક પણ ક્ષેત્ર એવું નથી કે જ્યાં ભૂગોળની જરૂર ન હોય.

ભૂમિતિ સિવાય ખેતરોની માપણી (સર્વે) નહિ થાય, લશ્કર કૂચ નહિ કરી શકે. ભૂમિતિ અને બીજગણિતના વ્યવહારુ ફાયદા ઘણા છે. અર્થશાસ્ત્ર, યુદ્ધશાસ્ત્ર, મકાન બાંધવાનું વાસ્તુશાસ્ત્ર, એ બધાંમાં બીજગણિત અને ભૂમિતિ કામમાં આવે છે. આ બન્ને વિષયોનો શિક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ લાભ એ છે કે તેની મારફતે બુદ્ધિ તેજ કરી શકાય છે. અને જેમણે ગણિતાનંદનો સ્વાદ લીધો છે તે તો કહી શકશે કે અમે તો આનંદને માટે જ આ વિષય શીખીએ છીએ. ઔરંગઝેબના ઉસ્તાદે તેને ભૂમિતિવિદ્યા બરાબર ન શીખવી તેથી ઔરંગઝેબ મરણ સુધી દુઃખી રહ્યો.

*

પ્રશ્ન : ભાષણ અને લેખનની શક્તિ વધારવાથી કાર્યશક્તિ ઓછી થાય છે ?

ઉ : કેવળ ભાષણ અને લેખનથી કાર્યશક્તિ જરૂર ઓછી થઈ જાય છે. પણ માણસ ખૂબ કામ કરતો રહે અને સાથે સાથે તેને લગતાં ભાષણ અને લેખન ચાલુ રાખે તો તેની બધી જ શક્તિઓ વધતી જાય છે.

*

પ્રશ્ન : ચાર વર્ષ સુધી સતત રાતે મોડા સુધી વાંચવા છતાં આંખને નુકસાન થતું ન લાગતું હોય તો પછી રાતે વાંચવામાં વાંધો શો !

ઉ. : હજારો અને લાખો લોકોના સેંકડો વર્ષના અનુભવને પરિણામે વૈદકશાસ્ત્ર તેમ જ જીવનશાસ્ત્રના નિયમો બન્યા છે. કોઈ વ્યક્તિના ચાર વર્ષના અનુભવને લીધે તે રદ ન થઈ શકે. રાતે

મોડે સુધી વાચ્યા કરવુ અને પ્રાત કાળની પ્રસન્નતા ઊઘના નશામા ખોઈ બેસવી એ કાઈ બુદ્ધિમાનનુ લક્ષણ નથી, જો કે મને ખબર છે કે મોટા મોટા બુદ્ધિમાનો પણ આ દોષમા સામેલ છે

મારા જુવાન દોસ્તોને એક વાત ખાસ કહેવા ઇચ્છુ છુ કે આહાર, વિહાર અને ઊઘની બાબતમા આપણે જે નિયમભગ કરીએ છીએ, જે દોષો કરીએ છીએ તેની અસર એકદમ નહિ માલૂમ પડે આ ત્રણે બાબતમા બિચારુ શરીર પોતાને સભાળવાની ખૂબ કોશિશ કરતુ રહે છે અને જ્યારે તે નાદાર બની જાય છે ત્યારે જ માણસને પોતાની ભૂલ સમજાય છે પરતુ પાછળથી પસ્તાવાનો શો અર્થ ? પછી તો કોઈ પણ દવા કે રોગસાધન કામમા લઈ શકાય તેમ હોતુ નથી

આહાર, અને આરામના નિયમોનો ભગ કરવાથી કેટલાયે લોકોના શરીર ક્ષીણ થઈ જાય છે, કેટલા યની બુદ્ધિશક્તિ ક્ષીણ બની જાય છે અને કેટલા યના સકલ્પબળ તથા ચારિત્ર્યબળ તૂટી જાય છે તે માટે રાત્રે જલદી સૂઈ જવુ અને સવારે ઊઠીને પ્રસન્નતાથી ભણવા બેસવુ એ જ ઉત્તમ નિયમ છે

*

પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીદશામા સેવાકાર્ય કરવાનું ઘણી વાર કહેવામા આવે છે, ત્યારે મૂઝવણ થાય છે અમારે સેવા કરવી કે શિક્ષણ લેવુ ?

ઉ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને કહેવામા આવ્યુ, 'ભૈયા, ભણવા બેસો', ત્યારે તેમણે કહ્યુ, 'બાપ અને મા જેલમા પડ્યા છે તેમને બધનમુક્ત કરુ પછી હવે તેમનુ ભણવાનુ થઈ શકશે ' આજે ભારતવાસીઓનું શિક્ષણ અને ભારતમાતા બન્ને પરાધીન છે કરોડો લોકોને અક્ષરજ્ઞાન પણ નથી હિસાબ-કિતાબના જ્ઞાનની તો વાત જ શી ? એવી દશામા જનસેવાના કામનું જ શિક્ષણ લેવુ જોઈએ પછી શિક્ષણ અને સેવા એવા બે નહિ રહે

સામાન્ય જવાબ એવો આપી શકાય કે માબાપ અથવા પાલક કે શિક્ષક જેઓ જનસેવાની વાત કરે છે તેમણે જ વિદ્યાર્થીઓને સેવા માટે લઈ જવા જોઈએ ક્યાક જેટલો સમય સહેજે કાઢી શકાય તેમ હોય છે

*

પ્રશ્ન ડાયરી લખવાથી શા લાભ ? તે લખવા સબધે થોડી સૂચના લખશો ?

ઉ અગ્રેજીમા day ઉપરથી diary શબ્દ થયો છે આપણે 'વાસર' (દિવસ) શબ્દ ઉપરથી વાસરી શબ્દ ચાલુ કર્યો છે

પ્રામાણિકતાથી લખેલી વાસરી સાચા મિત્ર અને સાચા ગુરુની ગરજ સારે છે તે આપણા જીવનનુ પ્રતિબિબ છે રોજરોજ આપણે શુ કર્યુ, શુ વાચ્યુ, કોને મળ્યા ક્યા ક્યા કામ કર્યા, આવક-ખર્ચ શુ થયુ એ બધુ લખવાથી જીવનવ્યવહારમા ઘણા ચોખ્ખા લાભ થાય છે યાદશક્તિને પણ પોષણ મળે છે શકા અને ભ્રમ રહેતા નથી અને જીવનનો હિસાબ કરવાનું સુગમ બને છે વાસરીમા કૃત્રિમતા અને દભ કદી ન આવવા જોઈએ આપણે વાસરી લોકોને માટે લખતા નથી તો પણ યાદ રાખવુ જોઈએ કે દૈવયોગથી તે બીજાના હાથમા કદાચ જઈ પડે છે, તેથી આપણી વાસરીમા બીજા કોઈનુ નુકસાન થાય એવુ ન લખવુ જોઈએ વાસરી મારફતે બીજાને નુકસાન પહોચાડનાર લોકો પણ હોય છે આપણે એવા ધધા ન કરીએ

*

પ્રશ્ન શાળામા આવતા ઘણા મોટા માણસો અમને તોફાન કરવાનુ કહે છે, છતા કોઈ વાર અમે કાઈ તોફાન કરી બેસીએ છીએ ત્યારે શિક્ષકો અને ગૃહપતિઓ અમને દોષ દે છે તો શુ અમારે તોફાન કરવા જ નહિ ?

ઉ વિદ્યાર્થીઓએ હમેશા વિનોદી તેમ જ તોફાનમસ્ત રહેવુ જોઈએ એવો ઉપદેશ આજકાલ અમાપ

છે તેની મને ખબર છે. કોઈ કોઈ વખત હું પણ બાળકોને તેમના વડીલોના દેખતાં એવો જ ઉપદેશ આપું છું. મારો ઉપદેશ માબાપોના કાને પહોંચે એટલા પૂરતો જ હોય છે. આપણે ક્યાં પાણીને વહેતું રહેવાનું, હવાને ચાલતા રહેવાનું, આગને બળતા રહેવાનું, કોયલને ગાતા રહેવાનું, અને અંગ્રેજોને દુનિયાને લૂંટતા રહેવાનું કહીએ છીએ? એ તો એમના સ્વભાવમાં જ છે. એ જ રીતે પ્રસન્ન રહેવું, કાંઈ તોફાનમસ્તી કરવાં, એ તો બાળકોનો સ્વભાવ છે. જ્યારે બાળક માંદું પડે છે ત્યારે તેનાં તોફાન બંધ થાય છે.

કોઈને દુ:ખી કરીને આનંદ માનવો, કોઈની પ્રત્યે અવિનય બતાવીને રાજી થવું એ સારી વસ્તુ નથી અને મશ્કરી કરવી જ હોય તો પોતાની જ શા માટે ન કરો?

કોઈ શિક્ષક જરા નાજુક બાંધાના હોય છે. જરાજરામાં તેમનો મિજાજ બગડી જાય છે. તેમની દયા ખાવી તે જ તેમને યોગ્ય સજા છે.

*

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થી સિનેમા જોવા જાય કે ન જાય? તેમને જવા દેવામાં આવે કે ન આવે?

: હું પોતે તો સિનેમા જોવા જતો નથી. જ્યાં સુધી મારું ચાલ્યુ ત્યાં સુધી મેં છોકરાંઓને પણ સિનેમામાં નથી મોકલ્યાં. આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓને સિનેમા જોવા જવાની રજા ન હતી. વિદ્યાપીઠમાં મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને હું જતાં રોકેલા નહિ તે ઉપરથી મારો અભિપ્રાય જેવો સમજાય તેવો સમજો. ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે સિનેમાથી જેટલું નુકસાન થાય છે તેના પ્રમાણમાં લાભ બહુ ઓછો થાય છે. સિનેમા ન જોવાથી કોઈનું શિક્ષણ અપૂર્ણ રહ્યું એમ સમજવાને કારણ નથી.

*

પ્રશ્ન : પક્ષીઓ વિષે માહિતી મેળવવા શું કરવું?

ઉ : અંગ્રેજ લોકો અને અંગ્રેજ છોકરાઓ પક્ષીઓનો શિકાર કરવાના ખૂબ શોખીન હોય છે. તેઓ પક્ષીઓને મારીમારીને ખાય છે, પક્ષીઓના માળા ખોળીને તેમાંથી ઇંડાં ચોરી લાવે છે; તેથી અંગ્રેજીમાં Fauna નાં પુસ્તકો ઘણાં હોય છે. Ornithology એ ત્યાંનો ખૂબ પ્રિય વિષય છે. આપણા લોકોએ પક્ષીઓને અભયદાન આપી દીધું છે. તેથી આપણે પક્ષીઓને ઓળખવામાં બિનવાકેફ હોઈએ છીએ.

સરસ રીત એ છે કે કોઈ પણ પક્ષી જોયું કે તરત જ તેનું રેખાચિત્ર આપણી સ્મરણિકામાં દોરી લેવું. રંગ અને આકૃતિ બરાબર જાણી લેવાં. આટલું કર્યા બાદ ગામમાં જઈને લોકોને પૂછવું કે આ કયાં પક્ષીઓ? તેમને ઠીક ઠીક ખબર હોય છે. તેમની પાસેથી પણ નામ ન મળે તો અમરકોશ વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોની મદદ લેવી. ગેઝેટિયર્સમાંથી તો કાંઈ ને કાંઈ મળે જ છે.

વળી પોતાની કલ્પના ચલાવીને પણ દરેક નવી જાતને નવું કાવ્યમય નામ કેમ ન આપીએ? આપણે માનીએ છીએ કે પક્ષીઓની આટલી બધી જુદી જાતો કુદરતમાં તો નથી. બધાંને આપણે નામથી જ ઓળખીએ છીએ.

*

પ્રશ્ન : હરીફાઈ (Competition) કેટલી હદ સુધી દરગુજર કરવી જોઈએ? તેનાં માઠાં પરિણામ આવે તો શો ઉપાય લેવો?

ઉ : જ્યાં સુધી હરીફાઈની સાથે આર્યતા હોય છે ત્યાં સુધી તો તે શુભપરિણામી નીવડશે. તેમ નહિ હોય તો એક બીજાની અદેખાઈને કારણે બન્નેનો સ્વભાવ બગડી જશે. કોઈનું ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય જોઈને અથવા કોઈનો ગુણ જોઈને તેનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા થાય અથવા તેનાથી પણ ઊંચા પ્રકારનું પોતાનું ચારિત્ર્ય બનાવવાની ઇચ્છા થાય તો સારી બાબત છે.

*

પ્રશ્ન નિયમપાલનમા જે હારી ગયો હોય, જેનુ સંકલ્પબળ ક્ષીણ થયુ લાગતુ હોય અને ઈશ્વર-શરણનો માર્ગ પણ જેને ઉત્સાહિત ન કરી શકતો હોય તેવા દયાપાત્ર યુવાનને તમે શી સલાહ આપશો?

ઉ. આ સવાલનો ટૂંકાણમા એવો જવાબ આપી શકાય કે આવા યુવાને સવારથી સાંજ સુધી મહેનત કર્યા જ કરવી જોઈએ શરીરસ્વાસ્થ્ય સભાળીને જીવનમા જેટલી સાદાઈ લાવી શકાય તેટલી લાવવી જોઈએ નિર્દોષ વિનોદ મારફતે ચિત્તને પ્રસન્ન રાખવુ જોઈએ મનમા મહત્વાકાંક્ષા રાખીને તેને સફળ બનાવવાની ચિંતા અને પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, તેમ જ ખૂબ પવિત્ર અને પ્રેમાળ ચારિત્ર્યશીલ સત્પુરુષનો સત્સંગ—સહવાસ ખોળવો જોઈએ પોતાની આજીવિકાનો બોજો આ સત્પુરુષ ઉપર નાખવો ન જોઈએ આટલુ કરવાથી સંકલ્પબળ આવી રહેશે અને આવા માણસને ઈશ્વરની કૃપા ન મળે એમ પણ કદી બનતુ નથી જે ઉદ્યમશીલ, સંયમી અને પ્રસન્ન હોય છે તેનો ઉદ્ધાર ચોક્કસ જ હોય છે

પ્રશ્ન આપણે જે કાર્ય કરવુ હોય તે સમાજની વચ્ચે રહીને કરવુ જોઈએ કે સમાજથી અળગા રહીને?

ઉ બધા સામાજિક કાર્યો સામાન્ય રીતે સમાજની વચ્ચે રહીને જ કરવા જોઈએ. પણ કોઈ કોઈ વખત પ્રયોગરૂપે સમાજથી અલગ થઈને કૃત્રિમ રીતે અનુકૂળ સ્થિતિ પેદા કરીને આપણા કાર્યની અજમાયશ કરવી જોઈએ આ રીતે પ્રયોગ સફળ થાય તો આપણે દુનિયાના ક્ષેત્રમા ખુશીથી પ્રવેશ કરી શકીએ

જે બાબતો આંતરિક રીતે કરવાની હોય છે તેને તો સમાજ સાથે સીધો સબંધ હોતો નથી જ

*

પ્રશ્ન આજકાલ સમાજમા સાચી વસ્તુ કેમ દબાયલી રહે છે? બધા લોકો વાતો કરે છે પણ તેનો અમલ કરતા નથી

ઉ પ્રશ્નક જે સ્થિતિ જણાવે છે તે આજની નથી પણ હમેશની છે સત્યનો રસ્તો જો સરળ હોત તો બધા એ રસ્તે જ ચાલત તો પછી તેમા કશી બહાદુરીની વાત ન હોત પરતુ ઉપનિષ-કાલીન ઋષિઓએ કહ્યુ છે કે શ્રેય જુદુ હોય છે અને પ્રેય જુદુ હોય છે તે પ્રમાણે જૂઠી વાત મીઠી હોય છે જ્યારે સાચી વાત કડવી હોય છે તેથી લોકો પૂજે છે સત્ય, અને ચાહે છે અસત્ય સત્યની વાતો કરીએ તો જ અસત્ય નભી શકે છે પગલે પગલે સત્યનુ નામ દઈને જ માણસ અસત્યની યાત્રા કરતો રહે છે

કેટલાક લોકો સાચા દિલથી સત્યને ચાહતા હોય છે પરતુ તેમની કમજોરી તેમના ઉપર સવાર થાય છે અને તેમને અસત્ય તરફ ખેંચી જાય છે

અસત્યનુ આકર્ષણ તોડી નાખીને સત્યની તરફ એકનિષ્ઠાથી જવુ એમા જ બહાદુરી છે

*

પ્રશ્ન મનુષ્ય જીવનનુ મુખ્ય ધ્યેય શુ?

ઉ હમેશા ઉદ્યોગ કરતા-કરતા પ્રસન્ન રહેવુ એ જીવનનુ મુખ્ય ધ્યેય છે પોતાનો સ્વાર્થ ભૂલી જવો, બધાના આનદમા પોતાનો આનદ માનવો, અને દરરોજ પોતાના જ્ઞાન તેમ જ કાર્યકુશળતામા વધારો કરતા રહેવુ એ મુખ્ય ધ્યેય હોવુ જોઈએ

પ્રશ્ન મૃત્યુ કેવી રીતે હિતકર બની શકે?

*

ઉ મૃત્યુને ઓળખીએ તો મૃત્યુ કોઈ ભયાનક વ્યક્તિ નથી તેનો ઉદર માતની જેમ પ્રેમભર્યો હોય છે પુરાણોમા કહ્યુ છે કે જે માણસ સૌથી પહેલો મરણ પામ્યો તે યમરાજ બન્યો મરણ પછીનો આગળનો રસ્તો તેને માલૂમ ન હતો રસ્તો ખોળતા તેને ખૂબ કષ્ટ પડ્યુ તેથી તેણે

પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જે લોકો હવે પછી મરણ પામીને મારી પાછળ આવશે તેમને રસ્તો બતાવનાર ભોમિયો હું બનીશ. જ્યારે કોઈ માણસ મરવા પડે છે ત્યારે યમરાજ સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ થઈને સામે આવે છે. તેને આપણે ભયંકર શાને કહીએ? માંદગીની બધી પીડાઓ હટાવીને શાંતિ આપનાર મૃત્યુ જ છે. ઘણા રોગ એવા છે કે જેનો ઉપાય દાક્તરો કે વૈદો પાસે નથી. યમરાજ તો બધાં દર્દોનો ઇલાજ કરી શકે છે. આખો દિવસ બેસ્યા કૂદ્યા પછી તેમ જ મહેનત કર્યા પછી રાત્રે ઊંઘ આવે છે તેને કોઈ ભયાનક માનતું નથી. તો પછી મૃત્યુથી શાને ડરીએ? હિંદીમાં મૃત્યુને 'મીર્ત' કહે છે અને મિત્રને પણ 'મીર્ત' કહે છે. 'મીર્ત' એ જ સૌથી મોટો 'મીર્ત' છે. તેણે કોઈને નિરાશ કર્યું નથી. જ્યારે બધાં ત્યાગ કરી જાય છે ત્યારે તે સાક્ષી તરીકે આવી પહોંચે છે. જો મૃત્યુ ન હોત તો માણસ જીવીજીવીને થાકી જાત અને ગાંડો બની જાત. મૃત્યું છે તેથી જ દુનિયામાં પ્રગતિ છે.

*

પ્રશ્ન : ઈશ્વર અને સત્ય એ બે વચ્ચેનો સંબંધ કયા પ્રકારનો હોવો જોઈએ?

ઉ. : 'સંબંધ કયા પ્રકારનો છે' એમ પૂછવું જોઈતું હતું. પણ 'કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ,' એ પણ ઠીક છે. આ દુનિયાની સૌથી મહાન શક્તિને ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે. તેને સત્ય પણ કહે છે. બન્ને એક જ શબ્દ છે. ઉચ્ચારણ અને જોડણી જ જુદાં છે. સત્યનિષ્ઠાથી સત્યનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે છે; ઈશ્વરનિષ્ઠાથી ઈશ્વરના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, નિષ્ઠા એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે.

૧૯૩૬

●

સ્વરાજયાત્રા

શ્રી. મોહનલાલ મહેતા

રાષ્ટ્રપતિની વરણી

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટીને મહાસભાવાદીઓએ એક સાથે ઘણાં કાર્યો ને માન્યતાઓ વિષે પોતાનો મત આપી દીધો છે. મુંબઈ મહાસભા વખતે સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના થઈ તે દિવસથી મહાસભામાં વ્યવસ્થિત રીતે એક નવો પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. અત્યારે જેટલા પક્ષો ઉદ્દામ તરીકે ઓળખાય છે તેઓ બધા કોઈ એક જ પક્ષ નીચે, એટલે કે આ પ્રથમ સ્થપાયેલા પક્ષ નીચે હોત તો એમની તાકાત આજે છે તે કરતાં અનેકગણી વધુ હોત, પરંતુ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપનાની પાછળ સિદ્ધાંત કરતાં વિશેષ બળ મહાસભાના આગેવાનો પ્રત્યેના મતભેદ અને અસંતોષનું હતું. એટલે જે બીજ સાથે એ પક્ષ જન્મ્યો હતો તે જ બીજ ત્યાં વધુ પ્રમાણમાં ફૂલ્યું ફાલ્યું અને પરિણામ એ આવ્યું કે ઉદ્દામવાદીઓની સંખ્યા વિશાળ હોવા છતાં કોઈ પક્ષ વચ્ચે એકરાગનો સંબંધ જોડાયો જ નહિ. આજે મહાસભામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા આટલા પક્ષો તો છે જ : 'મહાસભા સમાજવાદી પક્ષ', 'સામ્યવાદી પક્ષ', 'રોયવાદી પક્ષ', 'પ્રાગતિક પક્ષ', 'કિસાન સભા', 'ટ્રેડ યુનિયન' અને ગાંધીવાદીઓ. આમાંનો છેલ્લો પક્ષ સૌથી બળવાન છે, પરંતુ પક્ષ તરીકે એનું બંધારણ કે રચના નથી. આ ઉપરાંત આમાંના

એક ય પક્ષમાં ન આવે એવી સભ્યસંખ્યા પણ મહાસભામાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં છે. જો એક બાજુ ગાંધીવાદીઓ હોય અને બીજી બાજુ તમામ ઉદ્દામવાદીઓ હોય તો કદાચ છેવટનો ફેંસલો એ તટસ્થ સભ્યો કઈ તરફ જાય છે તે ઉપરથી જ આવે. સુભાષબાબુને ગયે વરસે મહાસભાની બહુમતીએ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટ્યા તેના કારણોમાં ગેરસમજોએ ઠીક ભાગ ભજવ્યો હતો પરંતુ ખરું બળ તો ઉદ્દામોની એકતા અને ઉપર જણાવેલા તટસ્થ સભ્યોનું હતું. ગેરસમજના જાળાં દૂર થતાં જ એ તટસ્થ સભ્યો ગાંધીપક્ષે ફરી ગયા અને સુભાષબાબુનું સ્થાન ડોલ્યું. એ પછી નવી રચનાનો વિચાર કરતાં ઉદ્દામો વચ્ચે પણ મતભેદ જાગ્યા અને જેને મહાસભાની બહુમતીએ તાજ પહેરાવ્યો હતો તેને એ તાજ વસમો થઈ પડ્યો. ત્રિપુરી અને તે પછી તુરતમાં બનેલા બનાવોએ સુભાષબાબુને એક ઉન્નત મિનારા ઉપરથી નીચે પટકી દીધા.

બે વર્ગની રીતે જ લઈએ તો મહાસભાના રાજકારણમાં એકત્રિત થયેલા તટસ્થ સભ્યોની સહાયથી થોડાક દિવસ માટે ઉદ્દામવર્ગ સત્તા ઉપર આવ્યો અને તુરત જ ચાલ્યો ગયો. બીજો વર્ગ, એટલે કે ગાંધીવાદી વર્ગ, જે સ્વતંત્ર રીતે વિશાળ બહુમતી ધરાવતો નહોતો, અને ધરાવતો નથી એમ પણ કહી શકાય, તે વર્ગ ઉદ્દામો કરતાં સંગઠિત, એકત્રિત અને એક વિચારનો હતો એટલે ઉદ્દામોમાં ભંગાણ પડતાં જ તેના હાથમાં ફરીને મહાસભાની સત્તા આવી. આઘાત પછી પ્રત્યાઘાત થયો હોય તેમ હાર પછી આવેલી સત્તા એમણે મજબૂત રીતે જાળવી અને વિકસાવી. એ પછી યુરોપીય યુદ્ધ શરૂ થતાં આપણા રાજકારણમાં જે કટોકટીની પળ ઊભી થઈ તેમાં એમના અનુભવ અને બળને કારણે એમનું નેતૃત્વ અનિવાર્ય બન્યું. બરાબર આ કાળે જ ફરીને રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. ચૂંટણીની તારીખો નક્કી થઈ તે પહેલાં જ ગાંધીજીના હાથમાં મહાસભાનું સુકાન આવી ગયું હતું અને દેશની કટોકટી તેઓ પોતાની રીતે ઉકેલતા હતા. ગાંધીજીની પદ્ધતિ સામે ઉદ્દામોના મોટા વર્ગને વાંધો હોય એમ એમના આગેવાનોના નિવેદનો ઉપરથી જણાતું હતું. એમ છતાં ગાંધીજી વિના દેશને ચાલે જ નહિ એવી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. સૌએ એમ માનેલું કે આ વખતે ગાંધીપક્ષે મૌલાના સાહેબની સામે કોઈ ઉદ્દામપક્ષી ઊભો રહેશે નહિ. મિ. માનવેન્દ્ર રોયનું નામ જ્યારે તખ્તા ઉપર આવ્યું ત્યારે સૌને આશ્ચર્ય થયેલું. તેઓ હારી જ જશે એવી ખાતરી પણ જન્મેલી, પરંતુ ગયે વર્ષે સુભાષબાબુના વિજય વિષે લેશમાત્ર આશા દેખાતી નહોતી છતાં તેઓ વિજય પામ્યા તેથી આ વખતે પણ એમ લાગ્યું કે રોય સાહેબ વિજય ભલે નહિ પામે પરંતુ બહુમતીની મોટી સંખ્યા તો એમના પક્ષે પોતાનો મત નોંધાવશે જ. એક બાજુ રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી માટે વાતાવરણ તૈયાર થતું હતું અને બીજી બાજુ ગાંધીજી વાઈસરૉય સાહેબ સાથે વાટાઘાટ કરી રહ્યા હતા. આ વાટાઘાટનું પરિણામ તો આજે પ્રગટ છે પરંતુ ઉદ્દામોએ રોયસાહેબે પણ એ વાટાઘાટનો ઠીક લાભ ઉઠાવેલો. ગાંધીજી આખા દેશને અંગ્રેજોને સુપ્રત કરી બેસશે એવો પોકાર પણ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો, એટલે રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી વધુ મહત્ત્વની બની હતી. એક બાજુ ગાંધીજીના સમગ્ર સિદ્ધાન્તો, બીજી બાજુ ધરમૂળથી એનો વિરોધ એમ બે પક્ષો ઊભા થયા હતા. રોયસાહેબને એક બાબતમાં તો અભિનંદન આપવા જ જોઈએ કે એમણે સુભાષબાબુની પેઠે અપ્રગટ મુદ્દાઓ કે અપ્રગટ કારણો ઊભાં નહોતાં કર્યાં. ગાંધીજીની વાત જેટલી સ્પષ્ટ હતી તેટલી જ એમની વાત પણ સ્પષ્ટ હતી. અમારા મત પ્રમાણે ઉદ્દામોના આજના પક્ષોમાં સૌથી સ્પષ્ટ વિચારસરણીવાળો પક્ષ રોયવાદી પક્ષ છે. આ પક્ષ ગાંધીતત્ત્વજ્ઞાનનો સંપૂર્ણપણે ઉચ્છેદ ઇચ્છે છે. ગાંધીજીનું તત્ત્વજ્ઞાન જે એક અખંડ શરીર છે તેના એક અંગનો સ્વીકાર કરી બીજા અંગનો વિરોધ આ પક્ષ કરતો નથી.

એટલે આ વખતની ચૂંટણી સ્પષ્ટ રીતે બે વિચારો વચ્ચેની ખુલ્લી અથડામણ હતી. ઉદ્દામોના મોટા વર્ગે રોયસાહેબને ટેકો નથી આપ્યો એમ મતના આંકડાઓ ઉપરથી અને પ્રસિદ્ધ થયેલા નિવેદનો

ઉપરથી જણાઈ આવે છે. રાયસાહેબે એ વિષે પોતાનું દુઃખ પણ પ્રગટ કર્યું છે, અમને લાગે છે કે કે રાયસાહેબ એ બાબતમાં ખોટા નથી. ગાંધીજીની વિચારસરણી સ્વીકારવી નહિ, અને બીજો એક પણ માર્ગ ન હોવાને કારણે જ માત્ર એમના નેતૃત્વનો સ્વીકાર કરવો, એમાં દેશનું ભલું કે રાજકીય કુનેહ રહ્યાં હોય એમ અમે માનતા નથી. મૌલાનાસાહેબને રાષ્ટ્રપ્રમુખ તરીકે ચૂંટીને ગાંધીજીના નેતૃત્વનો અને વિચારસરણીનો મહાસભાએ જે વિશ્વાસ પ્રગટ કર્યો છે તેમાં માત્ર આટલી જ ખામી રહી ગયેલી છે. આમ છતાં આ ચૂંટણીથી એટલું તો નિશંક સાબિત થયું છે કે કટોકટીની ખરી પળે ગાંધીજી સિવાય કોઈના હાથમાં રાષ્ટ્રનું સુકાન સોંપવાની હિંમત કે શ્રદ્ધા ઉદ્દામોના વિશાળ સમુદાયમાં પણ નથી.

મૌલાનાસાહેબ મુસલમાન છે એ કારણે તેઓ રાષ્ટ્રપતિ નથી બન્યા. એમનો ત્યાગ, તપશ્ચર્યા, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, રાજકીય પ્રવાહોનું ઊંડું જ્ઞાન અને ગાંધીવિચારસરણી પ્રત્યે એમનો વિશ્વાસ એ એમના રાષ્ટ્રપતિપદની લાયકાત છે. પરંતુ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે મૌલાનાસાહેબનું વ્યક્તિત્વ હિન્દુ-મુસ્લિમ-પ્રશ્નને સરળ કરવામાં જરૂર ઉપયોગી થશે મૌલાનાસાહેબ રાજદ્વારી પુરુષ તરીકે જેટલા મહાન છે, તે કરતાં ઇસ્લામના એક બંદા તરીકે વધુ મહાન છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે એમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ દેશના રાજકીય અને કોમી પક્ષો વચ્ચેની કડવાશ દૂર કરવામાં મદદગાર થાય અને હિંદની આઝાદીની કૂચને આગળ ધપાવે.

ગાંધી સેવા સંઘ

ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરી સત્ય અને અહિંસા ઉપર મુસ્તાક રહી મુખ્યત્વે રચનાત્મક કાર્ય કરનારી આ સંસ્થા છેલ્લાં સાત આઠ વર્ષથી વધુ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે. મહાસભામાં રાજકીય પક્ષો જ્યારથી જોર પકડવા લાગ્યા ત્યારથી આ સંસ્થાની પ્રસિદ્ધિ વધી છે. સુભાષબાબુ જેવા તો જોરશોર-પૂર્વક આ 'સંઘ'ને ગાંધીવાદીઓની રાજકીય સંસ્થા તરીકે જ ઓળખાવે છે અને પોતાના 'પ્રાગતિક પક્ષ'ને પણ એવી જ સંસ્થા ગણાવે છે. એક વખત તો પંડિત જવાહરલાલજીએ પણ આ 'સંઘ'ને મહાસભાના રાજકીય પક્ષોમાંહેનો એક પક્ષ જણાવેલો, જો કે તુરત જ એમણે એ ભૂલ સુધારી લીધેલી, પરંતુ એ ઉપરથી એટલું તો સાબિત થયું જ કે આ સંસ્થાને રાજકીય સંસ્થા તરીકે ઓળખનારો વર્ગ વિરોધીઓનો જ નહિ પણ હિતસ્વીઓનો પણ છે. 'સંઘ'નું બંધારણ અને 'સંઘ'ના જન્મનો ઇતિહાસ એમ કહે છે કે આ રાજકીય સંસ્થા નથી જ. દર વરસે 'સંઘ'નું સંમેલન મળે છે તેના સંપૂર્ણ અહેવાલો જોતાં પણ એમ લાગે છે કે આ તો કર્મયોગી મુમુક્ષુઓનો 'સંઘ' છે. ત્યાં રાજકારણની ચર્ચાઓ નથી થતી એમ નહિ, પણ એ ચર્ચાઓ વ્યક્તિજીવન અને રાષ્ટ્રજીવનનાં બીજાં અંગોની સરખામણીમાં ગૌણરૂપે જ થાય છે. ત્યાંનાં ચર્ચાઓ, નિર્ણયો, વ્યાખ્યાનો જો સમભાવપૂર્વક વાંચવામાં આવે તો પ્રથમપહેલી વખત વાંચનારને પણ ખાતરી થાય કે આ સંઘ રાજકીય પક્ષ નથી. કોઈ રાજકીય પક્ષનું સંમેલન ધારીને રાજકારણમાં રસ ધરાવનાર પ્રેક્ષક ત્યાં ગયો હોય તો જરૂર નિરાશ થઈને જ આવે એવું ત્યાં વાતાવરણ હોય છે. પરંતુ બન્યું છે એવું કે હિંદના રાજકારણમાં મહાન ગણાતા નેતાઓ આ 'સંઘ'ના સભ્યગણમાં છે, એટલે ગમે તેટલા ખુલાસા કરવામાં આવે છતાં લોકોનો એક વિશાળ સમુદાય આ 'સંઘ' રાજકીય પક્ષ નથી, એમ માની શકતો નથી. અધૂરામાં પૂરું ધારાસભાની ચૂંટણી વખતે, અને તે પછી 'સંઘ'નાં રચનાત્મક કામમાં પડેલા સભ્યો પણ રાજકારણમાં આવ્યા એટલે એ લોકમાન્યતા વધુ દૃઢ થઈ. જો વખતે ગાંધીજીએ 'સંઘ'ના સભ્યોને ઉદ્દેશીને કહેલું કે 'સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતની રીતે રાજકારણથી અલિપ્ત રહેવાની કોઈ વાત કરતું હોય તો એ સત્ય અને અહિંસાને સમજ્યો જ નથી સત્ય અને અહિંસાનો ધર્મ મઠવાસી ત્યાગીઓ માટે નથી પણ જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં જીવનારાઓ માટે છે' ત્યારે અમે હૃદયથી આનંદ પામેલા. આ ભૂમિ ઉપર ગાંધીજીની પહેલાં ઘણા સંતો ને મહાત્માઓએ અહિંસાને પ્રબોધી છે, આખા

સમાજમાં મહાન પરિવર્તનો પણ કરાવેલા છે, પરંતુ સત્ય અને અહિંસાને જીવનના સર્વ ક્ષેત્રમાં વ્યાપક કરવાનું, અને એમ ન થાય તો સત્ય અને અહિંસાના પાલનમાં કચાશ છે એમ કહેનાર તો ગાંધીજી નીકળ્યા છે ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તા જ એ છે કે જીવનના એક પણ પ્રદેશને એ તત્ત્વજ્ઞાન અસ્પૃશ્ય ગણતું નથી

ગાંધીજીના આવા અભિપ્રાય પછી 'સંઘ'ના સભ્યો વધુ પ્રમાણમાં રાજકારણમાં ખેંચાવા લાગ્યા સરદાર વલ્લભભાઈ, રાજેન્દ્રબાબુ જમનાલાલજી, શંકરરાવ દેવ વગેરે નેતાઓ તો હિંદના રાજકારણના સુકાનીઓ હતા જ, પરંતુ એ પછી સ્થળેસ્થળે રચનાત્મક કામના થાણાં જમાવીને બેઠેલા 'સંઘ'ના બીજા સભ્યો પણ રાજકારણમાં, એટલે કે ચૂંટણીની હરીફાઈઓમાં, સત્તાના સ્થાનો સ્વીકારવામાં અને વ્યાસપીઠ ઉપર આવવામાં આગળ આવવા લાગ્યા આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મહાસભામાં જેમ મતભેદો ને હરીફાઈ જામ્યા છે તેમ 'સંઘ'માં પણ તેનો આરંભ દેખાવા લાગ્યો બીજી બાજુ હિંદના આઠ પ્રાંતની સરકારો મહાસભાના હાથમાં આવી હતી મહાસભાની વડી કારોબારીમાં 'સંઘ'ના સભ્યો અગ્રપદે હતા ધારાસભા ઉપસમિતિના સરદાર વલ્લભભાઈ પ્રમુખ હતા એમના હાથ નીચે આઠ પ્રાંતોનું શાસન ચાલતું હતું આ શાસન નિર્ભેળ અહિંસાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચલાવવાની શક્તિ મહાસભાના પ્રધાનોમાં કે સરદારમાં ન હોય તો પણ તેઓ 'સંઘ'માં રહી શકે ? એવા પ્રશ્નો ઊઠતા હતા આપણે જાણીને આનંદ પામશું કે આ પ્રશ્ન સરદાર વલ્લભભાઈના દિલમાં જ પહેલો ઊઠ્યો હતો અને એમને મૂંઝવતો હતો કડક શાસન ચલાવતા સરદારના વિરોધીઓએ એવી અફવા ઉડાવી હતી કે સરદારે 'સંઘ'માંથી રાજીનામું આપ્યું છે હકીકતમાં એ વાત જુદી હતી એમને થયા કરતું હતું કે 'સંઘ'માં રહીને એમણે જે નિયમોનો સ્વીકાર કર્યો છે તેનું જો પાલન ન થઈ શકે તો કાં તો 'સંઘ' છોડવો, કાં તો રાજકારણ છોડવું રાજકારણ છોડવાની એમને ઇચ્છા નહોતી અહિંસાના પયગમ્બર ગાંધીજીએ પણ કહ્યું કે 'હું એમને રાજકારણ છોડવાની રજા જ ન આપું સરદારને નિકટથી જાણનાર જાણે છે કે તેઓ કર્મયોગી છે અહિંસા એમના દિલમાં ભરી છે, પરંતુ વ્યવહારમાં એનો ઉપયોગ કરતા કેટલીયે મર્યાદાઓ સ્વીકારવી જ પડે છે ખુદ ગાંધીજી પણ હજી હિંમતપૂર્વક નથી કહી શક્તા કે હિંદનું આંતરબાહ્ય રક્ષણ પોલિસબળ વિના આજે થઈ શકશે

આ સ્થિતિમાં 'સંઘ'નું વાર્ષિક સંમેલન બંગાળમાં મલિકન્દામાં હમણાં મળ્યું ત્યાં પુષ્કળ ચર્ચાને અંતે જે ઠરાવ થયો તે સુખદ છે કે દુઃખદ તે કહી શકાતું નથી. એ ઠરાવથી 'સંઘ'નું સ્વરૂપ બદલી નાખવામાં આવ્યું છે નવી કાર્યવાહક સમિતિ સિવાય 'સંઘ'માં હવે કોઈ જ નથી 'સંઘ'ને રાજકારણથી સર્વ રીતે અલિપ્ત કરવામાં આવ્યો છે સરદાર રાજેન્દ્રબાબુ વગેરે હવે 'સંઘ'માં નથી આ સમાચારથી અમે આનંદ નથી પામી શક્યા સત્ય અને અહિંસાને વરેલી આ સંસ્થા રાજકારણમાં સત્ય અને અહિંસાનું પાલન ન કરી શકવાને કારણે એમાંથી દૂર ખસી ગઈ એ આનંદનો વિષય હોઈ શકે જ નહિ આનંદ માત્ર એટલો જ છે, સુખદ સમાચાર માત્ર એટલા જ છે કે આ પગલું આત્મનિરીક્ષણ કર્યા પછી ભરાયું છે અને તે કાયમી નથી 'સંઘ'નું અત્યારનું કામ સત્ય અને અહિંસાની વ્યવહારિક શોધનું છે સંઘે રચનાત્મક કાર્યમાં પોતાની અખૂટ શ્રદ્ધા પ્રગટ કરી છે, પરંતુ સીધેસીધું એ કામ કરનારી સંસ્થાઓ 'ચરખા સંઘ' 'હરિજન સેવક સંઘ' 'ગ્રામોદ્યોગ સંઘ' વગેરે હોવાથી પોતાનું કાર્ય વિશેષ કરીને સંશોધનનું રાખ્યું છે આપણે આ પ્રસંગે એવી આશા રાખીએ કે ગાંધીજીએ પ્રબોધેલી અહિંસા આપણા રાજકારણમાં શુદ્ધ રૂપે આચરવાની આપણામાં જલદી શક્તિ આવે અને આ 'સંઘ' રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ માર્ગદર્શન આપી શકે એવી સ્થિતિમાં સત્વર આવી પહોંચે

મૂડી અને મજૂરી

આ લખાય છે ત્યારે અમદાવાદ ઉપર ઝઝૂમી રહેલો હડતાલનો ભય દૂર થઈ ગયો છે અને સુલેહનો ભય પણ દૂર થવાની તૈયારીમાં છે અમદાવાદનું

મજૂર મહાજન ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ચાલે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ગાંધીજી એમ માને છે કે મૂડી અને મજૂરી વચ્ચે ઘર્ષણ હોવું જ ન જોઈએ કારણ કે એ બંને વિના ઉદ્યોગનું સંચાલન અશક્ય છે. તેઓ કહે છે કે મિલના માલિકો પાસે જેમ નાણાં અને કાર્યદક્ષતાના રૂપમાં મૂડી છે તેમ મજૂરોની પાસે પણ મજૂરી અને કારીગરીના રૂપમાં મૂડી છે. મજૂરોએ પોતાને નબળાં ગણવાં જ ન જોઈએ. આ વાત સાવ સાચી છે, પરંતુ એમાં મજૂરપક્ષે સંગઠન ન હોય તો એ વાત એટલી જ ખોટી પણ ઠરે.

અમદાવાદના ઝઘડામાં માલિકોએ છેવટ લવાદ-પંચનો સ્વીકાર કર્યો તેની પાછળ મજૂરોના સંગઠનનું જ બળ હતું. હિંસા અને અહિંસા બંનેની લડાઈમાં સંગઠન અને એકતાની તો જરૂર પડે જ છે તેનો આ દાખલો છે.

અમદાવાદના ઝઘડાના આ નિકાલ માટે સૌને અભિનંદન આપવાં જોઈએ. ખરી રીતે જોઈએ તો માલિકો ઓછા અભિનંદનના અધિકારી છે કારણ કે એમણે છેક છેલ્લી ઘડીએ, મજૂરોની પૂરેપૂરી ખાતરી કર્યા પછી જ લવાદની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને તે પણ એવી રીતે કે જાણે તેઓ તો આમ પહેલેથી કહેતા હતા. મજૂરો જ નહોતા માનતા. ' આ માલિકોએ સ્વેચ્છાએ જ પગારવધારો આપ્યો હોત તો એ કેટલા અભિનંદનને પાત્ર થાત! પણ એવી સ્થિતિની તો અત્યારે કલ્પના જ કરવી રહી છે. જે દિવસે એ સ્થિતિ આવશે તે દિવસે માલિકોને ઉખેડી નાખવાની કોઈ વાત જ નહિ કરતું હોય. આ સ્થિતિ લાવવા માટે ગાંધીજી મથે છે, પણ એવું જણાય છે કે પોતાના તાત્કાલિક હિતના લોભમાં શાશ્વત હિતની આ સ્થિતિ માલિકો નહિ આવવા દે.

સિંધનું રાજકારણ

છેલ્લા બે મહિનામાં સિંધના રાજકારણમાં અજબ પલટા આવી રહ્યા છે. પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપી દીધું છે, પરંતુ બીજી બાજુ અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પ્રમુખના મતના જોરે ઊડી ગઈ છે. રાજીનામું હજી પાછું ખેંચાયું નથી, પણ ખેંચાઈ જશે એમ લાગે છે.

સિંધની આ ડામાડોળ સ્થિતિનું કારણ શું છે? સક્ખરના રમખાણના પરિણામે જ આમ બન્યું છે? અલ્લાબક્ષ પ્રધાનમંડળનો ઇતિહાસ જાણનાર કહી શકશે કે એમ નથી. આ પ્રધાનમંડળ જે દિવસથી સત્તા ઉપર આવ્યું છે તે દિવસથી લગભગ આ જ સ્થિતિ રહી છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે એની પાસે કોઈ ચોક્કસ કાર્યક્રમ નથી, એટલે પોતાના પક્ષ ઉપરાંત બીજા પક્ષોનો એ સંગીન ટેકો મેળવી શકતું નથી. મહાસભાપક્ષનો ટેકો એને મળતો જ હતો, જ્યાં સુધી એણે મહાસભાનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાની વાતો કરી ત્યાં સુધી. પરંતુ એ કાર્યક્રમ એણે ખરા જીગરથી અમલમાં મૂક્યો જ નહિ. મુસ્લિમ લીગ સાથે તો એને પૂરેપૂરી કડવાશ થઈ ગઈ છે. હિંદુ પક્ષ સાથે એનું જોડાણ હતું, પણ સક્ખરમાં એણે બતાવેલી લાચારીએ એ સહકાર તોડી નાખ્યો.

આ સ્થિતિનો અંત શી રીતે આવે? અમને લાગે છે કે જો આ પ્રધાનમંડળ મહાસભાના કાર્યક્રમનો અમલ કરે તો એની સ્થિતિ સંગીન છે. હિંદુપક્ષના મોટા ભાગનો મહાસભાપક્ષ સાથે સહકાર છે. અલ્લાબક્ષનો પોતાનો પક્ષ પણ મહાસભાના કાર્યક્રમ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવે છે. માત્ર અંતરાય એક જ આવે છે; વડા પ્રધાનના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો સ્થાનિક મહાસભાવાદીઓ સાથે એમને બનતું નથી. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સિંધના પ્રધાનમંડળના અગ્રણી સભ્યોએ આજ પહેલાં ઘણી વાર સરદાર તથા મૌલાનાસાહેબની મુલાકાતો લીધી છે. પરંતુ છેવટનું કશું પરિણામ આવ્યું નથી. સરદારે છેલ્લા નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે જો પ્રધાન લોકોના જાનમાલનું રક્ષણ કરશે તેનું સ્થાન સલામત છે. વડા પ્રધાને આટલા ઉપરથી સમગ્ર જનતિ મહાસભાપક્ષને સક્ખરની તપાસ અને બીજાં પગલાંની બાબતમાં ખાતરી આપી એનો વિશ્વાસ મેળવી લેવો જોઈએ.

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિ

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિએ મહાસભાની કારોબારી સામે ખુલ્લો બળવો જાહેર કર્યો છે તે કોઈ પણ મહાસભાવાદી માટે દુઃખ અને શરમની વીના છે. હિંદના રાષ્ટ્રવાદનો જન્મ બંગાળમાં થયો છે અને જગવિખ્યાત પુરુષરત્નોની ભેટ કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં બંગાળે જ હિંદને વધુ આપી છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે બંગાળ પ્રત્યે આપણને માન–આદર ઉપજે જ, પરંતુ સોનાની કટારી ભેટમાં જ શોભી શકે અને એને પેટમાં ખોસી શકાય નહિ તેમ આ બંગાળમાં આજે જે પ્રવર્તી રહ્યું છે તેને ધિક્કાર્યા વિના રહેવાતું નથી. મસિકન્દામાં આગ લગાડવાના અને તોફાન મચાવવાના જે પ્રયાસો થયા તેને ગાંધીજી જેવા ઉદારાત્મા ભૂલી જશે, પરંતુ એથી બંગાળની શરમ ઓછી થશે નહિ. છેવટ જતાં ગાંધીજી ઉપર એક જોડો પણ ફેંકાયો. તેણે બંગાળના આજના માનસને તદ્દન ખુલ્લું કર્યું છે. સખ્ખરના રમખાણ માટે આપણે મુસ્લિમ લીગના પ્રચારને દોષ આપીએ તો આ બનાવ માટે અત્યારની બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિને જ દોષ આપવો જોઈશે. લડવાની અને વિરોધ કરવાની તમામ મર્યાદા એ સમિતિએ આજ છોડી દીધી છે. શરદબાબુ અને સુભાષબાબુનાં નિવેદનો મહાસભાને ઠોકરે ઉડાવતા હોય એટલા ગર્વ અને હુંકારથી ભરેલાં છે. આ નિવેદનો સામાન્ય મહાસભાવાદીને ભાન ભુલાવે એમાં નવાઈ નથી. સુભાષબાબુ ભલે ને બંગાળને ગમે તેટલું ફુલાવે, પરંતુ તેઓ જે તાલીમ આપી રહ્યા છે તેમાં તો વિનય કે મર્યાદા નથી જ રહ્યાં. ગાંધીજી અને બીજા નેતાઓનો વિનય કરજો એવું નિવેદન એમને બહાર પાડવું પડ્યું એ જ બંગાળની નબળાઈ પ્રગટ કરે છે, પરંતુ એ નિવેદને કશો જ અર્થ સાર્યો નથી અને સુભાષબાબુના અનુયાયીઓએ એમના શિક્ષણને ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું છે.

બંગાળના આ બનાવ માટે અમે સૌની સાથે અમારાં દુ:ખ અને અફસોસ પ્રગટ કરીએ છીએ.

નિરાશા!

(અંજનીગીત)

મોજાંને સમદરતટ લડવું,
આકાશે અણધાર્યું ચડવું,
શશિ–આલિંગન કાજ ઊછળવું,
આખર આથડવું ?

શૈશવને યૌવન સાંપડવું,
આશાનાં અમ્બુદસહ ભળવું,
જીવનને મૃત્યુતટ લડવું
આખર આથડવું ?

[illegible] જ. [illegible]હિત

અવલોકન

'ચા'

૧૦૯ નંદિતા—લેખકઃ શ્રી. સુરેશ ગાંધી: પ્રકાશકઃ નવયુગ પુસ્તકભંડાર, રાજકોટ; પાકા પૂઠાનું મૂલ્ય રૂપિયો દોઢ.

શ્રી. સુરેશ ગાંધીનો 'આરતી' નામે એક વાર્તાસંગ્રહ આ પહેલાં પ્રગટ થઈ ચૂકયો છે. આ વાર્તાસંગ્રહમાંની ઘણીખરી વાર્તાઓ છૂટક રીતે સામયિકપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે.

શ્રી. સુરેશ ગાંધીનાં લખાણોમાં વિશેષ રીતે તરી આવે છે, અને આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં પણ જે તત્ત્વ જોરદાર રીતે વહે છે, તે તેમની વિશિષ્ઠ ભાષા-લઢણ. આ ભાષા બંગાળી સમાજને અનુરૂપ છે. અને આ વસ્તુ સાથે સમાજની હર્ષ, શોક, વેદના આદિ સ્થિતિઓ વાર્તામાં સ્ત્રીપાત્ર દ્વારા ગૂંથાય છે, એટલે વાર્તાઓ શરદ્‌બાબુની કૃતિઓનું નાનું પ્રતિબિંબ જ લાગે. આ વાર્તાઓમાં કૃષ્ણાની મા, પાર્વતિ અને નંદિતામાં રસ અને વાસ્તવિકતાનો અંશ ઓછો લાગે છે, તેમાં કેવળ ભાવના જ સપાટી પર તરતી દેખાય છે. પરંતુ શ્યામા અને પાદુકાપ્રાપ્તિ જેવી વાર્તાઓ ખૂબ રસ અને જિજ્ઞાસાપ્રેરક છે. એમાં કાવ્યમય ભાવો હોવા છતાં વાસ્તવિકતાની ઊણપ નથી દેખાતી. લેખકની સફળતા આ વાર્તાઓમાં ઘણી ઉચ્ચ રીતે દેખાય છે. આ સિવાય બીજી પણ વાર્તાઓ છે જેમાં પ્રસંગની જમાવટ, ઘટનાનો પલટો અને ચિત્રવર્ણન પ્રસન્ન કરી દે તેવાં છે.

જોડણીની ભૂલો ઘણી રહી છે. 'નક્કી' જેવા શબ્દ એકથી વધુ વાર 'નક્કિ' છપાયો છે. એને નજરચૂક ગણીએ તો પણ જોડણીના નિયમોનું સામાન્યપણે પણ ધ્યાન રખાયેલ જણાતું નથી.

૧૧૦ યુદ્ધના બોલ—લેખક શ્રી. પંકજ. પ્રકાશકઃ મેસર્સ દેસાઇ નાયકની કંપની, નાણાવટ, સુરત, મૂલ્ય રૂપિયો ૧.

યુદ્ધસમયની અઢાર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. સામાન્ય જનતાને આ વાર્તાઓ જરૂર રસિક અને બોધપ્રદ થઈ પડશે. એકસો ચોપન પાનાં અને કાચા પૂંઠાંની ચોપડીનું સવા રૂપિયો મૂલ્ય ઘણું વધારે છે. મુદ્રણ પણ સારું નથી.

૧૧૧ જીવનનિર્વાણ—લેખક શ્રી. 'ચિરંતન', પ્રકાશકઃ નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય પાકા પૂઠાનુ બે રૂપિયા.

રાષ્ટ્રિય જાગૃતિનાં આંદોલનો ઝીલીને લેખકે આ નવલકથા પ્રથમ હિંદીમાં લખી પણ હિંદીમાં તે પ્રગટ થાય તે પહેલાં તેઓ તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ કરીને ગૂજરાતી વાંચકોને આપે છે. ગૂજરાતીઓમાં રાષ્ટ્રભાષાપ્રેમનાં ઘણાં ચિહ્નો દેખાય છે તેમાં ગૂજરાતી લેખકોનાં હિંદી પુસ્તકો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. પરંતુ તે સામે એક ભય તરફ આંગળી ચીંધવામાં આવે કે એ લેખકો ગૂજરાતી ભાષાને છેહ આપે છે તો ખોટું નહિ ગણાય. આ પુસ્તકના પ્રસ્તુત અનુવાદમાં ઘણા હિંદી પ્રયોગો આવી ગયા છે. 'ઊંચે આવવાના' ના અર્થમાં 'ઉપર ઊઠવું' પ્રયોગ તો વારે વારે વપરાયો છે. ભાષામાં લઢણ ભલે વાર્તાપ્રદેશની ભાષાનું હોય પણ તેથી જે ભાષામાં વાર્તા વ્યક્ત થતી હોય તેમાં ખોટા શબ્દો કે વાકયપ્રયોગો ન આવવા દેવાય.

નવલકથા લેખે આ વાર્તા જરા યે જુદી ભાત પાડનારી નથી. રાષ્ટ્રવિરોધી માનસના જમીનદારનો દેશભક્ત પુત્ર, તેનાં કાર્યો અને વચ્ચે વણાતી પ્રેમવાર્તા એ સામાન્ય વસ્તુ છે. વાર્તાની વચમાં વારે વારે આવતા નિબંધાત્મક વાકયો અને ઘણે ઠેકાણે તો લાંબી લાંબી કંડિકાઓ આવવા દેવી એ કાંઈ સારું લાગતું નથી. એ કંડિકાઓને મૂકવી જ હોય તો એની બીજી રીતો પણ હોય જ છે.

પરતુ એક વાતનો સતોષ છે કે છેક કલકત્તામા રહ્યા એક ગુજરાતી જુવાનને હાથે શુભ હેતુથી સાહિત્યનુ સેવન થાય છે વાર્તામા પ્રેમવાર્તા હોવા છતા, તેનો અત પણ એમા જ આવતો હોવા છતા તે સયમમા રહીને ચાલે છે અને પ્રધાન વસ્તુ રાષ્ટ્ર-સેવા જ રહે છે, એ વસ્તુ સામાન્ય વાચકોને માટે હિતકર છે

૧૧૨ શ્રી સદ્‌ગુણાનુરાગી કર્પૂરવિજયજી લેખસંગ્રહ પ્રકાશક મત્રી, કર્પૂરવિજયજી સ્મારક સમિતિ ગોપાળભવન પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુબઈ

૩૨૦ પાનાના આ લેખસગ્રહની કિમત માત્ર પાચ જ આના તે પડતર કિમત કરતા અર્ધી કરતા યે ઓછી છે, લેખોમા આધુનિક રાષ્ટ્રીય વિચારો પણ ઝિલાયા છે. સદ્‌ગત મુનિશ્રી કર્પૂરવિજયજી સદ્‌ગુણપ્રેમી હતા, તેમના સદ્‌ગુણપ્રેરક લેખોમાથી ગરીબ વાચકો પણ સદ્‌ગુણને ઝીલે તે માટે કિમત ઓછી રાખી છે

૧૧૩ લોકપોથી—ગુજરાત પ્રૌઢ શિક્ષણ સમિતિની આ પોથીએ પોતાની બે આવૃત્તિની કુલ મળી ત્રીસહજાર નકલો ચાર મહિનામા વેચી નાખી, આ ત્રીજી આવૃત્તિની વીસ હજાર નકલો નીકળી છે

કુસુમ પૂનાનુ આ ચારમાસી પત્ર ત્યાથી ગૂજરાતની સસ્કારિતાનો પડઘો આપણને સભળાવતુ એ વર્ષ પૂરા કરે છે એના પહેલા અકમા ગૂજરાતના શ્રેષ્ટ ગણાતા લેખકોના કાવ્યો, વાર્તાઓ, લેખો હતા તે આ છેલ્લા અકમા પણ છે અમે એની પ્રગતિ ઇચ્છીએ છીએ

વાંકાનેર બધુ હિતવર્ધક સમાજ નો ૧૯૩૮–૩૯ નો હેવાલ–વાકાનેરની આ એકમાત્ર જાહેર સસ્થાએ આ વર્ષે વધુ પ્રગતિ બતાવી છે એમ આ હેવાલ કહે છે

૧૧૪ દતપ્રકાશ—લેખક અને પ્રકાશક ડૉ કેખુશરૂ દોરાબજી બ્બા, ડેન્ટલ ક્લિનિક, નવસારી.

દાત વિષયક આ લેખકના આ અગાઉ ૮૧ પુસ્તક–પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે દાતના પ્રકાશને ખીલવવાનો ઉપદેશ આપતુ આ એમનુ આખીરનુ પુસ્તક ભાષા સાદી અને ગમ્મતી છે, પ્રજાના દાત સારા રહે તેવી લેખકની ઉત્કટ ઇચ્છા એમના લખાણમા દેખાય છે પરતુ એક વસ્તુ કહેવાનુ મન થાય છે કે દાતને સાફ કરવા એમણે જે પરદેશી ક્ષારયુક્ત વસ્તુઓ સૂચવી છે તેને બદલે દેશી અને સસ્તી વસ્તુઓ (દા ત મીઠુ અને કોલસો, અમુક જાતનુ દાતણ કે લીબુનો રસ) સૂચવી હોત તો લોકોને વધુ સરળ થાત

૧૧૫ શાકભાજીની વાડી—લેખક અને પ્રકાશક સોમાભાઇ ક્રિશાભાઇ પટેલ, સુણાવ (આણદ થઇને) મૂલ્ય રૂા એક

આગણામા જેને થોડી જમીન હોય કે ઘર પાછળ જેને વાડો હોય અને પાણીની સગવડ હોય તેવા લોકોએ સુદરતા અને ઉપયોગિતા માટે નાનો સરખો પોતાનો બાગ બનાવવો જોઈએ એવાઓને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેવા આ ચોપડીમા ૬૦ જેટલા ફળ અને શાકભાજી, ટૂકમા તેમના ગુણદોષ અને તેને કેમ વાવવા, કયા વખતે શુ વાવવુ વાવણીનુ જતન કેમ કરવુ, વધુ પાક કેમ ઊતરે, સાચવવુ કેમ, ઈત્યાદિ બાબતોની જરૂરજોગી હકીકત અને કાયદાઓ ઇત્યાદિ વિગત સાથે સૂચવેલ છે પુસ્તકને સારુ ઉપયોગી બનાવવા પ્રયત્ન થયો છે

૧૧૬ નફાકારક હુન્નરો—(ભાગ બીજો)–સપાદક અને પ્રકાશક મૂળજી કનજી ચાવડા, સિનુગરા, અજાર–કચ્છ, મૂલ્ય બે રૂપિયા.

વિધિવિધ જાતની શાહીઓ, પશુઓના અને મનુષ્યોના જુદા જુદા નાના મોટા રોગોની દવાઓ, સૌદર્ય-પ્રકાશક વસ્તુઓ, સુગધી અગરબત્તીઓ, તેલો, અત્તરો મુખવાસો, દતમજન, સાબુ વગેરે બનાવવાની રીતો અને રેણ કરવુ સુકવણી કરવી મોજાનો ઉદ્યોગ, બીડીનો ઉદ્યોગ, ફ્રિનાઇલ વાર્નિશ વગેરે બનાવવાની રીતો, બાજરી, ખારેક, કપાસિયા વગેરેના વાવેતર ઇત્યાદિ વિષે દોરવણી આપતા વિધવિધ લેખકોના લેખો અને પ્રયોગોનો આ પુસ્તકમા ઉપકારક દૃષ્ટિએ સગ્રહ કર્યો છે 'વેચાણકલા'ના લેખો સારા છે

૧૧૭ શરદ્‌બાબુની બાલ વાતો—અનુવાદક: શ્રી. રમણલાલ સોની. પ્રકાશક: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.

આમાં પુષ્કળ ચિત્રો સાથે પાંચ વાર્તાઓ છે, જેને બાળવાર્તા નામ આપેલું હોવા છતાં ભાષા અને ધ્વનિ લેખે તે કિશોરને જ યોગ્ય છે. ગૂજરાતી અનુવાદ બંગાળી ભાષાની છબી જ છે; એ પ્રયત્ન અનુવાદકની બંગાળી ભાષાની હાર્દપિછાનને પ્રગટ કરે છે પણ તે ગૂજરાતીપણું ગુમાવી બેસે છે. જે શબ્દપ્રયોગો બંગાળી બાળકોને કદાચ સહજ જણાતા હશે તે ગૂજરાતીમાં તો બહુ ભારે લાગે છે.

વાર્તાઓમાં 'લાલુ'એ એક છોકરાનાં ચાલાકીભર્યાં તોફાનોની રસિક વાત છે અને 'વાટ-પાડુની વાત' લૂંટારાની લૂંટ પાછળનું કારણ બતાવીને તે પ્રત્યે કરુણાદૃષ્ટિ શીખવે છે. એ વાર્તાઓ બહુ સારી રીતે કહેવાઈ છે તેમ નથી લાગ્યું. 'દેવઘરનું સ્મરણ' એક ગરીબ કૂતરાની સરસ વાત છે. બાકીની વાર્તાઓનો તો હેતુ જ સમજાતો નથી. પણ પુસ્તકની ઉપયોગિતા તો બાલભોગ્ય ભાષામાં લખાયેલ શરદ્‌બાબુની જીવનઝરમર છે. બાળકોને એમાંથી ઘણું મળશે.

૧૧૮ વિજ્ઞાન વિનોદ—લેખક: નવલકાંત નેમચંદ ભાવસાર. પ્રકાશક: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન, અમદાવાદ. મૂલ્ય પાંચ આના.

ટ્રામ, મોટર, ટેલિફોન, વીજળી, સિનેમા અને અવાજ એટલી બાબતનો સાદી વૈજ્ઞાનિક સમજ આપીને રસિક રીતે સમજાવવામાં લેખક સફળ થયા છે.

૧૧૯ ગરવી ગૂજરાત—લેખક રસિકલાલ જ. જોષી, પ્રકાશક: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન, અમદાવાદ, મૂલ્ય સાત આના.

મધ્યકાલીન ગૂજરાતના ઈતિહાસની ૭ વાર્તાઓ કિશોરોને માટે લખાયેલ છે તેની આ બીજી આવૃત્તિ છે.

૧૨૦ ઉપેન્દ્રની આત્મકથા—અનુવાદક: શ્રી. નગીનદાસ પારેખ; પ્રકાશક: શ્રી. સારસી પ્રકાશન ગાંધિ[illegible] અમદાવાદ; મૂલ્ય રૂા [illegible]

૧૯૦૬ થી ૧૯૧૮ સુધીની આપણી રક્તરંગી ક્રાન્તિનો યુગ આપણા સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનું કદી ન ભૂંસાય તેવું બલિદાનનું પ્રકરણ છે. ઘણા જુવાનોએ એમાં ભાગ ભજવ્યો. તેમાં એક આગેવાન તે શ્રી. ઉપેન્દ્રે લખેલી પોતાની આત્મકથાનો આ અનુવાદ છે. અનુવાદ ઘણો સરસ છે અને મૂળને ખૂબ વફાદાર છે. લેખકની રમૂજી શૈલીનો આપણને આમાંથી પૂરો આસ્વાદ મળી રહે છે.

સાથે હિંદના વિપ્લવવાદનો ટૂંક ઈતિહાસ છે. તે વાંચવા જેવો છે એમાંથી આપણા જુવાનોની બુદ્ધિ-શક્તિનો પરિચય મળે છે શ્રી. ઉપેન્દ્રના બે ઈતરવિષયક લેખો છે તેમાંથી ૧૯૨૨ માં ગાંધીજી પકડાયા અને ૭ વર્ષની સજા પામ્યા તે પ્રસંગે એમણે જે લેખ લખ્યો તે વાંચવા જેવો છે.

૧૨૧ બાપૂ—લેખક: શ્રી સિયારામશરણ ગુપ્ત; પ્રાપ્તિ-સ્થાન: સાહિત્ય પ્રેસ, ઝાંસી; મૂલ્ય આઠ આના.

'બાપૂ'ના લેખક હિન્દી સાહિત્યજગતમાં અપરિચિત નથી. એક પછી એક એમની સાહિત્યકૃતિઓ પ્રગટ થતી જ રહે છે. એમની ભાષા સુંદર, હૃદયંગમ અને આકર્ષક હોય છે. એમના વિષયો સ્વયંચમત્કૃતિ-પૂર્ણ જ હોય છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક પણ એવું જ સુંદર છે. 'ગાંધી બાપુ' વિષય હોય અને શ્રી. સિયારામશરણ જેવા કવિ હોય એટલે એ પુસ્તક પોતે જ આકર્ષિત સાબિત થઈ જવા બસ છે. ગૂજરાતમાં કવિ શ્રી ન્હાનાલાલે જે કલ્પનાનાં મધુર ઉડ્ડયનો 'ગૂજરાતના તપસ્વી'માં કર્યાં હતાં, લગભગ એ શૈલીએ પરંતુ નમ્રતા અને ભક્તિથી નીતરતું આ કાવ્ય એવું જ મધુર છે. પ્રસાદગુણથી ઓતપ્રોત આ કાવ્ય અવિરત ધારાપ્રવાહમયી કવિતાના રૂપમાં અબાધિત ગતિથી વહેતું નવનવાં ગુણતીર્થોનું દર્શન કરાવતું ચાલે છે. 'लेकर लघुत्व में महत् प्रमत्त' એ બાપુ વિષે કવિએ રચેલી પંક્તિ જેવું જ આ પુસ્તક છે. બાપુની ભક્તિગંગા વહેવડાવતી આ કવિતામાંથી જે ચાહે તે ચાંગળું પાણી પી શકશે. કોઈ તો એમાં ડૂબકીઓ ખાતાં પણ ધરાશે નહિ.

—શ્રી. સુરેશચંદ્રજી

નવા પ્રોફેસર

સુરેન્દ્રપ્રસાદ અંબાલાલ ત્રિપાઠી

એ દિવસના એના પરાક્રમ ..! તોબા! એનાથી તો ભણવામાં દ એટલે ઉધમાતનું જોર બહુ ભણવાથી કંટાળીને તોફાન કરનારા તો ઘણા હશે પણ એના જેવો ખુરાટ તો કોઈ જ નહિ હોય વખત — કવખત કંઈ જુવે જ નહિ ને — પછી ભલેને સામા સારું લેક્ચર હોય! જરાક તક મળી કે કંઈ બોલ્યો જ સમજો અને દરરોજ એના તોફાનના એક અંગ રૂપે જ્યારે એ 'મેઇડન સ્પીચ' (પ્રથમ ભાષણ) કરે ત્યારે તો એ કમાલ કરી નાખે અભ્યાસને લગતા પ્રશ્નના જવાબમાં એક નાનામાં નાનું વાક્ય બોલતા પણ જેને સાનપાત થાય, એની જીભ તોફાનની બાબતમાં આટલી બધી છૂટી શી રીતે થતી હશે એ તો મને હજી ય સમજાતું નથી અને તેમાં ય જો કોઈ નવોસવો પ્રોફેસર હાથ ચઢી ગયો તો ખેર નથી પ્રોફેસરની કે એના પંજામાંથી છૂટી શકે શારીરિક પ્રતિભા, વાણીની છટા, વિદ્યાની ગહનતા, હાસ્યનો ભંડાર ને કટાક્ષોની પરંપરા એ બધું ય ભલેને એની પાસે હોય. પણ એને તો પથ્થર પર પાણી નવા પ્રોફેસરના ભાષણને લાગ શોધીને હાસ્યાસ્પદ ન બનાવે તો તો પછી એ ઉસ્તાદ શાનો?

તે દિવસે એ નવાસવા જ આવેલા, — બીજા સત્રની શરૂઆતમાં જ. ઉનાળાની રજા હોત તો જુદી વાત. પણ આ તો હતી દિવાળીની તમે ભલે ન માનો, પણ આનંદ અને ઉત્સાહના પ્રસંગો તમને અમુક અંશે ઉદ્ધત બનાવે છે એ ચોક્કસ. દિવાળીના ઉત્સવદિનો આગાગમાં, હા, હા, માગમાં પણ — અમે ગ [illegible] મધાનમાં કેક આરામ કેમ ઉદ્ધતાઈ ને [illegible] મસ્તીનું સિંચન કર્યું હતું તેમાં ય વળી સત્રની શરૂઆત ને......પ્રોફેસરની મળી અમારી મસ્તીને એક સરસ ઝોક મળી ગયો.

કોણ જાણે કેમ પણ દુનિયામાં અમુક માણસો પ્રત્યે આપણને અકારણ તિરસ્કાર હોય છે આ તો વ્યક્તિગત વાત થઈ પરંતુ ઘણીવાર અમુક માણસો ભેગા થઈને કોઈ એક જ વ્યક્તિ તરફ અકારણ તિરસ્કાર કેળવે છે અને વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થા આ બીજા વર્ગમાં આવે છે

તે દિવસે પહેલવહેલો જ્યારે એમણે વર્ગમાં પગ મૂક્યો ત્યારે — એમના પ્રથમ મુખદર્શને અમારા મનમાં કોઈ એવી અસર, કોઈ એવી લાગણી પ્રગટ થઈ કે જેનું પરિણામ માત્ર તિરસ્કારમાં જ આવે. લાંબું તીણું નાક ને ચશ્મીચી આંખો, ઊભું હોળીય માથું ને ઝીણી મૂછો, ફૂટબોલ ફુલ્યા ગાલ વચ્ચે સંતાઈ જતા હોઠ ને તંગ-તંગ કપડામાંથી ઉભરી આવતું પેટ એ બધું જોયું ન જોયું ત્યાં તો પાછળથી એ બોલી ઉઠ્યો — "અરે વાહ રે હિક્ષિન વાહ! વાહ હાર્ડી સાંગ વડ!"

હું ચોક્કસ કહું છું કે સ્વપ્ને ય જેટલી ફીલ્મો તમે નહિ જોઈ હોય એથીયે વધુ ગણી ફીલ્મો એની સગી આંખે જોઈ છે અને લોરેલ-હાર્ડી કે પેરી-હિક્ષિનના નામથી તો અમે પણ અજાણ્યા નહોતા જ અને પ્રોફેસર પણ કાંઈ આફ્રિકાના જંગલમાંથી થોડા જ આવ્યા હતા કે પેરી-હિક્ષિન કે લોરેલ-હાર્ડીને એ ન ઓળખે! એટલે હજી તો એ ખુરશી પાસે પહોંચ્યા પણ નહોતા ત્યાં વર્ગ આખો હસી પડ્યો.

એ દિવસનો અમારો હાસ્યધ્વનિ સિવાય એ પ્રોફેસરને તો 'જૂન ટુ બેટર' જેવો જ લાગ્યો હશે અને વિદ્યાર્થીઓ પણ વિફરે ત્યારે એમનામાં ને જૂનાવરમાં ઝાઝો ફેર રહેતો નથી — સિવાય કે એ બધા સ્થૂળ દેહધારી હોય છે જ્યારે જૂનાવર

કદાચ એમનું જ — કદાચ સૃષ્ટિ સમસ્તનું — અમૂર્ત સ્વરૂપ હોય છે.

પાંચેક મિનિટને અંતે અમારું હાસ્ય શમ્યું ને એમની વાગ્ધારા છૂટી. કંઈક ગોળીનાં પાણી પીને રીઢા થયેલા માણસની જેમ " તમને મળતાં ખૂબ આનંદ થાય છે; ખૂબ ખુશી થાઉં છું. " એવું એવું કંઈ જ ન કહેતાં એમણે તો ચોખ્ખે ચોખ્ખું .સંભળાવી દીધું કે અમારા કોઈ પણ જાતના તોફાનથી એ જરા પણ ડરનાર નહોતા તેમજ આજ પછી આવું તોફાન એ કદી પણ સહન કરે તેમ નહોતા.

અને એમની સહનશક્તિનું માપ કાઢવા મથતો હોય તેમ — " તમારા જેવા તો મેં કૈંક જોઈ નાંખ્યા છે. — અરે ! ઘોળાને પી ગયો છું. " એમ પુરું એ બોલી રહે તે પહેલાં તો પાછળથી " રણછોડ...રા... યજી...જે......"નો પ્રચંડ ધ્વનિ વર્ગના ખૂણે ખૂણે ગાજી રહ્યો. અને અપરાક પ્રોફેસરની અર્ધમીંચી આંખો તરત જ રણછોડજીના એ ભક્તને શોધવા ઘૂમી રહી. અને પ્રોફેસર વિફર્યા એમ જાણી છોકરાઓમાં પણ તત્ક્ષણ શાંતિ છવાઈ ગઈ. પરંતુ મિનિટ-અર્ધી મિનિટની એ શાંતિએ પ્રોફેસરની સંશોધક તરીકેની નિષ્ફળતા પુરવાર કરી આપી. એટલે ફરી પાછો ઘોંઘાટ મચી રહ્યો. એ તો ન જ પકડાયો. અને પકડાય એવો હતો પણ ક્યાં ? ત્યારે રણછોડજીના ભક્તો પણ રસ્તે રખડતાં ઠીકરાં થોડાં જ છે કે જેની તેની અડફેટે અથડાય ! પ્રોફેસરની મૂંઝવણનો પાર ન રહ્યો. શું કરવું એ વિચારમાં હજી તો એ ઊભા હતા ત્યાં તો વળી પાછો એ બોલી ઊઠ્યો — " ક્યોં જી ! કીસકો ખોજતે હો ? મજનૂકી લયલા યા લયલાકા મજનૂ ? " અને વળી પાછો નફ્ફટ હાસ્યનો ધ્વનિ બીજી વાર વર્ગને ખૂણે ખૂણે ફરી વળ્યો.

હવે તો એમનો મિજાજ જરા યે કાબુમાં રહે તેમ નહોતું. પરંતુ પહેલે જ દહાડે નામ કાઢવાની એમની વૃત્તિ ન હોવાથી ઝડપથી મુખમુદ્રા બદલતાં જ્યારે એક આછું — ધીરું હાસ્ય એમણે કર્યું ત્યારે તો એ એવા બની ગયા ! બરાબર પા કલાક સુધી આખાયે વર્ગે પછી તો હસ્યા કર્યું — બસ હસ્યા જ કર્યું, હસ્યા જ કર્યું. પ્રસંગ વગરનું હાસ્ય — અકારણ હાસ્ય — આટલો સમય ટકી જ કેમ શકે એના જ વિચારમાં એ તો મૂઢ જેવા ઊભા રહ્યા. વર્ષોના પરિચયને પરિણામે જે હાસ્ય મનુષ્ય કરી શકે છે એવું જ કોઈ હાસ્ય કરીને વિદ્યાર્થીઓને જીતી લેવાને ઈરાદે જે હાસ્ય એમણે કર્યું...એનો આવો ભયંકર આવો નફ્ફટ — આવો ભાવહીન પડઘો પડશે એવું તો એમણે નહોતું જ ધાર્યું. અને એ તો પ્રત્યેક પ્રોફેસર જાણે છે કે, જેમ મનુષ્ય, તેમ વિદ્યાર્થીઓ પણ માત્ર બે જ રીતે વશ થાય — કાં ડરથી, કાં પ્રેમથી. પરંતુ દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે કોઈ પ્રોફેસર માત્ર ડરથી જ અમને વશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તો કોઈક વળી માત્ર પ્રેમથી અમને જીતી લેવા મથે છે. ખરું જોતાં તો એ બન્ને ભૂલ કરે છે. બેહદ ધાક જો તિરસ્કાર ઉપજાવે છે, તો અનહદ પ્રેમથી મનુષ્ય માથે ચઢી વાગે છે. અને માટે જ ધાક અને પ્રેમની નીતિ પ્રોફેસરોએ વારાફરતી અજમાવવી પડે છે.

અમારા નવા પ્રોફેસરે પણ જોયું કે ધાક-ધમકીને છોકરાઓ નમતું આપે એવા નથી, ત્યારે એમણે એક મીઠું — સૌમ્ય — શાંત હાસ્ય કર્યું. પરંતુ કૃત્રિમ હાસ્ય કદી અછતું રહેતું નથી અને વિદ્યાર્થીઓ એથી રીઝાતા નથી. એટલે અમારી મસ્તીને તો ઉલટ વેગ મળ્યો. એક પછી એક દરેક વિદ્યાર્થી રંગમાં...આવવા લાગ્યો ને તરેહતરેહનાં વાક્યો બોલી, પ્રોફેસરને ભોગે મજા માણતા, વર્ગના રંજનસમારંભમાં પોતાનો ફાળો આપવા લાગ્યો.

પણ હવે તો પ્રોફેસરને લાગ્યું કે મર્યાદા આવી ગઈ એટલે એમની આંખો ચાર થઈ: — ને વિદ્યાર્થીઓએ પણ માઝા મૂકી. તેમાં ય વળી વાતાવરણ સહેજ અનુકુળ થતાં તરત જ એ તો બોલી ઊઠ્યો. " રે હું મારા લૈ ! ડોળા હું કાઢો ડોળા ! " પ્રોફેસરે ભાંગ્યુંતૂટ્યું સાંભળ્યું ને એમણે ડોળા કાઢવા ઉપરાંત મુઠીઓ વાળી. બસ ! અને તો એ જ જોઈતું હતું. પાટલી પર સ્હેજ મોં નમાવી, આગળ બેઠેલા વિદ્યાર્થીની પીઠનું ઓઠું લઈને, કોઈ લશ્કરના સેનાપતિની અદાથી, જોરથી એ તાડુકી ઊઠ્યો. —

"હોં.........સ્યાર. ....રેફ઼ જાવ!" ને વળી પાછું એ હાસ્ય ગાજી ઊઠ્યું.

ચોતરફ દારૂગોળા વરસતા હોય ને માણસ જેમ ભયથી — બીકથી — ત્રાસથી કંપી ઊઠે, તેમ પ્રોફેસર પણ ખરેખર ધૂંધવાતા — ફૂંફવાતા કોઈ વણમાગી સહાયની આશામાં ઊભા રહ્યા. ચકરવકર ફરતી એમની આંખોમાં કોઈ અકથ્ય વિફ્રળતા ભરી હતી. ધરતી માગ દે તો સમાઈ જવાની વૃત્તિ એમને થઈ હશે કે કેમ એ તો એ જાણે; પરંતુ ક્યારે પોણો કલાક પતી જાય ને ક્યારે ઘંટ વાગે એવી વૃત્તિ તો એમને જરૂર થઈ હશે. એક અખાડિયનની અદાથી મુઠ્ઠી વાળેલો હાથ......એમણે આંચકાભેર અદ્ધર ઊંચક્યો — પણ આ કોઈ કુસ્તી-દંગલનું મેદાન કે અખાડો નથી એવું અભિજ્ઞાન થતાં તરત જ એ હાથ એમણે ટેબલ પર પટક્યો. પ્રોફેસરની રહીસહી સહનશક્તિના છેલ્લા દમથી ભરેલી એ મુઠ્ઠીના ધડાકામાં માત્ર એમની નિરાશાની 'હાય' જ વ્યક્ત થતી હતી. ને છતાં ય ચગડોળે ચડેલા વિદ્યાર્થીઓ જરા યે રોકાય તેમ નહોતા. બીજાને ભોગે મળતો આનંદ કોને ન ગમે? અને તેમાં ય વળી પ્રોફેસરની રેવડી દાણાદાણ થતી હોય ત્યારે તો શાણામાં શાણો વિદ્યાર્થી પણ એ આનંદ લૂંટે છે.

હવે તો અમને માત્ર એક જ આશા હતી. અને તે એ કે થોડી જ વારમાં મુઠ્ઠીના ધડાકા જેવો એક મોટો બરાડો પ્રોફેસર પાડી ઊઠશે:—ને કદાચ લોબીમાં રખડતા પાંચ--પચીસ નાતબહારિયાઓને કે નફ્ફરા દાદાઓને એકઠા કરી મૂકશે. પરંતુ માણસ ઇચ્છે એ બધું જ ઇશ્વર પાર પાડવા દેતો નથી. એ તહોમતનામું કાંઈ સાવ ખોટું તો નથી જ. પ્રોફેસરનો બરાડો સાંભળવાને બદલે પિરિયડ પૂરો થવાનો ઘંટ જ અમે સાંભળ્યો—જાણે પ્રોફેસરનો જ પડઘો! અને અમારા ભાવભર્યા 'આવજો' 'આવજો!' ના ઉચ્ચારને ઝડપથી એક કાનથી બીજે કાન કરતાં એક નાનો શો ચેકડો મારીને જ્યારે એ વર્ગમાંથી બહાર સરકી ગયા ત્યારે બે-ચાર પૃથક્કરણકારોએ સમજાવ્યું કે પ્રોફેસરના એ નાનાશા કૂદકામાં બે વસ્તુઓ સમાઇ હતી. — ખીસકોલીનું ચાપલ્ય ને સસલાનો વેગ.

બસ થઇ રહ્યું. નવા પ્રોફેસરની કિંમત અમે આંકી ચૂક્યા હતા. સરકાર તરફથી એકસો ને ત્રીસ અંકાયા છતાં અમારે મન તો એમની કશી જ કિંમત નહોતી.

બીજે દિવસે જુઓ તો અમારો આખો વર્ગ ચિક્કાર ભરાઈ ગયો હતો. નવા પ્રોફેસરનો પિરિયડ બરાબર પહેલો જ—સવા અગિયારનો—હોવાથી રોજના મોડા આવનારાઓ, ઘેર બેસી રહેનારાઓ ને બીજા વર્ગના રખડુઓ, એ બધા ય આજે અમારા વર્ગમાં વખતસર ચુપકીથી ભરાઈ બેઠા હતા. ઘંટ વાગ્યો ને પ્રોફેસર આવ્યા. પણ આ શું? વર્ગમાં પેસતાં જ 'તડડ તડતડ તડ' ના અવાજ સંભળાયા! એક ડગલું આગળ ભર્યું ને તડડ તડ તડ, તડ તડડ તડ તડ' ના અવાજ સાથે એક મોટું તડતડિયું ઊડતું ઊડતું આવીને એમના કોટના ખીસામાં ભરાઈ ગયું. દિવાળીમાં ખરીદેલાં તડતડિયાંના અનામત જથ્થાનો કોકે યથાર્થ ઉપયોગ કર્યો હતો. અને એ પણ એવી રીતે કે એની આ શીઘ્રબુદ્ધિ માટે આપણને માન ઉપજ્યા વિના રહે જ નહિ. ને બીજાં કેટલાં તડતડિયાં હજી પડ્યાં છે એ જોવા પ્રોફેસરે વ્યાસપીઠ પર આંખો ફેરવી. પરંતુ વેરનારે એટલા ઝીણા ટુકડા કરીને એ વેર્યા હતાં કે પ્રોફેસર એની ગણતરી જ ન કરી શકે. ગઈ કાલે એ સંશોધક તરીકે નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. આજે ફરીવાર સંશોધક ને ગણતરી કરનાર તરીકે એ નિરાશ થયા. અને તેમાં ય વળી નીચા નમીને જોવાય કે હાથથી વીણી લેવાય તેમ તો હતું જ નહિ. કારણ કે એમાં તો પ્રોફેસર તરીકે એમની પદવીને લાંછન લાગવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હતો. એટલે બૂટ ઘસીને ફોડવાને ઇરાદે કે બધાં તડતડિયાંને વ્યાસપીઠના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પણ નીચે નાખી દેવાને એ બધા ટુકડાઓ નીચે નાંખવાનો પ્રયત્ન જ્યારે એમણે કર્યો ત્યારે 'તડડ તડ તડ, તડ તડડ તડડ' નું સુંદર સંગીત ગુંજી ઊઠ્યું. અમને તો હસવાનું મળ્યું.

પરંતુ અમારી હાહા-હીહી કે ખાખા-ખીખી વૃત્તિ પર મૂંગો તિરસ્કાર વ્યક્ત કરતું એક હાસ્ય કરીને કોઈપણ જાતની આડીઅવળી વાતે ચડ્યા વિના સીધેસીધા ૧૮૫૭નો બળવો, મહારાણીનો ઢંઢેરો, કાનપુરની કતલ ને અંગ્રેજોના અત્યાચારો વગેરા વગેરા પર વ્યાખ્યાન આપવું એમણે શરૂ કરી દીધું. અમારો ઘોંઘાટ તો હજી શમ્યો જ નહોતો; છતાં એ તો એમના નિશ્ચયમાં મક્કમ હતા ને રીતસર શાંતિપૂર્વક બોલ્યે જતા હતા. હસવા પરથી ધીરેધીરે અમે અભ્યાસ તરફ વળ્યા ને શાંતિ છવાતી ગઈ. પરંતુ છેક છેલ્લી પળે, જ્યારે વર્ગનો ઘોંઘાટ શમી જવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે,...વર્ગના છેલ્લા બારણેથી ઘોડાના હણહણાટને મળતા હાસ્યધ્વનિ સાથે એ અંદર...દાખલ થયો. એ એટલે ના સમજ્યા? પેલો નામચીન તોફાની. કુતરાંને માટે ભસવું એ જો ચેપી રોગ મનાય છે તો મનુષ્યના હાસ્યનું પણ એમ જ છે. એટલે અમે પણ—આખો વર્ગ—એના હાસ્યથી હસી ઊઠ્યા. એક ઘડીક તો... પ્રોફેસરના હોઠ પણ મલકીને અમારા હાસ્યનો પડઘો પાડી રહ્યા. પણ બીજી જ પળે આવું અમર્યાદ હાસ્ય ઉપજાવવાનું કારણ પ્રોફેસરે પેલાને પૂછ્યું.

"અરે શું સાહેબ! આમ તો જુઓ! એંબ્, પેલાના દિદાર! કેળાંની છાલ પર પગ પડ્યો ને એવો લપસ્યો! સર્‌ર સટ એંબ્ સર્‌ર રસ્સ! અને...અને શરીર તો જુઓ! તમારામાં ને એમાં એબ્ છે ફેર?"

એક કુશળ અભિનેતાની છટાથી સુંદર અભિનય સાથે એણે જવાબ આપ્યો. ને અમે એની નિડરતા પર મુગ્ધ બન્યા અને જ્યારે પ્રોફેસરની સરખામણી પેલા લપસનાર સાથે એણે કરી, ત્યારે તો વિદ્યાર્થિનીઓ સુદ્ધાં અમે બધાં હસી ઊઠ્યાં. ગઈ કાલના અનુભવે હાસ્ય તો એટલું સામાન્ય થઈ ગયું હતું કે પ્રોફેસરની જરા સરખી નબળાઈ, નાની સરખી ભૂલ, સહેજ માત્ર હાંસી, નજીવો ઉચ્ચારદોષ, કે બોલવામાં જરા ગલ્લાંતલ્લાં થતાં, કે તરત જ અમે બધા હસી ઊઠતા. આમ પેલાના નિવેદનથી ને અમારા હસવાથી પોતાની હાંસી થઈ છે એની ખાતરી થતાં જ ક્રોધથી લાલચોળ—આકળવિકળ થયેલી લુખ્ખી આંખે એને પકડવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો:—અને વર્ગના ખૂણે-ખૂણાથી એ જ વખતે એકી સામટા 'પકડો,' 'નહિ,' 'જવાદો,' 'કાઢી મૂકો,' 'દંડ કરો,' ના એટલા બધા અવાજ ઊઠ્યા કે કયો અવાજ ક્યાંથી આવે છે, એ શોધવાનું જ મુશ્કેલ બની ગયું! ને કોને પકડવો ને કોને નહિ એના જ વિચારમાં પ્રોફેસર ગૂંચવાઈને ઊભા રહ્યા.

એવામાં ઓચિંતાં બે કુતરાં લડતાં લડતાં આવીને...એકદમ વ્યાસપીઠ તળે ભરાઈ ગયાં. ને સામસામે ઘુરકિયાં કરવા લાગ્યાં. અત્રે એ કહેવાની ખાસ જરૂર છે કે વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત રખડતાં કુતરાં પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં અમારી કોલેજમાં હાજરી આપે છે, જો કે એ બધાં હોય છે તો કોલેજ-હોસ્ટેલનાં જ; પણ રખડતાં કુતરાંમાં ને એમનામાં કાંઈ ફેર થોડો જ હોય છે! એટલે અમે તો 'હડે' 'હડે' ની બૂમો પાડવા લાગ્યા. ને અમારામાંનો એક તો ઊઠીને એમને કાઢવા પણ ગયો. પણ પેલાં તો ઉલટાં વધારે ઘુરકવા લાગ્યાં. આખરે ન છૂટકે અમારી સલાહથી પ્રોફેસરે પટાવાળાને બોલાવ્યો ને એની મદદથી એક તીણી ચીસ પડાવીને બન્ને કુતરાંને 'વર્ગ બહાર' થવાની ફરજ પડી.

સાતેક મીનીટની એ અરાજકતા પછી ઠીક શાંતિ સ્થપાઈ ને અમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યા. પરંતુ પેલો તોફાની! એનાં પરાક્રમ કંઈ ઓર હતાં. અને તરકીબ પણ કેટલી! પાએક કલાક બાદ, કંઈક લખવા માટે પ્રોફેસર જરા પાટીયા તરફ વળ્યા ને 'ધડ' લઈને એક બાફેલો બટાકો બરાબર એમના હાથ પર વાગે એમ એણે નિશાન તાક્યું. પ્રોફેસરની આંગળી ચમચમી ઊઠી, ચાકના ભાંગીને ટુકડા થયા, ને પાટીયા પર રૂપિયા જેવડું એક સફેદ ચાંદું પડી ગયું.

તરત જ પ્રોફેસર વર્ગ તરફ વળ્યા અને તાકી તાકીને ગુન્હેગારને શોધવા લાગ્યા. પણ એ તો એવો

શાંત — સૌમ્ય — ભાવહીન થઈને જોઈ રહ્યો, કે તોફાન કરવા છતાંપણ જાણે નિર્દોષ હોય એમ ઘડીક અમને પણ — કે જેણે એને ખરેખર ખટાકો ફેંકતા જોયો હતો, તેમને પણ — નાખ્યા વિના રહ્યું નહિ એ એક ખૂબી છે કે જે લોકો બહુ જ તોફાની હોય છે એ લોકો ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ રહી શકે છે બધા જ્યારે ખડખડ હસે છે ત્યારે એમનો તો મૂછનો તાંતણો કે હોઠનો ખૂણો ય કદી ફાટતો નથી પરંતુ બધા જ કંઈ સ્થિતપ્રજ્ઞ હોતા નથી એટલે અમે તો ફિક ખૂબ ને હસી પડ્યા ને કમનસીબે મારી જોડેનો જ વિદ્યાર્થી પેલાના તોફાનનો ભોગ થઈ પડ્યો કોણ જાણે કેમ પણ એના મો પર અમુક ભાવ પ્રોફેસરે પારખ્યા ને એને જ ખરો ગુન્હેગાર ગણીને બિચારાનું નામ ને નંબર લખી લીધા અને ખરો ગુન્હેગાર એ હતો કે નહિ એ વિચારવાનો સમય પણ ક્યાં હતો? પ્રોફેસર તો માત્ર ગમે તેને પકડીને શિક્ષા કરવા જ માગતા હતા એને પકડ્યો ને વર્ગનો ખૂણેખૂણો 'નિર્દોષ' 'નિર્દોષ,' પોકારી ઊઠ્યો પણ પ્રોફેસર એમ જગત માને તેમ નહોતા એમણે તો પેલાને પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કરવા જણાવ્યું — ને જો તેમ નહિ કરે તો બારેમાં બારે દંડ ભરવામાં આવશે એમ પણ સાફ સમજાવી દીધું પેલો તો બિચારો રડુંરડું થઈ ગયો પગ ધ્રૂજતા હતા છતાં ગુન્હો કબૂલ્યા વિના બેસી જવાય તેમ હતું નહિ હવે શું? પેલાને શિક્ષા થવાની એ વિચારે અમે દિલગીર હતા તે ખરો તોફાની પકડાય એમ અમે ઈચ્છતા નહોતા

પરંતુ કોઈપણ બનવાનું બને તે પહેલા તો પેલો ઉન્માદ તોફાની પાટલી પર ઊભો થયો ને નીચેના શબ્દો બોલતા બોલતા કડપથી બહાર ચાલ્યો ગયો

"ભલા માણસ! નિર્દોષને શું પકડો છો? ખરો ગુન્હેગાર તો હું છું એમ! એટલી યે ગમ નથી?"

અને એમ કહેતા હસતો હસતો જ્યાં એ બહાર નીકળ્યો ત્યાં બારણે ! બારણામાં જ પ્રિન્સિપાલ ઊભા હતા હવે? પોતે કાંઈપણ બચાવમાં કહે પહેલા તો, "બહુ હસતા આવડે છે નહિ? જ-રકતા પણ શીખી લો!" એમ કહેતાંકને પ્રિન્સિપાલે તો એની બોચી પકડીને બરાબર બે ચમચમાવી દીધી અને યુરોપીઅન હોવાથી કડીનોક શિસ્તપાલનમાં એ માનતા હતા પોતાની કારકિર્દી દરમિયાન કોઈ પણ વર્ગમાં જરાપણ તોફાન ન જ થવું જોઈએ એ એમની દૃઢ માન્યતા હતી પરંતુ ગઈ કાલના તોફાનની વાત ક્યારનીયે એમના કાને પહોંચી ગઈ હતી અને એ ભયંકર ધૃષ્ટતારૂપ થયો હોય એવો આઘાત એમને લાગ્યો હતો અમારી એ વૃત્તિને બહેલાવા દીધી તો પોતાના શિસ્તપાલનનું સત્યાનાશ વળી જશે, એ વિચારે પ્રિન્સિપાલ અમારા વર્ગમાં આજે પ્રોફેસર દાખલ થયા ત્યારના જ અમને ખબર ન પડે તેમ વર્ગને છેડે આવેલા દાદરમાં સંતાઈને ઊભા ઊભા, અમારા પરાક્રમ પર ચાંપતી દેખરેખ રાખતા હતા આજના બધા તોફાનની એમને પૂરતી ખબર હોય તેમ એક હાથે મજબૂતીથી પેલાનું કાંડું પકડી એકદમ એ અંદર વર્ગમાં ધસી આવ્યા ને બીજા ત્રણ–ચાર તોફાનીઓને — કે જેમને ખૂબો મારતા એમણે જોયા હશે એમને — હુકમ સાથે ઉપર આવવા કહ્યું. અને પેલાને તો બોચી ઝાલીને બે ચમચમાવી દીધી એટલી શિક્ષા જાણે અધૂરી હોય તેમ ધક્કા મારતા મારતા પ્રિન્સિપાલ ઉપર લઈ ગયા —ઓફિસમાં પેલાને તો ધરતી માગ આપે તો સમાઈ જવા જેવું જ થઈ ગયું આખા વર્ગના દેખતા—ને તે ય છોકરીઓની સામે — ઉપર નાખ છોકરાને માર પડે, ત્યારે તો નફ્ફટમાં નફ્ફટ છોકરાને પણ ફરી કદી ય કલાસમાં મોં બતાવવાનું મન ન થાય તો તેમાં ય આ તો એવો કે હજાર હજાર તોફાન કર્યાં છતાં જે કદી ય ન પકડાતો પકડાયો કે ન જોયો માર ખાધો આજે એની આબરુના કાંકરા થઈ ચૂક્યા હતા વર્ગના દેખતા થયેલું આ હાહડતું અપમાન એટલું ભયંકર હતું કે કદી યે મોઢાની સામે ઉંચું મોં કરીને એ જોઈ શકે એવું રહ્યું'તું જ ક્યાં?

પ્રિન્સિપાલ પછી થયો પણ પેલા નાસ્તા ... પ્રિન્સિપાલની ... સાથે

બીજે ક્યાંય પણ એ નહોતા. અમે ધાર્યું કે એ લોકો ઘેર ગયા હશે કાલે એ આવશે કે નહિ? અમારે તો એ એક...કોયડો હતો. અને તેમાં ય પેલો તો...શું મોં લઈને એ આવશે? ને આવશે તો કેવો લાગશે? શાંત, દીન, હીન, હતગૌરવ, નિર્માલ્ય, તિરસ્કૃત, દયાપાત્ર.

એ દહાડે છેલ્લો પિરિયડ એ જ પ્રોફેસરનો હતો. આખા વર્ગે સંપ કરીને એ પિરિયડ ભર્યો નહિ. પરંતુ અમારી એ હડતાળનું પરિણામ તો કંઈક જુદું જ આવવાનું હતું.

બીજે દિવસે જ્યારે અમે કોલેજમાં ગયા ત્યારે નોટિસબોર્ડમાં એક ભયંકર નોટીસ સૌનું ધ્યાન ખેંચી રહી હતી. બોલ્ડ ટાઈપમાં...છપાયેલી ને લાલ શાહીથી અંડરલાઈન થયેલી એ નોટિસમાં દરેક તોફાનીને સાત સાત રૂપિયા દંડ ને દસ દિવસ સુધી વર્ગમાં દાખલ ને થવાનું ફરમાન હતું;—જ્યારે પેલાને...એને એક વર્ષ સુધી રસ્ટીકેટ ને દસ રૂપિયા દંડ ભરવાનું ફરમાન થઈ ચૂક્યું હતું.

બસ થઈ રહ્યું! ત્યાર પછી અમારો આખો વર્ગ તદ્દન શાંત બની ગયો. હડતાળ પાડવાનું જોર અમારામાં રહ્યું ન હતું. ને વિરોધનો સૂર કાઢવાની અમારી જીગર નહોતી. ને છતાં અમારા બધાયના મનમાં તો નવા પ્રોફેસર માટે ભયંકર ખુન્નસ ભયંકર તિરસ્કાર વ્યાપી ગયો હતો.

સહશિક્ષણ

શ્રી. નરોત્તમભાઈ પટેલ

સહશિક્ષણ માટે આજે દેશભરમાં મુખ્યત્વે બે મત પ્રવર્તે છે. એક મત એવો છે કે સહશિક્ષણને લીધે સ્વેચ્છાચાર કે સ્વચ્છંદતામાં વધારો થાય છે, યુવકો અને યુવતીઓનું નીતિનું ધોરણ નીચું ઉતરે છે અને અભ્યાસમાં જોઈએ તે પ્રમાણમાં ધ્યાન ચોંટતું નથી. વળી કેટલાકની માન્યતા એવી પણ છે કે સહશિક્ષણને લીધે શાળા કે મહાશાળા મટીને લગ્નનું બજાર બની જાય એવો સંભવ છે. તેથી કરીને વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ એક બીજાના સંસર્ગમાં જેમ બને તેમ ઓછા આવે તે હિતાવહ છે. આમ કરવાથી એ લોકોનું ચિત્ત અભ્યાસકાળમાં અભ્યાસમાં જ બરોબર ચોંટશે. અને નિર્મળ સરોવરમાં પથરા નાંખવાથી સરોવર જેવી રીતે ખળભળી ઉઠે છે અને પાણી મેલું થાય છે તેવી જ રીતે સહશિક્ષણને લીધે શાળા અથવા તો મહાશાળાનું બને છે. પરિણામે પ્રચલિત નીતિનો ભંગ થવાનો સંભવ રહે છે અને અભ્યાસમાં પણ ખલેલ પહોંચે છે.

બીજો મત એવો છે કે સહશિક્ષણથી સરવાળે ફાયદો થાય છે. જમાના થયા આપણે અમુક બંધનોથી ટેવાએલા હોવાથી શરૂઆતમાં જ્યારે બંધનમુક્ત થવાય, ત્યારે કદાચ એવો આભાસ થાય કે સહશિક્ષણથી ગેરફાયદો છે. સહશિક્ષણ મનુષ્યસ્વભાવને અનુકૂળ છે અને ચાલુ જમાનાના વાતાવરણને પણ અનુકૂળ છે. આ મત ધરાવનારા એમ કહે છે કે સહશિક્ષણનો વિરોધ કરવાનો પ્રયત્ન નદીના પ્રચંડ વેગની સામે તરીને જવાના પ્રયત્ન જેવો નિષ્ફળ નીવડવાનો પૂરો સંભવ છે. જાતીયવિષયક નીતિની વ્યાખ્યા તો જમાના સાથે બદલાયા કરે છે. અમુક વર્ષો પહેલાં અમુક સંજોગોમાં નક્કી કરેલી નીતિને

આ જમાનામા સુપ્તપણે વળગી રહેલુ એમા મનુષ્યની બુદ્ધિશક્તિની અને વિવેક બુદ્ધિની હામી છે આ બે મતમા કયો મત વાજબી હોઈ શકે એનો તુલનાત્મક દષ્ટિએ વિચાર કરીએ

પ્રાણીમાત્રમા નર અને માદા એમ બે કુદરતી વિભાગ છે જમાના થયા એ બન્નેના સહકાર અને સહચારથી જગત ચાલે છે જીવનના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમા નર અને માદા પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર એકબીજાને મદદ કરે છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમા નર અને માદા નાનપણથી જ દરેક પ્રવૃત્તિમા શક્તિ પ્રમાણે એક બીજાને ખભા અડાડીને કામ કરે છે જીવનને માટે જરૂરી તાલીમ લેતી વખતે પણ નર અને માદાનો ભેદ પાડવામા આવતો નથી મનુષ્યની પછાત ગણાતી જાતિમા પણ મોટે ભાગે આવો ભેદ પડતો નથી નાનપણથી જ એ લોકો દરેક પ્રવૃત્તિમા એક બીજા સાથે છૂટથી ભળે છે યુરોપ અમેરિકાના જુદા જુદા દેશોમા સહશિક્ષણ છે એટલુ જ નહિ પણ સ્ત્રી અને પુરુષ દરેક ક્ષેત્રમા સાથે મળીને કામ કરે છે આપણા દેશમા પણ પછાત ગણાતી કોમોમા સ્ત્રી અને પુરુષ લગભગ દરેક ક્ષેત્રમા એકબીજા સાથે છૂટથી ભળે છે પરન્તુ ખાસકરીને ઉચ્ચ ગણાતી કોમોમા આ ભેદ વધુ તીવ્ર છે જાતીયવૃત્તિ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમા છે, મનુષ્યની જગલી ગણાતી જાતિઓમા છે, યુરોપ-અમેરિકાની પ્રજામા છે, હિંદુસ્થાનની પાછળ ગણાતી કોમોમા છે અને ઉચ્ચ ગણાતી કોમોમા પણ છે આપણે એટલુ તો જાણીએ છીએ કે જ્યા આગળ સ્ત્રી અને પુરુષ સમાનપદથી રહે છે, એકબીજાની શક્તિનો પૂરો વિકાસ કરે છે, તે સમાજ બધી રીતે પ્રગતિમાન હોય છે આવા પ્રગતિમાન દેશમા સહશિક્ષણ પણ હોય છે જ અનાયાસ શિક્ષણથી જો જાતીયવૃત્તિનુ વિશુદ્ધિકરણ થતુ હોત તો એને સાર્વત્રિક કરવાનો પ્રયત્ન થાત, પરન્તુ એને બદલે સહશિક્ષણ તરફ રોષ છે મનુષ્ય સુધરેલુ પ્રાણી છે એણે સમાજની શાતિ અને વ્યવસ્થાને માટે નિયમો ઘડ્યા, એણે દરેક વૃત્તિને એના અસલ સ્વરૂપમા જ કામ કરવા ન દીધુ પણ વૃત્તિ-ઓનુ વિશુદ્ધિકરણ કરીને માનવસંસ્કૃતિને આગળ ધપાવી પરતુ કેટલીક વખત વૃત્તિઓની વિકૃતિ પણ કરી જાતીયવૃત્તિ અને એના જુદા જુદા સ્વરૂપોના નિયમન માટે મનુષ્યે જે રીત સ્વીકારી છે તેમા વિકૃતિને વધારે સ્થાન મળી ગયુ છે ખાસ કરીને આપણા દેશમા જ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે જે સ્વાભાવિક સબધ હોવો જોઈએ તેને બદલે અસ્વાભાવિક તરફ ઝોક છે પડ્યો સ્ત્રીઓને માટે મોટેભાગે ઘરનુ જ સકુચિત ક્ષેત્ર, વિધવાવિવાહનો પ્રતિબધ સહ-શિક્ષણનો વિરોધ વગેરે જનનમાત્રની જાતીયવૃત્તિનુ વિશુદ્ધિકરણ કરવાને બદલે વિકૃતિને પથે લઈ જવામા મોટો ભાગ ભજવે છે, એમ માનવાને સબળ કારણો મળે છે મનુષ્યમા રહેલી મૂળભૂત વૃત્તિઓને પ્રતિકૂળ નિયમો જો સમાજે સ્વીકાર્યા હોય તો મોડાવહેલા એનો ભગ થાય છે અને એને બદલે અનુકૂળ નિયમ દાખલ થાય છે એક નદી અથવા તો ખાડીનુ પાણી વહેતુ હોય ત્યારે પ્રવાહને રોકવાને માટે પ્રવાહની વચ્ચે જ પાળ બાધીએ તો આજે નહિ તો થોડા જ વર્ષોમા પાળ તોડીને પાણી ચાલ્યુ જાય છે એ કુદરતી નિયમ છે તેવી જ રીતે મનુષ્યની મૂળભૂત વૃત્તિઓની વિરુદ્ધના જે કાઈ નિયમો સમાજે ઠોકી બેસાડ્યા હોય છે તેનો સમય જતા ભાગીને ભૂકો થઈ જાય છે સહશિક્ષણનો વિરોધ કરવો એટલે છેવટે મનુષ્યમા રહેલી એક મૂળભૂત અને જબરજસ્ત વૃત્તિની શક્તિને રૂધીને, ગૂગળાવી, વિકૃતિને માર્ગે લઈ જવાનો અથવા તો એક જ ઠેકાણે પૂરી રાખવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરવો

સહશિક્ષણથી સ્વેચ્છાચાર કે સ્વચ્છદતામા વધારો થાય છે અને નીતિનુ ધોરણ ઊતરે છે, એવી એક દલીલ છે આ જગાએ સ્વેચ્છાચાર કે સ્વચ્છદતાનો અર્થ જાતીયવિષયક સ્વેચ્છાચાર કે સ્વચ્છદતા થાય છે નીતિનુ ક્ષેત્ર વિશાળ છે, પરતુ આ લેખમા જાતીયવિષયક નીતિના સકુચિત અર્થમા એનો ઉપયોગ થાય છે જાતીય પ્રશ્નો માટે કુટુબમા, નાતમા અથવા રાષ્ટ્રમા અને સમાજમા વારવાર ઝઘડા ન થાય એ દષ્ટિથી તે વખતના કેટલાક વિચારવત નાયકોએ

સમાવેશ થાય છે. અને એને માટે સહશિક્ષણ સીધી નહિ તો આડકતરી રીતે જરૂરી છે. પરંતુ જુવાન વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થિનીઓ સહશિક્ષણ લે એટલે લગ્નનું બજાર જ બની શકે એ ભય વધારે પડતો છે. સહશિક્ષણ સાર્વત્રિક બનશે તો શાળા કે મહાશાળા જ લગ્નનાં બજાર બની જશે એવો પૂર્વગ્રહ બાંધીને જ જો સંસ્થાની શરૂઆત થાય તો કદાચ વાતાવરણ એવું પેદા થવાનો સંભવ છે; બાકી કેળવણીની સંસ્થામાં લગ્નના સોદા પર સોદા થાય એ સાચો કેળવણીકાર સહન કરી ન લે. શિક્ષણની ઊંચી ભાવનાવાળા શિક્ષકો અને અધ્યાપકોના હાથમાં જો શિક્ષણની લગામ સોંપવામાં આવે તો સહશિક્ષણમાં જરૂર સાત્ત્વિક વાતાવરણ જમાવી શકાય છે. એક વખત એક જાતનું વાતાવરણ જામ્યા પછી ઓછી મહેનતે એ જ વાતાવરણ ટકાવી શકાય છે, એમાં દેખરેખ સિવાય વિશેષ મહેનતની જરૂર નથી.

સહશિક્ષણનો વિરોધ થાય છે એનું એક કારણ એ છે કે કેટલીક શાળા અને મહાશાળામાં વિદ્યાર્થીઓનું વર્તન વધારે પડતું અવિવેકી અને ઉદ્ધત હોવાના દાખલા બન્યા છે અને હજી બને છે. આવે ઠેકાણે પોતાની જુવાન કન્યાઓને અભ્યાસ માટે મોકલવામાં માબાપોને સલામતી લાગતી નથી. અને જેઓ મોકલે છે તેઓ નછૂટકે જ મોકલે છે. પોતાના જ વર્ગમાં ભણતી વિદ્યાર્થિનીઓની અસભ્ય મશ્કરી ઉડાવવામાં, એમના તરફ અવિવેકી વર્તન બતાવવામાં એમની કેળવણીમાં ધૂળ પડે છે એવું આજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને નથી લાગતું, ઊલટું કમનસીબી તો એ છે કે કેટલાક આવા વર્તનમાં મગરૂરી માને છે. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની નક્કી કરેલી મર્યાદા બહારનું વર્તન સહન કરી લેવાને સમાજ તૈયાર નથી. મોટા ભાગની વિદ્યાર્થિનીઓમાં હજુ સુધી એવી હિંમત નથી આવી કે જેથી આવા ઉદ્ધત વર્તનનો હિંમતપૂર્વક સામનો કરી શકે અને જવાબ આપી શકે. વર્ષો સુધી કેળવણી લીધા પછી પણ જો વિનયી ન થવાય, વિવેકી ન થવાય પરંતુ એને બદલે અવિનયી, અવિવેકી અને ઉદ્ધત થવાય તો એમાં કેળવણીની અપૂર્ણતા છે એમ કહેવું જોઈએ.

સંસ્થાનું વાતાવરણ એવું નિર્મળ નથી, શિક્ષકો અથવા તો અધ્યાપકોના વર્તનમાં અને એમની આજુબાજુના વાતાવરણમાં એવી હવા પેદા નથી થઈ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં એ ઊતરી જાય. એક જુવાન મૅટ્રિક થાય, કૉલેજમાં આવે, સમાજમાં કેળવાયેલા તરીકે ઓળખાવે છતાં વર્ગમાં જ્યારે જુવાન કન્યાઓ દાખલ થાય, અથવા તો વર્ગ પૂરો થયે પાછી જાય ત્યારે, અથવા એવા બીજા કોઈ પ્રસંગે ગમે તેવી રીતે બૂમો પાડે, ગમે તેવી વાહિયાત ટીકા કરે એમાં કેળવણીની મશ્કરી થાય છે. આવા જુવાનોને અત્યારસુધી કેવળ પુસ્તકિયા જ્ઞાન જ અપાયું છે, પરંતુ સમાજમાં એકબીજા સાથે અને ખાસ કરીને સામી જાતિ પ્રત્યે સભ્યતાથી કેવી રીતે વર્તવું, વિનયી અને વિવેકી કેવી રીતે થવું, એ તરફ અભ્યાસકાળમાં બહુ ઓછું ધ્યાન અપાયું છે. શાળા અને મહાશાળામાં અત્યારે જે ઢબે કેળવણી અપાય છે અને તેમાં જે રેઢિયાળ વાતાવરણ છે તે જ મોટે ભાગે સહશિક્ષણને વગોવે છે. સહશિક્ષણ નથી હોતું ત્યાં પણ વિદ્યાર્થીઓ આવા વિકૃત માનસનો પરિચય કરાવે છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓના આવા વર્તન માટે સહશિક્ષણ જવાબદાર નથી એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે. આપણી શાળા અને મહાશાળામાં કેવળ પુસ્તકિયા જ્ઞાનની નહિ પરંતુ જીવનને સ્પર્શતી સર્વાંગી કેળવણી અપાય અને નવીન કેળવણીની દૃષ્ટિવાળા ભાવનાશાળી શિક્ષકો અને અધ્યાપકોની દેખરેખ હોય તો માબાપોને પોતાની કન્યાઓ વિશે સહશિક્ષણવાળી સંસ્થામાં જે ડર રહેતો હોય તે દૂર થઈ જાય એમ છે.

સહશિક્ષણને લીધે શાળા કે મહાશાળાનું વાતાવરણ ક્ષુબ્ધ થાય છે અને અભ્યાસમાં બરાબર ચિત્ત ચોંટતું નથી એવી એક દલીલ છે. વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ અભ્યાસ માટે ભેળાં મળે એટલે બધાં જ અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવી ન શકે એ દલીલ બરાબર નથી. દરેક યુવક અને યુવતી જાણ્યે અજાણ્યે એક બીજાને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એકબીજાને આકર્ષવાનો

પ્રયત્ન કેવળ બહારની ટાપટીપમાં જ સમાઈ જતો નથી, તેમ જ અભ્યાસથી વિમુખ કરે જ છે એમ માનવાને પણ કારણ નથી. સુધરેલા જમાનાનાં કેળવાયેલાં સ્ત્રીપુરુષોની એકબીજાને આકર્ષવાની રીત જંગલી જમાનાનાં સ્ત્રીપુરુષો કરતાં નિરાળી જ છે. આ જમાનામાં રૂપવતી તેમ જ બુદ્ધિશાળી યુવતીનું કેળવાયેલો અને સંસ્કારી યુવક તેની મરજી વિરુદ્ધ હરણ કરતો નથી. સહશિક્ષણ લેતા યુવકો ક્યાં તો અભ્યાસ, ક્યાં તો શારીરિક શક્તિ કે ક્યાં તો પુરુષને યોગ્ય એવી કોઈ બીજી શક્તિની ખિલવણીથી અને એના પ્રદર્શનથી સામી જાતિને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી પોતાની બુદ્ધિ અને મહેનતથી અભ્યાસમાં મોખરે રહીને સામી જાતિનું ધ્યાન ખેંચે છે. વાચાળ વિદ્યાર્થી પોતાના વાક્ચાતુર્યથી ચર્ચાસભા ગજવીને સામી વ્યક્તિને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેનામાં જે કાંઈ વિશેષ શક્તિ હોય તેને ખીલવીને બધા સમક્ષ મૂકી પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરી સામી જાતિને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન થાય એ સહજ છે. એટલે અભ્યાસમાં ચિત્ત ન ચોંટે વગેરે દલીલને સ્થાન રહેતું નથી. જેવી રીતે યુવાનો પોતાની શક્તિની ખિલવણીથી યુવતીને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેવી રીતે યુવતીઓ પણ પોતાની શક્તિનો વિકાસ કરીને યુવકોને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવાં યુવક અને યુવતીઓને જો શિક્ષકો અથવા તો અધ્યાપકો તરફથી સમય તેમ જ માનસને અનુરૂપ દોરવણી મળે તો એમની શક્તિ ખીલી નીકળે અને આખરે માનવસમાજને ફાયદો થાય તેમ જ સહશિક્ષણના ફાયદાનો સાચો ખ્યાલ પણ આવી શકે.

વિદ્યાર્થિનીઓ માટે ખાસ કાઢવામાં આવેલી શાળા અથવા તો મહાશાળામાં પોતાની કન્યાને અભ્યાસ માટે મૂકીને માબાપ એમ માનતાં લાગે છે કે ત્યાં એમની કન્યાને માટે વાતાવરણ અનુકૂળ છે અને એમની કન્યાઓની શક્તિનો પણ વિકાસ સધાય છે. કેટલાંક માબાપને એવો ડર પણ રહે છે કે સહશિક્ષણવાળી સંસ્થામાં પોતાની કન્યા જાશે તો સ્વચ્છંદ વિચારની થાય એટલે લગ્ન વખતે પોતાની અથવા પોતાના કુળની આબરૂ બગાડે એવું કદાચ કરી બેસે. વળી જુવાન છોકરાઓ સાથે હળવામળવાના પ્રસંગ વધારે સાંપડે, એટલે કે એમની માન્યતા પ્રમાણે દારૂ અને દેવતા ભેગા મળે એટલે ભડકો થાય, એવી પણ બીક રહે છે. વિદ્યાર્થિનીઓની અલાયદી શાળા કે મહાશાળામાં જાતીય વૃત્તિને ઉશ્કેરે એવાં તત્ત્વો હોતાં નથી, એવા પ્રસંગો પણ પડતા નથી એમ માનીને એ લોકો સંતોષ મેળવે છે. પરંતુ મનુષ્યના જીવનમાં વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક એમ બે તત્ત્વો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે એ ભૂલવું ન જોઈએ. મનમાં શું ચાલી રહ્યું હોય છે એની માબાપોને ક્યાં ખબર હોય છે? આપણામાં કહેવત છે કે 'દિલે હોય તેવું હોઠે,' એટલે કે મનમાં જે વિચારો સેવતાં હોઈએ, જેનું રટણ કરતાં હોઈએ તેનો વાણી મારફત અને છેવટે કાર્ય મારફત આવિર્ભાવ થવાનો સંભવ રહ્યો હોય છે અને કેટલીક વખત થાય પણ છે. ખાસ કરીને માધ્યમિક કન્યાશાળાનાં ઉપરનાં ધોરણોના અભ્યાસક્રમમાં પણ જાતીય વૃત્તિને ઉશ્કેરે એવાં બભ્રૂકમાર્ગી વર્ણનો ઠીક પ્રમાણમાં હોય છે. મહાશાળાના અભ્યાસક્રમમાં તો આવાં વર્ણનો ઘણાં હોય છે. વળી આધુનિક યુગની કન્યાઓને તદ્દન નવી ઢબે લખાયેલી નવલકથા, વાર્તા અને નાટકો વાંચવામાં સારા પ્રમાણમાં રસ હોય છે. માબાપો અને વડીલો તરફથી આવું વાચન વાંચવાની મના કરવામાં આવે તો છાનામાના વાંચવાના દાખલા પણ ઠીક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. સિનેમા પણ રૂપેરી પડદા ઉપર જાતીય વિષયક ઘેરા રંગથી રંગાયેલાં ચિત્રો દોરે છે અને વિદ્યાર્થિનીઓ પણ ફિલ્મને રસપૂર્વક જુએ છે. વાસ્તવિક જીવનમાં એમની ફરતે ગોઠવી મૂકી દીધેલી દીવાલથી એ લોકો કાલ્પનિક જીવનમાં વધારે આનંદ લે છે. નવલકથા, નાટક, વાર્તા અથવા તો સિનેમાનાં પુરુષપાત્રો સાથે કલ્પનામાં મિત્રાચારી બાંધે છે અને એમાં આનંદ લે છે. આવા વાચનથી એને ખબર પડે છે કે જગતના બીજા ભાગોમાં તો કન્યાઓને ઘણી છૂટ દેવાય છે, સહશિક્ષણ અનિવાર્ય પણ છે અને આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓને અનેક બંધનોથી જકડી લેવામાં આવી છે. સ્ત્રીઓ પ્રેમ ધર્મ રહેલા અન્યાયો પ્રત્યે એમનું ધ્યાન

ખેંચાય છે અને પ્રસંગ મળે એની સામે બંડ પણ કરે છે. અલાયદી શાળામાં ભણતી વિદ્યાર્થિનીઓને વાસ્તવિક જીવનમાં જે ન મળે, અને જેને માટે એમની ઝંખના હોય છે, તે કલ્પનામાં મેળવે છે અને આનંદ લે છે. મનની અંદર જે વિચારો રમ્યા કરતા હોય છે તે વિચારોનો પ્રસંગ આવે અમલ કરવાની તક જવા દેવામાં આવતી નથી. એમને પણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતો કરવાની ગમે છે, હરવાફરવા, રમવા અને ચર્ચા કરવામાં આનંદ આવે છે; એટલે જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે જાહેર અથવા તો ખાનગી રીતે પણ એ તક ગુમાવવામાં આવતી નથી. આધુનિક જમાનાની નવલકથા, ટૂંકી વાર્તાઓ, નાટકો અને સિનેમા એમના માર્ગદર્શન કરાવનારાં બની ગયાં હોય છે એટલે આ બાબતમાં ગૂંચવાયેલું કોકડું ઉકેલવાને માટે કોઈ બીજા જાણભેદુની જરૂર રહેતી નથી. આવા વાતાવરણમાં સહશિક્ષણનો વિરોધ કરવો એટલે પૂર્વ તરફ મોં રાખીને પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કરવા જેવો વૃથા પ્રયત્ન છે. આવી સ્થિતિ છે તો પણ સહશિક્ષણના વિરોધીઓ કન્યાઓ માટે અલાયદી શાળા અથવા મહાશાળા કાઢીને એમ સંતોષ માને છે કે એ લોકો કન્યાઓ માટે પૂરતી કાળજી રાખે છે અને પ્રચલિત નીતિનું રક્ષણ કરે છે. પરંતુ આજુબાજુના જગતમાં શું ચાલી રહ્યું છે એ જોવાની અને વિચારવાની તકલીફ તેઓ ભાગ્યે જ લે છે. શહામૃગ જ્યારે રણમાં દોડતાં થાકી જાય છે ત્યારે રેતીમાં માથું સંતાડીને એવો સંતોષ માને છે કે જગત એને જોતું નથી અને હવે પોતે દુશ્મનથી સલામત છે. પરંતુ જ્યારે દુશ્મનના હાથમાં પકડાઈ જાય છે ત્યારે ભ્રમ ભાંગી જાય છે. સહશિક્ષણના વિરોધીઓ ભલે અત્યારે શહામૃગિયા સંતોષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે પરંતુ એ ભ્રમ ભાંગતાં વાર લાગવાની નથી.

આગલી ચર્ચા ઉપરથી આપણે જોયું કે સહશિક્ષણને લીધે જ સ્વૈરછાચાર કે સ્વચ્છંદતામાં વધારો થાય છે એ વાત સત્યથી વેગળી છે. નીતિનું ધોરણ નીચું ઊતરે છે અને અભ્યાસમાં ચિત્ત બરોબર ચોંટતું નથી એ પણ ભ્રમ જ છે. શાળા અથવા તો મહાશાળા લગ્નનું બજાર બની જવાની સંભાવનાનો ભય પણ કાલ્પનિક છે અને વધારે પડતો છે. અને જો પ્રચલિત નીતિ સમાજની પ્રગતિને રૂંધતી હોય એનો ભંગ થાય અને એની જગ્યાએ સમાજને જરૂરી નીતિની સ્થાપના થાય એ જરૂરી છે. એટલે પ્રચલિત નીતિના ભંગથી ડરીને પ્રગતિ અટકાવવાની જરૂર નથી. એટલે સહશિક્ષણના વિરોધ તરીકે જે કારણો રજૂ કરવામાં આવે છે તે બરોબર નથી. તેથી કરીને સહશિક્ષણના વિરોધીઓ માટે ઉપર જણાવેલાં અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે સહશિક્ષણનો વિરોધ કરવો એ પેટમાં દુઃખતું હોય અને આંગળી ઉપર ટીંચર આયોડીન લગાડવા જેવો નિષ્ફળ તેમ જ હાસ્યાસ્પદ પ્રયત્ન છે.

હવે સહશિક્ષણ શા માટે જરૂરી છે એનો વિચાર કરીએ. જેમ પ્રાણીજગતમાં નર અને માદા તેમ મનુષ્યજગતમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એમ બે સંસારરથનાં ચક્રો છે. એકબીજાં સાથે સહકારથી રહેવાને સર્જાયેલાં છે. એટલા માટે બન્ને એકબીજાના ગુણધર્મો સમજીને સાથે વિકાસ સાધે એ જરૂરી છે. સ્ત્રી અને પુરુષ, જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં સહજ રીતે વર્તે એવી તાલીમ પ્રથમથી જ આપવાની ખાસ જરૂર છે. અત્યારે અંધકારયુગ ચાલતો નથી એટલે સ્ત્રીઓને ચાર દીવાલોની વચ્ચે પુરાઈ રહેવાનો જમાનો ગયો છે. બીજા દેશોમાં સ્ત્રીઓ જીવનનાં ઘણાંખરાં ક્ષેત્રોમાં પુરુષોની સાથે ખભેખભા અડાડીને પોતાની શક્તિ અનુસાર ફાળો આપે છે. સ્ત્રીશક્તિનો પૂરો વિકાસ થાય એટલા માટે બધાં બિનજરૂરી અને વધારે પડતાં બંધનો કાપી નાંખવાની આવશ્યકતા હાલને તબક્કે આપણા દેશમાં ઊભી થઈ છે. સહશિક્ષણ એ દિશા તરફના પ્રયાણનું પ્રથમ અને જરૂરી પગલું છે. દેશની આરી કટોકટીના સમયે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેની કૃત્રિમ દીવાલ ચાલુ રાખવી એમાં હાનિ સમાયેલી છે, બાકી જોતાં સહશિક્ષણ તો દરેક કુટુંબમાં નાના પાયા ઉપર ચાલે જ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે લગભગ દરેક કુટુંબમાં નાનાં મોટાં છોકરા અને છોકરીઓ દરરોજના જીવનમાં જરૂરી કામો ભેગાં મળીને કરે છે અને શિક્ષણ પણ સાથે જ લે છે.

એટલું યાદ રાખવું ખાસ જરૂરી છે કે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાણી તેમ જ મનુષ્યજગતમાં ભાઈબહેન, માદીકરા, બાપદીકરી અને બીજા એવા ભેદો ગૌણ છે, સમાજની વ્યવસ્થા અને શાંતિને માટે ભાવનાને બળે ઉત્પન્ન કરેલા ભેદ છે, જ્યારે મુખ્ય ભેદ તો સ્ત્રી અને પુરુષનો જ છે. જો એક જ કુટુંબમાં છોકરા અને છોકરીઓ દરેક ક્ષેત્રમાં સાથે કામ કરી શકે છે, અને એમાં જ ફાયદો રહેલો છે એમ આપણે અનુભવીએ છીએ, તો પછી એ જ નિયમ મોટી સંસ્થાને કેમ લાગુ પાડી ન શકાય? શાળા અથવા તો મહાશાળામાં પણ પ્રયત્નપૂર્વક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાથી કૌટુંબિક ભાવના અને વાતાવરણ જામી શકે છે. અમુક જમાનામાં ખાસ સંજોગોવશાત્ અને અમુક વાતાવરણની અસર નીચે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે અમુક જાતની દીવાલ ચણી લેવામાં આવી હતી. હવે જમાનો બદલાયો છે અને જીવનની દૃષ્ટિ પણ બદલાઈ છે. જુવાન છોકરા અને છોકરીઓ સહશિક્ષણ લે એટલે સ્વચ્છંદી બની જ જશે એમ માની લેવું એમાં ભ્રમ રહેલો છે. એનાથી ઊલટું જુવાન છોકરા-છોકરીઓને પોતાની જવાબદારીનું પૂરેપૂરું ભાન કરાવી દીધા પછી જો સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો દરેક પગલું કાળજીપૂર્વક અને પૂરા વિચારથી ભરે. એમ કરવામાં ન આવે તો ટીખળ ખાતર, ખાસ કરીને મોટેરાંઓ ચીડવવા માટે પણ કેટલાક જુવાનો વડીલોના વચનનું ઉલ્લંઘન કરતા જોવામાં આવે છે. સામી જાતિના સંસર્ગમાં આવવાનું જ્યારે થાય ત્યારે એની નજરમાં ફેરફાર પડી જવાથી, પોતાની હાંસી થશે એ ડરથી વર્તન વિચિત્ર બનાવી દેવું-ઓઢવું તેમ જ બોલવા-ચાલવાની ઢબમાં ફેરફાર કરે એવો ફેર દરેક સ્ત્રીપુરુષમાં થવો જ જોઈએ. જુવાન છોકરા અને છોકરીઓ મદ નિર્ગુણ એટલે વધારે વિનયી અને વધારે વિવેકી થવા જોઈએ. તેમ જ પોતાનામાં રહેલી શક્તિનો વધારે વિકાસ થવો જ જોઈએ. જો એનાથી ઊલટી સ્થિતિ માલૂમ પડે તો ક્યાં તો છોકરા-છોકરીઓના માનસ વિકૃત થયેલાં હોવાં જોઈએ, ક્યાં તો સંસ્થાના સંચાલકો અનુકૂળ વાતાવરણ જમાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હોવા જોઈએ. એટલે સહશિક્ષણનો વિરોધ કરવામાં શક્તિનો દુર્વ્યય કરવાને બદલે વિકૃત માનસને સુધારવામાં અને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં શક્તિ ખરચવી જોઈએ.

અનાથદી શાળામાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી અથવા તો વિદ્યાર્થિનીને એકમીજાના વર્તન માટે ભારે કુતૂહલતા હોય છે, અને તરેહતરેહની કલ્પના હોય છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે જ્યારે જ્યારે સામી જાતિ સાથે મળવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે વર્તનમાં કૃત્રિમતા આવે છે અને મગજ પર અમુક જાતનો ભાર રહે છે. એકમીજાના સ્વભાવ માટે કુતૂહલતા હોય છે. પરદેશીન બાનુઓને આપણે ઘણી વખત પડદાવાળી ગાડી અથવા તો મોટરમાં બેસીને શહેર રસ્તા ઉપરથી પસાર થતાં જોઈએ છીએ. આપણે જ્યારે જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે અચૂક એ લોકો પડદો ઊંચો કરીને બહારનું દૃશ્ય અતૃપ્ત નયને જોતા હોય છે. એ જ રસ્તે યતિ એ લોકોને સેંકડો વખત આવવાજવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો હોય છે. પણ બહારના જગત અને પોતાની વચ્ચે પડદો હોવાથી એ લોકોને કદી તૃપ્તિ થતી નથી. એ નવાનો દેખાવ પણ ઘણી વખત ધ્યાન ખેંચે એવો હોતો નથી. છતાં કેટલી વખત નવીન દેખાય છે પરંતુ એ લોકો પડદામાં રહે છે, ખુલ્લી રીતે ફરવાની છૂટ હોતી નથી. એટલે એમ તાલાવેલી જ કરે છે કે રખે ને પોતે ન જુએ તો કાંઈક નવું જોવાનું રહી જશે અતએવ કે બધો તેનાથી તૃપ્તિ થતી જ નથી. આવી જ સ્થિતિ અનાથદી શાળામાં ભણનાર વિદ્યાર્થિનીની હોય છે. અને તેથી ભવિષ્યમાં જુવાન છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓ વધારે શરમાય છે. જ્યારે જ્યારે આવી બનવા જોગ જુવાન છોકરીઓને સમાજમાં જુવાન છોકરાઓ સાથે ભળવાની તક મળે ત્યારે ત્યારે પોતાના માનની સંતોષ થાય એનો ઉપયોગ કરી લે. જુવાન છોકરાઓ સાથેનો નિકટનો પરિચય હોતો નથી એટલે રંગીલી વખત ભોળપણથી પીળું તેટલું સોનું માનીને કુમાનના હાથમાં સપડાઈ પડે છે અને જિંદગી બગાડે છે. આને માટે સમાજ જવાબદાર છે. જમાનો બદલા

સમાજમાં પુરુષે પૂરતી છૂટ લઇ લીધી છે અને પોતાની વૃત્તિને એક યા બીજી રીતે સંતોષી છે. પુરુષના ઉપર સખત બંધનો નથી. તે ઉપરાંત પુરુષનું જગત પણ વિશાળ છે એટલે બીજી પ્રવૃત્તિમાં શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકે છે. સ્ત્રી જમાના થયાં મજબૂત બંધનોથી જકડાઈ છે અને ઘર એમનું સંકુચિત ક્ષેત્ર છે. પુરુષના જાતીય વિષયક ચારિત્ર્ય માટે સમાજ દરકાર રાખતો નથી પરંતુ સ્ત્રીના ચારિત્ર્યની રક્ષાનો ભાર વર્ષો થયાં સમાજ ઊંચકતો આવ્યો છે. અને એ પર પૂરેપૂરી તકેદારી રાખે છે. શાસ્ત્રોએ પણ એમાં ટેકો આપ્યો છે. મનુ ભગવાને પણ કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓ સ્વાતંત્ર્યને લાયક નથી. આવું હોય એટલે જ્યારે જ્યારે થોડી સ્વતંત્રતા મળે ત્યારે ત્યારે નવા વાતાવરણમાં ઊછરેલી જુવાન છોકરીઓ પોતાની રીતે એ તકનો ઉપયોગ કરે, પોતાની લાગણીનો પ્રવાહ વહાવે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ તપાસતાં સમદૃષ્ટિથી જોનાર કોઈ પણ માણસને એમ લાગ્યા વગર રહે નહિ કે સમાજે જાતીય વિષયક નીતિ પરત્વે એકતરફી નીતિ ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે. નીતિ જેવી વસ્તુ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓને માટે જ લાગુ પાડી છે. પુરુષો ગમે તેટલી સ્ત્રી પરણે અને લગ્ન ઉપરાંત ગમે તેટલા જાતીય સંબંધ બાંધે તેનો ખાસ વિરોધ થયો નથી. પરંતુ સ્ત્રીએ તો પતિવ્રત પાળવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે. એક જમાનામાં તો ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ સ્ત્રીઓને પતિના મરણ પછી પતિ સાથે બળી મરવું પડતું. સહશિક્ષણ માટે પણ જો વિરોધ હોય તો ખાસ કરીને સ્ત્રીના ચારિત્ર્યની રક્ષા માટે જ. પરંતુ આ બધો ભાર હજુ સુધી માથા પર વહ્યા કરવો, સ્ત્રીઓ પોતાની જવાબદારી સમજતી નથી એવું હજુ પણ માન્યા કરવું, એમાં સ્ત્રીસમાજનું અપમાન છે. એમ માનો કે સ્ત્રીઓના હાથમાં સમાજનો કારભાર હોય, એમનું કહેવું સમાજમાં ચાલતું હોય અને જો એમને એમ લાગે કે આ પુરુષો આખી દુનિયામાં ગમે ત્યાં ભટકે છે અને કેટલીક વખત ગમે તેમ વર્તે છે, એકથી વધારે સ્ત્રી સાથે સંબંધ રાખે છે માટે દરેક પુરુષે બુરખો પહેરીને ફરવું, પોતાની સ્ત્રી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી સાથે વાતો ન કરવી, વગેરે નિયમો જો લાગુ પાડવામાં આવે તો પુરુષોને કેવું લાગે? સ્ત્રીઓ હરેફરે તેના પર ચોકી, વાતો કરે તેના પર ચોકી, શિક્ષણ લે ત્યાં પણ ચોકી-પહેરો. બધી જ જગ્યાએ એમના ઉપર ચોકી હોય છે. આમ ઠેરઠેર ચોકી મુકાઈ એટલે એમાંથી કેમ છટકી જવું એ પણ શોધાયું. જેમ જેમ ચોકીની સંખ્યા વધે તેમ તેમ છટકબારીની સંખ્યા પણ વધે એ સ્વાભાવિક છે.

આપણા સમાજમાં સહશિક્ષણના થોડા અખતરા થયા છે અને હજી ય થાય છે. એમાંના મોટા ભાગના અધકચરા અખતરા જ છે એમ કહેવું જોઈએ. એક હજાર છોકરાઓની શાળા કે મહાશાળા હોય તેમાં પચીસ કે પચાસ છોકરીઓ ભણતી હોય તેને સહશિક્ષણ કોણ કહે? કેટલેક ઠેકાણે તો આના કરતાં પણ ઓછી સંખ્યા હોય છે. આવી સ્થિતિ હોય છે એટલે છોકરાઓનું ધ્યાન છોકરીઓ તરફ અને એમની પ્રવૃત્તિ તરફ વિશેષ જાય એ સહજ છે. એનો ઉપાય એ છે કે શરૂઆતમાં આવા વર્તનનો પણ સામનો કરીને છોકરીઓ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં સહશિક્ષણવાળી સંસ્થામાં દાખલ થાય. આમ થાય એટલે નવીનતા જતી રહે અને બન્નેના વર્તનમાં વધારે ને વધારે સ્વાભાવિકતા આવે. આપણા સમાજમાં ઘણે ઠેકાણે એવું વાતાવરણ જોવામાં આવે છે કે સ્ત્રી એટલે જાણે કે અલાયદી દુનિયાનું પ્રાણી, તથા સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે અમુક પ્રકારની—પછી તે શાસ્ત્રીય હોય કે અશાસ્ત્રીય—મર્યાદા હોવી જ જોઈએ. પછી તો પુરુષોના હાથમાં કારભાર રહ્યો એટલે પોતાને અનુકૂળ આવે એવી રીતે મર્યાદાની પરંપરા બાંધી લીધી અને ખાસ કરીને આપણા દેશમાં તો સમસ્ત સ્ત્રીજાતિને મર્યાદાના બંધનના ગૂંચળામાં ગૂંચવી દીધી છે. સહશિક્ષણ લે તેમાં મોટામાં મોટો વાંધો તો જુવાન છોકરીઓ કદાચ પ્રચલિત નીતિનાં બંધન તોડે, માબાપોની મરજી વિરુદ્ધ ઇચ્છામાં આવે તેની સાથે લગ્ન કરવાની

હિંમત કરે, તે હોય છે. છોકરાઓને માટે કોઈ એટલી ફિકર કરતું નથી. ઊલટું આંખમિચામણાં કરે છે. જાતીય વિષયક એકતરફી નીતિનો ખ્યાલ છોડી દઈને પુરુષ અને સ્ત્રીના સમાન હક છે, તથા નીતિનું ધોરણ પણ બન્નેને એકસરખું લાગુ પડે છે એનો સ્વીકાર કરીને જો સમાજને આગળ ધપાવવાનો પ્રયત્ન થાય તો સહશિક્ષણના વિરોધને સ્થાન રહેતું જ નથી.

એટલી ચોખવટ કરવાની ખાસ જરૂર છે કે હાલની શાળા અથવા તો મહાશાળામાં જે પ્રકારનું વાતાવરણ માલૂમ પડે છે અને તેમાં જે ઢબે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં સહશિક્ષણનો અખતરો સારી રીતે સફળ થાય એવી આશા રાખવી વધારે પડતી છે. કેળવણીનું દૃષ્ટિબિંદુ ધરમૂળથી બદલીને અનુકૂળ વાતાવરણમાં જો સહશિક્ષણ આપવામાં આવે તો સફળ થયા વિના રહે જ નહિ. એટલે સહશિક્ષણને સફળ બનાવવા માટે કેળવણીની કાયાપલટ કરવાની આવશ્યકતા છે. કેળવણીનું દૃષ્ટિબિંદુ ન બદલાય અને સહશિક્ષણ દાખલ ન થાય તો પરિણામે સમાજને હાનિ છે કારણ કે, એનાથી પ્રગતિ રૂંધાય છે. શરૂઆતથી જ જો સહશિક્ષણ હોય તો પુખ્ત વયના થયા પછી ભારે જવાબદારી ઉપાડવાનો સમય આવે ત્યારે સ્ત્રી અને પુરુષો એ જવાબદારીને સહજ રીતે ઉપાડે છે અને સમાજની પ્રગતિને જોસબંધ આગળ ધપાવે છે. સહશિક્ષણની શરૂઆત થાય તો સ્ત્રીઓ વિના સંકોચે પુરુષોને બીજી પ્રવૃત્તિમાં ઉમંગથી સાથ આપે અને એમની શક્તિ ફક્ત ઘરમાં જ કેન્દ્રિભૂત થવાને બદલે બીજાને પણ એનો લાભ મળે અને આપણો સ્થિતિસ્થાપક સમાજ જલદી પ્રગતિ કરે. આ બાબતમાં બીજા દેશના દાખલા આપણી સમક્ષ મોજૂદ છે.

સમાજના વિકાસ માટે કેળવણી જરૂરી છે એનો બધા સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ દેશ અને સમાજની પ્રગતિ માટે એકાંગી કેળવણી પૂરતી નથી. સમસ્ત સમાજની ઉન્નતિ જો આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો તો પુરુષ અને સ્ત્રી બન્નેને કેળવણી મળવી જોઈએ. વળી એ કેળવણી અલાયદી શાળામાં અપાય તેના કરતાં એકી સાથે અપાય એ વધારે જરૂરી છે. સહશિક્ષણમાં જ સર્વાંગી કેળવણીનો વિકાસ થાય છે અને એ દ્વારા જ સ્ત્રીઓ પણ સમાજમાં છૂટથી ફરતી થશે, તેમ જ પોતાની શક્તિનો લાભ સમાજના ઉત્કર્ષ માટે આપતી થશે. સહશિક્ષણ વિનાની કેળવણી એ પાંગળી કેળવણી જ ગણાવી જોઈએ. અત્યારે જે કેળવણી અપાય છે તે ધરમૂળથી બદલાવી જોઈએ, વાતાવરણ પણ બદલાવું જોઈએ અને પછી જો સહશિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવે તો આપણને આશ્ચર્યજનક ફેર માલૂમ પડ્યા વિના ન રહે.

☆

આપણાં ફળો

શ્રી. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

[ગતાંકથી સંપૂર્ણ]

જમરૂખ

જામફળ ઘણું સ્વાદિષ્ટ ફળ છે, પણ તેમાં કઠિન બીજ ખૂબ હોય છે એટલે તે ઘણાને પ્રિય નથી હોતું. કહેવાય છે કે જામફળીનો પહેલવહેલો ફાલ બીજ વગરનાં જામફળોનો હોય છે અને તે જ ખાવા માટે વખણાય છે. નદીના કોતરનાં જામફળ ઠીક વખણાય છે. બીજ ખૂબ જ ચાવીને ખાવાં જોઈએ નહિ તો કબજિયાત થશે. ફળ સ્વાદિષ્ટ છે, વીર્યવર્ધક

છે, કફને કરનાર છે, વાતપિત્તને હરનાર છે, ઠંડું છે અને શક્તિ આપનાર છે. પાકાં જામફળનું શાક પણ થાય છે. જામફળની બીજી એક સુંદર જાત (Psidium Cattleianum) થાય છે જે કલકત્તા અને સિલોનના બાગોમાં થાય છે. આ ફળ ખાવામાં ઘણાં સારાં ગણાય છે. "most palatable of all the guavas."

ચીકુ

આ ઝાડ અમેરિકા અને વેસ્ટ ઈંડીઝનું વતની છે પણ અત્યારે હિંદુસ્થાનમાં દરેક ભાગમાં થાય છે. ચીકુ બહુ જ સ્વાદિષ્ટ ફળ છે. ફરમીંજર સાહેબ લખે છે:—

"A more luscious, cool and agreeable fruit is not to be met with perhaps in any country in the world."

ચીકુ પૌષ્ટિક છે, સારક છે, ઠંડાં છે અને કફ કરનાર છે. ચીકુનાં બીજ બહુ કડવાં હોય છે અને તે વધુ ખાવાથી ખૂબ ઝાડા થઈ આવે છે.

લીચી

(Nephelium lappaceum) આ ફળ મલાયાનું વતની છે પણ અત્યારે હિંદમાં થાય છે. મુંબાઈમાં લીચીનાં ફળ વેચાતાં મળે છે. જુલાઈ–ઑગસ્ટમાં ફળ પાકે છે. ફળ રાતા કાળા રંગનાં સોપારી જેવડાં લંબગોળ થાય છે. ઉપરની છાલ કાઢી નાખ્યા પછીથી અંદર સફેદ ગર નીકળે છે જે ખવાય છે. આ ગર્ભ સહેજ ખટાશ લેતા મધુર હોય છે. પણ આ ફળ બહુ ખાઈ શકાય એવાં નથી, થોડાંક ખાવાથી તૃપ્તિ થઈ જાય છે.

સ્ટ્રોબેરી

(Fragaria vesca Rosaceae). યુરોપિયનોને આ ફળ ખૂબ પ્રિય હોય છે. પંચગીની અને મહાબળેશ્વરમાં સ્ટ્રોબેરી મળે છે. મુંબાઈમાં પણ વેચાય છે. સ્ટ્રોબેરીમાં સેંકડે ૧ ટકો જેટલું નત્રિલ, ૦.૬ ટકા જેટલું સ્નેહ અને ૭.૪ ટકા કર્બોદિતનું પ્રમાણ હોય છે. સ્ટ્રોબેરીઝમાં કેલ્સિયમ, મેગ્નેસિયમ, પોટાસિયમ, સોડિયમ, ફોસ્ફરસ, ગંધક અને લોહ છે, પણ અતિ જૂજ પ્રમાણમાં. સ્ટ્રોબેરી પાકી હોય છે ત્યારે ખટમધુરી લાગે છે, પણ બહુ ખાઈ શકાય એવી તે હોય નથી. નીલગિરિ તરફ જંગલી સ્ટ્રોબેરીઝ થાય છે, પણ બાગમાં થયેલી સ્ટ્રોબેરીઝ સારી, મોટી, સ્વાદિષ્ટ થાય છે. સંગ્રહણી અને અજીર્ણ ઉપર સ્ટ્રોબેરીઝ સારી છે એમ ઘણા માને છે. સ્ટ્રોબેરીમાં સેલિસિલિક એસિડ છે.

મંગોસ્તાન

મદ્રાસ ઈલાકામાં નીલગિરિ જેવાં સ્થળોમાં તેમ જ સિલોન અને બ્રહ્મદેશ તરફ મંગોસ્તાનનાં ઝાડ થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ઠંડી હવાને લીધે તે ભાગ્યે જ થાય છે. આનાં ફળ નારંગી જેવાં મોટાં, કાળાશ પડતાં આસમાની રંગનાં અને અંદરથી પીળા નીકળ્યા રસવાળાં હોય છે. એનો ગર્ભ બહુ જ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. ગર્ભમાં ચપટાં ગુલાબી બીજ છુપાયલાં હોય છે. જગતમાં જે ઉત્તમોત્તમ ત્રણ ફળોની ગણના થાય છે તેમાંનું મંગોસ્તાન એક છે. ફળ ઉપરનાં છોડાં (rind) સંગ્રહણી અને આમાતિસારમાં ગ્રાહિ દવા તરીકે વપરાય છે. બચ્ચાંના જૂના અતિસારમાં આ ઔષધ બહુ ઉપયોગી જણાયું છે. એક વિદ્વાન આ ફળ વિષે લખે છે:—

"This pulp, it is that gives the fruit its value as one of the finest fruits of the eastern tropics, and one of the most highly appreciated delicious products of the eastern & western Hemispheres."

બીજા એક વિદ્વાન કહે છે કે મંગોસ્તાનમાં સ્ટ્રોબેરી અને દ્રાક્ષ બન્નેનાં સ્વાદ અને ખુશબો છે.

અતિસાર અને મરડા માટે આ ફળ સારું છે.

કાજુ

કાજુનાં ઝાડ દક્ષિણ તરફ બહુ થાય છે. 'ફ્લાવરિંગ પ્લેંટ્સ ઑફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા' નામના પુસ્તકના

લેખક રેમન્ડ નેર્ન સાહેબ લખે છે કે આ ઝાડ મૂળ બ્રાઝિલનું વતની છે અને પોર્ચુગીઝોએ તે હિન્દમાં દાખલ કર્યું છે ફળની નીચે બીજ વળગેલું હોય છે ફળ દેખાવે સુંદર લાગે છે પણ તે ખાતા અતિશય દાહક છે અને તુરત જ ગળું ઝાલે છે બચ્ચાંએ પણ એ ફળ ન ખાવું બીજ, જેને આપણે કાજુ કહીએ છીએ તે બહુ મધુર છે એકલા કાજુ ઉપર રહેવાથી કોઢ (Leprosy) મટી ગયાના દાખલા તબીબી દફતરોમાં નોંધાયલા છે. બીજમાંથી તેલ નીકળે છે જેમાં ૯૦ ટકા એનીકાર્ડિયેક એસિડ હોય છે બીજ ખાધે પૌષ્ટિક છે, વીર્યવર્ધક છે. કૃમિ, અગ્નિમાંદ્ય, સંગ્રહણી, અર્શ, કુષ્ઠ વગેરેમાં હિતકર છે કાજુ બહુ જ સુંદર ખાદ્ય છે

ચારોળી

ચારોળીના ફળ નાના બોર જેવા થાય છે ફળની મીંજ એ આપણી ચારોળી 'ચારોળીનું ફળ વીર્યવર્ધક (વૃષ્ય), શીતલ અને ગુરુ છે' એમ સુશ્રુત કહે છે ચારોળી વાતપિત્તને હરનાર છે, મધુર શક્તિવર્ધક દાહ તૃષા, જ્વર વગેરેને હરનાર છે ભાવમિશ્ર કહે છે કે ચારોળી ખૂબ સ્વાદિષ્ટ છે દુર્જર (પચવામાં ભારે) છે, સ્નિગ્ધ અને વિષ્ટંભ કરનારી છે રક્તપિત્તમાં ચારોળી ઉપયોગી છે ચારોળીમાંથી તેલ નીકળે છે ચારોળી પૌષ્ટિક અને સ્વાદિષ્ટ છે

બદામ

બદામને સૌ કોઈ ઓળખે છે "બદામ ગરમ છે, સ્નિગ્ધ છે, વાતઘ્ન છે, વીર્યવર્ધક છે, ભારે છે, વાતપિત્તને હરનાર છે, કફને કરનાર છે, રક્તપિત્તના રોગીઓ માટે તે સારી નથી." (ભાવમિશ્ર) બદામમાં ૫૫ ટકા જેટલું તેલ છે, જે શક્તિપ્રદ છે બદામમાં ૪૮ ટકા પાણી, ૨૧૦ નત્રિત ૫૪૯ સ્નેહ, ૧૭૩ કર્બોદિત અને ૨૦ ટકા જેટલા ખનિજ દ્રવ્યો છે રાતે બદામને પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારના બદામ ઉપરના ગર ઉખેડી નાખી, તેને પથ્થર પર વાટી તેને દૂધમાં નાખીને પીવાથી બહુ જ સારી છે વીર્યની નબળાઈવાળાઓ તેમ જ મગજની નબળાઈ- વાળાઓ બદામનો ઉપયોગ કરીને લાભ મેળવે છે બદામનો હલવો, બદામપાક, બદામના રોટલા વગેરે ઠીક પ્રચલિત છે જે બચ્ચાંને દૂધ ન ભાવતું હોય તેવા બચ્ચાંને હમેશા આઠ-દશ બદામ પાણીમાં વાટી તેમાં પાણી નાખી તેને કપડાવડે ગાળી લઈ અંદર સહેજ સાકર કે પતાસું નાખીને તે પાણી પાવું આ પાણી દૂધ જેવું થાય છે અને દૂધ જેવું જ ગુણદાયી પણ છે બચ્ચાંને બદામ ખાવા આપવી જ જોઈએ બદામ અને સાકરના ગજવા ભરીને ખાનાર સુનાનો જ મોટી ઉમરે ધાક માગી શકે.

બીજી એક કડવી બદામ થાય છે. કડવી બદામ ઘણી ઝેરી છે હાઈડ્રોસિયાનિક એસિડના જેવી ઝેરી અસર છે માટે બચ્ચાંને બદામ ખાવા આપતી વખતે કડવી બદામ ન હોય તે જોવું

પિસ્તાં

કાબુલ તરફ આના ઝાડ થાય છે બદામ, આલુ ચારોળી વગેરે સૂકા મેવામાં પિસ્તા સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે પિસ્તા પચવામાં ઘણાં સહેલા છે. પિસ્તામાં ૭૮૦ ટકા પાણી, ૨૨૬ ટકા નત્રિત, ૫૪૮ ટકા સ્નેહ, ૧૫૬ ટકા કર્બોદિત, ૨૮૦ ટકા ખનિજ પદાર્થો છે પિસ્તા પચવામાં ઘણા સહેલા છે, પણ તે બહુ જ ન ખાવા જોઈએ પિસ્તા, બદામ વગેરે ખૂબ જ ચાવીને ખાવા જોઈએ પિસ્તા વાયુને હરનાર છે બલપ્રદ છે, વીર્યવર્ધક છે, કફ અને પિત્તને કરનાર છે, ગુરુ છે, સ્નિગ્ધ છે અને ઉષ્ણ છે

આલુબુખાર

આલુ બે જાતના થાય છે (૧) મીઠાં ને (૨) ખાટાં બજારમાં જે સફેદ આલુ વેચાય છે તે મીઠાં હોય છે ખાટાં આલુને લોકો ચાખે છે આલુ બહુ ગરમ નથી, બહુ જ સ્વાદિષ્ટ છે, શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે, જલદી પચી જનાર છે, તેમ બહુ દોષોને કરનાર પણ નથી. [illegible] [illegible] અર્થાત્ પાકેલા આલુ જલદી પચી જાય"

અખરોટ

અખરોટ બહુ જ ઉપયોગી ફળ છે તેમાં ૧૧ ટકા પાણી, ૧૫૫૭ ટકા નત્રિત, ૫૩૩ સ્નેહ

૧૩૦૮ કૅલેરિ અને ૪૫૯ કાષ્ટક (cellulose) છે. આલુના જેવા જ અખરોટના ગુણો છે. એમાં ચરબીનું પ્રમાણ ઘણું સારું છે.

આંકોલ

(Alangium Lamarkii). આંકોલનાં ઝાડવાં પંચમહાલ તરફ ખૂબ થાય છે. અષાઢ મહિનામાં એનાં ફળ પાકે છે. ગામડાંના લોકો એ ફળને ખાય છે. ફળનો રંગ રતાશ લેતો ઘેરો જાંબુડી હોય છે. ઉપરનું છોડું ઉખેડતાં અંદર લીચી જેવો ઘેરો સફેદ ગર્ભ નીકળે છે, જે છોકરાં હોંસે હોંસે ખાય છે.

ચરક કહે છે કે આંકોલનાં ફળ કફને કરનાર છે, ભારે છે, વિષ્ટંભિ છે અને જઠરાગ્નિને મંદ પાડનાર છે. ભાવમિશ્ર કહે છે કે આંકોલનાં ફળ કફઘ્ન છે, શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે, બલપ્રદ છે, સારક છે, વાતપિત, દાહ અને રક્તપિત્તને જીતનાર છે.

ઔષધ તરીકે આંકોલ અતિ મૂલ્યવાન ઝાડ છે.

તડબૂચ

નદીના ભાઠામાં થનારાં તડબૂચ ઘણાં મોટાં અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે. ઉનાળાના દિવસોમાં તડબૂચ ખાવાથી ઠીક શાંતિ મળે છે. તડબૂચ ઠંડું છે, મૂત્રલ છે, મૂત્રપિંડ અને મૂત્રાશયના રોગોમાં તે સારું છે, એમાં પાણીનો ઘણો મોટો ભાગ છે. લાલ માંસ જેવો ગર્ભ સાકર જેવો મીઠો લાગે છે. બહુ ખાવાથી પેટમાં અપચો વાયુ Gastro-intestinal disorders) થાય છે.

સકરટેટી

સકરટેટી મૂત્રલ છે, બલપ્રદ છે, કોષ્ટશુદ્ધિકર છે. અત્યંત સ્વાદિષ્ટ છે, ઠંડી છે, વીર્યવર્ધક છે. વાતહર છે. જે ખાટી અથવા ખટમધુરી હોય તે રક્તપિત્ત અને મૂત્રકૃચ્છ્રને કરનાર છે. સકરટેટી બહુ જ સારી મૂત્રલ-પેસાબ સાફ લાવનાર છે. ખરજવા (Eczema) માં તે ઘણું જ ઉપયોગી છે. એક ડૉક્ટર કહે છે કે ખરજવાના દરદીએ જો મળે તો હમેશાં એકલી સકરટેટી ખાવી. એનાં બીજ પણ મૂત્રલ અને ઠંડાં છે. સાકરનું પ્રમાણ ઠીક છે.

કાકડી

શિયાળુ કાકડી (ચીભડાની જાત) ખાવામાં સારી ગણાય છે. તે પિત્ત કરતી નથી. ચોમાસુ કાકડી પિત્તલ છે. કાકડી પિત્તને હરનારી ઠંડી છે, પેશાબના રોગોને હણનાર છે, મધુર છે, રુચિપ્રદ છે, મૂર્ચ્છા, દાહને હરનાર છે. બહુ ન ખાવી. કૂણી કાકડી એટલી તો મીઠી લાગે છે જાણે કે ખાધા જ કરીએ. કાકડીનું કચુંબર અને શાક થાય છે.

પીલુ

કાઠિયાવાડ તરફ પીલુનાં ઝાડને જાર કહે છે. નાનાં ફળ અને મોટાં ફળ એવા તેનાં બે ભેદ છે. નાનાં પીલુ ખૂબ તીખાં લાગે છે. મોટાંમાં એટલી તીખાશ હોતી નથી. નાનાં પીલુનાં ઝાડને કાઠિયાવાડમાં ખારીજાર અને મોટાં પીલુનાં ઝાડને મીઠી જાર કહે છે.

નાનાં પીલુ કફ અને વાતને હરનાર છે, પિત્તકૃત છે. ઝાડો સાફ લાવનાર છે, ગોળાને હણનાર છે. (ભાવમિશ્ર)

મોટાં પીલુ મધુર છે, વીર્યપ્રદ છે, વિષનાશક છે, પિત્તનું શમન કરનાર છે, રુચિપ્રદ છે. આમને હણનાર છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, (રાજનિઘંટુ)

પીલુનો આસવ બનાવવામાં આવે છે જે હરસ-મસા માટે સરસ પેય છે. પીલુ હરસવાળા માટે સારાં છે. મોસમ વખતે નાનાં બચ્ચાં પીલુ ખૂબ ખાય છે.

કમરખ

(Averrhoa Carambola) કમરખ કાચાં હોય છે ત્યારે ખાટાં લાગે છે. પાકાં હોય છે ત્યારે ખટમધુરાં લાગે છે. પાકાં કમરખ બચ્ચાં હર્ષથી ખાય છે. કમરખનો મુરબ્બો સારો થાય છે. પાકાં કમરખ ખાતી વખતે લોકો તેની ફાડ ઉપર થોડો ચૂનો

ચોપડે છે. આ ફળમાં પોટાસિયમ્ ઑક્ઝેલેટ વધુ પ્રમાણમાં છે. પાકેલાં ફળનું શરબત શીતળ અને રોચક છે. રક્તશુદ્ધિ કરનાર અને રક્તપિત્તમાં ઉપયોગી છે.

ભાવમિશ્ર કહે છે, કમરખ ઠંડુ છે, ગ્રાહિ છે, ખટમધુરું છે, અને કફ તથા વાયુને હરનાર છે. ખાટું હોવાને લીધે અમ્લપિત્તને કરનાર છે. કમરખ રક્તપિત્તહર (*Antiscorbutic*) છે. દુઝના હરસવાળાએ કારણ ખાવાં ઠીક છે. તાવનું જોર અને તરસ ઓછું કરવાની શક્તિ કમરખમાં છે.

શિંઘોડાં

વૉટર ચેસ્ટનટ (અંગ્રેજી) શિંગોડાંના વેલા પાણીમાં થાય છે. શિંગોડાંને ન ઓળખે એવો હિંદુ કોઈક જ હશે. એમાં રહેલા ગુણોને લીધે હિંદુઓએ એને એકાદશીના ફળાહારમાં દાખલ કરી દીધું છે. શિંગોડાં કાચાં પણ ખવાય છે, બાફેલાં શિંગોડાં ઘણાં સરસ લાગે છે. સૂકાં શિંગોડાંનો લોટ અનેક રીતે ખવાય છે.

શિંગોડાં ઠંડાં છે, સ્વાદિષ્ટ છે, ભારે છે, વીર્યવર્ધક છે, ઝાડો કબજ કરનાર છે, વાત અને કફને કરનાર છે, બલપ્રદ છે, રક્તપિત્ત અને દાહને મટાડનાર છે. (ભાવપ્રકાશ)

રાજનિઘંટુકાર એને હલકાં અને સર (રેચક) કહે છે અને ' વૃષ્યતમ ' (ખૂબ જ તાકાત આપનાર) કહે છે. એ કહે છે કે શિંગોડાં ત્રિદોષ, દાહ, શ્રમ, સોજો વિગેરેને હરનાર છે, રુચિપ્રદ છે અને (મેહનદાર્ઢ્યહેતુઃ) ગુપ્તેન્દ્રિયને દૃઢતા અર્પનાર છે. " શિંગોડાંમાં ૮૪.૫૮ ટકા પાણી, સ્નેહ ૧૮ ટકા, કર્બોદિત ૭.૧૪ ટકા, ૨.૩૭ ટકા નત્રિલ, ૦.૫૬ ટકા રેસા, એમાંથી ન્યાય એવા સ્ટાર્ચનો ભાગ ૨.૨૫ ટકા અને ક્ષાર ૯૨ ટકા હોય છે. ૧૦૦ ગ્રામ શિંગોડાંમાં ૪૮.૩૭ ટકા કેલોરી ગરમી આપવાનું બળ છે. દૂધ કરતાં શિંગોડાંમાં ૨૨ ટકા વધારે ખનિજ ક્ષારો છે. અંદર લોહ અને ફૉસ્ફરસ પણ છે એટલે તે તાકાત આપનાર અને લોહી તથા જ્ઞાનતંતુઓને બળ આપનાર ગણાય છે.

" હિંદમાં એકલા કાશ્મીરમાં જ શિંગોડાંમાંથી એક લાખ રૂપિયાની આવક થતી જોઈ ઑસ્ટ્રેલિયાના મેલબોર્ન શહેરનો ફર્ડિનાન્ડ વૉન મુલર કલકત્તેથી એનાં બીજ લઈ ગયો છે અને આખા ઑસ્ટ્રેલિયાના તળાવોમાં એ વાવી એ પુષ્ટિકારક ખોરાક અખૂટ જથામાં પૂરો પાડવાની આશા રાખે છે. "[1]

લુકાટ

(Photinia japonica no Rosaceae) જયપુર તરફ આ ફળ ખૂબ વેચાય છે. આ લેખકે આ ફળ ત્યાં જ ખાધાં છે. ફળ પીળા રંગનાં નાની સોપારી જેવડાં થાય છે. ખટમધુરાં હોય છે. ઘણા બાગોમાં આ ઝાડ વાવવામાં આવે છે. ફળ દેખાવે સુંદર, ખાવા યોગ્ય છે.

આ સિવાય બીજાં ઘણાં ફળો થાય છે પણ આપણે તે જાણતા નથી. હિંદુસ્તાનના મોટાં વનસ્પતિ-ઉદ્યાનો (Botanical gardens)માં પરદેશનાં ઘણાંયે ફળઝાડ થાય છે, અને તેમાંનાં કેટલાંક તો ખરેખર અતિ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. દુનિયાનાં ઉત્તમોત્તમ જે ત્રણ ફળો છે તેમાંનું એક ચેરીમૉયર cherimoyer (Anona cherimolia) છે. (મંગોસ્તાન, અનનસ અને ચેરીમૉયર આ ત્રણ ઉત્તમ ફળ ગણાય છે) એક ટેમેટાનું ઝાડ (Tree Tomato-અંગ્રેજી નામ) Cyphomandra betacea no Solanaceae) થાય છે. તેનાં ફળ પણ સારાં ગણાય છે. Passiflora edulis (passion-fruit) પેસિફ્લોરા એડ્યુલિસનાં ફળ પણ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે. દુરાયન નામનું ફળ એટલું સરસ થાય છે કે તે ફળ ખાવા માટે ઘણા અંગ્રેજો પૂર્વનો પ્રવાસ કરે છે. દુરાયન (Durian) (Durio zibethinus no malvaceae) નાં ફળ અતિ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. આ ઉપરાંત બીજાં હજારો ફળઝાડ હિંદના બાગોમાં થાય છે. બાગના શોખીન શેઠિયાઓ આવાં ઝાડોને પ્રયત્નપૂર્વક ઉછેરે અને આવાં ઉપયોગી ઝાડો વધારો-ફેલાવો કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી

1 'કુમાર' ચૈત્ર ૧૯૮૪ માં ડૉ. હરિ

આપણાં ફળોમાં રહેલાં તત્ત્વોનું વિશ્લેષણ

પદાર્થ	દર ઔંસમાં ગ્રામ			દર ઔંસમાં મિલિગ્રામ.			દર ઔંસમાં કેટલી કેલોરીઝ	વિટામિન્સ					
	પ્રોટિન	મેદ	કાર્બોહિત	કેલ્સિયમ	ફોસ્ફરસ	લોહ		એ	બી	સી	ડી	ઈ	જી
લીંબુ (કાગદી)	૦·૪૫	૦·૨૭	૩·૩૦	૨૭·૦	૬·૩	૦·૦૮	૧૭·૭		+	++			
લીંબુ (ખાટાં)	૦·૧૪	૦·૧૪	૦·૬૦	—	—	—	૫·૦	+	++	+++			
સંતરાં	૦·૨૫	૦·૦૩	૨·૬૯	૧૩·૮	૬·૬	૦·૦૨	૧૨·૦	+	+	+++			
નારંગી	૦·૦૯	૦·૦૬	૩·૫૪	૩·૯	૬·૩	૦·૫૧	૧૫·૦	+	+	+++			
પપનસ	૦·૧૭	૦·૦૧	૨·૮૦	૭·૯	૭·૯	૦·૦૧	૧૨·૨૬						
ટામેટાં	૦·૩૦	૦·૦૨	૧·૫૦	૨·૪	૫·૪	૦·૦૨	૬·૧	+	+++	+++			
કાચાં કેળાં	૦·૪૨	૦·૦૭	૪·૩૦	૧·૫	૮·૧	૦·૧૮	૧૯·૮		+	+			
પાકાં કેળાં	૦·૪૫	૦·૦૩	૨·૨૬	૦·૪	૧૭·૦	૦·૧૨	૧૧·૦	+	+	++	+	++	
કેરી	૦·૧૯	૦·૦૩	૨·૩૬	૩·૬	૫·૧	૧·૩૨	૧૧·૭		+	++			
સફરજન	૦·૦૯	૦·૦૬	૩·૫	—	—	—	૧૫·૦	+	+	+			
જામફળ	૦·૪૨	૦·૦૬	૪·૨	૩·૯	૧૨·૦	૦·૩	૧૯·૫		+	+			
પીચ	૦·૨૦	૦·૦૩	૨·૭	—	—	—	૧૨·૦			++			
લીચી	૦·૮૪	૦·૦૭	૧·૯	—	—	—	૧૨·૦			++			
અંજીર	૦·૪૦	૦·૦૬	૫·૧	૧૬·૫	૯·૮	૦·૩૨	૨૨·૫		+	++			

અનનસ	૦·૧૧	૦·૦૯	૨·૭૫	—	—	—	૧૨·૦			++			
રામફળ	૦·૩૯	૦·૦૪	૫·૯૮	૩·૯	૨·૫	૦·૧૭	૨૫·૬૨						
તાડફળી	૦·૧૭	—	૧·૮૫	૧·૪	૫·૯	૦·૧૩	૭·૯૮						
સ્ટ્રોબેરી	૦·૨૧	૦·૦૭	૨·૭૬	૭·૪	૭·૪	૦·૪૯	૧૨·૫૧						
જાંબુ	૦·૧૯	૦·૦૩	૫·૧૬	૪·૪	૩·૦	૦·૨૮	૨૩·૫૦			++			
કલિંગર–તડબૂચ	૦·૦૩	૦·૦૪	૧·૧	૦·૩	૨·૪	૦·૦૪	૫·૧						
ખરબૂજ	૦·૧૧	૦·૦૬	૧·૯	—	—	—	૯·૦						
પપૈયાં	૦·૧૩	૦·૦૯	૨·૮	૩·૯	૨·૭	૦·૧૨	૧૨·૦	+	++	++			
ફણસ	૦·૧૪	૦·૦૩	૫·૧	૬·૬	૮·૮	૦·૧૩	૨૩·૭						
દ્રાક્ષ	૦·૧૭	૦·૦૩	૩·૯૩	૭·૫	૫·૭	૦·૧૨	૧૭		++	++			
દાડમ	૦·૪૮	૦·૦૧	૪·૩	૨·૭	૧૯·૮	૦·૦૮	૨૯·૫		+	+			
બોરું	૨·૧૭	૦·૧૬	૪·૨૭	૩૭·૪	૨૮·૫	૦·૧૭	૨૭·૩૧						
નાળિયેર	૧·૭૬	૧૨·૩	૩·૯	૩·૯	૭૨·૯	૦·૫૧	૧૩૩	+					+
મગફળી	૭·૩	૨૦·૬૨	૬·૯	૧૪·૪	૧૧૬·૨	૦·૪૨	૧૫૫	+	++				
તલ	૫·૧૦	૧૧·૨૬	૭·૭૦	૪૦૮·૨	૧૬૨·૫	૨·૯૯	૧૬૦						
કોપરાં	૧·૬	૧૪·૩	૭·૯	૩·૬૪	૪૭·૫	૦·૪૭	૧૬૭						
મગફળીનો ખોળ	૧૪·૭	૩·૦	૭·૨	૩૬·૦	૨૦૧·૦	૩૩·૦	૧૧૪						
કોપરાનો ખોળ	૫·૪	૨૮·૪	૬૬·૨	—	—	—	૫૫૭						

સોવિયેટ રશિયા

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

યુરોપનું રીંછ-રશિયા.

૧૯૧૪-૧૮ ના મહાન વિગ્રહ પહેલાં રશિયા યુરોપમાં સૌથી મોટો દેશ હતો. નકશામાં આજ પણ એનો પટવિસ્તાર જુઓ, એની ભૌગોલિક સ્થિતિની મગજમાં કલ્પના ખડી કરો: પોચા ગાભા-જેવા બરફના ઢગલાઓ રશિયાની ભૂમિ પર પથરાયેલા તમને દેખાશે, અને કારમી ઠંડીથી બચવા રશિયન લોકો જે પોશાકો પહેરે છે તેથી તેમનાં શરીરનો જે ભારવદાર અને ગઠિયો દેખાવ લાગે છે તે તમને ઉંધરવીયર રૂછ્યાં અને ભારે શરીરવાળા રીંછનો જ ખ્યાલ આપશે. ગયા મહાન વિગ્રહ પછી રશિયામાંથી ફિન્લેન્ડ, પોલેંડ, એસ્ટોનિયા, લેટવિયા અને લિથુઆનિયા એ રાજ્યોના લોચા છૂટા થયા તેથી તેની કાયા કંઈક પાતળી પડી દેખાય છે, તો પણ તે આજે દુનિયાનો નવમો ભાગ રોકીને બેઠું છે. અર્ધું યુરોપ અને ત્રીજા ભાગનું એશિયા તેની અંદર જ સમાઈ જાય છે. મહાન વિગ્રહ પહેલાં તે જગતનો સાતમો ભાગ ધરાવતું હતું અને સામ્રાજ્યની વિશાળતામાં અંગ્રેજો પછી બીજો નંબર એનો આવતો હતો. આજે એની ભૂમિનો વિસ્તાર ૨૪૧૯૨૧ ચોરસ માઈલ છે.

વસ્તી

પણ રશિયાની વસ્તી એટલી બધી નથી હોં કે! એની વસ્તી તો હિંદુસ્તાનથી અર્ધી જ, ૧૭-૧૮ કરોડની જ છે. એમાં ૧૭૪ જાતની પ્રજા વસે છે. અનેક ભાષાઓ બોલાય છે. પણ રાજ્યનો એવો કડક હુકમ છે કે ભાષા હજાર બોલાઓ, પણ લિપિ તો એક જ રહેવી જોઈએ. એટલે આખા રશિયામાં એક રોમન લિપિ જ ચાલે છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ત્યાં અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર પ્રચંડ પૂરની પેઠે પ્રસારવામાં આવ્યો છે. ૯૩ ટકા સ્ત્રી-પુરૂષો અક્ષરજ્ઞાનવાળાં થઈ ગયાં છે. પછાત પ્રજાઓને આગળ લાવવા રાજ્યે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે. દરેક નાના ગામમાં પણ નિશાળ અને સારું પુસ્તકાલય હોવાનાં જ. તે વિના જ્ઞાનનો પ્રચાર મુશ્કેલ બને. જ્ઞાન વિના પ્રગતિ મુશ્કેલ બને. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ દર વરસે અબજો રૂબલો (રશિયાનો ચાંદીનો સિક્કો) ખર્ચાય છે. બધી કોમો, બધી પ્રજાઓ અને સ્ત્રી-પુરુષ તમામને સમાનભાવે બધા હકો મળે છે.

દ્રવ્યોનો ખજાનો

આખા જગતમાં માત્ર અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો અને રશિયામાં કાચી વસ્તુઓનો મોટો જથ્થો મળે છે. સામ્યવાદીઓએ આમાંથી રશિયાની ભારે ઉન્નતિ કરી છે. અંગ્રેજોને પોતાની જરૂરિયાતના ૫૦ ટકા ખોરાક, ખાંડ, ચાહ, તેલ, રબ્બર, લોઢું, કપાસ, શણ, ઊન વગેરે માટે પરદેશો (પોતાનાં સંસ્થાનો)નો આધાર લેવો પડે છે. જર્મની પણ ઉપરની સર્વે વસ્તુઓ માટે વત્તેઓછે અંશે પરાધીન છે. જો કે જર્મનીએ રસાયનની મદદથી ઊન, તેલ, કાપડ, રબ્બર ઈત્યાદિ કાચી વસ્તુઓ માટેની પોતાની પરાધીનતા ઓછી કરી છે. ઈટાલિ પણ કાચી વસ્તુઓ પરત્વે મોટે ભાગે બીજાની દયા ઉપર જ જીવે છે. ત્યારે યુરોપમાં રશિયા જ એક એવો દેશ છે કે જે આ બાબતમાં સંપૂર્ણપણે સ્વાયત્ત કહી શકાય. એને પોતાની વિશાળ ભૂમિ પાસેથી પુષ્કળ કોલસો, તેલ, કપાસ, અનાજ અને ધાતુઓ મળે છે. દર વરસે ચાળીસ કરોડ પૌંડ જેટલી કિંમતનું તો સોનું એની ધરતી એને આપે છે.

સામ્યવાદ આવ્યા પછી

આ બધું ખરું સાર્થ તો બન્યું દેશમાં સામ્યવાદી સત્તા આવ્યા પછી. તે પછી રશિયા ખૂબ વિકાસ

પામ્યું. ત્રીસ વરસમાં દર વર્ષે અબજો પૌંડ ખર્ચીને એણે ત્રણ પંચવર્ષીય ઔદ્યોગિક યોજનાઓ પૂરી કરી. એ યોજના હેઠળ લાખો કારખાનાં સ્થપાયાં, કોલસો, લોઢું અને તેલ એ મૂળભૂત પદાર્થોની પેદાશ ત્રણથી આઠગણી વધારી દીધી. વિદ્યુતશક્તિનું ઉત્પન્ન પાંચથી છગણું વધારી દીધું. કપાસ, ઘઉં અને ટીન જેવી વસ્તુઓની પેદાશ પણ ચારથી પાંચગણા પ્રમાણમાં થવા લાગી છે. નવાં મોટાં શહેરો સ્થપાયાં, જૂનાં શહેરોની વસ્તી પણ ત્રેવડાઇ છે. પડતર જમીનોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે ૫૦ હજાર એકરોનાં મોટાં સરકારી ખેતરો બનાવ્યાં છે. ખેતીનું યંત્રીકરણ કરી દીધું. સાઇબીરિયા જેવા ઉજ્જડ પ્રદેશનો પણ ઉદ્યોગો સ્થાપીને ભારે વિકાસ કર્યો. સેંકડો માઇલની નાની મોટી નહેરો અને રેલ્વેઓ નવી તૈયાર કરી.

સામ્યવાદ પહેલાં

પણ સામ્યવાદી સત્તા આવ્યા પહેલાં દેશની સ્થિતિ અતિ કરુણ હતી. ઝાર કહેવાતા બાદશાહોએ પોતાના શોખો સિવાય પ્રજાવિકાસ જેવી વસ્તુને જાણી નહોતી. પાંચસો વર્ષથી સંપૂર્ણ સત્તા અને શક્તિથી ઝારો એનું શાસન કરતા. એમાં પીટર ધી ગ્રેટ જેવો ઝાર મહાન ગણાઈ ગયો કે જેણે દેશનો ઘણો વિકાસ કર્યો હતો, બાકી બધો કાળ દેશ ઘણો પછાત હતો. પણ પ્રજાદેહને બહુ રંજાડવો એ મધપૂડા પર બેઠેલી માખીઓને રંજાડવા બરાબર છે. બળવાઓ થવા લાગ્યા. પ્રજાનાયકોને અને લાખો નિર્દોષોને સાઇબીરિયા જેવા સૂકા અને કષ્ટદાયી પ્રદેશમાં આજન્મનિકાલ આપ્યો. પણ આખરે તો પ્રજા જ ફાવી. ૧૯૧૭–૧૮ માં જર્મની સામેની લડાઈમાં રશિયાએ જ્યારે ભારે પરાભવ અને ખુવારી ખાધી ત્યારે પ્રજાએ પોતાનો છેલ્લો ઘા માર્યો.

સામ્યવાદનું આગમન

એ કથા ભારે રોમાંચક છે પણ બહુવાર કહેવાઈ ગઈ છે. સને ૧૯૧૭ ના ઓક્ટોબરમાં કેટલાક પ્રજાજનોએ ઝાર સામે બળવાની પેરવણી કરી. પ્રજા સામે છોડેલા સૈન્યને પ્રજાએ સમજાવીને પોતામાં ભેળવી લીધું. બળવો ઉગ્ર બન્યો. પરિણામે ઝાર અને તેનું કુટુંબ કેદ પકડાયું. દેશ આખામાં પ્રચંડ આંદોલન ફરી વળ્યું. અશાંતિ અને અરાજકતાનો પાર ન રહ્યો. દેશના શાસનની લગામ કોઈના હાથમાં રહી નહીં. એ કાળે સામ્યવાદીઓએ એ લગામ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. ઝાર નિકોલસ અને તેના કુટુંબનો ઘાત થયો. અમીર–ઉમરાવો અને તુમાખીખોરોને દેશનિકાલ મળ્યો; પોતાનાં સ્વાર્થ અને સત્તાને ખાતર પ્રજાને અજ્ઞાનમાં રાખનાર ધર્મગુરુઓને દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યા. દેવળોને વિદ્યામંદિરો બનાવી દીધાં. મૂડીવાદનો સદંતર નાશ કર્યો. જમીનદારોને મિટાવી દેવામાં આવ્યા, અને પ્રજાવિકાસમાં અગ્રપણે ભાગ ભજવતી બાબતો કેળવણી, વેપાર, ઉદ્યોગ, રેલ્વે, શરાફી, સ્ટીમરો, વિમાનો, ટ્રામ્વે, ખેતરો, ઘરો, ગહેલો એ સર્વેને રાજ્યની માલિકીનાં બનાવ્યાં. ખાનગી માલિકી જેવી વસ્તુ જ રહેવા ન દીધી.

પ્રજા સામ્યવાદ સ્વીકારે છે.

સામ્યવાદના સિદ્ધાંત અનુસાર આખી પ્રજા રાજ્ય અને દેશની મિલકતોની માલિક છે. વ્યક્તિ એ રાજ્યનું અંગ છે. એની ખાનગી માલિકી કોઈ વસ્તુ ઉપર રહેતી નથી. બુદ્ધિજીવી કે મૂર્ખ શ્રમજીવી સૌનાં ઉદરનિર્વાહ, શિક્ષણ, વસ્ત્રાભૂષણ અને આનંદવિનોદનાં સાધનો રાજ્ય તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવવાની યોજના થઈ. રાજ્ય શ્રમજીવીઓની માલિકીનું ઠરાવાયું. સાવ પછાત, અજ્ઞાન, વહેમી અને દોરવાઈ દોરાતી પ્રજાને સામ્યવાદ જેવા ઉચ્ચ વિચારના મનમાં લાવવા માટે રશિયાએ અનેક ભોગો આપ્યા છે. ધર્મગુરુઓ, અમીરો, શાહુકારો અને જમીનદારોએ ભોળા લોકોને ઉશ્કેરી ખૂબ આંતરવિગ્રહો ઊભા કર્યા. ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, પોલેંડ, જર્મની, અમેરિકા વગેરે રાજ્યોનાં સૈન્યોએ સામ્યવાદીઓ જોડે યુદ્ધો કર્યાં. છતાં હિંમત ન હારતાં ભયંકર અને દુર્ભેદ્ય એવાં અનેક સંકટોનો સામ્યવાદીઓએ સામનો કર્યો. અંતે એમનો વિજય થયો. દેશમાં એમની સત્તા કાયમ થઈ. થોડા જ સમયમાં પ્રજાને સામ્યવાદનાં મીઠાં ફળો જોવા મળ્યાં અને પ્રજાને સંતોષ થયો.

લેનિન-સ્ટેલિન

સામ્યવાદનો રશિયામાં પાયો નાખનાર લેનિન ઘણો મહાનુભાવ પુરુષ હતો. એની સહાયમાં ટ્રોટ્સ્કી હતો. ટ્રોટ્સ્કીની સહાયથી એણે પરદેશીઓનાં આક્રમણોને પાછાં હઠાવ્યાં, યુરોપનાં મૂડીવાદી રાજ્યોના તિરસ્કારને ઉવેખી રશિયાની પુનર્ઘટનામાં એ લાગ્યો અને દેશનો વિકાસ કર્યો. એક સામ્યવાદવિરોધીએ એનું ૧૯૨૪ માં ખૂન કર્યું. ત્યાર પછી દેશનો આગેવાન સ્ટેલિન બન્યો. આવડા મોટા દેશનો આગેવાન અને રાજ્યની સત્તાનાં સંપૂર્ણ સૂત્રો તેના હાથમાં હોવા છતાં તેનો પગાર માત્ર ત્રણસો રૂબલ જ છે. તદ્દન સાદું અને મજૂર જેવું પ્રજાની સામાન્ય કક્ષાનું જીવન એ જીવે છે. છતાં તેથી કંઈ તેની પ્રતિભા ઘટતી નથી. મતવિરોધીને ફેલાતા અટકાવી, રાજ્યનીતિની એકસૂત્રતા જાળવવા તેણે મોટા મોટા સામ્યવાદીઓને દેશનિકાલ કર્યા છે. લેનિનના પ્રથમ સહાયક જેવા ટ્રોટ્સ્કીને પણ એણે દેશવટો આપ્યો છે. સ્ટેલિન માને છે કે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં રશિયાને જ મજબૂત સામ્યવાદી બનાવવામાં આપણી સમગ્ર શક્તિ ખર્ચવી છે, ટ્રોટ્સ્કી માને છે કે સામ્યવાદ મર્યાદિત નથી. એને દેશકાળની મર્યાદા નથી. મૂડીવાદના નાશ માટે એનો ચાલુ ઉપયોગ અને પ્રચાર ઈષ્ટ છે. સ્ટેલિને આ મંતોને દબાવી દેવા ટ્રોટ્સ્કીના ઘણા અનુયાયીઓને ફાંસીને માંચડે પણ ચડાવી દીધા છે. સ્ટેલિન ભારે હિંસક છે.

મહાયુદ્ધ પછી રશિયાની રાજ્યનીતિ

મહાયુદ્ધ પછી રશિયા પોતાના આંતરિક સુધારા કરવા પાછળ મશગૂલ હતું. એની શરૂઆતમાં લડાયક નિર્બળતા જોઈને પોલેંડ, ફિન્લેન્ડ, લેટવિયા, લિથુઆનિયા અને એસ્ટોનિયા સ્વતંત્ર થઈ ગયાં. રશિયાએ એ ઉપર અશ્રુપાત કરવા ન બેસતાં પોતાની આંતરિક મજબૂતીમાં બધી શક્તિ રોકી. પરદેશોએ એના તરફ દ્વેષ રાખવા માંડ્યો, એ સામે એણે જોયું નહિ. 'અમારે બીજા કોઈની જમીન, સત્તા, કે સમૃદ્ધિની દરકાર નથી, અમારે દેશો જીતવા નથી, અમે શાંતિથી રહેવા માગીએ છીએ' યુરોપે એને 'નાતબહાર' કર્યા છતાં તેણે એ શબ્દોમાં શાંતિ જાળવી.

આંતરિક સંઘટના

રશિયા એ નાનાં નાનાં ૧૭ પ્રજાસત્તાક સામ્યવાદી રાજ્યોનું સંયુક્ત સંઘરાષ્ટ્ર છે. મોસ્કો દેશનું મુખ્ય શહેર છે, મોસ્કોની સોવિયેટ સરકાર વરિષ્ઠ મધ્યસ્થ સરકાર છે. પરદેશ નીતિ, સામ્યવાદની નીતિ, ધાર્મિક નીતિ અને સૈન્ય નીતિ એ ચાર બાબતો મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં છે. સોવિયેટે જ્યારે યુરોપનાં રાજ્યોની સાધારણ રીતે અને જર્મની તથા જપાનની ખાસ રીતે ભયંકર વિરોધી વલણો જોઈ ત્યારે એને પોતાની સહીસલામતી માટે મોટો ભય પેદા થયો. હિટલરનું જર્મની રશિયાના સામ્યવાદનું પ્રખર વિરોધી હતું અને તેની પ્રચંડ લશ્કરી તૈયારી થતી જોઈ રશિયાએ પોતાની પણ ગંજાવર પાયા ઉપર લશ્કરી તૈયારીઓ કરવા માંડી. એણે પણ લશ્કરી સંઘટના માટે અબજો રૂબલો વાપરવા માંડ્યા. આજની એની લશ્કરી તૈયારીઓ ગંજાવર છે.

દરેક યુવક સિપાહી

રશિયામાં બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય ત્યારથી જ તેના શિક્ષણનો ભાર રાજ્ય માથે આવે છે. કિન્ડરગાર્ટન-પદ્ધતિ પર સ્થપાયેલી લાખો નિશાળોમાં નાનપણથી બાળકને યુદ્ધના બાળપાઠો શીખવવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શાળાઓનાં બાળકોને પણ નિશાનબાજી શીખવવામાં આવે છે. દશ વર્ષનું બાળક લશ્કરી કવાયત કરે છે. તે પછી ઘોડેસ્વારી, નિશાન, સાહસ, કસરતો વગેરે તરફ એને વાળવામાં આવે છે. અઢાર વર્ષની ઉમર પછી ફરજિયાત બે માસ માટે લશ્કરી છાવણીમાં શિક્ષણ માટે રહેવું પડે છે. આ શિક્ષણ સર્વ સામાન્ય હોઈ વર્ષો સુધી ચાલુ રહે છે. આમ રશિયાનો દરેક યુવાન લશ્કરી શિક્ષણ પામેલો હોય છે. રશિયા પહેલી હરોળમાં પચ્ચીશ લાખ માણસો લડવાને મૂકી શકે તેમ છે. બીજી હરોળ માટે ૭૫ લાખ માણસો મોકલવાની તેની

પાસે સગવડ છે. આ એક કરોડના સૈન્ય માટેનાં સર્વ યુદ્ધ-સાધનો રશિયાએ તૈયાર રાખ્યાં છે.

રશિયા શસ્ત્રીકરણ કરે છે.

જર્મનીના મોટા ભવિષ્યના ભયને કારણે રશિયાએ પણ જર્મનીનું અનુકરણ કરી તૈયારીઓ માંડી. જર્મનીની પેઠે એણે મોટાં શસ્ત્રાગારો બનાવ્યાં, મોટરનાં કારખાનાંઓમાં ટેંકો તૈયાર કરાવી, અમેરિકન ઢબની કરોડો મશીનગનો તૈયાર કરી. મોટી તોપોમાં અનેક સુધારા કરી હજારો નવી સરસ તોપો બનાવી તોપોને સતત ખોરાક પૂરો પાડવા મોટા જથ્થામાં દારૂગોળો તૈયાર રાખ્યો. સૈન્યોને માટે લાખો મોટરકારો અને મોટરબસો બનાવી. દેશમાં પુષ્કળ સોનું હતું તેને વેચીને લોઢાની યુદ્ધ સામગ્રીઓના ઢગ રચવા માંડ્યા. જેલ્દી ઢબનાં હજારો વિમાનો બાંધ્યાં. હરોલમાં રહી ૩૦૦ માઇલની ઝડપ એ વિમાનોની છે.

સાઇબીરિયામાં લશ્કરી મથકો

જેવું જર્મની સાથે રશિયાને હાડવેર છે તેવું જ વેર પૂર્વમાં જાપાન સાથે છે. જાપાને ૧૯૩૫માં ચીનનું મંચુરિયા હજમ કર્યું ત્યારથી રશિયાએ એ તરફની પોતાની મોંગોલિયન સરહદને સાચવવા ત્યાં આગળ મોટાં લશ્કરી થાણાં સ્થાપવા માંડ્યાં. ત્યાં આગળ જલદી પહોંચવા પોતાની ચાર હજાર માઇલ લાંબી સાઇબીરિયન રેલ્વેને બેવડાવી છે. સરહદ ઉપર જબ્બર કિલ્લેબંધી કરી છે. યુદ્ધસામગ્રીનાં કારખાનાં ત્યાં ઊભાં કર્યાં. ચાર લાખ સુસજ્જ રશિયન સિપાહીઓ ત્રણ લાખ જાપાનીઓ સામે પડ્યા છે. દરરોજ નાની મોટી ઝપાઝપીઓ ચાલ્યા કરે છે. ક્યારેક બન્ને વચ્ચે મોટાં યુદ્ધો પણ થઈ જાય છે. હવે રશિયા ત્યાં આગળ જાપાન સાથે સમાધાની ઇચ્છે છે. વાટાઘાટોનો હજી અંત નથી આવ્યો.

રશિયા રાજ્યનીતિ ફેરવે છે

યુદ્ધના મારની અસર ગોળી પડવા લાગી તેમ તેમ દેશો ભેગા થવા લાગ્યા અને રશિયાને લાગ્યું કે હવે તેમની પ્રત્યે ઉપેક્ષાસેવન નહિ ચાલી શકે. પરદેશપ્રધાન મોં. લિટવિનોફે જોયું કે જર્મની, ઈટાલિ અને જાપાન જેવા શક્તિશાળી શત્રુઓ સામે રાજ્યદ્વારી શતરંજના દાવ રમવા બહાર આવવાની જરૂર છે. એણે પોતાનું અલગપણું મૂકી દઈ પ્રજાસંઘનું સભ્યપદ સ્વીકાર્યું. પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય કાયમ રાખીને ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાંસ સામે રશિયાએ મુત્સદ્દીગિરી રમવા માંડી. પાંચ વર્ષ સુધી રશિયાએ પ્રજાસંઘની અગ્રગણ્ય ચર્ચાઓમાં ભાગ લીધો. તેના પરિણામમાં રશિયાએ ઝેકોસ્લોવેકિયાને આક્રમણ સામે બાંહેધરી આપવા જેવી સંધિ કરી. ફ્રેંચો સાથે અરસપરસ પરરાજ્યના આક્રમણ સામે સંધિ કરી. પોલેંડ સાથે એક બીજા પર આક્રમણ નહિ કરવાની સંધિ કરી. રુમાનિયા સાથે પણ મૈત્રીની સંધિ કરી. પોતાની રાજ્યનીતિ કોઈ પણ લોભ કે સ્પૃહા વિનાની છે એવું રશિયાએ જાહેર કર્યું.

રશિયા અને પ્રજાસંઘ

પ્રજાસંઘમાં રશિયાનું જોડાવાનું બન્યું તે, જાપાન અને જર્મની પ્રજાસંઘમાંથી નીકળી ગયાં એટલે બાવન રાજ્યોએ તેને પ્રજાસંઘના સભ્ય થવા માટે આમંત્રણ મોકલ્યું તે કારણે. શસ્ત્રો ઘટાડવાની પરિષદમાં એણે મોટો સહકાર આપ્યો. મોટી આર્થિક પરિષદમાં પણ એનો સંપૂર્ણ સહકાર હતો. પ્રજાસંઘને રશિયા તરફની શંકા પડવા લાગી. જાપાન અને જર્મની સાથે પ્રજાસંઘના નિયમોનો ભંગ કરવા માટે સખ્ત સજાઓ અમલમાં મૂકવાની રશિયાએ ભારે હિમાયત કરી હતી. એબિસીનિયા પર આક્રમણ કરવા માટેના પ્રજાસંઘે કરેલા ઈટાલિના બહિષ્કારમાં પણ રશિયાએ સહકાર આપ્યો હતો. પરંતુ ફિન્લેન્ડ પરના રશિયાના યુદ્ધ પછી પ્રજાસંઘ રશિયા વિરુદ્ધ છંછેડાયો છે. એનો પ્રજાસંઘમાંથી ફરજિયાત બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

રશિયાની સાગરની શક્તિ

રશિયાને જર્મની અને જાપાનનો જમીન રસ્તે જ ... હોવાથી ... ના લશ્કરને જ ખૂબ

સૌથી વિશેષ ચિંતા હોય તો તે રુમાનિયાને છે. ગત મહાયુદ્ધ પછી વિજેતા રાજ્યોએ એના મોટા ભોગોની કદર કરવા એને હંગરીનો એક પ્રાંત, બલ્ગેરિયાનો મોટો વિભાગ અને રશિયાનો બેસારેબિયા પ્રાંત ભેટ આપ્યો. આથી રુમાનિયાનો વિસ્તાર મોટો થયો, પણ તેના શત્રુઓ ત્રણ થયા. રુમાનિયામાં ઘઉં અને તેલની પેદાશ પુષ્કળ છે. એટલે જર્મનીની પણ તેની ઉપર નજર છે. આમ ચાર રાજ્યો વચ્ચે ફસાયેલું રુમાનિયાનું રાજ્ય ભારે ચિંતાતુર હાલતમાં છે ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ તો સેંકડો માઈલ દૂર પડ્યાં છે, એ દેશો એને કંઈ પણ સક્રિય સહાય કરી શકે તેમ નથી. આથી રુમાનિયા બીજાં બાલ્કન રાજ્યો તુર્કી, ગ્રીસ અને યુગોસ્લોવેકિયા સાથે મળીને પોતાના રક્ષણ માટે પ્રયત્નો કરે છે. રશિયા સામે એ આ ચારેને રોષ છે, પણ એની સામે એમનું ગજું કેટલું?

રશિયા અને ઇટાલી

ઇટાલીના સામ્રાજ્યને સિનોર મુસોલિનીએ બીજા નંબરની હરોળના રાજ્યમાંથી પહેલા નંબરનું મહારાજ્ય બનાવી દીધું છે. એણે પોતાના સૈન્યને બળવાન બનાવવા માટે અઢળક ધન ખર્ચ્યું છે. હજી પણ સૈન્ય અને નૌકાદળોને વધુ મજબૂત બનાવવાનું એનું કામ ચાલુ છે. લશ્કરી સહકાર આપવા-લેવાની એણે જર્મની જોડે સંધિ કરી છે. રશિયાનું એ કટ્ટર વિરોધી હોઈ રશિયાની શત્રુત્રિપુટીનું એ અગ્રગણ્ય સભ્ય છે. જર્મનીએ રશિયા સાથે મૈત્રી કરી એટલે તે જર્મની સાથે યુદ્ધમાં જોડાયું નથી. પણ એ પોતાની તક જુએ છે. ફ્રાન્સ પાસેથી એને ટ્યુનિસિયા, જીબુટી, સુએઝ વગેરે જોઈએ છે. સુએઝની નહેરના વહીવટમાં એને ભાગ જોઈએ છે. એ પોતાની તક જોતું બેઠું છે. જો કોઈ નબળો થશે તેની ઉપર તે તૂટી પડશે. રશિયા પ્રત્યેના દ્વેષે એને બાલ્કન રાજ્યો પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ માટે પ્રેર્યું છે. રશિયા વિરુદ્ધ ઈટાલી ફિન્લેન્ડને લશ્કરી સહાય આપે છે. ઈટાલી અને જાપાને રશિયા વિરુદ્ધની સંધિ કાયમ રાખી છે.

રશિયા અને જાપાન

આખા જગતમાં આજે જર્મની સિવાય રશિયાનું કોઈ મિત્ર નથી. યુરોપમાં બળવાન મજૂરસંઘોએ રશિયાની ફિન્લેન્ડ વિરુદ્ધની નીતિને ધિક્કારી કાઢી છે. પ્રજાસંઘના લગભગ સૌ સભ્યોએ રશિયાના બહિષ્કારને વધાવી લીધો છે. જર્મનીએ રશિયા સાથે મૈત્રી કરી છે તે પણ તત્કાલ-સ્વાર્થ પૂરતી, એટલે એ મૈત્રી ક્યારે તૂટશે તે કહી શકાય નહિ. બન્નેના ઘણા સ્વાર્થો એવા છે જે પરસ્પર વિરુદ્ધનીતિ ગ્રહણ કરાવે. રશિયા અને જાપાન એક બીજાની સામે ડોળા તાણી મંચુરિયાની સરહદ ઉપર ઊભાં છે. જર્મનીની દરમિયાનગીરીથી બન્ને વચ્ચે શાંતિ કોશિશ સફળ થઈ નથી. સરહદ નક્કી થવાની પેરવીઓ પણ નિષ્ફળ ગઈ છે. માત્ર હમણાં મંચુરિયાની સરહદ ઉપર ઝપાઝપીઓ થતી નથી. પરંતુ બન્ને રાજ્યોએ પરસ્પરની વિરુદ્ધતા મૂકી નથી કે સામેસામેનાં સૈન્યો ઘટાડ્યાં નથી.

રશિયા અને તુર્કી

સોવિયેટ રશિયાએ તુર્કી ઉપર ઘણા ઉપકારો કર્યા છે. સને ૧૯૧૧ માં ગ્રીક સાથેના યુદ્ધમાં તુર્કીને તેણે લશ્કરી મદદ આપી હતી. તુર્કીના નવરાષ્ટ્ર પુનર્વિધાનમાં સોવિયેટે અગત્યનો ફાળો આપ્યો હતો. હવે રશિયાના કાળા સમુદ્રના કાફલાને ભૂમધ્ય સાગરમાં દાખલ થવાના માર્ગના મુખ ઉપર બોસ્ફરસની સામુદ્રધુની છે. એ વિભાગનાં ડાર્ડેનલ્સની કિલ્લેબંધી છે. એટલે રશિયા ઉપર કોઈને આક્રમણ કરવું હોય તો એ માર્ગે જ જઈ શકાય. રશિયાના સાગરકાફલાને પણ બહાર નીકળવાનો એ જ માર્ગ છે. આથી આ માર્ગે બીજા કોઈ રાજ્યની મનવારોને દાખલ કરવાની પરવાનગી ભવિષ્યમાં તુર્કીએ આપવી નહીં, માત્ર રશિયાને જ એ માર્ગે મનવારો મૂકવાની છૂટ રહે, એવી સંધિ કરવા રશિયાએ તુર્કી ઉપર દબાણ કર્યું. પરંતુ ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સે તુર્કીને સૈન્ય અને વિમાનોના વિકાસ માટે પુષ્કળ ધન આપવા કબૂલ્યું. આથી તુર્કીએ રશિયાની સંધિનો સ્વીકાર ન કર્યો. રશિયા તુર્કી ઉપર ચિડાયું છે. વખત આવ્યે તેની ખબર લેવાના એને કોડ છે.

રશિયા અને બાલ્કન રાજ્યો

ઘણાં બાલ્કન રાજ્યોમાં રશિયનની જાતના સ્લાવ

લોકો રહે છે, ઉપરાંત, રશિયાનો એક પ્રાંત બેસેરેબિયા રુમાનિયાના કબજામાં પડ્યો છે, આથી રશિયાનાં ઘણાં હિતો બાલ્કન રાજ્યોમાં છે. ગત મહાયુદ્ધમાં સર્વિયાને માટે તો રશિયાએ ઓસ્ટ્રિયા અને જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું હતું. રશિયા આ પ્રાંતિ પર પોતાની લાગવગ ચાલુ રાખવા માગે છે, પરંતુ એની વિરુદ્ધ ઈંગ્લેંડે મોટો પ્રચાર કર્યો છે. જર્મની પણ ત્યાં પોતાની લાગવગ વધારવા માગે છે. બાલ્કન રાજ્યો–રુમાનિયા, ગ્રીસ, તુર્કી, બલ્ગેરિયા સૌ પોતાનો ભય સમજ્યાં છે. તેમની વચ્ચે પરસ્પર ભારે કડવાશ, ઝગડા, વૈમનસ્ય અને વેર ચાલતાં હતાં પણ આ ભય આગળ એ ઓગળી ગયાં છે. બુખારેસ્ટ ખાતે એ રાજ્યોની એક પરિષદ તુર્કીની લાગવગથી મળી હતી, એમાં નક્કી થયું કે પરસ્પર સહકાર કરવો અને દશ વર્ષ સુધી એકમેક ઉપર આક્રમણ ન કરવું. બલ્ગેરિયા હમણાં આ સંધિમાં ભળ્યું નથી કારણ કે એનો પ્રદેશ રુમાનિયાએ લઈ લીધો છે એટલે તેને રુમાનિયા પ્રતિ દ્વેષ છે. પણ તેણે એ સંધિમાં સહાનુભૂતિક સૂર આપ્યો છે. તુર્કીએ બાલ્કન રાજ્યોના સંપ માટે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી છે. જર્મની અને ઈંગ્લેંડની બાલ્કન રાજ્યોમાં વેપારી હરીફાઈ છે.

રશિયા અને ફિન્લેન્ડ વચ્ચે ચકમક

રશિયાની દક્ષિણ તરફ જેવી તુર્કીની બોસ્ફરસની સામુદ્રધુની છે તેવો ઉત્તરમાં બાલ્ટિક સમુદ્ર છે. ફિન્લેન્ડની જો સહાનુભૂતિ હોય તો બહારનું રાજ્ય એ માર્ગે રશિયા ઉપર આક્રમણ કરી શકે. બાલ્ટિક પ્રદેશમાં ચાર નાનાં રાજ્યો આવ્યાં છે. (૧) એસ્ટોનિયા, (૨) લિથુઆનિયા, (૩) લેટ્વિયા અને (૪) ફિન્લેન્ડ. આ ચારે ૧૯૧૯ માં રશિયાના પ્રાંતો હતા. તેમાંથી સ્વતંત્ર દેશો બન્યા છે. એમાં જર્મનીની લાગવગ ભારે હતી. પરંતુ જર્મની સાથેની છેલ્લી સંધિ પ્રમાણે જર્મનીએ પોતાની ૧॥ લાખની વસ્તીને ત્યાંથી ખેંચી લીધી. ફિન્લેન્ડ સિવાયનાં ત્રણ રાષ્ટ્રોને રશિયાએ દબાવીને ત્યાં પોતાનાં લશ્કરી થાણાં નાખી દીધાં છે. હવે આ ત્રણેની ચોટલીઓ રશિયાના હાથમાં છે. ફિન્લેન્ડ એમાં ન આવ્યું. ત્રણ માસ સુધી બંને વચ્ચે વાટાઘાટો ચાલી. રશિયાએ વિમાની અને દરિયાઈ મથકો ફિન્લેન્ડમાં સ્થાપવા દેવાની ફિન્લેન્ડ પાસે માગણી કરી. ફિનીશ પ્રધાનો ત્રણ વખત મોસ્કોની મુલાકાતો લઈ આવ્યા. એમણે બધી રશિયન માગણીઓ સ્વીકારી. બંદરો આપવાનું પણ કબૂલ્યું. લશ્કરી થાણાં સ્થાપવા દેવામાં એમણે પોતાની સ્વતંત્રતા જોખમાવાનો ભય દીઠો.

રશિયાએ ફિન્લેન્ડ ઉપર આક્રમણ કર્યું

એક મચ્છરને ચોળતાં શી વાર ? ફિન્લેન્ડ પાસે માત્ર ૩૩ હજારનું જ તૈયાર સૈન્ય. સૈન્યતાલીમ ફરજિયાત હતી એટલે ફિન્લેન્ડ ત્રણ લાખ સૈનિકો કાઢી શકે. જ્યારે બીજી બાજુ રશિયા પાસે ૨૫ લાખનું સૈન્ય તૈયાર અને ૭૫ લાખ અનામતમાં. દશ હજાર વિમાનો અને દશ હજાર ટેંકો એની પાસે તૈયાર, દારૂગોળા અને બોમ્બોનો સુમાર નહિ, મોટરકારો અને મોટર-બસોનો જંગી કાફલો, ફિન્લેન્ડનાં બંદરો ઉપર ધસારો કરવા મનવારો પણ હતી. ફિન્લેન્ડની સ્ટીમરો ડુબાડવા સબમરિનો હતી. ફિન્લેન્ડ પાસે શું હતું ? બસો વિમાનો, થોડી ટેંકો, દારૂગોળો તળિયું દેખાય એટલો જ ! પરંતુ દૃઢનિશ્ચયી, આત્મસ્વમાનની અને બહાદુર ફિન્લેન્ડે રશિયાને રોકડો જવાબ પરખાવ્યો. મચ્છર અને મહારથી વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું !

પણ આ યુદ્ધ તો વિચિત્ર જામ્યું. બે માસ થઈ ગયા. છતાં મચ્છર હજી ચોળાયો નથી.

ફિન્લેન્ડે અગમચેતી વાપરી મેનરહાઈનની કિલ્લેબંધી બાંધી હતી. પ્રચંડ રશિયન ધસારા સામે પણ તેની સાથે રહીને બહાદુર ફિનો લડે છે. સ્વીડન અને નોર્વેને પણ રશિયાનો ભય છે એટલે એમણે ફિન્લેન્ડને દરિયાઈ સહાય આપવા માંડી છે. રશિયા પ્રત્યેના અણગમાને કારણે ઈટાલીએ પણ ફિનોને મદદ કરી છે. રશિયા યુદ્ધમાં સીધું આવેલું હોવાથી તે જર્મનીને કાચાં દ્રવ્યોની મદદ નહિ કરી શકે તે ગણતરીએ ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સે પુષ્કળ યુદ્ધસામગ્રી તેને આપી. આખા યુરોપમાં ફિન્લેન્ડ જ યુદ્ધનું કરજ અમેરિકાને ચૂકવવાનું ચાલુ રાખ્યું હોવાથી

અમેરિકાએ પ્રસન્ન થઈ તેને કરોડો ડોલરોની આર્થિક સહાય આપી આમ ફિન્લેન્ડને ઘણી બાજુથી મદદ મળી ગઈ રશિયનોના હુમલા પાછા હઠવા લાગ્યા એમને રશિયાની સામગ્રી પણ સારા પ્રમાણમા મળી ગઈ

યુદ્ધની ચાલુ સ્થિતિ

ફ્રાન્સની ભૂમિ ઉપર જર્મની સાથે છેલ્લા ત્રણ માસથી નવીન પ્રવૃત્તિ નથી બન્ને પક્ષના એક કરોડ સૈનિકો ત્યા પડ્યા છે એટલે જગતની નજર ફિન્લેન્ડ અને રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધ ઉપર છે ત્યા આગળ બન્ને પક્ષની ખુવારી થઈ ચૂકી છે બરફના તોફાનો રશિયનોને ખૂબ નડે છે રશિયાની વ્યવસ્થાશક્તિની ખામીને લીધે મેદાન પર લડાઈની સામગ્રી બરાબર પહોંચતી નથી રશિયાને અવારનવાર પાછા હઠવુ પડે છે તેથી તેની શાખ ઘટી ગઈ છે અને તેનો હાઉ નબળો પડ્યો છે ફિન્લેન્ડ આખર સુધી રશિયા સામે ટકી રહે તે મનાતુ નથી પણ હારશે તો ય તેનુ નામ ધૈર્યવાન અને બહાદુર પ્રજા તરીકે દુનિયામા અંકાઈ રહેશે

રશિયાની છેલ્લી રાજ્યનીતિ

રશિયાની હમણાની રાજ્યનીતિ એ એક કોયડો છે આજ તો એ ફિન્લેન્ડને નમાવવા એકપગે થયુ છે જર્મનીને કાચો માલ પણ એણે પૂરો પાડવો છે તે પછી રુમાનિયા પાસેથી બેસેરેબિયા પ્રાંત લેવો છે, તુર્કીને શુદ્ધ ઠેકાણે લાવવી છે, અંગ્રેજોને એમના શાહીવાદનુ સ્વરૂપ સમજાવવુ છે, બાલ્કન રાજ્યોમા પોતાની લાગવગ વધારવી છે અને સૌથી મહાન કામ જગતમા સામ્યવાદને પ્રસારવો છે અત્યારથી જ સ્ટેલિને સર્વ સત્તા પોતાના હાથમા લીધી છે સામ્યવાદને એણે મોળો પાડ્યો છે પગારોમા સમાનભાવને બદલે તેમા ઊંચીનીચી શ્રેણીઓ પાડી છે રશિયન સામ્યવાદીઓને પોતાને સ્વતંત્ર મિલકત કરવાની રજા આપી છે લેનિનના મિત્રોને એણે ફાંસીએ ચડાવ્યા છે કે દેશનિકાલ કર્યા છે એણે દેશની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ તો ખૂબ સાધી પણ જ્યારે એણે ઘૂરકવુ શરૂ કર્યું ત્યારે દેખાઈ આવ્યુ છે કે એના ઘૂરકાટમા ક્યાંક નબળાઈ છે

●

જ્વાલામુખીનું દર્શન

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

આરાકાનના કિનારા ઉપર આવેલા ચોફ્યુ ટાપુની આજુબાજુ અનેક જોવાલાયક સ્થળો આવેલા છે કુદરતનુ સૌન્દર્ય વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરીને અજાણ્યા પ્રવાસીને આકર્ષતુ ત્યા ચોમેર પથરાયુ છે એવા સ્થળોમા બૌદ્ધ મંદિરો ઊભા કરીને ધાર્મિક મનુષ્યોએ તેના સૌન્દર્યને ઓપ આપ્યો છે ચોફ્યુને આંગણે જ રમણીય સમુદ્રકિનારો છે આજુબાજુમા જ ચાઉ-તલ્લા નગરો ક્યા અને એવા બીજા બૌદ્ધધર્મી અહીં લોકોના યાત્રાસ્થળો તેમ જ ધાર્મિક ઉત્સવોના કેન્દ્રો છે ત્યાથી પંદરેક માઈલ દૂર ગ્યાસતેલના કૂવાઓ છે પહાડો અને જંગલથી ભરપૂર એવા પાસેના જ ટાપુઓમા જંગલી હાથીઓના ટોળાઓ છે

હાથીઓ તો મેં ઘણાયે જોયા છે મશહૂર ફેગાલા સરકસ કે અજાયબ અને હેરત પમાડનારા ખેલો બતાવતા કાર્લેકર સર્કસના સુડોળ હાથીઓને તો ચાર આનાની ટિકિટ આપીને દસ વરસ પહેલા જોઈ

નાખ્યા હતા કે દશેરાને દિવસે સિંદૂર, કોડીઓ, માળાઓ, ઝૂલો અને અંબાડી વિગેરે મોળે શણગાર સજીને કોઈ દેશી રાજ્યની દશેરાની સવારીને દીપાવતા અને ગળામાં ટોકરો બાંધીને રાજાઓના કહેવાતા વિજયના જુઠ્ઠાં ગાન ગાતાં 'પામર' પ્રાણીઓને પણ બહુ જોઈ નાખ્યાં હતાં, એટલે એવા હાથીઓ જોવાની હવે અબળખા રહી નહોતી. અબળખા હતી માત્ર પોતાની કિકિયારીથી જંગલને ગજાવતા, વન્ય પશુઓને પોતાની ધાકથી નસાડતા, જબરદસ્ત વૃક્ષોને ધરાશાયી કરતા અને રસ્તામાં જે આવ્યું તેને તોડી ફોડી કચડી બેફામ રીતે જંગલમાં પોતાની સત્તાની આણ વર્તાવતા સેંકડો મદઝરતા માતંગનાં જૂથ જોવાની. એની કિંમત સરકસના હાથીની પેઠે ચાર છ આના નહોતી. જંગલના ગજરાજ ગમે તેવા રેંજીપેંજીને દર્શન આપતા નથી હોતા. જીવનનું જોખમ ખેડવાની જે તૈયારી બતાવે એને જ આવા માતંગ જૂથનાં દર્શન થઈ શકે. એમનાં દર્શનની એક જ કિંમત હતી—મોતની તૈયારી અહીંના ભાઈઓ પાસેથી જંગલની, હાથીઓના ટોળાંની, સાહસ કરવા જતાં પોતાને થયેલા કડવા અનુભવોની અદ્ભુત-રસપૂર્ણ વાતો સાંભળીને તો ઊલટી ત્યાં જવાની અને હાથીઓનાં ટોળાંને નજરોનજર જોવાની ઇચ્છા બળવત્તર બની. પણ દોઢ હજાર માઈલ દૂરથી આવેલા અતિથિને આવા જીવસટોસટના જોખમમાં મૂકી 'કાળી ટીલી' વહોરવાનું જોખમ ખેડવા ચોફ્યુના મિત્રો તૈયાર નહોતા. એટલે એ મોજ માણવાનું ભવિષ્યના કોઈ સુંદર દિવસને સોંપી દઈ અમે એક બીજા સ્થળે જવાનો વિચાર કર્યો. મિત્રોએ બેત્રણ સૂચનાઓ મૂકી. છેવટે મારી પસંદગી 'નઘા' ઉપર ઊતરી.

'નઘા' એટલે જ્વાળામુખી પહાડ. આરાકાનકિનારાના ટાપુઓમાં કોઈ કોઈ જગાએ આવા પહાડો જોવામાં આવે છે. જો કે ઇટાલીના જગવિખ્યાત વિસુવિયસ કે કરોડોની સંપત્તિને થોડા કલાકમાં ભસ્મીભૂત કરતા જાપાનના જ્વાળામુખી પર્વતોની સરખામણીમાં તો આ પહાડો 'વામન' જ લાગે. અરે, એને પહાડ પણ શા માટે કહીએ, મોટા મોટા ટેકરાઓ જ કહો ને! એકુબા ટાપુમાં પણ એક નાનો સરખો જ્વાળામુખી પહાડ છે. બીજો એક પહાડ ચોફ્યુથી માત્ર ત્રણ જ માઈલ દૂર આવેલો છે. મારા જેવા હિંદવાસીએ જ્વાળામુખી સ્વપ્નામાં પણ શેનો જોયો હોય! અને વિસુવિયસની તો વાતો જ સાંભળવા મળે. એટલે જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અહીંથી ત્રણ માઈલ જ દૂર એક નાનો જ્વાળામુખી પહાડ આવ્યો છે ત્યારે નાનો તો નાનો પણ એનો ખ્યાલ તો આવે, એ માટે નજરે જોવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ નાનકડા પ્રવાસમાં અમે ચાર જણા હતા. ત્ર્યંબકભાઈ, મણિશંકરભાઈ, મહેતાબાબુ અને હું. આ બધામાં અમે ત્રણ જણ તો લગભગ સરખી ઉંમરના જુવાનો જ હતા. માત્ર મહેતાબાબુ ઉંમર તેમ જ શરીરમાં અમારા કરતાં વધારે પ્રગતિ (!) કરી ગયા હતા.

ચોફ્યુથી નઘાપહાડ જતાં રસ્તામાં લગભગ એકાદ માઈલ પછી ચોમાસામાં ભરાયેલી ગંગા નદી જેવી એક નાની સરખી ખાડી ઓળંગવાની આવે છે. નાવમાં બેસીને અમે સામે કિનારે પહોંચ્યા, અને હોડીવાળાને પૈસા ચૂકવી 'નઘા' પહાડને રસ્તે પળ્યા. અહીંથી બે માઈલ સુધી અરધી કાચી અને અરધી પાકી સડક સીધેસીધી ચાલી જાય છે. સડકની બન્ને બાજુએ ગીચ ઝાડો આવેલાં છે. જોનારને એ નાની નાની પીપરનાં ઝાડની હારો જેવી જ લાગે. પણ એ ઝાડીની વનસ્પતિ કોઈ જુદી જ જાતની હતી. અને એવું જ વિચિત્ર એનું નામ હતું. આટલી વિપુલ વનસ્પતિ જે પ્રદેશમાં થાય છે તેનો કંઈક ઉપયોગ તો હશે જ ને! મેં ત્યાંના એક જાણકાર ભાઈને પૂછ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો કે 'આ છોડનાં પાન અમુક અંશે ઝેરી હોય છે. તેનું ક્ષીર આંખમાં ઊડે તો આંખ ફૂટી જાય અને ચામડી પર પડે તો એ તતડી જાય.' આવો જવાબ સાંભળીને જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી મેં તોડેલું પાન પણ ફેંકી દીધું. બ્રહ્મદેશની આ વનસ્પતિના ગુણધર્મ જરા મોડા જાણી શકીશ તો ચાલશે પણ તેના આ અવગુણધર્મનો

રોગ થઈ જ્યાં ત્યાં ગડગૂમડને નોતરીશ તો મારી મુસાફરી જ અધવચથી અટકી જશે એવું જોખમ ખેડવાની મારી તૈયારી ન હોવાથી તેના વિશેષ ગુણધર્મો જાણવાની જવાબદારી કોઈ આયુર્વેદાચાર્ય કે આયુર્વેદશિરોમણિ ઉપર નાખીને મેં આગળની વાટ પકડી.

ઝાડીની પેલી પાર બન્ને બાજુ ખાડીનાં કાળાં પાણી સૂર્યના તાપમાં ચળકતાં હતાં અને ભરતીનું પાણી આજુબાજુ પથરાયેલી નાની મોટી ડુંગરમાળમાંથી હસતી-કૂદતી નાની નાની નદીઓ ચાલી આવતી હોય એવો આભાસ કરાવતાં હતાં. થોડે દૂર ગયા ત્યાં તો ખાડીઓ છીછરી થતી ગઈ અને આખરે જમીન આવી. ડાંગરનાં લીલાં લીલાં ખેતરો અને ખેતરોમાં ઉમંગથી કામ કરતી ઘણી કિસાન બહેનો નજરે પડી. ક્યારાઓનાં પાણી વાળની ડાંગરના રોપાઓ રોપતી ગોઠણસમા કાદવવાળાં પાણીમાં અહીંતહીં ફરતી એ બહેનોના હસતા ચહેરા જોઈને એમ જ લાગ્યું કે ગ્રામજીવન ખાસ કરીને ખેતીપ્રધાન સંસ્કૃતિ ઉપર રચાયેલું ગ્રામજીવન સારીયે દુનિયામાં એક જ પ્રકારનું હશે. સાદું સીધું, મહેનતુ અને ઈશ્વરપરાયણ. શ્રમ કુદરતને ખોળે રહીને કરેલો શ્રમ—એ જ તેમનો આનંદ, દિવસભરના શ્રમને અંતે ભગવાનની ભક્તિ અને તેના સેવકોની સેવા એ જ એમનું જીવનલક્ષ્ય અને આમ કર્તવ્યપરાયણ જીવનને અંતે નિશ્ચિંત બની હરિના અને કુદરતને ખોળે પોઢવું એ જ જીવનની કૃતાર્થતા. આવા ભોળા દિલના મહેનતુ પરગજુ અને ઈશ્વરપરાયણ લોકોએ જ જગતની સંસ્કૃતિ સરજી છે. પણ વર્તમાનયુગમાં વિજ્ઞાનની શોધખોળ અને પરિણામે અમર્યાદ રીતે વધતા જતા મોટા ઉદ્યોગોએ માણસોના લોભને પણ પોતાના પ્રમાણમાં જ વિકસાવ્યો. પરિણામે જગતભરમાં આર્થિક શોષણનાં સંચાઓ ચાલુ થઈ ગયાં અને એ જૂની સંસ્કૃતિ સાદું, સંતોષી, અને પવિત્ર જીવન જોખમમાં આવી પડ્યું. ઠેર ઠેર શુદ્ધ જીવનને અને ચોખ્ખા વાતાવરણને ઝેરી બનાવતાં મિલો અને કારખાનાંઓનાં ભૂંગળાંઓ લોકોને આર્થિક અને નૈતિક રીતે નિચોવી નાખવા માટે ઊભાં થઈ ગયાં. બ્રહ્મદેશ જેવા ખેતીપ્રધાન મુલક ઉપર પણ આવાં શોષણકારી યંત્રો વધતાં જાય છે. અર્થભૂખી યુરોપિયન પ્રજા—ખાસ કરીને સામ્રાજ્યવાદી બ્રિટિશ પ્રજાએ કેવળ સંગીનના જોરે અને ભેદનીતિની જૂનીપુરાણી મેલી રીતરસમોથી બ્રહ્મદેશને નિપતિનિ પોતાના ભરડામાં લઈ રહી છે. પણ ખુલ્લાં ખેતરમાં કામ કરતી આ ગરીબ કિસાન બહેનોને ક્યાંથી ખબર હોય કે આ ખુલ્લા આકાશ નીચે લહેરથી શ્રમ કરવાનો તેનો જન્મસિદ્ધ હક એક દિવસ સામ્રાજ્યવાદી ખ્રિસ્તના ખપ્પરમાં હોમાઈ જશે અને તેઓ અથવા તેના વંશવારસો જમીનખેડી ખાતાં આબરૂદાર ખેડૂતો નહિ પણ શોષણનીતિમાં પાવરધા કોઈ માલેતુજાર ધનિકના કારખાનાના 'મજૂર' કે રંગૂન શહેરની ગલીઓમાં ભટકતા ભિખારી બનશે. બ્રહ્મદેશમાં પોતાના ખૂની પંજાને યોજનાપૂર્વક અને અનસ્થિત રીતે ફેલાવતો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ હિન્દુસ્તાનની પેઠે જ બ્રહ્મદેશને એક દિવસ તારાજ કરી નાખશે અને આ લીલી વાડી એક દિવસ વેરાન બની જશે. આવા વિચારોએ મારા મનને ઘેરી લીધું હતું એટલામાં મદારીના ડાકલા જેવા અવાજે મને જાગ્રત કર્યો. શું છે એ જોવા એ અવાજની દિશા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. પાસેના ખેતરને શેઢે ગાયોભેંસોનું ધણ ચરતું હતું. કેટલીકના ગળામાં લાકડાની ટોકરીઓ લટકાવેલી હતી અને તેનો અવાજ આપણે ત્યાં મદારી ડાકલાં વગાડે છે તેને મળતો આવતો હતો. આવી ટોકરીઓ બાંધવાનું પ્રયોજન શું હશે એમ મારા મનમાં થતું હતું ત્યાં જ ભાઈશ્રીએ જાણે મારા મનની વાત જાણી લીધી હોય તેમ એ જ બાબતને અંગે વાત છેડી. 'પેલી ગાયોભેંસોના ગળામાં જે ટોકરીઓ બાંધી છે તે જોઈ? પોતાનાં ઢોર ચરતાં ચરતાં દૂર ચાલ્યાં જાય તો પણ આ ટોકરીના અવાજથી તેને સહેલાઈથી શોધી શકાય. અહીંના લોકોએ શોધી કાઢેલી આ સાદી તેમ જ સુંદર યુક્તિ ઘણી ગમ્મત પૂરી પાડી ગાય કે ભેંસ ભલે ને ગમે તેવા ડુંગરની ખીણમાં ચાલી

જાય કે કોઈ ગીચ ઝાડીમાં સંતાઈ જાય પણ પેલી ગળે વળગાડેલી ટોકરીનો અવાજ જ, 'તે અહીં છે તે અહીં છે' એમ બતાવી આપે. આપણે ત્યાં કોઈ ગાય કે ભેંસ મારકણી હોય તો તે બતાવવા માટે તેના ગળામાં દોરડું નાખી તેની સાથે લાકડાનો એક લાંબો ઘોકો નાખે છે તે બે અર્થ સારે છે; એક તો તે મારકણી છે એની જાહેરાત કરે છે, અને બીજું એવી ગાય કે ભેંસ કોઈને મારવા દોડે તો તેની ઝડપી ગતિમાં પેલો ઘોકો વિક્ષેપ નાખ્યા કરે અને એટલા વખતમાં તો કોઈ પણ માણસ બચાવ માટે નાસી જઈ શકે. અહીંનાં પશુઓ એવા મારકણા સ્વભાવના નહિ હોય એટલે તેમને ગળે ઘોકો વળગાડવાની સજા કરવાની જરૂર અહીંના લોકોને નહિ લાગી હોય. પણ બ્રહ્મદેશની અફાટ કુદરત તેમને ગમે ત્યાં ખેંચી જતી હશે એટલે આ ડુગડુગિયાં તેમની કોટે વળગાડી દીધાં. ગ્રામ્યજીવનનાં આવાં વિધવિધ રૂપો જોતાં જોતાં અમે એક નાનકડી 'વસ્તી' માં આવી પહોંચ્યા.

'વસ્તી' શબ્દ હિંદુસ્તાની ભાષાનો છે અને તેનો અર્થ થાય છે ગામડું. અહીંના ગુજરાતીઓએ પોતાના રોજના વપરાશની ભાષામાં કેટલાક હિંદી શબ્દો અપનાવી લીધા છે. 'વસ્તી' શબ્દ એમાંનો એક છે અહીં ગરીબાઈ હતી. લોકોના અંગ ઉપર ફાટ્યાંતૂટ્યાં કપડાં હતાં. મેલાંઘેલાં બાળકો ગંદી જગામાં આમતેમ રખડતાં હતાં. કેટલાંક બંધાણી જેવાં જણાતાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ મૃત્યુની રાહ જોઈને બેઠાં હોય તેમ મોં કટાણું કરીને ઘરના આગળનાં બારણામાં આડેધડ પડ્યાં હતાં. આળસ, દરિદ્રતા અને ફૂવડપણાની સાક્ષાત મૂર્તિઓ જ જોઈ લો! જીવનસ્ફુર્તિ અને ઉત્સાહ, પોતાની અહીં જરૂર નથી એમ સમજી ક્યાંક બીજે ચાલ્યાં ગયાં હતાં. થોડા જ વખત પહેલાં પેલી ખેતરમાં કામ કરતી બહેનોએ ગ્રામ્યજીવનની એક બાજુ મારી આગળ રજૂ કરી હતી જે જોઈને હું ખુશ થયો હતો. અહીં આ બંધાણી, નિરુદ્યમી, આળસુ અને એદી લોકોએ એ જ ગામડાંના જીવનની એક બીજી, આંખને ન ગમે એવી, બાજુ રજૂ કરી. આપણાં ગામડાંઓ શું આથી ભિન્ન ચિત્ર રજૂ કરી શકે તેમ છે? આપણે ત્યાં પણ જ્યારે એક બાજુ રાતદિવસ અવિરત શ્રમ કરતાં, પોતાનાં સાદાં ભજનો કે લોકગીતોથી વાડીઓને ગજાવતાં આનંદી કિસાન સ્ત્રીપુરુષો જોવા મળે છે તેમ બીજી બાજુ હોકા ગગડાવતા, થૂંકી થૂંકીને ચોગાના એક ભાગને ગંદો બનાવી દેતા, આળસુ અને અફીણી લોકો પણ જોવા મળે છે. બાર મહિનાની કમાયેલી મૂડી ત્રણ દિવસમાં વેડફી નાખતા જુગારી લોકો અને મફતના છાણે ધૂણી ધખાવી બીજાનાં માલપાણી ઉડાવતા સાધુબાવાની જમાતો નજરે પડે છે. બ્રહ્મદેશના આ ગામડાએ પણ આ બન્ને પ્રકારનાં લોકોનાં દર્શન કરાવ્યાં. એક જ ગામનાં હવાપાણી અને અન્નથી પોષાયેલાં તેમ જ એક જ વાતાવરણમાં ઊછરેલાં માણસો આવા અનેકવિધ અને પરસ્પરવિરોધી ગુણવાળાં કેમ થતાં હશે? આનો પરિપૂર્ણ જવાબ તો હજી સુધી મળ્યો નથી. આપણને જે કાંઈ થોડુંઘણું એ માર્ગદર્શન આપી શકે તે તો માનવવંશશાસ્ત્ર, પ્રજનનશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, વગેરે શાસ્ત્રોનો ઊંડો અભ્યાસ, આવા આવા વિચારો કરતો અને કેટલીક વાર તેની મિત્રો સાથે ચર્ચાઓ કરતો હું એ ગામમાંથી પસાર થતો હતો ત્યાં તો પચ કરતી ખાબોચિયામાંથી ઊડતી કાદવ અને કચરાવાળા ગંદા પાણીની પિચકારીએ મને જાગ્રત કર્યો અને પાસેના જ ઘરમાંથી મારા તરફ ધસી આવતા ભસતા કૂતરાને જોઈ મારામાં રહેલી આત્મરક્ષણની વૃત્તિએ સક્રિય રૂપ ધારણ કર્યું અને મને છત્રી ઉગામવા પ્રેર્યો. આમ અચાનક આવી પડેલા આ અકસ્માતથી મારા મનના બધા વિચારો વર્ષાનાં વાદળાંની માફક એકદમ વીખરાઈ ગયા!

ગામ મૂક્યું અને ફરી ખેતરો આવ્યાં. ખેતરની અંદર ઘાસનાં છાપરાંથી છાયેલાં સુંદર નાનાં ઝૂંપડાંઓ જોયાં. આ ઝૂંપડાંમાં બસી ગામડિયાઓનો આત્મા કળારૂપે વ્યક્ત થયો હતો. ઝૂંપડાંનાં છાપરાંઓનો આકાર બ્રહ્મી સ્ત્રીઓ માથા પર વાળનો ટોપ ચડાવે છે એવો જ લાગતો હતો. પોતાના

લાંબા અને સુશોભિત વાળનો મોટો અંબોડો માથાની ટોચ ઉપર ચડાવી જાણે કોઈ નાજુક અને સુંદર પહાડી યુવતી કેમ જાણે દરેક ખેતરમાં ઊભી ઊભી રખોપું કરતી હોય! આ ઝૂંપડાંની રચનામાં પહાડી સ્ત્રીઓએ જરૂર પોતાનો સૌંદર્યપ્રેમી આત્મા રેડ્યો હોય એમ ચોખ્ખું જણાતું હતું. આ ઝૂંપડાંઓની રચના શાંતિનિકેતનમાં જોયેલાં કેટલાંક ગોળાકાર ઝૂંપડાંઓ તેમ જ બાઉલ લોકોનાં ઝૂંપડાંની રચનાને ઘણે અંશે મળતી આવતી હતી. ગોળાકાર દીવાલ અને ઉપર ત્રિશંકુ આકારનું ગોળ છાપરું.

આખરે કેટલો યે કાદવ ખૂંદીને અમે પહાડની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યા. હવે અમારે પહાડ ચડવાનો હતો. અમારી સાથે એક ગામા પહેલવાન જેવો આરાકાની જુવાન ભોમિયા તરીકે આવ્યો હતો. તેનામાં આરબની વફાદારી અને પોતાના માલિક માટે જાનફેસાની કરવાની તત્પરતા હતી. તેના હાથમાં હાથએક લાંબા પાના વાળી 'ધા' હતી—આપણે ત્યાંના ધારિયાને મળતી. માત્ર ધારિયાનો હાથો લાંબી લાકડી જેવડો હોય છે જ્યારે 'ધા'નો હાથો માત્ર દાતરડાના હાથા જેટલો ટૂંકો હોય છે. આવી 'ધા' લઈને જો એ કાળી રાતે સામો મળ્યો હોય તો કેટલા ય માણસો 'ધા' નાખી જાય એવો ભયંકર અને વિકરાળ એનો ચહેરો લાગે! તે હસતો ત્યારે લાલ પેઢાં અને કાળા રંગેલા દાંત તેને વધારે ભયંકર બનાવતા. માત્ર એકાદ કલાક તેની સાથે રહો અને તેની વાતો સાંભળો ત્યારે જ આ ભયંકર માણસમાં તમને બાળસહજ સરળતા અને ભોળપણની ખબર પડે.

પહાડ ઉપર ચડવામાં તે સૌથી આગળ હતો. અને પાછળ અમે ચાર જણા. ત્રંબકભાઈ, મહેતાબાબુ, મણિશંકરભાઈ અને હું. પહાડ ઉપર જવા માટે કોઈ સીધો એવો રસ્તો નહોતો. પેલો પહાડી પહેલવાન અમને એક સાંકડી કેડીએકેડીએ આગળ ને આગળ લઈ જતો હતો. રસ્તો ઠીક ઠીક ખરાબ હતો. પહાડની ચીકણી માટી, કાદવ, પાણી અને કચરો! વચ્ચે વચ્ચે પગલે બે પગલે એકાદ નાનો પથ્થર ગોઠવી દેવામાં આવ્યો હતો. આ રસ્તા ઉપર ઊંચે ચડવાનું. જરાક જેટલું લપસીને જો પડ્યા તો મોઢું જ રંગાઈ જાય. મહેતાબાબુ સિવાય અમે ત્રણ તો જુવાન માણસો હતા એટલે અમને બહુ મુશ્કેલી આવે તેમ ન હતું. પણ મહેતાબાબુ સાહસ કરીને આ ઐતિહાસિક (!) પ્રવાસમાં અમારી સાથે આવ્યા હતા. એમની ઉંમર તો વધુ હતી જ એમાં અધૂરામાં પૂરું તેમનો એક પગ ઘણા વખતથી જુઠ્ઠો થઈ ગયો હતો એટલે એમને તો એક પગે આ ડુંગર ચડવાનો હતો! એક તો આવી શારીરિક સ્થિતિ, એમાં ચોમાસાનો વખત, ચીકણો અને ઢાળપડતો પહાડી રસ્તો—એટલે અવારનવારએ પાછળ રહી જાય. વળી કોઈવાર જમીન સાથે ખેંચતું આકર્ષણ પગના કરતાં વધી જાય ત્યારે તો મુશ્કેલી વધી જ પડે. પંદરેક ફૂટ આગળ જઈએ એટલે પાછળનો માણસ ન દેખાય એવા વાંકાચૂંકા રસ્તા. મહેતાબાબુને બૂમ પાડીને કહીએ કે "અવાજે અવાજે ચાલ્યા આવો." પણ મહેતાબાબુ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ થોડા હતા કે શબ્દવેધી બાણથી નિશાન પાડી શકે? અમે યે તેવી આશા તો નહોતી રાખી, પણ શબ્દ પારખીને પોતાના એક પગે સાડા ત્રણ મણની કાયા ઊંચકી નિર્દિષ્ટ સ્થળે આવી પહોંચે એટલે બસ. અને એ પરીક્ષામાં આખરે એ પસાર થઈ ગયા અને અમારી સાથે થઈ ગયા. અફસોસ માત્ર એટલો રહ્યો કે પૃથ્વીરાજના ચંદની પેઠે મહેતાબાબુનાં આ સાહસ અને વીરત્વનાં ચિરંતન ગાન રચનાર કોઈ કવિ ન હતો, નહિ તો પ્રવાસના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અમર થઈ જાત. નેપોલિયને આલ્પ્સ ઓળંગ્યો તે જગત આખાને જાણ થઈ, માત્ર મહેતાબાબુની આ સાહસકથા ઇતિહાસના પૃષ્ઠ ઉપર સ્થાન ન પામી! full many a jem of purest rays......વાળી લીટીઓ મારા હોઠ ઉપર આવી ગઈ અને મેં એક નિસાસો મૂક્યો!

પણ અત્યારે નિસાસા મૂકવાનો કે જગતના ઇતિહાસમાં વણનોંધ્યા રહી જતા કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો ઉપર આંસુ સારવાનો વખત ક્યાં હતો!

પહાડી રસ્તો ચડી ચડીને અમે હાંફતા હતા. મહેતા-ભાઈની મોટી ધમણ જરા વધારે જોરથી ચાલતી હતી. કેટલીક વાર તાજા જ વરસેલા વરસાદને લઈને ઉપરથી ચાલ્યા આવતા પાણીના વહેણે રસ્તો એટલો બધો ખોદી કાઢ્યો હતો કે છાતી સુધી ઊંડા ઊતરી જઈને એક સાંકડા એવા નવેળામાંથી આગળ વધવું પડે, અને ઉપરની ઝાડીઓના દરવાજા બની જાય. બે માણસો એક સાથે ચાલી શકે એટલો પહોળો તો રસ્તો નહોતો કે મહેતાભાઈ કોઈની મદદ લઈ શકે. આગળ રાખવાનો તો સવાલ જ નહોતો કારણ કે આગળ રાખીએ ને કોઈ વાર લપસી પડે તો મહેતાભાઈ સ્ટીમ-રોલરની પેઠે અમારા હાડકાંનું સિમેંટ કોંક્રિટ બનાવી અમને રસ્તા સાથે જડી દઈ પાકી સડક બનાવી દે! અને પાછળ રાખવામાં પણ જોખમ હતું. પાછળ રાખીને ઉપર ચડવા માટે હાથ આપીએ એટલે ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ લાગુ પાડી અમને પણ તેમની પાછળ ઘસડાતા જાય. એટલે મહેતાભાઈને સામાન્ય રીતે અમે ભગવાનને ભરોસે ભળાવી દેતા. માત્ર કોઈ વાર મદદની અતિશય જરૂર પડે તો બે જણા હાથના આંકડાઓ ભીડી પછી તેમને ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતા.

અહીં વનસ્પતિ તો એટલી વિધવિધ જાતની હતી કે ન આવડે નામ કે ન તેના ગુણધર્મની જાણ-પિછાણ. આયુર્વેદના અભ્યાસીઓએ તેમ જ વન-સ્પતિશાસ્ત્રમાં રસ લેતા માણસોએ બ્રહ્મદેશના ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં, તેનાં જંગલ અને પહાડોમાં બહુ ભટકવા જેવું છે. અહીં દવા તરીકે ઉપયોગમાં આવે તેવી તથા માણસજાતને અને પશુઓને ઉપયોગી એવી કેટલી યે જાતની વનસ્પતિ હશે હું તો એ બાબતમાં એકડો ય ન જાણું એટલે મારે માટે તો બધું સરખું જ હતું. એમાં યે પહાડના જોખમી રસ્તાને લીધે અમારું બધું ધ્યાન આત્મરક્ષણ ઉપર કેન્દ્રિત કર્યું હતું એટલે આ વનસ્પતિશાસ્ત્રના પ્રત્યક્ષ અધ્યયનમાં અમે બહુ રસ ન લઈ શક્યા.

આખરે બહુ રાહ જોતા હતા તે પહાડનું શિખર...શિખર શું પહાડ ઉપરનું સપાટ મેદાન આવ્યું. કેવો અજબ ફેરફાર! ચારે બાજુ લાલ લીલી ઝાડીઓ અને વનસ્પતિથી છવાયેલા આ ડુંગરો, અને વચમાં આધેડ વયના માણસની ટાલ જેવો એકદમ સપાટ પ્રદેશ. ઘાસનું એક તણખલું ય ન મળે, ચારેબાજુ દસ ફૂટ દૂરની વસ્તુ દેખાય નહિ એવું ગીચ જંગલ, અને પર્વતના શિખર ઉપર વચ્ચે બે ત્રણ ગોળ મેદાનો તદ્દન ખાલપ્રદેશ જેવાં સપાટ અને સીધાં. આ જ ભૂમિ તે જ્વાળામુખીની અસર થયેલો ભાગ.

લગભગ પંદરપંદર વીસત્રીસ વરસે આ પહાડ ફાટે છે. અંદરથી લીલું-સૂકું બધાને ભરખી જતી જ્વાળાઓ પ્રગટે છે. જમીનમાં મોટી મોટી સુરંગો ચાંપી હોય તેમ ધડાકા સાથે જબરદસ્ત પથરાઓ ઊડે છે. સળગેલી ભૂમિ ખદબદે છે અંદરથી લાવા રસની છોળો ઊછળે છે. વાતાવરણ ધૂંધળું બની જાય છે આસપાસના ગામડાના લોકો જીવ લઈને નાસે છે. જ્વાળામુખીની જ્વાળાઓમાં જે આવ્યું તે બધું ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે, જાણે શંકરનું ત્રીજું લોચન ઊઘડયું! એવો ભાસ ભગવાનના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના જે ત્રિવિધ રૂપો છે તેમાં છેલ્લા સંહારકારી સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે.

પાંચ વરસ પહેલાં જ આ પહાડ ફાટેલો. એ વખતે તેની જ્વાળાઓનો પ્રકાશ માઈલો સુધી દૂર દૂર પડતો હતો. અને એ પ્રદેશને અજવાળતો હતો. આ પ્રસંગને નજરે જોનારાઓ તેમ જ નજરે નહિ જોનારા બધાને કંઈક ને કંઈક કહેવાનું હતું.

'તે દિવસે ચોક્યુથી રંગુન જતી સ્ટીમર ઉપર આ જ્વાળામુખીની રોશની એટલી તીવ્ર રૂપે પડતી હતી કે સ્ટીમરના મુસાફરોને લાગ્યું કે સ્ટીમરનું બોયલર ફાટયું છે કે શું કોઈને એવી દહેશત લાગવા માંડી કે સ્ટીમરને આગ લાગી છે. મુસાફરોના ગભરાટનો કોઈ પાર નહોતો......" એક ભાઈ વાત કર્યે જતા હતા એટલામાં જ મહેતાભાઈ અને મણિશંકરભાઈ બેઉ સાથે બોલી ઊઠ્યા.

" એ વખતે અમે તો ચોક્યુની આપણી દુકાનમાં જ બેઠા હતા. શેરીઓમાં જબરદસ્ત અજવાળું

જોઈને થયુ કે આટલો બધો પ્રકાશ ક્યાંથી આવે છે? અમારા આશ્ચર્યનો તો પાર રહ્યો નહિ જાણે ચોક્યુ ઉપર લાખો કેન્ડલ-પાવરની રોશની કરી હોય એમ આખુ ગામ ઝગમગાટ મારતુ હતુ બહાર શેરીમા આવીને જોયુ તો લાગ્યુ કે ચોક્યુ સળગી ઊઠ્યુ છે ગભરાટમા અને ગભરાટમા અમે કિનારા ઉપર દોડ્યા. કિનારા પર પહોંચ્યા ત્યારે જ જાણ્યુ કે અહીંથી ત્રણ માઈલ પર આવેલો પહાડ સળગે છે એ સળગતા પહાડને જોવા આખુ ગામ કિનારા ઉપર એકઠુ થયુ હતુ "

"અરે, ચોક્યુ તો શુ તે દિવસે હુ ગામડી હતો ત્યાંથી પણ આ અજવાળુ દેખાતુ હતુ" એક ભાઈએ ઉત્સાહમા આવીને પોતાનો સ્વાનુભવ કહ્યો પછી તો જેમ ભૂતની વાત કે સર્પની વાત ખૂટે નહિ એવુ જ સ્વરૂપ આ જ્વાળામુખીની વાતે પકડ્યુ તેમણે જે કહ્યુ તેનો સાર આ હતો

"આ જ્વાળાઓ, ઊડતા પથરાઓ, અને ઊછળતો લાવારસ ત્રણચાર દિવસ સુધી ચાલુ રહ્યો પછી છેવટે જ્યારે તેની ગતિ-શક્તિ મંદ પડી ત્યારે ટોળાબંધ માણસો દિવસો સુધી એ દૃશ્ય જેટલી નજીકથી જોવાય તેટલી નજીકથી જોવા જતા ખાડીના કિનારા ઉપર માણસોની એટલી ભીડ રહેતી કે અમસ્તુ જેમને હોડીઓને પૂરતુ કામ ન મળે ત્યારે આ દિવસોમા આઠઆઠ દસદસ હોડીઓ સતત ચાલવા છતા કલાકો સુધી વારો આવે નહિ અને હોડીની રાહ જોતા લાંબા વખત સુધી ધીરજ રાખીને બેસી રહેવુ પડતુ સાતઆઠ દિવસ પછી અમે અહીં આવેલા ત્યારે ધરતી ખદબદતી હતી લાવારસ માટી સાથે બહાર નીકળ્યો હતો અને છાતીછાતી સુધીના ટેકરાઓ બની ગયા હતા ગરમ રસ અને માટી ફદફદ થતી હતી અને અંદરથી વરાળ નીકળતી હતી તેની ગરમી દસપંદર ડગલા દૂર ઊભા હોવા છતા યે લાગતી"

અમને માર્ગ બતાવવા આવેલા બીજા એક આરાકાની જુવાનને પૂછ્યુ ત્યારે તેણે જે જવાબ આપ્યો તેથી લોકમાન્યતા બધી એકસરખી જ હોય છે અને તેનુ ચણતર ઘણે ભાગે અંધશ્રદ્ધા અને વહેમ ઉપર થયેલુ હોય છે એ સત્યની પ્રતીતિ થઈ તેણે કહ્યુ કે 'નીચે ભૂત રહે છે એ જ્યારે ખિજાય છે ત્યારે બૂમબરાડા પાડે છે ને આવો ઉત્પાત મચાવે છે!' આપણી ભોળી, અજ્ઞાન અને વહેમી આમજનતાની પણ આવા જ પ્રકારની માન્યતા છે તેઓ માને છે કે ધરતી નીચે મોટો જબરો શેષનાગ રહે છે ધરતી ઉપર જ્યારે પાપ વધે છે ત્યારે તે ખિજાય છે અને પાપી માણસોને શિક્ષા કરવા પોતાના મુખમાંથી ઝેરી પદાર્થો છોડે છે આપણે ત્યાં થયેલા બિહારના ધરતીકંપ વખતે તેનો ભોગ થયેલા સામાન્ય માણસો પણ ધરતીકંપ વિષે આવી જ જાતની કલ્પનાઓ નહોતા કરતા શુ? શુ બ્રહ્મદેશ, કે શુ હિન્દુસ્તાન કે શુ જગતના બીજા દેશો—બધી જ જગાએ આમપ્રજા પોતાની સમજણમા ન આવે એવી વસ્તુઓનુ કારણ કોઈ અદીઠ શક્તિમા કલ્પે છે

ધરતીકંપની સીધી અસરવાળો મુખ્ય ભાગ લગભગ ક્રિકેટના મેદાન જેટલો વિસ્તૃત હતો એટલા ભાગમા જમીનમાંથી નીકળેલ પથ્થર, માટી, લાવારસ, અને રાખ વગેરેનુ મિશ્રણ સામાન્ય સપાટીથી ચાર ફૂટ ઊંચુ ચઢી ગયુ હતુ પાચપચ વરસ વીતી ગયા, આરાકાનનો દર વરસનો અઢીસો ઇંચ વરસાદ—એટલે આ ભૂમિ ઉપર લગભગ જ્વાળામુખી ફાટ્યા પછી દોઢ હજાર ઇંચ પાણી પડી ગયુ છતા એટલો ભાગ તો માથાની ટાલ જેવો નગ્ન જ રહ્યો છે એક તણખલુ સરખુ પણ એ ભૂમિ ઉપર ઊગ્યુ નહોતુ

આ સપાટ ભાગ ઉપર જ્યા નીચેથી વધારે જોર થયુ હશે ત્યાં નાનામિશ્રિત માટીની ગબો-ડીના ઢગલા થઈ ગયા હતા અને તે સાપના રાફડાને આબેહૂબ મળતા આવતા તા ક્યાંક ક્યાંક રાફડાના ખાડાઓમાં વરસાદનુ તાજુ પાણી ભરાયુ હતુ અને નીચેથી આવતુ દબાણ એ પાણીમા બડબડિયા બોલાવતુ નાનામોટા પરપોટા ફૂટીને પાણીમા વર્તુલો બનાવતા હતા એક રાફડો તો એટલો મોટો હતો કે નાનો સરખો ટેકરો જ જોઈ લ્યો! અમે તેની

ઉપર ચડ્યા. અને તેના મથાળા ઉપરના એક ખાડામાં ભરાયેલા પાણીમાંથી નીકળતા પરપોટાઓને અમે કાણા ઉપર પથરા અને માટી નાખી બંધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ એક જગાએ બંધ કરીએ એટલે નીચેનું દબાણ બીજો માર્ગ શોધે અને થોડી જ વારમાં કોઈ બીજી જગાએથી પરપોટા નીકળવા માંડે. એક વખત તો તેના મુખમાં અડધી લાકડી જ ખોસી દીધી અને બે મિનિટ સુધી ક્યાંયથી પરપોટો નીકળ્યો નહિ પણ અમે મનમાં ફુલાવા લાગ્યા કે તરત જ એક પરપોટાએ આવીને ખડખડિયાં બોલાવ્યાં. 'ભલે તમે મને દાબી દ્યો હું તો આ બહાર નીકળ્યો' એમ કહી અમારા અભિમાનરૂપી પરપોટાના ચૂરા કરી તે અદશ્ય થયો અને બીજાને પોતાની જગા આપતો ગયો. ક્યાંય સુધી અમે આવી ગમ્મત કરી. આખરે ક્ષુધાદેવીએ અંદરથી અવાજ દીધો કે વખત થઈ ગયો છે.

ફરી ફરી ભૂખ તો સખત લાગી હતી. તેમાં યે મહેતાબાબુને તો સવારમાં ઊઠતાંવેંત દાતણપાણી કરીને ખાવાનું જોઈએ જ. પણ આજના સાહસભર્યા પ્રવાસમાં ભાગ લેવા માટે તેમણે સવારના ભોજનનો 'મહાન ત્યાગ' કર્યો હતો પણ આ મહત્ત્વના પ્રશ્ન ઉપર એકમત થતાં જરા યે વાર લાગી નહિ અને માટીવાળા હાથને ધોવાની તસ્દી લીધા વિના જ એક કોરી જગા ઉપર બેસી જઈ સાથેનું ટિફિન ખાલી કર્યું. અલબત્ત, આ નાનકડા પ્રવાસમાં સાથે રહેલા બ્રહ્મી મિત્રો પણ આ ભોજનસમારંભમાં સામેલ હતા. જ્વાળામુખીના શિખર ઉપર સ્વચ્છ પાણીની આશા તો ક્યાંથી રખાય! પાસેના એક તદ્દન નાના ખાબોચિયામાંથી નીતર્યું પાણી પીધું. પાણીનો રંગ જરા ડહોળાયેલો હતો, કારણ કે તેની સાથે પર્વતની રાખોડી મળી ગઈ હતી. તરસ ખૂબ લાગી હતી એટલે ઘર પૂછવા જેવું ન હતું. વળી જ્વાળામુખીના પાણીમાંની લોહભસ્મ આપણને વધુ તાકાત આપશે અને આવી બેચાર મુસાફરી કરવાનું બળ આપશે એવું આશ્વાસન પણ અમે લઈ શકીએ તેમ હતા, એટલે સૌએ ખાબોચિયાની આસપાસ ઝૂકી પડ્યા ને આ પાણી કાકીએ કે મામીએ ઉલેચ્યાં નહોતા છતાં યે અમે તો 'લળીલળી, વળીવળી, ખોબલે ભરીને' પીધાં! પાણી મીઠું હતું એમાં તો જરા ય શક નહિ.

પર્વત ઉપર દોઢેક કલાક ગાળીને અમે નીચે ઊતર્યા. રસ્તામાં, પર્વતનો ચઢાવ સહેલો કે ઉતાર, એ વિષે ચર્ચા થતી હતી. કોઈએ એક પક્ષ લીધો, કોઈએ બીજો. આખરે એક ભાઈએ તોડ કાઢ્યો. "ચડતી વખતે ચઢાવ સહેલો છે એમ માનવું અને ઊતરતી વખતે ઉતાર, એટલે પગમાં જોર તો રહે ચઢવાનું અને ઉતરવાનું તો છે જ, પછી તેને સહેલું માનો કે અઘરું."

પેટપૂજા બરાબર કરી ક્ષુધાદેવીને શાંત કરી દીધાં હતાં એટલે પગમાં જોર હતું. આખે રસ્તે દોડતા દોડતા પાછા આવ્યા. રસ્તામાં એક નાની શી સ્વચ્છ તળાવડી આવી. મેં આગળ જઈને હાથ-પગ ધોયા, ત્યાં તો એક ભાઈએ દોડતા આવીને મને ચેતાવ્યો. "આ પીવાના પાણીનું તળાવ છે. અહીં હાથપગ ધોવાય? કોઈ બ્રહ્મીએ જોયું હોત તો નકામી પંચાત ઊભી થાત. પીવાના પાણીમાં પગ ધોવા એ મોટો સામાજિક ગુનો ગણાય છે. અહીંના સામાજિક કાયદાઓ બહુ જ કડક છે અને તેના ભંગની સજા પણ એટલી જ કડક છે." મને એમની વાતમાં તથ્ય જણાયું અને કરેલી ભૂલ માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. બધાએ તળાવડીનું મીઠું પાણી પીને તરસ છિપાવી. ચાલતા દોડતા અને રમતા રમતા અમે ખાડીને કિનારે આવી પહોંચ્યા. થોડી વાર વિશ્રાંતિ લેવા પાસેના 'ઝરા'માં જઈને સૂતા. 'ઝરા' એટલે આરામસ્થાન. બ્રહ્મી લોકો જાહેર ફંડ એકઠું કરીને ગામડાંના રસ્તા ઉપર ઠેકઠેકાણે લાકડાનાં ભોંતળિયાંવાળાં અને ઘાસનાં છાપરાંવાળાં વિરામસ્થાનો ઊભાં કરે છે, જેથી રસ્તે આવતાંજતાં મજૂરો ઉનાળાના તાપથી કે ચોમાસાના વરસાદથી પોતાનું રક્ષણ કરી થોડો આરામ લઈ શકે.

સામે કાંઠેથી મુસાફરોને લઈને હોડી આવી એટલે અમે ઊઠ્યા, અને એ જ નાવમાં બેસી સામે

કિનારે પહોંચ્યા. રસ્તામાં હોડી ચલાવવાનો એક નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરી જોયો. હલેસા મારતા આવડે નહિ. કોઈ વાર સીધા તો કોઈ વાર ઊંધા મારતા. હાથમાં જ હોડી સોંપી હોત તો બધાને સામે કિનારે પહોંચાડત કે કેમ તે તો રામ જાણે, પણ હોડીને તળિયે પહોંચાડત અને તેના મૃત્યુ પાછળ બધાને માથાબૂડ સ્નાન કરાવત. આખરે બધાને થોડો વખત હસાવીને હલેસું નાવિકના હાથમાં જ મૂકી દીધું.

સામે પાર આવ્યા ત્યારે ગોઠણબૂડ કાદવમાં હાથ નાખીને 'કઈંક' વસ્તુઓ શોધતી ખારી સ્ત્રીઓને જોઈ. એ કઈંક શું છે એ સમજતાં વાર ન લાગી. હજી ગઈ કાલે જ એક કુંભાર-દંપતીને જમીનમાં કોદાળી મારી જીવડાં પકડતું જોયું હતું. આ બહેનો વગર કોદાળીએ કામ કરતી હતી. કાદવમાં જ્યાં જ્યાં ઉપર પરપોટા જેવું દેખાય ત્યાં હાથ નાખી એકાદ જીવડું પકડી પાડે. વાંસની સળીમાં પરોવી દઈ તેને પોતાની બગલમાં રાખેલી ટોપલીમાં મૂકી દે. જેમ જેમ આગળ વધ્યા તેમ તેમ આ ગૃહઉદ્યોગ (!) મોટા પ્રમાણમાં થતો દીઠો. સાથેના એક ભાઈ બોલી ઊઠ્યા 'આ લોકો કેવા સાહસિક છે!' તેની આ વાત એક રીતે સાચી હતી. મને થયું કે સાપ, વીંછી કે પ્લેગના ઉંદર પણ આ લોકોથી ત્રાસી જાય તો કંઈ નવાઈ નહિ. આપણને આવી વાત સાંભળવી પણ વિચિત્ર લાગે. કોઈ ધર્મચુસ્ત વૈષ્ણવ યા જૈનની ડેલીમાં આગળ આવી વાત સરખી પણ કરીએ તો તે "શિવ શિવ, કે મહાવીર! મહાવીર!" કરતો કાનમાં આંગળી નાખી દે પણ આ લોકોને તો પોતાના રોજના જીવનની એક સામાન્ય ઘટના બની ગઈ છે!

અત્યાર સુધી વાદળિયો તડકો હતો. વરસાદે તો આજે કૃપા જ કરી હતી. એક છાંટો સરખો પણ નહોતો આવ્યો. ત્ર્યંબકભાઈએ કહ્યું કે 'એ તો મેં વરસાદ બાંધી દીધો છે એટલે નથી આવતો.' ઘર નજીક જણાતાં કોઈએ કહ્યું કે 'હવે છોડી મૂકો ને!' પણ વરસાદનાં કંઈ ચિહ્ન જ જણાતાં નહોતાં અને ત્ર્યંબકભાઈને સૌ પડકારતા હતા.

આખરે વરસાદે ત્ર્યંબકભાઈની વહાર કરી. નવી શરૂ થતી મિલમાં બે ત્રણ મિનિટ આંટા મારીને જેવા બહાર નીકળ્યા કે તુરત જ ત્રણેક માઈલથી વંટોળિયો આવતો હોય તેમ સુસવાટા કરતો પવન ધૂળ અને રેતીને ઉડાડતો ને ઉપરથી પાણીનો છટકાવ કરતો ચાલ્યો આવતો હતો. દરિયાના પાણીમાં તરંગો ભરતી ચડી. બધાં ઝાડમાં ચેતન આવી ગયું. મકાનોનાં છાપરાં પણ કંપવા લાગ્યાં, અને મિનિટ બે મિનિટમાં તો આકાશમાંથી કોઈ અર્જુન એક સામટા કરોડકરોડ તીર ફેંકતો હોય તેમ પાણીની આડી ધારાઓ ધરતીને ખોદવા લાગી. પતરાંનાં છાપરાંવાળાં મકાનોનાં હાજા ગગડી ગયાં હોય તેમ પતરાં ધ્રૂજી ઊઠ્યાં અને મોટેથી શોરબકોર કરી અહીંતહીં નાસવા લાગ્યાં. સમુદ્ર આખો કાળોકાળો બની ગયો. પર્વતો અને દિશાઓ ધૂંધળી બની. અમારી છત્રીઓ ઠીક કામ લાગશે એમ લાગ્યું નહિ એટલે અમે એક 'ડગ'નો આશ્રય લીધો. હમેશ ભસતા કૂતરા પણ આજે તો 'પંખીના માળા'ની વૃત્તિ ધારણ કરીને ચુપચૂપ પડ્યા હતા. કદાચ પોતાના દુઃખમાં જ એટલા બધા લીન થઈ ગયા હોય.

વરસાદના ઝાપટા, પવનની ઝડી, અને પાણીના તરંગો! અને દરિયા કિનારા પર બેઠેલા હોડકાનું મન આ બધું જોઈને કંઈ હાથમાં રહે? આજુબાજુ નજર ફેરવી કોઈ જોતું તો નથી એની ખાતરી કરી નાના બાળકો માબાપની નજર ચુકાવી કેટલીક વાર તળાવમાં નહાવા ચાલ્યા જાય તેમ બેત્રણ હોડકાઓ સમુદ્રમાં સહેલગાહ કરવા ચાલી નીકળ્યાં. પાણીના તરંગે તરંગે એ તો નાચવા લાગ્યાં. દરિયાનાં મોજાં અને પવનની ઝડી તેમને આમતેમ ગોથાં ખવરાવતાં હતાં. પણ એમાં તેમને ગમ્મત પડતી હોય તેમ કિનારા પરનાં બીજાં મિત્રોને આ મોજમાં ભાગ લેવા તેઓ આમંત્રી રહ્યાં હતાં. અને સામેના પર્વતોને મળવાની આતુરતા ન દબાવી શકવાને લીધે તેઓ પર્વતની ધાર તરફ ઝપાટાબંધ દોડતાં હતાં. પણ ત્યાં તો 'ઊભા રહેજો' એવી બૂમ મારીને તેમને પકડવા માટે બેત્રણ વહાણો છૂટ્યાં. તેમના 'માલિક'

ખલાસીઓને જાણ થઈ ગઈ હતી. મોટાં વહાણો લઈને આ તોફાની દરિયામાં તેમને પકડવા માટે તેઓ પાછળ આવતા હતા. પકડાઈ જવાની દહેશતને લઈને તેમના પગ ભાંગી ગયા હોય તેમ તેઓની ગતિ ધીમી પડી હતી અને વારંવાર તેઓ પાછું વાળીને જોતાં હતાં. થોડા જ વખતમાં સઢથી ફુલાયેલાં વહાણોએ તેમને પકડી પાડયાં. અને તેમને મુસ્કેટાટ બાંધી ઘેર લાવ્યા. પકડાયેલાં હોડકાંઓની મનઃસ્થિતિ કોણ જાણી શકે? ઘેરથી નાસી છૂટેલો પુત્ર પકડાઈને ઘેર પાછો આવતાં જે શરમ અને ગ્લાનિના ભાવો અનુભવે એવી જ સ્થિતિ આ હોડકાંઓ અનુભવતાં હશે ને?

ઘણા વખત સુધી રાહ જોઈ પણ વરસાદ બંધ થયો નહિ ફરી અમે ત્ર્યંબકભાઈને વિનતિ કરી. પણ ત્ર્યંબકભાઈ માને શાના? આખરે વરસાદે જ અમારા ઉપર મહેર કરી અને પોતે જ બંધ થઈ ગયો.

માછીમારોનાં ઝૂંપડાં અને સમુદ્રકિનારે પડેલી હોડીઓની હાર વચ્ચેથી ચાલતા ચાલતા અમે ઘેર પહોંચ્યા. બેત્રણ લીલાં નાળિયેરનું પાણી અને અંદરનો તાજો માવો ખાઈને અમે બધાએ મુસાફરીનો થાક ઉતાર્યો.

આ રીતે જ્વાળામુખી પહાડ જોવા જતાં બ્રહ્મદેશના ગ્રામજીવનની પણ થોડીક ઝાંખી અનાયાસે થઈ ગઈ. 'એક પંથ અને દો કાજ'વાળી આપણી જૂની કહેવતને ચરિતાર્થ કરી શક્યો, એથી મનને ખૂબ આનંદ થયો.

•

એક સાંભળેલી વાત*

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

મારા એક લંગોટિયા ભાઈબંધની આ વાત છે. આ વાતને હું ખોટી નથી માની શકતો કારણ કે મારા ભાઈબંધને હું બહુ નાનપણથી જાણું છું. એ આવું કરી શકે તેમાં મને શંકા ન થાય.

જોગ લગ્યા મારા કે લોકમાન્યતા ઉપર હું પૂનાથી મુંબઈ જવા રાતની ગાડીમાં નીકળ્યો. દેવસના કામગરા મુંબઈગરા અને પૂનાવાસીઓ મુંબઈ અને પૂના વચ્ચે આંટાફેરા ખાધા જ કરતા હોય એટલે દિવસની ટ્રેનોમાં ભીડ બહુ હોય, અને રાત્રે તો તદ્દન શાંતિ—ડબ્બા ખાલી ખમ! આ લોકમાન્યતા, અને લોકમાન્યતા ઉપર, ટ્રેનમાં નિરાંતે ઊંઘ લેવા મળશે એમ ધારીને રાત્રે હું મુસાફરીએ ચડ્યો!

પણ બાપ રે! શી ખબર કે મુંબઈની રાતની સહેલ કરવા પૂના, કલ્યાણ અને થાણાથી આવડાં મોટાં ધાડાં રોજ ને રોજ મુંબઈ જતાં હશે? નિરાંતે ઊંઘવાની વાત તો બાજુએ રહી, પણ સામાનની અભરાઈની સાંકળ પકડીને બે પગ ઉપર નિરાંતે ઝીંકાવાનું ય મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. ઊંઘ ઘણી આવતી હતી, આંખના ડોળા પરાણે ફાડી રાખવો હતો, મગજ ચક્કરચક્કર ફરતું હતું અને અંગો ઊભાં રહીને કળતાં હતાં. અને છતાં ય ગાડી તો પોતાના તાનમાં એક જ ગતિએ ચાલતી હતી અરે માવડી, આ જ તો ગતિને જરા ઉતાવળી કર! દિવસ આખાના થાક્યા–પાક્યા આ જીવને ઘડીક વહેલો ઠેકાણે

* 'ધડયાળજ્યાચી મૂલગી' એ નામની મરાઠી વાર્તા (લેખક—શામરાવ ઓક) પરથી સૂચિત.

પહોંચાડીશ તો તેથી તને કોઈ દોષ નથી દેવાનું! પણ ના, ગાડીને શી જરૂર કે તે આપણા આરામનો વિચાર કરે?

ઠીક ભાના, આપણે તો ઊભા હતા તેમ જ ઊભા રહ્યા કાંઈક લાગતું હતું કે ગાડી એક સ્ટેશને ઊભી રહી હતી પણ બત્તીના અજવાળા, માણસોનો કોલાહલ અને ગાડીની સ્થિર સ્થિતિની ગમ આ મગજને નહોતી ત્યાં તો અચાનક પગના અંગૂઠા આગળ કંઈક ખૂંચ્યું મગજ જાગી ગયું

"અરે, શું છે?" હું કંટાળાથી બરાડી ઊઠ્યો

"ભાઈ જગા—" કોઈક અવાજ આવ્યો

"શું જગા?" હું નીચું જોઈને બોલ્યો માથું કાં ઊંચું ને કાં નીચું જ રહી શકે તેમ હતું. ગરદનમાં શક્તિ નહોતી કે એ એને સામે જોવાની સગવડ આપે

"ક્યાંય જગા નથી, આખો ટ્રેન ફરી વળ્યો. જરા અંદર આવવા દો"

"આવીને બેસશો ક્યાં? મારા માથા ઉપર બેસતા તો ઉપર ડબ્બાનું પાટિયું વાગશે અને આગળ-પાછળ સામાનની અભરાઈઓ વાગશે અને મારા પગનો પંજો શ્રી કૃષ્ણના હાથના પંજાની શક્તિ ધરાવતો નથી કે કૃષ્ણે કર્ણને ધર્યો હતો તેમ હું તમને ધરી શકું"

મેં બોલવું પૂરું કર્યું ને મારી આસપાસ હાસ્યનો ખડખડ-ધ્વનિ ગાજી ઊઠ્યો એ ધ્વનિનું કારણ મને સમજાયું નહિ (અત્યારે તો સમજું છું-મારું બોલવું નાટકના તખ્તા પર જ શોભે તેવું હતું) પણ અંદર આવવા મથનાર આસામીના અવાજમાં કંઈ ફેર ન પડ્યો

"એક-સહેજ જ, સહેજ જ પગને હટાવશો તો પેટી અંદર આવી જશે અને પછી હું તો કંઈ જગ્યા રોકવાનો જ નથી, પેટી ઉપર જ બેસી રહીશ" એ બોલ્યો

મારું મગજ તો ફરતું જ હતું, અને મને થયું કે પગને એક દોરાવા હટાવતા કીડી મરે, (એટલે કે હટાવે જ ક્યાં?) એટલે કમાન પૂરેપૂરી છટકી જોરથી નીચા વળી બળથી પેટીને ઊંચકી, ઝટકાથી એને બારી બહાર સરકાવી, અને બોલ્યો, "જા, ઊભો રહે ત્યાં પેટી ઉપર"

પણ ટ્રેન ફરી ઊપડે તે જ ક્ષણે હું અવાક્ બનીને સ્થિર થઈ જાઉં એ રીતે બીજી જ મિનિટે પેલા કળાબાજને (ભરચક ડબ્બામાં કેમ ઘૂસવું તેની કળા જાણનાર) ઝપ સરખો મારા પગ આગળ બેસી ગયેલો મેં જોયો! અને એના માથા ઉપર એની પેટી હતી!

ઓત્તારી! જાદુગર! શી રીતે આ બન્યું? પણ એમાં મારે નવાઈ પામવા જેવું નહોતું, કારણ કે એ મારો પેલો લંગોટિયો ભાઈબંધ હતો કે જેને ચોરાસી કળા (ખબર નથી આ યુગમાં કેટલી કળાઓ ગણાતી હશે) વરી હતી એને મન આ તો એક મામૂલી વાત હતી મેં જેવી એની પેટીને બહાર સરકાવી તેવી જ તેણે સીધી બહારની બાજુથી એ પોતાના હાથ પર લઈ લીધી અને વાંદરાની ચંચળતાથી પેટીની ખાલી પડેલી જગ્યાએ પોતાનું આસન જમાવી દીધું અને પેટીએ એની ઉપર કરેલા એ ઉપકારના બદલામાં (ભાવાર્થ કે પેટીને વધુ સલામત જગા આપવા માટે) પેટીને શિરોધાર્ય કરી

આ કાંઈ ઓછી અજાયબી નહોતી આવા અજાયબીકારને જોવા હું આંખો ફાડી રહ્યો ત્યાં તો મેં એનો ચહેરો પિછાન્યો અને મારા મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો 'ઓહ, બન્યા?"

"અરે શું યાર, તું ય બધાના જેવો થયો?"

'નહિ ભાઈ, મને તો કલ્પના ય નહિ કે અત્યારે તું અને વળી આવા સ્ટેશને આમ આટલા વર્ષે ફરી આવીશ" મેં કહ્યું

'પહેલા તો મને ય ખબર નહિ કે દિવસ આખો કામનો ઢસરડો ખેંચનો તું રાતે આવી ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતો હઈશ પણ પછી જાણી ગયો, એટલે તો આમ ચઢીને બેસી જવાની હિંમત કરી, બીજો હોય તો લાત ખાવાની દહેશત રહે ને' આમ

તારી સામે જ જો ને, અત્યારે ટ્રેનમાં કેવાં કેવાં નંગ ભેળાં થાય છે!"

મેં આમ-તેમ ઉપર-નીચે નજર ફેરવી, ઠીક મેળો મળ્યો હતો. પાટલી નીચે બે ચાર બાવાં સૂતાં હતાં, બાજરુ પાસે એક અડબંગ ખેડુત જેવો કોઈક ઝોકાં ખાતો હતો (એ રાત્રે મુંબઈ શું કામ જતો હશે?) એક બાજુ ત્રણ ચાર રંગીલા બાદશાહો પાનાં રમતા હતા, વેપારીઓ પણ નહોતા એમ નહિ.

"ને ખિસ્સાકાતરુ અને મવાલીઓને પારખી શકે છે કે નહિ?" બન્યા બોલ્યો.

ખરા, એય ખરા. એમના વિના તો રાતની મુંબઈ ફિક્કી લાગે. એમની જોડે એમના મિત્રો જુગારીઓ અને કલાલો પણ હોવાના. બન્યાને, મારી નજીક એ ફૂદી આવ્યો તેમ એમની નજીક, ફૂદી આવતાં બીક તો જરૂર લાગે. એ કળાબાજ હતો, મવાલી થોડો હતો? મારી સાથે જ મેટ્રિક થયો હતો એટલે એવાઓની પાસે પોતાના વિશિષ્ટપણાનું ખૂન થઈ ન જાય તેની એને ચિંતા હોવાની જ

"અત્યારે આમ?" મેં બન્યાને પૂછ્યું.

"અરે યાર, કંઈ કહેવાની જ નહિ. કેટલાં વર્ષે મળ્યા આપણે? ચાર વરસ. ચાર વરસમાં ચાળીશ ધંધા કર્યા પણ આવો એકે નહિ, પણ હવે તો સોગન જ ખાધા છે કે ફરી એ ધંધો કરવો જ નહિ." એણે આજુબાજુ જોઈ લઈ ને કહ્યું.

"પણ શું છે?"

"શું છે? લે ત્યારે માંડીને જ કહું, પણ તું આમ ઊભો રહે અને હું, રાજબાઈ ટાવરમાં કેટલા વાગ્યા એ જોવા ગરદન પાછળ નાખીને ઊંચું જોતો હોઉં એમ તારી આંખો સામે જોઈ રહી શકીશ નહિ, જરા નીચે બેસ તો સરખી વાત થાય." બન્યા બોલ્યો.

"આ બેઠો. ચાલ, કર વાત." હું એના પડખાને ઘસાતો બેઠો.

"વાત તે શું કરવાની છે?"

"કેમ?" મારી આતુરતાને મરી જતી જોતાં મારાથી ખમાય તેમ નહોતું.

"કેમ શું? આપણે બેય ખુંધિયલ!"

"એટલે?"

"નહિ તો મેટ્રિક થઈને તું કરિયાણાની દુકાને અને હું કલાલની દુકાને કંઈ જાત?"

"તું કલાલની દુકાનમાં હતો?"

"સેંકડોને દારૂ પાયો એ કલાલની દુકાન નહિ તો બીજું શું? કલાલ તો બિચારા સારા કહેવાય, મેં તો સ્ત્રીઓને-જો કે એક જ સ્ત્રીને, પણ દારૂ પાયો છે, કલાલ કોઈ સ્ત્રીને પીઠામાં ઘાલવાની હિંમત ન કરે."

"તારી વાતો કંઈ જલદી સમજાય તેમ નથી." મેં કહ્યું.

"ખરું કહ્યું. તને એ ન સમજાય. નહીં તો મેટ્રિક ભણીને કરિયાણું ન કૂટત. પણ મારે મારા આ વાક્ય માટે માફી માગવી જોઈએ, ગભરાજો નહિ, કરિયાણાનો ધંધો મેં કરેલા એકતાળીશ ધંધા કરતાં અને દુનિયાના બીજા અનેક ધંધા કરતાં સારો છે. ભણેલાઓ જેની બહુ ઇચ્છા કરે છે તે, સાહેબની 'જી સલામી' કરતા કારકુનોના ધંધા કરતાં સારો છે જ, કારકુની પ્રત્યેની મારી ઘૃણા તારાથી અજાણી નહિ હોય. મને તો નોકરી મળતી હતી, છતાં મેં એનો અસ્વીકાર તે વિના કેમ કર્યો હોત? પણ હવે લાગે છે કે મારા આ ચાર વર્ષના ચાળીશ અને એક એમ એકતાળીશ ધંધાઓ કરતાં કારકુની પણ સારી, અને મારા છેલ્લા ધંધા કરતાં તો સારી, સારી અને સારી જ."

"સારું, સમજ્યો, હવે તારી વાત સરખી રીતે કહે." મેં કહ્યું.

"જો ભાઈ, પ્રથમ તો મેટ્રિક પાસ થયો, બાપાએ કહ્યું, 'આપણા સાહેબે આપણી ઉપર મહેરબાની કરી છે. તને તેમની ઑફિસમાં જગ્યા આપવાનું તેમણે કબૂલ્યું છે.' મારી તો મરજી તેવી

હતી નહિ, તું જાણે છે, મેં તારી સાથે એ વિષે એ વખતે ચર્ચા કરી હતી, મને લાગ્યું કે બાપાને ગોળગોળ ના કહેવી અને સાહેબની પાસે એમનું અપમાન કરાવવા જેવું કરવું તે કરતાં રફુ ચક્કર થવું મુનાસબ ! હું ગયો નાગપુર. પહેલો ધંધો રેંકડી ફેરવીને ભજિયાં વેચવાનો કર્યો. ધંધો સહેલો, કમાણી પણ સારી પણ પોલિસની હાલાકી બહુ. એટલે એ છોડયો અને છોકરાઓની નિશાળ આગળ દાળિયા–રેવડી–ટીકડી એવું વેચવા બેઠો; પણ ત્યાં નિશાળના માસ્તરો કમીશન–શાનું કમીશન એ કોણ જાણે–માગવા લાગ્યા. થોડો વખત એ આપ્યું પણ આપણા નફા કરતાં કમીશનની રકમ વધી જતી હતી એટલે એ ધંધો કંટાળીને છોડી દીધો. એ ધંધો ચાલે, જો નાનાં છોકરાંને છેતરવાની છાતી હોય તો. પછી થોડો વખત લોટરી, થોડો વખત કેન્વાસીંગ, થોડો વખત જીવતી જાહેરખબર–કદાચ આ ધંધો તને નહિ સમજાય, સમજાવું: દાખલા તરીકે એક હોટેલની સામેની ફુટપાથ ઉપર ઊભા રહી મૌનવાદી સાધુની પેઠે કે પૂતળાંની પેઠે હોટેલ સામે આંગળી ચીંધી હાથ ઊંચો નીચો કરવાની કસરત કર્યા કરું. હું શું કરું છું તેની અજાયબી ઉકેલવા લોકો એકઠાં થાય, મારી આંગળી ચીંધાય તે તરફ જુએ અને મોટું પાટિયું વાંચે– પાન્ડેનું આરામગૃહ! એક આનામાં ચાર ચીજ! લોકો હોટેલમાં જાય, એક આનો થડા ઉપર મૂકે અને ચાર ચીજ મેળવે, ખુરશી પર બેસવાનું, પ્યાલો ભરી પાણી પીવાનું માગે તો પીવાને એક કપ ચાય અને નહિતર ખાવાને ભજિયાંની પ્લેટ અને ઉપર એક સિગરેટ! માલિકને સારી ઘરાકી મળતી અને ઘરાકને એમાં ઠગાવાનું તો થોડું જ હતું ? આમ જીવતી જાહેરખબર તરીકે બેચાર ઠેકાણે કામ કર્યું, પણ પછી કોણ જાણે ક્યાંથી એકાએક શરમ પ્રગટી આવી. એક દિવસ અચાનક થયું–સાળું, આ તે કંઈ પેટ ભરવાનો રસ્તો છે ? પછી એક દિવસ એક કલાક એક દુકાન સામે ઊભો રહ્યો, લોકોનું ટોળું ભેગું થયું અને પેલો વિચાર મગજમાં ઝબકી આવ્યો. મારી અંદર શરમનો મોટો ઉછાળો આવ્યો અને એમાં ડૂબી મરું તે પહેલાં ત્યાંથી તરીને નાસી છૂટવા લાગ્યો, તે આવ્યો છેક મુંબઈ. મુંબઈમાં ય ઘણા ધંધા કર્યા. એમાંથી એક ધંધો હાથ લાગી ગયો: 'એટિકેટ–શોભો–અને 'સિવિલિઝેશન–સુધારો–નાં પૂંછડાં જેવાં ભણેલાં ગધેડાંઓનો લાભ લેવાનો. મારા એક ધંધાને અંગે મારે કોટ–પેન્ટ–ટાઈ વગેરે પહેરવું પડતું અને સુધરેલાઓમાં ફરવું પડતું, ત્યાંથી મને એ ધંધો જડ્યો. અને એ જ મારો છેલ્લો ધંધો, અને જેને હું આજે છેલ્લો ધંધો કહીને નાગપુરથી ભાગતો નીકળ્યો છું."

'નાગપુરથી કે મુંબઈથી?" મેં વચ્ચે પૂછ્યું.

ધંધો શીખ્યો હું મુંબઈમાં પણ એની પ્રેક્ટિસ કરી નાગપુરમાં." એ બોલ્યો. 'જો કે નાગપુરમાં મેં 'જીવતી જાહેરખબર'નો ધંધો કરેલો એટલે બહુ લોકો મને જાણી જશે તેવો મને શરૂઆતમાં ભય હતો. પણ મુંબઈમાં હરકોઈ ધંધાની માફક આ ધંધામાં પણ હરીફાઈ બહુ હતી. એ રીતે નાગપુરનું મેદાન ખુલ્લું હતું, અને બીજું, નાગપુર મારું પ્રથમ આશ્રયદાતા હતું તે કારણે એની સાથે પ્રેમની એક અગમ્ય ગાંઠ બંધાઈ હતી, અને મને લાગ્યું કે મને એ વધુ ફાવશે, એટલે હું નવા ધંધાના મંગલાચરણાર્થે નાગપુર જ આવ્યો. કહેવાની જરૂર ન હોય કે વેશપલટો મેં પૂરેપૂરો કર્યો હતો."

"પણ તારો એ ધંધો કયો, તેનું નામ તો આપ."

"એનું નામ ?— કલબ કાઢવાનો ધંધો."

"કલબ? એટલે, શું તેં વીશી કરેલી! તું ભઠિયારો બન્યો હતો કે મેનેજર ?"

"શું યાર તું ય ભરડે છે? 'કલબ' એ શબ્દ શું એટલામાં જ સમાઈ જાય છે? આનંદઆમોદ માટે પણ કલબ જેવી વસ્તુ હયાતી ધરાવે છે કે નહિ? પણ સબૂર, પ્રશ્નો બહુ નહિ કરતો, હું જ કહું છું બધું. સુધરેલા લોકોને કલબના મેમ્બરો બનવાનો અને ત્યાં નાણાં ઉડાડવાનો ભારી શોખ હોય છે. હવે જો બેચાર માણસો ભેગા મળીને કલબ કાઢે,

શરૂઆતમાં પોતાનું ફર્નીચર, પોતાનાં બેડમિન્ટન, કેરમ બોર્ડ, શેતરંજ અને પાનાં વસાવવા ખર્ચનો દરેક જણ મોટો ફાળો આપે તે કરતાં કોઇ એક જણ એનો ધંધો શરૂ કરે અને, ભલે સામાન્ય કરતાં ઘણું વધારે પણ પ્રથમ ફાળે ઘણું ઓછું. એવું વાર્ષિક લવાજમ આપે તેમાં શું ખોટું?

હું જાણતો હતો કે ક્લબના શોખીનોને શોખ હોય છે માત્ર 'મેમ્બર' કહેવરાવવાનો, એ લોકો વર્ષે આખું તો શું, પણ મહિનો આખો પણ ક્લબમાં જવાને ટેવાયેલા નથી હોતા. એમને નિત્ય નવી ક્લબના મેમ્બર પણ થવાનું મન થતું હોય છે.

એટલે મેં એક ક્લબ કાઢી. એનું નામ શું રાખ્યું હશે, કલ્પી શકો છો? 'નાગપુર ક્લબ' કે 'શિવાજી ક્લબ' કે 'વોયસરોય ક્લબ' એવું તેવું નહિ, આપણી ક્લબનું નામ 'કલ્ચર ક્લબ—સંસ્કાર મંડળ.'

પછી મેમ્બરશીપનાં કાગળિયાં લઈને હું બંગલાઓમાં આથડવા માંડ્યો.

પણ પહેલાં 'કલ્ચર ક્લબ'ના મકાનની વાત કરી લઉં.

મુંબઈમાં તો ક્લબોનાં મકાનો અને પડોશ અફલાતુન હોય છે. નાગપુરમાં એવું શોધવા મેં પ્રયત્ન કર્યો તો લાગ્યું કે એનું પહેલા મહિનાનું ભાડું, એની અંદર એ મકાનને લાયક અને ક્લબ નામને લાયક ફરનીચર અને રમતો માટે ખર્ચ કાઢ્યા પછી, આપી શકું તેવી મારા ગજવાની સ્થિતિ નહોતી. મેં ખૂબ વિચાર કર્યો. શહેરમાં મકાનો જોવા માંડ્યાં, પણ વિચાર એક જ મૂંઝવતો હતો કે ફરનીચર, રમતો અને પીણાં અને નાસ્તા માટે જોઈતાં વાસણો પાછળ ખર્ચ કર્યા પછી ભાડાની રકમ રહેતી નથી તેનું શું કરવું?

આખરે એક ઘડિયાળીનું મકાન મળ્યું, નીચે ઘડિયાળીની દુકાન હતી, ઉપર તેના જ કબજાનો મેડો હતો. મને લાગ્યું કે કદાચ મહિના–બે મહિનામાં જ ઘડિયાળી ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીની નોટિસ આવશે કે 'મકાન ઘણું જૂનું થયું છે, એને એ જ સ્થિતિમાં રહેવા દેવામાં જોખમ છે, માટે કોઈ અકસ્માત થતા પહેલાં જ, સાવચેતીને ખાતર તેને પાડી નાખવું.' હું ઘડિયાળી પાસે ગયો. એણે માન્યું હશે કે વટદાર કપડાંમાં તેની પાસે જનાર હું કોઈ સારું ઘડિયાળ રિપેર કરાવવા લઈ જતો હોઈશ. એણે હસીને મને સલાહ કરી, પણ મેં આડીઅવળી બીજી કંઈ વાત ન કરતાં સીધી જ વાત કરી મને લાગે છે કે આપનું મકાન મ્યુનિસિપાલિટીના ટ્રાફિક સલામતી ખાતાના અમલદારની નજરે ચડ્યું છે. હવે હું એક એવી વાત કરવા માગું છું કે જેમાં આપનો સ્વાર્થ સધાતાં મારું પણ કામ થાય. આપના મકાન ઉપર સરકારી ટાંચ ન આવે. તેનો બંદોબસ્ત હું કરી શકું તેમ છું. બદલામાં આપે આ મકાનમાં હું કહું તેવા મામૂલી ફેરફારો મને કરી આપવા. ગભરાશો નહિ, હું મકાનનું ભાડું આપીને જ મકાનમાં રહેવા આવવાનો છું, અને મારે ત્યાં એવા તો મોટા માણસોની અવરજવર હોય છે કે જેમના માનને ખાતર, અને એમાં આપને પણ ઘરાકી વધવાનો ઉપાય રહ્યો છે તે ખાતર, હું કહું તે રીતે આપે આપની દુકાનને સજાવી."

"ઓહ, આપ મોટા માણસોના પરિચય ધરાવનારા સજ્જન છો. જો કે સાહેબ, હું બહુ ભણ્યો નથી, મારું કુળ બહુ મોટું ગણાય તેવું નથી, છતાં મને સારા લોકોની ઓળખાણ તો બહુ જ ગમે છે. લોકો મને 'ઘડિયાળી' કહીને નીચો બતાવે છે પણ ખરેખર તો હું ધંધો પ્રમાણિકપણે કરું છું અને આર્થિક રીતે મારી સ્થિતિ પણ સારી છે. ઊંચા ગણાવા માટે તો મેં મારી દીકરીને અંગ્રેજી ભણાવ્યું છે, અને તે કોઈ પણ સાહેબની સામે પણ અંગ્રેજીમાં વાત કરી શકે છે અને કોઈ પણ 'મડમ'ની સાથે ચાલી શકે તેવાં કપડાં પહેરી જાણે છે."

"વાહ! ત્યારે તો આપ હું કહીશ તે સગવડ મને આપશો જ એમ હું ધારું છું. જુઓ, અમારી એક ક્લબ છે, નામ કલ્ચર ક્લબ, એને માટે તમારું મકાન ભાડે જોઈએ છે. તમે બીજું કંઈ ન કરી

શોકો તો વાંધો નથી, માત્ર થોડા ગુણપાટ લાવી તેને સરસ રંગી, ઉપર સરસ ડીઝાઈનો કરાવી તમારી બધી ભીંતોએ અને છત ઉપર એકદમ લગાવી દો. બારી-બારણાંને રંગવાના નહિ, લાકડાને રંગ એ હવેના જમાનામાં સારી વસ્તુ નથી ગણાતી માટે વાર્નિશ કે બેઅતેનના આછા પીળા જ લગાવવા આ કામ ઘણી જલદીથી, સસ્તામાં અને સરસ બનશે, ખરું ના? અને પછી તમારી દુકાન, આ બધા ઘડિયાળો આમ છે તે કરતા તેને સરખા ગોઠવો ગોડાઉન હોય તેમ નહિ પણ શો-રૂમ. સમજો છો ને શો રૂમ એટલે શું? શો-રૂમ હોય તેમ ગોઠવો

મકાનવાળું કામ બરાબર થયું અને કહેવાની જરૂર નથી કે આવી ઉમદા સલાહ અને ઊંચી ઓળખાણના બદલામાં ઘડિયાળીએ મારી પાસેથી ભાડું પહેલા ન માગ્યું.

પછી નીકળ્યો બંગલાઓમાં અને અંદર મેલા અન્ડરવેર અને ઉપર ઊજળા શર્ટ-કોટ પહેરીને ફરતા સુધરેલાઓમાં પહેલા મળ્યા એક એકાએક લોટરી લાગવાથી શાહુકાર બનેલા એક બંગલાના માલિક એમને ક્લબ જેવી વસ્તુની જ ખબર નહોતી એમને ક્લબના ફાયદા સમજાવ્યા, મકાને લઈ ગયો, મકાન એમની જૂની અભિરુચિને ફાવતું થઈ ગયું, ઘડિયાળીની અંગ્રેજી બોલતી છોકરી સાથે પાંચ મિનિટ વાત કરી, એમને લાગ્યું કે એ છોકરી ક્લબની મેમ્બર હશે, અને એમણે એકદમ વાર્ષિક લવાજમના રૂપિયા પચાસ મારા હાથમાં આપી દીધા'

અહીં બન્યાએ થોડો શ્વાસ ખાધો, અને પછી કહ્યું, "ભાઈ, વાત બહુ લાંબી થઈ જશે એમ લાગે છે ટૂંકામાં કહી દઉં તો ચાલે ને કે હું થોડા ઉતારુઓને ભેળા કરી શકયો?"

"નહીં, નહીં, મને તારી વાતમાં રસ પડે છે" હું બોલ્યો

પણ એક બીજો ભય છે મને લંબાવીને વાત કહેતા મારે આવતા સ્ટેશને ઊતરવાનું છે ત્યાં હું ઊતરી પડતાં વાત અધૂરી રહેશે"

"ત્યાં તારે ખાસ ઊતરવું જ છે?" મેં પૂછ્યું

"હા, ત્યાં ન ઊતરું તો પછી-પણ મને ટૂંકમાં જ પતાવવા દે" એ બોલ્યો અને વાત ફરીને આગળ ચાલી

"હવે પેલો ઘડિયાળી મારી પાછળ પડ્યો ભાડા માટે નહિ, એ માટે મને એ કંઈ કહે તેમ નહોતો, પણ એણે તો હઠ પકડી કે મારે એને ક્લ્ચર ક્લબનો મેમ્બર બનાવવો, જેથી એ બધે ગર્વ લઈ શકે કે એ કાંઈ આલીમવાલી નહોતો, કલ્ચરક્લબ જેવી શેઠિયા-શાહુકારો અને મોટા સાહેબ લોકોની ક્લબનો એ મેમ્બર હતો

મને બીક હતી ક્લબના મેમ્બરો જાણતા હતા કે ક્લબની નીચે દુકાન હતી તે ઘડિયાળીની હતી, એ વિષે તો મેં એમને ગમે તેમ સમજાવી દીધા હતા કે એમાં કંઈ ખરાબ નથી, દુકાન તો વિલાયતની મોટી પેઢીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી અને જેની દીકરી અંગ્રેજી બોલે છે તેવા માતબર ગૃહસ્થની હતી પણ એ લોકો ઘડિયાળીને મેમ્બર તરીકે પોતાની વચ્ચે સ્થાન આપવાને તો કદી તૈયાર ન થાય તેવા હતા હું પ્રયત્ન કરું તો કદાચ મારે ક્લબ જ બંધ કરવી પડે કારણ કે તેઓ 'સુધરેલા' હતા અને પેલો .

મેં ઘડિયાળીને કહ્યું "તમારી દીકરીને મેમ્બર બનાવો ને! એથી પણ તમારી આબરૂ વધશે જ એથી ઘણો લાભ થશે એને પરણાવવામાં પણ એથી સફળતા મળશે, પછી તો તમારો મોભો ઊંચો કહેવાશે જ ને!"

"ના, એમ કરતા તો ઊલટી અમારી નાત ઉછેરાઈ પડે કુંવારી દીકરીને પરપુરુષો સાથે હું જ ભળવા ન દઈ શકું." એણે કહ્યું

મેં વધુ વિચાર કર્યો "તો એમ કરો, તમારા થોડા ઊંચામાં ઊંચા ઘડિયાળો આપો હું મેમ્બરોને એ બતાવીશ એ લોકોને ખાતરી થશે કે તમો મામૂલી ઘડિયાળી નથી" એને એ વાત ઠીક લાગી

એણે મને એક–બે કે દશબાર નહિ પણ પિસ્તાળીશ જેટલાં ઘડિયાળ આપ્યાં.

મેં કહ્યું, "એ ઘડિયાળો લઈને તમારી દીકરીને જ ઉપર મોકલો. એમાં તમને વાંધો ન હોઈ શકે. કદાચ પરિણામ એ આવે કે તમારાં ઘડિયાળોના ગ્રાહકો ઊભા થાય."

એને એ ઠીક લાગ્યું. મને તો ઠીક લાગતું હતું માટે જ મેં સૂચન કર્યું હતું. મારે તો એક મેમ્બર વધારવો હતો. ઘડિયાળી મેમ્બર થાય તેમાં મને ખોટ હતી પણ ઘડિયાળીની દીકરી મેમ્બર થાય તેમાં લાભ હતો, એક નહિ પણ એકથી વધુ.

પણ હવે હું વાત જલદી પૂરી કરું. આ વાત કહેતાં મને શરમ આવે છે. ખરાબ કામ કરતાં શરમ ન આવતી હોત તો ભજિયાં વેચવાનો, નિશાળના છોકરાઓને નાની ચીજો મોટી કિંમતે વેચવાનો, જીવતી જાહેરખબર બનવાનો, ઈત્યાદિ ધંધા હું શા માટે છોડત ?

ઘડિયાળીની દીકરી ઉપર આવી, મેં એને એ બીજી કે ત્રીજી જ વાર જોઈ. સુંદર હતી એ તો કહેવું જ પડશે, નહિતર હું ભાન શેનો ભૂલત ? નામ કુન્દાદેવી. મેમ્બરો એની સામે ટીકીટીકીને જોઈ રહ્યા. એનું અંગ્રેજી સાંભળીને સૌ મોંમાં આંગળાં નાખી ગયાં. અમારી ક્લબમાં એક પણ સ્ત્રી-મેમ્બર નહોતી એટલે સૌએ એને જોઈને ઇચ્છ્યું કે તેમને કુન્દાદેવીનો હમેશાં સાથ મળતો રહે, કુન્દાદેવીએ પણ હસીને તેમની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. એણે કહ્યું, હું ગમે તેમ કરીને પણ ક્લબની મેમ્બર થઈ જવાની. પછી સૌએ એની પ્રથમ ખુશાલીમાં પાર્ટી માગી. કુન્દાદેવીએ હસીને એનો પણ સ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું કે પપ્પા બે દિવસ પછી બહારગામ જવાના છે, જવાના છે તો એક જ દિવસ માટે પણ, સાંજે જશે અને આપણે રાત્રે પાર્ટી ઊજવી લઈશું.

બે દિવસ પછીની રાત્રે પાર્ટી આવી. દિલમાં અત્યારે થાય છે, માણસ એમ કેમ કરી શકતો હશે ? એ કરતાં શું પેટ ફોડી નાખવાને મગજને ઓછી હિંમતની જરૂર પડતી હશે ? ક્લબમાં દારૂબાજી તો સામાન્ય રીતે ચાલતી પણ આ પાર્ટીમાં એની હદ આવી.

હું ભાન ભૂલ્યો હતો. કુન્દાદેવી પાસે પ્યાલી લઈને જવાની મેં પહેલ કરી. પ્રથમ એ આશ્ચર્યથી મારી સામે જોઈ રહી. મેં કહ્યું, "જેવી મંડળીમાં જઈએ તેવા બનવું જોઈએ. એવા થોડા અપવાદો જીવન માટે રાખવા જોઈએ. સોસાયટીમાં કદી પોતાનું અતડાપણું ન દેખાવા દેવું જોઈએ."

એણે પ્યાલી હોઠે અડાડી, ગળા નીચે ઉતારી દીધી. એણે મને કોઈ લક્ષાધિપતિ માન્યો હશે અને કંઈક સ્વપ્નું રચ્યું હશે, એને પણ એના બાપની પેઠે ઊંચા ગણાવું હશે અને માન મેળવવું હશે, એટલે હું ભાન ભૂલ્યો તેમ એ પણ ભૂલી. "–પછી આપણે બંને," એ બોલી. હું એને બેભાન કરવાને પ્યાલીઓ વધુ ને વધુ આપતો ગયો અને એ પીતી ગઈ.

સૌ પીધેલા બન્યા હતા. ગમે તેમ સૌ બોલતા હતા. મેં એકાદ બે ઘૂંટડા સિવાય વધુ લીધો ન હતો એટલે હું પૂરા ભાનમાં હતો. કુન્દાદેવીને, મનમાં બૂરો ઈરાદો સેવીને હું એ ઓરડાની બહાર લઈ જવાને ઊઠ્યો કે સૌનું એ તરફ ધ્યાન ગયું. બૂમ બરાડા મારતા સૌ દોડ્યા. હું ભાગ્યો, પાછલા ઓરડાનાં બારણાં પાસે આવ્યો કે મને થયું : 'બન્યા, કોણ છે તું ! ક્યાં ગયા તારા ઊંચા ખ્યાલો ? આ એક અનાથ અજ્ઞાન કુમારિકાનું તું શું કરી નાખવા જાય છે તેનો તને ખ્યાલ આવે છે ? અને તારી પાછળ આ બધા ! '

એકદમ મેં કુન્દાદેવીને ઓરડામાં ધકેલી દીધી અને બહારથી ઝટપટ બારણાને સાંકળ લગાવી આડો હું ઊભો રહ્યો. સૌને પડકાર કર્યો : "ખબરદાર !"

"હેં !" ઘેઘરા અવાજે મેમ્બરો ગર્જ્યા. "હટી જા, છોડી દે !"

પણ એ લોકો કંઈ ગમે તેવું બોલે તે પહેલાં એકાદ બેને મેં લાતો ચડાવી અને એમના કરતાં મોટો અવાજ કરીને કહ્યું. "ખબરદાર છે, આગળ આવ્યા

છો તો ! પોલીસ નીચે તૈયાર છે આ આપણી સંસ્કૃતિ છે ? આ આપણા સ્ત્રી જાતિના ખ્યાલો છે ?" કંઈક માગ ભાનથી અને કંઈક પોલિસના ડરથી તેઓ પાછા હઠ્યા

પછીનુ વર્ણન ખાસ નથી વહેલી સવારે બધાને એક મોટરબસમા ચડાવી સૌ સૌને ઘેર હુ જાતે પહોચાડી આવ્યો અને પાછા આવીને કુન્દાદેવીનો ઓરડો ખોલી એને જગાડી

' તમે હવે નીચે જાઓ " મે કહ્યુ

એ જાગી હતી એ ઊભી થઈને મારી આગળ આવી, મે કહ્યુ "માફ કરજો, હુ લક્ષાધિપતિ નથી"

પછી મે એને નીચે જવાનો માર્ગ દેખાડયો એ ક્રોધથી મારી સામે કતરાતી ચુપચુપ ચાલી ગઈ

હુ ઓરડામા આમ તેમ ફરવા લાગ્યો મે શુ કર્યું આ ? એક સ્ત્રીને-અને કેટલી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓના પતિઓને મે આ કેવો માર્ગ દેખાડવાનુ માથે લીધુ ? હુ શરમથી મરી જવા લાગ્યો સવાર પડ્યુ, બજારે ઊપડી, હુ એક જૂના સામાન લેનારની પાસે ગયો કરમનુ ફરનીચર બતાવ્યુ બીજો સામાન પણ દેખાડયો ભાવ નક્કી કરી સામાન તે જ વખતે એની દુકાને પહોચતો કર્યો અને તેના પૈસા મે ગજવામા નાખ્યા

અને હવે, હુ જો તારી પકડે આ ટ્રેનમા બેઠો છુ ભૂખે મરી જાઉ પણ હવે આ ધધાઓ કદી ન કરુ "

' પણ તેમા આ નાસવાની વાત ક્યા આવે છે ?' એની વાત પૂરી થતા મે કહ્યુ

પેલી કુન્દાદેવીએ, એના જેવી સ્ત્રીના પ્રેમનો અસ્વીકાર મે કર્યો હતો ને, એટલે તે સાજે એના બાપને એણે કહી ચડાવેલ હુ બદમાસ છુ, હલકી જાતિનો છુ ' વગેરે એણે એના બાપને કહ્યુ એ કાનોકાન સાભળ્યા પછી હુ ત્યા ઊભો રહી શકુ ? એના બાપનો મિજાજ અને ઊચા ગણાવાની અને ઊચાઓ જોડે જ ભળવાની એની તમન્ના કેવી છે તે તો હુ જ જાણુ છુ હુ હલકો છુ એ એની આમેજી બોલતી દીકરીના મોએથી સાભળ્યા પછી એ મને જરાક છોડે ખરા કે ? એટલે હુ રાત લઈને ભાગ્યો "

' તો એમ હોય તો મુબઈ ચાલ અહીં રસ્તામા ઊતરી જવાની ઇચ્છા કેમ થાય છે ?" મે બીજો પ્રશ્ન કર્યો

" ખરેખર કહુ તો મારા જેવો પ્રામાણિક માણસ દુનિયામા એક પણ નહિ હોય. હજી સુધી મે એક પણ ગરીબને ઠગ્યો નથી પણ સાળુ "

થોડાક વિચારમા પડીને એ માથુ ખજવાળવા લાગ્યો

"શુ કરુ સમજાતુ નથી ભવિષ્યની ચિંતા સતાવે છે આજે જ જો કોઈ કામધધો મળે અથવા તો થોડા સમય માટે કોઈ મને એટલી રકમ આપે કે જે હુ મારી મેળે ધધો શોધી લઉ અને ત્યાર પછી મારુ ગુજરાન ચલાવતો એને એ રકમ પાછી આપી શકુ, તેટલો સમય ધીરજ ધરે તો કઈ ચિંતા ન રહે પણ એવુ દેખાતુ નથી માટે જ નહિ, ગમે તેમ થાય, ભલે જેલ જવુ પડે, ભલે ભૂખે મરુ પણ આ કામ તો ન જ કરુ, જો રસ્તામા કોઈ નહિ પકડે તો તારી સાથે મુબઈ આવીશ "

' તને પકડે ? શા માટે પકડે ?"

' અરે, અત્યાર સુધી જે મૂઝવણ પ્રગટ કરી રહ્યો છુ તે એ જ સમજે ને ! હુ પૈસા ઘડિયા વીના પચાસ ઘડિયાળ ઉઠાવી લાવ્યો છુ એનુ મકાનનુ પણ ભાડુ બાકી છે મને શકા છે કે તે આ ટ્રેનમા કે આની આગળની ટ્રેનમા મુબઈ પહોચ્યો છે અને મને પોલિસ થાણા ભેગો કરવાની તૈયારી ધરાવે છે એટલા માટે હુ વચ્ચે ઊતરી જવા માગતો હતો ઘડિયાળો સાથ છે એટલે વેચી મારીને ગુજરાન ચલાવવાનો ઈરાદો રાખતો હતો પણ હવે એ ઈરાદો છોડુ છુ બસ તૈયાર છુ, થવાનુ હોય તે થાઓ, આવી બદમાસી તો નહિ જ આચરુ, બિચારો ભોળો માણસ, મને તો એની દીકરીની ખૂબ દયા આવે છે કોઈ બદમાસ એના જીવનને ચૂથી નાખશે "

બોલતા બોલતા બન્યાનો અવાજ જાણે રુધાતો હતો, એની આખો સ્થિર થઈ જતી હતી બોલી

રહ્યા પછી એના મોં પર ઘેરી ગંભીરતા ફરી વળી. થોડી વાર પછી એના ગળામાંથી ડુસકું નીકળી ગયું.

મેં કહ્યું, "બન્યા—! દોસ્ત! મર્દ થઈને—"

ત્યાં તો મારી નજીક કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિનો આછો ખોંખારો સંભળાયો. એ ખોંખારાનો અવાજ જાણે ગળાને સાફ કરવા માટે હતો. મેં ઊંચે જોયું.

ફ્રોક, મોજાં, ઊંચી એડીનાં બૂટ અને હૅટ પહેરેલી એક ખ્રિસ્તી છોકરી અમારી તરફ જોઈ રહી. આ ડબ્બામાં એ ક્યાં બેઠી હતી તેની અમને ખબર જ નહોતી પડી.

"આ આવતા સ્ટેશને મારી સાથે વાત કરવા જરા ડબ્બાની બહાર તમે બંને આવશો?" એ બોલી.

"આપનું નામ?" મેં પૂછ્યું.

"નામ કહેતાં પહેલાં કહી દઉં કે હું તમને અભયદાન આપું છું. મારું નામ કુન્દાદેવી."

"કુન્દાદેવી!" બન્યાએ ચમકીને ઊંચું જોયું.

"ગભરાશો નહિ. એ ઘડિયાળો આપને ભેટ આપું છું અને—વિશેષ પછી વાત કરશું."

એ પાછલી બેઠક ઉપર પોતાની જગ્યાએ ચાલી ગઈ.

પછી–પછી તો સ્ટેશન આવ્યું અને બન્યા મને સલામ કરીને ચાલ્યો. ફરી મને મળ્યો નથી, પણ જેલમાં તો નહિ ગયો હોય, એ હું કુન્દાદેવીના ચહેરા પરથી કહી શકું છું. ઠીક થયું, મારી સાથે વાતો કરવા મળ્યાથી એને કંઈક લાભ થયો હશે, અને એ આવ્યો તેથી મને પણ લાભ થયો જ હતો ને! ટ્રેનમાં ઊભા રહીને પગે પાણી ઊતરતાં હતાં તેને બદલે એ મને જગ્યા કરી આપતો ગયો:અને એના વિચારમાં મારી મુસાફરી પણ જલદી પૂરી થઈ ગઈ હતી.

●

સાહિત્ય એટલે શું?

શ્રી. પીતાંબરભાઈ ન. પટેલ.

વર્ષો પહેલાં રસરાજ શ્રી ભર્તૃહરિ કહી ગયા છે કે:–' साहित्यसंगीतकलाविहीन ।

એથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે માનવજાત ... સાથેનો સંપર્ક ઘણા લાંબા સમયથી સાધતો આવ્યો છે. પણ હજુ યે પ્રશ્ન તો રહે છે કે સાહિત્ય એટલે શું? પ્રશ્ન આજકાલનો નથી છતાં નિત્ય-નિત્ય નૂતન લાગે છે. તેના પર ઘણા વિદ્વાનોએ વિવેચનો અને ભાષ્યો લખેલાં છે છતાં જાણે તેનો સંપૂર્ણ ઉકેલ થયો લાગતો નથી. તેનું એક કારણ એ પણ છે કે સાહિત્યનો સ્રોત નિરંતરપણે–સતત વહ્યા કરે છે. એટલે એ ચેતનસ્વરૂપને કળવું જરા મુશ્કેલ બને છે. એ ચેતનને કોઈ વ્યાખ્યાના ખોખામાં તો ન જ સમાવી શકાય.

આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં પણ તેની ઓછાવત્તા અંશે ચર્ચા થયેલી છે. મૂળમાં તો 'काव्य'. શબ્દ તેના વિપુલ અર્થમાં સમગ્ર સાહિત્ય માટે યોજાયેલો લાગે છે. એટલે કાવ્યની અર્થચર્ચા સાહિત્યને પણ ઘણે અંશે ઉપકારક થાય તેમ છે. એ સિવાય પણ 'સાહિત્ય'.ની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ મળી આવે છે. કોઈ सहितस्य भावः साहित्यम् કહે છે, અનેક વ્યક્તિના વિચારનું સંમેલન ભાષાદ્વારા જ્યાં પ્રગટ થયું હોય તે સાહિત્ય. એવી જ બીજી વ્યાખ્યા તે हितेन सह सहितं तस्य भावः साहित्यम्।

આ સાથે અંગ્રેજી વિવેચકોની વ્યાખ્યાઓ પણ જોઈ લઈએ. બધી જ વ્યાખ્યાઓ લગભગ એક જ સૂર સંભળાવે છે.

વિદ્વાન વિવેચક હડસન કહે છે.

"Literature is a vital record of what men have experienced of It, what they have thought and felt about, those aspects of it which have the most immediate and ending interest for all of us.

આવી જ વ્યાખ્યા અંગ્રેજી સાહિત્ય માટે આપતાં વિવેચક સ્ટોપફર્ડ બ્રુક આપે છે; 'The history of English literature is the story of what great English men and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language'

હવે છેવટની વ્યાખ્યા એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાની જોઈ લઈએ; 'literature may stand for the best empression of best thought reduced to writing'

આ બધા પરથી એક વસ્તુ તો એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સાહિત્યનો વિષય સમગ્ર માનવજાતનો શુદ્ધ અનુભવ જોઈએ. બીજી વસ્તુ એ ફલિત થાય છે કે એ શુદ્ધ અનુભવ કલામય વાણીમાં નિરૂપાવો જોઈએ. ઉપલી બધી વ્યાખ્યાઓને એક જ વ્યાખ્યામાં વણી લઈ શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય કહે છે, 'સાહિત્ય એ પ્રતિભાવંત માનવઆત્માની સિસૃક્ષાનો રસાત્મક કલાયુક્ત વાણીરૂપે આવિષ્કાર છે.'

એટલે લેખક જે ચિંતનો કરે, જે જે અનુભવો મેળવે, જે જે જીવનરહસ્યો પકડે તે સર્વને કલામય-રીતે વાણીમાં ઉતારવાં જોઈએ. શ્રી રમણભાઈ એને માટે 'શિષ્ટતાવાળા લેખોનો ભંડાર તે સાહિત્ય' એમ કહે છે. અને 'શિષ્ટતાવાળા' લેખો કોને કહેવા તેની લાંબી વિવેચના કરે છે. છતાં આપણને એ વ્યાખ્યામાં કંઈક સંકુચિતતા લાગે છે.

આથી આટલી વસ્તુઓ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વાઙ્મય તે સાહિત્યનો પર્યાય શબ્દ નથી. વાણી રૂપે જે જે બોલાય તેને આપણે સાહિત્ય ન કહી શકીએ. 'તેમ આંકની ચોપડી' કે દવાની જાહેરખબરોને પણ આપણે સાહિત્ય ન કહી શકીએ. સાહિત્ય પાછળ ચોક્કસ દૃષ્ટિ છે અને તે બ્રહ્માનંદ સમો રસાસ્વાદ કરાવવાની. એ સાથે જીવનને ઉન્નત અને પ્રગતિશીલ કરવાની. એટલા માટે જ કાકાસાહેબ સાહિત્ય માટે કહે છે ને કે 'સાહિત્ય એ જીવનને પ્રેરણા આપનારી એક જબરદસ્ત શક્તિ છે.'

'સાહિત્ય આમ એક જબરદસ્ત શક્તિ' હોવા છતાં આપણે તેને વિશે બહુ જ ઓછું વિચારીએ છીએ. જીવનસાહિત્ય ઘડાય છે. પ્રજાજીવનના સંસ્કારનો આંક તેના સાહિત્યદ્વારા જ નીકળી શકે. એટલે કે સાહિત્ય એ સમગ્ર જીવનનું, પ્રજાજીવનના સંસ્કારનું અર્કબિંદુ છે. અને એટલા માટે મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે 'Poetry is at botom a criticism of life' સાહિત્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે, તે જીવનનાં ઉચ્ચ રહસ્યોને પકડી તેની કિંમત આંકે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જીવનઘડતરમાં સાહિ-ત્યનું સ્થાન — વિશિષ્ટ છે. જીવન માટે જેટલી ખોરાકની જરૂર છે, તેટલી જ સાહિત્યની પણ જરૂર છે.

જે લખાણ માત્ર- લેખકના સર્જનવ્યાપાર પર નિર્ભર છે તેમાં કલા આવે છે. તેની કિંમત ઉપયો-ગિતા પર નથી. કલાનું મૂલ્યાંકન તેની ઉપયોગિતા પર કોઈ દિવસ ન થઈ શકે. જેટલા અંશે તે રસાસ્વાદ કરાવે તે અંશે તે કલા ઉચ્ચાવસ્થ હોઇ શકે. આ પ્રકારના સાહિત્યમાં નિરૂપણનો મહિમા હોય છે. સર્જન સાહિત્ય સિવાયના બીજા પ્રકારના સાહિત્યમાં શાસ્ત્ર આવે છે. અને તેની મૂલ્યઆંકણી તેની ઉપયોગિતા પર અવલંબે છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય વાઙ્મયના ત્રણ પ્રકાર પાડે છે.* તે સાહિત્યને તેના વિશાળ અર્થમાં વાઙ્મય કહે છે. વાણીદ્વારા સાકાર થયેલું જે કૈં હોય તે બધું વાઙ્મય. પણ આપણે આગળ જોયું તેમ વાઙ્મય તે કંઈ

* જુઓ સાહિત્યદર્શન.

સાહિત્ય નથી, તે આ પ્રમાણે ત્રણ ભાગ પાડે છે, અને એ ત્રણે ભાગોમાં સર્વ પ્રકારનું લખાણ આવી જાય છે.

પહેલો પ્રકાર તે રસપ્રધાન. રસનું કલાયુક્ત આવિષ્કરણ કે વિધાન થાય તે રસપ્રધાન. તેમાં તે કાવ્યો, નવલો અને નવલિકા એ સર્વ લલિત અંગોનો સમાવેશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર તે તર્કપ્રધાન. સૂક્ષ્મ સંશોધનો કરાય કે વિચારનું પ્રકટીકરણ થાય તે તર્કપ્રધાન. તેમાં ધર્મવિચાર જેવા ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર તે વસ્તુપ્રધાન. કોઈ પણ વસ્તુની સાદી છતાં ઉપયોગી રજૂઆત થાય કે ધર્મ જાતિના સર્વસામાન્ય ઉપદેશો દેવાય તે વસ્તુપ્રધાન. આમાં બોધ આપનાર ઉપયોગી ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. જેવા કે નર્મકથા કોશ.

નવલરામે પણ સાહિત્યના આવા ત્રણ પ્રકારો બતાવ્યા છે. ૧. મોહનગ્રંથી, ૨. બોધનગ્રંથી અને ૩. શોધનગ્રંથી. મોહનગ્રંથી તે રસપ્રધાન સાહિત્યને મળતી છે. બોધનગ્રંથી તે વસ્તુપ્રધાન સાહિત્ય અને શોધનગ્રંથી તે તર્કપ્રધાન સાહિત્યને મળતી છે.

હાલ તો આપણે સાહિત્યનો રસપ્રધાન વાઙ્મય એવો અર્થ કરીએ છીએ. એટલે કલાયુક્ત વાણીને જ આપણે સાહિત્ય કહીશું. અને કલાનો તેમ સાહિત્યનો ધર્મ આનંદ આપવાનો છે. આમ છતાં આપણે એમ તો ન જ કહી શકીએ કે જે જે વાંચતાં આનંદ આપે તે તે સર્વ સાહિત્ય. કારણ કે એવો પણ વાંચકવર્ગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેને ગલીચ અને હીન વસ્તુઓમાં આનંદ આવે. અને આવી ગલીચ વસ્તુઓ અને હીન વિચારો માનવજીવનનો ઉત્કર્ષ ન કરી શકે. એટલે સાહિત્યમાં શિષ્ટતાની અપેક્ષા તો રહે છે. સાહિત્ય માટે જેમ અનુભવ શુદ્ધ જોઇએ તેમ તે શિષ્ટ અને સંસ્કારી પણ હોવો જોઇએ. હલકા પ્રકારનું સાહિત્ય મનોરંજન કરતું હોય તો પણ તેનું ઉચ્ચ ધોરણ અને શુદ્ધિ જાળવવાની અપેક્ષા રહે છે.

એટલા માટે સાહિત્યકાર પ્રમાદી ન બને. તેને તો અનેક માણસોને સાહિત્યદ્વારા સંદેશો આપવાનો છે. જીવનમાં અપૂર્વ રહસ્યોનું દર્શન કરાવવાનું છે. એટલે તેણે ઉચ્ચ જીવન જીવવું જોઇએ. તેનામાં ચિંતનનો સંભાર, ભાવનાની વિપુલતા અને અનુભવનો ભંડાર જોઇએ. એટલા જ માટે આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ 'પરિશીલન' પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. સારાં કાવ્યોનું વારંવાર પરિશીલન કરવાથી રસવૃત્તિ કેળવાય છે તે સાથે માનવઆત્મા પણ વિશુદ્ધ થતો જાય છે, આપણો વિશુદ્ધ આત્મા હલકી વસ્તુમાં રસ ન લઈ શકે. તેની રસવૃત્તિ ગલીચ વસ્તુમાં રસ ન માણી શકે; એટલા માટે તો ભવભૂતિ કહે છેઃ अमृतामात्मनः कलाम् । કવિતા એ તો આત્માની અમર કલા છે, સમસ્ત ચિત્તતંત્ર અનુકૂળ થાય ને રસાસ્વાદ કરી શકે તે જ ઉત્તમ સાહિત્ય છે. આવા વાંચકને કાવ્યશાસ્ત્રકારો 'સહૃદયી' કહે છે. જેમ આદર્શ કાવ્ય અશક્ય છે તેમ આદર્શ સહૃદયી મળવો પણ અશક્ય છે.

સાહિત્ય એ જબરદસ્ત શક્તિ છે. એ જબરદસ્ત શક્તિનું વહન કરવા પણ જબરદસ્ત કવિ જોઇએ. એવા બહુશ્રુત, શક્તિશાળી અને પ્રતિભાવંત સાહિત્યકારો જ અમર સાહિત્ય આપી શકતા છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવું અમર સાહિત્ય હજુ સર્જાયું નથી. તેનું કારણ પ્રતિભાશાળી સાહિત્યકાર હજુ કોઈ પાકયો નથી એ છે. તે સાથે આપણું પ્રજાજીવન એવું સંસ્કારમય અને વિશુદ્ધ નથી થયું તે પણ છે.

કાકાસાહેબ જે વસ્તુ કલાકારોને કહે છે તે હૃદયમાં ઉતારીએ—

'...કલાની શુદ્ધિ સાચવવા માટે પણ કલાકારોએ જીવનશુદ્ધિનો, સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખવો પડવાનો છે.'

જોડણીનો પ્રશ્ન

'ઊર્મિ'ના ડિસેંબર ૧૯૩૯ના અંકમાં અમારા સંપાદક મંડળમાંના એક શ્રી. હરજીવન સોમૈયાએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશ વિષે ચર્ચા લખી હતી તે પરથી શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ એવો અર્થ કર્યો કે 'ઊર્મિ' વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશને હવેથી સ્વીકારશે નહિ. શી રીતે આવો અર્થ નીકળી શક્યો તે સમજાતું નથી. વાસ્તવિક રીતે સ્થિતિ એ નથી 'ઊર્મિ' જોડણીની બાબતમાં વિદ્યાપીઠ-કોશને ભૂતકાળમાં જેટલી દૃઢતાથી અનુસરેલ છે તેટલી જ દૃઢતાથી ભવિષ્યમાં પણ અનુસરવાનું છે, સિવાય કે એને સ્થાને બીજી કોઈ જોડણી સર્વમાન્ય કે બહુમાન્ય થાય. વધુમાં, શ્રી. હરજીવન સોમૈયાએ જે લખેલ તે 'ઊર્મિ'ના સંપાદક તરીકે નહિ પણ વ્યક્તિગત રીતે અને તેઓ પોતે વ્યક્તિગત પણ વિદ્યાપીઠના કોશને અસ્વીકાર્ય નથી માનતા એ પણ સાથે સાથે કહેવું ઉચિત છે. એમણે જે લખેલ તે એ ભાવમાં કે જોડણીકોશમાં એમને મતે એટલા સુધારાને અવકાશ છે. આવા સુધારા સૂચવવામાં ભાષાની 'અસેવા' શી રીતે થાય તે અમને સમજાયું નથી. અમારા મતે નિયમ તો એવો હોવો જોઈએ કે જે જોડણી બહુમાન્ય હોય તેને સર્વમાન્ય ગણીને સૌએ સ્વીકારવી અને એમાં કોઈ મહત્ત્વના દોષો રહી જતા હોય તો તે નમ્રભાવે રજુ કરવા, જેથી કોઈને કોઈ કાળે નવા સુધારા વિચારાય ત્યારે એ વિષે કંઈક અમલ થઈ શકે.

છેલ્લે ફરીથી સ્પષ્ટ કરીએ કે અમે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે નક્કી કરેલી જોડણીને સન્માનીએ છીએ અને એની બહુમાન્યતામાં વધારો ઇચ્છીએ છીએ.

આનંદજનક

મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે તૈયાર કરેલા જોડણીકોશને હવેથી અનુસરવાનું નક્કી કર્યું છે એ આપણા સૌના હર્ષની વાત છે. હવે નાનપણથી જ બાળકોને જોડણીની સાચી સમજ મળતી થશે અને જોડણીવિષયક આપણી ભાષામાં ચાલતી અંધાધુંધી ઓછી થશે. આ વિષે કેટલાકે ભય દેખાડ્યો છે કે જે લેખકો ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણીને માન્ય નહિ રાખતા હોય તેમનાં લખાણોની જોડણીનું શું? પણ આ ભયમાં ઝાઝું વજૂદ નથી. પોતાની ખાસ જોડણીનો આગ્રહ ધરાવતા લેખકો પોતાનાં જે લખાણો બાળકો પાસે રજૂ થશે તેમાં વિદ્યાપીઠની જોડણી રખાશે તો તેનો વિરોધ નહિ કરે એવું આજે તેઓ જે ગમે તે જોડણી પણ ચાલવા દે છે તે પરથી સમજવા મળે છે. કવિ શ્રી. બ. ક. ઠાકોરે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે તૈયાર કરેલા પાઠ્ય પુસ્તક 'કાવ્ય પરિચય'માં પોતાનાં કાવ્યોની જોડણી વિદ્યાપીઠની રહે તે માટેની રજા આપી છે, તેમ જ બીજા લેખકો કરશે એવી આશા છે, અને અમે માનીએ છીએ કે એમજ સૌએ કરવું જોઇએ.

એક-જોડણીનો પ્રચાર

જોડણીમાં એકવાક્યતા આવે તે માટે ખૂબ જરૂરનું તો એ છે કે લેખકોએ વિદ્યાપીઠ કોશમાં આપેલા જોડણીના નિયમો પ્રથમ જાણી લેવા ઘટે, યાદ કરી લેવા ઘટે. એ નિયમો દેખાય છે ૩૫ જેટલા પણ તે ૩૫ ને ૧૦ માં સમાવી દઈ શકાય છે. આથી બેચાર દિવસમાં જ વધુ શ્રમ લીધા વિના લખાણમાં મોટા ભાગના શબ્દોની જોડણી સાચી થવા માંડશે. પછી બહુ થોડા શબ્દો માટે કોશમાં જોવું પડશે. આમ કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે લખતાં લખતાં વારંવાર કોશમાં જોવું ન ફાવે.

આ જ વસ્તુ સર્વત્ર થવી જોઈએ, 'પ્રુફરીડરો'એ તો ખાસ.

જોડણીનો આગ્રહ કેવળ છપાવા જતાં લખાણો પૂરતો જ ન રાખતાં ચીઠ્ઠી-ચબરખી કે અંગત જે કંઈ એક શબ્દ પણ લખીએ તે બધામાં રાખવો જોઈએ, તો જ ભાષાનું ગૌરવ સમજ્યા છીએ એમ ગણાય.

જો આમ એક જ જોડણીવાળું લખાણ પ્રેસના કંપોઝીટરો પાસે જવા લાગે તો તે સૌના મગજમાં પણ એ રૂઢ થઈ જાય અને એમને કારણે રહી જતી જોડણીભૂલોનું પ્રમાણ ઘટી જાય.

આમ થવાને કાંઈ વર્ષો ન લાગે, કદાચ મહિનાઓનું આ કામ છે.

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક **ઊર્મિ** શ્રીમાળી સોસાયટી : અમદાવાદ

જાન્યુઆરી ૧૯૩૯થી એપ્રિલ ૧૯૪૦ સુધી

વર્ષ આઠમું અને નવમું

વાર્ષિક અનુક્રમણિકા

કેળવણી

જીવનચરિત્ર

ધર્મ અને તત્ત્વચર્ચા

નવલિકા

નાટક—નાટિકા

પ્રવાસ અને સ્થળ વર્ણન

રાજકારણ

રેખાચિત્રો

સમાજ

સાહિત્ય અને કલા